

00055854

NO
OU

S
B AF

Digitized with financial assistance from

Ms.Swati Thakar

on 13 March, 2020

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

Vol II

55854 वनपर्व ३.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्ये दाक्षिणात्यबहुकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्या

जी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३० कीलकनामसंवत्सरे ।

78
1908

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखारूढं
कृत्वास्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रा स्वाधीना रक्षिताः ।

ORI
- 89121:
Mat/Sci
55854

वनपर्व.

श्रीः । श्रीमन्महाभारतम् ।

वनपर्व ३ । (अथ किर्मीरवधपर्व ॥ १ ॥)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्यूतजितानां पाण्डवानां द्रौपद्यासह वनं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ तदनु पौरैर्दुर्योधनगर्हणपूर्वकं पाण्डवैः सहारण्यवास-
च्छया तदनुगमनम् ॥ २ ॥ युधिष्ठिरेण प्रार्थनया तेषां पुरं प्रति निवर्तनपूर्वकं सायं गङ्गातीरगवटमेत्य तत्रानुगतब्राह्मणैः
सह सुखेन रात्रियापनम् ॥ ३ ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥
जनमेजय उवाच ।
एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामाल्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥ १ ॥
श्राविताः परुषा वाचः सृजन्तीर्वैरमुत्तमम् ।
किमकुर्वत कौरव्या मम पूर्वपितामहाः । २ ॥
कथं चैश्वर्यभूयिष्ठाः सहसा दुःखमेयुषः ।
वने विजहिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ३ ॥
के चैतानन्ववर्तन्त प्राप्तान्व्यसनमुत्तमम् ।
किमाचाराः किमाहाराः क्वच वासो महात्मनाम् ४ ॥
कथं द्वादश वर्षाणि वने तेषां महात्मनाम् ।
व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ ५ ॥
कथं च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोषिताम् ।
पतिव्रता महाभागा सततं प्रियवादिनी ॥ ६ ॥

वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यपद्यत ।
एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ॥ ७ ॥
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं भूरिद्रविणतेजसाम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ८ ॥
वैशंपायन उवाच ।
एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामाल्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात् ॥ ९ ॥
वर्धमानपुरद्वारादभिनिष्क्रम्य ते तदा ।
उदञ्चुखाः शस्त्रभृतः प्रययुः सह कृष्णया ॥ १० ॥
इन्द्रसेनादयश्चैतान्भृत्याः परिचतुर्दश ।
रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥ ११ ॥
'ततस्ते पुरुषव्याघ्रा रथानास्थाय भारत ।
ददृशुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ॥' १२ ॥
व्रजतस्तान्विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः ।
गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान् ।
ऊचुर्वै समयं कृत्वा समागम्य परस्परम् ॥ १३ ॥

पार्था इति च्छत्रिन्यायेन माद्रीसुतयोरप्युपलक्षणम् । दुरा-
त्मभिर्दुष्टचित्तैः । सहामाल्यैः कर्णादिभिः । निकृत्या छलेन
॥ १ ॥ सृजद्भिर्वैरमुत्तममिति ख. ड. झ. पाठः ॥ २ ॥
एयुषः प्राप्तवन्तः । कथं चैश्वर्यविभ्रष्टा इति ख. झ. पाठः ॥ ३ ॥
उत्तमं तीव्रम् ॥ ४ ॥ द्रविणं पराक्रमस्तेजो देहकान्तिश्च ते

उभे पुष्कलं येषां ते भूरिद्रविणतेजसः ॥ ८ ॥ गजसाह्वयात्
हास्तिनपुरात् ॥ ९ ॥ वर्धमानपुरं नाम प्रामविशेषस्तदभिमुखं
द्वारं तस्मात् ॥ १० ॥ परिचतुर्दश अधिकचतुर्दशः । पञ्चदशे-
त्यर्थः । सैव्ययाव्ययासप्तैति समासः । समासान्तविधेरनित्य-
त्वात् - डच्प्रत्ययस्याभावः ॥ ११ ॥ ऊचुर्विगतसंक्रासा इति

पौरा ऊचुः ।

नेदमस्ति कुलं सर्वं न वयं नच नो गृहाः ।

यत्र दुर्योधनः पापः सौवलेयेन पालितः ।

कर्णदुःशासनाद्यैश्च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १४

न तत्कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः कुतः सुखम् ।

यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यं चिकीर्षति ॥ १५

दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ।

अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः ॥ १६

नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृपः ।

साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १७

सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः ।

ह्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वाऽनुजगमुस्ते पाण्डवांस्तान्समेत्य च ।

ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे तान्कुन्तीमाद्रिनन्दनान् ॥ १९

क गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वाऽस्मान्दुःखभागिनः ।

वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ २०

अधर्मेण जिताञ्श्रुत्वा युष्मांस्यक्तघृणैः परैः ।

उद्विग्नाः स्यो भृशं सर्वे नास्मान्हातुमिहार्हथ ॥ २१

भक्तानुरक्तान्सुहृदः सदा प्रियहिते रतान् ।

कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥ २२

श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः ।

शुभाशुभाधिवासेन संसर्गः कुरुते यथा ॥ २३

वस्त्रमापस्तिलान्भूमिं गन्धो वासयते यथा ।

पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २४

मोहजालस्य योनिर्हिं मूढैरेव समागमः ।

अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ २५

तस्मात्प्राज्ञैश्च बृद्धैश्च सुखभावैस्तपस्त्रिभिः ।

सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शर्मपरायणैः ॥ २६

ख. झ. पाठः ॥ १३ ॥ प्रकृतिनिर्घृणः स्वभावनिर्देयः । त्यक्ता-
चारसुहृज्ज्व इति झ. पाठः ॥ १६ ॥ सानुक्रोशाः सदयाः
॥ १८ ॥ भक्तान् आराधनापरान् । अनुरक्तान् प्रीतिमतः ।
सुहृदः वेतनाद्युपकारमनपेक्ष्य उपकारकान् । न विनश्येम
विनाशं न प्रार्थयामहे । प्रार्थनायां लिङ् ॥ २२ ॥ आपः अपः
॥ २४ ॥ अवदातानि शुद्धानि । समास्या संगतिः ॥ २७ ॥

येषां त्रीण्यवदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।

ते सेव्यास्तैः समास्या हि शास्त्रेभ्योपि गरीयसी ॥ २७

निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।

पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापौपसेवनात् ॥ २८

असतां दर्शनात्स्पर्शात्संजल्पाच्च सहासनात् ।

धर्माचाराः प्रहीयन्ते सिद्ध्यन्ति च न मानवाः ॥ २९

बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।

मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठैः श्रेष्ठत्वमाप्नुयुः ॥ ३०

अनीचैर्नाप्यविषयैर्नाधर्मिष्ठैर्विशेषतः ।

ये गुणाः कीर्तिता लोके धर्मकामार्थसंभवाः ।

लोकाचारेषु संभूता वेदोक्ताः शिष्टसंमताः ॥ ३१

ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्गुणाः ।

इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोभिकाङ्क्षिणः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ।

असतोऽपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ॥

तदहं भ्रातृसहितः सर्वान्विज्ञापयामि वः ।

नान्यथा तद्धि कर्तव्यमस्मत्स्नेहानुकम्पया ॥

भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च

सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ॥

ते त्वस्मद्वितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः ।

युष्माभिः सहिताः सर्वे शोकसंतापविह्वलाः ॥

निवर्ततागता दूरं ममागमनकाङ्क्षिणः ।

स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मतिः ॥

एतद्धि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितम्

कृता तेन तु तुष्टिर्मे सत्कारश्च भविष्यति ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथानुमन्त्रितास्तेन धर्मराजेन ताः प्रजाः ।

चक्रुर्गर्तस्वरं घोरं हा राजन्निति दुःखिताः ॥

निरारम्भाः अग्निहोत्राद्यकुर्वणा अपि ॥ २८ ॥ न सि-
सिद्धिश्चित्तशुद्धिस्तां न प्राप्नुवन्ति धर्माचारहीनत्वात् ॥
अविषयैः अगोचरैरपरिजितैरित्यर्थः । धर्मकामार्थसं-
धर्मादीनां संभव उत्पत्तिर्येभ्यस्ते ॥ ३१ ॥ समस्ताः
भूताः । व्यस्ताः पृथक्पृथग्भूताः ॥ ३२ ॥ स्नेहो व-
त्सहिता अनुकम्पा दया ॥ ३४ ॥

गुणान्पार्थस्य संस्पृश्य दुःखार्ताः परमातुराः ।
 अकामाः संन्यवर्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ४०
 निवृत्तेषु तु पौरेषु रथानास्थाय पाण्डवाः ।
 आजग्मुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ॥ ४१
 ते तं दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पाण्डवाः ।
 ऊषुस्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचि ॥ ४२
 उदकेनैव तां रात्रिमूषुस्ते दुःखकर्षिताः ।
 अनुजग्मुश्च तत्रैतान्स्नेहात्केचिद्विजातयः ॥ ४३

साम्रयोऽनग्रयश्चैव सशिष्यगणबान्धवाः ।
 स तैः परिवृतो राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ॥ ४४
 तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्ते रम्यदारुणे ।
 ब्रह्मघोषपुरस्कारः संजल्पः समजायत ॥ ४५
 राजानं तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः ।
 आश्वासयन्तो विप्राभ्याः क्षपां सर्वा व्यनोदयन् ॥
 'राजा तु भ्रातृभिः सार्धं तथा सर्वैः सुहृद्गणैः ।
 अशेत तां निशां राजन्दुःखशोकसमाहितः ॥' ४७

॥ इति श्रीमन्महाभाते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

युधिष्ठिरेण वने स्वानुयायिनो ब्राह्मणान्प्रति स्वस्य हृतसर्वस्वतया तद्भरणस्य दुष्करत्वकथनपूर्वकं प्रतिनिवर्तनप्रार्थना
 ॥ १ ॥ ब्राह्मणैः स्वयमेवात्मभरणपूर्वकं स्वसहवासमात्रेऽर्थिते युधिष्ठिरेण स्वस्य तद्भरणाशक्तिचिन्तनेन विषादाधिगमः
 ॥ २ ॥ शौनकेन युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणभरणाय तपसा सिद्धिसंपादनचोदना ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वर्या तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
 वनं गियासतां विप्रास्तस्थुर्भिक्षाभ्युजोग्रतः ।
 तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
 वयं हि हृतसर्वस्वा हृतराज्या हृतश्रियः ।
 फलमूलामिषाहारा वनं यास्याम दुःखिताः ॥ २
 वनं च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम् ।
 परिक्षेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति ॥ ३
 ब्राह्मणानां परिक्षेशो दैवतान्यपि सादयेत् ।
 किंपुनर्मामितो विप्रा निवर्तध्वं यथेष्टतः ॥ ४
 ब्राह्मणा ऊचुः ।
 गतिर्या भवतां राजंस्तां वयं गन्तुमुद्यताः ।
 नार्हथास्मान्परित्यक्तुं भक्तान्सद्धर्मदर्शिनः ॥ ५
 स्नेहकर्माणि भक्तेषु दैवतान्यपि कुर्वते ।
 विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलम्बिषु ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः ।
 सहायविपरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥ ७
 आहरेयुर्हि ये सर्वे फलमूलमृगांस्तथा ।
 त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः ॥ ८
 द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च ।
 दुःखार्दितानिमान्क्लेशैर्नाहं योक्तुमिहोत्सहे ॥ ९
 ब्राह्मणा ऊचुः ।
 अस्त्योषणजा चिन्ता मा भूते हृदि पार्थिव ।
 स्वयमाहृत्य वन्यानि त्वानुयास्यामहे वयम् ॥ १०
 अनुध्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव ।
 कथाभिश्चानुकूलाभिः सह रंस्यामहे वने ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एवमेतन्न संदेहो रम्यं ब्राह्मणैः सह ।
 न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ १२
 कथं द्रक्ष्यामि वः सर्वान्स्वयमाहृत्य भोजिनः ।

समागम्य संपृच्छथ ॥ ४० ॥ ऊषुः वासं चक्रुः ॥ ४२ ॥
 ऊषुर्निन्युः ॥ ४३ ॥ साम्रयः दारैः सहिताः । अनग्रयस्तदन्ये
 स्नातकब्रह्मचार्यादयः ॥ ४४ ॥ प्रादुष्कृताः प्रकटीकृताः अग्रयो
 गैस्ते । रम्यं तापविरहात्संन्यारागादिशोभातश्च । दारुणो

रक्षःपिशाचादिसंचारकाललात् ॥ ४५ ॥ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

प्रभातायामरुणोदयेन उद्दीपितायाम् ॥ १ ॥ अनुध्यानेन
 इष्टचिन्तनेन । जप्येन स्वस्त्ययनेन तथा विश्वासकरणैः सह
 रंस्यामहे इति ध. पाठः ॥ ११ ॥ प्रत्यादेशं धिक्कारम् ॥ १२ ॥

मद्भक्त्या क्लिश्यतोऽनर्हान्धिवपापान्धृतराष्ट्रजान् ॥
वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा नृपतिः शोचन्निषसाद महीतले ॥ १४
तमध्यात्मरतो विद्वाञ्छौनको नाम वै द्विजः ।

योगे साङ्ख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५
शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।

दिवसेदिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १६
न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु ।

श्रेयोधातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १७
अष्टाङ्गां बुद्धिमाहुर्यां सर्वाश्रेयोभिधातिनीम् ।

श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां राजन्सा त्वय्यवस्थिता १८
'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।

ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥' १९
अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनेष्वपि ।

शारीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥ २०
श्रूयतां चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा ।

आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका महात्मना २१
मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् ।

तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ॥ २२
व्याधेरनिष्टसंस्पर्शाच्छ्रमादिष्टविवर्जनात् ।

दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्तते ॥ २३
तदा तत्प्रतिकाराच्च सततं चाविचिन्तनात् ।

आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोगबलेन तु ॥ २४
मतिमन्तो व्यथोपेताः शमं प्रागेव कुर्वते ।

मानसस्य प्रियाख्यानैः संभोगोपनयैर्नृणाम् ॥ २५
मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ।

अध्यात्मं आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रमध्यात्मं वेदान्त-
स्तत्र रतः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १५ ॥ शोकः स्थीयते-
ऽनेनेति व्युत्पत्त्या स्थानशब्दो हेतुवचनः । भयस्थानश-
तानि चेति झ. पाठः ॥ १६ ॥ अर्थकृच्छ्रेषु धननाशेषु ।
दुर्गेषु दुस्तरेषु शारीरदुःखेषु । आपत्सु स्त्रीकर्षणादिषु ॥ २० ॥
आत्मव्यवस्थानकराः मनःस्थैर्यहेतवः ॥ २१ ॥ व्याससमा-
साभ्यां विस्तरसंक्षेपाभ्याम् ॥ २२ ॥ अनिष्टं कण्टकादिः ।
श्रमो व्यायामः ॥ २३ ॥ प्रतिकारादौषधादिभिरुपशमनात्
आधिप्रशमनमविचिन्तनात् । इदमेव क्रियायोगबलम् ॥ २४ ॥
प्रागेव मानसस्य शमं कुर्वते । प्रियाख्यानैरनुकूलवचनैः ।

अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् ॥ २६
मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना ।

प्रशान्ते मानसे दुःखे शारीरमुपशाम्यति ॥ २७
मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।

स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ॥ २८
स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।

शोकहर्षौ तथायासः सर्वे स्नेहात्प्रवर्तते ॥ २९
स्नेहात्कारुण्यरागौ च प्रजास्त्रीर्ष्यादयस्तथा ।

अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ ३०
कोटराग्निर्यथाऽशेषं समूलं पादपं दहेत् ।

धर्मार्थिनं तथाऽल्पोपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ ३१
विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमे ।

विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ॥ ३२
तस्मात्स्नेहं स्वपक्षेभ्यो मित्रेभ्यो धनसंचयात् ।

स्वशरीरसमुत्थं च ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३३
ज्ञानान्वितेषु युक्तेषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ।

न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३४
रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते ।

इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा विवर्धते ॥ ३५
तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी नृणाम् ।

अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुबन्धिनी ॥ ३६
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।

योसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥
अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् ।

विनाशयति भूतानि अयोनिज इवानलः ॥ ३८
यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।

संभोगोपनयैः रुयादिसमर्पणैः । मतिमन्तो ह्यतो वैद्या इति ख.
च. झ. पाठः ॥ २५ ॥ स्नेहो रागः सज्जते प्रवर्तते ॥ २८ ॥
आयासः क्लेशः ॥ २९ ॥ विप्रयोगे विषयेण सह विप्रयोगे त्यागी
न किंतु सत्यपि समागमे यो विषयदोषदर्शी स एव त्यागी ।
स एव च विरागं भजते ॥ ३२ ॥ युक्तेषु नित्यवस्तुप्राप्तये
उद्युक्तेषु । कृतात्मसु ध्यानेन संस्कृतचित्तेषु । तेषु प्रसिद्धेषु
स्नेहो रागो न सज्जते न सज्जं प्राप्नोति ॥ ३४ ॥ रागः
रम्यव-
स्तुदर्शने चित्तस्योत्फुल्लता । कामस्तल्लिप्ता । इच्छा लब्धे
तस्मिन् रुच्यतिशयात्पुनस्तदभिलाषः । पुनःपुनस्तत्तत्प्र-
तिस्तृष्णा ॥ ३५ ॥ जीर्यतः जरामृत्युप्रसक्त ॥ ३६ ॥ अयः

तथाऽकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ३९
 राजतः सलिलादग्रेऽथोरतः स्वजनादपि ।
 'अर्थिभ्यः कालतस्तस्मान्नित्यमर्थवतां भयम् ।'
 भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ४०
 यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।
 भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वेण वित्तवान् ॥ ४१
 अर्थ एव हि केषांचिदनर्थं भजते नृणाम् ।
 अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ।
 तस्मादर्थगमाः सर्वे मनोमोहविवर्धनाः ॥ ४२
 कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ।
 अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनाम् ॥
 अर्थस्योपार्जने दुःखमार्जितानां च रक्षणे ।
 नाशे दुःखं व्यये दुःखं घ्नन्ति चैवार्थकारणात् ॥ ४४
 अर्था दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चैव शत्रवः ।
 दुःखेन चाधिगम्यन्ते तेषां नाशं न चिन्तयेत् ॥
 असन्तोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
 अन्तो नास्ति पिपासायाः संतोषः परमं सुखम् ।
 तस्मात्संतोषमेवेह परं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४६
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं रत्नसंचयः ।
 ऐश्वर्यं प्रियसंवासो गृह्येत्तत्र न पण्डितः ॥ ४७
 त्यजेत स च यास्तस्मात्तज्जान्क्लेशान्सहेतु च ।
 न हि संचयवान्कश्चिद्दृश्यते निरुपद्रवः ।
 अतश्च धार्मिकैः पुम्भिरनीहार्थः प्रशस्यते ॥ ४८
 धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।
 प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य श्रेयो ह्यस्पर्शनं नृणाम् ॥ ४९
 युधिष्ठिरैवमर्थेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि ।
 धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ ५०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेषुता मम ।

तसायःपिण्डं अमलो वह्निः ॥ ३८ ॥ अकृतात्मा अनिर्जित-
 चेताः ॥ ३९ ॥ अर्थश्रेयसि अर्थसाध्ये श्रेयसि ज्योतिष्टोमादौ
 ॥ ४२ ॥ पिपासायाः तृष्णायाः ॥ ४६ ॥ संचयान् अर्थान् ।
 तज्जान् अर्थत्यागजान् । अनीहार्थः यदच्छालब्धोऽर्थः ॥ ४८ ॥
 अर्थतः धनात् ॥ ५० ॥ अर्थोपभोगः विषयोपभोगः । अर्थेषुता
 धनेषुता ॥ ५१ ॥ दृश्यते पञ्चमहायज्ञेषु । अपचमानेभ्यः यत्सा-

भरणार्थं तु विप्राणां ब्रह्मन्काङ्क्षे न लोभतः ॥ ५१
 कथं ह्यसद्विधो ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे ।
 भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ॥ ५२
 संविभागो हि भूतानां सर्वेषामेव दृश्यते ।
 तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ५३
 तृणानि भूमिरुदकं वाक्कतुर्थी च सूनृता ।
 सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ५४
 देयमार्तस्य शयनं स्थितश्रान्तस्य चासनम् ।
 तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५५
 चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ।
 उत्थाय चासनं दद्यादेष धर्मः सनातनः ।
 प्रत्युत्थायाभिगमनं कुर्यान्यायेन चार्चनम् ॥ ५६
 अग्निहोत्रमनङ्गांश्च ज्ञातयोऽतिथिबान्धवाः ।
 पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च निर्देहयुरपूजिताः ॥ ५७
 आत्मार्थं पाचयेन्नान्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।
 न चैकः स्वयमश्रीयाद्विधिवर्जं न निर्वपेत् ॥ ५८
 श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।
 वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातश्च दीयते ॥ ५९
 विधसाशी भवेत्तस्मान्नित्यं चामृतभोजनः ।
 विधसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथाऽमृतम् ॥ ६०
 चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ।
 अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ ६१
 यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।
 श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ६२
 एवं यो वर्तते वृत्तिं वर्तमानो गृहाश्रमे ।
 तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ६३
 शौनक उवाच ।
 अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
 येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६४

दिभ्यः ॥ ५३ ॥ तृणानि आसनार्थानि ॥ ५४ ॥ वृथा श्राद्ध-
 यज्ञादिनिमित्तं विना ॥ ५८ ॥ विश्वं सर्वजातीयं प्राणिजातं देवो
 देवता यस्मिंस्तद्विश्वदेवम् । स्वार्थं तद्धितः । वैश्वदेवं नाम
 कर्म ॥ ५९ ॥ अपरिक्लिष्टं कार्पण्यं विना । अध्वनि वर्तते
 मार्गस्थाय ॥ ६२ ॥

शिशोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विघसं बहु ।
 मोहरागवशाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः ॥ ६५
 ह्रियते बुध्यमानोपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
 विमूढसंज्ञो दुष्टाश्चैरुद्धान्तैरिव सारथिः ॥ ६६
 षडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति वै यदा ।
 तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसंकल्पजं मनः ॥ ६७
 मनो यस्येन्द्रियस्येह विषयान्याति सेवितुम् ।
 तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥ ६८
 ततः संकल्पवीर्येण कामेन विषयेषुभिः ।
 विद्वः पतति लोभाग्रौ ज्योतिर्लोभात्पतद्भवत् ॥ ६९
 ततो दारैर्विहारैश्च मोहितश्च यथेप्सया ।
 महामोहमुखे मग्नो नात्मानमवबुध्यते ॥ ७०
 एवं पतति संसारे तासुतास्त्रिह योनिषु ।
 अविद्याकर्मतृष्णाभिर्भ्राम्यमाणोऽथ चक्रवत् ॥ ७१
 ब्रह्मादिषु तृणान्तेषु भूतेषु परिवर्तते ।
 जले भुवि तथाऽऽकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ७२
 अबुधानां गतिस्त्वेषा बुधानामपि मे शृणु ।
 ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥ ७३
 तदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
 तस्माद्भर्मानिमान्सर्वान्नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७४

इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
 अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७५
 अत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयाणपथे स्थितः ।
 कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७६
 उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराचरितः सदा ।
 अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७७
 सम्यक्संकल्पसंबन्धात्सम्यक्केन्द्रियनिग्रहात् ।
 सम्यग्द्रव्यविशेषाच्च सम्यक्क गुरुसेवनात् ॥ ७८
 सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्काध्ययनागमात् ।
 सम्यक्कर्मोपसंन्यासात्सम्यक्चित्तनिरोधनात् ॥ ७९
 एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः ।
 रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यवशमागताः ॥ ८०
 रुद्राः साध्यास्तथाऽऽदित्या वसवोऽथ तथाश्चिनौ ।
 योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ८१
 तथा त्वमपि कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम् ।
 तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ॥ ८२
 पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ।
 तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ८३
 सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वन्ते तदनुग्रहम् ।
 तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्व्वात्ममनोरथम् ॥ ८४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिरेण ब्राह्मणभरणाय धौम्यचोदनया सूर्यस्तुतिः ॥ १ ॥ स्तोत्रैः प्रसन्नेन सूर्येण युधिष्ठिरायाक्षयपात्रदानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 'प्रणम्य द्विजशार्दूलं पूज्यवाक्यं सुभाषितम् ।'
 पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १
 प्रस्थिताननुयातारो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

विघसं देवताद्युपयुक्तशेषं कामुको बहुकरोति । इन्द्रियार्थाः
 शब्दादयः ॥ ६५ ॥ हारिभिः हरणशीलैः ॥ ६६ ॥
 इन्द्रियस्येन्द्रियाणां विषयान् शब्दादीन् ॥ ६८ ॥ इति च
 वेदवचनमित्यन्वयः । फलेच्छां विनैव समाचरेदित्यर्थः
 ॥ ७४ ॥ कर्तव्यमवश्यानुष्ठेयं नित्यामिहोत्रसंध्योपासनादि ।

न चास्मि पोषणे शक्तो बहुदुःखसमन्वितः ॥ २
 परित्यक्तुं न शक्नोमि दानशक्तिश्च नास्ति मे ।
 कथमत्र मया कार्यं तद्ब्रूहि भगवन्मम ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्वीक्ष्य तां गतिम् ।

अभिमानात्सङ्गात् ॥ ७६ ॥ अष्टाङ्गेन वक्ष्यमाणसंकल्पसंबन्धा-
 यष्टाष्टकवता तदाचरेदिति पूर्वेण संबन्धः । विशुद्धात्मा शुद्धचित्तः
 ॥ ७७ ॥ संकल्पो मानसं कर्म तस्य संबन्धो निरोधः ॥ ७८ ॥
 कर्ममयी यज्ञयुद्धादिकर्मरूपसाधनप्रधाना सिद्धिः । पितृमातृ-
 मयी परलोकेहलोकफलप्रधाना ॥ ८३ ॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्मभृतां वरः ॥ ४,
 पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यन्ते क्षुधया भृशम् ।
 ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता यथा ॥ ५
 गत्वोत्तरायणं तेजो रसानुद्धृत्य रश्मिभिः ।
 दक्षिणायनमावृत्तो महीं वर्षति वारिणा ॥ ६
 क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन्नोषधीरोषधीपतिः ।
 रवेस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ ७
 निषिक्तश्चन्द्रतेजोभिः सूयते जगतो रविः ।
 ओषध्यः षड्रसा मेध्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ८
 एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणम् ।
 नाथोऽयं सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं ब्रज ॥ ९
 राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः ।
 उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १०
 भौमेन कार्त्तवीर्येण वैन्येन नहुषेण च ।
 तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ॥ ११
 तथा त्वमपि धर्मात्मन्कर्मणा च विशोधितः ।
 तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन्भर भारत ॥ १२
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।
 ततस्त्वध्यापयामास मन्त्रं सर्वार्थसाधकम् ।
 अष्टाक्षरं परं मन्त्रमार्तस्य सततं प्रियम् ॥ १३
 [विप्रत्यागसमाधिस्थः संयतात्मा दृढव्रतः ।
 धर्मराजो विशुद्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् ॥ १४
 पुष्पोपहारैर्बलिभिरर्चयित्वा दिवाकरम् ।
 सोऽवगाह्य जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् ॥ १५
 योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
 गाङ्गेयं वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ।
 शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा स्तोत्रमारब्धवांस्ततः ॥ १६

धर्मेण योगमयेन ॥ ४ ॥ तेजो रसान् जलानि । उद्धृत्य
 आदाय ॥ ६ ॥ ओषधीपतिश्चन्द्रः ॥ ७ ॥ तपोयोगः व्रतस्वी-
 कारः तत्पूर्वकः समाधिर्ध्यानं तत्स्थैः ॥ ११ ॥ विप्रत्यागस-
 माधिस्थः विप्रेभ्यस्त्यागः त्यज्यमानमन्त्रं तदर्थं समाधिस्थः
 नियमस्थः ॥ १४ ॥ सांख्यानां ज्ञाननिष्ठानाम् । योगिनां चित्त-
 निरोधकानाम् । आवृणोतीत्यावृत्तं कपाटम् । कर्तारिक्तः । अर्णाला

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनाम् ।
 त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावतां ॥ १७
 त्वं गतिः सर्वसाङ्ख्यानं योगिनां त्वं परायणम् ।
 अनावृतार्गलद्वारं त्वं गतिस्त्वं सुसुक्षताम् ॥ १८
 त्वया संधार्यते लोकस्त्वया लोकः प्रकाश्यते ।
 त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया ॥ १९
 त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 स्वशाखाविहितैर्मन्त्रैरर्चन्त्यृषिगणार्चित ॥ २०
 तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः ।
 सिद्धचारणगन्धर्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ॥ २१
 त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः ।
 सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः ॥ २२
 उपयान्त्यर्चयित्वा तु त्वां वै प्राप्तमनोरथाः ।
 दिव्यमन्दारमालाभिस्तूर्णं विद्याधरोत्तमाः ॥ २३
 गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।
 ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ॥ २४
 वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः ।
 वालखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ॥ २५
 सप्तर्षकेषु लोकेषु सप्तस्वप्यखिलेषु च ।
 न तद्भूतमहं मन्ये यदर्कादतिरिच्यते ॥ २६
 सन्ति चान्यानि सत्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ।
 न तु तेषां तथा दीप्तिः प्रभावो वा यथा तव ॥ २७
 ज्योतीषि त्वयि सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः ।
 त्वयि सत्त्वं च सत्त्वं च सर्वे भावाश्च सात्त्विकाः ॥ २८
 त्वत्तेजसा कृतं चक्रं सुनाभं विश्वकर्मणा ।
 देवारीणां मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ॥ २९
 त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम् ।
 सर्वौषधिरसानां च पुनर्वर्षासु शुश्रुसि ॥ ३०

कपाटविष्टम्भकं तिर्यक्काष्ठं तदुभयरहितं सुक्तिद्वारं त्वं सुसुक्षतां
 गतिः प्राप्यं पदम् ॥ १८ ॥ सत्त्वं सत् पृथिव्यप्तेजांसि । त्यक्त्वा
 वाय्वाकाशौ तदात्मकं सत्त्यम् । सत्त्वं बुद्धिसत्त्वम् । सात्त्विका
 भावाः धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यमित्याद्याः ॥ २८ ॥ सुनाभं
 सुदर्शनम् ॥ २९ ॥

तपन्त्यन्ये दहन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये तथा घनाः ।
विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्रावृषि रश्मयः ॥ ३१
न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः ।
शीतवातादितं लोकं यथा तव मरीचयः ॥ ३२
त्रयोदशद्वीपवर्ती गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्तसे ॥ ३३
तव यद्युदयो न स्यादन्धं जगदिदं भवेत् ।
न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्तेरन्मनीषिणः ॥ ३४
आधानपशुबन्धेष्टिमन्त्रयज्ञतपःक्रियाः ।
त्वत्प्रसादादवाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविशं गणैः ॥ ३५
यदहर्ब्रह्मणः प्रोक्तं सहस्रयुगसंमितम् ।
तस्य त्वमादिरन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्तितः ॥ ३६
मनूनां मनुपुत्राणां जगतोऽमानवस्य च ।
मन्वन्तराणां सर्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः ॥ ३७
संहारकाले संप्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः ।
संवर्तकाग्निस्त्रैलोक्यं भस्मीकृत्यावतिष्ठते ॥ ३८
त्वद्दीधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः ।
सैरावन्ताः साशनयः कुर्वन्त्याभूतसंभवम् ॥ ३९
कृत्वा द्वादशधाऽऽत्मानं द्वादशादित्यतां गतः ।
संहृत्यैकार्णवं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ॥ ४०
त्वामिन्द्रमाहुस्त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः ।
त्वमग्निस्त्वं मनः सूक्ष्मं प्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतं ४१
त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः ।
विवस्वान्मिहिरः पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ॥ ४२
सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः ।
मार्तण्डोऽर्को रविः सूर्यः शरण्यो दिनकृत्तथा ४३
दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः ।
आशुगामी तमोन्नश्च हरिताश्च कीर्त्यसे ॥ ४४

प्रावाराः वज्रविशेषाः ॥ ३२ ॥ गोभिः रश्मिभिः ॥ ३३ ॥
सैरावन्ताः मेघस्योपरि यो मेघः स ऐरावतस्तत्सहिताः ।
आभूतं यावच्चतुर्विधभूतग्रामं तस्य संभवः जलेनाभिष्ठावनम् ॥
३९ ॥ हन्ति गच्छति विश्वं संहरतीति वा हंसः वृषाकपिः
हरो हरिर्वा ॥ ४२ ॥ गवां रश्मीनाम् ॥ ४३ ॥ सप्तसप्तिः
सप्ताश्वः । धामकेशी ज्योतिर्मयकिरणवान् ॥ ४४ ॥ अनि-
र्विण्णः पूजने आसक्तः ॥ ४५ ॥ लज्जावभक्ताः सूर्यएव सर्व-

सप्तम्यामथवा षष्ठ्यां भक्त्या पूजां करोति यः ।
अनिर्विण्णोऽनहंकारी तं लक्ष्मीर्भजते नरम् ॥ ४५
न तेषामापदः सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा ।
ये तवानन्यमनसा कुर्वन्त्यर्चनवन्दनम् ॥ ४६
सर्वरोगैर्विरहिताः सर्वपापविवर्जिताः ।
त्वद्भावभक्ताः सुखिनो भवन्ति चिरजीविनः ४७
त्वं प्रमापन्नकामस्य सर्वातिथ्यं चिकीर्षतः ।
अन्नमन्नपते दातुमभितः श्रद्धयाऽर्हसि ॥ ४८
ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
माठरारुणदण्डाद्यास्तांस्तान्वन्देऽशनिक्षुभान् ४९
क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः ।
ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम् ॥ ५०
वैशंपायन उवाच ।
कण्ठदग्ने जले स्थित्वा मन्त्रैः स्तोत्रैश्च तोषितः ।
ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवम् ।
दीप्यमानः स्वपुषा ज्वलन्निव हुताशनः ॥ ५१
विवस्वानुवाच ।
यत्तेऽभिलषितं किञ्चित्त्वं सर्वमवाप्स्यसि ।
अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ ५२
गृहीष्व पिठरं ताम्रं मया दत्तं नराधिप ।
यावद्वत्स्यति पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत ॥ ५३
फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे ।
चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ।
इतश्चतुर्दशे वर्षे भूयो राज्यमवाप्स्यसि ॥ ५४
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५५
लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् ।
जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातृश्च परिष्वजे ॥ ५६

त्रास्तीति भावो भावना तत्र भक्ता आहताः ॥ ४७ ॥ श्रद्धया
आतिथ्यं चिकीर्षत इति संबन्धः ॥ ४८ ॥ अशनिक्षुभान्
विशुद्धान्यादिप्रवर्तकान् ॥ ४९ ॥ क्षुभामैत्र्यौ निग्रहानुग्रह-
कत्र्यौ देवते ॥ ५० ॥ पिठरं परिवेषणपात्रम् । ताम्रं ताम्रम-
यम् । वत्स्यति वृद्धिं जनजीविकारूपां करिष्यति । पात्रेण
पात्रप्रसूतेनानेन ॥ ५३ ॥

द्रौपद्या सह संगम्य पश्यमानोऽपयात्प्रभुः ।
 महानसे तदान्नं तु साधयामास पाण्डवः ॥ ५७
 संस्कृतं प्रसवं याति स्वल्पमन्नं चतुर्विधम् ।
 अक्षय्यं वर्धते चान्नं तेनाभोजयत द्विजान् ॥ ५८
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वाऽनुजानपि ।
 शेषं विधससंज्ञं तु पश्चाद्भुक्ते युधिष्ठिरः ॥ ५९
 युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती ।
 [द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ॥] ६०
 एवं दिवाकरात्प्राप्य दिवाकरसमप्रभः ।
 कामान्मनोभिलषितान्ब्राह्मणेभ्योऽददात्प्रभुः ६१
 पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्वसु ।
 इज्यार्थे संप्रवर्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ॥ ६२
 ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः ।
 द्विजसङ्घैः परिवृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥ ६३
 'जनमेजय उवाच ।
 पुष्पोपहारबलिभिर्बहुशश्च यथाविधि ।
 सर्वात्मभूतं संपूज्य यतप्राणो जितेन्द्रियः ॥ ६४
 स्तवेन केन विप्रर्षे स तु राजा युधिष्ठिरः ।
 विप्रार्थमारोधितवान्सूर्यमद्भुतविक्रमम् ॥ ६५
 मयि स्नेहोऽस्ति चेद्ब्रह्मन्यद्यनुग्रहभागहम् ।
 भगवन्नास्ति चेद्द्रुघं तच्च मे ब्रूहि सांप्रतम् ॥ ६६
 वैशंपायन उवाच ।
 शृणुष्वावहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 क्षणं च कुरु राजेन्द्र गुह्यं वक्ष्यामि ते हितम् ६७
 धौम्येन तु यथाप्रोक्तं पार्थाय सुमहात्मने ।
 नाम्नामष्टोत्तरं पुण्यं शतं तच्छृणु भूपते ॥ ६८
 सूर्योऽर्ज्यमा भगस्त्वष्टा पूषाऽर्कः सविता रविः ।
 गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥ ६९
 पृथिव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणम् ।
 सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽङ्गारक एव च ७०
 इन्द्रो विवस्वानीमांशुः शुचिः शौरिः शनैश्चरः ।

महानसे पाकशालायाम् । साधयामास कारयामास अन्नमिति
 शेषः ॥ ५७ ॥ संस्कृतं पक्कम् । वन्यमन्नं चतुर्विधमिति क.
 पाठः ॥ ५८ ॥ पार्षती पृषतः द्रुपदपितुः गोत्रापत्यम् ॥ ६० ॥
 प्रवर्तन्ते निःसरन्ति । विधिमन्त्रप्रमाणतः । विधिर्वसन्ते

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ७१
 वैद्युतो जाठरश्चाग्निरैन्धनस्तेजसां पतिः ।
 धर्मध्वजो वेदकर्ता वेगाङ्गो वेदवाहनः ॥ ७२
 कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिः सर्वामराश्रयः ।
 कला काष्ठा मुहूर्ताश्च पक्षा मासा ऋतुस्तथा ७३
 संवत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः ।
 पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥
 लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः ।
 वरुणः सागरौशश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥ ७५
 भूताश्रयो भूतपतिः सर्वभूतनिषेवितः ।
 'मणिः सुवर्णो भूतात्मा कामदः सर्वतोमुखः ।'
 [स्रष्टा संवर्तको वह्निः सर्वस्यादिरलोलुपः ॥ ७६
 अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः] ॥
 जयो विशालो वरदः सर्वधातुनिषेचिता ॥ ७७
 मनः सुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राणधारकः ।
 धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः ॥ ७८
 द्वादशात्माऽरविन्दाक्षः पिता माता पितामहः ।
 स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ ७९
 देवकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
 चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेण वपुषाऽन्वितः ८०
 एतद्वै कीर्तनीयस्य सूर्यस्यामिततेजसः ।
 नाम्नामष्टशतं पुण्यं शक्रेणोक्तं महात्मना ॥ ८१
 शक्राच्च नारदः प्राप्नो धौम्यश्च तदन्तरम् ।
 धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कमानवाप्तवान् ॥ ८२
 सुरगणपितृयक्षसेवितं
 ह्यसुरनिशाचरसिद्धवन्दितम् ।
 वरकनकहुताशनप्रभं
 त्वमपि मनस्यभिधेहि भास्करम् ॥ ८३
 सूर्योदये यः सुसमाहितः पठे-
 त्स पुत्रदाराधनरत्नसंचयान् ।

वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिरज्ञातज्ञापनरूपः । मन्त्रः अनुष्ठे-
 यार्थस्मारक इषेत्वेत्यादिः । तावैव प्रमाणे ताभ्यामित्यर्थः
 ॥ ६२ ॥ सर्वलोकनमस्कृत इति झ. पाठः ॥ ७६ ॥ मैत्रेयः
 कर्णान्वित इति झ. पाठः ॥ ८० ॥ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

लभेत जातिस्मरतां नरः सदा
 धृतिं च मेधां च स विन्दते पुमान् ॥ ८४
 [इमं स्तवं देववरस्य यो नरः
 प्रकीर्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः ।
 स मुच्यते शोकदवाग्निसागरा-
 लुभेत कामान्मनसा यथेप्सितान् ॥ ८५
 [इमं स्तवं प्रयतमनाः समाधिना
 पठेदिहान्योऽपि वरं समर्थयन् ।

तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषितं
 तदाऽऽप्नुयाद्यद्यपि तत्सुदुर्लभम् ॥ ८६
 यश्चेदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः ।
 पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ।
 विद्यार्थी लभते विद्यां पुरुषोप्यथवा स्त्रियः ॥ ८७
 उभे संध्ये पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो यदि ।
 आपदं प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ ८८
 संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलं चाप्नुयाद्भुम् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं स गच्छति ॥ ८९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पाण्डवेषु वनं गतेषु सत्सु हितं पृष्टेन विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति पाण्डवानां पुनः राज्ये स्थापनविधानम् ॥ १ ॥ ततो
 धृतराष्ट्रभिक्षृतेन विदुरेण पाण्डवान् प्रति प्रस्थानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु
 प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽम्बिकेयः ।
 धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं
 सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 प्रज्ञा च ते भार्गवस्येव शुद्धा ✓
 धर्मं च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम् ।
 समश्च त्वं संमतः कौरवाणां
 पथ्यं चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥ २
 एवं गते विदुर यदद्य कार्यं
 पौराश्वमे कथमस्मान्भजेरन् ।
 ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूला-
 न्न कामये तांश्च विनश्यमानान् ॥ ३
 'सौबलेनैव पापेन दुर्योधनहितैषिणा ।
 क्रूरमाचरितं क्षत्तर्न मे प्रियमनुष्ठितम् ॥ ४
 तथैवाङ्गीकृते तत्र तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
 उत्तरं प्राप्तकालं च किमन्यन्मन्यते क्षमम् ॥ ५

नास्ति धर्मे सहायत्वमिति मे दीर्यते मनः ।
 यत्र पाण्डुसुताः सर्वे क्लिश्यन्ति वनमागताः ॥' ६
 विदुर उवाच ।
 त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र
 राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति ।
 धर्मे राजन्वर्तमानः स्वशक्त्या
 पुत्रान्सर्वान्पाहि कुन्तीसुतांश्च ॥ ७
 स वै धर्मो विप्रलब्धः सभायां
 पापात्मभिः सौबलेयप्रधानैः ।
 आहूय कुन्तीसुतमक्षवत्यां
 पराजैषीत्सत्यसन्धं सुतस्ते ॥ ८
 एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राज-
 न्द्वेषस्याहं धरिपश्याम्युपायम् ।
 यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापा-
 न्मुक्तो लोके प्रतितिष्ठेत् साधु ॥ ९
 तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां
 यत्तद्राजन्नतिसृष्टं त्वयाऽऽसीत् ।
 एष धर्मः परमो यत्स्वकेन
 राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृह्येत् ॥ १०

कौरवाणां पाण्डवधार्तराष्ट्रणां समः पक्षपातशून्यः ॥ २ ॥
 उद्धरेयुः उन्मूलयेयुः ॥ ३ ॥ अक्षवत्यां द्यूतक्रीडायाम् ॥ ८ ॥

उपायं प्रशान्तिप्रकारम् । शेषस्याहं परिपश्यामीति ज्ञ. ट. पाठः
 ॥ ९ ॥ अतिसृष्टं दत्तम् । स्वकेन धनेनेति शेषः ॥ १० ॥

[यशो न नश्येज्ज्ञातिभेदश्च न स्या-
द्धर्मो न स्यान्नैव चैवं कृते त्वाम् ।]

एतत्कार्यं तव सर्वप्रधानं

तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः ॥ ११

एवं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्या-

देतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व ।

अथैतदेवं न करोषि राजन्

ध्रुवं कुरुणां भविता विनाशः ॥ १२

नहि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा

शेषं कुर्याच्छात्रवाणामनीके ।

येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रो

धनुर्येषां गाण्डिवं लोकसारम् ॥ १३

येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा

तेषां लोके किं नु न प्राप्यमस्ति ।

उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते

मया यत्ते हितमासीत्तदानीम् ॥ १४

पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्य

हितं परं न च तत्त्वं चकर्थ ।

इदानीं ते हितमुक्तं न चेत्त्व-

मेवं कर्ता परितप्ताऽसि पश्चात् ॥ १५

यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते

संप्रीयमाणः पाण्डवैरेकराज्यम् ।

तापो न ते भविता प्रीतियोगा-

त्त्वं चेन्न गृह्णासि सुतं सहायैः ॥ १६

दुर्योधनं त्वहितं वै निगृह्य

पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्वधिपत्ये ।

‘ध्रुवं विनाशस्तव पुत्रेण धीमन्

सबन्धुवर्गेण सहैव राजभिः ॥ १७

चतुर्दशे चैव वर्षे नरेन्द्र

कुलक्षयं प्राप्स्यसि राजसिंह ।

तस्मात्कुरुष्वधिपत्ये नरेन्द्र

युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ १८

अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो

धर्मेणेमां पृथिवीं शास्तु राजन् ।

ततो राजन्पार्थिवाः सर्व एव

वैश्या इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः ॥ १९

दुर्योधनः शकुनिः सुतपुत्रः

ग्रीत्या राजन्पाण्डुपुत्रान्भजन्तु ।

दुःशासनो याचतु भीमसेनं

सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजां च ॥ २०

युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व

राज्ये चैनं स्थापयस्वाभिपूज्य ।

त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वदेय-

मेतत्कृत्वा कृतकृत्योसि राजन् ॥ २१

धृतराष्ट्र उवाच ।

एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभाया-

मिह प्रोक्तं पाण्डवान्प्राप्य मां च ।

हितं तेषामहितं मामकाना-

मेतत्सर्वं मम नावैति चेत्तः ॥ २२

इदं त्विदानीं गत एव निश्चितं

तेषामर्थे पाण्डवानां यदात्थ ।

तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति

कथं हि पुत्रं पाण्डवार्थं त्यजेयम् ॥ २३

असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा

दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसूतः ।

स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति

कोनु ब्रूयात्समतामन्ववेक्षन् ॥ २४

स मां जिह्वां विदुर सर्वं ब्रवीषि

मन्युं तेऽहमधिकं धारयामि ।

यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं

सुसान्त्वयमानाऽप्यसती स्त्री जहाति ॥ २५

एवं कृते सति स्वाप्रति धर्मो न स्यादिति नैव किंतु स्यादेव
॥ ११ ॥ चकर्थं कृतवान् । कर्ता करिष्यसि ॥ १५ ॥ एक-
राज्यं यदि अनुमन्ता तर्हि तापो न भविता । नचेत् यदि

नानुमन्ता तर्हि सुतं निगृहीष्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ नचेन्निगृहीष्व
सुतं सुखायेति ज्ञ. पाठः । तत्र पक्षान्तरमाह दुर्योधनमिति
॥ १७ ॥ नावैति नाङ्गीकरोति ॥ २२ ॥ जिह्वां कुटिलम्

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्य-
दन्तर्वेश्म सहस्रोत्थाय राजन् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

नेदमस्तीत्यथ विदुरो भाषमाणः
संप्राद्रवद्यत्र पार्थो बभूवुः ॥ २६

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विदुरस्य काम्यकवने पाण्डवसमागमः ॥ १ ॥ तेन तेषु तत्र स्वागमनकारणनिवेदनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ।
प्रययुर्जाह्नवीकूलात्कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥ १
सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां च निषेव्य ते ।
ययुर्वेनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम् ॥ २
ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु ।
काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ३
तत्र ते न्यवसन्वीरा वने बहुमृगद्विजे ।
अन्वाख्यमाना मुनिभिः सान्त्व्यमानाश्च भारताः ॥ ४
विदुरस्त्वथ पाण्डूनां सदा दर्शनलालसः ।
जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥ ५
ततो गत्वा विदुरः काम्यकं त-
च्छीघ्रैरश्वैर्वाहितः स्यन्दनेन ।
ददर्शासीनं धर्मात्मानं विविक्ते
सार्धं द्रौपद्या भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च ॥ ६
ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्णमारा-
दभ्यायान्तं सत्यसन्धः स राजा ।
अथाब्रवीद्भातरं भीमसेनं
किन्तु क्षत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७
कच्चिन्नायं वचनात्सौबलस्य
समाहातुं देवनायोपयाति ।
कच्चित्क्षुद्रः कुशली चाऽयुधानि
जेप्यत्यसाकं पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ८

समाहूतः केनचिदाहवाय

नाहं शक्तो भीमसेनापयातुम् ।

गाण्डीवे च संशयिते कथं नु

राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः

प्रत्यगृह्णन्पते सर्व एव ।

तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो

यथोचितं पाण्डुपुत्रान्समेयात् ॥ १०

समाश्वस्तं विदुरं ते नरर्षभा-

स्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुम् ।

स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस

यथावृत्तं धृतराष्ट्रेऽम्बिकेये ॥ ११

विदुर उवाच ।

अवोचन्मां धृतराष्ट्रोऽभिगुप्त-

मजातशत्रो परिगृह्याभिपूज्य ।

एवं गते समतामभ्युपेत्य

पथ्यं तेषां मम चैव ब्रवीहि ॥ १२

मयाप्युक्तं यत्क्षमं कौरवाणां

हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य चैव ।

तद्वै पथ्यं तन्मनो नाभ्युपैति

ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥ १३

परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं

न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः ।

॥ २५ ॥ इदं कुलम् ॥ २६ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

मरुधन्वसु मरुषु निर्जलदेशेषु । धन्वसु जाङ्गलदेशेषु ॥ ३ ॥

अपयातुं निवर्तितुम् । संशयिते पणीकृते सति । कथं नः

राज्यप्राप्तिर्बतः संशयिता । गाण्डीवनाशादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अभिगुप्तं अभिरक्षितारम् । हितोपदेशेनेति शेषः । कर्तरि क्तः

ब्रवीहीत्यवोचदिति संबन्धः ॥ १२ ॥ अन्यत् साम्नोऽन्यत् वैरम्

यथाऽऽतुरस्येव हि पथ्यमौषधं
 न रोचते स्मास्य तदुच्यमानम् ॥ १४
 न श्रेयसे यततेऽजातशत्रो
 स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।
 ध्रुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य
 पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः ॥ १५
 ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां
 न वै श्रेयो धृतराष्ट्रः परैति ।
 यथा च पर्णे पुष्करस्यावसिक्तं
 जलं न तिष्ठत्पथ्यमुक्तं तथाऽस्मिन् ॥ १६
 ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां
 यस्मिञ्श्रद्धा तव तत्र प्रयाहि ।
 नाहं भूयः कामये त्वां सहायं
 महीमिमां पालयितुं पुरं वा ॥ १७
 सोहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा
 प्रशासितुं त्वामुपयातो नरेन्द्र ।
 तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां
 तद्वार्यतां यत्प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ १८

केशैस्तीव्रैर्युज्यमानः सपत्नैः
 क्षमां कुर्वन्कालमुपासते यः ।
 संवर्धयन्स्तोकमिवाग्निमात्मवान् ✓
 स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ॥ १९
 यस्याविभक्तं वसु राजन्सहायै-
 स्तस्य दुःखस्यांशभाजः सहायाः ।
 सहायानामेष संग्रहणेऽभ्युपायः
 सहायास्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २०
 सत्यं श्रेष्ठं पाण्डवा निष्प्रलापं
 तुल्यं चान्नं सह भोज्यं सहायैः ।
 आत्मा चैषामग्रतो नातिवर्ते-
 देवं वृत्तिवर्धते भूमिपाल ॥ २१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि
 परां बुद्धिमुपगम्याप्रमत्तः ।
 यच्चाप्यन्यदेशकालोपपन्नं
 तद्वै वाच्यं तत्करिष्यामि कृत्स्नम् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विदुरविप्रयोगस्त्रिजनेन धृतराष्ट्रेण तदाह्वानाय संजयप्रेषणम् ॥ १ ॥ संजयाहूतेन विदुरेण पुनर्धृतराष्ट्रं प्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्प्रति ।
 धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतप्यत दुर्मनाः ॥ १
 [विदुरस्य प्रभावं च सन्धिविग्रहकारितम् ।
 विवृद्धिं च परां मत्वा पाण्डवानां भविष्यति।]
 स सभाद्वारमागम्य विदुरस्सारमोहितः ।
 समक्षं पार्थिवेन्द्राणां विसंज्ञः प्रापतद्भुवि ॥ ३
 स तु लब्ध्वा चिरात्संज्ञां समुत्थाय महीतलात् ।

॥ १३ ॥ परैति परामृशति । पुष्करस्य कमलस्य ॥ १६ ॥
 श्रद्धा इष्टोयमिति धीः ॥ १७ ॥ धार्यतां न विस्मर्तव्यम् ॥ १८ ॥
 उपासते उपास्ते प्रतीक्षते । तृणैः स्तोकं अभिमिव आत्मानं
 सहायसंपत्त्या संवर्धयन् । सहायार्जनोपायमाह यस्येति । अवि-

समीपोपस्थितं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४
 आता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म इवापरः । ✓
 तस्य स्मृत्याऽद्य सुभृशं हृदयं दीर्यतीव मे ॥ ५
 तमानय स्वधर्मज्ञं मम आतरमाशु वै ।
 इति ब्रुवन्स नृपतिः कृपणं पर्यदेवयत् ॥ ६
 पश्चात्तापाभिसंतप्तो विदुरस्सारमोहितः ।
 आतृस्नेहादिदं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
 गच्छ संजय जानीहि आतरं विदुरं मम ।

भक्तं साधारणम् । वसु वित्तम् ॥ २० ॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 महाप्राज्ञः विदुरोपदेशे स्थितानां जयो भविष्यतीति जानन्
 ॥ १ ॥ संधिविग्रहकारितं संधिविग्रहादिनीतिज्ञत्वकृतम् । भवि-
 ष्यति आगामिनि काले ॥ २ ॥

यदि जीवति रोषेण मया पापेन निर्धुतः ॥ ८
 न हि तेन मम आत्रा सुसूक्ष्ममपि किञ्चन ।
 व्यलीकं कृतपूर्वं वै प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ९
 स व्यलीकं कथं प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् ।
 न जह्याजीवितं प्राज्ञ तं गच्छानय संजय ॥ १०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च ।
 संजयो बाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यकं प्रति ॥ ११
 सोऽचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः ।
 रौरवाजिनसंवीतं ददर्शाथ युधिष्ठिरम् ॥ १२
 विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
 आतृभिश्चाभिसंगुप्तं देवैरिव पुरंदरम् ॥ १३
 युधिष्ठिरमुपागम्य पूजयामास संजयः ।
 भीमार्जुनयमाश्वापि तद्युक्तं प्रतिपेदिरे ॥ १४
 राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च संजयः ।
 शशंसागमने हेतुभिर्दं चैवाब्रवीद्वचः ॥ १५
 संजय उवाच ।
 राजा स्मरति ते क्षत्तधृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥ १६
 सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान्पाण्डवान्कुरुनन्दनान् ।

नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि सत्तम ॥ १७
 एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवत्सलः ।
 युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्राजाह्वयम् ॥ १८
 तमब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 दिष्ट्या प्राप्तोसि धर्मज्ञ दिष्ट्या स्मरसि मेऽनघ ॥ १९
 अद्य चाहं दिवारात्रौ त्वत्कृते भरतर्षभ ।
 प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 सोऽङ्गमानीय विदुरं मूर्धन्याघ्राय चैव ह ।
 क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोसि मयाऽनघ ॥ २१
 विदुर उवाच ।
 क्षान्तमेव मया राजन्गुरुर्मे परमो भवान् ।
 तथाऽहमागतः शीघ्रं त्वद्दर्शनपरायणः ॥ २२
 भवन्ति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्मचेतनाः ।
 दीनानुकम्पिनो राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ २३
 पाण्डोः पुत्रा यादृशास्ते तादृशा मे सुतास्तव ।
 दीना इतीव मे बुद्धिरभिपन्नाऽद्य तान्प्रति ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 अन्योन्यमनुनीयैवं आतरौ द्वौ महाद्युती ।
 विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां मुदम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विदुरस्य पुनरागमनेन खिद्यता दुर्योधनेन कर्णादिभिरालोचनम् ॥ १ ॥ कर्णादिषु समालोच्य पाण्डवजिघांसया प्रस्थितेषु तदा समागतेन श्रीन्यासेन तेषां प्रतिषेधनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परिसान्त्वितम् ।
 धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १
 स सौबलेयमानाय्य कर्णदुःशासनौ तथा ।
 अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥ २
 एष त्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य संमतः ।
 विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्विद्वान्हिते रतः ॥ ३
 यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति ।

पाण्डवानयने तावन्मन्त्रयध्वं हितं मम ॥ ४
 अथ पश्याम्यहं पार्थान्प्राप्तानिह कथंचन ।
 पुनः शोषं गमिष्यामि निरसुर्निष्परिग्रहः ॥ ५
 विषमुद्वन्धनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनम् ।
 करिष्ये न हि तानृद्धान्पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ ६
 शुकुनिरुवाच ।
 किं बालिशमतिं राजन्नास्थितोसि विशांपते ।
 गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७

निर्धुतः निःसारितः ॥ ८ ॥ व्यलीकं अप्रियम् ॥ ९ ॥ त्य-
 क्ष्यामि जीवितमिति ज्ञ. पाठः ॥ १० ॥ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

तमो रागद्वेषात्मकं मोहम् ॥ २ ॥ करिष्ये स्वीकरिष्ये ।
 ऋद्धान् कृद्धिमतः ॥ ६ ॥

सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।
 पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ८
 अथवा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुरम् ।
 निरस्य समयं सर्वे पणोऽस्माकं भविष्यति ॥ ९
 सर्वे भवामो मध्यस्था राज्ञश्छन्दानुवर्तिनः ।
 छिद्रं बहु प्रपश्यन्तः पाण्डवानां सुसंवृताः ॥ १०
 दुःशासन उवाच ।
 एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
 नित्यं हि मे कथयतस्त्व बुद्धिर्विरोचते ॥ ११
 कर्ण उवाच ।
 काममीक्षामहे सर्वे दुर्योधन तवेप्सितम् ।
 ऐकमत्यं हि नो राजन्सर्वेषामेव लक्ष्ये ॥ १२
 [नागमिष्यन्ति ते धीरा अकृत्वा कालसंविदम् ।
 आगमिष्यन्ति चेन्मोहात्पुनर्धूतेन ताञ्जय ॥] १३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स पराङ्मुखः ॥ १४
 उपलभ्य ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे ।
 रोषादुःशासनं चैव सौबलं च तमेव च ॥ १५

उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना ।
 अथो मम मतं यत्तु तन्निबोधत भूमिपाः ॥ १६
 प्रियं सर्वे करिष्यामो राज्ञः किं करवामहे ।
 न चास्य शक्रुमः स्थातुं प्रिये सर्वे ह्यतन्द्रिताः ॥ १७
 वयं तु शस्त्राण्यादाय स्थानास्थाय दंशिताः ।
 गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्वनगोचरान् ॥ १८
 तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् ।
 निर्विवादा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १९
 यावदेव परिधूना यावच्छोकपरायणाः ।
 यावन्मित्रविहीनाश्च तावद्गच्छाम माचिरम् ॥ २०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः ।
 ग्रहष्टमनसः सर्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा ॥ २१
 एवमुक्त्वा सुसंरब्धा रथैः सर्वे पृथक्पृथक् ।
 निर्ययुः पाण्डवान्हन्तुं सहिताः कृतनिश्चयाः ॥ २२
 तान्प्रस्थितान्परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
 आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २३
 प्रतिषिध्याथ तान्सर्वान्भगवाँल्लोकपूजितः ।
 प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरम् ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

तदा समागतेन व्यासेन धृतराष्ट्रं प्रति पाण्डवैः सह विरोधस्यानर्थहेतुत्वकथनपूर्वकं तैः सह शमविधानम् ॥ १ ॥

व्यास उवाच ।
 धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ।
 वक्ष्यामि त्वां कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥ १
 न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम् ।
 निकृत्त्या निकृताश्चैव दुर्योधनपुरोगमैः ॥ २
 ते स्मरन्तः परिक्षेशान्वर्षे पूर्णे त्रयोदशे ।
 विमोक्षयन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ॥ ३

पणः कार्याकार्यविवेकलक्षणो व्यवहारः ॥ १ ॥ छिद्रं समया-
 तिकमदोषम् ॥ १० ॥ उपलभ्य दुर्योधनाशयमिति शेषः
 ॥ १५ ॥ उद्यम्योत्क्षिप्य । आत्मानं देहम् ॥ १६ ॥ प्रियं
 विकीर्षामो नतु शक्रुमः प्रिये स्थातुमिति संबन्धः । धृतराष्ट्रेण

तदयं किन्तु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
 पाण्डवान्नित्यसंकुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ॥ ४
 वार्यतां साध्वयं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः ।
 वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन्प्राणान्विमोक्षयति ॥ ५
 यथाऽऽह विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयम् ।
 यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधु विधीयताम् ॥ ६
 विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः ।

निरुद्धत्वात् ॥ १७ ॥ परिधूनाः खिन्ना वर्जितविजिगीषा वा
 ॥ २० ॥ बाढमित्येव ते सर्वे इति ज्ञ. पाठः ॥ २१ ॥
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

निकृताः निर्जिताः ॥ २ ॥ विषमिव विषं शत्रुम् ॥ ३ ॥

अधर्म्यमयशस्यं च मा राजन्प्रतिपद्यथाः ॥ ७ यदि स्यात्कृतकृत्यस्त्वं भवेथाः पुरुषर्षभ ॥ १०
 समीक्षा यादृशी ह्यस्य पाण्डवान्प्रति भारत । अथवा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते ।
 उपेक्ष्यमाणा सा राजन्महान्तमनयं व्रजेत् ॥ ८ श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ॥ ११
 अथवाऽयं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः । कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणोऽथ विदुरोपि वा ।
 पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ॥ ९ भवान्वाऽत्र परं कार्यं पुरा चार्थो निवर्तते ॥ १२
 ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

व्यासेन धृतराष्ट्रं प्रति पुत्रस्नेहस्य दुस्त्यजत्वे दृष्टान्तत्वेन सुरभ्युपाख्यानाख्यानपूर्वकं कौरवाणां जीवितस्य पाण्डवैः सह शमाधीनत्वाभिधानम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

भगवन्नाहमप्येतद्रोचये द्यूतसंभवम् ।
 मन्ये तद्विधिनाऽऽकृष्य कारितोस्मीति वै मुने ॥ १
 नैतद्रोचयते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च ।
 गान्धार्या नेष्यते द्यूतं तत्र मोहात्प्रवर्तितम् ॥ २
 परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम् ।
 पुत्रस्नेहेन भगवज्ज्ञानन्नपि यतव्रत ॥ ३

व्यास उवाच ।

वैचित्रवीर्यं नृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
 दृढं विद्वः परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ॥ ४
 इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः ।
 अन्यैः समृद्धैरप्यथैर्न सुतान्मन्यते परम् ॥ ५
 अत्र ते वर्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
 सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशांपते ॥ ६
 त्रिविष्टपगता राजन्सुरभी प्रारुदत्तिकल ।
 गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ७
 इन्द्र उवाच ।

किमिदं रोदिषि शुभे कंचित्क्षेमं दिवौकसाम् ।
 मनुष्येष्वथवा गोषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८

समीक्षा विचारपूर्विका बुद्धिः ॥ ८ ॥ एतदपि दुर्घटमित्याह
 अथवेति ॥ ११ ॥ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सुरभ्या देवधेन्वा ॥ ५ ॥ अन्वकृपायत अनुकम्पितवान्
 ॥ ७ ॥ कौशिक हे इन्द्र ॥ ९ ॥ प्रतोदेन तीक्ष्णाम्रलोहवता

सुरभिरुवाच ।

विनिपातो न वः कश्चिद्दृश्यते त्रिदशाधिप ।
 अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९
 पश्येनं कर्षकं क्षुद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् ।
 प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन च पीडितम् ।
 निषीदमानं सोत्कण्ठं वध्यमानं सुराधिप ॥ १०
 'एनं दृष्ट्वा भृशं श्रान्तं वध्यमानं सुराधिप ।'
 कृपाविष्टाऽस्मि देवेन्द्र मनश्चोद्रेपते मम ॥ ११
 एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्रहतेऽधिकाम् ।
 अपरोऽप्यबलप्राणः कृशो धमनिसंततः ।
 कृच्छ्रादुद्रहते भारं तं वै शोचामि वासव ॥ १२
 वध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनःपुनः ।
 नैव शक्नोति तं भारमुद्रोढुं पश्य वासव ॥ १३
 ततोऽहं तस्य शोकार्ता विरौमि भृशदुःखिता ।
 अश्रूण्यावर्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥ १४
 शक्र उवाच ।

तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने ।
 किं कृपायितवत्यत्र पुत्र एको निपीड्यते ॥ १५

दण्डेन ॥ १० ॥ धुरं भारम् । धमनिसंततः शिराभिर्व्याप्तः ।
 निर्मास इत्यर्थः ॥ १२ ॥ वधो दण्डाघातेन । तोदः प्रतोदेन
 ॥ १३ ॥ कृपायितवती कृपांकृतवती । पुत्र एको निपीड्यते
 बहुषु पुत्रेषु एकः कश्चित् निपीड्यत एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

सुरभिरुवाच ।

यदि पुत्रसहस्राणि सर्वत्र समतैव मे ।

दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ १६

व्यास उवाच ।

तदिन्द्रः सुरभेर्वाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ।

जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् ॥ १७

प्रववर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुत्त्रणम् ।

कर्षकस्याचरन्विघ्नं भगवान्पाकशासनः ॥ १८

तद्यथा सुरभिः प्राह सममेवास्तु ते तथा ।

सुतेषु राजन्सर्वेषु हीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ १९

यादृशो मे सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक ।

विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहादेतद्वीम्यहम् ॥ २०

चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च भारव ।

पाण्डोः पञ्चैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥

कथं जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्धेयुरित्यपि ।

इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते ॥ २२

यदि पार्थिव कौरव्याञ्जीवमानानिहेच्छसि ।

दुर्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

धृतराष्ट्रेण दुर्योधनानुशासनं प्रार्थितेन व्यासेन तत्रागमिष्यन्तं मैत्रेयं प्रति तत्प्रार्थनाविधानपूर्वकं स्वावासंप्रति गमनम् ॥ १ ॥ तत्रागतेन मैत्रेयेण ऊर्वास्फालनपूर्वकं स्ववचनमनादृतवतो दुर्योधनस्य भीमसेनगदया तवोरुभेदो भूयादिति शापदानम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मां मुने ।

अहं चैव विजानामि सर्वे चेमे नराधिपाः ॥ १

भवांश्च मन्यते साधु यत्कुरूणां सुखोदयम् ।

तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने ॥ २

यदि त्वहमनुग्राह्यः कौरव्येषु दया यदि ।

अन्वशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ ३

व्यास उवाच ।

अयमायाति वै राजन्मैत्रेयो भगवानृषिः ।

अन्वीक्ष्य पाण्डवान्भ्रातृनिहैवाऽस्मादिदृक्षया ॥ ४

एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानृषिः ।

अनुशास्ता यथान्यायं शमायास्य कुलस्य च ॥ ५

ब्रूयाद्यदेष कौरव्य तत्कार्यमविशङ्कया ।

अक्रियायां तु कार्यस्य पुत्रं ते शप्स्यते रुषा ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत ।

पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७

कृत्वाऽर्घ्याद्याः क्रियाः सर्वा विश्रान्तं मुनिसत्तमम्

प्रश्रयेणाब्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ८

सुखेनागमनं कच्चिद्भगवन्कुरुजाङ्गले ।

कच्चित्कुशलिनो वीरा भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ॥ ९

समये स्थातुमिच्छन्ति कच्चिच्च भरतर्षभाः ।

कच्चित्कुरूणां सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति ॥ १०

मैत्रेय उवाच ।

तीर्थयात्रामनुक्रामन्प्राप्तोऽसि कुरुजाङ्गलान् ।

यदृच्छया धर्मराजं दृष्ट्वान्काम्यके वने ॥ ११

तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम् ।

समाजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो ॥ १२

तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणाम् तव विग्रहम् ।

अनयं द्यूतरूपेण महाभयमुपस्थितम् ॥ १३

ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया ।

सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १४

उत्खणं उत्कटम् ॥ १८ ॥ मन्दाः स्वपुत्रवत्कपटानभिज्ञाः

॥ २१ ॥ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वन० ३

अनुशास्ता अनुशासिष्यति ॥ ५ ॥ अक्रियायां अकरणे ।
कार्यस्य अवश्यकर्तव्यस्य ॥ ६ ॥ यदृच्छया दैवात् ॥ ११ ॥

नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि भीष्मे च जीवति ।
 यदन्योन्येन ते पुत्रा विरुध्यन्ते कथंचन ॥ १५
 मेढीभूतः स्वयं राजन्निग्रहे प्रग्रहे भवान् ।
 किमर्थमनयं घोरमुत्पतन्तमुपेक्षसे ॥ १६
 दस्यूनामिव यद्वृत्तं सभायां कुरुनन्दन ।
 तेन न भ्राजसे राजंस्तापसानां समागमे ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो व्यावृत्य राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १८
 मैत्रेय उवाच ।
 दुर्योधन महाबाहो निबोध वदतां वर ।
 वचनं मे महाभाग ब्रुवतो यद्वितं तव ॥ १९
 मां द्रुहः पाण्डवान्राजन्कुरुष्व हितमात्मनः ।
 पाण्डवानां कुरूणां च लोकस्य च नरर्षभ ॥ २०
 पाण्डवान्प्राप्य तान्नात्रौ किर्मीरो नाम राक्षसः ।
 आवृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्यौ गिरिनिवाचलः २१
 तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनां वरः ।
 जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २२
 पश्य दिग्विजये राजन्यथा भीमेन पातितः ।
 जरासन्धो महेष्वासो नागायुतबलो युधि ॥ २३
 संबन्धी वासुदेवश्च श्यालाः सर्वे च पार्षताः ।
 ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥ २४
 सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः ।
 सत्यव्रतधराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः ॥ २५
 हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणाम् ।
 हिडिम्बकमुख्यानां किर्मीरस्य च रक्षसः ।
 कस्तान्युधि समासीत जरामरणवान्नरः ॥ २६
 तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
 कुरु मे वचनं राजन्मा मृत्युवशमन्वगाः ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।
 एवं तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशांपते ।
 ऊरुं करिकराकारं करेणाभिजघान सः ॥ २८
 दुर्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनोल्लिखन्महीम् ।
 न किञ्चिदुक्त्वा दुर्मेधास्तस्यौ किञ्चिदवाञ्मुखः २९
 तमशुश्रूषमाणं तु विलिखन्तं वसुंधराम् ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत् ॥ ३०
 स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ।
 विधिना संप्रयुक्तश्च शापायास्य मनो दधे ॥ ३१
 ततः स वार्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ।
 मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपहुष्टचेतसम् ॥ ३२
 यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि ।
 तस्मादस्यातिमानस्य सद्यः फलमवाप्स्यसि ॥ ३३
 त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
 यत्र भीमो गदाघातैस्तवोरुं भेत्स्यते बली ॥ ३४
 इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवेदिति ॥ ३५
 मैत्रेय उवाच ।
 शमं यास्यति चेत्पुत्रस्तव राजन्यदा तदा ।
 शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 सविलक्षस्तु राजेन्द्रो दुर्योधनपिता तदा ।
 मैत्रेयं ग्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३७
 मैत्रेय उवाच ।
 नाहं वक्ष्याम्यस्युया ते न ते शुश्रूषते सुतः ।
 एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते मयि ॥ ३८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतम् ।
 किर्मीरवधसंविप्रो भयं दुर्योधनो ययौ ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

औपयिकं योग्यम् ॥ १५ ॥ मेढीभूतः खलदामस्तम्भीभूतः ।
 प्रग्रहे अनुग्रहे ॥ १६ ॥ व्यावृत्य अभिमुखीभूयेत्यर्थः ॥ १८ ॥
 पशुमारेण पशुमारणप्रकारेण ॥ २२ ॥ विक्रान्तयोधिनः

विक्रान्ताश्च युद्धशीलाश्च ॥ २४ ॥ वज्रसंहननाः वज्रकायाः ॥ २५ ॥
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मैत्रेयचोदितेन विदुरेण धृतराष्ट्राय भीमकृतकिर्मीरवधप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

किर्मीरस्य वधं क्षत्तः श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ।

रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत्समागमः ॥ १

विदुर उवाच ।

शृणु भीमस्य कर्मेदमतिमानुषकर्मणः ।

श्रुतपूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २

इतः प्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः ।

जग्मुस्त्रिभिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तद्वनम् ॥ ३

रात्रौ निशीथे त्वाभीले गतेऽर्धसमये नृप ।

प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां घोरकर्मणाम् ॥ ४

तद्वनं तापसा नित्यमशेषा वनचारिणः ।

दूरात्परिहरन्ति स्म पुरुषादभयात्किल ॥ ५

तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत ।

दीप्ताक्षं भीषणं रक्षः सोल्लुभं प्रत्यपद्यत ॥ ६

बाहू महान्तौ कृत्वा च तथास्यं च भयानकम् ।

स्थितमावृत्य पन्थानं येन यान्ति कुरुद्रहाः ॥ ७

दष्टोष्ठदंष्ट्रं ताम्राक्षं प्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुहम् ।

सार्करश्मितडिच्चक्रं सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ८

सृजन्तं राक्षसीं मायां महानादनिनादितम् ।

मुञ्चन्तं विपुलान्नादान्सतोयमिव तोयदम् ॥ ९

तस्य नादेन संत्रस्ताः पक्षिणः सर्वतोदिशम् ।

विमुक्तनादाः संपेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १०

संप्रदुतमृगद्वीपिमहिषर्क्षसमाकुलम् ।

तद्वनं तस्य नादेन संप्रस्थितमिवाभवत् ॥ ११

तस्योरुवाताभिहतास्ताम्रपल्लववाहवः ।

विदूरजाताश्च लताः समाश्लिष्यन्ति पादपान् ॥ १२

तस्मिन्क्षणेऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः ।

रजसा संवृतं तेन नष्टर्क्षमभवन्नभः ॥ १३

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महारिपुः ।

पञ्चानामिन्द्रियाणां तु शोकावेश इवातुलः ॥ १४

स दृष्ट्वा पाण्डवान्दूरात्कृष्णाजिनसमावृतान् ।

आवृणोत्तद्वनद्वारं मैनाक इव पर्वतः ॥ १५

तं समासाद्य वित्रस्ता कृष्णा कमललोचना ।

अदृष्टपूर्वं संत्रासान्ध्रमीलयत लोचने ॥ १६

दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा ।

पञ्चपर्वतमध्यस्था नदीवाकुलतां गता ॥ १७

विमुह्यमानां तां तत्र जगृहुः पञ्च पाण्डवाः ।

इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथारतिम् ॥ १८

अथ तां राक्षसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनाम् ।

रक्षोघ्नैर्विविधैर्मन्त्रैर्धौम्यैः सम्यक्प्रयोजितैः ॥ १९

पश्यतां पाण्डुपुत्राणां नाशयामास वीर्यवान् ।

स नष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ २०

काममूर्तिधरः क्रूरः कालकल्पो व्यदृश्यत ।

तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ॥ २१

को भवान्कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यताम् ।

प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २२

अहं बकस्य वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः ।

वनेऽस्मिन्काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ॥ २३

युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ।

के यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।

युधि निर्जित्य वः सर्वान्भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ २४

विदुर उवाच ।

युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।

आचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ २५

पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्रमागतः ।

सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ २६

हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः ।

वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहम् ॥ २७

‘विस्मयं परमं गत्वा राक्षसो घोरदर्शनः ।’

किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।

आभीले भयंकरे । अर्द्धसमयेऽर्द्धज्ञाने गतेसति । लोके तन्नावति सतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ महानादः कुञ्जरे स्याद्द्वार्षिकान्दे

भयानके इति विश्वः ॥ ९ ॥

उपपादितमद्यह चिरकालान्मनोरथम् ॥ २८
 भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
 चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनं चासादयाम्यहम् ॥ २९
 सोयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
 अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः प्रियः ॥ ३०
 वैत्रकीयवने राजन्ब्राह्मणच्छन्नरूपिणा ।
 विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम् ॥ ३१
 हिडिम्बश्च सखा महां दयितो वनगोचरः ।
 हतो दुरात्मनाऽनेन स्वसा चास्य हता पुरा ॥ ३२
 सोयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनम् ।
 प्रचारसमयेऽस्माकमर्द्धरात्रे स्थिते समे ॥ ३३
 अद्यास्य यातयिष्यामि तद्वैरं चिरसंभृतम् ।
 तर्पयिष्यामि च बकं रुधिरेणास्य भूरिणा ॥ ३४
 अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ।
 शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा राक्षसकण्टकम् ॥ ३५
 यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो बकेन वै ।
 अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ॥ ३६
 एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ।
 संभक्ष्य जरयिष्यामि यथाऽगस्त्यो महासुरम् ॥ ३७
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।
 नैतदस्तीति सक्रोधो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥ ३८
 ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् ।
 दशव्याममथोद्विद्धं निष्पन्नमकरोत्तदा ॥ ३९
 चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम् ।
 निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्जुनः ॥ ४०
 निवार्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिःस्वनम् ।
 अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठतिष्ठेति भारत ॥ ४१
 इत्युक्तवैनमतिकुद्धः कक्ष्यामुत्पीड्य पाण्डवः ।
 निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टौष्ठपुटो बली ।

वैत्रकीयवने एकचकायाम् ॥ ३१ ॥ महां मम ॥ ३२ ॥
 लब्धास्मि लप्स्यामि ॥ ३५ ॥ महासुरं वातापिम् ॥ ३७ ॥
 आरुज्य भङ्गत्वा । दशव्यामं विस्तारितयोः करयोस्तिर्यगन्तरम् ।
 उद्विद्धं उत्पाटितम् ॥ ३९ ॥ वज्रेण निष्पेषश्चूर्णाभावो यस्य
 पर्वतस्य तद्वत् गौरवं गुरुत्वं यस्य तत्तथा ॥ ४० ॥ कक्ष्या-
 मुत्पीड्य परिधानवन्नं दृढीकृत्य ॥ ४२ ॥ उदस्तं उत्क्षिप्तम् ।

तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ॥ ४२
 यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्धनि ।
 पातयामास वेगेन कुलिशं मधवानिव ॥ ४३
 असंभ्रान्तं तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत ।
 चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव ॥ ४४
 तदुदस्तमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः ।
 पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत् ॥ ४५
 किर्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाठ्य पाण्डवम् ।
 दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत ॥ ४६
 तद्रक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
 बालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्यथा स्त्रीकाङ्क्षिणोः पुरा ॥ ४७
 शीर्षयोः पतिता वृक्षा विभिदुर्नैकधा तयोः ।
 यथैवोत्पलपत्राणि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥ ४८
 मूर्ध्नि जर्जरभूतास्तु बहवस्तत्र पादपाः ।
 चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥ ४९
 तद्रक्षयुद्धमभवन्महूर्तं भरतर्षभ ।
 राक्षसानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५०
 ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः ।
 प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमसेनश्चाल ह ॥ ५१
 तं शिलाताडनजडं पर्यधावत राक्षसः ।
 बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ५२
 तावन्न्योन्यं समाश्लिश्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
 उभावपि चकाशेते प्रवृद्धौ वृषभावि ॥ ५३
 तयोरासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
 नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥ ५४
 दुर्योधननिकाराच्च बाहुवीर्याच्च दर्पितः ।
 कृष्णानयनदृष्टश्च व्यवर्धत वृकोदरः ॥ ५५
 अभिहत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ।
 मातङ्गमिव मातङ्गः प्रभिन्नकरटामुखम् ॥ ५६

अलातं उल्मुकम् । रक्षः राक्षसम् ॥ ४५ ॥ चीराणि वृक्षव-
 ल्कलानि ॥ ४९ ॥ निकारात् परिभवात् । कृष्णाया आनयनं
 दृष्टं येन स तथा । द्रौपद्याकर्षणेन कुपित इत्यर्थः ॥ ५५ ॥
 प्रभिन्नकरटामुखं प्रभिन्ने व्यक्तीभूते करटयोर्गण्डयोर्मुखे । मदि-
 र्गममागौ यस्य तम् ॥ ५६ ॥

स चाप्येनं ततो रक्षः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
 तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनां वरः ॥ ५७
 तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
 शब्दः समभवद्दोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ५८
 अथैनमाक्षिप्य बलाद्ब्रह्म मध्ये वृकोदरः ।
 धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ५९
 स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिनां रणे ।
 व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६०
 तत एनं परिश्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः ।
 योक्तयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ६१
 विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली ।
 भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ६२
 तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
 प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥ ६३
 आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् ।
 पीडयामास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः ॥ ६४
 अथ जर्जरसर्वाङ्गं व्यावृत्तनयनोत्बणम् ।
 भूतले भ्रामयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ६५
 हिडिम्बवकयोः पाप न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।
 करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥ ६६
 इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
 स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः ।

विस्त्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
 मुद्भान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ६७
 तस्मिन्हते तोयदतुल्यरूपे
 कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः ।
 भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकै-
 र्हृष्टास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ६८
 विदुर उवाच ।
 एवं विनिहतः सङ्क्षेपे किमीरो मनुजाधिप ।
 भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ६९
 ततो निष्कण्टकं कृत्वा वनं तदपराजितः ।
 द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवास ह ॥ ७०
 समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः ।
 प्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्बृकोदरम् ॥ ७१
 भीमबाहुबलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः ।
 विविशुस्ते वनं वीराः क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ७२
 स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः ।
 वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्धतः ॥ ७३
 तत्राश्रौषमहं चैतत्कर्म भीमस्य भारत ।
 ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन्समागताः ॥ ७४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं विनिहतं सङ्क्षेपे किमीरं रक्षसां वरम् ।
 श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निश्श्वासात्तवत्तदा ॥ ७५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किमीरवधपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

समाप्तं च किमीरवधपर्व ॥ १ ॥

(अथार्जुनाभिगमनपर्व ॥ २ ॥)

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीकृष्णेन स्त्रीयैः सह वने पाण्डवसमीपगमनम् ॥ १ ॥ अर्जुनेन कृष्णस्तवनम् ॥ २ ॥ स्वदुःखनिवेदनपूर्वकं रुदन्या द्रौपद्याः कृष्णेन समाश्वासनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भोजाः प्रव्रजितान्श्रुत्वा वृष्णयश्चान्धकैः सह ।

व्यस्पन्दत किञ्चिच्चलनं कृतवान् ॥ ६० ॥ योक्तयामास
 वयन्ध । रशनया पशुमिव ॥ ६१ ॥ पशुमारं पशुमिव

पाण्डवान्दुःखसंतप्तान्समाजग्मुर्महावने ॥ १

पाञ्चालस्य च दायादो धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।

मारयित्वा ॥ ६३ ॥ एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

केकयाश्च महावीर्या भ्रातरो लोकविश्रुताः ॥ २
 वने द्रष्टुं ययुः पार्थान्क्रोधामर्षसमन्विताः ।
 गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान्किं कुर्म इति चाब्रुवन् ॥ ३
 वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः ।
 परिवार्योपविविशुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठं विषण्णः केशवोऽब्रवीत् ॥ ४
 वासुदेव उवाच ।
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
 दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पात्यति शोणितम् ॥ ५
 एतान्निहत्य समरे ये च तेषां पदानुगाः ।
 तांश्च सर्वान्विनिर्जित्य सहितान्स नराधिपान् ६
 ततः सर्वेऽभिषिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 निकृत्याऽभिचरन्वध्य एष धर्मः सनातनः ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्दनम् ।
 अर्जुनः शमयामास दिधक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ८
 संक्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेवेषु फल्गुनः ।
 कीर्तयामास कर्माणि सत्यकीर्तर्महात्मनः ॥ ९
 पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ।
 प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ १०
 अर्जुन उवाच ।
 दशवर्षसहस्राणि यत्रसायंगृहो मुनिः ।
 व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ ११
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
 पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्पुरा ॥ १२
 ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्या मधुसूदन ।
 अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥ १३
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गः कृशो धमनिसंततः ।
 आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ १४
 प्रभासमप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनार्चितम् ।
 तत्र कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥ १५

निकृत्या छलेन ॥ ७ ॥ अभिषङ्गेण दुःखेन पराभवेन वा
 ॥ ८ ॥ यत्र सायंकालस्तत्रैव गृहं यस्य स यत्रसायंगृहः
 ॥ ११ ॥ उत्तरासङ्ग उत्तरीयवस्त्रम् ॥ १४ ॥ क्षेत्रज्ञः अन्त-
 रात्मेत्यर्थः ॥ १७ ॥ भौमं भूमिपुत्रम् । मेध्यं यज्ञियम् ॥ १९ ॥

आतिष्ठस्त्वमथैकेन पादेन नियमस्थितः ।
 लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् ॥ १६
 क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ।
 निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वं च सनातनः ॥ १७
 'योगकर्ता हृषीकेशः सांख्यकर्ता सनातनः ।
 शीलस्त्वं सर्वयोगानां करणं नियमस्य च ॥' १८
 निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ।
 प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवासृजः ॥ १९
 कृत्वा तत्कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् ।
 अवधीस्त्वं रणे सर्वान्समेतान्दैत्यदानवान् ॥ २०
 ततः सर्वेश्वरत्वं च संप्रदाय शचीपतेः ।
 मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ २१
 स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परंतप ।
 ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः २२
 वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः ।
 अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २३
 तुरायणादिभिर्देव क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ २४
 शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
 एकैकस्मिन्सदा यज्ञे परिपूर्णानि दत्तवान् ॥ २५
 अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ।
 त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो विभुः २६
 शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परंतप ।
 त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ २७
 संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यस्यन्दने स्थितः ।
 अत्यरोचश्च भूतात्मन्भास्करं खेन तेजसा ॥ २८
 प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषुतेषु त्वया विभो ।
 अधर्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ॥ २९
 सादिता मौरवाः पाशा निशुम्भनरकौ हतौ ।
 कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति ३०
 जारूथ्यामाहुतिः काथः शिशुपालो नृपैः सह ।

तत्कर्म अश्वोत्सर्गाख्यम् ॥ २० ॥ संप्राप्य सम्यक्व्याप्य ।
 आदित्यस्यन्दने सूर्यदेहे भास्करमण्डलाभिमानिनं जीवम्
 ॥ २८ ॥ सादिताः छिन्नाः मौरवाः आन्त्रतन्त्रिमयाः । मुर
 वेष्टने अस्मादौणादिके उक्प्रत्यये तद्धितः ॥ ३० ॥ जारूथ्यां

जरासन्धश्च शैब्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥३१
 तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
 अहर्षी रुक्मिणीं भैष्मीं रणे निर्जित्य रुक्मिणं ३२
 इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
 हतः सौभपतिः साल्वस्त्वया सौभं च पातितम् ३३
 एवमेते युधि हता भूयश्चान्याञ्छृणुष्व ह ।
 इरावत्यां हतो भोजः कार्तवीर्यसमो युधि ।
 गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहताबुधौ ॥ ३४
 तां च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्दन ।
 द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ॥ ३५
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नानृतं मधुसूदन ।
 त्वयि तिष्ठति दाशार्हं न नृशंसं कुतोऽनृजुः ॥ ३६
 आसीनं चैत्यमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा ।
 आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाचन्ताभयमच्युत ॥ ३७
 युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
 आत्मनैवात्मसात्कृत्वा जगदासीः परंतप ॥ ३८
 युगादौ तव वाष्पेय नाभिपद्मादजायत ।
 ब्रह्मा चराचरगुरुर्यस्येदं सकलं जगत् ।
 तं हन्तुमुद्यतौ धोरौ दानवौ मधुकैटभौ ॥ ३९
 तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ।
 ललाटाज्जातवाञ्छंभुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ॥ ४०
 इत्थं तावपि देवेशौ त्वच्छरीरसमुद्भवौ ।
 त्वन्नियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् ॥ ४१
 तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 इष्ट्वांस्त्वं महासत्रं कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ ४२
 नैवं परे नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि वा ।
 यानि कर्माणि देव त्वं बाल एव महाबलः ४३
 कृतवान्पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ।
 वैराजभवने चापि ब्रह्मणा न्यवसः सह ॥ ४४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः ।
 तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ४५

नगर्याम् ॥ ३१ ॥ सौभं खेचरं पुरम् ॥ ३२ ॥ नृशंसं निर्द-
 यलम् ॥ ३६ ॥ चैत्यं आयतनं आध्यात्मिकं हृदयपुण्ड-

ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते ।
 यस्त्वां द्रेष्टि स मां द्रेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥
 नरस्त्वमसि दुर्धर्ष हरिर्नारायणो ह्यहम् ।
 काले लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ ४७
 अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वं त्वत्तश्चाहं तथैव च ।
 नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४८
 वैशंपायन उवाच ।
 'इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षः पाण्डवं सुप्रियं वचः ।
 प्रीयमाणो हृषीकेशस्तूष्णीं तत्र बभूव सः ॥ ४९
 एवमुक्ते तु वचने केशेवेन महात्मना ।
 तस्मिन्वीरसमावाये संरब्धेष्वथ राजसु ॥ ५०
 धृष्टद्युम्नमुखैर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारिता ।
 पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं यादवैः सह ।
 अभिगम्याब्रवीत्कृष्णा शरण्यं शरणैषिणी ॥ ५१
 द्रौपद्युवाच ।
 'वासुदेव हृषीकेश वासवावरजाच्युत ।
 देवदेवोसि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ५२
 पूर्वं प्रजाभिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
 स्रष्टारं सर्वलोकानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ५३
 विष्णुस्त्वमसि दुर्धर्ष त्वं यज्ञो मधुसूदन ।
 यथा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाऽब्रवीत् ५४
 ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम ।
 सत्याद्यज्ञोसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाऽब्रवीत् ॥
 साध्यानामपि देवानां शिवानामीश्वरेश्वर ।
 लोकभावन लोकेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ५६
 ब्रह्मशंकरशक्राद्यैर्देववृन्दैः पुनः पुनः ।
 क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीडनकैरिव ॥ ५७
 द्यौश्च ते शिरसा व्याप्ता पद्भ्यां च पृथिवी प्रभो ।
 जठरे खमिमे लोकाः पुरुषोसि सनातनः ॥ ५८
 विद्यातपोभित्तमानां तपसा भावितात्मनाम् ।
 आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणामसि सत्तमः ॥ ५९
 राजर्षीणां पुण्यकृतामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।

रीकं । बाह्यं देवाल्यादि ॥ ३७ ॥ आत्मनैव निमित्तान्तरं विना
 ॥ ३८ ॥ समावाये समूहे । संरब्धेषु कुपितेषु ॥ ५० ॥

सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषर्षभ ।
 त्वं प्रमुस्त्वं विभुश्च त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ॥ ६० ॥
 लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश ।
 नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ६१ ॥
 मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसाम् ।
 त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ६२ ॥
 सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ।
 ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ६३ ॥
 कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो ।
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥ ६४ ॥
 स्त्रीधर्मिणी वेपमाना शोणितेन समुक्षिता ।
 एकवस्त्रा विकृष्टाऽस्मि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ६५ ॥
 राज्ञां मध्ये सभायां तु रजसाऽतिपरिप्लुता ।
 दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः ग्राहसन्पापचेतसः ॥ ६६ ॥
 दासीभावेन मां भोक्तुमीषुस्ते मधुसूदन ।
 जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेषु च वृष्णिषु ॥ ६७ ॥
 नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 स्नुषा भवामि धर्मेण साऽहं दासीकृता बलात् ॥ ६८ ॥
 गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि श्रेष्ठान्महाबलान् ।
 यत्किञ्च्यमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ६९ ॥
 धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च गाण्डिवम् ।
 यौ मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥ ७० ॥
 शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्भिराचरितः सदा ।
 यद्भार्यां परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥ ७१ ॥
 भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
 प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ७२ ॥
 आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ।
 भर्ता च भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ ७३ ॥
 नन्विमे शरणं प्राप्तं न त्यजन्ति कदाचन ।
 ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ७४ ॥

स्त्रीधर्मिणी रजस्वला ॥ ६५ ॥ ईषुः ऐच्छन् ॥ ६७ ॥ स्नुषा
 वधूः ॥ ६८ ॥ धर्मपत्नीं यज्ञसंयोगिनीम् ॥ ६९ ॥ विप्रकृतां
 दुःखंप्रापिताम् । मर्षयेतां क्षमेताम् ॥ ७० ॥ जायात् उत्प-
 येत् ॥ ७३ ॥ नान्वपद्यन्त नानुगृहीतवन्तः ॥ ७४ ॥ धार्त-
 राष्ट्राणामपराधम् । दुर्बलीयसां दुर्बलतराणाम् ॥ ७८ ॥

पृश्चभिः पतिभिर्जाताः कुमारा मे महौजसः ।
 एतेषामप्यवेक्षार्थं त्रातव्याऽस्मि जनार्दन ॥ ७५ ॥
 प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ।
 अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिश्च शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ ७६ ॥
 कनिष्ठाच्छ्रुतकर्मा च सर्वे सत्यपराक्रमाः ।
 प्रद्युम्नो यादृशः कृष्ण तादृशस्ते महारथाः ॥ ७७ ॥
 नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया युधिं शात्रवैः ।
 किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सहन्ते दुर्बलीयसाम् ॥ ७८ ॥
 अधर्मेण हृतं राज्यं सर्वे दासाः कृतास्तथा ।
 सभायां परिकृष्टाऽहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥ ७९ ॥
 नाधिज्यमपि यच्छक्यं कर्तुमन्येन गाण्डिवम् ।
 अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन ॥ ८० ॥
 धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च पौरुषम् ।
 यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ८१ ॥
 य एतानाक्षिपद्राष्ट्रात्सह मात्राऽविहिंसकान् ।
 अधीयानान्पुरा बालान्त्रतस्थान्मधुसूदन ॥ ८२ ॥
 भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषम् ।
 कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं रोमहर्षणम् ॥ ८३ ॥
 तज्जीर्णमविकारेण सहान्नेन जनार्दन ।
 सशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ८४ ॥
 प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरम् ।
 बद्धैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुरमात्रजत् ॥ ८५ ॥
 यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् ।
 उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥ ८६ ॥
 आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तंचैनमदंशयत् ।
 सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ८७ ॥
 प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान्सर्पानपोथयत् ।
 सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जग्निवान् ॥ ८८ ॥
 पुनः सुप्तानुपाधाक्षीद्वालकान्वारणावते ।
 शयानानार्यया सार्थं को नु तत्कर्तुमर्हति ॥ ८९ ॥

अधिज्यमारोपितगुणम् ॥ ८० ॥ सशेषत्वात् । आयुषइति
 शेषः ॥ ८४ ॥ प्रमाणकोट्यां प्रमाणाख्यो गङ्गातीरस्थो वटवि-
 शेषस्तत्प्रदेशे ॥ ८५ ॥ अपोथयत् प्रहृतवान् । अपहस्तेन
 हस्तपृष्ठेन ॥ ८८ ॥ उपाधाक्षीत् दाहार्थं उपहृतवान् । आर्यो
 श्वश्रूः ॥ ८९ ॥

यत्रार्या रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
 महद्भयसन्मापन्ना शिखिना परिवारिता ॥ ९०
 हा हतास्मि कुतोन्वद्य भवेच्छान्तिरिहानलात् ।
 अनाथा विनशिष्यामि बालकैः पुत्रकैः सह ॥ ९१
 तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः ।
 आर्यामाश्वासयामास भ्रातृश्चापि वृकोदरः ॥ ९२
 वैनतेयो यथा पक्षी गरुत्मान्पततांवरः ।
 तथैवाभिपतिष्यामि भयं वो नेह विद्यते ॥ ९३
 आर्यामङ्गेन वामेन राजानं दक्षिणेन च ।
 अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे बीभत्सुमेव च ॥ ९४
 सहस्रोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्यवान् ।
 भ्रातृनार्या च बलवान्मोक्षयामास पावकात् ॥ ९५
 ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे सह मात्रा यशस्विनः ।
 अभ्यगच्छन्महारण्ये हिडिम्बवनमन्तिकात् ॥ ९६
 श्रान्ताः प्रसुप्तास्तत्रेमे मात्रा सह सुदुःखिताः ।
 सुप्ताश्चैनानभ्यगच्छद्विडिम्बा नाम राक्षसी ॥ ९७
 सा दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सुप्तान्मात्रा सह क्षितौ ।
 हृच्छयेनाभिभूतात्मा भीमसेनमकामयत् ॥ ९८
 भीमस्य पादौ कृत्वा तु खड्गस्तङ्गे ततोऽब्रवीत् ।
 पर्यमर्दत संहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना ॥ ९९
 तामबुद्ध्यदमेयात्मा बलवान्सत्यविक्रमः ।
 पर्यपृच्छत तां भीमः किमिहेच्छस्यनिन्दितो ॥ १००
 एवमुक्ता तु भीमेन राक्षसी कामरूपिणी ।
 भीमसेनं महात्मानमाह चैवमनिन्दिता ॥ १०१
 पलायध्वमितः क्षिप्रं मम भ्रातृषु वीर्यवान् ।
 आगमिष्यति वो हन्तुं तस्माद्गच्छत माचिरम् ॥ १०२
 अथ भीमोऽभ्युवाचैनां साभिमानमिदं वचः ।
 नोद्विजेयमहं तस्मान्निहनिष्येऽहमागतम् ॥ १०३
 तयोः श्रुत्वा तु संजल्पमागच्छद्राक्षसाधमः ।
 भीमरूपो महानादान्विसृजन्भीमदर्शनः ॥ १०४
 राक्षस उवाच ।
 केन सार्धं कथयसि आनयैनं ममान्तिकम् ।

हिडिम्बे भक्षयिष्यामो न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ १०५
 सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी ।
 नैनमैच्छत्तदाकर्तुमनुक्रोशादनिन्दिता ॥ १०६
 स नादान्विनदन्धोरान्नाक्षसः पुरुषाद्विक्रमः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ १०७
 तमभिद्रुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली ।
 अगृह्णात्पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः ॥ १०८
 इन्द्राशनिसमस्पर्शं वज्रसंहननं दृढम् ।
 संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत्सहसा करम् ॥ १०९
 गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसा ।
 नामृष्यत महाबाहुस्तत्राक्रुध्यद्वृकोदरः ॥ ११०
 तदासीत्तुमुलं युद्धं भीमसेनहिडिम्बयोः ।
 सर्वास्त्रविदुषोर्धोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ १११
 विक्रीड्य सुचिरं भीमो राक्षसेन सहानघ ।
 निजघान महावीर्यस्तं तदा निर्बलं बली ॥ ११२
 हत्वा हिडिम्बं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह ।
 हिडिम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ॥
 ततः संप्राद्रवन्सर्वे सह मात्रा परंतपाः ।
 एकचक्रामभिमुखाः संवृता ब्राह्मणव्रजैः ॥ ११४
 प्रस्थाने व्यास एषां च मन्त्री प्रियहिते रतः ।
 ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः संशितव्रताः ॥ ११५
 तत्राप्यासादयामासुर्वेकं नाम महाबलम् ।
 पुरुषादं प्रतिभयं हिडिम्बेनैव संमितम् ॥ ११६
 तं चापि विनिहत्योग्रं भीमः प्रहरतां वरः ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्दुपदस्य पुरं ययौ ॥ ११७
 लब्धाऽहमपि तत्रैव वसता सव्यसाचिना ।
 यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा ॥
 एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताऽहं मधुसूदन ।
 स्वयंवरं महत्कर्म कृत्वा न सुकरं परैः ॥ ११९
 एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्लिश्यमाना सुदुःखिता ।
 निवसाम्यार्यया हीना कृष्ण धौम्यपुरःसुरा ॥ १२०
 त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः ।

वैनतेयः विनतापुत्रः ॥ ९३ ॥ कृपासंगृहीतेन नेहवशेन
 ॥ १०६ ॥ संहत्य सुग्रीकृत्य ॥ १०९ ॥ एवं क्लेशैः सुबहुभिः

क्लिश्यमानाः सुदुःखिताः । निवसाम्यार्यया हीनाः कृष्ण धौम्यपुर-
 रस्सरा इति क. ट. द. पाठः ॥ ११९ ॥

निहीनैः परिक्रिश्यन्ति समुपेक्षन्ति मां कथं १२१
 एतादृशानि दुःखानि सहन्ती दुर्बलीयसाम् ।
 दीर्घकालं प्रदीप्ताऽसि पापानां पापकर्मणाम् १२२
 कुले महति जाताऽसि दिव्येन विधिना किल ।
 पाण्डवानां प्रिया भार्या सुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥
 केशग्रहमनुप्राप्ता का नु जीवेत मादृशी ।
 पञ्चानामिन्द्रकल्पानां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १२४
 इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना ।
 पद्मकोशप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ १२५
 स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ ।
 अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैश्चुबिन्दुभिः ॥ १२६
 चक्षुषी परिमार्जन्ती निःश्वसन्ती पुनःपुनः ।
 बाष्पपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ १२७
 नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा न च बान्धवाः ।
 न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं मधुसूदन ॥ १२८
 ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षध्वं विशोकवत् ।
 न च मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत्प्राहसत्तदा १२९
 चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्याऽसि नित्यशः ।
 संबन्धाद्गौरवात्सख्यात्प्रभुत्वेनैव केशव ॥ १३०
 वैशंपायन उवाच ।
 अथ तामब्रवीत्कृष्णस्तस्मिन्वीरसमागमे ।

रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥
 बीभत्सुशरसंछन्नाञ्छोणितौघपरिपुतान् ।
 निहतान्वल्लभान्वीक्ष्य शयानान्वसुधातले ॥ १३२
 यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि १३३
 पतेद्भ्यौर्हिमवाञ्छीर्येत्पृथिवी शकली भवेत् ।
 शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥
 तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्यं प्रतिवाक्यमथाच्युतात् ।
 साचीकृतमवैक्षत्सा पाञ्चाली मध्यमं पतिम् १३५
 आवभाषे महाराज द्रौपदीमर्जुनस्तदा ।
 मा रोदीः शुभताम्राक्षि यदाह मधुसूदनः ।
 तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ॥ १३६
 धृष्टद्युम्न उवाच ।
 अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहम् ।
 दुर्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनंजयः ॥ १३७
 रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स्व रणे स्वसः ।
 अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ १३८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपास्थिताः ।
 तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् १३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति तद्वसनस्य द्वारकायां स्वस्यासां निष्प्रहेतुकत्वकथनेन समाश्वासनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 नैतत्कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान्स्याद्सुधाधिप ।
 यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन्सन्निहितः पुरा ॥ १
 आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतोऽपि कौरवैः ।
 आम्बिकेयेन दुर्धर्ष राज्ञा दुर्योधनेन च ।
 वारयेयमहं द्यूतं बहून्दोषान्प्रदर्शयन् ॥ २

विशोकवद्विशोका इव ॥ १२९ ॥ संबन्धात् पितृष्वस्त्रीयभार्यो-
 त्वात् । गौरवादभिकृष्णोद्भवत्वात् । सख्यात् भक्तिमत्त्वात् ।
 प्रभुत्वेन सामर्थ्यवत्त्वेन त्वदीयेन ॥ १३० ॥ स्वसः हे भगिनि

भीष्मद्रोणौ समानाथ्य कृपं बाह्वीकमेव च ।
 वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव ॥ ३
 पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो ।
 तत्राचक्षमहं दोषान्यैर्भवान्व्यतिरोपितः ॥ ४
 वीरसेनसुतो यैस्तु राज्यात्प्रभंशितः पुरा ।
 अतर्कितविनाशश्च देवनेन विशंपते ॥ ५

॥ १३८ ॥ द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अहं तत्र द्यूते दोषान् अवक्षं व्यक्तं कथितवान् स्यामि-
 त्यर्थः ॥ ४ ॥ वीरसेनसुतः नलः । यैः अक्षैरिति शेषः ॥ ५ ॥

सातत्यं च प्रसङ्गस्य वर्णयेयं यथातथम् ॥ ६ ।
 स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितम् ।
 दुःखं चतुष्टयं प्रोक्तं यैर्नरो भ्रश्यते श्रियः ॥ ७
 तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः ।
 विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते पश्यन्ति तद्विदः ॥ ८
 एकाहाद्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ।
 अश्रुतनाशश्चार्थानां वाक्पारुष्यं च केवलम् ॥ ९
 एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसङ्गिकदुकोदयम् ।
 द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्याम्बिकासुतम् ॥ १०
 एवमुक्तो यदि मया गृहीयाद्वचनं मम ।
 अनामयं स्याद्धर्मश्च कुरूणां कुरुवर्धन ॥ ११
 न चेत्स मम राजेन्द्र गृहीयान्मधुरं वचः ।

पथ्यं च भरतश्रेष्ठ निगृहीयां बलेन तम् ॥ १२
 अथैनमविनीतेन सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
 सभासदोऽनुवर्तेरंस्तांश्च हन्यां दुरोदरान् ॥ १३
 असान्निध्यं तु कौरव्य ममानर्तेष्वभूत्तदा ।
 येनेदं व्यसनं प्राज्ञा भवन्तो द्यूतकारितम् ॥ १४
 सोहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
 अश्रौषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथातथम् ॥ १५
 श्रुत्वैव चाहं राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः ।
 तूर्णमभ्यागतोऽसि त्वां द्रष्टुकामो विशांपते ॥ १६
 अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ ।
 सोऽहं त्वां व्यसने मग्नं पश्यामि सह सोदैरैः ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरप्रति साल्वेन युद्धस्य स्वस्थानागमनहेतुत्वकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

असान्निध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनन्दन ।
 क चासीद्विप्रवासस्ते किंचाकार्षीः प्रवासतः ॥ १
 कृष्ण उवाच ।
 साल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ ।
 निहन्तुं कौरवश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २
 महातेजा महाबाहुयः स राजा महायशः ।
 दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ॥ ३
 यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां प्रति ।
 स रोषवशमापन्नो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४
 श्रुत्वा तं निहतं साल्वस्तीव्ररोषसमन्वितः ।
 उपायाद्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ॥ ५
 स तत्र युद्धमकरोद्बालकैर्वृष्णिपुङ्गवैः ।
 निवृत्तः कामगं सौभमारुह्यैव नृशंसवत् ॥ ६
 'चिरजीवी नृपः सोऽपि प्रसादात्पद्मजन्मनः ।'

ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान्बालान्हत्वा बहूस्तदा ।
 पुरोद्यानानि सर्वाणि भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७
 उक्तवांश्च महाबाहो कासौ वृष्णिकुलाधमः ।
 वासुदेवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८
 तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयिताऽस्म्यहम् ।
 आनर्ताः सत्यमाख्यात तत्र गन्ताऽस्मि यत्र सः ९
 तं हत्वा विनिवर्तिष्ये कंसकेशिनिषूदनम् ।
 अहत्वा न निवर्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १०
 कासौ कासाविति पुनस्तत्रतत्र प्रधावति ।
 मया सह रणे योद्धुं काङ्क्षमाणः स सौभराद् ११
 अद्य तं पापकर्माणं क्षुद्रं विश्वासघातिनम् ।
 शिशुपालवधामर्षाद्भूमयिष्ये यमक्षयम् ॥ १२
 मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः ।
 शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ॥ १३
 भ्राता बालश्च राजा च न च संग्रामकोविदः ।

सातत्यमविच्छेदम् । प्रसङ्गस्य द्यूतकीडायाः हीयमानोऽपि जयाशया पुनःपुनर्दीव्यत्येवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अपनीतेनेतिपाठे अन्यायेन । दुरोदरान् द्यूतकारान् ॥ १३ ॥ एत्यागत्य । युयुधा-

नात्साल्यकेः ॥ १५ ॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सौभं सुष्ठु भान्ति ते सुभाः काङ्क्षनादयो धातवस्तजम् ॥ ६ ॥ आख्यात कथयत ॥ ९ ॥

प्रमत्तश्च हर्ता वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम् ॥ १४
 एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः ।
 कामगेन स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुरुनन्दन ॥ १५
 तमश्रौषमहं गत्वा यथा वृत्तः स दुर्मतिः ।
 मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतको नृपः ॥ १६
 ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुललोचनः ।
 निश्चित्य मनसा राजन्वधायास्य मनो दधे ॥ १७
 आनर्तेषु विमर्दं च क्षेपं चात्मनि कौरव ।
 प्रवृद्धमवलपं च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १८

ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते ।
 स मया सागरावर्ते दृष्ट आसीत्परीप्सता ॥ १९
 ततः प्रध्माप्य जलजं पाञ्चजन्यमहं नृप ।
 आहूय साल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥ २०
 तन्मुहूर्तमभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह ।
 शवीभूताश्च मे सर्वे भूतले च निपातिताः ॥ २१
 एतत्कार्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा ।
 श्रुत्वैव हास्तिनपुरे द्यूतं चाविनयोत्थितम् ।
 द्रुतमागतवान्युष्मान्द्रष्टुकामः सुदुःखितान् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति साल्वसमागमसमये उग्रसेनकृतद्वारकारक्षणप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते ।
 सौभस्य वधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥ १
 वासुदेव उवाच ।
 हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृप ।
 उपायान्नरतश्रेष्ठ साल्वो द्वारवर्ती पुरीम् ॥ २
 अरुणत्तां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन ।
 साल्वो वैहायसं चापि तत्पुरं व्यूह्य धिष्ठितः ॥ ३
 तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीम् ।
 अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत ॥ ४
 पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।

सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥ ५
 सोपशल्यप्रतोलीका साद्याहालकगोपुरा ।
 सचक्रग्रहिणी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥ ६
 सोष्टिका भरतश्रेष्ठ समेरीपणवानका ।
 सतोमराङ्कुशा राजन्सशतग्रीकलाङ्गला ॥ ७
 सभुशुण्ड्यश्मगुडका सायुधा सपरश्वधा ।
 लोहचर्मवती चापि साम्निः सगुडशृङ्गिका ।
 शास्त्रदृष्टेन विधिना सुयुक्ता भरतर्षभ ॥ ८
 रथैरनेकैर्विविधैर्गदसाम्बोद्धवादिभिः ।
 पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिवारणे ॥ ९
 अतिख्यातकुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे ।

मार्तिकावतकः एतन्नामकदेशवासी ॥ १६ ॥ अवलेपं गर्वं
 ज्ञात्वेति शेषः ॥ १८ ॥ सागरस्य आसमन्ताद्वर्तो वर्तनं
 यस्मिन्सागरद्वीपे इत्यर्थः ॥ १९ ॥ जलजं शङ्खम् ॥ २० ॥
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

कथ्यतः कथ्यतः ॥ १ ॥ श्रुतश्रवा शिशुपालमाता ॥ २ ॥
 पताका ध्वजाञ्चलः । तोरणानि बहिर्द्वाराणि । चक्राणि योध-
 गणाः । हुडास्तदाश्रयस्थानानि । यन्त्राणि आग्नेयौषधबलेन दृष-
 त्पिण्डोत्क्षेपणानि । खनकाः सुरंगद्वारा गुप्तमार्गकर्तारः ॥ ५ ॥
 उपशल्य लोहमुखाः कीलास्तयुक्ताः । प्रतोल्यो रथ्यामार्गो य-
 स्यां सा । अङ्गलकाः उपरिगृहाः । गोपुराणि पुरद्वाराणि ।
 साद्यानि अनेन अनेन सहितानि अङ्गलकादीनि यस्यां सा चक्र-

ग्रहणी सैन्यनिग्राहिका । सोल्कालातावपोथिका सोल्कमलतं
 ज्वालासहितमुल्मुकं यस्यां सा सोल्कालाता । अवबद्धाः पो-
 थिकाः यन्त्रबद्धाः काष्ठपाषाणादयो रिपूणामुपरि पातनाय
 यस्यामिति प्राञ्चः । सचक्रग्रहिणी चैव इति क. ट. पाठः ॥ ६ ॥
 उष्टिका मृच्चर्मयानि भाण्डानि । सष्टिका साङ्कुशेति क. ट.
 पाठः । ऋष्टय आयुधविशेषाः ॥ ७ ॥ अश्मगुडकाः वर्तुली-
 कृताः पाषाणाः । लोहमयानि चर्माणि कमठपृष्ठाकाराणि प्रहा-
 रवारकाणि । साम्निः आग्नेयौषधसहिता । गुडा गोलकाः ।
 शृङ्गिकास्तदुत्क्षेपकयन्त्राणि ॥ ८ ॥ समन्तात्परिपालिते इति
 क. पाठः ॥ ९ ॥

मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिभिः सा सुरक्षिता ।
 उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्च सपताकिभिः ॥ १०
 आघोषितं च नगरे न पातव्या सुरेति वै ।
 प्रमादं परिरक्षद्भिरुग्रसेनोद्धवादिभिः ॥ ११
 प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्यात्साल्वो नराधिपः ।
 इति कृत्वाऽप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः ॥ १२
 आनर्ताश्च तथा सर्वे नटनर्तकगायकाः ।
 बहिर्निर्वासिताः सर्वे रक्षद्भिर्वित्तसंचयम् ॥ १३
 संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिपेधिताः ।
 परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः ॥ १४
 उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः ।
 समन्तात्क्रोशमात्रं च कारिता विषमा च भूः ।
 'संक्रमा भेदिताः सर्वे प्राकाराश्च नवीकृताः ॥' १५
 प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च सुरक्षितम् ।

प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदाऽनघ ॥ १६
 सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितम् ।
 तत्पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १७
 न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः प्रवेश्यते ।
 वृष्ण्यन्धकपुरे राजंस्तदा सौभसमागमे ॥ १८
 अनुरध्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव ।
 बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूतगजवाजिमत् ॥ १९
 दत्तवेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदम् ।
 कृतोपधानं च तदा बलमासीद्विशपते ॥ २०
 न कुप्यवेतनी कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी ।
 नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः ॥ २१
 एवं सुविहिता राजन्द्वारका भूरिदक्षिणैः ।
 आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति साल्वयादवयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 तां तूषयातो राजेन्द्र साल्वः सौभपतिस्तदा ।
 प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेश ह ॥ १
 समे निविष्टा सा सेना प्रभूतसलिलाशये ।
 चतुरङ्गबलोपेता साल्वराजाभिपालिता ॥ २
 वर्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च ।
 बल्मीकांश्चैव चैत्यांश्च संनिविष्टमभूद्वलम् ॥ ३
 अनीकानां विभागेन पन्थानः सुकृतास्तथा ।
 प्रथमा नवमाश्चैव साल्वस्य शिबिरे नृप ॥ ४

निवासिताः क्षिप्रं इति झ. पाठः ॥ १३ ॥ संक्रमा
 नदीसेतवः । कीलैः शूलैः । सुनिचिता व्याप्ताः ॥ १४ ॥
 उदपानाः कूपाः । अम्बरीषो गुप्ताभिः । विषमा लोहकण्टका-
 द्याकीर्णा ॥ १५ ॥ अनुरध्यासु प्रतिरध्यम् ॥ १९ ॥ वेतनं
 धनम् । भक्तं नित्यभोजनम् । कृतोपधानं कृतविशेषम् ॥ २० ॥
 कुप्यं स्वर्णरूपेतरद्धनं ताम्रादि । ग्रहो रणोधमस्तमनुलक्षीकृत्य
 शृतोऽनुग्रहभृतस्तत्कालस्वीकृतो न कश्चित् किंतु चिरसंभृता

सर्वायुधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम् ।
 रथनागाश्चकलिलं पदातिजनसंकुलम् ॥ ५
 तुष्टपुष्टबलोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् ।
 विचित्रध्वजसन्नाहं विचित्ररथकार्मुकम् ॥ ६
 संनिवेश्य च कौरव्य द्वारकायां नरर्षभ ।
 अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत् ॥ ७
 तदापतन्तं संदृश्य बलं साल्वपतेस्तदा ।
 निर्याय योधयामासुः कुमारः वृष्णिनन्दनाः ॥ ८
 असहन्तोऽभियानं तत्साल्वराजस्य कौरव ।

एव । नादत्तवेतनः कश्चित् इति क. ठ. पाठः ॥ २१ ॥ आहु-
 केन उग्रसेनेन । भूरिदक्षिणेति झ. पाठः ॥ २२ ॥ पञ्चदशोऽ-
 ध्यायः ॥ १५ ॥

समे देशे ॥ २ ॥ प्रवणाय च नैवासन्निति झ. पाठः ॥ ४ ॥
 कलिलं संकटम् । पदातिध्वजसंकुलमिति झ. पाठः ॥ ५ ॥
 अभिसारयामास नगरसमीपं गमयामास । सैन्यं पतगेन्द्रवत्सौभं
 चोपरितः अभिसारयामास ॥ ७ ॥ आपतन्तमापतत् ॥ ८ ॥

चारुदेष्णश्च साम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ९
 ते रथैर्दक्षिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः ।
 संसक्ताः साल्वराजस्य बहुभिर्योधपुङ्गवैः ॥ १०
 गृहीत्वा कार्मुकं साम्बः साल्वस्य सचिवं रणे ।
 योधयामास संहृष्टः क्षेमधूर्तिं चमूपतिम् ॥ ११
 तस्य बाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत् ।
 मुमोच भरतश्रेष्ठ यथावर्षं सहस्रदृक् ॥ १२
 तद्बाणवर्षं तुमुलं विषेहे स चमूपतिः ।
 क्षेमधूर्तिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३
 ततः साम्बाय राजेन्द्र क्षेमधूर्तिरपि स्वयम् ।
 मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरम् ॥ १४
 ततो मायामयं जालं माययैव विदार्य सः ।
 साम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ १५
 ततः स विद्धः साम्बेन क्षेमधूर्तिश्चमूपतिः ।
 अपायार्ज्वनैरश्वैः साम्बबाणप्रपीडितः ॥ १६
 तस्मिन्विप्रद्रुते शूरे साल्वस्याथ चमूपतौ ।
 वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्वली ॥ १७
 अभिपन्नस्तु राजेन्द्र साम्बो वृष्णिकुलोद्बहः ।
 वेगं वेगवतो राजंस्तस्यौ वीरो विधारयन् ॥ १८
 स वेगवति कौन्तेय साम्बो वेगवतीं गदाम् ।
 चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्यन्सत्यविक्रमः ॥ १९
 तथा त्वभिहतो राजन्वेगवान्यपतद्भुवि ।
 वातरुग्णं इव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ २०
 तस्मिन्निपतिते वीरे गदारुग्णे महामुरे ।
 प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः ॥ २१

चारुदेष्णेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः ।
 महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२
 ततः सुतमुलं युद्धं चारुदेष्णविविन्ध्ययोः ।
 वृत्रवासवयो राजन्यथापूर्वं तथाऽभवत् ॥ २३
 अन्योन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योन्यं जघ्नतुः शरैः ।
 विनदन्तौ महाराज सिंहाविव महाबलौ ॥ २४
 रौक्मिणेयस्ततो बाणमभ्यर्कोपमवर्चसम् ।
 अभिमन्य महास्त्रेण संदधे शत्रुनाशनम् ॥ २५
 स विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः ।
 चिक्षेप मे सुतो राजन्स गतासुरथापतत् ॥ २६
 विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा तां च विक्षोभितां चमूम् ।
 कामगेन स सौभेन साल्वः पुनरुपागमत् ॥ २७
 ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावासि तद्वलम् ।
 दृष्ट्वा साल्वं महाबाहो सौभस्यं पृथिवीगतम् ॥ २८
 ततो निर्याय कौरव्य अवस्थाप्य च तद्वलम् ।
 आनर्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ २९
 सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
 निर्वारयन्तं संग्रामे बलात्सौभं सराजकम् ॥ ३०
 अयं सौभपतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव ।
 धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः ॥ ३१
 आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराड्य नश्यति ।
 मयाऽभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति ॥ ३२
 एवं ब्रुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन ।
 धिष्ठितं तद्वलं द्वारि युयुधे च यथासुखम् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति साल्वप्रद्युम्नयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।

क्षेमधूर्तिः स्मयन्निवेति क. ट. पाठः । अपायात्पलायितः ॥ १६ ॥
 अभिपन्नः आभिमुख्येनासादितः ॥ १८ ॥ व्याविध्य सत्यविक्रमः इति झ. पाठः । तत्र व्याविध्य भ्रामयित्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥
 रुग्णः क्षुण्णश्च गजादिपदाघातैः ॥ २० ॥ सौभेन खेचरेण पुरेण

एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान्यादवर्षभ ।

॥ २७ ॥ निर्याय निर्गत्य । अवस्थाप्य आश्वस्य । आनर्तानां
 द्वारकावासिनाम् ॥ २९ ॥ धनुर्भुजविनिर्मुक्तैः धनुषः भुजेन
 कौटिल्येन अत्याकर्षणजेन निर्मुक्तैः । भुज कौटिल्ये तुदादिः
 ॥ ३१ ॥ धिष्ठितं अधिष्ठितम् ॥ ३३ ॥ षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

दंशितैर्हरिभिर्युक्तं रथमास्थाय काञ्चनम् ॥ १
 उच्छ्रित्य मकरं केतुं व्यात्ताननमलङ्कृतम् ।
 उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्परान् ॥ २
 विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः ।
 तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलिप्रवान् ॥ ३
 सविद्युच्छुरितं चापं विहरन्वै तलात्तलम् ।
 मोहयामास दैतेयान्सर्वान्सौभनिवासिनः ॥ ४
 तस्य विक्षिपतश्चापं संदधानस्य चासकृत् ।
 नान्तरं ददृशे कश्चिन्निघ्नतः शात्रवान्रणे ॥ ५
 मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य
 चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य ।
 सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य
 शुश्राव लोकोऽद्भुतवीर्यमग्न्यम् ॥ ६
 जलेचरः काञ्चनयष्टिसंस्थो
 व्यात्ताननः शत्रुबलप्रमाथी ।
 वित्रासयन्राजति बाहमुख्ये
 साल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्र्यः ॥ ७
 ततस्तूर्णं विनिष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्शनः ।
 साल्वमेवाभिदुद्राव विधित्सुः कलहं नृप ॥ ८
 अभियानं तु वीरेण प्रद्युम्नेन महारणे ।
 नामर्षयत संक्रुद्धः साल्वः कुरुकुलोद्ग्रह ॥ ९
 सरोषमदमत्तो वै कामगादवरुह्य च ।
 प्रद्युम्नं योधयामास साल्वः परपुरंजयः ॥ १०
 तयोः सुतुमुलं युद्धं साल्ववृष्णिप्रवीरयोः ।
 समेता ददृशुर्लोका बलिवासवयोरिव ॥ ११
 तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः ।
 सपताकः सध्वजश्च सानुकर्षः स तूणवान् ॥ १२

स तं रथवरं श्रीमान्समारुह्य किल बभौ ।
 मुमोच बाणान्कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ १३
 ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे ।
 प्रद्युम्नो भुजवेगेन साल्वं संमोहयन्निव ॥ १४
 स तैरभिहतः सङ्क्षेपे नामर्षयत सौभराद ।
 शरान्दीप्ताग्निसंकाशान्मुमोच तनये मम ॥ १५
 तमापतन्तं बाणौघं स चिच्छेद महाबलः ।
 ततश्चान्याञ्जशरान्दीप्तान्प्रचिक्षेप सुते मम ॥ १६
 स साल्वबाणै राजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।
 मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे ॥ १७
 तस्य वर्म विभिद्याशु स बाणो मत्सुतेरितः ।
 विवेश हृदयं पत्री स पपात भृशाहतः ॥ १८
 तस्मिन्निपतिते वीरे साल्वराजे विचेतसि ।
 संप्राद्रवन्दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुंधराम् ॥ १९
 हाहाकृतमभूत्सैन्यं साल्वस्य पृथिवीपते ।
 नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृपे ॥ २०
 तत उत्थाय राजेन्द्र प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
 मुमोच बाणान्सहसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २१
 तेन बाणेन महता प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
 जत्रुदेशे भृशं विद्धो व्यथितो ददृशे तदा ॥ २२
 तं स विद्ध्वा महाराज साल्वो रुक्मिणिनन्दनम् ।
 ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २३
 ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारत ।
 मुमोच बाणांस्त्वरितः पुनरन्यान्दुरात्मवान् ॥ २४
 स तैरभिहतो बाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः ।
 निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

हरिभिः अश्वैः ॥ १ ॥ व्यात्ताननमिवान्तकं इति झ. पाठः ।
 अन्वयात् उपगतः ॥ २ ॥ विक्षिपन् परान्धकुर्वन् । महाबलैः
 हयैः ॥ ३ ॥ समानं विद्युच्छुरितेन विद्युत्कम्पनेनेति । विद्युच्छु-
 रितम् । तलात्तलं सव्यापसव्यहस्ततलपरिवर्तेन ॥ ४ ॥ विक्षि-
 पतः कर्षतः ॥ ५ ॥ विकल्पते भिद्यते ॥ ६ ॥ जलेचरः मीनः ।

सर्वेतिमिप्रमाथी इति झ. पाठः । बाहमुख्ये रथश्रेष्ठे ॥ ७ ॥
 सानुकर्षः रथाधस्थकाष्ठं अनुकर्षः सः । रथः तूणवान् ॥ १२ ॥
 आपततेति विसर्गलोप आर्षः ॥ १६ ॥ जत्रुदेशे कण्ठमूले
 ॥ २२ ॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

प्रद्युम्ने साल्वबाणाभिहत्या मूर्च्छिते सारथिना रणाङ्गणादन्यतो रथयापनम् ॥ १ ॥ ततः प्रतिशुद्धेन प्रद्युम्नेन सारथि-
प्रति सविषादोक्तिः ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच ।

साल्वबाणार्दिते तस्मिन्प्रद्युम्ने बलिनांवरे ।

वृष्णयो भग्नसंकल्पा विव्यथुः पृतनामुखे ॥ १

हाहाकृतमभूत्सर्वं वृष्ण्यन्धकबलं ततः ।

प्रद्युम्ने मोहिते राजन्साल्वः प्रमुदितोऽभवत् ॥ २

तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जनैर्हयैः ।

रणादपाहरत्पूर्णं शिक्षितो दारुकिस्तदा ॥ ३

नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रणुत् ।

धनुर्गृहीत्वा यन्तारं लब्धसङ्गोऽब्रवीदिदम् ॥ ४

सौते किं ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराञ्जुखः ।

नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ५

कच्चित्सौते न ते मोहः साल्वं दृष्ट्वा महाहवे ।

विषादो वारणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६

सौतिरुवाच ।

जानार्दने न मे मोहो नापि मां भयमाविशत् ।

अतिभारं तु ते मन्ये साल्वं केशवनन्दन ॥ ७

सोभियाति शनैर्वीर बलवानेष पापकृत् ।

मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी ॥ ८

आयुष्मन्स्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाऽप्यहम् ।

रक्षितव्यो रणे नित्यमिति कृत्वाऽपयाम्यहम् ॥ ९

एकश्चासि महाबाहो बहवश्चापि दानवाः ।

न समं रौक्मिणेयाहं रणे मत्वाऽपयामि वै ॥ १०

वासुदेव उवाच ।

एवं ब्रुवति सूते तु तदा मकरकेतुमान् ।

उवाच सूतं कौरव्य संनिवर्त्य रथं पुनः ॥ ११

दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथंचन ।

व्यपयानं रणात्सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२

न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति संगरम् ।

यो वा निपतितं हन्ति तवासीति च वादिनम् ॥

तथा स्त्रियं च यो हन्ति बालं वृद्धं तथैव च ।

विरथं मुक्तकेशं च भग्नशस्त्रायुधं तथा ॥ १४

त्वं च सूतकुले जातो विदितः सूतकर्मणि ।

धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके ॥ १५

स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे ।

अपयानं पुनः सौते मैवं कार्षीः कथंचन ॥ १६

अपयातं हतं पृष्ठे भ्रान्तं रणपलायितम् ।

गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७

केशवस्याग्रजो वाऽपि नीलवासा मदोत्कटः ।

किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८

किं वक्ष्यति शिनेर्नृणां रणसिंहो महारथः ।

अपयातं रणात्सूत साम्बश्च समितिंजयः ॥ १९

चारुदेष्णश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ ।

अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ॥ २०

शूरं संभावितं शान्तं नित्यं पुरुषमानिनम् ।

स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संगताः ॥

प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवम् ।

धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥

धिग्वाचा परिहासोपि मम वा मद्विधस्य वा ।

मृत्युनाऽभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥

भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः ।

यज्ञं भारतसिंहस्य न हि शक्योऽद्य मर्षितुम् ॥ २४

कृतवर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः ।

साल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति सूतज ॥ २५

स च संभावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ।

तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथं ॥ २६

उपयान्तं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाभुजम् ॥ २७

सात्यकिं बलदेवं च ये चान्येऽन्धकवृष्णयः ।

परे च मुदिता भृशम् । इति श्र. पाठः ॥ २ ॥ निवर्तय
रथं पुनः इति श्र. पाठः ॥ ११ ॥ शिनेर्नृणां सात्यकिः ॥ १९ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

मया स्पर्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहं २८
 त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ।
 त्वयाऽपनीतो विवशो न जीवेयं कथंचन ॥ २९
 संनिवर्ते रथेनाशु पुनर्दारुकनन्दन ।
 न चैतदेवं कर्तव्यमथापत्सु कथंचन ॥ ३०
 न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कथंचन ।

अपयातो रणाद्भीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ३१
 कदाऽपि सूतपुत्र त्वं जानीषि मां भयार्दितम् ।
 अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२
 अयुक्तं तु मया त्यक्तुं संग्रामं दारुकात्मज ।
 मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणम् ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

प्रद्युम्नपराजितस्य साल्वस्य रणादपयानम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्ततो मृधे ।
 प्रद्युम्नमब्रवीच्छृण्वं मधुरं वाक्यमञ्जसा ॥ १
 न मे भयं रौक्मिणेय संग्रामे यच्छतो हयान् ।
 युद्धज्ञोऽसि च वृष्णीनां नात्र किञ्चिदतोऽन्यथा २
 आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्ततां स्मृतः ।
 सर्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वं चापि भृशपीडितः ॥ ३
 त्वं हि साल्वप्रयुक्तेन शरेणाभिहतो भृशम् ।
 कश्मलाभिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ॥ ४
 स त्वं सात्वतमुख्याद्य लब्धसङ्गो यदृच्छया ।
 पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन ॥ ५
 दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावच्चैव शिक्षितः ।
 वीतभीः प्रविशाम्येतां साल्वस्य महतीं चमूम् ६
 वासुदेव उवाच ।
 एवमुक्त्वा ततो वीरो हयान्संचोद्य संगरे ।
 रश्मिभिस्तु समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७
 मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
 सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ८
 प्रतोदेनाहता राजन्श्मिभिश्च समुद्यताः ।
 उत्पतन्त इवाकाशं विबभूवुस्ते हयोत्तमाः ॥ ९
 ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिम् ।
 उद्यमाना इव तदा नास्पृशंश्चरणैर्महीम् ॥ १०

सोपसव्यां चमूं तस्य साल्वस्य भरतर्षभ ।
 चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११
 अमृष्यमाणोपसव्यं साल्वः समितिदारुणः ।
 यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्बाणैः समार्दयत् ॥ १२
 दारुकस्य सुतस्तं तु बाणवेगमचिन्तयन् ।
 भूय एव महाबाहो प्रययावपसव्यतः ॥ १३
 ततो बाणान्बहुविधान्पुनरेव स सौभराद् ।
 मुमोच तनये वीर मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४
 तानप्राप्ताञ्जितैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा ।
 रौक्मिणेयः स्मितं कृत्वा दर्शयन्हस्तलाघवं ॥ १५
 छिन्नान्दृष्ट्वा तु तान्बाणान्प्रद्युम्नेन च सौभराद् ।
 आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजच्छरान् १६
 प्रयुज्यमानमाज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलम् ।
 ब्रह्मास्त्रेणान्तरा छित्त्वा मुमोचान्यान्पतत्रिणः १७
 ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधू रुधिराशनाः ।
 शिरस्युरसि वक्त्रे च स मुमोहं पपात च ॥ १८
 तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे साल्वे बाणप्रपीडिते ।
 रौक्मिणेयोऽपरं बाणं संदधे शत्रुतापनः ॥ १९
 तमर्चितं सर्वदाशार्हपूगै-
 राशीर्भिरर्कज्वलनप्रकाशम् ।
 दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानं
 बभूव हाहाकृतमन्तरिक्षम् ॥ २०

यमकानि सदृशानि । इतराणि विसदृशानि ॥ ८ ॥ दृष्ट-
 वन० ५

माना इवेति ख. झ. पाठः ॥ १० ॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः सहधनेश्वराः ।
 नारदं प्रेषयामासुः श्वसनं च मनोजवम् ॥ २१
 तौ रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां दिवौकसाम् ।
 नैव वध्यस्त्वया वीर साल्वराजः कथंचन ॥ २२
 संहरस्व पुनर्बाणमवध्योऽयं त्वया रणे ।
 एतस्य च शरस्याजौ नावध्योस्ति पुमान्कचित् ॥ २३
 मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः ।

कृष्णः संकल्पितो धात्रा तन्मिथ्या न भवेदिति ॥
 ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् ।
 संजहार धनुःश्रेष्ठात्तूणे चैव न्यवेशयत् ॥ २५
 तत उत्थाय राजेन्द्र साल्वः परमदुर्मनाः ।
 व्यपायात्सबलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः ॥ २६
 स द्वारकां परित्यज्य साल्वो वृष्णिभिरार्दितः ।
 सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति स्वस्य साल्वेन सह युद्धप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 आनर्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा ।
 महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव ॥ १
 अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज हतत्विषम् ।
 निःस्वाध्यायवषट्कारां निर्भूषणवरस्त्रियम् ॥ २
 अनभिज्ञेयरूपाणि द्वारकोपवनानि च ।
 दृष्ट्वा शङ्कोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३
 अस्वस्थनरनारीकमिदं वृष्णिकुलं भृशम् ।
 किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४
 एवमुक्तः स तु मया विस्तरेणेदमब्रवीत् ।
 रोधं मोक्षं च साल्वेन हार्दिक्यो राजसत्तम ॥ ५
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेषतः ।
 विनाशे साल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिम् ॥ ६
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समाश्वास्य पुरे जनम् ।
 राजानमाहुकं चैव तथैवाकनदुन्दुभिम् ॥ ७
 सर्वान्वृष्णिप्रवीरांश्च हर्षयन्नब्रुवं तदा ।
 अप्रमादः सदा कार्यो नगरे यादवर्षभाः ॥ ८
 साल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत ।
 नाहत्वा तं निवर्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ ९

ससाल्वं सौभनगरं हत्वा द्रष्टास्मि वः पुनः ।
 त्रिःसामा हन्यतामेषा दुन्दुभिः शत्रुभीषणा १०
 ते मयाऽऽश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ ।
 सर्वे मामब्रुवन्हृष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ॥ ११
 तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशीर्भिरभिनन्दितः ।
 वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्प्रणम्य शिरसा भवम् ॥ १२
 शैब्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन्दिशः ।
 प्रध्माय शङ्खग्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ १३
 प्रयातोऽसि नरव्याघ्र बलेन महता वृतः ।
 कृत्सेन चतुरङ्गेण यत्तेन जितकाशिना ॥ १४
 समतीत्य बहून्देशान्गिरींश्च बहुपादपान् ।
 सरांसि सरितश्चैव मार्तिकावतमासदम् ॥ १५
 तत्राश्रौषं नरव्याघ्र साल्वं सागरमन्तिकात् ।
 प्रयान्तं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वगाम् १६
 'दृष्टवानस्मि राजेन्द्र साल्वराजमथान्तिके ।'
 ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः ।
 समुद्रनाभ्यां साल्वोऽभूत्सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥
 'स मामालोक्य सहसा सेनां स्वां प्राहिणोन्मृधे ।
 मद्बाहुना च सेनायां शिष्टायां किंचिदेव च' १८

हृदिकात्मजं कृतवर्माणम् ॥ ३ ॥ त्रिःसामा त्रिस्वरा नीच-
 मन्द्रतारभावेन ॥ १० ॥ वाचयित्वा स्वस्तिवादानिति शेषः ।
 शिरसा हरमिति ट. पाठः । शिरसाहुकमिति क. पाठः ॥ १२ ॥
 जितकाशिना जयशोभिना ॥ १४ ॥ मार्तिकावतं देशविशे-

षम् । आसदं प्राप्तः ॥ १५ ॥ सागरमन्तिकात् सागरसमीपे ।
 अन्वगां अनुगतवानस्मि ॥ १६ ॥ महोर्मिणः महोर्मिमतः ।
 व्रीह्यादित्वादितिः । नाभ्यां गर्भे गुप्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

स समालोक्य सहसा स्मयन्निव युधिष्ठिर ।
 आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः ॥ १९
 तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्वहुभिर्मर्मभेदिभिः ।
 पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविशत् ॥ २०
 स चापि पापप्रकृतिदैतेयापशदो नृप ।
 मय्यवर्षत दुर्धर्षः शरधाराः सहस्रशः ॥ २१
 सैनिकान्मम स्रुतं च हयांश्च स समाकिरत् ।
 अचिन्तयन्तस्तु शरान्वयं युध्याम भारत ॥ २२
 ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
 चिक्षिपुः समरे वीरा मयि साल्वपदानुगाः ॥ २३
 ते हयांश्च रथं चैव ध्वजं दारुकमेव च ।
 छादयामासुरसुरास्तैर्वाणैर्मर्मभेदिभिः ॥ २४
 न हया न रथो वीर न ध्वजो न च दारुकः ।
 अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाऽहं सैनिकाश्च मे ॥ २५
 ततोऽहमपि कौन्तेय शराणामयुतान्वहन् ।
 आमन्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाऽक्षिपम् ॥ २६
 न तत्र विषयस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत ।
 खे विपक्तं हि तत्सौभं क्रोशमात्र इवाभवत् ॥ २७
 ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे देवा वै दिवमास्थिताः ।
 हर्षयामासुरुच्चैर्मां सिंहनादतलस्वनैः ॥ २८
 मर्त्कार्मुकविनिर्मुक्ता दानवानां महारणे ।
 अङ्गेषु रुधिराक्तास्ते विविशुः शलभा इव ॥ २९
 ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये व्यवर्धत ।
 वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे ॥ ३०
 ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कबन्धाकृतिदर्शनाः ।
 नदन्तो भैरवान्नादान्निपतन्ति स दानवाः ।

पतितास्तेऽपि भक्ष्यन्ते समुद्रांभोनिवासिभिः ॥ ३१
 ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ।
 जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम् ॥ ३२
 तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र साल्वः सौभपतिस्ततः ।
 मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि ॥ ३३
 ततो गदा हलाः प्रासाः शूलशक्तिपरश्वथाः ।
 असयः शक्तिकुलिशपाशष्टिकनपाः शराः ।
 पट्टसाश्च भुशुण्ड्यश्च प्रपतन्त्यनिशं मयि ॥ ३४
 तामहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यनाशयम् ।
 तस्यां हतायां मायायां गिरिशङ्करयोधयत् ॥ ३५
 ततोऽभवत्तम इव प्रकाश इव चाभवत् ।
 दुर्दिनं सुदिनं चैव शीतमुष्णं च भारत ॥ ३६
 अङ्गारपांसुवर्षं च शस्त्रवर्षं च भारत ।
 एवं मायां प्रकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ॥ ३७
 विज्ञाय तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम् ।
 यथाकालं तु युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ॥ ३८
 'ततो हतायां च मया मायायां युधि दानवः ।
 मायामन्यां महाराज चकार मतिमोहिनीम् ॥ ३९
 ततो व्योम महाराज शतसूर्यमिवाभवत् ।
 शतचन्द्रं च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ४०
 ततो नाज्ञायत तदा दिवारात्रं तथा दिशः ।
 ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं समयोजयम् ॥ ४१
 तदस्त्रमस्तमस्त्रेण विधूतं शरत्तलवत् ।
 तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
 लब्धालोकस्तु राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

कृष्णसाल्वयोर्युद्धम् ॥ १ ॥ साल्वेन स्वमायासृष्टवसुदेवस्य शिरश्छेदनप्रदर्शनेन कृष्णस्यामोहनम् ॥ २ ॥ ततो मुहूर्तेन प्रतिबुद्धेन कृष्णेन स्वानुभूतस्य मायिकत्वाध्यवसायः ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच ।

तस्य पुरं मदीयैः शरैर्नासाद्यतेति संबन्धः ॥ २० ॥ आमन्त्रितानां अभिमन्त्रितानाम् । दिव्येन विधिना अलौकिकया अस्त्रविधया ॥ २६ ॥ वध्यतां वध्यमानानाम् ॥ ३० ॥ प्राणेन बलेन

एवं स पुरुषव्याघ्रः साल्वो राज्ञां महारिपुः ।

॥ ३२ ॥ शक्त्यादीनां कनो दीप्तिर्गतिः शोभा वा तां पान्ति ते । कार्तिकेयेन्द्रवरुणयमायुधतुल्या इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

युध्यमानो मया सङ्क्षेपे वियदभ्यगमत्पुनः ॥ १

ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च

दीप्ताश्च शूलान्मुसलानसींश्च ।

चिक्षेप रोषान्मयि मन्दबुद्धिः

साल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ॥ २

तानाशुगैरापततोऽहमाशु

निवार्य तूर्णं खगमान्ख एव ।

द्विधा त्रिता चाच्छिनमाशु मुक्तै-

स्ततोऽन्तरिक्षे निनदो बभूव ॥ ३

ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ।

दारुकं वाजिनश्चैव रथं च समवाकिरत् ॥ ४

ततो मामब्रवीद्वीर दारुको विह्वलन्निव ।

स्थातव्यमिति तिष्ठामि साल्वबाणप्रपीडितः ।

अवस्थातुं न शक्नोमि अङ्गं मे व्यवसीदति ॥ ५

इति तस्य निशम्याहं सारथेः करुणं वचः ।

अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् ॥ ६

न तस्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजद्वये ।

अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पश्याम्यनिचितं शरैः ॥ ७

स तु बाणवरोत्पीडाद्विस्रवत्यसृगुल्बणम् ।

अभिवृष्टो यथा मेघैर्गिरिगैरिकधातुमान् ॥ ८

अभीशुहस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे ।

अस्तम्भयं महाबाहो साल्वबाणप्रपीडितम् ॥ ९

अथ मां पुरुषः कश्चिद्धारकानिलयोऽब्रवीत् ।

त्वरितो रथमारोप्य सौहृदादिव भारत ॥ १०

आहुकस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ।

विषण्णः सन्नकण्ठेन तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ११

द्वारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाहुको वचः ।

केशवैहि विजानीष्व यत्त्वां पितृसखोऽब्रवीत् ॥ १२

उपयात्वा तु साल्वेन द्वारकां वृष्णिनन्दन ।

विषक्ते त्वयि दुर्धर्ष हतः शूरसुतो बलात् ॥ १३

तदलं साधुयुद्धेन निवर्तस्व जनार्दन ।

द्वारकामेव रक्षस्व कार्यमेतन्महत्तव ॥ १४

इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ।

निश्चयं नाधिगच्छामि कर्तव्यस्येतरस्य च ॥ १५

सात्यकिं बलदेवं च प्रद्युम्नं च महारथम् ।

जगर्हे मनसा वीर तच्छ्रुत्वा महदप्रियम् ॥ १६

अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ।

तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौभपातने ॥ १७

बलदेवो महाबाहुः कच्चिजीवति शत्रुहा ।

सात्यकी रौक्मिणेयश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ।

साम्बप्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ १८

एतेषु हि नरव्याघ्र जीवत्सु न कथंचन ।

शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १९

हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तं चैते परासवः ।

बलदेवमुखाः सर्व इति मे निश्चिता मतिः ॥ २०

सोहं सर्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।

अविह्वलो महाराज पुनः साल्वमयोधयम् ॥ २१

ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा ।

सौभाच्छूरसुतं वीर ततो मां मोह आविशत् ॥ २२

तस्य रूपं प्रपततः पितुर्मम नराधिप ।

ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतलम् ॥ २३

विशीर्णमलिनोष्णीषप्रकीर्णाम्बरमूर्धजः ।

प्रपतन्द्दृश्यते ह स क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २४

ततः शार्ङ्गधनुःश्रेष्ठं करात्प्रपतितं मम ।

मोहापन्नश्च कौन्तेय रथोपस्थ उपाविशम् ॥ २५

ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गतचेतनम् ।

मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ २६

प्रसार्य बाहू पततः प्रसार्य चरणावपि ।

रूपं पितुर्मे विबभौ शकुनेः पततो यथा ॥ २७

तं पतन्तं महाबाहो शूलपट्टसपाणयः ।

अभिघ्नन्तो भृशं वीर मम चेतो ह्यकम्पयन् ॥ २८

ततो मुहूर्तात्प्रतिलभ्य संज्ञा-

महं तदा वीर महाविमर्दे ।

बाणवरोत्पीडात् क्षतस्थानात् । उल्बणमुत्कटम् ॥ ८ ॥
अस्तम्भयमाश्रयितवान् ॥ ९ ॥ पितृसख आहुकः ॥ १२ ॥

विषक्तेऽन्यत्र व्यासक्ते । शूरसुतो वसुदेवः ॥ १३ ॥ अहं
जगर्हे निन्दितवान् ॥ १६ ॥ एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

न तत्र सौभं न रिपुं च साल्वं
पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ २९

ततो ममासीन्मनसि मायेयमिति निश्चितम् ।
प्रबुद्धोऽसि ततो भूयः शतशो वाऽकिं शरान् ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरप्रति स्वेन साल्वसंहारकथनपूर्वकं सुभद्राभिगमन्युभ्यां सह द्वारकागमनम् ॥ १ ॥ दृष्टवृत्तदृष्टकेतुभ्यां यथाक्रमं द्रौपदेयाञ्जकुलभार्यां चादाय स्वस्वनगरगमनम् ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
शरैरपातयं सौभाञ्जिरांसि विबुधद्विषाम् ॥ १
शरांश्चाशीविषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतेजसः ।
प्रैषयं साल्वराजाय शार्ङ्गमुक्तान्सुवाससः ॥ २
ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोद्बह ।
अन्तर्हितं माययाऽभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३
अथ दानवसङ्घास्ते विकृताननमूर्धजाः ।
उदक्रोशन्महाराज धिष्ठिते मयि भारत ॥ ४
ततोऽहं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महारणे ।
अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमत् ॥ ५
हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः ।
शरैरादित्यसंकाशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः ॥ ६
तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् ।
शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरैः ॥ ७
एवं दश दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च भारत ।
नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया ॥ ८
ततः प्रागज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत ।
सौभं कामगमं वीर मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९
ततो लोकान्तकरणो दानवो दारुणाकृतिः ।
शिलावर्षेण महता सहसा मां समावृणोत् ॥ १०

सोहं पर्वतवर्षेण वध्यमानः समन्ततः ।
वल्मीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११
ततोऽहं पर्वतचितः सहयः सहसारथिः ।
अप्रख्यातिमियां राजन्सध्वजः पर्वतैश्चितः ॥ १२
ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन्सैनिकास्तदा ।
ते भयार्ता दिशः सर्वे सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १३
ततो हाहाकृतमभूत्सर्वं किल विशांपते ।
द्यौश्च भूमिश्च खं चैवादृश्यमाने तथा मयि ॥ १४
ततो विषण्णमनसो मम राजन्सुहृजनाः ।
रुरुदुश्चुक्रुशुश्चैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५
द्विषतां च ग्रहणोऽभूदार्तिश्च सुहृदामपि ।
एवं विजितवान्वीर पश्चादश्रौषमच्युत ॥ १६
ततोऽहमिन्द्रदयितं सर्वपाषाणभेदनम् ।
वज्रमुद्यम्य तान्सर्वान्पर्वतान्समशातयम् ॥ १७
ततः पर्वतभारार्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः ।
हया मम महाराज वेषमाना इवाभवन् ॥ १८
मेघजाल इवाकाशे विदार्याभ्युदितं रविम् ।
दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्वे हर्षमाहारयन्पुनः ॥ १९
ततः पर्वतभारार्तान्मन्दप्राणविचेष्टितान् ।
हयान्संदृश्य मां सूतः प्राह तात्कालिकं वचः २०
साधु संपश्य वाष्णेय साल्वं सौभपतिं स्थितम् ।

सुवाससः सुपुङ्गवान् ॥ २ ॥ विकृताननमूर्धजा इति तेषां स्वरूपकथनं नतु तद्दर्शनम् । धिष्ठिते प्रागल्भ्येन स्थिते । विष्टिते इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ४ ॥ शब्दएव साहो लक्ष्यं यत्र तत्तथा शब्दवैधि शब्देऽस्त्रमुपारमन्त्यपतदित्यर्थः । शब्द-साहं शब्दबाधानिवारकं वा ॥ ५ ॥ शब्दसाधनैः शब्दएव साधनं लक्ष्यसंबन्धे कारणं येषां तैः । पुरस्यादृश्यत्वात् ॥ ६ ॥ प्रागज्योतिषं पूर्वसमुद्रतीरस्थं नगरविशेषम् । यतः कामगमं

अतः प्रागज्योतिषं गत्वा व्यदृश्यत ॥ ९ ॥ अप्रख्यातिं अदर्शनम् । इयां प्राप्तवान् ॥ १२ ॥ एवं मां सौभराजो विजितवान् एतदप्यहं पश्चादश्रौषं पूर्वं मोहमापन्नः सन् संज्ञालाभानन्तरं श्रुतवान्साराथिमुखेनेति शेषः । एवमज्ञातवान्वीरेति ट. पाठः ॥ १६ ॥ इन्द्रदयितं इन्द्रदैवत्यम् । वज्रं वज्रास्त्रम् सम-शातयं नाशितवान् ॥ १७ ॥ आहारयन्प्राप्तवन्तः ॥ १९ ॥ तात्कालिकं तत्कालयोग्यम् ॥ २० ॥

अलं कृष्णावमन्यैर्न साधु यत्नं समाचर ॥ २१
 मार्दवं सखितां चैव साल्वादद्य व्यपाहर ।
 जहि साल्वं महाबाहो मैत्रं जीवय केशव ॥ २२
 सर्वैः पराक्रमैर्वीरं बध्यः शत्रुरभिन्नहन् ।
 न शत्रुरवमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
 योपि स्यात्पीठगः कश्चित्किं पुनः समरे स्थितः ॥ २३
 स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ।
 जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोऽत्यगात्पुनः ॥
 जितवाज्जामदस्यं यः कोटिवर्षगणान्वहून् ।
 स एष नान्यैर्वध्यो हि त्वामृते नास्ति कश्चन ॥ २५
 नैष मार्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा तव ।
 येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्दिता ॥ २६
 एवमादि तु कौन्तेय श्रुत्वाऽहं सारथेर्वचः ।
 तत्त्वमेतदिति ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयम् ॥ २७
 वधाय साल्वराजस्य सौभस्य च निपातने ।
 दारुकं चाब्रुवं वीर मुहूर्तं स्वीयतामिति ॥ २८
 ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवत् ।
 आग्नेयमस्त्रं दयितं सर्वसाहं महाप्रभम् ।
 योजयं तत्र धनुषा दानवान्तकरं रणे ॥ २९
 यक्षाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे ।
 राज्ञां च प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ॥ ३०
 क्षुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमम् ।
 अनुमन्याहमतुलं द्विषतां विनिर्बहणम् ॥ ३१
 जहि सौभं स्ववीर्येण ये चात्र रिपवो मम ।
 इत्युक्त्वा भुजवीर्येण तस्मै प्राहिण्वं रूषा ॥ ३२
 रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा ।
 द्वितीयस्येव सूर्यस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः ॥ ३३
 तत्समासाद्य नगरं सौभं व्यपगतत्विषम् ।
 मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम् ॥ ३४
 द्विधा कृतं ततः सौभं सुदर्शनबलाद्भूतम् ।
 महेश्वरशरोद्भूतं पपात त्रिपुरं यथा ॥ ३५

तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात्करं मम ।
 पुनश्चादाय वेगेन साल्वायेत्यहमब्रुवम् ॥ ३६
 ततः साल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे ।
 द्विधा चकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥ ३७
 तस्मिन्विनिहते वीरे दानवास्त्रस्तचेतसः ।
 हाहाभूता दिशो जग्मुरर्दिता मम सायकैः ॥ ३८
 ततोऽहं समवस्थाप्य रथं सौभसमीपतः ।
 शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्यहर्षयम् ॥ ३९
 तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताट्टालगोपुरम् ।
 दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुद्बुधुः ॥ ४०
 एवं निहत्य समरे सौभं साल्वं निपात्य च ।
 आनर्तात्पुनरागम्य सुहृदां प्रीतिमावहम् ॥ ४१
 तदेतत्कारणं राजन्नागमं नागसाह्वयम् ।
 यद्यागां परवीरघ्न न हि जीवेत्सुयोधनः ॥ ४२
 मय्यागतेऽथवा वीर द्यूतं न भविता तथा ।
 अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नसेतुरिवोदकम् ॥ ४३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः ।
 आमन्त्र्य प्रययौ श्रीमान्पाण्डवान्मधुसूदनः ॥ ४४
 अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 राज्ञा मूर्धन्युपाग्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४५
 परिष्वक्तश्चार्जुनेन यमाभ्यां चाभिवादितः ।
 संमानितश्च धौम्येन द्रौपद्या चार्चितोऽश्रुभिः ॥ ४६
 सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य काञ्चनम् ।
 आरुरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥ ४७
 शैव्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
 द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ॥ ४८
 ततः प्रयाते दाशार्हे धृष्टद्युम्नोपि पार्षतः ।
 द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४९
 धृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराट् ।
 जगाम पाण्डवान्दृष्ट्वा रम्यां शुक्तिमतीं पुरीम् ॥ ५०

पीठगः स्वासमस्थः । अयुध्यमानोपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ प्रति-
 लोमानां विपरीताचाराणां म्लेच्छानाम् ॥ ३० ॥ क्षुरान्तं
 तीक्ष्णपरिधि ॥ ३१ ॥ तस्मै सौभाय । प्राहिण्वं प्रहितवान्

॥ ३२ ॥ युगान्ते परिवेष्टत इति टः पाठः ॥ ३३ ॥ क्रकचः
 दन्तुरखड्गः ॥ ३४ ॥ उदकं धारयितुमिति शेषः ॥ ४३ ॥
 धृष्टकेतुः शिशुपालसुतः । स्वसारं करेणमतीं नकुलभार्याम्

केकयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौजसा ।
आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ५१ ॥
ब्राह्मणाश्च विशश्चैव तथा विषयवासिनः ।
विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥

समवायः स राजेन्द्र सुमहाद्भुतदर्शनः ।
आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ५३ ॥
युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः ।
शशास पुरुषान्काले रथान्योजयतेति वै ॥ ५४ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

कृष्णादीनां पाण्डवान्दृष्ट्वा वनात्स्वनगरगमनानन्तरं पाण्डवैः पौराणामाश्वासनपूर्वकं नगरं प्रति निवर्तनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्दशार्हाधिपतौ प्रयाते
युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ।
यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च
रथान्महार्हान्परमाश्वयुक्तान् ॥ १ ॥
अस्थाय वीराः सहिता वनाय
प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः ।
हिरण्यनिष्कान्वसनानि गाश्च
प्रदाय शिक्षाक्षरमन्त्रविद्भ्यः ॥ २ ॥
प्रेष्याः पुरो विंशतिरात्तशस्त्रा
धनंषि शस्त्राणि शरांश्च दीप्तान् ।
मौर्वीश्च यन्त्राणि च सायकांश्च
सर्वे समादाय जघन्यमीयुः ॥ ३ ॥
ततस्तु वासांसि च राजपुत्र्या
धात्र्यश्च दास्यश्च विभूषणं च ।
तदिन्द्रसेनस्त्वरितः प्रगृह्य
जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४ ॥
ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः
प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ।
तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन्प्रसन्ना
मुख्याश्च सर्वे कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५ ॥

स चापि तानभ्यवदत्प्रसन्नः
सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः ।
तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा
दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६ ॥
पितेव पुत्रेषु स तेषु भावं
चक्रे कुरूणामृषभो महात्मा ।
ते चापि तस्मिन्भरतप्रवर्हे
तथा बभूवुः पितरीव पुत्राः ॥ ७ ॥
ततस्तमासाद्य महाजनौघाः
कुरुप्रवीरं परिवार्य तस्थुः ।
हानाथ हाधर्म इति बुवाणा
हीताश्च सर्वेऽऽश्रुमुखा बभूवुः ॥ ८ ॥
वरः कुरूणामधिपः प्रजानां
पितेव पुत्रानपहाय चात्मान् ।
पौरानिमाञ्जानपदांश्च सर्वान्
हित्वा प्रयातः कुरु धर्मराजः ॥ ९ ॥
धिग्धार्तराष्ट्रं सुनृशंसबुद्धिं
धिकसौबलं पापमतिं च कर्णम् ।
अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा
ये धर्मनित्यस्य सतस्तवोग्राः ॥ १० ॥
स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा
पुरं महादेवपुरप्रकाशम् ।

॥ ५० ॥ केकयाः सहदेवश्यालाः ॥ ५१ ॥ शशास आज्ञा-
पयामास ॥ ५४ ॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भूतपतिः शिवः । निष्कः अष्टोत्तरशतं सुवर्णानि वक्षोऽलं-
कारो वा । शिक्षेति व्याकरणायज्ञानामुपलक्षणम् । अक्षराणि

वेदः । नित्यत्वात्क्षरणशून्यः । मन्त्रः प्रणवः ॥ २ ॥ पुरः
प्रागेव । जघन्यं पाश्चात्यं द्वारकादेशम् ॥ ३ ॥ राजपुत्र्या
सुभद्रया सह ॥ ४ ॥ तदा बभूवुरिति ज्ञ. पाठः ॥ ७ ॥
हीताः कुराज्ये तिष्ठाम इति लज्जिताः ॥ ८ ॥ अनर्थं द्यूतजम्

शतक्रतुप्रस्थममोषकर्मा
 हित्वा प्रयातः कनु धर्मराजः ॥ ११
 चकार यामप्रतिमां महात्मा
 सभां मयो देवसभाप्रकाशाम् ।
 तां देवगुप्तामिव देवमायां
 हित्वा प्रयातः कनु धर्मराजः ॥ १२
 तान्धर्मकामार्थविदुचमौजा
 बीभत्सुरुच्चैः सहितानुवाच ।
 आदास्यते वासमिमं निरुष्य
 वनेषु राजा द्विषतां यशांसि ॥ १३
 द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक्
 भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च ।

प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या
 यथार्थसिद्धिः परमा भवेन्नः ॥ १४
 इत्येवमुक्ते वचनेऽऽर्जुनेन
 ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् ।
 मुदाऽभ्यनन्दन्सहिताश्च चक्रुः
 प्रदक्षिणं धर्मभृतांवरिष्ठम् ॥ १५
 आमन्त्र्य पार्थं च वृकोदरं च
 धनंजयं याज्ञसेनीं यमौ च ।
 प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा
 युधिष्ठिरेणानुमता यथास्वम् ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पाण्डवैश्चिरावस्थाननिर्धारणपूर्वकं द्वैतवनप्रवेशः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसंगरः ।
 अभ्यभाषत धर्मात्मा भ्रातृन्सर्वान्युधिष्ठिरः ॥ १
 द्वादशेमाः समाऽस्माभिर्वस्तव्यं निर्जने वने ।
 समीक्षध्वं महारण्ये देशं बहुमृगद्विजम् ॥ २
 बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनोचितम् ।
 यत्रेमा द्वादश समाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३
 एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनंजयः ।
 गुरुवन्मानववरं मानयित्वा मनस्विनम् ॥ ४
 भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता ।
 अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किञ्चन ॥ ५
 त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ॥ ६

यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं संचरते वशी ।
 देवलोकान्ब्रह्मलोकं गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७
 अनुभावांश्च जानासि ब्राह्मणानां न संशयः ।
 प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ॥ ८
 त्वमेव राजञ्जानासि श्रेयःकारणमेव च ।
 यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९
 इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजनोषितम् ।
 बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनिषेवितम् ॥ १०
 अत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये ।
 यदि तेऽनुमतं राजन्किमन्यन्मन्यते भवान् ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत्समुदाहृतम् ।
 गच्छामः पुण्यविख्यातं महद्वैतवनं सरः ॥ १२

॥ १० ॥ बीभत्सुरर्जुनः आदास्यते आच्छिद्य ग्रहीष्यति ।
 यशांसि यशस्कराणि दिव्यसभादीनि ॥ १३ ॥ भवद्भिः पौरैः
 वाच्याः प्रार्थ्याः ॥ १४ ॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः ॥ १ ॥ समाः वर्षाणि । संधिरार्थः
 ॥ १ ॥ अनुभावान् कर्तव्याकर्तव्यविषयान्निश्चयान् । प्रभावो

निग्रहानुग्रहशक्तिः । सर्वा गतीर्विजानासि इति क. पाठः ॥ ८ ॥
 द्वैतं द्वौ शोकमोहौ इतौ गतौ यस्मात्तद्वीतं द्वैतमेव द्वैतम् ।
 स्वार्थं तद्धितः । वनं जलं यस्मिन् द्वैतवनम् ॥ १० ॥ विहरेम
 प्रीत्यानयेम ॥ ११ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३
ब्राह्मणाः सायिहोत्राश्च तथैव च निरग्रयः ।
स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च तथैव वनवासिनः ॥ १४
बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवव्रुर्युधिष्ठिरम् ।
तपस्विनः सत्यशीलाः शतशः संशितव्रताः ॥ १५
ते यात्वा पाण्डवास्तत्र ब्राह्मणैर्बहुभिः सह ।
पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः ॥ १६

तत्सालतालाग्रमधूकनीप-

कदम्बसर्जाजुनकर्णिकारैः ।

तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं

महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥

१७

महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थु-

र्मनोरमां वाचमुदीरयन्तः ।

मयूरदात्यूहचकोरसङ्घा-

स्तस्मिन्वने बर्हिणकोकिलाश्च ॥

१८

करेणुयूथैः सह यूथपानां

मदोत्कटानामचलप्रभाणाम् ।

महान्ति यूथानि महाद्विपानां

तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥

१९

मनोरमां भोगवतीमुपेत्य

पूतात्मनां चीरजटाधराणाम् ।

तस्मिन्वने धर्मभृतां निवासे

ददर्श सिद्धर्षिगणाननेकान् ॥

२०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवानुपेत्य धर्मोपदेशपूर्वकमुत्तरदिग्गमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तत्काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः

मुखोचिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् ।

यात्रा गत्वा ॥ १६ ॥ तपात्यये वर्षासु ॥ १७ ॥ करेणुः
हस्तिनी ॥ १९ ॥ भोगवतीं सरस्वतीं नदीम् ॥ २० ॥ चारणाः
देवगायनाः ॥ २२ ॥ महाद्रुमः कदम्बः ॥ २४ ॥ लताव-
वनं ६

ततः स यानादवर्द्ध राजा

सभ्रातृकः सजनः काननं तत् ।

विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठ-

स्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥ २१ ✓

तं सत्यसन्धं सहिताऽभिपेतु-

र्दिदृक्ष्वश्चरणसिद्धसङ्घाः ।

वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं

मनस्विनं तं परिवार्य तस्थुः ॥ २२

स तत्र वृद्धानभिवाद्य सर्वान्

प्रत्यर्चितो राजवदेववच्च ।

विवेश सर्वैः सहितो द्विजाग्रैः

कृताञ्जलिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २३

स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा

तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य ।

प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले

महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥ २४

भीमश्च कृष्णा च धनंजयश्च

यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्रम् ।

विमुच्य वाहानवशाश्च सर्वे

तत्रोपतस्थुर्भरतप्रबर्हाः ॥ २५

लतावतानावनतः स पाण्डवै-

र्महाद्रुमः पञ्चभिरेव धन्विभिः ।

बभौ निवासोपगतैर्महात्मभि-

र्महागिरिर्वारणयूथपैरिव ॥ २६

विजहुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु

सरस्वतीसालवनेषु तेषु ॥

१

तानावनतः वल्लीतन्तुभिरावृततया नम्रः ॥ २६ ॥ चतु-
र्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

महावनेष्वम्बुफलोचितेषु सरस्वतीति ख, पाठः । भागीर-

यतींश्च राजा स मुनींश्च सर्वा-
स्तस्मिन्वने मूलफलैरुदग्रैः ।
द्विजातिमुख्यान्पुषभः कुरूणां
संतर्पयामास महानुभावः ॥ २
इष्टीश्च पित्र्याणि तथा क्रियाश्च
महावने वसतां पाण्डवानाम् ।
पुरोहितस्तत्र समृद्धतेजा-
श्चकार धौम्यः पितृवन्नृपाणाम् ॥ ३
अपेत्य राष्ट्राद्वसतां तु तेषा-
मृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम ।
तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा
मार्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४
तमागतं ज्वलितहुताशनप्रभं
महामनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः ।
अपूजयत्सुरऋषिमानवार्चितं
महामुनिं ह्यनुपमसत्त्ववीर्यवान् ॥ ५
स सर्वविद्रौपदीं वीक्ष्य दीनां
युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च ।
संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा
तपस्विमध्येऽस्यतामितौजाः ॥ ६
तं धर्मराजो विमना इवाब्रवी-
त्सर्वे हिया सन्ति तपस्विनोऽमी ।
भवानिदं किं स्यतीव हृष्ट-
स्तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ७
मार्कण्डेय उवाच ।
न तात हृष्यामि न च स्यामि
ग्रहर्षजो मां भजते न दर्पः ।
तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं
सत्यव्रतं दाशरथिं स्मरामि ॥ ८
स चापि राजा सह लक्ष्मणेन
वने निवासं पितुरेव शासनात् ।

धन्वी चरन्पार्थ मयैव दृष्टो
गिरेः पुरा ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ९
सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा
यमस्य नेता नमुचेश्च हन्ता ।
पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं
चरन्वने दाशरथिश्चकार ॥ १०
स चापि शक्रस्य समप्रभावो
महानुभावः समरेष्वजेयः ।
विहाय भोगानचरद्द्वनेषु
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ११
भूपाश्च नाभागभगीरथादयो
महीमिमां सागरान्तां विजित्य ।
सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोका-
न्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १२
अलर्कमाहुर्नरवर्य सन्तं
सत्यव्रतं काशिकरुशराजम् ।
विहाय राज्यानि वसूनि चैव
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १३
धात्रा विधिर्यो विहितः पुराणै-
स्तं पूजयन्तो नरवर्य सन्तः ।
सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १४
महाबलान्पर्वतकूटमात्रा-
न्विषाणिनः पश्य गजान्नेन्द्र ।
स्थितान्निदेशे नरवर्य धातु-
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १५
सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य
तथा यथावद्विहितं विधात्रा ।
स्वयोनितः कर्म सदाचरन्ति
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १६

धीसालवनेष्विति क. पाठः ॥ १ ॥ इष्टीः दर्शपौर्णमासाद्याः ।
पित्र्याणि पिण्डपितृयज्ञदर्शश्राद्धादीनि ॥ ३ ॥ राष्ट्रात् अपेत्य
निर्गल्य वने वसताम् ॥ ४ ॥ अस्मयत विस्मितवान् ॥ ६ ॥
हिया प्रागल्भ्यसंकोचेन ॥ ७ ॥ बलस्य बहुसामर्थ्यस्य ईशे

प्रभवामीति हेतोरधर्मं न चरेत् । शकौ सत्यां धर्ममेवाचरे-
न्नत्वधर्ममित्यर्थः । नेशो बलस्येतीति क. पाठः ॥ ११ ॥
धात्रा ईशेन पुराणैर्वेदवाक्यैर्विहितो विधिरभिहोत्रादिः ॥ १४ ॥
पशवोऽपि बलवानस्मीति दर्पेणाधर्मं न चरन्तीत्याह महाबल-

सत्येन धर्मेण यथार्हवृत्त्या
 द्विया तथा सर्वभूतान्यतीत्य ।
 यशश्च तेजश्च तवापि दीप्तं
 विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ॥ १७
 यथाप्रतिज्ञं च महानुभाव
 कृच्छ्रं वने वासमिमं निरुप्य ।

ततः श्रियं तेजसा तेन दीप्ता-
 मादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षि-
 स्तपस्विमध्ये सहितं सुहृद्भिः ।
 आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्था-
 स्ततः प्रतस्थे दिशमुत्तरां सः ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

दाल्भ्येन युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणस्य क्षत्रवृद्धिकारणत्वकथनम् ॥ १ ॥ महर्षीणां युधिष्ठिराभिगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 वसत्सु वै द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
 अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १
 ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वशः ।
 ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्वैतवनं सरः ॥ २
 यजुषामृचां साम्नां च गद्यानां चैव सर्वशः ।
 आसीदुच्चार्यमाणानां निःस्वनो हृदयंगमः ॥ ३
 ज्याघोषश्चैव पार्थानां ब्रह्मघोषश्च धीमताम् ।
 संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४
 अथाब्रवीद्वको दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 सन्ध्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५
 पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
 होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकाम् ॥ ६
 चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिंस्त्वया गुप्ता धृतव्रताः ।
 भृगवोऽङ्गिरसश्चैव वासिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७
 आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः ।
 सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा ब्राह्मणाः संगतास्त्वया ॥ ८
 इदं तु वचनं पार्थ शृण्वेकाग्रमना मम ।

भ्रातृभिः सह कौन्तेय यत्त्वां वक्ष्यामि कौरवा ॥ ९
 ब्रह्म क्षेत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
 उदीर्णे दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १०
 नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषे-
 दिच्छन्निमं लोकमष्टं च जेतुम् ।
 विनीतधर्मार्थमपेतमोहं
 लब्ध्वा द्विजं हन्ति नृपः सपत्नान् ॥ ११
 चरन्मैश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् ।
 नाध्यमच्छद्मलिलोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२
 अनूनमासीदसुरस्य कामै-
 र्वैरोचनेः श्रीरपि चाक्षयाऽऽसीत् ।
 लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगा-
 चेष्वाचरन्दुष्टमथो व्यनश्यत् ॥ १३
 नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूति-
 र्वर्णं द्वितीयं भजते चिराय ।
 समुद्रनेमिर्नमते तु तस्मै
 यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतम् ॥ १४
 कुञ्जरस्येव संग्रामे परिगृह्णाङ्कुशग्रहम् ।

निति । विषाणं दन्तः ॥ १५ ॥ विभा प्रभा सैव वसु वित्तं
 यस्य ॥ १७ ॥ आदास्यसे ग्रहीष्यसि ॥ १८ ॥ पञ्चविंशोऽ-
 ध्यायः ॥ २५ ॥

अनुकीर्णं व्याप्तम् ॥ १ ॥ गद्यानां ब्राह्मणवाक्यानां पादा-
 क्षरादिनियमहीनानाम् । साम्नां च निगमानां च भारतेति क.

पाठः । भाष्याणां चैव सर्वश इति ख. पाठः ॥ ३ ॥ संध्यामु-
 पास्येति शेषः ॥ ५ ॥ नृपः अब्राह्मणो ब्राह्मणहीनो न बुभूषेत
 न भवितुमिच्छेत । तस्येच्छतोपि जयो दुर्लभ इत्यर्थः ।
 विनीतौ सम्यक् शिक्षितौ धर्मार्थौ येन ॥ ११ ॥ तीर्थमुपायम्
 ॥ १२ ॥ वैरोचनेर्बलेः ॥ १३ ॥ अङ्कुशग्रहमङ्कुशेन निगृह्णाति

ब्राह्मणैर्विप्रहीनस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १५
 ब्राह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् ।
 तौ यदा चरतः सार्धं तदा लोकः प्रसीदति ॥ १६
 यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः ।
 तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपुम् ॥ १७
 ब्राह्मणेष्वेव मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ।
 अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य परिवृद्धये ॥ १८
 अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये
 यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय ।
 यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं
 बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासयेत् ॥ १९
 ब्राह्मणेषूत्तमा भक्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर ।
 तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे वक्रं दालभ्यमपूजयन् ।
 युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ २१
 द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः ।
 इन्द्रद्युम्नो भालुकिश्च कृतचेताः सहस्रपात् ॥ २२
 कर्णश्रवाश्च मुञ्जश्च लवणाश्वश्च काश्यपः ।
 हारीतः स्थूणकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥ २३
 कृतवाक् सुवाक्चैव बृहदश्वो विभावसुः ।
 ऊर्ध्वरेता वृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः ॥ २४
 एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
 अजातशत्रुमानर्जुः पुरंदरमिवर्षयः ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भीमादिसंनिधाने युधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्याः सविषादवचनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया ।
 उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १
 प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता ।
 अथ कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २
 द्रौपद्युवाच ।
 न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किञ्चन ।
 विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३
 यस्त्वां राजन्मया सार्धमजिनैः प्रतिवासितम् ।
 वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ४
 आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
 यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ।
 'वचनान्यपरोक्षाणि दुर्वाच्यानि च संसदि ॥' ५
 सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा ससुहृद्व्रणः ।
 ईदृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ॥ ६

तम् । परिगृह्य वर्जयित्वा । परिवर्जने ॥ १५ ॥ बुद्धिपर्येषणं बुद्धेः साकल्येन संग्रहणम् ॥ १८ ॥ यथार्हतीर्थं यथायो-
 ग्यपात्रे । प्रतिपादनाय दानाय ॥ १९ ॥ षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

चतुर्णामेव पापानामसं न पतितं तदा ।
 त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ७
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
 दुर्भ्रातृस्तस्य चोग्रस्य राजन्दुःशासनस्य च ॥ ८
 इतरेषां तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम ।
 दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९
 इदं च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीत्ते पुरातनम् ।
 शोचामित्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितम् ॥ १०
 दान्तं यच्च सभामध्य आसनं रत्नभूषितम् ।
 दृष्ट्वा कुशवृसीं चेमां शोको मां दारयत्ययम् ॥ ११
 यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितम् ।
 तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२
 या त्वाऽहं चन्दनादिग्धमपश्यं सूर्यवर्चसम् ।
 सा त्वां पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत ॥ १३
 या त्वाऽहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैराच्छादितं पुरा ।

अस्मासु दुःखितेष्विति शेषः ॥ ३ ॥ आनीय प्रापय्य ॥ ६ ॥
 अस्मिन्नेत्रजलम् ॥ ७ ॥ दान्तं गजदन्तमयम् । कुशवृसीं
 कुशासनम् ॥ ११ ॥ आदिग्धं लिप्तम् ॥ १३ ॥ कौशिकैः

दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र साऽद्य पश्यामि चीरिणम् ॥ १४ ॥
 यच्च तद्रुक्मपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ।
 ह्रियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकम् ॥ १५ ॥
 यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
 दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत्प्रभो ॥ १६ ॥
 सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे ।
 सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजयथा द्विजान् ।
 तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १७ ॥
 यत्ते भ्रातृन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 अभोजयन्त मृष्टान्नैः सूदाः परमसंस्कृतैः ॥ १८ ॥
 सर्वास्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीविनः ।
 अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ॥ १९ ॥
 भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनम् ।
 ध्यायतः किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ॥ २० ॥
 भीमसेनं हि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युतम् ।
 सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्माद्राजन्नुपेक्षसे ॥ २१ ॥
 सत्कृतं विविधैर्यानिर्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २२ ॥
 अयं कुरुक्षेत्रे सर्वान्हन्तुमुत्सहते प्रभुः ।
 त्वत्प्रतिज्ञां प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः ॥ २३ ॥
 योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
 शरातिसर्गे शीघ्रत्वात्कालान्तकयमोपमः ॥ २४ ॥
 यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ।
 यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे ॥ २५ ॥
 तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ।
 ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्माद्राजन्न कुप्यसि ॥ २६ ॥
 दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ।

न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुह्यामि भारत ॥ २७ ॥
 यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पाश्चैकरथोऽजयत् ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २८ ॥
 यो यानैरद्भुताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः ।
 प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परंतप ॥ २९ ॥
 क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चबाणशतानि यः ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३० ॥
 श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ।
 नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३१ ॥
 दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ।
 सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मात्क्षमसि पार्थिव ॥ ३२ ॥
 नकुलं सहदेवं च दृष्ट्वा ते दुःखिताबुभौ ।
 अदुःखार्हो मनुष्येन्द्र कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३३ ॥
 द्रुपदस्य कुले जातां सुधां पाण्डोर्महात्मनः ।
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुव्रताम् ।
 मां वै वनगतां दृष्ट्वा कस्मात्क्षमसि पार्थिव ॥ ३४ ॥
 नूनं च तव नैवास्ति मन्युर्भरतसत्तम ।
 यत्ते भ्रातृंश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३५ ॥
 न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम् ।
 तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ॥ ३६ ॥
 यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
 सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ३७ ॥
 तत्त्वया न क्षमा कार्या शत्रून्प्रति कथंचन ।
 तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ॥ ३८ ॥
 तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
 अप्रियः सर्वभूतानां सोमुत्रेह च नश्यति ॥ ३९ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

द्रौपद्या युधिष्ठिरं प्रति कालभेदेन क्षमाकोपयोरवस्थाश्रयणीयत्वे प्रमाणतया बलिप्रह्लादसंवादादनुवादपूर्वकं प्रकृते कोप-
 यावस्थादरणीयत्वोक्तिः ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।

कोशज्ञैः ॥ १४ ॥ अगृहाणां ब्रह्मचारिणाम् ॥ १६ ॥ सर्व-
 कामैः काम्यमानैरन्नैः सर्वैः कामैर्मनोरथैर्द्विजान् अपूजयथाः
 ॥ १७ ॥ अर्जुनेन कार्तवीर्येण ॥ २४ ॥ आदत्त आत्तवान्

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

॥ २९ ॥ चर्मिणां खड्गचर्मधराणाम् ॥ ३१ ॥ निर्वचनं
 क्षत्रियशब्दस्य क्षरते हिनस्तीति क्षत्रमिति ॥ ३६ ॥
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

प्रह्लादस्य च संवादं बलैर्वैरोचनस्य च ॥ १
 असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
 बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २
 क्षमा स्विच्छेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।
 एतन्मे संशयं तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥ ३
 श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् ।
 करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ४
 तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः ।
 सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५
 प्रह्लाद उवाच ।
 न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
 इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ६
 यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विन्दति ।
 भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथाऽरयः ॥ ७
 सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
 तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपि वर्जिता ॥ ८
 अवज्ञाय हितं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् ।
 आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९
 यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च ।
 भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १०
 आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।
 प्रदिष्टानि च देयानि न दद्ध्युर्भर्तृशासनात् ॥ ११
 न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कदाचन ।
 अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गर्हितम् ॥ १२
 क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि ।
 प्रेप्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३
 अप्यस्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः ।
 दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४
 तथा च नित्यमुदिता यदि नाल्पमपीश्वरात् ।
 दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५
 'अकृतोपद्रवः कश्चिन्महानपि न पूज्यते ।

आगतागमं प्राप्तरहस्यम् ॥ २ ॥ श्रेयः प्रशस्ततरम् । अत्र
 क्षमातेजसोर्मध्ये ॥ ४ ॥ अस्य एनम् ॥ ८ ॥ अधिकृताः
 अन्नपानादिसंरक्षणे नियुक्ताः । प्रदिष्टानि इदमस्मै देयमित्या-
 ज्ञापितानि ॥ ११ ॥ एनं क्षमिणम् । भर्तृपूजाभिः स्वाम्युचि-

पूजयन्ति नरा नागान्न तार्क्ष्यं नागघातिनम् ॥ १६
 एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ।
 अथ वैरोचने दोषानिमान्विच्छ्यक्षमावताम् ॥ १७
 अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः ।
 क्रुद्धो दण्डान्प्रणयति विविधान्स्वेन तेजसा ॥ १८
 मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसाऽऽवृतः ।
 आमोति द्वेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ १९
 सौज्वमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् ।
 संतापद्वेषमोहांश्च शत्रून् लभते नरः ॥ २०
 क्रोधादण्डान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषोऽजयात् ।
 भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेष्वः स्वजनादपि ॥ २१
 योपकर्तृश्च हर्तृश्च तेजसैवोपगच्छति ।
 तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्विष्मगतादिव ॥ २२
 यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।
 अन्तरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ॥ २३
 तस्मान्नात्युत्सृजेतेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ।
 कालेकाले तु संग्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोपि वा भवेत् ॥ २४
 काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
 स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥ २५
 क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
 ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ २६
 पूर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि ।
 उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ २७
 अबुद्धिमाश्रितानां तु क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
 न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २८
 अथ चेदुद्विजं कृत्वा ब्रूयस्ते तदबुद्धिजम् ।
 पापान्स्वल्येऽपि तान्हन्यादपराधे तथाऽनृजन् ॥ २९
 सर्वस्यैकोपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
 द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ ३०
 अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ।
 क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ ३१

तमानेन ॥ १२ ॥ तेजसा क्रोधेन ॥ १८ ॥ उपालम्भं धिक्का-
 रम् ॥ २० ॥ उपकर्तृनिति च्छेदः । संधिरार्षः । उपकर्तृन्
 कोशादिशुद्धिकरान् । हर्तृन् चोरान् ॥ २२ ॥ भवः ऐश्वर्यम् ।
 अन्तरं छिद्रम् ॥ २३ ॥ अबुद्धिं मौढ्यम् ॥ २८ ॥

मृदुना दारुणं हन्ति मृदुना हन्त्यदारुणम् ।
 नासाध्यं मृदुना किञ्चित्त्सात्तीव्रतरं मृदु ॥ ३२
 देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः ।
 अन्वीक्ष्य कारणं चैव कार्यं तेजः क्षमापि वा ॥ ३३
 नादेशकाले किञ्चित्त्सादेशकालौ प्रतीक्षताम् ।
 तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधितम् ॥ ३४
 एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ।

अतोऽन्यथाऽनुवर्तत्सु तेजसः काल उच्यते ॥ ३५
 तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
 धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चापकारिषु ॥ ३६
 न हि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरूप्रति ।
 तेजसश्चागते काले तेज उत्सृष्टुमर्हसि ॥ ३७
 मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
 काले प्राप्ते द्वयं चैतद्यो वेद स महीपतिः ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

युधिष्ठिरेण द्रौपदीप्रति क्रोधे बहुदोषोद्भावनपूर्वकं क्रोधगर्हणम् ॥ १ ॥

‘वैशंपायन उवाच ।

द्रौपद्या वचनं श्रुत्वा श्लक्ष्णाक्षरपदं शुभम् ।
 उवाच द्रौपदीं राजा स्मयमानो युधिष्ठिरः ॥ १
 कारणे भवती क्रुद्धा धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 येन क्रोधं महापद्मे बहुधा बहुमन्यसे ।
 क्रोधमूलं हरं शत्रुं कारणैः शृणु तं मम ॥ २
 युधिष्ठिर उवाच ।
 क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः ।
 इति विद्धि महापद्मे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ ३
 यो हि संहरते क्रोधं भावस्तस्य सुशोभने ।
 ‘यो न संहरते क्रोधं तस्याभावो भवत्युत ।
 अभावकारणं तस्मात्क्रोधो भवति शोभने ॥’ ४
 यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं विसृजते शुभे ।
 तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ ५
 क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ।
 तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ॥ ६
 क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ।
 क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ ७

वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ।
 नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ८
 हिंसात्क्रोधादवध्यांस्तु वध्यान्संपूजयित च ।
 आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥ ९
 एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।
 इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चायुत्र चोत्तमम् ॥ १०
 तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्माद्विधश्चेत् ।
 एतद्रौपदि संस्मृत्य न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ ११
 आत्मानं च परांश्चैव त्रायते महतो भयात् ।
 कुध्यन्तमप्रतिकुध्यन्द्द्वयोरेष चिकित्सकः ॥ १२
 मृदो यदि क्लिश्यमानः कुध्यतेऽशक्तिमान्नरः ।
 बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमन्ततः ॥ १३
 तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः ।
 तस्माद्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥ १४
 विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानः प्रकुप्यति ।
 स नाशयित्वा द्वेष्टारं परलोके न नन्दति ॥ १५
 तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ।
 क्षन्तव्यं पुरुषेणाहुरापत्स्वपि विजानता ॥ १६

अपकृते अपकारे ॥ ३० ॥ मृदुना साम्रा ॥ ३२ ॥ उत्सृष्टुं प्रयोक्तुम् ॥ ३७ ॥ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भावयिता वर्धयिता । जितः सन्निति शेषः ॥ ३ ॥ पापं न कः कुर्यात् इति क. पाठः ॥ ७ ॥ चरेदाचरेत् ॥ ११ ॥ द्वयोरात्मपरयोः चिकित्सकः दोषापहर्ता । कुध्यन्तमप्रतिकुध्या-

जयेल्लोकांश्च शाश्वतान् इति ख. पाठः ॥ १२ ॥ बलीयसामु-परि यदि अशक्तिमान् कुध्यते तर्हि, आत्मानं देहं त्यजति । मनुष्याणामात्मनैव विपद्यते इति ख. पाठः । मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना इति झ. पाठः ॥ १३ ॥ अनात्मनः अजितचित्तस्य ॥ १४ ॥

मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः ।
 क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् १७
 सत्यं चानृततः श्रेयो नृशंसाच्चानृशंसता ।
 तमेवं बहुदोषं तु क्रोधं सद्भिर्विवर्जितम् ।
 मादृशो विमृजेत्तस्मात्सर्वलोकविनाशनम् ॥ १८
 तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ।
 न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् १९
 यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया परिबाधते ।
 तेजस्विनं तं विदुषो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ २०
 क्रुद्धो हि कार्यं सुश्रोणि न यथावत्प्रपश्यति ।
 नाकार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति २१
 हन्त्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरुन्मुखैस्तुदत्यपि ।
 तस्मात्तेजसि कर्तव्ये क्रोधो दूरात्प्रतिष्ठितः ॥ २२
 दाक्ष्यं ह्यमर्षः शौर्यं च शीघ्रत्वमिति तेजसः ।
 गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा २३
 क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक्तेजोऽभिपद्यते ।
 कालयुक्तं महाप्राज्ञैः क्रुद्धैस्तेजः सुदुर्लभम् ॥ २४
 क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिनिश्चितम् ।
 रजस्तु लोकनाशाय विहितं मानुषान्प्रति ॥ २५
 तस्माच्छश्वत्तेजोऽक्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् ।
 श्रेयान्स्वधर्मान्पणो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २६
 यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रान्तमचेतसाम् ।
 अतिक्रमो मद्विषय कथं खित्स्यादनिन्दिते २७
 यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
 न स्यात्सन्धिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः २८
 अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्यादुरुणा हतः ।
 एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ २९

रजः रजोगुणपरिणामः ॥ २५ ॥ स्वधर्मान् अपगः अपहाय
 गच्छतीति तथा । द्वितीयाया अलुगार्षः ॥ २६ ॥ सर्वं क्षमा-
 र्जवादिकम् । अबुद्धीनां मूढैः अतिक्रान्तं लङ्घितम् । अनि-
 न्दिते प्रशस्ते विषये क्षमादौ ॥ २७ ॥ अभिषक्तः तापितः ।
 अभिषजेत्तापयेत् ॥ २९ ॥ आक्रुष्टो वाचा ताडितः । हतोऽ-
 न्येनाभिगतः । हिंसितस्ताडितः ॥ ३० ॥ जन्म उत्पत्तिः ।
 तत्रहेतुः । प्रजानां संधिः दम्पत्योः प्रीतिः । एवं संकुचिते लोके
 इति प्रजानां वृद्धिमूलं हि इति च. क. पाठः ॥ ३२ ॥ अभवाय
 अनैश्वर्याय ॥ ३३ ॥ जन्म प्रतिपद्यते । अन्यथा क्रोधप्राबल्ये

आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् ।
 प्रतिहन्याद्वतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ ३०
 हन्युर्हि पितरः पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पितृन् ।
 हन्युश्च पतयो भार्याः पतीन्भार्यास्तथैव च ॥ ३१
 एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।
 प्रजानां सन्धिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ ३२
 ताः क्षीयेरन्प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशाः ।
 तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३३
 यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
 तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते ॥ ३४
 क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वापत्सु सुशोभने ।
 क्षमावतो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ३५
 आक्रुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसा ।
 यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपुरुषः ।
 प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥ ३६
 क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ३७
 अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
 गीताः क्षमावतां कृष्णे काश्यपेन महात्मना ३८
 क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
 यस्तमेवं विजानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ ३९
 क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।
 क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥ ४०
 अति यज्ञविदां लोकान्क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।
 अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ४१
 अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा ।
 क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥ ४२
 क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।

पूर्ववयस्येव दम्पत्योर्नाशाज्जन्मासंभव इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ बली-
 यसा आक्रुष्टस्ताडितो वाऽशक्तः क्षमते तथा यः प्रभाववानपि
 क्षमते तस्य लोका इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ क्षमावतां गाथाः प्रशंसाः ।
 क्षमावतां मध्ये महात्मना ॥ ३८ ॥ ब्रह्म ब्राह्मणजातिः । भूतं
 संचितं तपः भावि च क्षमैव रक्षति ॥ ४० ॥ अति अतिक्रम्य
 प्राप्नुवन्ति । तदूर्ध्वं पदमिति शेषः । ब्रह्मविदां वेदविदाम्
 ॥ ४१ ॥ यजुषां त्रेतामिसाध्यकर्मवताम् । कर्मिणां वापीकृपा-
 दिधर्मवताम् ॥ ४२ ॥

क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ४३,
तां क्षमां तादृशीं कृष्णे कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यत्र ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥
'इज्यन्ते यज्वनां लोकाः क्षमिणामपरे तथा ।'
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४५
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह सन्मानमृच्छन्ति परत्र च परां गतिम् ॥ ४६
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाऽभिहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥ ४७
इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
श्रुत्वा गाथाः क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा कुधः ॥
पितामहः शान्तनवः शमं संपूजयिष्यति ।

कृष्णश्च देवकीपुत्रः शमं संपूजयिष्यति ॥ ४९
आचार्यो विदुरः क्षत्ता शममेव वदिष्यतः ।
कृपश्च संजयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ५०
सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ ५१
एतैर्हि राजा नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ।
राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेष्टोभान्नशिष्यति ५२
कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये ।
निश्चितं मे सदैवैतत्पुरस्तादपि भामिनि ॥ ५३
सुयोधनो नार्हतीति क्षमा मामेव विन्दति ।
अर्हस्तत्राहमित्येवं तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ५४
एतदात्मवतां वृत्तमेध धर्मः सनातनः ।
क्षमा चैवानुशंस्यं च तत्कर्ताऽस्म्यहमञ्जसा ॥ ५५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

भर्तृव्यसनदर्शनदूनया द्रौपद्या युधिष्ठिरं प्रति धर्मादितोऽपि विधेरेव प्राबल्योपपादनम् ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।
नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव ।
पितृपैतामहे राज्ये वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १
[कर्मभिश्चिन्तितो लोको गत्यांगत्यां पृथग्विधः ।
तस्मात्कर्माणि नित्यानि लोभान्मोक्षं यियासति ॥]
नेह धर्मानुशंस्याभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च ।
पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ ३
त्वां चेद्व्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् ।
स त्वं नार्हसि नापीमे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ४
न हि तेऽध्यगमञ्जातु तदानीं नाद्य भारत ।
धर्मात्प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादपि ॥ ५
धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ।

तुष्य तुष्टा भव ॥ ४८ ॥ दाता दास्यति ॥ ५२ ॥ अभूतये
नाशाय ॥ ५३ ॥ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

धात्रे ईश्वराय । विधात्रे पूर्वकर्मणे ॥ १ ॥ चिन्तितः
कल्पितो लोको भोगसाधनम् । गत्यांगत्यां ऊर्ध्वाधोमध्यमोत्त-
माधमयोनिषु । नित्यानि अपरिहार्यफलानि । लोभात् मोहात्
वन० ७

ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ॥ ६
भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रेयौ च मया सह ।
त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजेः ॥ ७
राजानं धर्मगोप्तां धर्मो रक्षति रक्षितः ।
इति मे श्रुतमार्याणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥ ८
त्यक्त्वाऽन्यान्हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्म एव ते ।
बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ९
नावमंस्था हि सदृशान्नावराज्यश्रेयसः कुतः ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्धत ॥ १०
स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
देवताश्च पितृश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ ११
ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ।

मोक्षं कर्मफलेभ्यो दुःखेभ्यो मुक्तिं यियासति प्राप्तुमिच्छति
॥ २ ॥ धर्मात्प्रियतरं नहि ते अध्यगमन् ज्ञातवन्तः किंतु
जीवितादपि प्रियतरं धर्ममेवाध्यगमन् ॥ ५ ॥ शृङ्गं प्रभुत्वा-
भिमानः ॥ १० ॥

यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ १२
 भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यत्राहं परिचारिका ।
 आरण्यकेभ्यो वन्यानि भोजनानि प्रयच्छसि ।
 नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते ॥ १३
 यदिदं वैश्वदेवान्ते सायं प्रातः प्रदीयते ।
 तद्दत्त्वाऽतिथिभृत्येभ्यो राजञ्जिष्टेन जीवसि ॥ १४
 इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
 वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च सदा यज्ञाश्च तेऽनघ ॥ १५
 अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
 राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ॥ १६
 अश्वमेधो राजसूयः पौण्डरीकोऽथ गोसवः ।
 इंष्टास्त्वया महायज्ञा बहवोऽन्ये सदक्षिणाः ॥ १७
 राजन्परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ।
 पार्थ मित्राणि चास्मांश्च वस्त्रानि च पराजितः ॥ १८
 ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य धीमतः सत्यवादिनः ।
 कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥ १९
 अतीव मोह आयाति मनश्च परिदूयते ।
 निशाम्य व्यसनं पार्थ तवेदमतिदुःसहम् ॥ २०
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा ॥ २१
 धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
 ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २२
 यथा दारुमयीं योषां नरो धीरः समाहितः ।
 इङ्गयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥ २३
 आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
 ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ॥ २४
 शकुनिस्तन्तुबद्धो वा नीयतेऽयमनीश्वरः ।
 ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषामात्मनः प्रभुः ॥ २५
 मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोष्ठयः ।
 धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ॥ २६

ते त्वया ॥ १२ ॥ पाकयज्ञा गृह्यामिसाध्या इष्टयः ॥ १५ ॥
 परीतया विपरीतया ॥ १८ ॥ ऋजोरवक्रस्य । मृदोर्दयालोः
 ॥ १९ ॥ धाता ईश्वरः । तथैव खलु इति क. पाठः । शुक्रं
 प्राक्कर्मबीजम् । उच्चरन्नुत्कर्षेणानुसरन् ॥ २२ ॥ अन्तर्बहि-
 र्व्याप्तौ आकाशदृष्टान्तः । भूतानि जरायुजादीनि ॥ २४ ॥

नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कञ्चन ।
 स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलवृक्ष इव च्युतः ॥ २७
 अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ॥ २८
 यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।
 धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २९
 आर्ये कर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ।
 व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ३०
 हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ।
 येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३१
 पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ।
 यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वाऽऽत्ममायया ३२
 अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
 अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३३
 अन्यथैव हि वर्तन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।
 अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ३४
 यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ।
 अयसा चाप्ययश्छिन्द्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३५
 एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।
 निहन्ति भूतैर्भूतानि छत्रं कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३६
 संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ।
 क्रीडते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ३७
 न मातृपितृवद्राजन्धाता भूतेषु वर्तते ।
 रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथाऽयमितरो जनः ॥ ३८
 आर्याञ्ज्शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो वृत्तिकर्षितान् ।
 अनार्यान्सुखिनश्चैव विह्वलानिव चिन्तये ॥ ३९
 तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ।
 धातारं गर्हये पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ॥ ४०
 आर्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्मापचायिनि ।
 धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता किं फलमश्नुते ॥ ४१

बद्धो वा बद्ध इव ॥ २५ ॥ नसि नासिकायाम् । नस्यं
 नासासूत्रं तेन वा ओतः प्रोतः ॥ २६ ॥ संप्रयोज्य संयोगं
 कृत्वा कामकार इच्छा तथैव करोतीति कामकारकरः । क्री-
 डनकैः सारीप्रभृतिभिः ॥ ३७ ॥

कर्म चेत्कृतमन्वेति कर्तारं नान्यमृच्छति ।

कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ४२

अथ कर्मकृतं पापं न चेत्कर्तारमृच्छति ।

कारणं बलमेवेह जनाञ्शोचामि दुर्बलान् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिरेण द्रौपदीप्रति धर्मस्य साफल्योपपादनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

बल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः ।

उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यं तु प्रभाषसे ॥ १

नाहं धर्मफलाकाङ्क्षी राजपुत्रि चराम्युत ।

ददामि देयमित्येव यजे यष्ट्वमित्युत ॥ २

अस्तु वाऽत्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।

गृहे निवसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३

धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।

आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ॥ ४

धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतम् ।

[धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम्] ५

न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।

यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात्पापचेतनः ॥ ६

अतिवादान्मदाच्चैव मा धर्ममभिशङ्कथाः ।

धर्मातिशङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ॥ ७

धर्मो यस्यातिशङ्क्यः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः ।

वेदाच्छूद्र इवापेयात्स लोकादजरामरात् ॥ ८

वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो मनस्विनि ।

स्थविरेषु स योक्तव्यो राजभिर्धर्मचारिभिः ॥ ९

पापीयान्स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते ।

शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममतिशङ्कते ॥ १०

प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषिर्गच्छन्महातपाः ।

मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविता ॥ ११

व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुक्रः ।

कृतं कर्म यदि कर्तारमेव गच्छति न त्वन्यं तर्हि कारयितृत्वादी-

श्वरोषि पापेन लिप्येतैवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

बल्गु शोभनम् । श्लक्ष्णं सुकुमारम् । नास्तिक्यं वेदविद्वि-
ष्टम् ॥ १ ॥ दोषो दुर्बोध आत्मन इति ट. पाठः । अदोषो

अन्ये च ऋषयः सर्वे धर्मेणैव सुचेतसः ॥ १२

प्रत्यक्षं पश्यसि हेतान्दिव्ययोगसमन्वितान् ।

शापानुग्रहणे शक्तान्देवेभ्योऽपि गरीयसः ॥ १३

एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदाऽनघे ।

कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १४

अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्ममेव च ।

रजोमूढेन मनसा क्षेमं शङ्कितुमेव च ॥ १५

उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् ।

धर्मातिशङ्की नान्यस्मिन्प्रमाणमधिगच्छति ॥ १६

आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यते ।

इन्द्रियप्रीतिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।

एतावन्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १७

प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममतिशङ्कते ।

ध्यायन्स कृपणः पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥ १८

प्रमाणाद्धि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः ।

कामलोभानुगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १९

यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते ।

अशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ २०

आर्षं प्रमाणमुत्क्राम्य धर्मं न प्रतिपालयन् ।

सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २१

यस्य नार्षं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भामिनि ।

न वै तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः ॥ २२

शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे मास्मातिशङ्कथाः ।

पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥ २३

दुर्बलात्मनः इति ध. पाठः ॥ ८ ॥ मूढ आजन्म स न नन्दतीति

ट. पाठः । आजन्मसु न नन्दतीति ध. पाठः । आत्मानं स

विनश्यतीति क. पाठः ॥ २१ ॥

धर्म एव पुत्रो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
 सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः ॥ २४
 अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ।
 अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥ २५
 निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवेयुः पशुजीविकाम् ।
 विधातेनैव युज्येयुर्न चार्थं कंचिदामुयुः ॥ २६
 तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
 दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २७
 नाचरिष्यन्परे धर्मं परे परतरेऽपि च ।
 विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः २८
 ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
 ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममादृताः ॥ २९
 फलदं त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि स्थितम् ।
 धर्मं तेऽव्यचरन्कृष्णे स हि धर्मः सनातनः ॥ ३०
 स चायं सफलो धर्मो न धर्मोऽफल उच्यते ।
 दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ३१
 त्वय्येतद्वै विजानीहि जन्म कृष्णे यथाश्रुतम् ।
 वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ३२
 एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिसिते ।
 कर्मणां फलमस्तीति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३३

बहुनाऽपि ह्यविद्वांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः ।
 तेषां न धर्मजं किञ्चित्प्रेत्य कर्मास्ति शर्म वा ३४
 कर्मणामुत पुण्यानां पापानां च फलोदयः ।
 प्रभवश्चाप्ययश्चैव देवगुह्यानि भामिनि ॥ ३५
 नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्त्यत्र प्रजा इमाः ।
 [अपि कल्पसहस्रेण न स श्रेयोऽधिगच्छति] ३६
 रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः ।
 कृशाङ्गाः सुव्रताश्चैव तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
 प्रसन्नैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः ॥ ३७
 न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः ।
 यष्टव्यं च प्रयत्नेन दातव्यं चानसूयता ॥ ३८
 कर्मणां फलमस्तीह तथैतद्धर्मशासनम् ।
 ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदृषिर्वेद काश्यपः ॥ ३९
 तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ।
 विमृश्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज ॥ ४०
 ईश्वरं चापि भूतानां धातारं मा च वै क्षिप ।
 शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा तेऽभूद्बुद्धिरीदृशी ॥ ४१
 यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
 उत्तमां देवतां कृष्णे मातिवोचः कथंचन ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्या ब्राह्मणोक्तबृहस्पतिनीतिकथनम् ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।
 नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथंचन ।
 ईश्वरं कुत एवाहमवमंसे प्रजापतिम् ॥ १
 आर्तोऽहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ।
 भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्वं निबोध मे ॥ २
 कर्म खल्विह कर्तव्यं जातेनाभिप्रकर्शेन ।
 अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥ ३
 आमातृस्तन्यपानाच्च यावच्छय्योपसर्पणम् ।

जङ्गमाः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवन्ति युधिष्ठिर ॥ ४
 जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।
 इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५
 उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।
 प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकम् ॥ ६
 पश्यन्तः स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
 अपि धाता विधाता च यथाऽयमुदके वक्रः ॥ ७
 [अकर्मणां वै भूतानां वृत्तिः स्थानं हि काचन ।

तदेवाभिप्रपद्येत न विहन्यात्कदाचन ॥] ८
 स्वकर्म कुरु माहासीः कर्मणा भव दंशितः ।
 कृत्यं हि योऽभिजानाति सहस्रे सोस्ति नास्ति वा ॥
 तस्य चापि भवेत्कार्यं विवृद्धौ रक्षणे तथा ।
 भक्ष्यमाणो ह्यनावापः क्षीयेत हिमवानपि ॥ १०
 उत्सीदेरन्मजाः सर्वा न कुर्युः कर्म चेद्यदि ।
 [तथा ह्येता न वर्धेरन्कर्म चेदफलं भवेत् ॥] ११
 दृष्ट्वाऽपि च फलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
 नान्यथा ह्यपि जानन्ति वृत्तिं लोकाः कथंचन ॥
 यश्च दिष्टपरो लोके यश्चापि हठवादकः ।
 उभावपि शठावेतौ कर्मबुद्धिः प्रशस्यते ॥ १३
 यो हि दिष्टमुपासीत निर्विचेष्टः सुखं स्वपन् ।
 अवसीदेत्सुदुर्बुद्धिरामो घट इवोदके ॥ १४
 तथैव हठबुद्धिर्यः शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् ।
 आसीत न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः ॥ १५
 अकस्मादिह यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः ।
 तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यत्नो न कस्यचित् ॥
 यश्चापि कश्चित्पुरुषो दिष्टं नाम भजत्युत ।
 दैवेन विधिना पार्थ तदैकमिति निश्चितम् ॥ १७
 यत्तावत्कर्मणा किञ्चित्फलमाप्नोति पूरुषः ।
 प्रत्यक्षं चक्षुषा दृष्टं तत्पौरुषमिति श्रुतम् ॥ १८
 स्वभावतः प्रवृत्तो यः प्राप्नोत्यर्थं न कारणात् ।
 तत्स्वभावात्मकं विद्धि फलं पुरुषसत्तम ॥ १९
 एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा ।
 यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणाम् ॥ २०
 धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः ।
 विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम् ॥ २१
 यद्धि यः पुरुषः किञ्चित्कुरुते वै शुभाशुभम् ।
 तद्भातृविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम् ॥ २२
 कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि कर्मणि ।
 स यथा प्रेरयत्येनं तथाऽयं कुरुतेऽवशः ॥ २३
 तेषुतेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः ।

अपिवाह्य फलं कर्मेति ट. घ. पाठः ॥ १२ ॥ यत्नवान्क-
 म्पेनेति घ. पाठः ॥ १८ ॥ त्रैधमेतन्निरुच्यते इति झ. पाठः
 ॥ ३१ ॥ दैवशिष्टं तथा हठमिति क. पाठः । दैवादिष्टं तथा

सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ २४
 मनसार्थान्विनिश्चित्य पश्चात्प्राप्नोति कर्मणा ।
 बुद्धिपूर्वं स्वयं वीर पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २५
 संख्यातुं नैव शक्यानि कर्माणि पुरुषर्षभ ।
 अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहेतुकी ॥ २६
 तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः ।
 एवं धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥ २७
 ततः प्रवर्तते पश्चात्कारणेष्वस्य सिद्धये ।
 तां सिद्धिं पुण्यजीवन्ति कर्मणामिह जन्तवः ॥ २८
 कुशलेन कृतं कर्म कर्त्रा साधु स्वनुष्ठितम् ।
 इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २९
 इष्टापूर्त्तफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् ।
 पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमकारणम् ॥ ३०
 कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ।
 असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्मनाशः कथं त्विह ॥ ३१
 सर्वमेव हठेनैके दैवेनैके वदन्त्युत ।
 पुंसः प्रयत्नजं केचिदैवमेतद्विशिष्यते ॥ ३२
 न चैवैतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे ।
 अस्ति सर्वमदृश्यं तु दिष्टं चैव तथा हठः ॥ ३३
 दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाचार्यस्य संततिः ।
 किञ्चिदैवाद्दृष्टात्किञ्चित्किञ्चिदेव स्वकर्मतः ॥ ३४
 पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् ।
 कुशलाः प्रतिजानन्ति ये वै तत्त्वविदो जनाः ॥ ३५
 तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ।
 यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन ॥ ३६
 यंयमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म पूरुषः ।
 तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुरा कृतम् ॥ ३७
 त्रिद्वारामर्थसिद्धिं तु नानुपश्यन्ति ये नराः ।
 तथैवानर्थसिद्धिं च यथा लोकास्तथैव ते ॥ ३८
 कर्तव्यमेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः ।
 एकान्तेन ह्यनीहोऽयं वर्ततेऽस्मासु संग्रति ॥ ३९
 कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणेह युधिष्ठिर ।

हठ इति ठ. पाठः ॥ ३३ ॥ एकान्ते नह्यनर्थोयमिति क.
 घ. पाठः ॥ ३९ ॥

एकान्तफलसिद्धिं तु न विन्दत्यलसः कश्चित् ॥४०॥
 असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्ष्यते ।
 कृते कर्मणि राजेन्द्र तथाऽनृण्यमवामुते ॥ ४१॥
 अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।
 निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्रुते ॥४२॥
 अनर्थं संशयावस्थं गृणन्त्यामुक्तसंशयाः ।
 धीरा नराः कर्मरता न तु निःसंशयाः कश्चित् ॥४३॥
 एकान्ते न ह्यनर्थोऽयं वर्ततेऽस्मासु सांप्रतम् ।
 स तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि कर्मण्यवस्थिते ॥४४॥
 अथवाऽसिद्धिरेव स्यान्महिमा तु तदेव ते ।
 वृकोदरस्य बीभत्सोर्भात्रोश्च यमयोरपि ॥ ४५॥
 अन्येषां कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः ।
 विप्रकर्षेण बुद्ध्येत कृतकर्मा यथा फलम् ॥ ४५॥
 पृथिवीं लाङ्गलेनेह कृष्ट्वा बीजं वपत्युत ।
 आस्तेऽथ कर्षकस्तूष्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ४७॥
 वृष्टिश्चेन्नानुगृहीयादनेनास्तत्र कर्षकः ।
 यदन्यः पुरुषः कुर्यात्तत्कृतं सफलं मया ॥ ४८॥
 तच्चेदं फलमस्माकमपराधो न मे कश्चित् ।
 इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥४९॥
 कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत ।
 निर्वेदो नात्र गन्तव्यो द्वावन्तौ यस्य कर्मणः ५०॥
 सिद्धिर्वाऽप्यथवाऽसिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ।
 बहूनां समवाये हि भावानां कर्म सिध्यति ५१॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

भीमेन युधिष्ठिरं प्रति नीतिव्युत्पादनपूर्वकं युद्धेन राज्याहरणकर्तव्यत्वोक्तिः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनो ह्यमर्षणः ।
 निश्चसन्नपसंगम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १॥
 राजन्सत्पदवीं धर्म्यां व्रज सत्पुरुषोचिताम् ।

संस्थितिका ईदृग्व्यवस्थावती सिद्धिः फलसिद्धिः ॥ ५९ ॥
 कर्मवतीमागतां किंचित्कार्येर्देशेन पितुरन्तिके आगताम् ॥ ६२ ॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव च ।
 अनारम्भे हि न फलं न गुणो दृश्यते कश्चित् ॥५२॥
 देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्तिसिद्धये ।
 युनक्ति मेधया धीरो यथायोगं यथावलम् ॥५३॥
 अप्युपायेन तत्कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः ।
 भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सर्व एव पराक्रमः ॥ ५४॥
 यत्र धीमानवेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः ।
 साम्नैवार्थं ततो लिप्सेत्कर्म चासौ प्रयोजयेत् ५५॥
 व्यसनं नाभिकाङ्क्षेत विनाशं वा युधिष्ठिर ।
 अपि सिन्धोर्गिरेर्वाऽपि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ५६॥
 उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरैषणे ।
 आनृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ५७॥
 न त्वेवात्माऽवमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन ।
 न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति शोभना ॥ ५८॥
 एवं संस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
 चित्रा सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागशः ॥
 ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम् ।
 सर्वं चार्थमिमं प्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ६०॥
 नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातृन्मेऽग्राहयत्पुरा ।
 तेषां सकाशादश्रौषमहमेतां तदा गृहे ॥ ६१॥
 स मां राजन्कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन् ।
 शुश्रूषमाणामासीनां पितुरङ्गे युधिष्ठिर ॥ ६२॥

धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ॥ २॥
 नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जवेण न चौजसा ।
 अक्षकूटमधिष्ठाय हतं दुर्योधनेन वै ॥ ३॥
 गोमायुनेव सिंहानां दुर्बलेन बलीयसाम् ।

किंप्रयोजनमिति शेषः । राज्यस्य पदवीमिति झ. ठ. पाठः ॥ २ ॥ कूटं कपटम् ॥ ३ ॥

आमिषं विघसाशेन तद्वद्राज्यं हि नो हृतम् ॥४॥
 धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
 अर्थमुत्सृज्य किं राजन्दुःखेन परितप्यसे ॥ ५
 भवतोऽनुविधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् ।
 अहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६
 कुणीनामिव बिल्कानि पङ्कनामिव धेनवः ।
 हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७
 भवतः प्रियमित्येवं महद्भयसनमीदृशम् ।
 धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ॥ ८
 कर्शयामः स्वमित्राणि नन्दयामश्च शात्रवान् ।
 आत्मानं भवतः शास्त्रैर्नियम्य भरतर्षभ ॥ ९
 यद्वयं न तदैवैतान्धार्तराष्ट्रान्निहन्म हि ।
 भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् ॥ १०
 अथैनामन्ववेक्षस्व मृगचर्यामिवात्मनः ।
 अवीराचरितां राजन्नबलस्थैर्निषेविताम् ॥ ११
 यां न कृष्णो न बीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सृञ्जयाः ।
 न चाहमभिनन्दामि न च माद्रीसुताबुभौ ॥१२
 भवान्धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्षितः ।
 कच्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीबजीविकाम् ॥१३
 दुर्मनुष्या हि निर्वेदमफलं सर्वघातकम् ।
 अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः कुर्वते प्रियम् ॥१४
 स भवान्दृष्टिमाञ्शक्तः पश्यन्नस्मासु पौरुषम् ।
 आनुशंस्यपरो राजन्नात्मार्यमवबुध्यसे ॥ १५
 अस्मानमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानहिंसतः ।
 अशक्तानेव मन्यन्ते तदुःखं नाहवे वधः ॥ १६
 तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्वमनिवर्तिनाम् ।
 सर्वशो हि वधः श्रेयान्प्रेत्य लोकांलुभेमहि ॥१७

विघसो भूतबलिशेषः श्वकाकादियोग्यस्तद्रक्षकेण शुनकेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ धर्मलेशः प्रतिज्ञापालनजस्तेन प्रतिच्छन्न आवृतः । अर्थं राज्याख्यम् ॥ ५ ॥ कुणीनां हस्तविकलानाम् । पङ्कनां पादविकलानाम् । अनादरे षष्ठी ॥ ७ ॥ धर्मकामे धर्मेच्छायाम् । प्रतीतस्य विश्वस्तस्य ॥ ८ ॥ शास्त्रैः शमवचनैः । न जयामः स्वशात्रवानिति क. ध. पाठः ॥ ९ ॥ मृगचर्यामिव । एनां वनचर्याम् । बलस्थैर्न निषेवितां बलवद्भिरसेवितामित्यर्थः ॥ ११ ॥ न आपन्न इति संबन्धः ॥ १३ ॥ गां पृथिवीम् ॥ १८ ॥ कृत्यलक्षणे करणी-

अथवा वयमेवैतान्निहत्य भरतर्षभ ।
 आददीमहि गां सर्वां तथापि श्रेय एव नः ॥१८
 सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
 काङ्क्षतां विपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षिताम् ॥१९
 आत्मार्यं युध्यमानानां जीविते कृत्यलक्षणे ।
 अन्यैरपि हृते राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा ॥ २०
 कर्शनार्थो हि यो धर्मो विप्राणामात्मनस्तथा ।
 व्यसनं नाम तद्राजन्न धर्मः स कुवर्त्मतत् ॥ २१
 सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्वलम् ।
 जहतस्तात धर्मार्थौ प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ २२
 यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्गः स पण्डितः ।
 न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ॥२३
 यस्य चार्थार्थ एवार्थः स च नार्थस्य कोविदः ।
 रक्ष्यते भृतकः पुण्यं यथा स्यात्तादृगेव सः ॥२४
 अतिवेलं हि योऽर्थार्थौ नेतरावनुतिष्ठति ।
 स वध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥ २५
 सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
 मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्यां च हीयते ॥२६
 तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते निधनं ध्रुवम् ।
 कामतो रममाणस्य मीनस्येवाम्भसः क्षये ॥ २७
 तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमान्यन्ति पण्डिताः ।
 प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकसारणिर्यथा ॥ २८
 सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ।
 इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥ २९
 द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते ।
 स कामश्चित्तसंकल्पः शरीरं नास्य दृश्यते ॥ ३०
 अर्थार्थी पुरुषो राजन्बृहन्तं धर्ममिच्छति ।

यस्वरूपे ॥२०॥ कुधर्मतत् इति पाठे कुधर्मं तनोतीति कुधर्मतत् कुधर्मबीजमित्यर्थः ॥ २१ ॥ धर्मार्थौ बलसाध्यहेमन्तप्रातःस्नान-
 शत्रुजयसंभवौ ॥२२॥ धर्मार्थं नलर्थकामार्थम् । अर्थं प्रयोजनम् ॥२३॥ यस्य चात्मार्यमेवार्थ इति झ. पाठः ॥२४॥ अतिवेलमत्यन्तम् ॥ २५ ॥ साहि धर्मार्थरूपाहि ॥ २८ ॥ अर्थपरिग्रहोऽर्थार्थमे-
 वालम्बनीयः । इतरेतरयोर्नीतौ । धर्मार्थः प्रणीयतेऽर्थार्थ-
 धर्म इत्यर्थः । मेघादुदधिपुष्टिरुदधेर्मधपूर्तिरिव ॥ २९ ॥
 द्रव्यस्य लक्ष्मन्दनादेः स्पर्शः । अर्थस्य स्वर्णादेः संयोगो लाभः

अर्थमिच्छति कामार्थी न कामादन्यमिच्छति ॥३१॥
 न हि कामेन कामोऽन्यः सिध्यते फलमेव तत् ।
 उपयोगात्फलस्यैव काष्ठाद्भस्वेव पण्डितः ॥ ३२॥
 इमान्शकुनकात्राजन्हन्ति वैतंसिको यथा ।
 एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु च विहिंसनम् ॥ ३३॥
 कामालोभाच्च धर्मस्य प्रवृत्तिं यो न पश्यति ।
 स वध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ३४॥
 व्यक्तं ते विदितो राजन्नर्थो द्रव्यपरिग्रहः ।
 प्रकृतिं चापि वेत्थास्य विकृतिं चापि भूयसीम् ३५॥
 तस्य नाशं विनाशं वा जरया मरणेन वा ।
 अनर्थ इति मन्यन्ते सोयमस्मासु वर्तते ॥ ३६॥
 इन्द्रियाणां च पञ्चानां मनसो हृदयस्य च ।
 विषये वर्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ॥ ३७॥
 स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् ।
 एवमेव पृथग्दृष्ट्वा धर्मार्थौ काममेव च ॥ ३८॥
 न धर्मपर एव स्यान्न चार्थपरमो नरः ।
 न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ॥ ३९॥
 धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ।
 अहन्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४०॥
 कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ।
 वयस्सनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४१॥
 धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्ब्रूतावर ।
 विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पण्डितः ॥ ४२॥
 मोक्षो वा परमं श्रेय एष राजन्सुखार्थिनाम् ।
 प्राप्तिं वा बुद्धिमास्थाय सोपायां कुरुनन्दन ॥ ४३॥
 तद्वाऽऽशु क्रियतां राजन्प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम् ।
 जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्तिनः ॥ ४४॥
 विदितश्चैव मे धर्मः सततं चरितश्च ते ।

॥ ३० ॥ न कामादर्थमिच्छतीति क. ध. पाठः ॥ ३१ ॥
 साध्यते फलमेव तदिति झ. पाठः । उपयोगः साक्षात्प्रीत्युत्पा-
 दनेन कृतार्थत्वम् । काष्ठाद्भस्व साध्यं नतु भस्मतोपि भस्मा-
 न्तरं साध्यमस्ति तद्वत् ॥ ३२ ॥ वैतंसिको वीतंसेन जीवतीति
 पक्षिहन्ता । वीतंसं बन्धनोपाये मृगाणां पक्षिणामपीति विश्वः
 ॥ ३३ ॥ धर्मं पूर्वं अहनि चरेत् ॥ ४० ॥ कामं पूर्वं वयसि
 चरेत् ॥ ४१ ॥ प्राप्तिर्महोदयो वा राज्यलाभजः तन्मोक्षाख्यं

जानन्तस्त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्मचोदनाम् ४५॥
 दानं यज्ञाः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
 एष धर्मः परो राजन्फलवान्प्रेत्य चेह च ॥ ४६॥
 एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुम् ।
 अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥ ४७॥
 धर्ममूलं जगद्राजन्नान्यद्धर्माद्विशिष्यते ।
 धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुम् ॥ ४८॥
 न चार्थो भैक्ष्यचर्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित् ।
 वेत्तुं शक्यस्तथा राजन्केवलं धर्मबुद्धिना ॥ ४९॥
 प्रतिषिद्धा हि ते याज्जा यया सिध्यति वै द्विजः ।
 तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ५०॥
 भैक्ष्यचर्या न विहिता न च विदुःशूद्रजीविका ।
 क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ॥ ५१॥
 स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून्समागतान् ।
 धार्तराष्ट्रवनं पार्थ मया पार्थेन नाशय ॥ ५२॥
 उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहुर्मनीषिणः ।
 उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्यातुमर्हसि ॥ ५३॥
 अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्मान्सनातनान् ।
 क्रूरकर्माऽभिजातोसि यस्मादुद्विजते जनः ॥ ५४॥
 प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गर्हितम् ।
 एष ते विहितो राजन्धात्रा धर्मः सनातनः ॥ ५५॥
 तस्माद्विचलितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ।
 स्वधर्माद्धि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५६॥
 स क्षात्रं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः ।
 वीर्यमास्थाय कौरव्य धुरमुद्रह धुर्यवत् ॥ ५७॥
 न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन ।
 पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ५८॥
 जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।

श्रेयः । दुःखं दुःखदम् ॥ ४४ ॥ कर्मचोदनां प्रवृत्तिजनकं
 वेदवाक्यं शंसन्ति कथयन्ति ॥ ४५ ॥ क्लैब्येन कातर्येण ।
 वेत्तुं लब्धुम् ॥ ४९ ॥ द्विजः ब्राह्मणः ॥ ५० ॥ औरसं.
 उत्साहः ॥ ५१ ॥ उदारं ईश्वरभावम् । अवरे अनैश्वर्ये ॥ ५३ ॥
 क्रूरं हिंसात्मकं क्षात्रं कर्म यस्य ॥ ५४ ॥ जिह्वां जिह्वायाः
 प्रियं साध्वन्नं उत्कोचमित्यर्थः । क्षुद्राणां शत्रुपक्षीयाणाम् ।
 निकृत्या भेदरूपेण छलेन । शल्यकः व्याधः । स हि मृगेभ्यो

निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ५९ ॥
 आतरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः ।
 निकृत्या निर्जिता देवैरसुराः पाण्डवर्षभ ॥ ६० ॥
 एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्या महीपते ।
 जहि शत्रून्महाबाहो परां निकृतिमास्थितान् ॥ ६१ ॥
 न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योद्धा धनुर्धरः ।
 भविता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ६२ ॥
 सत्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
 न प्रमाणेन नोत्साहात्सत्त्वस्थो भव पाण्डव ॥ ६३ ॥
 सत्त्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतोऽन्यथा ।
 न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायेव हैमनी ॥ ६४ ॥
 अर्थत्यागोऽपि कार्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता ।
 बीजौपम्येन कौन्तेय मा ते भूदत्र संशयः ॥ ६५ ॥
 अर्थेन तु समोऽनर्थो यत्र लब्धो महोदयः ।
 न तत्र विपणः कार्यः खरकण्डूयनं हि तत् ॥ ६६ ॥
 एवमेव मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाऽल्पकं नरः ।
 बृहन्तं धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितम् ॥ ६७ ॥
 अमित्रं मित्रसंपन्नं मित्रैर्मिन्दन्ति पण्डिताः ।
 मित्रैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते वशे ॥ ६८ ॥
 सत्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
 नोद्यमेन न होत्राभिः सर्वाः स्त्रीकुरुते प्रजाः ॥ ६९ ॥
 सर्वथा संहतैरेव दुर्बलैर्बलवानपि ।
 अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥ ७० ॥
 यथा राजन्प्रजाः सर्वाः सूर्यः पाति गभस्तिभिः ।
 हन्ति चैव तथैव त्वं सदृशः सवितुर्भव ॥ ७१ ॥
 एतच्चापि तपो राजन्पुराणमिति नः श्रुतम् ।
 विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं नः पितामहैः ॥ ७२ ॥
 न तथा तपसा राज्ञँलोकान्प्राप्नोति क्षत्रियः ।
 यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ॥ ७३ ॥

भक्ष्यं दत्त्वा विश्वास्य हत्वा आहारं लभते तद्वत् ॥ ५९ ॥
 सत्वेन बलेन । प्रमाणेन संघेन । उत्साहेन शत्रुपक्षीयैः सह
 संधानलक्षणेन ॥ ६३ ॥ एवमेव बीजौपम्येन ॥ ६७ ॥
 होत्राभिः सान्त्वेन आह्वानैः ॥ ६९ ॥ संहतैर्मिलितैः । मधुहा
 मध्वर्थं गतः । ओहाड् गतौ इत्यस्य रूपम् । कालप्रतीक्षायां हि
 शत्रुर्बलवान् भूत्वाऽस्मान् जेष्यतीति भावः ॥ ७० ॥ हन्ति र-
 सशोषणेन । पाति वर्षेण ॥ ७१ ॥ पुराणं अनादि ॥ ७२ ॥ इत-

अपेयात्किल भा सूर्यालक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा ।
 इति लोको व्यवसितो दृष्टेमां भवतो व्यथाम् ७४
 भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दाभिरितरस्य च ।
 कथयन्त्यः परिषदः पृथग्राजन्समागताः ॥ ७५ ॥
 इदमभ्यधिकं राजन्ब्राह्मणाः कुरवश्च ते ।
 समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसन्धताम् ॥ ७६ ॥
 यन्न मोहान्न कार्पण्यान्न लोभान्न भयादपि ।
 अनृतं किंचिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणात् ॥ ७७ ॥
 यदेनः कुरुते किंचिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ।
 सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७८ ॥
 ब्राह्मणेभ्यो ददद्ब्रामान्गाश्च राजन्सहस्रशः ।
 मुच्यते वीर पापेभ्यस्तमोभ्य इव चन्द्रमाः ॥ ७९ ॥
 पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
 सबृद्धबालाः सहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ८० ॥
 श्वदतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा ।
 सत्यं स्तेने बलं नार्था राज्यं दुर्योधने तथा ॥ ८१ ॥
 इति लोके निर्वचनं पुरश्चरति भारत ।
 अपि चैताः स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमधिकुर्वते ॥
 इमामवस्थां च गते सहास्राभिररिदम ।
 हन्त नष्टाः स्य सर्वे वै भवतोपद्रवे सति ॥ ८३ ॥
 स भवान्प्रथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् ।
 त्वरमाणोऽभिनिर्यातु विप्रेभ्योऽर्थविभावकः ८४
 वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाह्वयम् ।
 अस्त्रविद्भिः परिवृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ॥ ८५ ॥
 आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ।
 अमित्रांस्तेजसा मृद्ब्रह्मसुरानिव वृत्रहा ।
 श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८६ ॥
 न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्धवाससाम् ।
 स्पर्शमाशीविषाभानां मर्त्यः कश्चन संसेहत् ॥ ८७ ॥

रेण मरणेन ॥ ७३ ॥ अपेयात् अपगच्छेत् । व्यवसितः नि-
 श्चितः ॥ ७४ ॥ एनः पापम् । अवाप्नुवन् अवाप्तिहेतोः ॥ ७८ ॥
 श्वदतौ सारमेयचर्मकोशे । ब्रह्म वेदः । वृषले शूरे ॥ ८१ ॥
 स्वाध्यायमधिकुर्वते श्वदताविति श्लोकं वेदवत् व्यादयो नित्यं
 पठन्तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥ भवता हेतुना । उपद्रवे राज्यभ्रंशे
 ॥ ८३ ॥ अर्थविभावको जयार्जितमर्थं प्रदातुम् ॥ ८४ ॥
 वाचयित्वा आशीर्वादान् ॥ ८५ ॥ धार्तराष्ट्रादिति च्छेदः ॥ ८६ ॥

न स वीरौ न मातङ्गो न च सोऽश्वोस्ति भारत । कथंस्विद्युधि कौन्तेय न राज्यं प्राप्नुयामहे ॥ ८९
 यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८८ शत्रुहस्तगतां राजन्कथंस्विन्नाहरेर्महीम् ।
 सृज्यैः सह कैकेयैर्वृष्णीनां वृषभेण च । इह यत्तमुपाहृत्य बलेन महताऽन्वितः ॥ ९०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

युधिष्ठिरेण भीमप्रति स्नेन प्रतिज्ञाया दुस्त्यजत्वोक्तिपूर्वकं प्रतिज्ञाकालावसानप्रतिपालनविधानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स एवमुक्तस्तु महानुभावः
 सत्यव्रतो भीमसेनेन राजा ।
 अजातशत्रुस्तदनन्तरं वै
 धैर्यान्वितो वाक्यमिदं बभाषे ॥ १
 असंशयं भारत सत्यमेत-
 द्यन्मां तुदन्वाक्यश्लैः क्षिणोषि ।
 न त्वां विगर्हे प्रतिकूलमेत-
 न्ममानयाद्वि व्यसनं व आगात् ॥ २
 अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्षन्
 राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ।
 तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवी-
 त्सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥ ३
 महामायः शकुनिः पार्वतीयः
 सभामध्ये प्रवपन्नक्षपूगान् ।
 अमायिनं मायया प्रत्यजैषी-
 त्ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ४
 अक्षांश्च दृष्ट्वा शकुनेर्यथावत्
 कामानुकूलानयुजो युजश्च ।
 शक्यो नियन्तुमभविष्यदात्मा
 मन्युस्तु हन्यात्पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ५
 यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण
 मानेन वीर्येण च तात नद्धः ।

न ते वाचो भीमसेनाभ्यसूये
 मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ६
 स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
 न्यपातयन्नसने राज्यमिच्छन् ।
 दास्यं च नोऽगमयद्भीमसेन
 यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ७
 त्वं चापि तद्वेत्थ धनंजयश्च
 पुनर्धृतायागतास्तां सभां नः ।
 यन्माऽब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्र
 एकग्लहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ८
 वने समा द्वादश राजपुत्र
 यथाकामं विदितमजातशत्रो ।
 अथापरं चाविदितश्चरेथाः
 सर्वैः सह भ्रातृभिश्छन्नरूपः ॥ ९
 त्वां चेच्छ्रुत्वा तात तथा चरन्त-
 मवभोत्स्यन्ते भारतानां चराश्च ।
 अन्याश्चरेथास्तावतोऽब्दास्तथा त्वं
 निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥ १०
 चरैश्चेन्नो विदितः कालमेतं
 युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् ।
 ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह
 तवैव ता भारत पञ्च नद्यः ॥ ११

उपाहृत्य आलम्ब्य ॥ ९० ॥ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
 अन्वपद्यमनुसृतवान् ॥ ३ ॥ प्रवपन् पातयन् । अक्षपूगान्
 पाशसमूहान् । वृजिनं दुःखदं व्यसनम् ॥ ४ ॥ अयुजो विषमान् ।
 युजः समान् । शक्य इति यः पुरुषस्य धैर्यं हन्यात् स मन्युर्यदि

नाभविष्यत्तर्ह्यात्मा मनो नियन्तुं शक्यः । अभविष्यदित्यध्या-
 हृत्य योज्यम् ॥ ५ ॥ समा वर्षाणि । अथापरं वर्षम् । छद्मगूढ
 इति झ. पाठः ॥ ९ ॥ अवभोत्स्यन्ते ज्ञास्यन्ति । बुद्धेरन्वै
 भारतानामिति क. पाठः ॥ १० ॥ नो इति निपातः । वित-

वयं चैतद्भारत सर्व एव
 त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् ।
 चरेम इत्याह पुरा स राजा
 मध्ये कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥ १२
 तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं
 यस्मिञ्जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे ।
 इत्थं तु देशाननुसंचरामो
 वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ॥ १३
 सुयोधनश्चापि न शान्तिमिच्छन्
 भूयः स मन्योर्वशमन्वगच्छत् ।
 उद्योजयामास कुरुंश्च सर्वान्
 ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् ॥ १४
 तां सिद्धिमास्थाय सतां सकाशे
 को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः ।
 आर्यस्य मन्ये मरणाद्वरीयो
 यद्धर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशासेत् ॥ १५
 तदैव चेद्वीरकर्माकरिष्यो
 यदा द्यूते परिधं पर्यमृक्षः ।
 बाहू दिधक्षन्वारितः फल्गुनेन
 किं दुष्कृतं भीम तदाऽभविष्यत् ॥ १६
 प्रागेव चैवं समयक्रियायाः
 किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः ।

प्राप्तं तु कालं त्वभिपद्य पश्चात्
 किं मामिदानीमतिवेलमात्थ ॥ १७
 भूयोपि दुःखं मम भीमसेन
 दूये विषस्येव रसं हि पीत्वा ।
 यद्याज्ञसेनीं परिक्रिश्यमानां
 संदृश्य तत्क्षान्तमिति स भीम ॥ १८
 न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर
 कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
 कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयाय
 पाकं फलानामिव बीजवापः ॥ १९
 यदा हि पूर्वं निवृत्तो निवृन्ते-
 द्वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ।
 महागुणं हरति हि पौरुषेण
 तदा वीरो जीवति जीवलोके ॥ २०
 श्रियं च लोके लभते समग्रां
 मन्ये चास्मै शत्रवः सन्नमन्ते ।
 मित्राणि चैनमतिरागाद्भजन्ते
 देवा इवेन्द्रमुपजीवन्ति चैनम् ॥ २१
 मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां
 वृणे सत्यममृताजीविताच्च ।
 राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च
 सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

भीमेन युधिष्ठिरं प्रति सोपपत्तिकं वनवासापूरणेनैव दुर्योधननिग्रहचोदना ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच ।

स्तादिपञ्चनयुपलक्षितो देशः ॥ ११ ॥ सर्वे शतमपि भ्रातरः ।
 स राजा दुर्योधनः ॥ १२ ॥ नोऽस्माकम् । जघन्यं नीचम् ।
 कृच्छ्ररूपाः क्लिष्टरूपाः । वनानि दुर्गाणि च घोररूपा इति क.
 ध. पाठः ॥ १३ ॥ शान्तिं नेच्छन् अनिच्छन् । उद्योजयामा-
 सोत्कर्षेण स्वेच्छया तेषु तेषु दुर्गदेशादिपालनकार्येष्विष्टान्योजि-
 तवान् ॥ १४ ॥ तं संधिमास्थायेति झ. ट. पाठः ॥ १५ ॥
 पर्यमृक्षः परामृष्टवानसि । दिधक्षन् दग्धुमिच्छन् ॥ १६ ॥

सन्धिं कृत्वैव कालेन ह्यन्तकेन पतत्रिणा ।

आविदानो जानन् । प्राप्तं कालं कालतुल्यां विपदमभिपद्य
 स्वीकृत्य ॥ १७ ॥ भूयोपि बह्वपि । दूये उपतप्ये ॥ १८ ॥
 बीजवापः कृषीवलः । पक्तिं फलानामिति झ. ध. पाठः ॥ १९ ॥
 वैरं वैरिसमूहम् । सपुष्पं सफलं विदित्वा पुष्टतरं ज्ञात्वा यदि
 निवृन्तेत् छिन्यात् तदा हि प्रसिद्धं महागुणं महान्तं गुणं
 हरति आहरति ॥ २० ॥ अमृतात् देवभावात् । कलां षोडशं
 भागम् ॥ २२ ॥ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अनन्तेनाप्रमेयेण स्रोतसा सर्वहारिणा ॥ १
 प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन्कालबन्धनः ।
 फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ॥ २
 निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते ।
 सूच्येवाञ्जनचूर्णानि किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३
 यो नूनममितायुः स्यादथवाऽऽयुःप्रमाणवित् ।
 स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ४
 प्रतीक्ष्यमाणः कालो नः समा राजस्रयोदश ।
 आयुषोपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५
 शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् ।
 प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यायैव घटामहे ॥ ६
 यो न याति प्रसंख्यानमस्पष्टो भूमिवर्धनः ।
 अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७
 यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् ।
 अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्जातजीविनः ॥ ८
 हैरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिवी ।
 हत्वा द्विषन्तं संग्रामे भुङ्क्ते बाहुजितं वसु ॥ ९
 हत्वा वै पुरुषो राजभिकर्तारमरिंदम ।
 अह्नाय नरकं गच्छेत्स्वर्गेणास्य स संमितः ॥ १०
 अमर्षजो हि संतापः पावकादीप्तिमत्तरः ।
 येनाहमभिसंतप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११
 अयं च पार्थो बीभत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे ।
 आस्ते परमसंतप्तो नूनं सिंह इवाशये ॥ १२
 योऽयमेको नुदेत्सर्वालोके राजन्धनुर्भूतः ।
 सोऽयमात्मजमूष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ १३
 नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः ।

तवैव प्रियमिच्छन्त आसते जडमूकवत् ॥ १४
 सर्वे तेऽप्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह सृञ्जयैः ।
 अहमेकश्च संतप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥ १५
 प्रियमेव तु सर्वेषां यद्वीम्युत किंचन ।
 सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६
 नातः पापीयसी काचिदापद्राजन्मविष्यति ।
 यन्नो नीचैरल्पबलैः राज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७
 शीलदोषाद्वृणाविष्ट आनुशंस्यात्परंतप ।
 क्लेशास्तितिक्षसे राजन्नान्यः कश्चित्प्रशंसति ॥ १८
 श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
 अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥ १९
 घृणी ब्राह्मणरूपोसि कथं क्षत्रेण्वजायथाः ।
 अस्यां हि योनौ जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ २०
 अश्रौषीस्त्वं राजधर्मान्यथा वै मनुरब्रवीत् ।
 क्रूराभिकृतिसंपन्नान्विहितानशमात्मकान् ॥ २१
 धार्तराष्ट्रान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मनः ।
 कर्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्ते पीठसर्पवत् ॥ २२
 बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च ।
 तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तं च पर्वतम् ।
 छन्नमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान्संवर्तुमिच्छसि ॥ २३
 अज्ञातचर्यागूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ।
 दिवीव पार्थ सूर्येण न शक्याऽऽचरितुं त्वया ॥ २४
 बृहत्साल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ।
 हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति ॥ २५
 इमौ च सिंहसंकाशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू ।
 नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः ॥ २६

पतत्रिणा बाणवत् शीघ्रगामिना स्रोतसा नित्यवाहिना ॥ १॥
 प्रत्यक्षं प्रत्यक्षेण ज्ञातम् । कालबन्धनः कालवश्यः । फेनधर्मा
 निःसारः । फलधर्मा पतनशीलः ॥ २ ॥ सूच्येवाञ्जनचूर्णस्य ।
 यथा कज्जलक्षोदस्यातिश्लक्ष्णस्य सूक्ष्माग्रया सूक्ष्मापि किंचिदप-
 चीयते एवं निमेषादपि यस्यायुरपचीयते स किमिति अवधिं
 प्रतिपालयेन्न कथमपीत्यध्याहृत्य योज्यम् । सूच्येवाञ्जनचूर्ण-
 स्येति ज्ञः पाठः ॥ ३ ॥ प्रसंख्यानं प्रकृष्टं साधुकीर्तिम् ।
 यतः अस्पष्टः शौर्याद्यभावादितरैरविदितः । भूमिवर्धनः भूमि-
 हिसकः । भूमेर्भारभूत इत्यर्थः । अयातयित्वा अनिस्त्यर्थः ।
 गौर्बलीवर्द्धव । सोप्यशक्तश्चेत् गोषु संख्यानं स्पष्टतां वाप्य प्राप्तु-

वन्भूमेर्भारभूतो भवति ॥ ७ ॥ दुर्जातशायिन इति कः पाठः
 ॥ ८ ॥ हैरण्यौ हिरण्यस्वामिनौ । श्रुतिः कीर्तिः । पार्थिवी
 पृथोः राज्ञ इवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ निकर्तारं वञ्चकम् । अह्नाय
 सद्यः ॥ १० ॥ आशये स्वस्थाने ॥ १२ ॥ प्रतिविन्ध्यतः
 प्रतिविन्ध्यस्य माता द्रौपदी ॥ १५ ॥ अनुवाकः गुरुक्तिमनु-
 वचनं तेन हता । अर्थज्ञानशून्यस्य । वेदाक्षरमात्राभ्यासिनः
 ॥ १९ ॥ घृणी दयालुः ॥ २० ॥ आस्ते तृष्णीभूतोसि ।
 पीठसर्पवत् अजगरवत् ॥ २२ ॥ संवर्तुं संवरीतुं छादितुम्
 ॥ २३ ॥ अनूपे बहुजले देशे ॥ २५ ॥

पुण्यकीर्ती राजपुत्री द्रौपदी वीरसूरियम् ।
विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति ॥ २७ ॥
मां चापि राजञ्जानन्ति ह्याकुमारमिमाः प्रजाः ।
अज्ञातचर्या पश्यन्ति मेरोरिव निगूहनम् ॥ २८ ॥
तथैव बहवोऽस्माभी राष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ।
राजानो राजपुत्राश्च धार्तराष्ट्रमनुव्रताः ॥ २९ ॥
न हि तेऽप्युपशाम्यन्ति निकृता वा निराकृताः ।
अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः ॥ ३० ॥
तेऽप्यस्मासु प्रयुञ्जीरन्प्रच्छन्नान्सुबहूँश्चरान् ।

आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा ततः स्यात्सुमहद्भयम् ॥ ३१ ॥
अस्माभिरुषिताः सम्यग्वने मासास्त्रयोदश ।
परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरान् ॥ ३२ ॥
अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।
पूतिकानिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३३ ॥
अथवाऽनडुहे राजन्साधवे साधुवाहिने ।
सौहित्यदानादेतस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ॥ ३४ ॥
तस्माच्छत्रुवधे राजन्क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
क्षत्रियस्य हि सर्वस्य नान्यो धर्मोस्ति संयुगात् ॥ ३५ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

भीमयुधिष्ठिरसंवादसमयसंनिहितेन व्यासेन युधिष्ठिराय प्रतिस्मृतिविद्योपदेशः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण व्यासवचनात्परि-
जनैः सह द्वैतवनात्काम्यकवनगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
निःश्वस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदध्यौ परंतपः ॥ १ ॥
श्रुता मे राजधर्माश्च वर्णानां च पृथक्पृथक् ।
आयत्यां च तदात्वे च यः पश्यति स पश्यति ॥ २ ॥
धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमग्न्यां सुदुर्विदाम् ।
कथं बलात्करिष्यामि मेरोरिव विवर्तनम् ॥ ३ ॥
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येति कृत्यताम् ।
भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
इदमन्यत्समादत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ५ ॥
महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥ ६ ॥
सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
सिद्ध्यन्त्यर्था महाबाहो दैवं चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ७ ॥

यत्तु केवलचापल्याद्वलदप्रीत्यितः स्वयम् ।
आरब्धव्यमिदं कार्यं मन्यसे शृणु तत्र मे ॥ ८ ॥
भूरिश्रवाः शलश्चैव जलसन्धश्च वीर्यवान् ।
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ९ ॥
धार्तराष्ट्रा दुरोधनो दुर्योधनपुरोगमाः ।
सर्व एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः ॥ १० ॥
राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः ।
ते श्रिताः कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च सांप्रतम् ॥ ११ ॥
दुर्योधनहिते युक्ता न तथाऽस्मासु भारत ।
पूर्णकोशा बलोपेताः प्रयतिष्यन्ति रक्षणे ॥ १२ ॥
सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ।
संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः ॥ १३ ॥
दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः ।
प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥
समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च ।

निकर्तव्यं नीचं सूचनादिकर्म कर्तव्यम् ॥ ३० ॥ अनडुहे
पूर्णं वासुमुपाहृत्यानुतान्मुच्यत इति धर्मशाल्लोको प्रायश्चित्तं
वा कर्तव्यमित्याहायवेति । सौहित्यमातृसिंभोजनम् ॥ ३४ ॥
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

आयत्यामुत्तरकाले तदात्वे वर्तमानकाले । यस्ताम्पश्यति

॥ २ ॥ इतिकृत्यतामितिकर्तव्यताम् । अपदान्तरमविलम्बि-
तम् ॥ ४ ॥ व्यथन्ते व्यथयन्ति ॥ ६ ॥ सुविचारिते निश्चिते
सति ॥ ७ ॥ सैन्यस्य सैन्यसंबन्धिनः सर्वे । मात्राभिरंशपरि-
च्छेदैः ॥ १३ ॥

द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मनः ॥ १५
 अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः ।
 तस्मात्क्षयन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥
 सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ १७
 अमर्षी नित्यसंरब्धस्तत्र कर्णो महारथः ।
 सर्वास्त्रविदनाधृष्यो ह्यभेद्यकवचावृतः ॥ १८
 अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान्पुरुषसत्तमान् ।
 अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्योधनस्त्वया ॥ १९
 न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर ।
 अतिसर्वान्धनुर्ग्राहान्सूतपुत्रस्य लाघवम् ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 बभूव शान्तिसंयुक्तो गुरोर्वचनवारितः ॥ २१
 तयोः संवदतोरेवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः ।
 आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ २२
 सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
 युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदतांवरः ॥ २३
 युधिष्ठिर महाबाहो वेद्मि ते हृदयस्थितम् ।
 मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽसि नरर्षभ ॥ २४
 भीष्माद्रोणात्कृपात्कर्णाद्द्रोणपुत्राच्च भारत ।
 दुर्योधनाच्चपसुतात्तथा दुःशासनादपि ॥ २५
 यत्ते भयममित्रघ्न हृदि संपरिवर्तते ।
 तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन हेतुना ॥ २६
 तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय ।
 प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः क्षिप्रं ज्वरं जहि ॥ २७
 तत एकान्तमानाय्य पाराशर्यो युधिष्ठिरम् ।
 अब्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २८
 श्रेयसस्तेऽपरः कालः प्राप्तो भरतसत्तम ।
 येनाभिभविता शत्रून्रणे पार्थो धनुर्धरः ॥ २९

गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ।
 विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ॥ ३०
 यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति ।
 अस्त्रहेतोर्महेन्द्रं च रुद्रं चैवाभिगच्छतु ॥ ३१
 वरुणं च कुबेरं च धर्मराजं च पाण्डव ।
 शक्तो ह्येष सुरान्द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ ३२
 ऋषिरेष मेहातेजा नारायणसहायवान् ।
 पुराणः शाश्वतो देवस्त्वजेयो जिष्णुरच्युतः ॥ ३३
 अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च ।
 समादाय महाबाहुर्महत्कर्म करिष्यति ॥ ३४
 वनादस्त्राच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
 निवासार्थाय यद्युक्तं भवेद्रः पृथिवीपते ॥ ३५
 एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ।
 ताप्रसानां च शान्तानां भवेदुद्वेगकारकः ॥ ३६
 मृगाणामुपरोधश्च वीरुदोषधिसंक्षयः ।
 विभर्षि च बहून्विप्रान्वेदवेदाङ्गपारगान् ॥ ३७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान्प्रभुः ।
 प्रोवाच योगतत्त्वज्ञो योगविद्यामनुत्तमाम् ॥ ३८
 धर्मराजाय धीमान्स व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३९
 युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः ।
 धारयामास मेधावी कालेकाले सदाऽभ्यसन् ४०
 स व्यासवाक्यमुदितो वनाद्वैतवनात्ततः ।
 ययौ सरस्वतीकूले काम्यकं नाम काननम् ॥ ४१
 तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरविशारदाः ।
 ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमृषयो यथा ॥ ४२
 ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभ ।
 न्यविशन्त महात्मानः सामात्याः संपदानुगाः ४३
 तत्र ते न्यवसन्नाजन्कचित्कालं मनस्विनः ।
 धनुर्वेदपरा वीरा गृणाना वेदमुत्तमम् ॥ ४४

राजपिण्डो राजदत्तो प्राप्तो निर्वेश्य आनुष्यार्थं शोधनीयः
 ॥ १६ ॥ लाघवं शीघ्रताम् ॥ २० ॥ साधयिष्यति राज्यम्
 ॥ ३१ ॥ शाश्वतो देवो विष्णोरंशः सनातन इति क. ठ.

ध. पाठः ॥ ३३ ॥ अनुज्ञाय पृष्ट्वा ॥ ३९ ॥ ब्रह्म - मन्त्रम्
 ॥ ४० ॥ सामात्याः सपरिच्छदा इति झ. पाठः ॥ ४३ ॥
 वदन्निशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

चरन्तो मृगयां नित्यं शुद्धैर्वाणैर्मृगार्थिनः । पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो यथाविधि ॥ ४५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

ससत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

युधिष्ठिरेण व्यासोपदिष्टमन्त्रोपदेशपूर्वकमस्त्रग्रहणाय स्वर्गप्रत्यर्जुनस्य प्रस्थापनम् ॥ १ ॥ स्वर्गं प्रस्थितेनार्जुनेन मध्ये-
पथमिन्द्रकीलगिरौ तपश्चर्या ॥ २ ॥ तत्र मुनिरूपिण इन्द्रस्य दर्शनम् ॥ ३ ॥ दिव्यास्त्रदानं याचितेनेन्द्रेणार्जुनंप्रति
तपसा रुद्रप्रसादनानन्तरमस्त्रलाभाय स्वर्गागमनचोदना ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
संस्मृत्य मुनिसंदेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
विविक्ते विदितप्रज्ञमर्जुनं पुरुषर्षभ ।
सान्त्वपूर्वं स्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् २
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिंदमः ।
धनंजयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ३
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत ।
धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ॥ ४
दैवं ब्राह्मं चासुरं च सप्रयोगचिकित्सितम् ।
सर्वास्त्राणां प्रयोगं च अभिजानन्ति कृत्स्नशः ॥ ५
ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः ।
संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्तेषु वर्तते ।
सर्वयोधेषु चैवास्य सदा प्रीतिरनुत्तमा ॥ ६
आचार्या मानितास्तुष्टाः शान्तिं व्यवहरन्त्युत ।
शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः ॥ ७
अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ।
सग्रामनगरा पार्थ ससागरवनाकरा ॥ ८
भवानेव प्रियोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ॥ ९
अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिंदम ।
कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ॥ १०
गृहीतया तथा सम्यग्जगत्सर्वं प्रकाशते ।

तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ॥ ११
देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ।
तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ॥ १२
धनुष्मान्कवची खड्गी मुनिः साधुव्रते स्थितः ।
न कस्यचिद्दन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशम् ॥ १३
इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनंजय ।
वृत्राङ्गीतैर्बलं देवैस्तदा शक्रे समर्पितम् ॥ १४
तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे ।
'अनेन ब्रह्मणा तात सर्वं संप्रतिपद्यते ॥' १५
शक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति ।
दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः ॥ १७
दीक्षितं विधिना तेन यतवाकायमानसम् ।
अनुजज्ञे तदा वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः ॥ १८
निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुकामः पुरंदरम् ।
धनुर्गाण्डीवमादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी ॥ १९
कवची सतलत्राणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
हत्वाऽग्निं ब्राह्मणान्निष्कैः स्वस्तिवाच्य महाभुजः ॥
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ।
वधाय धार्तराष्ट्राणां निःश्वसोर्ध्वमुदैक्षत ॥ २१
तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ।

विविक्तेऽवितथप्रज्ञमिति क. पाठः ॥ २ ॥ दैवं इन्द्रवरुणा-
द्यस्त्रम् । ब्राह्मं ब्रह्मास्त्रम् । चिकित्सा परप्रयुक्तानां प्रतीकारः
॥ ५ ॥ गुरुवत् गुरुष्विव ॥ ६ ॥ शान्तिं दोषपरिहारं कर्तुं
व्यवहरन्ति यतन्ते । शक्तिं सामर्थ्यं न हापयिष्यन्ति त्याजयि-
ष्यन्ति अपितु उद्दीपयिष्यन्ति ॥ ७ ॥ उपनिषत् रहस्यविद्या

॥ १० ॥ तथा प्रयुक्तया सम्यगिति झ. पाठः ॥ ११ ॥ प्रति-
पालय प्राप्नुहि ॥ १२ ॥ मार्गं न ददत् अददत् ॥ १३ ॥
बलं सर्वस्वरूपम् ॥ १४ ॥ ततः शकात् ॥ १५ ॥ दीक्षितः
स्वीकृतव्रतः ॥ १६ ॥ अध्यापयत विद्यया योजितवान् ॥ १७ ॥
अनुजज्ञे गमनाय अनुज्ञातवान् ॥ १८ ॥

अब्रुवन्ब्राह्मिणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च २२
 क्षिप्रमाप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ।
 संसाधयस्व कौन्तेय ध्रुवोस्तु विजयस्तव ॥ २३
 अब्रुवन्ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जयाशिषः ।
 'सिद्धचारणसङ्घाश्च गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् ॥ २४
 स्वस्तिव्रतमुपाधत्स्व सङ्कल्पस्तव सिद्ध्यताम् ।
 मनोरथाश्च ते सर्वे समृद्ध्यन्तां महारथ ॥ २५
 एवमुक्तोऽभिवाद्यैतान्बद्धाञ्जलिपुटस्तथा ।
 तपोयोगमनाः पार्थः पुरोहितमवन्दत ॥ २६
 ततः प्रीतमना जिष्णुस्तावुभावभ्यवन्दत ।
 सहोदरावतिरथौ युधिष्ठिरवृकोदरौ ॥ २७
 तं क्लान्तमनसौ पूर्णमभिगम्य महारथौ ।
 यमौ गाण्डीवधन्वानमभ्यवादयतामुभौ ॥ २८
 अभिवाद्य तु तौ वीरावूचतुः पाकशासनिम् ।
 अवाप्तव्यानि सर्वाणि दिव्यान्यस्त्राणि वासवात् ।
 अस्त्राण्याप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ॥ २९
 गिरो ह्यशिथिलाः सर्वा निर्दोषाः संमताः सताम् ।
 त्वमेकः पाण्डवेष्वद्य संप्राप्तोसि धनञ्जय ॥ ३०
 न चाधर्मविदं देवा नासिद्धं नातपस्विनम् ।
 द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचित्तं शठं न च ॥ ३१
 रोरुयमाणः कटुकमीर्ष्यकः कटुकाक्षरः ।
 शठकः श्लाघकः क्षेप्ता हन्ता च विचिकित्सिता ३२
 विश्वस्य हन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता ।
 अत्याशी नास्तिकोऽदाता मित्रघ्नकसर्वशङ्कितः ३३
 आक्रोष्टा चातिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुपः ।
 स्तेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पगः ॥ ३४
 संभावितात्मा चात्यर्थं नृशंसः पुरुषश्च यः ।
 नैते लोकानामुवन्ति निर्लोकास्ते धनञ्जय ॥ ३५
 आनृशंसमनुक्रोशः सत्यं करुणवेदिता ।
 दमः स्थितिर्धृतिर्धर्मः क्षमा कृत्यमनुत्तमम् ॥ ३६
 दया शमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
 मैत्रता द्विजभक्तिश्च वसन्ति त्वयि फल्गुन ।
 व्यपेक्षा सर्वभूतेषु कृपा दानं मतिः स्मृतिः ३७
 तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेष्यसि धनञ्जय ।
 त्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ॥ ३८

सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
 त्वं गतिः परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ॥ ३९
 तस्मिन्मयोदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
 सर्वे हि संश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल ॥ ४०
 स पार्थ पितरं गच्छ सहस्राक्षमरिन्दम ।
 मुष्टिग्रहणमादत्स्व सर्वाण्यस्त्राणि वासवात् ॥ ४१
 शतशृङ्गे महाबाहो मघवानिदमब्रवीत् ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाग्राय मूर्धनि ॥ ४२
 विदितः सर्वभूतानां दिवं तात गमिष्यसि ।
 प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्रंससे जयतांवर ॥ ४३
 मानितस्त्रिदशैः पार्थ विहृत्य सुसुखं दिवि ।
 अवाप्य परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ॥ ४४
 गुणांस्ते वासवस्तात खाण्डवं दहति त्वयि ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां पुनः पुनरभाषत ॥ ४५
 तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवीम् ।
 कंचिद्देशमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ॥ ४६
 कर्तुमर्हसि कौरव्य मघवद्वचनं हितम् ।
 दीक्षित्वाऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टाऽसि त्वं पुरन्दरम् ४७
 तौ परिष्वज्य वीभत्सुः कृष्णामामञ्च्य चाप्युभौ ।
 मनांस्यादाय सर्वेषां प्रयातः पुरुषर्षभः ॥ ४८
 तं तथा प्रस्थितं वीरं सिंहस्कन्धोरसं तदा ।
 प्राञ्जलिः पाण्डवं कृष्णा देवानां कुर्वती नमः ।
 वाग्भिः परमशुद्धाभिर्मङ्गलाभिरभाषत ॥ ४९
 नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ वनाद्रनम् ।
 'धर्मस्त्वां जुषतां पार्थ भास्करश्च विभावसुः ।
 ब्रह्मा त्वां ब्राह्मणाश्चैव पालयन्तु धनञ्जय ॥ ५०
 ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनमास्थितः ।
 प्रपद्येथा वसुशुद्रानादित्यान्समरुद्गणान् ।
 विश्वेदेवांस्तथा साध्याञ्शान्त्यर्थं भरतर्षभ ॥ ५१
 स्वस्ति तेस्त्वान्तरिक्षेभ्यो दिव्येभ्यो भरतर्षभ ।
 पार्थिवेभ्यश्च सर्वेभ्यो ये केचित्परिपन्थिनः ॥ ५२
 अवरोधादने वासात्सर्वस्वहरणादपि ।
 इदं दुःखतरं मन्ये पुत्रेभ्यश्च विवासनात् ॥ ५३

मासाकं क्षत्रियकुले जातुचित्पुनरुद्भवः ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामि येषां नायुधजीविका ॥५४
 इदं मे परमं दुःखं यः स पापः सुयोधनः ।
 दृष्ट्वा मां गौरिति ग्राह प्रहसन् राजसंसदि ॥ ५५
 तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ।
 यत्तत्परिषदो मध्ये बह्वयुक्तमभाषत ॥ ५६
 'ध्वंसितः स्वगृहेभ्यश्च राष्ट्राच्च भरतर्षभ ।
 वने प्रतिष्ठितो भूत्वा सौहार्दादवतिष्ठसे ॥ ५७
 जेता यः सर्वशत्रूणां यः पावकमर्तपयः ।
 जनस्त्वां पश्यतीदानीं गच्छन्तं भरतर्षभ ॥' ५८
 अस्मिन्नूनं महारण्ये आतरः सुहृदश्च ते ।
 त्वत्कथाः कथयिष्यन्ति चारणा ऋषयस्तथा ॥५९
 यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्भनञ्जय ।
 तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि ६०
 'वसुदेवस्वसा देवी त्वामार्या पुनरागतम् ।
 पश्यतु त्वां पृथा पार्थ सहस्राक्षमिवादितिः' ६१
 नूनं ते आतरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे ।
 रंस्यन्ते तव कर्माणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ॥६२
 न च नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
 तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ॥ ६३
 त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे प्रतिष्ठते ।
 जीवितं मरणं चैव राज्यमैश्वर्यमेव च ॥ ६४
 आपृष्टो नोसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि पाण्डव ।
 कृतास्त्रं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ६५
 बलवद्भिर्विरुद्धं न कार्यमेतच्चयाऽनघ ।
 प्रयाह्यविघ्नेनैवाशु विजयाय महाबल ॥ ६६
 ह्रीः श्रीः कीर्तिर्धृतिः पुष्टिरुमा लक्ष्मीः सरस्वती ।
 इमा वै तव पान्थस्य पालयन्तु धनञ्जय ॥ ६७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वाऽऽशिषः कृष्णा विरराम यशस्विनी ६८
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा आवृन्धौम्यं च पाण्डवः ।
 प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ ६९

'शनैरिव दिशं वीर उदीचीं भरतर्षभ ।
 संहरंस्तरसा वृक्षाँल्लता बल्लीश्च भारत ।
 असज्जमानो वृक्षेषु जगाम सुमहाबलः ॥' ७०
 तस्य मार्गादपाक्रामन्सर्वभूतानि गच्छतः ।
 युक्तस्यैन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य शुष्मिणः ॥७१
 सोऽगच्छत्पर्वतांस्तात तपोधननिषेवितान् ।
 दिव्यं हैमवतं पुण्यं देवजुष्टं परंतपः ॥ ७२
 अगच्छत्पर्वतं पुण्यमेकाद्वैव महामनाः ।
 मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथाऽनिलः ॥७३
 हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ।
 अत्यक्रामत्स दुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः ॥७४
 इन्द्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्भनञ्जयः ।
 'गत्वा स षडहोरात्रान्सप्तमेऽहनि पाण्डवः ॥७५
 प्रत्येन्द्रकीलस्य शुभे तपोयोगपरोऽभवत् ।
 ऊर्ध्वबाहुर्न चाङ्गानि प्रास्पन्दयत किञ्चन ॥७६
 समाहितात्मा नियतः सहस्राक्षसुतोऽच्युतः ।
 अन्तरिक्षे स शुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा ॥७७
 तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डवः ।
 अथापश्यत्सव्यसाची वृक्षमूले तपस्विनम् ॥७८
 ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशम् ।
 सोऽब्रवीदर्जुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः ॥७९
 कस्त्वं तातेह संग्राप्तो धनुष्मान्कवची शरी ।
 निबद्धाऽसितलत्राणः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ८०
 नेह शस्त्रेण कर्तव्यं शान्तानामेष आलयः ।
 विनीतक्रोधहर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥८१
 नेहास्ति धनुषा कार्यं न संग्रामोऽत्र कर्हिचित् ।
 निक्षिपैतद्भुक्तात प्राप्नोसि परमां गतिम् ॥ ८२
 इत्यनन्तौजसं वीरं यथा चान्यं पृथग्जनम् ।
 तथा हसन्निवाभीक्ष्णं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 न चैनं चालयामास धैर्यात्सुधृतनिश्चयम् ॥ ८३
 तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः प्रहसन्निव ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिसूदन ॥ ८४

गौरिति बहुपुरुषभोग्येत्युपहासः ॥ ५५ ॥ अभाषत शत्रुर्यत्
 तस्माद्दुःखादिदं लद्वियोगजमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ५६ ॥

प्रातिष्ठत महाबाहुः सुमनाः प्रीतिमांस्तदेति क. पाठः ॥ ६९ ॥
 शुष्मिणो बलिनः ॥ ७१ ॥ विनीतौ जितौ क्रोधहर्षौ यैः ॥ ८१ ॥

एवमुक्तः सहस्राक्षं प्रत्युवाच धनंजयः ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरूकुलोद्ग्रहः ॥८५॥
 ईप्सितो ह्येष वै कामो वरं चैनं प्रयच्छ मे ।
 त्वत्तोऽद्य भगवन्नखं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥८६॥
 प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव ।
 इह प्राप्तस्य किं कार्यमस्त्रैस्तव धनंजय ॥ ८७॥
 कामान्वृणीष्व लोकांस्त्वं प्राप्तोसि परमां गतिम् ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ॥ ८८॥
 न लोभान्न पुनः कामान्न देवत्वं पुनः सुखम् ।
 न च सर्वामरैश्वर्यं कामये त्रिदशाधिप ॥ ८९॥

• भ्रातृस्तान्विपिने त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च ।
 अकीर्तिं सर्वलोकेषु गच्छेयं शाश्वतीः समाः ॥९०॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् ।
 सान्त्वयञ्छृङ्खणया वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥९१॥
 यदा द्रक्ष्यसि भूतेशं त्र्यक्षं शूलधरं शिवम् ।
 तदा दाताऽस्मि ते तात दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥
 क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिनः ।
 दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः स्वर्गमेष्यसि ॥९२॥
 इत्युक्त्वा फल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं पुनः ।
 अर्जुनोप्यथ तत्रैव तस्थौ योगसमन्वितः ॥ ९४॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

समाप्तं चार्जुनाभिगमनपर्व ॥ २ ॥

(अथ कैरातपर्व ॥ ३ ॥)

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अर्जुनेन हिमवच्छिखरे तपश्चरणम् ॥ १ ॥ पार्थतपोभीरुभिर्महर्षिभिः प्रार्थितेन महादेवेनाश्वासनपूर्वकमृषीणां प्रति
 निवर्तनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 विस्तरेण कथामेतां यथाऽस्त्राण्युपलब्धवान् ॥ १॥
 कथं च पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनंजयः ।
 वनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ २॥
 किंचानेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम ।
 कथं च भगवान्स्थाणुर्देवराजश्च तोषितः ॥ ३॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्विजोत्तम ।
 त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यं च मानुषं चैव वेत्थ ह ॥ ४॥
 अत्यद्भुतं महाप्राज्ञ रोमहर्षणमर्जुनः ।
 भवेन सह संग्रामं चकाराप्रतिमं किल ।
 पुरा प्रहरतांश्रेष्ठः संग्रामेष्वपराजितः ॥ ५॥
 यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्मयात् ।

शूराणामपि पार्थानां हृदयानि चकम्पिरे ॥ ६॥
 यद्यच्च कृतवानन्यत्पार्थस्तदखिलं वद ॥ ७॥
 न ह्यस्य निन्दितं जिष्णोः सुसूक्ष्ममपि लक्षये ।
 चरितं यस्य शूरस्य तन्मे सर्वं प्रकीर्तय ॥ ८॥
 वैशंपायन उवाच ।
 कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महात्मनः ।
 दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमाम् ॥ ९॥
 गात्रसंस्पर्शसंबद्धां त्र्यम्बकेण महाहवे ।
 पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्समागमम् ॥ १०॥
 युधिष्ठिरनियोगात्संजगामामितविक्रमः ।
 शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवं च शंकरम् ॥ ११॥
 दिव्यं तद्भनुरादाय खड्गं च पुरुषर्षभः ।
 महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्यसिद्धये ॥ १२॥

कामान् काम्यन्त इति व्युत्पत्त्या इष्टान् ॥ ८८ ॥ अप्रतिया-
 ल्यानिस्तीर्य ॥ ९० ॥ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

खड्गं च कनकत्सरं इति ज्ञ. पाठः । तत्र कनकत्सरं स्वर्ण-
 छिमित्यर्थः ॥ १२ ॥

दिशं ह्युदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ।
 ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन्सर्वलोकमहारथः ॥ १३
 त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः ।
 वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्वपद्यत ॥ १४
 नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिनादितम् ।
 नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १५
 ततः प्रयाते वीभत्सौ वनं मानुषवर्जितम् ।
 शङ्खानां पटहानां च शब्दः समभवदिवि ॥ १६
 पुष्पवर्षं च सुमहन्निपपात महीतले ।
 मेघजालं च सततं छादयामास सर्वतः ॥ १७
 सोतीत्य वनदुर्गाणि सन्निकर्षे महागिरेः ।
 शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ १८
 तत्रतत्र द्रुमान्फुल्लान्विहगैर्वल्गुनादितान् ।
 नदीश्च विपुलावर्ता वैदूर्यनीलसंनिभाः ॥ १९
 हंसकारण्डवोद्गीताः सारसाभिरुतास्तथा ।
 पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौञ्चवर्हिणनादिताः ॥ २०
 मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः ।
 पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्प्रीतमनाऽभवत् ॥ २१
 रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
 तपस्युग्रे वर्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २२
 दर्भचीरं निवस्थाथ दण्डाजिनविभूषितः ।
 शीर्णं च पतितं भूमौ पर्णं समुपशुक्तवान् ॥ २३
 पूर्णैर्पूर्णैः त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः ।
 द्विगुणेनैव कालेन द्वितीयं मासमत्ययात् ॥ २४

तृतीयमपि मासं स क्रमेणाहारमाचरन् ।
 चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासे भरतसत्तमः ॥ २५
 वायुभक्षो महाबाहुरभवत्पाण्डुनन्दनः ।
 ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितः ॥ २६
 सदोपस्पर्शनाच्चास्य बभूवुरभितौजसः ।
 विद्युदम्भोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः ॥ २७
 ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनम् ।
 विवेदयिषवः पार्थ तपस्युग्रे समास्थितम् ॥ २८
 नीलकण्ठं महादेवमभिवाद्य प्रणम्य च ।
 सर्वे निवेदयामासुः कर्म तत्फलगुणस्य ह ॥ २९
 एकः पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमाश्रितः ।
 उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमापयन्दिशः ॥ ३०
 तस्य देवेश न वयं विन्नः सर्वे चिकीर्षितम् ।
 संतापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् ॥ ३१
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 उमापतिर्भूतपतिर्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३२
 न वो विषादः कर्तव्यः फल्गुनं प्रति सर्वशः ।
 शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः ॥ ३३
 अहमस्य विजानामि संकल्पं मनसि स्थितम् ।
 नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैश्वर्यस्य न चायुषः ।
 यत्तस्य काङ्क्षितं प्राप्तुं तत्करिष्येऽहमद्य वै ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ।
 ग्रहष्टमनसो जग्मुर्गथास्व पुनराश्रमम् ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

किरातरूपिणा हरेणार्जुनस्य पराजयः ॥ १ ॥ तथा पार्थपूजास्तुतिसंतुष्टेन तेन तदाश्वासनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।

ऐन्द्रिर्जुनः ॥ १३ ॥ कण्टकितं कण्टकाकान्तम् ॥ १४ ॥
 दर्भचीरं तृणमयं वासः । निवस्य परिधाय ॥ २३ ॥ द्वि-
 गुणेन षड्रात्रेण अत्ययात् अतिवाहितवान् ॥ २४ ॥ पक्षे-

पिनाकपाणिर्भगवान्सर्वपापहरो हरः ॥ १

कैरातं वेपमास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम् ।

णाहारमाचरन् इति झ. पाठः ॥ २५ ॥ निरालम्बो निरा-
 श्रयः ॥ २६ ॥ धूमापयन् धूमवतीरिव कुर्वन् ॥ ३० ॥
 संकल्पं मनोरथम् ॥ ३४ ॥ अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

विभ्राजमानो वपुषा गिरिर्मरुतिरवापरः ॥ २
 श्रीमद्भनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
 निष्पपात महार्चिष्मान्दहन्कक्षमिवानलः ॥ ३
 देव्या सहोमया श्रीमान्समानव्रतवेषया ।
 नानावेषधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ॥ ४
 किरातवेषसंछन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ।
 अशोभत तदा राजन्स देशोऽतीव भारत ॥ ५
 क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा ।
 नादः प्रस्रवणानां च पक्षिणां चाप्युपारमत् ॥ ६
 स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 भूकं नाम दितेः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥ ७
 वाराहं रूपमास्थाय तर्जयन्तमिवार्जुनम् ।
 हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फल्गुनः ॥ ८
 गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
 सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ॥ ९
 यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम् ।
 तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेष्यामि यमसादनम् ॥ १०
 दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फल्गुनं दृढधन्विनम् ।
 किरातरूपी सहसा वारयामास शंकरः ॥ ११
 मयैष प्रार्थितः पूर्वं नीलमेघसमप्रभः ।
 अनादृत्यैव तद्वाक्यं प्रजहाराथ फल्गुनः ॥ १२
 किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः ।
 प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम् ॥ १३
 तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः ।
 मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलपृष्ठनिभे तदा ॥ १४
 यथाऽशनेर्विनिष्पेषो वज्रस्येव च पर्वते ।
 तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा ॥ १५
 स विद्धो बहुभिर्वाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव ।
 ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा सुदारुणम् ॥ १६
 स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।
 किरातवेषसंछन्नं स्त्रीसहायममित्रहा ॥ १७
 तमब्रवीत्प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव ।

भूतैः प्रमथाह्यैः स्वपार्श्वैः ॥ ४ ॥ समं एककालम् ॥ १३ ॥ अशनिर्मैघजं वज्रम् । वज्रं इन्द्रप्रहरणम् । संनि-
 पातो योगः ॥ १५ ॥ स दानवः राक्षसमिव ॥ १६ ॥ अभिपन्नः

को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ॥ १८
 न त्वमस्मिन्वने घोरे विभेषि कनकप्रभ ।
 किमर्थं च त्वया विद्धो मृगोऽयं मत्परिग्रहः ॥ १९
 मयाऽभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः ।
 कामात्परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे २०
 न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि ।
 तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रयम् २१
 इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनं २२
 न मत्कृते त्वया वीर भीः कार्या वनमन्तिकात् ।
 इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने ॥ २३
 त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः ।
 वयं तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन ॥ २४
 भवांस्तु कृष्णवर्त्माभः सुकुमारः सुखोचितः ।
 कथं शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्यति ॥ २५
 अर्जुन उवाच ।
 गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसन्निभान् ।
 निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः ॥ २६
 एष चापि मया जन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः ।
 राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः ॥ २७
 किरात उवाच ।
 मयैष धन्वनिर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि ।
 बाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनम् ॥ २८
 ममैवायं लक्ष्यभूतः पूर्वमेव परिग्रहः ।
 ममैव च प्रहारेण जीविताद्यपरोपितः ॥ २९
 दोषान्स्वान्नार्हसेऽन्यस्यै वक्तुं स्वबलदर्पितः ।
 अभिषक्तोऽसि मन्दात्मन्न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ३०
 स्थिरो भव विमोक्ष्यामि सायकानशनीनिव ।
 घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् ३१
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्त्यार्जुनस्तदा ।
 रोषमाहारयामास ताडयामास चेष्टुभिः ॥ ३२
 ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् ।

परिगृहीतः । कामात् यदृच्छातः । परिभवात् ममाभिभवाय ॥ २० ॥ मत्कृते मन्निमित्तम् । वनमन्तिकाद्वनस्य सुमीपे ॥ २३ ॥ प्ररोचितः स्वीकृतः ॥ २४ ॥ दोषान्मृगया-

भूयोभूय इति ग्राह मन्दमन्देत्युवाच ह ॥ ३३
 प्रहरस्व शरानेताभाराचान्मर्मभेदिनः ।
 इत्युक्तो बाणवर्ष स मुमोच सहसार्जुनः ॥ ३४
 ततस्तौ तत्र संरब्धौ गर्जमानौ मुहुर्मुहुः ।
 शरैराशीविषाकारैस्ततश्चाते परस्परम् ॥ ३५
 ततोऽर्जुनः शरवर्ष किराते समवासृजत् ।
 तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ॥ ३६
 मुहूर्तं शरवर्षं तु प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
 अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ३७
 स दृष्ट्वा बाणवर्षं तु मोधीभूतं धनंजयः ।
 परमं विस्मयं चक्रे साधुसाध्विति चाब्रवीत् ॥ ३८
 अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः ।
 गाण्डीवमुक्ताभाराचान्प्रतिगृह्णात्यविह्वलः ॥ ३९
 कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्भद्रो यक्षः सुरोऽसुरः ।
 विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ४०
 न हि मद्भाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ।
 शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ४१
 देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः ।
 अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ४२
 ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
 व्यसृजच्छतधा राजन्मयूखानिव भास्करः ॥ ४३
 तान्प्रसन्नेन मनसा भगवाँल्लोकभावनः ।
 शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ४४
 क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृत्तः फल्गुनस्तदा ।
 वित्रासं च जगामाथ तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥ ४५
 चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् ।
 पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे ॥ ४६
 किं नु मोक्षयामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः ।
 अयं च पुरुषः कोपि बाणान्प्रसति सर्वशः ॥ ४७
 अहमेनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् ।
 नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ४८
 प्रगृह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च ।

मुष्टिभिश्चापि हतवान्वज्रकल्पैर्महाद्युतिः ॥ ४९
 संप्रायुध्यद्वनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा ।
 तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः ॥ ५०
 ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत् ।
 युद्धस्यान्तमभीप्सन्वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ५१
 तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ।
 मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः ॥ ५२
 तस्य मूर्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः ।
 ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फल्गुनः ५३
 तदा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः ।
 किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ॥ ५४
 मुष्टिभिर्वज्रसंस्पर्शैर्धूममुत्पादयन्मुखे ।
 प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ॥ ५५
 ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः ।
 किरातरूपी भगवानर्दयामास फल्गुनम् ॥ ५६
 ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समजायत ।
 पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ५७
 सुमुहूर्तं तयोर्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
 भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥ ५८
 महाराज ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली ।
 पाण्डवं च विचेष्टन्तं किरातोप्यहनद्वलात् ॥ ५९
 तयोर्भुजविनिष्पेषात्संधर्षेणोरसोत्स्था ।
 समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ६०
 तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् ।
 तेजसा व्यक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ६१
 ततोऽभिपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबभौ ।
 फल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ६२
 निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महामनाः ।
 ततः पपात संमूढस्ततः प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ६३
 स मुहूर्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।
 रुधिरैणाप्लुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः ॥ ६४
 शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् ।

धर्मातिक्रमरूपान् ॥ ३० ॥ . नाराचान् शरजातिभेदान्
 ॥ ३४ ॥ अहोऽयमिति संधिरार्षः ॥ ३९ ॥ सहितुं
 सोढुम् ॥ ४१ ॥ असक्तमकुण्ठितम् ॥ ५२ ॥ पफाल विशीर्णः

॥ ५३ ॥ धूमं क्रोधावेशेन ॥ ५५ ॥ पीड्य निपीड्य ॥ ६१ ॥
 गात्रेषु संरुद्धश्चलनहीनः ॥ ६२ ॥

मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् ॥६५॥
 तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितम् ।
 अपश्यत्पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिं गतः ॥ ६६॥
 पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः ।
 [उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरगीर्हरः ।
 जातविस्मयमालोक्य ततः क्षीणाङ्गसंहतिम् ॥६७॥
 भव उवाच ।
 भोभो फल्गुन तुष्टोस्मि कर्मणाऽप्रतिमेन ते ।
 शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ६८॥
 समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानघ ।
 प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां भरतर्षभ ॥ ६९॥
 ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वं मुनिर्भवान् ।
 विजेष्यसि रणे शत्रून्पि सर्वान्दिवौकसः ॥ ७०॥
 [प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् ।
 त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् ॥७१॥
 वेशंपायन उवाच ।
 ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
 ददर्श फल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ७२॥
 स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा ग्रणिपत्य च ।
 प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरंजयः ॥ ७३॥
 अर्जुन उवाच ।
 कपर्दिन्सर्वभूतेश भगनेत्रनिपातन ।
 [देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ॥ ७४॥
 कारणानां च परमं जाने त्वां त्र्यम्बकं विशुम् ।

देवानां च गतिं देवं त्वत्प्रसूतमिदं जगत् ॥ ७५॥
 अजेयस्त्वं त्रिभिलोकैः सदेवासुरमानुषैः ।
 शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे ॥ ७६॥
 दक्षयज्ञविनाशाय हरिरूपाय ते नमः ।
 ललाटाक्षाय शर्वाय मीढुषे शूलपाणये ॥ ७७॥
 पिनाकगोप्ते सूर्याय मङ्गल्याय च वेधसे ।
 प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतमहेश्वर ॥ ७८॥
 गणेशं जगतः शम्भुं लोककारणकारणम् ।
 प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हरम् ॥ ७९॥
 व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर ।
 भगवन्दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम् ॥ ८०॥
 दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम् ।
 प्रसादये त्वां भगवन्सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ ८१॥
 न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ।
 कृतो मयाऽयमज्ञानाद्विमर्दो यस्त्वया सह ।
 शरणं प्रतिपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर ॥ ८२॥
 वेशंपायन उवाच ।
 तमुवाच महातेजाः प्रहसन्वृषभध्वजः ।
 प्रगृह्य रुचिरं बाहुं क्षान्तमित्येव फल्गुनम् ॥ ८३॥
 परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवान्हरः ।
 पुनः पार्थ सान्त्वपूर्वमुवाच वृषभध्वजः ॥ ८४॥
 'गङ्गाङ्कितजटः शर्वः पार्थस्यामिततेजसः ।
 प्रगृह्य रुचिरं बाहुं वृत्तं ताम्रतलाङ्गुलिम् ॥' ८५॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

महादेवेन पार्थाय स्वग्रस्तगाण्डीवादिग्रस्तर्पणपूर्वकं पाशुपतास्त्रप्रदानम् ॥ १ ॥

देवदेव उवाच ।
 नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् ।
 बदर्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान्बहून् ॥ १॥
 त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे ।

प्रकृतिं स्वास्थ्यम् ॥ ६६ ॥ चक्षुः दिव्यज्ञानम् ॥ ७० ॥
 मीढुषे वर्षकाय ॥ ७७ ॥ एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

युवाभ्यां पुरुषाभ्याभ्यां तेजसा धार्यते जगत् ॥२॥
 शक्राभिषेके सुमहद्वनुर्जलदनिःस्वनम् ।
 प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥३॥
 तदेतदेव गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम् ।

शस्ताः मारिताः ॥ ३ ॥

* कुण्डलान्तर्गताः श्लोकाः क. ध. पुस्तकयोर्न दृश्यन्ते ।

मायामास्थाय तद्भस्तं मया पुरुषसत्तम ॥ ४
 तूणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ करोचितौ ।
 भविष्यति शरीरं च नीरुजं कुरुनन्दन ॥ ५
 प्रीतिमानसि वै पार्थ भवान्सत्यपराक्रमः ।
 गृहाण वरमस्सत्तः काङ्क्षितं यन्नरर्षभ ॥ ६
 न त्वया सदृशः कश्चित्पुमान्मर्त्येषु भारत ।
 दिवि वा वर्तते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिंदम ॥ ७
 अर्जुन उवाच ।
 वरं ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज ।
 कामये दिव्यमस्त्रं तद्धोरं पाशुपतं प्रभो ॥ ८
 यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् ।
 युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत् ॥ ९
 [कर्णभीष्मकृपद्रोणैर्भविता तु महाहवः ।
 त्वत्प्रसादान्महादेव जयेयं तान्यथा युधि ॥] १०
 जयेयं येन संग्रामे दानवान्राक्षसांस्तथा ।
 राज्ञश्चैव पिशाचांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् ॥ ११
 यस्मिञ्शूलसहस्राणि गदाश्वोग्रप्रदर्शनाः ।
 शराश्चाशीविषाकाराः संभवन्त्यनुमन्त्रिताः ॥ १२
 युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।
 सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कटुकभाषिणा ॥ १३
 एष मे प्रथमः कामो भगवन्भगनेत्रहन् ।
 त्वत्प्रसादाद्विनिर्मुक्तः समर्थः स्यामहं यथा ॥ १४
 भव उवाच ।
 ददामि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं विभो ।
 समर्थो धारणे मोक्षे संहारेऽपि च पाण्डव ॥ १५
 न तद्वेद महेन्द्रोपि न यमो न च यक्षराट् ।
 वरुणोऽप्यथवा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ॥ १६
 न त्वया सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् ।

जगद्विनिर्देहेत्सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १७
 अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 उपसंगृह्य विश्वेशमधीष्णेत्यथ सोऽब्रवीत् ॥ १९
 ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्तनम् ।
 तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवान्तकम् ॥ २०
 उपतस्थे महात्मानं यथा त्र्यक्षमुमापतिम् ।
 प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ २१
 ततश्चाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
 ससागरवनोद्देशा संग्रामनगराकरा ॥ २२
 शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च भेरीणां च सहस्रशः ।
 तस्मिन्मुहूर्ते संग्रामे निर्घातश्च महानभूत् ॥ २३
 अथास्त्रं जाज्वलद्भोरं पाण्डवस्यामितौजसः ।
 मूर्तिमद्विष्टितं पार्श्वे दृष्टुर्देवदानवाः ॥ २४
 स्पृष्टस्य त्र्यम्बकेणाथ फल्गुनस्यामितौजसः ।
 यत्किञ्चिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमीयिवत् ॥ २५
 स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातरुयम्बकेण तदाऽर्जुनः ।
 प्रणम्य शिरसा राजन्प्राञ्जलिर्भवमैक्षत ॥ २६
 ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी
 महामतिर्गिरिश उमापतिः शिवः ।
 धनुर्महद्वितिजपिशाचसूदनं
 ददौ भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २७
 ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा
 सहोमयाऽसिततटसानुकन्दरम् ।
 विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं
 जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

त्वत्प्रधानं त्वमेव श्रेष्ठो यस्मिन् क्षत्रे ॥ ७ ॥ विनिर्मुक्तः विशेषेण कृतकृत्यः ॥ १४ ॥ संहारे निवर्तने ॥ १५ ॥ मनसा संकल्पमात्रेण निपात्यते शत्रुः धनुषेति बाणप्रयोगेण ॥ १८ ॥

अधीष्ण्व अध्यापय ॥ १९ ॥ निर्घात उत्पातः ॥ २३ ॥ वशी वश इच्छा तद्वान् । तज्जयीत्यर्थः ॥ २७ ॥ चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

यमवरुणकुबेरैरर्जुनायास्त्रदानम् ॥ १ ॥ अर्जुनं प्रति शक्रेण स्वर्गागमनचोदना ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्य संपश्यतस्त्वेव पिनाकी गोवृषध्वजः ।
जगामादर्शनं भानुर्लोकस्येवास्तमीयिवान् ॥ १
ततोऽर्जुनः परं चक्रे विस्रयं परवीरहा ।
मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत ॥ २
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि यन्मया त्र्यम्बको हरः ।
पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ३
कृतार्थं चावगच्छामि परमात्मानमात्मना ।
शत्रूंश्च विजितान्सर्वान्निर्वृत्तं च प्रयोजनम् ॥ ४
इत्येवं चिन्तयानस्य पार्थस्यामिततेजसः ।
ततो वैदूर्यवर्णाभो भासयन्सर्वतो दिशः ।
यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः ॥ ५
नागैर्नर्देनदीभिश्च दैत्यैः साध्यैर्मरुद्गणैः ।
वरुणो यादसांभर्ता वशी तं देशमागमत् ॥ ६
अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महार्चिषा ।
कुबेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः ॥ ७
विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ।
धनानामधिपः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ॥ ८
तथा लोकान्तकः श्रीमान्यमः साक्षात्प्रतापवान् ।
मर्त्यमूर्तिधरैः सार्धं पितृभिलोकभावनैः ॥ ९
दण्डपाणिरचिन्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ।
वैवस्वतो धर्मराजो विमानेनावभासयन् ॥ १०
त्रील्लोकान्गुह्यकांश्चैव गन्धर्वाश्चैव पन्नगान् ।
द्वितीय इव मार्ताण्डो युगान्ते समुपस्थिते ॥ ११
भानुमन्ति विचित्राणि शिखराणि महागिरेः ।
समास्थायार्जुनं तत्र ददृशुस्तपसान्वितम् ॥ १२
ततो मुहूर्ताद्भगवानैरावतशिरोगतः ।
आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः ॥ १३
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
शुशुभे नागराजस्य सितमभ्रमिव स्थितः ॥ १४

संस्तूयमानो गन्धर्वैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।

शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्थौ सूर्य इवोदितः ॥ १५
अथ मेघस्वनो धीमान्न्याजहार शुभां गिरम् ।
यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ १६
अर्जुनार्जुन पश्यास्साल्लोकपालान्समागतान् ।
दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हति दर्शनम् ॥ १७
पूर्वर्षिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ।
नियोगाद्ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः ॥ १८
त्वया च वसुसंभूतो महावीर्यः पितामहः ।
भीष्मः परमधर्मात्मा जेतव्यश्च रणेऽनघ ॥ १९
क्षत्रं चाग्निसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितम् ।
दानवाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः ।
निवातकवचाश्चैव संसाध्याः कुरुनन्दन ॥ २०
पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
कर्णश्च सुमहावीर्यस्त्वया वध्यो धनंजय ॥ २१
अंशाश्च क्षितिसंग्रामा देवगन्धर्वैरक्षसाम् ।
त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्जिताम् ।
गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथास्वमरिकर्शन ॥ २२
अक्षया तव कीर्तिश्च लोके स्थास्यति फल्गुन ।
त्वया साक्षान्महादेवस्तोषितो हि महामृधे ॥ २३
लघ्वी वसुमती चापि कर्तव्या विष्णुना सह ॥ २४
गृहाणास्त्रं महाबाहो दण्डमप्रतिवारणम् ।
अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करिष्यसि ॥ २५
वैशंपायन उवाच ।
प्रतिजग्राह पार्थोपि विधिवत्कुरुनन्दनः ।
समन्त्रं सोपरोधं च समोक्षविनिवर्तनम् ॥ २६
ततो जलधरस्यामो वरुणो यादसांपतिः ।
पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चारयन्प्रभुः ॥ २७
पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ।
पश्य मां पृथुताम्राक्ष वरुणोऽसि जलेश्वरः ॥ २८

निर्वृत्तं निष्पन्नम् ॥ ४ ॥ यादांसि जलजन्तवस्तेषां गणः ॥ ५ ॥

नागैः सपैः ॥ ६ ॥ भानुमन्ति दीप्तिमन्ति ॥ १२ ॥ वितरामो

यच्छामः ॥ १७ ॥ संसाध्याः जेतव्याः ॥ २० ॥ मम पितुः सूर्यस्य
॥ २१ ॥ मृधे संग्रामे ॥ २३ ॥ लघ्वी भारद्वाज्या ॥ २४ ॥

मया समुद्यतान्पाशान्वारुणाननिवारितान् ।
 प्रतिगृहीष्व कौन्तेय सरहस्यनिवर्तनान् ॥ २९
 एभिस्तदा मया वीर संग्रामे तारकामये ।
 दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम् ॥ ३०
 तस्मादिमान्महासत्त्व मत्प्रसादसमुत्थितान् ।
 गृहाण न हि ते मुच्येदन्तकोप्याततायिनः ॥ ३१
 अनेन त्वं यदाऽस्त्रेण संग्रामे विचरिष्यसि ।
 तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः ॥ ३२
 'ततस्तान्वारुणानस्त्रान्दिव्यानस्त्रविदांवरः ।
 प्रतिजग्राह विधिवद्रुणाद्वासविस्तदा ॥' ३३
 ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभाषत ।
 दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३४
 प्रीतोऽहमपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल ।
 त्वया सह समागम्य अजितेन तथैव च ॥ ३५
 सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
 सहास्माभिर्भवाञ्चरान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ३६
 दर्शनं ते त्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ ।
 अमानुषान्महाबाहो दुर्जयानपि जेष्यसि ॥ ३७
 मत्तथैव भवानाशु गृह्णात्वस्त्रमनुत्तमम् ।
 अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य धक्ष्यसि ॥ ३८
 मत्तोऽपि त्वं गृहाणास्त्रमन्तर्धानं प्रियं भम ।
 ओजस्तेजोद्युतिकरं प्रस्वापनमरातिनुत् ॥ ३९

महात्मना शंकरेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
 तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥ ४०
 त्वदर्थमुद्यतं चेदं मया सत्यपराक्रम ।
 त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव ॥ ४१
 ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 कौबेरमधिजग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ४२
 ततोऽब्रवीद्देवराजः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
 सान्त्वयञ्छृङ्खण्यावाचा दिव्यदुन्दुभिनिःस्वनः ॥
 कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
 परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिं गतः ॥ ४३
 देवकार्यं तु सुमहत्त्वया कार्यमरिंदम ।
 आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सजीभव महाद्युते ॥ ४५
 रथो मातलिसंयुक्त आगतस्त्वत्कृते मम ।
 तत्र तेऽहं प्रदास्यामि सर्वाण्यस्त्राणि कौरव ॥ ४६
 तान्दृष्ट्वा लोकपालांस्तु समेतान्गिरिर्मूर्धनि ।
 जगाम विस्मयं धीमान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ४७
 ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्समागतान् ।
 पूजयामास विधिवद्वाग्भिरद्भिः फलैरपि ॥ ४८
 ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिपूज्य धनंजयम् ।
 यथागतेन विबुधाः सर्वे कामं मनोजवाः ॥ ४९
 ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभः ।
 कृतार्थमथ चात्मानं स मेने पूर्णमानसम् ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

कैरातपर्व समाप्तम् ॥ ३ ॥

(अथेन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥ ४ ॥)

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

पार्थेन मातलिसमानीतरथारोहणेन स्वर्गगमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिबर्हणः ।

संयतानि बद्धानि ॥ ३० ॥ अजितेन कृष्णेन यथा तथैव प्रीतोऽस्मि
 ॥ ३५ ॥ पूर्वदेव नर ॥ ३६ ॥ उद्यतमुपस्थितम् ॥ ४१ ॥

वन० १०

चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथागमम् ॥ १
 तस्य चिन्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः ।

देवगतिं देवानां परायणत्वम् ॥ ४४ ॥ आगन्ता इति झ.पाठः ।
 आगन्ता आयास्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ एकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१

रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ २
 नभो वितिमिरं कुर्वञ्जलदान्पाटयन्निव ।
 दिशः संपूरयन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥ ३
 असयः शक्तयो भीमा गदाश्वोप्रदर्शनाः ।
 दिव्यप्रभावाः प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः ॥ ४
 तथैवाशनयश्चैव चक्रयुक्तास्तुलागुडाः ।
 वायुस्फोटाः सनिर्घाताः शङ्खमेघस्वनास्तथा ॥ ५
 तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः ।
 सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च यथोपलाः ॥ ६
 दशवाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् ।
 वहन्ति यं नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७
 तत्रापश्यन्महानीलं वैजयन्तं महाप्रभम् ।
 ध्वजमिन्दीवरस्यामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८
 तस्मिन्स्थे स्थितं सूतं तप्तहेमविभूषितम् ।
 दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवराजमतर्कयत् ॥ ९
 तथा तर्कयतस्तस्य फल्गुनस्याथ मातलिः ।
 सन्नतः प्रस्थितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १०
 भोभो शक्रात्मज श्रीमञ्जकस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
 आरोहतु भवाञ्जशीघ्रं रथमिन्द्रस्य संमतम् ॥ ११
 आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः ।
 कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ १२
 एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा ।
 गन्धर्वैरप्सरोगैश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते ॥ १३
 अस्माल्लोकाद्देवलोकं पाकशासनशासनात् ।
 आरोह त्वं मया सार्धं लब्ध्वास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४
 अर्जुन उवाच ।
 मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमम् ।
 राजसूयाश्चमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ १५
 पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 दैवतैर्वा दुरारोहं दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६
 नातप्तपसा शक्य एष दिव्यो महारथः ।
 द्रष्टुं वाऽप्यथवा स्पृष्टुमारोहं कुत एव च ॥ १७

पाटयन् द्विधाकुर्वन् ॥ ३ ॥ तुलागुडाः भाण्डगोलकाः ।
 वायुस्फोटाः वेगवशाद्वायुं जनयन्तः ॥ ५ ॥ हरीणां पीतकौ-
 शेयसंनिभानां वाजिनां सहस्राणीत्येकदेशान्वयः ॥ ७ ॥ वैज-

त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि ।
 पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्पथं यथा ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः ।
 आरुरोह रथं शीघ्रं हयाञ्जग्राह रश्मिभिः ॥ १९
 ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाप्नुतः शुचिः ।
 जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत्कुरुनन्दनः ॥ २०
 ततः पितृन्यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि ।
 मन्दरं शैलराजं तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २१
 साधूनां पुण्यशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् ।
 त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ २२
 त्वत्प्रसादात्सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ।
 स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स देवैः सह गतव्यथाः ॥ २३
 अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन् ।
 गच्छाम्यामन्नयित्वा त्वां सुखमस्म्युषितस्त्वयि ॥ २४
 तव सानूनि कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च ।
 तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ॥ २५
 फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि ततस्ततः ।
 सुसुगन्धाश्च वार्योघास्त्वच्छरीरविनिःसृताः ।
 अमृतास्वादसदृशाः पीताः प्रस्रवणोदकाः ॥ २६
 शिशुर्यथा पितुश्चाङ्के सुखं शेते तटे तथा ।
 मया तवाङ्के ललितं शैलराज महाप्रभो ॥ २७
 अप्सरोगणसंकीर्णं ब्रह्मघोषानुनादिते ।
 सुखमस्म्युषितः शैल तव सानुषु नित्यदा ॥ २८
 एवमुक्त्वार्जुनः शैलमामन्त्र्य परवीरहा ।
 आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः ॥ २९
 स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान्प्रहृष्टः कुरुनन्दनः ॥ ३०
 सोऽदर्शनपथं यातो मर्त्यानां धर्मचारिणाम् ।
 ददर्शाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः ॥ ३१
 न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः ।
 स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया ॥ ३२

यन्तं नाम्ना देवेन्द्रध्वजम् ॥ ८ ॥ आलुतः स्नातः ॥ २० ॥
 ललितं क्रीडितम् ॥ २७ ॥

तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ।
 आकाशे विप्रकृष्टत्वात्तनूनि सुमहान्त्यपि ॥ ३३
 तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ।
 ददर्श खेषु धिष्ण्येषु दीप्तिमन्ति स्वयाऽर्चिषा ॥ ३४
 तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ।
 तपसा च जितं स्वर्गं संपेतुः शतसङ्कुशः ॥ ३५
 गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलिततेजसाम् ।
 गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणान् ॥ ३६
 लोकानात्मप्रभान्पश्यन्फलगुनो विस्मयान्वितः ।
 पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह ॥ ३७

एते सुकृतिनः पार्थ खेषु धिष्ण्येष्ववस्थिताः ।
 तान्दृष्ट्वानसि विभो तारारूपाणि भूतले ॥ ३८
 ततोऽपश्यत्स्थितं द्वारि मत्तं विजयिनं गजम् ।
 ऐरावतं चतुर्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥ ३९
 स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपाण्डवसत्तमः ।
 व्यरोचत यथापूर्वं मान्धाता पार्थिवोत्तमः ॥ ४०
 अभिचक्राम लोकान्स राज्ञां राजीवलोचनः ॥ ४१
 [एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महायशः ।]
 ततो ददर्श शक्रस्य पुरीं ताममरावतीम् ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

इन्द्रेणार्जुनस्य सबहुमानं स्वार्धासनारोपणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ददर्श स पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेविताम् ।
 सर्वर्तुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १
 तत्र सौगन्धिकानां च पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् ।
 उपवीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २
 नन्दनं च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितम् ।
 ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयद्भिरिव द्रुमैः ॥ ३
 नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना ।
 स लोकः पुण्यकट्वणां नापि युद्धे पराञ्छुखैः ॥ ४
 नायज्वभिर्नात्रतिकैर्न वेदश्रुतिवर्जितैः ।
 नानापुताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानबहिष्कृतैः ॥ ५
 नापि यज्ञह्नैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथंचन ।
 पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसादैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६
 स तद्दिव्यं वनं पश्यन्दिव्यगीतनिनादितम् ।
 प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ७
 तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः ।
 संस्थितान्यभियातानि ददर्शयुतशस्तदा ॥ ८

संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरोगणैश्च पाण्डवः ।
 पुष्पगन्धवहैः पुण्यैर्वायुभिश्चानुवीजितः ॥ ९
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ॥ १०
 आशीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिःस्वनैः ।
 प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११
 नक्षत्रमार्गं विपुलं सुरवीथीति विश्रुतम् ।
 इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः समन्ततः ॥ १२
 तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽथाश्विनौ तथा ।
 आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३
 राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः ।
 तम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ च हाहा हूहूः ॥ १४
 तान्स सर्वान्समागम्य विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमर्दिमः ॥ १५
 ततः पार्थो महाबाहुरवतीर्थं रथोत्तमात् ।
 ददर्श साक्षाद्देवेशं पितरं पाकशासनम् ॥ १६
 पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा ।

विप्रकृष्टत्वात् दृष्टत्वात् । सुमहान्त्यपि तनूनि सूक्ष्माणि दृश्यन्ते ॥ ३३ ॥ धिष्ण्येषु स्थानेषु ॥ ३४ ॥ संक्रमन् गच्छन्

॥ ४२ ॥ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

नन्दनं नामतः ॥ ३ ॥

दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ १७
 विश्वावसुप्रभृतिभिर्गन्धर्वैः स्तुतिवन्दिभिः ।
 स्तूयमानं द्विजाग्र्यैश्च ऋग्यजुःसामसंस्तवैः ॥ १८
 ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाऽभ्यगमद्वली ।
 स चैनं वृत्तपीनाभ्यां बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९
 ततः शक्रासने पुण्ये देवर्षिगणसेविते ।
 शक्रः पाणौ गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके ॥ २०
 मूर्ध्नि चैनमुपाध्याय देवेन्द्रः परवीरहा ।
 अङ्गमारोपयामास प्रश्रयावनतं तदा ॥ २१
 सहस्राक्षनियोगात्स पार्थः शक्रासनं तदा ।
 आरुरुक्षुरमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२
 ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुरर्जुनस्य शुभं मुखम् ।
 पस्पर्श पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३
 प्रमार्जमानः शनकैर्बाहू चास्यायतौ शुभौ ।
 ज्याशरक्षेपकठिनौ स्तम्भाविहिरण्मयौ ॥ २४
 वज्रग्रहणचिह्नेन करेण परिसान्त्वयन् ।
 मुहुर्मुहुर्वज्रधरो बाहू चास्फोटयञ्जनैः ॥ २५
 स्रयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदृक् ।
 हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चातृप्यत वृत्रहा ॥ २६
 एकासनोपविष्टौ तौ शोभयांचक्रतुः सभाम् ।
 सूर्याचन्द्रमसौ व्योम चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥ २७
 तत्र स गाथा गायन्ति साम्ना परमवल्गुना ।
 गन्धर्वास्तुम्बुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ २८
 घृताची मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः स्वयंप्रभा ।
 उर्वशी मिश्रकेशी च दण्डगौरी वरूथिनी ॥ २९
 गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजांगरा ।
 चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वरा ॥ ३०
 एताश्चान्याश्च ननृतुस्तत्रतत्र शुचिस्मिताः ।

चित्तप्रमथने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ३१
 महाकटितटश्रोण्यः कम्पमानैः पयोधरैः ।
 कटाक्षहावमाधुर्यैश्चेतोबुद्धिमनोहरैः ॥ ३२
 [ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्घ्यमुत्तमम् ।
 शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरञ्जसा ॥ ३३
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् ।
 प्रवेशयामासुरथो पुरंदरनिवेशनम् ॥ ३४
 एवं संपूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः ।
 उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः ॥ ३५
 शक्रस्य हस्तादयितं वज्रमस्त्रं च दुःसहम् ।
 अशनीश्च महानादा मेघवर्हिणलक्षणाः ॥ ३६
 गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातृन्सस्सार पाण्डवः ।
 पुरंदरनियोगाच्च पञ्चाब्दानवसत्सुखी ॥ ३७
 ततः शक्रोऽब्रवीत्पार्थ कृतास्त्रं काल आगते ।
 नृत्यं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवाप्नुहि ॥ ३८
 वादित्रं देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
 तदर्जयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ३९
 सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरंदरः ।
 स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ४०
 गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह ।
 तथाऽपि नालभञ्जर्म तरस्वी द्यूतकारितम् ॥ ४१
 दुःशासनवधामर्षी शकुनेः सौबलस्य च ।
 ततस्तेनातुलां प्रीतिमुपागम्य क्वचित्क्वचित् ।
 गान्धर्वमतुलं नृत्यं वादित्रं चोपलब्धवान् ॥ ४२
 स शिक्षितो नृत्यगुणाननेका-
 न्वादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्वान् ।
 न शर्म लेभे परवीरहन्ता
 भ्रातृन्सरन्मातरं चैव कुन्तीम् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

प्रश्रयावनतं विनयेन प्रह्वीभूतम् ॥ २१ ॥ वज्रग्रहणस्य चिह्नं
 किणो यस्मिन् ॥ २५ ॥ गीतानि अमन्त्रोपरि गानम् । साम
 मन्त्रोपरि गानम् ॥ २८ ॥ चेतः अलोचनात्मिका चित्तवृत्तिः ।

बुद्धिरध्यवसायरूपा । मनः संकल्पविकल्पात्मकम् । कटाक्षा-
 दिभिः चित्तस्य वृत्त्यन्तरं हरन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ त्रिचत्वारिं-
 शोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

उर्वश्यामर्जुनस्य दृष्टिविशेषेण तस्य तस्यामनुरागोप्रेक्षिणा शक्रेण चित्रसेनद्वारा तस्यास्तं प्रति यापनम् ॥ १ ॥ तया स्वप्रार्थनां व्यर्थीकृतवत्ते पार्थाय क्लीबो भवेति शापदानम् ॥ २ ॥ शक्रेण तच्छापस्य भाव्यज्ञातवासमात्रोपयोगितया पर्यवसानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

कदाचित्स हि देवेन्द्रश्चित्रसेनं रहोऽब्रवीत् ।
पार्थस्य चक्षुर्वश्यां सक्तं विज्ञाय वासवः ॥ १
गन्धर्वराज गच्छाद्य प्रहितोऽप्सरसांवराम् ।
उर्वशीं पुरुषव्याघ्रं सोपातिष्ठतु फल्गुनम् ॥ २
यथा न तामभिसृतां विद्यादस्मन्नियोगतः ।
तथा त्वया विधातव्यं स्त्रीसंसर्गविशारद ॥ ३
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् ।
गन्धर्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीं वराम् ॥ ४
तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागतेनार्चितस्तया ।
सुखासीनः सुखासीनां स्मितपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ ५
विदितं तेऽस्तु सुश्रोणि प्रेषितोऽहमिहागतः ।
त्रिदिवस्यैकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ॥ ६
यः स देवमनुष्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः ।
श्रिया शीलेन रूपेण श्रुतेन च बलेन च ।
प्रख्यातः शौर्यवीर्याभ्यां प्रपन्नः प्रतिभानवान् ७
तेजस्वी सौम्यशीलश्च क्षमावाञ्छितमत्सरः ।
साङ्गोपनिषदान्वेदांश्चतुराख्यानपञ्चमान् ॥ ८
योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधां चाष्टगुणाश्रयाम् ।
ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसाऽपि च ॥ ९
एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं भगवानिव ।
अकथनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियंवदः ॥ १०
सुहृद्वाभ्रपानेन विविधेनाभिवर्षति ।
सत्यवागूर्जितो वक्ता रूपवाननहंकृतः ॥ ११
भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसंगरः ।
प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरूपोपमः ॥ १२
विदितस्तेऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्तवान् ।

तव शक्राभ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यताम् ।

तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां धनंजयः ॥ १३
एवमुक्ता स्मितं कृत्वा स्वात्मानं बहुमान्य च ।
प्रत्युवाचोर्वशी प्रीता चित्रसेनमनिन्दिता ॥ १४
यत्त्वस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्त्वयाऽनघ ।
तं श्रुत्वाऽन्यं प्रियं नारी वृणुयात्किमतोऽर्जुनं १५
महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः संप्रणयेन च ।
तस्य चाहं गुणौघेन फल्गुने जातमन्मथा ।
गच्छ त्वं हि यथाकाममागमिष्याम्यहं सुखम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।

ततो विसृज्य गन्धर्वं कृतकृत्या शुचिस्मिता ।
उर्वशी चाकरोत्स्नानं पार्थप्रार्थनलालसा ॥ १७
स्नानालङ्कारनेपथ्यैर्गन्धमाल्यैश्च शोभनैः ।
धनंजयस्य रूपेण शरैर्मन्मथचोदितैः ॥ १८
अतिविद्वेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता ।
दिव्यास्तरणसंस्तीर्णे विस्तीर्णे शयनोत्तमे ॥ १९
चित्तसंकल्पभावेन सुचित्ताऽनन्यमानसा ।
मनोरथेन संप्राप्तं रमयन्तीव फल्गुनम् ॥ २०
निशाम्य चन्द्रोदयनं विगाढे रजनीमुखे ।
प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं महत् ॥ २१
मृदुकुञ्चितदीर्घेण कुसुमोत्तमधारिणा ।
केशपाशेन ललना गच्छमाना व्यराजत ॥ २२
भ्रूक्षेपालापमाधुर्यैः कान्त्या सौम्यतयाऽपि च ।
शशिनं वक्रचन्द्रेण साऽऽह्वयन्तीव गच्छती ॥ २३
दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूपितौ ।
गच्छन्त्या हाररुचिरौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ॥ २४
स्तनोद्ग्रहनसंक्षोभात्ताम्यमाना पदेपदे ।

प्रतिभानं समये स्फूर्तिः ॥ ७ ॥ चतुराख्यानपञ्चमान्
चतुःचतुःसंख्यानं । विभक्तिलोप आर्षः ॥ ८ ॥ गुरुशुश्रूषां
मेधां च प्रत्येकमष्टगुणा अधीते प्राप्नोति । प्रसवैर्द्वै मातुः कुले द्वे

पितुस्तैश्चतुर्भिः ॥ ९ ॥ स्थूललक्ष्यो दाता ॥ १० ॥ कान्तः
सुखदः ॥ ११ ॥ स्वर्गफलं त्वत्सङ्गम् ॥ १३ ॥ आह्वयन्ती
स्पर्धया युद्धार्यम् ॥ २३ ॥

त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ॥ २५
 रथकूबरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
 मन्मथायतनं शुभ्रं रशनादामभूषितम् ॥ २६
 ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रधरं भाति जघनं निरवद्यवत् ॥ २७
 गूढगुल्फधरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
 कूर्मपृष्ठोन्नतौ चास्याः शोभेते किङ्किणीकिणौ ॥ २८
 शीधुपानेन चाल्पेन तुष्टा च मदनेन च ।
 विलासितैश्च विविधैः प्रेक्षणीयतराऽभवत् ॥ २९
 सिद्धचारणगन्धर्वैः साध्यैर्याति विलासिनी ।
 बह्वश्चर्येऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृतिः ॥ ३०
 सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ।
 तन्वभ्रप्रावृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छति ॥ ३१
 ततः प्राप्तातिदुष्प्रापा मनसाऽपि विकर्मभिः ।
 भवनं पाण्डुपुत्रस्य फल्गुनस्य शुचिस्मिता ॥ ३२
 तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता ।
 अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ॥ ३३
 उपातिष्ठत तद्वेश्म निर्मलं सुमनोहरम् ।
 स शङ्कितमना राजन्प्रत्यगच्छत तां निशि ॥ ३४
 दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः ।
 तदाऽभिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ॥ ३५
 अर्जुन उवाच ।
 अभिवादये त्वां शिरसा प्रवराप्सरसां वरे ।
 किं चागमनकृत्यं ते ब्रूहि सर्वं यथातथम् ।
 किमाज्ञापयसे देवि प्रेप्यस्तेऽहमुपस्थितः ॥ ३६
 अकामं फल्गुनं ज्ञात्वा इङ्गितज्ञा तदोर्वशी ।
 गन्धर्ववचनं सर्वं श्रावयामास फल्गुनम् ॥ ३७
 उर्वश्यावाच ।
 यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ॥ ३८
 उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे ।
 तवागमनतुष्ट्या च स्वर्गस्य परमोत्सवे ॥ ३९

उन्नतः पीवरश्च नितम्बो यस्येति विशेषणं विशेष्येण बहु-
 लमिति बाहुलकात्समासः ॥ २६ ॥

रुद्राणां चैव सान्निध्यमादित्यानां च सर्वशः ।
 समागमेऽश्विनोश्चैव वसूनां च नरोत्तम ॥ ४०
 महर्षीणां च सङ्घेषु राजर्षिप्रवरेषु च ।
 सिद्धचारणयक्षेषु महोरगगणेषु च ॥ ४१
 उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः ।
 ऋद्ध्या प्रज्वलमानेषु अग्निसोमार्कवर्ष्मसु ॥ ४२
 वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्रनन्दन ।
 दिव्ये मनोरमे गीते प्रवृत्ते पृथुलोचन ॥ ४३
 सर्वाप्सरःसु मुख्यासु प्रनृत्तासु कुरूद्रह ।
 त्वं किलानिमिषः पार्थ मामेकां तत्र दृष्टवान् ॥ ४४
 तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसाम् ।
 तव पित्राऽभ्यनुज्ञाता गताः खनिलयान्सुराः ॥ ४५
 तथैवाप्सरसः सर्वा विशिष्टाः स्वगृहं गताः ।
 अपि चान्याश्च शत्रुघ्न तव पित्रा विसर्जिताः ॥ ४६
 ततः शक्रेण संदिष्टश्चित्रसेनो ममान्तिकम् ।
 प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीत्स्वयम् ॥ ४७
 त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि ।
 प्रियं कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ॥ ४८
 शक्रतुल्यं रणे शूरं रूपौदार्यगुणान्वितम् ।
 पार्थ प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येवं तदाऽब्रवीत् ॥ ४९
 ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ ।
 तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिंदम ॥ ५०
 न केवलं हि चक्रेण प्रेषिता चाहमागतां ।
 चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः ॥ ५१
 वैशंपायन उवाच ।
 तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जान्वितोऽर्जुनः ।
 उवाच कर्णो हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशोपमः ॥ ५२
 दुःश्रुतं मेऽस्तु सुभगे यन्मां वदसि भामिनि ।
 गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ॥ ५३
 [यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम ।
 तथा त्वमपि कल्याणी नात्र कार्या विचारणा] ॥ ५४
 यच्चैक्षिताऽसि विस्पष्टं विशेषेण मया शुभे ।

अवभृथो यज्ञान्तज्ञानं तत्प्राप्ये ॥ ४५ ॥

तच्च मे कारणं सर्वं शृणु सत्येन सुस्मिते ॥ ५५ ।
 इयं पौरववंशस्य जननी सुदतीति ह ।
 त्वामहं दृष्ट्वांस्तत्र विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ५६
 न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्सरः ।
 गुरोर्गुरुतरा मे त्वं मम त्वं वंशवर्धिनी ॥ ५७
 उर्वश्युवाच ।
 अनावृताश्च सर्वाः स्म देवराजाभिनन्दन ।
 गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ॥ ५८
 पितरः सोदराः पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः ।
 तपसा रमयन्त्यस्मान्न च तेषां व्यतिक्रमः ॥ ५९
 तत्प्रसीद न मामार्तां विसर्जयितुमर्हसि ।
 हृच्छयेन च संतप्तां भक्तां च भज मानद ॥ ६०
 अर्जुन उवाच ।
 शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
 शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ॥ ६१
 यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव समा इह ।
 तथा च वंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी ॥ ६२
 गच्छ मूर्ध्ना प्रपन्नोसि पादौ ते वरवर्णिनि ।
 त्वं हि मे मातृवत्पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ॥ ६३
 वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽवधूता पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्च्छिता ।
 वेपन्ती भ्रुकुटीवक्रा शशापाथ धनंजयम् ॥ ६४
 उर्वश्युवाच ।
 तव पित्राऽभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागताम् ।
 यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशंगताम् ॥ ६५
 तस्मात्त्वं नर्तकः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः ।
 अपुंस्त्वेन च विख्यातः षण्ढवद्विचरिष्यसि ॥ ६६
 एवं दत्त्वाऽर्जुने शापं स्फुरितोष्ठी श्वसन्यथ ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

शक्रेण स्वर्गमागतं लोमशंप्रति पार्थमहिमानुवर्णनपूर्वकं युधिष्ठिराय तद्भुत्तान्तकथनप्रार्थना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पुरोर्वेशे हि ये पुत्रा इति ज्ञ. पाठः ॥ ५९ ॥ इदममरवरा-
 त्मजस्यधोरं धृतिमचलां च धनजयस्य श्रुत्वा । अपगतभय-

पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी स्वं निवेशमम् ॥ ६७
 पार्थोपि लब्ध्वा शापं तं तां निशां दुःखितोऽवसत् ।
 विवक्षुश्चित्रसेनाय प्रातः सर्वमहृष्टवत् ॥ ६८
 ततः प्रभाते विमले गन्धर्वाय यथातथम् ।
 निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ॥ ६९
 तच्च सर्वं यथावृत्तं शापं चैव यथातथम् ।
 अवेदयच्च शक्रस्य चित्रसेनोऽपि सर्वशः ॥ ७०
 तदा त्वानाय्य तनयं विविक्ते हरिवाहनः ।
 सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥
 सुपुत्राद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ।
 ऋषयोपि हि धैर्येण जिता वै ते महाभुज ॥ ७२
 यं च दत्तवती शापमुर्वशी तव मानद ।
 स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ॥ ७३
 अज्ञातवासो वस्तव्यो भवद्भिर्भूतलेऽनघ ।
 वर्षे त्रयोदशे वीर तत्र त्वं गमयिष्यसि ॥ ७४
 तेन नर्तकवेषेण अपुंस्त्वेन तथैव च ।
 वर्षमेकं विहृत्यैव ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि ॥ ७५
 एवमुक्तस्तु शक्रेण फल्गुनः परवीरहा ।
 मुदं परमिकां लेभे न च शापं व्यचिन्तयत् ॥ ७६
 चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना ।
 रेमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनंजयः ॥ ७७
 य इमां शृणुयान्नित्यं धृतिं पाण्डुसुतस्य वै ।
 न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ॥ ७८
 इदममरवरात्मजस्य धोरं
 शुचि चरितं विनिशाम्य फल्गुनस्य ।
 व्यपगतमददम्भरागदोषा-
 स्त्रिदिवगताऽभिरमन्ति मानवेन्द्राः ॥ ७९

ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्घ्यमुत्तमम् ।

दम्भरागरोषास्त्रिदिवगता रमयन्ति मानवेन्द्राः । इति क. ध.
 पाठः ॥ ७९ ॥ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

शक्रस्य भूतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरञ्जसा ॥ १
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् ।
 प्रवेशयामासुरथो पुरन्दरनिवेशनम् ॥ २
 एवं संपूजितो जिष्णुर्वास भवने पितुः ।
 उपशिक्षन्महास्त्राणि संहाराणि पाण्डवः ॥ ३
 स शक्रहस्तादयितं वज्रमस्त्रं दुरुत्सहम् ।
 अशनिं च महानादां मेघघृंहितलक्षणाम् ॥ ४
 गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातृन्सस्सार पाण्डवः ।
 पुरन्दरनियोगाच्च पञ्चान्दमवसत्सुखम् ॥ ५
 ततः शक्रोऽब्रवीत्पार्थ कृतास्त्रं काल आगते ।
 नृत्तं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवाप्नुहि ॥ ६
 वादित्रं दैवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
 मदाज्ञया च कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७
 सुखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरन्दरः ।
 स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ८
 कदाचिदटमानस्तु महर्षिरथ लोमशः ।
 जगाम शक्रभवनं पुरन्दरदिदृक्षया ॥ ९
 स समेत्य नमस्कृत्य देवराजं महामुनिः ।
 ददर्शार्धासनगतं पाण्डवं वासवस्य हि ॥ १०
 ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे ।
 निषसाद द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ११
 तस्य दृष्ट्वाऽभवद्बुद्धिः पार्थमिन्द्रासने स्थितम् ।
 कथं नु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ १२
 किं त्वस्य सुकृतं कर्म के लोका वै विनिर्जिताः ।
 स एवमनुसंप्राप्तः स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ १३
 तस्य विज्ञाय संकल्पं शक्रो वृत्रविमर्दनः ।
 लोमशं प्रहसन्वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ १४
 देवर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विवक्षितम् ।
 नायं केवलमर्त्योऽभूत्क्षत्रियत्वमुपागतः ॥ १५
 महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महाभुजः ।
 अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कसाच्चित्कारणान्तरात् ॥ १६
 अहो नैनं भवान्वेत्ति पुराणमृषिसत्तमम् ।
 शृणु मे वदतो ब्रह्मन्योऽयं यच्चास्य कारणम् ॥ १७

देवनिकायाः देवसमूहाः । नालं न समर्थाः ॥ २५ ॥
 प्रबोध्यो विज्ञाप्यः ॥ ३० ॥ तेषां निवातकवचानाम् । प्रति-

नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
 ताविमावभिजानीहि हृषीकेशधनंजयौ ॥ १८
 विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी ।
 कार्यार्थमवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ॥ १९
 यन्न शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः ।
 तदाश्रमपदं पुण्यं बदरीनाम विश्रुतम् ॥ २०
 स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।
 यतः प्रवृत्ते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ २१
 तौ मन्त्रियोगाद्ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाद्युती ।
 भूमेर्भारावतरणं महावीर्यौ करिष्यतः ॥ २२
 उद्भृता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति ।
 विप्रियेषु स्थिताऽस्माकं वरदानेन मोहिताः ॥ २३
 तर्कयन्ते सुरान्हन्तुं बलदर्पसमन्विताः ।
 देवान्न गणयन्त्येते तथा दत्तवरा हि ते ॥ २४
 पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः ।
 सर्वे देवनिकाया हि नालं योधयितुं हि तान् ॥ २५
 योसौ भूमिगतः श्रीमान्विष्णुर्मुधुनिषूदनः ।
 कपिलो नाम देवोसौ भगवानजितो हरिः ॥ २६
 येन पूर्वं महात्मानः खनमाना रसातलम् ।
 दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो ॥ २७
 तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं द्विजसत्तम ।
 पाथेन च महायुद्धे समेताभ्यामसंशयम् ॥ २८
 सोऽसुरान्दर्शनादेव शक्तो हन्तुं सहानुगान् ।
 निवातकवचान्सर्वान्नागानिव महाहृदे ॥ २९
 किंतु नाल्पेन कार्येण प्रबोध्यो मधुसूदनः ।
 तेजसः सुमहाराशिः प्रबुद्धः प्रदहेज्जगत् ॥ ३०
 अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने ।
 तान्निहत्य रणे शूरः पुनर्यास्यति मानुषान् ॥ ३१
 भवानस्त्रिभुवनेन यातु तावन्महीतलम् ।
 काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ॥ ३२
 स वाच्यो मम संदेशाद्ब्रह्मात्मा सत्यसंगरः ।
 नोत्कण्ठा फल्गुर्न कार्या कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति ॥ ३३
 नाशुद्धबाहुवीर्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे ।

समासने संक्षेपणे ॥ ३१ ॥

भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् ३४
 गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः ।
 नृत्तवादित्रगीतानां दिव्यानां पारमीयिवान् ३५
 भवानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर ।
 भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रुमहृत्यरिंदम ॥ ३६
 तीर्थेष्वामृत्यु पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः ।
 राज्यं भोक्ष्यसि धर्मेण सुखी विगतकल्मषः ॥ ३७
 भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्यटन्तं महीतलम् ।
 भ्रातुर्महति विप्राय्य तपोबलसमन्वितः ॥ ३८
 गिरिदुर्गेषु च सदा देशेषु विषमेषु च ।

वसन्ति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षां विधास्यति ॥ ३९
 एवमुक्ते महेन्द्रेण बीभत्सुरपि लोमशम् ।
 उवाच प्रयतो वाक्यं रक्षेथाः पाण्डुनन्दनम् ॥ ४०
 [यथा गुप्तस्त्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम ।
 दानं दद्याद्यथा चैव तथा कुरु महामुने ॥] ४१
 वैशंपायन उवाच ।
 तथेति संप्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः ।
 काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम् ॥ ४२
 ददर्श तत्र कौन्तेयं धर्मराजमरिंदमम् ।
 तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः परिवारितम् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

अर्जुनस्य पाशुपतास्त्रलाभस्वलोकगमनादिश्रवणेन परिस्त्रियता धृतराष्ट्रेण संजयाग्रे स्वपुत्रान्प्रति परिशोचनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।
 धृतराष्ट्रो महातेजाः श्रुत्वा तत्र किमब्रवीत् ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 शक्रलोकगतं पार्थ श्रुत्वा राजाऽम्बिकासुतः ।
 द्वैपायनादृषिश्रेष्ठात्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
 श्रुतं मे सूत कातरुर्येन कर्म पार्थस्य धीमतः ।
 कच्चित्वापि विदितं याथातथ्येन सारथे ॥ ३
 प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेण मन्दात्मा पापनिश्चयः ।
 मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ४
 यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि महात्मनः ।
 त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ ५
 अस्यतः कर्णिनाराचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् ।
 नार्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः ॥ ६
 मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मृत्युवशंगताः ।
 येषां युद्धं दुराधर्षैः पाण्डवैः समुपस्थितम् ॥ ७
 तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
 अनिशं चिन्तयानोऽपि य एनमुदियाद्युधि ॥ ८

द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वा रणे ।
 महान्स्यात्संशयो लोके न तु पश्यामि नो जयम् ॥ ९
 घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ।
 अमर्षी बलवान्पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः ॥ १०
 भवेत्सुतमुलं युद्धं सर्वस्याप्यपराजितम् ।
 सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ॥ ११
 अपि सर्वेश्वरत्वं हि न वाञ्छेरन्पराजिताः ।
 वधे नूनं भवेच्छान्तिरेतेषां फल्गुनस्य वा ॥ १२
 न तु हन्ताऽर्जुनस्यास्ति जेता वाऽस्य न विद्यते ।
 मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति समुत्थितः ॥ १३
 त्रिदशेशसमो वीरः स्वाण्डवेऽग्निमतर्षयत् ।
 जिगाय पार्थिवान्सर्वान्राजसूये महाक्रतौ ॥ १४
 शेषं कुर्याद्विरेर्वज्रो निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
 न तु कुर्युः शराः शेषं क्षिप्तास्तात किरीटिना ॥ १५
 यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चराचरम् ।
 तथा पार्थश्रुजोत्सृष्टाः शरास्तप्यन्ति मत्सुतान् ॥ १६
 अपि तद्रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
 प्रतिभाति विदीर्णैव सर्वतो भारती चमूः ॥ १७

गुडाकेशोऽर्जुनः ॥ ३५ ॥ संप्रतिज्ञायाङ्गीकृत्य ॥ ४२ ॥ पञ्च-
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

ऋताः सत्याः ॥ ५ ॥ प्रतीयातां प्रतिगच्छेताम् ॥ ९ ॥
 घृणी दयाळुः । प्रमादी अनवहितः । संरम्भी उद्यमी ॥ १० ॥

समुद्धरन्प्रवपंश्चैव बाणान्

स्थाताऽऽततायी समरे किरीटी ।

सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा

भवेद्यथा तद्वदवारणीयः ॥

१८

संजय उवाच ।

यदेतत्कथितं राजंस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।

सर्वमेतद्यथातत्त्वं नतु मिथ्या महीपते ॥ १९

मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्त्वमितौजसः ।

दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीं २०

दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा वै कडुकोदयाः ।

कर्णस्य च महाराज न स्वप्स्यन्तीति मे मतिः २१

श्रुतं हि ते महाराज यथा पार्थेन संयुगे ।

एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषा परितोषितः ॥ २२

कैरातं वेषमास्थाय योधयामास फल्गुनम् ।

जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्स्वयम् ॥ २३

‘लेभे पाशुपतं चापि परमास्त्रं महाद्युतिः’

तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुर्जुनम् ।

अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभम् ॥ २४

नैतदुत्सहते चान्यो लब्धुमन्यत्र फल्गुनात् ।

साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ २५

महेश्वरेण यो राजन्न जीर्णो ग्रस्तमूर्तिमान् ।

कस्तमुत्सहते वीरो युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ २६

आसादितमिदं घोरं तुमुलं रोमहर्षणम् ।

द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ २७

यत्र विस्फुरमाणौष्ठो भीमः प्राह वचोऽर्थवत् ।

दृष्ट्वा दुर्योधनेनोरु द्रौपद्या दर्शिताबुभौ ॥ २८

ऊरुं भेत्स्यामि ते पापं गदया वज्रकल्पया ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

वैशंपायनेन जनमेजयं प्रति पाण्डवानां वने भोज्यवस्तुकथनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

प्रवपन् प्रेरयन् । स्थाता स्थास्यति ॥ १८ ॥ नैतदुत्पत्स्यते-

ऽन्यो हि इति क. ध. पाठः ॥ २५ ॥ न जीर्णो न क्षीणः

॥ २६ ॥ अन्तं नाशम् । भार्यामर्षसमन्विताः इति झ. पाठः

त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्घृतदेविनः ॥ २९

सर्वे ग्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः ।

सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ ३०

मन्ये मन्युसमुद्भूताः पुत्राणां तव संयुगे ।

अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति वीर्यामर्षसमन्विताः ३१

धृतराष्ट्र उवाच ।

किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ।

पर्याप्तं वैरमेतावद्यत्कृष्णा सा सभां गता ॥ ३२

अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः ।

येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ॥ ३३

ममापि वचनं सूत न शुश्रूषति मन्दभाक् ।

दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतसम् ॥ ३४

ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौबलकादयः ।

ते तस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति विचेतसः ॥ ३५

स्वैरं मुक्ता ह्यपि शराः पार्थेनामिततेजसा ।

निर्दहेयुर्मम सुतान्किपुनर्मन्युनेरिताः ॥ ३६

पार्थबाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः ।

दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ ३७

यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्दनः ।

हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किंनु तस्य न निर्जितम् ३८

इदं हि सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह संजय ।

महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ ३९

प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा ।

फल्गुनेन सहायार्थे बहेर्दामोदरेण च ॥ ४०

सर्वथा न हि मे पुत्राः सहामात्याः सबान्धवाः ।

क्रुद्धे पार्थे च भीमे च वासुदेवे च सात्वते ॥ ४१

यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने ।

॥ ३१ ॥ विनये नीतौ ॥ ३३ ॥ नहि सन्तीति शेषः ॥ ४१ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

प्रवाज्य पाण्डवान्वीरान्सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १
 कथं च राजपुत्रं तमुपेक्षेतालपचेतसम् ।
 दुर्योधनं पाण्डुपुत्रान्कोपयानं महारथान् ॥ २
 किमासीत्पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यताम् ।
 वन्यं वाऽप्यथवा कृष्टमेतदाख्यातु नो भवान् ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 वानेयं च मृगांश्चैव शुद्धैर्बाणैर्निपातितान् ।
 ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जत महारथाः ॥ ४
 तांस्तु शूरान्महेष्वासांस्तदा निवसतो वने ।
 अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्साम्रयोऽनग्रयस्तथा ॥ ५
 ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
 दश मोक्षविदां तद्वद्यान्विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ६
 रुरुन्कृष्णमृगांश्चैव मेध्यांश्चान्यान्मनोरमान् ।
 बाणैरुन्मथ्य विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७

न तत्र कश्चिदुर्वर्णो व्याधितो वाऽपि दृश्यते ।
 कृशो वा दुर्बलो वाऽपि दीनो भीतोपि वा पुनः ८
 पुत्रानिव म्रियान्भ्रातृन्नातीनिव सहोदरान् ।
 पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ९
 पतींश्च द्रौपदी सर्वाञ्छिजार्तींश्च यशस्विनी ।
 मातेव भोजयित्वाऽग्रे शिष्टमाहारयत्तदा ॥ १०
 प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो
 यमौ प्रतीचीमथवाऽप्युदीचीम् ।
 धनुर्धरा मांसहेतोर्मृगाणां
 क्षयं चक्रुर्नित्यमेवोपगम्य ॥ ११
 तथा तेषां वसतां काम्यके वै
 विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानाम् ।
 पञ्चैव वर्षाणि तथा व्यतीयु-
 रधीयतां जपतां जुहतां च ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

धृतराष्ट्रेण संजयाग्रे पाण्डवपराक्रमस्मरणेन पुत्रान्प्रति परिशोचनम् ॥ १ ॥ संजयेन धृतराष्ट्रं प्रति स्वस्य चारमुखात्
 पाण्डवदिदृक्ष्या वनं गतानां कृष्णादीनां दुर्योधनादिवधप्रतिज्ञाश्रवणकथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तेषां तच्चरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतम् ।
 चिन्ताशोकपरीतात्मा मन्थुनाभिपरिप्लुतः ॥ १
 दीर्घमुष्णं च निःश्वास्य धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 अब्रवीत्संजयं सूतमामन्त्र्य भरतर्षभ ॥ २
 न रात्रौ न दिवा सूत शान्तिं प्राप्नोमि वै क्षणम् ।
 संचिन्त्य दुर्णयं घोरमतीतं द्यूतजं हि तत् ॥ ३
 तेषामसह्यवीर्याणां शौर्यं धैर्यं धृतिं पराम् ।
 अन्योन्यमनुरागं च भ्रातृणामतिमानुषम् ॥ ४
 देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युती ।
 नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ ५
 दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ ।

शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ नित्ययुक्तौ रथे स्थितौ ॥ ६
 भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूर्धनि ।
 स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसहौ ॥ ७
 निःशेषमिह पश्यामि मम सैन्यस्य संजय ॥ ८
 तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ।
 द्रौपद्यास्तं परिक्षेशं न क्षंसेतेऽत्यमर्षिणौ ॥ ९
 वृष्णयोऽथ महेष्वासाः पाञ्चाला वा महौजसः ।
 युधि सत्याभिसन्धेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
 प्रधक्ष्यन्ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १०
 रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां सूतनन्दन ।
 न शक्यः सहितुं वेगः पर्वतैरपि दुःसहः ॥ ११
 तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः ।

कृष्टं कर्षणं प्राम्यधान्यम् ॥ ३ ॥ शुद्धैर्विषालितैः । वानेयं
 वनभवनम् ॥ ४ ॥ अनग्रयः परिव्राजकाः ॥ ५ ॥ आहारयत्

आहारं कृतवती ॥ १० ॥ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥
 न क्षंसेते क्षमां न करिष्यतः ॥ ९ ॥ सहितुं सोढुम् ॥ ११ ॥

शैक्यया वीरघातिन्या गदया विचरिष्यति ॥ १२
 तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ १३
 ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्योधनवशानुगः ।
 स्मरणीयाः स्मरिष्यामि मया या न कृताः पुरा ॥ १४
 संजय उवाच ।
 व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्त्वया राजन्नुपेक्षितः ।
 समर्थेनापि यन्मोहात्पुत्रस्ते न निवारितः ॥ १५
 श्रुत्वाऽयं निर्जितान्धूते पाण्डवान्मधुसूदनः ।
 त्वरितः काम्यके पार्थान्समभावयदच्युतः ॥ १६
 द्रुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 विराटो धृष्टकेतुश्च केकयाश्च महारथाः ॥ १७
 तैश्च यत्कथितं राजन् दृष्ट्वा पार्थान्पराजितान् ।
 चारेण विदितं सर्वं तन्मया वेदितं च ते ॥ १८
 समागम्य वृतस्तत्र पाण्डवैर्मधुसूदनः ।
 सारथ्ये फल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान्हरिः ॥ १९
 अमर्षितो हि कृष्णोपि दृष्ट्वा पार्थास्तदा गतान् ।
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानब्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥ २०
 या सा समृद्धिः पार्थानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह ।
 राजसूये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा ॥ २१
 यत्र सर्वान्महीपालाञ्छस्त्रतेजोभयार्दितान् ।
 सवङ्गाङ्गान्सपौण्ड्रौ द्रान्सचोलद्रविडान्ध्रकान् ॥ २२
 सागरानूपकांश्चैव ये च पत्तनवासिनः ।
 सिंहलान्बर्बरान्मलेच्छान्ये च लङ्कानिवासिनः ॥ २३
 पश्चिमानि च राष्ट्राणि शतशः सागरान्तिकान् ।
 पल्लवान्दरदान्सर्वान्किरातान्यवनाञ्चकान् ॥ २४
 हारहूणांश्च चीनांश्च तुषारान्सैन्यवांस्तथा ।
 जागुडान्गाम्ठान्मुण्डान्स्त्रीराज्यमथ तङ्गणान् ॥ २५
 केकयान्मालवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि ।
 अद्राक्षमहमाहूतान्यज्ञे ते परिवेषकान् ॥ २६
 सा ते समृद्धिर्यैरात्ता चपला प्रतिसारिणी ।
 आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् ॥ २७

शैक्यया शिक्यस्थया भूमिं भित्त्वा पातालं प्रवेक्ष्यतीति भया-
 दन्तरिक्षे एव धृतयेत्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रतिसारिणी प्रतीपं सर-
 तीति नीचानुगामिनीत्यर्थः । आहरिष्यामि इदानीमेवेति

रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ।
 अक्रूरगदसाम्बैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च ॥ २८
 धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ।
 दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णं च भारत ।
 दुःशासनं सौबलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यति ॥ २९
 ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् ।
 धार्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमां ॥ ३०
 अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन्वीरसमागमे ।
 शृण्वत्स्वेतेषु वीरेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च ॥ ३१
 प्रतिगृह्णामि ते वाचमिमां सत्यां जनार्दन ।
 अमित्रान्मे महाबाहो सानुबन्धान्हनिष्यसि ॥ ३२
 वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव ।
 प्रतिज्ञातो वने वासो राज्ञांमध्ये मया ह्ययम् ॥ ३३
 धर्मराजस्य वचनं प्रतिश्रुत्य सभासदः ।
 धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते समयामासुरञ्जसा ॥ ३४
 केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैरमर्षितम् ।
 पाञ्चालीं प्राहुरक्लिष्टां वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३५
 दुर्योधनस्तव क्रोधादेवि त्यक्ष्यति जीवितम् ।
 प्रतिजानीम ते सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥ ३६
 ये स ते कुरवः कृष्णे दृष्ट्वा त्वां ग्राहसंस्तदा ।
 मांसानि तेषां खादन्तो हरिष्यन्ति वृकद्विजाः ॥ ३७
 पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा ।
 उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैः कृष्टाऽसि सभातले ॥ ३८
 तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले ।
 क्रव्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत् ॥
 परिक्लिष्टाऽसि यैस्तत्र यैश्चासि समुपेक्षिता ।
 तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ४०
 एवं बहुविधा वाचस्त ऊचुः पुरुषर्षभाः ।
 सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहतलक्षणाः ॥ ४१
 ते धर्मराजेन वृता वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशात् ।
 पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः ॥ ४२

शेषः । अतएव प्रार्थना सत्यं मां कुर्विति ॥ २७ ॥ समयामासुः
 समं युक्तमित्याचख्युः । समशब्दात्तदाचष्ट इति णिच् लिटि
 आम् ॥ ३४ ॥

रामश्च कृष्णश्च धनंजयश्च
 प्रद्युम्नसाम्बौ युयुधानभीमौ ।
 माद्रीसुतौ केकयराजपुत्राः
 पाञ्चालपुत्राः सह मत्स्यराज्ञा ॥ ४३
 एतान्सर्वाँल्लोकवीरानजेया-
 न्महात्मनः सानुबन्धान्ससैन्यान् ।
 को जीवितार्थी समरेऽभ्युदीया-
 त्कुद्धान्सिंहान्केसरिणो यथैव ॥ ४४

धृतराष्ट्र उवाच ।
 यन्माऽब्रवीद्विदुरो धृतकाले
 त्वं पाण्डवाञ्जेप्यसि चेन्नरेन्द्र ।
 ध्रुवं कुरुणामयमन्तकालो
 महाभयो भविता शोणितौघः ॥ ४५
 मन्ये यथा तद्भवितेति सूत
 यथा क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम् ।
 असंशयं भविता युद्धमेत-
 द्रते काले पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

समाप्तमिन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥ ४ ॥

(अथ नलोपाख्यानपर्व ॥ ५ ॥)

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

भीमयुधिष्ठिरसंवादसमये बृहदश्वागमनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरं प्रति बृहदश्वेन नलोपाख्यानकथनारम्भः ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
 युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
 न्यवसन्कृष्णया सार्धं काम्यके भरतर्षभाः ॥ २
 ततः कदाचिदेकान्ते विविक्ते मृदुशाद्वले ।
 दुःखार्ता भरतश्रेष्ठा निषेदुः सह कृष्णया ॥ ३
 धनंजयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुःखिताः ।
 तद्वियोगादितान्सर्वाञ्ज्शोकः समभिपुष्टुवे ॥ ४
 धनंजयवियोगाच्च राज्यभ्रंशाच्च दुःखिताः ।
 अथ भीमो महाबाहुयुधिष्ठिरमभाषत ॥ ५
 निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ भरतर्षभः ।
 अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ६
 यस्मिन्विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् ।

साल्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुर्न संशयः ॥ ७
 योसौ गच्छति धर्मात्मा बहून्हेतून्विचिन्तयन् ।
 भवन्नियोगाद्भीमत्सुस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ८
 यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ९
 यस्य प्रभावाद्भि वयं सभामध्ये धनुष्मतः ।
 'जितान्मन्यामहे सर्वान्धारतराष्ट्रान्ससौबलान् १०
 यस्य प्रभावान्न मया सभामध्ये महाबलाः ।'
 नीता लोकमयं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौबलाः ॥ ११
 ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
 सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ १२
 मया हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान्परान् ।
 खबाहुविजितां कृत्स्नां प्रज्ञाधीमां वसुंधराम् १३
 भवतो धृतदोषेण सर्वे वयमुपपुताः ।
 अहीनपौरुषा राजन्बलिभिर्बलवत्तराः ॥ १४

युयुधानः साल्यकिः ॥ ४३ ॥ केसरिणः क्रोधेनोच्छ्रितसटान् ॥ ४४ ॥ अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

पुष्टुवे ह्यवितवान् ॥ ४ ॥ निदेशात् आज्ञातः ॥ ६ ॥ अमुं लोकं परलोकम् ॥ ११ ॥ बलिभिः सामन्तदत्तैर्धनैर्बलवत्तराः

क्षात्रं धर्मं महाराज त्वमवेक्षितुमर्हसि ।
 न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य वनाश्रयः ॥ १५
 राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ।
 स क्षत्रधर्मविद्राजन्माधर्म्यान्नीनशः पथः ॥ १६
 प्राग्द्वादश समा राजन्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ।
 निवर्त्य च वनात्पार्थमानाय्य च जनार्दनम् ॥ १७
 व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव महाहवे ।
 धार्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयाम विशांपते ॥ १८
 सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।
 दुर्योधनं च कर्णं च यो वाऽन्यः प्रतियोत्स्यते ॥ १९
 मया प्रशमिते पश्चात्त्वमेष्यसि वनं पुनः ।
 एवं कृते न ते दोषो भविष्यति विशांपते ॥ २०
 यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिंदम ।
 अवधूय महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ २१
 एवमेतद्भवेद्राजन्यदि राजा न बालिशः ।
 अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान्धर्मपरायणः ॥ २२
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
 न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ।
 तथा भारत धर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते ॥ २३
 अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण ह ।
 तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो ।
 संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ २४
 यदि वेदाः प्रमाणं ते दिवसादूर्ध्वमच्युत ।
 त्रयोदशादितः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २५
 कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुबन्धमरिंदम ।
 एकाग्रां पृथिवीं सर्वां पुरा राजन्करोति सः ॥ २६
 द्यूतप्रियेण राजेन्द्र तथा तद्भवता कृतम् ।
 प्रायेणाज्ञातचर्यायां वयं सर्वे निपातिताः ॥ २७
 न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान्सुदुर्जनः ।
 न विज्ञास्यति दृष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः ॥ २८
 अधिगम्य च सर्वान्नो वनवासमिमं ततः ।
 प्रव्राजयिष्यति पुनर्निकृत्याऽधमपूरुषः ।

यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथंचन ॥ २९
 अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान्दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ।
 द्यूतेन ते महाराज पुनर्युद्धं प्रवर्तते ॥ ३०
 भवांश्च पुनराहूतो द्यूतेनैवापनेष्यति ।
 स तथाऽक्षेषु कुशलो निश्चितो गतचेतनः ॥ ३१
 चरिष्यसि महाराज वनेषु वसतीः पुनः ॥ ३२
 यद्यस्मान्सुमहाराज कृपणान्कर्तुमर्हसि ।
 यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्मीश्च कृत्स्नशः ।
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञो हन्तव्य इति निश्चयः ॥ ३३
 अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्तिं सुयोधनम् ।
 यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथिः ।
 हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु मे भवान् ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं ब्रुवाणं भीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उवाच सान्त्वयन् राजा मूर्ध्निपात्राय पाण्डवम् ॥ ३५
 असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् ।
 वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना ॥ ३६
 यत्त्वमाभाषसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ।
 अनृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ ३७
 अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयम् ।
 हन्ता त्वमसि दुर्धर्ष सानुबन्धं सुयोधनम् ॥ ३८
 एवं ब्रुवति भीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृषिः ॥ ३९
 तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संप्राप्तं धर्मचारिणम् ।
 शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ४०
 आश्वस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
 अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्वभाषत ॥ ४१
 अक्षद्यूते च भगवन्धनं राज्यं च मे हृतम् ।
 आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ४२
 अनक्षज्ञस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः ।
 भार्या च मे सभा नीता प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ ४३
 पुनर्द्यूतेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणम् ।

॥ १४ ॥ बालिशः बालवद्बुधाहठी । दीर्घसूत्रः चिरकारी
 ॥ २२ ॥ पुरा अग्रे ॥ २६ ॥ द्यूतेन द्यूतार्थम् ॥ ३० ॥

अपनेष्यति दूरीकरिष्यति । धियमिति शेषः ॥ ३१ ॥ कक्षं
 तृणम् ॥ ३४ ॥

प्रात्राजयन्महारण्यमजिनैः परिवारितम् ॥ ४४
 अहं वने दुर्वसतीर्वसन्परमदुःखितः ।
 अक्षघृताभिषङ्गेण गिरः शृण्वन्सुदारुणाः ॥ ४५
 आर्तानां सुहृदां वाचो द्यूतप्रभृति शंसताम् ।
 अहं हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ॥ ४६
 यस्मिंश्च वयमायत्ताः सदा गाण्डीवधन्वनि ।
 'स चेन्द्रलोकं गतवानस्त्रहेतोर्महाबलः ॥' ४७
 विना महात्मना तेन गतसत्त्व इवास्महे ।
 कदा द्रक्ष्यामि वीभत्सुं कृतास्त्रं पुनरागतम् ॥ ४८
 'इति सर्वे महेष्वासं चिन्तयाना धनंजयम् ।
 अनेन तु विषण्णोऽहं कारणेन सहानुजः ॥ ४९
 वनवासान्निवृत्तं मां पुनस्ते पापबुद्धयः ।
 जानन्तः प्रीयमाणा वै देवने भ्रातृभिः सह ।
 द्यूतेनैवाहयिष्यन्ति बलादक्षेषु तद्विदः ॥ ५०
 आहूतश्च पुनर्द्यूते नास्मि शक्तो निवर्तितुम् ।
 पणे च मम नात्यर्थं वसु किंचन विद्यते ॥ ५१
 एतत्सर्वमनुध्यायंश्चिन्तयानो दिवानिशम् ।
 न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीह कश्चन ॥ ५२
 नास्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ।
 भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोपि वा कचित् ।
 न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ५३
 'एवं ब्रुवन्तं दुःखार्तमुवाच भगवानृषिः ।
 शोकं व्यपनुदन्नाज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ॥ ५४

बृहदश्व उवाच ।

न विषादे मनः कार्यं त्वया बुद्धिमतांवर ।
 आगमिष्यति वीभत्सुरमित्रांश्च विजेष्यते ॥ ५५
 यद्वीषि महाराज न मत्तो विद्यते कचित् ।
 अल्पभाग्यतरः कश्चित्पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ५६
 अत्र ते वर्णयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ ।
 यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजाऽऽसीत्पृथिवीपते ॥ ५७
 वैशंपायन उवाच ।
 अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
 इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ५८
 बृहदश्व उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।
 यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजाऽऽसीत्पृथिवीपते ॥ ५९
 निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः ।
 तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थकोविदः ॥ ६०
 स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् ।
 वनवासं सुदुःखार्तो भार्यया न्यवसत्सह ॥ ६१
 न तस्य दासा न रथो न भ्राता न च बान्धवाः ।
 वने निवसतो राजन्नश्रूयन्त कदाचन ॥ ६२
 भवान्हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसंमितैः ।
 ब्रह्मकल्पैर्द्विजाग्र्यैश्च तस्मान्नाहंसि शोचितुम् ॥ ६३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः ।
 चरितं वदतांश्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ६४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

दमयन्त्यां समुत्कण्ठितेन नलेन वने विहरत्सु हंसेष्वेकतमस्य ग्रहणम् ॥ १ ॥ प्रतिक्रियाप्रतिज्ञानेन आत्मानं मोचि-
 तवता हंसेन नलगुणानुवर्णनेन दमयन्त्या नले रागोत्पादनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।

आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।

उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥ १

जयन्तः प्रीयमाणा वै इति क. पाठः ॥ ५० ॥ पुष्करेण राजा
 ॥ ६१ ॥ एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

'यज्वा दानपतिर्दक्षः सदा शीलपुरस्कृतः ।'

अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ।

उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २

उपपन्नो युक्तः ॥ १ ॥

ब्रह्मण्यो हेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ।
 अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३
 ईप्सितो वरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः ।
 रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ४
 तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।
 शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाग्रजाः ॥ ५
 स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
 तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ ६
 तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।
 महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७
 तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
 कन्यारत्नं कुमारंश्च त्रीनुदारान्महायशः ॥ ८
 दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ।
 उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीमपराक्रमान् ॥ ९
 दमयन्ती तु रूपेण तेजसा वपुषा श्रिया ।
 सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १०
 अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकृतम् ।
 शतं सखीनां च तदा पर्युपास्ते शचीमिव ॥ ११
 तत्र स्म राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
 सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामनी यथा ॥ १२
 अतीव रूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ।
 न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती कचित् ॥ १३
 मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वाऽथवा श्रुता ।
 चित्तप्रमाथिनी बाला देवानामपि सुन्दरी ॥ १४
 नलश्च नरशार्दूलो रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
 कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ १५
 तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।
 नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनःपुनः ॥ १६
 तयोरदृष्टः कामोऽभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।
 अन्योन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ १७
 अशकुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।
 अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १८

स ददर्श ततो हंसाञ्जातरूपपरिच्छदान् ।
 वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १९
 ततोऽन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा ।
 हन्तव्योऽसि न ते राजन्करिष्यामि तव प्रियम् ॥ २०
 दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
 यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ॥ २१
 'तव चैव यथा भार्या भविष्यति तथाऽनघ ।
 विधास्यामि नरव्याघ्र सोऽनुजानातु मां भवान् ॥'
 एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महीपतिः ।
 ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २३
 विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।
 निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्शार्थं तान्खगान् ॥ २४
 सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।
 हृष्टा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २५
 अथ हंसा विसृष्टपुः सर्वतः प्रमदावने ।
 एकैकशस्तदा कन्यास्तान्हंसान्समुपाद्रवन् ॥ २६
 दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
 स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ २७
 दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः ।
 अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ २८
 [कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ।]
 तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ।
 सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ २९
 वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् ।
 दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ ३०
 त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।
 विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान्भवेत् ॥ ३१
 एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशांपते ।
 अब्रवीत्तत्र तं हंसं त्वमप्येवं नलं वद ॥ ३२
 तथेत्युक्त्वाऽण्डजः कन्यां विदर्भस्य विशांपते ।
 पुनरागम्य निषधान्नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

सौदामनी प्रावृष्यमेघसंबन्धिनी ॥ १२ ॥ मूर्तिमान् शरीरी ॥ १५ ॥
 प्रशशंसुः वार्ताहरा इति शेषः ॥ १६ ॥ हृच्छयः कामः ॥ १७ ॥

जातरूपपरिच्छदान् सुवर्णपक्षान् ॥ १९ ॥ अन्तरिक्षगः खगः
 ॥ २० ॥ गरुत्मन्तः पक्षिणः ॥ २४ ॥ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

नारदेनेन्द्रादीनप्रति दमयन्तीगुणानुवर्णनपूर्वकं तत्स्वयंवरप्रवृत्तिकथनम् ॥ १ ॥ तत्स्वयंवरार्थमागच्छद्भिरिन्द्रादिभिः पथि दृष्टस्य नलस्य दमयन्तीघटनायां दूत्येन वरणम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
तदा प्रभृति न स्वस्था नलं प्रति बभूव सा ॥ १
ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।
बभूव दमयन्ती तु निःश्वासपरमा तदा ॥ २
ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।
पाण्डुवर्णा क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ॥ ३
न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ।
न नक्तं न दिवा शेते हाहेति रुदती मुहुः ॥ ४
तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जञ्जुरिङ्गितैः ॥ ५
ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीजनः ।
न्यवेदयत्तामस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वर ॥ ६
तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ।
चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्स्वां सुतां प्रति ।
किमर्थं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्थेव लक्ष्यते ॥ ७
स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
अपश्यदात्मना कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ८
स सन्निपातयामास महीपालान्विशंपतिः ।
एषोऽनुभूयतां वीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥ ९
श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
अभिजग्मुस्ततो वीरा राजानो भीमशसनात् ॥ १०
हस्त्यश्वरथघोषेण नादयन्तो वसुंधराम् ।
विचित्रमाल्याभरणैर्बलैर्दृश्यैः खलंकृतैः ॥ ११
तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनाम् ।
यथार्हमकरोत्पूजां तेऽवसंस्तत्र पूजिताः ॥ १२
एतस्मिन्नेव काले तु सुराणामृषिसत्तमौ ।
अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितो गतौ ॥ १३
नारदः पर्वतश्चैव महाप्राज्ञौ महाव्रतौ ।
देवराजस्य भवनं विविशते सुपूजितौ ॥ १४
तावर्चयित्वा मघवा ततः कुशलमव्ययम् ।

पप्रच्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १५
नारद उवाच ।

आवयोः कुशलं देव सर्वत्रगतमीश्वर ।
लोके च मघवन्कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो ॥ १६
बृहदश्व उवाच ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा ।
धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १७
शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराञ्छुखाः ।
अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥ १८
कनु ते क्षत्रियाः शूरा नहि पश्यामि तानहम् ।
आगच्छतो महीपालान्दयितानतिथीन्मम ॥ १९
एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ।
शृणु मे मघवन्नेन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥ २०
विदर्भराज्ञो दुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥ २१
तस्याः स्वयंवरः शक्र भविता नचिरादिव ।
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २२
तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।
काङ्क्षन्ति स विशेपेण बलवृत्रनिषूदन ॥ २३
एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साम्रिकाः ।
आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥ २४
ततस्ते शुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
श्रुत्वैव चाब्रुवन्हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २५
ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ।
विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्वे महीक्षितः ॥ २६
नलोपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २७
अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितम् ।
साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं रूपसंपदा ॥ २८

जञ्जुः ज्ञातव्यः । इङ्गितैः अभिप्रायसूचकैश्चेष्टितैः ॥ ५ ॥

वन० १२

अनुभूयतां प्रेक्ष्यतां भवद्भिः ॥ ९ ॥ महीक्षितः पृथ्वीश्वराः

तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम् ।
तस्थुर्विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ २९
ततोऽन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः ।

अब्रुवन्नैषधं राजन्नवतीर्थं नभस्तलात् ॥ ३०
भोभो निषधराजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।
अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

नलेन दमयन्त्यामिन्द्रादिनिदेशनिवेदनम् ॥ १ ॥

बृहदश्व उवाच ।
तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ।
अथैतान्परिपप्रच्छ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १
के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ।
किंच तत्र मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ २
एवमुक्ते नैषधेन मघवानभ्यभाषत ।
अमरान्वै निबोधास्सान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३
अहमिन्द्रोऽयमग्निश्च तथैवायमपांपतिः ।
शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ॥ ४
त्वं वै समागतान्सान्दमयन्त्यै निवेदय ।
लोकपाला महेन्द्राद्याः समायान्ति दिदृक्षवः ॥ ५
प्राप्नुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६
एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
एकार्थसमवेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७
कथं हि जातसंकल्पः स्त्रियमुत्सृजते पुमान् ।
परार्थमीदृशं वक्तुं तद्वै पश्यामरेश्वर ॥ ८
'एवमुक्तो नैषधेन मघवान्पुनरब्रवीत् ।'
करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध ।
न करिष्यसि कस्माच्चं व्रज नैषध माचिरम् ॥ ९
'स वै त्वमागतान्सान्दमयन्त्यै निवेदय ।
श्रेयसा योक्ष्यसे हि त्वं कुर्वन्नमरशासनम् ॥' १०
बृहदश्व उवाच ।
एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत् ।

॥ २० ॥ विगतो विनष्टः दमयन्तीं प्राप्स्याम इति संकल्पो
येषाम् ॥ २९ ॥ एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ ११
प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ।
जगाम स तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवेशनम् ॥ १२
ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् ।
देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ १३
अतीव सुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनाम् ।
आक्षिपन्तीमिव च तां शशिनं स्वेन तेजसा ॥ १४
तस्य दृष्ट्वैव ववृधे कामस्तां चारुहासिनीम् ।
सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १५
ततस्ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः ।
आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥ १६
प्रशंसन्सुश्च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः ।
न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् ॥ १७
अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।
कोऽयं देवोऽथवा यक्षो गन्धर्वो वा भविष्यति ॥ १८
न तास्तं शकुवन्ति स्म व्याहर्तुमपि किंचन ।
तेजसा धर्षितास्तस्य लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १९
अथैनं स्मयमानेव स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।
दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ॥ २०
कस्त्वं सर्वानवद्याङ्गं मम हृच्छयवर्धन ।
प्राप्तोऽस्यमरवद्वीरं ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ २१
कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः ॥ २२
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ॥ २३

धर्षिता अभिभूताः ॥ १६ ॥ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

देवास्त्वां प्राप्नुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ॥ २४
तेषामेव प्रभावेण प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।

प्रविशन्तं न मां कश्चिदपश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २५
एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः ।
एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

नलदमयन्तीसंवादः ॥ १ ॥ नलेनेन्द्रादीन्प्रति दमयन्तीवचननिवेदनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।

सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।
प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन्किं करवाणि ते ॥ १
अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किंचन ।
तत्सर्वं तव विस्त्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २
हंसानां वचनं यत्तु तन्मां दहति पार्थिव ।
त्वत्कृते हि मया वीर राजानः सन्निपातिताः ॥ ३
यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद ।
विषमग्निं जलं रज्जुमास्थायै तव कारणात् ॥ ४
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तं प्रत्युवाच ह ।
तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ५
येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् ।
न पादरजसा तुल्यो मनस्ते तेषु वर्तताम् ॥ ६
विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति ।
त्राहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७
विरजांसि च वासांसि दिव्याश्चित्राः स्रजस्तथा ।
भूषणानि तु दिव्यानि देवान्प्राप्य तु शुङ्ख वै ॥ ८
य इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य ग्रसते पुनः ।
हुताशमीशं देवानां का तं न वरयेत्पतिम् ॥ ९
यस्य दण्डभयात्सर्वे भूतग्रासाः समागताः ।
धर्ममेवानुरुध्यन्ति का तं न वरयेत्पतिम् ॥ १०
धर्मात्मानं महात्मानं दैत्यदानवमर्दनम् ।
महेन्द्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत्पतिम् ॥ ११
क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे ।

वरुणं लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु ॥ १२
नैषधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
समाप्नुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वारिणा ॥ १३
देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते ।
वृणे त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्वीमि ते ॥ १४
तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिम् ।
दौत्येनागत्य कल्याणि नोत्सहे स्वार्थमीप्सितं ॥ १५
कथं ह्यहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः ।
परार्थे यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे ॥ १६
एष धर्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता ततः ।
एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयताम् ॥ १७
ततो बाष्पाकुलां वाचं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
प्रत्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ १८
अस्त्युपायो मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर ।
येन दोषो न भविता तव राजन्कथंचन ॥ १९
त्वं चैव हि नरश्रेष्ठ देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ।
आयान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ २०
ततोऽहं लोकपालानां सन्निधौ त्वां नरेश्वर ।
वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥ २१
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो राजा विशांपते ।
आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २२
तमपश्यंस्तथाऽऽयान्तं लोकपाला महेश्वराः ।
दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्वृत्तान्तं सर्वमेव तम् ॥ २३
कश्चिद्दृष्ट्वा त्वया राजन्दमयन्ती शुचिस्मिता ।

यथाश्रद्धं देवेभ्यो नमस्कृत्य प्रणयस्वेति संबन्धः । प्रण-
यस्व परिणयस्व । मामिति शेषः ॥ १ ॥ विस्त्रब्धं सविश्वासं

यथास्यात्तथा प्रणयं परिणयनं विवाहम् ॥ २ ॥ सन्निपातिताः
मेलिताः ॥ ३ ॥ मृत्युकारणादिति क. घ. पाठः ॥ ४ ॥

किमब्रवीच्च नः सर्वान्वद भूमिपतेऽनघ ॥ २४
नल उवाच ।
भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
प्रविष्टः सुमहाकक्ष्यं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतम् ॥ २५
प्रविशन्तं च मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः ।
ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥ २६
सख्यश्चास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ।
विस्मिताश्चाभवन्सर्वा दृष्ट्वा मां विबुधेश्वराः ॥ २७

वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना ।
मामेव गतसंकल्पा वृणीते सा सुरोत्तमाः ॥ २८
अब्रवीच्चैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः ।
त्वया सह नरव्याघ्र मम यत्र स्वयंवरः ॥ २९
तेषामहं संनिधौ त्वां वरयिष्यामि नैषध ।
एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ ३०
एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुपाहृतम् ।
मया शेषे प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

स्वध्वंरमण्टपे इन्द्राग्निमवरुणैर्नलसारूप्येण तत्पार्श्वे समुपवेशनम् ॥ १ ॥ दमयन्त्या स्वगुणसंतुष्टेन्द्रादिप्रसादेन नलस्यैव वरणम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
आजुहाव महीपालान्भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १
तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।
त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २
कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।
विविशुस्ते नृपा रङ्गं महासिंह इवाचलम् ॥ ३
तत्रासनेषु विविधेष्वामीनाः पृथिवीक्षितः ।
सुरभिस्रग्धराः सर्वे प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४
तां राजसमितिं पूर्णां नागैर्भोगवतीमिव ।
संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ।
'प्रविवेश नलो देवैः पुण्यश्लोको नराधिप ॥' ५
तत्र स पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः ।
आकारं वर्णसुश्लक्षणाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ६
सुकेशान्तानि चारुणि सुनासानि शुभानि च ।
मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ७
दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ ८
तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।

तत्रतत्रैव सक्ताऽभून् चचाल च पश्यताम् ॥ ९
ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनिह ॥ १०
तान्समीक्ष्य ततः सर्वान्निर्विशेषाकृतीन्स्थितान् ।
संदेहादथ वेदर्भी नाभ्यजानान्नलं नृपम् ॥ ११
'निर्विशेषवयोवेषरूपाणां तत्र सा शुभा ।'
ययं हि ददृशे तेषां तंतं मेने नलं नृपम् ।
सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याऽथ तर्कयामास भामिनी १२
कथं नु देवाञ्जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ।
एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ॥ १३
श्रुतानि देवलिङ्गानि तर्कयामास भारत ।
देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरैर्भ्यः श्रुतानि मे १४
तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्ष्ये ।
एवं विचिन्त्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ॥ १५
शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत ।
वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ॥ १६
देवेभ्यः प्राञ्जलिभृत्वा वेपमानेदमब्रवीत् ।
हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ।
पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ १७

महाकक्ष्यं महान्तं राजद्वारप्रदेशम् ॥ २५ ॥ अतः परं प्रमाणं तु भवन्तोऽमरसत्तमा इति क. पाठः ॥ ३१ ॥ त्रिपञ्चाशो-

ऽध्यायः ॥ ५३ ॥

सुनासाक्षिभ्रुवाणि चेति झ. पाठः ॥ ७ ॥ मुष्णन्ती हरन्ती

मनसा वचसा चैव यथा नातिचराम्यहम् ।
 तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १८
 यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः ।
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १९
 यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ।
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ २०
 स्वं चैव रूपं पुष्यन्तु लोकपाला महेश्वराः ।
 यथाऽहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥ २१
 निशम्य दमयन्त्यास्तत्करुणं प्रतिदेवितम् ।
 निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैषधे ॥ २२
 मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च नैषधे ।
 यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ॥ २३
 साऽपश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्स्तब्धलोचनान् ।
 अम्लानस्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिम् ॥ २४
 छायाद्वितीयो म्लानस्रजःस्वेदसमन्वितः ।
 भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः ॥ २५
 सा समीक्ष्य तु तान्देवान्पुण्यश्लोकं च भारत ।
 नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव ॥ २६
 विलज्जमाना वस्त्रान्तं जग्राहायतलोचना ।
 स्कन्धदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं परमशोभनाम् ॥ २७
 वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ।
 ततो हाहेति सहसा मुक्तः शब्दो नराधिपैः ॥ २८
 देवैर्महर्षिभिस्तत्र साधुसाध्विति भारत ।
 विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भिर्नलं नृपम् ॥ २९
 दमयन्तीं तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृपः ।
 आश्वासयद्वरारोहां ग्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ३०
 यत्त्वं भजसि कल्याणि पुमांसं देवसन्निधौ ।
 तस्मान्मां विद्धि भर्तारमेतत्ते वचने रतम् ॥ ३१
 यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणदिदेहे शुचिस्मिते ।
 तावच्चयि भविष्यामि सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ३२
 दमयन्ती तथा वाग्भिरभिनन्द्य कृताञ्जलिः ॥ ३३

तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ।
 तानेव शरणं देवाञ्जगन्तुर्भनसा तदा ॥ ३४
 वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
 ग्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ ३५
 प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।
 नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ ३६
 अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः ।
 लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३७
 यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम् ।
 अपांपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैषधः ।
 स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याः सर्वे च मिथुनं ददुः ॥ ३८
 वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ।
 'एतत्सर्वं नलोऽपश्यदमयन्ती च भारत ।
 यथा स्वप्नं महाराज तथैव ददृशुर्जनाः ॥ ३९
 ततः स्वयंवरं चक्रे भीमो राजाऽतिमानुषम् ।
 समागतेषु सर्वेषु भूपालेषु विशांपते ॥ ४०
 दमयन्त्यपि तदृष्ट्वा राजमण्डलमृद्धिमत् ।
 अन्वीक्ष्य नैषधं वव्रे भैमी धर्मेण भारत ॥ ४१
 वृते च नैषधे भैम्या निवृत्ते च स्वयंवरे ।
 सर्व एव महीपालाः प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ ४२
 पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विताः ।
 दमयन्त्याश्च मुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ ४३
 गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ।
 विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ४४
 उष्य तत्र तथाकामं नैषधो द्विपदांवरः ।
 भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम् ।
 अवाप्य नारीरत्नं तु पुण्यश्लोकोपि पार्थिवः ॥ ४५
 रेमे सह तया राजञ्छच्येव बलवृत्रहा ।
 अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोऽशुमानिव ॥ ४६
 अरञ्जयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ।
 ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः ।

॥ ८ ॥ लोकपालाः सहेश्वरा इति झ. पाठः ॥ २१ ॥ अम्ला-
 नस्रजश्च ते रजोहीनाश्चेति विग्रहः । छायाविहीनानम्लानस्रजोऽ-
 स्वेदसमन्वितानिति क. पाठः ॥ २४ ॥ यद्यस्मान्मां भजसि
 तस्मात्ते तव वचने रतं इत्येतत् विद्धि ॥ ३१ ॥

आत्मभवं आत्मन आविर्भावम् ॥ ३७ ॥ अन्नरसं यादृशे
 तादृशेऽप्यग्ने विशिष्टरसवत्ताम् । भावं सत्ताम् । मिथुनं एकैकेन
 द्वयं द्वयमपीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अनुभूय दृष्ट्वा ॥ ४३ ॥ उष्य
 वासं कृत्वा ॥ ४५ ॥ चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

अन्यैश्च बहुभिर्धीमान्क्रतुभिश्चासदक्षिणैः ॥ ४७
 पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ।
 दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ४८
 जनयामास च ततो दमयन्त्यां महामनाः ।

इन्द्रसेनं सुतं चापि इन्द्रसेनां च कन्यकाम् ॥ ४९
 एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ।
 ररक्ष वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

दमयन्तीस्वयंवरादनन्तरं दिवं गच्छतामिन्द्रादीनां मध्येमार्गं कलिद्वारपरयोर्दर्शनम् ॥ १ ॥ तैः स्वयंवरे दमयन्त्या नलवरणं निवेदितेन द्वापरद्वितीयेन कलिना नलपराभवप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥

बृहदथ उवाच ।
 वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
 यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १
 अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।
 द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क यास्यसि ॥ २
 ततोऽब्रवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 गत्वा हि वरधिष्ये तां मनो हि मम तां गतम् ॥ ३
 तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।
 वृत्तस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ४
 एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः ।
 देवानामभ्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५
 देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
 ननु तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६
 एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ।
 अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७
 का हि सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।

यो वेद धर्मानखिलान्यथावच्चरितव्रतः ॥ ८
 योऽधीते चतुरो वेदान्सर्वानाख्यानपञ्चमान् ।
 नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ।
 अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः ॥ ९
 यस्मिन्दाक्ष्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः ।
 ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ॥ १०
 एवंरूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
 आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना ॥ ११
 एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
 कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले हृदे ॥ १२
 एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरं च दिवं ययुः ।
 ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ॥ १३
 संयन्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ।
 भ्रंशविध्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते ॥ १४
 त्वमप्यक्षान्समाविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ।
 'मम प्रियकृते ह्यस्मिन्कृतवांश्च भविष्यसि ॥' १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

कलिचोदनया पुष्करेण नलाह्वानम् ॥ १ ॥ नलपुष्करयोरक्षदेवनम् ॥ १ ॥

बृहदथ उवाच ।
 एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
 आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १

निर्वृत्तः समाप्तः ॥ ४ ॥ अस्माभिः समनुज्ञातो दमयन्त्येति
 क. ध. पाठः ॥ ७ ॥ धर्मवादी दृढव्रत इति क. पाठः ॥ ९ ॥ शौचं

स नित्यमन्तराक्षी निषधेष्ववसच्चिरम् ।
 अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥ २
 कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संध्यामन्वास्त नैषधः ।

दया क्षमेति क. पाठः ॥ १० ॥ पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
 समयं संकेतम् ॥ १ ॥ अन्वास्त उपासितवान् ॥ ३ ॥

अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३
 स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।
 गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४
 अक्षयूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
 निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् ॥ ५
 एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
 कलिश्चैव वृषो भूत्वा तं वै पुष्करमन्वयात् ॥ ६
 आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
 दीव्यावेत्यब्रवीद्भाता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७
 न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।
 वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः प्राप्तकालममन्यत ॥ ८
 'ततः स राज्ञा सहसा देवितुं संप्रचक्रमे ॥ ९
 भ्रात्रा देवाभिभूतेन दैवाविष्टो जनाधिपः ।'
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
 आविष्टः कलिना धूते जीयते स्म नलस्तदा ॥ १०
 तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।
 निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमरिंदमम् ॥ ११
 ततः पौरजनाः सर्वे मन्त्रिभिः सह भारत ।

राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ १२
 ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ १३
 निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्त्रिताः ।
 अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १४
 ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।
 उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १५
 राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
 मन्त्रिभिः सहितः सर्वे राजभक्तिपुरस्कृतः ।
 'वृद्धैर्ब्राह्मणमुख्यैश्च वणिग्भिश्च समन्वितः ॥ १६
 आगतं सहितं राजंस्त्वत्प्रसादावलम्बनम् ।'
 तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ॥ १७
 तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं तथाविधाम् ।
 आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ॥ १८
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ।
 नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् ॥ १९
 तथा तदभवद्द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
 युधिष्ठिर बहून्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

धूते नलपराजयमुत्पश्यन्त्या दमयन्त्या चोदितेन सारथिना तत्पुत्रमिधुनस्य रथारोपणेन भीमनगरप्रापणम् ॥ १ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।
 उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने कृतचेतसम् ॥ १
 भयशोकसमाविष्टा राजन्भीमसुता ततः ।
 चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥ २
 सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ।
 नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३
 बृहत्सेनामतियशां तां धात्रीं परिचारिकाम् ।

हितां सर्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ॥ ४
 बृहन्सेने व्रजामात्यानानाय्य नलशासनात् ।
 आचक्ष्व यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्वसु ॥ ५
 'इत्येवं सा समादिष्टा बृहत्सेना नरेश्वर ।
 उवाच देव्या वचनं मन्त्रिणां सा समीपतः ॥ ६
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् ।
 अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा पुनराव्रजन् ॥ ७
 तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः ।

स कलिः । नलं समाविश्य रूपान्तरेण पुष्करं चाब्रवीत् ।
 दीव्य धूतं कुरु ॥ ४ ॥ वृषः श्रेष्ठः पाशश्रेष्ठो भूत्वा ॥ ६ ॥
 वृषेणाक्षमुख्येन । अब्रवीत्प्रीत्येति क. पाठः ॥ ७ ॥ यानेषु
 युग्यं युगवहं रथादि तस्य ॥ १० ॥ नायमस्ति नष्टोयमित्यर्थः

॥ १९ ॥ पुण्यः पावनः श्लोको यशो यस्य । अजीयत जितः
 ॥ २० ॥ षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

द्वितीयं द्वितीयवारम् । नच तत्प्रत्यवबुध्यतेति क. ध.
 पाठः ॥ ८ ॥

न्यवेदयद्भीमसुता न च तत्प्रत्यनन्दत ॥ ८
 वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा ।
 दमयन्ती पुनर्वेश्म व्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ९
 निशाम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराञ्जुखान् ।
 नलं च हृतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ॥ १०
 बृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्णेयं नलशासनात् ।
 सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ११
 बृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।
 वाष्णेयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ १२
 वाष्णेयं तु ततो भैमी सान्त्वयच्छृङ्गया गिरा ।
 उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ १३
 जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।
 तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १४
 यथायथा हि नृपतिः पुष्करेणैव जीयते ।
 तथातथाऽस्य वै द्यूते रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ १५
 यथा च पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वशवर्तिनः ।
 तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १६
 सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथाऽयं न शृणोति च ।
 ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति नैषधः ॥ १७
 यथा राज्ञः प्रदीप्तानां भाग्यानामद्य सारथे ।

नूनं मन्ये न शेषोस्ति नैषधस्य महात्मनः ॥ १८
 यत्तु मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ।
 शरणं त्वां प्रपन्नाऽस्मि सारथे कुरु मद्वचः ।
 न हि मे शुध्यते भावो विनाशं प्रति सारथे ॥ १९
 नलस्य दयितानश्चान्योजयित्वा मनोजवान् ।
 रथमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥ २०
 मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनं तथा ।
 अश्वांश्चेमान्यथाकामं वस वाऽन्यत्र गच्छ वा ॥ २१
 दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वाष्णेयो नलसारथिः ।
 न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः ॥ २२
 तैः समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते ।
 ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भास्तेन वाहिना ॥ २३
 हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तम् ।
 इन्द्रसेनां च तां कन्यामिन्द्रसेनं च बालकम् ॥ २४
 आमन्त्र्य भीमं राजानमार्तः शोचन्नलं नृपम् ।
 क नु यास्यामि मनसा चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
 अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीं तदा ॥ २५
 ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।
 भृतिं च स ददौ चास्य सारथ्येन नियोजितः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

द्यूते पुष्करजितेन नलेन दमयन्त्या सह वनप्रवेशः ॥ १ ॥ अन्तरिक्षे पक्षिरूपेण समुत्पतन्निरक्षैरात्मजिघृक्षोर्नलस्य
 अन्तरीयवस्त्रापकर्षणेन पलायनम् ॥ २ ॥

बृहदश्च उवाच ।

ततस्तु याते वाष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
 पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चापि वसु किञ्चन ॥ १
 हृतराज्यं नलं राजन्प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ।
 द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २
 शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यद्यूतं मया ।

कदाचिद्विनशेदपीति ज्ञा. पाठः ॥ १९ ॥ मिथुनं कुमारीं
 कुमारं च । कुण्डिनं भीमस्य नगरम् ॥ २० ॥ मुख्यशः
 मुख्येषु मुख्येषु ॥ २२ ॥ वाहिना अश्वरथेन ॥ २३ ॥ भृतिं

दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३
 पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।
 व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ४
 ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।
 'उवाच विद्यतेऽन्यच्च धनं मम नराधम ॥ ५
 पणरूपेण निक्षिप्य पुण्यश्लोकः सुदुर्मनाः ।

वेतनम् ॥ २६ ॥ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
 प्रतिपाणः पणनीयं द्रव्यम् ॥ २ ॥

उत्तरीयं तथा वस्त्रं तस्याश्वाभरणानि च ।
 उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशः ॥ ६
 एकवासा ह्यसंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः ।
 निश्चक्राम ततो राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम् ॥ ७
 दमयन्त्येकवस्त्राऽथ गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ।
 स तथा नगराभ्याशे त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ८
 पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ।
 नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्द्वयतां मम ॥ ९
 पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।
 पौरा न तस्य सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ १०
 स तथा नगराभ्याशे सत्कारार्हो न सत्कृतः ।
 त्रिरात्रमुपितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ ११
 [पीड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।
 प्रातिष्ठत् ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ॥] १२
 क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
 अपश्यच्छकुनान्कांश्चिद्विरण्यसदृशच्छदान् ॥ १३
 स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्वली ।
 अस्ति भक्ष्यो ममाद्यापि वसु चेदं भविष्यति १४
 ततस्तानन्तरीयेण वाससा स समावृणोत् ।
 तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा ॥ १५
 उत्पतन्तः खगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलम् ।
 दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् १६
 वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
 आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥
 तान्समीक्ष्य गतानक्षानात्मानं च विवाससम् ।
 पुण्यश्लोकस्तदा राजा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १८
 येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।
 प्राणयात्रां न विन्देयं दुःखितः क्षुधयाऽन्वितः ॥
 येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः ।
 इमे ते शकुना भूत्वा वासश्चापहरन्ति मे ॥ २०
 वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
 भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ २१

एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।
 अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २२
 एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।
 आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः ॥ २३
 एष पन्था विदर्भाणामेष यास्यति कोसलान् ।
 अतः परं च देशोऽयं दक्षिणो दक्षिणापथः ॥ २४
 एतद्वाक्यं नलो राजा दमयन्तीं समाहितः ।
 उवाचासकृदार्तो हि भैमीमुद्दिश्य भारत ॥ २५
 ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।
 उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ २६
 उद्वेपते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः ।
 तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २७
 हतराज्यं हतद्रव्यं विवस्त्रं क्षुच्छमान्वितम् ।
 कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां निर्जने वने ॥ २८
 श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
 वने घोरे महाराज नाशयिष्याम्यहं क्लमम् ॥ २९
 न च भार्यासमं किञ्चिन्नरस्यार्तस्य भेषजम् ।
 नित्यं हि सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ३०
 नल उवाच ।
 एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वं दमयन्ति सुमध्यमे ।
 नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ ३१
 न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमलं भीरु शङ्कसे ।
 त्यजेयमहमात्मानं न चैव त्वामनिन्दिते ॥ ३२
 दमयन्त्युवाच ।
 यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
 तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ॥ ३३
 अवैमि चाहं नृपते न तु मां त्यक्तुमर्हसि ।
 चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ॥ ३४
 पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम ।
 अतो निमित्तं शोकं मे वर्धयस्यमरोपम ॥ ३५
 यदि चायमभिप्रायस्तव राजन्भविष्यति ।
 सहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥ ३६

विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।

तेन त्वं पूजितो राजन्मुखं वत्ससि नो गृहे ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

मलेन स्वपन्त्या दमयन्त्या वस्त्रार्धच्छेदनपूर्वकं परित्यागेनापयानम् ॥ १ ॥

बृहदश्व उवाच ।

‘इत्युक्तः स तदा देव्या नलो वचनमब्रवीत् ।’
यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथंचन ॥ १
कथं समृद्धो गत्वाऽहं तव हर्षविवर्धनः ।
परिदूतो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥ २
इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनःपुनः ।
सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोर्धेन संवृताम् ॥ ३
तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां कांचिदुपेयतुः ॥ ४
तां सभामुपसंग्राप्य तदा स निषधाधिपः ।
वैदर्भ्या सहितो राजा निषसाद महीतले ॥ ५
स वै विवस्त्रो मलिनो विवर्णः पांसुगुण्ठितः ।
दमयन्त्या सह श्रान्तः सुष्वाप धरणीतले ॥ ६
‘ततः स्ववसनस्यान्तं दमयन्ती विशांपते ।
भूमावास्तीर्य सुष्वाप पतिमालिङ्ग्य शोभना ॥’ ७
दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयाऽपहृता ततः ।
सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ८
सुप्तायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशांपते ।
शोकोन्मथितचित्तः सन्न स्र शेते यथा पुरा ॥ ९
स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागं च सर्वशः ।
वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ १०
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ ११
मामियं ह्यनुरक्तैवं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ १२
मया निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुव्रता ।

उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं कचित् ॥ १३

बृहदश्व उवाच ।

स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनःपुनः ।
उत्सर्गेऽमन्यत श्रेयो दमयन्त्या नराधिप ॥ १४
न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्वर्षयितुं पथि ।
यशस्विनी महाभागा मद्भक्तेयं पतिव्रता ॥ १५
एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्तत ।
कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ॥ १६
सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रताम् ।
चिन्तयित्वाऽध्यगाद्राजा वस्त्रार्धस्यावकर्तनम् ॥ १७
कथं वासो विकर्तेयं न च बुद्ध्येत मे प्रिया ।
विचिन्त्यैवं नलो राजा सभां पर्यचरत्तदा ॥ १८
परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ १९
तेनार्धं वाससश्छित्त्वा निवस्य च परंतपः ।
सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनाम् ॥ २०
ततो निवद्बृहदयः पुनरागम्य तां सभाम् ।
दमयन्तीं तदा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ॥ २१
यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।
सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ २२
इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ।
उन्मत्तेव मया हीना कथं बुद्ध्या भविष्यति ॥ २३
कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।
चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते ॥ २४
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्रणौ ।
रक्षन्तु त्वां महाभागे धर्मेणासि समावृता ॥ २५

परिध्वंसं कलिना वस्त्रापहरणादिकेशम् ॥ १० ॥ जनस्य भार्यायाः ॥ ११ ॥ दमयन्त्यां विषये न्यवर्तत निवृत्तासती

विसर्जनेऽभूदिति शेषः ॥ १६ ॥ निवस्य परिधाय ॥ २० ॥
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

एवमुक्त्वा प्रियां भार्यां रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
कलिनाऽपहतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥ २६
गत्वागत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ।
आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनावकृष्यते ॥ २७
द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।

दोलेव मुहुरायाति याति चैव मुहुर्मुहुः ॥ २८
अवकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
सुप्तामुत्सृज्य तां भार्यां विलप्य करुणं बहु ॥ २९
नष्टात्मा कलिनाऽऽविष्टस्तत्तद्विगणयन्मुहुः ।
जगामैकां वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य मोहितः ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वने चरन्त्या दमयन्त्या अजगरेण ग्रहणम् ॥ १ ॥ वनचरेण व्याधेन तां असतोऽजगरस्य वधः ॥ २ ॥ दमयन्त्या
आत्मकामुकस्य तद्व्याधस्य स्वपातिव्रत्यमहिम्ना हननम् ॥ ३ ॥

बृहदश्व उवाच ।
अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतक्रमा ।
अबुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥ १
अपश्यमाना भर्तारं शोकदुःखसमन्विता ।
प्राक्रोशदुच्चैः संत्रस्ता महाराजेति नैषधम् ॥ २
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्किं जहासि माम् ।
हा हताऽसि विनष्टाऽसि भीताऽसि विजने वने ३
ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
कथंविधस्त्वं हि तथा सुप्तामुत्सृज्य मां गतः ॥ ४
कथमुत्सृज्य गन्ताऽसि वर्यां भार्यामनुव्रताम् ।
विशेषतो नापकृतः परेणापकृतो ह्यसि ॥ ५
शक्यसे न गिरः सत्याः कर्तुं मयि नरेश्वर ।
यास्त्वया लोकपालानां सन्निधौ कथिताः पुरा ॥ ६
नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ।
यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ७
पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावान्पुरुषर्षभ ।
भृशं भीतासि दुर्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ८
दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष तिष्ठसि नैषध ।
आचार्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ९
नृशंसां वत राजेन्द्र यन्मामेवंगतामिह ।
विलपन्तीं समालिङ्ग्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ १०
न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किंचन ।

कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचये ॥ ११
कथं नु राजंस्तृपितः क्षुधितः श्रमकश्चितः ।
सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ॥ १२
ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ।
इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ १३
मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ।
मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १४
अतीव शोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वस्य विह्वला ।
उवाच भैमी निःश्वस्य रोदमाना पतिव्रता ॥ १५
यस्याभिशापाहुः खार्तो नैष नन्दति नैषधः ।
तस्य भूतस्य तदुःखाहुः खमभ्यधिकं भवेत् ॥ १६
अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् ।
तस्मादुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ १७
एवं तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
अन्वेषति स भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १८
उन्मत्तवज्रीमसुता विलपन्ती ततस्ततः ।
हाहा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १९
तां शुष्यमाणामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् ।
करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं सुमध्यमाम् ॥ २०
सहसाऽभ्यागतां भैमीमभ्याशपरिवर्तिनीम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २१
सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च पराजिता ।

मन्युना शोकेन ॥ १३ ॥ कलिं शपति यस्येति । अभि-
शापात् वृथाद्वेषात् ॥ १६ ॥ वाशतीं क्रोशन्तीम् ॥ २० ॥

ग्राहः सर्पः ॥ २१ ॥

नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् २२ ।
 हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनागसम् ।
 ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ॥ २३
 कथं भविष्यसि पुनर्मामनुस्मृत्य नैषध ।
 [कथं भवाञ्जगामाद्य मामुत्सृज्य वने प्रभो ।]
 पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च २४
 श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैषध ।
 कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति तेऽनघ ॥ २५
 बृहदश्व उवाच ।
 तां तु कश्चिन्मृगव्याधो विचरन्गहने वने ।
 आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥ २६
 तां तु दृष्ट्वा तथा ग्रस्तामुरगेणायतेक्षणाम् ।
 त्वरमाणो मृगव्याधः संचरन्गहने वने ।
 समभिक्रम्य वेगेन सत्वरः स वनेचरः ॥ २७
 मुखे तं पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ।
 निर्विचेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः ॥ २८
 मोक्षयित्वा स तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ।
 समाश्वास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत ॥ २९
 कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चास्यागता वनम् ।

कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भामिनि ॥ ३०
 दमयन्ती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशांपते ।
 सर्वमेतद्यथावृत्तमाचक्षेऽस्य भारत ॥ ३१
 तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
 सुकुमारानवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ ३२
 अरालपक्ष्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।
 लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमीयिवान् ॥
 तामथ श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ।
 सान्त्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भामिनी ॥ ३४
 दमयन्त्यपि तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
 तीव्रोपसमाविष्टा प्रज्ज्वालेव मन्युना ॥ ३५
 स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ।
 दुर्धर्षां तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३६
 दमयन्ती तु दुःखार्ता पतिराज्यविनाकृता ।
 अतीतवाक्पथे काले शशापैर्न रुषा किल ॥ ३७
 यथाऽहं नैषधादन्यं मनसाऽपि न चिन्तये ।
 तथाऽयं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः ॥ ३८
 उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

नलमन्वेषयन्त्या दमयन्त्या वनमध्ये हस्त्यश्वरथसंकुलजनसार्धदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा सार्धनाथेन संभाषणम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
 वनं प्रतिभयं शून्यं झिल्लिकागणनादितम् ॥ १
 सिंहद्वीपिरुख्याप्रवराहर्क्षगणैर्युतम् ।
 नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितम् ॥ २
 सालवेणुधवाश्वत्थतिन्दुकेज्जुदिकिशुकैः ।
 अर्जुनारिष्टसंछन्नं स्यन्दनैश्च सशालमलैः ॥ ३

बुद्धिलाभाद्ध्वं मां विना कथं भविष्यसि कथं जीविष्यसि ।
 शापान्मुक्तः इति क. पाठः ॥ २४ ॥ विशस्य विदार्य ॥ २८ ॥
 अरालानि शोभमानानि पक्ष्माणि नयनप्रान्तरोमाणि यथोस्ता-
 दृशे नयने यस्या इति तथा ॥ ३३ ॥ मन्युना क्रोधेन ॥ ३५ ॥

जम्बाग्रलोध्रस्वदिरशाकवेत्रसमाकुलम् ।
 पन्नकामलकपुष्पकदम्बोदुम्बरावृतम् ॥ ४
 बदरीबिल्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् ।
 प्रियालतालखर्जूरहरीतकिविभीतकैः ॥ ५
 नानाधातुशतैर्नैर्द्वान्विविधानपि चाचलान् ।
 निकुञ्जान्पक्षिसंघुष्टान्दरीश्चाद्भुतदर्शनाः ॥ ६
 नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्चरतो द्विजान् ।

पतिराज्यविनाकृता पत्या राज्येन च रहिता । अतीतवाक्पथे
 वाचाप्यनिवार्ये सति । काले धूम्रवर्णे व्याधे ॥ ३७ ॥ परासुः
 गतप्राणः ॥ ३८ ॥ व्यसुर्विगतप्राणः ॥ ३९ ॥ षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 प्रतिभयं भीषणम् । झिल्लिका तीक्ष्णशब्दः पत्न्यविशेषः ॥ १ ॥

सा बहून्भीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ७
 पल्वलानि तटाकानि गिरिकूटानि सर्वशः ।
 सरित्सरांसि च तदा ददर्शाद्भुतदर्शनाम् ॥ ८
 यूथशो ददृशे चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।
 महिषान्वराहान्गोमायूनृक्षवानरपन्नगान् ॥ ९
 तेजसा यशसा लक्ष्म्या स्थित्या च परया युता ।
 वैदर्भी विचचारैका नलमन्वेषती तदा ॥ १०
 नाभिभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ।
 दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनकशिता ॥ ११
 विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
 भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलमथाश्रिता ॥ १२
 दमयन्त्युवाच ।
 सिम्होरस्क महाबाहो निषधानां जनाधिप ।
 कनु राजन्गतोसि त्वं त्यक्त्वा मां विजने वने ॥ १३
 अश्वमेधादिभिर्वीरैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ।
 कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥ १४
 यन्त्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत्समक्षं महाद्युते ।
 कर्तुमर्हसि कल्याण तद्वत् पार्थिवर्षभ ॥ १५
 यच्चोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप ।
 मत्सकाशे च तैरुक्तं तदवेक्षितुमर्हसि ॥ १६
 चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
 खधीता मनुजव्याघ्र सत्यमेकं किलैकतः ॥ १७
 तस्मादर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर ।
 उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १८
 हा वीर ननुनामाहमिष्टा किल तवानघ ।
 अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १९
 भर्त्सयत्येष मां रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः ।
 अरण्यराट् क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि ॥ २०
 न मे त्वदन्या काचिद्धि प्रियाऽस्तीत्यब्रवीस्तदा ।
 तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ २१
 उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप ।
 ईप्सितामीप्सितोसि त्वं किं मां न प्रतिभाषसे ॥
 कृशां दीनां विवर्णां च मलिनां वसुधाधिप ।
 वस्त्रार्थप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाथवत् ॥ २३

यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।
 न मानयसि मामार्थं रुदन्तीमरिर्कशन ॥ २४
 महाराज महारण्ये मामिहैकाकिनीं सतीम् ।
 आभाषमाणां स्वां पत्नीं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २५
 कुलशीलोपसंपन्नां चारुसर्वाङ्गशोभनाम् ।
 'अनुव्रतां महाराज किं मां न प्रतिभाषसे ॥' २६
 नाद्य त्वां प्रतिपश्यामि गिरावसिन्नरोत्तम ।
 वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ॥ २७
 शयानंमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप ।
 प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकनिवर्हण ॥ २८
 कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थं शोककशिता ।
 कच्चिद्दृष्टस्त्वयाऽरण्ये संगत्येति नलो नृपः ॥ २९
 कोनु मे कथयेद्य वनेऽस्मिन्विष्टितं नृपम् ।
 अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् ॥ ३०
 यमन्वेषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ।
 अयं स इति कस्याद्य श्रोष्यामि मधुरां गिरम् ॥ ३१
 अरण्यराड्यं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो महाहनुः ।
 शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति पृच्छाम्येनमशङ्किता ॥ ३२
 भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ।
 विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ ३३
 निषधाधिपतेर्भार्या नलस्याभिघातिनः ।
 पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककशिताम् ॥ ३४
 आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ।
 'सिंहस्कन्धो महाबाहुः पद्मपत्रनिभेक्षणः ॥' ३५
 अथवाऽरण्यनृपते नलं यदि न शंससि ।
 मां खादय मृगश्रेष्ठ दुःखादस्माद्विमोचय ॥ ३६
 श्रुत्वाऽरण्ये विलपितं ममैष मृगराट् स्वयम् ।
 यात्येष मृष्टसलिलामापगां सागरोपमाम् ॥ ३७
 इमं शिलोच्चयं पृच्छे शङ्खैर्वहुभिरुच्छ्रितैः ।
 विराजितं दिवस्पृग्भिर्नैकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३८
 नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूषितम् ।
 अस्वारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोच्छ्रितम् ॥ ३९
 सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगायुतम् ।
 पतत्रिभिर्वहुविधैः समन्तादनुनादितम् ॥ ४०

किंशुकाशोकबकुलपुन्नागैरुपशोभितम् ।
 [कर्णिकारधवपुष्पैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ॥] ४१
 सरिद्धिः सविहङ्गाभिः शिखरैश्च समाकुलम् ।
 'पृथिव्या रुचिराकारं चूडामणिमिव स्थितम् ।'
 गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ४२
 भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।
 शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ४३
 प्रणमे त्वाऽभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम् ।
 राजस्रुषां राजभार्या दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४४
 राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः ।
 भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४५
 राजसूयाश्चमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
 आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वश्चितेक्षणः ॥ ४६
 ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः ।
 शीलवान्वीर्यसंपन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ४७
 सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिणः प्रभुः ।
 तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥ ४८
 निषधेषु महाराजः श्वशुरो मे नरोत्तमः ।
 गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ॥ ४९
 तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ।
 क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ५०
 नलो नामारिहा श्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
 ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत्सोमपोऽग्निचित् ॥
 यथा दाता च योद्धा च सम्यक्कैव प्रशासिता ।
 तस्य मामचलश्रेष्ठ विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ५२
 त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् ।
 अन्वेषमाणां भर्तारं नलं नरवरोत्तमम् ॥ ५३
 खमुल्लिखद्भिरेतैर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः ।
 कच्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥ ५४
 गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घबाहुरमर्षणः ।
 विक्रान्तः सत्त्ववान्वीरो भर्ता मम महायशः ।
 निषधानामधिपतिः कच्चिद्दृष्टवया नलः ॥ ५५

ब्रह्मण्यः ब्रह्मणि ब्राह्मणजातौ वेदे वैदिककर्मणि परमात्मनि
 वा साधुः ॥ ४७ ॥ सुद्विजानना शोभनदन्तयुक्तमुखी ।

किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ विद्वलाम् ।
 गिरा नाश्वासयस्यस्व स्वां सुतामिव दुःखितां ५६
 वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसंध महीपते ।
 यद्यस्यस्मिन्वने राजन्दर्शयात्मानमात्मना ॥ ५७
 कदा सुस्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसन्निभाम् ।
 श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं ताममृतोपमाम् ॥ ५८
 वैदर्भ्येहीति विस्पष्टां शुभां राज्ञो महात्मनः ।
 आत्माभिधायिनीमृद्धां मम शोकविनाशिनीं ५९
 इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।
 दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ६०
 सा गत्वा त्रीनहोरात्रानन्ददर्श परमाङ्गना ।
 तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननशोभितम् ॥ ६१
 वसिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ।
 नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ६२
 अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।
 जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गदिदृक्षुभिः ॥ ६३
 वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ।
 तापसाध्युषितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ६४
 नानामृगगणैर्जुष्टं शाखामृगगणायुतम् ।
 तापसैः समुपेतं च सा दृष्ट्वैव समाश्रयत् ॥ ६५
 सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
 वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना ॥ ६६
 सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतमिया ।
 योषिद्रत्नं महाभागा दमयन्ती तपस्विनी ॥ ६७
 साऽभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ।
 स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसोत्तमैः ॥ ६८
 पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।
 आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे ॥ ६९
 तानुवाच वरारोहा कच्चिद्भगवतामिह ।
 तपःस्वप्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः ॥ ७०
 कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च ।
 तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ॥ ७१
 ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किंच चिकीर्षसि ।

सुप्रतिष्ठा सुजघना ॥ ६६ ॥ वीरसेनसुतस्य नलस्य प्रिया
 ॥ ६७ ॥

दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिं च परमामिह ॥ ७२
 विसयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ।
 अस्यारण्यस्य देवी त्वमुताहोऽस्य महीभृतः ।
 अस्याश्च नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ७३
 साऽब्रवीच्चानृषीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता ।
 न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा नैव नद्याश्च देवता ॥ ७४
 मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।
 विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७५
 विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः ।
 तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ७६
 निषधाधिपतिर्धामानलो नाम महायशः ।
 वीरः संग्रामजिद्विद्वान्मम भर्ता विशांपतिः ॥ ७७
 देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।
 गोप्ता निषधवंशस्य महातेजा महाबलः ॥ ७८
 सत्यवान्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोऽरिमर्दनः ।
 ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान्परपुरंजयः ॥ ७९
 नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः ।
 मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ॥ ८०
 आहर्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
 सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमग्रभः ॥ ८१
 स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरनार्यैरकृतात्मभिः ।
 आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ।
 देवने कुशलैर्जिह्वैर्जितो राज्यं वसूनि च ॥ ८२
 तस्य मामवगच्छध्वं भार्या राजर्षभस्य वै ।
 दमयन्तीति विख्यातां भर्तुर्दर्शनलालसाम् ॥ ८३
 सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि सरितस्तथा ।
 पल्वलानि च सर्वाणि तथाऽरण्यानि सर्वशः ८४
 अन्वेषमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ।
 महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता ॥ ८५
 कच्चिद्भगवतां रम्यं तपोवनमिदं नृपः ।
 भवेत्प्राप्तो नलो नाम निषधानां जनाधिपः ८६
 यत्कृतेऽहमिदं दुःखं प्रपन्ना भृशदारुणम् ।

सधूर्तैर्विकृतिप्रज्ञैरकल्याणैर्नराधमैरिति क. पाठः ॥ ८२ ॥
 श्रेयसा मोक्षेण योक्ष्ये योजयिष्ये । योगबलेन देहं त्यक्त्वा

वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ ८७
 यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ।
 आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोक्षणात् ॥
 कोनु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ।
 कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता ॥ ८९
 तथा विलपतीमेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ।
 दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यवादिनः ॥ ९०
 उदर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ।
 वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् ॥ ९१
 निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिपातिनम् ।
 भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम् ॥ ९२
 विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ।
 तदेव नगरं श्रेष्ठं प्रशासतमरिन्दमम् ॥ ९३
 द्विषतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनम् ।
 पतिमेष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ९४
 एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ।
 अन्तर्हितास्तापसास्ते साग्निहोत्राश्रमास्तथा ॥ ९५
 सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता ह्यभवत्तदा ।
 दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीरसेननृपसुधा ॥ ९६
 'चिन्तयामास वैदर्भी किमेतद्दृष्टव्यहम् ॥' ९७
 किंनु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत् ।
 कनु ते तापसाः सर्वे क तदाश्रममण्डलम् ॥ ९८
 क सा पुण्यजला रम्या नदी द्विजनिषेविता ।
 कनु ते ह नगा हृद्याः फलपुष्पोपशोभिताः ॥ ९९
 'इत्येवं नरशार्दूल विस्मिता कमलेक्षणा ।'
 ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाऽभवत् ॥ १००
 सा गत्वाऽथापरां भूमिं बाष्पसंदिग्धया गिरा ।
 विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाऽशोकतरुं ततः ॥ १०१
 उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं वने ।
 पल्लवापीडितं हृद्यं विहङ्गैरनुनादितम् ॥ १०२
 अहो बतायमगमः श्रीमानसिन्वनान्तरे ।

मोक्षं प्राप्स्ये इत्यर्थः ॥ ८८ ॥ उदर्कः उत्तरकालः ॥ ९१ ॥
 पल्लवैः आर्पीडितं भूषितम् ॥ १०२ ॥ अगमः वृक्षः । आपीडैः

आपीडैर्बहुभिर्भाति श्रीमान्पर्वतराडिव ॥ १०३
 विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन ।
 वीतशोकभयाबाधं कच्चित्त्वं दृष्टवान्नृपम् ॥ १०४
 नलं नामारिदमनं नमयन्त्याः प्रियं पतिम् ।
 निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १०५
 एकवस्त्रार्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् ।
 व्यसनेनादितां वीरमरण्यमिदमागतम् ॥ १०६
 यथा विशोका गच्छेयमशोकनग तत्कुरु ।
 सत्यनामा भवाशोक मम शोकविनाशनात् ॥ १०७
 एवं साऽशोकवृत्तं तमार्ता वै परिगम्य ह ।
 जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥ १०८
 सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरितस्तथा ।
 नैकांश्च पर्वतान्नम्यान्नैकांश्च मृगपक्षिणः ॥ १०९
 कन्दरांश्च नितम्बांश्च नदीश्चाद्भुतदर्शनाः ।
 ददर्श तान्भीमसुता पतिमन्वेषती तदा ॥ ११०
 गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 ददर्शार्थं महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ १११
 उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् ।
 सुशीततोयां विस्तीर्णां हृदिनीं वेतसैर्वृताम् ॥ ११२
 प्रोद्भुष्टां क्रौञ्चकुरैश्चक्रवाकोपकूजिताम् ।
 कूर्मग्राहहृषाकीर्णां विपुलद्वीपशोभिताम् ॥ ११३
 सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी ।
 उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ह ॥ ११४
 उन्मत्तरूपा शोकार्ता तथा वस्त्रार्धसंवृता ।
 कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११५
 तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुद्रुवुः ।
 केचिच्चिन्तापरास्तस्थुः केचित्तत्र विचुकुशुः ॥ ११६
 प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्ति चापरे ।
 कुर्वन्त्यस्यां दयां केचित्प्रच्छुश्चापि भारत ॥ ११७
 काऽसि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने ।

त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्नेह कच्चित्त्वमसि मानुषी ॥
 वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथवा दिशः ।
 देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११९
 यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुतांहोसि सुराङ्गना ।
 सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्ष चास्माननिन्दिते ॥ १२०
 यथाऽयं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् ।
 तथा विधत्स्व कल्याणि यथा श्रेयो हि नो भवेत् ॥
 तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा ।
 प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यसनपीडिता ॥ १२२
 सार्थवाहं च सार्थं च जना ये चात्र केचन ।
 युवस्थविरबालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ॥ १२३
 मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ।
 नृपस्तुषां राजभार्या भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ १२४
 विदर्भराण्यम पिता भर्ता राजा च नैषधः ।
 नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितम् ॥ १२५
 यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् ।
 नलं पुरुषशार्दूलमभिन्नगणसूदनम् ॥ १२६
 तामुवाचानवद्याङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः ।
 सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्रुचः ॥ १२७
 अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्मिते ।
 मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥ १२८
 कुञ्जरद्वीपिमहिषशार्दूलर्क्षमृगानपि ।
 पश्याम्यस्मिन्वने कृत्स्ने ह्यमनुष्यनिषेविते ॥ १२९
 ऋते त्वां मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने ।
 तथा नो यक्षराड्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १३०
 साऽब्रवीद्वणिजः सर्वान्सार्थवाहं च तं ततः ।
 कनु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १३१
 सार्थवाह उवाच ।
 सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः ।
 क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

दमयन्त्या सार्थेन सह चेदिराजपुरं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ वनमध्ये सरस्तीरशायिनि सार्थे निशीथे पानीयपानाया-
गतगजयूथनिहतभूयिष्ठे दिष्टया दमयन्त्या अपि शेषीकारः ॥ २ ॥ हतावशिष्टेन जनेन सह चेदिराजपुरं गताया दम-
यन्त्या राजमात्रा स्वान्तःपुराधिवासनम् ॥ ३ ॥

बृहदश्व उवाच ।

सा तच्छ्रुत्वाऽनवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
जगाम सह तेनैव सार्थेन पतिलालसा ॥ १
अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
तटाकं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकायुतम् ॥ २
ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।
बहुमूलफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ॥ ३
तं दृष्ट्वा मृष्टसलिलं मनोहारि सुशीतलम् ।
सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४
संमते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् ।
उवास सार्थः सुमहान्निशामासाद्य पद्मिनीम् ॥ ५
अथार्धरात्रसमये निःशब्दे तिमिरे तदा ।
सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ।
पानीयार्थं गिरितटान्मदप्रस्रवणाविलम् ॥ ६
[अथापश्यत् सार्थं तं सार्थजान्सुबहून्गजान् ॥ ७
ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ॥ ८
तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ।
स्पन्दतामपि नागानां मार्गा नष्टा वनोद्भवाः ॥ ९
मार्गं संरुद्धं संसुप्तं पद्मिन्याः सार्थमुत्तमम् ।
ते तं ममर्दुः सहसा वेष्टमानं महीतले ॥ १०
महारवं प्रमुञ्चतो वक्ष्यन्ते शरणार्थिनः ।
वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रया महतो भयात् ॥ ११
केचिदन्तैः करैः केचित्केचित्पद्म्यां हता गजैः ॥ १२
निहतोष्ट्राश्वबहुलाः पदातिजनसंकुलाः ।
भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३
घोराभ्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।
वृक्षेष्व्वासज्यसंभगाः पतिता विषमेषु च ॥ १४

एवंप्रकारैर्बहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।
राजन्विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ १५
आरावः सुमहांश्चासीन्नैलोक्यभयकारकः ।
एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताऽधुना ॥ १६
रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृहीध्वं किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद्रविणं न मिथ्या वचनं मम ॥ १७
पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सुकातराः ।
एवमेवाभिभापन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा ॥ १८
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
दमयन्ती च बुबुधे भयसंत्रस्तमानसा ।
अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरम् ॥ १९
अदृष्टपूर्वं तद्दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ।
संसक्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला ॥ २०
ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थात्केचिद्विष्वक्ताः ।
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ २१
नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशः ।
तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणः प्रभुः ॥ २२
न पूजा विघ्नकर्तृणामथवा प्रथमं कृता ॥ २३
शकुनानां फलं वाऽथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ॥ २४
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृता ।
याऽसावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ॥ २५
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तथैवं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ॥ २६
राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी ।
तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ॥ २७
यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुःखदाम् ।
लोष्टभिः पांसुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।

अवश्यमेव हन्यामः सार्थस्य किल कृत्यकाम् २८ ।
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ।
 ह्रीता भीता च संविष्टा प्राद्रवद्यत्र काननम् २९
 आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ॥ ३०
 अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
 नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३१
 न स्मराम्यशुभं किञ्चित्कृतं कस्यचिदप्यपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३२
 नूनं जन्मान्तरकृतं पापं माऽऽपतितं महत् ।
 अपश्चिमामिमां कष्टमापदं प्राप्तवत्यहम् ॥ ३३
 भर्तुराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः ।
 भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ।
 निर्नाथता वने वासो बहुव्यालनिषेविते ॥ ३४
 अथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ।
 वनगुल्माद्विनिष्क्रम्य शोचन्ते वैशसं कृतम् ।
 आतरं पितरं पुत्रं सखायं च नराधिप ॥ ३५
 'हन्यमाने तदा सार्थे दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 ब्राह्मणैः सहिता तत्र वने तु न विनाशिता ॥' ३६
 अशोचत्तत्र वैदर्भी किंनु मे दुष्कृतं कृतम् ।
 योपि मे निर्जनेऽरण्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ॥ ३७
 स हतो हस्तियूथेन मन्दभाग्यान्ममैव तत् ।
 प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वै मया ॥ ३८
 नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम् ।
 या नाहमद्य मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ॥ ३९
 न ह्यदैवकृतं किञ्चिन्नराणामिह विद्यते ।
 न च मे बालभावेऽपि किञ्चित्पापकृतं कृतम् ४०
 कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् ।
 मन्ये स्वयंवरकृते लोकपालाः समागताः ॥ ४१
 प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः ।
 नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहम् ॥ ४२
 एवमादीनि दुःखार्ता सा विलप्य वराङ्गना ।
 प्रलापानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ॥ ४३

कृत्यैव कृत्यका । कुत्सिता कृत्या कृत्यकेति वा ताम् ॥ २८ ॥
 अपश्चिमां अपरावर्तिनीम् ॥ ३३ ॥ पापकृतं पापं कर्म ॥ ४० ॥
 अमार्जितां धूसरवेणीम् ॥ ४७ ॥ भुजिष्यां दासीं । कामवासिनीं
 यत्र काम इच्छा तत्रैव वसन्तीम् । यत्र सायंकालस्तत्रैव प्रति-

हत्तशेषैः सह तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 अगच्छद्राजशार्दूल दुःखशोकपरायणा ॥ ४४
 गच्छन्ती सा चिराद्बाला पुरमासादयन्महत् ।
 सायाह्ने चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ॥ ४५
 'सा तु तच्चारुसर्वाङ्गी सुबाहोस्तुङ्गगोपुरम् ।'
 वस्त्रार्धेन च संवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ ४६
 तां विह्वलां कृशां दीनां मुक्तकेशीममार्जिताम् ।
 उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ॥ ४७
 प्रविशन्तीं तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ।
 अनुजग्मुस्तत्र बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात् ॥ ४८
 सा तैः परिवृताऽगच्छत्समीपं राजवेश्मनः ।
 तां प्रासादगताऽपश्यद्राजमाता जनैर्वृताम् ॥ ४९
 धात्रीमुवाच गच्छेनामानयेह ममान्तिकम् ।
 जनेन क्लिश्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी ५०
 तादृगरूपं च पश्यामि विद्योतयति मे गृहम् ।
 उन्मत्तवेषा कल्याणी श्रीरिवायतलोचना ॥ ५१
 सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ।
 आरोप्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत ॥ ५२
 एवमप्यसुखाविष्टा विभर्षिं परमं वपुः ।
 भासि विद्युदिवाग्नेषु शंस मे काऽसि कस्य वा ॥
 न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ।
 असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरममे ॥ ५४
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ।
 मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ॥ ५५
 सैरन्ध्रीं जातिसंपन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम् ।
 फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् ॥ ५६
 असङ्ख्येयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ।
 भक्ताऽहमपि तं वीरं छायेवानुगता पथि ॥ ५७
 तस्य दैवात्प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं सुदेवने ।
 द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेक उपेयिवान् ॥ ५८
 तमेकवसनच्छन्नमुन्मत्तामिव विह्वलम् ।
 आश्वासयन्ती भर्तारमहमप्यगमं वनम् ॥ ५९

श्रयो गृहं यस्यास्ताम् ॥ ५६ ॥ भर्तारमपि तं वीरं सीतेवानु-
 गता सदेति क. पाठः । अहं चानुगता वीरं छायेवानपगा
 सदेति घ. पाठः ॥ ५७ ॥

स कदाचिद्वने वीरः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
 क्षुत्परीतस्तु विमना वासश्चैकं व्यसर्जयत् ॥ ६०
 तमेकवसना नग्नमुन्मत्तवदचेतसम् ।
 अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशाः सदा ॥ ६१
 ततो बहुतिथे काले सुप्तमुत्सृज्य मां क्वचित् ।
 वाससोऽर्धं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् ॥ ६२
 तं मार्गमाणा भर्तारं दह्यमाना दिवानिशम् ।
 साऽहं कमलगर्भाभमपश्यन्ती हृदिप्रियम् ।
 न विन्दाम्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुम् ॥ ६३
 'इत्युक्त्वा साऽनवद्याङ्गी राजमातरमप्युत ।
 स्थिताऽश्रुपरिपूर्णाक्षी वेपमाना सुदुःखिता ॥ ६४
 तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु ।
 राजमाताऽब्रवीदार्ता भैमीमार्तस्वरां स्वयम् ॥ ६५
 वस त्वमिह कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्वयि ।
 मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ६६
 अपि वा स्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः ।
 इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्स्यसे ॥ ६७
 राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
 समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ॥ ६८

उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्यां पादधावनम् ।
 न चाहं पुरुषानन्यान्प्रभाषेयं कथंचन ॥ ६९
 प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिद्विद्वन्ते स पुमान्भवेत् ।
 वध्यश्च ते सकृन्मन्द इति मे व्रतमाहितम् ॥ ७०
 भर्तुरन्वेषणार्थं तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ।
 यद्येवमिह वत्स्यामि त्वत्सकाशे न संशयः ।
 अतोऽन्यथा न मे वासो वर्तते हृदये क्वचित् ॥ ७१
 इत्युक्त्वा दमयन्त्या तु राजमातेदमब्रवीत् ।
 सर्वमेतत्करिष्यामि दिष्ट्या ते व्रतमीदृशम् ॥ ७२
 एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशांपते ।
 उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ॥ ७३
 सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ।
 वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् ।
 एतया सह मोदस्व निरुद्विग्नमनाः सदा ॥ ७४
 ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् ।
 दमयन्तीमुपादाय सखीभिः परिवारिता ॥ ७५
 सहसा न्यवसद्राजन्राजपुत्र्या सुनन्दया ।
 चिन्तयन्ती नलं वीरमनिशं वामलोचना ॥ ७६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

दमयन्तीं परित्यज्याटव्यामटन्तं नलंप्रति वनवह्निवेष्टितेन कर्कोटकेनारमपरिरक्षणप्रार्थना ॥ १ ॥ नलेन दावाभितो मोचितेन कर्कोटकेन नलगान्ने दंशनेन वैरूप्यापादनम् ॥ २ ॥ तथा निजरूपाविष्करणेच्छायां स्वस्मरणेन वासोवसनविधानपूर्वकं वस्त्रप्रदानम् ॥ ३ ॥

बृहदश्व उवाच ।

उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशांपते ।
 ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ १
 तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् ।
 अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ २
 मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्रेः प्रविश्य तम् ।
 ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३

हे वीरप्रजायिनि वीरानेव प्रजायते सूते सा वीरप्रजायिनी ॥ ६८ ॥ यद्येवमिह वस्तव्यं वसाम्यहमसंशयमिति ध, पाठः

स नागः प्रञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।
 उवाच मां विद्धि राजन्नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४
 मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिरनागाः सुमहातपाः ।
 तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽसि मनुजाधिप ॥ ५
 तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेति नलः क्वचित् ।
 इतो नेतासि तत्स त्वं शापान्मोक्षयसि मत्कृतात् ॥ ६
 तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् ।

॥ ७१ ॥ द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ७ ।
 सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।
 लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ८
 एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ।
 तं गृहीत्वा नलः प्रायादेशं दावविवर्जितम् ॥ ९ ।
 आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
 उत्सृष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् १०
 पदानि गणयन्गच्छ खानि नैषध कानिचित् ।
 तत्र तेऽहं महाबाहो श्रेयो धास्यामि यत्परम् ११
 ततः संख्यातुमारब्धमदशदशमे पदे ।
 तस्य दष्टस्य तद्वृषं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १२ ।
 स दृष्ट्वा विस्मितस्तथावात्मानं विकृतं नलः ।
 स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः ॥ १३ ।
 ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
 मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति १४
 यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल ।
 विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १५ ।
 विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावच्चां न विमोक्ष्यति ।
 तावत्तु त्वां महाराज क्लेशेऽस्मिन्स नियोक्ष्यति १६
 अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।

क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७ ।
 न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोपि वा ।
 ब्रह्मविच्रवं च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १८ ।
 राजन्विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
 संग्रामेषु न राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १९ ।
 गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
 समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ॥ २० ।
 अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निषधेश्वर ।
 स तेऽक्षहृदयं दाता राजाऽश्वहृदयेन वै ॥ २१ ।
 इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ।
 भविष्यसि यदाऽक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा २२
 संयोक्ष्यसे स्वदारैस्त्वं मा स शोके मनः कृथाः ।
 राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ २३ ।
 स्वं रूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
 संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं विवासयेः ॥ २४ ।
 अनेन वाससाच्छन्नः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे ।
 इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २५ ।
 एवं नलं च संदिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
 नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६ ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

कर्कोटकवचनाल्लेनायोध्यायां बाहुक इति स्वनामनिर्देशपूर्वकमृतुपर्णसमीपोपसर्पणम् ॥ १ ॥ ऋतुपर्णेन तस्य सारथ्ये नियोजनम् ॥ २ ॥

बृहदंश्च उवाच ।
 तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशदशमेऽहनि ॥ १ ।
 स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
 अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २ ॥

लघुर्गुरुत्वरहितः ॥ ८ ॥ दावविवर्जितं वह्निहीनम् ॥ ९ ॥
 दशेत्युक्तेऽदशत् । आज्ञां विना नागो न दशतीति भावः ॥ १२ ॥ स कलिः । इदं दमयन्त्या दत्तस्य शापस्य फलं कलिर्भुङ्क्ते इति भावः ॥ १५ ॥ अनागाः निरपराधः । निकृतो

अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।
 अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३ ।
 यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यचैवान्यत्सुदुष्करम् ।
 सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्णं भरस्व माम् ॥ ४ ।
 'इत्युक्तः स नलेनाथ ऋतुपर्णो नराधिपः ।

वञ्चितः । मे मया ॥ १७ ॥ ब्रह्मविज्यश्च भवितेति ज्ञ. पाठः ॥ १८ ॥ अक्षहृदयं ब्रूते जयावहम् । अश्वहृदयेन विधया विद्यां परिवर्तयेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ निवासयेः परिधेहि ॥ २४ ॥ त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

उवाच सुप्रीतमनास्तं प्रेक्ष्य च महीपते ॥ ५
 वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
 शीघ्रयाने सदा बुद्धिधियते मे विशेषतः ॥ ६
 स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
 भवेयुरश्वाध्यक्षोसि वेतनं ते शतंशतम् ॥ ७
 त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं वाष्ण्यजीवलौ ।
 एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ८
 बृहदश्च उवाच ।
 एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरे सहवाष्ण्यजीवलः ॥ ९
 स वै तत्रावसद्राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।
 सायंसायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ १०
 कनु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
 स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कंवाऽऽसाद्योपतिष्ठति ॥ ११
 एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत् ।
 कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ।
 आयुष्मन्कस्य वा नारी यामेवमनुशोचसि ॥ १२

तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ।
 आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतरश्च सः ॥ १३
 स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ।
 विप्रयुक्तः स मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ॥ १४
 दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ।
 निशाकाले स्मरन्तस्याः श्लोकमेकं स गायति ॥ १५
 स विभ्रमन्महीं सर्वा कचिदासाद्य किंचन ।
 वसत्यनर्हस्तदुःखं भूय एवानुसंस्मरन् ॥ १६
 सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
 त्यक्त्वा तेनाल्पभाग्येन दुष्करं यदि जीवति ॥ १७
 एका बालाऽनभिज्ञा च मार्गमाणाऽतथोचिता ।
 क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति ॥ १८
 श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ।
 त्यक्त्वा तेनाल्पभाग्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष ॥ १९
 इत्येवं नैषधो राजा दमयन्तीमनुस्मरन् ।
 अज्ञातवासं न्यवसद्राज्ञस्तस्य निवेशने ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

भीमराजेन नलदमयन्त्यन्वेषणाय नानादेशेषु ब्राह्मणानां प्रस्थापनम् ॥ १ ॥ सुदेवनाम्ना विप्रेण चेदिराजगृहे दमयन्तीदर्शनम् ॥ २ ॥ विप्रेण सह सबाष्णं भाषमाणां दमयन्तीं दृष्ट्वा राजमात्रा विप्रं प्रति दमयन्तीकुलशीलादिप्रश्नः ॥ ३ ॥

बृहदश्च उवाच ।
 हृतराज्ये नले भीमः सभार्येऽदर्शनं गते ।
 चिन्तयामास बहुशः सहामात्यैर्नराधिपः ॥ १
 समाहूय द्विजान्सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
 अग्रहारं च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ॥ २
 दमयन्तीं नलं चैव पर्यन्वेषति यो द्विजः ।
 गवां शतसहस्राणि दाता तस्मै द्विजातये ॥ ३
 इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वान्समाहूय द्विजोत्तमान् ।
 प्रस्थापयामास तदा तयोर्दर्शनकाङ्क्षया ॥ ४
 संदिदेश च तान्भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् ।

मृगयध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ ५
 अस्मिन्कर्मणि निष्पन्ने विज्ञाते निषधाधिपे ।
 गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ॥ ६
 अग्रहारांश्च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ।
 हिरण्यं च सुवर्णं च दासीदासं तथैव ॥ ७
 न चेच्छक्याविहानेतुं दमयन्ती नलोऽपि वा ।
 ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां दशशतं धनम् ॥ ८
 इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम् ।
 पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्यया ।
 नैव कापि प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ॥ ९
 तेऽग्रहाराः क्षेत्रादयः ॥ ७ ॥

मारिष आर्य ॥ १९ ॥ चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

अग्रं ब्राह्मणभोजनं तदर्थं हियन्ते राजधनात्पृथक्क्रियन्ते

ततश्चेदिधुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः ।
 विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ॥ १०
 तयैव राजमाता च ब्राह्मणान्पर्यवेषयत् ।
 भोजनार्थं सुदेवोऽपि तत्रैव प्रविवेश ह ॥ ११
 कृशां विवर्णां मलिनां भर्तृशोकपरायणाम् ।
 पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् ॥ १२
 मन्दं प्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ।
 निबद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥ १३
 तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
 तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ १४
 सुदेव उवाच ।
 यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना ।
 कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्टेमां लोककान्तामिव श्रियं ॥ १५
 पूर्णचन्द्राननां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ।
 कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ १६
 चारुपद्मविशालाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव ।
 इष्टां समस्तलोकस्य पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ १७
 विदर्भसरसस्तस्माद्दैवदोषादिवोद्धृताम् ।
 मलपङ्कानुलिप्ताङ्गीं प्रम्लानां नलिनीमिव ॥ १८
 पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ।
 पतिशोकाकुलां दीनां कृशस्रोतां नदीमिव ॥ १९
 विध्वस्तपर्णकमलां विप्रासितविहङ्गमाम् ।
 हस्तिहस्तपरिक्लिष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीम् ॥ २०
 सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।
 दह्यमानामिवाक्रेण मृणालीमिव चोद्धृताम् ॥ २१
 रूपौदार्यगुणोपेतां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।
 चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् ॥ २२
 कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बन्धुजनेन च ।
 देहं धारयतीं दीनं भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ २३
 भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।
 एषा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते ॥ २४
 दुष्करं कुरुतेऽत्यन्तं हीनो यदनया नलः ।

कारणैर्लिङ्गैः उपपादयन् इयमेव दमयन्तीति निश्चिन्वन्
 ॥ १४ ॥ श्यामां सदा षोडशवार्षिकीम् ॥ १६ ॥ पद्मिनीं

धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनापि सीदति ॥ २५
 इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ।
 सुखार्हा दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः ॥ २६
 कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ।
 भर्तुः समागमात्साध्वी रोहिणी शशिनो यथा ॥ २७
 अस्या नूनं पुनर्लाभान्नैषधः प्रीतिमेष्यति ।
 राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वेव मेदिनीम् ॥ २८
 तुल्यशीलवयोर्युक्तां तुल्याभिजनसंवृताम् ।
 नैषधोऽर्हति वैदर्भीं तं चेत्यमसितेक्षणा ॥ २९
 युक्तं तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया ।
 समाश्वासयितुं भार्या पतिदर्शनलालसाम् ॥ ३०
 अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
 अदृष्टदुःखां दुःखार्तां ध्यानरोदनतत्पराम् ॥ ३१
 बृहदश्व उवाच ।
 एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च ताम् ।
 उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ ३२
 अहं सुदेवो वैदर्भिं भ्रातुस्ते दयितः सखा ।
 भीमस्य वचनाद्राज्ञस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ ३३
 कुशली ते पिता राज्ञि जननी भ्रातरश्च ते ।
 आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च ते ॥ ३४
 त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ।
 अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीम् ॥ ३५
 बृहदश्व उवाच ।
 अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
 पर्यपृच्छत तान्सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वकान् ॥ ३६
 रुरोद च भृशं राजन्वैदर्भी शोककर्षिता ।
 दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ॥ ३७
 ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककर्षिता ।
 सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीं च भारत ॥ ३८
 जनित्र्याः प्रेषयामास सैरन्ध्री रुदते भृशम् ।
 ब्राह्मणेन सहागम्य तां विद्धि यदि मन्यसे ॥ ३९
 अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा ।
 जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ॥ ४०

सरसीम् ॥ २० ॥ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशांपते ।
पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भामिनी ४१
कथं च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ।
त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ॥ ४२

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः सर्वमशेषतः ।
तत्त्वेन हि ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् ४३
एवमुक्तस्तथा राजन्सुदेवो द्विजसत्तमः ।
सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सुदेवेन दमयन्तीतत्त्वं निवेदितया राजमात्रा पिष्टुरूपलान्छनेन तत्त्वनिर्धारणपूर्वकं तस्याः पितृपुरंप्रति प्रापणम् ॥ १ ॥

सुदेव उवाच ।
विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो भीमपराक्रमः ।
सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १
राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः ।
भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २
स द्यूतेन जितो भ्रात्रा हूतराज्यो महामनाः ।
दमयन्त्या गतः सार्धं न प्राज्ञायत कस्यचित् ॥ ३
ते वयं दमयन्त्यर्थे चरामः पृथिवीमिमाम् ।
सेयमासादिता बाला तव देवि निवेशने ॥ ४
अस्या रूपेण सदृशी मानुषी न हि विद्यते ।
अस्या ह्येष भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिष्टुरुत्तमः ॥ ५
श्यामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया ।
मलेन संबृतो ह्यस्याश्छन्नोऽभ्रेणैव चन्द्रमाः ॥ ६
चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः ।
प्रतिपत्कलुषेवेन्दोर्लेखा नातिविराजते ॥ ७
न चास्या नश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् ।
असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसन्निभम् ॥ ८
अनेन वपुषा बाला पिष्टुनाऽनेन सूचिता ।
लक्षितेयं मया देवी पिहितोऽग्निरिवोष्मणा ॥ ९
बृहदश्व उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशांपते ।
सुनन्दा शोधयामास पिष्टुप्रच्छादनं मलम् ॥ १०
स मलेनापकृष्टेन पिष्टुस्तस्या व्यरोचत ।

दमयन्त्या यथा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥ ११
पिष्टुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्थतुः ॥ १२
उत्सृज्य बाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत् ।
भगिन्या दुहिता मेऽसि पिष्टुनानेन सूचिता ॥ १३
अहं च तव माता च राजन्यस्य महात्मनः ।
सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने ॥ १४
भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः ।
त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १५
यथैव ते पितुर्गृहं तथेदमपि भामिनि ।
यथैव च ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १६
तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशांपते ।
प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७
अज्ञायमानाऽपि सती सुखमस्म्युषिता त्वयि ।
सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १८
सुखात्सुखतरो वासो भविष्यति न संशयः ।
चिरविप्रोषितां मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १९
दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ।
पित्रा विहीनौ शोकातौ मया चैव कथं नु तौ २०
यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ।
विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश २१
बाढमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृष्वसा नृप ।
गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २२

पिष्टुः रक्ततिलकाकृति लान्छनम् ॥ ५ ॥ स दृष्टो बहुशो नाद्य
लक्ष्यतेऽन्तर्हितो मयेति क. पाठः ॥ ६ ॥ चिह्नभूतः सचात्यर्थ-

मिति ध. पाठः ॥ ७ ॥ अस्यास्तु दृश्यते रूपमिति ध. पाठः ॥ ८ ॥
अपकृष्टेन दूरीकृतेन ॥ ११ ॥ दारकौ सुतः सुता च ॥ २० ॥

प्रास्थापयद्राजमाता श्रीमतीं नरवाहिना ।
यानेन भरतश्रेष्ठ खन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २३
ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमच्छुभा ।
तां तु बन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः समपूजयत् ॥ २४
सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवानन्दारकौ च तौ ।
मातरं पितरं चोभौ सर्वं चैव सखीजनम् ॥ २५

देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी ।
परेण विधिना देवी दमयन्ती विशांपते ॥ २६
अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २७
सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वैष्मनि भामिनी ।
विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

दमयन्तीप्रेषितैर्विप्रेस्तत्रतत्र नलान्वेषणम् ॥ १ ॥

दमयन्त्युवाच ।
मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते ।
नलस्य नरवीरस्य यतस्त्रानयने पुनः ॥ १
दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ।
बाष्पेणापिहिता राज्ञी नोत्तरं किंचिदब्रवीत् ॥ २
तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ।
हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररुरोद ह ॥ ३
ततो भीमं महाराजं भार्या वचनमब्रवीत् ।
दमयन्ती नृप भृशं भर्तारमनुशोचति ॥ ४
अपकृष्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती विभो ।
प्रयतन्तु तव प्रेष्ठ्याः पुण्यश्लोकस्य दर्शने ॥ ५
बृहदश्व उवाच ।
तथा प्रचोदितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिनः ।
प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं नलदर्शने ॥ ६
ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा ।
दमयन्तीमथापृच्छ च प्रस्थितास्ते तथाऽब्रुवन् ॥ ७
अथ तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ।
ब्रूत वै जनसंसत्सु तत्रतत्र पुनः पुनः ॥ ८
क्नु त्वं कितव च्छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
उत्सृज्य विपिने सुप्तमनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ९
सा वै यथा त्वया दृष्टा तथाऽऽस्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।

व्युष्टा वासंस्कृतवती ॥ २८ ॥ षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

तथा अब्रुवन्नलान्वेषणाय प्रस्थिताः स्मेति ॥ ७ ॥ वायुनेति
शोकमिः कालवायुना दिनेदिने वर्धमानो दमयन्तीशरीरवनं

दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ १०
तस्या रुदन्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।
प्रसादं कुरु वै देव प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ ११
एवमन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।
वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ १२
भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी पत्या हि नित्यदा ।
तन्नष्टमुभयं कस्माद्धर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ १३
ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान्सदा ।
संवृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ १४
तत्कुरुष्व नरव्याघ्र दयां मयि नरर्षभ ।
आनृशंसं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतः ॥ १५
एवं ब्रुवाणान्यदि वः प्रतिब्रूयाद्वि कश्चन ।
स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ कनु वर्तते ॥ १६
यश्चैवं वचनं श्रुत्वा ब्रूयात्प्रतिवचो नरः ।
तदादाय वचस्तस्य ममावेद्यं द्विजोत्तमाः ॥ १७
यथा च वो न जानीयाच्चरतो भीमशासनात् ।
पुनरागमनं चेह तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ १८
यदि वाऽसौ समृद्धः स्याद्यदि वाऽप्यधनो भवेत् ।
यदिऽवाप्यसमर्थः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितम् ॥ १९
एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम् ।
नलं मृगयितुं राजंस्तदा व्यसनिनं तथा ॥ २०

दहतीति रूपकेणोक्तम् ॥ १२ ॥ भर्तव्याऽन्नादिना । रक्षणीया
दस्युप्रसूतिभ्यः । उभयं रक्षणभरणात्मकम् ॥ १३ ॥ सानुक्रोशः
सदयः ॥ १४ ॥ सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान्धोषांस्तथाऽऽश्रमान् । तच्च वाक्यं तथा सर्वे तत्रतत्र विशांपते ।
अन्वेषन्तो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥ २१ ॥ श्रावयांचक्रिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ २२ ॥
॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

नलान्वेषिणा पर्णादनाम्ना विप्रेण ऋतुपर्णनृपगृहे बाहुकनामनिगृहे नले शृण्वति दमयन्तीवचनानुवादः ॥ १ ॥
बाहुकेन विजने पर्णादप्रति दमयन्तीवचनस्योत्तरदानम् ॥ २ ॥ पर्णादेन विदर्भान्पुनरभ्येत्य दमयन्त्या बाहुकवचननिवे-
दनम् ॥ ३ ॥ बाहुके नलशङ्किन्या दमयन्त्या प्रेषितेन सुदेवेन अथोध्यां गत्वा ऋतुपर्णे श्रोभूते दमयन्त्याः पुनः स्वयंवरो
भवितेति कीर्तनम् ॥ ४ ॥

बृहदश्व उवाच ।

अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।
प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
नैषधं मृगयाणेन दमयन्ति दिवानिशम् ।
अयोध्यां नगरीं गत्वा भागस्वरिरुपस्थितः ॥ २ ॥
श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ।
ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ३ ॥
तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किंचिदुत्तुपर्णो नराधिपः ।
न च पारिषदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयाऽसकृत् ॥ ४ ॥
अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ।
ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५ ॥
सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।
शीघ्रयानेषु कुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ॥ ६ ॥
स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च पुनःपुनः ।
कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७ ॥
वैषम्यमपि संग्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ ८ ॥
रहिता भर्तृभिश्चैव न कुप्यन्ति कदाचन ।
प्राणांश्चारित्रकवचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ ९ ॥
विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ १० ॥
प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ।
आधिभिर्देह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ ११ ॥
सत्कृताऽसत्कृता वाऽपि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।

अष्टराज्यं श्रिया हीनं श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ १२ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ।
श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ १३ ॥
एतच्छ्रुत्वाऽश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशांपते ।
दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥
अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कदाचन ।
त्वत्सन्निधौ नियोक्ष्येऽहं सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ १५ ॥
यथा न नृपतिर्भूमिः प्रतिपद्येत मे मतम् ।
यथा त्वया प्रकर्तव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥ १६ ॥
यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् ।
तेनैव मङ्गलेनाद्य सुदेवो यातु मा चिरम् ॥ १७ ॥
समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः ।
'ऋतुपर्णस्य नगरे निवसन्तमरिन्दमम् ॥' १८ ॥
विश्रान्तं तु ततः पश्चात्पर्णादं द्विजसत्तमम् ।
अर्चयामास वैदर्भी धनेनातीव भामिनी ॥ १९ ॥
'उवाच चैनं महता संपूज्य द्रविणेन वै ।'
नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ॥ २० ॥
त्वया हि मे बहुकृतं यदन्यो न करिष्यति ।
यद्भर्त्राऽहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ २१ ॥
स एवमुक्तोऽथाश्वास्य आशीर्वादैः सुमङ्गलैः ।
गृहानुपययौ चापि कृतार्थः सुमहामनाः ॥ २२ ॥
ततः सुदेवमानाय्य दमयन्ती युधिष्ठिर ।
अब्रवीत्सन्निधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २३ ॥
गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम् ।
ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि पतिमन्यं चिकीर्षती ॥ २४ ॥

गोपायन्ति पालयन्ति । जितः स्वर्गस्ताभिरिति शेषः ॥ ८ ॥

आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयंवरम् ।
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २५
तथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ।
यदि संभाविनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ॥ २६

सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ।
न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवन्मृतोपि वा २७
एवं तथा यथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

ऋतुपर्णेन दमयन्तीस्वयंवराय बाहुकं सारथ्ये नियोज्य वाष्णेयेन सह विदर्भान्प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ वाष्णेयेन बाहुके सारथ्यकौशलेन नलत्वसंभावना ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।

श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
'सारथीन्स समानीय वाष्णेयप्रभृतीन्नुपः ।
कथयामास यद्वृत्तं ब्राह्मणेन श्रुतं तथा ॥ १
बाहुकं च समाहूय दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।'
सान्त्वयञ्छृङ्खण्या वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ २
विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
एकाहा हयतत्त्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक ॥ ३
एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ४
दमयन्ती भवेदेवं किंनु दुःखेन मोहिता ।
अस्मदर्थे भवेद्वाऽयमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ ५
नृशंसं बत वैदर्भीं कर्तुकामा तपस्विनी ।
मया क्षुद्रेण निकृता कृपणा पापबुद्धिना ।
स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ॥ ६
स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवासाद्रतसौहृदा ।
मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा ।
नैवं सा कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ॥ ७
यदत्र सत्यं वाऽसत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ।
ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थं च करोम्यहम् ॥ ८
इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः ।
कृताञ्जलिरुवाचेदमृतुपर्णं जनाधिपम् ॥ ९

संभाविनी संभाविता इयम् । गतिरिति शेषः ॥ २६ ॥
अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

सापत्या अपत्यसहिता ॥ ७ ॥ प्रोथं नासिका । हनुः अधरं मुख-

प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप ।
एकाहा पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप ।
'तत्रादित्योदये काले श्वो विदर्भान्गमिष्यसि ॥ १०
एवमुक्तोऽब्रवीद्राजा बाहुकं प्रहसन्निव ।
किं ते कामं करोम्यद्य तुष्टोऽस्मि तव बाहुक ॥ ११
बाहुक उवाच ।
यावद्यानमिदं सज्जमृतुपर्णं करोम्यहम् ॥ १२
ततः परीक्षामश्वानां चक्रे राजन्स बाहुकः ।
अश्वशालामुपागम्य भागस्वरिनृपाज्ञया ॥ १३
स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः ।
अश्वान्निज्ञासमानो वै विचार्य च पुनःपुनः ।
अध्यगच्छत्कृशानश्चान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ १४
तेजोबलसमायुक्तान्कुलशीलसमन्वितान् ।
वर्जिताल्लक्षणेर्हीनैः पृथुप्रोथान्महाहनून् ॥ १५
शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातरंहसः ।
'दृश्यमानान्कृशान्जैर्जवेनाप्रतिमान्पथि ॥ १६
तान्दृष्ट्वा दुर्बलान्राजा प्राह कोपसमन्वितः ।
किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या न ते वयम् ॥ १७
कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया रथम् ।
महानध्वा स चैकाहा गन्तव्यः कथमीदृशैः ॥ १८
बाहुक उवाच ।
[एको ललाटे द्वे मूर्ध्नि द्वौद्वौ पार्श्वोपपार्श्वयोः ।

फलकम् ॥ १५ ॥ सिन्धुजान् सिन्धुदेशजान् ॥ १६ ॥ बलं
भारसहिष्णुता । प्राणो वेगवत्ता । वक्ष्यन्ति वहनं करिष्यन्ति
॥ १८ ॥

द्वौद्वौ वक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणे चैक एव तु ॥ १९ ॥
 एते हया गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः ।
 यानन्यान्मन्यसे राजन्ब्रूहि तान्योजयामि ते ॥ २० ॥
 ऋतुपर्ण उवाच ।
 त्वमेव हयतत्त्वज्ञः कुशलो ह्यसि बाहुक ।
 यान्मन्यसे समर्थास्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ २१ ॥
 ततः सदश्वाश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् ।
 योजयामास कुशलो जवयुक्तान्स्थे नलः ॥ २२ ॥
 ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्त्वरान्वितः ।
 अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥ २३ ॥
 ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशांपते ।
 सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ॥ २४ ॥
 रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमिषे सः ।
 सूतमारोप्य वाष्णेयं जवमास्थाय वै परम् ॥ २५ ॥
 ते चोद्यमाना विधिवद्बाहुकेन हयोत्तमाः ।
 समुत्पेतुरिवाकाशं रथिनं मोहयन्ति च ॥ २६ ॥
 तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान्वहतो वातरंहसः ।
 अयोध्याधिपतिः श्रीमान्विस्मयं परमं ययौ ॥ २७ ॥
 रथघोषं तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणं च तत् ।
 वाष्णेयश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञताम् ॥ २८ ॥
 किंनु स्थान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ।

तथा तल्लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २९ ॥
 शालिहोत्रोऽथ किंनु स्याद्वयानां कुलतत्त्ववित् ।
 मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ ३० ॥
 उताहोस्त्रिज्जवेद्राजा नलः परपुरंजयः ।
 सोयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ ३१ ॥
 अथवाऽयं नलात्प्राप्तो विद्यां तामेव बाहुकः ।
 तुल्यं हि लक्ष्ये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ ३२ ॥
 अपिचेदं वयस्तुल्यं बाहुकस्य नलस्य च ।
 नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यश्च भविष्यति ॥ ३३ ॥
 प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
 दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ॥ ३४ ॥
 भवेन्न मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति ।
 प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति मतिर्मम ॥ ३५ ॥
 वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
 नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३६ ॥
 एवं विचार्य बहुशो वाष्णेयः पर्यचिन्तयत् ।
 हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३७ ॥
 ऋतुपर्णश्च राजेन्द्रो बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
 चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवाष्णेयसारथिः ॥ ३८ ॥
 ऐकाग्र्यं च तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् ।
 कौशलं चापि संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३९ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

बाहुकस्य सारथ्यसामर्थ्यविस्मितेन ऋतुपर्णेन तंप्रति पुञ्जीभूतवस्तुपरिसंख्याने स्त्रीयसामर्थ्यनिवेदनम् ॥ १ ॥ वृक्ष-
 शाखास्थपर्णेषु तत्परीक्षया विस्मितेन नलेनाश्वहृदयविद्यादानप्रतिज्ञानेन तदीयाश्वहृदयादिविद्यास्वीकरणम् ॥ २ ॥ ततो
 नलदेहाद्वहिर्निःसृतेन कलिना नलशापभयात्तस्मै वरदानपूर्वकं विभीतकवृक्षप्रवेशः ॥ ३ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च ।
 अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ १ ॥
 तथा प्रयाते तु रथे तदा भागस्वरिर्नृपः ।
 उत्तरीयमधोपश्यद्भ्रष्टं परपुरंजयः ॥ २ ॥

ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
 ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३ ॥
 निगृहीष्व महाबुद्धे हयानेतान्महाजवान् ।
 वाष्णेयो यावदेनं मे पटमानयतामिह ॥ ४ ॥
 नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे अष्टः पटस्तव ।

प्रयाणे पृष्ठभागे ॥ १९ ॥ शालिहोत्रः अश्वशास्त्रप्रणेता आ-
 चार्यः ॥ ३० ॥ विधिना युक्ताः संयुक्ताश्च विरूपणैरिति क.

पाठः ॥ ३४ ॥ भवेत्तु मतिभेदो मे इति क. पाठः ॥ ३५ ॥
 अन्ततः निर्णयेन ॥ ३६ ॥ एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

योजनं समतिक्रान्तो नाहर्तुं शक्यते पुनः ॥ ५
 एवमुक्ते नलेनाथ नातिप्रीतमना नृपः ।
 आससाद वने राजन्फलवन्तं विभीतकम् ॥ ६
 तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
 ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७
 सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
 नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति ज्ञानस्य पुरुषे कचित् ॥ ८
 वृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।
 पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं कृतम् ॥ ९
 एकपत्राधिकं चात्र फलमेकं च बाहुक ।
 फलकोट्यपि पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ।
 'प्रवक्ष्यामि फलान्यत्र यानि संख्यास्यते भवान् ॥'
 प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
 आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ ११
 ततो रथादवपुत्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
 परोक्षमिव मे राजन्कत्थसे शत्रुकर्शन ॥ १२
 प्रत्यक्षमेतत्कर्ताऽस्मि शातयित्वा विभीतकम् ।
 अथ ते गणिते राजन्दिजानाम्यपरोक्षताम् ॥ १३
 प्रत्यक्षं ते महाराज गणयिष्ये विभीतकम् ।
 अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं नवेति वा ॥ १४
 संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ।
 मुहूर्तमपि वाष्ण्यो रश्मीन्यञ्छतु वाजिनाम् ॥ १५
 तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो विलम्बितुम् ।
 बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः ॥ १६
 प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथवा त्वरते भवान् ।
 एष याति शिवः पन्था याहि वाष्ण्यसारथिः ॥
 अब्रवीद्वतुपर्णस्तं सान्त्वयन्कुरुनन्दन ।
 त्वमेव यन्ता नान्योस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ॥ १८
 त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान्ह्यकोविद ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्तुमर्हसि ॥ १९
 कामं च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ।

तत्रैकमधिकं शतमिति झ. पाठः ॥ ९ ॥ पञ्चकोट्योऽथ
 पत्राणामिति झ. पाठः ॥ १० ॥ अक्षहृदयज्ञं अक्षाणां अक्षा-
 भिमानीदेवताया हृदयवद्वशीकरणार्थो मन्त्रः अक्षहृदयम् । येन
 ज्ञातेन द्यूतेऽक्षा अनुकूला भवन्ति । संख्याने राक्षीकृतानां

विदर्भान्यदि यात्वाऽद्य सूर्यं दर्शयितासि मे २०
 अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्याय च विभीतकम् ।
 ततो विदर्भान्यास्यामि कुरुष्वैवं वचो मम ॥ २१
 अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह ।
 एकदेशं च शाखायाः समादिष्टं मयाऽनघ ॥ २२
 गणयस्वाश्वतत्त्वज्ञ ततस्त्वं प्रीतिमावह ।
 सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं शातयामास तं द्रुमम् ॥ २३
 ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
 गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि तु २४
 अत्यद्भुतमिदं राजन्ददृष्टवानस्मि ते बलम् ।
 श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां ययैतज्ज्ञायते नृप ॥ २५
 तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृप ।
 विद्ध्यक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥ २६
 बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्याद्वयं च मे ।
 मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २७
 ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।
 हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥ २८
 यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् ।
 निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक ।
 एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णो नलाय वै ॥ २९
 तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः ।
 कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात्सततमुद्रमन् ।
 कलेस्तस्य तदार्तस्य शापाग्निः स विनिःसृतः ३०
 स तेन कर्शितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ३१
 'तं भ्रान्तरूपं निःशोभं संक्लिष्टमकरोत्कलिः ।'
 ततो विषविमुक्तात्मा स्वरूपमकरोत्कलिः ।
 तं शमुमैच्छत्कुपितो निषधाधिपतिर्नलः ॥ ३२
 तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
 कोपं संयच्छ नृपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ३३
 इन्द्रसेनस्य जननी कुपिता माऽशपत्पुरा ।
 यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीडितः ३४

पत्रपुष्पफलधान्यादीनां राश्यायामविस्तारोच्छ्रयाद्यालोचनेन
 पाटीगणितरीत्या झटिति तत्संख्याकथने ॥ २६ ॥ शापा-
 मिदंमयन्तीनिःसृष्टः स विषरूपः ॥ ३० ॥

अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ।
 विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् ॥ ३५
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽसि शृणु चेदं वचो मम ।
 ये च त्वां मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
 मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति ॥ ३६
 'न तेषां मानसं किञ्चिच्छरीरं वाचिकं तथा ।
 भविष्यति महाराज कीर्तयिष्यन्ति ये नलम् ।'
 भयार्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे ॥ ३७
 एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ।
 ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम् ।
 कलिस्त्वन्येन नो दृष्टः कथयन्नैषधेन वै ॥ ३८
 ततो गतत्वरो राजा नैषधः परवीरहा ।

संप्रनष्टे कलौ राजा संख्यायास्य फलान्युत ॥ ३९
 मुदा परमया युक्तस्तेजसाऽथ परेण वै ।
 रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः ॥ ४०
 विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ।
 'ततः प्रभृति राजेन्द्र लोकेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन' ॥ ४१
 हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ।
 नलः संचोदयामास ग्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४२
 विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महायशः ।
 नले तु समतिक्रान्ते कलिरप्यगमद्गृहम् ॥ ४३
 ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत्पृथिवीपतिः ।
 विमुक्तः कलिना राजनरूपमात्रवियोजितः ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

ऋतुपर्णे कुण्डिनपुरं प्रविष्टे तद्वधोपश्रवणेन दमयन्त्या तत्सारथौ नलसंभावना ॥ १ ॥ ततस्तत्त्वजिज्ञासया नलंप्रति
 दूत्याः प्रस्थापनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाह्ने सत्यविक्रमम् ।
 ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यवेदयन् ॥ १
 स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।
 नादयत्रथघोषेण सर्वाः स विदिशो दिशः ॥ २
 ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुबुः ।
 श्रुत्वा तु समहृष्यन्त पुरेव नलसन्निधौ ॥ ३
 दमयन्ती तु शुश्राव रथघोषं नलस्य तम् ।
 यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥ ४
 परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नार्दं महास्वनम् ।
 नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ।
 सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः ॥ ५
 प्रासादस्थाश्च शिखिनः शालास्थाश्चैव वारणाः ।
 हयाश्च शुश्रुवुस्तस्य रथघोषं महीपतेः ॥ ६

तच्छ्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।
 प्रणेतुं रुन्मुखा राजन्द्द्वेव जलदोदयम् ॥ ७
 दमयन्त्युवाच ।
 यथाऽसौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।
 ममाह्लादयते चेतो नल एव महीपतिः ॥ ८
 अद्य चन्द्राभवक्रं तं न पश्यामि नलं यदि ।
 असंख्येयगुणं वीरं विनङ्क्ष्यामि न संशयः ॥ ९
 यदि वै तस्य वीरस्य बाहोर्नाद्याहमन्तरम् ।
 प्रविशामि सुखस्पर्शं नभविष्याम्यसंशयम् ॥ १०
 यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ।
 अद्य चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ ११
 यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणविक्रमः ।
 नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनङ्क्ष्यामि न संशयः ॥ १२
 न सराम्यनृतं किञ्चिन्न सराम्यपकारताम् ।
 न च पर्युषितं वाक्यं स्वैरेष्वपि महात्मनः ॥ १३

फलानि संख्याय । अश्वविद्यासामर्थ्यात् राशेरायामादिकमना-
 लोच्येवेति भावः ॥ ३९ ॥ द्विजानिव पक्षिणइव ॥ ४२ ॥
 सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

नलाश्वाः विदर्भनगरे ये दमयन्त्याऽपत्याभ्यां सह प्रेषिताः
 ॥ ३ ॥ शिखिनो मयूराः ॥ ७ ॥ पर्युषितं प्रतिज्ञातकालाति-
 लङ्घि ॥ १३ ॥

प्रभुः क्षमावान्वीरश्च दाता चाप्यधिको नृपैः ।
 अहो नीचानुवर्ती च क्लीबवन्मम नैषधः ॥ १४
 गुणांस्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ।
 हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकृतम् ॥ १५
 एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ।
 आरुरोह महद्रेष्म पुण्यश्लोकदिदक्षया ॥ १६
 'आलोकयन्ती ददृशे भैमी राजन्मनस्विनी ।'
 ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ।
 ऋतुपर्णं महीपालं सहवाष्ण्येयबाहुकम् ॥ १७
 ततोऽवतीर्थ वाष्ण्येयो बाहुकश्च रथोत्तमात् ।
 हयांस्तानवमुच्याथ स्थापयामासतू रथम् ॥ १८
 सोऽवतीर्थ रथोपस्थादृतुपर्णो नराधिपः ।
 उपतस्थे महाराजं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १९
 तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया मुदा ।
 स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः ॥ २०
 स तत्र कुण्डिने रम्ये वसमानो महीपतिः ।
 न च किञ्चित्तदाऽपश्यत्प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ।
 स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा ॥ २१
 अकस्मात्सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्त्रं न स विन्दति ।
 किं कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टः स भारत ।
 नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुहितृर्थे समागतम् ॥ २२
 ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपराक्रमः ।
 राजानं राजपुत्रं वा न स पश्यति कंचन ॥ २३
 नैव स्वयंवरकथां न च विप्रसमागमम् ।
 'न चान्यं कंचिदारम्भं स्वयंवरविधिं प्रति ॥' २४

ततो विगणयद्राजा मनसा कोसलाधिपः ।
 आगतोऽसीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादुकः ॥ २५
 राजापि च स्यन्भीमो मनसा समचिन्तयत् ।
 अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ।
 ग्रामान्वहूनतिक्रम्य नाध्यगच्छद्यथातथम् ॥ २६
 अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ।
 पश्चादुदके ज्ञास्यामि कारणं यद्भविष्यति ॥ २७
 नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् ।
 विश्राम्यतामित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनःपुनः ॥ २८
 स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ।
 राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेष्टुं समाविशत् ॥ २९
 ऋतुपर्णे गते राजन्वाष्ण्येयसहिते नृपे ।
 बाहुको रथमादाय रथशालामुपागमत् ॥ ३०
 स मोचयित्वा तानश्चानुपचर्य च शास्त्रतः ।
 स्वयं चैतान्समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३१
 दमयन्त्यपि शोकार्ता दृष्ट्वा भागस्वरिं नृपम् ।
 सूतपुत्रं च वाष्ण्येयं बाहुकं च तथाविधम् ॥ ३२
 चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैष रथनिःस्वनः ।
 नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैषधम् ॥ ३३
 वाष्ण्येयं भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता ।
 तेनाद्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ॥ ३४
 आहोस्विदृतुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा ।
 यथाऽयं रथनिर्घोषो नैषधस्येव लक्ष्यते ॥ ३५
 एवं सा तर्कयित्वा तु दमयन्ती विशांपते ।
 दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे शुभा ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

दमयन्तीप्रेषितया केशिन्या बाहुकेन संभाष्य दमयन्त्यै संभाषणकालिकबाहुकविकारादिनिवेदनम् ॥ १ ॥

दमयन्त्युवाच ।

गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः ।
 उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः ॥ १

दिष्टं निर्दिष्टम् ॥ २९ ॥

अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।

पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिन्दिते ॥ २

अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः ।

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

यथाच मनसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्बृतिः ॥ ३
 ब्रूयाश्चैनं कथान्ते त्वं पर्णादवचनं यथा ।
 प्रतिवाक्यं च सुश्रोणि बुद्ध्येथास्त्वमनिन्दिते ४
 एवं समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् ।
 दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्याऽन्ववैक्षत ॥ ५
 केशिन्युवाच ।
 स्वागतं ते मनुष्येन्द्र कुशलं ते ब्रवीम्यहम् ।
 दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ६
 कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।
 तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ ७
 बाहुक उवाच ।
 श्रुतः स्वयंवरो राज्ञा कोसलेन महात्मना ।
 द्वितीयो दमयन्त्या वै भविता श्व इति द्विजात् ८
 श्रुत्वैतत्प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः ।
 हयैर्वातजवैर्मुख्यैरहमस्य च सारथिः ॥ ९
 केशिन्युवाच ।
 अथ योसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ।
 त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १०
 बाहुक उवाच ।
 पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वार्ष्णेय इति विश्रुतः ।
 स नले विद्रुते भद्रे भागस्वरिमुपस्थितः ॥ ११
 अहमप्यश्वकुशलः सूतत्वे च प्रतिष्ठितः ।
 ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२
 केशिन्युवाच ।
 अथ जानाति वार्ष्णेयः कनु राजा नलो गतः ।
 कथं च त्वयि वा तेन कथितं स्यात्तु बाहुक ॥ १३
 बाहुक उवाच ।
 इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्य प्रियदर्शनौ ।
 गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४
 न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ।
 गूढश्चरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ १५
 आत्मैव तु नलं वेद या चास्य तदनन्तरा ।

न हि वै स्वानि लिङ्गानि नलं शंसन्ति कर्हिचित् १६
 केशिन्युवाच ।
 योसावयोध्यां प्रथमं गतोसौ ब्राह्मणस्तदा ।
 इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनःपुनः ॥ १७
 कनु त्वं कितव च्छित्त्वा वस्त्रार्थं प्रस्थितो मम ।
 उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८
 सा वै यथा समादिष्टा तथाऽऽस्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
 दह्यमाना दिवारात्रौ वस्त्रार्थेनाभिसंवृता ॥ १९
 तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव ।
 प्रसाद्रं कुरु मे वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ २०
 तस्यास्तत्प्रियमाख्यानं प्रवदस्व महामते ।
 तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छन्त्यनिन्दिता ॥ २१
 एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल ।
 यत्पुरा तत्पुनस्त्वचो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२
 बृहदश्व उवाच ।
 एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन ।
 हृदयं व्यथितं चासीदश्रुपूर्णे च लोचने ॥ २३
 स निग्राह्यात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः ।
 बाष्पसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २४
 वैषम्यमपि संग्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
 आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः २५
 रहिता भर्तृभिश्चापि न क्रुध्यन्ति कदाचन ।
 प्राणांश्चारित्रकवचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ २६
 विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
 यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुर्महति ॥ २७
 प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हतवाससः ।
 आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुर्महति ॥ २८
 सत्कृताऽसत्कृता वाऽपि पतिं दृष्ट्वा तथाविधम् ।
 राज्यभ्रष्टं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनानुतम् ॥ २९
 एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुर्मेनाः ।
 न बाष्पमशकत्सोढुं प्ररुदोद च भारत ॥ ३०
 ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 तत्सर्वं कथितं चैव विकारं तस्य चैव तम् ॥ ३१

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

केशिन्या बाहुकस्य जलाश्रयुत्पादनाद्यद्भुतकर्मनिवेदितया दमयन्त्या पुनःपरीक्षणाय तंप्रति कन्यापुत्रयोः प्रेषणम् ॥ १ ॥
बाहुकेन सवाष्पं पुत्रयोः परिरम्भणम् । केशिनींप्रति स्वकर्मणः कारणान्तरकथनेनापह्नवश्च ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।

केशिन्यास्तद्वचः श्रुत्वा दमयन्ती विशांपते ।
शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १
गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
अब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्ष्य ॥ २
यदा च किंचित्कुर्यात्स कारणं तत्र भामिनि ।
तत्र संचेष्टमानस्य संलक्षेथा विचेष्टितम् ॥ ३
न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि केशिनि ।
याचते न जलं देयं सकृच्चात्वरमाणया ।
एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ॥ ४
निमित्तं यत्तया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ।
यच्चान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम ॥ ५
दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथ च केशिनी ।
निशाम्याथ हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ॥ ६
सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
निमित्तं यत्तया दृष्टं बाहुके दिव्यमानुषम् ॥ ७
केशिन्युवाच ।
दृढं शुच्यपदानोसौ न मया मानुषः कश्चित् ।
दृष्टपूर्वः श्रुतो वाऽपि दमयन्ति तथाविधः ॥ ८
ह्रस्वमासाद्य तु द्वारं नासौ विनमते कश्चित् ।
तं तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखम् ।
संकटेऽप्यस्य सुमहद्विवरं जायतेऽधिकम् ॥ ९
ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः ।
प्रेषितं तत्र राज्ञा तु मांसं बहु च पाशवम् ॥ १०
तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भास्तत्रोपकल्पिताः ।
ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा एवाभवन्तस्ततः ॥ ११
ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य बाहुकः ।
तृणमुष्टिं समादाय सवितुस्तं समादधत् ॥ १२
अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।

तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताऽहमिहागता ॥ १३
अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया ।
यदग्निमपि संस्पृश्य नैवासौ दहते शुभे ॥ १४
छन्देन चोदकं तस्य बहत्यावर्जितं द्रुतम् ।
अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५
यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ।
मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि नान्यथा ।
भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति हि ॥ १६
एतान्यद्भुतकल्पानि दृष्ट्वाऽहं भृशविस्मिता ।
चेष्टितानि विशालाक्षि बाहुकस्य समीपतः ॥ १७
बृहदश्व उवाच ।
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।
अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिसूचितम् ॥ १८
सा शङ्कमाना भर्तारं नलं बाहुकरूपिणम् ।
केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदन्ती पुनरब्रवीत् ॥ १९
पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।
महानसाच्छ्रितं मांसमानयस्वेह भामिनि ॥ २०
सा दृष्ट्वा बाहुके व्यग्रे तन्मांसमपकृष्य च ।
अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणात्प्रियकारिणी ।
दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनन्दन ॥ २१
साऽशिता नलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ।
प्राश्य मत्वा नलं सूतं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता ॥ २२
वैकृव्यं परमं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः ।
मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ॥ २३
इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय बाहुकः ।
अभिद्रुत्य तदा राजा परिष्वज्याङ्गमानयत् ॥ २४
बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ।
भृशं दुःखपरीतात्मा सुखरं प्ररुरोद ह ॥ २५

द्वारं ह्रस्वमपि उत्सर्पति दीर्घं भवति । संकटे संकुचिते ॥ ९ ॥
पाशवं पशुसंबन्धि ॥ १० ॥ सवितुः सकाशात् । समादधत्

उद्दीपितवान् । समादाय ह्याविध्यैनमिति श्र. पाठः ॥ १२ ॥ कर्म
पाकादि । चेष्टा भूतजयादि ॥ १८ ॥ बहुशः बहुवारम् ॥ २२ ॥

नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ।
उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ २६
इदं च सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ।

अतो दृष्ट्वैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहम् ॥ २७
बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे यथासुखम् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

दमयन्त्या बाहुकस्य केशिन्या स्वगृहानयनम् ॥ १ ॥ बाहुकदमयन्त्योः संवादः ॥ २ ॥ बाहुकेन स्वस्य नलत्वोत्कीर्त-
नपूर्वकं कर्कोटकानुस्मरणेन तद्वत्तत्त्वद्वयपरिधाने तस्य निजरूपप्रादुर्भावः ॥ ३ ॥ ततो नलप्रत्यभिज्ञानन्या दमयन्त्या
तत्परिरम्भणम् ॥ ४ ॥

बृहदश्व उवाच ।
सर्वे विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
आगत्य केशिनी क्षिप्रं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १
दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीम् ।
मातुः सकाशं दुःखार्ता नलशङ्कासमुत्सुका ॥ २
परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
स वा प्रवेश्यतां मातर्मा वाऽनुज्ञातुमर्हसि ।
विदितं वाऽथवाऽज्ञातं पितुर्मे संविधीयताम् ॥ ४
एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् ।
दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ॥ ५
सा वै पित्राऽभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।
'तयोर्नियोगात्कौरव्य केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ ६
गच्छ केशिनि शीघ्रं त्वं बाहुकं पितृशासनात् ।
आनयस्व यथा माता त्वं तथा कुरु मे प्रियम् ॥ ७
गत्वा तु केशिनी शीघ्रं बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ।
भीमस्य शासनात्सूतागताहं विद्धि बाहुक ॥ ८
प्रविश्यतां राजवेश्म इत्युक्तो भरतर्षभ ।
बाहुकस्तु चिरं ध्यात्वा केशिन्या सह भारत ।
प्रविवेश महाबाहुर्दमयन्तीनिवेशनम् ॥ ९
नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ १०
तां स दृष्ट्वैव सहसा दमयन्तीं नलो नृपः ।
आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ ११

तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ १२
ततः काषायवसना जटिला मलपङ्क्तिनी ।
दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३
पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक ।
सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ १४
अनागसं प्रियां भार्या विजने श्रममोहिताम् ।
अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ १५
किमु तस्य मया बाल्यादपराद्धं महीपतेः ।
यो मामुत्सृज्य विपिने गतवाभिद्रयाऽर्दिताम् ॥ १६
साक्षाद्देवानपाहाय वृत्तो यः स पुरा मया ।
अनुव्रतामभिमतां पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥ १७
अग्नौ पाणिगृहीतां च हंसानां वचने स्थिताम् ।
भरिष्यामीति सत्यं तु प्रतिश्रुत्य क तद्गतम् ॥ १८
बृहदश्व उवाच ।

दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिंदम ।
शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्राप्तवद्बहु ॥ १९
अतीव कृष्णताराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
परिस्रवन्नलो राजा शोकार्ते इदमब्रवीत् ॥ २०
'नलोऽहं विपुलश्रोणि त्वामुत्सृज्य यतो गतः ।
आविष्टः कलिना भद्रे तेन मोहवशं गतः ॥' २१
मम राज्यं ग्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
कलिना तत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ २२

संपतन्तीं आयान्तीम् ॥ २८ ॥ त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥
प्रतिश्रयः गृहम् ॥ १० ॥ किमु तस्य मया चीर्णमपराध-
वन० १६

मिति ध. पाठः ॥ १६ ॥ अग्नौ पाणि गृहीत्वा तु देवानामग्र-
तस्तथेति झ. पाठः ॥ १८ ॥

यत्त्वया धर्मकृच्छ्रे तु शापेनाभिहतः पुरा ।
 वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां दिवानिशम् ॥ २३
 स मच्छरीरे त्वच्छापादह्यमानोऽवसत्कलिः ।
 त्वच्छापदग्धः सततं सोऽग्रावग्निरिवाहितः ॥ २४
 मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
 दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभम् ॥ २५
 विमुच्य मां गतः पापस्ततोऽहमिह चागतः ।
 त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत्प्रयोजनम् ॥ २६
 कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
 उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित् ॥ २७
 दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ।
 भैमी किल स भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २८
 खैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः ।
 श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भागस्वरिरुपस्थितः ॥ २९
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
 प्राञ्जलिर्वेषमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ ३०
 न मामर्हसि कल्याण पापेन परिशङ्कितम् ।
 मया हि देवानुत्सृज्य व्रतस्त्वं निषधाधिप ॥ ३१
 तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
 वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दश ॥ ३२
 ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ।
 अभ्यगच्छत्कोसलायामृतुपर्णनिवेशने ॥ ३३
 तेन वाक्ये कृते सम्यक्प्रतिवाक्ये तथा हृते ।
 उपायोऽयं मया दृष्टो नैष धानयने तव ॥ ३४
 त्वामृते नहि लोकेऽन्य एकाहा पृथिवीपते ।
 समर्थो योजनशतं गन्तुमर्ध्वैर्नराधिप ॥ ३५
 'तथापि मां महीपाल भजेतां चरणौ तव ।'
 स्पृशेयं तेन सत्येन पादावेतौ महीपते ।
 यथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसाऽपि चराम्यहम् ॥ ३६
 अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
 एष मे मुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३७
 यथा चरति तिग्मांशुः परितो भुवनं सदा ।

लां दृष्टवान्कोसलेष्विति ध. पाठः ॥ ३३ ॥ सदागतिर्वायुः
 ॥ ३७ ॥ चन्द्रमाश्चित्ताभिमानिनी देवता ॥ ३९ ॥ कल्ये

स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३८
 चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।
 स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३९
 एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।
 विभ्रुवन्तु यथा सत्यमेतद्देवास्त्यजन्तु माम् ॥ ४०
 एवमुक्ते ततो वायुरन्तरिक्षादभाषत ।
 नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ४१
 राजञ्शीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः ।
 साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन्परिवत्सरान् ४२
 उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया ।
 न ह्येकाहा शतं गन्ता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह ४३
 उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।
 नात्र शङ्का त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया ४४
 तथा ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह ।
 देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ ४५
 तदद्भुतमयं दृष्ट्वा नलो राजाऽथ भारत ।
 दमयन्त्यां विशङ्कां तामुपाकर्षदरिदमः ॥ ४६
 ततस्तद्वस्त्रमरजः प्रावृणोद्वसुधाधिपः ।
 संस्मृत्य नागराजं तं ततो लेभे स्वकं वपुः ॥ ४७
 स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
 प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ ४८
 भैमीमपि नलो राजा आजमानो यथा पुरा ।
 सखजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥ ४९
 ततः खोरसि विन्यस्य वक्रं तस्य शुभानना ।
 परीता तेन दुःखेन निशश्चासायतेक्षणा ॥ ५०
 तथैव मलदिग्धाङ्गीं परिष्वज्य शुचिसिताम् ।
 सुचिरं पुरुषव्याघ्रस्तस्यौ शोकपरिभुतः ॥ ५१
 ततः सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।
 भीमायाकथयत्प्रीत्या वैदर्भ्या जननी नृप ॥ ५२
 ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् ।
 दमयन्त्या सहोपेतं कल्ये द्रष्टा सुखोषितम् ॥ ५३
 ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ।
 वने विचरितं सर्वमूषतुर्मुदितौ नृप ॥ ५४

प्रभाते । कृतार्थं तमहं नलमिति क. ध. पाठः ॥ ५३ ॥
 चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परमुखैषिणौ ।
वसेतां हृष्टसंकल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह ॥ ५५
स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ।
सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ॥ ५६
दमयन्त्यपि भर्तारमासाद्याप्यायिता भृशम् ।

अर्धसंजातसखेव तोयं प्राप्य वसुंधरा ॥ ५७
सैवं समेत्य व्यपनीय तन्द्रां
शान्तज्वरा हर्षविबुद्धसत्त्वा ।
रराज भैमी समवासकामा
शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ५८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

परेष्टुः प्रभाते भीमराजेन स्नातालंकृतयोर्नलदमयन्योर्दर्शनम् ॥ १ ॥ ऋतुपर्णेन नलं क्षमापयित्वा ततोऽश्वविद्यापरि-
ग्रहणपूर्वकं स्वपुरं प्रति गमनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा खलंकृतः ।
वैदर्भ्या सहितः काल्यं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १
ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ।
ततो नु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा ॥ २
तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।
यथार्हं पूजयित्वा च समाश्वासयत प्रभुः ॥ ३
नलेन सहितां तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् ।
'अनुजग्राह महता सत्कारेण क्षितीश्वरः ॥' ४
तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ।
परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ॥ ५
ततो बभूव नगरे सुमहान्दर्भजः स्वनः ।
जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथाऽऽगतम् ॥ ६
अशोभयच्च नगरीं पताकाध्वजमालिनीम् ।
सिक्ताः सुमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः खलंकृताः ७
द्वारिद्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गः प्रकल्पितः ।
अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च ॥ ८
ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकञ्जनिनं नलम् ।
दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः ॥ ९
तमानाय नलं राजा क्षमयामास पार्थिवः ।
स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसंमितः ॥ १०

स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मिताननः ।
दिष्ट्वा समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ ११
कञ्चित्तु नापराधं ते कृतवानसि नैषध ।
अज्ञातवासे वसतो मद्गृहे वसुधाधिप ॥ १२
यदि वाऽबुद्धिपूर्वाणि यदि बुद्ध्याऽपि कानिचित् ।
मया कृतान्यकार्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ १३
नल उवाच ।
न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।
कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १४
पूर्वं ह्यपि सखा मेऽसि संबन्धी च जनाधिप ।
अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १५
सर्वकामैः सुविहितैः सुखमस्म्युषितस्त्वयि ।
न तथा खगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥ १६
इदं चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १७
एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८
गृहीत्वा चाश्वहृदयं प्रीतो भागस्वरिर्नृप ।
निषधाधिपतेश्चापि दत्त्वाऽश्वहृदयं नृपः ।
सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव ह ॥ १९

जनाश्च सर्वे संहृष्टा राजा चोत्सवमाचरदिति ध. पाठः
॥ ६ ॥ पुष्पभङ्गः पुष्पसमर्दः ॥ ८ ॥ उपाकर्तुं दातुम् ॥ १७ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

ऋतुपर्णे गते राजन्मलो राजा विशांपते ।

नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

नलेन पुनः स्वपुरं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ तथा पुनर्धूतेन पुष्करं पराजित्य तस्य तत्पुरं प्रतिपादनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।

स मासमुष्य कौन्तेय भीममामङ्ग्य नैषधः ।
पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान्प्रति ॥ १
रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिषोडशैः ।
पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव षट्शतैश्च पदातिभिः ॥ २
स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महापुरीम् ।
प्रविवेशाथ संरब्धस्तरसैव महामनाः ॥ ३
ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः ।
उवाच दीव्याव पुनर्बहुवित्तं मयाऽर्जितम् ॥ ४
दमयन्ती च यच्चान्यन्मम किञ्चन विद्यते ।
एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥ ५
पुनः प्रवर्ततां धृतमिति मे निश्चिता मतिः ।
एकपाणेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ६
जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।
प्रतिपाणः प्रदातव्यः प्राणो हि पणमुच्यते ॥ ७
न चेद्वाञ्छसि तद्द्यूतं युद्धद्यूतं प्रवर्तताम् ।
द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८
वंशभोज्यमिदं राज्यमर्थितव्यं यथा तथा ।
येनकेनाप्युपायेन वृद्धानामिति शासनम् ॥ ९
द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर ।
कैतवेनाक्षवत्यां वा युद्धे वा नाम्यतां धनुः ॥ १०
नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ।
ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह निषधाधिपम् ॥ ११
दिष्ट्या त्वयाऽर्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैषध ।
दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ॥ १२

दिष्ट्या वै प्रीयसे राजन्मम लाभाय नैषध ।
पुनर्धूते च ते बुद्धिर्दिष्ट्या पुरुषसत्तम ॥ १३
धनेनानेन वै भैमी जितेन समलंकृता ।
मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥ १४
नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षेऽपि च नैषध ।
देवने च मम प्रीतिर्भवत्येवासुहृद्रणैः ॥ १५
जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ।
कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥ १६
श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बहवद्ब्रूवन्प्रलापिनः ।
इयेष स शिरश्छेतुं खड्गेन कुपितो नलः ॥ १७
स्मरंस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच नलो नृपः ।
पणावः किं व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यसि ॥ १८
ततः प्रावर्तत धृतं पुष्करस्य नलस्य च ।
एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः ॥ १९
स रत्नकोशनिचयैः प्राणेन पणितोऽपि च ।
जित्वा च पुष्करं राजा ग्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ २०
मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकम् ।
वैदर्भी न त्वया शक्या राजापशद वीक्षितम् ।
तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २१
न त्वया तत्कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा ।
कलिना तत्कृतं कर्म त्वं च मूढ न बुध्यसे ॥ २२
नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथंचन ।
यथासुखं वै जीव त्वं प्राणानवसृजामि ते ॥ २३
तथैव सर्वसंभारं स्वमंशं वितरामि ते ।
तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ॥ २४

उष्य वासं कृत्वा ॥ १ ॥ दमयन्त्या च यच्चान्यजय त्वं
सुसमार्जितमिति ध. पाठः ॥ ५ ॥ राज्यं एकपाणेनैव मम तु-
दमयन्त्यादि च प्राणयोश्च पणावहे युद्धमपि वर्ततामित्यर्थः
॥ ६ ॥ प्राणो हि धनमुच्यते इति ध. पाठः ॥ ७ ॥ प स्त-

गतं राज्यं इति ध. पाठः ॥ ९ ॥ दिष्ट्या च प्रियसे
राजन्सदारोऽद्य महाभुजेति झ. पाठः ॥ १३ ॥ पणाय किं
व्याहरसे शीघ्रं धृतं प्रवर्ततामिति क. पाठः ॥ १८ ॥
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सौहार्दं चापि मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
 पुष्कर त्वं हि मे भ्राता संजीव शरदः शतम् ॥ २५
 एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
 वचनैस्तोषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २६
 सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
 पुण्यश्लोकं तदा राजन्निवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २७
 कीर्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी ।
 यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ २८
 स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा नृपः ।
 प्रययौ पुष्करो हृष्टः स्वपुरं स्वजनावृतः ॥ २९

महत्या सेनया सार्धं विनीतैः परिचारकैः ।
 भ्राजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥ ३०
 प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयम् ।
 प्रविवेश पुरं श्रीमानत्यर्थमुपशोभिताम् ॥ ३१
 प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निषधाधिपः ।
 'हितेषु चैषां सततं पितेवावहितोऽभवत् ॥' ३२
 पौरा ज्ञानपदाश्चापि संग्रह्यतनूरूहाः ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सामात्यप्रमुखा जनाः ॥ ३३
 अद्य स निर्दृता राजन्पुरे जनपदेऽपि च ।
 उपासितुं पुनः प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

पुष्करं निष्कासितवता नलेन कुण्डिनपुरात्सपुत्राया दमयन्त्या आनयनपूर्वकं प्रजापालनेन सुखवासः ॥ १ ॥ बृह-
 दश्वेन युधिष्ठिरायाक्षहृदयविद्योपदेशपूर्वकं संक्षेपेण हरिश्चन्द्रोपाख्यानकथनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
 महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १
 'पुण्यश्लोकं तु राज्यस्थं श्रुत्वा भीमो महीपतिः ।
 मुदा परमया युक्तो बभूव भरतर्षभ ॥ २
 अथ हृष्टमना राजा महत्या सेनया सह ।
 सुतां प्रस्थापयामास पुण्यश्लोकाय धीमते ॥ ३
 दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा ।
 प्रस्थापयदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥ ४
 आगतायां तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
 वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ५
 तथा प्रकाशतां यातो जम्बूद्वीपे स राजसु ।
 पुनः स्वे चावसद्राज्ये प्रत्याहृत्य महायशः ॥ ६
 ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवच्चाप्तदक्षिणैः ।
 तथा त्वमपि राजेन्द्र ससुहृदक्ष्यसे चिरात् ॥ ७
 दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरंजयः ।
 देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्यो भरतर्षभ ॥ ८

एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते ।
 दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ९
 त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्ण्या चैव पाण्डव ।
 कथाश्चापि समाकर्ण्य धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ १०
 ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।
 नित्यमन्वाख्यसे राजंस्तत्र का परिदेवना ॥ ११
 कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
 ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥ १२
 इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमच्युत ।
 शक्यमाश्वसितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशांपते ॥ १३
 अस्थिरत्वं च संचिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ।
 तस्योदये व्यये चापि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १४
 श्रुत्वेतिहासं नृपते समाश्वसिहि मा शुचः ।
 व्यसने त्वं महाराज न विषीदितुमर्हसि ॥ १५
 विषमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलतां गते ।
 विषादयन्ति नात्मानं सत्त्वापाश्रयिणो नराः ॥ १६
 ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् ।

प्रशान्ते वीतशोके । प्रशान्ते पुष्करे हृष्टे इति क. पाठः
 ॥ १ ॥ वक्ष्यसे दीव्यसे । वक्ष कान्तावित्यस्य रूपम् । ससुहृद-
 क्ष्यसे ह्यचमिति क. पाठः ॥ ७ ॥

श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीस्तान्भजिष्यति ।
 अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यतां च गमिष्यति ।
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ॥ १८
 पुत्रान्पौत्रान्पशून्श्चापि लभते नृषु चाग्यताम् ।
 आरोग्यप्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ १९
 भयात्रस्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यति मां पुनः ।
 अक्षज्ञ इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ २०
 वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।
 उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो हृष्टमना राजा बृहदश्वमुवाच ह ।
 भगवन्क्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २२
 'कौन्तेयेनैवमुक्तस्तु बृहदश्वो महामुनिः ।'
 ततोऽक्षहृदयं प्रादात्पाण्डवाय महात्मने ।
 'लब्ध्वा च पाण्डवो राजा विशोकः समपद्यत २३
 बृहदश्व उवाच ।
 पुनरेव तु वक्ष्यामि यस्त्वत्तो दुःखितो नृपः ।
 तं शृणुष्व महाराज सर्वदुःखापनुत्तये ॥ २४
 इक्ष्वाकूणां कुले जातो महात्मा पृथिवीपतिः ।
 त्रिशङ्कुरिति विख्यातो राजराजो महाद्युतिः ॥ २५
 हरिश्चन्द्रस्ततो जज्ञे गुणरत्नाकरो नृपात् ।
 ततो विशेषैर्विविधैर्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ २६
 स तु लोके वरः पुंसां पुण्यश्लोको महायशः ।
 सत्यवादी मधुरवाक्सत्येन बहुभाषिता ॥ २७
 तस्य भार्याऽभवद्भूमौ सौशील्यसमलंकृता ।
 उशीनरस्य राजर्षेर्दुहिता पुण्यलक्षणा ॥ २८
 स्वयंवरे महाभागं वरयामास भामिनी ।
 हरिश्चन्द्रं समेतानां राज्ञां मध्ये पतिं विभुम् ॥ २९
 तथा सह महीपालः सत्यवत्या मनोज्ञया ।
 रेमे च सुचिरं कालं राजा राज्यमवाप्य च ॥ ३०
 तस्यां देव्यां हरिश्चन्द्राजज्ञे राजीवलोचनः ।
 पुत्रः पुण्यवतां श्रेष्ठो लोहिताश्व इति श्रुतः ॥ ३१
 देव्या पुत्रेण सहितः पुण्यश्लोको महायशः ।
 वसिष्ठयाज्यो नृपतिरीजे शुण्यैर्महाध्वरैः ॥ ३२

वेद वेदि । उपपद्यस्व गृहाण ॥ २१ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्रो दिवं गतः ।
 पुरुहूतपुरीं रम्यामाजगामेन्द्रसेवया ॥ ३३
 उपस्थाने च संवृत्ते देवेन्द्रस्य महात्मनः ।
 आजगाम वसिष्ठोऽपि वामदेवसहायवान् ॥ ३४
 उपस्थाने च संवृत्ते सुखासीने पुरंदरे ।
 वर्ण्यमानेषु च तदा सत्यवादिषु राजसु ॥ ३५
 तस्यां संसदि सर्वस्माद्हरिश्चन्द्रोऽपि पप्रथे ।
 यज्ञदानतपःशीलसत्यवाक्यदृढव्रतैः ॥ ३६
 वसिष्ठः परमप्रीतः स्वयाज्यपरिकीर्तनात् ।
 तथापि विश्वामित्रस्तं न सेहे सत्यभूषितम् ॥ ३७
 हरिश्चन्द्रं प्रति तदा विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
 पणः कृतस्तदा पश्चाद्विश्वामित्रेण पार्थिवः ॥ ३८
 राज्याच्चापि सुखाच्चापि सहसा चावरोपितः ।
 अवाप परमं दुःखं मरणादमनोहरम् ॥ ३९
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्चैव द्रौपद्या च समन्वितः ।
 विस्मयं परमं गत्वा साधुसाध्वित्यभाषत ॥ ४०
 ततो हरिश्चन्द्रकथां च सर्वे
 श्रुत्वा तु राजा मनुजेन्द्रकेतुः ।
 विहाय शोकं विजहार भूयः
 सरन्हरिश्चन्द्रमनन्तकीर्तिम् ॥ ४१
 कथामेवं तथा कृत्वा हरिश्चन्द्रनलाश्रयाम् ।
 आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्बृहदश्वो जगाम ह ।
 उक्त्वा चाशु सरोऽगच्छदुपस्पृष्टुं महातपाः ॥ ४२
 बृहदश्वे गते पार्थमश्रौषीत्सव्यसाचिनम् ।
 वर्तमानं तपस्युग्रे वायुभक्षं मनीषिणम् ॥ ४३
 ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः संपतद्भ्यस्ततस्ततः ।
 तीर्थशैलवनेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः ॥ ४४
 इति पार्थो महाबाहुर्दुरापं तप आस्थितः ।
 न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ ४५
 यथा धनंजयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः ।
 मुनिरेकचरः श्रीमान्धर्मो विग्रहवानिव ॥ ४६

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने ।
अन्वशोचत कौन्तेयः प्रियं वै भ्रातरं जयम् ॥४७॥
दह्यमानेन तु हृदा शरणार्थी महावने ।
ब्राह्मणान्विविधज्ञानान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ ४८॥
'प्रतिगृह्याक्षहृदयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आसीद्दृष्टमना राजन्भीमसेनादिभिर्भुतः ॥ ४९॥
स्वभ्रातृसहितान्पश्यन्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

अपश्यन्नर्जुनं तत्र बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ " ५०
संतप्यमानः कौन्तेयो भीमसेनमुवाच ह ।
कदा द्रक्ष्यामि वै भीम पार्थमत्र तवानुजम् ॥५१॥
मत्कृते हि कुरुश्रेष्ठ तप्यते परमं तपः ।
तस्याक्षहृदयज्ञानमाख्यास्यामि कदा न्वहम् ॥५२॥
स हि श्रुत्वाऽक्षहृदयं समुपात्तं मया विभो ।
प्रहृष्टः पुरुषव्याघ्रो भविष्यति न संशयः ॥' ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

समाप्तं च नलोपाख्यानपर्व ॥ ५ ॥

(अथ तीर्थयात्रापर्व ॥ ६ ॥)

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

अर्जुनविनाभावेन काम्यकवने निवासमरोचयानैः पाण्डवैस्तस्माच्चिर्गमननिर्धारणम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

भगवान्काम्यकात्पार्थे गते मे प्रपितामहे ।
पाण्डवाः किमकुर्वस्ते तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १॥
स हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित् ।
आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥२॥
तेनेन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनिवर्तिना ।
विनाभूता वने वीराः कथमासन्पितामहाः ॥ ३॥
वैशंपायन उवाच ।
गते तु पाण्डवे तात काम्यकात्सव्यसाचिनि ।
बभूवुः कौरवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ४॥
आक्षिप्तसूत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इवाण्डजाः ।
अग्रीतमनसः सर्वे बभूवुरथ पाण्डवाः ॥ ५॥
वनं तु तदभूत्तेन हीनमक्लिष्टकर्मणा ।
कुबेरेण यथा हीनं वनं चैत्ररथं तथा ॥ ६॥
तमृते ते नरव्याघ्राः पाण्डवा जनमेजय ।
मुदमप्राप्नुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा ॥ ७॥
ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्बाणैर्महारथाः ।
निघ्नन्तो भरतश्रेष्ठ मेध्यान्बहुविधान्मृगान् ॥ ८॥

नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिदमाः ।
प्रविसृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९॥
एवं ते न्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः ।
अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्धनंजये ॥ १०॥
अथ विप्रोषितं राजन्पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ।
स्मरन्ती पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११॥
योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
तमृते पाण्डवश्रेष्ठं वनं न प्रतिभाति मे ॥ १२॥
शून्यामिव प्रपश्यामि तत्रतत्र महीमिमाम् ।
बह्वाश्चर्यमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमम् ॥ १३॥
न तथा रमणीयं वै तमृते सव्यसाचिनम् ।
नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गगामिनम् ॥ १४॥
तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे ।
यस्य वा धनुषो घोषः श्रूयते चाशनिस्त्रिनः ।
न लभे शर्म वै राजन्स्मरन्ती सव्यसाचिनम् ॥१५॥
तथा लालप्यमानां तां निशाम्य परवीरहा ।
भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ६॥
मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्वीषि सुमध्यमे ।

आक्षिप्तसूत्राश्छिन्नसूत्राः । अण्डजाः पक्षिणः ॥ ५ ॥

मेध्यान् यज्ञार्हान् ॥ ८ ॥

तन्मे ग्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् ॥ १७
 यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भुजौ परिघसन्निभौ ।
 मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुधधनुर्धरौ ॥ १८
 निष्काङ्गदकृतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
 तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिवाम्बरम् ॥ १९
 यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरवस्तथा ।
 सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न बिभ्यति ॥ २०
 यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ २१
 तमृते फल्गुनं वीरं न लभे काम्यके धृतिम् ।
 पश्यामि च दिशः सर्वास्तिमिरेणावृता इव ॥ २२
 ततोऽब्रवीत्साश्रुकण्ठो नकुलः पाण्डुनन्दनः ।
 यस्मिन्दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणाजिरे ।
 देवा अपि युधांश्रेष्ठं तमृते का रतिर्वने ॥ २३
 उदीचीं यो दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् ।
 गन्धर्वमुख्याञ्छतशो हयैल्लेभे महाद्युतिः ॥ २४

राज्ञे तित्तिरिक्त्वाषाञ्छ्रीमतोऽनिलरंहसः ।
 प्रादाद्वात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ २५
 तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने ।
 कामये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥ २६
 सहदेव उवाच ।
 यो धनानि न कन्याश्च युधि हित्वा महाबलान् ।
 'शतशो घातयित्वाऽरीन्पृतनामध्यगस्तदा ।'
 आजहार पुरा राज्ञे राजसूये महाक्रतौ ॥ २७
 यः समेतान्मृधे जित्वा यादवानमितद्युतिः ।
 सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य संमते ॥ २८
 'येनार्धराज्यमाच्छिद्य द्रुपदस्य महात्मनः ।
 आचार्यदक्षिणा दत्ता रणे द्रोणस्य भारत ॥' २९
 तस्य जिष्णोर्वृत्तीं दृष्ट्वा शून्यामिव निवेशने ।
 हृदयं मे महाराज न शाम्यति कदाचन ॥ ३०
 वनादस्माद्विवासं तु रोचयेऽहमरिंदम ।
 न हि नस्तमृते वीरं रमणीयमिदं वनम् ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिरेण काम्यकवनमुपागतं नारदंप्रति भूप्रादक्षिण्येन तीर्थयात्राफलप्रश्नः ॥ १ ॥ नारदेन तत्कथनाय पुलंस्त्यभी-
 ष्मसंवादानुवादारम्भः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 'धनञ्जयोत्सुकास्ते तु वने तस्मिन्महारथाः ।
 न्यवसन्त महाभागा द्रौपद्या सह कृष्णया ॥' १
 धनंजयोत्सुकानां तु भ्रातॄणां कृष्णया सह ।
 श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोप्यजायत ॥ २
 अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिं तत्र नारदम् ।
 दीप्यमानं श्रिया ब्राह्मया दीप्ताग्निसमतेजसम् ॥ ३
 तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् ।
 प्रत्युत्थाय यथान्यायं पूजां चक्रे महात्मने ॥ ४
 स तैः परिवृतः श्रीमान्भ्रातृभिः कुरुसत्तमः ।

विबभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥ ५
 यथा च वेदान्सावित्री याज्ञसेनी तथा पतीन् ।
 न जहौ धर्मतः पार्थान्मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ६
 'अर्घ्यं पाद्यमथानीय त्वभ्यवादयदच्युतः ।
 नारदस्तु महातेजाः स्वस्त्यस्त्वित्यभ्यभाषत ॥ ७
 ततो युधिष्ठिरो राजा दृष्ट्वा देवर्षिसत्तमम् ।
 यथार्हं पूजयामास विधिवत्कुरुनन्दनः ॥' ८
 प्रतिगृह्य च तां पूजां नारदो भगवानृषिः ।
 आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ॥ ९
 उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

किं आघातचिह्नम् ॥ १० ॥ निष्काङ्गदकृतापीडौ साष्टशतं
 सुवर्णाः निष्कः तत्कृतेनाङ्गदेन कृतभूषणौ ॥ ११ ॥ वृत्तौ

आसनम् ॥ ३० ॥ अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददानि ते ॥ १०
 अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा नारदं देवसंमितम् ॥ ११
 त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
 कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादाच्च सुव्रत ॥ १२
 यदि त्वहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ तत्त्वतश्छेत्तुमर्हसि ॥ १३
 प्रदक्षिणां यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
 किं फलं तस्य कात्स्न्येन तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १४
 नारद उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितो यथा भीष्मेण धीमता ।
 पुलस्त्यस्य सकाशाद्वै सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ १५
 पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृतांवरः ।
 पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्मुनिभिः सह ॥ १६
 शुभे देशे तथा राजन्पुण्ये देवर्षिसेविते ।
 गङ्गाद्वारे महाभाग देवगन्धर्वसेविते ॥ १७
 स पितृस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ।

ऋषींश्च तर्पयामास विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८
 कस्य चित्त्वथ कालस्य जपन्नेव महायशः ।
 ददर्शाद्भुतसंकाशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १९
 स तं दृष्ट्वाग्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 प्रहर्षमतुलं लेभे विस्मयं परमं ययौ ॥ २०
 उपस्थितं महाभागं पूजयामास भारत ।
 भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २१
 शिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रयतमानसः ।
 नाम संकीर्तयामास तस्मिन्ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ २२
 भीष्मोऽहमस्मि भद्रं ते दासोऽस्मि तव सुव्रत ।
 तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्वकिल्बषैः ॥ २३
 एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतांवरः ।
 वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २४
 तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायाम्नायकश्चितम् ।
 भीष्मं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनाऽभवत् ॥ २५
 ततः स मधुरेणाथ स्वरेण सुमहातपाः ।
 उवाच वाक्यं धर्मज्ञः पुलस्त्यः प्रीतमानसः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

पुलस्त्येन भीष्मं प्रति पुष्करादितीर्थमहिमानुवर्णनम् ॥ १ ॥

पुलस्त्य उवाच ।
 अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च ।
 सत्येन च महाभाग तुष्टोऽसि तव सुव्रत ॥ १
 यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं पितृवाक्याश्रितोऽनघ ।
 तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २
 अमोघदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 यद्वक्ष्यसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दाताऽसि तेऽनघ ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 प्रीते त्वयि महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
 कृतमित्येव मन्येऽहं यदहं दृष्टवान्प्रभुम् ॥ ४
 यदि त्वहमनुग्राह्यस्तव धर्मभृतांवर ।

संदेहं ते प्रवक्ष्यामि तन्मे त्वं छेत्तुमर्हसि ॥ ५
 अस्ति मे भगवन्कश्चित्तीर्थानि प्रति संशयः ।
 तमहं श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ६
 प्रदक्षिणां यः पृथिवीं करोत्यमरसन्निभ ।
 किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ७
 पुलस्त्य उवाच ।
 हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि यद्विषाणां परायणम् ।
 तदेकाग्रमनास्तात शृणु तीर्थेषु यत्फलम् ॥ ८
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
 विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ९
 प्रतिग्रहादपावृत्तः संतुष्टो येन केनचित् ।

अपावृत्तो निवृत्तः । संतुष्टो नियतः शुचिरिति क. घ.
 वन० १७

पाठः ॥ १० ॥

अहंकारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १०
 अकल्कको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ११
 अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
 आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ १२
 ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता देवेष्विह यथाक्रमम् ।
 फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ १३
 न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।
 बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ १४
 प्राप्यन्ते पार्थिवैरेतैः समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ।
 नार्थन्यूनोपकरणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ १५
 यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।
 तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तं निबोध युधांवर ॥ १६
 ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ।
 तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥ १७
 अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
 अदत्त्वा काश्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥ १८
 अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ १९
 सर्वतीर्थेषु राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ २०
 दशकोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महामते ।
 सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ॥ २१
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्रणाः ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ॥ २२
 यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा ।
 'तपोविशेषैर्बहुभिः स्थानान्यापुर्महौजसः ।'
 दिव्ययोगा महाराज पुण्येन महताऽन्विताः ॥ २३
 मनसाभ्येतुकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
 पूयन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ २४
 तस्मिंस्तीर्थे महाभागो नित्यमेव पितामहः ।
 उवास परमप्रीतो देवदानवसत्तमः ॥ २५

पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षिगणाः पुरा ।
 सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महताऽन्विताः २६
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्पितृदेवांश्च तर्पयेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके च पूज्यते ॥ २७
 अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः ।
 तेनासौ कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥ २८
 शाकैर्मूलैः फलैर्वाऽपि येन वर्तयते स्वयम् ।
 तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय श्रद्धावाननसूयकः ।
 तेनैव प्राप्तुयात्प्राज्ञो हयमेधफलं नरः ॥ २९
 'अपि वाऽप्युदपात्रेण ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ।
 तेनापि पूजनेनाशु प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ॥' ३०
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राजसत्तम ।
 न वै योनौ प्रजायन्ते स्नातास्तीर्थे महात्मनः ॥ ३१
 कार्तिक्यां तु विशेषेण योऽभिगच्छति पुष्करम् ।
 'फलं तत्राक्षयं तेन लभते भरतर्षभ ॥' ३२
 सायंप्रातः सरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः ।
 उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ।
 प्राप्तुयाच्च नरो लोकान्ब्रह्मणः सद्नेऽश्वयान् ॥ ३३
 जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
 पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ ३४
 यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ।
 तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते ॥ ३५
 उष्य द्वादशवर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ।
 क्रतून्सर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ३६
 यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ।
 कार्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ॥ ३७
 [त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
 पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्यस्तत्र कारणम् ॥] ३८
 दुष्करं पुष्करं गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः ।
 दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुं चैव सुदुष्करम् ॥ ३९
 उष्य द्वादशरात्रं तु नियतो नियताशनः ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य जम्बूमार्गं समाविशेत् ॥ ४०

जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ४१
 तत्रोष्य रजनीः पञ्च षष्ठकालक्षमी नरः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमां ॥ ४२
 'तत्र गत्वा महाप्राज्ञः कुर्याच्छ्राद्धं दृढव्रतः ।
 वाजपेयमवाप्नोति दुष्कृतं चास्य नश्यति ॥' ४३
 जम्बूमार्गादुपावृत्य गच्छेत्स्थण्डिलकाश्रमम् ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ४४
 आगस्त्यं सर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ४५
 शाकट्यः फलैर्वाऽपि कौमारं विन्दते पदम् ।
 कण्वाश्रमं ततो गच्छेच्छ्रीजुष्टं लोकपूजितम् ॥ ४६
 धर्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यं च भरतर्षभ ।
 यत्र प्रविष्टमात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४७
 अर्चयित्वा पितृन्देवान्नियतो नियताशनः ।
 सर्वकामसमृद्धः स्याद्यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ ४८
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं व्रजेत् ।
 हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै ॥ ४९
 महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ ५०
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञः स्थाणोस्तीर्थमुमापतेः ।
 नाम्ना भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ५१
 तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ।
 महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यं च विन्दति ॥ ५२
 समृद्धमसपत्नं च श्रिया युक्तं नरोत्तमः ।
 'राज्ञां चैवाधिपत्यं हि तत्र गत्वा समाप्नुयात् ॥'
 नर्मदां स समासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५४
 दक्षिणं सिन्धुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति विमानं चाधिरोहति ॥ ५५
 चर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ।
 रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५६

ततो गच्छेत् धर्मज्ञं हिमवत्सुतमर्बुदम् ।
 पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ॥ ५७
 तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५८
 पिङ्गतीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 कपिलानां नरश्रेष्ठ शतस्य फलमश्नुते ॥ ५९
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रभासं लोकविश्रुतम् ।
 'तीर्थं देवगणैः पूज्यमृषिभिश्च निषेवितम् ॥' ६०
 तत्र संनिहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ।
 देवतानां मुखं वीर ज्वलनोऽनिलसारथिः ॥ ६१
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६२
 ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च संगमे ।
 गोसहस्रफलं तस्य स्वर्गलोकं च विन्दति ।
 प्रभया दीप्यते नित्यमग्निवद्भरतर्षभ ॥ ६३
 तत्र स्नात्वा च राजेन्द्र विमलार्कसमद्युतिः ।
 त्रिरात्रमुषितः स्नातस्तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 प्रभासते यथा सोमः सोश्वमेधं च विन्दति ॥ ६४
 वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ।
 विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर ।
 वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६५
 ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥ ६६
 तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्मलक्षणलक्षिताः ।
 अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तद्भुतमरिंदम ॥ ६७
 त्रिशूलाङ्गानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन ।
 महादेवस्य सांनिध्यं तत्र वै पुरुषर्षभ ॥ ६८
 सागरस्य च सिन्धोश्च संगमं प्राप्य दुर्लभम् ।
 तीर्थं सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ६९
 तर्पयित्वा पितृन्देवानृषींश्च भरतर्षभ ।
 प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ७०
 शङ्कुकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ।

पुण्यं स्थानमुमापतेरिति ध. पाठः ॥ ५१ ॥ पिकतीर्थमिति
 ध. पाठः ॥ ५९ ॥ तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पुण्यलक्षणलक्षितः

इति ध. पाठः ॥ ६७ ॥

अश्वमेधादशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७१
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ७२
 शमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥ ७३
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
 जन्मप्रभृति यत्पापं तत्स्नातस्य प्रणश्यति ॥ ७४
 शमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुता ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ७५
 गत्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 पुरा शौचं कृतं राजन्हत्वा दैवतकण्टकान् ॥ ७६
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ वसोर्धारामभिष्टुताम् ।
 गमनादेव तस्यां हि हयमेधफलं लभेत् ॥ ७७
 स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा समाहितः ।
 तर्प्य देवान्पितृन्श्चैव विष्णुलोके महीयते ॥ ७८
 तीर्थे चात्र सरः पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां संमतो भवेत् ॥ ७९
 सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥ ८०
 ब्रह्मतीर्थं समासाद्य शुचिः शीलसमन्वितः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ८१
 कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ ८२
 रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा भवेद्विप्रो निर्मलश्चन्द्रमा यथा ॥ ८३
 अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥ ८४
 ततो गच्छेत राजेन्द्र भीमायाः स्थानमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा न योन्यां वै भवेद्भरतसत्तम ॥ ८५
 देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तप्तकुण्डलभूषणः ।
 गवां शतसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८६
 गिरिकुञ्जं समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

दमीतीति प्रमीतीति क्रमेण क. ध. पाठः ॥ ७३ ॥ भद्रतुङ्गं
 समासाद्येति झ. पाठः । अवाप्नोति सुकृती विरजानर इति
 ध. पाठः ॥ ८१ ॥ श्रीकुण्डं तु समासाद्येति झ. पाठः

पितामहं नमस्कृत्य गौसहस्रफलं लभेत् ॥ ८७
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमम् ।
 अद्यापि यत्र दृश्यन्ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ ८८
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं वासवं लोकमाप्नुयात् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ ८९
 वितस्तां च समासाद्य संतर्प्य पितृदेवताः ।
 नरः फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत ॥ ९०
 काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तक्षकस्य च ।
 वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ९१
 तत्र स्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ ९२
 ततो गच्छेत मलदां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 पश्चिमायां तु संध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि ॥ ९३
 चरुं सप्ताचिषे राजन्यथाशक्ति निवेदयेत् ।
 पितृणामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ९४
 ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 गुह्यकाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ९५
 राक्षसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप ।
 नियतः परमां दीक्षामास्थायान्दसहस्रिकीम् ९६
 विष्णोः प्रसादनं कुर्वन् च श्रपयंस्तथा ।
 सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवम् ॥ ९७
 ददावष्टगुणैश्चर्यं तेषां तुष्टस्तु केशवः ।
 यथाभिलषितानन्यान्कामान्दत्त्वा महीपते ॥ ९८
 तत्रैवान्तर्दधे देवो विद्युदग्नेषु वै यथा ।
 नाम्ना सप्तचरुं तेन ख्यातं लोकेषु भारत ॥ ९९
 गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
 अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान्सप्ताचिषे चरुः ॥ १००
 ततो निवृत्तो राजेन्द्र रुद्रं पदमथाविशेत् ।
 अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ १०१
 मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 एकरात्रोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०२
 अथ गच्छेत राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम् ।

॥ ८७ ॥ ततो गच्छेत बड्ढामिति झ. पाठः ॥ ९३ ॥
 भद्रपादमुपाविशेदिति घ. पाठः ॥ १०१ ॥

प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते भरतर्षभ ॥ १०३
 त्रिशूलपाणेः स्थानं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् १०४
 यथाशक्ति चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ १०५
 कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति भारत १०६
 यजनं याजनं चैव तथैव ब्रह्मवालुकम् ।
 पुष्पाम्भश्च उपस्पृश्य न शोचेन्मरणं गतः ॥ १०७
 अर्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् ।
 एतां हि देविकामाहुः पुण्यां देवर्षिसेविताम् १०८
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
 तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियतव्रताः ॥ १०९
 गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमरिंदम ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ ११०
 ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती ॥ १११
 चमसेऽथ शिवोज्जेदे नागोज्जेदे च दृश्यते ।
 'तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।'
 स्नात्वा तु चमसोज्जेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् ११२
 शिवोज्जेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 नागोज्जेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात् ११३
 शशयानं च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
 शतरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत ॥ ११४
 सरस्वत्यां महाराज शतं संवत्सरं च ते ।
 दृश्यन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तां वै कार्तिकीं सदा ॥ ११५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

पुलस्त्येन भीष्मं प्रति नानातीर्थमहिमानुवर्णनम् ॥ १ ॥

पुलस्त्य उवाच ।

पुष्पजायामुपस्पृश्येति ध. पाठः ॥ १०७ ॥ दक्षिणामिष्य-
 तव्रता इति क. ध. पाठः ॥ १०९ ॥ चमसे चमसोज्जेदे इति
 ध. पाठः ॥ ११२ ॥ शतह्रदं च राजेन्द्रेति क. ध. पाठः

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।
 गोसहस्रफलं चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ ११६
 कुमारकोटीमासाद्य नियतः कुरुनन्दन ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ ११७
 गवामयुतमाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः ॥ ११८
 पुरा यत्र महाराज मुनिकोटिः समागता ।
 हर्षेण महताऽऽविष्टा रुद्रदर्शनकाङ्क्षया ॥ ११९
 अहंपूर्वमहंपूर्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजम् ।
 एवं संप्रस्थिता राजवृषयः किल भारत ॥ १२०
 ततो योगीश्वरेणापि योगमास्थाय भूषते ।
 तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १२१
 स्रष्टा कोटीस्तु रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ।
 मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् ॥ १२२
 तेषां तुष्टो महादेवो मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 भक्त्या परमया राजन्वरं तेषां प्रदिष्टवान् ॥ १२३
 अद्यप्रभृति युष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः ॥ १२४
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १२५
 सरस्वत्या महापुण्यं केशवं समुपासते ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १२६
 अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्बहुसुवर्णकम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १२७
 ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप ।
 तत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १२८

ततो गच्छेत् राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।

॥ ११४ ॥ गवां मेधमवाप्नोतीति क. ध. पाठः ॥ ११८ ॥
 अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते तद्गताः सर्वजन्तवः ॥ १
 कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥ २
 पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ३
 दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।
 ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥ ४
 तत्र मासं वसेद्वीरः सरस्वत्यां युधांवर ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ५
 गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ।
 ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ६
 मनसाऽप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधांवर ।
 पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ७
 गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरुद्वह ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलमाप्नोति मानवः ॥ ८
 ततश्च मन्दुकं राजन्दारपालं महाबलम् ।
 यक्षं समभिविधायैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।
 सततं नाम राजेन्द्र यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १०
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ११
 ततः परिपुवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ १२
 पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
 ततः शाल्लकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ १३
 दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् ।
 सर्पद्वीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ॥ १४
 अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च विन्दति ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ द्वारपालमरुन्दुकम् ॥ १५
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ।
 ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ १६
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ।

अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥ १७
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
 विष्णुवाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितो विभुः ॥ १८
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ॥ १९
 स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ।
 एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २०
 शतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ।
 पौण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः ॥ २१
 ततो मुञ्जवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः ।
 उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ २२
 तत्रैव च महाराज यक्षिणी लोकविश्रुता ।
 तां चाभिगम्य राजेन्द्र सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ २३
 कुरुक्षेत्रस्य तद्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥ २४
 संमिते पुष्कराणां च स्नात्वाऽर्च्य पितृदेवताः ।
 जामदग्न्येन रामेण कृतं तत्सुमहात्मना ॥ २५
 कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्वमेधं च विन्दति ।
 ततो रामहृदानार्च्छेत्तीर्थसेवी समाहितः ॥ २६
 तत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा ।
 क्षत्रमुत्साद्य वीरेण हृदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २७
 पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरेणेति नः श्रुतम् ।
 पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपितामहाः ॥ २८
 ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्नराधिप ।
 रामराम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ॥ २९
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ ३०
 एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरतांवरः ।
 अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं पितृन्स गगने स्थितान् ॥ ३१
 भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।
 पितृप्रसादादिच्छेयं तपःस्वाध्ययनं पुनः ॥ ३२
 यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ।

कुत्सितं रौतीति कुरु पापं तस्य क्षेपणात्रायत इति कुरुक्षेत्रं
 पापनिवर्तकम् ॥ ७ ॥ ततश्च मन्दुकं राजन्निति ध. पाठः । ततो

मचक्रुकं नामेति झ. पाठः ॥ ९ ॥

ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाऽप्यहम् ॥३३
 हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ।
 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ॥ ३४
 प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ।
 तपस्ते वर्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः ॥ ३५
 यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया ।
 ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं पातितास्ते स्वकर्मभिः ॥३६
 हृदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः ।
 हृदेषु तेषु यः स्नात्वा पितृन्संतर्पयिष्यति ॥ ३७
 पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ।
 ईप्सितं च मनःकामं स्वर्गलोकं च शाश्वतम् ॥ ३८
 एवं दत्त्वा वरान्राजन् रामस्य पितरस्तदा ।
 आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्तर्हितास्ततः ॥३९
 एवं रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
 स्नात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुचिव्रतः ॥ ४०
 राममभ्यर्च्य राजेन्द्र लभेद्बहु सुवर्णकम् ।
 वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्वह ॥ ४१
 स्ववंशमुद्धरेद्राजन्स्नात्वा वै वंशमूलके ।
 कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ॥ ४२
 शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः ।
 शुद्धदेहश्च संयाति शुभाँल्लोकाननुत्तमान् ॥ ४३
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४४
 लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 स्नात्वा तीर्थवरे राजँल्लोकानुद्धरते स्वकान् ॥ ४५
 श्रीतीर्थं च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
 अर्चयित्वा पितृन्देवान्विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ४६
 कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितृन्स्वान्दैवतान्यपि ४७
 कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ।
 सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ॥ ४८
 अर्चयित्वा पितृन्देवानुपवासपरायणः ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ४९
 गवां भवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५०

शङ्खिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्वह ।
 देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ५१
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र द्वारपालमरुन्तुकम् ।
 तच्च तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ५२
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मावर्ते नरोत्तमः ॥ ५३
 ब्रह्मावर्ते नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र सुतीर्थकमनुत्तमम् ॥ ५४
 तत्र सन्निहिता नित्यं पितरो दैवतैः सह ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ ५५
 अश्वमेधमावाप्नोति पितृलोकं च गच्छति ।
 ततोऽम्बुमत्यां धर्मज्ञ सुतीर्थकमनुत्तमम् ॥ ५६
 कोशेश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तम ।
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५७
 मातृतीर्थं च तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत ।
 प्रजा विवर्धते राजन्न तन्वीं श्रियमश्नुते ॥ ५८
 ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभम् ॥ ५९
 पुनाति गमनादेव कुलमेकं नराधिप ।
 केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन्पूतो भवति भारत ॥ ६०
 तीर्थं तत्र महाराज श्वानलोमापहं स्मृतम् ।
 यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ६१
 गतिं गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम ।
 श्वानलोमापनयने तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६२
 प्राणायामैर्निर्हरन्ति स्वलोमानि द्विजोत्तमाः ।
 पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ ६३
 दशाश्वमेधिकं चैव तस्मिंस्तीर्थे महीपते ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ६४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतम् ।
 यत्र कृष्णमृगा राजन्व्याधेन परिपीडिताः ॥ ६५
 विगाह्य तस्मिन्सरसि मानुषत्वमुपागताः ।
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ६६
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ।
 मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीपते ॥ ६७
 प्राणायामैर्हरन्तीह श्वानलोमा द्विजोत्तमा इति ध. पाठः ॥ ६३॥

आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता ।
 श्यामाकभोजनं तत्र यः प्रयच्छति मानवः ॥ ६८
 देवान्पितृन्समुद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् ।
 एकस्मिन्भोजिते विभे कोटिर्भवति भोजिता ॥ ६९
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितृन्वै देवतानि च ।
 उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७०
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
 ब्रह्मोदुम्बरमित्येव प्रकाशं भुवि भारत ॥ ७१
 तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य नरपुङ्गव ।
 केदारे चैव राजेन्द्र कपिञ्जलमहागुणे ॥ ७२
 ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ७३
 कपिञ्जलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ।
 अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ७४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र शङ्करं लोकविश्रुतम् ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ७५
 लभेत् सर्वकामान्हि स्वर्गलोकं च गच्छति ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां शङ्करे कुरुनन्दन ॥ ७६
 रुद्रकोट्यां तथा कूपे ह्रदेषु च महीपते ।
 शुद्धास्पदं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ ७७
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च देवतानि पितृन्थ ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ ७८
 किंदाने च नरः स्नात्वा किञ्जप्ये च महीपते ।
 अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यं च भारत ॥ ७९
 कलश्यां वार्युपस्पृश्य श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८०
 शंकरस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः ।
 तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ अजानन्तेति विश्रुतम् ॥ ८१
 तत्र तीर्थं नरः स्नात्वा प्राणानुत्सृज्य भारत ।
 नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान्प्राप्नोत्यनुत्तमान् ॥ ८२
 शुक्लपक्षे दशम्यां च पुण्डरीकं समाविशेत् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्पौण्डरीकफलं लभेत् ॥ ८३
 ततस्त्रिविष्टपं गच्छेन्निषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रणाशिनी ॥ ८४
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजम् ।

सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ८५
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् ।
 तत्र देवाः सदा राजन्फलकीवनमाश्रिताः ॥ ८६
 तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकम् ।
 दृषद्वत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥ ८७
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ।
 तीर्थं च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ॥ ८८
 गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं विन्दति मानवः ।
 पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥ ८९
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ।
 राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकं च विन्दति ॥ ९०
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रितानि महात्मना ॥ ९१
 व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतम् ।
 सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ९२
 ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९३
 गत्वा मधुवटीं चैव देव्याः स्थानं नरः शुचिः ।
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितृन्देवांश्च पूरुषः ॥ ९४
 स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् ।
 कौशिक्याः संगमे यस्तु दृषद्वत्याश्च भारत ॥ ९५
 स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ॥ ९६
 पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागे कृता मतिः ।
 ततो देवैस्तु राजेन्द्र पुनरुत्थापितस्तदा ॥ ९७
 अभिगत्वा स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
 किंदत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ॥ ९८
 गच्छेत् परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरुद्रह ।
 वेदीतीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९९
 अहश्च सुदिनं चैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ।
 तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नुयात् ॥ १००
 मृगधूमं ततो गच्छेन्निषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत गङ्गायां नृपसत्तम ॥ १०१
 अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ।
 देव्यास्तीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०२

ततो वामनकं गच्छेत्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ॥ १०३ ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ।
 कुलंपुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं ततः ॥ १०४ ॥
 पवनस्य हृदे स्नात्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्रं विष्णुलोके महीयते ॥ १०५ ॥
 अमराणां हृदे स्नात्वा समभ्यर्च्यामराधिपम् ।
 अमराणां प्रभावेन स्वर्गलोके महीयते ॥ १०६ ॥
 शालिहोत्रस्य तीर्थं च शालिशूर्पं यथाविधि ।
 स्नात्वा नरवरश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०७ ॥
 श्रीकुञ्जं च सरस्वत्यास्तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०८ ॥
 ततो नैमिषकुञ्जं च समासाद्य कुरुद्वह ।
 ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपस्विनः ॥ १०९ ॥
 तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा ।
 'तत्र तीर्थं नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।'
 ततः कुञ्जः सरस्वत्याः कृतो भरतसत्तम ॥ ११० ॥
 ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो महान् ।
 तस्मिन्कुञ्जे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १११ ॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञं कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 कन्यातीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११२ ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ॥ ११३ ॥
 ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ।
 ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमम् ॥ ११४ ॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्सोमलोकमवाप्नुयात् ।
 सप्तसारखतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ॥ ११५ ॥
 यत्र मङ्गणकः सिद्धो महर्षिलोकविश्रुतः ।
 पुरा मङ्गणको राजन्कुशाग्रेणेति नः श्रुतम् ॥ ११६ ॥
 क्षतः किल करे राजन्सस्य शाकरसोऽस्रवत् ।
 स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्तवान् ॥ ११७ ॥
 ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते तु स्थावरं जङ्गमं च यत् ।
 प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ ११८ ॥
 ब्रह्मादिभिः सुरैः राजनृषिभिश्च तपोधनैः ।

विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ॥ ११९ ॥
 नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।
 तं प्रनृत्तं समासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ।
 सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत ॥ १२० ॥
 भोभो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
 हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुङ्गव ॥ १२१ ॥
 ऋषिरुवाच ।
 तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।
 किं न पश्यसि मे ब्रह्मन्कराच्छाकरसं स्तुतम् ॥ १२२ ॥
 यं दृष्ट्वाऽहं प्रनृत्तोऽहं हर्षेण महताऽन्वितः ।
 तं प्रहस्याब्रवीदेव ऋषिं रागेण मोहितम् ॥ १२३ ॥
 अहं तु विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य माम् ।
 एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता ॥ १२४ ॥
 अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽनघ ।
 ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसन्निभम् ॥ १२५ ॥
 तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः ।
 नान्यद्देवात्परं मेने रुद्रात्परतरं महत् ॥ १२६ ॥
 सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृत् ।
 त्वया सर्वमिदं सृष्टं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १२७ ॥
 त्वमेव सर्वान्ग्रससि पुनरेव युगक्षये ।
 देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ॥ १२८ ॥
 त्वयि सर्वे प्रदृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ।
 सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह ॥ १२९ ॥
 त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे निवसन्त्यकुतोभयाः ।
 एवं स्तुत्वा महादेवमृषिर्वचनमब्रवीत् ॥ १३० ॥
 त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत् वै ।
 ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् ॥ १३१ ॥
 तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रशः ।
 आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सह महामुने ॥ १३२ ॥
 सप्तसारखते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम् ।
 न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ॥ १३३ ॥
 सारखतं च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ।
 एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १३४ ॥

हिमसन्निभं अतिश्वेतमिश्रुविकारं खण्डशर्कराख्यम् ॥ १२५ ॥

पुलस्त्य उवाच ।

ततस्त्वौशनसं गच्छेत्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १३५
 कार्तिकेयश्च भगवांस्त्रिसंध्यं किल भारत ।
 साभिध्यमकरोन्नित्यं भार्गवप्रियकाम्यया ॥ १३६
 कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३७
 अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
 अग्निलोकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १३८
 विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ब्राह्मण्यमधिगच्छति ॥ १३९
 ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १४०
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ १४१
 पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै नृप ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ १४२
 अज्ञानाज्ज्ञानतो वाऽपि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
 यत्किंचिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ॥ १४३
 तत्सर्वं नश्यते तत्र स्नातमात्रस्य भारत ।
 अश्वमेधफलं चास्य स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १४४
 पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वती ।
 सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ॥ १४५
 उत्तमे सर्वतीर्थानां यस्य जेदात्मनस्तनुम् ।
 पृथूदके जप्यपरो नैव श्वो मरणं तपेत् ॥ १४६
 गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ।
 वेदे च नियतं राजन्नभिगच्छेत्पृथूदकम् ॥ १४७
 पृथूदकात्तीर्थतमं नान्यत्तीर्थं कुरुद्रह ।
 तन्मेध्यं तत्पवित्रं च पावनं च न संशयः ॥ १४८
 तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृतो नराः ।
 पृथूदके नरश्रेष्ठ एवमाहुर्मनीषिणः ॥ १४९
 मधुसूतं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५०
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं देव्या यथाक्रमम् ।

सरस्वत्यारुणायाश्च संगमं लोकविश्रुते ॥ १५१
 त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥ १५२
 आसप्तमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ ।
 अवतीर्णं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्बह ॥ १५३
 विप्राणामनुकम्पार्थं शार्ङ्गिणा निर्मितं पुरा ।
 व्रतोपनयनाभ्यां चाप्युपवासेन वाऽप्युत ॥ १५४
 क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ।
 क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
 चीर्णव्रतो भवेद्विद्वान्दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ १५५
 समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा ।
 तेषु स्नातो नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १५६
 फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं शतसहस्रकम् ॥ १५७
 साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ।
 उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५८
 दानं वाऽप्युपवासो वा सहस्रगुणितं भवेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ॥ १५९
 तीर्थाभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १६०
 विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।
 प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १६१
 ततः पञ्चवटीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते ॥ १६२
 यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः ।
 तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिद्ध्यति ॥ १६३
 तैजसं वारुणं तीर्थं दीप्यमानं स्वतेजसा ।
 यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥ १६४
 सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा ।
 तैजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरुद्रह ॥ १६५
 कुरुतीर्थं नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १६६
 स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १६७

ततो गच्छेदनरकं तीर्थसेवी नराधिप ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १६८
 तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीपते ।
 अन्वास्ते पुरुषव्याघ्र नारायणपुरोगमैः ॥ १६९
 सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरुद्वह ।
 अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १७०
 तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिम् ।
 अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १७१
 नारायणं चाभिगम्य पद्मनाभमरिंदम ।
 राजमानो महाराज विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १७२
 तीर्थेषु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ ।
 सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवन्नरः ॥ १७३
 ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १७४
 पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ १७५
 गङ्गाहृदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन्कूपे महीपते ॥ १७६
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोकं प्रपद्यते ।
 आपगयां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् ॥ १७७
 गाणपत्यमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ।
 ततः स्थाणुवटं गच्छेत्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १७८
 तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् ।
 बदरीकाननं गच्छेद्रसिष्ठस्याश्रमं गतः ॥ १७९
 बदरीं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 सम्यग्द्वादशवर्षाणि बदरीं भक्षयेत्तु यः ॥ १८०
 त्रिरात्रोपोषितस्तेन भवेत्तुल्यो नराधिप ।
 इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ॥ १८१
 अहोरात्रोपवासेन शकलोके महीयते ।
 एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोपितो नरः ॥ १८२
 नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ १८३
 आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ।
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुं ॥ १८४

आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुद्धरेत् ।
 सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ १८५
 सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः ॥ १८६
 तीर्थं पुण्यतमं राजन्पावनं लोकविश्रुतम् ।
 यत्र सारस्वतो यातः सोङ्गिरास्तपसो निधिः ॥ १८७
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।
 सारस्वतीं गतिं चैव लभते नात्र संशयः ॥ १८८
 ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्नियतो नियताशनः ॥ १८९
 लभेत्कन्याशतं दिव्यं स्वर्गलोकं च गच्छति ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं सन्निहतीमपि ॥ १९०
 तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 मासिमासि समायान्ति पुण्येन महाताऽन्विताः ॥
 सन्निहत्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 अश्वमेधशतं तेन तत्रेष्टं शाश्वतं भवेत् ॥ १९२
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ।
 नद्यो हृदास्तडागाश्च सर्वप्रसवणानि च ॥ १९३
 उदपानानि वाप्यश्च तीर्थान्यायतनानि च ।
 निःसंशयममावास्यां समेध्यन्ति नराधिप ॥ १९४
 मासिमासि नरव्याघ्र सन्निहत्यां न संशयः ।
 तीर्थसन्निहनादेव सन्निहत्येति विश्रुता ॥ १९५
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ।
 अमावास्यां तु तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ १९६
 यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् ॥ १९७
 स्नात एव समाप्नोति कृत्वा श्राद्धं च मानवः ।
 यत्किञ्चिदुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥ १९८
 स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ।
 पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १९९
 अभिवाद्य ततो यक्षं द्वारपालं मचक्रुकम् ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥ २००
 गङ्गाहृदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।

सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे ॥ १९२ ॥ एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

तत्र स्नाथीत धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ॥ २०१ ॥
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ।
 पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमन्तरिक्षे च पुष्करम् ॥ २०२ ॥
 त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ।
 पांसवोपि कुरुक्षेत्राद्रायुना समुदीरिताः ॥ २०३ ॥
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ।
 दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीम् ॥ २०४ ॥
 ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ।

कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०५ ॥
 ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 तस्मिन्वसन्ति ये मर्त्या न ते शोच्याः कथंचन २०६ ॥
 तरन्तुकारन्तुकयोर्दन्तरं
 रामहृदानां च मचक्रुकस्य च ।
 एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
 पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥ २०७ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

पुलस्त्येन भीष्मप्रति नानातीर्थमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥

पुलस्त्य उवाच ।
 ततो गच्छेन्महाराज धर्मतीर्थमनुत्तमम् ।
 [यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तमं तपः ॥ १ ॥
 तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्नेन नाम्ना च विश्रुतम् ।]
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्धर्मशीलः समाहितः ।
 आसप्तं कुलं चैव पुनीते नात्र संशयः ॥ २ ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ज्ञानपावनमुत्तमम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकं च गच्छति ॥ ३ ॥
 सौगन्धिकवनं राजस्ततो गच्छेत् मानवः ।
 तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ४ ॥
 सिद्धचारणगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ।
 तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥
 ततश्चापि सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ।
 पुक्षा देवी स्मृता राजन्पुण्या देवी सरस्वती ॥ ६ ॥
 तत्राभिषेकं कुर्वीत वल्मीकान्निःसृते जले ।
 अर्चयित्वा पितृदेवानश्चमेधफलं लभेत् ॥ ७ ॥
 कवेराध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ।
 षट्सु शम्भ्यानिपातेषु वल्मीकादिति निश्चयः ॥ ८ ॥
 कपिलानां सहस्रं च वाजिमेधं च विन्दति ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ९ ॥

सुगन्धां शतकुम्भां च पञ्चयक्षां च भारत ।
 अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥ १० ॥
 त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 गाणपत्यं च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ ११ ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् ।
 शाकम्भरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १२ ॥
 दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल सुव्रता ।
 आहारं सा कृतवती मासिमासि नराधिप ॥ १३ ॥
 ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
 आतिथ्यं च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ।
 ततः शाकम्भरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् ॥ १४ ॥
 शाकम्भरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयित्वा नरः शुचिः ॥ १५ ॥
 शाकाहारस्य यत्किञ्चिद्वर्षैर्द्वादशभिः कृतम् ।
 तत्फलं तस्य भवति देव्याश्छन्देन भारत ॥ १६ ॥
 ततो गच्छेत्सुवर्णारूढं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत्पुरा ॥ १७ ॥
 वरांश्च सुबहूँलेभे दैवतेषु सुदुर्लभान् ।
 उक्तश्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत ॥ १८ ॥

शम्भ्या सुद्रराकृतिर्यज्ञोपकरणविशेषः स बलवताक्षितो याव-
 हूरं पतेत् तावान्देशः शम्भ्यानिपातः तेषु षट्सु ॥ ८ ॥ पुरा-

तने भविष्यपुराणादौ ॥ ९ ॥ छन्देन इच्छयां ॥ १६ ॥

अपिच त्वं प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यसि ।
 त्वन्मुखं च जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः ॥ १९
 तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ २०
 धूमावतीं ततो गच्छेत्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 मनसा प्रार्थितान्कामाँलुभते नात्र संशयः ॥ २१
 देव्यास्तु दक्षिणार्धेन रथावर्तो नराधिप ।
 तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 महादेवप्रसादाद्धि गच्छेत परमां गतिम् ॥ २२
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
 धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रमोचनीम् ॥ २३
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप ।
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ॥ २४
 'अशीतियोजनशतं पुष्करं स्वर्गमुच्यते ।
 अशीतिं धर्मपृष्ठात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २५
 षष्टिं प्रयागाद्राजेन्द्र कुरुक्षेत्रात्तु द्वादश ।
 संयुक्तमेव राजेन्द्र गङ्गाद्वारं त्रिविष्टपम् ॥' २६
 स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः ॥ २७
 पौण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ।
 उप्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २८
 सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्ते च तर्पयन् ।
 देवान्पितॄंश्च विधिवत्पुण्ये लोके महीयते ॥ २९
 ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३०
 कपिलावटं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 उपोष्य रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१
 नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ३२
 तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
 कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३३
 ततो ललितकं गच्छेच्छन्तनोस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३४

गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नाति यः संगमे नरः ।
 दशाश्वमेधानाम्प्रोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ ३५
 ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धं लोकविश्रुतम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३६
 रुद्रावर्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३७
 गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च संगमे ।
 स्नात्वाऽश्वमेधं प्राप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३८
 भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्य यथाविधि ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ३९
 ततः कुन्दावतीं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४०
 अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 सामुद्रकमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ४१
 अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विद्यात्कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ ४२
 ब्रह्मावर्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ४३
 यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनम् ।
 अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ४४
 दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४५
 सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् ।
 तत्रोष्य रजनीः पञ्च विन्देद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४६
 अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेदौशनसीं गतिम् ॥ ४७
 ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठं चैव भारत ।
 वासिष्ठीं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥ ४८
 ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः ।
 देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ॥ ४९
 यदि तत्र वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप ।
 'द्वादशाहस्य यज्ञस्य फलं स लभते नरः ॥' ५०
 भृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेधफलं लभेत् ।
 गत्वा वीरप्रमोक्षं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५१

कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलमाप्नोति मानवः ॥ ५२
 तत्र संध्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 उपस्पृश्य च वै विद्यां यत्र तत्रोपपद्यते ॥ ५३
 महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ।
 एककालं निराहारो लोकानावसते शुभान् ॥ ५४
 षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महालये ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा विन्देद्बहु सुवर्णकम् ।
 दशापरान्दशपूर्वाक्षरानुद्धरते कुलम् ॥ ५५
 अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेविताम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेदौशनसीं गतिम् ॥ ५६
 अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम् ।
 रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ ५७
 ततो वै ब्राह्मणं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 पञ्चवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५८
 ततस्तु नैमिषं गच्छेत्पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैः सह ॥ ५९
 नैमिषं मृगयाणस्य पापस्यार्धं प्रणश्यति ।
 प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६०
 तत्र मासं वसेद्वीरो नैमिषे तीर्थतत्परः ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि नैमिषे ६१
 कृताभिषेकस्तत्रैव नियतो नियताशनः ।
 गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ।
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम ॥ ६२
 यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः ।
 स मोदेत्सर्वलोकेषु एवमाहुर्मनीषिणः ॥ ६३
 नित्यं मेध्यं च पुण्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ६४
 गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत्सदा ॥ ६५
 सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ६६
 ततश्च बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ।

देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति कौरव ॥ ६७
 ततः क्षीरवतीं गच्छेत्पुण्यां पुण्यतरैर्वृताम् ।
 पितृदेवार्चनपरो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ ६८
 विमलाशोकमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥ ६९
 गोप्रतारं ततो गच्छेत्सरय्यास्तीर्थमुत्तमम् ।
 यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः ।
 देहं त्यक्त्वा महाराज तस्य तीर्थस्य तेजसा ॥ ७०
 रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत ।
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ७१
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ७२
 शतसाहस्रकं तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ७३
 तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः ।
 गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ७४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७५
 कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्चयित्वा गुहं नृप ।
 गोसहस्रफलं विद्यात्तेजस्वी च भवेन्नरः ॥ ७६
 ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ।
 कपिलाहदे नरः स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात् ॥ ७७
 अविमुक्तं समासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्वह ।
 दर्शनादेवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ७८
 प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः ।
 मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ॥ ७९
 गोमतीगङ्गयोश्चैव संगमे लोकविश्रुते ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ८०
 ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ८१
 तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमुच्यते ॥ ८२
 महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।

अक्षयान्प्राप्नुयाल्लोकान्कुलं चैव समुदरेत् ॥ ८३
 ततो ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योपशोभितम् ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥ ८४
 ब्रह्मणा तत्र सरसि यूपश्रेष्ठः समुच्छ्रितः ।
 यूपं प्रदक्षिणीकृत्य वाजपेयफलं लभेत् ॥ ८५
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
 एकरात्रोषितो राजन्प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥ ८६
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्भुवम् ।
 तत्र चिह्नं महद्राजन्नद्यापि सुमहद्भुवम् ॥ ८७
 कपिलायाः सवत्सायाश्चरन्त्याः पर्वते कृतम् ।
 सवत्सायाः पदानि स दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ८८
 तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
 यत्किंचिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ॥ ८९
 ततो गृध्रवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
 स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ९०
 ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।
 इतरेषां तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ९१
 उद्यन्तं च ततो गच्छेत्पर्वतं गीतनादितम् ।
 सावित्र्यास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ९२
 तत्र संध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
 उपासिता भवेत्संध्या तेन द्वादशवार्षिकी ॥ ९३
 योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
 तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिसंकरात् ॥ ९४
 कृष्णशुक्लावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः ।
 पुनात्यासप्तमं राजन्कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ९५
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोपि गयां व्रजेत् ।
 गौरीं वा वरयेत्कन्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ९६
 ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च महतीं व्रजेत् ॥ ९७
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र धर्मप्रस्थं समाहितः ।
 तत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥ ९८
 तत्र कूपोदकं कृत्वा तेन स्नातः शुचिस्तथा ।
 पितृन्देवांस्तु संतर्प्य मुक्तपापो दिवं व्रजेत् ॥ ९९
 मतङ्गस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्भावितात्मनः ॥ १००

तं प्रविश्याश्रमं श्रीमच्छ्रमशोकविनाशनम् ।
 गवामयनयज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १०१
 धर्मं तत्राभिसंस्पृश्य वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ १०२
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मस्थानमनुत्तमम् ।
 तत्राभिगम्य राजेन्द्र ब्रह्माणं पुरुषर्षभ ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥ १०३
 ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 उपस्पृश्य ततस्तत्र कक्षीवानिव मोदते ॥ १०४
 यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्नीत पुरुषः शुचिः ।
 यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १०५
 मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०६
 तैथिकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य भारत ।
 दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम् ॥ १०७
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत् ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं प्रियम् ॥ १०८
 अहल्याया इदे स्नात्वा व्रजेत् परमां गतिम् ।
 अभिगम्याश्रमं राजन्विन्दते श्रियमात्मनः ॥ १०९
 तत्रोदपानं धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ ११०
 जनकस्य तु राजर्षेः कूपस्त्रिदशपूजितः ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ १११
 ततो विनशनं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ११२
 गण्डकीं तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ११३
 ततो विशल्यामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ११४
 ततोऽधिवङ्गं धर्मज्ञ समाविश्य ततो वनम् ।
 गुह्यकेषु महाराज मोदते नात्र संशयः ॥ ११५
 कम्पनां तु समासाद्य नदीं सिद्धनिवेपिताम् ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ११६
 अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य धराधिप ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुदरेत् ॥ ११७

दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नराधिप ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधं च विन्दति ॥ ११८
 अथ सोमपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 माहेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ११९
 तत्र कोटी तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ ।
 कूर्मरूपेण राजेन्द्र ह्यसुरेण दुरात्मना ॥ १२०
 ह्रियमाणा हता राजन्विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत तीर्थकोट्यां युधिष्ठिर ॥ १२१
 पुण्डरीकमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ।
 ततो गच्छेत राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य च ॥ १२२
 सदा सन्निहितो यत्र विष्णुर्वसति भारत ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १२३
 आदित्या वसवो रुद्रा जनार्दनमुपासते ।
 शालग्राम इति ख्यातो विष्णुरद्भुतकर्मकः ॥ १२४
 अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १२५
 तत्रोपदानं धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनम् ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे संनिहिताः सदा ।
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १२६
 अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 विराजति यथा सोमो मेघैर्मुक्तो नराधिप ॥ १२७
 जातिस्सरमुपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 जातिस्सरत्वमाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥ १२८
 वटेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा तु केशवम् ।
 ईप्सितौल्लभते कामानुपवासान्न संशयः ॥ १२९
 ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अभिगम्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १३०
 भरतस्याश्रमं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १३१
 कौशिकीं तत्र गच्छेत महापापप्रणाशिनीम् ।
 राजमूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १३२
 ततो गच्छेत राजेन्द्र चम्पकारण्यमुत्तमम् ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३३
 अथ जेष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमदुर्लभम् ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३४

तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिम् ।
 मित्रावरुणयोर्लोकानाम्प्रोति पुरुषर्षभ ।
 त्रिरात्रोपोषितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १३५
 कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ।
 मनोः प्रजापतेर्लोकानाम्प्रोति पुरुषर्षभ ॥ १३६
 कन्यायां ये प्रयच्छन्ति दानमण्वपि भारत ।
 तदक्षय्यमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः ॥ १३७
 ततो निर्वीरमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १३८
 ये त्विन्धनं प्रयच्छन्ति निर्वीरासंगमे नराः ।
 ते यान्ति नरशार्दूल शक्रलोकमनामयम् ॥ १३९
 तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ १४०
 देवकूटं समासाद्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ १४१
 ततो गच्छेत राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्हृदम् ।
 यत्र सिद्धिं परां प्राप्नो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ १४२
 तत्र मासं वसेद्वीर कौशिक्यां भरतर्षभ ।
 अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति ॥ १४३
 सर्वतीर्थवरे चैव यो वसेत महाहृदे ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ १४४
 कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १४५
 अग्निधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो ह्यग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ १४६
 अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो ह्यग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ १४७
 पितामहस्य सरसः प्रसृता लोकपावनी ।
 कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १४८
 यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽसीत्यात्मानमवगच्छति ।
 षष्ठकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १४९
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थसेवनतत्परः ।
 शिखरं वै महादेव्या गौर्यास्त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ १५०

समारुह्य नरश्रेष्ठ स्तनकुण्डेषु संविशेत् ।
 स्तनकुण्डमुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥ १५१
 तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
 हयमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १५२
 ताम्रारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १५३
 नन्दिन्यां च समासाद्य कूपं देवनिषेवितम् ।
 नरमेधस्य यत्पुण्यं तदाप्नोति नराधिप ॥ १५४
 कालिकासंगमे स्नात्वा कौशिक्यरुणयोर्गतः ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १५५
 उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः ।
 कुम्भकर्णाश्रमं गत्वा पूज्यते भुवि मानवः ॥ १५६
 कोकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी यतव्रतः ।

जातिसरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ १५७
 प्राङ्गदीं च समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकं च गच्छति ॥ १५८
 ऋषभद्वीपमासाद्य मेध्यं क्रौञ्चनिषूदनम् ।
 सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥ १५९
 औदालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १६०
 धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १६१
 अथ पम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 दण्डार्तमभिगत्वा तु गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १६२
 'ततो लेवलिकां गच्छेत्पुण्यां पुण्योपसेविताम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥' १६३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

अध्यायः ८३ ॥

नारदेन युधिष्ठिरं प्रति भीष्माय पुलस्त्योदिततीर्थमहिमानुवादपूर्वकमिष्टदेशमनम् ॥ १ ॥

पुलस्त्य उवाच ।
 अथ सन्ध्यां समासाद्य संवेद्ये तीर्थं उत्तमे ।
 उपस्पृश्य नरो विद्यां लभते नात्र संशयः ॥ १
 रामस्य च प्रसादेन तीर्थं राजन्कृतं पुरा ।
 तल्लौहियं समासाद्य विन्ध्याद्वहु सुवर्णकम् ॥ २
 करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः ॥ ३
 गङ्गायास्तत्र राजेन्द्र सागरस्य च सङ्गमे ।
 अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४
 गङ्गायास्त्वपरं पारं प्राप्य यः स्नाति मानवः ।
 त्रिरात्रमुपितो राजन्सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ५
 ततो वैतरणीं गत्वा सर्वपापप्रमोचनीम् ।
 विरजातीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ॥ ६
 प्रभवेच्च कुले पुण्ये सर्वपापं व्यपोहति ।
 गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नरः ॥ ७

शोणस्य ज्योतिरथ्यायाः संगमे नियतः शुचिः ।
 तर्पयित्वा पितृदेवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ८
 शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभेदे कुरुनन्दन ।
 वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९
 ऋषभं तीर्थमासाद्य कोसलायां नराधिप ।
 वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्ध्यात्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १०
 कोसलां तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत् ।
 वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः ॥ ११
 पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नृप ॥ १२
 ततो बदरिकातीर्थं स्नात्वा भरतसत्तम ।
 दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १३
 तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 दण्डाख्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १४
 लपेटिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपशोभिताम् ।

अश्वमेधादशगुणमिति क. पाठः ॥ ४ ॥

वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च पूज्यते ॥ १५
 ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्ननिषेवितम् ।
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १६
 मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन ।
 तत्र स्नात्वा कुरुश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १७
 श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीरमुपस्पृशेत् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पूजयित्वा वृषध्वजम् ॥ १८
 श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः ।
 न्यवसत्परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह ॥ १९
 तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ २०
 ऋषभं पर्वतं गत्वा पाण्ड्येषु नृपपूजितम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ २१
 ततो गच्छेत् कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २२
 ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थमुपस्पृशेत् ।
 ततोयं स्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २३
 अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ २४
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 भूतयक्षपिशाचाश्च किन्नराः समहोरगाः ॥ २५
 सिद्धचारणगन्धर्वमानुषाः पन्नगास्तथा ।
 सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिम् ॥ २६
 तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ २७
 उप्य द्वादशरात्रं तु पूतात्मा च भवेन्नरः ॥ २८
 तत एव च गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ।
 निदर्शनं च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप ॥ २९
 गायत्रीं पठते यस्तु योनिसंकरजस्तथा ।
 गाथा च गाथिका चापि तस्य संपद्यते नृप ॥ ३०
 अब्राह्मणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ॥ ३१

निदर्शनमुदाहरणम् ॥ २९ ॥ यो योनिसंकरजः स चेत्तत्र
 गायत्रीं पठति तस्य सम्यक् पठतोपि तीर्थमाहात्म्यात्सा गा-
 यत्री गाथा स्वरनियमहीना गद्यवन्मुखान्निसरति । गाथिका

संवर्तस्य तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभाम् ।
 रूपस्य भागी भवति सुभगश्च प्रजायते ॥ ३२
 ततो वेणां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ ३३
 ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् ।
 गवां मेधमवाप्नोति वासुकेर्लोकमुत्तमम् ॥ ३४
 वेणायाः संगमे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।
 वरदासंगमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३५
 ब्रह्मस्थानं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्ध्यात्सर्गलोकं च गच्छति ॥ ३६
 कुशपुवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३७
 ततो देवहृदेऽरण्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे ।
 जातिस्रहृदे स्नात्वा भवेज्जातिसरो नरः ।
 यत्र क्रतुशैतरिष्ठा देवराजो दिवं गतः ॥ ३८
 अग्निष्टोमफलं विन्ध्याद्रमनादेव भारत ।
 ततः सर्वहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३९
 ततो वापीं महापुण्यां पयोष्णीं सरितां वराम् ।
 पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ४०
 दण्डकारण्यमासाद्य पुण्यं राजन्नुपस्पृशेत् ।
 गोसहस्रफलं तस्य स्नातमात्रस्य भारत ॥ ४१
 शरभङ्गाश्रमं गत्वा शुकस्य च महात्मनः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ४२
 ततः शूर्पारकं गच्छेज्जामदग्ननिषेवितम् ।
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्ध्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४३
 सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ।
 महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ ४४
 ततो देवपथं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदेवाप्नोति मानवः ॥ ४५
 तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा ॥ ४६
 तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।

ग्राम्यगीतवत् स्वरवर्णविकृता ॥ ३० ॥ अब्राह्मणस्य तु प्राक्-
 सिद्धापि तत्र न स्फुरतीति भावः ॥ ३१ ॥ ततो वेणां
 समासाद्येति क. ध. पाठः ॥ ३३ ॥

ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखम् ॥ ४७
 ओंकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन ह ।
 येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्सर्वं समुपस्थितम् ॥ ४८
 ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
 हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च ॥ ४९
 पितामहश्च भगवान्देवैः सह महाद्युतिः ।
 भृगुं नियोजयामास याजनार्थं महाद्युतिम् ॥ ५०
 ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
 सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५१
 आज्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि ।
 देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमम् ॥ ५२
 तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ।
 पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ ५३
 तत्र मासं वसेद्वीरो नियतो नियताशनः ।
 ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजकुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ५४
 मेधाविकं समासाद्य पितृदेवांश्च तर्पयेत् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ ५५
 अत्र कालञ्जरं गत्वा पर्वतं लोकविश्रुतम् ।
 तत्र देवहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५६
 आत्मानं स्नापयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप ।
 स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ५७
 ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशांपते ।
 मन्दाकिनीं समासाद्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ५८
 तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ५९
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
 यत्र नित्यं महासेनो गुहः सन्निहितो नृप ॥ ६०
 तत्र गत्वा नृपश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ।
 कोटितीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६१
 प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ।
 अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी ॥ ६२
 तत्र कूपे महाराज विश्रुता भरतर्षभ ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥ ६३

चक्रचराः सूर्यादयः ॥ ७२ ॥ स्त्रीरूपायाः पृथिव्याः मेरुपृष्ठशी-
 र्पाया हविद्वारादारभ्य जघनं नाभेरधोभागः ॥ ७५ ॥ नदी

जत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र पितृदेवार्चने रतः ।
 नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ६४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र शृङ्गचरपुरं महत् ।
 यत्र तीर्णो महाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥ ६५
 तस्मिंस्तीर्थे महाबाहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ६६
 विभूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विन्दति ।
 ततो मुञ्जवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ॥ ६७
 अभिगम्य महादेवमभिवाद्य च भारत ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ६८
 तस्मिंस्तीर्थे तु जाह्नव्यां स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् ॥ ६९
 यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ।
 लोकपालाश्च साध्याश्च पितरो लोकसंमताः ॥ ७०
 सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ।
 अङ्गिरःप्रमुखास्तथैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ७१
 तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा ।
 सरितः सागरास्तथैव गन्धर्वाप्सरसोऽपि च ॥ ७२
 हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ।
 तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्येन जाह्नवी ॥ ७३
 प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ।
 तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ७४
 यमुना गङ्गाया सार्धं संगता लोकपावनी ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ॥ ७५
 प्रयागं जघनस्थानमुपस्थमृषयो विदुः ।
 प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा ॥ ७६
 तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः ।
 तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ॥ ७७
 प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च तपोधनाः ।
 यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः ॥ ७८
 ततः पुण्यतमं नाम त्रिषु लोकेषु भारत ।
 प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं विभो ॥ ७९
 श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।

प्रोक्ता प्रजापतेरिति घ. पाठः ॥ ७७ ॥

मृत्युकालभयाच्चापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ८०
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्संगमे लोकविश्रुते ।
 पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ८१
 एषा यजनभूमिर्हि देवानामभिसंस्कृता ।
 तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ॥ ८२
 न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ।
 मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ८३
 दशतीर्थसहस्राणि षष्टिः कोट्यस्तथाऽपराः ।
 येषां सान्निध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ८४
 चतुर्विधे च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।
 स्नात एव तदामोति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ८५
 तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ८६
 तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८७
 कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता ।
 विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् ॥ ८८
 यद्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ।
 सर्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ ८९
 सर्वं कृतयुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं स्मृतम् ।
 द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे स्मृता ॥ ९०
 पुष्करे तु तपस्तप्येदानं दद्यान्महालये ।
 मलये त्वग्निमारोहेद्भृगुतुन्दे त्वनाशनम् ॥ ९१
 पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मगधेषु च ।
 स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्तसप्तावरांस्तथा ॥ ९२
 पुनाति कीर्तिता पापं दृष्ट्वा भद्रं प्रयच्छति ।
 अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ ९३
 यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् ।
 तावत्स पुरुषो राजन्स्वर्गलोके महीपते ॥ ९४
 यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकभाक् ॥ ९५
 न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात्परः ।

प्रयागगमनं प्रतीति क. पाठः ॥ ८३ ॥ चातुर्विधे च यत्पु-
 ण्यमिति क. पाठः ॥ ८५ ॥ कैलासे सत्यलोके च नाकपृष्ठे च
 मोदत इति क. पाठः ॥ १०३ ॥ अगमानि अगम्यानि ।

ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ॥ ९६
 यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
 सिद्धिक्षेत्रं च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ९७
 इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मनोपि च ।
 सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ९८
 इदं धन्यमिदं मेध्यमिदं स्वर्ग्यमिदं सुखम् ।
 इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमम् ॥ ९९
 महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ १००
 श्रीमत्स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सपत्नशमनं शिवम् ।
 मेधाजननमग्न्यं वै तीर्थवंशानुकीर्तनम् ॥ १०१
 अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ।
 महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात् ॥ १०२
 शूद्रो यथेप्सितान्कामान्ब्राह्मणः पारगः पठन् ।
 यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं नरः शुचिः ।
 जातीः स सरते बह्वीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १०३
 गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ।
 मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ १०४
 एतानि वसुभिः साध्वैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
 ऋषिभिर्देवकल्पैश्च स्नातानि सुकृतैषिभिः ॥ १०५
 एवं त्वमपि कौरव्य विधिनाऽनेन सुव्रत ।
 व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धयन् ॥ १०६
 भाषितैः करणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
 प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शास्त्रार्थदर्शिभिः ।
 सद्भिः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणैः सह गम्यताम् ॥ १०७
 नात्रती नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
 स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ १०८
 त्वया तु सम्यग्बृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
 'पितरस्तात सर्वे च तारिताः प्रपितामहाः ॥' १०९
 पिता पितामहश्चैव सर्वे च प्रपितामहाः ।
 पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप ।
 तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥ ११०

समीक्षया दर्शनेच्छया ॥ १०४ ॥ करणैः इन्द्रियैः ॥ १०७ ॥
 अकृतात्मा अवशीकृतचित्तः ॥ १०८ ॥

अवाप्स्यसि त्वं लोकान्वै वसूनां वासवोपम ।
कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीं ॥ १११
नारद उवाच ।

एवमुक्त्वाऽभ्यनुज्ञाय पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११२
भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।
पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीं परिचक्रमे ॥ ११३
एवमेषा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।
तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ॥ ११४
अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
अश्वमेधशतं साग्रं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यति ॥ ११५
ततश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
भीष्मः कुरूणां प्रवरो यथा पूर्वमवाप्तवान् ॥ ११६
नेता च त्वमृषीन्यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् ।
रक्षोगणविकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
अगम्यानि मनुष्येन्द्रैस्त्वामृते कुरुनन्दन ॥ ११७
इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थाभिसंघृतम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११८
ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ कश्यपः ।
आत्रेयः कुण्डजठरो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥ ११९
असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरूहालकस्तथा ॥ १२०
शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च तपतांवरः ।

दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो जाबालिश्च महातपाः ॥ १२१
एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ।
एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥ १२२
एष ते लोमशो नाम महर्षिरमितद्युतिः ।
समेष्यति महाराज तेन सार्धमनुव्रज ॥ १२३
मयाऽपि सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुक्रमात् ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिषक् ॥
यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरूरवाः ।
तथा त्वं कुरुशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे ॥ १२५
यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ।
तथा त्वं सर्वराजभ्यो ब्राजसे रश्मिवानिव ॥ १२६
यथा मनुयथेक्ष्वाकुर्यथा पूरुर्महायशाः ।
यथा वैन्यो महाराज तथा त्वमपि विश्रुतः ॥ १२७
यथा च वृत्रहा सर्वान्सपत्नाभिर्दहन्पुरा ।
त्रैलोक्यं पालयामास देवराड्विगतज्वरः ॥ १२८
तथा शत्रुक्षयं कृत्वा त्वं प्रजाः पालयिष्यसि ।
स्वधर्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन ।
ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्त्तवीर्यार्जुनो यथा ॥
वैशंपायन उवाच ।
एवमांश्चास्य राजानं नारदो भगवानृषिः ।
अनुज्ञाप्य महाराज तत्रैवान्तरधीयत ॥ १३०
युधिष्ठिरोपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
तीर्थयात्राश्रितं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥ १३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

युधिष्ठिरेण धौम्यं प्रति अर्जुनेन त्रिना स्वस्य काम्यकवनेऽनभिरुचिकथनपूर्वकं निवासाय स्थानान्तरकथनप्रार्थना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
भ्रातृणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः ।
पितामहसमं धौम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १
मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः ।

अस्त्रहेतोर्महाबाहुरमितात्मा विवासितः ॥ २
स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधनः ।
कृती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३
अहं ह्येतावुभौ ब्रह्मन्कृष्णावरिविघातिनौ ।

प्रतिष्ठाने प्रयागे । प्रतिष्ठिता समाप्ता ॥ ११४ ॥ महाभिषक्
शान्तनुरूपेणावतीर्णः ॥ १२४ ॥ रश्मिवान् सूर्यः ॥ १२६ ॥

त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः परन्तपौ ॥
 त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ।
 नारदोऽपि तथा वेद योष्यशंसत्सदा मम ॥ ५
 तथाऽहमपि जानामि नरनारायणावृषी ।
 शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया स प्रेषितोऽर्जुनः ॥ ६
 इन्द्रादनवरः शक्रं सुरसूनुः सुराधिपम् ।
 द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ७
 भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सुधृताः सुमहाबलाः ॥ ८
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वेऽस्त्रकुशलास्तथा ।
 'सर्वे महारथा मुख्याः सर्वे जितपरिश्रमाः ।'
 योद्धुकामाश्च पार्थेन सततं ये महाबलाः ॥ ९
 स च दिव्यास्त्रवित्कर्णः सूतपुत्रो महारथः ।
 योऽस्त्रवेगानिलबलः शरार्चिस्तलनिःस्वनः ।
 रजोधूमोऽस्त्रसंपातो धार्तराष्ट्रानिलोद्धतः ॥ १०
 निस्पृष्ट इव कालेन युगान्तज्वलनो यथा ।
 मम सैन्यमयं कक्षं प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ ११
 तं स कृष्णानिलोद्धूतो दिव्यास्त्रज्वलनो महान् ।
 श्वेतवाजिबलाकाभृद्राण्डीवेन्द्रायुधोल्बणः ॥ १२

संरब्धः शरधाराभिः सुदीप्तं कर्णपावकम् ।
 उदीर्णोऽर्जुनमेघोऽयं शमयिष्यति संयुगे ॥ १३
 स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात्परपुरंजयः ।
 दिव्यान्यस्त्राणि बीभत्सुर्यथावत्प्रतिपत्स्यते ॥ १४
 अलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ।
 नास्ति त्वतिक्रिया तस्य रणेऽरीणां प्रतिक्रिया ॥ १५
 ते वयं पाण्डवं सर्वे गृहीतास्त्रमरिंदमम् ।
 द्रष्टारो न हि बीभत्सुर्भारमुद्यम्य सीदति ॥ १६
 वयं तु तमृते वीरं वनेऽस्मिन्द्विपदांवर ।
 अवधानं न गच्छामः काम्यके सह कृष्णया ॥ १७
 भवानन्यद्वनं साधु बह्वन्नं फलवच्छुचि ।
 आख्यातु रमणीयं च सेवितं पुण्यकर्मभिः ॥ १८
 यत्र कंचिद्वयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमम् ।
 प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीरं वृष्टिकामा इवाम्बुदम् ॥ १९
 विविधानाश्रमान्कांश्चिद्विजातिभ्यः प्रतिश्रुतान् ।
 सरांसि सरितश्चैव रमणीयांश्च पर्वतान् ॥ २०
 आचक्ष्व न हि मे ब्रह्मत्रोचते तमृतेऽर्जुनम् ।
 वनेऽस्मिन्काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

धौम्येन युधिष्ठिराय प्राचीस्थनानातीर्थकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तान्सर्वानुत्सुकान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।
 आश्वासयंस्तथा धौम्यो बृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥ १
 ब्राह्मणानुमतान्पुण्यानाश्रमान्भरतर्षभ ।
 दिशस्तीर्थानि शैलाश्च शृणु मे वदतोऽनघ ॥ २
 याञ्छुत्वा गदतो राजन्विशोको भवितासि ह ।
 द्रौपद्या चानया सार्धं भ्रातृभिश्च नरेश्वर ॥ ३

श्रवणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव ।
 गत्वा शतगुणं चैव तेभ्य एव नरोत्तम ॥ ४
 शृणु पूर्वां दिशं राजन्देवर्षिगणसेविताम् ।
 रम्यां ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ५
 तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत ।
 यत्र तीर्थानि देवानां पुण्यानि च पृथक् पृथक् ॥ ६
 यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता ।

अनवरोऽन्यूनः ॥ ७ ॥ रजःकार्यं क्रोधः स एव धूमो यस्य ।
 धार्तराष्ट्रैर्मिलैरिव उद्धत उद्दीपितः ॥ १० ॥ कक्षं तृणवनम् ॥ ११ ॥ उल्बणो दुःसहः ॥ १२ ॥ अलं जेतुं पर्याप्तः ॥ १५ ॥

द्रष्टारो द्रक्ष्यामः ॥ १६ ॥ अवधानं स्वास्थ्यम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मा-
 ख्यं जलवच्छुचीति क. घ. पाठः ॥ १८ ॥ चतुरशीतितमो-
 ऽध्यायः ॥ ८४ ॥

यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रं च विवस्वतः ॥ ७
 तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः ।
 शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ८
 यदर्थे पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोपि गयां व्रजेत् ॥ ९
 गौरीं वा वरयेत्कन्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।
 उत्तारयति संतत्या दश पूर्वान्दशावरान् ॥ १०
 महानदी च तत्रैव तथा गयशिरो नृप ।
 यत्रासौ कीर्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ॥ ११
 यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षय्यं भवति प्रभो ।
 सा च पुण्यजला तत्र फल्गुनामा महानदी ॥ १२
 बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्रोऽध्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ १३
 गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः ।
 अयजत्तत्र बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १४
 पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावतम् ।
 विश्वामित्रोऽयजद्यत्र शक्रेण सह कौशिकः ॥ १५
 यत्रानुवंशं भगवाञ्जामदभ्यस्तथा जगौ ।
 विश्वामित्रस्य तां दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीम् ॥ १६
 कान्यकुब्जेऽपि बत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ।
 ततः क्षत्रादपाक्रामद्ब्राह्मणोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ १७
 पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् ।

गङ्गायमुनयोर्वीर संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १८
 यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ।
 प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥ १९
 अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र तत्राश्रमवरो नृप ।
 तत्तथा तापसारण्यं तापसैरुपशोभितम् ॥ २०
 हिरण्यबिन्दुः कथितो गिरौ कालञ्जरे महान् ।
 आगस्त्यपर्वतो रम्यः पुण्यो गिरिवरः शिवः ॥ २१
 महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः ।
 अयजत्तत्र कौन्तेय पूर्वमेव पितामहः ॥ २२
 यत्र भागीरथी पुण्या सरस्वासीद्युधिष्ठिर ।
 यत्र सा ब्रह्मशालेति पुण्या ख्याता विशांपते ।
 धृतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् ॥ २३
 पवित्रो मङ्गलीयश्च ख्यातो लोके सनातनः ।
 केदारश्च मतङ्गस्य महानाश्रम उत्तमः ॥ २४
 कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः ।
 नैषधस्तृपितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान् ॥ २५
 यत्र देववनं पुण्यं तापसैरुपशोभितम् ।
 बाहुदा च नदी यत्र नन्दा च गिरिर्मूर्धनि २६
 तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्यायतनानि च ।
 प्राच्यां दिशि महाराज कीर्तितानि मया तव २७
 तिमृष्वन्यासु पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।
 सरितः पर्वताश्चैव पुण्यान्यायतनानि च ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

धौम्येन युधिष्ठिरं प्रति दक्षिणदिक्स्थनानातीर्थानुकीर्तनम् ॥ १ ॥

धौम्य उवाच ।

दक्षिणस्यां तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत ।
 विस्तरेण यथाबुद्धिं कीर्त्यमानानि तानि वै ॥ १

शामित्रं शमितुः कर्म यज्ञे पशुमारणम् । विवस्वतः पुत्रस्य
 यमस्येति शेषः ॥ ७ ॥ तस्यां प्राच्यां दिशि । राजर्षिरपि
 गयसंज्ञः ॥ ८ ॥ पविर्वज्रं तत्तुल्यं जन्ममरणादिदुःखं तस्मात्त्रा-
 यत इति पवित्रम् । अतएव ऋषिभिर्जुष्टं सेवितम् । पुण्यं
 धर्मदृष्टिहेतुः । पावनं पापनाशनम् ॥ १८ ॥ अस्यन्यान्पर्व-

यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी ।
 बह्वाराम बहुजला तापसाचरिता शिवा ॥ २
 वेणा भीमरथी चैव नद्यौ पापभयापहे ।

तान्नाजन्पुण्यो गिरिवरः शिवः इति क. घ. पाठः ॥ २१ ॥
 सरसि मणिकर्णिकाख्ये प्रविष्टा आसीत् । आकीर्णा व्याप्ता ॥ २३ ॥
 मङ्गलीयः मङ्गलावहः ॥ २४ ॥ नैषधो नलः ॥ २५ ॥ बहु-
 ला च नदी यत्रेति क. घ. पाठः ॥ २६ ॥ पञ्चाशीतितमो-
 ऽध्यायः ॥ ८५ ॥

मृगद्विर्जसमाकीर्णं तापसालयभूषिते ॥ ३
 राजर्षेस्तस्य च सरिच्चगस्य भरतर्षभ ।
 रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता ॥ ४
 अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महायशाः ।
 अनुवंश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः ॥ ५
 नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् ।
 अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
 'मरुतः परिवेष्टारः सदस्याश्च दिवौकसः ॥' ६
 पयोष्ण्यां यजमानस्य वाराहे तीर्थे उत्तमे ।
 उद्धृतं भूतलस्थं वा वायुना समुदीरितम् ।
 पयोष्ण्या हरते तोयं पापमामरणान्तिकम् ॥ ७
 स्वर्गादुत्तुङ्गममलं विषाणं यत्र शूलिनः ।
 स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्यः शिवपुरं व्रजेत् ॥ ८
 एकतः सरितः सर्वा गङ्गाद्याः सलिलोच्चयाः ।
 पयोष्णी चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम ९
 माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ।
 युपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ ॥ १०
 प्रवेण्युत्तरपार्श्वे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ।
 तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथाश्रुति ॥ ११
 वेदी शूर्पारके तात जमदग्नेर्महात्मनः ।
 रम्या पाषाणतीर्था च पुरश्चन्द्रा च भारत ॥ १२
 अशोकतीर्थं तत्रैव कौन्तेय बहुलाश्रमम् ।
 अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणं च युधिष्ठिर ॥ १३
 कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ।
 ताम्रपर्णी तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तां शृणु ॥ १४
 यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ।
 गोकर्णमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १५

शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवश्च सः ।
 हृदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः ॥ १६
 तत्र वृक्षतृणाद्यैश्च संपन्नः फलमूलवान् ।
 आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसहे गिरौ ॥ १७
 वैदूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ।
 अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः ॥ १८
 सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।
 आश्रमान्सरितश्चैव सरांसि च नराधिप ॥ १९
 चमसोद्भेदनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत ।
 प्रभासं चोदधौ तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २०
 तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शिवम् ।
 उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥ २१
 तत्र देवर्षिवीरेण नारदेनानुकीर्तितः ।
 पुराणः श्रूयते श्लोकस्तं निबोध युधिष्ठिर ॥ २२
 पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ।
 उज्जयन्ते स्म तस्माद्गो नाकपृष्ठे महीयते ॥ २३
 'एष नारायणः श्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः ।
 नागपर्यङ्कमुत्सृज्य ह्यागतो मधुरां पुसीम् ॥' २४
 पुण्या द्वारवती तत्र यत्रासौ मधुसूदनः ।
 साक्षाद्देवः पुराणोसौ स हि धर्मः सनातनः ॥ २५
 ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।
 ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥ २६
 पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ।
 पुण्यानामपि पुण्योसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
 त्रैलोक्ये पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः ॥ २७
 अव्ययात्मा व्ययात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

धौम्येन युधिष्ठिरं प्रति प्रतीचीस्थतीर्थकथनम् ॥ १ ॥

धौम्य उवाच ।

अनुवंश्यां वंशानुरूपां तु नृगमात्रानुरूपाम् ॥ ५ ॥ अ-
 शोकतीर्थं मत्स्येष्विति ध. पाठः ॥ १३ ॥ महत् मोक्षफलम्

अवन्तीषु प्रतीच्यां वै कीर्तयिष्यामि ते दिशि ।

॥ १५ ॥ तस्माद् कृततपस्कः ॥ २३ ॥ षडशीतितमो-
 ऽध्यायः ॥ ८६ ॥

यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
 प्रियङ्गवाग्रवणोपेता वानीरफलमालिनी ।
 प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २
 त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 सरिद्वनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः ॥ ३
 नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सहसिद्धर्षिचारणैः ।
 स्नातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत ॥ ४
 निकेतः श्रूयते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः ।
 जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः ॥ ५
 वैदूर्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शिवः ।
 नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ६
 तस्य शैलस्य शिखरे सरः पुण्यं महीपते ।
 फुल्लपद्मं महाराज देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ७
 बद्धाश्चर्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते ।
 पुण्ये स्वर्गोपमे चैव देवर्षिगणसेविते ॥ ८
 हृदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित् ।
 विश्वामित्रेण तपसा निर्मिता सर्वपावनी ॥ ९
 यस्यास्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नहुंषात्मजः ।

पपात स पुनर्लोकाँल्लेभे धर्मान्सनातनान् ॥ १०
 तत्र पुण्यो हृदः ख्यातो मैनाकश्चैव पर्वतः ।
 बहुमूलफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्वतः ॥ ११
 आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर ।
 च्यवनस्याश्रमश्चैव विख्यातस्तत्र पाण्डव ।
 तत्राल्पेनैव सिद्ध्यन्ति मानवास्तपसा विभो ॥ १२
 जम्बूमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
 आश्रमः शाम्यतां श्रेष्ठ मृगद्विजनिषेवितः ॥ १३
 ततः पुण्यतमा राजन्सततं तापसैर्युता ।
 केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारं च भूमिप ।
 ख्यातं च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिषेवितम् ॥ १४
 पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः ।
 वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाश्रमः प्रियः ॥ १५
 अप्यत्र संश्रयार्थाय प्रजापतिरथो जगौ ।
 पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनांवर ॥ १६
 मनसाऽप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
 विप्रणश्यन्ति पापानि नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

धौम्येन युधिष्ठिरं प्रत्युदीचीस्थतीर्थे कथनम् ॥ १ ॥

धौम्य उवाच ।
 उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै ।
 तानि ते कीर्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
 शृणुष्ववाहितो भूत्वा मम मन्त्रयतः प्रभो ।
 कथाप्रतिग्रहो वीर श्रद्धां जनयते शुभाम् ॥ २
 सरस्वती महापुण्या हृदिनी तीर्थमालिनी ।
 समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ ३

यत्र पुण्यतरं तीर्थं पुष्पावतरणं शुभम् ।
 यत्र सारस्वतैरिष्टा गच्छन्त्यवभृथं द्विजाः ॥ ४
 पुण्यं चारुयायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
 सहदेवोऽयजद्यत्र शम्याक्षेपेण भारत ॥ ५
 एतस्मिन्नेव चार्थेऽसौ इन्द्रगीता युधिष्ठिर ।
 गाथा चरति लोकेऽस्मिन्नीयमाना द्विजातिभिः ॥
 अग्रयः सहदेवेन ये चित्ता यमुनामनु ।

प्रत्यक्स्रोताः पश्चिमवाहिनी ॥ २ ॥ शाम्यतां शमवताम् ॥ १३ ॥ गङ्गाण्यं च भूमिपेति ध. पाठः ॥ १४ ॥ संश्रयार्थाय वासार्थम् ॥ १५ ॥ अभिकामस्य गन्तुमिच्छोः ॥ १७ ॥ सप्ताशी- तितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

मन्त्रयतः कथयतः । कथाप्रतिग्रहः कथाया मनसि धारणम्
 वन० २०

॥ २ ॥ हृदिनी वनमालिनीति झ. पाठः ॥ ३ ॥ सारस्वतैः सरस्वत्यां प्राप्तैः ॥ ४ ॥ सहदेवः सृजयपुत्रः । शम्याक्षेपेण बलवता क्षिप्ता शम्या लगुडविशेषो यावदूरं पतेत्तावान् यज्ञ- मण्डपो यस्मिन्यज्ञे स शम्याक्षेपस्तेन ॥ ५ ॥

ते तस्य कुरुशार्दूल सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ७
 तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्ती महायशः ।
 विंशतिं सप्त चाष्टौ च हयमेधानुपाहरत् ॥ ८
 कामकृद्यो द्विजातीनां श्रुतस्तात यथा पुरा ।
 अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः शरभङ्गस्य विश्रुतः ॥ ९
 संरक्षती नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता ।
 बालखिल्यैर्महाराज यत्रेष्टमृषिभिः पुरा ॥ १०
 दृषद्वती महापुण्या यत्र ख्याता युधिष्ठिर ।
 न्यग्रोधाख्यस्तु पाञ्चाल्यः पाञ्चाल्यो द्विपदांवर ।
 दालभ्यघोषश्च दालभ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः ॥ ११
 कौन्तेयानन्तयशसः सुव्रतस्याभितौजसः ।
 आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १२
 एतावर्णावर्णौ च विश्रुतौ मनुजाधिप ।
 वेदज्ञौ वेदविद्वांसौ वेदविद्याविदामुभौ ।
 ईजाते ऋतुभिर्मुख्यैः पुण्यैर्भरतसत्तम ॥ १३
 समेत्य बहुशो देवाः सेन्द्राः सवरुणाः पुरा ।
 विशाखयूपेऽतप्यन्त तेन पुण्यतमश्च सः ॥ १४
 ऋषिर्महान्महाभागो जमदग्निर्महायशः ।
 पलाशकेषु पुण्येषु रम्येष्वयजत प्रभुः ॥ १५
 यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषिसत्तमम् ।
 स्वं स्वं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरे ॥ १६
 अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ ।
 इमं श्लोकं तदा वीर प्रेक्ष्य दीक्षां महात्मनः ॥ १७
 यजमानस्य वै देवाञ्जमदग्नेर्महात्मनः ।
 आगम्य सरितो विप्रान्मधुना समतर्पयन् ॥ १८
 गन्धर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोभिश्च सेवितम् ।
 किरातकिन्नरावासं शैलं शिखरिणांवरम् ॥ १९
 विभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारं युधिष्ठिर ।

पुण्यं तत्ख्यायते राजन्ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ २०
 सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा ।
 पर्वतश्च पुरुर्नाम यत्र यातः पुरुरवाः ॥ २१
 भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेविते ।
 राजन्स आश्रमः ख्यातो भृगुतुन्दो महागिरिः ॥ २२
 यः स भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ ।
 नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ॥ २३
 तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ।
 आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २४
 उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहा पुरा ।
 सुवर्णसिकता राजन्विशालां बदरीमनु ॥ २५
 ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ।
 प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं प्रभुम् ॥ २६
 यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ।
 तत्र कृत्स्नं जगत्सर्वं तीर्थान्यायतनानि च ॥ २७
 तत्पुण्यं परमं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ।
 तत्परं परमं देवं भूतानां परमेश्वरम् ॥ २८
 शाश्वतं परमं चैव धातारं परमं पदम् ।
 यं विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः ॥
 तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ।
 आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ॥ ३०
 पुण्यानामपि तत्पुण्यमत्र ते संशयोस्तु मा ।
 एतानि राजन्पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 कीर्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च ॥ ३१
 एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदक्षिभिः ।
 ऋषिभिर्देवकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥ ३२
 चरन्नेतानि कौन्तेय सहितो ब्राह्मणर्षभैः ।
 भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कृष्टां विजयिष्यसि ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

शतं शतसहस्राणि सहस्रशतदक्षिणाः इति क. ध. पाठः ॥ ७ ॥ शंकरस्तत्र विश्रुत इति क. ध. पाठः ॥ ९ ॥ एता कृष्णमृगी तद्वर्णौ कृष्णौ नरनारायणावित्यर्थः । वस्तुतस्त्वर्णौ वर्णाः लोहितशुक्रकृष्णाः रजःसत्त्वतमांसि तद्रहितौ । तत्र

वैवर्ण्यवर्ण्यौ चेति क. ध. पाठः ॥ १३ ॥ प्रभुर्जिष्णुरिति क. पाठः ॥ २३ ॥ विशालां नामतः । बदरीमनु बदरीसमीपे ॥ २४ ॥ अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

लोमशेनेन्द्रवचनाद्युधिष्ठिरं प्रति पार्थस्य पाशुपतादिप्राप्तिकथनपूर्वकमिन्द्रसंदेशनिवेदनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं संभाषमाणे तु धौम्ये कौरवनन्दन ।

लोमशः स महातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥ १

तं पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते ।

उपातिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः ॥ २

समभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३

स पृष्टः पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः ।

उवाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षयन्निव पाण्डवान् ॥ ४

संचरन्नसि कौन्तेय सर्वाल्लोकान्यदृच्छया ।

गतः शक्रस्य भवनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५

तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम् ।

शक्रस्यार्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ॥ ६

आसीत्पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थं तथागतम् ।

आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतान्प्रति ॥ ७

सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजम् ।

वचनात्पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ८

आख्यास्ये ते प्रियं तात महत्पाण्डवनन्दन ।

भ्रातृभिः सहितो राजन्कृष्णया चैव तच्छृणु ॥ ९

यत्तवयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं भरतर्षभ ।

तदस्त्रमाप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं विभो ॥ १०

यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम तपसा रुद्रमागमत् ।

अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ॥ ११

तत्समन्त्रं ससंहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम् ।

वज्रमस्त्राणि चान्यानि दण्डादीनि युधिष्ठिर ॥ १२

यमात्कुबेराद्वरुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन ।

अस्त्राण्यधीतवान्पार्थो दिव्यान्यमितविक्रमः ॥ १३

विश्वावसोस्तु तनयाद्गीतं नृत्यं च साय च ।

वादित्रं च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ॥ १४

एवं कृतास्त्रः कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमात्मवान् ।

सुखं वसति बीभत्सुरनुजस्थानुजस्तव ॥ १५

यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।

तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १६

भवान्मनुष्यलोकेऽपि गमिष्यति न संशयः ।

ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥ १७

आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ।

सुरकार्यं महत्कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः ॥ १८

तपसाऽपि त्वमात्मानं योजय भ्रातृभिः सह ।

तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १९

अहं च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ ।

सत्यसन्धं महोत्साहं महावीर्यं महाबलम् ॥ २०

महाहवेष्वाप्रतिमं महायुद्धविशारदम् ।

महाधनुर्धरं वीरं महास्त्रं वरवर्णिनम् ॥ २१

महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुम् ।

तथाऽर्जुनमतिस्कन्धं सहजोल्बणपौरुषम् ॥ २२

न स पार्थस्य संग्रामे कलामर्हति षोडशीम् ॥ २३

यच्चापि ते भयं कर्णान्मनसिस्थमरिंदम ।

तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचिन्युपागते ॥ २४

यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ।

स महर्षिलोमशस्ते कथयिष्यत्यसंशयम् ॥ २५

यच्च किञ्चित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।

ब्रह्मर्षिरेष ब्रूयात्ते न तच्छ्रद्धेयमन्यथा ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

प्रायश्चित्तं अस्त्राग्निना निरपराधानां दाहे यो दोषस्तस्य शोधनम् । मङ्गलं दग्धानामेवारामादीनां पुनर्विकसनम् । वज्रं वज्रवदप्रतीकार्यं रौद्रमेव ॥ १२ ॥ गीतं लौकिकं गानम् । साम ऋक्षु गानम् ॥ १४ ॥ सुरकार्यं निवातकवचादीनां वधः । कृतार्थः क्षिप्रमर्जुन इति क. ध. पाठः ॥ १८ ॥ सत्यसन्धं

सत्यप्रतिज्ञम् ॥ २० ॥ वरवर्णिनं अतिसुन्दरम् ॥ २१ ॥ महेश्वरसुतप्रख्यं स्कन्दतुल्यम् । अतिस्कन्धं उन्नतांसम् ॥ २२ ॥ अपहरिष्यामि कवचकुण्डलापहरणेन ॥ २४ ॥ तत् श्रद्धेयं नलन्यथा ग्रहीतव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥ एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति स्वसाहित्येन तीर्थयात्राविधायकपार्थवचननिवेदनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण लोमशाज्याऽधिक-
परिजनविसर्जनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

धनंजयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ।
युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेधर्म्यया धिया ॥ १
त्वं हि धर्मान्परान्वेत्थ तपांसि च तपोधन ।
श्रीमतां चापि जानासि धर्मं राज्ञां सनातनम् २
स भवान्परमं वेद पावनं पुरुषं प्रति ।
तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवान् ॥ ३
यथा तीर्थानि गच्छेत् गात्रं दद्यात्स पार्थिवः ।
तथा सर्वात्मना कार्यमिति मामर्जुनोऽब्रवीत् ॥ ४
भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वशः ।
रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ५
दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् ।
तथा रक्षस्व कौन्तेयान् राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६
यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्वतोपमाः ।
त्वयाऽभिगुप्तान्कौन्तेयान् विवर्तेयुरन्तिकम् ॥ ७
सोऽहमिन्द्रस्य वचनाभियोगादर्जुनस्य च ।
रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वं वरिष्यामि त्वया सह ॥ ८
द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनन्दन ।
इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ९
इयं राजर्षिभिर्याता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर ।
मन्वादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १०
नानृजुर्नाकृतात्मा च नाविद्यो न च पापकृत् ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ११
त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसंगरः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ १२
यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः ।
यथा ययातिः कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

न हर्षात्संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित् ।
यन्मां स्मरति देवेशः किं नामाभ्यधिकं ततः ॥ १४
भवता संगमो यस्य भ्राता चैव धनंजयः ।
वासवः स्मरते यस्य को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ १५
यच्च मां भगवानाह तीर्थानां गमनं प्रति ।
धौम्यस्य वचनादेषा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६
तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन्गमनं तीर्थदर्शने ।
तदैव गन्तास्मि तीर्थान्येष मे निश्चयः परः ॥ १७
वैशंपायन उवाच ।
गमने कृतबुद्धिं तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् ।
लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥ १८
युधिष्ठिर उवाच ।
भिक्षाश्रुजो निवर्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये ॥ १९
क्षुत्तृणध्वश्रमायासशीतार्तिमसहिष्णवः ।
ते सर्वे विनिवर्तन्तां ये च मृष्टश्रुजो द्विजाः ॥ २०
पक्वान्नलेह्यपानानां मांसानां च विकल्पकाः ।
तेऽपि सर्वे निवर्तन्तां ये च सूदानुयायिनः ।
मया यथोचिताऽऽजीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः ॥
ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरःसराः ।
धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु ते च वै ।
स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य या भृतिः २२
स चेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः ।
अस्मत्प्रियहितार्थाय पाश्चात्यो वः प्रदास्यति ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।
ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरौ भारे समाहिते ।
विप्राश्च यतयो मुख्या जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २४

पुरुषं प्रति पुरुषस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ द्विः द्विवारम् । तृतीयं
तृतीयवारम् ॥ ९ ॥ तीर्थयात्रा शुभावहेति क ध. पाठः
॥ १० ॥ नानृती नाकृतात्मा चेति क. ध. पाठः ॥ ११ ॥

लघुरल्पपरिवारः ॥ १८ ॥ विकल्पकाः मृष्टामृष्टविभाजकाः ।
आजीव्यैर्भृत्यादिभिः । वृत्तिभिर्जीवनहेतुभिरन्नादिभिः ॥ २१ ॥
पाश्चात्यो द्रुपदः ॥ २३ ॥ नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

तान्सर्वान्धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाऽम्बिकासुतः ।
प्रतिजग्राह विधिवद्भनैश्च समतर्पयत् ॥ २५

ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
लोमशेन च सुग्रीतस्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत् ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

युधिष्ठिरेण लोमशादिभिः सह तीर्थसेवनाय प्रस्थानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वनवासिनः ।
अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ १
राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह ।
देवर्षिणा च सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २
अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव ।
अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वदृते तानि कौरव ॥ ३
श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
अगम्यानि नरैरल्पैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४
भवतो भ्रातरः शूरा धनुर्धरवराः सदा ।
भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छामो वयमप्युत ॥ ५
भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्नुयामः सुखं फलम् ।
तीर्थानां पृथिवीपाल वनानां च विशांपते ॥ ६
तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिप्लुताः ।
भवेम धूतपाप्मानस्तीर्थसंदर्शनान्नृप ॥ ७
भवानपि नरेन्द्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत ।
अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ॥ ८
भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
ध्रुवं प्राप्स्यति दुष्प्रापाँल्लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥ ९
प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् ।
गङ्गाद्याः सरितश्चैव प्लक्षादींश्च वनस्पतीन् ॥ १०
त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयम् ।
'भवद्भिः पालिताः शूरैस्तीर्थान्यायतनानि च' ॥ ११
यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित्प्रीतिर्जनाधिप ।
कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ १२

तीर्थानि हि महाबाहो तपोविघ्नकरैः सदा ।
अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो नस्नातुमर्हसि ॥ १३
तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता ।
यान्युवाच च देवर्षिलोमशः सुमहातपाः ॥ १४
विधिवत्तानि सर्वाणि पर्यटस्व नराधिप ।
धूतपाप्मा सहास्माभिर्लोमशेनाभिपालितः ॥ १५
स राजा पूज्यमानस्तैर्हर्षादश्रुपरिप्लुतः ।
भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ १६
बाढमित्यब्रवीत्सर्वास्तानृषीन्पाण्डवर्षभः ।
लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यं चैव पुरोहितम् ॥ १७
ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी ।
द्रौपद्या चानवद्याङ्गा गमनाय मनो दधे ॥ १८
अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्वतनारदौ ।
काम्यके पाण्डवं द्रष्टुं समाजगुर्मुनीषिणः ॥ १९
तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजां चक्रे यथाविधि ।
सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन् ॥ २०
युधिष्ठिरयमौ भीम मनसा कुरुतार्जवम् ।
मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि यास्यथ ॥ २१
शरीरनियमं ग्राह्यब्राह्मणा मानुषं व्रतम् ।
मनोविशुद्धां बुद्धिं च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः ॥ २२
मनो ह्यदुष्टं शौचाय पर्याप्तं वै नराधिप ।
मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ २३
ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः ।
दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥ २४

तीर्थसंस्पर्शेनाह्वयेति क. पाठः ॥ ७ ॥ अनुकीर्णानि व्या-
प्तानि । नोऽस्मान् ॥ १३ ॥ आर्जवमृजुबुद्धिं श्रद्धामित्यर्थः

॥ २१ ॥ मनो ह्यदुष्टं शराणामिति क. पाठः ॥ २३ ॥
फलमाप्नुतेति क. पाठः ॥ २४ ॥

ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।

कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्देवमानुषैः ॥ २५

लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।

नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ॥ २६

धौम्येन सहिता वीरास्तथा तैर्वनवासिभिः ।

मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति धर्माधर्मयोः समृद्धसमृद्धिलक्षणोदकं कारणत्वाभिधानम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।

तथाऽस्मि दुःखसंतप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ १

परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मगतानपि ।

ते च लोमश लोकेऽस्मिन्नुध्यन्ते केन हेतुना ॥ २

लोमश उवाच ।

नात्र दुःखं त्वया राजन्कार्यं पार्थ कथंचन ।

यदधर्मेण वर्धेयुरधर्मरुचयो जनाः ॥ ३

वर्धेत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ४

‘यत्र धर्मेण वर्धन्ते राजानो राजसत्तम ।

सर्वान्सपत्नान्बाधन्ते राज्यं चैषां विवर्धते ॥’ ५

मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते ।

वर्धमानां ह्यधर्मेण क्षयं चोपगताः पुनः ॥ ६

पुरा देवयुगे चैव दृष्टं सर्वं मया विभो ।

अरोचयन्सुरा धर्मं धर्मं तत्पजिरेऽसुराः ॥ ७

तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन्भारतासुराः ।

तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ८

दर्पान्मानः समभवन्मानात्क्रोधो व्यजायत ।

कठिनानि करण्डानि ॥ २८ ॥ परिचतुर्दशैः पञ्चदशभिः । चतुर्दशभ्यः परि उपरीति व्युत्पत्तेः । संख्ययाव्ययासमेति समासः । बहुव्रीहौ संख्येये ङजिति ङच् ॥ २९ ॥ एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

परान् शत्रून् ॥ २ ॥ विविशुः स्नानार्थमिति शेषः ॥ ८ ॥

कठिनानि समादाय चीराजिनजटाधराः ।

अभेद्यैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यन्वचरंस्ततः ॥ २८

इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यै रथैः परिचतुर्दशैः ।

महानसव्यापृतैश्च तथाऽन्यैः परिचारकैः ॥ २९

सायुधा बद्धनिस्त्रिंशस्तूणवन्तः समार्गणाः ।

प्राञ्जुक्ताः प्रययुर्वीराः पाण्डवा जनमेजय ॥ ३०

क्रोधादहीस्ततोऽलज्जा वृत्तं तेषां ततोऽनशत् ॥ ९

तानलज्जान्गतश्रीकान्हीनवृत्तान्बृथाव्रतान् ।

क्षमा लक्ष्मीः स्वधर्मश्च नचिरात्प्रजहुस्ततः ॥ १०

लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुराञ्चप ॥ ११

तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दर्पोपहतचेतसः ।

दैतेयान्दानवांश्चैव कलिरप्याविशत्ततः ॥ १२

तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दानवान्कलिनाहतान् ।

दर्पाभिभूतान्कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः ।

मानाभिभूतान्चिराद्विनाशः समपद्यत ॥ १३

निर्यशस्कास्तथा दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः ।

‘अधर्मरुचयो राजन्नलक्ष्म्या समधिष्ठिताः ॥’ १४

देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च ।

अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च १५

तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ।

प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे ॥ १६

एवमादानवन्तश्च निरादानाश्च सर्वशः ।

तीर्थान्यगच्छन्विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमाम् ॥ १७

तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ।

अहीः अकार्यं प्रवृत्तिः । ततः अलज्जा लज्जा निन्द्यतादोषाद्भयं

तस्य नाशः ॥ ९ ॥ नचिरात् शीघ्रमेव ॥ १० ॥ आदानवन्तः

आर्जवादिनियमग्रहणवन्तः । निरादानाः अप्रतिबद्धाः । सर्वशः

देवादिभिरपि । एवं हि दानवन्तश्च क्रियावन्तश्च सर्वशः इति

ध. पाठः ॥ १७ ॥

पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेष पन्थाः सनातनः १८
यथैव हि नृगो राजा शिविरौशीनरो यथा ।
भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरुरवाः ॥ १९
चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनादम्भसश्च ते ।
तीर्थाभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मनाम् ॥ २०
अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशांपते ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्ध्वा सुविपुलां श्रियम् २१

यथा चेक्ष्वाकुरभवत्सपुत्रजनबान्धवः ।
मुचुकुन्दोऽथ मांधाता मरुत्तश्च महीपतिः ॥ २२
कीर्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोबलात् ।
देवर्षयश्च कार्त्तुर्येन तथा त्वमपि वेत्स्यसि ॥ २३
धार्तराष्ट्रास्त्वधर्मेण मोहेन च वशीकृताः ।
नचिराद्वै विनङ्क्ष्यन्ति दैत्या इव न संशयः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

युधिष्ठिरादिभिः क्रमेण ब्रह्मसरस्तीर्थगमनम् ॥ १ ॥ तत्र शमठेन युधिष्ठिरादीन्प्रति गययज्ञवर्णनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्रतत्र ह ।
क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १
ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप ।
कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वित्तं च भारत ॥ २
तत्र देवान्पितृन्विप्रांस्तर्पयित्वा पुनःपुनः ।
कन्यातीर्थेऽश्वतीर्थे च गवां तीर्थे च भारत ॥ ३
कालकोट्यां विषप्रस्थे गिराबुष्य च कौरवाः ।
बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४
प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।
ऊषुरामुत्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम् ॥ ५
गङ्गायमुनयोश्चैव संगमे सत्यसंगराः ।
विपाप्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु ॥ ६
तपस्विजनजुष्टां च ततो वेदीं प्रजापतेः ।
जग्मुः पाण्डुसुता राजन्ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ७
तत्र ते न्यवसन्वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम् ।
संतर्पयन्तः सततं वन्येन हविषा द्विजान् ॥ ८
ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसत्कृतम् ।
राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते ॥ ९
नगो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ।

वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनशोभिता ॥ १०
दिव्यं पवित्रकूटं च पवित्रधरणीधरम् ।
ऋषिजुष्टं सुपुण्यं तत्तीर्थं ब्रह्मसरोतुलम् ॥ ११
अगस्त्यो भगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ।
उवास च स्वयं तत्र धर्मराजः सनातनः ॥ १२
सर्वासां सरितां चैव समुद्भेदो विशांपते ।
यत्र संनिहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥ १३
'परिपूर्णः परंज्योतिः परमात्मा सनातनः ।
ब्रह्मादिभिरुपास्योऽयं भगवान्परमेश्वरः ॥ १४
तं प्रणम्य महादेवं चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
सिद्धिक्षेत्रमिदं मत्वा सर्वेषां मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ १५
तत्र ते पाण्डवा वीराश्चातुर्मास्यैस्तदेजिरे ।
ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान् ।
अक्षये देवयजने अक्षयं यत्र वै फलम् ॥ १६
ये तु तत्रोपवासांस्तु चक्रुर्निश्चितमानसाः ।
ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजग्मुस्तपोधनाः ॥ १७
चातुर्मास्येनायजन्त आर्पेण विधिना तदा ।
तत्र विद्यातपोवृद्धा ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
कथां प्रचक्रिरे पुण्यां सदसिस्था महात्मनाम् ॥ १८
तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः ।

वेत्स्यसि लप्स्यसे ॥ १८ ॥ धार्तराष्ट्रस्तु दर्पेण इति क. ध. पाठः
॥ २४ ॥ द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

वानीरमालिनी चेन्नपङ्क्तियुक्ता । सरो गयशिरो यत्रेति क. ध.
पाठः ॥ १० ॥

शमठोऽकथयद्राजन्नाधूर्तरजसं गयम् ॥ १९
 शमठ उवाच ।
 आधूर्तरजसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ।
 पुण्यानि तस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ २०
 यस्य यज्ञो बभूवेह बह्वो बहुदक्षिणः ।
 यत्रान्नपर्वता राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २१
 घृतकुल्याश्च दध्नश्च नद्यो बहुशतास्तथा ।
 व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महार्हाणां सहस्रशः ॥ २२
 अहन्यहनि चाप्येवं याचतां संप्रदीयते ।
 अन्ये च ब्राह्मणा राजन्भुञ्जतेऽन्नं सुसंस्कृतम् ॥ २३
 तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः ।
 न च प्रज्ञायते किञ्चिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ २४
 पुण्येन चरता राजन्भूर्दिशः खं नभस्तथा ।
 आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासीन्महाद्भुतम् ॥ २५

यत्र स्म गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
 अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्चसः ॥ २६
 गयस्य यज्ञे के त्वद्य प्राणिनो भोक्तुमीप्सवः ।
 तत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ॥ २७
 न तत्पूर्वे जनाश्चकुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
 गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ २८
 कथं तु देवा हविषा गयेन परितर्पिताः ।
 पुनः शक्ष्यन्त्युपादातुमन्यैर्दत्तानि कानिचित् ॥ २९
 सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।
 यथा वा वर्षतोधारा असंख्येयाः स्म केनचित् ।
 तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः ॥ ३०
 एवंविधाः सुबहवस्तस्य यज्ञा महीपतेः ।
 बभूवुरस्य सरसः समीपे कुरुनन्दन ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रत्यगस्त्यचरितकथनारम्भः ॥ १ ॥ वातापील्वलवृत्तकथनम् ॥ २ ॥ तथा लोपासुद्रोत्पत्तिप्रकार-
 कथनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।
 अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १
 तत्रैव लोमशं राजा पप्रच्छ वदतांवरः ।
 अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ २
 आसीद्वा किंप्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।
 किमर्थं चोदितो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३
 लोमश उवाच ।
 इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन ।
 मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४
 स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
 पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५
 तस्मै स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं वासवसंमितम् ।

चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६
 तदाप्रभृति राजेन्द्र इल्वलो ब्रह्महाऽसुरः ।
 मन्युमान्भ्रातरं छागं मायावी ह्यकरोत्ततः ॥ ७
 मेषरूपी च वातापिः कामरूप्यभवत्क्षणात् ।
 संस्कृत्य तं भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥ ८
 स चाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
 स पुनर्देहमास्थाय जीवन्स प्रत्यदृश्यत ॥ ९
 ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
 तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ १०
 तामिल्वलेन महता खरेण गिरमीरिताम् ।
 श्रुत्वाऽतिमायो बलवान्क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः ॥ ११
 तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः ।
 वातापिः प्रहसन् राजन्निश्चक्राम विशांपते ॥ १२

ब्रह्मशब्देन वेदध्वनिना ॥ २४ ॥ त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥
 दुर्जयायां वातापिपुर्णं मणिमतीसंज्ञायाम् ॥ १ ॥ नादात्

न दत्तवान् ॥ ६ ॥ कामरूपी यथाकामं रूपाणि कर्तुं समर्थः ।
 संस्कृत्य पत्रत्वा ॥ ८ ॥ स च इल्वलश्च ॥ ९ ॥

एवं स ब्राह्मणान् राजन्भोजयित्वा पुनःपुनः ।
 हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः ॥ १३
 अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्काल एव तु ।
 पितृन्ददर्शं गते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥ १४
 सोऽपृच्छलम्बमानांस्तान्भगवन्तश्च किंपराः ।
 'किमर्थं वेह लम्बध्वे गते यूयमधोमुखाः ।'
 संतानहेतोरिति ते प्रत्यूचुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १५
 ते तस्मै कथयामासुर्वयं ते पितरः स्वकाः ।
 गर्तमेतमनुप्राप्ता लम्बामः प्रसवार्थिनः ॥ १६
 यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् ।
 स्यान्नोस्मान्निरयान्मोक्षस्त्वं च पुत्राप्नुया गतिम् ॥ १७
 स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्मपरायणः ।
 करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ १८
 ततः प्रसवसन्तानं चिन्तयन्भगवानृषिः ।
 आत्मनः प्रसवस्यार्थं नापश्यत्सदृशीं स्त्रियम् ॥ १९
 स तस्य तस्य सत्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् ।
 संगृह्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमाम् ॥ २०
 स तां विदर्भराजाय पुत्रकामाय ताम्यते ।
 निर्मितामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ २१

सा तत्र जज्ञे सुभगा विद्युत्सौदामनी यथा ।
 विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्धत शुभानना ॥ २२
 जातमात्रां च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
 ग्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २३
 अभ्यनन्दन्त तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप ।
 लोपामुद्रेति तस्याश्च चकिरे नाम ते द्विजाः ॥ २४
 वृद्धे सा महाराज विभ्रती रूपमुत्तमम् ।
 अस्मिन्वोत्पलिनी शीघ्रमग्रेरिव शिखा शुभा ॥ २५
 तां यौवनस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः खलंकृताः ।
 दास्यः शतं च कल्याणीमुपातस्थुर्वशानुगाः ॥ २६
 सा स दासीशतवृता मध्ये कन्याशतस्य च ।
 आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिविप्रभा ॥ २७
 यौवनस्थामपि च तां शीलाचारसमन्विताम् ।
 न वत्रे पुरुषः कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः ॥ २८
 सा तु सत्यवती कन्या रूपेणाप्सरसोप्यति ।
 तोषयामास पितरं शीलेन स्वजनं तथा ॥ २९
 वैदर्भी तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता ।
 मनसा चिन्तयामास कस्मै दद्यामिमां सुताम् ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

विदर्भराजेन सन्तानार्थं कन्यां कामयमानायागस्त्याय लोपामुद्राया यथाविधि प्रदानम् ॥ १ ॥ अगस्त्येन लोपामु-
 द्राया महाह्रवसनाभरणत्याजनेन वल्कलादिग्राहणपूर्वकं स्वाश्रमं प्रत्यानयनम् ॥ २ ॥ ऋतुकाले समाहूतया तथा महाह्रव-
 सनाभरणानि याचितेनागस्त्येन तत्संपादनाय प्रस्थानम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।

यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति ।
 तदाऽभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १
 राजन्निवेशे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् ।
 वरये त्वां महीपाल लोपामुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २

प्रसवसन्तानं संततेरविच्छेदम् ॥ १९ ॥ तस्य तस्य सिंहमृगादेः
 अङ्गं कटिदृष्ट्यादि । सर्वगुणवतीमित्यर्थः ॥ २० ॥ जज्ञे जाता ।
 विद्युदिति विशेषणं युतिविशेषोपपादनार्थम् ॥ २२ ॥ मुद्राणां
 तत्तन्मृगादिजातिगतानामसाधारणानां चिह्नानां कमनीयचक्षु-

एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः ।
 प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुं चैव नैच्छत ॥ ३
 ततः स भार्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः ।
 महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शापाग्निना दहेत् ॥ ४
 तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवीपतिम् ।

द्वानां लोपइव लोपस्तिरस्कारो यथा सा लोपामुद्रा । आहि-
 ताभ्यादिवत्पूर्वनिपातः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ २४ ॥
 वशानुगाः इच्छानुरूपाः ॥ २६ ॥ चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥
 निवेशे विवाहे ॥ २ ॥

लोपामुद्राऽभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५
 न मत्कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि ।
 अयच्छ मामगस्त्याय त्राह्यात्मानं मया पितः ॥ ६
 दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने ।
 लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशांपते ॥ ७
 प्राप्य भार्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत ।
 महार्हाण्युत्सृजैतानि वासांस्त्याभरणानि च ॥ ८
 ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च ।
 समुत्ससर्ज रम्भोरूर्वसनान्यायतेक्षणा ॥ ९
 ततश्चीराणि जग्राह बल्कलान्यजिनानि च ।
 समानव्रतचर्या च बभूवायतलोचना ॥ १०
 गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानृषिसत्तमः ।
 उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्याऽनुकूलया ॥ ११
 सा प्रीत्या बहुमानाच्च पतिं पर्यचरत्तदा ।
 अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्यायामगमत्प्रभुः ॥ १२
 ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विशांपते ।
 तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः ॥ १३
 स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च ।
 श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ १४
 ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भामिनी ।
 तदा सप्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ १५
 असंशयं प्रजाहेतोर्भार्या पतिरविन्दत ।
 या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्तुमर्हसि ॥ १६

यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम ।
 तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहार्हसि ॥ १७
 इच्छामि त्वां स्रग्विणं च भूषणैश्च विभूषितम् ।
 उपसर्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८
 अन्यथा नोपतिष्ठेयं चीरकाषायवासिनी ।
 नैवापवित्रो विप्रर्षे भूषणोयं कथंचन ॥ १९
 अगस्त्य उवाच ।
 न ते धनानि विद्यन्ते लोपामुद्रे तथा मम ।
 यथाविधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे ॥ २०
 लोपामुद्रोवाच ।
 ईशोसि तपसा सर्वं समाहर्तुं तपोधन ।
 क्षणेन जीवलोके यद्रसु किंचन विद्यते ॥ २१
 अगस्त्य उवाच ।
 एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वं तपोव्ययकरं तु तत् ।
 यथा तु मे न नश्येत तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २२
 लोपामुद्रोवाच ।
 अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतोर्मम तपोधन ।
 न चान्यथाऽहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथंचन ॥ २३
 न चापि धर्ममिच्छामि विलोभुं ते कथंचन ।
 एवं तु मे यथाकामं संपादयितुमर्हसि ॥ २४
 अगस्त्य उवाच ।
 यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।
 हर्तुं गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

धनयाचनाय श्रुतर्वादिनृपत्रयमुपगतेनागस्त्येन तद्धनानां समायव्ययतापरिज्ञानेन तैःसह इत्थं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

लोमश उवाच ।
 ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु ।
 श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ॥ १
 स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागतम् ।

ज्ञातां ऋताविति शेषः ॥ १३ ॥ परिचारेण सेवया ॥ १४ ॥
 भूषणोयं चीरकाषायादिस्तपस्विनां श्लाघ्योयं सामग्रीकलापो
 भोगसंपर्केणापवित्रो नैव भवत्विति शेषः ॥ १९ ॥ समाहर्तुं

विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात्सुसत्कृतम् ॥ २
 तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः ।
 प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ ३
 अगस्त्य उवाच ।

ममेषितमिति क. ध. पाठः ॥ २१ ॥ ऋतोः कालः षोडशदि-
 नानि तेषु अल्पोऽवशिष्टः ॥ २३ ॥ पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥
 विषयान्ते देशसीमान्ते ॥ २ ॥ आगमने निमित्तभूतां

वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ४
 लोमश उवाच ।
 तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।
 अतो विद्वन्नुपादत्स्व यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ ५
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडासुपादानादमन्यत ॥ ६
 स श्रुतर्वाणमादाय ब्रध्नश्चमगमत्ततः ।
 स च तौ विषयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ७
 तयोर्द्वयं च पाद्यं च ब्रध्नश्चः प्रत्यवेदयत् ।
 अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ।
 'वद कामं मुनिश्रेष्ठ धन्योऽस्म्यागमनेन ते ॥' ८
 अगस्त्य उवाच ।
 वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्ध्यावां पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नौ ॥ ९
 लोमश उवाच ।
 तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवेदयत् ।
 अतो ज्ञात्वा तु गृहीतं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १०
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडासुपादानादमन्यत ॥ ११

पौरुकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनम् ।
 अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च ब्रध्नश्च महीपतिः ॥ १२
 त्रसदस्युस्तु तान्दृष्ट्वा प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
 अभिगम्य महाराज विषयान्ते महामनाः ॥ १३
 अर्चयित्वा यथान्यायमैक्ष्वाको राजसत्तमः ।
 समस्तांश्च ततोऽपृच्छत्प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १४
 अगस्त्य उवाच ।
 वित्तकामानिह प्राप्तान्विद्धि नः पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १५
 लोमश उवाच ।
 तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् ।
 एतज्ज्ञात्वा ह्युपादद्धं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १६
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडासुपादानादमन्यत ॥ १७
 ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं महामुनिम् ।
 इदमूचुर्महाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १८
 अयं वै दानवो ब्रह्मन्निस्त्वलो वसुमान्ध्रुवि ।
 तमतिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं चार्थामहे वसु ॥ १९
 लोमश उवाच ।
 तेषां तदासीदुचितमिल्वलस्यैव भिक्षणम् ।
 ततस्ते सहिता राजन्निस्त्वलं समुपाद्रवन् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

इल्वलेनागस्त्याय मेषीकृतवातापिर्मांसपरिवेषणम् ॥ १ ॥ इल्वलेन वातापेराह्वानेऽगस्त्येन स्वेन तस्य जीर्णीकरणोक्तिः ॥ २ ॥ भीतेनेल्वलेनागस्त्याय धनदानपूर्वकं तज्जिघांसया तदनुगमनम् ॥ ३ ॥ अगस्त्येन हुङ्कारेणेल्वलस्य भस्मीकरणपूर्वकं लोपासुद्रायै बहुधनदानेन तस्यां गुणवदेकापत्योत्पादनम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।
 इल्वलस्तान्विदित्वा तु महर्षिसहितान्नृपान् ।
 उपस्थितान्सहामाल्यो विषयान्ते ह्यपूजयत् ॥ १
 तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठस्त्वातिथ्यमकरोत्तदा ।
 सुसंस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना तदा ॥ २

ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णा गतचेतसः ।
 वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम् ॥ ३
 अथाब्रवीदगस्त्यस्तान् राजर्षीन् नृपिसत्तमः ।
 विषादो वो न कर्तव्यो ह्यहं भोक्ष्ये महासुरम् ४
 धुर्यासनमथासाद्य निषसाद महानृपिः ।

अर्थिताम् । किमिच्छन्नागतोसीति पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ३ ॥ उपा-
 दानम् धनग्रहणात् ॥ ६ ॥ वाऽयश्चमगमत्तत इति क. ध.

पाठः ॥ ७ ॥ उपक्रमे आगमने ॥ ८ ॥ नौ आवाभ्याम् ॥ ९ ॥
 वसुमान् धनवान् ॥ १९ ॥ षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

तं पर्यवेष्टैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥ ५
 अगस्त्य एव कृत्स्नं तु वातापिं बुभुजे ततः ।
 'बहन्नाशापि ते मेऽस्तीत्यवदद्भक्षयन्स्वयम् ॥' ६
 भुक्तवत्यसुरोऽहानमकरोत्तस्य चेल्वलः ।
 'वातापे प्रतिबुध्यस्व दर्शयन्बलतेजसी ।
 ७ तपसा दुर्जयो यावदेष त्वां नातिवर्तते ॥
 ततस्तस्योदरं भेतुं वातापिर्वेगमाहरत् ।
 तमबुध्यत तेजस्वी कुम्भयोनिर्महातपाः ॥ ८
 स वीर्याक्षपसोग्रस्तु ननर्द भगवानृषिः ।
 एष जीर्णोसि वातापे मया लोकस्य शान्तये ॥९
 इत्युक्त्वा स्वकराग्रेण उदरं समताडयत् ।
 त्रिवेवं प्रतिसंरब्धस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥' १०
 ततो वायुः प्रादुरभूदधस्तस्य महात्मनः ।
 शब्देन महता तात गर्जेन्निव यथा घनः ॥ ११
 वातापे निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह ।
 तं प्रहस्याब्रवीद्राजन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
 कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ॥१२
 इल्वलस्तु विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ।
 प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ।
 किमर्थमुपयाताः स्थ ब्रूत किं करवाणि वः ॥१३
 प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्बिल्वलं तदा ।
 ईशोऽस्यसुर विब्रस्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥ १४
 एते च नातिधनिनो धनाशा महती मम ।
 यथाशक्त्यविहिंसान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥१५
 ततोऽवमत्य तमृषिमिल्वलो वाक्यमब्रवीत् ।
 दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु १६
 अगस्त्य उवाच ।
 गवां दशसहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर ।
 तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं ते महासुर ॥ १७
 मह्यं ततो वै द्विगुणं रथश्चैव हिरण्मयः ।
 मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर ॥१८
 'लोमश उवाच ।
 इल्वलस्तु मुनिं प्राह सर्वमस्ति यथाऽऽत्थ माम् ।

ईप्सितं यदिह ब्रूहि तद्धि दास्यामि ते वसु इति क. पाठः
 दित्सितं मया युष्मभ्यं दातुमिष्टम् ॥ १६ ॥

सर्वमेतत्प्रदास्यामि हिरण्यं गाश्च यद्वनम् ।
 रथं तु यदवोचो मां नैतं विब्र हिरण्मयम् ॥ १९
 अगस्त्य उवाच ।
 न मे वागनृता काचिदुक्तपूर्वा महाऽसुर ।
 विज्ञायतां रथः साधु व्यक्तमस्ति हिरण्मयः ॥ २०
 लोमश उवाच ।
 विज्ञायमानः स रथः कौन्तेयासीद्विरण्मयः ।
 ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु ॥२१
 विवाजी च सुवाजी च तस्मिन्नुक्तौ रथे हयौ ।
 ऊहतुः स वसूनाशु तावगस्त्याश्रमं प्रति ।
 सर्वान्नाज्ञः सहागस्त्यान्निमेषादिव भारत ॥ २२
 'इल्वलस्त्वनुगम्यैनमगस्त्यं हन्तुमैच्छत ।
 भस्म चक्रे महातेजा हुङ्कारेण महाऽसुरम् ॥' २३
 अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जग्मू राजर्षयस्तदा ।
 कृतवांश्च मुनिः सर्वं लोपामुद्राचिकीर्षितम् ॥२४
 लोपामुद्रोवाच ।
 कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काङ्क्षितम् ।
 उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवत्तरम् ॥ २५
 अगस्त्य उवाच ।
 तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ।
 विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥२६
 सहस्रं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा तत्समं तव ।
 दश वा शततुल्याः स्युरेको वाऽपि सहस्रजित् ॥
 लोपामुद्रोवाच ।
 सहस्रसंमितः पुत्र एकोप्यस्तु तपोधन ।
 एको हि बहुभिः श्रेयान्विद्वान्साधुरसाधुभिः २८
 स तथेति प्रतिज्ञाय तया समगमन्मुनिः ।
 समये समशीलिन्या श्रद्धावान्श्रद्धानया ॥ २९
 तत आधाय गर्भं तमगमद्वनमेव सः ।
 तस्मिन्वनगते गर्भो ववृधे सप्त शारदान् ॥ ३०
 सुप्तमेऽन्दे गते चापि प्राच्यवत्स महाकविः ।
 ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ॥ ३१
 साङ्गोपनिषदान्वेदाञ्जपन्नेव महातपाः ।

प्राच्यवदुदराग्निर्गतोऽभवदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तस्य पुत्रोऽभवद्वेषः स तेजस्वी महानृषिः ॥ ३२
 स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने ।
 इध्मानां भारमाजहे इध्मवाहस्ततोऽभवत् ॥ ३३
 तथायुक्तं तु तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा ।
 एवं स जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।
 लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्राजन्यथेप्सितान् ॥ ३४
 अगस्त्यस्याश्रमश्चायमत ऊर्ध्वं विशांपते ।
 ख्यातो भुवि महाराज तेजसा तस्य धीमतः ३५
 प्राह्लादिरेवं वातापिर्ब्रह्मघ्नो दुष्टचेतनः ।

एवं विनाशितो राजन्नगस्त्येन महात्मना ।
 तस्यायमाश्रमो राजन्नमणीयैर्गुणैर्युतः ॥ ३६
 एषा भागीरथी पुण्या देवगन्धर्वसेविता ।
 वातेरिता पताकेव विराजति नभस्तले ॥ ३७
 प्रतार्यमाणा कूटेषु यथा निम्नेषु नित्यशः ।
 शिलातलेषु संत्रस्ता पन्नगेन्द्रवधूरिव ॥ ३८
 दक्षिणां वै दिशं सर्वां ग्रावयन्ती च मातृवत् ।
 पूर्वं शंभोर्जटाभ्रष्टा समुद्रमहिषी प्रिया ।
 अस्यां नद्यां सुपुण्यायां यथेष्टमवगाह्यताम् ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

युधिष्ठिरेण भृगुतीर्थगमनम् ॥ १ ॥ लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति परशुरामस्य दाशरथिरामेण तेजोहरणप्रकारकथनम् ॥ २ ॥
 तथा परशुरामस्य पितुर्निदेशाद्भृगुतीर्थनिमज्जनेन पुनस्तेजोलाभकथनम् ॥ ३ ॥

[लोमश उवाच ।
 युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितम् ॥ १
 यत्रोपस्पृष्टवान् रामो हतं तेजस्तदाप्तवान् ।
 अत्र त्वं भ्रातृभिः सार्धं कृष्णया चैव पाण्डव २
 दुर्योधनहतं तेजः पुनरादातुमर्हसि ।
 कृतवैरेण रामेण यथा चोपहतं पुनः ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णया चैव पाण्डवः ।
 स्नात्वा देवान्पितृन्तुश्चैव तर्पयामास भारत ॥ ४
 तस्य तीर्थस्य रूपं वै दीप्तादीप्ततरं बभौ ।
 अप्रधृष्यतरश्चासीच्छात्रवाणां नरर्षभ ॥ ५
 अपृच्छचैव राजेन्द्र लोमशं पाण्डुनन्दनः ।
 भगवन्किमर्थं रामस्य हतमासीद्वपुः प्रभो ।
 कथं प्रत्याहृतं चैव एतदाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ६
 लोमश उवाच ।
 शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः ।
 जातो दशरथस्यासीत्पुत्रो रामो महात्मनः ॥ ७

विष्णुः स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै ।
 पश्यामस्तमयोध्यायां जातं दाशरथिं ततः ॥ ८
 ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ।
 तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ९
 कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत्पुनः ।
 धनुरादाय तद्विव्यं क्षत्रियाणां निर्वहणम् ।
 जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं दाशरथेस्तदा ॥ १०
 तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ।
 प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम् ॥ ११
 स तमभ्यागतं दृष्ट्वा उद्यतास्त्रमवस्थितम् ।
 प्रहसन्निव कोन्तेय रामो वचनमब्रवीत् ॥ १२
 कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ।
 समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव ॥ १३
 इत्युक्तस्त्वाह भगवंस्त्वं नाधिक्षेमुमर्हसि ।
 नाहमप्यधमो धर्मे क्षत्रियाणां द्विजातिषु ।
 इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाहुवीर्ये न कथनम् ॥ १४
 तमेवं वादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् ।
 अलं वै व्यपदेशेन धनुरायच्छ राघव ॥ १५

युक्तमध्ययनेध्मवाहनादौ ॥ ३४ ॥ प्राह्लादिः प्रह्लादगोत्रोद्भवः
 ॥ ३६ ॥ सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

रामो जामदग्न्यः । हतं दाशरथिरामेण ॥ २ ॥ तस्य युधि-

ष्ठिरस्य । तीर्थस्य तीर्थे स्नातस्य ॥ ५ ॥ वपुः तेजः ॥ ६ ॥
 दाशरथेः । कर्मणि षष्ठी ॥ ९ ॥ व्यपदेशेन उक्त्या ॥ १५ ॥

ततो जग्राह रोषेण क्षत्रियर्षभसूदनम् ।
 रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ॥ १६
 धनुरारोपयामास सलील इव भारत ।
 ज्याशब्दमकरोच्चैव सयमानः स वीर्यवान् ।
 तस्य शब्दस्य भूतानि वित्रसन्त्यशनेरिव ॥ १७
 अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ।
 इदमारोपितं ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ॥ १८
 तस्य रामो ददौ दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः ।
 शरमाकर्णदेशान्तमयमाकृष्यतामिति ॥ १९
 लोमश उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वाऽब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्युना ।
 श्रूयते क्षम्यते चैव दर्पपूर्णोसि भार्गव ॥ २०
 त्वया ह्यधिगतं तेजः क्षत्रियेभ्यो विशेषतः ।
 पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि ध्रुवम् ।
 पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहम् ॥ २१
 ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः ।
 आदित्यान्सवसून्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्रणान् ॥ २२
 पितरो हुताशनश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
 गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ॥ २३
 ऋषयो बालखिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः ।
 देवर्षयश्च कात्स्न्येन समुद्राः पर्वतास्तथा ॥ २४
 वेदाश्च सोपनिषदो वषट्कारैः सहाध्वरैः ।
 चेतोमन्ति च सामानि धनुर्वेदश्च भारत ।

मेघवृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर ॥ २५
 ततः स भगवान्विष्णुस्तं वै बाणं मुमोच ह ।
 शुष्काशनिसमाकीर्णं महोल्काभिश्च भारत ॥ २६
 पांसुवर्षेण महता मेघवर्षेण भूतलम् ।
 भूमिकम्पैश्च निर्घातैर्नादैश्च विपुलैरपि ॥ २७
 स रामं विह्वलं कृत्वा तेजश्चाक्षिप्य केवलम् ।
 आगच्छज्वलितो बाणो रामबाहुप्रचोदितः ॥ २८
 स तु विह्वलतां गत्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
 रामः प्रत्यागतप्राणः प्राणमद्विष्णुतेजसम् ॥ २९
 विष्णुना सोभ्यनुज्ञातो महेन्द्रमगमत्पुनः ।
 भीतस्तु तत्र न्यवसद्वीडितस्तु महातपाः ॥ ३०
 ततः संवत्सरेऽतीते हतौजसमवस्थितम् ।
 निर्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन् ॥ ३१
 न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वैकृतम् ।
 स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ॥ ३२
 गच्छ पुत्र नदीं पुण्यां बधूसरकृताह्वयाम् ।
 तत्रोपस्पृश्य तीर्थेषु पुनर्वपुरवाप्स्यसि ॥ ३३
 दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ।
 भृगुर्देवयुगे राम तप्तवानुत्तमं तपः ॥ ३४
 तत्तथा कृतवान् रामः कौन्तेय वचनात्पितुः ।
 प्राप्तवांश्च पुनस्तेजस्तीर्थेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ॥ ३५
 एतदीदृशकं तात रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
 प्राप्तमासीन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टमवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

वृत्रासुरनिपीडितशक्रादिभिर्ब्रह्मवचनाद्वज्रनिर्माणाय दधीचं प्रति तच्छरीरास्थिप्रार्थनम् ॥ १ ॥ त्वष्टा दधीचास्थिभिर्व-
 ज्रायुधनिर्माणम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः ।
 कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १
 लोमश उवाच ।

चेतोमन्ति चेतनावन्ति । आर्षं पदलप्रयुक्तं रुलम् । चेतस्व-
 न्तीत्यपेक्षितम् ॥ २५ ॥ अष्टमवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

शृणु राजन्कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीम् ।
 अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममिताजसः ॥ २
 आसन्कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः ।
 कालकेया इति ख्याता गणाः परमदारुणाः ॥ ३

कालेया इति विख्याता इति क. पाठः ॥ ३ ॥

ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
 समन्तात्पर्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान्सुरान् ॥ ४
 ततो वृत्रवधे यत्नमकुर्वन्स्त्रिदशाः पुरा ।
 पुरंदरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ५
 कृताञ्जलींस्तु तान्सर्वान्परमेष्ठीत्युवाच ह ।
 विदितं मे सुराः सर्वे यद्वः कार्यं चिकीर्षितम् ॥ ६
 तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ ।
 दधीच इति विख्यातो महानृषिरुदारधीः ॥ ७
 तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै संप्रयाचत ।
 स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ८
 स वाच्यः सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
 स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ॥ ९
 स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि प्रदास्यति ।
 तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संस्क्रियतां दृढम् ॥ १०
 महच्छत्रुहणं घोरं षडश्रं भीमनिःस्वनम् ।
 तेन वज्रेण वै वृत्रं वधिष्यति शतक्रतुः ॥ ११
 एतद्वः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयताम् ।
 एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ॥ १२
 नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः ।
 सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलतावृतम् ॥ १३
 षट्पदोद्गीतनिनदैर्विपुष्टं सामगैरिव ।
 पुंस्कोकिलरवोन्मिश्रं जीवन्जीवकनादितम् ॥ १४
 महिषैश्च वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ।
 तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः ॥ १५
 करेणुभिर्वारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः ।
 सरोवगाढैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितम् ॥ १६
 सिंहव्याघ्रैर्महानादान्नदद्भिरनुनादितम् ।

अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दरशायिभिः ॥ १७
 तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
 त्रिविष्टपसमप्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ॥ १८
 तत्रापश्यन्दधीचं ते दिवाकरसमद्युतिम् ।
 जाज्वल्यमानं वपुषा यथा साक्षात्पितामहम् ॥ १९
 तस्य पादौ सुरा राजन्नभिवाद्य प्रणम्य च ।
 अयाचन्त वरं सर्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ २०
 ततो दधीचः परमप्रतीतः
 सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच ।
 करोमि यद्वो हितमद्य देवाः
 स्वं चापि देहं स्वयमुत्सृजामि ॥ २१
 स एवमुक्त्वा द्विपदांवरिष्ठः
 प्राणान्वशी स्वान्सहसोत्ससर्ज ।
 ततः सुरास्ते जगृहुः परासो-
 रस्थीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥ २२
 प्रहृष्टरूपाश्च जयाय देवा-
 स्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः ।
 त्वष्टा तु तेषां वचनं निशम्य
 प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २३
 चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं
 कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः ।
 अनेन वज्रप्रवरेण देव
 भस्मीकुरुष्वद्य सुरारिमुग्रम् ॥ २४
 ततो हतारिः सगणः सुखं वै
 प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्टः ।
 त्वष्ट्रा तथोक्तस्तु पुरंदरस्त-
 द्रजं प्रहृष्टः प्रयतो ह्यगृह्णात् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

इन्द्रेण वृत्रहननम् ॥ १ ॥ ततो देवगणाभिपीडनात्समुद्रं प्रविष्टैर्देवैर्जगद्भिनाशनाध्यवसायः ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

स वो दास्यति ईप्सितमिति शेषः ॥ ८ ॥ षडश्रं षट्कोणम् ॥ ११ ॥
 करेणुभिर्हस्तिनीभिः प्रभिन्नं मदसाविकरटामदोद्भेदस्थानं गण्ड-
 स्थलैकदेशस्तस्य मुखमुपरिभागो तेषां तैः ॥ १६ ॥ त्रिविष्ट-

ततः स वज्री बलभिदैवतैरभिरक्षितः ।

पसमप्रख्यं स्वर्गतुल्यप्रकाशम् ॥ १८ ॥ परासोः गतप्राणस्य
 ॥ २२ ॥ एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

आससाद ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी ॥ १
 कालकेयैर्महाकायैः समन्तादभिरक्षितम् ।
 समुद्यतप्रहरणैः सशृङ्गैरिव पर्वतैः ॥ २
 ततो युद्धं समभवद्देवानां दानवैः सह ।
 मुहूर्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ॥ ३
 उद्यतप्रतिविद्धानां खड्गानां वीरबाहुभिः ।
 आसीत्सुतुमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम् ॥ ४
 शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरिक्षान्महीतलम् ।
 तालैरिव महाराज वृन्ताद्ब्रह्मैरदृश्यत ॥ ५
 ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिघायुधाः ।
 त्रिदशानभ्यवर्तन्त दावदग्धा इवाद्रयः ॥ ६
 तेषां वेगवतां वेगं सहितानां प्रधावताम् ।
 न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन्भयात् ७
 तान्दृष्ट्वा द्रवतो भीतान्सहस्राक्षः पुरंदरः ।
 वृत्रे विवर्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ॥ ८
 कालेयभयसंत्रस्तो देवः साक्षात्पुरंदरः ।
 जगाम शरणं शीघ्रं तं तु नारायणं प्रभुम् ॥ ९
 तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः ।
 स्वतेजो व्यदधच्छक्रे बलमस्य विवर्धयन् ॥ १०
 विष्णुना गोपितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः ।
 खं खं तेजः समादध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ११
 स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना दैवतैः सह ।
 ऋषिभिश्च महाभागैर्बलवान्समपद्यत ॥ १२
 ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपं तु
 ननाद वृत्रो महतो निनादान् ।
 तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च
 खं घौर्निगाश्चापि चचाल सर्वम् ॥ १३
 ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः
 श्रुत्वा खं घोररूपं महान्तम् ।
 भये निमग्नस्त्वरितो मुमोच
 वज्रं महत्तस्य वधाय राजन् ॥ १४
 स चक्रवज्राभिहतः पपात
 महासुरः काञ्चनमाल्यधारी ।

यथा महाशैलवरः पुरस्ता-
 त्स मन्दरो विष्णुकराद्विमुक्तः ॥ १५
 तस्मिन्हते दैत्यवरे भयार्तः
 शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुम् ।
 वज्रं न मेने स्वकराद्विमुक्तं
 वृत्रं भयाच्चापि हतं न मेने ॥ १६
 सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा
 महर्षयश्चेन्द्रमभिषुवन्तः ।
 'वृत्रं हतं संददृशुः पृथिन्यां
 वज्राहतं शैलमिवावदीर्णम् ॥ १७
 सर्वाश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य
 जघ्नुः सुरा वृत्रवधाभितप्तान् ।
 ते बध्यमानास्त्रिदशैः समेतैः
 समुद्रमेवाविविशुर्भयार्ताः ॥ १८
 प्रविश्य चैवोदधिमप्रमेयं
 झषाकुलं नक्रसमाकुलं च ।
 तदा स मन्त्रं सहिताः प्रचक्रु-
 स्त्रैलोक्यनाशार्थमभिप्रयत्नात् ॥ १९
 तत्र स केचिन्मतिनिश्चयज्ञा-
 स्तांस्तानुपयानुपवर्णयन्ति ।
 तेषां तु तत्र क्रमकालयोगा-
 द्द्वोरा मतिश्चिन्तयतां बभूव ॥ २०
 ये सन्ति विद्यातपसोपपन्ना-
 स्तेषां विनाशः प्रथमं तु कार्यः ।
 लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते
 तस्मात्त्वरध्वं तपसः क्षयाय ॥ २१
 ये सन्ति केचिच्च वसुंधरायां
 तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ।
 तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव
 तेषु प्रनष्टेषु जगत्प्रनष्टम् ॥ २२

रोदसी द्यावापृथिव्यौ ॥ १ ॥ तालैस्तालफलैः ॥ ५ ॥
 व्यदधत् निहितवान् ॥ १० ॥ बलस्थं बलवन्तम् ॥ १३ ॥

हतमपि वृत्रं भयात् न हतमिव मेने ॥ १६ ॥ ध्रियन्ते जीव-
 न्ति ॥ २१ ॥

एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा
जगद्विनाशे परमप्रहृष्टाः ।

दुर्गे समाश्रित्य महोर्मिमन्तं
रत्नाकरं वरुणस्यालयं स ॥

२३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

समुद्रान्तर्हितेदैवै रान्नौरात्रौ बहिर्निर्गत्याश्रमेषु ऋषिगणेषु निहतेषु देवगणैर्नारायणस्य शरणीकरणम् ॥ १ ॥

लोमश उवाच ।

समुद्रं ते समाश्रित्य वरुणं निधिमम्भसः ।
कालेयाः संप्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १
ते रात्रौ समभिकुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् ।
आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च ॥ २
वसिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः ।
अशीतिः शतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३
च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।
फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥ ४
एवं रात्रौ स कुर्वन्ति विविशुश्चार्णवं दिवा ।
'कालेयास्ते दुरात्मानो भक्षयन्तस्तपोधनान् ॥' ५
भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ।
वाय्वाहाराम्बुभक्षाश्च विंशतिः संनिष्पदिताः ॥ ६
एवं क्रमेण सर्वास्तानाश्रमान्दानवास्तदा ।
निशायां परिबाधन्ते समुद्राम्बुबलाश्रयात् ।
कालोपसृष्टाः कालेया घ्नन्तो द्विजगणान्बहून् ॥ ७
न चैनानन्वबुध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम ।
एवं प्रवृत्तान्दैत्यांस्तांस्तपसेषु तपस्विषु ॥ ८
'क्षयाय जगतः क्रूराः पर्यटन्ति स मेदिनीम् ॥' ९
प्रभाते समदृश्यन्त नियताहारकशिंताः ।
महीतलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ १०
क्षीणमांसैर्विरुधिरैर्विमज्जाचैर्विसन्धिभिः ।
आकीर्णैराचिता भूमिः शङ्खानामिव राशिभिः ॥ ११
कलशैर्विप्रविद्धैश्च सुवैर्भगैस्तथैव च ।

विकीर्णैरग्निहोत्रैश्च भूर्वभूव समावृता ॥ १२
निःस्वाध्यायवषट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् ।
जगदासीन्निरुत्साहं कालेयभयपीडितम् ॥ १३
एवं संक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर ।
आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्रवन्त दिशो भयात् ॥ १४
केचिद्ब्रूहाः प्रविविशुर्निर्भरांश्चापरे श्रिताः ।
अपरे मरणोद्विग्ना भयात्प्राणान्समुत्सृजन् ॥ १५
केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमहर्षिताः ।
मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १६
न चैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् ।
श्रमं जग्मुश्च परममाजग्मुः क्षयमेव च ॥ १७
जगत्पुपुशमं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
आजग्मुः परमामार्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ १८
समेत्य समहेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे ॥ १९
शरण्यं शरणं देवं नारायणमजं विभुम् ।
तेऽभिगम्य नमस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ।
ततो देवाः समस्तास्ते तदोर्चुर्मधुसूदनम् ॥ २०
त्वं नः स्रष्टा च भर्ता च हर्ता च जगतः प्रभो ।
त्वया सृष्टमिदं विश्वं यच्चेद्गं यच्च नेङ्गति ।
'त्वय्येव पुण्डरीकाक्ष पुनस्तत्प्रविलीयते ॥' २१
त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात्पुष्करेक्ष्ण ।
वाराहं वपुराश्रित्य जगदर्थं समुद्धृता ॥ २२
आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा ।
नारसिंहं वपुः कृत्वा सूदितः पुरुषोत्तम ॥ २३

गतबुद्धिभावाः प्राप्तधीनिश्चयाः । वरुणस्यालयं समुद्रम् ॥ २३ ॥
शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

विनिश्चिलैवमसुरा वज्रसंहारदुःखिता इति क. पाठः ।
कालेयाः कालायाः कश्यपभार्यायाः पुत्राः ॥ १ ॥ कालोप-
वन० २३

सृष्टाः मृत्युना प्रस्ताः ॥ ७ ॥ दानवानां वधायेति शेषः ॥ १६ ॥
इङ्गति चलतीति इङ्गं पचायच्च जङ्गमम् । नेङ्गति स्थावरम्
॥ २१ ॥ एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

अवध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः ।
वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्वंशितस्त्वया ॥ २४
असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥ २५
एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।

अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ २६
तस्मात्त्वां देवदेवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे ।
रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रं च महतो भयात् ।
'शरणागतसंत्राणे त्वमेकोऽसि दृढव्रतः ॥' २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

विष्णुना समुद्रान्तर्हितदैत्यनिधने समुद्रशोषणस्योपायत्वं ज्ञापितैर्देवैर्ब्रह्मलोकगमनम् ॥ १ ॥ ब्रह्मचोदनया देवैरगस्त्य-
मेत्य सागरशोषणप्रार्थनम् ॥ २ ॥

देवा ऊचुः ।
तव प्रसादाद्धर्धन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।
ता भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः ॥१
लोका ह्येवं विवर्धन्ते ह्यन्योन्यं समुपाश्रिताः ।
त्वत्प्रसादान्निरुद्धिशास्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ २
इदं च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् ।
न च जानीम केनेति रात्रौ वध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥३
क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेप्यति ।
ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेप्यति ॥४
त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ।
विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ५
विष्णुरुवाच ।
विदितं मे सुराः सर्वे प्रजानां क्षयकारणम् ।
भवतां चापि वक्ष्यामि शृणुध्वं विगतज्वराः ॥६
कालेया इति विख्याता गणाः परमदारुणाः ।
तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं प्रमाथितम् ॥ ७
ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ।
जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ८
ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् ।
उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ घ्नन्ति ऋषीनिह ॥९
न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयिणो हि ते ।
समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः संप्रधार्यताम् ॥ १०
'एतच्छ्रुत्वा वचो देवा विष्णुना समुदीरितम् ।

विष्णुमेव पुरस्कृत्य ब्रह्माणं समुपस्थिताः ॥ ११
ततस्ते प्रणता भूत्वा तमेवार्थं न्यवेदयन् ।
सर्वलोकविनाशार्थं कालेयाः कृतनिश्चयाः ॥१२
एषां तद्वचनं श्रुत्वा पद्मयोनिः सनातनः ।
उवाच परमप्रीतस्त्रिदशानर्थवद्वचः ॥ १३
विदितं मे सुराः सर्वे दानवानां विचेष्टितम् ।
मनुष्यादेश्च निधनं कालेयैः कालचोदितैः ॥१४
क्षयस्तेषामनुप्राप्तः कालेनोपहताश्च ये ।
उपायं संप्रवक्ष्यामि समुद्रस्य विशोषणे ॥ १५
अगस्त्य इति विख्यातो वारुणिः सुसमाहितः ।
तमुपागम्य सहिता इममर्थं प्रयाचत ॥ १६
स हि शक्तो महातेजाः क्षणात्पातुं महोदधिम् ।
अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्णवशोषणे ॥१७
अन्यथा हि न शक्यास्ते विना सागरशोषणम् ।
समुद्रे च क्षयं नीते कालेयान्निहनिष्यथ ॥ १८
एवं श्रुत्वा वचो देवा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ १९
तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम् ।
उपास्यमानमृषिभिर्देवैरिव पितामहम् ॥ २०
तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।
आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैस्तु तुष्टुवुः ॥२१
देवा ऊचुः ।

नहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।

चतुर्विधाः सुरनरतिर्यक्स्थावराः । दिवौकसः देवान् ॥ १ ॥

वारुणिं मैत्रावरुणपुत्रम् ॥ २० ॥

अंशितश्च सुरैश्चर्यालोकार्थं लोककण्टकः ॥ २२
क्रोधात्प्रवृद्धस्तरणं भास्करस्य नभोगतः ।
वचस्तवानतिक्रामन्विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥ २३
तमसा चावृते लोके मृत्युनाऽभ्यर्दिताः प्रजाः ।

त्वामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमां गताः ॥ २४
अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान्गतिः ।
ततस्त्वार्ताः प्रयाचामो वरं त्वां वरदो ह्यसि ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति विन्ध्यगिरेरभिवृद्धेरगस्त्येन तन्निरोधस्य च हेतुकथनम् ॥ १ ॥ देवैः समुद्रशोषणं प्रार्थितेनाग-
स्त्येन तैः सह समुद्रं प्रति गमनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १

लोमश उवाच ।

अद्रिराजं महाघोरं मेरुं कनकपर्वतम् ।

उदयास्तमने भानुः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ २

तं तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्यमथाब्रवीत् ।

यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ॥ ३

प्रदक्षिणश्च क्रियते मामेवं करु भास्कर ।

एवमुक्तस्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ॥ ४

नाहमात्मेच्छया शैल करोम्येनं प्रदक्षिणम् ।

एष मार्गः प्रदिष्टो मे येनेदं निर्मितं जगत् ॥ ५

एवमुक्तस्ततः क्रोधात्प्रवृद्धः सहसाऽचलः ।

सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं रोदुमिच्छन्परंतप ॥ ६

ततो देवाः सहिताः सर्वे एव

सेन्द्राः समागम्य महाद्रिराजम् ।

निवारयामासुरुपायतस्तं

न च स्म तेषां वचनं चकार ॥ ७

अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्रमस्थं

तपस्विनं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।

अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यदीप्तं

तं चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ८

सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा ।

शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः क्रोधवशानुगः ॥ ९

तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद्विजोत्तम ।

ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥ १०

तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।

सोभिगम्याब्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितः ॥ ११

मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम ।

दक्षिणामभिगन्तासि दिशं कार्येण केनचित् ॥ १२

यावदागमनं मह्यं तावत्त्वं प्रतिपालय ।

निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्धस्व कामतः ॥ १३

एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्शन ।

अद्यापि दक्षिणादेशाद्धारुणिर्न निवर्तते ॥ १४

विन्ध्योऽपि तद्भयाद्राजन्कुञ्चिताङ्गो न वर्धते ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा विन्ध्यो न वर्धते ।

अगस्त्यस्य प्रभावेण यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १५

कालेयास्तु यथा राजन्सुरैः सर्वैर्निषूदिताः ।

अगस्त्याद्वरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६

त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरब्रवीत् ।

किमर्थमभियाताः स्थ वरं मत्तः कमिच्छथ ॥ १७

एवमुक्तास्ततस्तेन देवता मुनिमब्रुवन् ।

‘सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा पुरन्दरपुरोगमाः ॥’ १८

एवं त्वयेच्छाम कृतं हि कार्यं

महार्णवं पीयमानं महात्मन् ।

ततो वधिष्याम सहानुबन्धा-
 न्कालोपसृष्टान्सुरविद्विषस्तान् ॥ १९
 त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् ।
 करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखम् २०
 एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत्समुद्रं सरितांपतिम् ।
 ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रत ॥ २१
 मनुष्योरगगन्धर्वयक्षकिंपुरुषास्तथा ।

अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २२
 ततोऽभ्यगच्छन्सहिताः समुद्रं भीमनिःस्वनम् ।
 नृत्यन्तमिव चोर्मीभिर्वल्गन्तमिव वायुना ॥ २३
 हसन्तमिव फेनौघैः स्खलन्तं कन्दरेषु च ।
 तानाग्राहसमाकीर्णं नानाद्विजगणान्वितम् ॥ २४
 अगस्त्यसहिता देवाः सगन्धर्वमहोरगाः ।
 ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

अगस्त्येन समुद्रसलिले निपीते देवैर्देवैः सहनम् ॥ १ ॥ देवैः पुनरर्णवपूरणाय पीतोदकोत्सर्जनं प्रार्थितेनागस्त्येन तस्य
 स्वेन जीर्णिकरणोक्तौ तदर्थं ब्रह्माणं प्रति प्रार्थनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
 उवाच सहितान्देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ १
 एष लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
 भवद्भिर्दनुष्टेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २
 एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।
 समुद्रमपिबत्क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३
 पीयमानं समुद्रं तं दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदाऽमराः ।
 विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥ ४
 त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावन ।
 त्वत्प्रसादात्समुच्छेदं न गच्छेत्सामरं जगत् ॥ ५

स पूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा
 गन्धर्वतुर्येषु नदत्सु सर्वशः ।
 दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो
 महार्णवं निःसलिलं चकार ॥
 दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं
 सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः ।
 प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि
 तान्दानवाञ्जघ्रदीनसत्वाः ॥
 ते बध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभि-
 र्महाबलैर्वेगिभिरुन्नदद्भिः ।

न सेहिरे वेगवतां महात्मनां
 वेगं तदा धारयितुं दिवौकसाम् ॥ ८
 ते बध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिःस्वनाः ।
 चक्रुः सुतमुलं युद्धं मुहूर्तमिव भारत ॥ ९
 ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
 यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिष्पदिताः ॥ १०
 ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः ।
 निहता बह्वशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११
 हतशेषास्ततः केचित्कालेया मनुजोत्तम ।
 विदार्य वसुधां देवीं पातालतलमास्थिताः ॥ १२
 निहतान्दानवान्दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुङ्गवम् ।
 तुष्टुर्विविधैर्वाक्यैरिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३
 त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकैः प्राप्तं महत्सुखम् ।
 त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः ॥ १४
 पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
 यच्चया सलिलं पीतं तदस्मिन्पुनरुत्सृज ॥ १५
 एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान्मुनिपुङ्गवः ।
 'तांस्तदा सहितान्देवानगस्त्यः सपुरन्दरान् ॥' १६
 जीर्णं तद्धि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्दत्तमास्थितैः ॥ १७
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ।
 विसिताश्च विषणाश्च बभूवुः सहिताः सुराः ॥ १८

परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ।

प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ १९

त्रिदशा विष्णुना सार्धमुपजग्मुः पितामहम् ।

पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ॥ २०

ते धातारमुपागम्य त्रिदशाः सह विष्णुना ।

ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणम् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

ब्रह्मणा देवान्प्रति भगीरथेन समुद्रपूरणकथनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण तत्प्रकारं पृष्टेन लोमशेन तदुपोद्घाततया सगरस्य भार्याद्वये पुत्रलाभप्रकारकथनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

तानुवाच समेतास्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।

‘निर्हादिन्या गिरा राजन्देवानाश्वासयंस्तदा ॥’ १

गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेप्सितम् ।

महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः ॥ २

ज्ञातींश्च कारणं कृत्वा महाराजो भगीथः ।

‘पूरयिष्यति तोयौघैः समुद्रं निधिमम्भसाम् ॥’ ३

पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्तमाः ।

कालयोगं प्रतीक्षन्तो जग्मुश्चापि यथागतम् ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन्कारणं चात्र किं मुने ।

कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथपरिश्रमात् ॥ ५

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।

कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञां चरितमुत्तमम् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना ।

कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ७

लोमश उवाच ।

इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।

रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ८

स हैहयान्समुत्साद्य तालजङ्घांश्च भारत ।

वशे च कृत्वा राजन्यान्स्वराज्यमनुशिष्टवान् ॥ ९

तस्य भार्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते ।

वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैब्या च भरतर्षभ ॥ १०

स पुत्रकामो नृपतिस्तप्यते स महत्तपः ।

पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः ॥ ११

स तप्यमानः सुमहत्तपोयोगसमन्वितः ।

आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्दनम् ॥ १२

शंकरं भवमीशानं पिनाकिं शूलपाणिनम् ।

त्र्यम्बकं शिवमुग्रेशं बहुरूपमुमापतिम् ॥ १३

स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।

प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥ १४

तं प्रीतिमान्हरः प्राह सभार्यं नृपसत्तमम् ।

यस्मिन्वृतो मुहूर्तेऽहं त्वयेह नृपते वरम् ॥ १५

षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः परमदर्पिताः ।

एकस्यां संभविष्यन्ति पत्न्यां नरवरोत्तम ॥ १६

ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव ।

एको वंशधरः शूर एकस्यां संभविष्यति ॥ १७

एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।

स चापि सगरो राजा जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १८

पत्नीभ्यां सहितस्तत्र सोऽतिहृष्टमनास्तदा ।

‘कालं शंभुवरप्राप्तं प्रतीक्षन्सगरोऽनयत् ॥’ १९

तस्य ते मनुजश्रेष्ठ भार्ये कमललोचने ।

वैदर्भी चैव शैब्या च गर्भिण्यां संबभूवतुः ॥ २०

ततः कालेन वैदर्भी गर्भालाबुं व्यजायत ।

शैब्या च सुषुवे पुत्रं कुमारं देवरूपिणम् ॥ २१

तदाऽलाबुं समुत्सृष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ।

अथान्तरिक्षाच्छुश्राव वाचं गंभीरनिःस्वनाम् ॥ २२

राजन्मा साहसं कार्षीः पुत्रान्न त्यक्तुमर्हसि ।

अलाबुमध्याभिष्कृष्य बीजं यत्नेन गोप्यताम् ॥ २३

सोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः ।

ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि पार्थिव ॥ २४

महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप ।

अनेन क्रमयोगेन मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

अश्वमेधे दीक्षितसगराज्ञया षष्टिसहस्रैस्तपुत्रैर्भुवं संचारितस्याश्वस्य समुद्रतीरेऽन्तर्धानम् ॥ १ ॥ पित्राज्ञया हयान्वे-
षणाय समुद्रतीरं खनन्निः सागरैः पातालतले तपस्यतो भगवतः कपिलस्य तत्समीपचारिणो हयस्य च दर्शनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

एतच्छ्रुत्वान्तरिक्षाच्च स राजा राजसत्तमः ।
यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्धाद्भरतर्षभ ॥ १
[एकैकशस्ततः कृत्वा बीजं बीजं नराधिपः ।
घृतपूर्णेणु कुम्भेषु तान्भागान्विदधे ततः ॥ २
धात्रीश्चैकैकशः प्रादात्पुत्ररक्षणतत्परः ।
ततः कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबलाः ॥ ३
षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः ।
रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥ ४
ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः ।
बहुधाचावजानन्तः सर्वाल्लोकान्सहामरान् ॥ ५
त्रिदशांश्चाप्यबाधन्त तथा गन्धर्वराक्षसान् ।
सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः ॥ ६
वध्यमानास्तदा लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ७
तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः ।
गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथागतम् ॥ ८
नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ९
एवमुक्तास्तु ते देवा लोकाश्च मनुजेश्वर ।
पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ १०
ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ ।
दीक्षितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्यवान् ॥ ११
तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं पुत्रैः सुपरिरक्षितः ।
'सर्वैरेव महोत्साहैः स्वच्छन्दप्रचरो नृप ॥' १२
समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनम् ।
रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ १३
ततस्ते सागरास्तात हतं मत्वा हयोत्तमम् ।

आगम्य पितुराचरुयुरदृश्यं तुरगं हतम् ।
तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु पुत्रा मार्गत वाजिनम् ॥ १४
ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम् ।
अमार्गन्त महाराज सर्वे च पृथिवीतलम् ॥ १५
ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम् ।
नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च ॥ १६
आगम्य पितरं चोत्तुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः ॥ १७
ससमुद्रवनद्वीपा सनदीनदकन्दरा ।
सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन मही नृप ॥ १८
अस्माभिर्विचिता राजञ्शासनात्तव पार्थिव ।
न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च ॥ १९
श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्च्छितः ।
उवाच वचनं सर्वास्तदा दैववशानृप ॥ २०
अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ।
याज्ञियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः ॥ २१
प्रतिगृह्य तु संदेशं पितुस्ते सगरात्मजाः ।
भूय एव महीं कृत्स्नां विचेतुमुपचक्रमुः ॥ २२
अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् ।
'समुद्रे पृथिवीपाल पदं मार्गं च वाजिनः ॥' २३
समासाद्य बिलं तच्चाप्यखनन्सगरात्मजाः ।
कुदालैर्मुसलैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः ॥ २४
स खन्यमानः सहितैः सागरैर्वरुणालयः ।
अगच्छत्परमामार्तिं दीर्यमाणः समन्ततः ॥ २५
असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च ।
आर्तनादमकुर्वन्त बध्यमानानि सागरैः ॥ २६
छिन्नशीर्षा विदेहाश्च भिन्नजान्त्रस्थिमस्तकाः ।
प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोथ सहस्रशः ॥ २७

एवं हि खनतां तेषां समुद्रं वरुणालयम् ।
व्यतीतः सुमहान्कालो न चाश्वः समदृश्यत २८
ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते ।
विदार्य पातालमथ संकुद्धाः सगरात्मजाः ॥२९॥

अपश्यन्त हयं यत्र विचरन्तं महीतले ।
कपिलं च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमम् ॥ ३० ॥
तेजसा दीप्यमानं तु ज्वालाभिरिव पावकम् ।
'दृष्ट्वा हि विस्मिताः सर्वे बभूवुः सगरात्मजाः ॥'

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

कपिलेन हयचोरत्वभ्रमेण स्वजिवांसूनां सर्वसागराणां नयनानलेन भस्मीकरणम् ॥ १ ॥ सगरनिदेशाच्चिर्गतेनांशुमता
कपिलप्रसादनेन हयानयनपूर्वकं पितामहयज्ञसमापनम् ॥ २ ॥ सगरदवांशुमत्स्यपि स्वर्गते तत्सुतेन दिलीपेन गङ्गावतर-
णाय यत्मानेनापि तदपारयत्तैव त्रिदिवगमनम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।

• पूर्वोत्तरे ऐशान्याम् ॥ २९ ॥

* ते तं दृष्ट्वा हयं राजन्संप्रहृष्टतनूरुहाः ।

षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

* १०७ तमाध्यायस्थाने थ. पुस्तके तद्विन्नपाठत्वेनायमध्यायः परिदृश्यते ।

लोमश उवाच ।

ते तं दृष्ट्वा हयं राजन्संप्रहृष्टतनूरुहाः ।
अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ।
संकुद्धाः समधावन्त कपिलं हन्तुमुद्यताः ॥ १ ॥
तान्दृष्ट्वा हन्तुमुद्युक्तान्कपिलो रोषमूर्च्छितः ।
सगरस्यात्मजान्सर्वान्ददाह क्षणतो नृप ॥ २ ॥
तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्नारदः सुमहातपाः ।
सगरान्तिकमागत्य तच्च तस्मै न्यवेदयत् ॥ ३ ॥
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा घोरं मुनिमुखोद्वतम् ।
मुहूर्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ॥ ४ ॥
अंशुमन्तं प्रेषयित्वा हयमानाय यत्नतः ।
यज्ञं समाप्य विधिवत्सगरो भृशदुःखितः ।
कृत्वाऽंशुमति तद्राज्यं वनमेवान्वपद्यत ॥ ५ ॥
अंशुमानकरोद्राज्यं प्रजा धर्मेण रञ्जयन् ।
दिलीपे राज्यमाधाय वनमेवान्वपद्यत ॥ ६ ॥
दिलीपोपि महाराज चिरं राज्यमकारयत् ॥ ७ ॥
तस्य पुत्रो महीपाल भगीरथ इति श्रुतः ।
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च प्रजानामनुरञ्जकः ॥ ८ ॥
पितरि स्वर्गते राजन्दिलीपे पुण्यशालिनि ।
भगीरथो महानासीद्राजा परमधार्मिकः ॥ ९ ॥
स चिरं तप आतिष्ठन्महादेवप्रसादतः ।
ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्कुष्ठश्रितावनिः ॥ १० ॥
वायुभक्षो निराहारो भक्तियुकेन चेतसा ।
तत आविरभूद्देवः पिनाकी वृषभध्वजः ॥ ११ ॥
परं ब्रह्म परं धाम परमात्मा सनातनः ।
आनादिमध्यनिधनः शङ्करः सर्वपूजितः ॥ १२ ॥

भगीरथोपि तं दृष्ट्वा भगवन्तमुमापतिम् ।
प्रणिपत्य महादेवमस्तौषीद्विविधैः स्तवैः ॥ १३ ॥
स्तुत्वा च विविधैः स्तोत्रैः कृताञ्जलिपुटो नृपः ।
अयाचत वरं देवं गङ्गाया धारणं प्रति ॥ १४ ॥
भगवंस्तपसा तुष्टो ब्रह्मा मे स्वर्गवासिनीम् ।
गङ्गां संप्रेषयामीति ददौ वरमनुत्तमम् ॥ १५ ॥
तां वै धारयितुं शक्तं नान्यं पश्यामि शूलिनः ।
तं तोषय महाराजेत्येवमुक्त्वा दिवं गतः ॥ १६ ॥
भवत्प्रसादसिद्ध्यर्थं तपस्तप्तं मया विभो ।
पितॄणां तारणार्थाय गङ्गां धारय वै विभो ॥ १७ ॥
भवता धृतया देव गङ्गाया पूतया मम ।
पितामहाश्च लोकाश्च सर्वे सद्गतिमामुयुः ॥ १८ ॥
एवं संप्रार्थितो देवस्तथा चक्रे महेश्वरः ॥ १९ ॥
ब्रह्मणा समनुज्ञाता गङ्गाऽपि क्रोधमूर्च्छिता ।
विशाम्यहं तु पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम् ॥ २० ॥
इत्याग्रहान्महाराज शिवे शिवशिरस्युत ।
पतित्वा तत्र बभ्राम बहून्वर्षान्विमोहिता ।
तृणेऽवश्यायकणिका यथा तद्वत्स्थिता क्वचित् ॥ २१ ॥
तामदृष्ट्वाऽथ भूपालस्तोषयामास शङ्करम् ।
पुनश्च व्यसृजद्देवो गङ्गां वै गृहितां नृप ॥ २२ ॥
प्रणिपत्य महादेवं पुरा राजा भगीरथः ।
पितृनाम्नावयामास सागरं चाप्यपूरयत् ॥ २३ ॥
तेऽपि स्वर्गं गता राजन्सगरस्यात्मजाः क्षणात् ।
पितृभ्यश्चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ २४ ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एवं स सागरो राजन्पूरितोऽगस्त्यदूषितः ॥ २५ ॥

इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ॥ १०
 संकुद्धाः संप्रधावन्त वाजिग्रहणकाङ्क्षिणः ।
 ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः ॥ २
 वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिपुङ्गवम् ।
 स चक्षुर्विकृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ॥ ३
 ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन्स सागरान् ।
 षष्टिं तानि सहस्राणि युगपन्मुनिसत्तमः ॥ ४
 तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्नारदः सुमहातपाः ।
 सगरान्तिकमागत्य तच्च तस्मै न्यवेदयत् ॥ ५
 स तच्छ्रुत्वा वचो घोरं राजा मुनिमुखोद्गतम् ।
 महूर्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ॥ ६
 'स पुत्रनिधनोत्थेन दुःखेन समभिप्लुतः ।
 आत्मानमात्मनाऽऽश्वास्य हयमेवान्वचिन्तयत्' ७
 अंशुमन्तं समाहूय असमञ्जसुतं तदा ।
 पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
 षष्टिस्तात सहस्राणि पुत्राणाममितौजसाम् ।
 कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥ ९
 तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयाऽनघ ।
 धर्मं संरक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छता ॥ १०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजम् ।
 त्यक्तवान्दुस्त्यजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ११
 लोमश उवाच ।
 असमञ्ज इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ।
 यं शैब्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ॥
 'क्रीडतः सहसाऽऽसाद्य तत्रतत्र महीपते ।'
 चूडासु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्बलान् ॥ १३
 ततः पौराः समाजग्मुर्भयशोकपरिप्लुताः ।
 सगरं चाभ्यभाषन्त सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ १४
 त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयात् ।
 असमञ्जभयाद्गोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि ॥ १५
 पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः ।
 मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत् ॥ १६
 असमञ्जः पुरादद्य सुतो मे विप्रवाक्यताम् ।

यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ १७
 एवमुक्ता नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ।
 यथोक्तं त्वरिताश्चकुर्यथाऽऽज्ञापितवानृपः ॥ १८
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ।
 पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ॥ १९
 अंशुमांस्तु महेष्वासो यदुक्तः सगरेण हि ।
 तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ २०
 सगर उवाच ।
 पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
 अलाभेन तथाऽश्वस्य परितप्यामि पुत्रक ॥ २१
 तस्माद्दुःखाभिसंतप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ।
 हयस्यानयनात्पौत्रं नरकान्मां समुद्धर ॥ २२
 लोमश उवाच ।
 अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
 जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥ २३
 स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।
 अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ॥ २४
 स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ।
 प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ २५
 ततः प्रीतो महाराज कपिलोऽंशुमतोऽभवत् ।
 उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोस्मीति भारत ॥ २६
 स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
 द्वितीयमुदकं वव्रे पितृणां पावनेच्छया ॥ २७
 तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुङ्गवः ।
 ददानि तव भद्रं ते यद्यत्प्रार्थयसेऽनघ ॥ २८
 त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यं चापि प्रतिष्ठितम् ।
 त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता ॥ २९
 तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
 'शलभत्वं गता ये ते मम क्रोधहुताशने ॥' ३०
 पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति ।
 पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ ३१
 हयं नयस्व भद्रं ते याज्ञियं नरपुङ्गव ।
 यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ॥ ३२
 अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ।

आजगाम हयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ३३
 सोभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ।
 मूर्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३४
 यथा दृष्टं श्रुतं चापि सागराणां क्षयं तथा ।
 तं चास्मै हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ३५
 तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् ।
 अंशुमन्तं च संपूज्य समापयत् तं क्रतुम् ॥ ३६
 समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ३७
 प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ।
 वौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ३८
 अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।

प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ३९
 तस्य पुत्रः समभवदिलीपो नाम धर्मवित् ।
 तस्मिन्नाज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥ ४०
 दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितृणां निधनं महत् ।
 पर्यतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ४१
 गङ्गावतरणे यत्नं सुमहत्करोन्नृपः ।
 न चावतारयामास चेष्टमानो यथाबलम् ॥ ४२
 तस्य पुत्रः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ।
 भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनसूयकः ॥ ४३
 अभिषिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः ४४
 तपःसिद्धिसमायोगात्स राजा भरतर्षभ ।
 वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ४५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

दिलीपसुतेन भगीरथेन धरणीतलावतरणाय गङ्गां प्रति तपश्चरणम् ॥ १ ॥ तथा धरणीतलमवतरन्त्या गङ्गाया वेगधारा-
 रणाय तदाज्ञया तपसा शंकरतोषणम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्ती महारथः ।
 बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १
 स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना ।
 पितृणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ॥ २
 स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता ।
 जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वरः ॥ ३
 आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिषः ।
 सोऽपश्यत् नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ४
 शृङ्गैर्वहुविधाकारैर्धातुमद्भिरलंकृतम् ।
 पवनालम्बिभिर्मैधैः परिषिक्तं समन्ततः ॥ ५
 नदीकुञ्जनितम्बैश्च सोदकैरुपशोभितम् ।
 गुहाकन्दरसंलीनसिंहव्याघ्रनिषेवितम् ॥ ६
 शकुनैश्च विचित्राङ्गैः कूजद्भिर्विविधा गिरः ।
 भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्युहैर्जलकुटैः ॥ ७
 मयूरैः शतपत्रैश्च जीवजीवककोकिलैः ।
 चकोरैरसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ८

जलस्थानेषु रम्येषु पद्मिनीभिश्च संकुलम् ।
 सारसानां च मधुरैर्व्याहृतैः समलंकृतम् ॥ ९
 किन्नरैरप्सरोगैश्च निषेवितशिलातलम् ।
 दिग्वारणविषाणाग्रैः समन्ताद्दृष्टपादपम् ॥ १०
 विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमाकुलम् ।
 विषोल्बणैर्भुजङ्गैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ११
 क्वचित्कनकसंकाशं क्वचिद्रजतसंनिभम् ।
 क्वचिदञ्जनपुञ्जाभं हिमवन्तमुपागतम् ॥ १२
 स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समाश्रितः ।
 फलमूलाम्बुसंभक्षः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ १३
 संवत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी ।
 दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्तिमती स्वयम् ॥ १४
 गङ्गोवाच ।
 किमिच्छसि महाराज मत्तः किञ्च ददानि ते ।
 तद्ब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥ १५
 एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं नदीम् ।
 'तदा भगीरथो राजन्प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।'

पितामहा मे वरदे कपिलेन महानदि ॥ १६
 अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् ।
 षष्टिस्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १७
 कपिलं देवमासाद्य क्षणेन निधनं गताः ।
 तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ॥ १८
 यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि ।
 तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ॥ १९
 स्वर्गं नय महाभागे मत्पितृन्सगरात्मजान् ।
 तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥ २०
 लोमश उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनमस्कृता ।
 भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥ २१
 करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः ।

वेगं तु मम दुर्धर्यं पतन्त्या गगनाच्युतम् ॥ २२
 न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ।
 अन्यत्र विबुधश्रेष्ठानीलकण्ठान्महेश्वरात् ॥ २३
 तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् ।
 स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति ॥ २४
 स करिष्यति ते कामं पितृणां हितकाम्यया ।
 'तपसाऽऽराधितः शंभुर्भगवाँल्लोकभावनः ॥' २५
 एतच्छ्रुत्वा ततो राजन्महाराजो भगीरथः ।
 कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शंकरम् ॥ २६
 ततस्तेन समागम्य कालयोगेन केनचित् ।
 'गङ्गावतरणं राजन्नयाचत महीपतिः ॥ २७
 अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गङ्गाया धारणे नृप ।
 स्वर्गे वासं समुद्दिश्य पितृणां स नरोत्तमः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

शङ्करेण भगीरथप्रार्थनया क्षितितलमभिपतन्त्या गङ्गाया धारणम् ॥ १ ॥ भगीरथेन स्वपथानुगतया गङ्गाया पितृभ्य उदकदानपूर्वकं सागरपूरणम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवौकसाम् ।
 एवमस्त्विति राजानं भगवान्प्रत्यभाषत ॥ १
 धारयिष्ये महाभाग गगनात्प्रच्युतां शिवाम् ।
 दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ २
 एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् ।
 संवृतः पार्षदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३
 तत्र स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ।
 प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ॥ ४
 'पितृणां पावनार्थं ते तामहं मनुजाधिप ।'
 पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥ ५
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ।
 प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां हि समचिन्तयत् ॥ ६
 ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ।
 ईशानं च स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसा च्युता ॥ ७

तां प्रच्युतामथो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ।
 गन्धर्वोरगयक्षाश्च समाजग्मुर्दिदृक्षवः ॥ ८
 ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिमवतः सुता ।
 समुद्भ्रान्तमहावर्ता मीनग्राहसमाकुला ॥ ९
 तां दधार हरो राजन्गङ्गां गगनमेखलाम् ।
 ललाटदेशे पतितानां मालां मुक्तामयीमिव ॥ १०
 सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ।
 फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ ११
 कचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती कचित्कचित् ।
 सा फेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाऽव्रजत् ॥ १२
 कचित्सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमम् ।
 'कचिदाकाशमावर्तैः संक्षिपन्तीव सर्वशः ॥' १३
 एवंप्रकारान्सुबहून्कुर्वती गगनाच्युता ।
 पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाब्रवीत् ॥ १४
 दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रजाम्यहम् ।

गगनाच्युतं यथा भवति तथा पतन्त्याः । गगनाद्भवमिति

ज्ञ. पाठः ॥ २२ ॥ अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

त्वदर्थमवतीर्णास्मि पृथिवीं पृथिवीपते ॥ १५	दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ।
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।	पितृणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ १९
यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ।	एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ।
प्लावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन च ॥ १६	पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥ २०
गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ।	‘कालेयाश्च महाराज त्रिदशैर्विनिपातिताः ।’
कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ॥ १७	समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थं महात्मना ॥ २१
समासाद्य समुद्रं च गङ्गाया सहितो नृपः ।	वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ।
पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम् ॥ १८	अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

युधिष्ठिरेण ऋषभकूटगिरौ नन्दाऽपरनन्दानदीगमनम् ॥ १ ॥ क्रोमशेन युधिष्ठिरं प्रति ऋषभमुनेर्नन्दायाश्च महिम-
कथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।	तदेकाग्रमना राजन्निबोध गदतो मम ॥ ८
ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ ।	अस्मिन्नृषभकूटेऽभूद्वभो नाम तापसः ।
नन्दामपरनन्दां च नद्यौ पापभयापहे ॥ १	अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो भृशम् ॥ ९
पर्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।	स वै संभाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्विरिमुवाच ह ।
अचिन्त्यानङ्गुतान्भावान्ददर्श सुबहून्नुपः ॥ २	य इह व्याहरेत्कश्चिदुपलानुत्सृजेत वा ॥ १०
वर्षो यत्राभवद्धोर उपलाश्च सहस्रशः ।	वातं चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः ।
नाशक्रुवंस्तमारोढुं विषण्णमनसो जनाः ॥ ३	व्याहरंश्चेह पुरुषो मेघशब्देन वार्यते ॥ ११
वायुर्नित्यं ववौ तत्र नित्यं देवश्च वर्षति ।	एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ।
स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते ॥ ४	कृतानि कानिचित्क्रोधात्पतिषिद्धानि कानिचित्
सायं प्रातश्च भगवान्दृश्यते हव्यवाहनः ।	नन्दां त्वभिगता देवाः पुरा राजन्निति श्रुतिः ।
मक्षिकाश्चादशंस्तत्र तपसः प्रतिघातिकाः ॥ ५	अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः ॥ १३
निर्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जनः ।	तेनादर्शनमिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः ।
एवं बहुविधान्भावानङ्गुतान्वीक्ष्य पाण्डवः ।	दुर्गं चक्रुरिमं देशं गिरिं प्रत्यूहरूपकम् ॥ १४
लोमशं पुनरेवाथ पर्यपृच्छत्तदङ्गुतम् ॥ ६	तदाप्रभृति कौन्तेय नरा गिरिमिमं सदा ।
‘यदेतद्भगवंश्चित्रं पर्वतेऽस्मिन्महौजसि ।	नाशक्रुवन्नभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम् ॥ १५
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महाद्युते ॥’ ७	नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ।
लोमश उवाच ।	आरोढुं वाऽपि कौन्तेय तस्मान्नियतवाग्भव ॥ १६
यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्शेन ।	इह देवास्तदा सर्वे यज्ञानाजहुरुत्तमान् ।

भावान्पदार्थान् ॥ २ ॥ वाचालाश्चाभवन्मेघा इति घ.
पाठः ॥ ३ ॥ नच दृश्यतेऽध्येता ॥ ४ ॥ निर्वेदो गिरिदर्शने
वैराग्यम् ॥ ६ ॥ मा शब्दं कुर्विति शेषः ॥ ११ ॥ अन्वपद्यन्त

अनुगतवन्तः । देवदर्शिनो देवदर्शनार्थिनः ॥ १३ ॥ प्रत्यूह-
रूपकं दर्शने विग्रहरूपम् ॥ १४ ॥

तेषामेताान लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ १७
कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम् ।
यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चेमे विशांपते ॥ १८
देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ।
तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ १९
इहाप्सुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्माऽभिहन्यते ।

कुरुश्रेष्ठाभिपेकं वै तस्मात्कुरु सहानुजः ॥ २०
ततो नन्दाप्सुताङ्गस्त्वं कौशिकीमभियाससि ।
विश्वामित्रेण यत्रोग्रं तपस्तप्तमनुत्तमम् ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
ततस्तत्र समाप्सुत्य गात्राणि सगणो नृपः ।
जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शीतजलां शुभां ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

युधिष्ठिरेण कौशिकीतीरे ऋश्यशृङ्गाश्रमगमनम् ॥ १ ॥ लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति विभाण्डकान्मृग्यामृश्यशृङ्गोत्पत्ति-
कथनम् ॥ २ ॥ लोमपादेनानावृष्टिनिवृत्तये ऋश्यशृङ्गानयनं चोदिताभिर्वेश्याभिस्तद्वनगमनम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।
एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
विश्वामित्राश्रमो रम्य एष चात्र प्रकाशते ॥ १
आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः ।
ऋश्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रियः ॥ २
तपसो यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् ।
अनावृष्ट्यां भयाद्यस्य वर्षं बलवृत्रहा ॥ ३
मृग्यां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः ।
विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत् ॥ ४
निर्वर्तितेषु सस्येषु यस्मै शान्तां ददौ नृपः ।
लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।
ऋश्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः ।
विरुद्धयोनिसंसर्गः कथं च तपसा युतः ॥ ६
किमर्थं च भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः ।
अनावृष्ट्यां प्रवृत्तायां वर्षं बलवृत्रहा ॥ ७
कथंरूपा च सा शान्ता राजपुत्री पतिव्रता ।
लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै ॥ ८
लोमपादश्च राजर्षिर्यदाऽश्रूयत धार्मिकः ।
कथं वै विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः ॥ ९
एतन्मे भगवन्सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।

वक्तुमर्हसि शुश्रूषोऽऋश्यशृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ १०
लोमश उवाच ।
विभाण्डकस्य ब्रह्मर्षेस्तपसा भावितात्मनः ।
अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः ॥ ११
शृणु पुत्रो यथा जात ऋश्यशृङ्गः प्रतापवान् ।
महाहृदे महातेजा बालः स्थविरसंमतः ॥ १२
महाहृदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ।
दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिर्देवर्षिसंमितः ॥ १३
तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाऽप्सरसमुर्वशीम् ।
अप्सूपस्पृशतो राजन्मृगी तच्चापिवत्तदा ।
सह तोयेन तृषिता गर्भिणी चाभवत्ततः ॥ १४
सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं सूय विमोक्ष्यसे ॥ १५
अमोघत्वाद्विधेश्वैव भावित्वाद्वैवनिर्मितात् ।
तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः ।
ऋश्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्धत ॥ १६
तस्य शृङ्गं शिरसि वै राजन्नासीन्महात्मनः ।
तेनर्श्यशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् ॥ १७
न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ।
तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नृप ॥ १८
एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै ।

हे कुरुश्रेष्ठ ॥ २० ॥ दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

काश्यपस्य विभाण्डकस्य ॥ २ ॥ वर्षयामास वासवमिति ध.

पाठः ॥ ३ ॥ शुश्रूषोर्मे इति संबन्धः ॥ १० ॥ सूय प्रसूय ॥ १५ ॥

विधेः विधिवाक्यस्य दैवनिर्मिताद्धेतोः भावित्वात् अपरिहार्थत्वाच्च

लोमपाद इति ख्यातो ह्यङ्गानामीश्वरोऽभवत् ॥ १९ ॥
 तेन कामः कृतो मिथ्या ब्राह्मणैर्भ्य इति श्रुतिः ।
 'दैवोपहतसत्त्वेन धर्मज्ञेनापि भारत ।'
 स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा भरतसत्तम ॥ २० ॥
 पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ।
 न ववर्ष सहस्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः ॥ २१ ॥
 स ब्राह्मणान्पर्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः ।
 प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान्पृथिवीपते ॥ २२ ॥
 कथं प्रवर्षेत्पर्जन्य उपायः परिमृश्यताम् ।
 तमूचुश्चोदितास्ते तु स्वमतानि मनीषिणः ॥ २३ ॥
 तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह ।
 कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिं चर ॥ २४ ॥
 ऋश्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ।
 ऐणेयमनभिज्ञं च नारीणामार्जवे रतम् ॥ २५ ॥
 स चेदवतरेद्राजन्विषयं ते महातपाः ।
 सद्यः प्रवर्षेत्पर्जन्य इति मे नास्ति संशयः ॥ २६ ॥
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजनृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
 स गत्वा पुनरागच्छत्प्रसन्नेषु द्विजातिषु ॥ २७ ॥
 राजानमागतं ज्ञात्वा प्रतिसंजगृहुः प्रजाः ।

‘स च ताः प्रतिजग्राह पितेव हितकृत्सदा ॥’ २८ ॥
 ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान् ।
 ऋश्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये ॥ २९ ॥
 सोऽध्यगच्छदुपायं तु तैरमात्यैः सहाच्युतः ।
 शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नीत्यां च परिनिष्ठितैः ॥ ३० ॥
 ततश्चानाययामास वारमुख्या महीपतिः ।
 वेद्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ३१ ॥
 ऋश्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः ।
 लोभयित्वाऽभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः ॥ ३२ ॥
 ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः ।
 अशक्यमूचुस्तत्कार्यं विषण्णा गतचेतसः ॥ ३३ ॥
 तत्र त्वेका जरद्योषा राजानमिदमब्रवीत् ।
 प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनम् ॥ ३४ ॥
 अभिप्रेतांस्तु मे कामांस्त्वमनुज्ञातुमर्हसि ।
 ततः शक्ष्याम्यानयितुमृश्यशृङ्गमृषेः सुतम् ॥ ३५ ॥
 तस्याः सर्वमभिप्रेतमन्वजानात्स पार्थिवः ।
 धनं च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ॥ ३६ ॥
 ततो रूपेण संपन्ना वयसा च महीपते ।
 स्त्रिय आदाय काश्चित्सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ३७ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

विभाण्डकस्यासन्निधाने तदाश्रमं प्रविष्ट्या वेश्यायुवत्या विलासैः ऋश्यशृङ्गं प्रलोभ्य पुनः स्वावासगमनम् ॥ १ ॥ ततः
 भागतेन विभाण्डकेन वेश्याविलासमुग्धचेतसं सुतंप्रति मोहकारणप्रभः ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 सा तु नाव्याश्रमं चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ।
 संदेशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत ॥ १ ॥
 नानापुष्पफलैर्वृक्षैः कृत्रिमैरुपशोभितैः ।
 नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥ २ ॥
 अतीव रमणीयं तदतीव च मनोहरम् ।

चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३ ॥
 ततो निबध्य सा नावमदूरे काश्यपाश्रमात् ।
 चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ॥ ४ ॥
 ततो दुहितरं वेद्यां समाधायेतिकार्यताम् ।
 दृष्ट्वाऽन्तरं काश्यपस्य ग्राहिणोद्बुद्धिसंमतान् ॥ ५ ॥
 सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य संनिधौ ।

॥ १६ ॥ अङ्गानां देशानाम् ॥ १९ ॥ मिथ्या कृतः मया
 तुभ्यं दातुं किमपि न प्रतिश्रुतमित्यपलापं कृतवानित्यर्थः
 ॥ २० ॥ निष्कृतिं प्रायश्चित्तम् ॥ २४ ॥ मुनिसुतमाहूयस्व चेति
 क. पाठः ॥ २५ ॥ सर्वत्र परवञ्चनादौ निष्णाताः कुशलाः
 ॥ ३१ ॥ जरद्योषा वृद्धास्त्री ॥ ३४ ॥ अन्वजानात् अनुज्ञात-

वान् ॥ ३६ ॥ एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥
 सा तु नार्याश्रमं चक्रे इति क. ध. पाठः । नाव्याश्रमं
 नावा तार्यमाश्रमम् ॥ १ ॥ मुनेर्विभाण्डकस्य विहारं बहिर्गमनं
 चारयामास चारैरधिगतवती ॥ ४ ॥ समाधाय बोधयित्वा ।
 इतिकार्यतां इतिकर्तव्यताम् । अन्तरं असान्निध्यम् ॥ ५ ॥

आश्रमं ते समासाद्य ददर्श तमृषेः सुतम् ॥ ६
वेश्योवाच ।

कच्चिन्मुने कुशलं तापसानां
कच्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतम् ।
कच्चिद्भवान्मते चाश्रमेऽस्मि-
स्त्वां वै द्रष्टुं सांप्रतमागतास्मि ॥ ७
कच्चित्तपो वर्धते तापसानां
पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः ।
कच्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र
कच्चित्स्वाध्यायः क्रियते चर्य्यशृङ्ग ॥ ८

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।

ऋद्ध्या भवाङ्घ्योतिरिव प्रकाशते
मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयम् ।
पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामा-
द्यथाधर्मं फलमूलानि चैव ॥ ९
कौश्यां वृक्षामास्व यथोपजोषं
कृष्णाजिनेनावृतायां सुखाय ।
क चाश्रमस्तव किं नाम चेदं
व्रतं ब्रह्मश्रसि हि देववत्त्वम् ॥ १०

वेश्योवाच ।

ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्य-
स्त्रियोजनं शैलमिमं परेण ।
तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं नो
न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामः ॥ ११

भवता नाभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया ।
व्रतमेतादृशं ब्रह्मन्परिष्वज्यो भवान्मया ॥ १२

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।

फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं
भल्लातकान्यामलकानि चैव ।
करुषकानीजुदधन्वनानि
प्रियालानां काङ्क्षितं वै कुरुष्व ॥ १३

कौश्यां वृक्षामास्व कुशासने उपविश । यथोपजोषं यथासुखम्
॥ १० ॥ अनर्हाणि अमूल्यानि ॥ १४ ॥ मूले समीपे । विभ-
ज्यमाना अङ्गमोटनादीनि कुर्वाणा ॥ १६ ॥ कायं देहं पीज्य

लोमश उवाच ।

सा तानि सर्वाणि विसर्जयित्वा
भक्ष्याण्यनर्हाणि ददौ ततोऽस्मै ।
तान्यृश्यशृङ्गाय महारसानि
भृशं सुरूपाणि च मोदकानि ॥ १४

ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति
चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ।
पेयानि चाग्न्याणि ततो मुमोद
चिक्रीड चैव प्रजहास चैव ॥ १५

सा कन्दुकेनारमतास्य मूले
विभज्यमाना फलिता लतेव ।
गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा
समाश्लिषच्चासकृदृश्यशृङ्गम् ॥ १६

सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षा-
न्सुपुष्पितानवनाभ्यावभज्य ।
विलज्जमानेव मदाभिभूता
प्रलोभयामास सुतं महर्षेः ॥ १७

अथर्य्यशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य
पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य ।
अवेक्ष्यमाणा शनकैर्जगाम
कृत्वाऽग्निहोत्रस्य तदाऽपदेशम् ॥ १८

तस्यां गतायां मदनेन मत्तो
विचेतनश्चाभवदृश्यशृङ्गः ।
तामेव भावेन गतेन शून्ये
विनिःश्वसन्नार्तरूपो बभूव ॥ १९

ततो मुहूर्ताद्वरिपिङ्गलाक्षः
प्रवेष्टितो रोमभिरानखाग्रात् ।
स्वाध्यायवान्वृत्तसमाधियुक्तो
विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ २०

सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।
विनिःश्वसन्तं मुहुरुर्ध्वदृष्टिं
विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम् ॥ २१

आलिङ्ग्येत्यर्थः । अपदेशं छलम् ॥ १८ ॥ भावेनाभिप्रायेण
॥ १९ ॥ प्रवेष्टितो व्यासः ॥ २० ॥

न कल्पिताः समिधः किंनु तात
कच्चिद्भुतं चाग्निहोऽत्रं त्वयाऽद्य ।
'न संसृष्टं क्रियते द्वारभागे
सुवृक्षाणां खण्डने कः प्रवृत्तः ॥' २२
सुनिर्णितं सुक्लृप्तं होमधेनुः
कच्चित्सवत्साद्य कृता त्वया च ।

'कोप्यागतः शुश्रूषणायेह पुत्र
कुतश्चित्रं माल्यमिदं प्रवृद्धम् ॥' २३
न वै यथापूर्वमिवासि पुत्र
चिन्तापरश्चासि विचेतनश्च ।
दीनोतिमात्रं किमिवाद्य खिन्नः
पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

ऋश्यशृङ्गेण विभाण्डकंप्रति भ्रमाद्वेश्याकुमार्यां मुनिकुमारत्वव्यपदेशेन तदागमनोक्तिपूर्वकं तदङ्गचेष्टाविलासैस्तस्या-
मेव स्वचित्तासक्तयुक्तिः ॥ १ ॥

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।
इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी
न वै ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी ।
सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः
सुतः सुराणामिव शोभमानः ॥ १
समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः
सुश्लक्ष्णवाकृष्णतारश्चकोरात् ।
नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा
हिरण्यरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २
आधारभूतः पुनरस्य कण्ठे
विभ्राजते विद्युदिवान्तरिक्षे ।
द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठा-
दजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥ ३
विलग्रमध्यश्च स नाभिदेशे
कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा ।
तथाऽस्य चीरान्तरतः प्रभाति
हिरण्मयी मेखला मे यथेयम् ॥ ४
अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं
विकूजितं पादयोः संप्रभाति ।
पाण्योश्च तद्वत्स्नवन्निबद्धौ
कलापकावक्षमाला यथेयम् ॥ ५

विचेष्टमानस्य च तस्य तानि
कूजन्ति हंसाः सरसीव मत्ताः ।
चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि
नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति ॥ ६
वक्त्रं च तस्याद्भुतदर्शनीयं
प्रव्याहृतं ह्लादयतीव चेतः ।
पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी
तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७
यथा वनं माधवमासिमध्ये १७
समीरितं श्वसनेनेव भाति
तथा स भात्युत्तमपुण्यगन्धी
निषेव्यमाणः पवनेन तात ॥ ८
सुसंयताश्चापि जटा विभक्ता
द्वैधीकृता भाति ललाटदेशे ।
कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवाकैः
समावृतौ तस्य सुरूपवद्भिः ॥ ९
तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं
समाहृतं पाणिना दक्षिणेन ।
तद्भूमिमासाद्य पुनःपुनश्च
समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १०

निर्णितं प्रक्षालितम् । सवत्सा कृता । दोहनायेति शेषः
॥ २३ ॥ द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

आधाररूपा पुनरिति झ. ध. पाठः ॥ ३ ॥ कलापकौ भूष-

णविशेषौ । स्वार्थे कः । कङ्कणावित्यर्थः । विकुञ्चितं पादयोः
संप्रभाति इति ध. पाठः ॥ ५ ॥ तथा फलं फलसदृशं कन्दु-
कम् ॥ १० ॥

तच्चाभिहत्वा परिवर्ततेऽसौ
 वातेरितो वृक्ष इवावधूर्णन् ।
 तं प्रेक्षतः पुत्रमिवामराणां
 प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥ ११
 स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं
 जटासु गृह्णाभ्यवनाभ्य वक्रम् ।
 वक्रेण वक्रं प्रणिधाय शब्दं
 चकार तन्मेऽजनयत्प्रहर्षम् ॥ १२
 न चापि पाद्यं बहुमन्यतेऽसौ
 फलानि चेमानि मया हृतानि ।
 एवंव्रतोऽसीति च मामवोच-
 त्फलानि चान्यानि नवान्यदान्मे ॥ १३
 मयोपयुक्तानि फलानि यानि
 नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् ।
 न चापि तेषां त्वगियं यथैषां
 साराणि नैषामिव सन्ति तेषाम् ॥ १४

तोयानि चैवातिरसानि मद्यं
 प्रादात्स वै पातुमुदाररूपः ।
 पीत्वैव यान्यभ्यधिकः प्रहर्षो
 ममाभवद्भूषलितेव चासीत् ॥ १५
 इमानि चित्राणि च गन्धवन्ति
 माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः ।
 यानि प्रकीर्येह गतः स्वमेव
 स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६
 गतेन तेनास्मि कृतो विचेता
 गात्रं च मे संपरिदह्यतीव ।
 इच्छामि तस्यान्तिकमाशु गन्तुं
 तं चेह नित्यं परिवर्तमानम् ॥ १७
 गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात
 का नाम सा ब्रह्मचर्या च तस्य ।
 इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्धं
 यथा तपः स चरत्यार्यधर्मा ॥ १८
 चर्तुं तथेच्छा हृदये ममास्ति
 दुनोति चित्तं यदि तं न पश्ये ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

वेश्योवाच ।

चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

ममाश्रमः क
 पुनः स्त्रियोजः श्रेष्ठाने तदाश्रमं गतया गणिकातरुण्या नौकारोपणेन ऋश्यशृङ्गेऽङ्गदेशमानीते महावृष्टेराविर्भावः
 ॥ १ ॥ ऋश्यशृङ्गेण लोमपादप्रार्थनया शास्ताभिधायान्तास्तुतायाः परिणयनम् ॥ २ ॥ लोमपादेन क्रुद्धस्य विभाण्डकस्य
 प्रसादनम् ॥ ३ ॥ ऋश्यशृङ्गेण पितृशासनादङ्गदेशे तनयोदयावधिनिवासपूर्वकं ततः सहभार्याया निजाश्रमाभिगमनम् ॥ ४ ॥

विभाण्डक उवाच ।

रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र
 रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन ।
 अतुल्यवीर्याण्यभिरूपवन्ति
 विघ्नं सदा तपसश्चिन्तयन्ति ॥ १
 सुरूपरूपाणि च तानि तात
 प्रलोभयन्ते विविधैरूपायैः ।
 सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति
 तान्युग्ररूपाणि मुनीन्वनेषु ॥ २

न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा
 सतां लोकान्प्रार्थयानः कथंचित् ।
 कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते
 पापाचारास्तापसस्तान् पश्येत् ॥ ३
 असज्जनेनाचरितानि पुत्र
 पानान्यपेयानि मधूनि तानि ।
 माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां
 स्मृतानि चित्रोद्बलगन्धवन्ति ॥ ४

प्रीतिराह्लादः । रतिरासक्तिः ॥ ११ ॥

त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं
 विभाण्डकस्तां मृगयां बभूव ।
 नासादयामास यदा त्र्यहेण
 तदा स पर्यावृत्ते श्रमाय ॥ ५
 यदा पुनः काश्यपो वै जगाम
 फलान्याहर्तुं विधिनाश्रमेऽसौ ।
 तदा पुनर्लोभयितुं जगाम
 सा वेशयोषा मुनिमृश्यशृङ्गम् ॥ ६
 दृष्ट्वैव तामृश्यशृङ्गः प्रहृष्टः
 संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् ।
 प्रोवाच चैनां भवतः श्रमाय
 गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥ ७
 लोमश उवाच ।
 ततो राजन्काश्यपस्यैकपुत्रं
 प्रवेश्य वेगेन विमुच्य नावम् ।
 प्रलोभयन्त्यो विविधैरुपायै-
 राजग्मुरङ्गाधिपतेः समीपम् ॥ ८
 संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु
 संतारितां नावमथातिशुभ्राम् ।
 तीरादुपादाय तथैव चक्रे
 राजाश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥ ९
 अन्तःपुरं तं तु निवेश्य रज्जा
 विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् ।
 ददर्श मेघैः सहसा प्रवृष्ट-
 मापूर्यमाणं च जगज्जलेन ॥ १०
 स रोमपादः परिपूर्णकामः
 सुतां ददावृश्यशृङ्गाय शान्ताम् ।
 क्रोधप्रतीकारकरं च चक्रे
 गोभिश्च मार्गेष्वभिकर्षणं च ॥ ११
 विभाण्डकस्याव्रजतः स राजा
 पशून्प्रभूतान्पशुपांश्च वीरान् ।

समादिशत्पुत्रगृद्धी महर्षि-
 विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२
 स वक्तव्यः प्राञ्जलिभिर्भवद्भिः
 पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ।
 किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे
 दासाः स सर्वे तव वाचि बद्धाः ॥ १३
 अथोपायात्स मुनिश्चण्डकोपः
 स्वमाश्रमं मूलफलं गृहीत्वा ।
 अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं
 ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४
 ततः स कोपेन विदीर्यमाण
 आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् ।
 जगाम चम्पां प्रतिधक्ष्यमाण-
 स्तमङ्गराजं सपुरं सराष्ट्रम् ॥ १५
 स वै श्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्ता-
 न्धोषान्समासादितवान्समृद्धान् ।
 गोपैश्च तैर्विधिवत्पूज्यमानो
 राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६
 अवाप्य सत्कारमतीव हृष्टः
 प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ गोपाः ।
 ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे
 धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७
 देशेषु देशेषु स पूज्यमान-
 स्तांश्चैव शृण्वन्मधुरान्प्रलापान् ।
 प्रशान्तभूयिष्ठरजाः प्रहृष्टः
 समाससादाङ्गपतिं पुरस्थम् ॥ १८
 स पूजितस्तेन नरर्षभेण
 ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् ।
 शान्तां स्त्रुषां चैव ददर्श तत्र
 सौदामनीमुच्चरन्तीं यथैव ॥ १९
 ग्रामांश्च घोषांश्च सुतस्य दृष्ट्वा
 शान्तां च शान्तोऽस्य परः स कोपः ।

श्रमाय आश्रमाय ॥ ५ ॥ विधिना श्रावणेनेति झ. पाठः ।
 वेशयोषा वेश्या ॥ ६ ॥ आश्रमो यत्रस्थैर्दृश्यते तावतिदेशे
 आश्रमदर्शने । नाव्याश्रमं नामेति झ. पाठः ॥ ९ ॥ गाश्चैव
 वन० २४

मार्गेषु च कर्षणानीति झ. पाठः ॥ ११ ॥ त्रयोदशाधिकश-
 ततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

चकार तस्यैव परं प्रसादं
विभाण्डको भूमिपतेर्नरेद्र ॥ २०
स तत्र निक्षिप्य सुतं महर्षि-
रूवाच सूर्याग्निसमग्रभावः ।
जाते च पुत्रे वनमेवाव्रजेथा
राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा ॥ २१
स तद्वचः कृतवानृश्यशृङ्गो
ययौ च यत्रास्य पिता बभूव ।
शान्ता चैनं पर्यचरन्नेन्द्र
खे रोहिणी सोममिवानुकूला ॥ २२
अरुन्धती वा सुभगा वसिष्ठं
लोपासुद्रा वा यथा ह्यगस्त्यम् ।

नलस्य वै दमयन्ती यथा भू-
द्यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥
नालायनी चेन्द्रसेना बभूव
वश्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ ।
'यथा सीता दाशरथेर्महात्मनो
यथा तव द्रौपदी पाण्डुपुत्र ।'
तथा शान्ता ऋश्यशृङ्गं वनस्थं
प्रीत्या युक्ता पर्यचरन्नेन्द्र ॥
तस्याश्रमः पुण्य एषोऽवभाति
महाहृदं शोभयन्पुण्यकीर्तिः ।
अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्ध-
स्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन् ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

युधिष्ठिरेण गङ्गासागरसङ्गमादितीर्थगमनम् ॥ १ ॥ लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति तत्तत्तीर्थाश्रममहिमानुवर्णनम् ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जनमेजय ।
आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्यथ ॥ १
स सागरं समासाद्य गङ्गायाः संगमे नृप ।
नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समासुवम् ॥ २
ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।
आवृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान्प्रति भारत ॥ ३
लोमश उवाच ।
एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धर्मोपि देवाञ्छरणमेत्य वै ॥ ४
ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम् ।
उत्तरं तीरमेतद्वि सततं द्विजसेवितम् ॥ ५
समेन देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः ।
अत्र वै ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरीजिरे ॥ ६
अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादत्तवान्मखे ।
पशुमादाय राजेन्द्र भागोयमिति चाब्रवीत् ॥ ७

हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ ।
मा परस्वमभिद्रोधा माधर्म्याग्नीनशः पथ
'स्वयं यज्ञेश्वरो भूत्वा कर्मेणां फलदायकः ।
यज्ञं विहन्तुं भगवान्नाहंसे जगदीश्वर ॥' ९
इति कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तुवन् ।
इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानयांचक्रिरे तदा ॥ १०
ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् ।
तत्रानुवंशो रुद्रस्य तं निबोध युधिष्ठिर ॥ ११
अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् ।
देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्बुद्रस्य शाश्वतम् ॥ १२
इमां गाथामत्र गायन्नपः स्पृशति यो नरः ।
देवयानोऽस्य पन्थाश्च चक्षुषाऽभिप्रकाशते ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
ततो वैतरणीं सर्वे पाण्डवा द्रौपदी तथा ।
अवतीर्य महाभागास्तर्पयांचक्रिरे पितृन् ॥ १४

उत्तरं तीरं वैतरण्याः ॥ ५ ॥ मा परस्वमभिद्रोधा परभागस्य

नाभं माकुर्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ अयातयामं तात्कालिकम् ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

उपस्पृश्येह विधिवदस्यां नद्यां तपोबलात् ।
मानुषादस्मि विषयादपेतः पश्य लोमश ॥ १५
सर्वाल्लोकान्प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत ।
वैखानसानां जपतामेष शब्दो महात्मनाम् ॥ १६
लोमश उवाच ।

त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।
यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्व विशांपते ॥ १७
एतत्स्वयंभुवो राजन्वनं दिव्यं प्रकाशते ।
यत्रायजत राजेन्द्र विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥ १८
यस्मिन्यज्ञे हि भूर्देवता कश्यपाय महात्मने ।
सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणार्थे स्वयंभुवा ॥ १९
अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ २०
न मां मर्त्याय भगवन्कस्मैचिदातुमर्हसि ।
प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलम् ॥ २१
विषीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ।
प्रसादयांबभूवाथ ततो भूमिं विशांपते ॥ २२
ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव ।
पुनरुन्नह्य सलिलाद्रेदीरूपास्थिता बभौ ॥ २३
सैषा प्रकाशते राजन्वेदीसंस्थानलक्षणा ।
आरुह्यात्र महाराज वीर्यवान्वै भविष्यसि ॥ २४
सैषा सागरमासाद्य राजन्वेदी समाश्रिता ।

एतामारुह्य भद्रं ते त्वमेकस्तर सागरम् ॥ २५

अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये
यथां त्वमेनामधिरोहसेऽद्य ।

स्पृष्टा हि मर्त्येन ततः समुद्र-
मेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥ २६

ओंनमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते ।
सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ॥ २७

अग्निर्मित्रो योनिरापोऽथ देव्यो
विष्णो रेतस्त्वममृतस्य नाभिः ।

एवं ब्रुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं
वेदीमिमां त्वं तरसाऽधिरोह ॥ २८

अग्निश्च ते योनिरिडा च देहो
रेतोधा विष्णोरमृतस्य नाभिः ।

एवं जपन्पाण्डव सत्यवाक्यं
ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥ २९

अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपांपतिः ।
कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्पृष्टव्यो महोदधिः ३०
वैशंपायन उवाच ।

ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा
युधिष्ठिरः सागरमभ्यगच्छत् ।

कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं
महेन्द्रमासाद्य निशामुवास ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

अकृतव्रणेन मुनिना युधिष्ठिरं प्रति परशुरामचरित्रकीर्तनारम्भः ॥ १ ॥ ऋचीकेन भृगुसुतेन दिव्याश्वसहस्रशुल्कदानेन
गाधिकन्यापरिणयनम् ॥ २ ॥ गाधिसुतया सत्यवत्या भृगुप्रसादाज्जमदग्निनामकतनयोत्पादनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स तत्र तामुषित्वैकां रजनीं पृथिवीपतिः ।
तापसानां परं चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥ १

समुद्रप्रार्थनामन्त्रमाह ओंनम इति । विश्वं गुप्तं लीनमस्मिन्
प्रलये इति विश्वगुप्तः । विश्वस्सात्पराय श्रेष्ठाय विष्णवे इत्यर्थः ।
लवणाम्भसि क्षारोदके ॥ २७ ॥ देवयोनिः देवस्थानम् ॥ ३० ॥

लोमशस्तस्य तान्सर्वानाचरुयौ तत्र तापसान् ।
भृगूनङ्गिरसश्चैव वसिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २
तान्समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

युधिष्ठिरः सागरगामगच्छदिति क. ध. पाठः ॥ ३१ ॥ पञ्चद-
शाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

रामस्यानुचरं वीरमपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ३
 कदा नु रामो भगवांस्तापसो दर्शयिष्यति ।
 तमहं तपसा युक्तं द्रष्टुमिच्छामि भार्गवम् ॥ ४
 अकृतव्रण उवाच ।
 आयानेवासि विदितो रामस्य विदितात्मनः ।
 प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ५
 चतुर्दशीमष्टमीं च रामं पश्यन्ति तापसाः ।
 अस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भवित्री श्वश्रुतुर्दशी ॥ ६
 'ततो द्रक्ष्यसि रामं त्वं कृष्णाजिनजटाधरम्' ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भवाननुगतो रामं जामदग्न्यं महाबलम् ।
 प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ७
 स भवान्कथयत्वद्य यथा रामेण निर्जिताः ।
 आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ॥ ८
 अकृतव्रण उवाच ।
 [हन्त ते कथयिष्यामि महदारुणानमुत्तमम् ।
 भृगूणां राजशार्दूल वंशे जातस्य भारत ॥ ९
 रामस्य जामदग्न्यस्य चरितं देवसंमितम् ।
 हैहयाधिपतेश्चैव कार्त्तवीर्यस्य भारत ॥ १०
 रामेण चार्जुनो नाम हैहयाधिपतिर्हतः ।
 तस्य बाहुशतान्यासंस्त्रीणि सप्त च पाण्डव ॥ ११
 दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काञ्चनं तथा ।
 ऐश्वर्यं सर्वभूतेषु पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ १२
 अव्याहतगतिश्चैव रथस्तस्य महात्मनः ।
 रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्यवान् ॥ १३
 ममर्द देवान्यक्षांश्च ऋषींश्चैव समन्ततः ।
 भूतांश्चैव स सर्वास्तु पीडयामास सर्वतः ॥ १४
 ततो देवाः समेत्याहुर्ऋषयश्च महाव्रताः ।
 देवदेवं सुरारिघ्नं विष्णुं सत्यपराक्रमम् ।
 भगवन्भूतरक्षार्थमर्जुनं जहि वै प्रभो ॥ १५
 विमानेन च दिव्येन हैहयाधिपतिः प्रभुः ।
 शचीसहायं क्रीडन्तं धर्षयामास वासवम् ॥ १६

तापसान्दर्शयिष्यति । तेनैवाहं प्रसङ्गेनेति ज्ञ. पाठः ॥ ४ ॥
 आयान् आगच्छन् ॥ ५ ॥ जन्याः वरपक्षीयाः । ततो गाधिः

ततस्तु भगवान्देवः शक्रेण सहितस्तदा ।
 कार्त्तवीर्यविनाशार्थं मन्त्रयामास भारत ॥ १७.
 यत्तद्भूतहितं कार्यं सुरेन्द्रेण निवेदितम् ।
 संप्रतिश्रुत्य तत्सर्वं भगवाँल्लोकपूजितः ।
 जगाम बदरीं रम्यां स्वमेवाश्रममण्डलम् ॥ १८
 एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।]
 कान्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवः सुमहाबलः ।
 गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ॥ १९
 वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ।
 ऋचीको भार्गवस्तां च वरयामास भारत ॥ २०
 तमुवाच ततो गाधिर्ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
 उचितं नः कुले किञ्चित्पूर्वैर्यत्संप्रवर्तितम् ॥ २१
 एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम ॥ २२
 न चापि भगवान्वाच्यो दीयतामिति भार्गव ।
 देया मे दुहिता चैव त्वद्विधाय महात्मने ॥ २३
 ऋचीक उवाच ।
 एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्या सुताऽस्तु ते ॥ २४
 'गाधिरुवाच ।
 ददास्यश्वसहस्रं मे तव भार्या सुताऽस्तु मे ॥ २५
 अकृतव्रण उवाच ।
 स तथेति प्रतिज्ञाय राजन्वरुणमब्रवीत् ।
 एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्थं प्रतिदीयताम् ॥ २६
 तस्मै प्रादात्सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा ।
 तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः ॥ २७
 गङ्गायां कान्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा ।
 ततो गाधिः सुतां चास्मै जन्याश्वासनसुरास्तदा ॥
 लब्धं ह्यसहस्रं तु तां च दृष्ट्वा दिवौकसः ।
 'विस्रयं परमं जग्मुस्तमेव दिवि संस्तुवन् ॥ २९
 धर्मेण लब्ध्वा तां भार्यामृचीको द्विजसत्तमः ।

सुतां तस्मै ददौ कन्यां नृपोत्तमेति क. पाठः ॥ २८ ॥ लब्ध्वा
 ह्यसहस्रं तद्देवानां सन्निधौ तदेति क. पाठः ॥ २९ ॥

यथाकामं यथाजोषं तथा रेमे सुमध्यया ॥ ३०
 तं विवाहे कृते राजन्सभार्यमवलोककः ।
 आजगाम भृगुश्रेष्ठः पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द च ॥ ३१
 भार्यापती तमासीनं भृगुं सुरगणार्चितम् ।
 अर्चित्वा पर्युपासीनौ प्राञ्जली तस्थुस्तदा ॥ ३२
 ततः स्नुषां स भगवान्प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत् ।
 वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेप्सितम् ॥ ३३
 सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् ।
 आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादं च चकार सः ॥ ३४
 भृगुरुवाच ।
 ऋतौ त्वं चैव माता च स्नाते पुंसवनाय वै ।
 आलिङ्गेतां पृथग्वृक्षौ साऽश्वत्थं त्वमुदुम्बरम् ॥ ३५
 चरुद्वयमिदं भद्रे जनन्याश्च तवैव च ।
 विश्वमावर्तयित्वा तु मया यत्नेन साधितम् ॥ ३६
 प्राशितव्यं प्रयत्नेन तेत्युक्त्वाऽदर्शनं गतः ।
 आलिङ्गने चरौ चैव चक्रतुस्ते विपर्ययम् ॥ ३७
 ततः पुनः स भगवान्काले बहुतिथे गते ।

दिव्यज्ञानाद्विदित्वा तु भगवानागतः पुनः ॥ ३८
 अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं स्नुषाम् ॥ ३९
 उपयुक्तश्चरुभद्रे वृक्षे चालिङ्गनं कृतम् ।
 विपरीतेन ते सुभ्रूमात्रा चैवासि वञ्चिता ॥ ४०
 ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो भविष्यति ।
 क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्त्व सुतो महान् ।
 भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ४१
 ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनःपुनः ।
 न मे पुत्रो भवेदीदृकामं पौत्रो भवेदिति ॥ ४२
 एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव प्रतिनन्दिता ।
 कालं प्रतीक्षती गर्भं धारयामास यत्नतः ॥ ४३
 जमदग्निं ततः पुत्रं जज्ञे सा काल आगते ।
 तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् ॥ ४४
 स वर्धमानस्तेजसी वेदस्याध्ययनेन च ।
 बहून्वृषीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यवर्तत ॥ ४५
 तं तु कृत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यभाद्भरतर्षभ ।
 चतुर्विधानि चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसम् ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

रामेण रेणुकायां मानसिकव्यभिचारदर्शिनः पितुर्जमदग्नेर्नियोगात्कुठारेण तस्याः कण्ठच्छेदनम् ॥ १ ॥ जमदग्निना पुत्रप्रार्थनया रेणुकायाः पुनरुज्जीवनम् ॥ २ ॥ रामासंनिधाने जमदग्न्याश्रममुपागतेन कार्तवीर्यार्जुनेन तदीयहोमधेनुवत्साहरणपूर्वकं तदाश्रमपीडनम् ॥ ३ ॥ तत आगतेन रामेण कार्तवीर्ये युधि निहते तदीये रामासंनिधाने जमदग्नेर्वधः ॥ ४ ॥

अकृतत्रण उवाच ।
 स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः ।
 तपस्तेपे ततो देवान्भियमाद्वशमानयत् ॥ १
 स प्रसेनजितं राजन्नधिगम्य नराधिपम् ।
 रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ॥ २
 रेणुकां त्वथ संप्राप्य भार्या भार्गवनन्दनः ।
 आश्रमस्थस्तया सार्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ३
 तस्याः कुमारश्चत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः ।

सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसीजघन्यजः ॥ ४
 फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
 रेणुका स्नातुमगमत्कदाचिन्नियतव्रता ॥ ५
 सा तु चित्ररथं नाम मार्तिकावतकं नृपम् ।
 ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥ ६
 क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
 ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ७
 व्यभिचाराच्च तस्मात्सा क्लिन्नाम्भसि विचेतना ।

अवलोककः अवलोकनार्थी ॥ ३१ ॥ विश्वं विराट्पुरुषं आवर्तयित्वा सुहृर्मुहुरनुसंधाय एतयोश्चर्वोभक्षणेन विश्वस्रष्टृत्यौ पुत्री भविष्यति इति भावः ॥ ३६ ॥ ते उभे प्रति इत्युक्त्वेतीकारलोपः संधिर्वा आर्षः । आलिङ्गने अश्वत्थोदुम्बरयोः

॥ ३७ ॥ षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

ततस्तस्य स्पृहयामास तमेच्छत् । सभार्यं हेममालिनमिति क. ध. पाठः ॥ ७ ॥

‘अन्तारेक्षान्निपतिता नर्मदायां महाहृदे ॥ ८
 उत्तीर्य चापि सा यत्नाञ्जगाम भरतर्षभ ।
 प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्तान्वबुध्यत ॥ ९
 स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्वाहया लक्ष्म्या विवर्जिताम्
 धिक्कशब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ १०
 ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः ।
 आजगाम सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ॥ ११
 तानानुपूर्व्याद्भगवान्वधे मातुरचोदयत् ।
 न च ते जातसंमोहाः किञ्चिदूचुर्विचेतसः ॥ १२
 ततः शशाप तान्क्रोधात्ते शप्ताश्चेतनां जहुः ।
 मृगपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासञ्जडोपमाः ॥ १३
 ततो रामोऽभ्ययात्पश्चादाश्रमं परवीरहा ।
 तमुवाच महामन्युर्जमदग्निर्महातपाः ॥ १४
 जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः ।
 तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १५
 ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः ।
 कोपोऽभ्यगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् ॥ १६
 ममेदं वचनात्तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
 दृणीष्व कामान्धर्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा ॥ १७
 स वव्रे मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै ।
 पापेन तेन चास्पर्शे भ्रातृणां प्रकृतिं तथा ॥ १८
 अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
 ददौ च सर्वान्कामांस्ताञ्जमदग्निर्महातपाः ॥ १९

कदाचित्तु तथैवास्य त्रिनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।
 अथानूपपतिर्वीरः कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत ॥ २०
 तमाश्रमपदं प्राप्तमृषिरर्घ्यात्समार्चयत् ।
 स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तथाऽर्चनम् ॥ २१
 प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्भोमधेनोस्ततोबलात् ।
 जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥ २२
 आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
 गां च रोरुदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ।
 स मन्युवशमापन्नः कार्तवीर्यमुपाद्रवत् ॥ २३
 तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ।
 चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून्परिघसंनिभान् ॥ २४
 सहस्रसंमितान्राजन्प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्मणा ॥ २५
 अर्जुनस्याथ दायादा रामेण कृतमन्यवः ।
 आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन् ॥ २६
 ते तं जमुर्महावीर्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ।
 असकृद्रामरामेति विक्रोशन्तमनाथवत् ॥ २७
 कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ।
 घातयित्वा शरैर्जग्मुर्यथागतमरिंदमाः ॥ २८
 अपक्रान्तेषु वै तेषु जमदग्नौ तथा गते ।
 समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः ॥ २९
 स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तदा मृत्युवशं गतम् ।
 अनर्हं तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

अकृतव्रणेन युधिष्ठिरं प्रति पितृवधामर्षात् त्रिःसप्तकृत्वः पृथिव्या निःक्षत्रिणीकरणादिरामचरित्रकथनम् ॥ १ ॥ युधि-
 छिरेण परेशुश्रुतुर्दृश्यां संनिहितपरशुरामपूजनादिपूर्वकं महेन्द्रशैलात्पुरः प्रस्थानम् ॥ २ ॥

राम उवाच ।
 ममापराधात्तैः क्षुद्रैर्हतस्त्वं तात बालिशैः ।
 कार्तवीर्यस्य दायादैर्वने मृग इवेषुभिः ॥ १
 धर्मज्ञस्य कथं तात वर्तमानस्य सत्पथे ।
 मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः ॥ २

किन्तु तैर्न कृतं पापं यैर्मवांस्तपसि स्थितः ।
 अयुध्यमानो वृद्धः सन्हतः शरशतैः शितैः ॥ ३
 किन्तु ते तत्र वक्ष्यन्ति सचिवेषु सुहृत्सु च ।
 अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वाऽनपत्रपाः ॥ ४
 अकृतव्रण उवाच ।

कालधर्मणा मृत्युना ॥ २५ ॥

सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

लालप्यैवं सकुरुणं बहु नानाविधं नृप ।
 प्रेतकार्याणि सर्वाणि पितुश्चक्रे महातपाः ॥ ५
 ददाह पितरं चाशौ रामः परपुरंजयः ।
 प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्वक्षत्रस्य भारत ॥ ६
 संकुद्धोऽतिबलः सङ्ख्ये शस्त्रमादाय वीर्यवान् ।
 जग्निवान्कार्तवीर्यस्य सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ७
 तेषां चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
 तांश्च सर्वानवामृद्वाद्रामः प्रहरतांवरः ॥ ८
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
 समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरहृदान् ॥ ९
 स तेषु तर्पयामास पितृन्भृगुकुलोद्ग्रहः ।
 साक्षाद्दर्शं चर्चीकं स च रामं न्यवारयत् ॥ १०
 ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यः प्रददौ महीम् ॥ ११
 वेदीं चाप्यददद्वैमीं कश्यपाय महात्मने ।

दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशांपते ॥ १२
 तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा ।
 व्यभजंस्ते तदा राजन्प्रख्याताः खण्डवायनाः ॥
 स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय महात्मने ।
 'तपः सुमहदास्थाय महाबलपराक्रमः ।'
 अस्मिन्महेन्द्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १४
 एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः ।
 पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः ।
 दर्शयामास तान्विग्रान्धर्मराजं ज सानुजम् ॥ १६
 स तमानर्च राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितः प्रभुः ।
 द्विजानां च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १७
 अर्चित्वा जामदग्न्यं स पूजितस्तेन चोदितः ।
 महेन्द्र उच्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

युधिष्ठिरेण यात्राक्रमेण प्रभासतीर्थेप्रति गमनम् ॥ १ ॥ तत्र तद्दिदक्षया कृष्णबलभद्रादीनामागमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 गच्छन्स तीर्थानि महानुभावः
 पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा ।
 सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि
 कचित्कचिद्भारत सागरम्य ॥ १
 स वृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः
 सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः ।
 समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां
 जगाम पारिक्षित पाण्डुपुत्रः ॥ २
 तत्रापि चापुत्य महानुभावः
 संतर्पयामास पितृन्सुरांश्च ।

द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य
 गोदावरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३
 ततो विपाप्मा द्रविडेभ्यो राज-
 न्समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् ।
 अगस्त्यतीर्थं च महापवित्रं
 नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४
 तत्रार्जुनस्याग्र्यधनुर्धरस्य
 निशम्य तत्कर्म परैरशक्यम् ।
 संपूज्यमानः परमर्षिसङ्घैः
 परां मुदं पाण्डुसुतः स लेभे ॥ ५

दशव्यामायतां व्यामो हस्तचतुष्टयम् । चत्वारिंशद्विंशत्याम-
 विस्तराम् । नवोत्सेधां षट्त्रिंशद्विंशतोच्छ्रयां चेत्यर्थः ॥ १२ ॥
 आनर्चं अर्चितवान् ॥ १७ ॥ उच्य उचिता ॥ १८ ॥ अष्टा-
 दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

वृत्तवान् सदुत्तः । पार्थिवः पृथ्वीपतिः कश्यपस्तस्य पुत्रः

सूर्यस्तस्य पौत्रो युधिष्ठिरः तत्पितुर्धर्मस्य सूर्यपुत्रत्वात् ।
 प्रशस्तां नाम नदीम् ॥ २ ॥ नारीतीर्थानि ग्राह्रूपाः पञ्चाप्स-
 रसो मुनिशापवशाद्यत्र स्थिता अर्जुनेन च शापान्मोचिता-
 स्तानि नारीतीर्थानि ॥ ४ ॥

स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः
 कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च ।
 संपूजयन्विक्रममर्जुनस्य
 रमे महीपालपतिः पृथिव्याम् ॥ ६
 ततः सहस्राणि गवां प्रदाय
 तीर्थेषु तेष्वम्बुधरोत्तमस्य ।
 हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य
 संकीर्तयामास गवां प्रदानम् ॥ ७
 स तानि तीर्थानि च सागरस्य
 पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् ।
 क्रमेण गच्छन्परिपूर्णकामः
 शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८
 तत्रोदधेः कंचिदतीत्य देशं
 ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद ।
 तप्तं सुरैरत्र तपः पुरस्ता-
 दिष्टं तथा पुण्यपरैर्नरेन्द्रैः ॥ ९
 स तत्र ताम्र्यधनुर्धरस्य
 वेदीं ददर्शयत्पीनबाहुः ।
 ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसङ्घैः
 समावृतां पुण्यकूदार्चनीयाम् ॥ १०
 ततो वसूनां वसुधाधिपः स
 मरुद्गणानां च तथाश्विनोश्च ।
 वैवस्वतादित्यधनेश्वराणा-
 मिन्द्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ॥ ११
 भगस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य
 पतेरपां साध्यगणस्य चैव ।
 धातुः पितृणां च तथा महात्मा
 रुद्रस्य राजन्सगणस्य चैव ॥ १२
 सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव
 पूष्णश्च ये चाप्यमरास्तथाऽन्ये ।
 पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां
 ददर्श राजा सुमनोहराणि ॥ १३

तेषूपवासान्विबुधानुपोष्य
 दत्त्वा च रत्नानि महान्ति राजा ।
 तीर्थेषु सर्वेषु परिमुक्ताङ्गः
 पुनः स शूर्पारकमाजगाम ॥ १४
 स तेन तीरेण तु सागरस्य
 पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः ।
 द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भि-
 स्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥ १५
 तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताक्षः
 सहानुजैर्देवगणान्पितृंश्च ।
 संतर्पयामास तथैव कृष्णा
 ते चापि विप्राः सह लोमशेन ॥ १६
 स द्वादशाहं जलवायुभक्षः
 कुर्वन्क्षपाहःसु तदाऽभिषेकम् ।
 समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा
 तेपे तपो धर्मभृतांवरिष्ठः ॥ १७
 तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं
 शुश्राव रामश्च जनार्दनश्च ।
 तौ सर्ववृष्णिप्रवरौ ससैन्यौ
 युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीढम् ॥ १८
 ते वृष्णयः पाण्डुसुतान्समीक्ष्य
 भूमौ शयानान्मलदिग्धगात्रान् ।
 अनर्हतीं द्रौपदीं चापि दृष्ट्वा
 सुदुःखिताश्चक्रुश्चुरार्तनादान् ॥ १९
 ततः स रामं च जनार्दनं च
 कार्ष्णिं च साम्बं च शिनेश्च पौत्रम् ।
 अन्यांश्च वृष्णीनुपगम्य पूजां
 चक्रे यथाधर्ममहीनसत्त्वः ॥ २०
 ते चापि सर्वान्प्रतिपूज्य पार्था-
 स्तैः सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव ।
 युधिष्ठिरं संपरिवार्य राज-
 न्मुपाविशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१

अम्बुधरोत्तमस्य समुद्रस्य ॥ ७ ॥ तेषु तीर्थेषु । उपवासान्
 समीपवासिनो विबुधान्पण्डितानुपोष्य वल्लैरावास्य रत्नानि च

तेभ्य एव दत्त्वा ॥ १४ ॥ कार्ष्णिं प्रशुभ्रम् । पौत्रं सात्यकिम्
 ॥ २० ॥ एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

तेषां स सर्वं चरितं परेषां
वने च वासं परमप्रतीतः ।

अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतं च पार्थ

कृष्णे शशंसामरराजसूनुम् ॥

२२

श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीता-
स्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशानतीव ।

नेत्रोद्भवं संमुमुचुर्महार्हा

दुःखार्तिजं वारि महानुभावाः ॥

२३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

बलभद्रेण वृष्णिपाण्डवसभायां भीष्मभृतराष्ट्रादिगर्हणपूर्वकं पाण्डवान्प्रति शोचनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

प्रभासतीर्थमासाद्य पाण्डवा वृष्णयस्तथा ।

किमकुर्वन्कथाश्रैषां कास्तत्रासंस्तपोधन ॥ १

ते हि सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ।

वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यं तीर्थं महोदधेः ।

वृष्णयः पाण्डवान्वीराः परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३

ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः ।

वनमाली हली रामो बभाषे पुष्करेक्षणम् ॥ ४

न कृष्ण धर्मश्चरितो भवाय

जन्तोरधर्मश्च पराभवाय ।

युधिष्ठिरो यत्र जटी महात्मा

वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ॥ ५

दुर्योधनश्चापि महीं प्रशास्ति

न चास्य भूमिर्विवरं ददाति ।

धर्मादधर्मश्चरितो वरीया-

नितीव मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ॥ ६

दुर्योधने चापि विवर्धमाने

युधिष्ठिरे चासुखमात्तराज्ये ।

‘हृतस्वराज्यायतनार्थभार्ये

दुर्योधनेनाल्पधिया च पार्थे ।’

किंन्वत्र कर्तव्यमिति प्रजाभिः

शङ्का मिथः संजनिता नराणाम् ॥ ७

अयं स धर्मप्रभवो नरेन्द्रो

धर्मे धृतः सत्यधृतिः प्रदाता ।

चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो

धर्मादपेतस्तु कथं विवर्धेत् ॥ ८

कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो

द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः ।

प्रत्राज्य पार्थान्सुखमाप्नुवन्ति

धिक्पापबुद्धीन्भरतप्रधानान् ॥ ९

किंनाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः

पितृन्समागम्य परत्र पापः ।

पुत्रेषु सम्यक्करितं मयेति

पुत्रानपापान्व्यपरोप्य राज्यात् ॥ १०

नासौ धिया संप्रति पश्यति स

किंनाम कृत्वाऽहमचक्षुरेवम् ।

जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु

प्रत्राज्य कौन्तेयमिति स राज्यात् ॥ ११

नूनं समृद्धान्पितृलोकभूमौ

चामीकरभान्क्षितिजान्प्रफुल्लान् ।

विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः

कृत्वा नृशंसं वत पश्यति स ॥ १२

भवाय अभ्युदयाय ॥ ५ ॥ विवरं शरीरगूहनाय न ददातीत्यर्थः ॥ ६ ॥ मिथः शङ्काधर्माधर्मयोः किं बलीय इति शास्त्रानुभव-
योर्विरोधासंशयः ॥ ७ ॥ राज्याच्च सुखाच्च चलेत् ननु धर्मा-
दिति शेषः । तत्र हेतुः धर्मादिति ॥ ८ ॥ अवनिप्रधानो धृत-

वन० २५

राष्ट्रः ॥ १० ॥ किंनाम पापं कृत्वाऽहमचक्षुर्जातः कौन्तेयं
प्रत्राज्य कीदृशो भविष्यामीति धिया नासौ पश्यतीत्यध्याहृत्य
योज्यम् ॥ ११ ॥ चामीकराभान् कनकप्रभान् । एतन्मरण-
चिह्नम् । नृशंसं निन्द्यं कर्म ॥ १२ ॥

व्यूढोत्तरांसान्पृथुलोहिताक्षा-
 निमान्स पृच्छन्स शृणोति नूनम् ।
 प्रास्थापयद्यत्स वनं सशङ्को
 युधिष्ठिरं सानुजमात्तशस्त्रम् ॥ १३
 योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां
 निरायुधो दीर्घभुजो निहन्यात् ।
 श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य
 मुञ्चन्ति सैन्यानि शकृत्समूत्रम् ॥ १४
 स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्त्री
 समेत्य नानायुधबाणपाणिः ।
 वने स्मरन्वासमिमं सुघोरं
 शेषं न कुर्यादिति निश्चितं मे ॥ १५
 न ह्यस्य वीर्येण बलेन कश्चि-
 त्समः पृथिव्यामपि विद्यतेऽन्यः ।
 स शीतवातातपकं शीताङ्गो
 न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्यात् ॥ १६
 प्राच्यां नृपानेकरथेन जित्वा
 वृकोदरः सानुचरात्रणेषु ।
 स्वस्त्यागमद्योऽतिरथस्तरस्त्री
 सोऽयं वने क्लिश्यति चीरवासाः ॥ १७

यः सिन्धुकूले व्यजयन्नृदेवा-
 न्समागतान्दाक्षिणात्यान्महीपान् ।
 तं पश्यतेमं सहदेवमद्य
 तरस्त्रिनं तापसवेषरूपम् ॥ १८
 यः पार्थिवानेकरथेन वीरो
 दिशं प्रतीचीं प्रतियुद्धशौण्डः ।
 जिग्ये रणे तं नकुलं वनेऽस्मि-
 न्संपश्यतेनं मलदिग्धगात्रम् ॥ १९
 सत्रे समृद्धेऽतिरथस्य राज्ञो
 वेदीतलादुत्पतिता सुता या ।
 सेयं वने वासमिमं सुदुःखं
 कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा ॥ २०
 त्रिवर्गमुख्यस्य समीरणस्य
 देवेश्वरस्याप्यथवाऽश्विनोश्च ।
 एषां सुराणां तनयाः कथं नु
 वने चरन्त्यस्तसुखाः सुखार्हाः ॥ २१
 जिते हि धर्मस्य सुते सभार्ये
 सभ्रातृके सानुचरे निरस्ते ।
 दुर्योधने चापि विवर्धमाने
 कथं न सीदत्यवनिः सशैला ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

सात्यकिना पाण्डवानपेक्षणेन स्वैरेव धार्तराष्ट्रादिहननपूर्वकं पाण्डवानामावनवाससमापनमभिमन्यो राज्येऽभिषेच-
 नोक्तिः ॥ १ ॥ कृष्णेन सात्यकिं प्रति पाण्डवानां परबाहुबलैकानुपजीवित्वादिगुणकथनपूर्वकं तन्निषेधनम् ॥ २ ॥

सात्यकिरुवाच ।

न राम कालः परिदेवनाय
 यदुत्तरं त्वत्र तदेव सर्वं ।
 समाचरामो ह्यनतीतकालं
 युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किञ्चित् ॥ १
 ये नाथवन्तोऽद्य भवन्ति लोके
 ते नात्मना कर्म समारभन्ते ।

तेषां तु कार्येषु भवन्ति नाथाः
 शैव्यादयो राम यथा ययातेः ॥ २
 येषां तथा राम समारभन्ते
 कार्याणि नाथाः स्वमतेन लोके ।
 ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा
 नानाथवत्कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति ॥ ३

शेषं न कुर्यात् निःशेषमेव नाशयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ स्वस्ति
 क्षेमेण आगमत् आगतः ॥ १७ ॥ यो दन्तकूटे लज्जयत्समे-
 तानिति ध. पाठः ॥ १८ ॥ राज्ञः वृषदस्य ॥ २० ॥ त्रिव-

र्गमुख्यस्य धर्मस्य ॥ २१ ॥ विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १२० ॥
 शैव्यादय इति स्वार्थे व्यञ्ज ॥ २ ॥

कस्मादिमौ रामजनार्दनौ च
 प्रद्युम्नसाम्बौ च मया समेतौ ।
 वसन्त्यरण्ये सह सोदरीयै-
 स्त्रैलोक्यनाथानभिगम्य पार्थाः ॥ ४
 निर्यातु साध्वद्य दशार्हसेना
 प्रभूतनानायुधचित्रवर्मा ।
 यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः
 सबान्धवो वृष्णिबलाभिभूतः ॥ ५
 त्वं ह्येव कोपात्पृथिवीमपीमां
 संवेष्टयेस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा ।
 स धार्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं
 वृत्रं यथा देवपतिर्महेन्द्रः ॥ ६
 भ्राता च मे यः स सखा गुरुश्च
 जनार्दनस्यात्मसमश्च पार्थः ।
 तदर्थमेको हि य उद्यमन्वै
 करोति कर्णोऽस्त्रमवारणीयम् ॥ ७
 [यदर्थमैच्छन्मनुजाः सुपुत्रं
 शिष्यं गुरुं चाप्रतिकूलवादम् ।
 यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमं त-
 त्करोति कर्माग्र्यमपारणीयम् ॥ ८
 तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रै-
 र्विहत्य सर्वाणि रणेऽभिभूय ।
 कायाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः
 शरोत्तमैरुन्मथिताऽस्मि राम ॥ ९
 खड्गेन चाहं निशितेन सङ्ख्ये
 कायाच्छिरस्तस्य बलात्प्रमथ्य ।
 ततोऽस्य सर्वाननुगान्दनिष्ये
 दुर्योधनं चापि कुरुंश्च सर्वान् ॥ १०
 आत्तायुधं मामिह रौहिणेय
 पश्यन्तु भैमा युधि जातहर्षाः ।
 निघ्नन्तमेकं कुर्योधमुख्या-
 नग्निं महाकक्षमिवान्तकाले ॥ ११

प्रद्युम्नमुक्ताग्निशितान्न शक्ताः ।
 सोढुं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः ।
 जानासि वीर्यं च तवात्मजस्य
 कार्ष्णिर्भवत्येव यथा रणस्थः ॥ १२
 साम्बः ससूतं सरथं भुजाभ्यां
 दुःशासनं शास्तु बलात्प्रमथ्य ।
 न विद्यते जाम्बवतीसुतस्य
 रणेऽविषह्यं हि रणोत्कटस्य ॥ १३
 एतेन बालेन हि शम्बरस्य
 दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुन्नम् ।
 'हतः स पापो युधि केवलेन
 युद्धेऽद्वितीयो हरितुल्यवीर्यः ॥' १४
 वृत्तोरुरत्यायतपीनबाहु-
 रेतेन सङ्ख्ये निहतोऽश्वचक्रः ।
 को नाम साम्बस्य महारथस्य
 रणे समक्षं रथमभ्युदीयात् ॥ १५
 यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य
 काले मनुष्यो न विनिष्क्रमेत ।
 तथा प्रविश्यान्तरमस्य सङ्ख्ये
 को नाम जीवन्पुनराव्रजेच्च ॥ १६
 द्रोणं च भीष्मं च महारथौ तौ
 सुतैर्वृतं चाप्यथ सोमदत्तम् ।
 सर्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः
 प्रधक्ष्यते सायकवह्निजालैः ॥ १७
 किं नाम लोकेषु विषह्यमस्ति
 कृष्णस्य सर्वेषु सदेवकेषु ।
 आत्तायुधस्योत्तमबाणपाणे-
 श्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १८
 ततो निरुद्धोऽप्यसिचर्मपाणि-
 र्महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसंज्ञैः ।
 हतोत्तमाङ्गैर्निहतैः करोतु
 कीर्णाङ्कुशैर्वेदिमिवाध्वरेषु ॥ १९

स पार्थोपि तिष्ठन्निति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ७ ॥ यदर्थं शत्रुवधार्थम् ।
 तत् सुपुत्रादिकम् । अस्माकमस्तीति शेषः ॥ ८ ॥ भैमा भीम-

कर्मकर्तारो भीमवंशजा वा ॥ ११ ॥ एतेन प्रद्युम्नेन ॥ १४ ॥

गदौल्लुको बाहुकभानुनीथाः
 शूरश्च सङ्क्षे निशठः कुमारः ।
 रणोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ
 कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥ २०
 सवृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या
 समागता सात्वतशूरसेना ।
 हत्वा रणे तान्धृतराष्ट्रपुत्रा-
 न्लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ॥ २१
 ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु
 यावद्भूतं धर्मभृतांवरिष्ठः ।
 युधिष्ठिरः पारयते महात्मा
 द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २२
 अस्त्रप्रमुक्तैर्विशिखैर्जितारि-
 स्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः ।
 निर्धार्तराष्ट्रां हतसूतपुत्रा-
 मेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥ २३
 वासुदेव उवाच ।
 असंशयं माधव सत्यमेत-
 द्ब्रह्मीम ते वाक्यमदीनसत्त्व ।
 स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं
 नेच्छेत्कुरुणामृषभः कथंचित् ॥ २४
 न ह्येष कामान्न भयान्न लोभा-
 द्युधिष्ठिरो जातु जह्यात्स्वधर्मम् ।
 भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ च
 तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २५
 उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां
 वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
 कसान्न कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासे-
 न्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा
 सकेकयश्चेदिपतिर्वयं च ।
 युध्येम विक्रम्य रणे समेता-
 स्तदैव सर्वे रिपवो हि न स्युः ॥ २७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 नेदं चित्रं माधव यद्वीषि
 सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् ।
 कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः
 कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ॥ २८
 यदैव कालं पुरुषप्रवीरो
 वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य ।
 तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर
 सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ॥ २९
 प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा
 दृष्टोऽसि नाथैर्नरलोकनाथैः ।
 धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेया
 द्रष्टाऽसि भूयः सुखिनः समेतान् ॥ ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 तेऽन्योन्यमामन्थ्य तथाऽभिवाद्य
 वृद्धान्परिष्वज्य शिशूश्च सर्वान् ।
 यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मु-
 स्ते चापि तीर्थान्यनुसंविचेरुः ॥ ३१
 विसृज्य वृष्णीननु धर्मराजो
 विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् ।
 जगाम पुण्यां सरितं पयोष्णीं
 सभ्रातृभृत्यः सह लोमशेन ॥ ३२
 सुतेन सोमेन विमिश्रतोयां
 पयः पयोष्णीं प्रति सोऽयुवास ।
 द्विजातिमुख्यैर्मुदितैर्महात्मा
 संस्तूयमानः स्तुतिभिर्वराभिः ॥ ३३

सुतेन अभिषुतेन । यज्ञे सोमपानतुल्यं तज्जलपानमित्यर्थः ।
 पयोष्णीं प्रति पयोष्ण्यां प्रयोमात्रमभ्युवास भक्षितवान् ॥ ३३ ॥

एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति पयोष्णीतटे गयकृतयागवर्णनम् ॥ १ ॥ तथा च्यवनेन शर्यातियाजनादिकथनम् ॥ २ ॥ युधिष्ठिरेण लोमशं प्रति सविस्तरं च्यवनचरित्रकीर्तनप्रार्थना ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।

गयेन यजमानेन सोमेनेह पुरंदरः ।
 तर्पितः श्रूयते राजन्स तप्तो मुदमभ्यगात् ॥ १
 इह देवैः सहेन्द्रैश्च प्रजापतिभिरेव च ।
 इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २
 आधूर्तरजसश्चेह राजा वज्रधरं प्रभुः ।
 तर्पयामास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ॥ ३
 तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्विरण्मयम् ।
 वानप्रस्थं च भौमं च यद्रव्यं नियतं मखे ॥ ४
 चषालयूपचमसाः स्थात्यः पात्र्यः सुचः सुवाः ।
 तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ॥ ५
 सप्तैकैकस्य यूपस्य चषालाश्चोपरिस्थिताः ।
 तस्य सप्त यूपान्यज्ञेषु आजमानान्हिरण्मयान् ।
 स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर ॥ ६
 तेषु तस्य मखाग्रेषु गयस्य पृथिवीपतेः ।
 अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ७
 प्रसङ्ख्यानानसङ्ख्येयान्प्रत्यगृह्णन्दिजातयः ॥ ८
 सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।
 यथा वा वर्षतो धारा असङ्ख्येयाः स केनचित् ९
 तथैव तदसङ्ख्येयं धनं यत्प्रददौ गयः ।
 सदस्येभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु सप्तसु ॥ १०
 भवेत्सङ्ख्येयमेतद्वि यदेतत्परिकीर्तितम् ।
 न तस्य शक्याः सङ्ख्यातुं दक्षिणादक्षिणावतः ११
 हिरण्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा ।
 ब्राह्मणांस्तर्पयामास नानादिग्भ्यः समागतान् ॥
 अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैरासीत्समाचिता ।
 गयस्य यजमानस्य तत्रतत्र विशांपते ॥ १३

स लोकान्प्राप्तवानैन्द्रान्कर्मणा तेन भारत ।
 सलोकतां तस्य गच्छेत्पयोष्ण्यां य उपस्पृशेत् १४
 तस्माच्चमत्र राजेन्द्र आतृभिः सहितोच्युत ।
 उपस्पृश्य महीपाल धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 स पयोष्ण्यां नरश्रेष्ठः स्नात्वा वै आतृभिः सह ।
 वैदूर्यपर्वतं चैव नर्मदां च महानदीम् ॥ १६
 'उद्दिश्य पाण्डवश्रेष्ठः स प्रतस्थे महीपतिः ।'
 समागमत तेजस्वी आतृभिः सहितो नद्य ॥ १७
 तत्रास्य सर्वाण्याचख्यौ लोमशो भगवानृषिः ।
 तीर्थानि रमणीयानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १८
 यथायोगं यथाप्रीतिं प्रययौ आतृभिः सह ।
 तत्रतत्राददद्वित्तं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ १९
 लोमश उवाच ।
 देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकताम् ।
 वेदूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीर्थं च ॥ २०
 सन्धिरेष नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
 एनमासाद्य कौन्तेय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २१
 एष शर्यातियज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते ।
 साक्षाद्यत्रापिबत्सोममश्विभ्यां सह वासवः ॥ २२
 चुकोप भार्गवश्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ।
 संस्तम्भयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः ॥ २३
 सुकन्यां चापि भार्यां स राजपुत्रीमवाप्तवान् ।
 'नासत्यौ च महाभाग कृतवान्सोमपीथिनौ' २४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान्पाकशासनः ।
 किमर्थं भार्गवश्चापि कोपं चक्रे महातपाः ॥ २५

आधूर्तरजसो गयनामा ॥ ३ ॥ वानस्पत्यं वृक्षजं चषा-
 लादि । भौमं सृन्मयं स्थात्यादि ॥ ४ ॥ चषालो यूपकटकः ।
 यूपः यज्ञस्तम्भः । चमसाः सोमपानपात्राणि । पात्र्यः हविः-

स्थापनार्थानि सृन्मयानि । सुचः हविःप्रदानार्थाः । सुवाः
 हविरवदानार्थाः ॥ ५ ॥ प्रसङ्ख्यानान् एकयत्नेन भूयःस्वर्णमु-
 द्रादेर्मापकान् खारीद्रोणादीन् ॥ ८ ॥

नासत्यौ च कथं ब्रह्मकृतवान्सोमपीथिनौ । एतत्सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति सुकन्योपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ कदाचन शर्यातिनिना नृपेण सैन्यादिभिः सह च्यवनाश्रमा-
भिगमनम् ॥ २ ॥ तत्र शर्यातिकन्यया सुकन्यया चिरतरत्तपश्चर्यानिरतस्य च्यवनस्य शरीरं पर्यावृत्य विवर्धमानमहाव-
ल्मीकावलोकनम् ॥ ३ ॥ तथा कुतूहलाद्वल्मीकोपरि दृश्यमानच्यवननयनयुगलस्याज्ञानात्कण्टकेन विभेदनम् ॥ ४ ॥
ततः क्रुद्धस्य च्यवनस्य प्रसादनाय शर्यातिना भार्यात्वाय तस्मै सुकन्यायाः प्रदानम् ॥ ५ ॥

लोमश उवाच ।

भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्च्यवनो नाम भारत ।
समीपे सरसस्तस्य तपस्तेपे महाद्युतिः । १
स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पाण्डव ।
अतिष्ठत चिरं कालमेकदेशे विशांपते ॥ २
सवल्मीकोऽभवद्वर्षिलताभिरिव संवृतः ।
कालेन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ३
तथा स संवृतो धीमान्मृत्पिण्ड इव सर्वशः ।
तप्यते स तपो घोरं वल्मीकेन समावृतः ॥ ४
अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ।
आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥ ५
तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहः ।
एकैव च सुता सुभ्रूः सुकन्या नाम भारत ॥ ६
सा सखीभिः परिवृता दिव्याभरणभूषिता ।
चङ्क्रम्यमाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ ७
सा वै वसुमतीं तत्र पश्यन्ती सुमनोरमाम् ।
वनस्पतीन्प्रचिन्वन्ती विजहार सखीवृता ॥ ८
रूपेण वयसा चैव भदनेन मदेन च ।
बभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९
तां सखीरहितामेकामेकवस्त्रामलंकृताम् ।
ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युतम् ॥ १०
तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः ।
क्षामकण्ठश्च विप्रर्षिस्तपोबलसमन्वितः ।

तामावभाषे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै ११
ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ।
कौतूहलात्कण्टकेन बुद्धिमोहबलात्कृता ।
किंनु खल्विदमित्युक्त्वा निर्विभेदास्य लोचने ॥
अक्रुद्ध्यत्स तथा विद्धे नेत्रे परममन्युमान् ।
ततः शर्यातिसैन्यस्य शक्रन्मूत्रे समावृणोत् ॥ १३
ततो रुद्धे शक्रन्मूत्रे सैन्यमासीत्सुदुःखितम् ।
तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत्स पार्थिवः ॥ १४
तपोनित्यस्य दृढस्य रोषणस्य विशेषतः ।
केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ।
ज्ञातं वा यदि वाऽज्ञातं तद्दुतं ब्रूत माचिरम् १५
तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विब्रोऽपकृतं वयम् ।
सर्वोपायैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु ॥ १६
ततः स पृथिवीपालः साम्रा चोग्रेण च स्वयम् ।
पर्यपृच्छत्सुहृद्गर्गं पर्यजानन्न चैव ते ॥ १७
आनाहार्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम् ।
पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुकन्येदमथाब्रवीत् ॥ १८
मयाऽटन्त्येह वल्मीके दृष्टं सत्त्वमभिज्वलत् ।
खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विद्धमन्तिकात् ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु वल्मीकं शर्यातिस्तूर्णमभ्ययात् ।
तत्रापश्यत्तपोवृद्धं चन्द्रादित्यसमप्रभम् ॥ २०
अयाचदथ सैन्यार्थं प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ।
अज्ञानाद्बालया यत्ते कृतं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥ २१

सोमस्य पीथः पानं तद्वन्तौ सोमपीथिनौ ॥ २६ ॥ द्वाविंशत्य-
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

वीरस्थानेन वीरासनेन ॥ २ ॥ क्षामकण्ठः क्षीणध्वनिः

अतएव सा तद्वचनं न शृणोति ॥ ११ ॥ वयोवृद्धं च भार्ग-
वम् इति झ. घ. पाठः ॥ २० ॥ त्रयोविंशत्यधिकशतत-
मोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ।
 अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया ॥ २२
 रूपौदार्यसमायुक्तां लोभमोहबलात्कृताम् ।
 तामेव प्रतिगृह्णाहं राजन्दुहितरं तव ।
 शंस्यामीति महीपाल सत्यमेतदब्रवीमि ते ॥ २३
 लोमश उवाच ।
 ऋपेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।

ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ २४
 प्रतिगृह्य च तां कन्यां भगवान्प्रससाद ह ।
 प्राप्तप्रसादो राजा वै ससैन्यः पुरमाव्रजत् ॥ २५
 सुकन्याऽपि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता ।
 नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २६
 अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषुरनसूयिका ।
 समाराधयत क्षिप्रं च्यवनं सा शुभानना ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

कदाचन च्यवनाश्रममुपागताभ्यामश्विभ्यां भार्यात्वाय सुकन्यांप्रति प्रार्थनम् ॥ १ ॥ तदकामयमानां तां प्रत्यश्विभ्यां
 स्वप्रसादाच्च्यवने रूपयौवनसंपन्ने सति तुल्यरूपेषु त्रिषु कस्यचिद्द्वरणचोदना ॥ २ ॥ भर्त्राज्ञया तथा तदङ्गीकारे च्यवनेन
 सहाश्विभ्यां सरसोऽन्तर्जले निमज्जनम् ॥ ३ ॥ सुकन्यया निमज्ज्योत्थितेषु सरूपेषु त्रिषु तेषु स्वपातिव्रत्यमहिम्ना च्यवन-
 स्त्वेव वरणम् ॥ ४ ॥ ततस्तुष्टेन च्यवनेनाश्विनोः सोमरसदापनप्रतिज्ञानम् ॥ ५ ॥

लोमश उवाच ।
 कस्य चित्त्वथ कालस्य त्रिदशावश्विनौ नृप ।
 कृताभिषेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १
 तां दृष्ट्वा दर्शनीयाङ्गीं देवराजमुतामिव ।
 ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावश्विनाविदम् ॥ २
 कस्य त्वमसि वामोरु वनेऽस्मिन्किं करोषि च ।
 इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाख्याहि शोभने ३
 ततः सुकन्या संवीता तावुवाच सुरोचमौ ।
 शर्यातितनयां वित्तं भार्या मां च्यवनस्य च ॥ ४
 'नाम्ना चाहं सुकन्येति नृलोकेऽस्मिन्प्रतिष्ठिता ।
 साऽहं सर्वात्मना नित्यं भर्तारमनुवर्तिनी ॥' ५
 अथाश्विनौ ग्रहस्यैतामब्रूतां पुनरेव तु ।
 कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ताऽऽगता वने ६
 भ्राजसेऽस्मिन्वने भीरु विद्युत्सौदामनी यथा ।
 न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याव भामिनि ७
 अनाभरणसंपन्ना परमाम्बरवर्जिता ।
 शोभयस्यधिकं भद्रे वनमप्यनलंकृता ॥ ८
 सर्वाभरणसंपन्ना परमाम्बरधारिणी ।
 शोभेथास्त्वनवद्याङ्गि न त्वेवं मलपङ्क्तिनी ॥ ९

कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
 त्वमुपास्ते ह कल्याणि कामभोगवहिष्कृतम् १०
 असमर्थं परित्राणे पोषणे तु शुचिसिते ।
 सा त्वं च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः ॥ ११
 पत्यर्थं देवगर्भाभे मा वृथा यौवनं कृथाः ।
 एवमुक्ता सुकन्याऽपि सुरौ ताविदमब्रवीत् ॥ १२
 रताऽहं च्यवने पत्यौ मैवं मां पर्यशङ्कतम् ।
 तावब्रूतां पुनस्त्वेनामावां देवभिषग्वरौ ॥ १३
 युवानं रूपसंपन्नं करिष्यावः पतिं तव ।
 ततस्तस्यावयोश्चैव वृणीष्वान्यतमं पतिम् ।
 एतेन समयेनैनमामत्रय पतिं शुभे ॥ १४
 सा तयोर्वचनाद्राजन्नुपसंगम्य भार्गवम् ।
 उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति ॥ १५
 तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिति ।
 'सा भर्त्रा समनुज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् १६
 श्रुत्वा तदश्विनौ वाक्यं तस्यास्तत्क्रियतामिति ।'
 ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ॥ १७
 ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह ।
 अश्विनावपि तद्राजन्सरः प्राविशतां तदा ॥ १८

विवृतामनाच्छादिताम् ॥ १ ॥ ततः सुकन्या सत्रीडेति ज्ञ.

पाठः ॥ ४ ॥ चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

ततो मुहूर्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्त्रयः ।
 दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 तुल्यवेषधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ १९
 तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे ।
 अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ २०
 'त्वमश्विनोरन्यतरं च्यवनं वा यशस्विनि ।'
 यत्र वाऽप्यभिकामाऽसि तं वृणीष्व सुशोभने ॥
 सा समीक्ष्य तु तान्सर्वास्तुल्यरूपधरान्स्थितान् ।
 निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वव्रे स्वकं पतिम् ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

च्यवनस्य यौवनलभश्रवणहृष्टेन शर्यातिना तदाश्रमाभिगमनम् ॥ १ ॥ च्यवनेन शर्यातिर्याजनम् ॥ २ ॥ तत्र च्यव-
 नेनाश्विभ्यां स्वप्रतिश्रुतसोमरसदानोद्यमे इन्द्रेण तस्य हननाय बाहुना वज्रोद्यमनम् ॥ ३ ॥ तद्बाहुसंस्तम्भनपूर्वकं च्यव-
 नसृष्टया कृत्या शक्रप्रत्यभिसरणम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।

ततः श्रुत्वा तु शर्यातिर्वयस्थं च्यवनं कृतम् ।
 सुहृष्टः सेनया सार्धमुपायाद्भार्गवाश्रमम् ॥ १
 च्यवनं च सुकन्यां च दृष्ट्वा देवसुताविव ।
 रेमे सभार्यः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव २
 ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ।
 उपोषविष्टः कल्याणीः कथाश्रक्ते मनोरमाः ॥ ३
 अथैनं भार्गवो राजन्नुवाच परिसान्त्वयन् ।
 याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभारानुपकल्पय ॥ ४
 ततः परमसंहृष्टः शर्यातिरवनीपतिः ।
 च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५
 प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमत् ।
 कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ६
 तत्रैनं च्यवनो राजन्याजयामास भार्गवः ।
 अद्भुतानि च तत्रासन्यानि तानि निबोध मे ॥ ७
 अगृह्णाच्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा ।
 तमिन्द्रो वारयामास गृह्णानं स तयोर्ग्रहम् ॥ ८

वयस्थं युवानम् ॥ १ ॥ संभारान् यज्ञोपकरणानि ॥ ४ ॥
 ग्रहं सोमस्य । गृह्णानं तयोरर्थे ॥ ८ ॥ सर्वं सोमम् ॥ ११ ॥

इन्द्र उवाच ।

उभावेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः ।
 भिषजौ दिवि देवानां कर्मणा तेन नार्हतः ॥ ९
 च्यवन उवाच ।
 मावमंस्था महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ ।
 यौ चक्रतुर्मा मघवन्वृन्दारकमिवाजरम् ॥ १०
 क्रते त्वां विबुधांश्चान्यान्कथं वै नार्हतः सवम् ।
 अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्वि पुरंदर ॥ ११
 इन्द्र उवाच ।
 चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ।
 लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ १२
 लोमश उवाच ।
 एतदेव तदा वाक्यमाग्नेडयति वासवे ।
 अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३
 ग्रहीष्यन्तं तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा ।
 समीक्ष्य बलभिदेव इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
 आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।

भैषज्यात्कर्मणो निन्धाविति क. पाठः ॥ १२ ॥ आग्नेडयति
 पुनःपुनरावर्तयति ॥ १३ ॥ पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः १२५

वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५
 एवमुक्तः सयन्निद्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः ।
 जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम् ॥ १६
 ततोऽसौ प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः ।
 तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७
 तं स्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् ।
 कृत्यार्थीं सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ॥ १८
 ततः कृत्याऽथ संजज्ञे मुनेस्तस्य तपोबलात् ।
 मदो नाम महावीर्यो बृहत्कायो महासुरः ॥ १९
 शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यं तु सुरासुरैः ।
 तस्यास्यमभवद्धोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ॥ २०

हनुरेका स्थिता त्वस्य भूमावेका दिवं गता ।
 चतस्रश्चायता दंष्ट्रा योजनानां शतंशतम् ॥ २१
 इतरे तस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ।
 प्रासादशिखराकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः ॥ २२
 बाहू परिघसंकाशावायतावयुतं समौ ।
 नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्रं कालाग्निसंनिभम् ॥ २३
 लेलिहज्जिह्वा वक्रं विद्युच्चपललोल्या ।
 व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्प्रसन्निव जगद्वलात् ॥ २४
 स भक्षयिष्यन्संकुद्धः शतक्रतुष्पाद्रवत् ।
 महता घोररूपेण लोकाञ्छब्देन नादयत् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

इन्द्राभिष्टुतेन च्यवनेन तस्मिन्स्वप्रयुक्तकृत्यायास्ततो विनिवर्त्य रुथादिषु विभजनम् ॥ १ ॥ लोमशेन सुकन्योपाख्यान-
 समापनपूर्वकं युधिष्ठिराय नानातीर्थमहिमानुवर्णनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
 आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् १
 भयात्संस्तम्भितभुजः सृक्किणी लेलिहन्मुहुः ।
 ततोऽब्रवीद्देवराजश्च्यवनं भयपीडितः ॥ २
 सोमार्हावश्विनावेतावद्य प्रभृति भार्गव ।
 भविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ॥ ३
 न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेष परो विधिः ।
 जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या त्वं करिष्यसि ४
 सोमपावश्विनावेतौ यथा वाद्य कृतौ त्वया ।
 'तथैव मामपि ब्रह्मञ्ज्रेयसा योक्तुमर्हसि ॥' ५
 भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ।
 सुकन्यायाः पितृश्चास्य लोके कीर्तिः प्रथेदिति ६
 अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनम् ।
 तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेवं यथेच्छसि ॥ ७
 एवमुक्तस्य शक्रेण च्यवनस्य महात्मनः ।

स मन्युर्व्यगमञ्छीघ्रं मुमोच च पुरंदरम् ॥ ८
 मदं च व्यभजद्राजन्पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ।
 अक्षेषु मृगयायां च पूर्वसृष्टं पुनः पुनः ॥ ९
 तदा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतर्प्य चेन्दुना ।
 अश्विभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं नृपम् ॥
 विख्याप्य वीर्यं लोकेषु सर्वेषु वदतांवरः ।
 सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुकूलया ॥ ११
 तस्यैतद्विजसंघुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ।
 अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितृन्देवांश्च तर्पय ॥ १२
 एतदृष्ट्वा महीपाल सिकताशं च भारत ।
 सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् ॥ १३
 पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ।
 स्थाणोर्मन्त्राणि च जपन्सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत १४
 संधिर्द्वयोर्नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
 अयं हि दृश्यते पार्थ सर्वपापप्रणाशनः ।
 अत्रोपस्पृश चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ॥ १५

सृक्किणी गल्लगभौ ॥ २ ॥ वचो ब्रह्मन्ब्रवीमि ते इति क.
 पाठः ॥ ३ ॥ संप्रति कलिद्वारपरसंभावपि अत्र तीर्थं त्रेताद्वा-
 वन० २६

पारसंधितुल्यः कालोस्ति । अत्र स्नानानां कलिस्पर्शो नास्तीति
 भावः ॥ १५ ॥

आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
 सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ॥ १६
 चैत्याश्चैते बहुविधास्त्रिदशानां युधिष्ठिर ।
 एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते ।
 वैखानसप्रभृतयो बालखिल्यास्तथैव च ॥ १७
 शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
 सर्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥ १८
 शान्तनुश्चात्र राजेन्द्र शुनकश्च नराधिपः ।
 नरनारायणौ चोभौ तपस्तत्त्वा चिरं नृप ।
 स्थानं सनातनं प्राप्तावीश्वरध्यानतत्परौ ॥ १९
 इह नित्याश्रया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
 आर्चीकपर्वते तेपुस्तान्यजस्व युधिष्ठिर ॥ २०

इह ते वै चरुन्प्राश्रनृषयश्च विशांपते ।
 यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः ॥ २१
 यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्शन ।
 सर्वे चात्र गमिष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव ॥ २२
 एतत्प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजेश्वर ।
 यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वमागताः ॥ २३
 इह तेऽप्यवसत्राजञ्जान्ताः परमधर्मिणः ।
 मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ॥ २४
 एषा सा यमुना राजन्महर्षिगणसेविता ।
 नानायज्ञचिता राजन्पुण्या पापभयापहा ॥ २५
 अत्र राजा महेष्वासो मांधाताऽयजत स्वयम् ।
 साहदेविश्च कौन्तेय सोमको ददतांवरः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति मान्धातुपदप्रवृत्तिनिमित्तकथनपूर्वकं मांधातुचरित्रकीर्तनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 कथं जातो महाब्रह्मन्यौवनाश्वो नृपोत्तमः ॥ १
 कथं चैनां परां ख्यातिं प्राप्तवानमितद्युतिः ।
 यस्य लोकास्त्रयो वश्या विष्णोरिव महात्मनः ॥ २
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ।
 'सत्यकीर्तेर्हि मान्धातुः कथ्यमानं त्वयाऽनघ' ३
 यथा मान्धातुशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः ।
 जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितम् ॥ ४
 लोमश उवाच ।
 शृणुष्वभावितो राजन्राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
 यथा मान्धातुशब्दो वै लोकेषु परिगीयते ॥ ५
 इक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो महीपतिः ।
 सोऽयजत्पृथिवीपालः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ६

अश्वमेधसहस्रं च प्राप्य धर्मभृतांवरः ।
 अन्यैश्च क्रतुभिर्मुखैरयजत्स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ७
 अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा महाव्रतः ।
 मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो बभूव ह ।
 शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मवान् ॥ ८
 स कदाचिन्नृपो राजन्नुपवासेन दुःखितः ।
 पिपासाशुष्कहृदयः प्रविवेशाश्रमं भृगोः ॥ ९
 तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगुनन्दनः ।
 इष्टिं चकार सौद्युम्नेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ १०
 संभृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलशो महान् ।
 तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः ॥ ११
 यत्प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतम् ।
 'तद्वारि विहितं राजन्यस्मिन्नासीत्सुसंस्कृतम् ।'
 तं न्यस्य वेद्यां कलशं सुषुपुस्ते महर्षयः ॥ १२

सदास्रोतः सदा प्रवाहयुक्तम् ॥ १६ ॥ त्रीणि शृङ्गाणीति त्रिकोणं
 वाराणसीक्षेत्रम् । त्रीणि प्रस्रवणानीति च प्रयागम् । एतानि
 सर्वाणि अनुपरिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ १८ ॥ तेपुस्तपश्चक्रुः
 ॥ २० ॥ साहदेविः सृजयपुत्रस्य पुत्रः ॥ २६ ॥

षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

यौवनाश्वो युवनाश्वपुत्रः । यौवनाश्विर्नृपोत्तम इति क. पाठः
 ॥ १ ॥ आत्मानं चित्तम् । आत्मवान् जितचित्तः । संयोज्ये-
 ष्टदेवतया ऐक्यं नीत्वा ॥ ८ ॥ सौद्युम्नेः युवनाश्वस्य ॥ १० ॥

रात्रिजागरणाच्छान्तान्सौद्युम्निः समतीत्य तान् ।
 शुष्ककण्ठः पिपासार्तः पानीयार्थं भृशं नृपः ।
 तं प्रविश्याश्रमं शान्तः पानीयं सोऽभ्ययाचत ॥ १३
 तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा ।
 नाश्रौषीत्कथन तदा शकुनेरिव वाशतः ॥ १४
 ततस्तं कलशं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवासृजत् ॥ १५
 स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्तो महीपतिः ।
 निर्वाणमगमद्वीमान्सुसुखी चाभवत्तदा ॥ १६
 ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त मुनयः सतपोधनाः ।
 निस्तोयं तं च कलशं ददृशुः सर्व एव ते ॥ १७
 कस्य कर्मेदमिति ते पर्यपृच्छन्समागताः ।
 युवनाश्वो ममेत्येवं सत्यं समभिपद्यत ॥ १८
 न युक्तमिति तं ग्राह भगवान्भार्गवस्तदा ।
 सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव संभृताः ॥ १९
 मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणम् ।
 पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम ॥ २०
 महाबलो महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ।
 यः शक्रमपि वीर्येण गमयेद्यमसादनम् ॥ २१
 अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादितम् ।
 अब्भक्षणं त्वया राजन्न युक्तं कृतमद्य वै ॥ २२
 न त्वद्य शक्यमस्माभिरतत्कर्तुमतोऽन्यथा ।
 नूनं दैवकृतं ह्येतद्यदेवं कृतवानसि ॥ २३
 पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ।
 आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्यसंभृताः ॥ २४
 ताभ्यस्त्वमात्मना पुत्रमीदृशं जनयिष्यसि ।
 विधास्यामो वयं तत्र तवेष्टिं परमाद्भुताम् ॥ २५
 यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ।
 'न च प्राणैर्महाराज वियोगस्ते भविष्यति ॥ २६
 मा खिदस्त्वं हि राजेन्द्र दैवं हि बलवत्तरम् ।'
 गर्भधारणजं वाऽपि न खेदं समवाप्स्यसि ॥ २७

वाशतः शब्दं कुर्वतः ॥ १४ ॥ निर्वाणं तपःफलम् ॥ १६ ॥
 इष्टिमिच्छितम् ॥ २५ ॥ किं धास्यति पास्यति स्तन्याभावात्
 ॥ ३० ॥ मां धास्यति मां धाता । धातेति लुङ्न्तस्य व्या-
 ह्वानं धास्यतीति । प्रदेशिनीं तर्जनीम् ॥ ३१ ॥ किष्कून्

ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 वामं पार्श्वं विनिर्भिद्य सुतः सूर्य इव स्थितः ॥ २८
 निश्चक्राम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ।
 युवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
 ततः शक्रो महातेजास्तं दिदृक्षुरुपागमत् ।
 ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन्धास्यतीति किम् ॥ ३०
 प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसंदधे ।
 मामयं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वज्रिणा ।
 मां धातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ॥ ३१
 प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स शिशुस्तदा ।
 अवर्धत महातेजाः किष्कून्राजंस्त्रयोदश ॥ ३२
 वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्वस्त्राणि चेश्वरम् ।
 उपतस्थुर्महाराजं ध्यातमात्राणि सर्वशः ॥ ३३
 धनुराजगवं नाम शराः शृङ्गोद्भवाश्च ये ।
 अभेद्यं कवचं चैव सद्यस्तमुपशिथियुः ॥ ३४
 सोऽभिषिक्तो भगवता स्वयं शक्रेण भारत ।
 धर्मेण व्यजयल्लोकांस्त्रीन्विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३५
 तस्याप्रतिहतं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
 रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३६
 तस्येयं वसुसंपूर्णा वसुधा वसुधाधिप ।
 तेनेष्टं विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३७
 चित्तचैत्यो महातेजा धर्मान्प्राप्य च पुष्कलान् ।
 शक्रस्यार्धासनं राजल्लब्धवानमितद्युतिः ॥ ३८
 एकाह्वा पृथिवी तेन धर्मेनित्येन धीमता ।
 विजिता शासनादेव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३९
 तस्य चैत्यैर्महाराज क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
 चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत्किंचिदनावृतम् ४०
 तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना ।
 ब्राह्मणेभ्यो महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ४१
 तेन द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महात्मना ।
 वृष्टं सस्यविवृद्धयर्थं मिषतो वज्रपाणिनः ॥ ४२

हस्तान् वितस्तीन्वा ॥ ३२ ॥ चक्रमाज्ञा ॥ ३६ ॥ चित्तचैत्यः
 कृतचयनकटुः ॥ ३८ ॥ पद्मं शतकोटयस्तेषामपि सहस्राणि
 दश ॥ ४१ ॥

तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
 गर्जन्निव महामेघः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४३
 प्रजाश्चतुर्विधास्तेन त्राता राजन्कृतात्मना ।
 तेनात्मतपसा लोकास्तापिताश्चातितेजसा ॥ ४४
 तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः ।
 यस्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ४५
 'तथा त्वमपि राजेन्द्र मान्धातेव महीपतिः ।

धर्मं कृत्वा महीं रक्ष स्वर्गलोकं गमिष्यसि ॥' ४६
 एतत्ते सर्वमाख्यातं मान्धातुश्चरितं महत् ।
 जन्म चाग्र्यं महीपाल यन्मां त्वं परिपृच्छसि ४७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन महर्षिणा ।
 पप्रच्छानन्तरं भूयः सोमकं प्रति भारत ॥ ४८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

सोमकनामकेन राज्ञा भार्याशतोद्वाहेपि ज्येष्ठायामेव जन्तुनामकैकापत्यजननम् ॥ १ ॥ पिपीलिकादष्टसुतदुःखदर्शन-
 निर्विण्णेन तेन राज्ञा ऋत्विजंप्रति बहुपुत्रोत्पादनोपायप्रश्नः ॥ २ ॥ ऋत्विजा राजानंप्रति जन्तोः पशुकरणेन होमे तद्व-
 पात्राण्यनेन भार्याशते पुत्रशतजननोक्तिः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 कथंवीर्यः स राजाऽभूत्सोमको ददतांवरः ।
 कर्माण्यस्य प्रभावं च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
 लोमश उवाच ।
 युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
 तस्य भार्याशतं राजन्सदृशीनामभूत्तदा ॥ २
 स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।
 कंचिन्नासादयामास कालेन महता ह्यपि ॥ ३
 कदाचित्तस्य दृढस्य यतमानस्य धीमतः ।
 जन्तुर्नाम सुतस्तस्य ज्येष्ठार्यां समजायत ॥ ४
 तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ।
 सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्विशंपते ॥ ५
 ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत्स्फिचि ।
 स दष्टो ह्यरुदद्राजंस्तेन दुःखेन बालकः ॥ ६
 ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन्मृशदुःखिताः ।
 प्रवार्य जन्तुं सहसा स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७
 तमार्तनार्दं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
 अमात्यपर्वदो मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजा ॥ ८
 ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।

चतुर्विधाः सुरनरतिर्यक्स्थावराः ॥ ४४ ॥ सप्तविंशल्य-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

तस्यै क्षत्ता यथावृत्तमाचक्षे सुतं प्रति ॥ ९
 त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
 प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिंदमः ॥ १०
 सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृपः ।
 ऋत्विजा सहितो राजन्सहामात्य उपाविशत् ॥ ११
 सोमक उवाच ।
 धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
 नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२
 इदं भार्याशतं ब्रह्मन्परीक्ष्य सदृशं प्रभो ।
 पुत्रार्थिना मया वोढं न तासां विद्यते प्रजा ॥ १३
 एकः कथंचिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
 यतमानासु सर्वासु किन्तु दुःखमतः परम् ॥ १४
 वयश्च समतीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम ।
 आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥ १५
 स्यात्तु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।
 महता लघुना वाऽपि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ १६
 ऋत्विगुवाच ।
 अस्ति चैतादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।
 यदि शक्नोषि तत्कर्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥ १७

स्फिचि कथ्याम् ॥ ६ ॥ अमात्यपर्वदो मध्ये मन्त्रिसभान्तः
 ॥ ८ ॥ क्षत्ता दौवारिकः ॥ ९ ॥

सोमक उवाच ।

कार्यं वा यदि वाऽकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।

कृतमेवेति तद्विद्धि भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १८

ऋत्विगुवाच ।

यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते ऋतौ ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

ऋत्विक्कोदनया सोमकेन राज्ञा जन्तुनामकपुत्रवपाया होमे तद्गन्धाघ्राणनेन तद्गार्वाशते पुत्रशतोत्पत्तिः ॥ १ ॥ लोकान्तरं गतेन सोमकेन ऋत्विजा सह तद्भोग्यस्वपुत्रहननजनारकीयदुःखानुभवपूर्वकं तेन सहैव स्वीयसुकृतफलोपभोगः ॥ २ ॥

सोमक उवाच ।

ब्रह्मन्यद्यद्यथा कार्यं तत्कुरुष्व तथातथा ।

पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १

लोमश उवाच ।

ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।

मातरस्तु बलात्पुत्रमपाकार्षुः कृपान्विताः ॥ २

हा हताः सेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमाहताः ।

तं मातरः प्रत्यकर्षन्गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥ ३

सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोपि स्म कर्षति ।

कुररीणामिवातार्तानामपाकृष्य तु तं सुतम् ॥ ४

विशस्य चैनं विधिवद्रूपमस्य जुहाव सः ।

वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ॥ ५

आर्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन ।

सर्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः पार्थिवाङ्गनाः ॥ ६

ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशांपते ।

जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ॥ ७

जन्तुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्र्यामेव पूर्ववत् ।

* स तासामिष्ट एवासीन्न तथाऽन्ये निजाः सुताः ८

तच्च लक्षणमस्यासीत्सौवर्णं पार्श्वे उत्तरे ।

तस्मिन्पुत्रशते चाय्यः स बभूव गुणैरपि ॥ ९

ततः स लोकमगमत्सोमकस्य गुरुः परम् ।

अन्वक्षमेव पश्चात्तु सोमकोप्यगमत्परम् ॥ १०

ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥ १९

वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः ।

ततस्ताः सुमहावीर्याञ्जनयिष्यन्ति ते सुतान् २०

तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः ।

उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ॥ २१

अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः ।

तमपृच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ॥ ११

तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना भृशम् ।

त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलम् १२

एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्धर्मराजमथाब्रवीत् ।

अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः ॥ १३

मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ।

‘सोहमात्मानमाधास्ये नरके मुच्यतां गुरुः ॥’ १४

धर्म उवाच ।

नान्यः कर्तुः फलं राजन्नुपभुङ्क्ते कदाचन ।

इमानि तव दृश्यन्ते फलानि वदतांवर ॥ १५

सोमक उवाच ।

पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनम् ।

इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ १६

नरके वा धर्मराज कर्मणाऽस्य समो ह्यहम् ।

पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदम् ॥ १७

धर्मराज उवाच ।

यद्येवमीप्सितं राजन्मुञ्चास्य सहितः फलम् ।

तुल्यकालं सहानेन पश्चात्प्राप्स्यसि सद्गतिम् १८

लोमश उवाच ।

स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।

क्षीणपापश्च तस्मात्स विमुक्तो गुरुणा सह ॥ १९

जन्तुना पशुभूतेन ॥ १९ ॥ अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

वाशन्त्यः क्रोशन्त्यः ॥ ३ ॥ वपां देहान्तर्गतमपूपाकारं मांसम् ॥ ५ ॥ लक्षणं चिह्नम् ॥ ९ ॥ सोमकस्य ऋत्विगिति शेषः ॥ १० ॥

लेभे कामाञ्जुभान्राजन्कर्मणा निर्जितान्स्वयम् ।
सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ २०
एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोमे विराजते ।

क्षान्त उष्यात्र षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ २१
एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः ।
षड्रात्रं नियतात्मानः सज्जीभव कुरुद्वह ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

युधिष्ठिरेण मार्कण्डेयाश्रमगमनम् ॥ १ ॥ लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति संग्रहेण मार्कण्डेयचरित्रकथनम् ॥ २ ॥

‘वैशंपायन उवाच ।

सोमकस्याश्रमे पुण्ये धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
षड्रात्रमुष्य नियतो आत्रादिभिररिंदमः ।
तस्मान्निर्गम्य सहसा दिशं प्रायात्तथोत्तराम् ॥ १
बहुदूरं ततो गत्वा वनं तत्र मनोहरम् ।
बहुपुष्पफलाकीर्णं महानद्युपशोभितम् ॥ २
दृष्ट्वा पप्रच्छ राजाऽसौ लोमशं मुनिसत्तमम् ।
किमिदं दृश्यते रम्यं वनं बहुमृगद्विजम् ॥ ३
बहुपुष्पफलोपेतं मुनिसङ्घैर्निषेवितम् ।
स्रवन्त्या च समायुक्तं महत्या पुण्यतोयया ॥ ४
ऋषीणामाश्रमाः पुण्या दृश्यन्ते विविधा मुने ।
कस्यायमाश्रमः पुण्यः कस्येमे मुनयोऽमलाः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं वद त्वं वदतांवर ॥ ५
लोमश उवाच ।
शृणु राजेन्द्र भद्रं ते वनस्यास्य पुरातनम् ।
वृत्तान्तं निखिलेनाद्य प्रोच्यमानं मयाऽनघ ॥ ६
मृकण्डुपुत्रो मेधावी मार्कण्डेयो महामुनिः ।
बाल एव महाबुद्धिः सर्वविद्याविशारदः ॥ ७
मातापित्रोः प्रियं कुर्वन्स्तपोर्यं वनमाविशत् ।
अत्राश्रमपदं कृत्वा तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८
ग्रीष्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः ।
जलस्थः शिशिरे योगी बहुकालमवर्तत ॥ ९
ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ।
जितेन्द्रियो जितप्राणश्चिन्तयन् दृढमव्ययम् ।
अनाहारो जितक्रोधश्चिरमेवमवर्तत ॥ १०

एतस्मिन्नन्तरे राजन्ननाट्टष्टिः सुदारुणा ।
संभूता सर्वसंहर्त्री तया दग्धं चराचरम् ॥ ११
अनाट्टष्ट्यां प्रवृत्तायां सर्वे च निधनं गताः ।
केचिदन्ये महात्मानो मुनयो द्विजपुङ्गवाः ॥ १२
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः सर्वाश्च योषितः ।
पशुपक्षिमृगाः सर्वे क्षुत्पिपासासमाकुलाः ।
कृशाः शुष्कोष्ठकण्ठाश्च श्रान्ता भ्रान्ता विचेतसः ॥
केनचित्पुण्यशेषेण मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
आश्रमं शनकैः प्राप्ता मूर्च्छिताः सहसाऽपतन् ॥ १४
समाधिविरतो योगी मार्कण्डेयो महातपाः ।
तद्रनं निविडं दृष्ट्वा जनैः क्षुत्तृदसमाकुलैः ॥ १५
दयाद्रिहृदयो योगी शिवं ध्यात्वा हृदम्बुजे ।
तेषां संरक्षणार्थाय वेदगन्धिस्त्रेण सः ।
आजुहाव तदा गङ्गां तपोयोगेन भारत ॥ १६
गङ्गा समागता शीघ्रं तेनाहृताऽतिपावना ।
नाम्ना वेदनदीत्येव प्रख्याता लोकपावना ॥ १७
पर्जन्यश्च समाहूतः सुखं वर्षति भारत ।
सस्यानि च समृद्धानि फलमूलान्यनेकशः ।
संभूतान्यत्र राजेन्द्र सर्वे ते रक्षिता जनाः ॥ १८
मार्कण्डेयं प्रशंसन्तो जनाः सर्वे द्विजातयः ।
चिरं सुखमवर्तन्त तेन संरक्षिता नृप ॥ १९
एवं विधाय रक्षां स सर्वेषां पुण्यकर्मणाम् ।
पुनश्चचार च तपः परमेश्वरतुष्टये ॥ २०
एवं बहुतिथे काले प्रादुरासीन्महेश्वरः ॥ २१
दृष्ट्वा च सर्वदेवेशं चन्द्रमौलिमुमापतिम् ।

क्षान्तः क्षमावान् । उष्य उषित्वा ॥ २१ ॥

एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

ब्रह्मविष्णवादिभिर्देवैः सिद्धविद्याधरोरगैः ॥ २२
 गन्धर्वयक्षप्रवरैः सकिन्नरपतत्रिभिः ।
 स्तूयमानं महादेवमव्ययं निष्कलं शिवम् ।
 प्रणनाम मुनिर्भक्त्या साष्टाङ्गं च पुनः पुनः ॥ २३
 प्रणम्योत्थाय सहसा बद्धाञ्जलिपुटो मुनिः ।
 तुष्टाव विविधैः स्तोत्रैर्महादेवं जगत्पतिम् ॥ २४
 तमुवाच महादेवो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।
 वरं वरय भद्रं ते वरदोस्मि मुने तव ॥ २५
 एवं संबोधितस्तेन शिवेन परमात्मना ।
 सगद्गदमिदं वाक्यमुवाच परमेश्वरम् ॥ २६
 नान्यं वरं वृणे शंभो विना त्वत्पादपङ्कजे ।
 भक्तिं ह्यनन्यसुलभां स्वामिन्नव्यभिचारिणीम् ॥ २७
 एवमुक्तोऽथ मुनिना भगवानीश्वरेश्वरः ।

पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं मार्कण्डेयं महामुनिम् ॥ २८
 सम्यगाराधितः पित्रा तव पुत्रार्थमादरात् ॥ २९
 शतायुर्निर्गुणः पुत्रः शुभः षोडशवार्षिकः ।
 उभयोरन्यमिच्छ त्वमित्युक्तः सोऽब्रवीच्च माम् ॥ ३०
 निर्गुणो मास्तु देवेश शतायुः षोडशाब्दकः ।
 सुगुणोऽस्तु सुतो मेऽद्य इति पित्रा वृतं पुरा ॥ ३१
 त्वया तप्तेन तपसा तोषितोऽहं भृशं मुने ।
 दीर्घमायुर्मया दत्तं मृत्युश्च प्रतिषेधितः ॥ ३२
 इत्युक्त्वा भगवानीशस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयोऽमलाः ॥ ३३
 अत्रैकरात्रमुषिताः सर्वे मृत्युं तरन्ति वै ।
 अत्रैव भरतश्रेष्ठ प्रयतो वस भूमिप ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति नानातीर्थमहिमानुवर्णनम् ॥ १ ॥

लोमश उवाच ।
 अस्मिन्किल स्वयं राजन्निष्टवान्वै प्रजापतिः ।
 सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥ १
 अम्बरीषश्च नाभाग इष्टवान्यमुनामनु ।
 यत्रेष्टा दशपद्मानि सदस्येभ्योऽभिसृष्टवान् ॥ २
 यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः ।
 देशश्च नाहुषस्यायं यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥ ३
 सार्वभौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः ।
 स्पर्धमानस्य शक्रेण तस्येदं यज्ञवास्त्वह ॥ ४

अभिसृष्टवान् दत्तवान् ॥ २ ॥ यज्ञवास्तु यज्ञभूमिः । इह
 अस्मिन्वास्तुनि । इदमुत्तरान्वयि ॥ ४ ॥ अग्निभिरग्निस्थापना-
 शैरिष्टकारचितैः स्थण्डिलैः ॥ ५ ॥ शमी आमिक्षार्थं दध्युत्पा-
 दनार्थमानीता शमीशाखा । एकपत्रा शातितपत्रा ॥ ६ ॥
 प्रसर्पणं संचारभूमिः । रौप्यायां रूप्यवत् श्वेतवर्णायां स्थल्यां
 नद्यां वा । सामीप्ये सप्तमी । प्रसर्पणं तीर्थमित्यन्ये ॥ ७ ॥
 अनुवंशं परंपरागतमाख्यानश्लोकम् । उल्लखलैरिति । उल्लखल-
 सहशानि स्त्रीणां कर्णाभरणानि भवन्तीति स्वयमुल्लखलैरेवाम-
 रणयुक्तासतीति शेषः । एतेन विवृतवेषत्वं पिशाच्याः ॥ ८ ॥

पश्य नानाविधाक्रूरैरग्निभिर्निचितां महीम् ।
 मज्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥ ५
 एषा शम्येकपत्रा सा शकटं चैतदुत्तमम् ।
 पश्य रामहृदानेतानपश्य नारायणाश्रमम् ॥ ६
 एतच्चर्चीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
 प्रसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः ॥ ७
 अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन ।
 उल्लखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत ॥ ८
 युगन्धरे दधि प्राश्य उषित्वा चाच्युतस्थले ।

युगन्धरे पयः प्राश्येति ध. पाठः । उक्तं भाषणमेवाह द्वाभ्यां
 युगन्धर इति । अस्मिन्तीर्थे सपुत्रा ब्राह्मणी स्नातुमागता तां
 प्रति पिशाची वदति । त्वया युगन्धरे पर्वते देशे वा दधि-
 प्राशनं कृतम् । तत्रोष्ट्रीक्षीरं गदैर्भ्यादिक्षीरं च दधि क्रियते ।
 तथा अच्युतस्थलाख्ये संकरजानां ग्रामे वासश्च कृतः । तथा भू-
 तिलयाख्ये दस्युग्रामेऽग्निदग्धानां मृतानां क्षेपणं यस्यां नद्यां
 क्रियते तस्यां स्नातासि । अतो दोषत्रयवती त्वम् । एतत्करणे
 हि प्रायश्चित्तं धर्मशास्त्रे प्रसिद्धम् । औष्ट्रमैकशफं क्षीरं सुरातु-
 ल्यमिति । संसृज्य संकरैः सार्धं प्राजापत्यं व्रतं चरेदिति । प्रोष्य

तद्वद्भूतलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमर्हसि ॥ ९
 एकरात्रमुषित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि ।
 एतद्वै ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तमितोऽन्यथा ॥ १०
 अद्य चात्र निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम ।
 द्वारमेतत्तु कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ॥ ११
 अत्रैव नाहुषो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।
 ययातिर्वहुरत्नौघैर्यत्रेन्द्रो मुदमभ्यगात् ॥ १२
 एतत्पुत्रावतरणं यमुनातीर्थमुत्तमम् ।
 एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाहुर्मनीषिणः ॥ १३
 अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः ।
 यूपोल्लखलिकास्तात गच्छन्त्यवभृथप्लवम् ॥ १४
 अत्र वै भरतो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।
 हयमेधेन यज्ञेन मेध्यमश्वमवासृजत् ॥ १५
 असकृत्कृष्णसारङ्गं धर्मेणाप्य च मेदिनीम् ।
 अत्रैव पुरुषव्याघ्र मरुत्तः सत्रमुत्तमम् ।
 प्राप चैवर्षिमुख्येन संवर्तेनाभिपालितः ॥ १६

अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वाँल्लोकान्पश्यति ।
 पूयते दुष्कृताच्चैव अत्रापि समुपस्पृश ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 तत्र सभ्रातृकः स्नात्वा स्तूयमानो महर्षिभिः ।
 लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
 सर्वाँल्लोकान्पश्यामि तपसा सत्यविक्रम ।
 इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९
 लोमश उवाच ।
 एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
 इह स्नात्वा तपोयुक्तांस्त्रीँल्लोकान्सचराचरान् ॥
 सरस्वतीभिर्मां पुण्यां पुण्यैकशरणावृताम् ।
 यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ २१
 इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः सुरर्षयः ।
 ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोपि च ॥ २२
 वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात्पञ्चयोजना ।
 कुरोर्वै यज्ञशीलस्य क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति सरस्वत्यादिमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥ तथा श्येनकपोतोपाख्यानकथनारम्भः ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 इह मर्त्यास्तनूस्त्यक्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति भारत ।
 मर्तुकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ॥ १
 एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा ।

भूतिलये विप्रः प्राजापत्यं व्रतं चरेदिति च । तच्च लया न
 कृतमतः कथमत्र वस्तुमिच्छसि । दोषवतामिह तीर्थे वासो
 दुर्लभ इत्यर्थः । एवं पिशाचीवाक्यं श्रुत्वापि सा ब्राह्मणी तत्र
 स्नानादिकं कृतवती । ततस्तथा राक्षसा तस्या घटपिठरादिकं
 नाशितम् । उक्तं च । एतत्तव दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तं तु द्रक्ष्यसीति ।
 वृत्तं जातम् । रात्रौ तु तव पुत्रमपि नाशयिष्यामीति भावः ।
 अथापि द्वितीयां रात्रिं वस्तुमिच्छसि चेत्तव भूयांसमपकारं
 करिष्यामीति युगन्धरादिदेशत्रयनिन्दापरत्वेन व्याख्या ॥ ९ ॥
 त्वंतु अब्रह्मवित् एकरात्रमेवात्र वस्तुं योग्या । यदि द्वितीयां
 वस्तुमिच्छसि तर्हि ते तव एतत् मदीयं वृत्तं भविष्यति मद्रत्
 पिशाची भूत्वात्र ज्ञानं न लप्स्यसे । एतदिति स्ववृत्तस्याभि-

इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ २
 एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौधवती नदी ।
 एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशांपते ॥ ३
 द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां दोषात्सरस्वती ।

नीय प्रदर्शनम् । द्वितीयदिनवासस्यैवैतत्फलं । द्वितीयरात्रिवासे
 तु इतोऽन्यथा अहल्यादिवन्मोहप्राप्त्या शिलाभावो भविष्यति ।
 तेन तीर्थदर्शनमपि न लप्स्यसे इति ॥ १० ॥ एतत्पक्षवटं
 नामेति क. पाठः ॥ १३ ॥ दन्तोल्लखलिनस्तत्रेति क. पाठः ।
 सारस्वतैर्ब्राह्मणैः ऋत्विग्भिर्भयैरीजानाः यूपोल्लखलिकाः यूपान्
 उल्लखलानि च यज्ञसाधनान्याददते यूपोल्लखलिकाः ॥ १४ ॥
 कृष्णसारङ्गं कृष्णहरिणसदृशं श्यामकर्णमित्यर्थः ॥ १६ ॥
 तीर्थान्तरमाह सरस्वतीति । पश्यैकशरणावृतामिति क. पाठः
 ॥ २१ ॥ एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

इह मर्त्यास्तपस्तप्तेति क. ध. पाठः ॥ १ ॥

प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि मां विदुः ४
 एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती ।
 यत्रैनामभ्यवर्तन्त दिव्याः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५
 एतत्सिन्धोर्महत्तीर्थं यत्रागस्त्यमरिंदम ।
 लोपासुद्रा समागम्य भर्तारमवृणीत वै ॥ ६
 एतत्प्रकाशते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते ।
 इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७
 एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् ।
 एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी ॥ ८
 अत्र वै पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः ।
 बद्धाऽत्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ९
 काश्मीरमण्डलं चैतत्सर्वपुण्यमरिंदम ।
 महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं ब्राह्मिणः सह ॥ १०
 यत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुषस्य च ।
 अग्रेष्वैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११
 एतद्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते ।
 वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥ १२
 एष वातिकषण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः ।
 नात्यवर्तत यद्वारं विदेहादुत्तरं च यः ॥ १३
 इदमाश्चर्यमपरं देशेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
 क्षीणे युगे तु कौन्तेय शर्वस्य सह पार्षदैः ।

सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः ॥ १४
 अस्मिन्सरसि सत्रैर्वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् ।
 यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारं शुभार्थिनः ॥ १५
 अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 क्षीणपापः शुभौल्लोकान्प्राप्नुते नात्र संशयः ॥ १६
 एष उज्जानको नाम पावकिर्यत्र शान्तवान् ।
 अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १७
 हृदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयम् ।
 आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना ॥ १८
 समाधीनां समासस्तु पाण्डवेयं श्रुतस्त्वया ।
 तं द्रक्ष्यसि महाराज भृगुतुन्दं महागिरिम् ॥ १९
 वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमोचनीम् ।
 महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां सुनिर्मलाम् ॥ २०
 जलां चोपजलां चैव यमुनामभितो नदीम् ।
 उशीनरो वै यत्रेष्टा वासवादत्यरिच्यत ॥ २१
 तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशांपते ।
 अभ्यागच्छन्नृपवरं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥ २२
 जिज्ञासमानो वरदौ महात्मानमुशीनरम् ।
 इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः २३
 ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाद्भयात् ।
 शरणार्थी तदा राजन्निलिल्ये भयपीडितः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

शिबिपरीक्षणार्थं श्येनीभूतेनेन्द्रेणानुव्रुतस्य कपोतरूपधारिणोऽज्ञेः शिबिप्रति शरणागतिः ॥ १ ॥ कपोतरिरक्षिष्या राज्ञा श्येनानुमत्या स्वशरीरोत्कृत्तमांसस्य कपोतेन सह तुलारोपणम् ॥ २ ॥ मांसापेक्षया कपोतस्य गौरवातिरेके राज्ञा स्वयमेव तुलारोहणम् ॥ ३ ॥ ततस्तुष्टाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां तत्प्रशंसनपूर्वकं स्वलोकगमनम् ॥ ४ ॥

श्येन उवाच ।

बद्धा पाशैरिति शेषः । विपाशः पाशहीनः । अतएव विपाशानाम् ॥ ९ ॥ वर्षं वसतिस्थानम् ॥ १२ ॥ यो रामः प्रख्यातः सत्य-
 विक्रमश्च विदेहादुत्तरं च यद्वारं यद्वर्षस्य द्वारं एषोऽनुभूयमानो
 वातिकषण्डो वातानीतः पद्मादिसमूहो नात्यवर्तत । तेन रामेण
 कृतमिति पूर्वोक्तान्वयः । पद्मादेवातानीतस्यात्राप्रवेशाद्रामसामर्थ्यं
 प्रत्यक्षमाश्चर्यमित्यर्थः । एष वाति मृकण्डो वै इति क. ध. पाठः
 ॥ १३ ॥ युगे पञ्चसंवत्सरात्मकं तस्मिन्क्षीणे समाप्ते सति
 यदा सौरसावनबार्हस्पत्यानाक्षत्रचान्द्राः संवत्सरा एककालं

धर्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्वे राजन्महीक्षितः ।

समाप्यन्ते स युगक्षयकालस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥ पावकिः
 स्कन्दः । शान्तवान् शमं प्राप । वसिष्ठोऽपि शान्तवान्
 एष उज्जानको नाम यवकीर्यत्र शान्तवानिति क. ध. पाठः
 ॥ १७ ॥ कुशवान् जलवान् । अकोपना जितकोपा ॥ १८ ॥
 समासः संक्षेपः । यस्मिन्देहे समाधिफलं भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥
 देवसमितिं राजसभाम् ॥ २२ ॥ निलिल्ये लीनः ॥ २४ ॥
 द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

स वै धर्मविरुद्धं त्वं कक्षात्कर्म चिकीर्षसि ॥ १
विहितं भक्षणं राजन्पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।
माहिंसीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृज्य मा नशः ॥ २
राजोवाच ।
संत्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृधुर्यं द्विजः ॥ ३
एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः ।
अप्रदाने परो धर्मः किं त्वं श्येनेह पश्यसि ॥ ४
प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः श्येन लक्ष्यते ।
मत्सकाशं जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ५
[यो हि कश्चिद्विजान्हन्याद्वा वा लोकस्य मातरम् ।
शरणागतं च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकम्] ६
श्येन उवाच ।
आहारात्सर्वभूतानि संभवन्ति महीपते ।
आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ७
शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् ।
न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्तयितुं चिरम् ॥ ८
भक्ष्याद्विलोपितस्याद्य मम प्राणा विशांपते ।
विसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमपुनर्भवम् ॥ ९
प्रमृते मयि धर्मात्मनपुत्रदारादि नङ्गयति ।
रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून्प्राणान्न रक्षसि ॥ १०
बहून्यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुवर्त्म तत् ।
अविरोधी तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रमः ॥ ११
विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुपाचरेत् ॥ १२
गुरुलाघवमाज्ञाय धर्माधर्मविनिश्चये ।
यतो भूयांस्ततो राजन्कुरु धर्मविनिश्चयम् ॥ १३
राजोवाच ।
बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ।
सुपर्णः पक्षिराद् किं त्वं धर्मं ज्ञात्वाऽभिभाषसे १४
तथाहि धर्मसंयुक्तं बहुचित्रं च भाषसे ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिति त्वां लक्षयाम्यहम् ।

मा रक्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि इति झ. पाठः ॥ २ ॥
कदलीस्कन्धमासजेति कदलीस्कन्धतुल्ये निःसारेऽस्मिन् धर्मे

शरणैषिपरित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ॥ १५
आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहंगम ।
शक्यश्चाप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥ १६
गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियतां यच्चान्यदिह काङ्क्षसि ॥ १७
श्येन उवाच ।
न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
भक्षयामि महाराज किं ममान्येन केनचित् ॥ १८
यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुङ्गव ।
तमुत्सृज्य महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ १९
श्येनाः कपोतान्खादन्ति श्रुतिरेषा सनातनी ।
मा राजन्सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमासज ॥ २०
राजोवाच ।
राष्ट्रं शिवीनामृद्धं वै शाधि पक्षिभिरर्चितः ।
कृत्स्नमेतन्मया दत्तं राजवद्विहगोत्तम ॥ २१
यं वा कामयसे कामं श्येन सर्वं ददानि ते ।
विनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतम् ॥ २२
येनेमं स्थापयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् २३
श्येन उवाच ।
उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २४
यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम ।
त्वया प्रदेयं तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २५
राजोवाच ।
अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माभियाचसे ।
तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् २६
लोमश उवाच ।
अथोत्कृत्य स्वमांसं तु राजा परमधर्मवित् ।
तुलयामास कौन्तेय कपोतेन समं विभो ॥ २७
ध्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २८
न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।

मा सज्जो भवेत्यर्थः ॥ २० ॥ त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः
॥ १३३ ॥

तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥२९॥
 श्येन उवाच ।
 इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् ।
 जिज्ञासमानौ धर्मं त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ ३० ॥
 यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशांपते ।
 एषा ते शाश्वती कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥३१॥
 यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
 तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥

इत्युक्त्वा भूमिपतये तस्मै दत्त्वा यथेप्सितम् ।
 प्रशस्य जग्मतू राजन्निन्द्राग्नी तुष्टमानसौ ॥ ३३ ॥
 उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ।
 विभ्राजमानो वपुषाऽप्यारुरोह त्रिविष्टपम् ॥ ३४ ॥
 तदेतत्सदनं राजन्राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
 पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३५ ॥
 तत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः ।
 दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन्पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ॥ ३६ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

लोमशेन श्वेतकेतोराश्रमगतं युधिष्ठिरं प्रति अष्टावक्रोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ धनार्जनाय जनकपुरं गतस्य कहो-
 लस्य वन्दिना वादे विजित्य जले विनिमज्जनम् ॥ २ ॥ तद्विदितवता तत्पुत्रेणाष्टावक्रेण श्वेतकेतुना सह जनकनगरं प्रति
 गमनम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।

यः कथ्यते मन्त्रविदग्न्यबुद्धि-
 रौदालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ।
 तस्याश्रमं पश्यत पाण्डवेया
 सदाफलैरुपपन्नं महीजैः ॥ १ ॥
 साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श
 सरस्वतीं मानुषदेहरूपाम् ।
 वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां
 सरस्वतीं श्वेतकेतुर्वभाषे ॥ २ ॥
 अस्मिन्पुगे ब्रह्मकृतां वरिष्ठा-
 वास्तां मुनी मातुलभागिनेयौ ।
 अष्टावक्रश्चैव कहोलसूनु-
 रौदालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ॥ ३ ॥
 विदेहराजस्य समीपतस्तौ
 धीराबुभौ मातुलभागिनेयौ ।
 प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे
 वन्दि निजग्राहतुरप्रमेयौ ॥ ४ ॥
 उपास्व कौन्तेय सहानुजस्त्वं
 तस्याश्रमं पुण्यतमं प्रविश्य ।

अष्टावक्रं यस्य दौहित्रमाहु-
 र्योऽसौ वन्दि जनकस्याथ यज्ञे ।
 वादी विप्राग्र्यो बाल एवाभिगम्य
 वादे भङ्क्त्वा मज्जयामास नद्याम् ॥ ५ ॥
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं प्रभावः स बभूव विप्र-
 स्तथाभूतं यो निजग्राह वन्दिम् ।
 'किंचाधिकृत्याथ तयोर्विवादो
 विदेहराजस्य समीप आसीत् ॥' ६ ॥
 अष्टावक्रः केन चासौ बभूव
 तत्सर्वं मे लोमश शंस तत्त्वम् ॥ ७ ॥
 लोमश उवाच ।
 उदालकस्य नियतः शिष्य एको
 नाम्ना कहोलेति बभूव राजन् ।
 शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्ती
 दीर्घं कालं सोऽध्ययनं चकार ॥ ८ ॥
 तं वै विप्राः पर्यभवंस्तु शिष्या-
 स्तं च ज्ञात्वा विप्रकारं गुरुः सः ।

वन्दि वन्दिनम् । निजग्राहतुः निजगृहतुः ॥४॥ तं वै विप्रः

पर्यचरत्सशिष्यस्तां च ज्ञात्वा परिचर्यो गुरुः सः । इति श्वेतकेतुः ।

तस्मै प्रादात्सद्य एव श्रुतं च
 भार्या च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् ॥ ९
 तस्यां गर्भः समभवदभिकल्पः
 सोऽधीयानं पितरमथाभ्युवाच ।
 सर्वा रात्रिमध्ययनं करोषि
 नेदं पितः सम्यगिवोपवर्तते ॥ १०
 उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः
 स तं कोपादुदरस्थं शशाप ।
 यस्माद्वक्रं वर्तमानो ब्रवीषि
 तस्माद्वक्रो भवितास्यष्टधैव ॥ ११
 स वै तथा वक्र एवाभ्यजाय-
 दष्टावक्रः प्रथितो मानवेषु ।
 अस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः
 स तेन तुल्यो वयसा बभूव ॥ १२
 संपीड्यमाना तु तदा सुजाता
 विवर्धमानेन सुतेन कुक्षौ ।
 उवाच भर्तारमिदं रहोगता
 प्रसाद्य हीना वसुना धनार्थिनी ॥ १३
 कथं करिष्याम्यधुना महर्षे
 मासश्चायं दशमो वर्तते मे ।
 नैवास्ति मे वसु किञ्चित्प्रदाता
 येनाहमेतामापदं निस्तरेयम् ॥ १४
 उक्तस्त्वेवं भार्यया वै कहोळो
 वित्तस्यार्थे जनकमथाभ्यगच्छत् ।
 स वै तदा वादविदा निगृह्य
 निमज्जितो वन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १५
 उद्दालकस्तं तु तदा निशम्य
 सूतेन वादेऽप्सु निमज्जितं तथा ।

उवाच तां तत्र ततः सुजाता-
 मष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥ १६
 ररक्ष सा चापि तमस्य मन्त्रं
 जातोऽप्यसौ नैव शुश्राव विप्रः ।
 उद्दालकं पितरं सोऽभिमेने
 तथाऽष्टावक्रो भ्रातरं श्वेतकेतुम् ॥ १७
 ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतु-
 रष्टावक्रं पितुरङ्गे निषण्णम् ।
 अपाकर्षद्ब्रह्म पाणौ रुदन्तं
 नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ १८
 यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं
 हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।
 गृहं गत्वा मातरं सोऽथ विप्रः
 पप्रच्छेदं क नु तातो ममेति ॥ १९
 ततः सुजाता परमार्तरूपा
 शापाद्धीता तत्त्वमस्याचक्षे ।
 तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय रात्रा-
 वित्यब्रवीच्छ्वेतकेतुं स विप्रः ॥ २०
 गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो
 बह्वाश्रयः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
 श्रोण्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवाद-
 मन्त्रं चाग्र्यं तत्र भोक्ष्यावहे च ॥ २१
 विचक्षणत्वं च भविष्यते नौ
 शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः ॥ २२
 तौ जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ
 यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः ।
 अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य
 प्रोत्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

श्वेतकेतुना सह जनकयज्ञशालां विविक्षोरष्टावक्रस्य द्वारपालेन निरोधनम् ॥ १ ॥ अष्टावक्रद्वारपालयोः संवादः ॥ २ ॥
स्वप्रशस्योत्तरदानतुष्टेन राज्ञा सभाप्रवेशानुमतिः ॥ ३ ॥

अष्टावक्र उवाच ।

अन्धस्य पन्था बधिरस्य पन्थाः

स्त्रियः पन्था भारवाहस्य पन्थाः ।

राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ १

राजोवाच ।

पन्था अयं तेऽद्य मया निसृष्टो

येनेच्छसे तेन कामं व्रजस्व ।

न पावको विद्यते वै लघीया-

निन्द्रोपि नित्यं नमते ब्राह्मणानाम् ॥ २

लोमश उवाच ।

‘स एवमुक्तो मातुलेनैव सार्धं

यथेष्टमार्गो यज्ञनिवेशनं तत् ।

संप्राप्य धर्मेण निवारितः सन्

द्वारि द्वाःस्थं वाक्यमिदं बभाषे ॥’ ३

यज्ञं द्रष्टुं प्राप्तवन्तौ स्म तात

कौतूहलं बलवद्वै विवृद्धम् ।

आवां प्राप्तावतिथी संप्रवेशं

काङ्क्षावहे द्वारपते तवाज्ञाम् ॥ ४

ऐन्द्रद्युम्नेर्यज्ञदृशाविहावां

विवक्षू वै जनकेन्द्रं दिदृक्षू ।

न वै कुड्यो वन्दिना चोत्तमेन

संयोजय द्वारपाल क्षणेन ॥ ५

द्वारपाल उवाच ।

वन्देः समादेशकरा वयं स्म

निबोध वाक्यं च मयेर्यमाणम् ।

न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विमा

वृद्धा विदग्धाः प्रविशन्ति द्विजाभ्याः ॥ ६

अष्टावक्र उवाच ।

यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो

युक्तं मया द्वारपाल प्रवेष्टुम् ।

वयं हि वृद्धाश्चरितव्रताश्च

वेदप्रभावेन समन्विताश्च ॥ ७

शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च

ज्ञानागमे चापि गताः स्म निष्ठाम् ।

न बाल इत्येव मन्तव्यमाहु-

र्बालोऽप्यग्निर्दहति स्पृश्यमानः ॥ ८

द्वारपाल उवाच ।

सरस्वतीमीरय वेद जुष्टा-

मेकाक्षरां बहुरूपां विराजम् ।

अज्ञात्मानं समवेक्षस्व बालं

किं श्लाघसे दुर्लभा वादसिद्धिः ॥ ९

अष्टावक्र उवाच ।

न ज्ञायते कायवृद्ध्या विवृद्धि-

र्यथाऽष्टीला शाल्मलेः संप्रवृद्धाः ।

इस्रोऽल्पकायः फलितो विवृद्धो

यश्चाफलस्तस्य न वृद्धभावः ॥ १०

द्वारपाल उवाच ।

वृद्धेभ्य एवेह मतिं स्म बाला

गृह्णन्ति कालेन भवन्ति वृद्धाः ।

न हि ज्ञातुमल्पकालेन शक्यं

कस्माद्बालः स्थविर इव प्रभाषसे ॥ ११

स्त्रियः पन्था वै पथिकस्य पन्था इति क. पाठः । अन्धा-
दीनामक्षमत्वान्मार्गो देय इत्यर्थः । असमेत्य समीपं अप्राप्य
॥ १ ॥ ऐन्द्रद्युम्नेर्जनकस्य ॥ ५ ॥ चरितव्रताश्च तपःप्रभावेन
निवेशनार्हाः इति क. ध. पाठः ॥ ७ ॥ ज्ञानागमे ज्ञानशास्त्रे
वेदान्तेष्वित्यर्थः । निष्ठां निश्चयम् ॥ ८ ॥ वेदं जानीते यदि
तर्हि ईरय । जुष्टां मुनिसेविताम् । एकमेव अक्षरं ब्रह्म प्रति-

पाद्यं यस्यां तां एकाक्षराम् ।- बहुरूपां मन्त्रार्थवादादिरूपाम् ।
विराजं विशेषेण कर्मकाण्डादाधिक्येन राजमानाम् । अज्ञेति
संबोधने ॥ ९ ॥ शाल्मलेरष्टीला शाल्मलिफलान्तर्गतप्रस्थिः ।
सहि केवलतूलमयत्वान्निःसारः । अतो देहवृद्धिर्व्यर्था । अल्प-
कायः कृशः ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच ।

न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
बालोपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः १२
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् १३
दिदृक्षुरस्मि संप्राप्तो बन्दिनं राजसंसदि ।
निवेदयस्व मां द्वाःस्थ राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १४
द्रष्टास्यद्य वदतोऽस्मान्द्वारपाल मनीषिभिः ।
सह वादे विवृद्धे तु वन्दिनं चापि निर्जितम् १५

पश्यन्तु विप्राः परिपूर्णविद्याः

सहैव राज्ञा सपुरोधमुख्याः ।

उताहो वाऽप्युचतां नीचतां वा

तूष्णींभूतेष्वेव सर्वेष्वथाद्य ॥ १६

द्वारपाल उवाच ।

कथं यज्ञं दशवर्षो विशेषस्त्वं
विनीतानां विदुषां संप्रवेशम् ।

उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं

प्रवेशने कुरु यत्नं यथावत् ॥ १७

‘एष राजा संश्रवणे स्थितस्ते

स्तुह्येनं त्वं वचसा संस्कृतेन ।

स चानुज्ञां दास्यति प्रीतियुक्तः

प्रवेशने यच्च किञ्चित्त्वेष्टम् ॥’ १८

अष्टावक्र उवाच ।

भोभो राजञ्जनकानां वरिष्ठ

त्वं वै सम्राट् त्वयि सर्वं समृद्धम् ।

त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां
ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १९

विद्वान्वन्दी वादविदो निगृह्य

वादे भयानप्रतिशङ्कमानः ।

त्वयाऽभिसृष्टैः पुरुषैराप्तकृद्भि-

र्जले सर्वान्मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ २०

अनूचानः साङ्गवेदाध्यायी ॥ १३ ॥ पुष्करमालिने स्वर्णमा-
लाधारिणे ॥ १४ ॥ सम्राट् सार्वभौमः ॥ १९ ॥ ब्रह्मा-
द्वैतं इति श्र. पाठः । ब्रह्माद्यं वै इति ध. पाठः ॥ २१ ॥
प्रथमो मासा राशयो वा । तेषु हि त्रिंशदहोरात्रा अंशः ।

सोऽहं श्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशे

ब्रह्माद्यं वै कथयितुमागतोस्मि ।

कासौ वन्दी यावदेनं समेत्य

नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ २१

राजोवाच ।

आशंससे वन्दिनं वै विजेतु-

मविज्ञाय त्वं वाक्यबलं परस्य ।

विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुः

दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वादशीलैः ॥ २२

आशंसमाना वन्दिनं वै विजेतु-

मविज्ञात्वा तु बलं वन्दिनोऽस्य ।

समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं

न शोभन्ते भास्करेणैव ताराः ॥ २३

आशानुबन्धो हि तवात्र यत्नः

स वन्दिमासाद्य तथा विनश्यति ।

विज्ञानवन्तो निकृतास्तु तात

कथं सदस्तर्तुमिदं समर्थः ॥ २४

अष्टावक्र उवाच ।

विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि

सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः ।

समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य

मार्गे भग्नं शकटमिवाबलाक्षम् ॥ २५

राजोवाच ।

षण्णाभेर्द्वादशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।

यस्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २६

अष्टावक्र उवाच ।

चतुर्विंशतिपर्वं त्वां षण्णाभि द्वादशप्रधि ।

तत्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥ २७

राजोवाच ।

बडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम् ।

कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ २८

वा प्रत्येकं प्रत्येकं प्रधीयन्ते । चक्रं पातुस्मिन् काले
यथाकालं विहितो धर्मस्त्वां पात्वित्यर्थः । केवलकालज्ञानस्यापुरु-
षार्थत्वात् । एवमन्यत्रापि विधानं द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥ रथसं-
युक्ते अश्वे इव सहचारिण्यौ श्येनपाते श्येनवदकस्मात् पतनः ।

अष्टावक्र उवाच ।

मा स भूः स्वगृहे राजञ्चात्रवाणामपि ध्रुवम् ।
वातसारथिराधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥ २९

राजोवाच ।

किंस्विस्तुप्तं न निमिषति किंस्विज्जातं न चोपति ।
कस्यस्विद्धृदयं नास्ति किंस्विद्वेगेन वर्धते ॥ ३०

अष्टावक्र उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ३१
राजोवाच ।

न त्वां मन्ये मानुषं देवसत्त्वं
न त्वं बालः स्थविरः संमतो मे ।

न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे
तस्माद्भारं वितराम्येष विद्वन् ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

अष्टावक्रेण वादे पराजितस्य वन्दिनो जनकेन जले विनिमज्जनम् ॥ १ ॥ जलमज्जितेषु सर्वविधेषु समुत्थितेषु अष्टा-
वक्रेण स्वपित्रा कहोलेन मातुलेन च सह स्वाश्रमगमनम् ॥ २ ॥ अष्टावक्रस्य पितृचोदनया समङ्गाप्रवेशाद्देहस्य समी-
भवनम् ॥ ३ ॥

अष्टावक्र उवाच ।

अत्रोग्रसेनसमितेषु राजन्
समागतेष्वप्रतिमेषु राजसु ।
न मे विवित्सान्तरमस्ति वादिनां
महाजने हंसविवादिनामिव ॥ १
न मोक्ष्यसे वै वदमानो निमज्जन्
जलं प्रपन्नः सरितामिवाधनः ।
हुताशनस्येव समिद्धतेजसः
स्थिरो भवस्येह ममाद्य वन्दिन् ॥ २

वन्धुवाच ।

व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोध
आशीविषं सृक्किणी संलिहानम् ।
पदा हतस्येह शिरोभिहत्य
नाददो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ३
यो वै दर्पात्संहननोपपन्नः
सुदुर्बलः पर्वतमाविहन्ति ।

शीले ये उभे वर्तते । दिवौकसां देवानां मध्ये तयोः संब-
न्धनं गर्भं को धत्ते । कस्य गर्भं ते उत्पद्येते कंच जनयत
इत्यर्थः ॥ २८ ॥ वाक्प्रलापे वाचां प्रकृष्टे संलापे । वितरा-
म्येष वन्दीति झ. पाठः । एष वन्दी दृश्यतामिति शेषः ॥ ३२ ॥
पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

तस्यैव पाणिः सनखो विदीर्यते
न चैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४

अष्टावक्र उवाच ।

सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव पर्वताः ।
निकृष्टभूता राजानो वत्सा ह्यनडुहो यथा ॥ ५

यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां
नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव ।

तथा नृपाणां प्रवरस्त्वमेको
वन्दि समभ्यानय मत्सकाशम् ॥ ६

लोमश उवाच ।

एवमष्टावक्रः समितौ हि गर्ज-
जातक्रोधो वन्दिनमाह राजन् ।

उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि
वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ७

वन्धुवाच ।

एक एवाग्निर्वेहुधा समिध्यते
एकः सूर्यः सर्वमिदं विभाति ।

नावैमि वन्दि वरमत्र वादिनां महाजले हंसमिवाददामि
इति झ. पाठः ॥ १ ॥ न मेऽद्य कस्यस्यतिवादिमानिन् ग्लहं
प्रपन्नः सरितामिवागमः । इति झ. पाठः ॥ २ ॥ प्रबोध प्रबो-
धय ॥ ३ ॥ संहननेन देहेन दृढकायत्वेन उपपन्नः ॥ ४ ॥
वन्दि वन्दिनम् । विभक्त्यलोपे नकारलोप आर्षः ॥ ६ ॥

एकोऽवीरो देवराजोऽरिहन्ता
यमः पितृणामीश्वरश्चैव ॥

अष्टावक्र उवाच ।

द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ
द्वौ देवर्षी नारदपर्वतौ च ।
द्वावश्विनौ द्वे रथस्यापि चक्रे
भार्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥ ९

बन्धुवाच ।

त्रिः स्रूयते कर्मणा वै प्रजेयं
त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति ।
अध्वर्यवस्त्रिसवनानि तन्वते
त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः ॥ १०

अष्टावक्र उवाच ।

चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं
चत्वारो वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति ।
दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयं च
चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता ॥ ११

बन्धुवाच ।

पञ्चाग्रयः पञ्चपदा च पङ्क्ति-
र्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि ।
दृष्ट्वा वेदे पञ्चचूडाप्सराश्च
लोके ख्यातं पञ्चनदं च पुण्यम् ॥ १२

अष्टावक्र उवाच ।

षडाधाने दक्षिणामाहुरेके
षट् चैवेमे ऋतवः कालचक्रम् ।
षडिन्द्रियाण्युत षट् कृत्तिकाश्च
षट् साद्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १३

बन्धुवाच ।

सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः
सप्त छन्दांसि ऋतुमेकं वहन्ति ।
सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि
सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥ १४

षडेव यज्ञाः सर्ववेदेष्विति ध. पाठः ॥ १३ ॥ अष्टौ दिगीशान्यतमानान्वदन्ति इति ख. पाठः । अष्टौ योगाः प्रथिमानं

अष्टावक्र उवाच ।

अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति
तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती ।
अष्टौ वसूञ्शुश्रुम देवतासु
यूपश्चाष्टास्तिर्विहितः सर्वयज्ञे ॥ १५

बन्धुवाच ।

नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितृणां
तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् ।
नवाक्षरा बृहती संप्रदिष्टा
नवैव योगो गणनामेति शश्वत् ॥ १६

अष्टावक्र उवाच ।

दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि ।
दशैव मासान्विभ्रति भर्गवत्यो
दशैरका दशदाशा दशार्हाः ॥ १७

बन्धुवाच ।

एकादशैकादशिनः पशूना-
मेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः ।
एकादश प्राणभृतां विकारा
एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥ १८

अष्टावक्र उवाच ।

संवत्सरं द्वादशमासमाहु-
र्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि ।
द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो
द्वादशादित्यान्कथयन्तीह धीराः ॥ १९

बन्धुवाच ।

त्रयोदशी तिथिरुक्ता महोग्रा
त्रयोदशद्वीपवती मही च ।

लोमश उवाच ।

एतावदुक्त्वा विरराम वन्दी
श्लोकस्यार्थं व्याजहाराष्टवक्रः ।

अष्टावक्र उवाच ।

त्रयोदशाहानि ससार केशी
त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥ २०

वहन्ति इति ध. पाठः ॥ १५ ॥

लोमश उवाच ।

ततो महानुदतिष्ठभिनाद-
स्तूर्णीभूतं सूतपुत्रं निशम्य ।
अधोमुखं ध्यानपरं तदानी-
मष्टावक्रं चाप्युदीर्यन्तमेव ॥ २१

तस्मिंस्तथा संकुले वर्तमाने
स्फीते यज्ञे जनकस्योत राज्ञः ।
अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयु-
विप्राः सर्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः ॥ २२

अष्टावक्र उवाच ।

अनेनैव ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो
वादे जित्वा सलिले मज्जिताः प्राक् ।
तानेव धर्मानयमद्य वन्दी
प्राप्नोतु गृह्याशु निमज्जयैनम् ॥ २३

वन्द्युवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञ-
स्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै ।
सत्रेण ते जनक तुल्यकालं
तदर्थं ते ग्रहिता मे द्विजाभ्याः ॥ २४

ते तु सर्वे वरुणस्योत यज्ञं
द्रष्टुं गता इम आयान्ति भूयः ।
अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं
यस्य हेतोर्जनितारं समेष्ये ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

विप्राः समुद्राम्भसि मज्जिता ये
वाचा जिता मेधया वा विदानाः ।

सूतपुत्रं वरुणपुत्रम् । उदीर्यन्तमुदीर्यमाणम् । स्तूयमानमित्यर्थः ॥ २१ ॥ शुश्रुवांसः पण्डिताः ॥ २३ ॥ जनितारं वरुणम् ॥ २५ ॥ वाचा उच्चैः पाठेनैव । उत मेधया ऊहापोहकौशलेन । विप्राः विदानाः पण्डिता अपि जिताः मज्जिताश्च तां प्रसिद्धां वाचं वेदमयीं मेधया सहितां वन्दिना कुतर्काण्यै मज्जितां अहं यथा उज्जहार उद्धृतवानस्मि तथा सन्तः सदसद्वचनविवेककुशलाः अवचिन्वन्ति परीक्षयन्ति । लोढ्ये लट् । परीक्षयन्तिवत्यर्थः ॥ २६ ॥ अग्निः दहनं स्वभावेन दाहकोऽपि जात-वेदाः जातानि सतामसतां च वृत्तानि वेद जानातीति जात-वन० २८

तां मेधया वाचमथोज्जहार

यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २६

अग्निर्दहज्जातवेदाः सतां गृहान्
विसर्जयन्स्तेजसा न सा धाक्षीत् ।

बालेषु पुत्रेषु कृपणं वदत्सु
तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७

श्लेष्मातकी क्षीणवर्चाः शृणोषि
उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति ।

हस्तीव त्वं जनक विनुद्यमानो
न मामिकां वाचमिमां शृणोषि ॥ २८

जनक उवाच ।

शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपा-
ममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् ।
अजैषीर्यद्वन्दिनं त्वं विवादे
निसृष्ट एष तव कामोऽद्य वन्दी ॥ २९

अष्टावक्र उवाच ।

नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे वन्दिना नृप ।
पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ३०

वन्द्युवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो
न मे भयं विद्यते मज्जितस्य ।
इमं मुहूर्तं पितरं द्रक्ष्यतेऽय-
मष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोळम् ॥ ३१

लोमश उवाच ।

ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।
उदतिष्ठन्ततः सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३२

वेदाः । सतां सत्याभिसंधीनां गृहान् शरीराणि विसर्जयन् वरुणस्य तेजसा यथा अधाक्षीत्स्य अथोदन्ताभिसंधिगृहान् । नशब्द उपमार्थे । यथा तत्तपरशुग्रहणे बहिः सत्याभिसंधिं न दहति सत्यपक्षपाती नतु जातिवयोविद्यादिपक्षपाती । एवं सन्तोपि बालादिषु । अतो बालवचनमिति मद्राक्यं नावमन्तव्यमिति भावः ॥ २७ ॥ श्लेष्मातकीशब्दितस्तद्विशेषस्तस्य पुत्रेषु भोजनं तत्फलभक्षणं च बुद्धिघ्नं दोषकरं चेति प्रसिद्धम् ॥ २८ ॥ अद्य तव कामो निसृष्टः एष वन्दी दृश्यतामिति शेषः ॥ २९ ॥

कहोल उवाच ।

इत्यर्थमिच्छन्ति सुताञ्जना जननकर्मणा ।
यदहं नाशकं कर्तुं तत्पुत्रः कृतवान्मम ॥ ३३
उताबलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः ।
उत वाऽविदुषो विद्वान्पुत्रो जनक जायते ॥ ३४
बन्धुवाच ।

शितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको नृप ।
शिरांस्यपाहरन्नाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ३५
महदौक्थ्यं गीयते साम चाग्र्यं
सम्यक्सोमः पीयते चात्र सत्रे ।
शुचीन्भागान्प्रतिजगृह्य हृष्टाः
साक्षादेवा जनकस्येह राज्ञः ॥ ३६

लोमश उवाच ।

समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राजन्
विमेषु तेष्वधिकं सुप्रभेषु ।
अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा
विवेश तोयं सागरस्योत वन्दी ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

ससत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

लोमशेन रैभ्याश्रमंगतं युधिष्ठिरं प्रति यवक्रीतोपाख्यायकथनारम्भः ॥ १ ॥ भरद्वाजपुत्रेण यवक्रीतेन स्वपितृमित्रे रैभ्ये
तत्पुत्रयोरवावसुपरावखोश्चासूयया विनैवोपदेशं वेदाधिगमाय इन्द्रं प्रति तपश्चरणम् ॥ २ ॥ इन्द्रनिवारितेनापि यवक्रीतेन
बलात्कारेण तस्माद्वरग्रहणम् ॥ ३ ॥ भरद्वाजेन लब्धवरं यवक्रीतं प्रति गर्वेण रैभ्यपीडाप्रतिषेधाय बालध्रुवाख्यायक-
कथनम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।

एषा मधुविला नाम समङ्गा संप्रकाशते ।
एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १
अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः ।
आप्लुतः सर्वपापेभ्यः समङ्गायां व्यमुच्यत ॥ २

इत्यर्थं एतदर्थम् ॥ ३३ ॥ शितेन तीक्ष्णेन ते तव रिपूणामि-
त्यन्वयः । यमादपि तव शत्रुसंहरणशक्तिरधिकेति भावः
॥ ३५ ॥ औक्थ्यं उक्थ्याख्यकतुविशेषे गेयम् ॥ ३६ ॥
सौतिं सूतस्य वरुणस्य पुत्रम् ॥ ३८ ॥ समानि अङ्गानि करो-
तीति समंगेति योगो दर्शितः । शक्रन्वादित्वात् पररूपम्
॥ ३९ ॥ प्रतीतो विश्रब्धः ॥ ४१ ॥ षट्त्रिंशदधिकशतत-

अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा

संपूजितो ब्राह्मणैस्तैर्यथावत् ।

प्रत्याजगामाश्रममेव चाग्र्यं

जित्वा वन्दि सहितो मातुलेन ॥ ३८

ततोऽष्टावक्रं मातुरथान्तिके पिता

नदीं समङ्गां शीघ्रमिमां विशस्य ।

प्रोवाच चैनं स तथा विवेश

समैरङ्गैश्चापि बभूव सद्यः ॥ ३९

नदी समङ्गा च बभूव पुण्या

यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्धि ।

त्वमप्येनां स्नानपानावगाहैः

सभ्रातृकः सहभार्यो विशस्य ॥ ४०

अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं

सुखोषितः सह विप्रैः प्रतीतः ।

पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्ति-

र्मया सार्धं चरितास्याजमीढ ॥ ४१

एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ ।

अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत्पुरा ॥ ३

एनं पर्वतराजानमारुह्य भरतर्षभाः ।

अयशस्यामसंशब्द्यामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ४

एते कनखला राजन्वृषीणां दयिता नगाः ।

मोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

मधुविलेति अष्टावक्राङ्गसमीकरणात्पूर्वं समंगया एव नाम ।
मधुवहानामेति क. ध. पाठः ॥ १ ॥ अन्नं ब्रह्मौदनम् ।
अदितिः पुत्रकामा । साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचदिति
श्रुतेः ॥ ३ ॥ अयशस्यां अयशस्करीम् । असंशब्द्यां अकीर्तनी-
याम् । अयशस्यामसह्यां च अलक्ष्मीं इति ध. पाठः ॥ ४ ॥

एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर यशस्विनी ॥ ५
 सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पुरा ।
 आजमीढावगाह्यैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६
 अपां हृदं च पुण्याख्यं भृगुतुन्दं च पर्वतम् ।
 तूष्णीं गङ्गां च कौन्तेय सानुजः समुपस्पृश ॥ ७
 आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते ।
 अत्र मानं च कौन्तेय क्रोधं चैव विवर्जय ॥ ८
 एष रैभ्याश्रमः श्रीमान्पाण्डवेय प्रकाशते ।
 भारद्वाजो यत्र कविर्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं युक्तोऽभवद्वर्षिर्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
 किमर्थं च यवक्रीतः पुत्रोऽनश्यत वै मुनेः ॥ १०
 एतत्सर्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
 कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ॥ ११
 लोमश उवाच ।
 भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ संबभूवतुः ।
 तावूषतुरिहात्यन्तं प्रीयमाणौ वनान्तरे ॥ १२
 रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्वावसुपरावसू ।
 आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ १३
 रैभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
 तथोश्चाप्यतुला प्रीतिरभवद्भरतर्षभ ॥ १४
 यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् ।
 दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्रैः सहानघः ॥ १५
 पर्यतप्यत तेजस्वी मन्युनाऽभिपरिप्लुतः ।
 तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६
 सुसमिद्धे महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन् ।
 जनयामास संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥ १७
 तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर ।
 अब्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १८
 यवक्रीत उवाच ।
 द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्चित ।
 प्रतिभान्त्विति तप्येहमिदं परमकं तपः ॥ १९

स्वाध्यायार्थं समारम्भो ममायं पाकशासन ।
 तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥ २०
 कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखाद्विभो ।
 प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ॥ २१
 इन्द्र उवाच ।
 अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
 किं विघातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२
 लोमश उवाच ।
 एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
 भूय एवाकरोद्यत्नं तपस्यमितविक्रमः ॥ २३
 घोरेण तपसा राजंस्तप्यमानो महत्तपः ।
 संतापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतम् ॥ २४
 तं तथा तप्यमानं तु तपस्तीव्रं महामुनिम् ।
 उपेत्य बलभिदेवो वारयामास वै पुनः ॥ २५
 अशक्योऽर्थः समारब्धो नैतदुद्धिक्तं तव ।
 प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितुश्च ते ॥ २६
 यवक्रीत उवाच ।
 न चैतदेवं क्रियते देवराजसमीप्सितम् ।
 महता नियमेनाहं तप्ये घोरतरं तपः ॥ २७
 समिद्धेऽग्रावुपकृत्याङ्गमङ्गं
 होष्यामि वा मघवंस्तन्निबोध ।
 यद्येतदेवं न करोषि कामं
 ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८
 लोमश उवाच ।
 निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः ।
 प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या संचिन्त्य बुद्धिमान् ॥ २९
 तत इन्द्रोऽकरोद्वृषं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
 अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सयक्ष्मणः ॥ ३०
 यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्मणि ।
 भागीरथ्यां तत्र सेतुं बालुकाभिश्चकार सः ॥ ३१
 यदाऽस्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः ।
 बालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ॥ ३२

इतरो भरद्वाजस्तपस्येव नतु शिष्यादिसंपन्नः । कीर्तिर्बाल्यात्प्र-
 यति भारत इति झ. पाठः ॥ १४ ॥ सर्वज्ञानानि सर्वशास्त्राणि

॥ २० ॥ विघातेन आत्मनाशनेन ॥ २२ ॥ न प्रतिभास्य-
 न्तीति नकाराद्व्या योज्यम् ॥ २६ ॥

वालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् ।
 स्नातुमभ्यागतं शक्रो यवक्रीतमदर्शयत् ॥ ३३
 तं ददर्श यवक्रीतो यत्नवन्तं निबन्धने ।
 ग्रहसंश्रान्नवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ ३४
 किमिदं वर्तते ब्रह्मन्किञ्च ते ह चिकीर्षितम् ।
 अतीव हि महान्यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५
 इन्द्र उवाच ।
 बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति ।
 क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनःपुनः ॥ ३६
 यवक्रीत उवाच ।
 नायं शक्यस्त्वया बद्धं महानोघस्तपोधन ।
 अशक्याद्विनिवर्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७
 इन्द्र उवाच ।
 यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम् ।
 अशक्यं तद्वदस्माभिरयं भारः समाहितः ॥ ३८
 यवक्रीत उवाच ।
 यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।
 तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥ ३९
 क्रियतां यद्भवेच्छक्यं त्वया सुरगणेश्वर ।
 वरांश्च मे प्रयच्छान्यान्यैर्विद्वान्भवितास्म्यहम् ४०
 लोमश उवाच ।
 तस्मै प्रादाद्वरानिन्द्र उक्तवान्यान्महातपाः ।
 प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ॥ ४१
 यच्चान्यत्काङ्क्षसे कामं यवक्रीर्गम्यतामिति ।
 स लब्धकामः पितरं समेत्याथेदमब्रवीत् ॥ ४२
 यवक्रीत उवाच ।
 प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः ।
 अति चान्यानभविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥
 भरद्वाज उवाच ।
 दर्पस्ते भविता तात वराँलब्ध्वा यथेप्सितान् ।
 स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनङ्क्ष्यसि ॥ ४४
 अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः ।
 मुनिरासीत्पुरा पुत्र बालधिर्नाम विश्रुतः ॥ ४५

अमर्त्यः अमर इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्या-
 युर्भवेद्भुवम् । इति श्रुत्वा ध. पाठः ॥ ४८ ॥ निमित्तं पर्वतान्भे-

स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुष्करम् ।
 भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्धवांश्च सः ॥ ४६
 तस्य प्रसादो वै देवैः कृतो न त्वमरैः समः ।
 नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ४७
 बालधिरुवाच ।
 यथेमे पर्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुरसत्तमाः ।
 तावज्जीवेन्मम सुतो निर्वाणमुत मे मतः ॥ ४८
 भरद्वाज उवाच ।
 तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधनस्तदा ।
 स तु लब्धवरो दर्पादृषींश्चैवावमन्यत ॥ ४९
 विकुर्वाणो मुनीनां च व्यचरत्स महीमिमाम् ।
 आससाद महावीर्यं धनुषाक्षं मनीषिणम् ॥ ५०
 तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स वीर्यवान् ।
 भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत ॥ ५१
 धनुषाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् ।
 'मुनिस्तत्कारणं ज्ञात्वा स्वयं महिषरूपधृत् ।
 शृङ्गेणाद्रीनचलयत्ततोऽयं भस्मसादभूत् ॥' ५२
 निमित्तमस्य महर्षिर्भेदयामास पर्वतान् ।
 स निमित्ते विनष्टे तु ममार सहसा शिशुः ॥ ५३
 तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥ ५४
 लालप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः परमार्तवत् ।
 ऊर्चुर्वेदविदः सर्वे गाथां यां तां निबोध मे ॥ ५५
 न दिष्टमर्थमत्येतुमीशोऽमर्त्यः कथंचन ।
 महर्षिर्भेदयामास धनुषाक्षो महीधरान् ॥ ५६
 एवं लब्ध्वा वरान्बाला दर्पपूर्णास्तपस्विनः ।
 क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा न स्यात्तथा भवान् ५७
 एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ चास्य तथाविधौ ।
 तं यथा पुत्र नाभ्येषि तथा कुर्यास्त्वतन्द्रितः ५८
 स हि क्रुद्धः समर्थस्त्वां पुत्र पीडयितुं रुषा ।
 रैभ्यश्चापि तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः ॥ ५९
 यवक्रीत उवाच ।
 एवं करिष्ये मा तापं तात कार्षीः कथंचन ।

दयामासखण्डयामास ॥ ५२ ॥ दिष्टं दैवविहितम् ॥ ५५ ॥
 सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ६०
लोमश उवाच ।

उक्त्वा स पितरं श्लक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः ।

विप्रकुर्वन्नृषीनन्यानतुष्यत्परया मुदा ॥ ६१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

रैभ्याश्रमे तत्सुषायाः परावसुभार्याया दर्शनाज्जातकामेन यवक्रीतेन एकान्ते बलात्कारेण तदुपभोगः ॥ १ ॥ रुदत्या
तथा निवेदितवृत्तान्तेन रैभ्येण यवक्रीतहननाय जटाभ्यां कृत्यारक्षसोः सर्जनम् ॥ २ ॥ कृत्याया रूपसंपदा संमोहा कम-
ण्डलुहरणे राक्षसाभिद्रावितेन यवक्रीतेन स्वपितुरग्निहोत्रगृहप्रवेशः ॥ ३ ॥ तदाऽन्धेन द्वारकशूद्रेण निवारितस्य यवक्रीतस्य
राक्षसेन हननम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।

चङ्क्रम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
जगाम माधवे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति ॥ १
स ददर्शाश्रमे रम्ये पुष्पितद्रुमभूषिते ।
विचरन्तीं स्त्रुषां तस्य किन्नरीमिव भारत ॥ २
यवक्रीस्तामुवाचेदमुपतिष्ठस्व मामिनि ।
निर्लज्जो लज्जया युक्तां कामेन हतचेतनः ॥ ३
सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च बिभ्यती ।
तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम ह ॥ ४
तत एकान्तमानीय लज्जयामास भारत ।
आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिंदम ॥ ५
रुदतीं च स्त्रुषां दृष्ट्वा भार्यामार्तां परावसोः ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ॥ ६
सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।
प्रत्युक्तं च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तथाऽऽत्मना ॥ ७
शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रीस्तद्विचेष्टनम् ।
दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ॥ ८
स तदा मन्युनाऽऽविष्टस्तपस्वी कोपनो भृशम् ।
अवलुप्य जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृते ॥ ९
ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण संमिता ।
अवलुप्यापरां चापि जुहावाग्नौ जटां पुनः ॥ १०

ततः समभवद्रक्षो दीप्तासं घोरदर्शनम् ।
अब्रूतां तौ तदा रैभ्यं किं कार्यं करवामहे ॥ ११
तावब्रवीदृषिः क्रुद्धो यवक्रीर्वध्यतामिति ।
जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ॥ १२
ततस्तं समुपास्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना ।
कमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वा तु भारत ॥ १३
उच्छिष्टं तु यवक्रीतमपकृष्टकमण्डलुम् ।
तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुषाद्रवत् ॥ १४
तमाद्रवन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया ।
यवक्रीः सहसोत्थाय प्राद्रवद्यत्र वै सरः ॥ १५
जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः ।
जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यासन्विशोषिताः ॥ १६
स काल्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा ।
अग्निहोत्रे पितुर्भीतः सहसा प्रविवेश ह ॥ १७
स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणान्धेन रक्षिणा ।
निगृहीतो बलाद्द्वारि सोऽजातिष्ठत पार्थिव ॥ १८
निगृहीतं तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः ।
ताडयामास शूलेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ १९
यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् ।
अनुज्ञातस्तु रैभ्येण तथा नार्या सहावसत् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

एकान्तमुन्नीय मज्जयामासेति श्र. पाठः । तत्र एकान्तं
उन्नीय एकान्ते कार्यं रतं समाप्य मज्जयामास समुद्रे इत्यर्थः
॥ ५ ॥ प्रत्युक्तं प्रत्याख्यातम् । मनुपरि बलात्कारं कृतवानित्यु-

क्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ नारी कृत्या ॥ १० ॥ काल्यमानः सर्वतो
निषिध्यमानः अग्निहोत्रे अग्निहोत्रशालायाम् ॥ १७ ॥ अजाति-
ष्ठत बहिरेव ॥ १८ ॥ अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

द्वाररक्षकश्रेण निवेदितपुत्रमरणेन भरद्वाजेन रैभ्यस्यापि ज्येष्ठसुतेन हननरूपशापदानम् ॥ १ ॥ पुत्रमरणदुःखितेन भरद्वाजेन तदेहदहनपूर्वकमग्नौ प्रवेशः ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम् ।

समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ १

तं स दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः ।

न त्वेनमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाऽग्नयः ॥ २

वैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।

तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥ ३

किन्तु मे नाग्नयः शूद्रं प्रतिनन्दन्ति दर्शनम् ।

त्वं चापि न यथापूर्वं कञ्चित्क्षेममिहाश्रमे ॥ ४

कञ्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचेतनः ।

एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि शुद्ध्यति मे मनः ॥ ५

शूद्र उवाच ।

रैभ्यं यातो नूनमयं पुत्रस्ते मन्दचेतनः ।

तथाहि निहतः शेते राक्षसेन महात्मना ॥ ६

प्रकाल्यमानस्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा ।

अग्न्यगारं प्रतिद्वारि मया दोर्भ्यां निवारितः ॥ ७

ततः स विहताशोऽत्र जलकामोऽशुचिर्ध्रुवम् ।

निहतः सोऽतिवेगेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ८

लोमश उवाच ।

भरद्वाजस्तु तच्छ्रुत्वा शूद्रस्य विप्रियं महत् ।

गतासुं पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ॥ ९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

रैभ्ययाज्येन बृहद्वयुग्मेन सत्रे सहायत्वेन वृत्तयोरर्वावसुपरावस्वोस्तदर्थं गमनम् ॥ १ ॥ भार्यादिदृक्षया पुनराश्रमं गतेन परावसुना रात्रौ मृगभ्रमेण कृष्णाजिनसंवीतस्य रैभ्यस्य हननम् ॥ २ ॥ परावसुचोदनया बृहद्वयुग्मेन ब्रह्महत्याग्रस्त इति प्रोत्सार्यमाणेनार्वावसुना तपःप्रसादितसूर्यादिदेवेभ्यो रैभ्यभरद्वाजयवक्रीतोत्थानादिवरग्रहणम् ॥ ३ ॥ देवैर्यवक्रीतदुःखस्य विनोपदेशं वेदाभ्यासफलत्वकथनपूर्वकं रैभ्यादीनामुज्जीवनम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।

आह्निकं स्वाध्यायं प्रत्यहं कर्तव्यं ब्रह्मयज्ञम् ॥ १ ॥ हतपुत्र-
त्वेन आशौचयुक्तत्वात् ॥ २ ॥ शुद्ध्यति निःसंदेहं भवति
॥ ५ ॥ अग्न्यगारं प्रविष्टस्य रक्षोभयं न भवेदिति ॥ ७ ॥

भरद्वाज उवाच ।

ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवांस्तपः ।

द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्तिवति ॥ १०

तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ।

अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ॥ ११

प्रतिषिद्धो मया तात रैभ्यावसथदर्शनात् ।

गतवानेव तं क्षुद्रं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२

यः स जानन्महातेजा वृद्धस्यैकं ममात्मजम् ।

गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्मतिः ॥ १३

पुत्रशोकमनुप्राप्त एष रैभ्यस्य कर्मणा ।

त्यक्ष्यामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टतमान्भुवि ॥ १४

यथाऽहं पुत्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि किल्बिषी ।

तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंस्याच्छीघ्रमनागसम् ॥ १५

सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्रो न विद्यते ।

ये पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥ १६

ये तु पुत्रकृताच्छोकाद्भृशं व्याकुलचेतसः ।

शपन्तीष्टान्सखीनार्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः ॥ १७

परासुश्च सुतो दृष्टः शप्तश्रेष्ठः सखा मया ।

ईदृशीमापदं कोत्र द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥ १८

लोमश उवाच ।

विलप्यैवं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत्सुतम् ।

सुसमिद्धं ततः पश्चात्प्रविवेश हुताशनम् ॥ १९

एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्वयुग्मो महीपतिः ।

शूद्रस्य शूद्रकृतं विप्रियं पुत्रनिरोधेन कृतम् ॥ ९ ॥ किल्बिषी
शोकाक्रान्तः ॥ १५ ॥ एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः
॥ १३९ ॥

सत्रं तेने महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥ १
 तेन रैभ्यस्य वै पुत्रावर्वावसुपरावसु ।
 वृतौ सहायौ सत्रार्थं बृहद्भुम्नेन धीमता ॥ २
 तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः ।
 आश्रमे त्वभवद्वैभ्यो भार्या चैव परावसोः ॥ ३
 अथावलोककोऽगच्छद्बृहानेकः परावसुः ।
 कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं वने ॥ ४
 जघन्यरात्रे निद्रान्धः सावशेषे तमस्यपि ।
 चरन्तं गहनेऽरण्ये मेने स पितरं मृगम् ॥ ५
 मृगं तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिंसितः ।
 अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ॥ ६
 तस्य स प्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत ।
 पुनरागम्य तत्सत्रमब्रवीद्भातरं वचः ॥ ७
 इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढुमेकः कथंचन ।
 मया च हिंसितस्तातो मन्यमानेन वै मृगम् ॥ ८
 सोऽस्मदर्थे व्रतं तात चर त्वं ब्रह्मघातिनाम् ।
 समर्थो ह्यहमेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ॥ ९
 अर्वावसुरुवाच ।
 करोतु वै भवान्सत्रं बृहद्भुम्नस्य धीमतः ।
 ब्रह्महत्यां चरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः ॥ १०
 लोमश उवाच ।
 स तस्य ब्रह्महत्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर ।
 अर्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११
 ततः परावसुर्दृष्ट्वा भातरं समुपस्थितम् ।
 बृहद्भुम्नुवाचेदं वचनं हर्षगद्गदम् ॥ १२
 एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
 ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेत्त्वामसंशयम् ॥ १३
 लोमश उवाच ।
 तच्छ्रुत्वैव तदा राजा प्रेष्यानाह स विदपते ।
 प्रेष्यैरुत्सार्यमाणस्तु राजन्नर्वावसुस्तदा ।
 न मया ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनःपुनः ॥ १४

अवलोककः अवलोकनार्थं । गृहान्भार्याम् ॥ ४ ॥ जघान
 रात्राविति ध. पाठः ॥ ५ ॥ चर त्वं ब्रह्मरक्षणे इति ध. पाठः ॥ ६ ॥
 विदपते हे प्रजाधीश ॥ १४ ॥ प्रभाषितो मिथ्यावाद्यसीत्यधिकक्षिप्तः
 ॥ १६ ॥ रहस्यवेदं सूर्यमन्त्रप्रकाशकं वेदम् ॥ १७ ॥ मूर्ति-
 मान्सूर्यस्तं द्विजं ददर्श आत्मानं दर्शयामास ॥ १८ ॥ तं देवाः

उच्यमानोऽसकृत्प्रेष्यैर्ब्रह्महा इति भारत ।
 नैव स प्रतिजानामि ब्रह्महत्यां स्वयंकृताम् ।
 मम भ्रात्रा कृतमिदं मया स परिमोक्षितः ॥ १५
 स तथा प्रवदन्क्रोधात्तैश्च प्रेष्यैः प्रभाषितः ।
 तूष्णीं जगाम ब्रह्मर्षिर्वनमेव महातपाः ॥ १६
 उग्रं तपः समास्थाय दिवाकरमथाश्रितः ।
 रहस्यवेदं कृतवान्सूर्यस्य द्विजसत्तमः ॥ १७
 मूर्तिमांस्तं ददर्शार्थं स्वयमग्रभुगन्ययः ॥ १८
 ग्रीतास्तस्याभवन्देवाः कर्मणाऽर्वावसोर्नृप ।
 तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् ॥ १९
 ततो देवा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः ॥ २०
 स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः ।
 अनागस्त्वं ततो भ्रातुः पितुश्चास्मरणं वधे ॥ २१
 भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः ।
 प्रतिष्ठां चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तमः ॥ २२
 एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुश्चापि वरान्ददुः ।
 ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ॥ २३
 अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् ।
 समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ॥ २४
 कथं च रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनम् ।
 तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः ॥ २५
 देवा ऊचुः ।
 मैवं कृथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने ।
 ऋते गुरुमधीता हि स्वयं वेदास्त्वया पुरा ॥ २६
 अनेन तु गुरुन्दुःखात्तोषयित्वाऽऽत्मकर्मणा ।
 कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमम् ॥ २७
 लोमश उवाच ।
 यवक्रीतमथोक्त्वैवं देवाः साग्निपुरोगमाः ।
 संजीवयित्वा तान्सर्वान्पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ २८
 'ततो वै स यवक्रीतो ब्रह्मचर्यं चचार ह ।
 अष्टादश च वर्षाणि त्रिंशत् च युधिष्ठिर ॥' २९

प्रकर्षेण वरयामासुः । निरासुर्निराचकुर्यज्ञादिति शेषः ॥ १९ ॥
 प्रतिष्ठां संप्रदायप्रवृत्तिम् । सौरस्य सूर्यप्रकाशकस्य ॥ २२ ॥
 समधीतं सम्यक्प्राप्तम् । ब्रह्म वेदः ॥ २४ ॥ चत्वारिंशद-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

लोमशचोदनया युधिष्ठिरेण कैलासादिगिरिप्रवेशः ॥ १ ॥

लोमश उवाच ।

उशीरबीजं मैनाकं गिरिं श्वेतं च भारत ।
समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पार्थिव ॥ १
एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ।
स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते ॥ २
एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम् ।
समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३
एतद्द्रक्ष्यसि देवानामाक्रीडं च रणाङ्कितम् ।
अतिक्रान्तोसि कौन्तेय कालशैलं च पर्वतम् ॥ ४
श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरं चैव पर्वतम् ।
यत्र माणिवरो यक्षः कुबेरश्चैव यक्षराट् ॥ ५
अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रगामिनः ।
तथा किंपुरुषा राजन्यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ६
अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते ।
यक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ॥ ७
तेषामृद्धिरतीवात्र गतौ वायुसमाश्च ते ।
स्थानात्प्रच्यावयेयुर्यं देवराजमपि ध्रुवम् ॥ ८
तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः ।
दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ९
कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मैत्राश्च राक्षसाः ।
तैः समेष्याम कौन्तेय यत्तो विक्रमणे भव ॥ १०
कैलासः पर्वतो राजन्पञ्चोजनशतोच्छ्रितः ।
यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ ११
असङ्ख्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिन्नराः ।
नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं प्रति ॥ १२
तान्विगाहस्य पार्थाद्य तपसा च दमेन च ।

रक्ष्यमाणो मया राजन्भीमसेनबलेन च ॥ १३
स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिजयः ।
गङ्गा च यमुना चैव पर्वताश्च दिशन्तु ते ॥ १४
मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च ।
स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ॥ १५

इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्वताद्वै

शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे ।

गोपाययेमं सुभगे गिरिभ्यः

सर्वाजमीढापचितं नरेन्द्रम् ॥ १६

ददस्व शर्म प्रविविक्षतोऽस्य

शैलानिमान्छैलमुते नृपस्य ।

‘शिवप्रदा सर्वसरित्प्रधाने

सभ्रातृकस्येह युधिष्ठिरस्य ।’

उक्त्वा तथा सागरगां स विप्रो

यत्तो भवस्वेति शशास पार्थम् ॥ १७

युधिष्ठिर उवाच ।

अपूर्वोऽयं संभ्रमो लोमशस्य

कृष्णां च सर्वे रक्षत मा प्रमादः ।

देशो ह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य

तस्मात्परं शौचमिहाचरध्वम् ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीद्भीममुदारवीर्यं

कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन ।

शून्येऽर्जुनेऽसन्निहिते च तात

त्वामेव कृष्णा भजते भयेषु ॥ १९

कैलासं चापि पर्वतम् इति क. ध. पाठः ॥ १ ॥ यत्राग्नि-
र्नित्यमिध्यत इति त्रियोगिनारायणाख्यं हविद्वारात् परतः
स्थानमस्ति ॥ २ ॥ विशाला बदरी ॥ ११ ॥ इन्द्रस्य इन्द्र-

संबन्धिनः । जाम्बूनदं सुवर्णं तन्मयात्पर्वतान्मेरोः । आजमी-
ढवंशे अपचितं पूजितं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ददस्व देहि
॥ १७ ॥ शौचं वाक्यनःकायशुद्धिम् ॥ १८ ॥

ततो महात्मा स यमौ समेत्य
मूर्धन्युपाघ्राय विमृज्य गात्रे ।

उवाच तौ बाष्पकलं स राजा
मा भैष्टमागच्छतमप्रमत्तौ ॥

२०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

भीमेन दुर्गमे गमनाक्षमतया युधिष्ठिरनिवारितानां द्रौपद्यादीनां वहनाङ्गीकारः ॥ १ ॥ पथि कुलिन्दाधिपतिना सुबाहुना पूजितैर्युधिष्ठिरादिभिस्तस्मिन्मृत्यवर्गस्थापनपूर्वकमर्जुनदिदक्षया गन्धमादनं प्रति प्रस्थानम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अन्तर्हितानि भूतानि रक्षांसि बलवन्ति च ।
अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १
सन्निवर्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलाश्रयात् ।
ततो बलं च दाक्ष्यं च संश्रयस्व वृकोदर ॥ २
ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति ।
बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥ ३
अथवा सहदेवेन धौम्येन च समं विभो ।
सूतैः पौरोगवैश्वैव सर्वैश्च परिचारकैः ॥ ४
रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्लेशासहाः पथि ।
सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्तस्वायतेक्षण ॥ ५
त्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः ।
अहं च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः ॥ ६
ममागमनमाकाङ्क्षन्गङ्गाद्वारे समाहितः ।
वसेह द्रौपदीं रक्षन्त्यावदागमनं मम ॥ ७
भीम उवाच ।
राजपुत्री श्रमेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत ।
व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदक्षया ॥ ८
तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्तते तमपश्यतः ।
गुडाकेशं महात्मानं संग्रामेष्वपलायिनम् ।
किं पुनः सहदेवं च मां च कृष्णां च भारत ॥ ९
द्विजाः कामं निवर्तन्तां सर्वे च परिचारकाः ।
सूताः पौरोगवाश्चैव यं च मन्येत नो भवान् ॥ १०
न ह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित् ।
शैलेऽस्मिन्नाक्षसाकीर्णे दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ११

भैष्टमिति च्छेदः ॥ २० ॥

वन० २९

इयं चापि महाभागा राजपुत्री पतिव्रता ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेद्विनिवर्तितुम् ॥ १२
तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ।
न जातु विनिवर्तते मतज्ञो ह्यहमस्य वै ॥ १३
अपिचात्र महाराज सव्यसाचिदिदक्षया ।
सर्वे लालसभूताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह ॥ १४
यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं शैलोऽयं बहुकन्दरः ।
पद्मिरेव गमिष्यामो मा राजन्विमना भव ॥ १५
अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्रयत्र न शक्यति ।
इति मे वर्तते बुद्धिर्मा राजन्विमना भव ॥ १६
सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनन्दिकरावुभौ ।
दुर्गे संतारयिष्यामि यत्राशक्तौ भविष्यतः ॥ १७
युधिष्ठिर उवाच ।
एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्धताम् ।
यत्त्वमुत्सहसे वोढुं पाञ्चालीं विपुलेऽध्वनि ॥ १८
यमजौ चापि भद्रं ते नैतदन्यत्र विद्यते ।
बलं तव यशश्चैव धर्मः कीर्तिश्च वर्धताम् ॥ १९
यत्त्वमुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया ।
मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥
वैशंपायन उवाच ।
ततः कृष्णाऽब्रवीद्वाक्यं प्रहसन्ती मनोरमा ।
गमिष्यामि न संतापः कार्यो मां प्रति भारत ॥ २०
लोमश उवाच ।
तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ।
तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योक्ष्यामहे वयम् ॥ २१
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पार्थिव ।

एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

अहं च त्वं च कौन्तेय द्रक्ष्यामः श्वेतवाहनम् २३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं संभाषमाणास्ते सुबाहुविषयं महत् ।
 ददृशुर्मुदिता राजन्प्रभृतगजवाजिमत् ॥ २४
 किराततङ्गणाकीर्णं पुलिन्दशतसंकुलम् ।
 हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्वाश्वर्यसमाकुलम् ।
 सुबाहुश्चापि तान्दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्यत ॥ २५
 विषयान्ते कुलिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ।

तत्र ते पूजितास्तेन सर्व एव सुखोषिताः ॥ २६
 प्रतस्थुर्विमले सूर्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति ।
 इन्द्रसेनमुखांश्चापि भृत्यान्पौरोगवांस्तथा ॥ २७
 सूदांश्च पारिवर्हांश्च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ।
 राज्ञः कुलिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः ॥ २८
 पद्मिरेव महावीर्या ययुः कौरवनन्दनाः ।
 ते शनैः प्राद्रवन्सर्वे कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 तस्माद्देशात्सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनंजयम् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

धनंजयादर्शनदुःखितेन युधिष्ठिरेण भीमं प्रति धनंजयप्रशंसनपूर्वकं तद्दर्शनाय गन्धमादनप्रवेशनिश्चयः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 भीमसेनयमौ चोभौ पाञ्चालि च निबोधत ।
 नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान्वनेचरान् ॥ १
 दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्भुवामेतरेतरम् ।
 अशक्येऽपि ब्रजामो यद्धनंजयदिदक्षया ॥ २
 तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ।
 यच्च वीरं न पश्यामि धनंजयमुपान्तिके ॥ ३
 तस्यादर्शनतप्तं मां सानुजं वनमास्थितम् ।
 याज्ञसेन्याः परामर्शः स च वीर दहत्युत ॥ ४
 नकुलात्पूर्वजं पार्थ न पश्याम्यमितौजसम् ।
 अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५
 तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च ।
 चरामि सह युष्माभिस्तस्य दर्शनकाङ्क्षया ॥ ६
 पञ्चवर्षाण्यहं वीरं सत्यसन्धं धनंजयम् ।
 यन्न पश्यामि बीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७
 तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
 न पश्यामि महाबाहुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ८
 कृतास्त्रं निपुणं युद्धेऽप्रतिमानं धनुष्मताम् ।

न पश्यामि कुरुश्रेष्ठ तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९
 चरन्तमरिसङ्घेषु क्रुद्धं कालमिवानघ ।
 अभिन्नमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धनंजयम् ॥ १०
 यः स शक्रादनवरो वीर्येण च बलेन च ।
 यमयोः पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११
 'नारायणसमो युद्धे सत्यसन्धो दृढव्रतः ।
 तं ममापश्यतो भीम न शान्तिर्हृदयस्य वै ॥' १२
 दुःखेन महताऽऽविष्टश्चिन्तयामि दिवानिशम् ।
 अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ १३
 सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा ।
 ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाता भयस्य च ॥ १४
 स तु जिह्मप्रवृत्तस्य माययाऽभिजिघांसतः ।
 अपि वज्रधरस्यापि भवेत्कालविषोपमः ॥ १५
 शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनृशंसः प्रतापवान् ।
 दाताऽभयस्य बीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥ १६
 सर्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमर्दिता ।
 आहर्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां नः सुखावहः ॥ १७
 रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यासत्पुरा मम ।

परिदाय रक्षार्थं समर्थः ॥ २८ ॥ द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

भूतस्य प्राक्तनकर्मणः ॥ १ ॥ परामर्शः केशेषु ग्रहणम् ।
 तस्य दर्शनतृष्णं मामिति ज्ञः पाठः ॥ ४ ॥ अप्रतिमानं नास्ति

प्रतिमानं साहस्यं यस्य सोऽप्रतिमानस्तम् ॥ ९ ॥ अभिन्नं
 सवन्मदम् ॥ १० ॥ अनवरोऽहीनः ॥ ११ ॥ अमितात्मा
 महामनाः ॥ १६ ॥

बहूनि बहुजातीनि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥१८
 यस्य बाहुबलाद्वीर सभा चासीत्पुरा मम ।
 सर्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १९
 वासुदेवसमं वीर्यं कार्तवीर्यसमं युधि ।
 अजेयममितं युद्धे तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥२०
 संकर्षणं महावीर्यं त्वां च भीमापराजितम् ।
 अनुयातः स्ववीर्येण वासुदेवं च शत्रुहा ॥ २१
 यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरंदरः ।
 जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥२२
 ते वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीर दिदृक्षुः ।
 प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २३
 विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः ।

तं सदाऽध्युषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिमुत्तमम् ॥२४
 कुबेरनलिनीं रम्यां राक्षसैरभिसेविताम् ।
 पद्मिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः ॥ २५
 नातप्ततपसा शक्यो गन्तुं देशो वृकोदर ।
 न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ २६
 तत्र सर्वे गमिष्यामो भीमार्जुनपदैषिणः ।
 सायुधा बद्धनिस्त्रिंशाः सार्धं विप्रैर्महाव्रतैः ॥२७
 मक्षिकादंशमशकान्सिंहान्व्याघ्रान्सरीसृपान् ।
 प्राप्नोत्यनियतः पार्थ नियतस्तान्न पश्यति ॥ २८
 ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् ।
 प्रवेक्ष्यामो मिताहारा धनंजयदिदृक्षुः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

पाण्डवैर्मन्दरगिरिगमनम् ॥ १ ॥ तथा आकाशगङ्गासेवनम् ॥ २ ॥ तथा नरकासुरास्थिराशिदर्शनम् ॥ ३ ॥ लोम-
 शेन पाण्डवान्प्रति विष्णुना नरकासुरवधप्रकारकथनम् ॥ ४ ॥ तथा वराहरूपिणा हरिणा भारावमग्नभूम्युद्धरणकथनम् ॥ ५ ॥

[लोमश उवाच ।

द्रष्टारः पर्वताः सर्वे नद्यः सपुरकाननाः ।
 तीर्थानि चैव श्रीमन्ति स्पृष्टं च सलिलं करैः ॥१
 पर्वतं मन्दरं दिव्यमेष पन्थाः प्रयास्यति ।
 समाहिता निरुद्विष्टाः सर्वे भवत पाण्डवाः ॥ २
 अयं देवनिवासो वै गन्तव्यो वो भविष्यति ।
 ऋषीणां चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मणां ॥३
 एषा शिवजला पुण्या याति सौम्य महानदी ।
 बदरीप्रभवा राजन्देवर्षिगणसेविता ॥ ४
 एषा वैहायसैर्नित्यं बालखिल्यैर्महात्मभिः ।
 अर्चिता चोपयाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥५
 अत्र साम स्र गायन्ति सामगाः पुण्यनिःस्वनाः ।
 मरीचिः पुलहश्चैव भृगुश्चैवाङ्गिरास्तथा ॥ ६

अत्राद्विकं सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्रणः ।
 साध्याश्चैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति तं तदा ॥ ७
 चन्द्रमाः सह सूर्येण ज्योतीषि च ग्रहैः सह ।
 अहोरात्रविभागेन नदीमेनामनुव्रजन् ॥ ८
 एतस्याः सलिलं मूर्ध्नि वृषाङ्कः पर्यधारयत् ।
 गङ्गाद्वारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ॥ ९
 एतां भगवतीं देवीं भवन्तः सर्वे एव हि ।
 प्रयतेनात्मना तात प्रतिगम्याभिवादत ॥ १०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः ।
 आकाशगङ्गां प्रयताः पाण्डवास्तेऽभ्यवादयन् ॥११
 अभिवाद्य च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 पुनः प्रयाताः संहृष्टाः सर्वैर्ऋषिगणैः सह ॥ १२
 ततो दूरात्प्रकाशन्तं पाण्डुरं मेरुसंनिभम् ।

अमितमहिंसितं अजितमितियावत् ॥ २० ॥ हे भीम ॥ २१ ॥
 अनियतोऽशुचिः ॥ २८ ॥ त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १४३ ॥

भोद्रष्टारः सर्वे मन्दरादन्ये पर्वता दृष्टा इति शेषः ॥ १ ॥

महानदी गङ्गा अलकनन्दा वा ॥ ४ ॥ उपयाता इष्टसिद्ध्यर्थं
 प्रार्थिता ॥ ५ ॥ आद्विकं नैयमिकं जपम् । परिधावन्ति परि-
 चरन्ति । तस्मिन् ॥ ७ ॥ वादत वादयत । अक्षरलोप
 आर्षः ॥ १० ॥ पाण्डुरं श्वेतम् । अस्त्रां राशिमिति शेषः ॥ १३ ॥

ददृशुस्ते नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतोदिशम् ॥ १३
 तान्प्रष्टुकामान्विज्ञाय पाण्डवान्स तु लोमशः ।
 उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शृणुध्वं पाण्डुनन्दनाः ॥
 एतद्विकीर्णं सुश्रीमत्कैलासशिखरोपमम् ।
 यत्पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितम् ॥ १५
 एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः ।
 पर्वतप्रतिमं भाति पर्वतप्रस्तराश्रितम् ॥ १६
 पुरातनेन देवेन विष्णुना परमात्मना ।
 दैत्यो विनिहतस्तेन सुरराजहितैषिणा ॥ १७
 दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्यन्महामनाः ।
 ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःस्वाध्यायविक्रमात् ॥ १८
 तपोबलेन महता बाहुवेगबलेन च ।
 नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन्स दितेः सुतः ॥ १९
 स तु तस्य बलं ज्ञात्वा धर्मे च चरितव्रतम् ।
 भयाभिभूतः संविद्यः शक्र आसीत्तदाऽनघ ॥ २०
 तेन संचिन्तितो देवो मनसा विष्णुरव्ययः ।
 सर्वत्रगः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ ॥ २१
 ऋषयश्चापि तं सर्वे तुष्टुवुश्च दिवौकसः ॥ २२
 तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्रीर्भगवान्हव्यवाहनः ।
 नष्टतेजाः समभवत्तस्य तेजोभिभर्त्सितः ॥ २३
 तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम् ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत् ।
 ग्राह वाक्यं ततस्तत्त्वं यतस्तस्य भयं भवेत् ॥ २४
 विष्णुरुवाच ।
 जानामि ते भयं शक्र दैत्येन्द्रान्नरकात्ततः ।
 ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःसिद्धेन कर्मणा ॥ २५
 सोहमेनं तव प्रीत्या तपःसिद्धमपि ध्रुवम् ।
 वियुनज्मि देहादेवेन्द्र मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ २६
 लोमश उवाच ।
 तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां हरत् ।
 स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः ।
 तस्यैतदस्थिसंघातं मायाविनिहतस्य वै ॥ २७

पाणिना चपेटाघातेन चेतनां हरत्प्राणान्जहार ॥ २७ ॥ गता
 अधस्तादिति शेषः ॥ ३२ ॥ पशवश्च गावश्च एडका मेषाश्च

इदं द्वितीयमपरं विष्णोः कर्म प्रकाशते ॥ २८
 नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मज्जिता ।
 पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृङ्गिणा ॥ २९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवन्विस्तरेणेमां कथां कथय तत्त्वतः ॥ ३०
 कथं तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा ।
 योजनानां शतं ब्रह्मण्युनरुद्धरिता तदा ॥ ३१
 केन चैव प्रकारेण जगतो धरणी ध्रुवा ।
 शिवा देवी महाभागा सर्वसस्यप्ररोहिणी ।
 कस्य चैव प्रभावाद्भि योजनानां शतं गता ॥ ३२
 केन तद्वीर्यसर्वस्वं दर्शितं परमात्मनः ।
 एतत्सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम ।
 श्रोतुं विस्तरशः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः ॥ ३३
 लोमश उवाच ।
 यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथामेतां युधिष्ठिर ।
 तत्सर्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः ॥ ३४
 पुरा कृतयुगे तात वर्तमाने भयंकरे ।
 यमत्वं कारयामास आदिदेवः पुरातनः ॥ ३५
 यमत्वं कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः ।
 न तत्र म्रियते कश्चिज्जायते वा तथाऽच्युत ॥ ३६
 वर्धन्ते पक्षिसङ्घाश्च तथा पशुगवेडकम् ।
 गवाश्च च मृगाश्चैव सर्वे ते पिशिताशनाः ॥ ३७
 तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परंतप ।
 सहस्रशो ह्ययुतशो वर्धन्ते सलिलं यथा ॥ ३८
 एतस्मिन्संकुले तात वर्तमाने भयंकरे ।
 अतिभाराद्वसुमती योजनानां शतं गता ॥ ३९
 सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना ।
 नारायणं वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता ॥ ४०
 पृथिव्युवाच ।
 भगवंस्त्वत्प्रसादाद्भि तिष्ठेयं सुचिरं त्विह ।
 भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोस्मि स्म वर्तितुम् ४१
 ममेमं भगवन्भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि ।

पशुगवेडकम् ॥ ३७ ॥

शरणागताऽसि ते देव प्रसादं कुरु मे विभो ॥४२
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरः प्रभुः ।
 प्रोवाच वचनं हृष्टः श्राव्याक्षरसमीरितम् ॥ ४३
 न ते महि भयं कार्यं भारते वसुधारिणि ।
 अयमेवं तथा कुर्मि यथा लब्धी भविष्यसि ॥४४
 लोमश उवाच ।
 स तां विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम् ।
 ततो वराहः संवृत्त एकशृङ्गो महाद्युतिः ॥ ४५
 रक्ताभ्यां नयनाभ्यां तु भयमुत्पादयन्निव ।
 धूमं च ज्वलयँलक्ष्म्या तत्र देशे व्यवर्धत ॥ ४६
 स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गेणैकेन भास्वता ।
 योजनानां शतं वीर समुद्धरति सोऽक्षरः ॥ ४७
 तस्यां चोद्धार्यमाणायाम् संक्षोभः समजायत ।
 देवाः संक्षुभिताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ४८
 हाहाभूतमभूत्सर्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा ।
 न पर्यवस्थितः कश्चिदेवो वा मानुषोपि वा ॥४९
 ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव श्रिया ।
 देवाः सर्विगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः ॥ ५०
 उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम् ।
 भूत्वा प्राञ्जलयः सर्वे वाक्यमुच्चारयन्तदा ॥ ५१
 लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलं च चराचरम् ।
 समुद्राणां च संक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते ॥ ५२
 सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
 किमेतत्किंप्रभावेण येनेदं व्याकुलं जगत् ।
 आख्यातु नो भवाञ्शीघ्रं विसंज्ञाः सेह सर्वशः ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

गन्धमादनं प्रस्थितेषु पाण्डवेषु मध्येमार्गे महावृष्टेः प्रादुर्भावः ॥ १ ॥ तदा पादपाद्यन्तरितैस्त्वैर्दृष्ट्युपरमे पुनः प्रस्थानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

न ते खया । हे महि । कुर्मि करोमि ॥ ४४ ॥ धूमं धूपम् ।
 ज्वलयन्निति हेतौ शत्रुप्रलयः । यथायथा धूमो ज्वलति तथा-
 तथाऽवर्धत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ वाक्यं उच्चारयन् उच्चारितवन्तः

ब्रह्मोवाच ।

असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित्कचित् ।
 श्रूयतां यत्कृते त्वेष संक्षोभो जायतेऽमराः ॥५४
 योसौ सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः ।
 तस्य प्रभावात्संक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ॥ ५५
 यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
 समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ॥ ५६
 तस्यामुद्धार्यमाणायाम् संक्षोभः समजायत ।
 एवं भवन्तो जानन्तु छिद्यतां संशयश्च वः ॥ ५७
 देवा ऊचुः ।

क तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति दृष्टवत् ।
 तं देशं भगवन्ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ५८
 ब्रह्मोवाच ।

हन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।
 एषोत्र भगवान्श्रीमान्सुपर्णः संप्रकाशते ॥ ५९
 वाराहेणैव रूपेण भगवाँल्लोकभावनः ।
 कालानल इवाभाति पृथिवीतलमुद्धरन् ॥ ६०
 एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते ।
 पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ॥ ६१
 लोमश उवाच ।

ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामन्य चामराः ।
 पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ॥ ६२
 वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जनमेजय ।
 लोमशादेशितेनाशु यथा जग्मुः प्रहृष्टवत् ॥ ६३

ते शूराः सज्जधन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः ।

॥ ५१ ॥ नन्दने इन्द्रवने । अत्र एतत्समीपे ॥ ५९ ॥
 चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १
 परिगृह्य द्विजश्रेष्ठाङ्ग्रेष्ठाः सर्वधनुष्मताम् ।
 पाञ्चालीसहिता राजन्प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २
 सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
 वृक्षांश्च बहुलञ्छायान्दृशुर्गिरिमूर्धनि ॥ ३
 नित्यपुष्पफलान्देशान्देवर्षिगणसेवितान् ।
 आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाशिनः ॥ ४
 चेरुश्चावचाकारान्देशान्विषमसंकटान् ।
 पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ॥ ५
 ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
 विविशुस्ते महात्मानः किन्नराचरितं गिरिम् ॥ ६
 प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्वतं गन्धमादनम् ।
 चण्डवातं महद्वर्षं प्रादुरासीद्विशांपते ॥ ७
 ततो रेणुः समुद्भूतः सपत्रबहुलो महान् ।
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव सहसाऽवृणोत् ॥ ८
 न स प्रज्ञायते किञ्चिदावृते व्योम्नि रेणुना ।
 न चापि शेकुस्तत्कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ९
 न चापश्यंस्ततोऽन्योन्यं तमसाऽऽवृतचक्षुषः ।
 आकृष्यमाणा वातेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ १०
 द्रुमाणां वातरुणानां पततां भूतलेऽनिशम् ।
 अन्येषां च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ ११
 द्यौः स्वित्पतति किं भूमिर्दीर्यते पर्वतोनु किम् ।
 इति ते मेनिरे सर्वे पवनेन विमोहिताः ॥ १२

ते पथाऽनन्तरान्वृक्षान्वल्मीकान्विषमाणि च ।
 पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता वायोर्निलिल्येरे ॥ १३
 ततः कार्मुकमादाय भीमसेनो महाबलः ।
 कृष्णामादाय संगम्य तस्यावाश्रित्य पादपम् ॥ १४
 धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने ।
 अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥ १५
 नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ।
 वृक्षानासाद्य संत्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्येरे ॥ १६
 मन्दीभूते तु पवने तस्मिन्जसि शाम्यति ।
 महद्भिर्जलधारैर्वैर्षमभ्याजगाम ह ॥ १७
 भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यतामिव ।
 ततस्ताश्चञ्चलाभासश्चेरुरग्रेषु विद्युतः ॥ १८
 ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वन्त्यः समन्ततः ।
 प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥ १९
 तत्र सागरगा ह्यापः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
 प्रादुरासन्सकलुषाः फेनवत्यो विशांपते ॥ २०
 वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोडुपपरिप्लुतम् ।
 परिससुर्महाशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महीरुहान् ॥ २१
 तस्मिन्नुपरते शब्दे वाते च समतां गते ।
 गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २२
 निर्जग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत ।
 प्रतस्थिरे पुनर्वीराः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

गन्धमादनप्रयाणे गमनाक्षमतयाऽधः पतनेन मूर्च्छिताया द्रौपद्याः पाण्डवैः सलिलसेचनादिना श्रमापनोदनम् ॥ १ ॥
 पाञ्चाल्या दुश्चराध्वसंचरणे चिन्तयमानं युधिष्ठिरं प्रति भीमेन स्वेन घटोत्कचेन वा तस्या वहनोक्तिः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः प्रयातमात्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 पञ्चामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १

पथा मार्गेण । अनन्तराम्भस्त्रिहितान् । निलिल्येरे निली-
 नाः ॥ १३ ॥ संगम्यादायेत्यन्वयः । गत्वा गृहीत्वेत्यर्थः
 ॥ १४ ॥ अदमसहिताः करकासहिताः ॥ १५ ॥ वारि वह-

श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च ।
 सौकुमार्याच्च पाञ्चाली संमुमोह तपस्विनी ॥ २
 सा कम्पमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा ।

न्यो नद्यः ॥ २१ ॥ पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १४५ ॥

क्रोशमात्रं प्रयातेषु इति झ. पाठः ॥ १ ॥

वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरू समवलम्बत ॥ ३
 आलम्बमाना सहितावूरू गजकरोपमौ ।
 पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ॥ ४
 तां पतन्तीं वरारोहां भज्यमानां लतामिव ।
 नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५
 नकुल उवाच ।
 राजन्पाश्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा ।
 श्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्षस्व भारत ॥ ६
 अदुःखार्हा परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी ।
 आश्वासय महाराज तामिमां श्रमकर्षिताम् ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 राजा तु वचनात्तस्य भृशं दुःखसमन्वितः ।
 भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवन् ॥ ८
 तामवेक्ष्य तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशाम् ।
 अङ्गमानीय धर्मात्मा पर्यदेवयदातुरः ॥ ९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं वेष्मसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता ।
 भूमौ निपतिता शेते सुखार्हा वरवर्णिनी ॥ १०
 सुकुमारौ कथं पादौ मुखं च कमलप्रभम् ।
 मत्कृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतम् ॥ ११
 किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना ।
 आदाय कृष्णां चरता वने मृगगणाकुले ॥ १२
 सुखं प्राप्स्यसि कल्याणि पाण्डवान्प्राप्यवै पतीन् ।
 इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्ताऽयतेक्षणा ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

भीमसेनस्तरणमात्रसन्निहितेन घटोत्कचेन दुर्गमे पथि द्रौपद्या बहन्म् ॥ १ ॥ तदनुचरै राक्षसैः पाण्डवानां विप्राणां च बहन्म् ॥ २ ॥ सर्वैर्नरनारायणाश्रममेत्य तत्र सुखेन निवासः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मज्ञो बलवाञ्छूरः सद्यो राक्षसपुङ्गवः ।
 भक्तोऽस्मान्नौरसः पुत्रो नेतुमर्हति मातरम् ॥ १
 तव भीम सुतेनाहं नीतो भीमपराक्रम ।

विहगश्च विहगः क्षेत्रः ॥ २४ ॥

तत्सर्वमनवाप्येयं श्रमशोकाद्विकर्षिता ।
 शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजगमुर्द्विजोत्तमाः ॥ १५
 ते समाश्वासयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन् ।
 राक्षोग्नांश्च तथा मन्त्राञ्जेषुश्चकुश्च ते क्रियाः ॥ १६
 पठ्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं परमर्षिभिः ।
 स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १७
 सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना ।
 पाश्चाली सुखमासाद्य लेभे चेतःशनैः शनैः ॥ १८
 परिगृह्य च तां दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे ।
 पार्था विश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञां तपस्विनीम् ॥ १९
 तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्षणौ ।
 कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संववाहतुः ॥ २०
 पर्याश्वासयदप्येनां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१
 बहवः पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः ।
 तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ॥ २२
 भीमसेन उवाच ।
 त्वां राजन्राजपुत्रीं च यमौ च पुरुषर्षभ ।
 स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मनः कृथाः ॥ २३
 अथवा यो मया जातो विहगो मद्बलोपमः ।
 बहेदनघ सर्वाङ्गो वचनात्ते घटोत्कचः ॥ २४

अक्षतः सह पाश्चाल्या गच्छेयं गन्धमादनम् ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचम् ।
 चिन्तयामास बलवान्महाबलपराक्रमम् ॥ ३

षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

घटोत्कचश्च धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ।
 कृताञ्जलिरुपातिष्ठदभिवाद्याथ पाण्डवान् ।
 ब्राह्मणांश्च महाबाहुः स च तैरभिनन्दितः ॥ ४
 उवाच भीमसेनं स पितरं सत्यविक्रमः ॥ ५
 स्मृतोऽसि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ।
 आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्ताऽस्म्यसंशयम् ॥ ६
 तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु राक्षसं परिष्वजे ।
 चिन्तया समनुप्राप्तमित्युवाच वृकोदरः ॥ ७
 हैडिम्बेय परिश्रान्ता तव माताऽपराजिता ।
 त्वं च कामगमस्तात बलवान्वह तां खग ॥ ८
 स्कन्धमारोप्य भद्रं ते मध्येऽस्माकं विहायसा ।
 गच्छ नीचिकया गत्या यथा चैनां न पीडये ॥ ९
 घटोत्कच उवाच ।
 धर्मराजं च धौम्यं च कृष्णां च यमजौ तथा ।
 एकोप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥ १०
 [अन्ये च शतशः शूरा विहङ्गाः कामरूपिणः ।
 सर्वान्वो ब्राह्मणैः सार्धं वक्ष्यन्ति सहिताऽनघ ।
 'मन्दमन्दं गमिष्यामि बहन्नुपदनन्दिनीम् ॥' ११
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स घटोत्कचः ।
 पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ १२
 लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः ।
 खेनैव स प्रभावेण द्वितीय इव भास्करः ॥ १३
 ब्राह्मणांश्चापि तान्सर्वान्समुपादाय राक्षसाः ।
 नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः ॥ १४
 एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 आलोकयन्तस्ते जग्मुर्विशालां बदरीमनु ॥ १५
 ते त्वाशुगतिभिर्वीरा राक्षसैस्तैर्महाजवैः ।
 उद्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत् ॥ १६
 देशान्मलेच्छजनाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् ।
 ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ १७
 विद्याधरसमाकीर्णान्युतान्वानरकिन्नरैः ।

तथा किंपुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च समन्ततः ॥ १८
 मयूरैश्चमरैश्चैव हरिणै रुरुभिस्तथा ।
 वराहैर्गव्यैश्चैव महिषैश्च समावृतान् ॥ १९
 नदीजालसमाकीर्णान्नानापक्षियुतान्वहन् ।
 नानाविधमृगैर्जुष्टांश्चारणैश्चोपशोभितान् ।
 समदैश्चापि विहगैः पादपैरन्वितांस्तथा ॥ २०
 तेऽवतीर्य बहून्देशानुत्तरांश्च कुरुनपि ।
 ददृशुर्विविधाश्चर्यं कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥ २१
 तस्याभ्याशे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम् ।
 उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदापुष्पफलोपगैः ॥ २२
 ददृशुस्तां च बदरीं वृत्तस्कन्धां मनोरमाम् ।
 स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युताम् ॥ २३
 पत्रैः स्निग्धैरविरलैरूपेतां मृदुभिः शुभाम् ।
 विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् ॥ २४
 फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशम् ।
 मधुस्रवैः सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
 मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युताम् ॥ २५
 अदंशमशके देशे बहुमूलफलोदके ।
 नीलशाद्वलसंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ २६
 सुभूमिभागविशदे स्वभावविदिते शुभे ।
 जातां हिममृदुस्पर्शे देशेऽपहतकण्टके ॥ २७
 तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः ।
 अवतेरुस्ततः सर्वे राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २८
 ततस्तमाश्रमं पुण्यं नरनारायणाश्रितम् ।
 ददृशुः पाण्डवा राजन्सहिता द्विजपुङ्गवैः ॥ २९
 तमसा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः ।
 क्षुत्तृक्ष्णीतोष्णदोषैश्च वर्जितं शोकनाशनम् ॥ ३०
 महर्षिगणसंवाधं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितम् ।
 दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्मबहिष्कृतैः ॥ ३१
 बलिहोमार्चितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनम् ।
 दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितम् ॥ ३२
 विशालैरग्निशरणैः सुगमाण्डैराचितं शुभैः ।

वक्ष्यन्ति वहनं करिष्यन्ति ॥ ११ ॥ रत्नाकरैः आसमन्तात्
 युतान् ॥ १७ ॥ अभ्याशे समीपे ॥ २२ ॥ स्वभावतएव

विशेषेण हिते स्वभावविहिते । जातां बदरीम् ॥ २७ ॥ अग्नि-
 शरणैः अभ्यगारैः । आचितं व्याप्तम् । कठिनैः शिक्कैः कर-

महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ॥ ३३
 शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितम् ।
 दिव्यमाश्रयणीयं तमाश्रमं श्रमनाशनम् ।
 श्रिया युतमनिर्देश्यं देववर्योपशोभितम् ॥ ३४
 फलमूलाशनैर्दान्तैश्चारुकृष्णाजिनाम्बरैः ।
 सूर्यवैश्वानरसमैस्तपसा भावितात्मभिः ॥ ३५
 महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः ।
 ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः ॥ ३६
 सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीभ्यतः शुचिः ।
 भ्रातृभिः सहितो धीमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३७
 दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरम् ।
 अभ्यगच्छन्त सुप्रीता दिव्या देवमहर्षयः ।
 आशीर्वादान्प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशं ॥ ३८
 प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः ।
 उपाजहुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥ ३९
 स तैः प्रीत्याऽथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः ।
 प्रयतः प्रतिगृह्णाथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४०
 तं शक्रसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
 प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया ॥ ४१
 विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च सहानघ ।

ब्राह्मणैर्वेदेवेदाङ्गपारगैश्च सहार्चितः ॥ ४२
 तत्रापश्यत्स धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् ।
 नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितम् ॥ ४३
 तस्मिन्मधुसूतवफलां ब्रह्मर्षिगणभाविनीम् ।
 बदरीं तामुपाश्रित्य पाण्डवो भ्रातृभिः सह ॥ ४४
 मुदा युक्ता महात्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ।
 आलोकयन्तो भैनाकं नानाद्विजगणायुतम् ।
 हिरण्यशिखरं चैव मध्ये बिन्दुसरः शिवम् ॥ ४५
 भागीरथीं सुतीर्थी च शीतामलजलां शिवाम् ।
 मणिप्रवालप्रस्तारां पादपैरुपशोभिताम् ॥ ४६
 दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनःप्रीतिविवर्धनीम् ।
 वीक्षमाणा महात्मानो विजहुस्तत्र पाण्डवाः ॥ ४७
 तस्मिन्देवर्षिचरिते देशे परमदुर्गमे ।
 भागीरथीपुण्यजले तर्पयांचक्रिरे पितृन् ।
 देवानृषींश्च कौन्तेयाः परमं शौचमास्थिताः ॥ ४८
 तत्र ते तर्पयन्तश्च जपन्तश्च कुरूद्रहाः ।
 ब्राह्मणैः सहिता वीरा ह्यवसन्पुरुषर्षभाः ॥ ४९
 कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीडितान्यमरप्रभाः ।
 विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

कदाचन पाञ्चाल्या भीमसंनिधाने वायव्यानीताङ्गुतसौगन्धिकपुष्पदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा तादृशबहुपुष्पानयने प्रार्थितेन भीमेन तदर्थं गमनम् ॥ २ ॥ भीमस्य मध्येमार्गे स्वमार्गनिरोधकेन हनुमता सह संवादः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः ।
 षड्रात्रमवसन्वीरा धनंजयदिदृक्षया ॥ १
 तस्मिन्विहरमाणाश्च रममाणाश्च पाण्डवाः ।
 मनोज्ञे काननवरे सर्वभूतमनोरमे ॥ २
 पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनाभितैः ।

ण्डैर्वा ॥ ३३ ॥ सत्कारं चकुरिति शेषः ॥ ३९ ॥ सीतां विमलपङ्कजाम् इति श्र. पाठः । सीतां नामतः । प्रस्तारः सोपान-पादगणादिरूपः । घट इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ सप्तचत्वारिंशदधिक-वन० ३०

शोभितः पर्वतो रम्यः पुंस्कोकिलकुलाकुलैः ।
 स्निग्धपत्रैरवरिलैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ ३
 सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
 कमलैः सोत्पलैस्तत्र आजमानानि सर्वशः ।
 पश्यन्तश्चारुरुपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४
 पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः ।

शततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥-

पुष्पविकचैर्विकसितकुसुमैः ॥ ३ ॥

ह्लादयन्पाण्डवान्सर्वान्सकृष्णान्सद्विजर्षभान् ॥ ५
 ततः पूर्वोत्तरे वायुः प्लवमानो यदृच्छया ।
 सहस्रपत्रमर्काभं दिव्यं पद्ममुपाहरत् ॥ ६
 तदवैक्षत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
 अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ७
 तच्छुभा शुभमासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
 अतीव मुदिता राजन्भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ ८
 पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
 गन्धसंस्थानसंपन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ९
 इदं च धर्मराजाय प्रदास्यामि परंतप ।
 'गृह्यापराणि पुष्पाणि बहूनि पुरुषर्षभ ।'
 हरेरिदं मे कामाय काम्यके पुनराश्रमे ॥ १०
 यदि तेऽहं प्रिया पार्थ बहूनीमान्युपाहर ।
 तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ ११
 एवमुक्त्वा तु पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ।
 जगाम पुष्पमादाय धर्मराजाय तत्तदा ॥ १२
 अभिप्रायं तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः ।
 प्रियायाः प्रियकामः स प्रायाद्रीमो महाबलः ॥ १३
 वातं तमेवाभिमुखो यतस्तत्पुष्पमागतम् ।
 आजिहीर्षुर्जगामाशु सपुष्पाण्यपराण्यपि ॥ १४
 रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाशीविषोपमान् ।
 मृगराडिव संकुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
 [ददृशुः सर्वभूतानि महाबाणधनुर्धरम् ॥ १५
 न ग्लानिर्न च वैक्लव्यं न भयं न च संभ्रमः ।
 कदाचिज्जुपते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः ॥] १६
 द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन्स बाहुबलमाश्रितः ।
 व्यपेतभयसमोहः शैलमभ्यपतद्वली ॥ १७
 स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिलातलम् ।
 गिरिं चचारारिहरः किन्नराचरितं शुभम् ॥ १८

पूर्वोत्तरे ऐशानक्रोणे ॥ ६ ॥ सौगन्धिकं पद्मजातिभेदः ॥ ८ ॥ संस्थानमाकारः ॥ ९ ॥ हरेः आहर । इदमेतज्जातीयम् ॥ १० ॥ प्रभिन्नो मत्तः ॥ १५ ॥ मातरिश्वनो वायोः ॥ १६ ॥ पितुर्यथा पुत्रस्पर्शः शीतस्तादृक् स्पर्शवता वायुनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ पित्रा वायुना ॥ २४ ॥ धातुविच्छेदैर्धातुभेदैः । अङ्गुलैरिव विषमच्छदैः सप्तपर्णादिभि-

नानावर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगाण्डजैः ।
 सर्वभूषणसंपूर्णं भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितम् ॥ १९
 सर्वर्तुरमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ।
 सक्तचक्षुरभिप्रायान्हृदयेनानुचिन्तयन् ॥ २०
 पुंस्कोकिलनिनादेषु षट्पदाचरितेषु च ।
 बद्धश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः ॥ २१
 आजिघ्नन्स महातेजाः सर्वर्तुकुसुमोद्भवम् ।
 गन्धमुद्धतमुद्दामो वने मत्त इव द्विपः ॥ २२
 वीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुमगन्धिना ।
 पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना ॥ २३
 द्वियमाणश्रमः पित्रा संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ २४
 स यक्षगन्धर्वसुरब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
 विलोकयामास तदा पुष्पहेतोररिन्दमः ॥ २५
 विषमच्छदैरचितैरनुलिप्त इवाङ्गुलैः ।
 विमलैर्धातुविच्छदैः काञ्चनाञ्जनराजतैः ॥ २६
 सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्श्वलग्नैः पयोधरैः ।
 मुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ॥ २७
 अभिरामदरीकुञ्जनिर्झरोदककन्दरम् ।
 अप्सरोनूपुररवैः प्रनृत्तवरबर्हिणम् ॥ २८
 दिग्वारणविषाणाग्रैर्घृष्टोपलशिलातलम् ।
 स्रस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्नगानिःसृतैर्जलैः ॥ २९
 सशष्पकबलैः स्वस्यैरदूरपरिवर्तिभिः ।
 भयानभिज्ञैर्हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः ॥ ३०
 चालयानः स्ववेगेन लताजालान्यनेकशः ।
 आक्रीडमानः कौन्तेयः श्रीमान्वायुसुतो ययौ ॥ ३१
 प्रियामनोरथं कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः ।
 प्रांशुः कनकवर्णाभः सिंहसंहननो युवा ॥ ३२
 मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् ।
 मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ ३३

नानाधातुरज्जितपत्रैः । आज्जनेति कृष्णधातुग्रहणम् । पीतकृष्णश्चेतधातुभिरित्यर्थः ॥ २६ ॥ पयोधरैर्मेषैः ॥ २७ ॥ दरी बिलगृहम् । कंदरं महाप्रपातः ॥ २८ ॥ विषाणाग्रैर्दन्ताग्रैः । शिलाः समपाषाणाः शयनासनयोग्याः । उपलास्तदन्ये ॥ २९ ॥ शष्पं बालतृणम् । कबलो ग्रासस्तद्युक्तैः ॥ ३० ॥ वारणानामपि वारणः निवारकः संग्रामादौ ॥ ३३ ॥

प्रियपार्श्वोपविष्टाभिव्यावृत्ताभिविचेष्टितैः ।
 यक्षगन्धर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ॥ ३४
 नवावतारं रूपस्य विक्रीडन्निव पाण्डवः ।
 चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ ३५
 संस्तरन्विविधान्केशान्दुर्योधनकृतान्वहून् ।
 द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३६
 सोऽचिन्तयत्तथा पार्थे मयि त्वतिविलम्बिते ।
 पुष्पहेतोः कथं त्वार्थः करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३७
 स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासाद्बलस्य च ।
 नकुलं सहदेवं च न मोक्षयति युधिष्ठिरः ॥ ३८
 कथं नु कुसुमावाप्तिः स्थाञ्छीघ्रमिति चिन्तयन् ।
 प्रतस्थे नरशार्दूलः पक्षिराडिव वेगितः ॥ ३९
 [सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।
 द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥] ४०
 कम्पयन्मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु ।
 त्रासयन्गजयूथानि वातरंहा वृकोदरः ॥ ४१
 सिंहव्याघ्रमृगांश्चैव मर्दयानो महाबलः ।
 उन्मूलयन्महावृक्षान्पोथयंश्चोरसा बली ॥ ४२
 लतावल्लीश्च वेगेन विकर्षन्पाण्डुनन्दनः ।
 उपर्युपरि शैलाग्रमारुरुक्षुरिव द्विपः ॥ ४३
 जलावलम्बोऽतिभृशं सविद्युदिव तोयदः ।
 'व्यनदत्स महानादं भीमसेनो महाबलः ॥ ४४
 तेन शब्देन महता भीमस्य प्रतिबोधिताः ।
 गुहां संतत्यजुर्व्याघ्रा निलिल्युर्वनवासिनः ॥ ४५
 समुत्पेतुः खगास्त्रस्ता मृगयूथानि दुद्रुवुः ।
 ऋक्षाश्चोत्ससृजुर्वृक्षांस्तत्यजुर्हरयो गुहाम् ।
 व्यजृम्भन्त महासिंहा महिषाश्च वनेचराः ॥ ४६
 तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ।
 तद्वनं संपरित्यज्य जग्मुरन्यन्महावनम् ॥ ४७
 वराहमृगसङ्घाश्च महिषाश्च वनेचराः ।
 व्याघ्रगोमायुसङ्घाश्च प्रणेदुर्गवयैः सह ॥ ४८

विचेष्टितैर्व्यावृत्ताभिः निश्चेष्टाभिरेकाग्रभिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥
 रूपस्य सौन्दर्यस्य ॥ ३५ ॥ निर्घात उत्पातः । पर्वेषु उत्सवेषु
 ॥ ४१ ॥ पोथयन् मर्दयन् ॥ ४२ ॥ लता भूचरा । वल्ली
 वृक्षचरेति भेदः ॥ ४३ ॥ रथाङ्गसाह्याः चक्रसमाननामानश्च-

रथाङ्गसाहदात्यूहा हंसकारण्डवप्लवाः ।
 शुकाः पारावताः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥
 तथाऽन्ये दर्पिता नागाः करेणुशरपीडिताः ।
 सिंहव्याघ्राश्च संकुद्धा भीमसेनमथाद्रवन् ॥ ५०
 शकृन्मूत्रं च मुञ्चाना भयविभ्रान्तमानसाः ।
 व्यादितास्या महारौद्रा व्यनदन्भीषणान्त्वान् ॥ ५१
 ततो वायुसुतः क्रोधात्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
 गजेनान्यान्गजान्श्रीमान्सिंहं सिंहेन वा विभुः ।
 तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत्पाण्डवो बली ॥ ५२
 ते वध्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
 भयाद्विससृजुर्भीमं शकृन्मूत्रं च मुञ्चुवुः ॥ ५३
 प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
 वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्शब्देनापूरयन्दिशः ॥ ५४
 अथापश्यन्महाबाहुर्गन्धमादनसानुषु ।
 सुरम्यं कदलीषण्डं बहुयोजनविस्तृतम् ॥ ५५
 तमभ्यगच्छद्देगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ।
 महागज इवास्त्रावी प्रभञ्जन्विविधान्द्रुमान् ॥ ५६
 उत्पाद्य कदलीस्तम्भान्बहुतालसमुच्छ्रयान् ।
 चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्बलिनां वरः ।
 विमर्दन्सुमहातेजा नृसिंह इव दर्पितः ॥ ५७
 ततः संन्यपतंस्तत्र सुबहूनि महान्ति च ।
 रुरुवारणयूथानि महिषाश्च जलाश्रयाः ॥ ५८
 'प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
 वनं पाण्डुसुतः श्रीमान्नादेनापूरयन्दिशः ॥' ५९
 तेन शब्देन चैवाथ भीमसेनरवेण च ।
 वनान्तरगताश्चापि वित्रेसुमृगपक्षिणः ॥ ६०
 तस्मिन्नथ प्रवृत्ते तु संक्षोभे मृगपक्षिणाम् ।
 जलार्द्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ६१
 तानौदकान्पक्षिगणान्निरीक्ष्य भरतर्षभः ।
 तानेवानुसरन्नम्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ६२
 काञ्चनैः कदलीषण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः ।

क्रवाका इति यावत् । दात्यूहाः मयूरश्चातको वा ॥ ४९ ॥
 करेणुशरेण हस्तिनीकृतेनोत्तेजनेन पीडिताः । शरस्तूतेजने
 बाणे इति मेदिनी ॥ ५० ॥ आस्त्रावी मत्तः ॥ ५६ ॥

वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीरात्तीरविसर्पिभिः ॥ ६३
 तत्सरोऽथावतीर्याशु प्रभूतनलिनोत्पलम् ।
 महागज इवोदामश्रिक्रीड बलवद्बली ॥ ६४
 विक्रीड्य तस्मिन् रुचिरमुत्तारामितद्युतिः ।
 'क्षोभयन्सलिलं भीमः प्रभिन्न इव वारणः ॥' ६५
 ततो जगाहे वेगेन तद्वनं बहुपादपम् ।
 दध्मौ च शङ्खं खनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ।
 [आस्फोटयच्च बलवान्भीमः संनादयन्दिशः ॥] ६६
 तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च ।
 बाहुशब्देन चोभ्रेण नदन्तीव गिरेर्गुहाः ॥ ६७
 तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितमहारवम् ।
 श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महाखनः ॥ ६८
 सिंहनादभयत्रस्तैः कुञ्जरैरपि भारत ।
 मुक्तो विरावः सुमहान्पर्वतो येन पूरितः ॥ ६९
 तं तु नादं ततः श्रुत्वा सुप्तो वानरपुङ्गवः ।
 [भ्रातरं भीमसेनं तु विज्ञाय हनुमान्कपिः ॥ ७०
 दिवंगमं रुरोधाथ मार्गं भीमस्य कारणात् ।
 अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः ॥ ७१
 आस्त एकायने मार्गं कदलीषण्डमण्डिते ।
 भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमवरुध्य वै ॥ ७२
 माऽत्र प्राप्स्यति शापं वा धर्षणां वेति पाण्डवः ।
 कदलीषण्डमध्यस्थो ह्येवं संचिन्त्य वानरः ॥ ७३
 प्राजृम्भत महाकायो हनूमान्नाम वानरः ।
 कदलीषण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ॥ ७४
 'तेन शब्देन महता व्यबुध्यत महाकपिः ।'
 जृम्भमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
 आस्फोटयच्च लाङ्गूलमिन्द्राशनिसमखनम् ॥ ७५
 तस्य लाङ्गूलनिनदं पर्वतः सुगुहामुखैः ।
 उद्गारमिव गौर्नर्दन्नुत्ससर्ज समन्ततः ॥ ७६
 लाङ्गूलास्फोटशब्दाच्च चलितः स महागिरिः ।
 विघूर्णमानशिखरः समन्तात्पर्यशीर्यत ॥ ७७

नलिनोत्पलं पद्मपुष्पम् ॥ ६४ ॥ आस्फोटितं बाहुघातः
 ॥ ६८ ॥ दिवंगमं मार्गं स्वर्गमार्गम् ॥ ७१ ॥ एकायने
 अतिसंकुचिते ॥ ७२ ॥ उद्गारं प्रतिशब्दं गौरिव उत्ससर्ज
 ॥ ७६ ॥ बाहोः स्वस्तिकं चतुरश्रं मूलं अंस इति यावत्

स लाङ्गूलवस्तस्य मत्तवारणनिखनम् ।
 अन्तर्धीय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ७८
 स भीमसेनस्तच्छ्रुत्वा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
 शब्दप्रभवमन्विच्छंश्चचार कदलीवनम् ॥ ७९
 कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले ।
 ददर्श सुमहाबाहुर्वानराधिपतिं तदा ॥ ८०
 विद्युत्संपातदुष्प्रेक्षं विद्युत्संपातपिङ्गलम् ।
 विद्युत्संपातनिनदं विद्युत्संपातचञ्चलम् ॥ ८१
 बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनवृत्तशिरोधरम् ।
 स्कन्धभूयिष्ठकायत्वात्तनुमध्यकटीतटम् ॥ ८२
 किञ्चिच्चाभुग्नशीर्षेण दीर्घरोमाश्रितेन च ।
 लाङ्गूलेनोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजितम् ॥ ८३
 ह्रस्वौष्ठं ताम्रजिह्वास्यं रक्तकर्णं चलद्भुवम् ।
 अपश्यद्वदनं तस्य रश्मिवन्तमिवोडुपम् ॥ ८४
 वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लैर्दन्तैरलंकृतम् ।
 केसरोत्करसंमिश्रमशोकानामिवोत्करम् ॥ ८५
 हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिम् ।
 दीप्यमानेन वपुषा स्वर्चिष्मन्तमिवानलम् ।
 निरीक्षन्तमपत्रस्तं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ८६
 तं वानरवरं धीमानतिकार्यं महाबलम् ।
 स्वर्गपन्थानमावृत्य हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ ८७
 दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकं तस्मिन्महावने ।
 अथोपसृत्य तरसा भीमो भीमपराक्रमः ॥ ८८
 सिंहनादं चकारोग्रं वज्राशनिसमं बली ।
 तेन शब्देन भीमस्य वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ८९
 हनूमांश्च महासत्त्व ईषदुन्मील्य लोचने ।
 दृष्ट्वा तमथ सावज्ञं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ९०
 'ततः पवनजः श्रीमानन्तिकस्थं महौजसम् ।'
 स्मितेन चैनमासाद्य हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ९१
 किमर्थं सरुजस्तेऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः ।
 ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता ९२

तत्र न्यस्तकंधरमित्यर्थः । तत्र हेतुः स्कन्धेति । विपु-
 लांसत्वादित्यर्थः ॥ ८२ ॥ उडुपं चन्द्रम् ॥ ८४ ॥ अशोका-
 नामशोकपुष्पाणाम् ॥ ८५ ॥ सरुजः सपीडः । ते लयाः ॥ ९२ ॥

वयं धर्मं न जानीमस्तिर्यग्योनिमुपाश्रिताः ।
 नरास्तु बुद्धिसंपन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु ॥ ९३
 क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाक्चित्तदूषिषु ।
 धर्मघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ९४
 न त्वं धर्मं विजानासि वृद्धा नोपासितास्त्वया ।
 अल्पबुद्धितया बाल्यादुत्सादयसि यन्मृगान् ९५
 ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा किमिदं वनमागतः ।
 वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि ॥ ९६
 क्व च त्वयाऽद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ।

अतः परमगम्योऽयं पर्वतः सुदुरारुहः ॥ ९७
 विना सिद्धगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते ।
 [देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा ॥] ९८
 कारुण्याच्चामहं वीर वारयामि निबोध मे ।
 नातः परं त्वया शक्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो ॥ ९९
 स्वागतं सर्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ ।
 इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ॥ १००
 भक्षयित्वा निवर्तस्व मा वृथा प्राप्स्यसे वधम् ।
 ग्राह्यं यदि वचो मह्यं हितं मनुजपुङ्गव ॥ १०१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

भीमेन स्वमार्गादपसरणं चोदितेन हनुमता तंप्रति अपसरणे स्वस्याशक्तिकथनपूर्वकं स्वबालोद्धरणेन गमनचोदना ॥ १ ॥
 प्रयतनेऽपि पुच्छचालनेऽप्यसमर्थेन भीमेन तंप्रति तत्प्रभवादिप्रश्नः ॥ २ ॥ हनुमता स्वप्रभवादिकथनपूर्वकं रामकथाक-
 थनारम्भः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः ।
 भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामितविक्रमः ॥ १
 भीम उवाच ।
 को भवान्किनिमित्तं वा वानरं वपुराश्रितः ।
 ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वाऽनुपृच्छति ॥ २
 कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः ।
 पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३
 स वाक्यं भीमसेनस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् ।
 हनूमान्वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ॥ ४
 वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ।
 साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ५
 भीमसेन उवाच ।
 वैशसं वाऽस्तु यद्वान्यन्न त्वां पृच्छामि वानर ।
 प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मा मत्तः प्राप्स्यसे व्यथाम् ॥ ६

हनूमानुवाच ।
 नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं जरया केशितो ब्रह्म ।
 यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥ ७
 भीम उवाच ।
 निर्गुणः परमात्मा तु देहं ते व्याप्य तिष्ठते ।
 तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ८
 यद्यागमैर्न विद्यां च तमहं भूतभावनम् ।
 क्रमेयं त्वां गिरिं चैव हनूमानिव सागरम् ॥ ९
 हनूमानुवाच ।
 क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः ।
 पृच्छामि त्वां नरश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ॥ १०
 भीम उवाच ।
 भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः ।
 रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान्वानरपुङ्गवः ॥ ११
 रामपत्नीकृते येन शतयोजनविस्तृतः ।
 सागरः प्लवगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः ॥ १२

आश्वसिहि विश्वासं कुरु ॥ ९९ ॥ मह्यं मम ॥ १०१ ॥
 अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

वैशसं विरोधम् ॥ ५ ॥ भूतभावनं भूतानां वियदादीनां

जरायुजादीनां च भावनं रचनं यस्मात्तम् ॥ ९ ॥ क्रमेण पाद-
 विक्षेपेण ॥ १२ ॥

स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ।
 बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ १३
 'इमं देशमनुप्राप्तः कारणेनास्मि केनचित् ।'
 उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य मे चाद्य पौरुषम् ।
 मञ्छासनमकुर्वाणं त्वां वा नेष्ये यमक्षयम् ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 विज्ञाय तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्येण दर्पितम् ।
 हृदयेनावहस्यैनं हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५
 प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयाऽनघ ।
 ममानुकम्पया त्वेतत्पुच्छमुत्सार्य गम्यताम् ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 [एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रमम् ।
 मनसाऽचिन्तयद्भीमः स्वबाहुबलदर्पितः ॥ १७
 पुच्छे प्रगृह्य तरसा हीनवीर्यपराक्रमम् ।
 सालोक्यमन्तकस्यैनं नयाम्यद्येह वानरम् ॥ १८
 सावज्ञमथ वामेन स्रयञ्जग्राह पाणिना ।
 न चाशकञ्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः ॥ १९
 उच्चिक्षेप पुनर्दोर्भ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् ।
 नोद्धर्तुमशकद्भीमो दोर्भ्यामपि महाबलः ॥ २०
 उत्क्षिप्तभ्रूविट्ताक्षः संहतभ्रुकुटीमुखः ।
 खिन्नगात्रोऽभवद्भीमो न चोद्धर्तुं शशाक तम् ॥ २१
 यत्नवानपि तु श्रीमौल्लाङ्गलोद्धरणे ततः ।
 कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्थौ व्रीडानताननः ॥ २२
 प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।

प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥ २३
 सिद्धो वा यदि वा देवो गन्धर्वो वाऽथ गुह्यकः ।
 पृष्टः सन्को मया ब्रूहि कस्त्वं वानररूपधृत् ॥ २४
 न चेद्गुह्यं महाबाहो श्रोतव्यं चेद्भवेन्मम ।
 शिष्यवत्त्वां तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेऽनघ ॥ २५
 हनूमानुवाच ।
 यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
 तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ २६
 अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुषा ।
 जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम वानरः ॥ २७
 सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ।
 सर्ववानरराजानौ सर्ववानरयूथपाः ॥ २८
 उपतस्थुर्महावीर्या मम चामित्रकर्शन ।
 सुग्रीवेणाभवत्प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा ॥ २९
 निकृतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
 ऋश्यमूके मया सार्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरम् ॥ ३०
 अथ दाशरथिर्वीरो रामो नाम महाबलः ।
 विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधातलम् ॥ ३१
 स पितुः प्रियमन्विच्छन्सहभार्यः सहानुजः ।
 सधनुर्धन्विनाश्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ३२
 तस्य भार्या जनस्थानाच्छलेनापहृता बलात् ।
 राक्षसेन्द्रेण बलिना रावणेन दुरात्मना ॥ ३३
 सुवर्णरत्नचित्रेण मृगरूपेण रक्षसा ।
 वञ्चयित्वा नरव्याघ्रं मारीचेन तदाऽनघ ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

हनुमता भीमं प्रति समग्ररामकथाकथनम् ॥ १ ॥

हनूमानुवाच ।
 हृतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गन्स राघवः ।
 दृष्ट्वाञ्जलेशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ १
 तेन तस्याभवत्सख्यं राघवस्य महात्मनः ।

स हत्वा वालिनं राज्ये सुग्रीवं प्रत्यपादयत् ॥ २
 स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः सीतायाः परिमार्गणे ।
 वानरान्प्रेषयामास शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३
 ततो वानरकोटीभिः सहितोऽहं नरर्षभ ।

एवमुक्ते सति । तमित्यध्याहारः । तं हीनवीर्यपराक्रमं मनसा-
 ऽचिन्तयन्मेने ॥ १७ ॥ मम च सुग्रीवेण प्रीतिरभवत् ।

॥ २९ ॥ निकृतः निरस्तः ॥ ३० ॥ एकोनपञ्चाशदधिकशत-
 तमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

सीतां मार्गन्महाबाहो प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ॥४
 ततः प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण सुमहात्मना ।
 संपातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने ॥ ५
 ततोऽहं कार्यसिद्ध्यर्थं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 शतयोजनविस्तारमर्णवं सहसा प्लुतः ॥ ६
 अहं स्ववीर्यादुत्तीर्य सागरं मकरालयम् ।
 सुतां जनकराजस्य सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ ७
 दृष्टवान्भरतश्रेष्ठ रावणस्य निवेशने ।
 समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं राघवप्रियाम् ॥ ८
 दग्ध्वा लङ्कामशेषेण साट्टप्राकारतोरणाम् ।
 प्रत्यागतश्चास्य पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ९
 मद्राक्यं चावधार्याशु रामो राजीवलोचनः ।
 अबद्धपूर्वमन्यैश्च बद्धा सेतुं महोदधौ ।
 वृतो वानरकोटीभिः समुत्तीर्णो महार्णवम् ॥ १०
 ततो रामेण वीर्येण हत्वा तान्सर्वराक्षसान् ।
 रणे तु राक्षसगणं रावणं लोकरावणम् ॥ ११
 निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सभ्रातृसुतबान्धवम् ।
 राज्येऽभिषिच्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥ १२
 धार्मिकं भक्तिमन्तं च भक्तानुगतवत्सलः ।
 प्रत्याहृत्य ततः सीतां नष्टां वेदश्रुतिं यथा ॥ १३

तथैव सहितः साध्व्या पत्न्या रामो महायशः ।
 गत्वा ततोऽतित्वरितः स्वां पुरीं रघुनन्दनः ।
 अध्यावसत्ततोऽयोध्यामयोध्यां द्विषतां प्रभुः ॥ १४
 ततः प्रतिष्ठितो राज्ये रामो नृपतिसत्तमः ।
 वरं मया याचितोऽसौ रामो राजीवलोचनः ॥ १५
 यावद्रामकथेयं ते भवेल्लोकेषु शत्रुहन् ।
 तावज्जीवेयमित्येवं तथाऽस्त्विति च सोब्रवीत् ॥ १६
 सीताप्रसादाच्च सदा मामिहस्थमरिंदम ।
 उपतिष्ठन्ति दिव्या हि भोगा भीमयथेऽसिताः ॥ १७
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
 राज्यं कारितवान्नामस्ततः स्वभवनं गतः ॥ १८
 तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदाऽनघ ।
 तस्य वीरस्य चरितं गायन्त्यो रमयन्ति माम् ॥ १९
 अयं च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ।
 ततोऽहं रुद्धवान्मार्गं तवेमं देवसेवितम् ॥ २०
 'त्वामनेन पथा यान्तं यक्षो वा राक्षसोपि वा ।'
 धर्षयेद्वा शपेद्वाऽपि मा कश्चिदिति भारत ॥ २१
 दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः ।
 यदर्थमागतश्चासि अत एव सरश्च तत् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

भीमेन जलधिलङ्घनकालिकपृथुरूपप्रदर्शनं प्रार्थितेन हनुमता तंप्रति एतत्कालिकैस्तात्कालिकरूपस्य दुर्विरीक्षताकथन-
 पूर्वकं कृतादियुगधर्मप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
 प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ॥ १
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम् ।
 मत्तो धन्यतरो नास्ति यदार्थं दृष्टवानहम् ॥ २
 अनुग्रहो मे सुमहांस्तुतिश्च तव दर्शनात् ।

समेत्य विदित्वा संभाषणादिना निश्चित्येत्यर्थः ॥ ८ ॥
 अस्य रामस्य । तत्र लङ्कायाम् ॥ ९ ॥ अवधार्य निश्चित्य
 ॥ १० ॥ लोकरावणं लोकपीडाकरम् ॥ ११ ॥ अयोध्यां

एतत्तु कृतमिच्छामि त्वयाऽऽर्येण प्रियं मम ॥ ३
 यच्चेतदासीत्प्लवतः सागरं मकरालयम् ।
 रूपमप्रतिमं वीरं तदिच्छामि निरीक्षितुम् ॥ ४
 एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्थामि च ते वचः ।
 एवमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरिरब्रवीत् ॥ ५
 न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित् ।

योद्धुमशक्याम् ॥ १४ ॥ कारितवान् कृतवान् । स्वार्थे णिच् ।
 स्वभवनं वैकुण्ठम् ॥ १८ ॥ पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥
 एकं तु कृतमिच्छामीति ध. पाठः ॥ ३ ॥ हरिवानरः ॥ ५ ॥

कालावस्था तदा ह्यन्या वर्तते सा न सांप्रतम् ।
 'ततोऽद्य दुष्करं द्रष्टुं मम रूपं नरोत्तम ॥' ६
 अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरे परः ।
 अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ७
 भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः ।
 कालं समनुवर्तन्ते यथा भावा युगेयुगे ॥ ८
 'कालंकालं समासाद्य नराणां नरपुङ्गव ।'
 बलवर्ष्मप्रभावा हि ग्रहीयन्त्युद्भवन्ति च ॥ ९
 तदलं बत तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्बह ।
 युगं समनुवर्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १०
 भीम उवाच ।
 युगसङ्ख्यां समाचक्ष्व आचारं च युगेयुगे ।
 धर्मकामार्थभावांश्च कर्मवीर्ये भवाभवौ ॥ ११
 हनूमानुवाच ।
 कृतं नाम युगं श्रेष्ठं यत्र धर्मः सनातनः ।
 कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन्काले युगोत्तमे ॥ १२
 न तत्र धर्माः सीदन्ति क्षीयन्ते न च वै प्रजाः ।
 ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ १३
 देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
 नासन्कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयः ॥ १४
 न सामऋग्यजुर्वर्णाः क्रिया नासीच्च मानवी ।
 अभिध्याय फलं तत्र धर्मः संन्यास एव च ॥ १५
 न तस्मिन्युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।
 नामूया नापि रुदितं न दर्पो नापि वैकृतम् ॥ १६
 न विग्रहः कुतस्तन्द्री न द्वेषो न च पैशुनम् ।
 न भयं नापि संतापो न चेर्ष्या न च मत्सरः ॥ १७
 ततः परमकं ब्रह्म सा गतिर्योगिनां परा ।
 आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा ॥ १८
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ।

वर्ष्म शरीरम् ॥ ९ ॥ भावान् तत्त्वानि । कर्म शुभाशुभम् ।
 वीर्यं फलोदयपर्यन्तं शक्तिः । भवाभवानुत्पत्तिविनाशौ ऐश्वर्या-
 नैश्वर्ये वा ॥ ११ ॥ कृतमेव सर्वे कृतकृत्या एवेत्यर्थः । तत-
 एव हेतोः कृतयुगं नाम ॥ १२ ॥ त्रयीधर्मस्य चित्तशुद्ध्यर्थ-
 खात्तस्याश्च तदानीं स्वभावसिद्धत्वान्न सामादीन्यासन् । मानवी
 क्रिया कृष्याद्यारम्भरूपा । किंतु अभिध्याय फलं संकल्पादेव

कृते युगे समभवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १९
 समाश्रयं समाचारं समज्ञानं च केवलम् ।
 तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवाप्नुवन् ॥ २०
 एकदेवसदायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ।
 पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः ॥ २१
 चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ।
 अकामफलसंयोगात्प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥ २२
 आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ।
 कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः ॥ २३
 'कामः कामयमानेषु ब्राह्मणेषु तिरोहितः ।'
 एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ॥ २४
 त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन्सत्रं प्रवर्तते ।
 पादेन हसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ॥ २५
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रिया धर्मपरायणाः ।
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ॥ २६
 त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोपगाः ।
 प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ।
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो नरास्त्रेतायुगेऽभवन् ॥ २७
 द्वापरे च युगे धर्मो द्विभागो नः प्रवर्तते ।
 विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥ २८
 ततोऽन्ये च चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परे ।
 द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथा परे ॥ २९
 एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया ।
 तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा ॥ ३०
 एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ।
 सत्यस्य चेह विभ्रंशात्सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ ३१
 सत्यात्प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभवन् ।
 कामाश्चोपद्रवाश्चैव तदा वै दैवकारिताः ॥ ३२

सर्वे संपद्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ वैकृतं कपटम् ॥ १६ ॥
 विग्रहो वैरम् । तन्द्री आलस्यम् । ईर्ष्या अक्षमा । मत्सरः
 परोत्कर्षासहिष्णुत्वम् ॥ १७ ॥ ततोऽसूयादित्यागात् परमकं
 परमानन्दात्मकं ब्रह्म प्राप्यत इति शेषः । गतिः प्राप्यम् ।
 श्वेतरक्तपीतकृष्णरूपाणि क्रमेण कृतादिषु भवन्तीति कृते नारा-
 यणः शुक्ल इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

यैरर्घ्यमानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ।
 कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञास्तन्वन्ति चापरे ३३
 एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ।
 पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ॥ ३४
 तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ।
 वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा ॥ ३५
 ईतयो व्याधयस्तन्त्री दोषाः क्रोधादयस्तथा ।
 उपद्रवाः प्रवर्तन्ते आधयो व्याधयस्तथा ॥ ३६
 युगेष्वावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ।

धर्मे व्यावर्तमाने तु लोको व्यावर्तते पुनः ॥ ३७
 लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा लोकप्रवर्तकाः ।
 युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ॥ ३८
 एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते ।
 युगानुवर्तनं त्वेतत्कुर्वन्ति चिरजीविनः ॥ ३९
 यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
 अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः ॥ ४०
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 युगसङ्ख्यां महाबाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

हनुमता भीमाय समुद्रतरणकालिकपृथुतरनिजरूपप्रदर्शनपूर्वकं चतुर्वर्णधर्मनिरूपणम् ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच ।
 पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथंचन ।
 यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा पुवंगमः ।
 तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने ॥ २
 भ्रातुः प्रियमभीप्सन्वै चकार सुमहद्वपुः ।
 'तद्रूपं यत्पुरा तस्य बभूवोदधिलङ्घने ॥'
 देहस्तस्य ततोऽतीव वर्धत्यायामविस्तरैः ।
 सद्रुमं कदलीषण्डं छादयन्नमितद्युतिः ॥ ४
 गिरिशोच्छ्रयमाक्रम्य तस्थौ तत्र च वानरः ।
 समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः ॥ ५
 ताम्रेक्षणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भृकुटीकृतलोचनः ।
 दीर्घ लाङ्गूलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः ६
 तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कौरवनन्दनः ।
 विसिष्मिये तदा भीमो जहृषे च पुनः पुनः ॥ ७

तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम् ।
 प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत् ॥ ८
 आवभाषे च हनुमान्भीमसेनं सयन्निव ।
 एतावदिह शक्तस्त्वं द्रष्टुं रूपं ममानघ ॥ ९
 वर्धेऽहं चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसेप्सितम् ।
 भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्धते मूर्तिरोजसा ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।
 तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यपर्वतसन्निभम् ।
 दृष्ट्वा हनूमतो वर्ष्म संभ्रान्तः पवनात्मजः ॥ ११
 प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
 कृताञ्जलिरदीनात्मा हनूमन्तमवस्थितम् ॥ १२
 दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो ।
 संहरस्व महावीर्यं स्वयमात्मानमात्मना ॥ १३
 न हि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम् ।
 अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १४
 विस्रयश्चैव मे वीर सुमहान्मनसोऽद्य वै ।

यैः व्याधिभिः कामैश्च ॥ ३३ ॥ तामसं तमोगुणप्रधानं कलिम् ॥ ३५ ॥ ईतयः अतिवृष्ट्यादयः ॥ ३६ ॥ व्यावर्तते नश्यति ॥ ३७ ॥ भावाः धर्मज्ञानादयः । प्रार्थनानि विकुर्वते । अन्य-
 त्प्रार्थ्यतेऽन्यत् जायते । पौष्टिकमपि कर्म विधिलोपान्नाशकं
 भवतीति भावः ॥ ३८ ॥ चिरजीविनो मादृशा अपि युगानु-
 वन ० ३१

वर्तिनः कालानुसारिणो भवन्ति ॥ ३९ ॥ अनर्थकेषु निष्प्रयो-
 जनेषु । भावोऽभिनिवेशः ॥ ४० ॥ स्वस्ति कल्याणम् ॥ ४१ ॥
 एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

गिरिश्च विन्ध्यगिरिरिव । इवार्थे चः ॥ ५ ॥

यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ १५
 त्वमेव शक्तस्तां लङ्कां सयोधां सहरावणाम् ।
 स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमञ्जसा ॥ १६
 न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मारुतात्मज विद्यते ।
 न चैव तव पर्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥ १७
 एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान्पुत्रवगोत्तमः ।
 प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १८
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 भीमसेन न पर्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः ॥ १९
 मया तु निहते तस्मिन्नावणे लोककण्ठके ।
 कीर्तिर्निश्चेद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् ॥ २०
 तेन वीरेण तं हत्वा सगणं राक्षसाधमम् ।
 आनीता स्वपुरं सीता कीर्तिश्च स्थापिता नृषु ॥ २१
 तद्गच्छ विपुलप्रज्ञ भ्रातुः प्रियहिते रतः ।
 अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः ॥ २२
 एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिकवनाय ते ।
 द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्षराक्षसैः ॥ २३
 न च ते तरसा कार्यः कुसुमापचयः स्वयम् ।
 दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः ॥ २४
 बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ।
 दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥ २५
 मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्मं परिपालय ।
 स्वधर्मस्थापनं धर्मं बुध्यस्वागमयस्व च ॥ २६
 न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
 धर्मो वै वेदितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ॥ २७
 अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्मसंज्ञितः ।
 स विज्ञेयो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः ॥ २८
 आचारसंभवो धर्मो धर्माद्वेदाः समुत्थिताः ।
 वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ २९
 वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्यन्ति देवताः ।

पर्याप्तः समर्थः ॥ १७ ॥ अरिष्टं निर्विघ्नम् ॥ २२ ॥ पुरुषेण
 मर्त्येन ॥ २४ ॥ आगमयस्व मात्वरिष्टाः ॥ २६ ॥ दुर्जनवधो-
 ऽधर्मोऽपि धर्मएव । परोपघातकं सत्यं धर्मोऽपि अधर्मएव
 ॥ २८ ॥ यज्ञैर्देवानां नीत्या मनुष्याणां च स्थितिरित्यर्थः ॥ ३० ॥
 वार्ता जीविकार्थावृत्तिः ॥ ३१ ॥ साच क्रमेण ब्राह्मणस्य त्रयी-

बृहस्पत्युशनः प्रोक्तैर्नैर्धार्यन्ति मानवाः ॥ ३०
 बल्याकरवणिज्याभिः कृष्यर्थैर्योनिपोषणैः ।
 वार्तया धार्यते सर्वं धर्मैरेतैर्द्विजातिभिः ॥ ३१
 त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या विजानताम् ।
 ताभिः सम्यक्प्रवृत्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते ॥ ३२
 सा चेद्धर्मकृता न स्यात्त्रयीधर्ममृते भुवि ।
 दण्डनीतिमृते चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् ॥ ३३
 वार्ताधर्मे ह्यवर्तिन्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।
 सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्ह्येतैर्धर्मैः सूयन्ति वै प्रजाः ॥ ३४
 द्विजानाममृतं धर्मो ह्येकश्चैवैकवर्णकः ।
 यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ॥ ३५
 याजनाध्यापने चोभे ब्राह्मणानां परिग्रहः ।
 पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोषणम् ॥ ३६
 शुश्रूषा च द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ।
 भैक्षहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिताः ॥ ३७
 क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्मोऽत्र रक्षणम् ।
 स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः ॥ ३८
 वृद्धैः संमन्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ।
 आस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते ॥ ३९
 निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा नेता प्रवर्तते ।
 तदा भवन्ति लोकस्य मर्यादाः सुव्यवस्थिताः ॥ ४०
 तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुमित्रबलेषु च ।
 नित्यं चारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा ॥ ४१
 राज्ञामुपायश्चारश्च बुद्धिमन्त्रपराक्रमाः ।
 निग्रहप्रग्रहौ चैव दाक्ष्यं वै कार्यसाधकम् ॥ ४२
 साम्रा दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।
 साधनीयानि कार्याणि समासव्यासयोगतः ॥ ४३
 मन्त्रमूला नयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ।
 सुमन्त्रितनयैः सद्भिस्तद्विधैः सह मन्त्रयेत् ॥ ४४
 स्त्रिया मूढेन बालेन लुब्धेन लघुनाऽपि वा ।

याजनाध्यापनादिः । वैश्यस्य वार्तापण्यादिः । क्षत्रियस्य
 दण्डादिः ॥ ३२ ॥ सा लोकयात्रा ॥ ३३ ॥ गुरौ त्रिवर्णे
 वासितं वासो येषां ते ॥ ३७ ॥ आस्थितोऽनुग्रहीतः ॥ ३९ ॥
 स्थानं सिद्धसंरक्षणम् ॥ ४१ ॥

न मन्त्रयीत गुह्यानि येषु चास्पन्दलक्षणम् ॥४५॥
 मन्त्रयेत्सह विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ।
 स्निग्धैश्च नीतिविन्यासैर्मूर्खान्सर्वत्र वर्जयेत् ॥४६॥
 धार्मिकान्धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।
 स्त्रीषु क्लीबान्नियुज्जीत क्रूरान्क्रूरेषु कर्मसु ॥ ४७॥
 स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ।
 बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च बलाबलम् ॥४८॥
 बुद्ध्या स्वप्रतिपन्नेषु कुर्यात्साधुष्वनुग्रहम् ।
 निग्रहं चाप्यशिष्टेषु निर्मर्यादेषु कारयेत् ॥ ४९॥
 निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।

तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ५०॥
 एष तेऽभिहितः पार्थ घोरो धर्मो दुरन्वयः ।
 तं स्वधर्मविभागेन विनयस्थोऽनुपालय ॥ ५१॥
 तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम् ।
 दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम् ५२॥
 'द्विजशुश्रूषया शूद्रा लभन्ते गतिमुत्तमां ॥'
 क्षत्रं याति तथा स्वर्गं श्रुवि निग्रहपालनैः ॥ ५३॥
 सम्यक्प्रणीतदण्डा हि कामद्वेषविवर्जिताः ।
 अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकतां ५४॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

उपसंहृतपृथुरूपेण हनुमता सपरिष्वङ्गवरदानं विसृष्टेन भीमेन गन्धमादने सौगन्धिकसरोदर्शनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः संहृत्य विपुलं तद्रूपः कामवर्धितम् ।
 भीमसेनं पुनर्दोभ्यां पर्यष्वजत वानरः ॥ १॥
 परिष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत ।
 श्रमो नाशमुपागच्छत्सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ २॥
 [बलं चातिबलो मेने न मेऽस्ति सदृशो महान् ॥]
 ततः पुनरथोवाच पर्यश्रुनयनो हरिः ॥ ३॥
 भीममाभाष्य सौहार्दाद्भाष्यगद्गदया गिरा ।
 गच्छ वीर स्वमावासं स्मर्तव्योऽसि कथान्तरे ॥४॥
 इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवेद्योसि कस्यचित् ।
 धनदस्यालयाच्चापि विसृष्टानां महाबल ॥ ५॥
 एष काल इहायातुं देवगन्धर्वयोषिताम् ।
 ममापि सफलं चक्षुः स्मारितश्चासि राघवम् ॥ ६॥
 [रामाभिधानं विष्णुं हि जगद्धृदयनन्दनम् ।
 सीतावक्त्रारविन्दार्कं दशास्यध्वान्तभास्करम् ॥] ७॥
 मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह ।
 तदसदृशनं वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ॥ ८॥
 भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत ।

स्वेभ्यश्चारेभ्यः परेभ्य उक्तोच्चादिना लोभितेभ्यः ॥ ४८ ॥
 बुद्ध्या जीवनाशया । प्रतिपन्नेषु शरणागतेषु ॥ ४९ ॥ घोरो

यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयम् ॥ ९॥
 धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत्करोम्यहम् ।
 शिलया नगरं वा तन्मर्दितव्यं मया यदि ॥१०॥
 [बद्धा दुर्योधनं चाद्य आनयामि तवान्तिकम् ॥]
 यावदेतत्करोम्यद्य कामं तव महाबल ॥ ११॥
 भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ।
 प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १२॥
 कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां प्रसीद मे ॥ १३॥
 सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवान् ।
 तवैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं परान् ॥ १४॥
 एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनमभाषत ।
 भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चैव करिष्यामि प्रियं तव ॥ १५॥
 चमूं विगाह्य शत्रूणां परशक्तिसमाकुलाम् ।
 यदा सिंहस्वं वीर करिष्यसि महाबल ॥ १६॥
 तदाहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण स्वं तव ।
 'यं श्रुत्वैव भविष्यन्ति व्यसवस्तेऽरयो रणे ॥' १७॥
 विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्षयामि दारुणान् ।

धर्मो राजधर्मः ॥ ५१ ॥ द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १५२ ॥

शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ ॥ १८
 एवमाभाष्य हनुमास्तदा पाण्डवनन्दनम् ।
 मार्गमाख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ १९
 गते तस्मिन्हरिवरे भीमोपि बलिनावरः ।
 तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनम् ॥ २०
 अनुस्मरन्वपुस्तस्य श्रियं चाप्रतिमां भुवि ।
 माहात्म्यमनुभावं च स्मरन्दाशरथेर्ययौ ॥ २१
 स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 विलोलयामास तदा सौगन्धिकवनेप्सया ॥ २२
 फुल्लपद्मविचित्राणि सरांसि सरितस्तथा ।
 नानाकुसुमचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ॥ २३
 मत्तवारण्ययूथानि पङ्कलिन्नानि भारत ।
 वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि ददृशे तदा ॥ २४
 हरिणैश्चपलापाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वनम् ।
 सशष्पकवलैः श्रीमान्पथि दृष्ट्वा द्रुतं ययौ ॥ २५
 महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् ।

व्यपेतभीर्गिरिं शौर्याङ्गीमसेनो व्यगाहत ॥ २६
 कुसुमानतशाखैश्च ताम्रपल्लवकोमलैः ।
 याच्यमान इवारण्ये द्रुमैर्मरुतकम्पितैः ॥ २७
 कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तषट्पदसेविताः ।
 प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥ २८
 सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।
 द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमो भीमपराक्रमः ॥ २९
 परिवृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने ।
 काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीम् ॥ ३०
 हंसकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभिताम् ।
 रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥ ३१
 तस्यां नद्यां महासत्त्वः सौगन्धिकवनं महत् ।
 अपश्यत्प्रीतिजननं बालार्कसदृशद्युतिम् ॥ ३२
 तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः ।
 वनवासपरिक्रिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

सौगन्धिकसरोविविधं भीमप्रति तद्रक्षिभिः क्रोधवशनामकै राक्षसैस्तच्चिकीर्षितप्रभः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
 कैलासशिखरे रम्ये ददर्श शुभकानने ॥ १
 कुबेरभुवनाभ्यां जातां पर्वतनिर्झरैः ।
 सुरम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलताकुलाम् ॥ २
 हरिताम्बुजसंछन्नां दिव्यां कनकपुष्कराम् ।
 नानापक्षिजनाकीर्णां सूपतीर्थामकर्मदाम् ॥ ३
 अतीव रम्यां सुजलां जातां पर्वतसानुषु ।
 विचित्रभूतां लोकस्य शुभामद्भुतदर्शनाम् ॥ ४
 तत्रामृतरसं शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभम् ।
 ददर्श विमलं तोयं पिबंश्च बहु पाण्डवः ॥ ५
 तां तु पुष्करिणीं रम्यां दिव्यसौगन्धिकावृताम् ।

जातरूपमयैः पद्मैश्छन्नां परमगन्धिभिः ॥ ६
 वैदूर्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनोरमैः ।
 हंसकारण्डवोद्धूतैः सृजद्भिरमलं रजः ॥ ७
 आक्रीडं राजराजस्य कुबेरस्य माहात्मनः ।
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च परमार्चिताम् ॥ ८
 सेवितामृषिभिर्दिव्यैर्यक्षैः किंपुरुषैस्तथा ।
 राक्षसैः किंनरैश्चापि गुप्तां वैश्रवणेन च ॥ ९
 तां च दृष्ट्वैव कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
 बभूव परमप्रीतो दिव्यं प्रेक्ष्य सरो महत् ॥ १०
 तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।
 रक्षन्ति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ॥ ११

सूपतीर्थं शोभनानि उपतीर्थानि तीराणि यस्यां सा ॥ ३ ॥
 लघु आरोग्यकरम् ॥ ५ ॥ जातरूपं स्वर्णम् ॥ ६ ॥ आक्रीडं

कीडास्थानम् ॥ ८ ॥ चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमजिनैः परिवारितम् ।
 रुक्माङ्गदधरं वीरं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १२
 सायुधं बद्धनिस्त्रिशमशङ्कितमरिंदमम् ।
 पुष्करेणुमुपायान्तमन्योन्यमभिक्षुः ॥ १३
 अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः ।

यंचिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्संप्रष्टुमिहार्हथ ॥ १४
 ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य वृकोदरम् ।
 तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १५
 मुनिवेषधरश्चैव सायुधश्चैव लक्ष्यसे ।
 यदर्थमभिसंप्राप्तस्तदाचक्ष्व महामते ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

भीमेन सौगन्धिकसरोरक्षकान्प्रति स्वचिकीर्षितकथनपूर्वकं सौगन्धिकाहरणे प्रवर्तनम् ॥ १ ॥ तथा सप्रतिषेधं स्वजि-
 हांसूनां तेषां गदया ताडनम् ॥ २ ॥ भीमगदाप्रहारमशक्नुवन्निस्त्रैर्भीमवृत्तं निवेदितेन कुबेरेण तदनुमोदनम् ॥ ३ ॥

भीम उवाच ।

पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
 विशालां बदरीं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥ १
 अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
 अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ॥ २
 तस्या मामनवद्याङ्गा धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।
 पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३
 राक्षसा ऊचुः ।
 आक्रीडोऽयं कुबेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ।
 नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मणा ॥ ४
 देवर्षयस्तथा यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर ।
 आमन्त्र्य यक्षप्रवरं पिबन्ति च हरन्ति च ॥ ५
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव ।
 'यक्षाधिपस्यानुमते कुबेरस्य महात्मनः ॥' ६
 अन्यायेनेह यः कश्चिदवमत्य धनेश्वरम् ।
 विहर्तुमिच्छेदुर्वृत्तः स विनश्येन्न संशयः ॥ ७
 तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षसि बलादिह ।
 धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथम् ॥ ८
 [आमन्त्र्य यक्षराजं वै ततः पिब हरस्व च ।
 नातोऽन्यथा त्वया शक्यं किञ्चित्पुष्करमीक्षितुं ॥ ९
 भीमसेन उवाच ।
 राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।

दृष्ट्वाऽपि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ १०
 न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।
 न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रधर्मं कथंचन ॥ ११
 इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्गरे ।
 नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ १२
 तुल्या हि सर्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च ।
 एवं गतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ १३
 इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान्भीमसेनो व्यगाहत ।
 तां तु पुष्करिणीं वीरः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ १४
 ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिपिद्धः प्रतापवान् ।
 मा भैवमिति सक्रोधैर्भर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥ १५
 कदर्थीकृत्य तु स तान् राक्षसान्भीमविक्रमः ।
 व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वे न्यवारयन् ॥ १६
 गृहीत बध्नीत विकर्ततेमं
 पचाम खादाम च भीमसेनम् ।
 क्रुद्धा ब्रुवन्तोऽभिययुर्दुतं ते
 शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १७
 ततः स गुर्वी यमदण्डकल्पां
 महागदां काञ्चनपट्टबद्धाम् ।
 प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्त्री
 ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ॥ १८

प्राप्तं मां निबोधत राक्षसाः इति ध. पाठः ॥ १ ॥

अनिलोढं वायुना आनीतम् ॥ २ ॥

ते तं तदा तोमरपट्टसाधै-
 र्व्याविद्धशस्त्रैः सहसा निपेतुः ।
 जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
 भीमं समन्तात्परिववृष्ट्याः ॥ १९
 वातेन कुन्त्यां बलवान्सुजातः
 शूरस्तरस्त्री द्विषतां निहन्ता ।
 सत्ये च धर्मे च रतः सदैव
 पराक्रमे शत्रुभिरप्रवृष्ट्यः ॥ २०
 तेषां स मार्गान्विविधान्महात्मा
 निहत्य शस्त्राणि च शात्रवाणाम् ।
 यथा प्रवीरान्निजघान भीमः
 परशतान्पुष्करिणीसमीपे ॥ २१
 ते तस्य वीर्यं च बलं च दृष्ट्वा
 विद्याबलं बाहुबलं तथैव ।
 अशक्नुवन्तः सहितं समन्ता-
 द्रुतं प्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ २२
 विदीर्यमाणास्तत एव तूर्ण-
 माकाशमास्थाय विमूढसंज्ञाः ।
 कैलासशृङ्गाण्यभिदुदुवुस्ते
 भीमार्दिताः क्रोधवशाः प्रभगाः ॥ २३

स शक्रवद्दानवदैत्यसङ्घान्
 विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसङ्घान् ।
 विगाह्य तां पुष्करिणीं जितारिः
 कामं स जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥ २४
 ततः स पीत्वाऽमृतकल्पमम्भो
 भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः ।
 उत्पाद्य जग्राह ततोऽम्बुजानि
 सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ २५
 ततस्तु ते क्रोधवशाः समेत्य
 धनेश्वरं भीमबलप्रणुनाः ।
 भीमस्य वीर्यं च बलं च संख्ये
 यथावदाचख्युरतीव दीनाः ॥ २६
 तेषां वचस्तत्तु निशाम्य देवः
 प्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच ।
 गृह्णातु भीमो जलजानि कामं
 कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ २७
 ततोऽभ्यनुज्ञाय धनेश्वरं ते
 जग्मुः कुरूणां प्रवरं विरोषाः ।
 भीमं च तस्यां ददृशुर्नलिन्यां
 यथोपजोषं विहरन्तमेकम् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

दुर्निमित्तप्रदर्शना भीमसेनानुवलोकिना च युधिष्ठिरेण द्रौपदीप्रति भीमाभिगतदेशप्रश्नः ॥ १ ॥ द्रौपद्या भीमचिकी-
 र्षितं निवेदितेन युधिष्ठिरेण घटोत्कचसाहाय्येन भीमसमीपगमनम् ॥ २ ॥ कुबेरबहुमानितैस्तैर्जुनदिदक्षया तत्रैव सुखेन
 विहरणम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ ।
 बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ १
 ततो वायुर्महाञ्शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः ।
 प्रादुरासीद्वरस्पर्शः संग्राममभिचोदयन् ॥ २
 पपात महती चोल्का सनिर्घाता महाभया ।
 निष्प्रभश्चाभवत्सूर्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृतः ॥ ३

सहितमेकीभूयाप्यशक्नुवन्तः ॥ २२ ॥

निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते ।
 चचाल पृथिवी चापि पांसुवर्षं पपात च ॥ ४
 सलोहिता दिशश्चासन्खरवाचो मृगद्विजाः ।
 तमोवृतमभूत्सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 [अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जज्ञिरे ॥] ५
 तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मानभिभविष्यति ॥ ६

पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ।
 यथा रूपाणि पश्यामि सुव्यक्तो नः पराक्रमः ७
 एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षांचक्रे समन्ततः ।
 अपश्यमानो भीमं तु धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ८
 ततः कृष्णां यमौ चापि समीपस्थानरिंदमः ।
 पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे ९
 कच्चिन्न भीमः पाश्चालि किंच कृत्यं चिकीर्षति ।
 कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः ॥ १०
 इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरशंसिनः ।
 दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः ॥ ११
 तं तथावादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी ।
 प्रिया प्रियं चिकीर्षन्ती महिषी चारुहासिनी १२
 यत्तत्सौगन्धिकं राजन्नाहतं मातरिश्वना ।
 तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाऽद्योपपादितम् ॥ १३
 अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येर्वहून्यपि ।
 तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति ॥ १४
 स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः ।
 प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमितो गतः ॥ १५
 उक्तस्त्वेवं तथा राजा यमाविदमथाब्रवीत् ।
 गच्छाम सहितास्तूर्णं येन यातो वृकोदरः ॥ १६
 वहन्तु राक्षसा विग्रान्यथाश्रान्तान्यथाकृशान् ।
 त्वमप्यमरसंकाश वह कृष्णां घटोत्कच ॥ १७
 व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ।
 चिरं च तस्य कालोऽयं स च वायुसमो जवे ॥ १८
 तरस्वी वैनतेयस्य सदृशो भुवि लङ्घने ।
 उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथेच्छकम् ॥ १९
 तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्रजनीचराः ।
 पुरा स नापराध्नोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम् ॥ २०

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे हैडिम्बप्रमुखास्तदा ।
 उद्देशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्या भरतर्षभ ॥ २१
 आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ।
 लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः ॥ २२
 ते सर्वे त्वरिता गत्वा ददृशुस्तत्र कानने ।
 पद्मसौगन्धिकवतीं नलिनीं सुमनोरमाम् ॥ २३
 तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
 ददृशुर्निहतांश्चैव यक्षांश्च विपुलेक्षणान् ॥ २४
 भिन्नकायाक्षिबाहूरुन्संचूर्णितशिरोधरान् ।
 तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ॥ २५
 सक्रोधं स्तब्धनयनं संदष्टदशनच्छदम् ।
 उद्यम्य च गदां दोर्भ्यां नदीतीरे व्यवस्थितम् ॥ २६
 प्रजासंक्षेपसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ।
 तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्याथ भारत ॥ २७
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ।
 साहसं वत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।
 पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २८
 अनुशिष्य तु कौन्तेयं पद्मानि परिगृह्य च ।
 तस्यामेव नलिन्यां तु विजहुरमरोपमाः ॥ २९
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः ।
 प्रादुरासन्महाकायास्तस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥ ३०
 ते दृष्ट्वा धर्मराजानं महर्षिं चापि लोमशम् ।
 नकुलं सहदेवं च तथाऽन्यान्ब्राह्मणर्षभान् ॥ ३१
 विनयेन नताः सर्वे प्रणिपत्य च भारत ।
 सान्त्विता धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ॥ ३२
 विदिताश्च कुबेरस्य तत्र ते कुरुपुङ्गवाः ।
 ऊषुर्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरुद्वहाः ।
 प्रतीक्षमाणा बीभत्सुं गन्धमादनसानुषु ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

गन्धमादनादुत्तरं देशं जिगमिषुणा युधिष्ठिरेण आकाशवाणीश्रवणात्ततः प्रतिनिवृत्य अनुचरैः सह नरनारायणाश्रमं प्रति पुनरागमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्निवसमानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
आमन्त्र्य सहितान्भ्रातृनित्युवाच सहद्विजान् ॥ १
दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च ।
मनसो ह्लादनीयानि वनानि च पृथक्पृथक् ॥ २
देवैः पूर्वं विचीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः ।
यथाक्रममशेषेण द्विजैः संपूजितानि च ॥ ३
ऋषीणां पूर्वचरितं तपोधर्मविचेष्टितम् ।
राजर्षीणां च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः ॥ ४
शृण्वानास्तत्रतत्र स्म आश्रमेषु शिवेषु च ।
अभिषेकं द्विजैः सार्धं कृतवन्तो विशेषतः ॥ ५
अर्चिताः सततं देवाः पुष्पैरद्भिः सदा च वः ।
यथालब्धैर्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ६
पर्वतेषु च रम्येषु सर्वेषु च सरस्सु च ।
उदधौ च महापुण्ये सूपस्पृष्टं महात्मभिः ॥ ७
इला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा ।
नानातीर्थेषु रम्येषु सूपस्पृष्टं सह द्विजैः ॥ ८
गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहवः पर्वताः शुभाः ।
हिमवान्पर्वतश्चैव नानाद्विजगणायुतः ॥ ९
विशाला बदरी दृष्टा नरनारायणाश्रमः ।
दिव्यपुष्करिणी दृष्टा सिद्धदेवर्षिपूजिता ॥ १०
यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि च ।

दर्शितानि द्विजेन्द्रेण लोमशेन महात्मना ॥ ११
इमं वैश्रवणावासं दुर्गमं गन्धमादनम् ।
कथं भीम गमिष्यामो मतिरत्र विधीयताम् ॥ १२
वैशंपायन उवाच ।
एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वागुवाचाशरीरिणी ।
न शक्यो दुर्गमो गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ॥ १३
अनेनैव पथा राजन्प्रतिगच्छ यथागतम् ।
नरनारायणस्थानं बदरीत्यभिविश्रुतम् ॥ १४
तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारणसेवितम् ।
बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः ॥ १५
अतिक्रम्य च तं पार्थ त्वार्ष्टिषेणाश्रमे वसेः ।
ततो द्रक्ष्यसि कौन्तेय निवेशं धनदस्य च ॥ १६
एतस्मिन्नन्तरे वायुर्दिव्यगन्धवहः शुभः ।
मनःप्रह्लादनः शीतः पुष्पवर्षं ववर्ष वै ॥ १७
तच्छ्रुत्वा दिव्यमाकाशाद्विस्मयः समपद्यत ।
ऋषीणां ब्राह्मणानां च पार्थिवानां विशेषतः ॥ १८
श्रुत्वा तन्महदाश्चर्यं द्विजो धौम्यस्त्वभाषत ।
न शक्यमुत्तरं गन्तुं प्रतिगच्छाम पाण्डव ॥ १९
ततो युधिष्ठिरो राजा विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
[प्रत्यागम्य पुनस्तं तु नरनारायणाश्रमम् ॥] २०
भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
पाञ्चाल्या ब्राह्मणैश्चैव न्यवसत्सुखं तदा ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

समाप्तं चेदं तीर्थयात्रापर्व ॥ ६ ॥

(अथ जटासुरवधपर्व ॥ ७ ॥)

अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

विप्रवेष्टेण पाण्डवनिकटचिरवासिना जटासुरेण भीमासनिधाने द्रौपदीसहितान्युधिष्ठिरादीनपहृत्य पलायनम् ॥ १ ॥
मध्येमार्गं यदृच्छासमागतेन भीमेन तस्य मारणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतस्तत्र पाण्डवान् ।

[पर्वतेन्द्रे द्विजैः सार्धं पार्थागमनकाङ्क्षया ॥] १
गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च ।

रहितान्भीमसेनेन कदाचित्तान्यदृच्छया ।
जहार धर्मराजं वै यमौ कृष्णां च राक्षसः ॥ २
‘जनमेजय उवाच ।
ब्रह्मन्कथं धर्मराजं यमौ कृष्णां च राक्षसः ।
जहार चित्रं भीमश्च गतो राक्षसकण्टकः ।
वक्तुमर्हसि विप्राय्य व्यक्तमेतन्ममाऽनघ ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।’
ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वास्त्रेष्वस्त्रवित्तमः ।
इति ब्रुवन्पाण्डवेयान्पर्युपास्ते स नित्यदा ।
परीप्समानः पार्थानां कलापांश्च धनूंषि च ॥ ४
अन्तरं संपरिप्रेप्सुर्द्रौपद्या हरणं प्रति ।
दुष्टात्मा पापबुद्धिः स नाम्ना ख्यातो जटासुरः ५
[पोषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः ।
बुबुधे न च तं पापं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६
स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिन्दमे ।
[घटोत्कचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ॥ ७
लोमशप्रभृतींस्तान्स्तु महर्षीश्च समाहितान् ।
स्नातुं विनिर्गतान्दृष्ट्वा पुष्पार्थं च तपोधनान्] ८
रूपमन्यत्समास्थाय विकृतं भैरवं महत् ।
गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ।
प्रातिष्ठत सुदुष्टात्मा त्रीनगृहीत्वा च पाण्डवान् ९
सहदेवस्तु यत्नेन ततोपक्रम्य पाण्डवः ।
[विक्रम्य कौशिकं खड्गं मोक्षयित्वा ग्रहं रिपोः] १०
आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥ १०
तमब्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः ।
धर्मस्ते हीयते मूढ न चैनं समवेक्षसे ॥ ११
येऽन्ये कचिन्मनुष्येषु तिर्यग्योनिगताश्च ये ।
धर्मं ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विशेषतः ॥ १२
धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मं ते विदुरुत्तमम् ।
एतत्परीक्ष्य सर्वं त्वं समीपे स्थातुमर्हसि ॥ १३
देवाश्च ऋषयः सिद्धाः पितरश्चापि राक्षसः ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥ १४

कलापान् निषङ्गान् ॥ ४ ॥ कौशिकं कोशादागतम् । ग्रहं ग्रहणम् ॥ १० ॥ युष्माकं देवासुरादीनाम् । ऋध्यति वृद्धिं गच्छति ॥ १६ ॥ विघसाशान् देवादशेषान् विघसं तस्य वन० ३२

तिर्यग्योनिगताश्चैव अपि कीटपिपीलिकाः ।
मनुष्यानुपजीवन्ति ततस्त्वमपि जीवसि ॥ १५
समृद्ध्या यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृध्यति ।
इमं च लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ।
पूज्यमानाश्च वर्धन्ते हव्यकव्यैर्यथाविधि ॥ १६
वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो रक्षितारश्च राक्षसः ।
राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखम् १७
न च राजाऽवमन्तव्यो रक्षसा जात्वनगसि ।
अणुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नराशन ॥ १८
विघसाशान्यथाशक्त्या कुर्महे देवतादिषु ।
गुरुंश्च ब्राह्मणांश्चैव प्रमाणप्रवणाः सदा ॥ १९
द्रोणध्वं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ।
येषां चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः २०
स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोषितः ।
भुक्त्वा चान्नानि दुष्पन्नं कथमस्माज्जिहीर्षसि २१
एवमेव वृथाचारो वृथा वृद्धो वृथामतिः ।
वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाऽद्य नभविष्यसि ॥ २२
अथ चेदुष्टबुद्धिस्त्वं सर्वैर्धर्मैर्विवर्जितः ।
प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर ॥ २३
अथ चेत्त्वमविज्ञाय इदं कर्म करिष्यसि ।
अधर्मं चाप्यकीर्तिं च लोके प्राप्स्यसि केवलं २४
एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीम् ।
विषमेतत्समालोड्य कुम्भेन प्राशितं त्वया ॥ २५
ततो युधिष्ठिरस्तस्य भारिकः समपद्यत ।
स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् ॥
अथाब्रवीद्रौपदीं च नकुलं च युधिष्ठिरः ।
मा भैष्टं राक्षसान्मूढाद्गतिस्य मया हता ॥ २७
नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ।
अस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते नभविष्यति राक्षसः ॥ २८
सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतसम् ।
उवाच वचनं राजन्कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २९
राजन्किं नाम सत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकम् ।

आशो भोजनं येषां तान् ॥ १९ ॥ प्रतिश्रयो गृहम् ॥ २० ॥ नभविष्यति मरिष्यसि ॥ २२ ॥ गुरुकः समपद्यतेति ज्ञ. पाठः ॥ २६ ॥ सत्कृत्यं साधुकार्यम् ॥ ३० ॥

यद्युद्वेजमिमुखः प्राणास्त्यजेच्छत्रं जयेत वा ॥३०॥
 एष वासान्वयं वैनं युध्यमानाः परंतप ।
 स्रदयेम महाबाहो देशः कालो ह्ययं नृप ॥ ३१॥
 क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ।
 जयन्तो हन्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सद्गतिम् ॥३२॥
 राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ।
 नाहं ब्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽसीति भारत ॥ ३३॥
 भोभो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽसि पाण्डवः ।
 हत्वा वा मां नयस्वैनं हतो वा स्वप्स्यसीह वै ३४॥
 तदा ब्रुवति माद्रेये भीमसेनो यदृच्छया ।
 प्रादृश्यत महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ ३५॥
 सोऽपश्यद्भातरौ तत्र द्रौपदीं च यशस्विनीम् ।
 क्षितिस्थं सहदेवं च क्षिपन्तं राक्षसं तदा ॥ ३६॥
 मार्गाच्च राक्षसं मूढं कालोपहतचेतसम् ।
 भ्रमन्तं तत्रतत्रैव दैवेन परिमोहितम् ॥ ३७॥
 हृतान्संदृश्य तान्भ्रातृन्द्रौपदीं च महाबलः ।
 क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसं चेदमब्रवीत् ॥ ३८॥
 विज्ञातोऽसि मया पूर्वं चेष्टञ्छस्त्रपरीक्षणे ।
 आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा ॥३९॥
 ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियम् ।
 प्रियेषु रममाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणम् ।
 ब्रह्मरूपेण विहितं नैव हन्यामनागसम् ॥ ४०॥
 राक्षसं जानमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् ।
 अपकस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ॥ ४१॥
 नूनमद्यासि संपको यथा ते मतिरीदृशी ।
 दत्ता कृष्णापहरणे कालेनाद्भुतकर्मणा ।
 'सोऽपि कालं समासाद्य तथाऽद्य नभविष्यसि' ४२॥
 बडिशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः ।
 मत्स्योऽम्भसीव स्यूतास्यः कथमद्य गमिष्यसि ४३॥
 यं चासि प्रस्थितो देशं मनः पूर्वं गतं च ते ।
 न तं गन्तासि गन्तासि मार्गं बकहिडिम्बयोः ४४॥
 एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालचोदितः ।

आस्था लन्मारणे आदरः ॥ ३९ ॥ अतिथिं ब्रह्मरूपं च कथं
 इति ज्ञ. पाठः ॥ ४० ॥ कालपक इदानीं लं यथेति थ. पाठः

भीत उत्सृज्य तान्सर्वान्युद्धाय समुपस्थितः ॥ ४५॥
 अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोषात्प्रस्फुरिताधरः ।
 न मे मूढा दिशः पापत्वदर्थं मे विलम्बनम् ॥४६॥
 श्रुता मे राक्षसा ये ये त्वया विनिहता रणे ।
 तेषामद्य करिष्यामि तवासेणोदकक्रियाम् ॥ ४७॥
 'एवमुक्त्वा तदा भीमं राक्षसो योद्धुमाययौ ।
 करालवदनः क्रोधात्कालसर्प इव श्वसन् ॥' ४८॥
 एवमुक्तस्ततो भीमः सृकिणी परिलेलिहन् ।
 स्मयमान इव क्रोधात्साक्षात्कालान्तकोपमः ॥४९॥
 'ब्रुवन्वै तिष्ठतिष्ठेति क्रोधसंरक्तलोचनः ।'
 बाहुसंरम्भमेवेच्छन्नभिदुद्राव राक्षसम् ॥ ५०॥
 राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितम् ।
 मुहुर्मुहुर्व्याददानः सृकिणी परिसंलिहन्]
 अभिदुद्राव संरब्धो बलो बज्रधरं यथा ॥ ५१॥
 भीमसेनोऽप्यवष्टब्धो नियुद्धायाभवत्स्थितः ।
 राक्षसोऽपि च विस्रब्धो बाहुयुद्धमकाङ्क्षत ॥' ५२॥
 वर्तमाने तयो राजन्बाहुयुद्धे सुदारुणे ।
 माद्रीपुत्रावतिकुद्बावुभावप्यभ्यधावताम् ॥ ५३॥
 न्यवारयत्तौ प्रहसन्कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
 शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ५४॥
 आत्मना भ्रातृभिश्चैव धर्मेण सुकृतेन च ।
 इष्टेन च शपे राजन्सूदयिष्यामि राक्षसम् ॥ ५५॥
 इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्धमानौ परस्परम् ।
 बाहुभिः समसज्जेतामुभौ रक्षोवृकोदरौ ॥ ५६॥
 तयोरासीत्संग्रहारः कुद्बयोर्भीमरक्षसोः ।
 अमृष्यमाणयोः सङ्क्षेपे शक्रशम्बरयोरिव ॥ ५७॥
 तौ वीरौ समभिकुद्बावन्योन्यं पर्यधावताम् ।
 आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
 जीमूताविव धर्मान्ते विनदन्तौ महाबलौ ॥ ५८॥
 बभञ्जतुर्महावृक्षानूरुभिर्वलिनां वरौ ।
 अन्योन्येनाभिसंरब्धौ परस्परवधैषिणौ ॥ ५९॥
 तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।

॥४२॥ बडिशो मत्स्यवेधनम् ॥४३॥ अस्त्रेण लोहितेन ॥४७॥

वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ ६०
 आविध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरम् ।
 ताडयामासतुरुभौ विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ६१
 तस्मिन्देहे यदा वृक्षाः सर्व एव निपातिताः ।
 पुगीकृताश्च शतशः परस्परवधेप्सया ॥ ६२
 ततः शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत ।
 महाभ्रैरिव शैलेन्द्रौ युयुधाते महाबलौ ॥ ६३
 शिलाभिरुग्ररूपाभिर्बृहतीभिः परस्परम् ।
 वज्रैरिव महावेगैराजघ्नतुरमर्षणौ ॥ ६४
 अभिद्रुत्य च भूयस्तावन्योन्यबलदर्पितौ ।
 भुजाभ्यां परिगृह्याथ चकर्षते गजाविव ॥ ६५
 मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिपेततुः ।
 ततः कटकटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥ ६६
 ततः संहृत्य मुष्टिं तु पञ्चशीर्षमिवोरगम् ।

देगेनाभ्यहनद्भीमो राक्षसस्य शिरोधराम् ॥ ६७
 ततः श्रान्तं तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतम् ।
 सुपरिश्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ६८
 तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः ।
 समुत्क्षिप्य बलाद्भीमो निष्पिपेष महीतले ॥ ६९
 'ततः संपीड्य बलवद्भुजाभ्यां क्रोधमूर्च्छितः ।'
 तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
 अरत्तिना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ७०
 संदष्टौष्ठं विवृत्ताक्षं फलं वृक्षादिव च्युतम् ।
 जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धृतम् ।
 पपात रुधिरादिग्धं संदष्टदशनच्छदम् ॥ ७१
 तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् ।
 स्तूयमानो द्विजाभ्यैस्तु मरुद्भिरिव वासवः ॥ ७२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि जटासुरवधपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

समाप्तं च जटासुरवधपर्व ॥ ७ ॥

(अथ यक्षयुद्धपर्व ॥ ८ ॥)

एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

जटासुरवधानन्तरं सपरिवारेण युधिष्ठिरेण नरनारायणाश्रमे निवासः ॥ १ ॥ ततो वृषपर्वाश्रमादिषु सुखेन संचरणम् ॥ २ ॥ तत आर्ष्टिषेणाश्रमगमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।
 अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १
 स समानीय तान्सर्वान्भ्रातृनित्यब्रवीद्वचः ।
 द्रौपद्या सहितः काले संस्मरन्भ्रातरं जयम् ॥ २
 समाश्रितस्रोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।
 कृतोद्देशः स बीभत्सुः पञ्चमीमभितः समाम् ॥ ३
 प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणांवरम् ।

[पुष्पितैर्द्रुमषण्डैश्च मत्तकोकिलषट्पदैः ॥ ४
 मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितम् ।
 व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गव्यैर्हरिणैस्तथा ॥ ५
 श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुहभिश्च निषेवितम् ।
 फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ॥ ६
 प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि ।
 महापुण्यं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ।]
 तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः ॥ ७

पुरा क्लीकाङ्घ्रिणोर्यथा इति झ. पाठः ॥ ६० ॥ आविध्य भ्राम-
 यित्वा ॥ ६१ ॥ मुञ्जीकृताश्चेति झ. पाठः । तत्र मुञ्जीकृताः रज्ज्वर्थं
 मुञ्जवज्जर्जरीकृता इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ महाभ्रैरिवेत्यभूतोपमा ॥ ६३ ॥
 शिरोधरां ग्रीवाम् ॥ ६७ ॥ अभ्यवर्तत अधिकोत्साहवानभूत्

॥ ६८ ॥ अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

जयं अर्जुनम् ॥ २ ॥ कृतोद्देशः पञ्चमे वर्षे मयाऽवश्यमा-
 गन्तव्यमिति कृतसंकेतः ॥ ३ ॥ श्वेतं कैलासम् ॥ ४ ॥ तत्रापि
 देशे अस्माभिरिति शेषः । उद्देशः कृतः । संधिरार्षः ॥ ७ ॥

कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ।
 पञ्चवर्षाणि वत्स्याभि विद्यार्थीति पुरा मयि ॥ ८
 अत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमम् ।
 देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ ९
 इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत् पाण्डवः ।
 कारणं चैव तत्तेषामाचक्षे तपस्विनाम् ॥ १०
 तमुग्रतपसः प्रीताः कृत्वा पार्थं प्रदक्षिणम् ।
 ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च ॥ ११
 सुखोदकमिमं क्लेशमचिराद्भरतर्षभ ।
 क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि ॥ १२
 तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ।
 प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परंतपः ॥ १३
 'द्रौपद्या सहितः श्रीमान्हैडिम्बेयादिभिस्तदा ।'
 राक्षसैरनुयातो वै लोमशेनाभिरक्षितः ॥ १४
 कचित्पद्भ्यां ततोऽगच्छद्राक्षसैरुह्यते कचित् ।
 तत्रतत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ १५
 ततो युधिष्ठिरो राजा बहून्क्लेशान्विचिन्तयन् ।
 सिंहव्याघ्रगजाकीर्णामुदीचीं प्रययौ दिशम् ॥ १६
 अवैक्षमाणः कैलासं मैनाकं चैव पर्वतम् ।
 गन्धमादनपादांश्च मेरुं चापि शिलोच्चयम् ॥ १७
 उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः ।
 पृष्ठं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ १८
 ददृशुः पाण्डवा राजगन्धमादनमन्तिकात् ।
 पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतावृते ॥ १९
 सलिलावर्तसंजातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः ।
 समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ॥ २०
 तमुपक्रम्य राजर्षिं धर्मात्मानमरिंदमाः ।
 पाण्डवा वृषपर्वणमवदन्त गतकृमाः ॥ २१
 अभ्यनन्दत्स राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
 पूजिताश्चावसंस्तत्र सप्तरात्रमरिंदमाः ॥ २२
 अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतम् ।
 आमन्त्र्य वृषपर्वणं प्रस्थानं प्रत्यरोचयन् ॥ २३
 एकैकश्च तान्विप्रान्निवेद्य वृषपर्वणि ।

न्यासभूतान्यथाकालं बन्धूनिव सुसत्कृतान् ।
 पारिवर्हं च तं शेषं परिदाय महात्माने ॥ २४
 ततस्ते यज्ञपात्राणि रत्नान्याभरणानि च ।
 न्यदधुः पाण्डवा राजन्नाश्रमे वृषपर्वणः ॥ २५
 अतीतानागते विद्वान्कुशलः सर्वधर्मवित् ।
 अन्वशासत्स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ॥ २६
 तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तराम् ।
 'कृष्णया सहिता वीरा ब्राह्मणैश्च महात्मभिः २७
 तान्प्रस्थितानन्वगच्छद्वृषपर्वा महीपतीन् ।
 उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः पाण्डवांस्तदा ॥ २८
 अनुसंसार्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य च ।
 वृषपर्वा निववृते पन्थानमुपदिश्य च ॥ २९
 नानामृगगणैर्जुष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः ।
 पदातिर्भ्रातृभिः सार्धं प्रातिष्ठत् युधिष्ठिरः ॥ ३०
 नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसानुषु ।
 पर्वतं विविशुस्ते तं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ ३१
 महाभ्रघनसंकाशं सलिलोपहितं शुभम् ।
 मणिकाञ्चनरम्यं च शैलं नानासमुच्छ्रयम् ॥ ३२
 'रम्यं हिमवतः प्रस्थं बहुकन्दरनिर्झरम् ।
 शिलाविभङ्गविकटं लतापादपसङ्कुलम् ॥' ३३
 ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्वणा ।
 अनुसंसुर्यथोद्देशं पश्यन्तो विविधान्नगान् ॥ ३४
 उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः ।
 सुदुर्गमास्ते सुबहून्सुखेनैवाभिचक्रमुः ॥ ३५
 धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृषिः ।
 आगच्छन्सहितास्तत्र न कश्चिदपि हीयते ॥ ३६
 ते मृगद्विजसंघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ।
 शाखामृगगणैश्चैव सेवितं सुमनोरमम् ॥ ३७
 पुण्यं पद्मसरोपेतं सपल्वलमहावनम् ।
 उपतस्थुर्महाभागा माल्यवतं महागिरिम् ॥ ३८
 ततः किंपुरुषावासां सिद्धचारणसेवितम् ।
 ददृशुर्दृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ३९
 विद्याधरानुचरितं किन्नरीभिस्तथैव च ।

गजसङ्घसमावासं सिंहव्याघ्रगणायुतम् ॥ ४०
 शरभोन्नादसंघुष्टं नानामृगनिषेवितम् ॥ ४१
 ते गन्धमादनवनं तन्नन्दनवनोपमम् ।
 मुदिताः पाण्डुतनया मनोनयननन्दनम् ॥ ४२
 विविशुः क्रमशो वीरा अरण्यं शुभकाननम् ।
 द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ॥ ४३
 शृण्वन्तः प्रीतिजननान्वल्गून्मन्दकलाञ्जुमान् ।
 श्रोत्ररम्यान्सुमधुराञ्जशब्दान्खगमुखेरितान् ॥ ४४
 सर्वर्तुफलभाराढ्यान्सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान् ।
 पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् ॥ ४५
 आग्नानाम्रातकान्फुल्लान्नारिकेलान्सतिन्दुकान् ।
 मुञ्जातकांस्तथाञ्जीरान्दाडिमान्बीजपूरकान् ॥ ४६
 पनसाँल्लिकुचान्मोचाः खर्जूरानम्लवेतसान् ।
 परावतांस्तथा क्षौद्रानीपांश्चापि मनोरमान् ॥ ४७
 बिल्वान्कपित्थाञ्जम्बूश्च काश्मरीर्ब्रदरीस्तथा ।
 लक्षानुदुम्बरवटानश्चत्थान्क्षीरिकास्तथा ॥ ४८
 भल्लातकानामलकीर्हरीतकविभीतकान् ।
 इड्डुदान्करमर्दाश्च तिन्दुकांश्च महाफलान् ॥ ४९
 एतानन्यांश्च विविधान्गन्धमादनसानुषु ।
 फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान्स्वादुभिस्तरून् ॥ ५०
 तथैव चम्पकाशोकान्केतकान्बकुलांस्तथा ।
 पुन्नागान्सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्सकेतकान् ।
 पाटलान्कुटजान्रम्यान्मन्दारेन्दीवरांस्तथा ॥ ५१
 पारिजातान्कोविदारान्देवदारुद्रुमांस्तथा ।
 शालांस्तालांस्तमालांश्च पिप्पलान्हिङ्गुकांस्तथा ।
 शाल्मलीः किंशुकाशोकाञ्जिशुपाः सरलांस्तथा ॥
 चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः ।
 कोकिलैः कलविङ्कैश्च हारितैर्जीवजीवकैः ॥ ५३
 प्रियकैश्चातकैश्चैव तथाऽन्यैर्विविधैः खगैः ।
 श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजद्विश्वाप्यधिष्ठितान् ॥ ५४
 सरांसि च मनोज्ञानि समन्ताञ्जलचारिभिः ।
 कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः ।

तामरसानां रसएव आसवो मयं तज्जेन मदेन अलसाः ॥ ५० ॥
 विदुतान्विशिष्टशब्दयुतान् ॥ ५८ ॥ कुटजेषु वृक्षविशेषेषु ।
 वल्लीनां लताप्रतानानि तैः संकटेषु कुजीकृतेषु ॥ ६३ ॥

कलारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ॥ ५५
 कादम्बैश्चक्रवाकैश्च कुरैर्जलकुकुटैः ।
 कारण्डवैः पुवैर्हंसैर्वकैर्महुभिरेव च ॥ ५६
 एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताञ्जलचारिभिः ।
 हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ॥ ५७
 पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्कारुणरञ्जितैः ।
 मञ्जुस्वरैर्मधुकैर्विरुतान्कमलाकरान् ॥ ५८
 अपश्यंस्ते नरव्याघ्रा गन्धमादनसानुषु ।
 तथैव पद्मपण्डैश्च मण्डितांश्च समन्ततः ॥ ५९
 शिखण्डिनीभिः सहिताँल्लतामण्डलकेषु च ।
 मेघतूर्यरवोद्दाममदनाकुलितान्भृशम् ॥ ६०
 कृत्वैव केकामधुरं संगीतं मधुस्वरम् ।
 चित्रान्कलापान्विस्तीर्य सविलासान्मदालसान् ॥
 मयूरान्ददृशुर्हृष्टानृत्त्यतो वनलालसान् ।
 कांश्चित्प्रियाभिः सहितान्मममाणान्कलापिनः ६२
 वल्लीलतासंकटेषु कुटजेषु स्थितांस्तथा ।
 कांश्चिच्च कुटजानां तु विटपेषूत्कटानिव ॥ ६३
 कलापरुचिराटोपनिचितान्मुकुटानिव ।
 विवरेषु तरूणां च रुचिरान्ददृशुश्च ते ॥ ६४
 सिन्धुवारांस्तथोदारान्मन्मथस्येव तोमरान् ।
 सुवर्णवर्णकुसुमान्गिरीणां शिखरेषु च ।
 कर्णिकारान्विकसितान्कर्णपूरानिवोत्तमान् ॥ ६५
 तथाऽपश्यन्कुरवकान्वनराजिषु पुष्पितान् ।
 कामवश्यौत्सुक्यकरान्कामस्येव शरोत्करान् ॥ ६६
 तथैव वनराजीनामुदारान्चितानिव ।
 विराजमानांस्तेऽपश्यंस्तिलकांस्तिलकानिव ॥ ६७
 तथानङ्गशराकारान्सहकारान्मनोरमान् ।
 अपश्यन्भ्रमरात्राजन्मञ्जरीभिर्विराजितान् ॥ ६८
 हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाग्निसदृशैरपि ।
 लोहितैरञ्जनाभैश्च वैदूर्यसदृशैरपि ।
 अतीव वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ६९
 तथा सालांस्तमालांश्च पाटलावकुलानपि ।

सिन्धुवारान् पद्मविशेषान् ॥ ६५ ॥ कामवश्यानां नराणामौ-
 त्सुक्यकरान् ॥ ६६ ॥

माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ७०
 विमलस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः ।
 कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥ ७१
 सरांसि बहुशः पार्थाः पश्यन्तः शैलसानुषु ।
 पद्मोत्पलविमिश्राणि सुखशीतजलानि च ॥ ७२
 एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः ।
 गन्धवन्त्यथ माल्यानि रसवन्ति फलानि च ७३
 सरांसि च मनोज्ञानि वृक्षांश्चातिमनोरमान् ।
 विविशुः पाण्डवाः सर्वे विस्रयोत्फुल्ललोचनाः ७४
 कमलोत्पलकङ्कहारपुण्डरीकसुगन्धिना ।
 सेव्यमाना वने तस्मिन्सुखस्पर्शेन वायुना ॥ ७५
 ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमद्वचः ।
 अहो श्रीमदिदं भीम गन्धमादनकाननम् ॥ ७६
 वने ह्यस्मिन्मनोरम्ये दिव्याः काननजा द्रुमाः ।
 लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपगाः ।
 भान्त्येते पुष्पविकचाः पुंस्कोकिलकुलाकुलाः ७७
 नात्र कण्टकिनः केचिन्न च विद्यन्त्यपुष्पिताः ।
 स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनसानुषु ॥ ७८
 भ्रमरावमधुरा नलिनीः फुल्लपङ्कजाः ।
 विलोड्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरेणुभिः ७९
 पश्येमां नलिनीं चान्यां कमलोत्पलमालिनीम् ।
 स्रग्धरां विग्रहवतीं साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ॥ ८०
 नानाकुसुमगन्धाढ्यास्तस्येमाः काननोत्तमे ।
 उपगीयमाना भ्रमरै राजन्ते वनराजयः ॥ ८१
 पश्य भीम शुभान्देशान्देवाक्रीडान्समन्ततः ।
 अमानुषगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स वृकोदर ॥ ८२
 लताभिः पुष्पिताग्राभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः ।
 संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु ॥ ८३
 शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम् ।
 नदतां शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु ॥ ८४
 चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलशारिकाः ।
 पत्रिणः पुष्पितानेतान्संपतन्ति महाद्रुमान् ॥ ८५

हे भीम ॥ ७६ ॥ नलिनीं सरसीम् । कमलोत्पलयोरवान्तरजा-
 तिभेदः । विग्रहवतीं शरीरवतीम् ॥ ८० ॥ तस्य शैलस्य ॥ ८१ ॥

रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगताः खगाः ।
 परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः ॥ ८६
 हरितारुणवर्णानां शाङ्खलानां समीपतः ।
 सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रस्रवणेष्वपि ॥ ८७
 वदन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोरमाः ।
 भृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाः पतत्रिणः ॥ ८८
 चतुर्विषाणाः पद्माभाः कुञ्जराः सकरेणवः ।
 एते वैडूर्यवर्णाभं क्षोभयन्ति महत्सरः ॥ ८९
 बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गपरिच्युताः ।
 नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्ति च ॥ ९०
 भास्कराभप्रभा भीमाः शारदाभ्रघनोपमाः ।
 शोभयन्ति महाशैलं नानारजतधातवः ॥ ९१
 कचिदञ्जनवर्णाभाः कचित्काश्चनसन्निभाः ।
 धातवो हरितालस्य कचिद्विज्जुलकस्य च ॥ ९२
 मनःशिलागुहाश्चैव संध्याभ्रनिकरोपमाः ।
 शशलोहितवर्णाभाः कचिद्वैरिकधातवः ॥ ९३
 सितासिताभ्रप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ।
 एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ९४
 गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्यथेष्टं भीमविक्रमाः ।
 दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किंपुरुषैः सह ॥ ९५
 गीतानां समतालानां तथा साम्नां च निःस्वनः ।
 श्रूयते बहुधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ ९६
 महागङ्गामुदीक्षस्व पुण्यां देवनदीं शुभाम् ।
 कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिन्नरसेविताम् ॥ ९७
 धातुभिश्च सरिद्धिश्च किन्नरैर्मृगपक्षिभिः ।
 गन्धर्वैरप्सरोगैश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ ९८
 व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीर्षैः समन्ततः ।
 उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराजमरिदम् ॥ ९९
 वैशंपायन उवाच ।
 ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
 नातृप्यन्पर्वतेन्द्रस्य दर्शनेन परंतपाः ॥ १००

भृङ्गराजादयः पक्षिविशेषाः ॥ ८८ ॥ चतुर्विषाणाश्चतुर्दन्ताः
 ॥ ८९ ॥ एकोनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः ।

आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ॥ १०१

तंतस्ते तिग्मतपसं कृशं धमनिसंततम् ।

पारगं सर्वविद्यानामार्ष्टिषेणमुपागमन् ॥ १०२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि एकोनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

आर्ष्टिषेणराजर्षिणा युधिष्ठिरं प्रति कैलासवर्णनपूर्वकमर्जुनागमनपर्यन्तं स्वाश्रमएव निवासचोदना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।

अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १

ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ च सुतपस्विनौ ।

शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २

तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।

यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३

अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।

पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ४

कुरुणामृषभं प्राज्ञं पूजयित्वा महातपाः ।

सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ५

नानृते कुरुषे भावं कच्चिद्धर्मे प्रवर्तसे ।

मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥ ६

कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।

कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७

सुकृतं प्रतिकर्तुं च कच्चिद्वातुं च दुष्कृतम् ।

यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न विकत्थसे ॥ ८

यथाहं मानिताः कच्चिच्चया नन्दन्ति साधवः ।

वनेष्वपि वसन्कच्चिद्धर्मेवानुवर्तसे ॥ ९

कच्चिद्दौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ।

दानधर्मतपःशौचैराज्जवेन तितिक्षया ॥ १०

पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित्पार्थानुवर्तसे ।

कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पाण्डव ॥ ११

स्वेस्वे किल कुले जाते पुत्रे नमरि वा पुनः ।

पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च रमन्ति च १२

किं तस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संप्राप्तव्यं भविष्यति ।

किं चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनं १३

पिता माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च पञ्चमः ।

यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ १४

[युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्नार्य माऽऽहैतद्यथावद्धर्मनिश्चयम् ।

यथाशक्ति यथान्यायं क्रियते विधिवन्मया ॥ १५

आर्ष्टिषेण उवाच ।]

अब्भक्षा वायुभक्षाश्च पुवमाना विहायसा ।

जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसन्धिषु ॥ १६

कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः ।

दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्था यथा किंपुरुषा नृप ॥ १७

अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिकानि च ।

दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १८

विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः ।

महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्चरणादयः ॥ १९

अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्वसन्धिषु ।

भेरीपणवशङ्खानां मृदङ्गानां च निःस्वनः ॥ २०

इहस्थैरेव तत्सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः ।

न कार्या वः कथंचित्स्यात्तत्राभिगमने मतिः २१

न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं भरतसत्तमाः ।

विहारस्तत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥ २२

ईषच्चपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत ।

द्विषन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ॥ २३

अस्यातिक्रम्य शिखरं कैलासस्य युधिष्ठिर ।

गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २४

मुनिः आर्ष्टिषेणः ॥ ४ ॥ वैद्याः विद्यया विदिताः ॥ ७ ॥

सुपुङ्गतमस्य तं उपकारिणम् । दुष्कृतं अपकारिणं हातुं त्यक्तुं

न विकत्थसे ज्ञातास्मीति न श्लाघसे ॥ ८ ॥ यथावत् माऽऽह

यथा मामाह ॥ १५ ॥ पर्वसन्धिषु प्रतिपत्पञ्चदशयोरन्तराले ॥ १६ ॥

चापलाद्धि न गन्तव्यं पार्थ यानैस्ततः परम् ।
 अयःशूलादिभिर्गन्ति राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ २५
 अप्सरोभिः परिवृतः समृद्ध्या नरवाहनः ।
 इह वैश्रवणस्तात पर्वसन्धिषु दृश्यते ॥ २६
 शिखरे तं समासीनमधिपं यक्षरक्षसाम् ।
 प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्तमिवोदितम् ॥ २७
 देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च ।
 गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २८
 उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्वसन्धिषु ।

गीतसामखनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥ २९
 एतदेवंविधं चित्रमिह तात युधिष्ठिर ।
 प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुशः पर्वसन्धिषु ॥ ३०
 भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 वसध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदर्जुनदर्शनात् ॥ ३१
 न तात चपलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथंचन ।
 'चपलः सर्वभूतानां द्वेष्यो भवति मानवः' ॥ ३२
 उषित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ।
 ततः शस्त्रजितां श्रेष्ठ पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

एकषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

कदाचन गरुडपक्षवातानीताद्भुताम्बुजदर्शिन्या द्रौपद्या तादृशबहुपुष्पानयनं तथा दुष्टयक्षराक्षसक्षपणं च प्रार्थितेन भीमेन तदर्थं गन्धमादनशिखरारोहणम् ॥ १ ॥ तथा स्त्रीयशङ्खध्वनिश्रवणेनाभिद्रुतवतां मणिमदादीनां युद्धे हननम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 आर्ष्टिषेणाश्रमे तस्मिन्मम पूर्वपितामहाः ।
 पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः १
 कियन्तं कालमवसन्पर्वते गन्धमादने ।
 किञ्च चक्रुर्महावीर्याः सर्वेऽतिबलपौरुषाः ॥ २
 कानि चाभ्यवहार्याणि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
 वसतां लोकवीराणामासन्तद्ब्रूहि सत्तम ॥ ३
 विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् ।
 यद्यच्चक्रे महाबाहुस्तस्मिन्हैमवते गिरौ ॥ ४
 न खल्वासीत्पुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम ।
 'धनदाध्युषिते नित्यं वसतस्तत्र पर्वते ॥' ५
 कच्चित्समागमस्तेषामासीद्वैश्रवणस्य च ।
 तत्र ह्यायाति धनद आर्ष्टिषेणो यथाऽब्रवीत् ॥ ६
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
 न हि मे शृण्वतस्त्वस्मिन्निस्ति तेषां विचेष्टितम् ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिमतेजसः ।
 शासनं सततं चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः ॥ ८

भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 शुद्धबाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ॥ ९
 मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ।
 एवं ते न्यवसन्तत्र पाण्डवा भरतर्षभाः ॥ १०
 तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् ।
 शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधान्युत ॥
 कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः ।
 राक्षसैः सह सर्वैश्च पूर्वमेव गतः प्रभो ॥ १२
 आर्ष्टिषेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनाम् ।
 अगच्छन्बहवो मासाः पश्यतां महदद्भुतम् ॥ १३
 तैस्तत्र विहरद्भिश्च रममाणैश्च पाण्डवैः ।
 प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा ॥ १४
 आजग्मुः पाण्डवान्द्रष्टुं शुद्धात्मानो यतव्रताः ।
 ते तैः सह कथां चक्रुर्दिव्यां भरतसत्तमाः ॥ १५
 ततः कतिपयाहस्सु महाहृदनिवासिनम् ।
 ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाऽहरत् ॥ १६
 प्राकम्पत महाशैलः प्रामृद्यन्त महाद्रुमाः ।
 ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तदद्भुतम् ॥ १७

ततः शैलोत्तमस्याग्रात्पाण्डवान्प्रति मारुतः ।
 अवहत्सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च ॥१८
 तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ।
 ददृशुः पञ्चवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी ॥ १९
 भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ।
 विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् ॥ २०
 सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ।
 पञ्चवर्णानि पात्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ ॥ २१
 'दिव्यवर्णानि दिव्यानि दिव्यगन्धवहानि च ।
 मदयन्तीव गन्धेन मनो मे भरतर्षभ ॥ २२
 येषां तु दर्शनात्स्पर्शात्सौरभ्याच्च तथैव च ।
 नश्यतीव मनोदुःखं ममेदं शत्रुतापन ॥ २३
 ईदृशैः कुसुमैर्दिव्यैर्दिव्यगन्धवहैः शुभैः ।
 देवतान्यर्चयित्वाऽहमिच्छेयं सङ्गमं त्वया ॥ २४
 इदं तु पुरुषव्याघ्र विशेषेणाम्बुजं शुभम् ।
 गन्धसंस्थानसंपन्नं मम मानसवर्धनम् ॥ २५
 प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य नह्यदृश्यत मां प्रति ॥ २६
 'वासुदेवसहायेन वासुदेवप्रियेण च ।'
 खाण्डवे सत्यसन्धेन भ्रात्रा तव महात्मना ॥२७
 गन्धर्वोरगरक्षांसि वासवश्च पराजितः ।
 हता मायाविनश्चोग्रा धनुः प्राप्तं च गाण्डिवं २८
 तवापि सुमहत्तेजो महद्बाहुबलं च ते ।
 अविषह्यमनाधृष्यं शक्रतुल्यपराक्रम ॥ २९
 त्वद्बाहुबलवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः ।
 हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दश ॥३०
 ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
 व्यपेतभयसंमोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव ॥ ३१
 एवं प्रणिहितं भीम चिरात्प्रभृति मे मनः ।
 द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलमाश्रिता ॥ ३२
 'इच्छामि च नरव्याघ्र पुष्पं प्रत्यक्षमीदृशम् ।

आनीयमानं क्षिप्रं वै त्वया भरतसत्तम ॥' ३३
 ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परंतपः ।
 नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्गजः ॥ ३४
 सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः ।
 मनस्वी बलवान्दृष्टो मानी शूरश्च पाण्डवः ॥३५
 लोहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
 सिंहदंष्ट्रो वृषस्कन्धः सालपोत इवोद्गतः ॥ ३६
 महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाहनुः ।
 रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणांश्चापि परामृशन् ॥ ३७
 स केसरीव चोत्सिक्तः प्रभिन्न इव वारणः ।
 व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्बली ॥ ३८
 तं मृगेन्द्रमिवायान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि पार्थ खड्गधनुर्धरम् ॥ ३९
 द्रौपद्या वर्धयन्हर्षं गदामादाय पाण्डवः ।
 व्यपेतभयसंमोहः शैलराजं समाविशत् ॥ ४०
 न ग्लानिर्न च कातर्यं न वैकुण्ठं न मत्सरः ।
 कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः ॥ ४१
 तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनम् ।
 बहुतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुरोह महाबलः ॥ ४२
 स किन्नरमहानागमुनिगन्धर्वराक्षसान् ।
 हर्षयन्पर्वतस्याग्रमारुरोह महाबलः ॥ ४३
 ततो वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ।
 काञ्चनैः स्फाटिकैश्चैव वेष्मभिः समलंकृतम् ४४
 [प्राकारेण परिक्षिप्तं सौवर्णेन समन्ततः ।
 सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानवता तथा ॥ ४५
 शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ।
 द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसंवाहशोभिना ॥ ४६
 विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभिः समन्ततः ।
 वायुना धूयमानाभिः पताकाभिरलंकृतम् ॥ ४७
 धनुष्कोटिमवष्टभ्य वक्रभावेन बाहुना ।

सद्गव इति झ. पाठः ॥ ३४ ॥ पृथू विशिष्टौ अंसौ यस्य-
 स पृथुव्यंसः ॥ ३६ ॥ ग्लानिः श्रमः । कातर्यं भयम् । वैकु-
 ण्ठं नृत्ताहः । मत्सरः परोत्कर्षासहिष्णुत्वम् ॥ ४१ ॥ एका-
 यनं वामदक्षिणसंचारश्चत्यम् ॥ ४२ ॥ परिक्षिप्तं परित आवृत-
 म् ॥ ४५ ॥ चयाट्टालकशोभिना । चयः प्राकारस्य मूलबन्धः ।

अट्टालकः उपरिगृहम् । तोरणं बहिर्द्वारम् । निर्व्यूहः नागद-
 न्ताख्यं गृहानिर्गतं दारु ॥ ४६ ॥ वक्रभावेन वक्रेण बाहुना
 उपलक्षितः । खेदेन तद्दर्शनात्स्वसंपत्स्मरणं तेन । द्रविणाधिपतेः
 धनाधिपतेः ॥ ४८ ॥

पश्यमानः सखेदेन द्रविणाधिपतेः पुरम् ॥] ४८
 मोदयन्सर्वभूतानि गन्धमादनसंभवः ।
 सर्वगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ ॥ ४९
 चित्रा विविधवर्णाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः ।
 अचिन्त्या विविधास्तत्र द्रुमाः परमशोभिनः ५०
 रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमाल्यविभूषितम् ।
 राक्षसाधिपतेः स्थानं ददृशे भरतर्षभः ॥ ५१
 गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः ।
 भीमसेनो महाबाहुस्तस्यौ गिरिवाचलः ॥ ५२
 ततः शङ्खमुपाध्माय द्विषतां रोमहर्षणम् ।
 ज्याघोषं तलशब्दं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ५३
 ततः प्रहृष्टरोमाणस्तं शब्दमभिदुद्रुवुः ।
 यक्षराक्षसगन्धर्वाः पाण्डवस्य समीपतः ॥ ५४
 गदापरिधनिस्त्रिशूलशक्तिपरश्वथाः ।
 प्रगृहीता व्यरोचन्त यक्षराक्षसबाहुभिः ॥ ५५
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तेषां तस्य च भारत ॥ ५६
 तैः प्रयुक्तान्महामायैः शूलशक्तिपरश्वथान् ।
 भल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतैस्ततः ॥ ५७
 अन्तरिक्षगतानां च भूमिष्ठानां च गर्जताम् ।
 शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां महाबलः ॥ ५८
 'शोणितस्य ततः पेतुर्धनानामिव भारत ।
 गात्रेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ।'
 स लोहितमहावृष्टिमभ्यवर्षन्महाबलः ॥ ५९
 गदापरिधपाणीनां रक्षसां कायसंभवा ।
 कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ६०
 भीमबाहुवलोत्सृष्टैरायुधैर्यक्षरक्षसाम् ।
 विनिकृत्तानि दृश्यन्ते शरीराणि शिरांसि च ६१
 प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमभ्रगणैरिव ॥ ६२
 स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिपातिभिः ।
 सर्वानार्च्छन्महाबाहुर्वलवान्सत्यविक्रमः ॥ ६३

ददृशे ददृशे ॥ ५१ ॥ न मोहं भीमसेनस्येति झ. पाठः
 ॥ ६४ ॥ अदर्शयदधीकारमिति झ. पाठः ॥ ६८ ॥ सङ्ख्ये
 संग्रामे ॥ ६९ ॥ प्रत्यहन्त्यन्त प्रतिहताः । वेगिताः वेगवन्तो-

अभितर्जयमानाश्च रुचन्तश्च महारवान् ।
 सन्नाहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ॥ ६४
 ते हि विक्षतसर्वाङ्गा भीमसेनभयादिताः ।
 भीममार्तस्वरं चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ॥ ६५
 उत्सृज्य ते गदाशूलानसिशक्तिपरश्वथान् ।
 दक्षिणां दिशमाजमुत्त्रासिता दृढधन्वना ॥ ६६
 तत्र शूलगदापाणिर्व्यूढोरस्को महाभुजः ।
 सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षसः ॥ ६७
 दर्शयन्स प्रतीकारं पौरुषं च महाबलः ।
 स तान्दृष्ट्वा परावृत्तान्स्यमान इवाब्रवीत् ॥ ६८
 एकेन बहवः सङ्ख्ये मानुषेण पराजिताः ।
 प्राप्य वैश्रवणावासं किं वक्ष्यथ धनेश्वरम् ॥ ६९
 एवमाभाष्य तान्सर्वानभ्यवर्तत राक्षसः ।
 शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावत्स पाण्डवम् ॥ ७०
 तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
 वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समार्दयत् ॥ ७१
 मणिमानपि संकुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 प्राहिणोद्भीमसेनाय परिगृह्य महाबलः ॥ ७२
 विद्युद्रूपां महाघोरामाकाशे महतीं गदाम् ।
 शरैर्बहुभिरानर्च्छद्भीमसेनः शिलाशितैः ॥ ७३
 प्रत्यहन्त्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ।
 न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ॥ ७४
 गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स वीर्यवान् ।
 व्यसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ॥ ७५
 ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयस्सयीम् ।
 तस्मिन्नेवान्तरे धीमान्प्रचिक्षेप स राक्षसः ॥ ७६
 सा भुजं भीमनिर्हादा भित्त्वा भीमस्य दक्षिणम् ।
 साग्निज्वाला महारौद्रा पपात सहसा भुवि ॥ ७७
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्याऽमितपराक्रमः ।
 गदां जग्राह कौन्तेयो गदायुद्धविशारदः ॥ ७८
 रुक्मपट्टपिनद्धां तां शत्रूणां भयवर्धिनीम् ।
 प्रगृह्याथ नदन्भीमः शैक्यां सर्वायसीं गदाम् ।

पि । गदावेगस्य गदायां वेगोऽत्यभ्यासो यस्य तस्य ॥ ७४ ॥
 सः भीमः । व्यसयामास व्यर्थीचकार ॥ ७५ ॥ अयस्सयीं अयो-
 मयीम् ॥ ७६ ॥ शैक्यां शीकयति शत्रून्पराभवतीति शैक्या ।

तरसा चाभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ७९
 दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि ।
 प्राहिणोद्भीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ८०
 भङ्क्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविभागवित् ।
 अभिदुद्राव तं तूर्णं गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ८१
 सोऽन्तरिक्षमवप्लुत्य विधूय सहसा गदाम् ।

प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूर्धनि ॥ ८२
 सेन्द्राशनिरिवेन्द्रेण विसृष्टा वातरंहसा ।
 हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कृत्येव निपपात ह ॥ ८३
 तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनबलाहतम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनेव गवांपतिम् ॥ ८४
 तं प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः ।
 भीममार्तस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ८५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि एकषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

भीमादर्शनेन दुर्मनायमानैर्युधिष्ठिरादिभिः पर्वताप्रारोहणेन भीमसमीपगमनम् ॥ १ ॥ भीमहतावशिष्टैर्निवेदितमणि-
 मदादिवधेन कुबेरेण युयुत्सया भीमप्रत्यागमनम् ॥ २ ॥ तत्र युधिष्ठिरादिदर्शनेन शान्तमन्युना तेन तान्प्रति स्वस्याग-
 स्त्यशापावाप्तिकथनपूर्वकं भीमसेनकार्यानुमोदनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमानां गिरेर्गुहाम् ।
 अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्राबुभावपि ॥ १
 धौम्यः कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा ।
 भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ २
 द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय संप्रधार्य महारथाः ।
 सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुरुहुस्तदा ॥ ३
 ततः संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः ।
 ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिंदमम् ॥ ४
 स्फुरतश्च महाकायान्गतसत्त्वांश्च राक्षसान् ।
 महाबलान्महासत्त्वान्भीमसेनेन पातितान् ॥ ५
 शुशुभे स महाबाहुर्गदाखड्गधनुर्धरः ।
 निहत्य समरे सर्वान्दानवान्मघवानिव ॥ ६
 ततस्ते समतिक्रम्य परिष्वज्य वृकोदरम् ।
 तत्रोपविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ७
 तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिशृङ्गमशोभत ।
 लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव ॥ ८
 कुबेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
 भ्राता भ्रातरमासीनमथोवाच युधिष्ठिरः ॥ ९

साहसाद्यदि वा मोहान्भीम पापमिदं कृतम् ।
 नैतत्ते सदृशं वीर मुनेरिव मृषा वधः ॥ १०
 राजद्विष्टं न कर्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ।
 त्रिदशानामिदं द्विष्टं भीमसेन त्वया कृतम् ॥ ११
 अर्थधर्मावनादृत्य यः पापे कुरुते मनः ।
 कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ॥ १२
 'साहसं बत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।'
 पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्राता भ्रातरमच्युतम् ।
 'भीमसेनं महाबाहुमप्रधृष्यपराक्रमम् ॥' १४
 अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 विरराम महातेजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १५
 ततस्ते हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः ।
 सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुबेरसदनं प्रति ॥ १६
 ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् ।
 भीममार्तस्वरं चक्रुर्भीमसेनभयार्दिताः ॥ १७
 न्यस्तशस्त्रायुधाः क्लान्ताः शोणिताक्तपरिच्छदाः ।
 प्रकीर्णमूर्धजा राजन्यक्षाधिपतिमब्रुवन् ॥ १८

शीकयतेर्हलोर्णदिति ण्यत् । ततः स्वार्थिकोण् ॥ ७९ ॥ एकष-
 ष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

संप्रधार्य रक्षार्थं समर्थः ॥ ३ ॥ मुनेरिव वनवासिनस्ते तवैतत्

सदृशं नोचितम् । यत् मृषा निर्निमित्तम् । वधो रक्षसां हिंसा
 ॥ १० ॥ सहिता मिलिताः ॥ १६ ॥

गदापरिधनिस्त्रिंशतोमरप्रासयोधिनः ।
 राक्षसा निहताः सर्वे तव देवपुरःसराः ॥ १९
 प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर ।
 एकेन निहताः सङ्क्षेपे गताः क्रोधवशा गणाः २०
 प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणां च नराधिप ।
 शेरते निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥ २१
 भग्नः शैलो वयं भग्ना मणिमांस्ते सखा हतः ।
 मानुषेण कृतं कर्म विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २२
 स तच्छ्रुत्वा तु संकुद्धः सर्वयक्षगणाधिपः ।
 कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः ॥ २३
 द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः ।
 चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ २४
 अथाभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
 रथं संयोजयामासुर्गन्धर्वैर्हेममालिभिः ॥ २५
 तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः ।
 तेजोबलगुणोपेता नानारत्नविभूषिताः ।
 शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाशुगाः ॥ २६
 'ततस्ते तु महायक्षाः कुद्धं दृष्ट्वा धनेश्वरम् ।'
 हर्षयामासुरन्योन्यमिङ्गितैर्विजयावहैः ॥ २७
 स तमास्थाय भगवान्राजराजो महारथम् ।
 प्रययौ देवगन्धर्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः ॥ २८
 तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वे यक्षा धनाधिपम् ।
 'अनुजग्मुर्महात्मानं धनदं घोरदर्शनाः ॥' २९
 रक्ताक्षा हेमसंकाशा महाकाया महाबलाः ।
 सायुधा बद्धनिस्त्रिंशा यक्षा बहुशतायुधाः ॥ ३०
 ते जवेन महावेगाः पुवमाना विहायसा ।
 गन्धमादनमाजग्मुः प्रकर्षन्त इवाम्बरम् ॥ ३१
 तत्केसरिमहाजालं धनाधिपतिपालितम् ।
 'रम्यं चैव गिरेः शृङ्गमासेदुर्यत्र पाण्डवाः ॥' ३२
 कुबेरं च महात्मानं यक्षरक्षोगणावृतम् ।
 ददृशुर्हृष्टरोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनम् ॥ ३३
 कुबेरस्तु महासत्त्वान्पाण्डोः पुत्रान्महारथान् ।
 आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशान्दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३४

युज्यतां रथ इति शेषः ॥ २४ ॥ अभ्रघनः सजलमेघः ।
 गन्धर्वैर्हयैर्योजयामासुः यक्षा इति शेषः ॥ २५ ॥ विमलाक्षाः

'सर्वे चेमे नरव्याघ्राः पुरन्दरसमौजसः ।'
 देवकार्यं करिष्यन्ति हृदयेन तुतोष ह ॥ ३५
 ते पक्षिण इवापेतुर्गिरिशृङ्गं महाजवाः ।
 तस्थुस्तेषां सकाशे वै धनेश्वरपुरःसराः ॥ ३६
 ततस्तं हृष्टमनसं पाण्डवान्प्रति भारत ।
 समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारमवस्थिताः ॥ ३७
 पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुम् ।
 नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मवित् ॥ ३८
 अपराद्धमिवात्मानं मन्यमानां महारथाः ।
 तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरम् ॥ ३९
 शय्यासनयुतं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मणा ।
 विहितं चित्रपर्यन्तमातिष्ठत धनाधिपः ॥ ४०
 तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्णा महाजवाः ।
 उपोपविविशुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ४१
 शतशश्चापि गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
 परिवार्योपतिष्ठन्ति यथा देवाः शतक्रतुम् ॥ ४२
 काञ्चनीं शिरसा बिभ्रद्भीमसेनः स्रजं शुभाम् ।
 बाणखड्गधनुष्पाणिरुदैक्षत धनाधिपम् ॥ ४३
 न भीभीमस्य न ग्लानिर्विक्षतस्यापि राक्षसैः ।
 आसीत्तस्यामवस्थायां कुबेरमपि पश्यतः ॥ ४४
 आददानं शितान्बाणान्योद्धुकाममवस्थितम् ।
 दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः ॥ ४५
 विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतम् ।
 निर्भयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं सह बन्धुभिः ॥ ४६
 न च मन्युस्त्वया कार्यो भीमसेनस्य पाण्डव ।
 कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव ॥ ४७
 व्रीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं कृतम् ।
 दृष्टश्चापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसाम् ॥ ४८
 न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽसि भरतर्षभ ।
 कर्मणा भीमसेनस्य मम तुष्टिरभूत्पुरा ॥ ४९
 वैशंपायन उवाच ।
 स एवमुक्त्वा राजानं भीमसेनमभाषत ।
 नैतन्मनसि मे तात वर्तते कुरुसत्तम ॥ ५०

दशावर्तशुद्धाः ॥ २६ ॥ दृष्टो ज्ञातः ॥ ४८ ॥

यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थे कृतवानसि ।
 मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यक्षरक्षसाम् ॥ ५१
 स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।
 शापादद्य विनिर्मुक्तो घोरादस्माद्बुकोदर ॥ ५२
 अहं पूर्वमगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा ।
 शप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा निष्कृतिर्ध्रुवम् ॥ ५३
 दृष्टो हि मम संक्लेशः पुरा पाण्डवनन्दन ।
 न तवात्रापराधोस्ति कथंचिदपि पाण्डव ॥ ५४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं शप्तोसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं देव यथैतच्छापकारणम् ॥ ५५
 इदं चाश्चर्यभूतं मे यत्क्रोधात्तस्य धीमतः ।
 तदैव त्वं न निर्दग्धः सबलः सपदानुगः ॥ ५६
 धनेश्वर उवाच ।
 देवतानामभून्मन्त्रः कुशावत्यां नरेश्वर ॥ ५७
 वृत्तस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः ।
 यक्षाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणाम् ॥ ५८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

कुबेरेण युधिष्ठिरानुशासनपूर्वकं स्वभवनगमनम् ॥ १ ॥ कुबेराज्ञया राक्षसपूजितैर्युधिष्ठिरादिभिस्तद्वात्रौ तद्गृहे सुख-
 वासः ॥ २ ॥

धनद उवाच ।
 युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं देशकालपराक्रमाः ।
 लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥ १
 धृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत ।
 पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ॥ २
 धृतिमान्देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
 क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ शास्ति वै पृथिवीमनु ॥ ३

मम मया । संक्लेशो भाविदुःखम् ॥ ५४ ॥ कुशावत्यां कुशास्थ-
 लीसंज्ञे देशविशेषे ॥ ५७ ॥ एधितं समिद्धम् ॥ ६० ॥ मौर्ख्यात्
 विचाराक्षमत्वात् । अतएव अगस्त्योयमित्यज्ञानभावात् । मौर्ख्य-
 मपि दर्पात्संपत्तिगर्वात् । सोपि मोहात् संपत्तेर्नश्वरत्वाज्ञानात् ॥ ६१ ॥

अध्वन्यहमथापश्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ।
 उग्रं तपस्तप्यमानं यमुनातीरमाश्रितम् ।
 नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितम् ॥ ५९
 तमूर्ध्वबाहुं दृष्ट्वैव सूर्यस्याभिमुखे स्थितम् ।
 तेजोराशिं दीप्यमानं हुताशनमिवैधितम् ॥ ६०
 राक्षसाधिपतिः श्रीमान्मणिमान्नाम मे सखा ।
 मौर्ख्याद्ज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च पार्थिव ॥ ६१
 न्यष्टीवदाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि ।
 ततः क्रुद्धः स भगवानुवाचेदं तपोधनः ॥ ६२
 मामवज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादेष सखा तव ।
 धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर ॥ ६३
 तस्मात्सहैभिः सैन्यैस्तैर्वधं प्राप्स्यति मानुषात् ।
 त्वं चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्नुहि दुर्मते ।
 तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ ६४
 सैन्यानां तु तवैतेषां पुत्रपौत्रबलान्वितम् ।
 न शापं प्राप्यते घोरं गच्छ तेऽऽज्ञां करिष्यति ॥ ६५
 एष शापो मया प्राप्तः प्राक्तस्मादपिसत्तमात् ।
 स भीमेन महाराज आत्रा तव विमोक्षितः ॥ ६६

य एवं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ।
 स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिम् ॥ ४
 देशकालान्तरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम् ।
 संग्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ५
 [यस्तु केवलसंरम्भात्प्रपातं न निरीक्षते ।]
 पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवानुवर्तते ।
 कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह विनश्यति ॥ ६

न्यष्टीवत् श्रुतवान् ॥ ६२ ॥ द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः १६२
 दाक्ष्यं यज्ञशीलता । पराक्रमः शत्रूणामभिभावनहेतुः क्रिया ।
 विधानानां कार्याणां विधिरभ्युदयहेतुः । अदेशे अकाले च कृतं
 धृत्यादिकमभिमवहेतुरित्यर्थः ॥ १ ॥ संरम्भात् कोपात् ॥ ६ ॥

अकालज्ञः सुदुर्मेधाः कार्याणामविशेषवित् ।
 वृथाचारसमारम्भः प्रेत्य चेह विनश्यति ॥ ७
 साहसे वर्तमानानां निकृतीनां दुरात्मनाम् ।
 सर्वेषामर्थलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः ॥ ८
 अधर्मज्ञोऽबलिप्तश्च बालबुद्धिरमर्षणः ।
 निर्भयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुषर्षभ ॥ ९
 आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमम् ।
 तमिस्त्वां प्रथमां तत्र वीतशोकभयो वस ॥ १०
 अलकां सह गन्धर्वैर्यक्षैश्च सह किन्नरैः ।
 'गमिष्यामि महाबाहो त्वं चापि बदरीं व्रज' ॥ ११
 मभियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः ।
 रक्षन्तु त्वां महाबाहो सहितं द्विजसत्तमैः ॥ १२
 साहसेषु च संतिष्ठंस्त्वया शैले वृकोदरः ।
 वार्यतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्मभृतांवर ॥ १३
 इतः परं च वो राजन्द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः ।
 उपस्थास्यन्ति वो राजन्रक्षिष्यन्ते च वः सदा ॥ १४
 तथैव चान्नपानानि स्वादूनि च बहूनि च ।
 आहरिष्यन्ति मत्प्रेष्याः सदा वः पुरुषर्षभाः ॥ १५
 यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोर्वृकोदरः ।
 धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥
 आत्मजावात्मसंपन्नौ यमौ चोभौ यथाश्विनोः ।
 रक्ष्यास्तद्वन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ १७
 अर्थतत्त्वविधानज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
 भीमसेनादवरजः फल्गुनः कुशली दिवि ॥ १८
 याः काश्चन मता लोके स्वर्गाः परमसंपदः ।
 जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनंजये ॥ १९
 दमो दानं बलं बुद्धिर्हीर्षृतिस्तेज उत्तमम् ।
 एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ २०
 न मोहात्कुरुते जिष्णुः कर्म पाण्डव गर्हितम् ।
 न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृषु ॥ २१
 स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।

निकृतीनां वञ्चनापराणाम् ॥ ८ ॥ अबलितो गर्वितः ॥ ९ ॥
 तत्त्वं याथात्म्यम् । विधानं प्राप्नुयायम् ॥ १८ ॥ स्वर्गाः
 स्वर्गाय हिताः संपदः ॥ १९ ॥ कुरुते अभ्यस्यति ॥ २२ ॥
 महामेधानश्चमेधान् ॥ २५ ॥ प्राध्वंकृत्वा बद्धा । उपसंहृत्येत्यर्थः

आनीतः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसन्ननि भारत ॥ २२
 योऽसौ सर्वान्महीपालान्धर्मेण वशमानयत् ।
 स शन्तनुर्महातेजाः पितुस्तव पितामहः ॥ २३
 प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ।
 सम्यक्कासौ महावीर्यः कुलधुर्य इव स्थितः ॥ २४
 पितृन्देवानृषीन्विप्रान्पूजयित्वा महायशः ।
 सप्त मुख्यान्महामेधानाहरद्यमुनां प्रति ॥ २५
 अधिराजः स राजंस्त्वां शन्तनुः प्रपितामहः ।
 स्वर्गजिच्छक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं धनदेन प्रभाषितम् ।
 पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवुः संग्रहर्षिताः ॥ २७
 ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभः ।
 प्राध्वंकृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः ॥ २८
 ततोऽब्रवीद्वनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ।
 मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्धनः ॥ २९
 'विभयस्ताप शैलाग्रे वसानः सह बन्धुभिः ।
 सुपर्णपितृदेवानां सततं मानकृद्भव ॥ ३०
 ऋजुं पश्यत मा वक्रं सत्यं वदत माऽनृतम् ।
 दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम्' ॥ ३१
 खेषु वेष्मसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः ।
 कामान्न परिहास्यन्ति यक्षा वो भरतर्षभाः ॥ ३२
 शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुरुषर्षभः ।
 साक्षान्मघवतोत्सृष्टः संप्राप्यति धनंजयः ॥ ३३
 एवमुत्तमकर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् ।
 अस्तं गिरिमिवादित्यः प्रययौ गुह्यकाधिपः ॥ ३४
 तं परिस्तोमसंकीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः ।
 यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३५
 पक्षिणामिव निर्दोषः कुबेरसदनं प्रति ।
 बभूव परमाश्चानामैरावतपथे यथा ॥ ३६

॥ २८ ॥ नन्दिः समृद्धिः ॥ २९ ॥ खेषु वेष्मसु अस्सदीयेषु ।
 कामान् काम्यमानानर्थान् न परिहास्यन्ति किंतु साधयिष्यन्त्ये-
 वेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ परिस्तोमाश्चित्रकम्बला हस्त्यादीनां पल्याण-
 भूताः ॥ ३५ ॥ ऐरावतपथे इन्द्रपुरीप्रदेशे ॥ ३६ ॥

ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः ।
प्रकर्षन्त इवाभ्राणि पिबन्त इव मारुतम् ॥ ३७
ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानि रक्षसाम् ।
अपाकृष्यन्त शैलाग्राद्भनाधिपतिशासनात् ॥ ३८

तेषां हि शापकालः स कृतोऽगस्त्येन धीमता ।
समरे निहतास्तस्माच्छापस्यान्तोऽभवत्तदा ॥ ३९
पाण्डवाश्च महात्मानस्तेषु वेदमसु तां क्षपाम् ।
सुखमूर्धुर्गतोद्वेगाः पूजिताः सह राक्षसैः ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

धौम्येन युधिष्ठिरं प्रति मेरुमन्दरवर्णनपूर्वकं चन्द्रसूर्यादिगतिप्रकारनिरूपणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः सूर्योदये धौम्यः पाञ्चालीसहितांश्च तान् ।
आर्ष्टिषेणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १
तेऽभिवाद्यार्ष्टिषेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह ।
ततः प्राञ्जलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २
'आर्ष्टिषेणं परिष्वज्य पुत्रवद्भरतर्षभ ।'
धर्मराजं स्पृशन्पाणौ पाणिना स महातपाः ।
प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३
असौ सागरपर्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति ।
शैलराजो महाराज मन्दरोऽभिविराजयन् ।
इन्द्रवैश्रवणोपेतां दिशं पाण्डव रक्षति ॥ ४
पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चैव शोभितम् ।
एतमाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च ।
ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सर्वे तात मनीषिणः ॥ ५
अतश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै प्रजाः ।
ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ६
यमस्तु राजा धर्मज्ञः सर्वप्राणभृतां प्रभुः ।
प्रेतसत्त्वगतीमेतां दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ७
एतत्संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ ८
यं प्राप्य सविता राजन्सत्येन प्रतितिष्ठति ।
अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः ॥ ९

एवं पर्वतराजानं समुद्रं च महोदधिम् ।
अवसन्वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ १०
उदीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति कीर्तिमान् ।
महामेरुर्महाभाग शिवो ब्रह्मविदांगतिः ॥ ११
यस्मिन्ब्रह्मसदश्चैव भूतात्मा चावतिष्ठते ।
प्रजापतिः सृजन्सर्वं यत्किञ्चिज्जगन्मागमम् ॥ १२
यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
तेषामपि महामेरुः शिवं स्थानमनामयम् ॥ १३
अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरेषोदयन्ति च ।
सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठप्रमुखास्तदा ॥ १४
देशं विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
यत्रात्मतृप्तेरध्यास्ते देवैः सह पितामहः ॥ १५
यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवम् ।
अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १६
ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ।
देवाश्च यत्नात्पश्यन्ति सर्वतेजोमयं शुभम् ॥ १७
अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
स्वयैव प्रभया राजन्दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ १८
प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावतिविराजते ॥ १९
यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभूः ।
भासयन्सर्वभूतानि सुश्रियाऽभिविराजते ॥ २०
नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः ।

अपाकृष्यन्त अपाकृतानि ॥ ३८ ॥ त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव रक्षतः इति झ. पाठः ॥ ४ ॥ प्रेतसत्त्वगतीं मृतानां प्राणिनां गम्याम् ॥ ७ ॥ संयम-

नं नामतः ॥ ८ ॥ आवसन्नधि तिष्ठन् ॥ १० ॥ भूतात्मा सर्वेषां भूतानामात्मा । संपूर्णब्रह्माण्डपिण्डाभिमानीत्वात् ॥ १२ ॥ ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य ॥ १७ ॥

प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येतां यतीनां भावितात्मनाम् २१
 न तं ज्योतींषि सर्वाणि प्राप्य भासन्ति पाण्डव ।
 स्वयंप्रभुरचिन्त्यात्मा तत्र ह्यतिविराजते ॥ २२
 यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ।
 परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ।
 योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ॥ २३
 तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत ।
 स्वयंभुवं महात्मानं देवदेवं सनातनम् ॥ २४
 स्थानमेतन्महाभाव ध्रुवमक्षयमव्ययम् ।
 ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ २५
 [एनं त्वहरहर्मेरुं सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवम् ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य कुरुतः कुरुनन्दन ॥ २६
 ज्योतींषि चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघ सर्वतः ।
 परियान्ति महाराज गिरिराजं प्रदक्षिणम् ॥] २७
 एतं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन्भगवानपि ।
 कुरुते वितमस्कर्मा आदित्योऽभिप्रदक्षिणम् २८
 अस्तं प्राप्य ततः सन्ध्यामतिक्रम्य दिवाकरः ।
 उदीचीं भजते काष्ठां बहुधा पर्वसन्धिषु ॥ २९
 सुमेरुमनुवृत्तः स पुनर्गच्छति पाण्डव ।
 प्राञ्जुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ ३०
 स सम्यग्विभजन्कालान्वहुधा पर्वसन्धिषु ।
 तथैव भगवान्सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ ३१

एवमेतं त्वतिक्रम्य महामेरुमतन्द्रितः ।
 सोमश्च विभजन्कालं बहुधा पर्वसन्धिषु ।
 भासयन्सर्वभूतानि पुनर्गच्छति सागरम् ॥ ३२
 तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भासयज्जगत् ।
 मार्गमेतमसंवाधमादित्यः परिवर्तते ॥ ३३
 सिसृक्षुः शिशिराण्येव दक्षिणां भजते दिशम् ।
 ततः सर्वाणि भूतानि कालं शिशिरमृच्छति ॥ ३४
 स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च तेजसा ।
 तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः स विभावसुः ॥ ३५
 ततः खेदः क्लमस्तन्द्री ग्लानिश्च भजते नरान् ।
 प्राणिभिः सततं स्वप्नो ह्यभीक्ष्णं च निषेव्यते ॥ ३६
 एवमेतमनिर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान् ।
 पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भासयन्प्रजाः ॥ ३७
 वृष्टिमारुतसंतापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् ।
 वर्धयन्सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ ३८
 एवमेष चरन्पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः ।
 प्रकर्षन्सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ३९
 संतता गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव ।
 आदायैव तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः ॥ ४०
 विभजन्सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत ।
 अहोरात्रं कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

इन्द्रादधिगतास्त्रेणार्जुनेन स्वर्गाद्वन्धमादननिवासिनो युधिष्ठिरादीन्प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्नगेन्द्रे वसतां तु तेषां
 महात्मनां सद्गतमास्थितानाम् ।
 रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषा-
 माकाङ्क्षातां दर्शनमर्जुनस्य ॥ १

तान्वीर्ययुक्तान्सुविशुद्धसत्त्वां-

स्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान् ।

संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मु-

गन्धर्वसङ्घाश्च महर्षयश्च ॥ २

प्रणम नमस्कुरु ॥ २५ ॥ उपावृत्य अप्रदक्षिणं गत्वा । भच-
 कवेगात् कुलालचके प्रतीपं क्रमन्ती पिपीलिकेव प्रदक्षिणं कुरु-
 त इत्यर्थः ॥ २६ ॥ पुनर्गच्छति मन्दरमिति ज्ञ. पाठः

॥ ३२ ॥ शिशिराणि शीतानि ॥ ३४ ॥ तेजांसि समुपादत्ते श्री-
 ष्मे ॥ ३५ ॥ अनिर्देश्यं मार्गं अन्तरिक्षम् ॥ ३७ ॥ चतुःष-
 ष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

तं पादपैः पुष्पफलैरूपेतं
 नगोत्तमं प्राप्य महारथानाम् ।
 मनःप्रसादः परमो बभूव
 यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३
 मयूरहंसस्वननादितानि
 पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ।
 शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना
 गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्थुः ॥ ४
 साक्षात्कुबेरेण कृताश्च तस्मिन्-
 नगोत्तमे संवृतकूटगुल्माः ।
 कादम्बकारण्डवहंसजुष्टाः
 पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ५
 क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपा-
 न्स्वेदिकांस्ते न्यवसन्सुवेशान् ।
 मणिप्रकीर्णाश्च मनोरमांश्च
 यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः ॥ ६
 अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च
 महाद्रुमैः संततमभ्रजालैः ।
 तपःप्रधानाः सततं चरन्तः
 शृङ्गं गिरेश्विन्तयितुं न शक्नुः ॥ ७
 स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य
 महौषधीनां च तथा प्रभावात् ।
 विभक्तरूपः सविता बभूव
 निशामुखं प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥ ८
 यमास्थितः स्थावरजङ्गमानां
 विभावसुर्भावयिता हरीशः ।
 तस्योदयं चास्तमनं च वीरा-
 स्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः ॥ ९
 रवेस्तमिस्रागमनिर्गमांस्ते
 तथोदयं चास्तमनं च वीराः ।

समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य
 गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च ॥ १०
 स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च
 धर्मप्रधानाश्च शुचित्रताश्च ।
 सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य
 सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥ ११
 इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां
 क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनंजयेन ।
 इति ब्रुवन्तः परमाशिशस्ते
 पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः ॥ १२
 दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि
 किरीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णम् ।
 बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां
 संवत्सरेणैव समानरूपः ॥ १३
 यदैव धौम्यानुमते महात्मा
 कृत्वा जटां प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
 तदैव तेषां नवभूव हर्षः
 कुतो रतिस्तद्रतमानसानाम् ॥ १४
 भ्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य
 वनादसौ वारणमत्तगामी ।
 यत्काम्यकात्प्रव्रजितः स जिष्णु-
 स्तदैव ते शोकहता बभूवुः ॥ १५
 तथैव तं चिन्तयतां सिताश्च-
 मस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतम् ।
 कालः स कृच्छ्रेण महानतीत-
 स्तस्मिन्नगे भारत भारतानाम् ॥ १६
 [उपित्वा पञ्चवर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने ।
 अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि विबुधेश्वरात् १७
 आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
 ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ॥ १८

* महती चला लक्ष्मीः शोभा यस्य महाचलस्य । चला ल-
 क्ष्म्यां पुमान् कम्पे इति मेदिनी । सानून्येव तीक्ष्णाग्राणि पुंस-
 चारायोग्यानि शृङ्गाणीत्युच्यन्ते ॥ ४ ॥ यं सूर्यम् । विभावसु-
 वन० ३४

वैहिरास्थितः । यस्य सूर्यस्याश्रयेणैव रात्रौ वह्निर्जगदीपयति
 तस्योदयमित्यन्वयः ॥ ९ ॥ पञ्चदश धिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १६५ ॥

यमस्य धातुः सवितुस्त्वष्टुर्वैश्रवणस्य च ।

तानि प्राप्य सहस्राक्षादभिवाद्य शतक्रतुम् ॥१९॥

अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

आगच्छदर्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गन्धमादनम् ॥२०॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि पञ्चषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

समाप्तं च यक्षयुद्धपर्व ॥ ८ ॥

(अथ निवातकवचयुद्धपर्व ॥ ९ ॥)

षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

अर्जुनेन युधिष्ठिरादीन्प्रति संक्षेपेण स्वकीयस्वर्गनिवासप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं

महेन्द्रवाहं सहसोपयातम् ।

विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां

हर्षोऽर्जुनं चिन्तयतां बभूव ॥ १

स दीप्यमानः सहसाऽन्तरिक्षं

प्रकाशयन्मातलिसंगृहीतः ।

बभौ महोल्केव घनान्तरस्था

शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा ॥ २

तमास्थितः संदृष्टो किरीटी

स्रग्वी नवान्याभरणानि विभ्रत् ।

धनंजयो वज्रधरप्रभावः

श्रिया ज्वलन्पर्वतमाजगाम ॥ ३

स शैलमासाद्य किरीटमाली

महेन्द्रवाहादवरुह्य तस्मात् ।

धौम्यस्य पादावभिवाद्य पूर्व-

मजातशत्रोस्तदनन्तरं च ॥ ४

वृकोदरस्यापि च वन्द्य पादौ

माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च ।

समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां

प्रहोऽभवद्भातुरुपहरे सः ॥ ५

बभूव तेषां परमः प्रहर्ष-

स्तेनाप्रमेयेण समेत्य तत्र ।

स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली

ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ॥ ६

यमास्थितः सप्त जघान पूगान्

दितेः सुतानां नमुचेर्निहन्ता ।

तमिन्द्रवाहं समुपेत्य पार्थाः

प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ७

ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः

सत्कारमय्यं सुरराजतुल्यम् ।

सर्वं यथावच्च दिवौकसङ्घं

पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः ॥ ८

तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्द-

त्पितेव पुत्राननुशिष्य पार्थान् ।

ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण

पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ॥ ९

गते तु तस्मिन्वरदेववाहे

शक्रात्मजः सर्वरिपुप्रमाथी ।

‘साक्षात्सहस्राक्ष इव प्रतीतः

श्रीमान्स्वदेहादवमुच्य जिष्णुः ॥’ १०

शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा

महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ।

दिवाकराभाणि विभूषणानि

प्रीतः प्रियायै सुतसोममात्रे ॥ ११

हरिभिरश्वैः संप्रयुक्तम् । महेन्द्रस्य वाहं रथम् ॥ १ ॥

प्रहो नम्रः । उपहरे समीपे ॥ ५ ॥ पूगान्युत्थानि ॥ ७ ॥ एनं

मातलिम् ॥ ८ ॥ सुतसोमो भीमाङ्गौपयां जातः ॥ ११ ॥

ततः स तेषां कुरुपुङ्गवानां
तेषां च सूर्याग्निसमप्रभाणाम् ।
विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये
सर्वं यथावत्कथयांबभूव ॥ १२
एवं मयाऽस्त्राण्युपशिक्षितानि
शक्राच्च वायोश्च शिवाच्च साक्षात् ।

तथैव शीलेन समाधिना च
प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः ॥ १३
संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा
तेभ्यः समाख्याय दिवःप्रवेशम् ।
माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी
सुष्वाप तामावसतिं प्रतीतः ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

इन्द्रेण सभ्रातृकं युधिष्ठिरमेत्य जयाशीःशंसनपूर्वकं पुनः स्वर्गप्रति गमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
[ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैरवन्द्यत धनंजयः ॥] १
एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिःस्वनः ।
बभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवौकसाम् ॥ २
रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
पृथग्व्यालमृगाणां च पक्षिणां चैव सर्वशः ॥ ३
'रवोन्मुखास्ते ददृशुः प्रीयमाणाः कुरुद्रह ।
मरुद्भिरन्वितं शक्रमापतन्तं विहायसा ॥' ४
ते समन्तादनुययुर्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
विमानैः सूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदमम् ॥ ५
ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ६
पार्थानभ्याजगामाशु देवराजः पुरंदरः ।
आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरोह वै ॥ ७
तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्देवराजमुपागमत् ॥ ८
पूजयामास चैवाथ विधिवद्भरिदक्षिणः ।
यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९
धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।

भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ १०
आघ्राय तं महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ ११
जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
हर्षेण महताऽऽविष्टः फल्गुनस्याथ दर्शनात् ।
बभूव परमप्रीतो देवराजं च पूजयन् ॥ १२
तं तथाऽदीनमनसं राजानं हर्षसंयुतम् ।
उवाच वचनं धीमान्धर्मराजं पुरंदरः ॥ १३
त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
स्वस्ति प्रामुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १४
अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन
सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।
कृतप्रियश्चासि धनंजयेन
जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेष लोकैः ॥ १५
एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १६
धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमम् ।
शक्रेण य इदं विद्वानधीयीत समाहितः ॥ १७
संवत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ।
स जीवेद्भि निराबाधः सुसुखी शरदां शतम् ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

आवसतिं रात्रिम् । प्रतीतो हृष्टः ॥ १४ ॥ षट्षष्ट्यधिकशतत-
मोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

भुजङ्गव्याघ्रसिंहानां इति थ. पाठः ॥ ३ ॥ हरिभिर्युक्तं

रथम् ॥ ६ ॥ अमितात्मा अमितबुद्धिः ॥ ९ ॥ कृतप्रियः
शत्रुवधेन । सर्वाणि मत्तो गिरिशाच देवात् इति थ. पाठः
॥ १५ ॥ सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

अष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

अर्जुनेन स्वस्य किरातरूपिणा सह युद्धप्रकारस्य पाशुपतास्त्रलाभप्रकारस्य च कथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

यथागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह संगतः ।
कृष्णया चैव बीभत्सुर्धर्मराजमपूजयत् ॥ १
अभिवादयमानं तं मूर्ध्नुपाग्राय पाण्डवम् ।
हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव ।
कथं चास्त्राण्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥ ३
सम्यग्वा ते गृहीतानि कच्चिदस्त्राणि पाण्डव ।
कच्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रास्त्राण्यदात्तव ॥ ४
यथा दृष्टश्च ते शक्रो भगवान्वा पिनाकधृत् ।
यथैवास्त्राण्यवाप्तानि यथैवाराधिताश्च ते ॥ ५
यथोक्तवांस्त्वां भगवाञ्शतक्रतुररिंदम ।
कृतप्रियस्त्वयाऽस्मीति तस्य ते किं प्रियं कृतम् ६
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ।
यथा तुष्टो महादेवो देवराजस्तथाऽनघ ॥ ७
यच्चापि वज्रपाणेस्तु प्रियं कृतमरिंदम ।
एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनंजय ॥ ८
अर्जुन उवाच ।
शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
शतक्रतुमहं देवं भगवन्तं च शंकरम् ॥ ९
विद्यामधीत्य तां राजस्त्वयोक्तामरिमर्दन ।
भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनम् ॥ १०
भृगुतुन्दमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः ।
एकरात्रोषितः कंचिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ ११
स मामपृच्छत्कौन्तेय कासि गन्ता ब्रवीहि मे ।
तस्मा अवितथ सर्वमब्रवं कुरुनन्दन ॥ १२
स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ।
अपूजयत मां राजन्प्रीतिमांश्चाभवन्मयि ॥ १३
ततो मामब्रवीत्प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत ।

तपस्वी नचिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपम् ॥ १४
ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरम् ।
तपोऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥ १५
द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ।
निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ १६
ऊर्ध्वबाहुश्चतुर्थं तु मासमस्मि स्थितस्तदा ।
न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १७
पञ्चमे त्वथ संप्राप्ते प्रथमे दिवसे गते ।
वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपं समागमत् ॥ १८
निम्नप्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि ।
संमार्जञ्जठरेणोर्वी विवर्तंश्च मुहुर्मुहुः ॥ १९
अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितम् ।
धनुर्बाणासिमत्प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ २०
ततोऽहं धनुरादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी ।
अताडयं शरेणाथ तद्भूतं रोमहर्षणम् ॥ २१
युगपत्तं किरातस्तु विकृष्य बलवद्भुजः ।
अभ्याजन्ने दृढतरं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ २२
स तु मामब्रवीद्राजन्मम पूर्वपरिग्रहः ।
मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २३
एष ते निशितैर्बाणैर्दर्पं हन्मि स्थिरो भव ।
संघर्षवान्महाकायस्ततो मामभ्यधावत ॥ २४
ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २५
ततः शरैर्दांसिमुखैर्यन्त्रितैरनु यन्त्रितैः ।
प्रत्यविध्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ २६
तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ।
तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २७
पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ।
अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ २८

प्रहृष्टो धर्मपुत्रः ॥ २ ॥ हन्तेत्यव्ययं वाक्यारम्भे हर्षे वा ॥ ९ ॥ शैशिरं हिममयम् ॥ १५ ॥ प्राणो बलम् ॥ १७ ॥ चतुर्थं मास्यतिक्रान्ते इति ध. पाठः । वराहवत् संस्थितं आ-

कारो यस्य ॥ १८ ॥ प्रोथेन मुखाम्रेण पोत्राख्येन । विवर्तन् विषमेण भावेन वर्तमानः इतस्ततः पर्यटन्वा ॥ १९ ॥ अनु पश्चात् यन्त्रितैः दृढाकृष्टैः ॥ २६ ॥

अणुर्बृहच्छिरा भूत्वा बृहच्चाणुशिराः पुनः ।
 एकीभूतस्तदा राजन्सोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥२९॥
 यदाऽभिभवितुं बाणैर्न च शक्नोमि तं रणे ।
 ततो महास्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ ३०॥
 न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥३१॥
 तत्रापि च महाराज सविशेषमहं ततः ।
 अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ३२॥
 स्थूणाकर्णमथो जालं शरवर्षं शरोल्वणम् ।
 शलभास्त्रमश्मवर्षं समास्थायाहमभ्ययाम् ॥ ३३॥
 जग्रास प्रसभं तानि सर्वाण्यस्त्राणि मे नृप ।
 तेषु सर्वेषु जग्धेषु ब्रह्मास्त्रं महदादिशम् ॥ ३४॥
 ततः प्रज्वलितैर्बाणैः सर्वतश्चोपचीयत ।
 उपचीयमानश्च तदा सहास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ३५॥
 ततः संतापिता लोका मत्प्रसूतेन तेजसा ।
 क्षणेन हि दिशः स्वं च सर्वतो हि विदीपितं ॥३६॥
 तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यशामयत् ।
 ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन्भयं मां महदाविशत् ॥३७॥
 ततोऽहं धनुरादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी ।
 सहसाऽभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥३८॥
 एतेष्वस्त्रेषु भूतेन भक्षितेष्वायुधेषु च ।
 मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ ३९॥
 व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरभिसमाहतौ ।
 अपातयच्च तद्भूतमहं चापातयं महीम् ॥ ४०॥
 ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ।
 सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ४१॥
 मुख्यं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमात्मनः ।
 दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४२॥
 हित्वा किरातरूपं च भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।

स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्यौ तत्र महेश्वरः ॥ ४३॥
 सोऽदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान्गोवृषध्वजः ।
 धनुर्गृह्य तदा पाणौ बहुरूपः पिनाकधृत् ॥ ४४॥
 स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितम् ।
 शूलपाणिरथोवाच तुष्टोस्मीति परंतप ॥ ४५॥
 ततस्तद्भनुरादाय तूणौ चाक्षय्यसायकौ ।
 प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्वेति चाब्रवीत् ॥ ४६॥
 तुष्टोस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 मनोगतं वीर यत्ते तद्ब्रूहि वितराम्यहम् ।
 अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतम् ॥ ४७॥
 ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु कृतमानसः ।
 प्रणम्य शिरसा शर्वं ततो वचनमाददे ॥ ४८॥
 भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ।
 अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ॥
 ददानीत्येव भगवानब्रवीज्यम्बकश्च माम् ।
 रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव ॥ ५०॥
 प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं प्रभुः ।
 उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनम् ॥ ५१॥
 न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथंचन ।
 [जगद्विनिर्देहेदेवमल्पतेजसि पातितम् ॥ ५२॥
 पीड्यमानेन बलवत्प्रयोज्यं स्याद्धनंजय ।
 अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोज्येः ॥ ५३॥
 ततोऽप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ।
 मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ॥ ५४॥
 उत्सादनममित्राणां परसेनानिकर्तनम् ।
 दुरासदं दुष्प्रसहं सुरदानवराक्षसैः ॥ ५५॥
 अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ।
 प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५६॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

स्थूणाकर्ण इति शङ्कुकर्णाल्यो रुद्रावतारभेदस्तद्वैवल्यमस्त्रम् ।
 जालं जलमयं वारुणम् । शैलास्त्रमश्मवर्षं च इति ध.

पाठः ॥ ३३ ॥ व्यायामं संघटनम् ॥ ४० ॥ गोवृषो बलीव-
 र्दंष्ट्रेण ॥ ४४ ॥ अष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

एकोनससत्यधिकशतितमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

अर्जुनेन स्वस्येन्द्रलोकगमनप्रकारस्य तत्र निवासप्रकारकथनपूर्वकमिन्द्रादस्त्रप्राप्तिप्रकारस्य च कथनम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।

ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।

प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥ १

व्युषितो रजनीं चाहं कृत्वा पौर्वाह्निकीः क्रियाः ।

अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा ॥ २

तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।

भगवन्तं महादेवं समेतोस्मीति भारत ॥ ३

स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः ।

दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥ ४

समेतं लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः ।

द्रष्टास्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५

एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः ।

अगच्छत्स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसन्निभः ॥ ६

अथापराह्णे तस्याहः प्रावात्पुण्यः समीरणः ।

पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्निव सपत्नहन् ॥ ७

दिव्यानि चैव माल्यानि सुगन्धीनि नवानि च ।

शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादुरासन्समीपतः ॥ ८

वादित्राणि च दिव्यानि सुघोषाणि समन्ततः ।

स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ॥ ९

गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च ।

पुरस्ताद्देवदेवस्य जगुर्गीतानि सर्वशः ॥ १०

मरुतां च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।

महेन्द्रानुचरा ये च देवसन्ननिवासिनः ॥ ११

ततो मरुत्वान्हरिभिर्युक्तैर्वाहैः खलंकृतैः ।

शचीसहायस्तत्रायात्सह सर्वैस्तदाऽमरैः ॥ १२

एतस्मिन्नेव काले तु कुबेरो नरवाहनः ।

दर्शयामास मां राजेन्द्रक्ष्म्या परमया युतः ॥ १३

दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् ।

वरुणं देवराजं च यथास्थानमवस्थितम् ॥ १४

ते मामूचुर्महाराज सान्त्वयित्वा सुरर्षभाः ।

सव्यसाचिन्निरीक्षासाँल्लोकपालानवस्थितान् १५

सुरकार्यार्थसिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शंकरम् ।

अस्सत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः ॥ १६

ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ।

प्रत्यगृह्णां तदाऽस्त्राणि महान्ति विविधानि च ॥ १७

गृहीतास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोस्मि भारत ।

अथ देवा ययुः सर्वे यथागतमरिंदम ॥ १८

मघवानपि मां देवो रथमारोप्य सुप्रभम् ।

उवाच भगवान्वाक्यं स्यन्निव महायशाः ॥ १९

पुरैवागमनादस्माद्वेदाहं त्वां धनंजय ।

अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ ॥ २०

त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्लावः कृतोऽसकृत् ।

तपश्चेदं महत्तप्तं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ २१

भूयश्चैव च तप्तव्यं तपश्चरणमुत्तमम् ।

‘दुश्चरं घोरमस्त्राणां तपोबलकरं तव ॥’ २२

स्वर्गस्त्ववश्यं गन्तव्यस्त्वया शत्रुनिषूदन ।

मातलिर्मन्त्रियोगाच्चां त्रिदिवं प्रापयिष्यति ॥ २३

विदितस्त्वं हि देवानां मुनीनां च महात्मनाम् ।

‘इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठ तपः कुर्वन्सुदुष्करम् ॥’ २४

ततोऽहमब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम ।

आचार्यं वरयेऽहं त्वामस्त्रार्थं त्रिदशेश्वर ॥ २५

इन्द्र उवाच ।

क्रूरकर्माऽस्त्रवित्तात भविष्यसि परंतप ।

यदर्थमस्त्राणीप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवाप्नुहि ॥ २६

ततोऽहमब्रुवं नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् ।

मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनाऽस्त्रप्रतिघातनात् ॥ २७

तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबुधाधिप ।

लोकांश्चास्त्रजितान्पश्चाद्भयं सुरपुङ्गव ॥ २८

इन्द्र उवाच ।

परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनंजय ।

देवयानैर्विमानैः । देवसन्ननिवासिनः स्त्रीबालादयः शची-
जयन्तादय इत्यर्थः ॥ ११ ॥ यथास्थानं प्राच्यामिन्द्रं प्रतीच्यां

वरुणमित्यादि ॥ १४ ॥ अस्त्रस्यैव प्रतिघातार्थमस्त्रं मोक्ष्ये
नलन्यत्र मानुषे ॥ २७ ॥

ममात्मजस्य वचनं सूपपन्नमिदं तव ॥ २९
 शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।
 वायोरग्नेर्वसुभ्योऽपि वरुणात्समरुद्रणात् ॥ ३०
 साध्यं पैतामहं चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 वैष्णवानि च सर्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च ॥ ३१
 मद्रतानि च जानीहि सर्वास्त्राणि कुरूद्रह ।
 एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३२
 अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितम् ।
 दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ३३
 लोकपालेषु यातेषु मामुवाचाथ मातलिः ।
 द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महाद्युते ॥ ३४
 संसिद्धस्त्वं महाबाहो कुरु कार्यमनुत्तमम् ।
 पश्य पुण्यकृतां लोकान्सशरीरो दिवं व्रज ॥ ३५
 देवराजः सहस्राक्षस्त्वां दिदृक्षति भारत ।
 इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामज्य शैशिरम् ॥ ३६
 प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमम् ।
 चोदयामास स हयान्मनोमारुतरंहसः ॥ ३७
 [मातलिर्हयतत्त्वज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः ।
 अवैक्षत च मे वक्रं स्थितस्याथ ससारथिः ।
 तथा भ्रान्ते रथे राजन्विस्मितश्चेदमब्रवीत् ॥ ३८
 अत्यद्भुतमिदं त्वद्य विचित्रं प्रतिभाति मे ।
 यदास्थितो रथं दिव्यं पदान्न चलितः पदम् ॥ ३९
 देवराजोऽपि हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ।
 विचलन्प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ ॥ ४०
 त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरूद्रह ।
 अतिशक्रमिदं सर्वं तवेति प्रतिभाति मे ॥ ४१
 इत्युक्त्वाऽऽकाशमाविश्य मातलिर्विबुधालयान् ।
 दर्शयामास मे राजन्विमानानि च भारत ॥ ४२
 [स रथो हरिभिर्युक्तो ह्यूर्ध्वमाचक्रमे ततः ।
 ऋषयो देवताश्चैव पूजयन्ति नरोत्तम ॥ ४३
 ततः कामगमाँल्लोकानपश्य वै सुरर्षिणाम् ।
 गन्धर्वाप्सरसां चैव प्रभावममितौजसाम् ॥ ४४

मायामयमिवाल्क्यमुक्तम् ॥ ३३ ॥ पदात् स्थानात् न चलितः ।
 रथस्य भ्रमणेपि दृढासन इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ सुरर्षिणामिति

नन्दनादीनि देवानां वनान्युपवनानि च ।
 दर्शयामास मे शीघ्रं मातलिः शक्रसारथिः ॥ ४५
 ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ।
 दिव्यैः कामफलैर्वृक्षै रत्नैश्च समलंकृताम् ॥ ४६
 न तां भासयते सूर्यो न शीतोष्णे न च क्लमः ।
 न बाधते तत्र रजस्तत्रास्ति न जरा नृप ॥ ४७
 न तत्र शोको दैन्यं वा वैवर्ण्यं चोपलक्ष्यते ।
 दिवौकसां महाराज न ग्लानिररिमर्दन ।
 न क्रोधलोभौ तत्रास्तामशुभं वा विशांपते ॥ ४८
 नित्यं तुष्टाश्च ते राजन्प्राणिनः सुरवैश्मनि ।
 नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ४९
 पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः ।
 शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धो वीजते शुभः ॥ ५०
 सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ।
 मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ।
 विमानगामिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽमराः ॥ ५१
 ततोऽपश्यं वसुन्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्रणान् ।
 आदित्यानश्विनौ चैव तान्सर्वान्प्रत्यपूजयम् ॥ ५२
 ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ।
 अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामे विजयेन च ॥ ५३
 प्रविश्य तां पुरीं दिव्यां देवगन्धर्वपूजिताम् ।
 देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः ॥ ५४
 ददावर्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददतांवरः ।
 बहुमानाच्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः ॥ ५५
 तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिणैः ।
 अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे शिक्षाणोऽस्त्राणि भारत ॥ ५६
 विश्वावसोश्च वै पुत्रश्चित्रसेनोऽभवत्सखा ।
 स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ॥ ५७
 तत्राहमवसं राजन्गृहीतास्त्रः सुपूजितः ।
 सुखं शक्रस्य भवने सर्वकामसमन्वितः ॥ ५८
 शृण्वन्वै गीतशब्दं च तूर्यशब्दं च पुष्कलम् ।
 पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यन्तीर्भरतर्षभ ॥ ५९

दैर्घ्याभाव आर्षः ॥ ४४ ॥ अन्वजानन्त वीर्यादिमान्भवेत्या-
 शीर्वादान्दुरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

तत्सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारत ।

अत्यर्थं प्रतिगृह्णाहमस्त्रेभ्येव व्यवस्थितः ॥ ६०

ततोऽस्तुष्यत्सहस्राक्षस्तेन कामेन मे विभुः ।

एवं मे वसतो राजनेष कालोऽत्यगादिवि ॥ ६१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

अस्त्रविद्यासमाप्तौ सहस्राक्षेण गुरुदक्षिणात्वेन निवातकवचानां क्षपणं भिक्षितेनार्जुनेन तदर्थं प्रस्थानम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।

कृतास्त्रमतिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ।

संसृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १

न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ।

किं पुनर्मनुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ॥ २

अग्रमेयोऽप्रधृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ।

‘अजेयस्त्वं हि सङ्ग्रामे सर्वैरपि सुरासुरैः ॥’ ३

अथाब्रवीत्पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः ।

अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति ॥ ४

अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

ब्रह्मण्यथास्त्रविचासि शूरश्चासि कुरूद्रह ॥ ५

अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च ।

पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ विद्यते न त्वया समः ॥ ६

प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिं च धनञ्जय ।

प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतीघातं च सर्वशः ॥ ७

तव गुर्वर्थकालोऽयं समुत्पन्नः परंतप ।

प्रतिजानीष्व तं कर्तुं ततो वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ८

ततोऽहमब्रवं राजन्देवराजमिदं वचः ।

विषह्यं यन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ९

ततो मामब्रवीद्राजन्प्रहसन्बलवृत्रहा ।

नाविषह्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ १०

निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः ।

समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ ११

अनवज्ञाय आहत्य । तथ्यं यथावत् । अत्यर्थं पुरुषार्थं इति विज्ञाय ॥ ६० ॥ तेन कामेन अस्त्रेच्छया नतु भोगेच्छया ॥ ६१ ॥ एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

पञ्चभिः प्रयोगादिभिः ॥ ६ ॥ आवृत्तिः पुनःपुनः प्रयोगोपसंहारौ । प्रायश्चित्तं अस्त्राभिना दग्धानामनागसां पुनरुज्जी-

तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः ।

तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ १२

ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ।

हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ १३

बबन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् ।

स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ १४

अभेद्यं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् ।

अजरां ज्यामिमां चापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥ १५

ततः प्रायामहं तेन स्यन्दनेन विराजता ।

येनाजयदेवपतिर्बलिं वैरोचनिं पुरा ॥ १६

ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण बोधिताः ।

मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विशांपते ॥ १७

दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किं करिष्यसि फल्गुन ।

तानब्रुवं यथाभूतमिदं कर्ताऽसि संयुगे ॥ १८

निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां वधैषिणम् ।

निबोधत महाभागाः शिवं चाशास्त मेऽनघाः ॥ १९

‘ततो वाग्भिः प्रशस्ताभिस्त्रिदशाः पृथिवीपते ।’

तुष्टुवुर्मां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरंदरम् ॥ २०

रथेनानेन मघवा जितवाञ्छम्बरं युधि ।

नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि ॥ २१

बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदान्यपि ।

रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवा युधि ॥ २२

वनम् । प्रतीघातं परास्त्रेणाभिभूतस्य स्वास्त्रस्योद्दीपनम् ॥ ७ ॥

गुर्वर्थो दक्षिणा । वेत्स्यामि वेदयिष्यामि । परं कार्यमिति शेषः

॥ ८ ॥ विषह्यं शक्यम् ॥ ९ ॥ प्रायां प्रयाणं कृतवान् ॥ १६ ॥

आशास्त आशाध्वम् ॥ १९ ॥ सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

त्वमप्यनेन कौन्तेय निवातकवचात्रणे ।
विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मघवा वशी ॥ २३
अयं च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ।
अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना ॥ २४

प्रदीयमानं देवैस्तं देवदत्तं जलोद्भवम् ।
प्रत्यगृह्णां जयायै नं स्तूयमानस्तदाऽमरैः ॥ २५
स शङ्खी कवची बाणी प्रगृहीतशरासनः ।
दानवालयमत्युग्रं प्रयातोस्मि युयुत्सया ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

पार्थेन निवातकवचैः सह युयुत्सया मातलिसनाथेनेन्द्ररथेन तत्पुरं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ भर्जुनशङ्खध्वनिश्रवणेन सन्नद्धैर्निवातकवचैस्तेन सह युद्धारम्भः ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।
ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्रतत्र सुरर्षिभिः ।
अपश्यमुदधिं भीमपापपतिमथाव्ययम् ॥ १
फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुच्छ्रिताः ।
ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते चलन्तश्च पर्वताः ॥ २
नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ।
'नभसीव विमानानि विचरन्त्यो विरेजिरे ॥' ३
तिमिङ्गिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गिलाः ।
मकराश्चात्र दृश्यन्ते जले मग्ना इवाद्रयः ॥ ४
शङ्खानां च सहस्राणि मग्नान्यप्सु समन्ततः ।
दृश्यन्ते स्म यथा रात्रौ तारास्तन्वभ्रसंघृताः ॥ ५
तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसङ्घाः प्लवन्त्युत ।
वायुश्च घूर्णते भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६
तमतीत्य महावेगं सर्वाभ्योनिधिमुत्तमम् ।
अपश्यं दानवाकीर्णं तद्वैत्यपुरमन्तिकात् ॥ ७
तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपात्य पृथिवीतले ।
दानवात्रथघोषेण तत्पुरं समुपाद्रवत् ॥ ८
रथघोषं तु तं श्रुत्वा स्तनयित्तोरिवाम्बरे ।
मन्वाना देवराजं मामाविष्टा दानवाऽभवन् ॥ ९
सर्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः स्थिताः ।
तथाऽसिशूलपरशुगदामुसलपाणयः ॥ १०

ततो द्वाराणि पिदधुर्दानवास्त्रस्तचेतसः ।
संविधाय पुरे रक्षां न स्म कश्चन दृश्यते ॥ ११
ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनम् ।
परमां मुदमाश्रित्य प्राधमं तं शनैरहम् ॥ १२
स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् ।
वित्रेसुश्च निलिल्युश्च भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ १३
ततो निवातकवचाः सर्व एव समन्ततः ।
दंशिता विविधैस्त्राणैर्विचित्रायुधपाणयः ॥ १४
आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
पट्टसैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ॥ १५
शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चित्रैः खलंकृतैः ।
प्रगृहीतैर्दितैः पुत्राः प्रादुरासन्सहस्रशः ॥ १६
ततो विचार्य बहुशो रथमार्गेषु तान्हयान् ।
प्राचोदयत्समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ॥ १७
तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनाम् ।
नान्वपश्यत्तदा कश्चित्तन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १८
ततस्ते दानवास्तत्र योधव्रातान्यनेकशः ।
विकृतस्वरूपाणि भृशं सर्वाण्यचोदयन् ॥ १९
तेन शब्देन सहसा समुद्रे पर्वतोपमाः ।
आप्लवन्त गतैः सत्त्वैर्मत्स्याः शतसहस्रशः ॥ २०

तिमिर्मत्स्यस्तं गिलति महामत्स्यस्तिमिगिलः तमपि गिल-
तीति तिमितिमिगिलः । तिमिरिव गिलनीयस्तिमिगिलो यस्येति
विग्रहः ॥ ४ ॥ घूर्णते भ्रमति ॥ ६ ॥ दिवं स्तब्ध्वा आकाशं
व्याप्य ॥ १३ ॥ दंशिताः सन्नद्धाः । त्राणैः कवचैः ॥ १४ ॥

ततस्ते दानवास्तत्र वादित्राणि सहस्रशः । विकृतस्वरूपाणि
भृशं सर्वाण्यनादयन् इति श्रुत्वा पाठः ॥ १९ ॥ आप्लवन्त पला-
यनं कृतवन्तः । गतैः सत्त्वैर्विगताभिर्बुद्धिभिरुपलक्षिता भ्रान्ता
इत्यर्थः ॥ २० ॥

ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् ।
विमुञ्चन्तः शितान्वाणाञ्छतशोऽथ सहस्रशः २१
स संप्रहारस्तुमुलस्तेषां च मम भारत ।
अवर्तत महाघोरो निवातकवचान्तकः ॥ २२

ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये ।
ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजगुर्महामृधे ॥ २३
ते वै मामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः ।
अस्तुवन्मुनयो वाग्भिर्यथेन्द्रं तारकामृधे ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

अर्जुनस्य निवातकवचैः सह युद्धम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।
ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।
अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥ १
आच्छाद्य रथपन्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः ।
अवृत्त्य सर्वतस्ते मां शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २
ततोऽपरे महावीर्याः शूलपट्टसपाणयः ।
शूलानि च भुशुण्डीश्च मुमुचुर्दानवा मयि ॥ ३
सुमहत्तुमुलं वर्षं गदाशक्तिसमाकुलम् ।
अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्मद्रथोपरि ॥ ४
अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि ।
शितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५
तानहं विविधैर्बाणैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः ।
गाण्डीवमुक्तैरभ्यग्नमेकैकं दशभिर्मृधे ॥ ६
ते कृता विमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः ।
ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ॥ ७
अथ मार्गान्वहून्तत्र विचेरुर्वीतरंहसः ।
सुसंयता मातलिना ग्रामश्रन्त दितेः सुतान् ॥ ८
शतं शतास्ते हरयस्तस्मिन्पुक्ता महारथे ।
तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्नल्पका इव ॥ ९
तेषां चरणपातेन रथनेमिस्त्रेण च ।
मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसुराः ॥ १०
गतासवस्तथैवान्ये दानवाः पाण्डवर्षभ ।
हतसारथयस्तत्र व्यकुप्यन्त तुरंगमैः ॥ ११

ते दिशो विदिशः सर्वे प्रतिकुप्य प्रहारिणः ।
अभ्यग्नान्विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः ॥ १२
ततोऽहं मातलेर्वीर्यमद्भुतं समदर्शयम् ।
अश्वांस्तथा वेगवतो यदयत्नादधारयत् ॥ १३
ततोऽहं लघुभिश्चित्रैरस्त्रैस्तानसुरात्रणे ।
चिच्छेद सायुधान् राजञ्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४
एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् ।
प्रीतिमानभवद्भीरो मातलिः शक्रसारथिः ॥ १५
बध्यमानास्ततस्तैस्तु हयैस्तेन रथेन च ।
अगमन्प्रक्षयं केचिन्वर्तन्त तथाऽपरे ॥ १६
स्पर्धमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे ।
शरवर्षैः शरार्तं मां महद्भिः प्रत्यवारयन् ॥ १७
शरेवगैर्निहत्याहमस्त्रैः शरविधातिभिः ।
ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ १८
ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः ।
अपीडयन्मां सहिताः शक्तिशूलासिद्धिभिः ॥ १९
ततोऽहमस्त्रं प्रायुञ्जं गान्धर्वं नाम भारत ।
दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ॥ २०
ततः खड्गांस्त्रिशूलांश्च तोमरांश्च सहस्रशः ।
अस्त्रवीर्येण शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिदम् ॥ २१
छित्त्वा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः ।
प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २२
गाण्डीवाद्धि तदा सङ्क्षेपे यथा भ्रमरपङ्क्तयः ।

तारकामये इति श्रुत्वा पाठः । तत्र तारकामये तारायै संग्रामे
इत्यर्थः ॥ २४ ॥ एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

शताः शतानि अयुतमित्यर्थः । हरयोऽश्वाः ॥ ९ ॥ चिच्छेद

अहमिति शेषः ॥ १४ ॥ माधवं नाम मधोदैत्यस्य वधार्थं
निर्मितत्वात् । देवराजस्य ब्रह्मदण्डसमं रणे इति ध. पाठः ॥ २० ॥
द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

निष्पतन्ति महाबाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ २३
 तेषामपि तु बाणास्ते बहुत्वाच्छलभा इव ।
 अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २४
 वध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः ।
 शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २५
 शरवेगाग्निहत्याहमस्त्रैस्त्रविधातिभिः ।
 ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ २६

तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्तिस्स शोणितम् ।
 प्रावृषीवाभिवृष्टानि शृङ्गाण्यथ धराभृताम् ॥ २७
 इन्द्राशनिसमस्पर्शैर्वेगवद्भिरजिह्वैः ।
 मद्भाणैर्वध्यमानास्ते समुद्विग्नाः स दानवाः ॥ २८
 शतधा भिन्नदेहास्ते क्षीणप्रहरणौजसः ।
 ततो निवातकवचा मामयुध्यन्त मायया ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

अर्जुनेन दिव्यास्त्रैर्मायानिरसनपूर्वकं दैत्यहननम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।
 ततोऽश्मवर्षं सुमहत्प्रादुरासीत्समन्ततः ।
 नगमात्रैः शिलाखण्डैस्तन्मां दृढमपीडयत् ॥ १
 तदहं वज्रसंकाशैः शरैरिन्द्रास्त्रचोदितैः ।
 अचूर्णयं वेगवद्भिः शतधैकैकमाहवे ॥ २
 चूर्ण्यमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत ।
 तत्राश्मचूर्णा न्यपतन्पावकप्रकरा इव ॥ ३
 ततोऽश्मवर्षे विहते जलवर्षं महत्तरम् ।
 धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके ॥ ४
 नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्याः सहस्रशः ।
 आवृण्वन्सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ ५
 धाराणां च निपातेन वायोर्विष्फूर्जितेन च ।
 गर्जितेन च मेघानां न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ६
 धारा दिवि च संबद्धा वसुधायां च सर्वशः ।
 व्यामोहयन्त मां तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ॥ ७
 तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशेषणम् ।
 दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुष्यत्तेन तज्जलम् ॥ ८
 हतेऽश्मवर्षे च मया जलवर्षे च शोषिते ।
 मुमुचुर्दानवा मायामग्निं वायुं च भारत ॥ ९
 ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण सर्वशः ।
 शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वेगमधारयम् ॥ १०

तस्यां प्रतिहतायां ते दानवा युद्धदुर्मदाः ।
 प्राकुर्वन्विविधां मायां यौगपद्येन भारत ॥ ११
 ततो वर्षं प्रादुरभूत्सुमहद्रोमहर्षणम् ।
 अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाऽश्मनाम् ॥ १२
 सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि ।
 अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १३
 तमसा संवृते लोके घोरेण परुषेण च ।
 हरयो विमुखाश्चासन्प्रास्त्रलक्षापि मातलिः ॥ १४
 हस्ताद्विरण्मयश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि ।
 असकृच्चाह मां भीतः किं करिष्याव इत्यपि ॥ १५
 मां च भीराविशतीव्रा तस्मिन्विगतचेतसि ।
 स च मां विगतज्ञानः संत्रस्तमिदमब्रवीत् ॥ १६
 सुराणामसुराणां च संग्रामः सुमहानभूत् ।
 अमृतार्थं पुरा पार्थ स च दृष्टो मयाऽनघ ॥ १७
 शम्बरस्य वधे घोरः संग्रामः सुमहानभूत् ।
 सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥ १८
 तथैव वृत्रस्य वधे संगृहीता हया मया ।
 वैरोचनेर्मया युद्धं दृष्टं चापि सुदारुणम् ॥ १९
 एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्युपासिताः ।
 न चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽसि पाण्डव ॥ २०
 पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवम् ।

नगमात्रैः वृक्षप्रमाणैः ॥ १ ॥ पावकप्रकराः वहिराशयः ॥ ३ ॥

वैरोचनेः बलेः ॥ १९ ॥

न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् ॥ २१
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
 मोहयिष्यन्दानवानामहं मायाबलं महत् ॥ २२
 अब्रुवं मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्बलम् ।
 अस्त्राणां च प्रभावं वै धनुषो गाण्डिवस्य च ॥ २३
 अद्यास्त्रमाययैतैषां मायामेतां सुदारुणाम् ।
 विनिहन्मि तमश्चोग्रं मा भैः सूत स्थिरो भव ॥ २४
 एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमायां नराधिप ।
 मोहनीं सर्वभूतानां हिताय त्रिदिवौकसाम् ॥ २५
 पीड्यमानासु मायासु तासु तास्वसुरोत्तमाः ।

पुनर्बहुविधा मायाः प्राकुर्वन्ममितौजसः ॥ २६
 पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ।
 भवत्यदर्शनो लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥ २७
 सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
 व्यचरत्स्यन्दनाग्येण संग्रामे रोमहर्षणे ॥ २८
 ततः पर्यपतन्नुग्रा निवातकवचा मयि ।
 तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिण्वं यमसादनम् ॥ २९
 वर्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके ।
 नापश्यं सहसा सर्वान्दानवान्मायया वृत्तान् ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

अर्जुनेन निवातकवचवधानन्तरं पुनः स्वर्गोपति प्रस्थानम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।
 अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया ।
 अदृश्येनास्त्रवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥ १
 गाण्डीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।
 अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्रयत्र स्म तेऽभवन् ॥ २
 ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि ।
 संहृत्य मायां सहसा प्राविशन्पुरमात्मनः ॥ ३
 व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
 अपश्यं दानवांस्तत्र हताञ्जतसहस्रशः ॥ ४
 विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ।
 शतशः स्म प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५
 हयानां नान्तरं ह्यासीत्पदाद्विचलितुं पदम् ।
 उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरिक्षगमास्ततः ॥ ६
 ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
 अदृश्या ह्यभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ७
 अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणानथ ।
 व्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ८
 विनिगृह्य हयांश्चान्ये रथं च मम युध्यतः ।

सर्वतो मामविध्यन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९
 पर्वतैरुपचीयद्भिः पतद्भिश्च तथाऽपरैः ।
 स देशो यत्र वर्तामि गुहेव समपद्यत ॥ १०
 पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च बाजिभिः ।
 अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ११
 लक्षयित्वा च मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् ।
 आर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ॥ १२
 ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ।
 देवराजस्य दयितं वज्रमस्त्रं नराधिप ॥ १३
 अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्य च ।
 अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानायतान्निशिताञ्जशरान् ॥ १४
 ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ।
 ते वज्रचोदिता बाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५
 ते वज्रवेगविहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
 इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥ १६
 अन्तर्भूमौ च येऽगृह्णन्दानवा रथवाजिनः ।
 अनुप्रविश्य तान्बाणाः प्राहिण्वन्त्यमसादनम् ॥ १७
 हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ।

समाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १८
 न ह्यानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः ।
 मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९
 ततो मां प्रहसन् राजन्मातलिः प्रत्यभाषत ।
 नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥ २०
 हतेष्वसुरसङ्घेषु दारास्तेषां तु सर्वशः ।
 प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन्यथा शरदि लक्ष्मणाः ॥ २१
 ततो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययाम् ।
 त्रासयन्नथघोषेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२
 तान्दृष्ट्वा दशसाहस्रान्मयूरसदृशान्हयान् ।
 रथं च रविसंकाशं प्राद्रवन्नगणशः स्त्रियः ॥ २३
 ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः ।
 शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभूत्तदा ॥ २४
 वित्रस्ता दैत्यनार्यस्ताः स्वानि वेश्मान्यथाविशन् ।
 बहुरत्नविचित्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ २५
 तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ।
 विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः ॥ २६
 इदमेवंविधं कस्माद्देवता न विशन्त्युत ।
 पुरंदरपुराद्वीदं विशिष्टमिति लक्ष्ये ॥ २७

मातलिरुवाच ।

आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरम् ।
 ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ २८
 तपस्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहम् ।
 इदं वृतं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ २९
 ततः शक्रेण भगवान्स्वयंभूरभिचोदितः ।
 विधत्तां भगवानत्रेत्यात्मनो हितकाम्यया ॥ ३०
 तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति भारत ।
 भवितान्तस्त्वमप्येषां देहेनान्येन वृत्रहन् ॥ ३१
 तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि ददौ तव ।
 न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया २२
 कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत ।
 एषामन्तकरः प्राप्तस्तत्त्वया च कृतं तथा ॥ ३३
 दानवानां विनाशार्थं महास्त्राणां महद्बलम् ।
 ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमम् ॥ ३४
 अर्जुन उवाच ।
 ततः प्रशाम्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
 पुनर्मातलिना सार्धमगमं देवसन्न तत् ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

निवातकवचवधानन्तरं स्वर्गप्रत्यागच्छताऽर्जुनेन मध्येमार्गं हिरण्यपुरावलोकनम् ॥ १ ॥ ततस्तद्वासिनां पौलोमानां कालकेयानां च वधानन्तरं पुनः स्वर्गं प्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।
 निवर्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरम् ।
 पुरं कामगमं दिव्यं पावकार्कसमप्रभम् ॥ १
 रत्नद्रुममयैश्चित्रैर्भास्वरैश्च पतत्रिभिः ।
 पौलोमैः कालकेयैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम् ॥ २
 गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम् ।
 सर्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३
 द्रुमैः पुष्पफलोपेतैः सर्वरत्नमयैर्वृतम् ।

तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ॥ ४
 असुरैर्नित्यमुदितैः शूलैर्दिमुसलायुधैः ।
 चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्वतो वृतम् ॥ ५
 तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
 अपृच्छं मातलिं राजन्किमिदं दृश्यतेति वै ॥ ६
 मातलिरुवाच ।
 पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
 दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः ॥ ७

लक्ष्मणाः सारस्यः ॥ २१ ॥ प्रशाम्य प्रकर्षेण आलोच्य

॥ ३५ ॥ चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

तपसोन्ते ततस्ताभ्यां स्वयंभूरददाद्वरम् ।
 अगृहीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् ॥ ८
 अवध्यतां च राजेन्द्र सुरराक्षसपन्नगैः ।
 पुरं सुरमणीयं च खचरं सुकृतप्रभम् ॥ ९
 सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धर्षममरैरपि ।
 महर्षियक्षगन्धर्वपन्नगासुरराक्षसैः ॥ १०
 सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।
 ब्रह्मणो भवनाच्छ्रेष्ठं कालकेयकृतं विभो ॥ ११
 तदेतत्स्वपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् ।
 पौलोमाध्युषितं वीर कालकेयैश्च दानवैः ॥ १२
 हिरण्यपुरमित्येवं ख्यायते नगरं महत् ।
 रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः ॥ १३
 त एते मुदिता राजन्नवध्याः सर्वदैवतैः ।
 निवसन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्वेगा निरुत्सुकाः ॥ १४
 'सुरासुरैर्वध्यानां दानवानां धनञ्जय ।'
 मानुषान्मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥ १५
 [एतानपि रणे पार्थ कालकेयान्दुरासदान् ।
 वज्रास्त्रेण नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान्] ॥ १६
 अर्जुन उवाच ।
 सुरासुरैरवध्यं तदहं ज्ञात्वा विशंपते ।
 अब्रुवं मातलिं हृष्टो याद्येतत्पुरमञ्जसा ॥ १७
 त्रिदशेशद्विषो यावत्क्षयमस्मैर्नयाम्यहम् ।
 न कथंचिद्धि मे पापा न वध्या ये सुरद्विषः ॥ १८
 उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकात् ।
 रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः ॥ १९
 ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणाम्बराः ।
 समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय दंशिताः ॥ २०
 ततो नालीकनाराचैर्मल्लैः शक्त्युष्टितोमरैः ।
 प्रत्यघ्नन्दानवेन्द्रा मां कुद्धास्तीव्रपराक्रमाः ॥ २१
 तदहं शस्त्रवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
 शस्त्रवर्षं महद्राजन्विद्याबलमुपाश्रितः ॥ २२
 व्यामोहयं च तान्सर्वान्स्थमार्गैश्चरन्रणे ।

तेऽन्योन्यमभिसंमूढाः पातयन्ति स्म दानवाः ॥ २३
 तेषामेवं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ।
 शिरांसि विशिखैर्दीप्तैरच्छिन्दं शतसङ्घशः ॥ २४
 ते वध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ।
 समुत्पेतुः सनगरा मायामास्थाय दानवीम् ॥ २५
 ततोऽहं शरवर्षेण महता कुरुनन्दन ।
 मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चेषामवारयम् ॥ २६
 तत्पुरं खचरं दिव्यं कामगं दिव्यवर्चसम् ।
 दैतेयैर्वरदानेन धार्यते स्म यथासुखम् ॥ २७
 अन्तर्भूमौ निपतति पुनरुर्ध्वं प्रतिष्ठते ।
 पुनस्तिर्यक् प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जति ॥ २८
 अमरावतिसंकाशं तत्पुरं कामगं महत् ।
 अहमस्त्रैर्वहुविधैः प्रत्यगृह्णां परंतप ॥ २९
 ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रनुदितेन च ।
 व्यगृह्णां सह दैतेयैस्तत्पुरं पुरुषर्षभ ॥ ३०
 विक्षतं चायसैर्बाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्वगैः ।
 महीमभ्यपतद्राजन्प्रभयं पुरमासुरम् ॥ ३१
 ते वध्यमाना मद्बाणैर्वज्रवेगैरयस्सयैः ।
 पर्यभ्रमन्त वै राजन्नसुराः कालचोदिताः ॥ ३२
 ततो मातलिरास्त्रं पुरस्तान्निपतन्निव ।
 महीमवातरत्क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा ॥ ३३
 ततो रथसहस्राणि षष्टिस्तेषाममर्षिणाम् ।
 युयुत्सूनां मया सार्धं पर्यवर्तन्त भारत ।
 तान्यहं निशितैर्बाणैर्व्यधमं गार्ध्रराजितैः ॥ ३४
 ते युद्धे संन्यवर्तन्त समुद्रस्य यथोर्मयः ।
 नेमे शक्या मानुषेण युद्धेनेति प्रचिन्त्य तत् ॥ ३५
 ततोऽहमानुपूर्व्येण दिव्यान्यस्त्राण्ययोजयम् ॥ ३६
 ततस्तानि सहस्राणि रथिनां चित्रयोधिनाम् ।
 अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यघ्नञ्छनकैरिव ॥ ३७
 रथमार्गान्विचित्रांस्ते विचरन्तो महाबलाः ।
 प्रत्यदृश्यन्त संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३८
 विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ।

खपुरं खचरत्वात् ॥ १२ ॥ न वध्या इति न अपितु
 वध्याएव ॥ १८ ॥ आरुह्य गगनमुत्पत्य । अवातरत् अव-
 तीर्णः ॥ ३३ ॥ पर्यवर्तन्त परिवार्य अवर्तन्त । गार्ध्रराजितैः

गृध्रपन्नशोभितैः ॥ ३४ ॥ युद्धे निमित्ते सति संन्यवर्तन्त ।
 इमे वयमिति शेषः । युद्धेन जेतुमिति शेषः ॥ ३५ ॥

विचित्राभरणाश्चैव मम प्रीतिकराऽभवन् ॥ ३९
 अहं तु शरवर्षैस्तानस्रप्रचुदितै रणे ।
 नाशकुवं पीडयितुं ते तु मां प्रत्यपीडयन् ॥ ४०
 तैः पीड्यमानो बहुभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ।
 व्यथितोऽसि महायुद्धे भयं चागान्महन्मम ॥ ४१
 'ततोहं परमायत्तो मातलिं परिपृष्टवान् ॥ ४२
 किमेते मम बाणौघैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ।
 न वध्यन्ते महाघोरैस्तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ ४३
 स मामुवाच पर्याप्तस्त्वमेषां भरतर्षभ ।
 तानुद्दिश्याथ मर्माणि प्रतिघातं तदाचर ॥ ४४
 एतच्छ्रुत्वा तु राजेन्द्र संप्रहृष्टस्तमूचिवान् ।
 निर्वर्तय रथं शीघ्रं पश्य चैतान्निपातितान् ॥ ४५
 एवमुक्तो रथं तत्र मातलिः पर्यवर्तयत् ॥ ४६
 ततो मत्वा रणे भयं दानवाः प्रतिहर्षिताः ।
 विचुक्रुशुर्महाराज स्वरेण महता मुहुः ॥ ४७
 अभयः कैश्चिदप्येष पाण्डवो रणमूर्धनि ।
 अस्माभिः समरे भय इत्येवं संघशस्तदा ॥ ४८
 ततोहं देवदेवाय रुद्रायव्यक्तमूर्तये ।
 प्रयतः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य महात्मने ।
 स्वस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समयोजयम् ४९
 यत्तद्रौद्रमिति ख्यातं सर्वाभिन्नविनाशनम् ।
 'महत्पाशुपतं दिव्यं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥' ५०
 'ततोऽपश्यं त्रिशिरसं पुरुषं नवलोकनम् ।
 त्रिमुखं षड्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्धजम् ।
 लेलिहानैर्महानागैः कृतचिह्नमभिन्नहन् ॥ ५१
 विभीस्ततस्तदस्त्रं तु घोरं रौद्रं सनातनम् ।
 दृष्ट्वा गाण्डीवसंभोगमानीय भरतर्षभ ॥ ५२
 नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ।
 मुक्तवान्दानवेन्द्राणां पराभावाय भारत ॥ ५३
 मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्रूपाण्यासन्सहस्रशः ।
 मृगाणामथ सिंहानां व्याघ्राणां च विशांपते ५४
 ऋक्षाणां महिषाणां च पन्नगानां तथा गवाम् ।
 शरभाणां गजानां च वानराणां च सङ्घशः ।

मांसमेदोवसास्थिभिः संयुक्तैरिति शेषः ॥ ६१ ॥ निबर्हणैर्ना-
 शकरैः ॥ ६३ ॥ निशाम्य दृष्ट्वा ॥ ६५ ॥

ऋषभाणां वराहाणां मार्जाराणां तथैव च ॥ ५५
 सालावृकाणां प्रेतानां भुरुण्डानां च सर्वशः ।
 गृध्राणां गरुडानां च चमराणां तथैव च ॥ ५६
 देवानां च ऋषीणां च गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
 पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषाम् ॥ ५७
 गुह्यकानां च संग्रामे नैर्ऋतानां तथैव च ।
 श्लषाणां गजवक्राणामुलूकानां तथैव च ॥ ५८
 मीनवाजिसरूपाणां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
 तथैव यातुधानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ५९
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तदा ।
 सर्वमासीजगद्भ्याप्तं तस्मिन्नस्त्रे विसर्जिते ॥ ६०
 त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः ।
 अनेकरूपसंयुक्तैर्मांसमेदोवसास्थिभिः ॥ ६१
 अभीक्ष्णं वध्यमानास्ते दानवा ये समागताः ।
 अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्रभैः ॥ ६२
 अद्रिसारमयैश्चान्यैर्बाणैरपि निबर्हणैः ।
 न्यहनं दानवान्सर्वान्मुहूर्तेनैव भारत ॥ ६३
 गाण्डीवास्रप्रणुन्नांस्तान्गतास्त्रभसश्च्युतान् ।
 दृष्ट्वाऽहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ६४
 तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान्दिव्याभरणभूषितान् ।
 निशाम्य परमं हर्षमगमद्देवसारथिः ॥ ६५
 तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।
 दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ६६
 उवाच वचनं चेदं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
 'हतांस्तान्दानवान्दृष्ट्वा मया सङ्घे सहस्रशः ॥ ६७
 सुरासुरैरसह्यं हि कर्म यत्साधितं त्वया ।
 न ह्येतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ।
 'ध्रुवं धनञ्जय प्रीतस्त्वयि शक्रः पुरार्दन ॥' ६८
 सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत्खगं महत् ।
 त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यतपसो बलात् ॥ ६९
 अर्जुन उवाच ।
 विध्वस्ते खपुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ।

पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः ॥७०
 प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुर्य इव दुःखिताः ।
 पेतुः पुत्रान्पितृन्भ्रातृञ्शोचमाना महीतले ॥७१
 रुदत्यो दीनकण्ठस्तु निनदन्त्यो हतेश्वराः ।
 उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यो विस्रस्तस्रग्विभूषणाः ७२
 तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखदैर्न्यसमाहतम् ।
 न बभौ दानवपुरं हतत्विदकं हतेश्वरम् ॥ ७३
 गन्धर्वनगराकारं हतनागमिव हृदम् ।
 शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥ ७४
 मां तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ।
 देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ॥ ७५
 हिरण्यपुरमुत्सृज्य निहत्य च महासुरान् ।
 निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ॥ ७६
 मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत् ।
 सर्वं विश्रावयामास यथाभूतं महाद्युते ॥ ७७
 हिरण्यपुरघातं च मायानां च निवारणम् ।

निवातकवचानां च वधं सङ्क्षेपे महौजसाम् ।
 'कालकेयवधं चैव अद्भुतं रोमहर्षणम् ॥' ७८
 तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ।
 मरुद्भिः सहितः श्रीमान्साधुसाधिवित्यथाब्रवीत् ।
 'परिष्वज्य च मां प्रेम्णा मूर्ध्नि चाघ्राय सस्मितम् ॥'
 ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ।
 अब्रवीद्विबुधैः सार्धमिदं समधुरं वचः ॥ ८०
 अतिदेवासुरं कर्म कृतमेव त्वया रणे ।
 गुर्वर्थश्च कृतः पार्थ महाशत्रून्घ्नता मम ॥ ८१
 एवमेव सदा भाव्यं स्थिरेणाजौ धनंजय ।
 असंमूढेन चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् ॥ ८२
 अविषह्यो रणे हि त्वं देवदानवराक्षसैः ।
 सयक्षासुरगन्धर्वैः सपक्षिगणपन्नगैः ॥ ८३
 वसुधां चापि कौन्तेय त्वद्बाहुबलनिर्जिताम् ।
 पालयिष्यति धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ८४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

अर्जुनेन युधिष्ठिरं प्रति इन्द्रेण स्वसौ सानुग्रहं कवचकिरीटादिदानकथनम् ॥ १ ॥ तथा युधिष्ठिरेण दिव्यास्त्रप्रदर्शनचो-
 दनायां श्वःप्रदर्शनप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।
 ततो मामतिविश्वस्तं संरूढशरविक्षतम् ।
 देवराजोऽनुगृह्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १
 दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत ।
 न त्वाऽभिभवितुं शक्तो मानुषो भुवि कश्चन ॥ २
 भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह राजभिः ।
 संग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३
 इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान्प्रभुः ।
 अभेद्यं कवचं दिव्यं स्रजं चैव हिरण्यमीम् ॥ ४
 देवदत्तं च मे शङ्खं देवः प्रादान्महारवम् ।
 दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह ॥ ५

ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
 प्रादाच्छक्रो ममैतानि रुचिराणि बृहन्ति च ॥ ६
 एवं संपूजितस्तत्र सुखमस्म्युषितो नृप ।
 इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिशुभिः सह ॥ ७
 ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह ।
 समयोऽर्जुन गन्तुं ते आतरो हि स्मरन्ति ते ॥ ८
 एवमिन्द्रस्य भवने पञ्चवर्षाणि भारत ।
 उषितानि मया राजन्स्मरता द्यूतजं कलिम् ॥ ९
 ततो भवन्तमद्राक्षं भ्रातृभिः परिवारितम् ।
 गन्धमादनमासाद्य पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥ १०

अतिविश्वस्तं अति अत्यन्तं विश्वस्तं शत्रून् जेष्यतीति
 विश्वासो यस्मिन् । संरूढा देहे निमग्नाः शरास्तैर्विक्षतम्

॥ १ ॥ त्वा त्वाम् ॥ २ ॥ षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १७६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

दिष्ट्या धनंजयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि भारत ।
दिष्ट्या चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ११
दिष्ट्या च भगवन्स्थाणुर्देव्या सह परंतप ।
साक्षाद्दृष्टः स्वयुद्धेन तोषितश्च त्वयाऽनघ ॥ १२
दिष्ट्या च लोकपालैस्त्वं समेतो भरतर्षभ ।
दिष्ट्या वर्धामहे पार्थ दिष्ट्याऽसि पुनरागतः १३
अद्य कृत्स्नामिमां देवीं विजितां पुरमालिनीम् ।
'पश्यामि भूमिं कौन्तेय त्वया मे प्रतिपादिताम्'

मन्ये च धृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि वशीकृतान् ॥ १४
इच्छामि तानि चास्त्राणि द्रष्टुं दिव्यानि भारत ।
यैस्तथा वीर्यवन्तस्ते निवातकवचा हताः ॥ १५
अर्जुन उवाच ।
श्वः प्रभाते भवान्द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
निवातकवचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनंजयः ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वै रजनीं तामुवांस ह ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचशुद्धपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

अर्जुनेन युधिष्ठिराय दिव्यास्त्रप्रदर्शनम् ॥ १ ॥ अस्त्रतेजसा जगत्क्षोभे सति इन्द्रचोदनया नारदेनार्जुनं प्रत्यस्त्रप्रदर्शन-
प्रतिषेधनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान्भ्रातृभिः सह ॥ १
ततः संचोदयामास सोऽर्जुनं मातृनन्दनम् ।
दर्शयास्त्राणि कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥ २
ततो धनंजयो राजन्देवैर्दत्तानि पाण्डवः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥ ३
यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः ।
'नमस्कृत्य त्रिनेत्राय वासवाय च पाण्डवः ॥ ४
गिरिकूबरपादाक्षं शुभवेणु त्रिवेणुमत् ।
पार्थिवं रथमास्थाय शोभमानो धनंजयः ॥ ५
दिव्येन संवृतस्तेन कवचेन सुवर्चसा ।
धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं स वारिजम् ॥ ६
शोशुभ्यमानः कौन्तेय आनुपूर्व्यान्महाशुजः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शनायोपचक्रमे ॥ ७
अथ प्रयोक्ष्यमाणेषु दिव्येष्वस्त्रेषु तेषु वै ।

समाक्रान्ता मही पद्भ्यां समकम्पत सद्गुमा ॥ ८
क्षुभिताः सरितश्चैव तथैव च महोदधिः ।
शैलाश्चापि व्यदीर्यन्त न ववौ च समीरणः ॥ ९
न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
न वेदाः प्रतिभान्ति स द्विजातीनां कथंचन १०
अन्तर्भूमिगता ये च प्राणिनो जनमेजय ।
पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ ११
वेपमानाः प्राञ्जलयस्ते सर्वे विकृताननाः ।
दह्यमानास्तदाऽस्त्रैस्ते याचन्ति स धनंजयम् ॥ १२
ततो ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धा ये च महर्षयः ।
जङ्गमानि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १३
देवर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवौकसः ।
यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतत्रिणः ।
खेचराणि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १४
ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च सर्वशः ।
भगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्याययौ तदा ॥ १५

मातृनन्दनं मातुः सुखकरम् ॥ २ ॥ गिरयएव कूबरादय-
स्तद्वन्तम् । कूबरो यस्मिन् युगं प्रियते तद्गह । पादौ चक्रे ।
अक्षः तयोः संधानं दाह । शुभाः वेणवश्च वेणवो यस्मिन्
तत् शुभवेणु त्रिवेणु अक्षकूबरयोः संधानार्थं त्रिशिखं दाह

तद्वन्तम् । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया आर्षो लुक् । रथपदे
वा क्लीबत्वं ध्येयम् । पृथिवीमेव पार्थिवं मानसं भूमिरूपं रथम्
॥ ५ ॥ वारिजं शङ्खम् । देवदत्तं नामतः ॥ ६ ॥ दर्शनाय
दर्शयितुम् ॥ ७ ॥

ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः समन्वितः ।
 अभितः पाण्डवं चित्रैरवचक्रे समन्ततः ॥ १६
 जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुरचोदिताः ।
 ननृतुः सङ्घशैव राजन्नप्सरसां गणाः ॥ १७
 तस्मिंश्च तादृशे काले नारदश्चोदितः सुरैः ।
 आगम्याह वचः पार्थ श्रवणीयमिदं नृप ॥ १८
 अर्जुनार्जुन मा युङ्क्ष्व दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
 नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कथंचन ॥ १९
 अधिष्ठाने न वाऽनार्तः प्रयुज्जीत कदाचन ।
 प्रयोगेषु महान्दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ २०
 एतानि रक्ष्यमाणानि धनंजय यथागमम् ।

बलवन्ति सुखार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः ॥ २१
 अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव ।
 भवन्ति स्म विनाशाय मैवं भूयः कृथाः क्वचित् २२
 अजातशत्रो त्वं चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे ।
 योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामवमर्दने ॥ २३
 वैशंपायन उवाच ।
 निवार्याथ ततः पार्थ सर्वे देवा यथागतम् ।
 जग्मुरन्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ ॥ २४
 तेषु सर्वेषु कौरव्य प्रतियातेषु पाण्डवाः ।
 तस्मिन्नेव वने हृष्टास्त ऊषुः सह कृष्णया ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

समाप्तं च निवातकवचयुद्धपर्व ॥ ९ ॥

(अथाजगरपर्व ॥ १० ॥)

अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

अर्जुनसमागमानन्तरं युधिष्ठिरेण गन्धमादनादवतरणाध्यवसायः ॥ १ ॥ लोमशेन पाण्डवान्प्रति जयाशीर्वचनपूर्वकं स्वर्गं प्रति गमनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 तस्मिन्कृतास्त्रे रथिनां प्रवीरे
 प्रत्यागते भवनाद्बृहन्तुः ।
 अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः
 समेत्य शूरेण धनंजयेन ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः
 सहार्जुनेनेन्द्रसमेन वीराः ।
 तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरम्ये
 धनेश्वराक्रीडगता विजहुः ॥ २
 वेष्मानि तान्यप्रतिमानि पश्यन्
 क्रीडाश्च नानाद्रुमसन्निवद्धाः ।

चचार धन्वी बहुधा नरेन्द्रः
 सोऽस्त्रेषु यत्तः सततं किरीटी ॥ ३
 अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः
 प्रसादजं वैश्रवणस्य राज्ञः ।
 न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राज-
 ङ्गिश्च कालः स बभूव तेषाम् ॥ ४
 समेत्य पार्थेन यथैकरात्र-
 मूषुः समास्तत्र तथा चतस्रः ।
 पूर्वाश्च षट् ता दश पाण्डवानां
 शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥ ५
 ततोऽब्रवीद्वायुसुतस्तरस्वी
 जिष्णुश्च राजानमुपोपविश्य ।

निरधिष्ठाने लक्ष्याभावे सति ॥ १९ ॥ अधिष्ठानेपि वा अनार्तः न प्रयुज्जीत ॥ २० ॥ सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

बृत्रहन्तुरिन्द्रस्य ॥ १ ॥ आक्रीडं उद्यानम् ॥ २ ॥ वासं स्थानम् । प्राणिनां भूमिस्थानामैश्वर्यमिति शेषः ॥ ४ ॥ पूर्वाश्च षट् समाः ॥ ५ ॥

यमौ च वीरौ सुरराजकल्पा-
 वेकान्तमास्थाय हितं प्रियं च ॥ ६
 तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां
 चिकीर्षमाणास्त्वदनुप्रियं च ।
 ततो न गच्छाम वनान्यपास्य
 सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ७
 एकादशं वर्षमिदं वसामः
 सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः ।
 तं वञ्चयित्वाऽधमबुद्धिशील-
 मज्ञातवासें सुखमाप्नुयाम ॥ ८
 तवाज्ञया पार्थिव निर्विशङ्का
 विहाय मानं विचरामो वनानि ।
 समीपवासेन विलोभितास्ते
 ज्ञास्यन्ति नासानपकृष्टदेशान् ॥ ९
 संवत्सरं तत्र विहृत्य गृढं
 नराधमं तं सुखमुद्धरेम ।
 निर्यात्य वैरं सफलं सपुष्पं
 तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १०
 सुयोधनायानुचरैर्वृत्याय
 ततो महीं प्राप्नुहि धर्मराज ।
 स्वर्गोपमं देशमिमं चरद्भिः
 शक्यो विहन्तुं नरेदेव शोकः ॥ ११
 कीर्तिस्तु ते भारत पुण्यगन्धा
 नश्येद्दि लोकेषु चराचरेषु ।
 तत्प्राप्य राज्यं कुरुपुङ्गवानां
 शक्यं महत्प्राप्तुमथ क्रियाश्च ॥ १२
 इदं तु शक्यं सततं नरेन्द्र
 प्राप्तुं त्वया यल्लभसे कुबेरात् ।
 कुरुष्व बुद्धिं द्विषतां वधाय
 कृतागसां भारत निग्रहे च ॥ १३

अपकृष्टदेशान् दूरस्थान् न ज्ञास्यन्ति अपितु समीपस्था-
 नेव ॥ ९ ॥ निर्यात्य प्रत्यर्थं । अपकारिणेऽपकारं
 कृत्वेत्यर्थः । फलं राज्यप्राप्तिः । पुष्पं शत्रुवधः ॥ १० ॥
 निग्रहे च बन्धने वा । आतृत्वाद्धेऽप्रवृत्तिश्चेदिति भावः
 ॥ १३ ॥ समेत्य युद्धं प्राप्य ॥ १४ ॥ सुपर्णकेतुः कृष्णः ।
 शिनेर्नप्ता साल्यकिः । एतयोर्वीर्यं हितकारित्वं चाह । तथैवेति ।
 तथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन तथैव चाहं नरदेव वर्य । इति श्.

तेजस्तवोग्रं न सहेत राजन्
 समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः ।
 न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ
 समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥ १४
 तवार्थसिद्ध्यर्थमपि प्रवृत्तौ
 सुपर्णकेतुश्च शिनेश्च नप्ता ।
 यथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन
 तथैव राजन्स शिनिप्रवीरः ॥ १५
 तवार्थसिद्ध्यर्थमभिप्रपन्नो
 यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः ।
 तथैव चेमौ नरदेववर्य
 यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे ॥ १६
 त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः
 शमं करिष्याम परान्समेत्य ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
 तेषां च धर्मस्य सुतो वरिष्ठः ।
 प्रदक्षिणं स्थानमुपेत्य राजा
 पर्याक्रमद्वैश्रवणस्य राज्ञः ॥ १८
 आमन्त्र्य वेष्मानि नदीः सरांसि
 सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः ।
 यथागतं मार्गमवेक्षमाणः
 पुनर्गिरिं चैव निरीक्षमाणः ।
 [ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः
 संप्रार्थयामास नगेन्द्रवर्यम् ॥] १९
 समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भि-
 र्जित्वा सपत्नान्प्रतिलभ्य राज्यम् ।
 शैलेन्द्र भूयस्तपसे जितात्मा
 द्रष्टा तवासीति मतिं चकार ॥ २०

पाठः । तत्र कृष्णोऽर्जुनः । अहं भीमसेन इत्यर्थः ॥ १५ ॥
 प्रयोगेऽस्त्रप्रयोगे कृतिनौ कुशलौ ॥ १६ ॥ त्वदर्थयोगप्रभवप्र-
 धानाः तव अर्थयोगो धनलाभः प्रभव ऐश्वर्योत्कर्षस्तद्वयं
 प्रधानं तेषां ते तथा ॥ १७ ॥ इति प्रार्थयामासेति पूर्व-
 संबन्धः । मतिं चकार । गमने इति शेषः ॥ २० ॥ अष्टसप्त-
 त्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

वृतश्च सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च
तेनैव मार्गेण पुनर्निवृत्तः ।
उवाह चैनान्गणशस्तथैव
घटोत्कचः पर्वतनिर्झरेषु ॥ २१
तान्प्रस्थितान्प्रीतमना महर्षिः
पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् ।

स लोमशो दिवमेवोर्जितश्री-
र्जगाम तेषां विजयं तदोक्त्वा ॥ २२
तेनार्ष्टिषेणेन तथानुशिष्टा-
स्तीर्थानि रम्याणि तपोवनानि ।
महान्ति चान्यानि सरांसि पार्थाः
संपश्यमानाः प्रययुर्नराध्याः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

गन्धमादनादवतीर्णैः पाण्डवैः क्रमेण कैलासवृषपर्वसुबाह्यादिनिवासगमनपूर्वकं पुनर्द्वैतवनमेत्य सरस्वतीतीरे सुख-
विहरणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
नगोत्तमं प्रसवणैरुपेतं
दिशां गजैः किन्नरपक्षिभिश्च ।
सुखं निवासं जहतां हि तेषां
न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणाम् ॥ १
ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः
कैलासमालोक्य महान्बभूव ।
कुबेरकान्तं भरतर्षभाणां
महीधरं वारिधरप्रकाशम् ॥ २
समुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधान्
गोष्ठान्दरीणां गिरिगह्वराणि ।
बहुप्रकाराणि समीक्ष्य वीराः
स्थलानि निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ३
तथैव चान्यानि महावनानि
मृगद्विजानेकपसेवितानि ।
आलोकयन्तोऽभिययुः प्रतीता-
स्ते धन्विनः खड्गधरा नराध्याः ॥ ४
वनानि रम्याणि नदीः सरांसि
गुहा गिरीणां गिरिगह्वराणि ।
एते निवासाः सततं बभूवु-
र्निशामुखं प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥ ५

ते दुर्गवासं बहुधा निरुष्य
व्यतीत्य कैलासमचिन्त्यरूपम् ।
आसेदुरत्यर्थमनोरमं ते
तमाश्रमाय्यं वृषपर्वणस्तु ॥ ६
समेत्य राज्ञा वृषपर्वणा ते
प्रत्यर्चितास्तेन च वीतमोहाः ।
शशंसिरे विस्तरशः प्रवासं
शिवं यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥ ७
सुखोपितास्तस्य त एकरात्रं
पुण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।
अभ्याययुस्ते बदरीं विशालां
सुखेन वीराः पुनरेव वासम् ॥ ८
ऊष्णस्ततस्तत्र महानुभावा
नारायणस्थानगताः समग्राः ।
कुबेरकान्तां नलिनीं विशोकाः
संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥ ९
तां चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः
पाण्डोः सुताः सर्वनरप्रधानाः ।
ते रेमिरे नन्दनवासमेत्य
द्विजर्षयो वीतमला यथैव ॥ १०

नगोत्तमं गन्धमादनं जहतां त्यजताम् ॥ १ ॥ कुबेरस्य
कान्तं प्रियम् ॥ २ ॥ समुच्छ्रयान् उच्चैस्त्वानि । संनिरोधान्
संकीर्णत्वानि । गोष्ठान् स्थानानि । दरीणां सिंहाणाम् ॥ ३ ॥

अनेकपाः द्विपाः ॥ ४ ॥ गुहा अल्पप्रमाणा दरी । गह्वरं महती
दरी ॥ ५ ॥ नलिनीं सरसीम् ॥ ६ ॥ नन्दनसिन्धवनम् ॥ १० ॥

ततः क्रमेणोपययुर्नृवीरा
 यथागतेनैव पथा समग्राः ।
 विहृत्य मासं सुखिनो बदर्या
 किरातराज्ञो विषयं सुबाहोः ॥ ११
 चीनांस्तुषारान्दरदांश्च सर्वान्
 देशान्कुलिन्दस्य च भूरिरम्यान् ।
 अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं
 पुरं सुबाहोर्ददृशुर्नृवीराः ॥ १२
 श्रुत्वा च तान्पार्थिव पुत्रपौत्रा-
 न्प्राप्तान्सुबाहुर्विषये समग्रान् ।
 प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा
 तं चाभ्यनन्दन्वृषभाः कुरूणाम् ॥ १३
 समेत्य राजा तु सुबाहुना ते
 सुतैर्विशोकप्रमुखैश्च सर्वे ।
 सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च
 पौरोगवैर्यै च महानसस्थाः ॥ १४
 सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं
 सूतान्समादाय रथांश्च सर्वान् ।
 घटोत्कचं सानुचरं विसृज्य
 ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ १५
 तस्मिन्गिरौ प्रस्रवणोपपन्न-
 हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ ।
 विशाखयूपं समुपेत्य चक्रु-
 स्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६
 वराहनानामृगपक्षिजुष्टं
 महावनं चैत्ररथप्रकाशम् ।
 शिवेन यात्वा मृगयाप्रधानाः
 संवत्सरं तत्र वने विजहुः ॥ १७

तत्राससादातिबलं भुजङ्गं
 क्षुधादितं मृत्युमिवोग्ररूपम् ।
 वृकोदरः पर्वतकन्दरायां
 विषादमोहन्यथितान्तरात्मा ॥ १८
 द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य
 युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा
 ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९
 ते द्वादशं वर्षमथोपयान्तं
 वने विहर्तुं कुरवः प्रतीताः ।
 तस्माद्गनाच्चैत्ररथप्रकाशा-
 च्छिष्या ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥ २०
 ततश्च यात्वा मरुधन्वपार्श्वं
 सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
 सरस्वतीमेत्य निवासकामाः
 सरस्ततो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥ २१
 समीक्ष्य तान्द्वैतवने निविष्टा-
 निवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः ।
 तपोदमाचारसमाधियुक्ता-
 स्तृणोदपात्रावरणाश्मकुट्टाः ॥ २२
 लुक्षाक्षरौहीतकवेतसाश्च
 तथा बदर्यः खदिराः शिरीषाः ।
 बिल्वेज्जुदाः पीलुशमीकरीराः
 सरस्वतीतीररुहा बभूवुः ॥ २३
 तां यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्ता-
 मावासभूतामिव देवतानाम् ।
 सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः
 सुखं विजहुर्नरदेवपुत्राः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

पौरोगवैः पुरोगामिभिः पट्टगृहादिसामग्रीवाहैः ॥ १४ ॥
 यामुनं यमुनोद्गमम् ॥ १५ ॥ पुंसि यथा श्वेतमुत्तरीयं श्वेदारु-
 णमुष्णीषं च तद्वत् गिरौ प्रस्रवणानि अरुणपाण्डुसानूनि च
 भान्तीत्युत्प्रेक्षा । विशाखयूपं स्थानविशेषः ॥ १६ ॥ शिवेन
 पार्थाः इति झ. पाठः ॥ १७ ॥ द्वीपो द्वीपवदाश्रयः । ग्राहेण

सर्पेण ॥ १९ ॥ तृणोदपात्रावरणाः आसनार्थं तृणेन पादार्थं
 उदकपात्रेण च आवृण्वन्ति ते तथाभूताः । अश्मकुट्टाः वान-
 प्रस्था दन्तोद्धखलिका एव सन्तो जरथा नष्टदन्ता अश्मकुट्ट
 भवन्ति ॥ २२ ॥ बभूवुः शोभावन्त इति शेषः ॥ २३ ॥
 एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

वने मृगयार्थमटतो भीमस्य महताऽजगरेण ग्रहणम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

कथं नागायुतप्राणो भीमो भीमपराक्रमः ।

भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १

पौलस्त्यं धनदं युद्धे य आह्वयति दर्पितः ।

नलिन्यां कदनं कृत्वा निहन्ता यक्षरक्षसाम् ॥ २

तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिसूदनम् ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

बद्धाश्चर्ये वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।

प्राप्तानामाश्रमं राजन्राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ४

यदृच्छया धनुष्पाणिर्वद्धस्वङ्गो वृकोदरः ।

ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५

स ददर्श शुभान्देशान्गिरेर्हिमवतस्तदा ।

देवर्षिसिद्धचरितानप्सरोगणसेवितान् ॥ ६

चकोरैरुपचक्रैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ।

कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र निनादितान् ॥ ७

नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः ।

उपेतान्वहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८

स संपश्यन्गिरिनदीवैर्दूर्यमणिसंनिभैः ।

सलिलैर्हिमसंकाशैर्हसकारण्डवायुतैः ॥ ९

वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ।

हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालीयकान्यपि ॥ १०

मृगयां परिधावन्स समेषु मरुधन्वसु ।

विध्यन्मृगाञ्छरैः शुद्धैश्चचार स महाबलः ॥ ११

भीमसेनस्तु विख्यातो महान्तं दंष्ट्रिणं बलात् ।

निघ्नन्नागशतप्राणो वने तस्मिन्महाबलः ॥ १२

मृगाणां सवराहाणां महिषाणां महाभुजः ।

विनिघ्नस्तत्रतत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ॥ १३

स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारणः ।

सिंहशार्दूलविक्रान्तो वने तस्मिन्महाबलः ॥ १४

वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै बभञ्ज च ।

पृथिव्याश्च प्रदेशान्वै नादयंस्तु वनानि च ॥ १५

पर्वताग्राणि वै मृदन्नादयानश्च विज्वरः ।

प्रक्षिपन्पादपांश्चापि नादेनापूरयन्महीम् ॥ १६

वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुनः पुनः ।

आस्फोटयन्क्ष्वेडयंश्च तलतालांश्च वादयन् ।

चिरसंबद्धदर्पस्तु भीमसेनो वने तदा ॥ १७

गजेन्द्राश्च महासत्त्वा मृगेन्द्राश्च महाबलाः ।

भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा भयात् ॥ १८

क्वचित्प्रधावंस्तिष्ठंश्च क्वचिचोपविशंस्तथा ।

मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति निर्भयः ॥ १९

स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपमः ।

पद्भ्यामभिसमापेदे भीमसेनो महाबलः ॥ २०

स प्रविष्टो महारण्ये नादान्नदति चाद्भुतान् ।

त्रासयन्सर्वभूतानि महासत्त्वपराक्रमः ॥ २१

ततो भीमस्य शब्देन भीताः सर्पा गुहाशयाः ।

अतिक्रान्तास्तु वेगेन जगामानुसृतः शनैः ।

ततोऽमरवरग्रख्यो भीमसेनो महाबलः ॥ २२

स ददर्श महाकायं भुजङ्गं रोमहर्षणम् ।

गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ २३

पर्वताभोगवर्ष्माणं भोगैश्चन्द्रार्कमण्डलैः ।

चित्राङ्गमङ्गजैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ २४

गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।

दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहानं सृक्किणी मुहुः ॥ २५

त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।

निःश्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ २६

स भीमं सहसाऽभ्येत्य पृदाकुः क्षुधितो भृशम् ।

जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥ २७

तेन संस्पृष्टगात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।

संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य हि ॥ २८

तुङ्गं कालीयकं च काष्ठविशेषौ ॥ १० ॥ मरुधन्वसु गिरे-
निर्जलप्रदेशेषु । मरुर्ना गिरिधन्वनोरिति मेदिनी ॥ ११ ॥पर्वतस्याभोगः विस्तीर्णता तत्परिमाणं वर्ष्म शरीरं यस्य तम्
॥ २४ ॥ पृदाकुः सर्पः ॥ २७ ॥

दशनागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्वलम् ।
तद्वलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥ २९
स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ।
विस्फुरञ्छनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ ३०

नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
गृहीतो व्यजहात्सत्त्वं वरदानविमोहितः ॥ ३१
स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे ।
न चैनमशकद्वीरः कथंचित्प्रतिबाधितुम् ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

अजगरेण भीमं प्रति स्वस्याजगरत्वप्रापककारणाभिधानम् ॥ १ ॥ दुर्निमित्तदर्शनादुर्मनायमानेन युधिष्ठिरेण भीममा-
र्गानुसरणेनाजगरगृहीतभीमस्य दर्शनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
स भीमसेनस्तेजस्वी तदा सर्पवशं गतः ।
चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १
उवाच च महासर्प कामया ब्रूहि पन्नग ।
कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया च करिष्यसि ॥ २
पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
नागायुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३
सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।
समागताश्च बहुशो निहताश्च मया युधि ॥ ४
राक्षसाश्च पिशाचाश्च पन्नगाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५
किन्तु विद्याबलं किन्तु वरदानमथो तव ।
उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोस्मि कृतस्त्वया ॥ ६
अनित्यो विक्रमो नृणामिति मे धीयते मतिः ।
यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥ ७
इत्येवंवादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारिणम् ।
भोगेन महता गृह्य समन्तात्पर्यवेष्टयत् ॥ ८
निगृह्यैनं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
विमुच्यास्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
दिष्टस्त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्षो महाभुज ।
दिष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनां १०
यथा त्विदं मया प्राप्तं भुजङ्गत्वमरिदम् ।

तदवश्यं त्वया मत्तः श्रोतव्यं शृणु यन्मम ॥ ११
इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कोपान्महर्षिणा ।
शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्वस्य कथयामि तत् ॥ १२
नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
तवैव पूर्वः पूर्वेषामायोर्वशधरः सुतः ॥ १३
सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमत्य च ।
इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४
त्वां चेदवध्यमायान्तमतीव प्रियदर्शनम् ।
अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५
न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचित्प्रग्रहं गतः ।
गजो वा महिषो वाऽपि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १६
नासि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ।
गृहीतः कौरवश्रेष्ठ वरदानमिदं मम ॥ १७
पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद्भुतम् ।
कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः ॥ १८
स मामुवाच तेजस्वी कृपयाऽभिपरिभुतः ।
'यस्त्वया वेष्टितो राजन्मोहमेति महाबलः ।'
मोक्षस्ते भविता राजन्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १९
ततोऽसि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ।
स्मार्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा ॥ २०
यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयाद्विभागवित् ।
स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीद्विदुषि ॥ २१

सत्त्वं बुद्धिम् ॥ ३१ ॥ अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

कामया इच्छातः ॥ २ ॥ भोगेन देहेन ॥ ८ ॥ उपयो-
क्ष्यामि भक्षितुमिच्छामि । विधानं दैवम् ॥ १५ ॥ षष्ठे

कालेऽष्टधाविभक्तस्याहो भागे ॥ १६ ॥ स्मार्तं स्मृतिविषयम् ।
पुराणं चिरकालीनमपि स्मरामीत्यर्थः ॥ २० ॥ विभागविदा-
त्मानात्मविवेकवित् ॥ २१ ॥

गृहीतस्य त्वया राजन्याणिनोपि बलीयसः ।
 सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥२२॥
 इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावताम् ।
 मयि संजातहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥२३॥
 सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ।
 सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालाकाङ्क्षी महाद्युते ॥२४॥
 तद्युवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजङ्गमम् ।
 न ते कुप्ये महासर्पे नात्मने द्विजसत्तम ॥ २५॥
 यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः ।
 आगमे यदि वाऽपाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥२६॥
 दैवं पुरुषकारेण को वञ्चयितुमर्हति ।
 दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ २७॥
 पश्य दैवोपधाताद्वि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।
 इमामवस्थां संप्राप्तमनिमित्तमिहाद्य माम् ॥ २८॥
 किंतु नाद्यानुशोचामि तथाऽऽत्मानं विनाशितम् ।
 तथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातृत्राज्यपरिच्युतान् ॥
 हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससंकुलः ।
 मां समुद्रीक्षमाणास्ते प्रयतिष्यन्ति विह्वलाः ॥३०॥
 विनष्टमथ मां श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ।
 धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्यगृद्धिना ३१॥
 अथवा नार्जुनो धीमान्विषादमुपयास्यति ।
 सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३२॥
 समर्थः स महाबाहुरेकाह्वा सुमहाबलः ।
 देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमञ्जसा ॥ ३३॥
 किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्धृतदेविनम् ।
 विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भमोहपरायणम् ॥ ३४॥
 मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
 याऽस्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ॥ ३५॥
 तस्याः कथं त्वनाथाया मद्विनाशाद्भुजङ्गम ।
 सफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६॥
 नकुलः सहदेवश्च यमौ च गुरुवर्तिनौ ।
 मद्राहुबलसंगुप्तौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥ ३७॥

कदाचिदभावी सामर्थ्यहीनः कदाचित् भावी सामर्थ्यवान्
 अवश्यं भवति ॥ २६ ॥ पुरुषोक्तिभिरिति शेषः ॥ ३१ ॥
 वर्तिका पक्षिविशेषः ॥ ४२ ॥ दक्षिणो भुजः स्फुरतीति भवि-

भविष्यतो निरुत्साहौ अष्टवीर्यपराक्रमौ ।
 मद्विनाशात्परिघूनाविति मे वर्तते मतिः ॥ ३८॥
 एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ।
 भुजङ्गभोगसंरुद्धो नाशकश्च विचेष्टितुम् ॥ ३९॥
 युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्थचेतनः ।
 अनिष्टदर्शनान्धोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ॥ ४०॥
 दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
 दीप्तायां दिशि विव्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ४१॥
 एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका धोरदर्शना ।
 रक्तं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमभासुरा ॥ ४२॥
 प्रववौ चानिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः ।
 अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥ ४३॥
 पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहियाहीति वाशति ।
 मुहुर्मुहुः स्फुरति च दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥४४॥
 हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परितप्यति ।
 सव्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥४५॥
 धर्मराजोपि मेधावी शङ्कमानो महद्भयम् ।
 द्रौपदीं परिपप्रच्छ क भीम इति भारत ॥ ४६॥
 शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम् ।
 स प्रतस्थे महाबाहुर्धौम्येन सहितो नृपः ॥ ४७॥
 द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयम् ।
 नकुलं सहदेवं च व्यादिदेश द्विजान्प्रति ॥ ४८॥
 स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ।
 मृगयामास कौन्तेयो भीमसेनं महावने ॥ ४९॥
 स प्रार्चीं दिशमास्थाय महतो गजयूथपान् ।
 ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम् ॥ ५०॥
 ततो मृगसहस्राणि मृगेन्द्राणां शतानि च ।
 पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविशन्नृपः ॥ ५१॥
 धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थं वातरंहसः ।
 ऊरुवातविनिर्भ्रान्द्रुमान्व्यावर्जितान्पथि ॥ ५२॥
 स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।

प्यतोऽनिष्टप्रशमनस्य लिङ्गम् ॥ ४४ ॥ विकारः स्फुरणम्
 ॥ ४५ ॥ यूथपान्पतितान्ददर्शैत्यन्वयः ॥ ५० ॥

[रूक्षमारुतभूयिष्ठे निष्पत्रद्रुमसंकुले ॥
ईरिणे निर्जले देशे कण्टकिद्रुमसंकुले ।

५३

अश्मस्थानुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विषमोत्कटे ।]
गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तदा ॥ ५४

५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

युधिष्ठिराजगरयोः संवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगेन वेष्टितम् ।
दयितं भ्रातरं धीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
कुन्तीमातः कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ।
कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥ २
स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।
कथयामास तत्सर्वं ग्रहणादिविचेष्टितम् ॥ ३
[अयमार्य महासत्त्वो भक्षार्थं मां गृहीतवान् ।
नहुषो नाम राजर्षिः प्राणवानिव संस्थितः ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।
मुच्यतामयमायुष्मन्भ्राता मेऽमितविक्रमः ।
वयमाहारमन्यं ते दास्यामः क्षुन्निवारणम् ॥ ५
सर्प उवाच ।
आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्तो मुखागतः ।
गम्यतां नेह स्थातव्यं श्वो भवानपि मे भवेत् ॥ ६
व्रतमेतन्महाबाहो विषयं मम यो व्रजेत् ।
स मे भक्षो भवेत्तात त्वं चापि विषये मम ॥ ७
चिरेणाद्य मयाऽऽहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकाङ्क्षये ॥ ८
युधिष्ठिर उवाच ।
देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।
सत्यं सर्प वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ९
किमर्थं च त्वया ग्रस्तो भीमसेनो भुजंगम ।
किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजंगम ।
किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥ १०

सर्प उवाच ।

नहुषो नाम राजाऽहमासं पूर्वस्तवानघ ।
प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ११
ऋतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।
त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्तोऽहं विक्रमेण च ॥ १२
तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।
सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिविकां मम ॥ १३
ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमत्य ततो द्विजान् ।
इमामगस्त्येन दशमानीत इति मे स्मृतिः ॥ १४
न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदन्वेति पाण्डवः ।
तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १५
षष्ठे काले मयाऽऽहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यदपि कामये ॥ १६
प्रश्नानुच्चारितानद्य व्याहरिष्यसि चेन्मम ।
अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १७
युधिष्ठिर उवाच ।
ब्रूहि सर्प यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।
अपि चेच्छक्र्यां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजङ्गम ॥ १८
वेद्यं च ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेत्ति केवलम् ।
सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १९
सर्प उवाच ।
ब्राह्मणः को भवेद्राजन्वेद्यं किञ्च युधिष्ठिर ।
ब्रवीह्यतिमतिं त्वां हि त्राक्यैरनुमिनोमि ते ॥ २०
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंसं तपो घृणा ।
दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ २१

ईरिणे ऊषरे । क्षुपाः हस्त्वृक्षाः ॥ ५४ ॥ एकाशीत्यधिकशतत-
मोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

वन० ३७

प्राणवान्वायुभक्षः सर्पइव नतु सर्पः ॥ ४ ॥

वेद्यं सर्प परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ।
 यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितं २२
 सर्प उवाच ।
 चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव हि ।
 शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ।
 आनृशंसमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥ २३
 वेद्यं यच्चात्र निर्दुःखमसुखं च नराधिप ।
 ताभ्यां हीनं पदं चान्यन्न तदस्तीति लक्ष्ये ॥ २४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 शूद्रे तु यद्भवेच्छूद्रम द्विजे तच्च न विद्यते ।
 न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः २५
 यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
 तत्रैतन्न भवेत्सर्प तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २६
 यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतेति च ।
 ताभ्यां हीनमतोऽन्यत्र पदं नास्तीति चेदपि २७
 एवमेतन्मतं सर्प ताभ्यां हीनं तु विद्यते ।
 यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता २८
 एवं वै सुखदुःखाभ्यां हीनमस्ति पदं क्वचित् ।
 एषा मम मतिः सर्प यथा वा मन्यते भवान् ॥ २९
 सर्प उवाच ।
 यदि ते वृत्ततो राजन्ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।

वृथा जातिस्तदायुष्मन्कृतिर्यावन्न विद्यते ॥ ३०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।
 संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ ३१
 सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति यदा नराः ।
 वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम् ॥ ३२
 इदमार्थं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।
 तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ ३३
 प्राङ्गाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
 'तथोपनयनं प्रोक्तं द्विजातीनां यथाक्रमम् ।'
 तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥
 वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष यावद्वेदेन जायते ।
 तस्मिन्नेवं मतिद्वैधे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३५
 कृतकृत्याः सर्ववर्णा यदि वृत्तं न पश्यति ।
 संकरस्त्वत्र नागेन्द्र बलवान्प्रसमीक्षितः ॥ ३६
 यत्रैदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।
 तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ३७
 सर्प उवाच ।
 श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
 भक्षयेयमहं कस्माद्वातरं ते वृकोदरम् ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

स्वप्रभस्योत्तरदानतुष्टेनाजगररूपिणा नहुषेण युधिष्ठिरं प्रति स्वस्याजगरभावसंभवहेतुकथनपूर्वकं भीमं विमुच्य पुनः स्वर्गं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
 ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्भतिरनुत्तमा ॥ १
 सर्प उवाच ।
 पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।

ताभ्यां हीनं न विद्यते इति श्र. पाठः ॥ २८ ॥ हीनं नास्ति पदं क्वचित् इति श्र. पाठः ॥ २९ ॥ प्रधानं च तदिष्टं चेति कर्मधारयः ॥ ३३ ॥ नाभिवर्धनात्नालच्छेदनात् ॥ ३४ ॥

अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २
 युधिष्ठिर उवाच ।
 दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
 अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३
 सर्प उवाच ।

यदि वृत्तं न विद्यते इति श्र. पाठः । यदि वृत्तं न नश्यति इति ख. पाठः । यदि वृत्तं न दूष्यते इति ध. पाठः ॥ ३६ ॥ द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

दानं च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ।
 एषां कार्यगरीयस्त्वादृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४
 क्वचिद्दानप्रयोगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
 सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र क्वचिद्दानं विशिष्यते ॥ ५
 एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते ।
 अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६
 एवमेतद्भवेद्राजन्कार्यापेक्षमनन्तरम् ।
 यदभिप्रेतमन्यत्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥ ७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं स्वर्गे गतिः सर्प कर्मणां च फलं ध्रुवम् ।
 अशरीरस्य दृश्येत प्रब्रूहि विषयांश्च मे ॥ ८
 सर्प उवाच ।
 तिस्रो वै गतयो राजन्परिदृष्टाः स्वकर्मभिः ।
 मानुषं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तन्निधा ॥ ९
 तत्र वै मानुषालोकाद्दानादिभिरनादिभिः ।
 अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १०
 विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
 तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ११
 कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ।
 मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते ॥ १२
 तिर्यग्योन्याः पृथग्भावो मनुष्यार्थे विधीयते ।
 गवादिभ्यस्तथाऽश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३
 सोयमेता गतीस्तात जन्तुश्चरति कार्यवान् ।
 निम्ने महति चात्मानमवस्थाप्य च वै नृप ॥ १४
 जातो जातश्च बलवान्भुङ्क्ते नाम्नाऽथ देहवान् ।
 फलार्थस्तात निष्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥ १५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।
 तस्याधिष्ठानमव्यग्रो ब्रूहि सर्प यथातथम् ॥ १६
 किं न गृह्णासि विषयान्युगपत्त्वं महामते ।
 एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पन्नगसत्तम ॥ १७
 सर्प उवाच ।
 तदात्मद्रव्यमायुष्मन्देहसंश्रयणान्वितम् ।

करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८
 ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ।
 तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥ १९
 मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमान् ।
 विषयायतनत्वेन भूतात्मा क्षेत्रविष्ठितः ॥ २०
 तत्र चापि नरव्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते ।
 तस्माद्युगपदत्रास्य ग्रहणं नोपपद्यते ॥ २१
 स आत्मा पुरुषव्याघ्र भुवोरन्तरमाश्रितः ।
 बुद्धिं द्रव्येषु सृजति विविधेषु परावराम् ॥ २२
 बुद्धेरुत्तरकालं च वेदना दृश्यते बुधैः ।
 एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ २३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम् ।
 एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४
 सर्प उवाच ।
 बुद्धिरात्मानुगाऽतीव उत्पातेन विधीयते ।
 तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत् ॥ २५
 बुद्धिरुत्पद्यते कार्यान्मनस्तूत्पन्नमेव हि ।
 बुद्धेर्गुणविधानेन मनस्तद्गुणवद्भवेत् ॥ २६
 एतद्विशेषणं तात मनोबुद्ध्योर्मयेरितम् ।
 त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यसे स्वयम् ॥ २७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अहो बुद्धिमतांश्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ।
 विदितं वेदितव्यं ते कस्मान्नहुष पृच्छसि ॥ २८
 सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।
 एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥ २९
 सर्प उवाच ।
 सुप्रज्ञमपि चेच्छ्रममृद्धिर्मोहयते नरम् ।
 वर्तमानः सुखे सर्वो नावैतीति प्रतिर्मम ॥ ३०
 सोहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
 पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां तु संबोधयाम्यहम् ॥ ३१
 कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परंतप ।
 क्षीणः शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥
 अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।

अभिमानेन मत्तः सन्कंचिन्नान्यमचिन्तयम् ॥३३
 ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
 वरं मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ३४
 चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
 तस्य तेजो हराम्याशु तद्वि दृष्टेर्बलं मम ॥ ३५
 ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिविकां मम ।
 स मामपनयो राजन्भ्रंशयामास वै श्रियः ॥ ३६
 तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो महामुनिः ।
 अगस्त्येन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंसं सर्पेति वैरुषा ॥३७
 ततस्तस्माद्रिमानाग्यात्प्रच्युतश्च्युतलक्षणः ।
 प्रपतन्बुबुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ ३८
 अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
 प्रमादात्संप्रमूढस्य भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९
 ततः स माधुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
 युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥४०
 अभिमानस्य वै तस्य बलस्य च नराधिप ।
 फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१
 ततो मे विस्मयो जातस्तदृष्ट्वा तपसो बलम् ।
 ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाऽहमचूचुदम् ॥४२
 सत्यं दमस्तपो योगमहिंसा ज्ञानमित्यता ।

साधकानि सतां पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥४३
 अरिष्ट एष ते भ्राता मुक्तो भीमो महाभुज ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः४४
 'स चायं पुरुषव्याघ्र कालः पुण्य उपागतः ।
 तदस्मात्कारणात्पार्थ कार्यं तन्मे महत्कृतम् ॥'४५
 वैशंपायन उवाच ।
 'ततस्तस्मिन्मुहूर्ते तु विमानं कामगामि वै ।
 अवपातेन महता तत्रावाप तदुत्तमम् ॥' ४६
 इत्युक्त्वाऽऽजगरं देहं मुक्त्वा स नहुषो नृपः ।
 दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ ४७
 युधिष्ठिरोपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन संगतः ।
 धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरागमत् ॥ ४८
 ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
 कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४९
 तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ते त्रयः ।
 आसन्सुग्रीडिता राजन्द्रौपदी च यशस्विनी ॥५०
 ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेप्सया ।
 मैवमित्यब्रुवन्भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ ५१
 पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
 हर्षमाहारयांचक्रुर्विजह्रुश्च मुदा युताः ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

समाप्तं चेदमाजगरं पर्व ॥ १० ॥

(अथ मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥ ११ ॥)

चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

वर्षाशरद्वर्णनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरादिभिर्द्वैतवनात्पुनः काम्यकवनप्रवेशः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ।

तत्रैव वसतां तेषां प्रावृद् समभिपद्यत ॥ १

छादयन्तो महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः ।

करान्मम प्रयच्छन्तीति स्म. पाठः ॥ ३४ ॥ अभिमानस्य
 घोरस्य पापस्य च इति स्म. पाठः ॥ ४१ ॥

त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

* मार्कण्डेयेन समास्या सहास्रनमित्यर्थः । आस उपवेशनेऽस्मात्पण्यत् ।

प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥ २
 तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अपेतार्कप्रभाजालाः सविद्युन्मण्डलप्रभाः ॥ ३
 विरूढशष्पा धरणी मत्तदंशसरीसृपा ।
 बभूव पयसा सिक्ता शान्तधूमरजोगणा ॥ ४
 न स प्रज्ञायते किञ्चिदम्भसा समवस्तृते ।
 समं वा विषमं वाऽपि नद्यो वा स्थावराणि वा ५
 क्षुब्धतोया महावेगाः श्वसमाना इवाशुगाः ।
 सिन्धवः शोभयांचक्रुः काननानि तपात्यये ॥ ६
 नदतां काननान्तेषु श्रूयन्ते विविधाः स्वनाः ।
 वृष्टिभिस्ताड्यमानानां बराहमृगपक्षिणाम् ॥ ७
 स्तोककाः शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह ।
 मत्ताः परिपतन्ति स ददुराश्चैव दर्पिताः ॥ ८
 तदा बहुविधाकारा प्रावृण्मेघानुनादिता ।
 अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥ ९
 क्रौञ्चहंससमाकीर्णा शरत्प्रमुदिताऽभवत् ।
 रूढकक्ष्वनप्रस्था प्रसन्नजलनिम्नगा ॥ १०

विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाऽभवत् ।
 मृगद्विजसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११
 दृश्यन्ते शान्तरजसः क्षपाजलदशीतलाः ।
 ग्रहनक्षत्रसङ्घैश्च सोमेन च विराजिताः ॥ १२
 कुमुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।
 नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलंकृताः ॥ १३
 आकाशसंकाशजलां तीरवानीरसंकुलाम् ।
 बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थां सरस्वतीम् ॥ १४
 ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
 पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णं सरस्वतीम् ॥ १५
 तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसन्धौ स शारदी ।
 तत्रैव वसतामासीत्कार्तिकी जनमेजय ॥ १६
 पुण्यकृद्भिर्महासत्त्वैस्तापसैः सह पाण्डवाः ।
 तत्सर्वं भरतश्रेष्ठ समूहुर्योगमुत्तमम् ॥ १७
 तस्मिन्नाभ्युदये तस्मिन्धौम्येन सह पाण्डवाः ।
 सतैः पौरोगवैः साकं काम्यकं प्रययुर्वनम् ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

पाण्डवानां पुनः काम्यकागमनं श्रुतवता कृष्णेन सत्यभामया सह तत्रागमनम् ॥ १ ॥ तथा नारदमार्कण्डेययोरागमनं च ॥ २ ॥ मार्कण्डेयेन श्रीकृष्णचोदनया पुराणकथाकथनारम्भः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 काम्यकं प्राप्य कौरव्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 कृतातिथ्या मुनिगणैर्निषेदुः सह कृष्णया ॥ १
 ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतः पाण्डुनन्दनान् ।
 ब्राह्मणा बहवस्तत्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २
 अथाब्रवीद्विजः कश्चिदर्जुनस्य प्रियः सखा ।
 स एष्यति महाबाहुर्वशी शौरिरुदारधीः ॥ ३

असिताः कृष्णवर्णाः ॥ २ ॥ तपात्यये वर्षासु निकेता इव मण्डपीभूता इत्यर्थः ॥ ३ ॥ समवस्तृते आच्छादिते । स्थावराणि भूतलादीनि ॥ ५ ॥ आशुगाः तीव्रवेगाः । सिन्धवः नद्यः ॥ ६ ॥ स्तोककाश्चातकाः । दुर्दराः मण्डूकाः ॥ ८ ॥ मरुधन्वसु गिरेः शुष्कस्थानेषु ॥ ९ ॥ रूढकक्षाणि बहुतृणानि वना-

विदिता हि हरैर्युयमिहायाताः कुरूद्रहाः ।
 सदा हि दर्शनाकाङ्क्षी श्रेयोन्वेषी च वो हरिः ॥ ४
 बहुवत्सरजीवी च मार्कण्डेयो महातपाः ।
 स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेष्यति ॥ ५
 तथैव ब्रुवतस्तस्य प्रत्यदृश्यत केशवः ।
 शैव्यसुग्रीवयुक्तेन रथेन रथिनांवरः ॥ ६
 मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्यभामया ।

नि प्रस्थशब्दोदितानि सानूनि च यस्यां सा तथा ॥ १० ॥ कार्तिकी कृत्तिकायुक्ता पौर्णमासी ॥ १६ ॥ योगं युज्यते रथादाविति व्युत्पत्त्या बाहनादिकं समूहः आरोपितभारं कृतवन्तः ॥ १७ ॥ चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

उपायादेवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७
 अवतीर्य रथात्कृष्णो धर्मराजं यथाविधि ।
 ववन्दे मुदितो धीमान्भीमं च बलिनां वरम् ॥ ८
 पूजयामास धौम्यं च यमाभ्यामभिवादितः ।
 परिष्वज्य महाभागां द्रौपदीं पर्यसान्त्वयत् ॥ ९
 स दृष्ट्वा फल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतम् ।
 पर्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिंदमः ॥ १०
 तथैव सत्यभामाऽपि द्रौपदीं परिष्वजे ।
 पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥
 ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
 आनर्चुः पुण्डरीकाक्षं परिवव्रुश्च सर्वशः ॥ १२
 कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वान्
 धनंजयेनासुरमर्दनेन ।
 बभौ यथा भूतपतिर्महात्मा
 समेत्य साक्षाद्भगवान्गुहेन ॥ १३
 ततः समस्तानि किरीटमाली
 वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय ।
 उक्त्वा यथावत्पुनरन्वपृच्छ-
 तस्मिन्सुभद्रां च तथाऽभिमन्युम् ॥ १४
 धौम्यं च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
 यमौ च भीमं च दशार्हसिंहः ।
 उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन
 प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः ॥ १५
 स पूजयित्वा मधुहा यथाव-
 त्पार्थाश्च कृष्णां च पुरोहितं च ।
 उवाच राजानमभिप्रशंसन्
 युधिष्ठिरं तेन सहोपविश्य ॥ १६
 धर्मः परः पाण्डव राज्यलाभा-
 त्तस्यादिमाहुस्तप एव राजन् ।
 सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं
 जितस्त्वयाऽयं च परश्च लोकः ॥ १७

अधीतमग्रे चरता व्रतानि
 सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम् ।
 क्षात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा
 सर्वे ह्यवाप्ताः क्रतवः पुराणाः ॥ १८
 न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति
 कामान्न किञ्चित्कुरूपे नरेन्द्र ।
 न चार्थलोभात्प्रजहासि धर्मं
 तस्मात्प्रभावादसि धर्मराजः ॥ १९
 दानं च सत्यं च तपश्च राजन्
 क्षमा च शान्तिश्च दमो धृतिश्च ।
 अवाप्य राष्ट्राणि वसूनि भोगा-
 नेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ २०
 हतं च देशं कुरुजाङ्गलानां
 कृष्णां सभायामवशां च पश्यन् ।
 अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं
 सहेत तत्पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥ २१
 असंशयं सर्वसमृद्धकामः
 क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् ।
 अद्यैव तन्निग्रहणं कुरुणां
 यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २२
 प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं
 दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः ।
 दिष्ट्या समग्राऽसि धनंजयेन
 समागतेत्येवमुवाच कृष्णः ॥ २३
 कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधाना-
 त्तवात्मजास्ते शिशवः सुशीलाः ।
 सद्भिः सदैवाचरितं समाधिं
 चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ २४
 राज्ये नियुक्तैश्च निमज्ज्यमाणाः
 पित्रा च कृष्णे तव सोदैरैश्च ।
 न यज्ञसेनस्य न मातुलानां
 गृहेषु बाला रतिमाप्नुवन्ति ॥ २५

भूतपतिः रुद्रः । गुहेन कार्तिकेयेन ॥ १३ ॥ कोपो न
 कश्चित्पुरुषो नरेन्द्रेति ध. पाठः ॥ १९ ॥ एषा दानादिरूपा

सदारतिः नित्यं प्रीतिविषयः ॥ २० ॥ राज्ये निविष्टः कुरुजां-
 गलानां कृष्णां सभायां सभवानपश्यदिति ध. पाठः ॥ २१ ॥

आनर्तमेवाभिमुखाः शिवेन
 गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
 तवात्मजा वृष्णिपुरं प्रविश्य
 न दैवतेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णे ॥ २६
 यथा त्वमेवार्हसि तेषु वृत्तं
 प्रयोक्तुमार्या च यथैव कुन्ती ।
 तेष्वप्रमादेन तथा करोति
 तथैव भूयश्च तथा सुभद्रा ॥ २७
 यथाऽनिरुद्धस्य यथाऽभिमन्यो-
 र्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः ।
 तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे
 तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥ २८
 गदासिचर्मग्रहणेषु शूरा-
 नस्त्रेषु शिक्षासु रथाश्वयाने ।
 सम्यग्विनेता विनयेदतन्त्री-
 स्तांश्चाभिमन्युं च सदा कुमारान् ॥ २९
 स चापि सम्यक्प्रणिधाय शिक्षां
 शस्त्राणि चैषां विधिवत्प्रदाय ।
 तवात्मजानां च तथाऽभिमन्योः
 पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणेयः ॥ ३०
 यथा विहारं प्रसमीक्षमाणाः
 प्रयान्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ।
 एकैकमेषामनुयान्ति तत्र
 रथाश्च यानानि च दन्तिनश्च ॥ ३१
 अथाब्रवीद्धर्मराजं तु कृष्णो
 दशार्हयोधाः कुकुरान्धकाश्च ।
 एते निदेशं तव पालयन्त-
 स्तिष्ठन्तु यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३२
 आवर्ततां कार्मुकवेगवाता
 हलायुधप्रग्रहणा मधूनाम् ।
 सेना तवार्थेषु नरेन्द्र यत्ता
 ससादिपच्यश्चरथा सनागा ॥ ३३

प्रस्थाप्यतां पाण्डव धार्तराष्ट्रः
 सुयोधनः पापकृतां वरिष्ठः ।
 स सानुबन्धः ससुहृदणश्च
 भौमस्य सौभाधिपतेश्च मार्गम् ॥ ३४
 कामं तथा तिष्ठ नरेन्द्र तसि-
 न्यथा कृतस्ते समयः सभायाम् ।
 दाशार्हयोधैस्तु हतारियोधं
 प्रतीक्षतां नागपुरं प्रभगम् ॥ ३५
 व्यपेतमन्युर्व्यपनीतपाप्मा
 विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामम् ।
 ततः समृद्धिप्रभवं विशोकः
 प्रपत्स्यसे नागपुरं सराष्ट्रम् ॥ ३६
 ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
 यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ।
 प्रशस्य विमेष्य च धर्मराजः
 कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३७
 असंशयं केशव पाण्डवानां
 भवान्गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।
 कालोदये तच्च ततश्च भूयः
 कर्ता भवान्कर्म न संशयोस्ति ॥ ३८
 यथाप्रतिज्ञं विहृतश्च कालः
 सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।
 अज्ञातचर्यां विधिवत्समाप्य
 भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३९
 एषैव बुद्धिर्जुषतां सदा त्वां
 सत्ये स्थिताः केशव पाण्डवेयाः ।
 सदानधर्माः सजलाः सदाराः
 सबान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्थाः ॥ ४०
 वैशंपायन उवाच ।
 तथा वदति वार्ष्णेये धर्मराजे च भारत ।
 अथ पश्चात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रधृक् ।
 प्रत्यदृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ४१

आनर्तं द्वारकादेशम् ॥ २६ ॥ विनेता शिक्षयिता रौक्मिणेयः
 प्रयुक्तः ॥ २८ ॥ मधूनां माथुराणाम् । हलायुधः प्रग्रहणो
 नियन्ता यस्याः सा सेना । यत्ता सन्नद्धा ॥ ३३ ॥ भौमस्य

नरकासुरस्य सौभाधिपतेः सात्वस्य । सात्वस्य सौभाधिपतेश्च
 मार्गमिति ख. पाठः ॥ ३४ ॥

अजरश्चामरश्चैव रूपौदार्यगुणान्वितः ।
 व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात्पञ्चविंशकः ॥ ४२
 तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ।
 उपातिष्ठन्त ते सर्वे पाण्डवाः सहयादवाः ॥ ४३
 तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमम् ।
 ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥ ४४
 शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
 द्रौपदी सत्यभामा च तथाऽहं परमं वचः ॥ ४५
 पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचारान्सनातनान् ।
 राज्ञां स्त्रीणामृषीणां च मार्कण्डेय प्रचक्ष्व नः ॥ ४६
 वैशंपायन उवाच ।
 तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।

आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४७
 तमप्यथ महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः ।
 पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मनीषिणः ॥ ४८
 नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणान् ।
 मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४९
 उवाच चैनं कालज्ञं सयन्निव सनारदः ।
 ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु विवक्षितम् ॥ ५०
 एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
 क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ५१
 एवमुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।
 मध्यंदिने यथादित्यं प्रेक्षन्तस्ते महामुनिम् ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति प्राणिनां सुकृतदुष्कृतफलभोगादिप्रकारनिरूपणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।
 कथासंजननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ १
 भवान्दैवतदैत्यानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः पुरातनः ॥ २
 सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः काङ्क्षितश्चिरम् ।
 अयं च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽस्मानवलोककः ॥ ३
 भ्रमत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्ट्वाऽऽत्मानं सुखाच्युतम् ।
 धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तानृद्धतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ४
 कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य वा ।
 स्वफलं तदुपाश्नाति कथं कर्ता सिद्धीश्वरः ॥ ५
 अथवा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदांवर ।
 इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथवा पुनः ॥ ६
 देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः ।
 कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥ ७

ऐहलौकिकमेवैतदुताहो पारलौकिकम् ।
 क वा कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 त्वद्युक्तोऽयमनुग्रहो यथावद्वदतांवर ।
 विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थं त्वं तु पृच्छसि ॥ ९
 अत्र ते कथयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
 यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्रुते ॥ १०
 निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
 ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ११
 अमोघफलसंकल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
 ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुसत्तम ॥ १२
 सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नभस्तलम् ।
 ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ॥ १३
 स्वच्छन्दमरणाश्वासन्नराः स्वच्छन्दजीविनः ।
 अल्पबाधा निरातङ्काः सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥ १४

पञ्चविंशकः वर्षैरिति शेषः ॥ ४२ ॥ अवलोककः अवलोकनार्था ॥ ४७ ॥ पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

कथ्यतः समृद्धियुतान् ॥ ४ ॥ स्थित्यर्थं लोकरक्षार्थम् ।
 वेदितव्यं ते स्मृत्यर्थमनुपृच्छसीति ध. पाठः ॥ ९ ॥

द्रष्टारो देवसङ्घानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥ १५
 आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
 ततः कालान्तरे तस्मिन्पृथिवीतलचारिणः ॥ १६
 कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ।
 लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्त्वा देवैस्ततो नराः ॥ १७
 अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्गिरयगामिनः ।
 संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ १८
 मोघेष्टा मोघसंकल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ।
 'काङ्क्षिणः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः' ॥ १९
 सर्वाभिश्चिन्तितैव संवृत्ताः क्लेशदायिनः ।
 अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ॥ २०
 दौष्कुल्या व्याधिबहुला दुरात्मानोऽभितापिनः ।
 भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ।
 नाथन्तः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नचेतसः ॥ २१
 जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ।
 प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क तिष्ठति ॥ २२
 कस्यस्तत्समुपाश्नाति सुकृतं यदि वेतरत् ।
 इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ २३
 अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ।
 शुभानामशुभानां च कुरुते संचयं महत् ॥ २४
 आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।
 संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराऽभवः ॥ २५
 तत्रास्य स्वकृतं कर्म च्छायेवानुगतं सदा ।
 फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वाऽथ जायते ॥ २६
 कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
 अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ २७
 एषा तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
 अतः परं ज्ञानवतां निबोध गतिमुत्तमाम् ॥ २८
 मनुष्यास्तप्तपसः सर्वाङ्गमपरायणाः ।
 स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ २९

सुशीलाः शुक्रजातीयाः क्षान्ता दान्ताः सुतेजसः ।
 शुचियोन्यन्तरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ ३०
 जितेन्द्रियत्वाद्वशिनः सत्कृत्यान्मन्दराणिणः ।
 अल्पाबाधपरित्रासा भवन्ति निरुपद्रवाः ॥ ३१
 च्यवन्तं जायमानं च गर्भस्थं चैव सर्वशः ।
 स्वमात्मानं परं चैव बुध्यन्ते ज्ञानचक्षुषः ॥ ३२
 ऋषयस्ते महात्मानः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ।
 कर्मभूमिमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् ।
 'कृत्वा शुभानि कर्माणि ज्ञानेन भरतर्षभ ॥' ३३
 किञ्चिद्वाद्धटार्त्तिकचिर्त्तिकचिदेव स्वकर्मभिः ।
 प्राप्नुवन्ति नरा राजन्मा तेऽस्त्वन्या विचारणा ॥ ३४
 इमामत्रोपमां चापि निबोध वदतांवर ।
 मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर ॥ ३५
 इहैवैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।
 इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ॥ ३६
 धनानि येषां विपुलानि सन्ति
 नित्यं रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः ।
 तेषामयं शत्रुवरमल्लोको
 नासौ सदा ग्राम्यसुखे रतानाम् ॥ ३७
 ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः
 स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहान् ।
 जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-
 स्तेषामसौ नायमरिमल्लोकः ॥ ३८
 ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति
 धर्मेण लब्ध्वा च धनानि काले ।
 दारानवाप्य ऋतुभिर्यजन्ते
 तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥ ३९
 ये नैव विद्यां न तपो न दानं
 न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।
 न चापि गच्छन्ति शुभान्यभाग्या-
 स्तेषामयं चैव परश्च नास्ति ॥ ४०

माया कूटकार्पापणादिः व्याजं दम्भः तदेवोपजीवन्ति नतु धर्मम् । ते मायाव्याजोपजीविनः ॥ १७ ॥ नाथन्तः प्रार्थय-
 मानाः । कामानां कामान् ॥ २१ ॥ अनुनयं सिद्धान्तम्
 वन० ३८

॥ २३ ॥ शरीरेण मानवो विधिसंयुतः इति क. पाठः ॥ २४ ॥
 जितेन्द्रियाः प्राणिबधे निवृत्ताः इति झ. पाठः ॥ ३८ ॥ प्रजने
 पुत्रोत्पादने ॥ ४० ॥ षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

सर्वे भवन्तस्त्वतिवीर्यसत्त्वा
दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः ।
लोकादमुष्मादवनिं प्रपन्नाः
स्वधीतविद्याः सुरकार्यहेतोः ॥ ४१
कृत्वैव कर्माणि महान्ति शूरा-
स्तपोदमाचारविहारशीलाः ।

देवानृषीन्प्रेतगतांश्च सर्वा-
न्संतर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ४२
स्वर्गे परं पुण्यकृतां निवासं
क्रमेण संग्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः ।
माभूद्विशङ्का तव कौरवेन्द्र
दृष्ट्वाऽऽत्मनः क्लेशमिमं सुखार्थम् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति मृतस्य पुनरुज्जीवनशक्त्यादिरूपब्राह्मणमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुतास्तदा ।
माहात्म्यं द्विजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् ।
एवमुक्तः स भगवान्मार्कण्डेयो महातपाः ।
उवाच सुमहातेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २
हेहयानां कुलकरो राजा परपुरंजयः ।
कुमारो रूपसंपन्नो मृगयां व्यचरद्बली ॥ ३
चरमाणस्तु सोऽरण्ये तृणवीरुत्समावृते ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनिमन्तिके ॥ ४
स तेन हिंसितोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ।
व्यथितः कर्म तत्कृत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ ५
जगाम हेहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनाम् ।
राज्ञां राजीवनेत्रोसौ कुमारः पृथिवीपते ॥ ६
तेषां च तद्यथावृत्तं कथयामास वै तदा ।
'स कुमारो महीपालो हेहयानां महीभृताम् ॥ ७
तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनम् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दीनमानसाः ॥ ८
कस्यायमिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ।
जग्मुश्चारिष्टनाम्नोऽथ तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा ॥ ९
तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं संशितव्रतम् ।
तस्थुः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् ॥ १०
ते तमूचुर्महात्मानं न वयं सक्रियां मुने ।

त्वत्तोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः ॥
तानब्रवीत्स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः ।
क चासौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोबलम् ॥ १२
ते तु तत्सर्वमखिलमाख्यायास्मै यथातथम् ।
नापश्यंस्तमृषिं तत्र गतासुं ते समागताः ॥ १३
अन्वेषमाणाः सत्रीडाः सुप्तवद्गतमानसाः ।
तानब्रवीत्तत्र मुनिस्तार्क्ष्यः परपुरंजयः ॥ १४
स्यादयं ब्राह्मणः सोऽथ युष्माभिर्यो विनाशितः ।
पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः ॥ १५
ते च दृष्ट्वैव तमृषिं विस्मयं परमं गताः ।
महदाश्चर्यमिति वै ते ब्रुवाणा महीपते ॥ १६
मृतो ह्ययमितो दृष्टः कथं जीवितमाप्तवान् ।
किमेतत्तपसो वीर्यं येनायं जीवितः पुनः ।
श्रोतुमिच्छामहे विप्र यदि श्रोतव्यमित्युत ॥ १७
स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ।
कारणं च प्रवक्ष्यामि हेतुयोगं समासतः ।
'मृत्युः प्रभवते येन नास्माकं नृपसत्तमाः ॥ १८
शुद्धाचारादनलसाः साध्योपासनतत्पराः ।
शुद्धान्नाः शुद्धसदना ब्रह्मचर्यव्रतान्विताः ॥ १९
सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्महे मनः ।
स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २०
यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां कथयामहे ।

उत्तरासङ्गः प्रावरणम् ॥ ४ ॥ जग्मुश्चारिष्टनेत्रोऽथ इति
झ, पाठः । अरिष्टनेमिशब्द इकारान्तोऽप्यत्र मन्त्रन्तोऽपि ज्ञेयः

॥ ९ ॥ तार्क्ष्यः तृक्षस्य कश्यपस्यापत्यम् ॥ १४ ॥

तेषां हि चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २१
अतिथीनन्नपानेन भृत्यानत्यशनेन च ।
संभोज्य शेषमश्रीमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २२
क्षान्ता दान्ताः क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणाः ।
पुण्यदेशनिवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ।

तेजस्विदेशवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २३
एतद्वै लेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ।
गच्छध्वं सहिताः सर्वे न पापाद्भयमस्ति वः ॥ २४
एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महामुनिम् ।
स्वदेशमगमन्हृष्टा राजानो भरतर्षभ ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति वैन्यस्याश्वमेधे अत्रिगौतमविवादानुवादेन ब्राह्मणमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

भूय एव तु माहात्म्यं ब्राह्मणानां निबोध मे ।
वैन्यो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ॥ १
तमत्रिर्गन्तुमारेभे वित्तार्थमिति नः श्रुतम् ।
भूयोऽर्थं नानुरुध्यत्स धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ॥ २
स विचिन्त्य महातेजा वनमेवान्वरोचयत् ।
धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ ३
प्राप्स्यामः फलमत्यन्तं बहुलं निरुपद्रवम् ।
अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो गुणाधिकम् ॥ ४
तं भार्या प्रत्युवाचाथ धनमेवानुरुन्धती ।
वैन्यं गत्वा माहात्मानमर्थयस्व धनं बहु ॥ ५
स ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थिने धनम् ।
तत आदाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य धनं बहु ॥ ६
भृत्यान्सुतान्संविभज्य ततो ब्रज यथेप्सितम् ।
एष वै परमो धर्मो धर्मविद्भिरुदाहृतः ॥ ७
अत्रिरुवाच ।

कथितो मे महाभागे गौतमेन माहात्मना ।

वैन्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ८

नेषां दुश्चरितं ब्रूमः इति झ. पाठः ॥ २१ ॥ तेजस्विनां योग-
सिद्धानां देशः सामीप्यम् । तत्सङ्गादित्यर्थः ॥ २३ ॥ सप्ताशी-
त्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

सोऽत्रिर्र्थं भूयो नानुरुध्यत् अत्यन्तमर्थार्थी न बभूव ।
कुतः । धर्मव्यक्तिर्धर्मस्य फलद्वाराऽभिव्यक्तिः । फलव्यक्त्या हि
धर्मो नश्यत्यतस्तद्रक्षणार्थं नैच्छदित्यर्थः ॥ २ ॥ वनं गन्तुमिति
शेषः ॥ ३ ॥ निरुपद्रवमक्षयं मोक्षाख्यम् ॥ ४ ॥ धर्ममेवानु-
तन्वतीति झ. पाठः । धर्मं यज्ञादिकं अनुतन्वती विस्तारयन्ती ।

किंत्वस्ति तत्र द्वेष्टारो निवसन्ति हि मे द्विजाः ।
यथा मे गौतमः प्राह ततो न व्यवसाम्यहम् ॥ ९
तत्र स वाचं कल्याणीं धर्मकामार्थसंहिताम् ।
मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्ततस्ते वै निरर्थिकाम् ॥ १०
गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव ।
गाथ मे दास्यते वैन्यः प्रभूतं चार्थसंचयम् ॥ ११
एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः ।
गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव' तं नृपम् ॥ १२
वाक्यैर्मङ्गलसंयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वचः ।
राजन्धन्यस्त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ।
स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् ॥
तमब्रवीद्वचिः क्रुद्धो वचनं वै महातपाः ॥ १४
गौतम उवाच ।
मैवमत्रे पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।
अत्र नः प्रथमो धाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
अथात्रिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ।
अयमेव विधाता च तथैवेन्द्रः प्रजापतिः ।

हेतौ शतृप्रत्ययः । धर्मार्थं धनमेवार्जयस्तेत्युवाचेत्यर्थः ॥ ५ ॥
राजप्रतिग्रहे दोषं जानन्नत्रिस्तत्र विघ्नमुपन्यस्यति कथित
इत्यादिना ॥ ८ ॥ व्यवसामि उद्यमं करोमि ॥ ९ ॥ एवं
जानन्नपि स्नेहदोषात्तत्कर्तुं प्रतिजानीते गमिष्यामीति ॥ ११ ॥
धन्यो धनार्हः ईश ईशिता नियन्ता । प्रथमः हिरण्यगर्भइव
अग्रजः । नृपः मनुष्याणां रक्षकः ॥ १३ ॥ अत्र परलोकमेव
बहुमन्वानो गौतम आह मैवमिति ॥ १५ ॥ तत्रेन्द्रइवात्र
राजैव महेन्द्र इति वित्तार्थी अत्रिः परपक्षं दूषयति अथेति

त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥ १६
गौतम उवाच ।

जानामि नाहं मुह्यामि त्वं विवक्षुर्विमुह्यसे ।
स्तौषि त्वं दर्शनप्रेप्सु राजानं जनसंसदि ॥ १७
न वेत्थ परमं धर्मं न चास्त्यत्र प्रयोजनम् ।
बालस्त्वमसि मूढश्च दृढः केनापि हेतुना ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।

विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ ।
ये तस्य यज्ञे संवृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथं त्विमौ ॥ १९
प्रवेशः केन दत्तोऽयमनयोर्वैन्यसंसदि ।
उच्चैः समभिभाषन्तौ केन कार्येण धिष्ठितौ ॥ २०
ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्मवित् ।
विवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् ॥ २१
अथाब्रवीत्सदस्यांस्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ।
आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजसत्तमाः ।
वैन्यं विधातेत्याहात्रिरत्र नौ संशयो महान् ॥ २२
'ततस्तु गौतमेनोक्तं वाक्यं वैन्यस्य संसदि ।'
श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन्दुतम् ॥ २३
सनत्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ।
'पप्रच्छुः प्रणताः सर्वे ब्रह्माणमिव सोमपाः ॥' २४
स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः ।
प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २५
ब्रह्म क्षेत्रेण सहितं क्षेत्रं च ब्रह्मणा सह ।
संयुक्तौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ २६
राजा वै प्रथितो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ।

स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता च बृहस्पतिः २७
प्रजापतिर्विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ २८
पुरायोनिर्युधाजिच्च अभीष्टानुचितो भवः ।
स्वर्णेता सहजिद्वभुरिति राजाऽभिधीयते ।
सत्ययोनिः पुराविच सत्यधर्मप्रवर्तकः ॥ २९
अधर्मादृषयो भीता बलं क्षेत्रे समादधन् ।
'तस्माद्भि ब्रह्मणा क्षेत्रं क्षेत्रेण ब्रह्म चाव्ययम् ॥' ३०
आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा ।
तथैव नृपतिर्भूमावधर्मानुदते भृशम् ॥ ३१
ततो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
उत्तरः सिद्ध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ ३२
मार्कण्डेय उवाच ।

ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महामनाः ।
तमत्रिमब्रवीत्प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ ३३
यस्मात्पूर्वं मनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाब्रवीः ।
सर्वदेवैश्च विप्रर्षे संमितं श्रेष्ठमेव च ॥ ३४
तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि च ।
दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलंकृतम् ॥ ३५
दशकोटीर्हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश ।
एतद्ददामि विप्रर्षे सर्वज्ञस्त्वं मतो हि मे ॥ ३६
तदत्रिन्व्यायतः सर्वं प्रतिगृह्याभिसत्कृतः ।
प्रत्युज्जगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ३७
प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् ।
ततः समभिसंधाय वनमेवान्वपद्यत ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ १६ ॥ दर्शने दृष्टिपथे ॥ १९ ॥ प्रत्यवेदयत् इति ध. पाठः
॥ २१ ॥ नौ आवयोः । संशयः विवादः ॥ २२ ॥ प्रथितः
प्रथांगतः । धर्मः धर्मस्थापकः । शक्रः रक्षिता । शुक्रः नीति-
वित् । धाता अतएव जनकः । बृहस्पतिः हितोपदेष्टा ॥ २७ ॥
अभिया मुदित इति झ. पाठः । पुरायोनिः धर्मप्रवर्तकत्वेन

प्रथमं कारणम् । युधाजित् संग्रामे जयकर्तृत्वेनोपद्रवनाशकः ।
अभियाः अभितो याति यामिकवद्रक्षणार्थमित्यभियाः । मुदितः
भवः ईश्वरः । स्वर्णेता स्वर्गं प्रति गमयिता । सहजित् सद्यो-
जयशीलः । बभ्रुर्विष्णुः ॥ २९ ॥ अष्टाशीत्यधिकशततमोऽ-
ध्यायः ॥ १८८ ॥

एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति दानाग्निहोत्रमोक्षादिनिरूपकताक्षरसंस्मृतिसंवादानुवादः ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरंजय ।

पृष्ट्या मुनिना वीर शृणु ताक्षर्येण धीमता ॥ १

ताक्षर्य उवाच ।

किंनु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे

कथं कुर्वन्न च्यवते स्वधर्मात् ।

आचक्ष्व मे चारुसर्वाङ्गि सर्वं

त्वया शिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २

कथं चाग्निं जुहुयां पूजये वा

कस्मिन्काले केन धर्मो न नश्येत् ।

एतत्सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि

यथा लोकान्विरजाः संचरेयम् ॥ ३

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं पृष्ट्वा प्रीतियुक्तेन तेन

शुश्रूषुणा चोत्तमबुद्धियुक्तम् ।

ताक्षर्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितं च

सरस्वती वाक्यमिदं वभाषे ॥ ४

यो ब्रह्म जानाति यथोपदेशं

स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः ।

स वै पुरो देवलोकस्य गन्ता

सहामरैः प्राप्नुयात्प्रीतियोगम् ॥ ५

तत्र स रम्या विपुला विशोकाः

सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः ।

अकर्दमा मीनवत्यः सुतीर्था

हिरण्यैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ६

तासां तीरेष्वासते पुण्यभाजो

महीयमानाः पृथगप्सरोभिः ।

सुपुण्यगन्धाभिरलंकृताभि-

हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टाः ॥ ७

परं लोकं गोप्रदास्त्वामुवन्ति

दत्त्वाऽनङ्गाहं सूर्यलोकं व्रजन्ति ।

वासो दत्त्वा चान्द्रमसं तु लोकं

दत्त्वा हिरण्यममरत्वमेति ॥ ८

धेनुं दत्त्वा सुप्रभां साधुदोहां

कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।

यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या-

स्तावद्वर्षाण्यासते देवलोक ॥ ९

अनङ्गाहं सुव्रतं यो ददाति

हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।

धुरंधरं बलवन्तं युवानं

प्राप्नोति लोकान्दशधेनुदस्य ॥ १०

ददाति यो वै कपिलां सचैलां

कांस्योपदोहां द्रविणैरुत्तरीयैः ।

तैस्तैर्गुणैः कामदुहाऽथ भूत्वा

नरं प्रदातारमुपैति नारकैः ॥ ११

यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा-

स्तावत्फलं लभते गोप्रदाने ।

पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-

मासप्तमं तारयते परत्र ॥ १२

सदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं

कांस्योपदोहां द्रविणैरुत्तरीयैः ।

धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय

लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥ १३

स्वकर्मभिर्दानवसंनिरुद्धे

तीत्रान्धकारे नरके यतन्तम् ।

महार्णवे नौरिव वातयुक्ता

दानं गवां तारयते परत्र ॥ १४

यो ब्राह्मदेयां तु ददाति कन्यां

भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ।

ददाति दानं विधिना च यश्च

स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ॥ १५

अनङ्गाहं वृषभम् ॥ ८ ॥ उत्तरीयैः पश्चाद्भवेदक्षिणादिभिर्द्रव्यैः

सहिताम् ॥ ११ ॥ ब्राह्मदेयां गृह्योक्तेन विधिना देयाम् ॥ १५ ॥

यः सप्तवर्षाणि जुहोति ताक्ष्यं
हव्यं त्वग्रौ नियतः साधुशीलः ।
सप्तावरान्सप्तपूर्वान्पुनाति
पितामहानात्मना कर्मभिः स्वैः ॥ १६

ताक्ष्यं उवाच ।

किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराण-
माचक्ष्व मे पृच्छतश्चारुरूपे ।
त्वयाऽनुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां
यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥ १७

सरस्वत्युवाच ।

न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपाणि-
र्नाब्रह्मविजुहुयान्नाविपश्चित् ।
बुभुत्सवः शुचिकामा हि देवा
नाश्रद्धधानाद्वि हविर्जुषन्ति ॥ १८

नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुञ्ज्या-
न्मोघं पुरा सिञ्चति तादृशो हि ।

अपूर्णमश्रोत्रियमाह ताक्ष्यं
न वै तादृग्जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ १९

ये वै कृशानुं जुह्वति श्रद्धधानाः
सत्यव्रता हुतशिष्टाशिनश्च ।

गवां लोकं प्राप्यते पुण्यगन्धं
पश्यन्ति देवं परमं चापि सत्यम् ॥ २०

ताक्ष्यं उवाच ।

क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे
कर्मोदये बुद्धिभभिप्रविष्टाम् ।

प्रज्ञां च देवीं सुभगे विमृश्य
पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे ॥ २१

सरस्वत्युवाच ।

अग्निहोत्रादहमभ्यागताऽस्मि
विप्रर्षभाणां संशयच्छेदनाय ।

त्वत्संयोगादहमेतदब्रुवं
भावे स्थिता तथ्यमर्थं यथावत् ॥ २२

ताक्ष्यं उवाच ।

न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति
विभ्राजसे ह्यतिमात्रं यथा श्रीः ।

रूपं च ते दिव्यमनन्तकान्तिं
प्रज्ञां च देवीं सुभगे विभर्षि ॥ २३

सरस्वत्युवाच ।

श्रेष्ठानि यानि द्विपदांवरिष्ठ
यज्ञेषु विद्वन्नुपपादयन्ति ।

तैरेव चाहं संप्रवृद्धा भवामि
चाप्यायिता रूपवती च विप्र ॥ २४

यच्चापि पात्रमुपयुज्यते ह

वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा ।

दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च

तेनैव सिद्धिरिति विद्धि विद्वन् ॥ २५

ताक्ष्यं उवाच ।

इदं श्रेयः परमं मन्यमाना
व्यायच्छन्ते मुनयः संप्रतीताः ।

आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं
मोक्षं परं यं प्रविशन्ति धीराः ।

साङ्ख्या योगाः परमं यं विदन्ति
परं पुराणं तमहं न वेद्मि ॥ २६

सरस्वत्युवाच ।

तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः

परं परेभ्यः प्रथितं पुराणम् ।

स्वाध्यायदानव्रतपुण्ययोगै-

स्तपोधना वीतशोका विमुक्ताः ॥ २७

तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः

सहस्रशाखो विपुलो विभाति ।

तस्य मूलात्सरितः प्रस्रवन्ति

मधूदकप्रस्रवणाः सुपुण्याः ॥ २८

शाखांशाखां महानद्यः संयान्ति सिकताशयाः ।

धानापूपा मांसशकाः सदापायसकर्दमाः ॥ २९

यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सहमरुद्गणाः । ईजिरे ऋतुभिः श्रेष्ठैस्तत्पदं परमं मुने ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति मत्स्यरूपिणो हरेर्वैवस्वतमनोश्च चरितप्रतिपादकमत्स्योपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः स पाण्डवो भूयो मार्कण्डेयमुवाच ह ।

कथयस्वेति चरितं मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ १

मार्कण्डेय उवाच ।

विवस्वतः सुतो राजन्महर्षिः सुप्रतापवान् ।

बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २

ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ।

अतिचक्राम पितरं मनुः स्वं च पितामहम् ॥ ३

ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां स नराधिपः ।

एकपादस्थितस्तीव्रं चकार सुमहत्तपः ॥ ४

अवाक्शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् ।

सोऽतप्यत तपो घोरं वर्षाणामयुतं तदा ॥ ५

तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरम् ।

चीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६

भगवन्क्षुद्रमत्स्योऽसि बलवद्भ्यो भयं मम ।

मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं त्रातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७

दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्या मत्स्यं विशेषतः ।

भक्षयन्ति सदा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८

तस्माद्भयौघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः ।

त्रातुमर्हसि कर्ताऽसि कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९

स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाऽभिपरिप्लुतः ।

मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १०

उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।

अलिङ्गरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभम् ॥ ११

स तत्र ववृधे राजन्मत्स्यः परमसत्कृतः ।

पुत्रवत्स्वीकरोत्तस्मै मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२

अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ।

अलिङ्गरजले चैव नासौ समभवत्किल ॥ १३

अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।

भगवन्साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय ॥ १४

उद्धृत्यालिङ्गरात्तस्मात्ततः स भगवान्मनुः ।

तं मत्स्यमनयद्वापीं महतीं स मनुस्तदा ॥ १५

तत्र तं प्राक्षिपच्चापि मनुः परपुरंजय ।

अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगगान्बहून् ॥ १६

द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।

तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजीवलोचन ॥ १७

विचेष्टितुं च कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विशांपते ।

मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १८

नय मां भगवन्साधो समुद्रमहिषीं प्रियाम् ।

गङ्गां नात्रापि शक्तोऽसि वस्तुं मतिमतांवर ॥ १९

निदेशे हि मया तुभ्यं स्थातव्यमनसूयता ।

वृद्धिर्हि परमा प्राप्ता त्वत्कृते हि मयाऽनघ ॥ २०

एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्भगवान्वशी ।

नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदेव च ॥ २१

स तत्र ववृधे मत्स्यः कंचित्कालमरिंदम ।

गतः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २२

गङ्गायां हि न शक्नोमि बृहत्त्वाच्चेष्टितुं प्रभो ।

समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ २३

उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ।

समुद्रमनयत्पार्थ तत्र चैनमवासृजत् ॥ २४

सुमहानपि मत्स्यस्तु स मनोर्नयतस्तदा ।

आसीद्यथेष्टहार्यश्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ॥ २५

यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा ।

तत एनमिदं वाक्यं स्वयमान इवाब्रवीत् ॥ २६

भगवन्दि कृता रक्षा त्वया सर्वा विशेषतः ।
 प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ॥ २७
 अचिराद्भगवन्भौममिदं स्थावरजङ्गमम् ।
 सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २८
 संप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः ।
 तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २९
 व्रसानां स्थावराणां च यच्चेज्जं यच्च नेज्जति ।
 तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ॥ ३०
 नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटारका ।
 तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथा महाघुने ॥ ३१
 बीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि मया पुरा ।
 तस्यामारोहयेर्नावि सुसंगुप्तानि भागशः ॥ ३२
 नौश्च मां प्रतीक्षेथास्ततो मुनिजनप्रिय ।
 आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३३
 एवमेतच्चया कार्यमापृष्टोसि व्रजाम्यहम् ।
 ता न शक्या महत्यो वै आपस्तर्तु मया विना ।
 नातिशङ्क्यमिदं चापि वचनं मे त्वया विभो ॥ ३४
 एवं करिष्ये इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ।
 जग्मतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परम् ॥ ३५
 ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ।
 बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुपुवे तदा ।
 नौकया शुभया वीर महोर्मिणमरिंदम ॥ ३६
 चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ।
 स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ।
 शृङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम ॥ ३७
 तं दृष्ट्वा मनुजव्याघ्र मनुर्मत्स्यं जलार्णवे ।
 शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ ३८
 वटारकमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ।
 मनुर्मनुजशार्दूल तस्य शृङ्गे न्यवेशयत् ॥ ३९
 संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ।
 वेगेन महता नावं प्राकर्षलवणाम्भसि ॥ ४०

व्रसानां जङ्गमानाम् । इज्जं चलनशीलं वृक्षादि । नेज्जति पाषा-
 णादि । कालोऽन्तः ॥ ३० ॥ वटारका रज्जुः ॥ ३१ ॥
 यथोक्तानि द्विजैः पुरा इति श्रु. पाठः ॥ ३२ ॥ सच तांस्ता-

स ततार तया नावा समुद्रं मनुजेश्वर ।
 नृत्यमानमिवोर्मीभिर्गर्जमानमिवाम्भसा ॥ ४१
 क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ।
 घूर्णते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरंजय ॥ ४२
 नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ।
 सर्वं सलिलमेवासीत्स्वं द्यौश्च नरपुङ्गव ॥ ४३
 एवंभूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ।
 अदृश्यन्त सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यस्तथैव च ॥ ४४
 एवं बहून्वर्षगणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ।
 चकर्षातन्द्रितो राजंस्तस्मिन्सलिलसंचये ॥ ४५
 ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं भरतर्षभ ।
 तत्राकर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन ॥ ४६
 अथाब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन्ग्रहसञ्जनैः ।
 अस्मिन्निमवतः शृङ्गे नावं बध्नीत माचिरम् ॥ ४७
 सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ।
 नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा ॥ ४८
 तच्च नौबन्धनं नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ।
 ख्यातमद्यापि कौन्तेय तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ४९
 अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन्सहितस्तदा ।
 अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते ।
 मत्स्यरूपेण यूयं च मयाऽस्मान्मोक्षिता भयात् ५०
 मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानुषाः ।
 स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चेज्जं यच्च नेज्जति ॥ ५१
 तपसा चापि तीव्रेण प्रतिभाऽस्य भविष्यति ।
 मत्प्रसादात्प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ।
 इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः क्षणेनादर्शनं गतः ॥ ५२
 स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ।
 प्रमूढोऽभूत्प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ॥ ५३
 तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ।
 सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ ॥ ५४
 इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परिकीर्तितम् ।
 आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ॥ ५५

रयन्नावा इति श्रु. पाठः ॥ ४१ ॥ नवत्यधिकशततमो-
 ऽध्यायः ॥ १९० ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः ।

स सुखी सर्वपूर्णार्थः सर्वलोकमियान्नरः ॥ ५६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासापर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति कृतादियुगचतुष्टयधर्मकथनपूर्वकं प्रलयवर्णनम् ॥ १ ॥ तथा प्रलयजले परिप्लवता मार्कण्डेयेन वटशाखाशायिनः शिशुरूपस्य हरेरुदरान्तःप्रविश्य ब्रह्माण्डदर्शनपूर्वकं पुनर्बहिर्निर्गमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं तपस्विनम् ।
पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १
नैके युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा महामुने ।
न चापीह समः कश्चिदायुष्मान्दृश्यते तव ॥ २
वर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
न तेऽस्ति सदृशः कश्चिदायुषा ब्रह्मसत्तम ॥ ३
अथाऽन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्देवदानववर्जिते ।
त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसे ॥ ४
प्रलये चापि निर्वृत्ते प्रबुद्धे च पितामहे ।
त्वमेकः सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥ ५
चतुर्विधानि विप्रर्षे यथावत्परमेष्ठिना ।
वायुभूता दिशः कृत्वा विक्षिप्यापस्ततस्ततः ॥ ६
त्वया लोकगुरुः साक्षात्सर्वलोकपितामहः ।
आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ७
स्वप्नमाणमथो विप्र त्वया कृतमनेकशः ।
घोरेणाविश्य तपसा वेधसो निर्जितास्त्वया ॥ ८
नारायणाङ्गप्रख्यस्त्वं सांपरायेऽतिपथ्यसे ॥ ९
भगवाननेकशः कृत्वा त्वया विष्णोश्च विश्वकृत् ।
कर्णिकोद्धरणं दिव्यं ब्रह्मणः कामरूपिणः ।
रत्नालंकारयोगाभ्यां दृग्भ्यां दृष्टस्त्वया पुरा ॥ १०
तस्मात्त्वान्तको मृत्युर्जरा वा देहनाशिनी ।

न त्वां विशति विप्रर्षे प्रसादात्परमेष्ठिनः ॥ ११
यदा नैव रविर्नाग्निर्न वायुर्न च चन्द्रमाः ।
नैवान्तरिक्षं नैवोर्वी शेषं भवति किञ्चन ॥ १२
तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ १३
शयानममितात्मानं पद्मे पद्मनिकेतनम् ।
त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ १४
एतत्प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्वं वृत्तं द्विजोत्तम ।
तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वां हेत्वात्मिकां कथां ॥ १५
अनुभूतं हि बहुशस्त्वयैकेन द्विजोत्तम ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित्सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १६
मार्कण्डेय उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च ।
अव्यक्ताय सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ १७
य एष पृथुदीर्घाक्षः पीतवासा जनार्दनः ।
एष कर्ता विकर्ता च भूतात्मा भूतकृत्प्रभुः ॥ १८
अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमिति चोच्यते ।
अनादिनिधनं भूतं विश्वमव्ययमक्षयम् ॥ १९
एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
को ह्येनं पुरुषं वेत्ति देवा अपि न तं विदुः ॥ २०
सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निर्वृत्तं राजसत्तम ।

अनन्तरिक्षे लोके इति झ. पाठः ॥ ४ ॥ चतुर्विधानि जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानि ॥ ६ ॥ नारायणस्य अङ्कः स्थानं समीपं वा । तत्र प्रख्यः प्रख्यातः भगवद्भक्तैषुत्तमः । सांपराये परलोके अतिपथ्यसे *अत्यन्तं स्तूयसे । लोकैरिति शेषः ॥ ९ ॥ विष्णोर्ब्रह्मणः उपलब्धिस्थानत्वेन संबन्धिकर्णिकोद्धरणं कृत्वा योगकलया हृदयपुण्डरीकमुद्राख्येत्यर्थः । लया दृग्भ्यां भगवाननेकशोऽनेकवारं दृष्ट इत्यन्वयः । रत्नानि तत्त-
वन० ३९

जात्युत्कृष्टवस्तूनि तेषां अलंकारो निवारणक्रिया । परं वैराग्यमिति यावत् । योगः अभियोगोऽभ्यासः । वैराग्याभ्यासाभ्यामित्यर्थः ॥ १० ॥ तव त्वां न विशतीत्यपकृष्यते ॥ ११ ॥ शेषं अवशिष्टम् । पञ्चमहाभूतप्रलये सतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ एतत्सर्वं लया दृष्टमिति शेषः ॥ १५ ॥ स्वयंभुवे अजन्मने । पुरुषाय पूर्णाय । पुराणाय नित्यैकरूपाय । शाश्वताय अनादये । अव्ययाय नित्याय ॥ १७ ॥ येष पुरुषो वेद ज्ञेया अपि

आदितो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये ॥ २१
 चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
 तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥
 त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ।
 तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च ततः परं २३
 तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः ।
 तस्यापि द्विशती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥
 सहस्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतम् ।
 तस्य वर्षशतं सन्ध्या सन्ध्यांशश्च ततः परम् ॥ २५
 सन्ध्यासंध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ।
 क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्तते कृतं युगम् ॥ २६
 एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता ।
 एतत्सहस्रपर्यन्तमहो ब्राह्ममुदाहृतम् ॥ २७
 विश्वं हि ब्रह्मभवने सर्वतः परिवर्तते ।
 लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः ॥ २८
 अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ।
 सहस्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः ॥ २९
 यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ।
 व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ॥ ३०
 ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ।
 क्षत्रधर्मेण वाऽप्यत्र वर्तयन्ति युगक्षये ॥ ३१
 निवृत्तयज्ञस्वाध्याया दण्डाजिनविवर्जिताः ।
 ब्राह्मणाः सर्वभक्षाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ३२
 अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ।
 विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ॥ ३३
 बहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ।
 मृषानुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः ॥ ३४

इति झ. पाठः ॥ २० ॥ तावच्छती चतुःशती । सन्ध्या पूर्व-
 स्मिन् युगे उत्तरयुगधर्माणामुपसर्जनतया संक्रमः । सन्ध्यांश-
 स्तुत्तरस्मिन् पूर्वयुगधर्माणाम् । तथाविध उत्तरप्रकारत्रिशती-
 मितोयमेव पूर्वयुगापेक्षया सन्ध्यांश उत्तरयुगापेक्षया सन्ध्येति
 चोच्यते । तथाच कृतत्रेतयोः सन्ध्यासन्ध्यांशौ सप्तशती । त्रेता-
 द्वापरयोः पञ्चशती । द्वापरकल्योत्रिशती । कलिकृतयोस्तु
 पञ्चशतीति विज्ञेयम् । एवंच कृतस्यादौ चतुःशती कल्पपेक्षया
 सन्ध्यांशोपि कृतापेक्षया सन्ध्या । एवं सर्वत्र । तेन सन्ध्या-
 सन्ध्यांशोस्तुल्यं प्रमाणं भवति ॥ २२ ॥ तथा शूद्रधना-

आन्ध्राः शकाः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ।
 काम्भोजा बाह्लिकाः शूरास्तथाऽऽभीरा नरोत्तमाः ॥
 न तदा ब्राह्मणः कश्चित्स्वधर्ममुपजीवति ।
 क्षत्रियाश्चापि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ॥ ३६
 अल्पायुषः स्वल्पबलाः स्वल्पवीर्यपराक्रमाः ।
 अल्पसाराल्पदेहाश्च तथा सत्याल्पभाषिणः ॥ ३७
 बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दिशः ।
 युगान्ते समनुप्राप्ते वृथा च ब्रह्मवादिनः ॥ ३८
 भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्थवादिनः ।
 युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः ॥ ३९
 न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगन्धा विशांपते ।
 रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादुयोगिनः ॥ ४०
 बहुप्रजा इव देहा शीलाचारविवर्जिताः ।
 मुखभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ४१
 अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 केशशूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ४२
 अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ।
 अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायसाः ॥ ४३
 ब्रह्मवध्यानुलिप्तानां तथा मिथ्याभिशंसिनाम् ।
 नृपाणां पृथिवीपाल प्रतिगृह्णन्ति वै द्विजाः ४४
 लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः ।
 भिक्षार्थं पृथिवीपाल चञ्चूर्यन्ते द्विजैर्दिशः ॥ ४५
 करभारभयाद्धीता गृहस्थाः परिमोषकाः ।
 मुनिच्छन्नाकृतिच्छन्ना वाणिज्यमुपभुञ्जते ॥ ४६
 मिथ्या च नखरोमाणि धारयन्ति तदा द्विजाः ।
 अर्थलोभान्नरव्याघ्र वृथा च ब्रह्मचारिणः ॥ ४७
 आश्रमेषु वृथाचारः पानपा गुरुतल्पगाः ।

जैकाः इति थ. पाठः ॥ ३१ ॥ सत्येऽल्पं सत्याल्पम् ।
 सत्यवादोऽत्यन्तमल्प इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ वृथा अनुभवाभा-
 वात् ॥ ३८ ॥ मुखेभगाः प्रथमं मुखेनैव भगकार्यं कृत्वा
 पुरुषस्य काममुदीपयन्त्यः । अत्यन्तं रतात्वात् ॥ ४१ ॥
 अट्टमन्त्रं शिवो वेदो ब्राह्मणाश्च चतुष्पथाः । केशो भगं समा-
 ख्यातं शूलं तद्विक्रयं विदुरिति पूर्वेषां व्याख्यासंक्षेपः ॥ ४२ ॥
 मिथ्याधर्मः कपटधर्मः सएव ध्वजइव ख्यात्यर्थं ज्ञाप्यो येषां
 ते तथा चञ्चूर्यन्ते पीड्यन्ते । दिशः दिक्स्थाः जनाः ॥ ४५ ॥
 पानपाः मद्यपाः ॥ ४८ ॥

ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ॥ ४८
 'पारलौकिककार्येषु प्रमत्ता भृशनास्तिकाः ।'
 बहुपाषण्डसंकीर्णाः परान्नगुणवादिनः ।
 आश्रमा मनुजव्याघ्र न भवन्ति युगक्षये ॥ ४९
 यथर्तुवर्षा भगवान्न तथा पाकशासनः ।
 न चापि सर्वबीजानि सम्यग्रोहन्ति भारत ॥ ५०
 फलं धर्मस्य राजेन्द्र सर्वत्र परिहीयते ।
 हिंसाभिरामश्च जनस्तथा संपद्यतेऽशुचिः ।
 अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति चानघ ॥ ५१
 तदा च पृथिवीपाल यो भवेद्धर्मसंयुतः ।
 अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोस्ति कश्चन ॥
 भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्रीणते जनाः ।
 वणिजश्च नरव्याघ्र बहुमाया भवन्त्युत ॥ ५३
 धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान्वर्धते जनः ।
 धर्मस्य बलहानिः स्याद्धर्मश्च बलायते ॥ ५४
 अल्पायुषो दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तथा ।
 दीर्घायुषः समृद्धाश्च विधर्माणो युगक्षये ॥ ५५
 नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये ।
 अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत ॥ ५६
 संचयेन तथाऽल्पेन भवन्त्याढ्यमदान्विताः ।
 धनं विश्वासतो न्यस्तं मिथो भूयिष्ठशो नराः ५७
 हर्तुं व्यवसिता राजन्यापाचारसमन्विताः ।
 नैतदस्तीति मनुजा वर्तन्ते निरपत्रपाः ॥ ५८
 पुरुषादानि सत्त्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ।
 नगराणां विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते ॥ ५९
 सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च स्त्रियो गर्भधरा नृप ।
 दशद्वादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ॥ ६०
 भवन्ति षोडशे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ।
 आयुःक्षयो मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥ ६१
 क्षीणायुषो महाराज तरुणा वृद्धशीलिनः ।
 तरुणानां च यच्छीलं तद्बृद्धेषु प्रजायते ॥ ६२
 विपरीतास्तदा नार्यो वञ्चयित्वाऽर्हतः पतीन् ।
 व्युच्चरन्त्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च ॥ ६३

वीरपत्न्यस्तथा नार्यः संश्रयन्ति नराश्रुप ।
 भर्तारमपि जीवन्तमन्यान्यभिचरन्त्युत ॥ ६४
 तस्मिन्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते चायुषः क्षये ।
 अनादृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी ॥ ६५
 ततस्तान्यल्पसाराणि सत्त्वानि क्षुधितानि वै ।
 प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ६६
 ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप ।
 पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ६७
 यच्च काष्ठं तृणं चापि शुष्कं चार्द्रं च भारत ।
 सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ॥ ६८
 ततः संवर्तको बह्निर्वायुना सह भारत ।
 लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोषितम् ॥ ६९
 ततः स पृथिवीं भिच्चा प्रविश्य च रसातलम् ।
 देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ॥ ७०
 निर्दहन्नागलोकं च यच्च किञ्चित्क्षिताविह ।
 अधस्तात्पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् ॥ ७१
 ततो योजनविंशानां सहस्राणि शतानि च ।
 निर्दहत्यशिवो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ॥ ७२
 सदेवासुरगन्धर्व सयक्षोरगराक्षसम् ।
 ततो दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्विश्रुः ॥ ७३
 ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्मालाविभूषिताः ।
 उत्तिष्ठन्ति महामेघा नभस्यद्भुतदर्शनाः ॥ ७४
 केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसन्निभाः ।
 केचित्किञ्जल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ॥
 केचिद्धारिद्रसंकाशाः कारण्डवनिभास्तथा ।
 केचित्कमलपत्राभाः केचिद्विज्जुलसप्रभाः ॥ ७६
 केचित्पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ।
 केचिदञ्जनसंकाशाः केचिन्मकरसन्निभाः ॥ ७७
 विद्युन्मालापिनद्वाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ।
 घोररूपा महाराज घोरस्वननिनादिताः ॥ ७८
 ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति नभस्तलम् ।
 'गर्जन्तः पृथिवीपाल पृथिवीधरसन्निभाः ॥' ७९
 तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।

नगराणां नगरस्थानाम् ॥ ५६ ॥ आढ्योहमिति मदः आढ्य-
 मदः ॥ ५७ ॥ पुरुषादानि वृकव्याघ्रादीनि चैत्येषु देवतास्था-

नेषु ॥ ५९ ॥ अर्हतः योग्यान् ॥ ६३ ॥

आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ८०
 ततस्ते जलदा घोरा राविणः पुरुषर्षभ ।
 पर्वतान्प्लावयन्त्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ॥ ८१
 वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुंधराम् ।
 सुधोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ८२
 ततो द्वादशवर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे ।
 धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना महात्मना ८३
 ततः समुद्रः स्वां वेलामतिक्रामति भारत ।
 पर्वताश्च विदीर्यन्ते मही चापि विदीर्यते ॥ ८४
 सर्वतः सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम् ।
 संवेष्टयित्वा नश्यन्ति बायुवेगपराहताः ॥ ८५
 ततस्तं मारुतं घोरं स्वयंभूर्मनुजाधिप ।
 आदिः पद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ८६
 तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ॥ ८७
 निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे ।
 अनन्तरिक्षे लोकेऽसिन्ध्रमाम्येकोऽहमातुरः ॥ ८८
 एकार्णवे जले घोरे विचरन्पार्थिवोत्तम ।
 अपश्यन्सर्वभूतानि वैकुण्ठमगमं ततः ॥ ८९
 ततः सुदीर्घं गत्वाऽहं प्लवमानो धराधिप ।
 श्रान्तः कचिन्न शरणं लब्धवानस्म्यतन्द्रितः ९०
 ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन्सलिलसंनिधौ ।
 न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ॥ ९१
 शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ।
 पर्यङ्के पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तृते ॥ ९२
 उपविष्टं महाराज पद्मेन्दुसदृशाननम् ।
 फुल्लपद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत ॥ ९३
 ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहाभूत् ।
 कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते ॥ ९४
 तपसा चिन्तयन्श्चापि तं शिशुं नोपलक्ष्ये ।
 भूतं भव्यं भविष्यं च जानन्नपि नराधिप ॥ ९५
 अतसीपुष्पवर्णाभः श्रीवत्सकृतभूषणः ।
 साक्षाल्लक्ष्म्या इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ९६

ततस्तं सलिलं घोरं इति क. घ. पाठः ॥ ८६ ॥

ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः ।
 श्रीवत्सधारी द्युतिमान्वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ९७
 जानामि त्वां परिश्रान्तं तात विश्रामकाङ्क्षिणम् ।
 मार्कण्डेय महासत्त्वं यावदिच्छसि भार्गव ॥ ९८
 अभ्यन्तरं शरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम ।
 आस्वेह विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥ ९९
 ततो बालेन तेनैव मुक्तस्यासीत्तदा मम ।
 निर्वेदो जीविते दीर्घे मनुष्यत्वे च भारता ॥ १००
 ततो बालेन तेनास्यं सहसा विष्टं कृतम् ।
 तस्याहमवशो वक्त्रे दैवयोगात्प्रवेशितः ॥ १०१
 ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप ।
 सराष्ट्रनगराकीर्णां कृत्स्नां पश्यामि मेदिनीम् १०२
 गङ्गां शतद्रुं सीतां च यमुनामथ कौशिकीम् ।
 चर्मण्वतीं वेत्रवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ १०३
 सिन्धुं चैव विपाशां च नदीं गोदावरीमपि ।
 वसोकसारां नलिनीं नर्मदां चैव भारत ॥ १०४
 नदीं ताम्रां च वेणां च पुण्यतोयां शुभावहाम् ।
 सुवेणां कृष्णवेणां च इरामां च महानदीम् १०५
 वितस्तां च महाराज कावेरीं च महानदीम् ।
 'तुङ्गभद्रां कृष्णवेणीं कमलां च महानदीम् ।'
 शोणं च पुरुषव्याघ्र विशल्यां किंपुनामपि १०६
 एताश्चान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्तम ।
 परिक्रामन्प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः १०७
 ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् ।
 रत्नाकरमभिन्नं पयसोनिधिमुत्तमम् ॥ १०८
 ततः पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्यविराजितम् ।
 जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभम् १०९
 पश्यामि च महीं राजन्काननैरुपशोभिताम् ।
 'सर्वतवनद्वीपां निम्नगाशतसंकुलाम् ॥ ११०
 यजन्ते हि ततो राजन्ब्राह्मणा बहुभिर्मखैः ।
 क्षत्रियाश्च प्रवर्तन्ते सर्ववर्णानुरञ्जनैः ॥ १११
 वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप ।
 शुश्रूषायां च निरता द्विजानां वृषलास्तथा ११२

एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

ततः परिपतन् राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
 हिमवन्तं च पश्यामि हेमकूटं च पर्वतम् ॥ ११३
 निषधं चापि पश्यामि श्वेतं च रजतान्वितम् ।
 पश्यामि च महीपाल पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ११४
 मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलं चापि महागिरिम् ।
 पश्यामि च महाराज मेरुं कनकपर्वतम् ॥ ११५
 महेन्द्रं चैव पश्यामि विन्ध्यं च गिरिमुत्तमम् ।
 मलयं चापि पश्यामि पारियात्रं च पर्वतम् ॥ ११६
 एते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ।
 तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वे रत्नविभूषिताः ॥ ११७
 सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च पश्यामि मनुजाधिप ।
 पृथिव्यां यानि चान्यानि सत्त्वानि जगतीपते ।
 तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन्पर्यचरं तदा ॥ ११८
 कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः संचरन्दिशः ।
 शक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान्देवगणानहम् ॥ ११९
 साध्यान् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यान्गुह्यकान्पितरस्तथा ।
 सर्पान्नागान्सुपर्णांश्च वसून्पथिश्चिनावपि ॥ १२०
 गन्धर्वाप्सरसो यक्षानृषींश्चैव महीपते ।
 दैत्यदानवसङ्घांश्च नागांश्च मनुजाधिप ॥ १२१
 सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरशत्रवः ।
 यच्च किञ्चिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ १२२
 सर्वं पश्याम्यहं राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
 त्वरमाणः फलाहारः कृत्स्नं जगदिदं विभो ॥ १२३
 अन्तःशरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् ।
 न च पश्यामि यस्याहं देहस्यान्तं कदाचन ॥ १२४
 सततं धावमानश्च चिन्तयानो विशांपते ।
 'भ्रमंस्तत्र महीपाल यदा वर्षगणान्बहून् ।'
 आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः ॥ १२५
 ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा ।
 वरेण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥ १२६
 ततोऽहं सहसा राजन्वायुवेगेन निःसृतः ।
 महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात्पुरुषोत्तम ॥ १२७
 ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशांपते ।
 आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥ १२८

तेनैव बालवेषेण श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
 आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसम् ॥ १२९
 ततो मामब्रवीद्बालः स ग्रीतः प्रहसन्निव ।
 श्रीवत्सधारी द्युतिमान्पीतवासा महाद्युतिः ॥ १३०
 अपीदानीं शरीरेऽस्मिन्मामके मुनिसत्तम ।
 उषितस्त्वं परिश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीहि मे ॥ १३१
 मुहूर्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा ।
 मायानिर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥ १३२
 तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ।
 सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिर्विराजितौ ॥ १३३
 प्रयत्नेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ ।
 दृष्ट्वाऽपरिमितं तस्य प्रभावममितौजसः ॥ १३४
 विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य ह ।
 दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥ १३५
 तमहं प्राञ्जलिभूत्वा नमस्कृत्येदमब्रवम् ।
 ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां चैतां तवोत्तमाम् ॥
 आस्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरे भगवंस्तव ।
 दृष्टवानखिलाँल्लोकान्समस्तान्जठरे हि ते ॥ १३७
 तव देव शरीरस्था देवदानवराक्षसाः ।
 यक्षगन्धर्वनागाश्च जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १३८
 त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ।
 द्रुतमन्तःशरीरे ते सततं परिवर्तिनः ॥ १३९
 निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो ।
 यतिष्ये पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वाऽहमनिन्दितं ॥ १४०
 इह भूत्वा शिशुः साक्षात्किं भवानवतिष्ठते ।
 पीत्वा जगदिदं सर्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १४१
 किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
 कियन्तं च त्वया कालमिह स्थेयमर्दिमम् ॥ १४२
 एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया ।
 त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथम् ।
 महद्ध्येतदचिन्त्यं च यदहं दृष्टवान्प्रभो ॥ १४३
 इत्युक्तः स मया श्रीमान्देवदेवो महाद्युतिः ।
 सान्त्वयन्मामिदं वाक्यमुवाच वदतांवरः ॥ १४४

द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

हरिणा मार्कण्डेयं प्रति स्वमाहात्म्यकथनपूर्वकमन्तर्धानम् ॥ १ ॥ मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन् प्रति कृष्णस्य सर्वोत्तमत्व-
प्रतिपादनेन तं प्रति शरणागमनचोदना ॥ २ ॥ कृष्णेन तेषां समाश्वासनम् ॥ ३ ॥

देव उवाच ।

कामं देवाऽपि मां विप्र न हि जानन्ति तत्त्वतः ।
त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहम् ॥ १ ॥
पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मां चैव शरणं गतः ।
ततो दृष्टोऽसि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ॥ २ ॥
आपो नारा इति प्रोक्तास्तासां नाम कृतं मया ।
तेन नारायणोऽप्युक्तो मम तत्त्वयनं सदा ॥ ३ ॥
अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ ४ ॥
अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः ।
अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५ ॥
अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६ ॥
अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
द्यौर्मूर्धा मे दिशः श्रोत्रे तथाऽऽपः स्वेदसंभवाः ।
सकलं च नभः कार्यो वायुर्मनसि मे स्थितः ॥ ७ ॥
मया क्रतुशतैरिष्टं बहुभिस्त्वाप्तदक्षिणैः ।
यजन्ते वेदविदुषो मां देवसदने स्थितम् ॥ ८ ॥
पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ।
यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगीषया ॥ ९ ॥
चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ।
शेषो भूत्वाऽहमेवैतां धारयामि वसुंधराम् ॥ १० ॥
वाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ।
मज्जमाना जले विप्र वीर्येणासीत्समुद्धृता ॥ ११ ॥
अग्निश्च बडबावक्रे भूत्वाऽहं द्विजसत्तम ।
पित्राम्यापः सदा विद्वंस्ताश्चैव विसृजाम्यहम् ॥ १२ ॥
ब्रह्म वक्रं भुजौ क्षत्रमूरू मे संस्थिता विशः ।
पादौ शूद्रा भवन्तीमे विक्रमेण क्रमेण च ॥ १३ ॥
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ।
मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च ॥ १४ ॥

ते त्वया ॥ २ ॥

यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो मुमुक्षवः ।
कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसंज्ञा वीतकल्मषाः ॥ १५ ॥
सत्त्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ।
मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते ॥ १६ ॥
अहं संवर्तको वह्निरहं संवर्तको यमः ।
अहं संवर्तकः सूर्यस्त्वहं संवर्तकोऽनिलः ॥ १७ ॥
तारारूपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ।
मम रूपाण्यथैतानि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ॥ १८ ॥
रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशः ।
वसनं शयनं चैव विलयं चैव विद्धि मे ॥ १९ ॥
मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्यार्थसिद्धये ।
कामं क्रोधं च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ।
ममैव विद्धि रोमाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥ २० ॥
प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्म शोभनम् ।
सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २१ ॥
मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ।
मयाऽभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥ २२ ॥
सम्यग्वेदमधीयाना यजन्ते विविधैर्मखैः ।
शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥ २३ ॥
प्राप्तुं न शक्यो यो विद्वन्नरैर्दुष्कृतकर्मभिः ।
लोभाभिभूतैः कृपणैरनार्यैरकृतात्मभिः ॥ २४ ॥
तस्मान्महाफलं विद्धि पदं सुकृतकर्मणः ।
सुदुष्प्रापं विमूढानां मार्गं योगैर्निषेवितम् ॥ २५ ॥
यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ २६ ॥
दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमैः ।
राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन्यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः ॥ २७ ॥
तदाऽहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणाम् ।
प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् ॥ २८ ॥
सृष्ट्वा देवमनुष्यांस्तु गन्धर्वोरगराक्षसान् ।
स्थावराणि च भूतानि संहाराम्यात्ममायया ॥ २९ ॥

कर्मकाले पुनर्देहमनुचिन्त्य सृजाम्यहम् ।
 आविश्य मानुषं देहं मर्यादाबन्धकारणात् ॥३०
 श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतस्त्रेतायुगे मम ।
 श्यामो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ३१
 त्रयो भागा ह्यधर्मस्य तस्मिन्काले भवन्ति च ।
 'यदा भवति मे वर्णः कृष्णो वै द्विजसत्तम' ३२
 अन्तकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वाऽतिदारुणः ।
 त्रैलोक्यं नाशयाम्येकः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ३३
 अहं त्रिवर्त्मा विश्वात्मा सर्वलोकसुखावहः ।
 अजितः सर्वगोऽनन्तो हृषीकेश उरुक्रमः ।
 कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मब्रह्मरूपकम् ॥ ३४
 शमनं सर्वभूतानां सर्वकालकृतोद्यमम् ।
 एवं प्रणिहितः सम्यङ्प्रायया मुनिसत्तम ।
 सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ॥ ३५
 सर्वलोके च मां भक्ताः पूजयन्ति च सर्वशः ॥
 यच्च किञ्चित्त्वया प्राप्तं मयि क्लेशात्मकं द्विज ।
 सुखोदयाय तत्सर्वं श्रेयसे च तवानघ ॥ ३७
 यच्च किञ्चित्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
 विहितः सर्वथैवासौ ममात्मा भूतभावनः ॥ ३८
 अर्धं मम शरीरस्य सर्वलोकपितामहः ।
 अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ३९
 यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्तनम् ।
 तावत्स्वपिमि विश्वात्मा सर्वलोकपितामहः ॥४०
 एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम ।
 अशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ४१
 मया च दत्तो विप्राग्र्य वरस्ते ब्रह्मरूपिणा ।
 असकृत्परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४२
 सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
 विरुबोसि मया ज्ञातस्ततस्ते दर्शितं जगत् ॥४३
 अभ्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोसि यदा मम ।
 दृष्ट्वा लोकं समस्तं च विस्मितो नावबुध्यसे ॥४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

ततोसि वक्राद्विप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया ।
 आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्ज्ञेयोपि सुरासुरैः ४५
 यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्येत महातपाः ।
 तावच्चमिह विप्रर्षे विस्रब्धश्चर वै सुखम् ॥ ४६
 ततो विबुद्धे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे ।
 एकीभूतः प्रवेक्ष्यामि शरीराणि द्विजोत्तम ॥ ४७
 आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।
 लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजङ्गमम् ॥ ४८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
 प्रजाश्रेयाः प्रपश्यामि विचित्रा विविधाः कृताः ॥
 एवं दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ।
 आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतांवर ॥ ५०
 यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मायतेक्षणः ।
 स एष पुरुषव्याघ्र संबन्धी ते जनार्दनः ॥ ५१
 अख्यैव वरदानाद्वि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
 दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं मम ॥ ५२
 स एष कृष्णो वाष्पेयः पुराणपुरुषो विभुः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ५३
 एष धाता विधाता च संहर्ता चैव शाश्वतः ।
 श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥५४
 दृष्ट्वेमं दृष्ट्वाप्रवरं स्मृतिर्माभियमागता ।
 आदिदेवमयं जिष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५५
 सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
 गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ ५६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्ताश्च ते पार्था यमौ च पुरुषर्षभौ ।
 द्रौपद्या सहिताः सर्वे नमश्चक्रुर्जनार्दनम् ॥ ५७
 स चैतान्पुरुषव्याघ्र साम्ना परमवल्लुना ।
 सान्त्वयामास मानार्हो मन्यमानो यथाविधि ५८

त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति कलौ भविष्यल्लोकवृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥ कलियुगान्ते कल्कित्वेनावतरिष्यता हरिणा दुष्टजन-
संहारः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।
पुनः पप्रच्छ सामात्यो भविष्यां जगतो गतिम् १
युधिष्ठिर उवाच ।
आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतांवर ।
मुने भार्गव यद्वृत्तं युगादौ प्रभवाप्ययौ ॥ २
अस्मिन्कलियुगे त्वस्ति पुनः कौतूहलं मम ।
समाकुलेषु धर्मेषु किंनु शेषं भविष्यति ॥ ३
किंवीर्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः ।
किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ४
कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ।
विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ ५
इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ।
रमयन्वृष्णिशार्दूलं पाण्डवांश्च महानृषिः ॥ ६
शृणु राजन्मया दृष्टं यत्पुरा श्रुतमेव च ।
अनुभूतं च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ॥ ७
भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।
कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥ ८
कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः ।
वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्ये भरतर्षभ ॥ ९
अधर्मपादविद्वस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।
त्रेतायां द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते ॥ १०
त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ।
तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ ११
चतुर्थीशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ।
आयुर्वीर्यं मनो बुद्धिर्वैलं तेजश्च पाण्डव ॥ १२
मनुष्याणामनुयुगं हसन्तीति निबोध मे ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ॥ १३

शेषं जगद्भविष्यति उत्कर्षं प्राप्स्यति ॥ ३ ॥ काष्ठां अव-
धिम् । कृतं कृतयुगम् ॥ ५ ॥ कलुषं कलिम् ॥ ८ ॥ निर्व्या-
जश्च ब्रह्महीनः । उपाधिवर्जितः लोभादिहीनः । वृष इव चतुष्पात्
॥ ९ ॥ अर्धेनाधर्मेण ॥ १० ॥ धर्मवैतंसिकाः धर्मजालिकाः

व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः ।
सत्यं संक्षेप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ॥ १४
सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति ।
आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्यन्त्युपशिक्षितुम् ॥ १५
विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोप्यभिभविष्यति ।
लोभमोहपरा मूढाः कामासक्ताश्च मानवाः ॥ १६
वैरवद्वा भविष्यन्ति परस्परवधैषिणः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्ते परस्परम् ॥ १७
शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः ।
अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्त्या न संशयः
ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते ।
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः ॥ १९
भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ।
मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम् ॥ २०
गोषु नष्टासु पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः ।
तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१
अन्योन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः ।
अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २२
सरिच्छीरेषु कुहालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः ।
ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३
श्राद्धे दैवे च पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः ।
तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् ॥ २४
पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च ।
अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २५
न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।
न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः ।
निम्नेष्वीहां करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः ॥ २६
निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः ।

धर्मजालं विस्तार्य लोकान्वञ्चयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अन्त्या
इति । चाण्डालाः क्षत्रियादिकर्म क्षत्रियादयश्चाण्डालकर्म क-
रिष्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ शाणी शणसूत्रजा प्रवराशाटीति
ख. पाठः ॥ १९ ॥ निम्नेषु हीनेषु कर्मसु ॥ २६ ॥

एकहायनवत्सांश्च बाहयिष्यन्ति मानवाः ॥ २७
 पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा ।
 'स्त्रियोऽपि पतिपुत्रादीन्वधिष्यन्ति युगक्षये ।'
 निरुद्वेगो बृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते ॥ २८
 म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं दानवर्जितम् ।
 भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा ॥ २९
 प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि ।
 विधवानां च विचानि हरिष्यन्तीह मानवाः ३०
 स्वल्पवीर्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः ।
 तत्कथादानसंतुष्टाः शिष्टानामपि बान्धवाः ॥ ३१
 परिग्रहं करिष्यन्ति मायाचारपरिग्रहाः ।
 संघातयन्तः कौन्तेय राजानः पापबुद्धयः ॥ ३२
 परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
 भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः ३३
 अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहंकारदर्पिताः ।
 केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३४
 आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चापि धनानि च ।
 भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ॥ ३५
 न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ।
 स्वयंग्रहा भविष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ॥ ३६
 राजानश्चाप्यसंतुष्टाः परार्थान्मूढचेतसः ।
 सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३७
 म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः ।
 हस्तो हस्तं परिमुषेद्युगान्ते समुपस्थिते ॥ ३८
 सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
 स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः ॥ ३९
 भीरुस्तथा शूरमानी शूरा भीरुविषादिनः ।
 न विश्वसन्ति चान्योन्यं युगान्ते पर्युपस्थिते ४०
 नैकभार्यं जगत्सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम् ।
 अधर्मो वर्धते तत्र न तु धर्मः प्रवर्तते ॥ ४१

पापाचारपरिग्रहा इति ध. पाठः ॥ ३२ ॥ परार्थान्परधनानि ॥ ३७ ॥
 हस्तो हस्तं परिमुषेद्वस्तवदेकोदरजोपि भ्राता भ्रातरं वधयेदेव
 ॥ ३८ ॥ एकाहार्यं युगं सर्वमिति झ. पाठः । एकाहार्यं एक-
 विधमेव मांसशाकादिकमाहारमर्हतीति तथा । भक्ष्याभक्ष्यवि-
 भागो नास्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एकवर्णः वर्णविभागनाशनात्

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या नशिष्यन्ति जनाधिप ।
 एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ॥ ४२
 न क्षंस्यति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
 भार्याश्च पतिशुश्रूषां न करिष्यन्ति संक्षये ॥ ४३
 ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ।
 तान्देशान्संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४४
 खैराहाराश्च पुरुषा योषितश्च विशापते ।
 अन्योन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४५
 म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ।
 श्राद्धे न देवान् पितृस्तर्पयिष्यन्ति मानवाः ॥ ४६
 न कश्चित्कस्यचिच्छ्रोता न कश्चित्कस्यचिद्गुरुः ।
 तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति जनाधिप ॥ ४७
 परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
 ततः प्राणान्विमोक्ष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ४८
 पञ्चमे वाऽथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
 सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा ॥ ४९
 पत्यौ स्त्री तु तदा राजन्पुरुषो वा स्त्रियं प्रति ।
 युगान्ते राजशार्दूल न तोषमुपयास्यति ॥ ५०
 अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ।
 न कश्चित्कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये ॥ ५१
 अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ५२
 म्लेच्छाचाराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ।
 भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः ५३
 क्रयविक्रयकाले च सर्वः सर्वस्य वञ्चनम् ।
 युगान्ते भरतश्रेष्ठ वित्तलोभात्करिष्यति ॥ ५४
 ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ।
 आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते समुपस्थिते ॥ ५५
 स्वभावात्क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशंसिनः ।
 भवितारो जनाः सर्वे संग्राप्ते तु युगक्षये ॥ ५६

॥ ४२ ॥ न रक्षति पिता पुत्रमिति ध. पाठः ॥ ४३ ॥ खैरा-
 चाराश्चेति झ. पाठः ॥ ४५ ॥ प्रजास्यन्ति प्रजाः जनयि-
 ष्यन्ति ॥ ४९ ॥ ज्ञानानि ज्ञेयस्वरूपाणि ॥ ५५ ॥ श्रान्योन्य-
 मभिशङ्किता इति ध. पाठः ॥ ५६ ॥

आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः ।
 भविता संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् ५७
 तथा लोभाभिभूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ।
 ब्राह्मणांश्च हनिष्यन्ति ब्राह्मणस्योपभोगिनः ॥ ५८
 हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलादिताः ।
 त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् ५९
 जीवितान्तकराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ।
 यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेप्यते युगम् ॥ ६०
 आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान्विषमाणि च ।
 प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्ग्रह ॥ ६१
 दस्युभिः पीडिता राजन्काका इव द्विजोत्तमाः ।
 कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ॥ ६२
 धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंक्षये ।
 विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः ॥ ६३
 शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्युपासकाः ।
 श्रोतारश्च भविष्यन्ति ग्रामाण्येन व्यवस्थिताः ६४
 विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ।
 एङ्कान्पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
 शूद्राश्च प्रभविष्यन्ति न द्विजा युगसंक्षये ॥ ६५
 आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च ।
 देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ॥ ६६
 एङ्कचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता ।
 भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥ ६७
 यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ।
 भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्यते युगम् ६८
 पुष्पं पुष्पे यदा राजन्फले वा फलमाश्रितम् ।
 प्रजास्यति महाराज तदा संक्षेप्यते युगम् ॥ ६९
 अकालवर्षी पर्जन्यो भविष्यति गते युगे ।
 अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः ७०
 विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह ।
 मही म्लेच्छजनाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ॥

संक्षयो लोक इति ध. पाठः ॥ ५७ ॥ वृषलादिताः शूद्रपीडिताः ॥ ५९ ॥ संक्षेप्यते नाशं गमिष्यति ॥ ६० ॥ काका इव सर्वतः शङ्किनः नीचवृत्त्युपजीविनो वा ॥ ६२ ॥ एङ्कान् अस्थङ्कितानि कुञ्चयानि । जालुकान्पूजयिष्यन्तीति क. ध. पाठः

करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश ।
 'अन्यायवर्तिनश्चापि भविष्यन्ति नराधिपाः ॥' ७२
 निर्विशेषा जनपदास्तथा विष्टिकरादिताः ।
 आश्रमानुपलप्यन्ति फलमूलोपजीविनः ॥ ७३
 एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ।
 'ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः परित्यक्ष्यन्ति सत्क्रियाम्'
 न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः ॥ ७४
 आचार्योपनिधिश्चैव भर्त्स्यते तदनन्तरम् ।
 अर्थयुक्त्या प्रवात्स्यन्ति मित्रसंबन्धिवान्धवाः ७५
 अभावः सर्वभूतानां युगान्ते संभविष्यति ।
 दिशः प्रज्वलिताः सर्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च ७६
 प्रधूपितानि ज्योतींषि वाताः पर्याकुलास्तथा ।
 उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः ॥ ७७
 षड्विंशत्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ।
 तुमुलाश्चापि निर्हादा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः ।
 कबन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमने तदा ॥ ७८
 अकालवर्षी भगवान्भविष्यति सहस्रदृक् ।
 सस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ७९
 अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः ।
 भर्तृणां वचने चैव न स्थास्यन्ति ततः स्त्रियः ८०
 पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये ।
 सूदयिष्यन्ति च पतीन्स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः ८१
 अपर्वणि महाराज सूर्यं राहुरूपैष्यति ।
 युगान्ते हुतभुक्कापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ८२
 पानीयं भोजनं चापि याचमानास्तदाऽध्वगाः ।
 न लप्यन्ते निवासं च निरस्ताः पथि शेरते ८३
 निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ।
 रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ८४
 मित्रसंबन्धिनश्चापि संत्यक्ष्यन्ति नरास्तदा ।
 जनं परिजनं चापि युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८५
 अथ देशान्दिशश्चापि पत्तनान्यापणानि च ।

॥ ६५ ॥ निर्विशेषाः तुल्याचारवेधाः । विष्टिकराः सृतिमदस्वाकारयन्ति ते ॥ ७३ ॥ आचार्योपनिधिः निर्वर्धनः भर्त्स्यते धिक्क्रियते । अर्थयुक्त्या धनयोगेन ननु स्नेहेन धर्मेण वा ॥ ७५ ॥ कबन्धान्तर्हितः राह्वन्तर्हितः ॥ ७८ ॥

क्रमशः संलपिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८६
 हा तात हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः ।
 विक्रोशमानश्चान्योन्यं जनो गां पर्यटिष्यति ८७
 'भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाः प्राकृतप्रियाः ।
 पाषण्डजनसंकीर्णा भविष्यन्ति युगक्षये ॥' ८८
 ततस्तुमुलसंधाते वर्तमाने युगक्षये ।
 द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ॥ ८९
 ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पुनर्लोकविवृद्धये ।
 भविष्यति पुनर्दैवमनुकूलं यदृच्छया ॥ ९०
 यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।
 एकराशौ समेप्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ॥ ९१
 कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
 प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ।

क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् ॥ ९२
 कल्की विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रचोदितः ।
 उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ९३
 संभूतः संभलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ।
 'महात्मा वृत्तसंपन्नः प्रजानां हितकृन्नृप ॥' ९४
 मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ।
 उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च ९५
 स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ।
 स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ ९६
 उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः ।
 संक्षेपको हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ॥ ९७
 स सर्वत्र गतान्क्षुद्रान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 उत्सादयिष्यति तदा सर्वम्लेच्छगणान्द्विजः ॥ ९८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

मार्कण्डेयेन शुद्धिष्टिरप्रति कृतयुगवृत्तान्तकथनपूर्वकं धर्माचरणचोदना ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् ।
 वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति ॥ १
 स्थापयित्वा च मर्यादाः स्वयंभुविहिताः शुभाः ।
 पुनः पुण्ययशःकर्म जरया संश्रयिष्यति ॥ २
 तच्छीलमनुवर्त्यन्ति मनुष्या लोकवासिनः ।
 विप्रैश्चोरक्षये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ३
 कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च ।
 स्थापयन्दिजशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ४
 संस्तूयमानो विप्रेन्द्रैर्मनयानो द्विजोत्तमान् ।
 कल्की चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे रतः ॥ ५

हा मातस्तात पुत्रेति तास्ता वाचः सुदारुणाः ।
 विक्रोशमानान्नुभृशं दस्यून्नेष्यति संक्षयम् ॥ ६
 ततोऽधर्मविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत ।
 भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ॥ ७
 आरामाश्चैव चैत्याश्च तटाकावसथास्तथा ।
 पुष्करिण्यश्च विविधा देवतायतनानि च ॥ ८
 यज्ञक्रियाश्च विविधा भविष्यन्ति कृते युगे ।
 ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ॥ ९
 आश्रमा हतपाषण्डाः स्थिताः सत्ये जनास्तदा ।
 जायन्ति सर्वभूतानि शुध्यमानानि चैव हि ॥ १०
 सर्वेष्वृतुषु राजेन्द्र सर्वं सस्यं भविष्यति ।

यदेति । गुरुसूर्यचन्द्राः यदा युगपत्पुण्यनक्षत्रमेप्यन्ति तदा
 कृतयुगप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ संभूतः शंभलग्रामे इति ध.
 पाठः ॥ १४ ॥ त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

कल्पयिष्यति दास्यति ॥ १ ॥ वनं पुण्ययशः कर्मारमणीयं
 प्रवेक्ष्यति । इति श्र. पाठः ॥ २ ॥ विप्रैर्हेतुभिः कृतयुगे ॥ ३ ॥
 कृष्णाजिनानि ब्रह्मचारिपरिधेयानि । तेन सर्वाणि ब्राह्मणक-

मोणि लक्ष्यन्ते । शक्तीरित्यादिना राजधर्माः । स्थापयन् ब्रह्म-
 क्षत्रयोर्धर्मव्यवस्थां चक्रे इति भावः ॥ ४ ॥ प्रयन्ति सर्वबीजानि
 रोप्यमाणानि चैव हेति श्र. पाठः । तत्र प्रयन्ति नश्यन्ति ।
 बीजानि संस्काराः रोप्यमाणानि क्रियमाणैः कर्मभिर्दृढं संपा-
 द्यमानान्यपि ज्ञानबलान्नश्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ॥ ११
 जपयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः ।
 पालयिष्यन्ति राजानो धर्मेणेमां वसुंधराम् ॥ १२
 व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते युगे ।
 षट्कर्मनिरता विप्राः क्षत्रिया रक्षणे रताः ॥ १३
 शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वर्णत्रयस्य च ।
 एष धर्मः कृतयुगे त्रेतायां द्वापरे तथा ॥ १४
 पश्चिमे युगकाले च यः स ते संप्रकीर्तितः ।
 सर्वलोकस्य विदिता युगसङ्ख्या च पाण्डव ॥ १५
 एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ।
 वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १६
 एवं संसारमार्गा मे बहुशश्चिरजीविनः ।
 दृष्टाश्चैवानुभूताश्च किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १७
 इदं चैवापरं भूयः सह भ्रातृभिरच्युत ।
 धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम ॥ १८
 न तेऽन्यथाऽत्र विज्ञेयो धर्मो धर्मभृतांवर ।
 धर्मात्मा हि सुखं राजन्प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १९
 निबोध च शुभां वार्णीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
 न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ।
 ब्राह्मणः कुपितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो नृपः ।
 उवाच वचनं धीमान्परमं परमद्युतिः ॥ २१
 'एतच्छ्रुत्वा मया किं स्यात्कर्तव्यं मुनिसत्तम ।
 कथं चायं जितो लोको रक्षितव्यो भविष्यति ॥ २२
 कस्मिन्धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता मुने ।
 कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।
 दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
 अपत्यानामिव स्नेहात्प्रजानां रक्षणे रतः ॥ २४
 चर धर्मं त्यजाधर्मं पितृन्पूर्वाननुसर ।
 प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभूत्सम्यग्ज्ञानेन तज्जय ॥ २५
 अलं ते मानमाश्रित्य सततं प्रियवाग्भव ।
 विजित्य पृथिवीं सर्वा मोदमानः सुखी भव २६
 एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ।
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदतीतानागतं भुवि ॥ २७
 तस्मादिमं परिक्षेशं त्वं तात हृदि मा कृथाः ।
 प्राज्ञास्तात न मुह्यन्ति कालेनापि प्रपीडिताः २८
 एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् ।
 मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनापि प्रचोदिताः २९
 मा च तेऽत्र विशङ्का भूद्यन्मयोक्तं तवानघ ।
 अतिशङ्क्य वचो ह्येतद्भ्रमलोपो भवेत्तव ॥ ३०
 जातोसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ।
 कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥ ३१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 यच्चयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ।
 तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ ३२
 न मे लोभोस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः ।
 करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा तु वचनं तस्य पाण्डवस्य यशस्विनः ।
 संहृष्टाः पाण्डवा राजन्सहिता शार्ङ्गधन्वना ॥ ३४
 विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्रासन्समागताः ।
 तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
 विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणमाहात्म्यप्रतिपादकमण्डूकोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ इक्ष्वाकुवंशजेन परीक्षिता-
मकेन राज्ञा मृगयार्थं वनं प्रविष्टेन उदकादर्शनरूपसमयकरणेन मण्डूककन्यायाः परिणयः ॥ २ ॥ राज्ञा समयातिरुद्धने
तया जले निमज्जनम् ॥ ३ ॥ तदन्वेषणाय राज्ञा मण्डूकहनने तापसरूपिणा मण्डूकराजेन तन्निवारणेन तस्याः स्वपुत्री-
त्वकथनादिपूर्वकं पुनस्तस्मै तस्याः प्रदानम् ॥ ४ ॥ मार्कण्डेयेन मण्डूकपुत्र्याः पुत्रयोः शलदलयोर्वृत्तकथनपूर्वकं वाम-
देवमुनिमाहात्म्यकथनम् ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव ब्राह्मणमाहात्म्यं वक्तुमर्हसीत्यब्रवी-
त्पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥

अथाचष्टमार्कण्डेयोऽपूर्वमिदं श्रूयतां ब्राह्मणा-
नां चरितम् ॥ २ ॥

अयोध्यायामिक्ष्वाकुकुलोद्ब्रह्मः पार्थिवः परीक्षि-
न्नाम मृगयामगमत् ॥ ३ ॥

स एकोऽश्वेन मृगमन्वसरत् मृगो दूरमपाहरत्
॥ ४ ॥

अध्वनि जातश्रमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्चैकसिन्दे-
शे नीलं गहनं वनषण्डमपश्यत् ॥ ५ ॥

तस्याविशेषतो वनषण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं
सरो दृष्ट्वा साश्च एव व्यगाहत ॥ ६ ॥

अथाश्वस्तः स विसृष्टालमश्वायाग्रतो निक्षि-
प्य पुष्करिणीतीरे संविवेश ततः शयानो मधुरं गी-
तमशृणोत् ॥ ७ ॥

स श्रुत्वाऽचिन्तयन्नेह मनुष्यगतिं पश्यामि क-
स्य खल्वयं गीतशब्द इति ॥ ८ ॥

अथापश्यत्कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाण्य-
वचिन्वतीं गायन्तीं च अथ सा राज्ञः समीपे प-
र्यक्रामत् ॥ ९ ॥

तामब्रवीद्राजा कस्यासि भद्रे का वा त्वमिति
सा प्रत्युवाच कन्याऽस्मीति तां राजोवाचार्थी
त्वयाऽहमिति ॥ १० ॥

अथोवाच कन्या समयेनाहं शक्या त्वया ल-
ब्धुं नान्यथेति राजा तां समयमपृच्छत् मण्डूकरा-
जस्य कः समय इति ततः कन्येदमुवाच नोदकं
मे दर्शयितव्यमिति ॥ ११ ॥

स राजा तां बाढमित्युक्त्वा तां समागम्य
तयासह तत्र तस्थौ ॥ १२ ॥

ततस्तत्रैवासीने राजनि सा सेनाऽन्वगच्छत्
॥ १३ ॥

पदेनानुपदं दृष्ट्वा राजानं परिवार्यातिष्ठत
अथ पर्याश्वस्तश्च राजा तयैव सह शिबिकया
प्रायादविषादः स्वनगरमनुप्राप्य रहसि तया
रममाणो न कांश्चिदपश्यत् ॥ १४ ॥

अथ प्रधानामात्योऽभ्याशचरास्तस्य स्त्रियो-
ऽपृच्छत् ॥ १५ ॥

किमत्र प्रयोजनं वर्तते इत्यथानुवंस्ताः स्त्रियः
॥ १६ ॥

अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र नीयत इत्य-
थामात्योऽनुदकं वनं कारयित्वोदारवृक्षं बहुपु-
ष्पफलमूलं तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वापीं
गूढां सुधोपलिप्तां स रहस्युपगम्य राजानमब्रवीत्
॥ १७ ॥

वनमिदमुदारमनुदकं साध्वत्र सहैतया गम्य-
तामिति ॥ १८ ॥

स तस्य वचनात्तयैव सह देव्या तद्वनं प्रावि-
शत्स कदाचित्तस्मिन्कानने रम्ये तयैव स व्यवा-
हरदथक्षुत्तृष्णादितः श्रान्तोऽतिमुक्तागारमपश्यत्
॥ १९ ॥

तत्प्रविश्य राजा सह प्रियया सुसंस्कृतां विमलां
सलिलपूर्णां वापीमपश्यत् ॥ २० ॥

दृष्ट्वैव च तां तस्याश्च तीरे सहैव तया देव्याऽ-
वातिष्ठत् ॥ २१ ॥

अथ तां देवीं स राजाऽब्रवीत्साध्ववतर वापी-
सलिलमिति सा तद्वचः श्रुत्वाऽवतीर्य वापीं
न्यमञ्जन्न पुनरुदकादुदमज्जत् ॥ २२ ॥

तां स मृगयमाणो राजा नापश्यद्वापीमथ
निःस्त्राव्य मण्डूकं श्वभ्रमुखे दृष्ट्वा क्रुद्ध आज्ञाप-
यामास स राजा ॥ २३ ॥

सर्वमण्डूकवधः क्रियतामिति यो मयाऽर्थी
स मां मृतमण्डूकोपायनमादायोपतिष्ठेदिति
॥ २४ ॥

अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु
मण्डूकान्भयमाविवेश ते भीता मण्डूकराज्ञे यथा-
वृत्तं न्यवेदयन् ॥ २५ ॥

ततो मण्डूकराद् तापसवेषधारी राजानमभ्य-
गच्छदुपेत्य चैनमुवाच ॥ २६ ॥

मा राजन्क्रोधवशं गमः प्रसादं कुरु नार्हसि
मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति श्लोकौ
चात्र भवतः ॥ २७ ॥

मा मण्डूकाञ्जिघांसीस्त्वं कोपं संधारयाच्युत ।
प्रक्षिपन्ति वधाद्रेका जनानां परिजानताम् २८
प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसे ।
अलं कृत्वा तवाधर्मं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते ॥ २९ ॥

तमेवंवादिनमिष्टजनवियोगशोकपरीतात्मा
राजाऽथोवाच ॥ ३० ॥

न हि क्षम्यते तन्मया हनिष्याम्येतानेतैर्दु-
रात्मभिः प्रिया मे भक्षिता सर्वथैव मे वध्या
मण्डूका नार्हसि विद्वन्मासुपरोद्धुमिति ॥ ३१ ॥

स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच
प्रसीद राजन्नहमायुर्नाम मण्डूकराजो मम सा दु-
हिता सुशोभना नाम तस्या हि दौःशील्यमेतद्व-
हवस्तया राजानो विप्रलब्धपूर्वा इति ॥ ३२ ॥

प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम् इति श्र. पाठः ।
धनोद्रेकः श्रीतपसोत्कर्षः ॥ ३८ ॥ प्रतिजानीहि निश्चयं
कुरु । प्राप्य प्राप्य मृत्युम् । क्रोधं स्त्रीशोकजम् । अलं

तमब्रवीद्राजा या सा तव दुहिता तया सम-
र्थी सा मे दीयतामिति ॥ ३३ ॥

अथैनां राज्ञे पिताऽदादब्रवीच्चैनामेनं राजानं
शुश्रूषस्वेति ॥ ३४ ॥

स एवमुक्त्वा दुहितरं क्रुद्धः शशाप यस्मा-
त्त्वया राजानो विप्रलब्धा बहवस्तस्मादब्रह्मण्यानि
तवापत्यानि भविष्यन्त्यानृतिकत्वात्तवेति ॥ ३५ ॥

स च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणि-
बद्धहृदयो लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षवाष्पस-
न्दिग्धया वाचा प्रणिपत्याभिपूज्य मण्डूकराजम-
ब्रवीदनुगृहीतोसीति ॥ ३६ ॥

स च मण्डूकराजो दुहितरमनुज्ञाप्य यथाग-
तमगच्छत् ॥ ३७ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य तस्यां कुमारस्त्रयस्तस्य
राज्ञः संवभूवुः शलो दलो बलश्चेति ततस्तेषां
ज्येष्ठं शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि
धृतात्मा वनं जगाम ॥ ३८ ॥

अथ कदाचिच्छलो मृगयामनुचरन्मृगमासाद्य
रथेनान्वधावत् ॥ ३९ ॥

सूतं चोवाच शीघ्रं मां वाहयस्वेति स तथो-
क्तः सूतो राजानमब्रवीत् ॥ ४० ॥

न क्रियतामनुबन्धो नैष शक्यस्त्वया मृगोऽ-
यं ग्रहीतुं यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ स्याता-
मिति ततोऽब्रवीद्राजा सूतमाचक्ष्व मे वाम्यौ
वाजिनौ त्वा पृच्छामीति ॥ स एवमुक्तो राजभ-
यभीतः सूतो वामदेवशापभयभीतश्चास्योपाच-
र्यौ ॥ वामदेवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवाविति
॥ ४१ ॥

अथैनमेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा वामदेवाश्रमं प्र-
याहीति स गत्वा वामदेवाश्रमं तमृषिमब्रवीत्
॥ ४२ ॥

कृत्वा मा कुरु ॥ २९ ॥ ब्रह्मण्यं ब्राह्मणहितं तेन रहितानि
अब्रह्मण्यानि ॥ ३५ ॥ वाम्यौ वामदेवीयौ रथे युक्तौ अश्वौ
अश्वतरौ ॥ ४१ ॥

भगवन्मृगो मे विद्धः पलायते संभावयितुम-
र्हसि वाम्यौ दातुमिति तमब्रवीदपिर्ददानि ते
वाम्यौ कृतकार्येण भवता ममैव वाम्यौ निर्यात-
यितव्यौ क्षिप्रमिति स च तावश्चौ प्रतिगृह्यानु-
ज्ञाप्य ऋषिं प्रायाद्वाजियुक्तेन रथेन मृगं प्रति
गच्छंश्चाब्रवीत्सूतमश्वरत्नद्वयमावयोर्योग्यं नैतौ प्र-
तिदेयौ वामदेवायेत्युक्त्वा मृगमवाप्य खनगर-
मेत्याश्वावन्तःपुरेऽस्थापयत् ॥ ४३

अथर्षिश्चिन्तयामास तरुणो राजपुत्रः कल्या-
णं पत्रमासाद्य रमते न मे वाम्यौ प्रतिनिर्यात-
यत्यहो कष्टमिति ॥ ४४

स मनसा विचिन्त्य मासि पूर्णे शिष्यमब्र-
वीत् ॥ ४५

गच्छत्रेय राजानं ब्रूहि यदि पर्याप्तं निर्यात-
योपाध्यायवाम्याविति स गत्वैवं तं राजानमब्र-
वीत्तं राजा प्रत्युवाच राज्ञामेतद्वाहनमनर्हा ब्रा-
ह्मणा रत्नानामेवंविधानां न किञ्चित् ब्राह्मणानाम-
श्चैः कार्यं साधु गम्यतामिति ॥ ४६

स गत्नैतदुपाध्यायायाचष्ट तच्छ्रुत्वा वचनम-
प्रियं वामदेवः क्रोधपरीतात्मा स्वयमेव राजान-
मभिगम्याश्चार्थमचोदयन्न चाददद्राजा ॥ ४७

वामदेव उवाच ।

प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं
कृतं हि ते कार्यमाभ्यामशक्यम् ।
मा त्वा वधीद्वरुणो घोरपाशै-
र्ब्रह्मक्षत्रस्यान्तरे वर्तमानः ॥ ४८

राजोवाच ।

अनङ्गाहौ सुव्रतौ साधु दान्ता-
वेतद्विप्राणां वाहनं वामदेव ।
ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षे-
च्छन्दांसि वै त्वादृशं संवहन्ति ॥ ४९

वामदेव उवाच ।

छन्दांसि वै मादृशं संवहन्ति
लोकेऽमुष्मिन्पार्थिव यानि सन्ति ।
अस्मिन्स्तु लोके मम यानमेत-
दस्मद्विधानामपरेषां च राजन् ॥ ५०

राजोवाच ।

चत्वारस्त्वां वा गर्दभाः संवहन्तु
श्रेष्ठाश्चतुर्यो हरयो वातरंहाः ।
तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैष वाहो
ममैव वाम्यौ न तवैतौ हि विद्धि ॥ ५१

वामदेव उवाच ।

घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यैतदाहु-
रेतद्राजन्यदिहाजीवमानः ।
अयस्सया घोररूपा महान्त-
श्चत्वारो वा यातुधानाः सुरौद्राः ।
मया प्रयुक्तास्त्वद्रधमीप्समाना
वहन्तु त्वां शितशूलाश्चतुर्धा ॥ ५२

राजोवाच ।

ये त्वां विदुर्ब्राह्मणं वामदेव
वाचा हन्तुं मनसा कर्मणा वा ।
ते त्वां सशिष्यमिह पातयन्तु
मद्राक्यनुन्नाः शितशूलासिहस्ताः ॥ ५३

[वामदेव उवाच ।

ममैतौ वाम्यौ प्रतिगृह्य राजन्
पुनर्ददानीति प्रपद्य मे त्वम् ।
प्रयच्छ शीघ्रं मम वाम्यौ त्वमश्चौ
यद्यात्मानं जीवितुं ते क्षमं स्यात् ॥ ५४

राजोवाच ।

न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रसूता
न त्वाऽनुशास्म्यद्यप्रभृति ह्यसत्यम् ।
तवैवाज्ञां संप्रणिधाय सर्वा
तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ५५

पत्रं वाहनम् ॥ ४४ ॥ अन्तरे मेदे ॥ ४८ ॥ वाहो वाहनम्
॥ ५१ ॥ यदेतत् ब्राह्मणस्य स्वं आजीवमान उपजीवमानोसि
एतदिह घोरमनिष्टपाकं व्रतं कर्म आहुरित्यन्वयः । वहंतु चतु-

र्दिक्षु प्रापयन्तु चतुर्धाकृत्वेति शेषः ॥ ५२ ॥ त्वां मां हन्तुमु-
द्युक्तं ते मदीयास्त्वामेव पातयन्तिवत्यर्थः ॥ ५३ ॥ असत्यं
मिथ्यावादिनमपि त्वा त्वां नानुशास्मि न दण्डयामि । अद्य-

वामदेव उवाच ।

नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति
वाचा राजन्मनसा कर्मणा वा ।
यस्त्वेवं ब्रह्म तपसाऽन्वेति विद्वां-
स्तेन श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ५६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते वामदेवेन राजन्
समुत्तस्थू राक्षसा घोररूपाः ।
तैः शूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा
प्रोवाचेदं वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥ ५७

इक्ष्वाकवो वा यदि मां त्यजेयु-
र्ये ते विधेया भुवि चान्ये महीपाः ।
नोत्सक्ष्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ
नैवंविधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ५८

एवं ब्रुवन्नेव स यातुधानै-
र्हतो जगामाशु महीं क्षितीशः ।
ततो विदित्वा नृपतिं निपातित-
मिक्ष्वाकवो वै दलमभ्यषिञ्चन् ॥ ५९

राज्ये तदा तत्र गत्वा स विप्रः
प्रोवाचेदं वचनं वामदेवः ।
दलं राजानं ब्राह्मणानां हि देय-
मेवं राजन्सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ६०

विभेषि चेत्त्वमधर्मान्निरेन्द्र
प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ ।
एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य वाक्यं
स पार्थिवः सूतमुवाच रोषात् ॥ ६१

एकं हि मे सायकं चित्ररूपं
दिग्धं विषेणाहरसंगृहीतम् ।
येन विद्धो वामदेवः शयीत
संदश्यमानः श्वभिरार्तरूपः ॥ ६२

वामदेव उवाच ।

जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं
जातं महिष्यां श्येनजितं नरेन्द्र ।
एतं जहि त्वं मद्वचनात्प्रणुन्न-
स्तूर्णं प्रियं सायकैर्घोररूपैः ॥ ६३

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तो वामदेवेन राजन्-
न्तःपुरे राजपुत्रं जघान ।
स सायकस्तिग्मतेजा विसृष्टः
श्रुत्वा दलस्तत्र वाक्यं बभाषे ॥ ६४

इक्ष्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं
निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमथ्य ।
आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः
पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः ॥ ६५

वामदेव उवाच ।

यत्त्वमेनं सायकं घोररूपं
विषेण दिग्धं मम संदधासि ।
न त्वेतं त्वं शरवर्षं विमोक्तुं
संधातुं वा शक्यसे मानवेन्द्र ॥ ६६

राजोवाच ।

इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं
न वै शक्नोम्येष शरं विमोक्तुम् ।
न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि
आयुष्मान्वै जीवतु वामदेवः ॥ ६७

वामदेव उवाच ।

संस्पृश्यैनां महिषीं सायकेन
ततस्तस्मादेनसो मोक्ष्यसे त्वम् ।
ततस्तथा कृतवान्पार्थिवस्तु
ततो मुनिं राजपुत्री बभाषे ॥ ६८

प्रभृति तवाज्ञामिति संबन्धः । तवापराधान् क्षमिष्ये आज्ञया
च वर्तिष्ये इति वरद्वयं ज्ञेयम् ॥ ५५ ॥ अनुयोगः शासनम् ।
अदण्ड्या ब्राह्मणा इत्यर्थः । ब्रह्म ब्राह्मणजातिम् । यो ब्राह्मण-
सेवी स जीवत्यन्यो नश्यतीत्यर्थः । वरद्वयमपि निरर्थकमिति
भावः ॥ ५६ ॥ ब्रह्मन्दलो वा विधेया मे यदि चेमे विशोपि

इति झ. पाठः । दलः कनिष्ठो भ्राता । विधेया आज्ञाकारिणः
॥ ५८ ॥ निपातितं मृतम् ॥ ५९ ॥ एतं जहि तव सायक-
स्त्वपुत्रमेव हिंसिष्यति ननु मामित्यर्थः ॥ ६३ ॥ एवमुक्त्वा
वामदेवेन स्तम्भितहस्तपादो राजोवाच इक्ष्वाकव इति ॥ ६७ ॥
संस्पृश्य इत्यादि । एनसो ब्रह्महत्याध्यवसायजात्यापात् ॥ ६८ ॥

यथा युक्ता वामदेवाहमेनं
दिनेदिने संदिशन्ती नृशंसम् ।
ब्राह्मणेभ्यो मृगयती सूनृतानि
तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ६९
वामदेव उवाच ।

त्वया त्रातं राजकुलं शुभेक्षणे
वरं वृणीष्वप्रतिमं ददानि ते ।
प्रशाधीमं स्वजनं राजपुत्रि
इक्ष्वाकुराज्यं समहच्चाप्यनिन्द्ये ॥ ७०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

मार्कण्डेयेन सुखदुःखनिरूपकवकशक्रसंवादानुवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयमृषयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च ।
पर्यपृच्छन्वृषिः केन दीर्घायुरासीद्वकः ॥ १
मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वान्प्रत्युवाच महातपाः ।
दीर्घायुश्च वको राजन्वृषिर्नात्र विचारणा ॥ २
एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सह भारत ।
मार्कण्डेयं पर्यपृच्छद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३
वकदाल्भ्यौ महात्मानौ श्रूयते चिरजीविनौ ।
सखायौ देवराजस्य तावृषी लोकसंमतौ ॥ ४
एतदिच्छामि भगवन्वकशक्रसमागमम् ।
सुखदुःखसमायुक्तं तत्त्वेन कथितं त्वया ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
वृत्ते देवासुरे राजन्संग्रामे रोमहर्षणे ।
त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ६
सम्यग्वर्षति पर्जन्ये सख्यसंपद उत्तमाः ।
निरामयाः सुधर्मिष्ठाः प्रजा धर्मपरायणाः ।
मुदितश्च जनः सर्वः स्वधर्मेषु व्यवस्थितः ॥ ७

राजपुत्र्युवाच ।
वरं वृणे भगवंस्त्वेवमेष
विमुच्यतां किल्बिषादद्य भर्ता ।
शिवेन जीवामि सपुत्रवान्धवं
वरो वृतो ह्येष मया द्विजाग्र्य ॥ ७१
मार्कण्डेय उवाच ।
श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्र्या-
स्तथाऽस्त्विति ग्राह कुरुप्रवीर ।
ततः स राजा मुदितो बभूव
वाम्यौ चासौ प्रददौ संप्रणम्य ॥ ७२

ताः प्रजा मुदिताः सर्वा दृष्ट्वा बलनिषूदनः ।
ततस्तु मुदितो राजन्देवराजः शतक्रतुः ॥ ८
ऐरावतं समास्थाय अपश्यन्मुदिताः प्रजाः ।
आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदींश्च विविधाः शुभाः ९
नगराणि समृद्धानि घेटाञ्जनपदांस्तथा ।
प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान्धर्मचारिणः ॥ १०
उदपानं प्रपा वापी तटाकानि सरांसि च ।
नानाब्रह्मसमाचारैः सेवितानि द्विजोत्तमैः ॥ ११
ततोऽवतीर्य रम्यायां पृथ्व्यां राजञ्छतक्रतुः ।
तत्र रम्ये शिवे देशे बहुवृक्षसमाकुले ॥ १२
पूर्वस्यां दिशि रम्यायां समुद्राभ्याशतो नृप ।
तत्राश्रमपदं रम्यं मृगद्विजनिषेवितम् ।
तत्राश्रमपदे रम्ये वकं पश्यति देवराट् ॥ १३
वकस्तु दृष्ट्वा देवेन्द्रं दृढं प्रीतमनाऽभवत् ।
पाद्यासनार्थदानेन फलमूलैरथार्चयत् ॥ १४
सुखोपविष्टो वरदस्ततस्तु बलसूदनः ।
ततः प्रश्रं वकं देव उवाच त्रिदशेश्वरः ॥ १५

एनं नृशंसं भर्तारं दिनेदिने सूनृतानि कल्याणकराणि वाक्यानि
संदिशन्तीति संबन्धः । ब्राह्मणेभ्यो मृगयती ब्राह्मणान् सेवि-
तुमिच्छन्ती ॥ ६९ ॥ पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

ऋषिर्वकः किल भवतो दीर्घायुरासीच्चेति घ. पाठः ॥ १ ॥
यज्ञोत्सववर्ती रम्यां पृथ्वीं राजञ्छतक्रतुरिति घ. पाठः ॥ १२ ॥

शतं वर्षसहस्राणि मुने जातस्य तेऽनघ ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं दुःखं चिरजीविनाम् ॥
बक उवाच ।

अप्रियैः सह संवासः प्रियैश्चापि विनाभवः ।
असद्भिः संप्रयोगश्च तद्दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १७
पुत्रदारविनाशोऽत्र ज्ञातीनां सुहृदामपि ।
परेष्वायत्तता कृच्छ्रं किंनु दुःखतरं ततः ॥ १८
नान्यद्दुःखतरं किंचिल्लोकेषु प्रतिभाति मे ।
अथैर्विहीनः पुरुषः परैः संपरिभूयते ॥ १९
अकुलानां कुले भावं कुलीनानां कुलक्षयम् ।
संयोगं विप्रयोगं च पश्यन्ति चिरजीविनः ॥ २०
अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तत्र देव शतक्रतो ।
अकुलानां समृद्धानां कथं कुलविपर्ययः ॥ २१
देवदानवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसाः ।
प्राप्नुवन्ति विपर्यासं किंनु दुःखतरं ततः ॥ २२
कुले जाताश्च क्षिप्यन्ते दौष्कुलेयवशानुगाः ।
आढ्यैर्दरिद्राऽवमताः किंनु दुःखतरं ततः ॥ २३
लोके वैधर्म्यमेतत्तु दृश्यते बहुविस्तरम् ।
हीनज्ञानाश्च हृष्यन्ते क्षिप्यन्ते प्राज्ञकोविदाः ।
बहुदुःखपरिकेशं मानुष्यमिह दृश्यते ॥ २४
इन्द्र उवाच ।
पुनरेव महाभाग देवर्षिगणसेवित ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं सुखं चिरजीविनाम् २५

बक उवाच ।

अष्टमे द्वादशे वाऽपि शाकं यः पचते गृहे ।
कुमित्राण्यनपाश्रित्य किं वै सुखतरं ततः ॥ २६
यत्राहानि न गण्यन्ते नैनमाहुर्महाशनम् ।
अपि शाकं पचानस्य सुखं वै मघवन्गृहे ॥ २७
आर्जितं स्वेन वीर्येण नाप्यपाश्रित्य कंचन ।
फलशाकमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यकृपणं गृहे ॥ २८
परस्य तु गृहे भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ।
सुमृष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमतः सताम् ॥ २९
श्ववद्धि लोलुपो यस्तु परान्नं भोक्तुमिच्छति ।
धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं कृपणस्य दुरात्मनः ॥ ३०
यो दत्त्वाऽतिथिभृत्येभ्यः पितृभ्यश्च द्विजोत्तमः ।
शिष्टान्यन्नानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतरं ततः ३१
अतो मृष्टतरं नान्यत्पूतं किंचिच्छतक्रतो ।
दत्त्वा यस्त्वतिथिभ्योऽन्नं भुङ्क्ते तेनैव नित्यशः ॥
यावतो ह्यन्धसः पिण्डानश्नाति सततं द्विजः ।
तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ।
यदेनो यौवनकृतं तत्सर्वं नश्यते ध्रुवम् ॥ ३३
सदक्षिणस्य भुक्तस्य द्विजस्य तु करे गतम् ।
यद्धारि वारिणा सिञ्चेत्तद्ध्येनस्तरते क्षणात् ॥ ३४
एताश्चान्याश्च वै बह्वीः कथयित्वा कथाः शुभाः ।
बकेन सह देवेन्द्र आपृच्छ्य त्रिदिवं गतः ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

ससनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्प्रति क्षत्रियमहिमख्यापकशिबिचरित्रकीर्तनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः पाण्डवाः पुनर्मार्कण्डेयमूचुः ॥ १

कथितं ब्राह्मणमाहात्म्यं राजन्यमाहात्म्यमि-
दानीं शुश्रूषामह इति तानुवाच मार्कण्डेयो
महर्षिः श्रूयतामिदानीं राजन्यानां माहात्म्य-

आकुलानां समृद्धानां कथं कालविपर्ययः इति ध. पाठः ॥ २१ ॥
द्विजस्य तु करे हुतमिति ध. पाठः ॥ ३४ ॥

मिति ॥ कुरूणामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजा
महर्षीनिभिगम्य निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशी-
नरं शिबिं ददर्शाभिमुखं तौ समेत्य परस्परेण
यथावयः पूजां प्रयुज्य गुणसाम्येन परस्परेण
तुल्यात्मानौ विदित्वाऽन्योन्यस्य पन्थानं न
षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

ददतुस्तत्र नारदः प्रादुरासीत्किमिदं भवन्तौ
परस्परस्य पन्थानमावृत्य तिष्ठत इति ॥ २

तावूचतुर्नारदं नैतद्भगवन्पूर्वकर्मकर्त्रादिभि-
र्विशिष्टस्य पन्था उपदिश्यते समर्थाय वा आवां
च सख्यं परस्परेणोपगतौ तच्चावधानतोऽत्युक्त्वा
ष्टमधरोत्तरं परिभ्रष्टम् ॥

नारदस्त्वेवमुक्तः श्लोकत्रयमपठत् ॥ ३
क्रूरः कौरव्य मृदवे मृदुः क्रूरे च कौरव ।
साधुश्चासाधवे साधुः साधवे नाप्नुयात्कथम् ॥ ४
कृतं शतगुणं कुर्यान्नास्ति देवेषु निर्णयः ।

औशीनरः साधुशीलो भवतो वै महीपतिः ॥ ५
जयेत्कदर्थं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।

क्षमया क्रूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ६

तदुभावेव भवन्तावुदारौ य इदानीं भवद्भ्याम-
न्यतमः सोपसर्पतु एतद्वै निदर्शनमित्युक्त्वा
तूष्णीं नारदो बभूव ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यः
शिविं प्रदक्षिणं कृत्वा पन्थानं दत्त्वा बहुकर्मभिः
प्रशस्य प्रययौ ॥ ७

तदेतद्राज्ञो महाभाग्यमप्युक्तवान्नारदः ॥ ८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्प्रति विप्राय गोप्रदानरूपययातिचरितकथनम् ॥ १ ॥

[मार्कण्डेय उवाच ।

इदमन्यच्छ्रूयतां ययातिर्नाहुषो राजा राज्यस्थः
पौरजनावृत आसांचक्रे ॥ गुर्वर्थी ब्राह्मण उपे-
त्याब्रवीत् भो राजन्गुर्वर्थं भिक्षेयं समयादिति
राजोवाच ॥ १

ब्रवीतु भगवान्समयमिति ॥ २
ब्राह्मण उवाच ।

विद्वेषणं परमं जीवलोके
कुर्यान्नरः पार्थिव याच्यमानः ।

तं त्वां पृच्छामि कथं तु राज-
न्दद्याद्भवान्दयितं च मेऽद्य ॥ ३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

राजोवाच ।

न चानुकीर्तये दद्य दत्त्वा
अयाच्यमर्थं न च संशृणोमि ।

प्राप्यमर्थं च संश्रुत्य
तं चापि दत्त्वा सुसुखी भवामि ॥ ४

ददामि ते रोहिणीनां सहस्रं
प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमानः ।

न मे मनः कुप्यति याचमाने
दत्तं न शोचामि कदाचिदर्थम् ॥ ५

इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्रं ददौ ।
प्राप्तवांश्च गवां सहस्रं ब्राह्मण इति ॥ ६

नैतत् यत्पन्थास्त्वाज्य इत्येतन्नैत्यर्थः । तत्र हेतुः पूर्वति ।
पूर्वे च ते कर्मकर्त्रादयश्चेति विग्रहः । अनुमन्तृवक्तृप्रभृतय
आदिशब्दार्थः । अवधानतो विचारतः । अधरेति । आवयो-
स्तारतम्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ पूर्वार्धे खलवृत्तं नाप्नुयात्साधुलं
वै कथं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥ राज्ञः शिबेः ॥ ८ ॥

सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

विद्वेषणं याचकस्य द्वेषम् । प्रीत्यैव ददासि चेत् प्रहीष्यामी-
त्यर्थः ॥ ३ ॥ हे दद्य ददौ हानं तदर्हं ॥ ४ ॥ रोहिणीनां
गवाम् ॥ ५ ॥ अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

* एतदाद्यध्यायत्रयं षोडशगद्याधिकं ज्ञ. पुस्तकएव दृश्यते नेतरकोशेषु ।

एकोनविंशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

मार्कण्डेयेन सेदुकवृषदर्भचरितकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत्पा-
ण्डवः ॥ १अथाचष्ट मार्कण्डेयो महाराज वृषदर्भसेदुक-
नामानौ राजानौ नीतिमार्गरतावस्त्रोपास्त्रकृ-
तिनौ ॥ २सेदुको वृषदर्भस्य बालस्यैव उपांशुव्रतमभ्य-
जानात् कुप्यमदेयं ब्राह्मणस्य ॥ ३अथ तं सेदुकं ब्राह्मणः कश्चिद्वेदाध्ययनसंपन्न
आशिषं दत्त्वा गुर्वर्थी भिक्षितवान् ॥ ४अश्वसहस्रं मे भवान्ददात्विति ॥ तं सेदुको
ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ ५

नास्ति संभवो गुर्वर्थं दातुमिति ॥ ६

स त्वं गच्छ वृषदर्भसकाशम् ॥ राजा परमध-
र्मज्ञो ब्राह्मण तं भिक्षुः ॥ स ते दास्यति तस्यै-
तदुपांशुव्रतमिति ॥ ७अथ ब्राह्मणो वृषदर्भसकाशं गत्वा अश्वसह-
स्रमयाचत ॥ स राजा तं कशेनाताडयत् ॥ ८
तं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ किं हिंस्यनागसं मा-
मिति ॥ ९एवमुक्त्वा तं शपन्तं राजाऽऽह ॥ विप्र किं यो
न ददाति तुभ्यमुताहोस्विद्ब्राह्मण्यमेतत् ॥ १०
ब्राह्मण उवाच ।राजाधिराज तव समीपं सेदुकेन प्रेषितो
भिक्षितुमागतः तेनानुशिष्टेन मया त्वं भिक्षितो-
सि ॥ ११

राजोवाच ।

पूर्वाह्णे ते दास्यामि यो मेऽद्य बलिरागमि-
ष्यति ॥ यो हन्यते कशया कथं मोघं क्षेपणं
तस्य स्यात् ॥ १२इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिकामुत्पत्तिं प्रादा-
त् ॥ अधिकस्याश्वसहस्रस्य मूल्यमेवादादिति ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि एकोनविंशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

द्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्प्रति श्येनात्कपोतरक्षणरूपशिविचरितकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

देवानां कथा संजाता महीतलं गत्वा महीप-
तिं शिविमौशीनरं साध्वेनं शिविं जिज्ञास्याम
इति ॥ एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपतिष्ठेताम् ॥ १

अग्निः कपोतरूपेण तमभ्यधावदामिपार्थमि-

न्द्रः श्येनरूपेण ॥ २

अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्योत्सङ्गं
न्यपतत् ॥ ३अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् ॥ प्राणरक्षा-
र्थं श्येनाद्धीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्यते ॥ ४उपांशु बहिरनुद्घाटितम् । कुप्यं स्वर्णरूप्यादन्यत् ॥ ३ ॥
कशेन पुंस्त्वमार्षम् ॥ ८ ॥ हिंसि हिनस्मि ताडयसि ॥ ९ ॥
शपन्तं शापं दित्सन्तम् । हे विप्र यो न ददाति स्वीयं धनं
तुभ्यं तस्मै वा एतत् शापदानं उचितम् । उताहोस्वित् एत-
द्ब्राह्मण्यं ब्राह्मणयोग्यं स्वीयमपि दित्सन्न शापयोग्यः नापि
शान्तिधर्मा ब्राह्मणः शापं दातुमर्हतीत्यर्थः ॥ १० ॥ क्षेपणंदूरीकरणम् । अवश्यं स प्रसादनीय इत्यर्थः ॥ १२ ॥ दैव-
सिकां एकदिवसजातामुत्पत्तिं धनस्य । स्वनियममङ्गाय प्रवृत्तं
ब्राह्मणं दण्डयितुमपि प्रार्थितादधिकं दत्त्वा प्रसादयितुमपि
समर्था राजान इति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥ एकोनविंशततमो-
ऽध्यायः ॥ १९९ ॥

वसु द्रदातु अन्तवान्पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं
कुर्यात् घोरं कपोतस्य निपातमाहुः ॥ ५

अथ कपोतो राजानमब्रवीत् ॥ प्राणरक्षणा-
र्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थीं प्रपद्ये अङ्गैरङ्गा-
नि प्राप्यार्थीं मुनिर्भूत्वा प्राणांस्त्वां प्रपद्ये ॥ ६

स्वाध्यायेन कर्षितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि ॥
तपसा दमेन युक्तमाचार्यस्याप्रतिकूलभाषिणम् ॥
एवंयुक्तमपापं मां विद्धि ॥ ७

गदामि वेदान्विचिनोमि छन्दः
सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीताः ।
न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं
मा प्रादाः श्येनाय न कपोतोऽस्मि ॥ ८

अथ श्येनो राजानमब्रवीत् ॥ ९

पर्यायेण वसतिर्वा भवेषु
सर्गे जातः पूर्वमस्मात्कपोतात् ।
त्वमाददानोऽथ कपोतमेनं
मा त्वं राजन्विघ्नकर्ता भवेथाः ॥ १०

राजोवाच ।

केनेदृशी जातु परा हि दृष्टा
वागुच्यमाना शकुनेन संस्कृता ।
यां वै कपोतो वदते यां च श्येन
उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु ॥ ११
नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले
नास्य बीजं रोहति काल उत्तम ।
भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे
न त्राणं लभेत्राणमिच्छन्स काले ॥ १२

घोरं निन्दितं अनिष्टसूचकमित्यर्थः । अन्तवान् दिगन्ता-
नामीश्वरः ॥ ५ ॥ अङ्गैरिति । मुनिरहं स्वशरीरेण कपोतश-
रीरं प्रविष्टोऽस्मीत्यर्थः । प्राणान्प्राणरक्षकत्वेन लभेव मम
प्राणा इत्यर्थः ॥ ६ ॥ श्रोत्रियस्य मे श्येनाय त्वत्कर्तृकं प्रदानं
न साधुदानम् ॥ ८ ॥ भवेषु जन्मसु पर्यायेण वसतिः स्थिति-
र्भवति अतस्त्वं सर्गे सृष्टौ अस्मात्कपोतात् जातोसि । अतस्त्वं
तव जन्मान्तरीयं पितरं कपोतं आददानो रक्षन् मम आहारे
विघ्नं माकुर्वित्यर्थः ॥ १० ॥ एतयोः स्वरूपं ज्ञात्वा साधुकर्म
कथं कुर्यामिति विमृशतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ह्रस्वा शैशवे एव

जाता ह्रस्वा प्रजा प्रमीयते

सदा न वासं पितरोऽस्य कुर्वते ।

भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे

नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् ॥ १३

मोघमन्नं विन्दति चाप्रचेताः

स्वर्गालोकाद्भ्रूयति शीघ्रमेव ।

भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे

सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ १४

उक्षाणं पक्त्वा सह ओदनेन

अस्मात्कपोतात्प्रति ते नयन्तु ।

यस्मिन्देशे रमसेऽतीव श्येन

तत्र मांसं शिबयस्ते वहन्तु ॥ १५

श्येन उवाच ।

नोक्षाणो राजन्प्रार्थयेयं न चान्य-

दस्मान्मांसमधिकं वा कपोतात् ।

देवैर्दत्तः सोऽद्य ममैष भक्ष-

स्तन्मे ददस्व शकुनानामभावात् ॥ १६

राजोवाच ।

उक्षाणं वेहतमनूनं नयन्तु

ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव ।

भयाहितस्य दायं ममान्तिकात्त्वां

प्रत्याम्नायं तु त्वं ह्येनं मा हिंसीः ॥ १७

त्यजे प्राणान्नैव दद्यां कपोतं

सौम्यो ह्ययं किं न जानासि श्येन ।

यथा क्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य

नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथंचित् ॥ १८

प्रजा प्रमीयते म्रियते ॥ १३ ॥ मोघं निष्फलं सोऽन्नं विन्दति
लभते । अप्रचेताः अनुदारः ॥ १४ ॥ अस्मात्कपोतात् । एनं
कपोतं मोचयित्वा ते तुभ्यं प्रतिनयन्तु प्रतिनिधित्वेन समर्प-
यन्तु ॥ १५ ॥ शकुनानां एकस्मिन्नेव बहुत्वम् । अभावात्
नाशेन ॥ १६ ॥ उक्षाणं बलीवर्दम् । वेहतं बन्ध्यां गां वा
अनूनं सर्वाङ्गसंपूर्णं यथा स्यात्तथा । भयाहितस्य भीमस्तस्य
कपोतस्य । दायं प्रतिधनं प्रत्याम्नायं नयन्तु प्रापयन्तु । पश्यन्तु
आलोचयन्तु च सन्तः । एनं कपोतं मा हिंसीरिति ॥ १७ ॥
सौम्यो ह्ययं सोमसंयुक्तस्तुवन्नित्यं परिपाल्यो ह्ययम् ।

यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्नाः

प्रशंसेयुः शिष्यः कर्मणा तु ।

यथा श्येन प्रियमेव कुर्यां

प्रशान्ति मां यद्वदेस्तत्करोमि ॥ १९

श्येन उवाच ।

ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्राजन्याव-
न्मांसं कपोतेन समम् ॥ तथा तस्मात्साधु त्रातः
कपोतः प्रशंसेयुश्च शिष्यः कृतं च प्रियं स्यान्म-
मेति ॥ २०

अथ स दक्षिणादूरोत्कृत्य स्वमांसपेशीं
तुल्याधारयत् ॥ गुरुतर एव कपोत आसीत् २१

पुनरन्यमुच्चकर्तुं गुरुतर एव कपोतः ॥ एवं
सर्वं समधिकृत्य शरीरं तुलायामारोपयामास
तत्तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥ २२

अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह ॥ न च
व्यलीकमासीद्राज्ञ एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा त्रात इत्यु-
क्त्वा प्रालीयत श्येनः अथ राजा अब्रवीत् ॥ २३

कपोतं विद्युः शिष्यस्त्वां कपोत
पृच्छामि ते शकुने को नु श्येनः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्प्रति नारदेरिताष्टकादिराजतारतम्यकथनपूर्वकदानमहिमानुवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत्पा-
ण्डवो मार्कण्डेयम् ॥ अथाचष्ट मार्कण्डेयः ॥
अष्टकस्य वैश्वामित्रेश्वमेधे सर्वे राजानः प्राग-
च्छन् ॥ १

आतरश्चास्य प्रतर्दनो वसुमनाः शिबिरौशीन-
र इति स च समाप्तयज्ञो भ्रातृभिः सह रथेन

हे सौम्य सोमवत्प्रियदर्शन ॥ १८ ॥ अधिकृत्य छित्त्वा ॥ २२ ॥
अपर्याप्तौ स्वयमेव तुलामाविवेश । व्यलीकं अप्रियम् । त्रात-
स्त्वया कपोत इत्युक्त्वा ॥ २३ ॥ हे सौरथेय सुरथायाः
पुत्र । नौ आवाम् । विद्वीति शेषः ॥ २५ ॥ असिना खड्गेन ।

नानीश्वर ईदृशं जातु कुर्या-

देतं प्रशं भगवन्मे विचक्ष्व ॥ २४

कपोत उवाच ।

वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु-

रथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपतिः ।

साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौरथेय

नौ जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ ॥ २५

यामेतां पेशीं मम निष्क्रयाय

प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् ।

एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि

हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् ॥ २६

एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी

सुरर्षीणामथ संमतो भृशम् ।

एतस्मात्पार्श्वार्त्तपुरुषो जनिष्यति

कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ २७

कपोतरोमाणं शिविनौद्भिदं पुत्रं प्राप्स्यसि

नृपवृषसंहननं यशोदीप्यमानं द्रष्टासि शूरमृषभं
सौरथानाम् ॥ २८

प्रायात्ते च नारदमागच्छन्तमभिवाद्यारोहतु भ-
वान् रथमित्यब्रुवन् ॥ २

तांस्तथेत्युक्त्वा रथमारुरोह ॥ अथ तेषामेकः
सुरर्षिं नारदमब्रवीत् ॥ प्रसाद्य भगवन्तं किञ्चि-
दिच्छेयं प्रष्टुमिति ॥ ३

पृच्छेत्यब्रवीदृषिः ॥ सोऽब्रवीदायुष्मन्तः सर्व-
गुणप्रमुदिताः ॥ अथायुष्मन्तं स्वर्गस्थानं चतु-

एतन्मांसम् । वः नृपाणां लक्ष्म चिह्नं करोमि ॥ २६ ॥

शिबिना शिथिलशरीरेण जातं औद्भिदं उद्भेदेन जातम् ।
यशसा दीप्यमानम् ॥ २८ ॥ द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

आयुष्मन्तं चिरकालभोग्यम् । स्वर्गस्थानम् । पुंस्त्वमाष्वम् ।

भिर्यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत् ॥ अयमष्टकोऽवतरे-
दित्यब्रवीदपिः ॥ ४

किंकारणमित्यपृच्छत् ॥ अथाचष्टाष्टकस्य गृ-
हे मया उषितं स मां रथेनानुप्रावहदथापश्यम-
नेकानि गोसहस्राणि वर्णशो विविक्तानि तमह-
मपृच्छं कस्येमा गाव इति सोब्रवीत् ॥ मया
निसृष्टा इत्येतास्तेनैव स्वयं श्लाघति कथितेन ॥
एषोवतरेदथ त्रिभिर्यातव्यं सांप्रतं कोऽ-
वतरेत् ॥ ५

प्रतर्दन इत्यब्रवीदपिः ॥ तत्र किं कारणं प्र-
तर्दनस्यापि गृहे मयोषितं स मां रथेनानुप्रावह-
त् ॥ ६

अथैनं ब्राह्मणोऽभिक्षेताश्वं मे ददातु भवा-
न्निवृत्तो दास्यामीत्यब्रवीद्ब्राह्मणं त्वरितमेव दी-
यतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्त्वरितमेव स ब्राह्मणस्यैव-
मुक्त्वा दक्षिणं पार्श्वमददत् ॥ ७

अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् ॥ तथै-
व चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्यदादथ प्रायात्पुन-
रपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् त्वरितो-
थ तस्मै अपनह्य वामं धुर्यमददत् ॥ ८

अथ प्रायात्पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्म-
णस्तमब्रवीदतियातो दास्यामि त्वरितमेव मे
दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्तस्मै दत्त्वाऽश्वं रथधुरं
गृह्णता व्याहृतं ब्राह्मणानां सांप्रतं नास्ति किंचि-
दिति ॥ ९

य एष ददाति चासूयति च तेन व्याहृतेन
तथाऽवतरेत् ॥ अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति कोऽ-
वतरेत् ॥ १०

वसुमना अवतरेदित्यब्रवीदपिः ॥ ११

किं कारणमित्यपृच्छदथाचष्ट नारदः ॥ अहं
परिभ्रमन्वसुमनसो गृहमुपस्थितः ॥ १२

स्वस्तिवचनमासीत्पुष्परथस्य प्रयोजनेन तम-
हमन्वगच्छं स्वस्तिवाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्म-
णानां दर्शितः ॥ १३

तमहं रथं प्राशंसमथ राजाऽब्रवीद्भगवता रथः
प्रशस्तः ॥ एष भगवतो भगवतो रथ इति ॥ १४

अथ कदाचित्पुनरप्यहमुपस्थितः पुनरेव च
रथप्रयोजनमासीत् ॥ सम्यगयमेष भगवत इत्येवं
राजाऽब्रवीदिति पुनरेव च तृतीयं स्वस्तिवाचनं
समभावयमथ राजा ब्राह्मणानां दर्शयन्मामभि-
प्रेक्ष्याब्रवीत् ॥ अथो भगवता पुष्परथस्य स्वस्ति-
वाचनानि सुष्ठु संभावितानि एतेन द्रोहवचने-
नावतरेत् ॥ १५

अथैकेन यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत्पुनर्नारद
आह ॥ शिबिर्यायादहमवतरेयं अत्र किं कारण-
मित्यब्रवीत् ॥ असावहं शिबिना समो नास्मि
यतो] ब्राह्मणः कश्चिदेनमब्रवीत् ॥ १६

शिवे अन्नार्थ्यसीति तमब्रवीच्छिविः किं
क्रियतामाज्ञापयतु भवानिति ॥ १७

अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् य एष ते पुत्रो बृहद्भर्गो
नाम एष प्रमातव्य इति तमेनं संस्क्रुह अन्नं
चोपपादय ततोऽहं प्रतीक्ष्य इति ॥ ततः पुत्रं
प्रमाथ्य संस्कृत्य विधिना साधयित्वा पात्र्यामर्प-
यित्वा शिरसा प्रतिगृह्य ब्राह्मणममृगयत् ॥ १८

अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट एष ते
ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते गृहं कोशागार-
मायुधागारं रुयगारमश्वशालां हस्तिशालां च
कुद्ध इति ॥ १९

अथ शिबिस्तथैवाविकृतमुखवर्णो नगरं प्रविश्य
ब्राह्मणं तमब्रवीत्सिद्धं भगवन्नन्नमिति ब्राह्मणो
न किंचिद्वाजहार विसयादधोमुखश्चासीत् ॥ २०

अवतरेत्स्वर्गात् भूसौ प्रथममिति शेषः ॥ ४ ॥ पार्श्वं रथचक्र-
प्रदेशस्थमश्वम् ॥ ७ ॥ अतियातोऽतिवेगवान् । अश्वचतुष्टय-
स्यापि दानात् धुरं स्वहस्तेनैव गृह्णता । सांप्रतं युक्तायुक्तवि-
चारः ॥ ९ ॥ पुष्परथस्य गिरिगगनसागरेष्वप्रतिषिद्धमार्गस्य

प्रयोजनेन तदर्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ रथः सुत एव नतु
याचितः । राजापि ममाशयं बुद्धापि रथं न दत्तवान् रथ-
सुतिं चानुमोदितवानिति प्रष्टव्यार्थः ॥ १४ ॥ द्रोहवचनेन
अदत्त्वा वृथास्तवेन ॥ १५ ॥

ततः प्रासादयद्ब्राह्मणं भगवन्भुज्यतामिति ॥
 मुहूर्तादुद्दीक्ष्य शिविमब्रवीत् ॥ २१
 त्वमेवैतदशानेति तत्राह तथेति शिविस्तथै-
 वाविमना महित्वा कपालमभ्युद्धार्य भोक्तुमै-
 च्छत् ॥ २२
 अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् ॥ अब्रवीच्चैनं
 जितक्रोधोसि न ते किञ्चिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थं
 ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं सभाजयत् ॥ २३
 स ह्युद्दीक्षमाणः पुत्रमपश्यदग्रे तिष्ठन्तं देव-
 कुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमलंकृतं सर्वं च तम-
 र्थं विधाय ब्राह्मणोऽन्तरधीयत् ॥ २४
 तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेषेण परीक्षार्थमा-

गत इति तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमूचुः ॥
 किं प्रेप्सुना भवता इदमेवं जानता कृतमिति २५
 शिविरुवाच ।

नैवाहमेतद्यशसे ददानि
 न चार्थहेतोर्न च भोगतृष्णया ।
 पापैरनासेवित एष मार्ग
 इत्येवमेतत्सकलं करोमि ॥ २६
 सद्भिः सदाऽध्यासितं तु प्रशस्तं
 तस्मात्प्रशस्तं श्रयते मतिर्मे ।
 एतन्महाभाग्यवरं शिवेस्तु
 तस्मादहं वेद यथावदेतत् ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

द्वाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्प्रति कीर्त्यकीर्त्योः स्वर्गनरकनिवासहेतुताप्रतिपादकेन्द्रद्युम्नोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृषिं पाण्डवाः पर्यपृच्छन्नास्ति कश्चि-
 द्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १

स तानुवाचास्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो ना-
 म क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात्प्रच्युतः कीर्तिर्मे व्युच्छिन्ने-
 ति स मामुपातिष्ठदथ प्रत्यभिजानाति मां भवा-
 निति ॥ २

तमहमब्रवं नाभिजानीमो भवन्तमिति का-
 र्यचेष्टाकुलत्वान्न वयं रासायनिका ग्रामैकरात्रवा-
 सिनो न प्रत्यभिजानीमोऽप्यात्मनोऽर्थानामनु-
 ष्ठानं न शरीरोपतापेनात्मनः समारभामोऽर्था-
 नामनुष्ठानम् ॥ ३

‘एवमुक्तो राजर्षिरिन्द्रद्युम्नः पुनर्मामब्रवीत् ॥

अथास्ति कश्चिच्चत्तश्चिरजाततर इति । तं पुनः
 प्रत्यब्रवम् ॥’ अस्ति खलु हिमवति प्रावारकर्णो
 नामोलूकः प्रतिवसति ॥ स मत्तश्चिरजातो भव-
 न्तं यदि जानीयाद्विप्रकृष्टे चाध्वनि हिमवांस्त-
 त्रासौ प्रतिवसतीति ॥ ४

ततः स मामश्चो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवो-
 लूकः ॥ अथैनं स राजर्षिः पर्यपृच्छत्प्रतिजानाति
 मां भवानिति ॥ ५

स मुहूर्तमिव ध्यात्वाऽब्रवीदेनं नाभिजानामि
 भवन्तमिति स एवमुक्त इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूक-
 मब्रवीद्राजर्षिः ॥ ६

अथास्ति कश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजात इति
 स एवमुक्तोऽब्रवीदस्तिखल्विन्द्रद्युम्नं नाम सरस्त-

महित्वा पूजयित्वा । कपालं शीर्षस्थिपात्रम् ॥ २२ ॥ यो
 दत्त्वा श्लाघते यश्चासूयेत् यश्चार्थिनो लिप्सितमिङ्गितैर्ज्ञात्वापि
 तं स्तुतिमात्रेणैव संभावयति नत्वर्थेन यश्च ब्राह्मणेनार्थितः
 श्रद्धाक्षमापूर्वकमदेयमपि ददाति अकर्तव्यमपि करोति ते उक्त-

रोत्तरं श्रेष्ठाः । तत्राप्यन्यो नारदादपि श्रेष्ठ इति दातुर्गुणदोष-
 विधानपरोऽयमध्यायः ॥ २७ ॥ एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः
 ॥ २०१ ॥

रासायनिकाः इति झ. पाठः ॥ ३ ॥

सिन्नालिजङ्घो नाम बकः प्रतिवसति सोऽसत्तश्चि-
रजाततरस्तं पृच्छेति तत इन्द्रद्युम्नो मां चोलूक-
मादाय तत्सरोऽगच्छद्यत्रासौ नालिजङ्घो नाम
बको बभूव ॥ ७

सोऽसाभिः पृष्टो भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानम-
भिजानातीति स एवं मुहूर्तं ध्यात्वाऽब्रवीन्नाभि-
जानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ ततः सोऽसा-
भिः पृष्टः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोस्तीति स
नोऽब्रवीदस्ति खल्वसिन्नेव सरसकूपारो नाम
कच्छपः प्रतिवसति ॥ स मत्तश्चिरजाततरः स
यदि कथंचिदभिजानीयादिमं राजानं तमकू-
पारं पृच्छध्वमिति ॥ ८

ततः स बकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामा-
स अस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कंचिदर्थमभिप्रेष्टुं सा-
ध्वागम्यतां तावदिति तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात्स-
रस उत्थायाभ्यागच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं तस्य स-
रसस्तीरे आगतं चैनं वयमपृच्छाम भवानिन्द्रद्यु-
म्नं राजानमभिजानातीति ॥ ९

स मुहूर्तं ध्यात्वा बाष्पसंपूर्णनयन उद्विग्रह-
दयो वेपमानो विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत्
किमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामीह ह्यनेन सहस्रकृ-
त्वः पूर्वमग्निचितिषूपहिताः ॥ १०

सरश्चेदमस्य दक्षिणोदकदत्ताभिर्गोभिरतिक्रम-

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि अधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

अधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति स्वर्गकारणीभूतसाधारणधर्मकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा स राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥ १
युधिष्ठिरो महाराज पुनः पप्रच्छ तं मुनिम् ।

अग्निचितिषु अग्निचयनेषु कर्तव्येषु सत्सु ॥ १० ॥ तावत्पुरुष-
उच्यते इति झ. पाठः । पुरुषः स्वर्गस्थ इति शेषः ॥ १३ ॥

वन० ४२

माणाभिः कृतम् ॥ अत्र चाहं प्रतिवसामीति ॥ ११

अथैतत्सकलं कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा तदन-
न्तरं देवलोकाद्देवरथः प्रादुरासीद्वाचश्चाश्रूयन्ते-
न्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यथोचितं स्थानं
प्रतिपद्यस्व कीर्तिमानस्यव्यग्रो याहीति ॥ १२
भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्स्वर्गे महीयते ॥ १३
अकीर्तिः कीर्त्यते लोके यस्य भूतस्य कस्यचित् ।
स पतत्यधर्माँल्लोकान्यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते ॥ १४
तस्मात्कल्याणवृत्तः स्यादाता तावन्नरो भुवि ।
विहाय वृत्तं पापिष्ठं धर्ममेव समाश्रयेत् ॥ १५

इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाऽब्रवीत्तिष्ठ तावद्याव-
दिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति ॥ १६

स मां प्रावारकर्णं चोलूकं यथोचिते स्थाने
प्रतिपाद्य तेन देवयानेन संसिद्धं यथोचितं स्था-
नं प्रतिपेदे तन्मयाऽनुभूतं चिरजीविनेदृशमिति
पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ १७

तमृषिं पाण्डवाश्चोचुः साधु शोभनं भवता
कृतं राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाच्च्युतं स्वे स्थाने
प्रतिपादयतेत्यथैतानब्रवीदसौ ननु देवकीपुत्रे-
णापि कृष्णेन नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तस्मा-
त्कृच्छ्रात्पुनः समुद्धृत्य स्वर्गं प्रापित इति ॥ १८

कीदृशीषु ह्यवस्थासु दत्त्वा दानं महामुने ।

इन्द्रलोकं त्वनुभवेत्पुरुषस्तद्वीहि मे ॥ २

गार्हस्थ्येऽप्यथवा बाल्ये यौवने स्थाविरेऽपि वा ।

यथा फलं समश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ॥ ३

असौ मार्कण्डेयः ॥ १८ ॥ अधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ।
 वृथा जन्म ह्यपुत्रस्य ये च धर्मबहिष्कृताः ॥ ४
 परपाकं च येऽश्रन्ति आत्मार्थं च पचेत्तु यः ।
 पर्यश्रन्ति वृथा यत्र तदसत्यं प्रकीर्त्यते ॥ ५
 आरूढपतिते दत्तमन्यायोपहृतं च यत् ।
 व्यर्थं तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा ॥ ६
 गुरौ चानृतिके पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके ।
 वेदविक्रयिणे दत्तं तथा वृषलयाजके ॥ ७
 ब्रह्मबन्धुषु यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ ।
 स्त्रीजितेषु च यद्दत्तं व्यालग्राहे तथैव च ॥ ८
 परिचारकेषु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश ।
 तमोवृतस्तु यो दद्याद्भयात्क्रोधात्तथैव च ॥ ९
 भुङ्क्ते च दानं तत्सर्वं गर्भस्थस्तु नरः सदा ।
 ददद्दानं द्विजातिभ्यो बृद्धभावेन मानवः ॥ १०
 तस्मात्सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पार्थिव ।
 दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गजिगीषया ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य वर्तमानाः प्रतिग्रहे ।
 केन विप्रा विशेपेण तारयन्ति तरन्ति च ॥ १२
 मार्कण्डेय उवाच ।
 जपैर्मन्त्रैश्च होमैश्च स्वाध्यायाध्यायनेन च ।
 नावं वेदमयीं कृत्वा तारयन्ति तरन्ति च ॥ १३
 ब्राह्मणांस्तोषयेद्यस्तु तुष्यन्ते तस्य देवताः ।
 वचनाच्चापि विप्राणां स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ १४
 पितृदैवतपूजाभिर्ब्राह्मणाभ्यर्चनेन च ।
 अनन्तं पुण्यलोकं तु गन्ताऽसौ तु न संशयः ।
 श्लेष्मादिभिर्व्याप्ततनुम्रियमाणोऽविचेतनः ॥ १५
 ब्राह्मणा एव संपूज्याः पुण्यं स्वर्गमभीप्सता ।

यत्र जन्मानि असत्यं वृथा गोब्राह्मणादित्राणं विना कीर्त्यते
 तदपि वृथेत्यर्थः ॥ ५ ॥ आरूढश्चासौ पतितः ॥ ६ ॥ गुराव-
 प्यानृतिकेऽनृतप्रिये । वृषलः शूद्रः ॥ ७ ॥ ब्रह्मबन्धवो जाति-
 मात्राब्राह्मणा वृत्ताध्ययनशून्याः ॥ ८ ॥ दानं दानफलं अन्यत्तु
 दानं बृद्धभावेन जरया भुङ्क्ते ॥ १० ॥ काण्डपृष्ठाः बाणनिष-

श्राद्धकाले तु यत्नेन भोक्तव्या ह्यजुगुप्सिताः १६
 दुर्बलः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ ।
 वर्जनीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाश्च देहिनः ॥ १७
 जुगुप्सितं हि यच्छ्राद्धं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ १८
 ये ये श्राद्धे न पूज्यन्ते मूकान्धबधिरादयः ।
 तेऽपि सर्वे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः ॥ १९
 प्रतिग्रहश्च वै देयः शृणु यस्य युधिष्ठिर ।
 प्रदातारं तथाऽऽत्मानं यस्तारयति शक्तिमान् २०
 तस्मिन्देयं द्विजे दानं सर्वागमविजानता ।
 प्रदातारं तथाऽऽत्मानं तारयेद्यः स शक्तिमान् २१
 न तथा हविषो होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
 अग्नयः पार्थ तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिभोजने ॥ २२
 तस्मात्त्वं सर्वयत्नेन यतस्वातिथिभोजने ॥ २३
 पादोदकं पादघृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
 प्रयच्छन्ति तु ये राजन्नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥ २४
 देवमाल्यापनयनं द्विजोच्छिष्टावमार्जनम् ।
 आकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाहनानि च ।
 अत्रैकैकं नृपश्रेष्ठ गोदानाद्यतिरिच्यते ॥ २५
 कपिलायाः प्रदानात्तु मुच्यते नात्र संशयः ।
 तस्मादलंकृतां दद्यात्कपिलां तु द्विजातये ॥ २६
 श्रोत्रियाय दरिद्राय गृहस्थायाग्निहोत्रिणे ।
 पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे ॥ २७
 एवंविधेषु दातव्या न समृद्धेषु भारत ।
 को गुणो भरतश्रेष्ठ समृद्धेष्वभिवर्जितम् ॥ २८
 एकस्यैका प्रदातव्या न बहूनां कदाचन ।
 सा गौर्विक्रयमापन्ना हन्यान्निपुरुषं कुलम् ।
 न तारयति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु ॥ २९
 ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
 सुवर्णानां शतं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ॥ ३०

ङ्गधराः क्षात्रवृत्तय इत्यर्थः । दुर्वर्णः कुनखीति स्म. पाठः ॥ १७ ॥
 माल्यं निर्माल्यम् । आकल्पः गन्धादिनालंकरणम् । अरोगिप्रति-
 चर्याचेति नृपश्रेष्ठगोशतादिति च ध. पाठः ॥ २५ ॥ अभि-
 भूताय दारिद्र्यादेव ॥ २७ ॥ अभिवर्जितं दत्तम् ॥ २८ ॥ सा
 बहुभ्यो दत्ता ॥ २९ ॥

अनङ्गाहं तु यो दद्याद्बलवन्तं धुरंधरम् ।
 स निस्तरति दुर्गाणि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥३१
 वसुंधरां तु यो दद्याद्विजाय विदुषात्मने ।
 दातारं ह्यनुगच्छन्ति सर्वे कामाभिवाञ्छिताः ३२
 पृच्छन्ति चान्नदातारं वदन्ति पुरुषा भुवि ।
 अध्वनि क्षीणगात्राश्च पांसुना चावकुण्ठिताः ३३
 तेषामेव श्रमार्तानां यो ह्यन्नं कथयेद्बुधः ।
 अन्नदातृसमः सोऽपि कीर्त्यते नात्र संशयः ॥३४
 तस्मात्त्वं सर्वदानानि हित्वाऽन्नं संप्रयच्छ ह ।
 न हीदृशं पुण्यफलं विचित्रमिह विद्यते ॥ ३५
 यथाशक्ति च यो दद्यादन्नं विप्रेषु संस्कृतम् ।
 स तेन कर्मणाऽऽप्नोति प्रजापतिसलोकताम् ३६
 अन्नमेव विशिष्टं हि तस्मात्परतरं न च ।
 अन्नं प्रजापतिश्चोक्तः स च संवत्सरो मतः ॥३७
 संवत्सरस्तु यज्ञोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।
 तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ३८
 तस्मादन्नं विशिष्टं हि सर्वेभ्य इति विश्रुतम् ॥३९
 येषां तटाकानि महोदकानि
 वाप्यश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च ।
 अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी
 यमस्य ते निर्वचना भवन्ति ॥ ४०
 धान्यं श्रेमेणार्जितवित्तसंचितं
 विप्रे सुशीले प्रतियच्छते यः ।
 वसुंधरा तस्य भवेत्सुतुष्टा
 धारां वसूनां प्रतिमुञ्चतीव ॥ ४१
 अन्नदाः प्रथमं यान्ति सत्यवाक्त्तदनन्तरम् ।
 अयाचितप्रदाता च समं यान्ति त्रयो जनाः ॥४२
 वैशंपायन उवाच ।
 कौतूहलसमुत्पन्नः पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ।
 मार्कण्डेयं महात्मानं पुनरेव सहानुजः ॥ ४३
 यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च ।
 कीदृशं किंप्रमाणं वा कथं वा तन्महामुने ।

प्रतिश्रयाः गृहाः येषां यैः उत्सृष्टा इति शेषः । निर्वचनाः यम-
 वार्तामपि न शृण्वन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ वसूनां धनानाम् ॥ ४१ ॥

तरन्ति पुरुषाश्चैव केनोपायेन शंस मे ॥ ४४
 मार्कण्डेय उवाच ।
 सर्वगुह्यतमं प्रश्नं पवित्रमृषिसंस्तुतम् ।
 कथयिष्यामि ते राजन्धर्मं धर्मभृतांवर ॥ ४५
 षडशीतिसहस्राणि योजनानां नराधिप ।
 यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च ॥ ४६
 आकाशं तदपानीयं घोरं कान्तारदर्शनम् ।
 न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीनं केतनानि च ४७
 विश्रमेद्यत्र वै श्रान्तः पुरुषोऽध्वनि कर्षितः ।
 नीयते यमदूतैस्तु यमस्याज्ञाकरैर्बलात् ॥ ४८
 नराः स्त्रियस्तथैवान्ये पृथिव्यां जीवसंज्ञिताः ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानारूपाणि पार्थिव ४९
 हयादीनां प्रकुष्ठानि तेऽध्वानं यान्ति वै नराः ।
 सन्निवार्यातपं यान्ति च्छत्रेणैव हि च्छत्रदाः ॥५०
 तृप्ताश्चैवान्नदातारो ह्यतृप्ताश्चाप्यनन्नदाः ।
 वस्त्रिणो वस्त्रदा यान्ति अवस्त्रा यान्त्यवस्त्रदाः ॥
 हिरण्यदाः सुखं यान्ति पुरुषास्त्वभ्यलंकृताः ।
 भूमिदास्तु सुखं यान्ति सर्वैः कामैः सुतर्पिताः ॥
 यान्ति चैवापरिक्लिष्टा नराः सस्यप्रदायकाः ।
 नराः सुखतरं यान्ति विमानेषु गृहप्रदाः ॥ ५३
 पानीयदा ह्यतृपिताः प्रहृष्टमनसो नराः ।
 पन्थानं द्योतयन्तश्च यान्ति दीपप्रदाः सुखम् ५४
 गोप्रदास्तु सुखं यान्ति निर्मुक्ताः सर्वपातकैः ।
 विमानैर्हंससंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः ॥ ५५
 तथा बर्हिप्रयुक्तैश्च षष्ठरात्रोपवासिनः ।
 त्रिरात्रं क्षपते यस्तु एकभक्तेन पाण्डव ॥ ५६
 अन्तरा चैव नाश्राति तस्य लोका ह्यनामयाः ।
 पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोकसुखावहाः ५७
 तत्र पुष्पोदका नाम नदी तेषां विधीयते ।
 शीतलं सलिलं तत्र पिबन्ति ह्यमृतोपमम् ॥ ५८
 ये च दुष्कृतकर्माणः पुण्यं तेषां विधीयते ।
 एवं नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ॥ ५९

सत्योक्तास्तदनन्तरमिति ध. पाठः ॥ ४२ ॥ सर्वं पूज्यतमं प्रश्न-
 मिति ध. पाठः ॥ ४५ ॥ प्रावृता वन्नदातार इति ध. पाठः ॥ ५१ ॥

तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैनान्यथाविधि ।
 अध्वनि क्षीणगात्रश्च पथि पांसुसमन्वितः ॥६०॥
 पृच्छते ह्यन्नदातारं गृहमायाति चाशया ।
 तं पूजयाथ यत्नेन सोऽतिथिर्ब्राह्मणश्च सः ॥६१॥
 तं यान्तमनुगच्छन्ति देवाः सर्वे सवासवाः ।
 तस्मिन्संपूजिते ग्रीता निराशा यान्त्यपूजिते ॥६२॥
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैनं यथाविधि ।
 एतच्चे शतशः प्रोक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ६३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 पुनः पुनरहं श्रोतुं कथां धर्मसमाश्रयाम् ।
 पुण्यामिच्छामि धर्मज्ञ कथ्यमानां त्वया विभो ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 धर्मान्तरं प्रति कथां कथ्यमानां मया नृप ।
 सर्वपापहरां नित्यं शृणुष्ववाहितो मम ॥ ६५॥
 कपिलायां तु दत्तायां यत्फलं ज्येष्ठपुष्करे ।
 तत्फलं भरतश्रेष्ठ विप्राणां पादधावने ॥ ६६॥
 द्विजपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
 तावत्पुष्करपर्णेन पिबन्ति पितरो जलम् ॥ ६७॥
 स्वागतेनाग्रयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः ।
 पितरः पादशौचेन अन्नाद्येन प्रजापतिः ॥ ६८॥
 यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ शिरश्चैव प्रदृश्यते ।
 तस्मिन्काले प्रदातव्या ग्रयतेनान्तरात्मना ॥ ६९॥
 अन्तरिक्षगतो वत्सो यावद्योन्यां प्रदृश्यते ।
 तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥ ७०॥
 यावन्ति तस्यां रोमाणि वत्सस्य च युधिष्ठिर ।
 तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ७१॥
 सुवर्णनासां यः कृत्वा ससुरां कृष्णधेनुकाम् ।
 तिलैः प्रच्छादितां दद्यात्सर्वरत्नैरलंकृताम् ॥ ७२॥
 प्रतिग्रहं गृहीत्वा यः पुनर्ददति साधवे ।
 फलानां फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत ॥ ७३॥
 ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।
 चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥ ७४॥

अपानपा नगदितास्तथा इति झ. पाठः । अपानपाः अमद्यपाः
 नगदिताः न केनचिदोषवत्तया कीर्तिताः ॥ ७६ ॥ राजन्न
 भवन्तीह मानवाः इति झ. पाठः । न भवन्तीह मानवाः स्वर्गं

अन्तर्जानुशयो यस्तु भुञ्जते सक्तभाजनः ।
 यो द्विजः शब्दरहितं संयन्तुस्तारणाय वै ॥ ७५॥
 ये पानीयानि ददति तथाऽन्ये ये द्विजातयः ।
 जपन्ति संहितां सम्यक्ते नित्यं तारणक्षमाः ॥ ७६॥
 हव्यं कव्यं च यत्किंचित्सर्वं तच्छ्रोत्रियोऽर्हति ।
 दत्तं हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलितेऽग्नौ यथा हुतम् ७७
 मन्युग्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रयोधिनः ।
 निहन्त्युर्मन्युना विप्रा वज्रपाणिरिवसुरान् ॥ ७८॥
 धर्माश्रितेयं तु कथा कथिता हि तवानघ ।
 यां श्रुत्वा मुनयः ग्रीता नैमिषारण्यवासिनः ॥ ७९॥
 वीतशोकभयक्रोधा विपाप्मानस्तथैव च ।
 श्रुत्वेमां तु कथां राजन्भवन्तीह तु मानवाः ॥ ८०॥
 युधिष्ठिर उवाच ।
 किं तच्छौचं भवेद्येन विप्रः शुद्धः सदा भवेत् ।
 तदिच्छामि महाप्राज्ञ श्रोतुं धर्मभृतांवर ॥ ८१॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 वाक्शौचं कर्मशौचं च यच्च शौचं जलात्मकम् ।
 त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्गां नात्र संशयः ॥
 सायं प्रातश्च संध्यां यो ब्राह्मणोऽभ्युपसेवते ।
 प्रजपन्पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ८३॥
 स तथा पावितो देव्या ब्राह्मणो नष्टकिल्बिषः ।
 न सीदेत्प्रतिगृह्णानो महीमपि ससागराम् ॥ ८४॥
 ये चास्य दारुणाः केचिद्ब्रूहाः सूर्यादयो दिवि ।
 ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शिवतराः सदा ॥
 सर्वे नानुगतं चैनं दारुणाः पिशिताशनाः ।
 घोररूपा महाकाया धर्षयन्ति द्विजोत्तमम् ॥ ८६॥
 नाध्यापनाद्याजनाद्वा अन्यायाद्वा प्रतिग्रहात् ।
 दोषो भवति विप्राणां ज्वलिताग्निसमा द्विजाः ॥
 दुर्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा ।
 ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्रयः ॥ ८८॥
 यथा श्मशाने दीप्तौजाः पावको नैव दुष्यति ।
 एवं विद्वानविद्वान्वा ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥ ८९॥

प्राप्योपर्युपरि गच्छन्तो मुक्तिमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥
 अन्यस्माद्वा इति झ. पाठः ॥ ८७ ॥

प्राकारैश्च पुरद्वारैः प्रासादैश्च पृथग्विधैः ।
 नगराणि न शोभन्ते हीनानि ब्राह्मणोत्तमैः ९०
 वेदाढ्या वृत्तसंपन्ना ज्ञानवन्तस्तपस्विनः ।
 यत्र तिष्ठन्ति वै विप्रास्तन्नाम नगरं नृप ॥ ९१
 ब्रजे वाऽप्यथवाऽरण्ये यत्र सन्ति बहुश्रुताः ।
 तत्तन्नगरमित्याहुः पार्थ तीर्थं च तद्भवेत् ॥ ९२
 रक्षितारं च राजानं ब्राह्मणं च तपस्विनम् ।
 अभिगम्याभिपूज्याथ सद्यः पापात्प्रमुच्यते ॥ ९३
 पुण्यतीर्थाभिषेकं च पवित्राणां च कीर्तनम् ।
 सद्भिः संभाषणं चैव प्रशस्तं कीर्त्यते बुधैः ॥ ९४
 साधुसङ्गमपूतेन वाक्सुभाषितवारिणा ।
 पवित्रीकृतमात्मानं सन्तो मन्यन्ति नित्यशः ९५
 त्रिदण्डधारणं मौनं जटाभारोऽथ मुण्डनम् ।
 वल्कलाजिनसंवेष्टं व्रतचर्याऽभिषेचनम् ॥ ९६
 अग्निहोत्रं वने वासः शरीरपरिशोषणम् ।
 सर्वाण्येतानि मिथ्या स्युर्यदि भावो न निर्मलः ॥
 न दुष्करमनाशित्वं सुकरं ह्यशनं विना ।
 विशुद्धिं चक्षुरादीनां षण्णामिन्द्रियगामिनाम् ।
 विकारि तेषां राजेन्द्र सुदुष्करतरं मनः ॥ ९८
 ये पापानि न कुर्वन्ति मनोवाकर्मबुद्धिभिः ।
 ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणम् ९९
 न ज्ञातिभ्यो दया यस्य शुक्लदेहोऽविकल्मषः ।
 हिंसा सा तपसस्तस्य नानाशित्वं तपः स्मृतम् ॥
 तिष्ठन्गृहे चैव मुनिर्नित्यं शुचिरलंकृतः ।
 यावज्जीवं दयावांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१
 न हि पापानि कर्माणि शुद्ध्यन्त्यनशनादिभिः ।
 सीदत्यनशनादेव मांसशोणितलेपनः ॥ १०२

पवित्राणां त्रिसुपर्णादिमन्त्राणाम् ॥ ९४ ॥ अभिषेचनं तीर्थेषु
 ॥ ९६ ॥ भावश्चित्तम् ॥ ९७ ॥ न दुष्करमिति इन्द्रियगामिनां
 विषयाणां विशुद्धिं विना अशनं भोगः सुकरम् । भोगो विषयशुद्धिं
 नापेक्षते । पण्याङ्गनासङ्गादिनापि तत्सिद्धेः । किंतु अनाशित्वं
 अमृतत्वं भोगवर्जनं वा तां विना न सुकरम् । यतो दुष्करं स्वभावतो
 दुःसंपादमिति योजना । दुष्करत्वे हेतुमाहर्धेन विकारीति । सुदुष्करतरं
 दुर्जयम् ॥ ९८ ॥ ज्ञातिभ्यः पुत्राद्यर्थे । शुक्लदेहः शुक्लवृ-

अज्ञातं कर्म कृत्वा च क्लेशो नान्यत्प्रहीयते ।
 नाग्निर्देहति कर्माणि भावशून्यस्य देहिनः ॥ १०३
 पुण्यादेव प्रव्रजन्ति शुद्ध्यन्त्यनशनानि च ।
 न मूलफलभक्षित्वान्न मौनान्नानिलाशनात् १०४
 शिरसो मुण्डनाद्वाऽपि न स्थानकुटिकासनात् ।
 न जटाधारणाद्वाऽपि न तु स्थण्डिलशय्या १०५
 नित्यं ह्यनशनाद्वाऽपि नाग्निशुश्रूषणादपि ।
 न चोदकप्रवेशेन न च क्षमाशयनादपि ॥ १०६
 ज्ञानेन कर्मणा वापि जरामरणमेव च ।
 व्याधयश्च प्रहीयन्ते प्राप्यते चोत्तमं पदम् १०७
 बीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा ।
 ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संयुज्यते पुनः १०८
 आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्योपमानि च ।
 विनश्यन्ति न संदेहः फेनानीव महार्णवे ॥ १०९
 आत्मानं विन्दते येन सर्वभूतगुहाशयम् ।
 श्लोकेन यदि वाऽर्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनम् ११०
 ब्रह्मरादभिसंधाय केचिच्छोकपदाङ्कितैः ।
 शतैरन्यैः सहस्रैश्च प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ॥ १११
 नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।
 ऊर्चुर्ज्ञानविदो वृद्धाः प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ११२
 विदितार्थस्तु वेदानां परिवेद प्रयोजनम् ।
 उद्विजेत्स तु देवेभ्यो दावाग्नेरिव मानवः ॥ ११३
 शुष्कं तर्कं परित्यज्य आश्रयस्य श्रुतिं स्मृतिम् ।
 एकाक्षराभिसंबद्धं तत्त्वं हेतुभिरिच्छसि ।
 बुद्धिर्न तस्य सिद्ध्येत साधनस्य विपर्ययात् ११४
 वेद्यं पूर्वं वेदितव्यं प्रयत्ना-
 त्तद्वीर्वेदस्तस्य वेदः शरीरम् ।

त्युपजीवी । अविकल्मषः शुक्लवृत्त्या यः कुटुम्बं पीडयति
 स निष्कल्मषो न भवतीत्यर्थः । तस्योपपादनमुत्तारार्धेन हिंसे-
 ति । अनाशित्वं अशनत्यागः ॥ १०० ॥ मांसशोणितलेपनः
 देहः ॥ १०१ ॥ अज्ञातं शास्त्रात्किंतु स्वयमेव कल्पितं तप्तशि-
 लारोहणादि । तेन क्लेश एव नतु अन्यत्पापं प्रहीयते ॥ १०३ ॥
 स्थानकुटिकासनात्स्थावरगृहत्यागात् ॥ १०५ ॥ आत्मनेति
 शरीराणीति शेषः ॥ १०९ ॥ स तु वेदेभ्यः इति झ. पाठः
 ॥ ११३ ॥ वेदपूर्वं वेदितव्यं प्रयत्नात्तद्वै वेदस्तस्य वेदः शरी-

वेदस्तत्त्वं तत्समासोपलब्धिः

क्लीबस्त्वात्मा न स वेद्यं न वेदः ॥११५॥

वेदोक्तमायुर्देवानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ।

फलत्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥११६॥

इन्द्रियाणां प्रसादेन तदेतत्परिवर्जयेत् ।

तस्मादनशनं दिव्यं निरुद्धेन्द्रियगोचरम् ॥११७॥

तपसा स्वर्गगमनं भोगो दानेन जायते ।

ज्ञानेन मोक्षो विज्ञेयस्तीर्थस्नानादघक्षयः ॥११८॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजेन्द्र प्रत्युवाच महायशाः ।

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि प्रदानविधिमुत्तमम् ॥११९॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यत्तत्पृच्छसि राजेन्द्र दानधर्मं युधिष्ठिर ।

इष्टं चेदं सदा मह्यं राजन्गौरवतस्तथा ॥ १२०॥

शृणु दानरहस्यानि श्रुतिस्मृत्युदितानि च ।

छायायां करिणः श्राद्धं तत्कर्म परिवीजितम् ।

दशकल्पायुतानीह न क्षीयेत युधिष्ठिर ॥ १२१॥

जीवनाय समाह्वितं वसु दत्त्वा महीपते ।

विप्रं तु वासयेद्यस्तु सर्वयज्ञैः स इष्टवान् ॥१२२॥

प्रतिस्रोतश्चित्रवाहाः पर्जन्योऽन्नानुसंचरन् ।

महाधुरि यथा नावा महापापैः प्रमुच्यते ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

विषुवे विप्रदत्तानि दधिमध्वक्षयाणि च ॥१२३॥

पर्वसु द्विगुणं दानमृतौ दशगुणं भवेत् ।

‘अब्दे दशगुणं प्रोक्तमनन्तं विषुवे भवेत्’ ॥१२४॥

अयने विषुवे चैव षडशीतिमुखेषु च ।

चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तमक्षयमुच्यते ॥ १२५॥

ऋतुषु दशगुणं वदन्ति दत्तं

शतगुणमृत्वयनादिषु ध्रुवम् ।

भवति सहस्रगुणं दिनस्य राहो-

र्विषुवति चाक्षयमश्रुते फलम् ॥ १२६॥

नाभूमिदो भूमिमश्नाति राज-

न्नायानदो यानमारुह्य याति ।

यान्यान्कामान्ब्राह्मणेभ्यो ददाति

तांस्तान्कामाञ्जायमानः स भुङ्क्ते ॥ १२७॥

अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं

भूर्वेण्णवी सूर्यसुताश्च गावः ।

लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता

यः काञ्चनं गाश्च महीं च दद्यात् ॥१२८॥

परं हि दानान्न बभूव शाश्वतं

भव्यं त्रिलोके भवते कुतः पुनः ।

तस्मात्प्रधानं परमं हि दानं

वदन्ति लोकेषु विशिष्टबुद्धयः ॥ १२९॥

रम् । वेदस्तत्त्वं तत्समासोपलब्धौ क्लीबस्त्वात्मा तत्सवेद्यस्य वेद्यम् । इति झ. पाठः ॥ ११५ ॥ प्रसादेन नैर्मल्येन । अनशनं नाम चित्तेन्द्रियनिरोधो नत्वाहारत्याग इत्याह तस्मादिति ॥ ११७ ॥ छायायां करिणः । गुर्वमायोगेऽश्वत्थच्छाया गजच्छायाख्यं पर्व देशकालयोगजम् । तत्कर्णपरिवीजिते इति झ. पाठः । कर्णा इव कर्णा अश्वत्थपल्लवास्तैर्वीजिते देशे जलोपान्ते ॥ १२१ ॥ समाह्वितं आर्द्रं वसु अन्नादिद्रव्यं दत्त्वा महीयते । वैश्यं तु इति झ. पाठः ॥ १२२ ॥ प्रति प्रतीपं पूर्ववाहिन्याः नद्याः पश्चिमाभिमुखं स्रोतः प्रवाहो यत्र तत् तीर्थं प्रतिस्रोतः । तत्र पात्रेऽर्पिताश्चित्रवाहा उत्तमाश्वाः । विपरिणम्य अक्षवा

इत्यपकृष्यते । अक्षयफला इत्यर्थः । पर्जन्योऽन्नानुसंचरन् अन्नार्थं अनुसंचरन्पर्जन्य इन्द्रोऽप्यक्षयः । अतिथिरूपेण तृप्त इन्द्रोऽप्यक्षयस्वर्गप्रद इत्यर्थः । महाधुरि महति धूःसदृशे प्रवाहे ना पुरुषो वा यथा महाधुरि योगभारे । यथा सर्वपापैः प्रमुच्यते तथैव गजच्छायाश्राद्धादिकर्तारोपि मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ १२३ ॥ विषुवे विप्रदत्तानि दधिमस्त्वक्षयाणि च इति झ. पाठः ॥ १२४ ॥ विषुवे तुलामेषसंक्रान्त्योः । षडशीतिमुखे मिथुनकन्यामीनसंक्रान्तिषु ॥ १२५ ॥ कामान् काम्यमानान्विषयान् ॥ १२७ ॥ त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति धुन्धुमारोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ उदङ्कनामकमुनेस्तपसा तुष्टेन विष्णुना तस्मै वरदानम् ॥ २ ॥ तथा विष्णुना उदङ्कं प्रति कुवलाश्वेन धुन्धुनामकासुरघातनविधानपूर्वकमन्तर्धानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

[श्रुत्वा तु राजा राजर्षेर्निद्रद्युम्नस्य तत्तथा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥] १

युधिष्ठिरो महाराज पप्रच्छ भरतर्षभ ।

मार्कण्डेयं तपोवृद्धं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ २

विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवरक्षसाम् ।

राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ॥ ३

न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदसिंहलोके द्विजोत्तम ।

अथ वेत्सि मुने वंशान्मनुष्योरगरक्षसाम् ॥ ४

देवगन्धर्वयक्षाणां किन्नराप्सरसां तथा ।

इदमिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन द्विजसत्तम ॥ ५

कुवलाश्च इति ख्यात इक्ष्वाकुकुलसंभवः ।

कथं नाम विपर्यासाद्बुधुमारत्वमागतः ॥ ६

एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम ।

विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाश्वस्य धीमतः ॥ ७

[वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरेणैवमुक्तो मार्कण्डेयो महामुनिः ।

धौन्धुमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ॥] ८

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ।

धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ९

यथा स राजा ऐक्ष्वाकः कुवलाश्वो महीपतिः ।

धुन्धुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥ १०

महर्षिर्विश्रुतस्तात उदङ्क इति भारत ।

मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ११

उदङ्कस्तु महाराज तपोतप्यत्सुदुश्चरम् ।

आरिराधयिषुर्विष्णुं बहून्वर्षगणान्विभुः ॥ १२

तस्य प्रीतः स भगवान्साक्षाद्दर्शनमेयिवान् ।

दृष्ट्वा महर्षिस्तद्ब्रह्म तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ १३

उदङ्क उवाच ।

त्वया देव प्रजाः सर्वाः ससुरासुरमानवाः ।

स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ॥ १४

ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ।

शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ॥ १५

निःश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।

बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १६

ऊरू ते पर्वता देव खं नाभिर्मधुसूदन ।

पादौ ते पृथिवी चैव रोमाण्योषधयस्तथा ॥ १७

इन्द्रसोमाग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।

प्रह्वास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥ १८

त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।

योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः ॥ १९

त्वयि तुष्टे जगच्छान्तं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।

भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ २०

देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।

त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वया वृताः ॥ २१

असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ।

तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परम् ॥ २२

पराभवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ।

त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।

आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति नित्यशः ॥

एवं स्तुतो हृषीकेश उदङ्केन महात्मना ।

उदङ्कमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥ २४

उदङ्क उवाच ।

पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान्हरिम् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २५

विष्णुरुवाच ।

प्रीतस्तेऽहमलौल्येन भक्त्या तव च सत्तम ।

अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन्मत्तो ग्राह्यो वरो द्विज २६
 एवं स च्छन्दमानस्तु वरेण हरिणा तदा ।
 उदङ्कः प्राञ्जलिर्वत्रे वरं भरतसत्तम ॥ २७
 यदि मे भगवन्प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षण ।
 धर्मे सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा ।
 अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं ममेश्वर ॥ २८
 भगवानुवाच ।
 सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव द्विज ॥ २९
 प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो दिवौकसाम् ।

त्रयाणामपि लोकानां महत्कार्यं करिष्यसि ॥ ३०
 उत्सादनार्थं लोकानां धुन्धुर्नाम महासुरः ।
 तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥ ३१
 [राजा हि वीर्यवांस्तात इक्ष्वाकुरपराजितः ।]
 बृहदश्च इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः ॥ ३२
 तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्च इति श्रुतः ।
 स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ।
 शासनात्तव विप्रर्षे धुन्धुमारो भविष्यति ॥ ३३
 उदङ्कमेवमुक्त्वा तु विष्णुरन्तरधीयत ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

उदङ्केन राज्ये स्वपुत्राभिषेचनपूर्वकं वनप्रस्थितं बृहदश्च प्रति तस्मिन्निवारणपूर्वकं धुन्धुनामकासुरहननचोदना ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इक्ष्वाकौ संस्थिते राजञ्छशदः पृथिवीमिमाम् ।
 प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् १
 शशदस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।
 अनेनाश्चापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः ॥ २
 विष्वगश्चः पृथोः पुत्रस्तस्मादार्द्रश्च जज्ञिवान् ।
 आर्द्रस्य युवनाश्चस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः ॥ ३
 जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ।
 श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्चो महाबलः ॥ ४
 बृहदश्चस्य दायादः कुवलाश्च इति स्मृतः ।
 कुवलाश्चस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ५
 सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ।
 कुवलाश्चश्च पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ॥ ६
 समये तं तदा राज्ये बृहदश्चोऽभ्यषेचयत् ।
 कुवलाश्चं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ७
 पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्चो महीपतिः ।
 जगाम तपसे धीमांस्तपोवनममित्रहा ॥ ८
 अथ शुश्राव राजर्षिं तमुदङ्को नराधिप ।
 वनं संप्रस्थितं राजन्बृहदश्चं द्विजोत्तमः ॥ ९

तमुदङ्को महातेजाः सर्वास्त्रविदुषांवरम् ।
 न्यवारयदमेयात्मा समासाद्य पुरोत्तमे ॥ १०
 उदङ्क उवाच ।
 भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ।
 निरुद्विग्ना वयं राजंस्त्वत्प्रदाद्वसेमहि ॥ ११
 त्वया हि पृथिवी राजन्रक्ष्यमाणा महात्मना ।
 भविष्यति निरुद्विग्ना नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥ १२
 पालने हि महान्धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
 न तथा दृश्यतेऽरण्ये माभूत्ते बुद्धिरीदृशी ॥ १३
 ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः कचन दृश्यते ।
 प्रजानां पालने यत्नः पुरा राजर्षिभिः कृतः ॥ १४
 रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ।
 निरुद्विग्नस्तपस्तप्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ १५
 ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु ।
 समुद्रवालुकापूर्ण उज्जालक इति स्मृतः ।
 बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायतः ॥ १६
 तत्र रौद्रो दानवेन्द्रो महावीर्यपराक्रमः ।
 मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्नाम सुदारुणः ।
 अन्तर्भूमिगतो राजन्वसत्यमितविक्रमः ॥ १७

तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १८
 शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ।
 त्रिदशानां विनाशाय लोकानां चापि पार्थिव १९
 अवध्यो दैवतानां हि दैत्यानामथ रक्षसाम् ।
 नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
 अवाप्य स वरं राजन्सर्वलोकपितामहात् ॥ २०
 तं विनाशय भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ।
 प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं शाश्वतीमव्ययां ध्रुवाम् २१
 क्रूरस्य तस्य स्वपतो बालुकान्तर्हितस्य च ।
 संवत्सरस्य पर्यन्ते निःश्वासः संप्रवर्तते ॥ २२
 यदा तदा भूश्चलति सशैलवनकानना ।
 तस्य निःश्वासवातेन रज उद्भूयते महत् ॥ २३
 आदित्यरथमाश्रित्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ।
 सविस्फुलिङ्गं सज्वालं धूममिश्रं सुदारुणम् ॥ २४

तेन राजन् शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्वआश्रमे ॥ २५
 तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ।
 लोकाः स्वस्था भविष्यन्ति तस्मिन्निहतेऽसुरे ॥
 'धुन्धुनामानमत्युग्रं दानवं घोरविग्रहम् ।
 समरे घोरतुमुले विनाशय महेष्णुणा ॥' २७
 त्वं हि तस्य विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ।
 तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति ॥ २८
 विष्णुना च वरो दत्तः पूर्वं मम महीपते ॥ २९
 यस्तं महासुरं रौद्रं वधिष्यति महीपतिः ।
 तेजस्तद्वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ ३०
 तत्तेजस्त्वं समाधाय राजेन्द्र भुवि दुःसहम् ।
 तं निष्पृदय संदिष्टो दैत्यं रौद्रपराक्रमम् ॥ ३१
 न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाऽल्पेन शक्यते ।
 निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

बृहदश्वेनोदङ्कप्रति स्वपुत्रेण कुबलाश्वेन धुन्धुवधस्य भावित्वकथनपूर्वकं वनप्रति गमनम् ॥ १ ॥ धुन्धूस्पतिं पृष्टेन मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति तदुपोद्घाततया मधुकैटभवृत्तान्तकथनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

स एवमुक्तो राजर्षिरुदङ्केनापराजितः ।
 उदङ्कं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ॥ १
 न हि मे गमनं ब्रह्मन्मोघमेतद्भविष्यति ।
 पुत्रो ममायं भगवन्कुबलाश्च इति स्मृतः ॥ २
 धृतिमान्निष्प्रकारी च वीर्येणाप्रतिमो भुवि ।
 प्रियं च ते सर्वमेतत्करिष्यति न संशयः ॥ ३
 पुत्रैः परिवृतः सर्वैः शूरैः परिघबाहुभिः ।
 'हनिष्यति महाबाहुस्तं वै धुन्धुं महाऽसुरम् ।'
 विसर्जयस्व मां ब्रह्मन्मस्तशस्त्रोस्मि सांप्रतम् ॥ ४
 तथाऽस्त्विति च तेनोक्तो मुनिनाऽमिततेजसा ।
 स तमादिश्य तनयमुदङ्काय महात्मने ।
 क्रियतामिति राजर्षिर्जगाम वनमुत्तमम् ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

क एष भगवन्दैत्यो महावीर्यस्तपोधन ।
 कस्य पुत्रोऽथ नप्ता वा एतदिच्छामि वेदितुम् ६
 एवं महाबलो दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ।
 'यस्य निश्वासवातेन कम्पते भूः सपर्वता ॥' ७
 एतदिच्छामि भगवन्मयाथातथ्येन वेदितुम् ।
 सर्वमेव महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नराधिप ।
 कथ्यमानं महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथम् ॥ ९
 एकार्णवे निरालोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ १०
 प्रभवं लोककर्तारं विष्णुं शाश्वतमव्ययम् ।

न तेऽभिगमनं इति श्र. पाठः ॥ २ ॥

वन० ४३

षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

यमाहुर्मुनयः सिद्धाः सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 'चतुर्भुजमुदाराङ्गं दृष्टवानस्मि भारत ॥' ११
 सुष्वाप भगवान्विष्णुरप्स्ययामेक एव हि ।
 नागस्य भोगे महति शेषस्यामिततेजसः ॥ १२
 लोककर्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
 नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ १३
 स्वपतस्तस्य देवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभम् ।
 नाभ्या विनिःसृतं दिव्यं तत्रोत्पन्नः पितामहः ॥
 साक्षाल्लोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्यसमप्रभः ।
 चतुर्वेदश्चतुर्भूर्तिश्चतुर्वर्गश्चतुर्मुखः ॥ १५
 स्वप्रभावाद्गुराधर्षो महाबलपराक्रमः ।
 कस्यचित्त्वथ कालस्य दानवौ वीर्यवत्तमौ ॥ १६
 मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुम् ।
 शयानं शयने दिव्ये नागभोगे महाद्युतिम् ॥ १७
 बहुयोजनविस्तीर्णे बहुयोजनमायते ।
 किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ॥ १८
 दीप्यमानं श्रिया राजस्तेजसा वपुषा तथा ।
 सहस्रसूर्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनम् ॥ १९
 विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तदा ॥ २०
 दृष्ट्वा पितामहं चापि पद्मे पद्मनिभेक्षणम् ।
 वित्रासयेतामथ तौ ब्रह्माणममितौजसम् ॥ २१
 वित्रास्यमानो बहुधा ब्रह्मा ताभ्यां महायशः ।
 अकम्पयत्पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ॥ २२
 अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ ॥ २३
 दृष्ट्वा तावब्रवीदेवः स्वागतं वां महाबलौ ।
 ददामि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥ २४
 तौ प्रहस्य हृषीकेशं महादर्पौ महाबलौ ।

प्रत्यब्रूतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ २५
 आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम ।
 दातारौ स्त्रो वरं तुभ्यं तद्ब्रवीह्यविचारयन् ॥ २६
 भगवानुवाच ।
 प्रतिगृह्णे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ।
 युवां हि वीर्यसंपन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥
 बध्यत्वमुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ ।
 एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकहिताय वै ॥ २८
 मधुकैटभावूचतुः ।
 अनृतं नोक्तपूर्वं नौ स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
 सत्ये धर्मे च निरतौ विद्व्यावां पुरुषोत्तम ॥ २९
 बले रूपे च शौर्ये च शमे न च समोस्ति नौ ।
 धर्मे तपसि दाने च शीलसत्त्वदमेषु च ॥ ३०
 उपप्लवो महानस्नानुपावर्तत केशव ।
 उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३१
 आवामिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो ।
 आनावृतेऽवकाशे त्वं जह्यावां सुरसत्तम ॥ ३२
 पुत्रत्वमधिगच्छाव तव चापि सुलोचन ।
 वर एष वृतो देव तद्विद्धि सुरसत्तम ॥ ३३
 अनृतं मा भवेदेव यद्वि नौ संश्रुतं तदा ॥ ३४
 भगवानुवाच ।
 बाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ॥ ३५
 स विचिन्त्याथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम् ।
 अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः ॥ ३६
 स्वकावनावृतावूरु दृष्ट्वा देववरस्तदा ।
 मधुकैटभयो राजञ्जिशरसी मधुसूदनः ।
 चक्रेण शितधारेण न्यकृन्तत महायशः ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

मधुकैटभपुत्रेण धुन्धुना तपस्तोषिताद्विरिञ्चादवध्वत्वादिवरप्रहणेन देवानां पीडनम् ॥ १ ॥ उदङ्गचोदितेन कुवलाश्वेन समुद्रमध्यमधिवसतस्तस्य ब्रह्मास्त्रेण दहनम् ॥ २ ॥ तदा देवादिभिः कुवलाश्वस्य धुन्धुमारहति नामकरणेन तस्मै वरदान-पूर्वकं स्वस्वस्थानं प्रति गमनम् ॥ ३ ॥ मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति तत्पुत्राणां नामकथनपूर्वकं धुन्धुमारोपाख्यानस्तवनम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

धुन्धुर्नाम महाराज तयोः पुत्रो महाद्युतिः ।

स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १

अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसंततः ।

तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वने स च प्रभुम् ॥ २
 देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् ।
 अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३
 एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ।
 स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृष्ट्वा जगाम ह ॥ ४
 स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ।
 अनुसरन्पितृवधं द्रुतं विष्णुमुपागमत् ॥ ५
 स तु देवान्सगन्धर्वाञ्जित्वा धुन्धुरमर्षणः ।
 वबाध सर्वानसकृद्विष्णुं देवांश्च वै भृशम् ॥ ६
 समुद्रवालुकापूर्णे उज्जानक इति स्मृते ।
 आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ।
 बाधतेस्स परं शक्त्या तमुदङ्काश्रमं विभो ॥ ७
 अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तर्हितस्तथा ।
 मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः ॥ ८
 शेते लोकविनाशाय तपोबलमुपाश्रितः ।
 उदङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन्पावकार्षिणः ॥ ९
 एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः ।
 कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १०
 सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः ।
 प्रायादुदङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य वधाय वै ॥ ११
 तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ।
 उदङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ १२
 तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।
 एष श्रीमान्नृपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ १३
 दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात्पर्यवाकिरन् ।
 देवदुन्दुभयश्चापि नेदुः खयमनीरिताः ॥ १४
 शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः ।
 विपांसुलां महीं कुर्वन्ववर्ष च सुरेश्वरः ।
 'प्रदक्षिणाश्चाप्यभवन्वन्यास्तं समृगद्विजाः ॥' १५
 अन्तरिक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ।
 तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः ॥ १६
 कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धकौतूहलान्विताः ।
 देवगन्धर्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः ॥ १७

नारायणेन कौरव्य तेजसाऽऽप्यायितस्तदा ।
 स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतो दिशम् ॥ १८
 अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः ।
 'हितार्थं सर्वलोकानामुदङ्कस्य वशे स्थितः ॥ १९
 कुवलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन्वै बालुकार्णवे ।
 सप्तभिर्दिवसैः स्वात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः ॥ २०
 आसीद्वोरं वपुस्तस्य बालुकान्तर्हितं महत् ।
 दीप्यमानं यथा सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ ॥ २१
 ततो धुन्धुर्महाराज दिशमावृत्य पश्चिमाम् ।
 सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल कालानलसमद्युतिः ॥ २२
 कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ।
 अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्घुसलैरपि ॥ २३
 पट्टसैः परिवैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ।
 स वध्यमानः संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः ॥ २४
 क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च ।
 आस्याद्रमन्पावकं स संवर्तकसमं तदा ॥ २५
 तान्सर्वान्नृपतेः पुत्रानदहत्स्वेन तेजसा ।
 मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्तयन्निव ॥ २६
 क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ।
 सगरस्यात्मजान्क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २७
 तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ।
 तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् ।
 आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ॥ २८
 तस्य वारि महाराज सुस्त्राव बहु देहतः ।
 तत्तदापीयते तेजो राज्ञा वारिमयं नृप ॥ २९
 योगी योगेन सृष्टं स शमयित्वा च वारिणा ।
 ब्रह्मास्त्रेण ततो राजा दैत्यं क्रूरपराक्रमम् ।
 ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकभवाय वै ॥ ३०
 सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् ।
 सुरशत्रुमभिघ्नन्नस्त्रैर्लोक्येश इवापरः ॥ ३१
 धुन्धोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामनाः ।
 धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्ना समभवत्ततः ॥ ३२
 प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ।

वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा ।
 अतीव मुदितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ३३
 दद्यां वित्तं द्विजाग्र्येभ्यः शत्रूणां चापि दुर्जयः ।
 सख्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ।
 धर्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः ॥ ३४
 तथाऽस्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ।
 ऋषिभिश्च सगन्धर्वैरुदङ्केन च धीमता ॥ ३५
 संभाष्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृपम् ।
 देवा महर्षयश्चापि स्वानि स्थानानि भोजिरे ॥ ३६
 तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाऽभवन् ।
 दृढाश्चः कपिलाश्च भद्राश्चैव भारत ॥ ३७
 तेभ्यः परम्परा राजन्निष्वाकूणां महात्मनाम् ।

[वंशस्य सुमहाभाग राज्ञामभिततेजसाम् ॥] ३८
 एवं स निहतस्तेन कुवलाश्वेन सत्तम ।
 धुन्धुर्नाम महादैत्यो मधुकैटभयोः सुतः ॥ ३९
 कुवलाश्वश्च नृपतिर्धुन्धुमार इति स्मृतः ।
 नाम्ना च गुणयुक्तेन तदाप्रभृति सोऽभवत् ॥ ४०
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 धौन्धुमारमुपाख्यानं ग्रथितं यस्य कर्मणा ॥ ४१
 इदं तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुकीर्तनम् ।
 शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः ॥ ४२
 आयुष्मान्भूतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ।
 न च व्याधिभयं किञ्चित्प्राप्नोति विगतज्वरः ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति पतिव्रतामाहात्म्यकथनारम्भः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् ।
 प्रपच्छ भरतश्रेष्ठ धर्मप्रश्नं स दुर्वचम् ॥ १
 श्रोतुमिच्छामि भगवन्स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् ।
 कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मं धर्म्यं च तत्त्वतः ॥ २
 प्रत्यक्षमिह विप्रर्षे देवा दृश्यन्ति सत्तम ।
 सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ॥ ३
 पिता माता च भगवान्गाव एव च सत्तम ।
 यच्चान्यदेव विहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ४
 मन्येऽहं गुरुवत्सर्वमेकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
 पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ।
 पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ॥ ५
 निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ।
 पतिं दैवतवच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः ६
 भगवन्दुष्करं त्वेतत्प्रतिभाति मम प्रभो ।
 मातापित्रोश्च शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तरि च द्विज ॥ ७
 स्त्रीणां धर्मात्सुघोराद्वि नान्यं पश्यामि दुष्करम् ।
 साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन्कुर्वन्तीह सदादृताः ८

दुष्करं खलु कुर्वन्ति पितरो मातरश्च वै ।
 एकपत्न्यश्च या नार्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत ॥ ९
 कुक्षिणा दशमासांश्च गर्भं संधारयन्ति याः ।
 नार्यः कालेन संभूय किमद्भुततरं ततः ॥ १०
 संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ।
 प्रजायन्ते सुतान्नार्यो दुःखेन महता विभो ॥ ११
 पुष्णन्ति चापि महता स्नेहेन द्विजपुङ्गव ।
 'चिन्तयन्ति ततश्चापि किंशीलोऽयं भविष्यति ॥'
 याश्च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ।
 स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ १२
 क्षत्रधर्मसमाचारतत्त्वं व्याख्याहि मे द्विज ।
 धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन महात्मना ॥ १४
 एतदिच्छामि भगवन्प्रश्नं प्रश्नविदांवर ।
 श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 हन्त तेऽहं समाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदुर्वचम् ।
 तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १६

ये चक्रूरे इति श्र. पाठः ॥ १३ ॥

मातरं श्रेयसीं तात पितृनन्ये तु मेनिरे ।
 दुष्करं कुरुते माता विवर्धयति या प्रजाः ॥१७
 तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ।
 सुप्रशस्तरूपायैश्चापीहन्ते पितरः सुतान् ॥ १८
 एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
 चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं भविष्यति १९
 आशंसते हि पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
 यशः कीर्तिमथैश्वर्यं तेजो धर्मं तथैव च ॥ २०

‘मातुः पितुश्च राजेन्द्र सततं हितकारिणोः ।’
 तयोराशां तु सफलां यः करोति स धर्मवित् २१
 पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो यस्य नित्यशः ।
 इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्तिर्धर्मश्च शाश्वतः ॥ २२
 नैव यज्ञक्रियाः काश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
 या तु भर्तारि शुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युत ॥ २३
 एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ।
 पतिव्रतानां नियतं धर्मं चावहितः शृणु ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

तदुत्तरे तपस्यता कौशिकेनात्मोपरि पुरीषोत्सृष्ट्या बलाकायाः सक्रोधनिरीक्षणेन दहनम् ॥ १ ॥ तथा भिक्षार्थं पति-
 व्रतायाः कस्याश्चिद्ब्रह्मं प्रविष्टं भिक्षादाने चिरीकरणेन रुष्टं च कौशिकं प्रति तथा स्वस्य बलाकावृत्तान्तावगतिस्त्वचनेन
 स्वशक्तिप्रकाशनपूर्वकं धर्मावगतये धर्मव्याघसमीपगमनचोदना ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 कश्चिद्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः ।
 तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १
 साङ्गोपनिषदान्वेदानधीते द्विजसत्तमः ।
 स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्स्थितः ॥ २
 उपरिष्ठाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
 तथा पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३
 समवेक्ष्य ततः क्रुद्धः सममध्यायत द्विजः ।
 ‘तां बलाकां महाराज निलीनां नगमूर्धनि ॥ ४
 भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ।
 अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्दरणीतले ॥ ५
 बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्वामचेतनाम् ।
 कारुण्यादभिसंतप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ।
 अकार्यं कृतवानस्मि द्वेषरागबलात्कृतः ॥ ६
 इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्ग्रामं भैक्षाय संश्रितः ।
 ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ॥ ७
 प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ।
 देहीति याचमानोऽसौ तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ।
 शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी ॥ ८

एतस्मिन्नन्तरे राजन्शुधासंपीडितो भृशम् ।
 भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ॥ ९
 सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यपहाय तम् ।
 पाद्यमाचमनीयं वै ददौ भर्तुस्तथाऽऽसनम् ॥ १०
 ग्रहा पर्यचरन्नापि भर्तारमसितेक्षणा ।
 आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैः सुमधुरैस्तथा ॥ ११
 उच्छिष्टं भाविता भर्तुर्भुङ्क्ते नित्यं युधिष्ठिर ।
 दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ॥ १२
 कर्मणा मनसा वाचा नात्यश्नान्नापि चापिबत् ।
 तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १३
 साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैषिणी ।
 भर्तुश्चापि हितं यत्तत्सततं साऽनुवर्तते ॥ १४
 देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रुश्चशुरयोस्तथा ।
 शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ॥ १५
 सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ।
 कुर्वती पतिशुश्रूषां सप्साराथ शुभेक्षणा ॥ १६
 व्रीडिता साऽभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ।
 भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७

ब्राह्मण उवाच ।

किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।

उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्राह्मणं क्रोधसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।

दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥

‘क्षमस्व विप्रप्रवर क्षमस्व स्त्रीजडात्मताम् ।

प्रसीद भगवन्मह्यं कृपां कुरु मयि द्विज ॥’ २०

क्षन्तुमर्हसि मे विद्वन्भर्ता मे दैवतं महत् ।

स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया २१

ब्राह्मण उवाच ।

ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ।

गृहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ॥ २२

इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किं पुनर्मानवो भुवि ।

अवलिप्ते न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ॥ २३

ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ।

‘सपर्वतवनद्वीपां क्षिप्रमेवावमानिताः ॥’ २४

रुयुवाच ।

[नाहं बलाका विप्रर्षे त्यज क्रोधं तपोधन ।

अनया क्रुद्धया दृष्ट्वा क्रुद्धः किं मां करिष्यसि] २५

नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः ।

अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २६

जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमताम् ।

अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ २७

तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम् ।

येषां क्रोधाग्निरद्यापि समुद्रे नोपशाम्यति ।

‘कस्तान्परिभवेन्मूढो ब्राह्मणानमितौजसः ॥’ २८

ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिः सुदुरात्मवान् ।

अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २९

बहुप्रभावाः श्रूयन्ते ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।

क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्प्रसादश्च महात्मनाम् ।

असिस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ ३०

पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ।

दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ॥ ३१

अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ।

शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ॥ ३२

बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मया ।

क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ३३

‘मास्व क्रुध्यो बलाकेव न वध्याऽस्मि पतिव्रता’ ।

यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४

यो वदेदिह सत्यानि गुरुं संतोषयेत च ।

हिंसितश्च न हिंसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५

जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

कामक्रोधौ वशौ यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ३६

यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।

सर्वधर्मेषु चरतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३७

योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ।

दद्याद्वाऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ३८

ब्रह्मचारी वदान्यो योष्यधीयाद्विजपुङ्गवः ।

स्वाध्यायवानमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ३९

यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परिकीर्तयेत् ।

सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ४०

धनं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् ।

इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ॥ ४१

सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ।

दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ४२

श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् ।

बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ॥ ४३

भगवानपि धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

न तु तत्त्वेन भगवन्धर्मं वेत्सीति मे मतिः ॥ ४४

यदि विप्र न जानीषे धर्मं परमकं द्विज ।

धर्मव्याधं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ॥

मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

मिथिलायां वसेद्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ४६

तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ।

‘व्याधः परमधर्मात्मा स ते छेत्स्यति संशयम्’ ४७

अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।

स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्ममभिविन्दते ॥४८
ब्राह्मण उवाच ।
प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्भस्त्वया प्रोक्तो मम निश्चयसं परम् ॥४९
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ।

‘धन्या त्वमसि कल्याणि यस्याः स्याद्वृत्तमीदृशम् ।
मार्कण्डेय उवाच ।
तथा विमृष्टो निर्गत्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन्स स्वमात्मानं कौशिको द्विजसत्तमः ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

कौशिकनामकेन द्विजवरेण पतिव्रतावचनाद्धर्मावगतये धर्मव्याधंप्रति गमनम् ॥ १ ॥ व्याधेन तस्यै नानाधर्मो-
पदेशः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानमागस्कृत इवावभौ ॥१
चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।
श्रद्धधानेन वै भाव्ये गच्छामि मिथिलामहम् ॥२
कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३
इति संचिन्त्य मनसा श्रद्धधानः स्त्रिया वचः ।
बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ॥ ४
संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ।
अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ५
ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ।
धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ॥ ६
गोपुराट्टालकवतीं हर्म्यप्राकारशोभनाम् ।
प्रविश्य नगरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्युताम् ॥ ७
पण्यैश्च बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् ।
अथै रथैस्तथा नागैर्योधैश्च बहुभिर्युताम् ॥ ८
हृष्टपृष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ।
सोऽपश्यद्वह्वृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ॥ ९
धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ।
अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ॥१०

मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वाच्च क्रेतृणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ११
स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्तआसने ॥१२
व्याध उवाच ।
अभिवादये त्वां भगवन्स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
अहं व्याधो हि भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥
एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १४
श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशविस्मितः ।
द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १५
अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्विजम् ।
गृहं गच्छाव भगवन् यदि ते रोचतेऽनघ ॥ १६
मार्कण्डेय उवाच ।
बाढमित्येव तं विप्रो हृष्टो वचनमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहं प्रति ॥१७
प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ।
‘अर्घ्येण च स वै तेन व्याधेन द्विजसत्तमः ॥’ १८
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ।
ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ॥ १९
कर्मैतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ।

अभिविन्दते जानन्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ साधयिष्यामि स्वकार्य-
मिति शेषः ॥ ५० ॥ नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

आगोऽपराधः कृतमनेनेत्यागस्कृतः ॥ १ ॥ विमानैः साप्त-

भौमिकगृहैः ॥ ७ ॥ सूना वधस्थानं तन्मध्ये ॥ १० ॥
अदेशस्थं अयोग्यदेशस्थम् ॥ १६ ॥

अनुत्पये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥ २०
व्याध उवाच ।

कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं परम् ।
वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज २१
विधात्रा विहितं पूर्वं कर्म स्वमनुपालयन् ।
प्रयत्नाच्च गुरु वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ॥ २२
सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ।
देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ॥ २३
न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न गृहे बलवत्तरम् ।
कृतमन्वेति कर्तारं पुरा कर्म द्विजोत्तम ॥ २४
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ।
दण्डनीतिस्त्रयो विद्या तेन लोको भवत्युत ॥ २५
कर्म शूद्रे कृषिवैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ।
ब्रह्मचर्यतपोमन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥ २६
राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।
विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ॥ २७
भेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ।
मारयन्ति विकर्मस्यं लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ २८
जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्यो न विद्यते ।
स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोपि द्विजोत्तम ॥ २९
स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ।
दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति यथा न ग्लाति धार्मिकम् ॥
सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
श्रीश्च राज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ३१
राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ।
सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत ॥ ३२
परेण हि हतान्ब्रह्मन्वराहमहिषानहम् ।
न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम् ॥
न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथाह्वहम् ।
सदोपवासी च तथा नक्तभोजी सदा द्विज ३४

अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ।
प्राणिर्हिसारतिश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥ ३५
व्यभिचारान्नरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ।
अधर्मो वर्तते चापि संकीर्यन्ते ततः प्रजाः ॥ ३६
भेरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ।
क्रीवाश्चान्धाश्च बधिरा जायन्तेऽत्युच्चलोचनाः ॥
पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ।
स एष राजा जनकः प्रजा धर्मेण पश्यति ॥ ३८
अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ।
'पाल्येष राजा जनकः पितृवद्विजसत्तम ॥' ३९
येचैव मां प्रशंसन्ति येच निन्दन्ति मानवाः ।
सर्वान्सुपरिणीतेन कर्माणा तोषयाम्यहम् ॥ ४०
ये जीवन्ति स्वधर्मेण संयुञ्जन्ति च पार्थिवाः ।
न किञ्चिदुपजीवन्ति दान्ता उत्थानशीलिनः ॥
शक्त्याऽन्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।
यथार्हं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै दया ॥ ४२
त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठान्ति पूरुषे ।
मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ॥ ४३
न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सजेत् ।
प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ॥ ४४
न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ।
कर्म चेत्किञ्चिदन्यत्स्यादितरन्न तदाचरेत् ॥ ४५
यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ।
न पापं प्रति पापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ४६
आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ।
कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुकम् ॥ ४७
न धर्मोस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।
अश्रद्धाणा धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४८
महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ।
'साधुः सन्नतिमानेव सर्वत्र द्विजसत्तम ॥' ४९

गुरु मातापितरौ ॥ २२ ॥ वर्तये जीवामि ॥ २३ ॥ कुत्सा
विद्यमानदोषसंकीर्तनम् । गृही अविद्यमानदोषारोपः । पुराकृतं
कर्मैति संबन्धः ॥ २४ ॥ लोकः परलोकः ॥ २५ ॥ न
ग्लाति न ग्लानिं नयति ॥ ३० ॥ व्यभिचारात्स्वैरगतेः ॥ ४६ ॥
भेरुण्डाः भयानकाः । उरुण्डाः इति ख. थ. ध. पाठः ॥ ३७ ॥

सुपरिणीतेन साधुना ॥ ४० ॥ ये संयुञ्जन्ति सम्यग्योगं सेना-
विनेशं कुर्वन्ति तएव पार्थिवा अन्ये चोरा इत्यर्थः ॥ ४१ ॥
संरम्भाद्भयात् ॥ ४४ ॥ अन्यत् विपरीतं स्यात् इतरत्तादृशं
द्वितीयं कल्याणमेवाचरेत् ॥ ४५ ॥ पापः पापी ॥ ४६ ॥
वृजिनानां व्यसनवताम् ॥ ४७ ॥ दृतिर्भस्मा । आध्मातः सन्न-

मूढानामवलितानामसारं भाषितं भवेत् ।
दर्शयन्त्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ५०
न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
अपिचेह मृजाहीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ५१
अशुबन्कस्यचिन्दिनामात्मपूजामवर्णयन् ।
न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ॥ ५२
विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ।
न तत्कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ॥ ५३
कर्मणा येन केनापि पापात्मा द्विजसत्तम ।
एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन्धर्मेषु प्रतिदृश्यते ॥ ५४
पापानि बुद्धेह पुरा कृतानि
स्वधर्मशीलो विनिहन्ति पश्चात् ।
धर्मो ब्रह्मबुदते ब्राह्मणानां
यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५५

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

कौशिकं प्रति धर्मव्याधेन शिष्टलक्षणादिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
स तु विप्रो महाप्राज्ञ धर्मव्याधमपृच्छत ।
शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ १
'पञ्च कानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।'
एतदिच्छामि भद्रं ते श्रोतुं धर्मभृतांवर ।
त्वत्तो महामते व्याध तद्ब्रवीहि यथातथम् ॥ २
व्याध उवाच ।
यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ३
कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
धर्ममित्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ४

सारोपि पुष्टे भवेत् ॥ ४९ ॥ मृजाहीनः मलिनदेहः ॥ ५१ ॥
मूढस्वरूपमाह अशुबन्निति ॥ ५२ ॥ पापात् प्राकृतात् । द्वि-
तीयात्करिष्यमाणात् ॥ ५३ ॥ जपतपस्तीर्थाद्यन्यतमेन येन के-
नचिदपि कर्मणा पापात् परिमुच्यत इत्यनुषज्यते ॥ ५४ ॥

वन० ४४

पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।
[तं तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥] ५६
चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्धधानोऽनसूयकः ॥ ५७
वसनस्येव च्छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ।
'अपश्यन्नात्मनो दोषान्त्स पापः प्रेत्य नश्यति ॥'
पापं चेत्पूरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रेणेव चन्द्रमाः ॥ ५९
यथाऽऽदित्यः समुद्यन्वै तमः सर्वं व्यपोहति ।
एवं कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६०
पापानां विद्वद्भिष्टानं लोभमोहौ द्विजोत्तम ।
'तस्मात्तौ विदुषा विप्र वर्जनीयौ विशेषतः ॥' ६१
लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ।
अधर्म्या धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ॥ ६२
येषां पञ्च पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः ।
सर्वे हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ६३

न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ५
गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
एतच्चतुष्टयं ब्रह्मञ्छिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६
शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ७
वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषदमः ।
दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ८
ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयाता च पीड्यते ॥ ९
ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।

दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

वृत्तं वृत्तं स्वेच्छोपात्तमिति यावत् ॥ ६ ॥ अतोऽन्यथा गुरु-
शुश्रूषणाद्यभावे ॥ ७ ॥ उपनिषद्ग्रहणम् ॥ ८ ॥ अनुयाता ।
अनुगन्ता ॥ ९ ॥ श्रुतिश्च त्यागश्च ते द्वे परं, अयनं स्थानं

धर्मपन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ १०
 नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जनाः ।
 उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ११
 नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्कूरान्पापमतौ स्थितान् ।
 त्यज ताञ्ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ १२
 कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
 नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ १३
 क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
 शिष्टाचारे भवेत्साधू रागः शुक्ले व वाससि ॥ १४
 अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
 अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 सत्यं कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ १५
 सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ।
 आचारश्च सतां धर्मः सन्तो ह्याचारलक्षणाः ॥ १६
 यो यथा प्रकृतिर्जन्तुः स स्वां प्रकृतिमश्नुते ।
 पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानाप्नोत्यनात्मवान् ॥
 आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
 अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥ १८
 अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।
 ऋजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥ १९
 त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ।
 गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्त्युत ॥ २०
 तेषामहीनसत्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ।
 स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं संप्रणश्यति ॥ २१
 तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
 धर्म्यं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥ २२
 आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।

येषां ते श्रुतित्यागपरायणाः ॥ १० ॥ शिष्टाचारवति शुक्रपटो-
 पमे योगधर्मः रागद्वेव साधुर्भवेत् । शुक्ले वेति इवाथं ॥ १४ ॥
 अनात्मवान् अजितचित्तः ॥ १७ ॥ अहंकारो दर्पः मत्सरः
 परदोषासहिष्णुत्वं तद्वर्जिताः । शिष्टं गुरुशाल्लोक्तं आचरन्तः
 शिष्टाचाराः ॥ १९ ॥ त्रैविद्यवृद्धाः तिस्रो विद्या ऋग्यजुःसामा-
 त्तिका यत्र स त्रिविद्यो यज्ञस्तत्र साधवन्नेविद्या याज्ञिकाः ।
 वृत्तं शीलं तद्वन्तः । मनस्विनः जितचित्ताः ॥ २० ॥ दुष्करा-
 चारकर्मणां अन्यैर्दुष्करः आचारः शीलं कर्म यज्ञादि येषां

श्रुतवृत्तोपसंपन्नास्ते सन्तः स्वर्गगामिनः ॥ २३
 वेदोक्तः प्रथमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
 शिष्टाचीर्णश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ २४
 धारणं चापि वेदानां तीर्थानामवगाहनम् ।
 क्षमा सत्यार्जवं शौचं शिष्टाचारनिदर्शनम् ॥ २५
 सर्वभूतदयावन्तो ह्यहिंसानिरताः सदा ।
 परुषं च न भाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ॥ २६
 शुभानामशुभानां च कर्मणां सबलाश्रयम् ।
 विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ २७
 न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ।
 सन्तः स्वर्गजितः शक्त्या सन्निविष्टाश्च सत्पथे ।
 दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ॥ २८
 सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
 सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ २९
 दाननित्याः सुखान्याशु प्राप्नुवन्त्यपि च श्रियम् ।
 पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ॥ ३०
 अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ।
 लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।
 एवं सन्तो वर्तमानास्त्वेधन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ३१
 अहिंसा सत्यवचनमानुशंस्यमथार्जवम् ।
 अद्रोहो नातिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ३२
 धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
 अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसत्कृताः ॥ ३३
 त्रीण्येव तु पदान्याहुः सतां वृत्तमनुसरन् ।
 न चैव दुष्टेदद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ३४
 सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
 गच्छन्तीह सुसंतुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ॥ ३५

तेषाम् । घोरत्वं हिंसादिदोषवत्त्वम् ॥ २१ ॥ पुराणमनादिम् ।
 शाश्वतं अनवच्छिन्नम् । ध्रुवं नित्यम् । अत्याज्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥
 वेदोक्तोऽग्निहोत्रादिः । धर्मशास्त्रोक्तः अष्टकाश्राद्धादिः । शिष्टा-
 चीर्णः होलकादिः । शिष्टानां पुष्टिरिति शेषः ॥ २४ ॥
 न्यायो युक्तिः । गुणाः शमादयस्तदुपेताः । संविभक्तारः कुटु-
 म्बेषु ॥ २८ ॥ श्रुतधनाः विद्याधनाः ॥ २९ ॥ करुणाः करु-
 णावन्तश्च ते वेदनशीलाश्च । मत्वर्थीयोऽच्च ॥ ३५ ॥

शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ।
 अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ॥ ३६
 कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ।
 कर्म च श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ॥ ३७
 शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्ममनुव्रताः ।

प्रज्ञाप्रासादमारुह्य मुह्यतो महतो जनान् ॥ ३८
 प्रेक्षन्ते लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तमाः ।
 अतिपुण्यानि दानानि तानि द्विजवरोत्तम ॥ ३९
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाग्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
 शिष्टाचारगुणान्ब्रह्मन्पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

कौशिकं प्रति धर्मव्याधेन सर्वैर्हिंसाया दुस्त्यजत्वोपपादनपूर्वकं सर्ववर्णाणां स्वस्वधर्मानुष्ठानस्य श्रेयःसाधनत्वादिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
 यदहं ह्याचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १
 विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्दुस्तरं हि पुरा कृतम् ।
 पुरा कृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ॥ २
 दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन्विघाते यत्नवानहम् ।
 विधिना हि हते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ॥ ३
 निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ॥ ४
 येषां हतानां मांसानि विक्रीणीमो वयं द्विज ।
 तेषामपि भवेद्धर्म उपयोगेन भक्षणात् ।
 देवतातिथिभृत्यानां पितृणां चापि पूजनात् ॥ ५
 ओषधयो वीरुधश्चैव पशवो मृगपक्षिणः ।
 अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ६
 आत्ममांसप्रसादेन शिविरौशीनरो नृपः ।
 स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ७
 राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
 [द्वे सहस्रे तु पच्येते पशूनामन्वहं तदा ।]
 अहन्यहनि पच्येते द्वे सहस्रे गवां तथा ॥ ८
 स मांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ।
 अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ॥ ९

चातुर्मास्ये च पशवो वध्यन्त इति नित्यशः ।
 अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ १०
 यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्वध्यन्ते सततं द्विजैः ।
 संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ ११
 यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन्मांसकामाऽभवन्पुरा ।
 भक्ष्यं नैवाभवन्मांसं कस्यचिद्विजसत्तम ॥ १२
 अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ॥ १३
 देवतानां पितृणां च भुङ्क्ते दत्त्वाऽपि यः सदा ।
 यथाविधि यथाश्रद्धं न स दुष्येत भक्षणात् ॥ १४
 अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
 भार्या गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १५
 सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
 सौदासेन तदा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ।
 शापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १६
 स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ।
 पुरा कृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ॥ १७
 स्वधर्मं त्यजतो ब्रह्मन्धर्म इह दृश्यते ।
 स्वकर्मनिरतो यस्तु धर्मः स इति निश्चयः ॥ १८
 कुले हि विहितं कर्म देही तं न विमुञ्चति ।
 धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ॥ १९

अतिपुण्यानि पापानि इति ज्ञ. पाठः ॥ ३९ ॥ एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

एतन्मांसविक्रयात्मकम् ॥ १ ॥ यत्नवानपि न परिहर्तुं शक्नोमि । विधेः प्राबल्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥ शरवन्निमित्तभूता

वयं संघातवत्कर्ता तु विधिरेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अन्नाद्यभूताः अन्नं च तदयं च भोग्यं भक्ष्यं चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ यज्ञियमांसमुजोऽपि ऋतुगामिनो ब्रह्मचर्यमिव औपचारिकममांसाशित्वमिति भावः ॥ १५ ॥

द्रष्टव्यस्तु भवेद्ब्रह्मन्धर्मो धर्मविनिश्चये ।
 कथं कर्म शुभं कुर्यां कथं मुच्ये पराभवात् ॥२०॥
 कर्मणस्तस्य घोरस्य वसुधा निर्णयो भवेत् ।
 दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।
 द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ॥ २१॥
 अतिमानातिवादाभ्यां निवृत्तोऽसि द्विजोत्तम ।
 कृषिं साध्वीति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ॥
 कर्षन्तो लाङ्गलैरुर्वी भ्रन्ति भूमिशयान्बहून् ।
 जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥२३॥
 धान्यबीजानि यान्याहुर्व्रीह्यादीनि द्विजोत्तम ।
 सर्वाण्येतानि जीवा हि तत्र किं प्रतिभाति ते २४॥
 अध्याक्रम्य पशून्वापि भ्रन्ति वै भक्षयन्ति च ।
 वृक्षांस्तथौषधीश्चापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥२५॥
 जीवा हि बहवो ब्रह्मन्वृक्षेषु च फलेषु च ।
 उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २६॥
 सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन्प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
 मत्स्यान्ग्रसन्ते मत्स्याश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥
 सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।
 प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥
 चङ्क्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान्बहून् ।

पद्मां भ्रन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति ते ॥
 उपविष्टाः शयानाश्च भ्रन्ति जीवाननेकशः ।
 अज्ञानादथवा ज्ञानात्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥३०॥
 जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
 अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते ॥३१॥
 अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
 के न हिंसन्ति जीवान्वै लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ॥
 बहु संचिन्त्य इह वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥३३॥
 अहिंसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ।
 कुर्वन्त्येव हि हिंसां ते यत्नादल्पतरा भवेत् ॥३४॥
 आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ।
 महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ॥
 सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ।
 सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यति ॥ ३६॥
 समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ।
 गुरुंश्चैव विनिदन्ति मूढा निश्चितमानिनः ॥३७॥
 बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।
 धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३८॥
 वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
 स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥३९॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

धर्मव्याघ्रेण कौशिकेप्रति पौरुषनिन्दनेन दैवप्रशंसनपूर्वकं सुकृतदुष्कृतयोः सुखदुःखहेतुताप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।
 विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृतांवर ॥ १॥
 श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृद्धानुशासनम् ।
 सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥२॥
 प्राणान्तिके विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
 अनृतेन भवेत्सत्यं सत्येनैवानृतं भवेत् ॥ ३॥

द्रष्टव्या तु भवेत्प्रज्ञा क्रूरे कर्मणि वर्तता इति ज्ञ. पाठः
 ॥ २० ॥ द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा ।
 विपर्ययकृतोऽधर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ४॥
 यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा यदि सत्तम ।
 अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ५॥
 विषमां च दशां प्राप्तो देवान्गर्हति वै भृशम् ।
 आत्मनः कर्मदोषेण न विजानात्यपण्डितः ॥ ६॥
 मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।

धारणा अवधारणं । निश्चय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

‘न शुभं कर्म बध्नाति पुरुषं पापनिश्चयम् ॥’ ७
 सुखदुःखविपर्ययो यदा समुपपद्यते ।
 नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् ॥ ८
 यो यमिच्छेद्यथा कामं तं तं कामं स आप्नुयात् ।
 यदि स्यादपराधीनं पौरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ९
 संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
 दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ॥ १०
 भूतानामपरः कश्चिद्विषयां सततोत्थितः ।
 वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेनैव युज्यते ॥ ११
 अचेष्टमपि चासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ।
 कश्चित्कर्माणि कुर्वन् हि न प्राप्यमधिगच्छति ॥ १२
 देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृध्रभिः ।
 दशमासधृता गर्भा जायन्ते कुलपांसनाः ॥ १३
 अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः ।
 विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १४
 ‘न देहजा मनुष्याणां व्याधयो द्विजसत्तम ।’
 कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ॥ १५
 आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्यालैः क्षुद्रमृगा इव ।
 ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः ।
 व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विजाः ॥ १६
 येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीरोगपीडिताः ।
 न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं चेष्टितं पूर्वकर्मया ॥ १७
 अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ति बहवो जनाः ।
 दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम ॥ १८
 इति लोकमनाक्रन्दं देहशङ्कापरिप्लुतम् ।
 स्रोतसाऽसकृदाक्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ १९
 न म्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सर्वकामिकाः ।
 नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्विधिश्च यदि नो भवेत् ॥ २०
 उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
 यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २१
 बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।

महत्तु फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसिद्धिषु ॥ २२
 न केचिदीशते ब्रह्मन्स्वयंग्राह्यस्य सत्तम ।
 कर्मणां प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २३
 तथा श्रुतिरियं ब्रह्मञ्जीवः किल सनातनः ।
 शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २४
 बध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
 जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २५
 ब्राह्मण उवाच ।
 कथं धर्मविदां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतांवर ॥ २६
 व्याध उवाच ।

न जीवनाशोस्ति हि देहभेदे
 मिथ्यैतदाहुर्ग्रियतीति मूढाः ।
 जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
 दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २७
 अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म
 मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित् ।
 यत्नेन किंचिद्वि कृतं हि कर्म
 तदश्रुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥ २८
 सुपुण्यशीला हि भवन्ति पुण्या
 नराधमाः पापकृतो भवन्ति ।
 नरोऽनुयातस्त्विह कर्मभिः स्वै-
 स्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २९

ब्राह्मण उवाच ।
 कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
 ज्ञातीः पुण्या ह्यपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ ३०
 व्याध उवाच ।
 गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं संप्रदृश्यते ।
 समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३१
 यथा संभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ।
 शुभकृच्छ्रभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३२

सुनीतं गुरुशिक्षा ॥ ८ ॥ प्रहीणाः श्रान्ता अपील्यर्थः ॥ १० ॥
 पुत्रगृध्रभिः पुत्रकामैः ॥ १३ ॥ अनाक्रन्दं असहायम् ।
 आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोरिति मेदिनी । स्रोतसा

कर्मप्रवाहेण ॥ १९ ॥ स्वीयमपि वस्तु स्वस्यानधीनं प्राक्-
 सेवशाद्भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ दशार्धता पञ्चलम् ॥ २७ ॥

शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।
 मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषैः ॥ ३३
 जातिमृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
 संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ॥ ३४
 तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
 जीवाः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३५
 जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।
 तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमाप्नुते ॥ ३६
 ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ।
 पच्यते तु पुनस्तेन शुक्त्वाऽपथ्यमिवातुरः ॥ ३७
 अजस्रमेव दुःखार्तोऽदुःखितः सुखिसंज्ञितः ।
 ततो निवृत्तबन्धत्वात्कर्मणामुदयादपि ॥ ३८
 परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ।
 स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ॥ ३९
 तपोयोगसमारम्भं कुरुते द्विजसत्तम ।
 कर्मभिर्बहुभिश्चापि लोकानश्नाति मानवः ॥ ४०
 [स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ।]
 प्राप्नोति सुकृतांल्लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४१
 पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ।
 'पुण्यं कुर्वन्पुण्यवृत्तः पुण्यस्यान्तं न गच्छति ।'
 तस्मात्पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयित च पापकम् ॥ ४२
 अनसूयुः कृतज्ञश्च कल्याणान्येव सेवते ।
 सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ॥ ४३
 संस्कृतस्य च दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ।
 प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ॥ ४४
 सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ।
 असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विजः ॥ ४५

सन्ति ह्यागमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रे विचक्षणाः ।
 स्वधर्मेण क्रिया लोके कुर्वाणास्ते ह्यसंकराः ॥ ४६
 प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ।
 तस्माद्धर्मादवाप्तेन धनेन द्विजसत्तम ॥ ४७
 तस्यैव सिंचते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ।
 धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।
 स मित्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४८
 शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
 प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४९
 धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तुष्यति महाद्विज ।
 अतुष्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ५०
 प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
 विरज्यते यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ५१
 फलत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्रियात्मकम् ।
 ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ५२
 एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
 धार्मिकश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ५३
 तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
 तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ५४
 इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
 ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत्परं द्विजसत्तम ॥ ५५
 ब्राह्मण उवाच ।
 इन्द्रियाणीति यान्याहुः कानि तानि यतव्रत ।
 निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५६
 कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतांवर ।
 एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं सुधार्मिक ॥ ५७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

मोहनीयैस्तामसैः । अधः नरकतिर्यक्षु ॥ ३३ ॥ प्रेत्य मृत्वा ।
 दुःखात्मकः प्रतीघातः । दुःखं भोक्तुमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ निवृ-
 त्तबन्धो वीतरागः । तत्र हेतुः विशुद्धश्चेति ॥ ३९ ॥ तपोयो-
 गयोः आलोचनध्यानयोः समारम्भम् ॥ ४० ॥ यतेत् यतेत
 ॥ ४२ ॥ प्रभुत्वं अप्रतिहतेच्छत्वम् ॥ ४९ ॥ अतुष्यमाणः

प्रीतिमलभमानः निर्वेदं वैराग्यं दोषं रागद्वेषादिकं नानुरुध्यते
 तद्वशो न भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ उपायतएव मोक्षे प्रयतते
 नत्वनुपायाद्वैवमात्राश्रयादिति योजना ॥ ५२ ॥ तपः ज्ञानम् ।
 निःश्रेयसं मोक्षसाधनम् ॥ ५४ ॥ तेषां इन्द्रियाणां निग्रहा-
 दिति शेषः ॥ ५७ ॥ त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

धर्मव्याधेन कौशिकंप्रति प्राणिभिर्दुष्कृतसुकृतकरणप्रकारादिकथनपूर्वकं ब्राह्मणमाहात्म्यादिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
 प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १
 व्याध उवाच ।
 विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
 तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ २
 ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।
 इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च निषेवते ॥ ३
 ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
 ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४
 तस्य लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।
 न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ५
 व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ।
 व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ॥ ६
 तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ।
 सुहृद्भिर्वार्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ॥ ७
 उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीत्यश्रुतियोजितम् ।
 अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्तते रागदोषजः ॥ ८
 पापं चिन्तयते चैव ब्रवीति च करोति च ।
 तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ॥ ९
 एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ।
 स तेन दुःखमाप्नोति परत्र च विपद्यते ॥ १०
 पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु ।
 यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ॥ ११

कुशलः सुखदुःखेषु साधुंश्चाप्युपसेवते ।
 तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु राजते ॥ १२
 ब्राह्मण उवाच ।
 ब्रवीषि सन्नृतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते ।
 दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोसि मे ॥ १३
 व्याध उवाच ।
 ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
 तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मृनीषिणा ॥ १४
 यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
 नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ॥ १५
 इदं विश्वं जगत्सर्वमजगच्चापि सर्वशः ।
 महाभूतात्मकं ब्रह्मन्नातः परतरं भवेत् ॥ १६
 महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा च भूः ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ १७
 तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
 पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ १८
 षष्ठी तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते ।
 सप्तमी तु भवेद्बुद्धिरहंकारस्ततः परम् ॥ १९
 इन्द्रियाणि च पञ्चात्मा रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
 इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ २०
 सर्वैरिहेन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः सुसंवृतैः ।
 चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

कौशिकंप्रति धर्मव्याधेन भूतपञ्चकगुणनिरूपणपूर्वकमिन्द्रियजयाजययोः सुखदुःखासाधारणकारणताकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
 कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्धनीम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।
 महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मविदांवर ।
 एकैकस्य गुणान्सम्यक्पञ्चानामपि मे वद ॥ २

व्याध उवाच ।

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ३
भूमिः पञ्चगुणा ब्रह्मसुदकं च चतुर्गुणम् ।
गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ॥ ४
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च सरश्चापि द्विजोत्तम ।
अपामेते गुणा ब्रह्मन्कीर्तितास्तव सुव्रत ॥ ६
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्दश्चाकाश एव तु ॥ ७
एते पञ्चदश ब्रह्मन्गुणा भूतेषु पञ्चसु ।
वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ८
अन्योन्यं नातिवर्तन्ते सम्यक् भवति द्विज ।
यदा तु विषमं भावमाचरन्ति चराचराः ॥ ९
तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति कालतः ।
प्रातिलोम्याद्विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः १०
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
यैरावृतमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ११
इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्मृतम् ।
तदव्यक्तमिति ज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १२
यथास्वं ग्राहकान्येषां शब्दादीनामिमानि तु ।
इन्द्रियाणि तथा देही धारयन्निह तप्यते ॥ १३
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मानि पश्यति ।
परापरज्ञः सक्तः सन्स तु भूतानि पश्यति ॥ १४
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १५

ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य मोहजम् ।
लोकबुद्धिप्रकाशेन ज्ञेयमार्गेण गम्यते ॥ १६
अनादिनिधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् ।
अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् ॥ १७
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्राणुपृच्छसि ।
'तपसा हि समाप्नोति यद्यदेवाभिवाञ्छति ।'
इन्द्रियाण्येव संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ १८
इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ ।
निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १९
एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
एतन्मूलं हि तपसः स्वर्गस्य नरकस्य च ॥ २०
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमार्च्छत्यसंशयम् ।
सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं समाप्नुयात् २१
षण्णामात्मनि योज्यानामैश्वर्यं योऽधितिष्ठति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २२
रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्ट-
मात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वान् ।
तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वै-
र्दान्तः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २३
षण्णामात्मनियुक्तानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् ।
यो धीरो धारयेद्रश्मीन्सं स्यात्परमसारथिः ॥ २४
इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां ह्यानामिव वर्त्मसु ।
धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्या तानि जयेद्भुवम् २५
इन्द्रियाणां विचरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाम्भसि ॥ २६
येषु विप्रतिपद्यन्ते षट्स्रमोहात्फलागमम् ।
तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

धर्मव्याधेन कौशिकं प्रति सत्त्वादिगुणत्रयगुणनिरूपणपूर्वकमध्यात्मकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

गुणोत्तराणि उत्तरोत्तरगुणाः पूर्वपूर्वस्मिन्वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥
आनुपूर्वी विनश्यन्ति इति स्म. थ. पाठः ॥ १० ॥

एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ।

कृत्स्नस्य नरकस्य चेति स्म. ध. पाठः ॥ २० ॥ षट्सु मोहात्
इति स्म. पाठः ॥ २७ ॥ पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ १
 सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।
 गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २
 व्याध उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 एतान्गुणान्पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३
 मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् ।
 प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ॥ ४
 अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।
 दुर्हृषीकस्तमोऽध्यस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५
 सुवृत्तवाक्यो मन्त्री च यो नराय्योऽनसूयकः ।
 विवित्समानो विप्रवे स्तब्धो मानी स राजसः ६
 प्रकाशबहुलो धीरो निर्विवित्सोऽनसूयकः ।
 अक्रोधनो नरो धीमान्दान्तश्चैव स सात्विकः ॥ ७
 सात्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तैर्न लिप्यते ।
 यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते ॥ ८
 वैराग्यस्य च रूपं तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
 मृदुर्भवत्यहंकारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ॥ ९
 ततोऽस्य सर्वद्वन्द्वानि प्रशाम्यन्ति परस्परम् ।
 न चास्यासंयमो नाम कचिद्भवति कश्चन ॥ १०
 शूद्रयोर्नौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः ।
 वैश्यत्वं भवति ब्रह्मन्क्षत्रियत्वं तथैव च ॥ ११
 आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।
 गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
 ब्राह्मण उवाच ।
 पार्थिवं धातुमासाद्य शरीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
 अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 प्रश्नमेतं समुदिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर ।
 व्याधस्तु कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ १४
 मूर्धानमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन् ।
 प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ॥ १५
 भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् ।

श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मज्योतिरूपास्सहे ॥ १६
 स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
 मनोबुद्धिरहंकारो भूतानां विषयश्च सः ॥ १७
 'अव्यक्तं सत्त्वसंज्ञं च जीवः कालः स चैव हि ।
 प्रकृतिः पुरुषश्चैव प्राण एव द्विजोत्तम ॥ १८
 जागति स्वप्नकाले च स्वप्ने स्वप्नायते च सः ।
 जाग्रत्सु बलमाधत्ते चेष्टत्सु चेष्टयत्यपि ॥ १९
 तस्मिन्निरुद्धे विप्रेन्द्र मृत इत्यभिधीयते ।
 त्यक्त्वा शरीरं भूतात्मा पुनरन्यत्रपद्यते ॥ २०
 शरीरमध्ये नाभिः स्थान्नाभ्यामग्निः प्रतिष्ठितः ।
 एष त्वग्निरपानेन प्राणेन परिपाल्यते ।
 पृष्ठतस्तु समानेन स्वांस्वां गतिमुपाश्रितः ॥ २१
 बस्तिमूले गुदे चैव पावकं समुपाश्रितः ।
 वहन्मूत्रं पुरीषं वाऽप्यपानः परिवर्तते ॥ २२
 प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
 उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ २३
 सन्धौसन्धौ संनिविष्टः सर्वेष्वपि तथाऽनिलः ।
 शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ २४
 धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः ।
 रसान्धातुंश्च दोषांश्च वर्तयन्परिधावति ॥ २५
 प्राणानां संनिपातात्तु सन्निपातः प्रजायते ।
 सोष्मा सोग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनां ॥ २६
 अपानोदानयोर्मध्ये प्राणव्यानौ समाहितौ ।
 समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः ॥ २७
 अस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्गुदसंज्ञितः ।
 स्त्रोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ २८
 अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
 स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ २९
 पकाशयस्त्वधोनाभ्या ऊर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
 नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ ३०
 प्रवृत्ता हृदयात्सर्वे तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
 वहन्त्यन्नरसान्धातुं दशप्राणप्रचोदिताः ॥ ३१
 योगिनामेष मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम् ।

जितकृमासनो धीरो मूर्धन्यात्मानमादधत् ॥३२
 एवं सर्वेषु विततौ प्राणापानौ हि देहिषु ।
 'तौ तावदग्निसहितौ विद्धि वै प्राणमात्मनि' ३३
 एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।
 मूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् ।
 तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ॥
 आत्मानं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकं ३५
 देवो यः संस्थितस्तस्मिन्निबिन्दुरिव पुष्करे ।
 क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकं ३६
 जीवात्मकं विजानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
 जीवमात्मगुणं विद्धि तथाऽऽत्मानं परात्मकं ३७
 अचेतनं जीवगुणं वदन्ति
 स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
 ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति
 प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ ३८
 एष सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा न प्रकाशते ।
 दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥
 चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
 प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्रुते ४०
 लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।
 'सुखदुःखे हि संत्यज्य निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।'
 निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ४१
 पूर्वरान्नेऽपरे चैव युञ्जानः सततं मनः ।
 लब्धाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ४२
 प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।
 दृष्ट्वाऽऽत्मानं निरात्मानं स तदा विप्रमुच्यते ॥

सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
 एतत्पवित्रं यज्ज्ञानं तपो वै संक्रमो मतः ॥ ४४
 नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छिष्यं रक्षेच्च मत्सरात् ।
 विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ४५
 आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
 आत्मज्ञानं परं ज्ञानं परं सत्यव्रतव्रतम् ॥ ४६
 सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।
 यद्धृतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ ४७
 यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनाः सदा ।
 त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥
 यदा न गुरुतां चैनं च्यावयेदुपपादयन् ।
 तं विद्याद्ब्राह्मणो योगमयोगं योगसंज्ञितम् ॥ ४९
 न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
 नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ५०
 आर्किचन्यं सुसंतोषो निराशित्वमचापलम् ।
 एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ५१
 परिग्रहं परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या यतव्रतः ।
 अशोकं स्थानमाश्रित्य निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ५२
 तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
 अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ५३
 गुणागुणमनासङ्गमेकार्थमनन्तरम् ।
 एतत्तद्ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ५४
 परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ।
 ब्रह्म प्राप्नोति सोत्यन्तमासङ्गं च न गच्छति ५५
 यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ५६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

ससदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

धर्मव्याघ्रेण कौशिकाय स्वगृहप्रवेशनपूर्वकं वृद्धयोः स्वपित्रोः प्रदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा मातापितृविषये स्वानुसंधान-
 प्रकारनिवेदनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

धर्मं रक्षेच्च मत्सरात् इति श्रुत्वा पाठः ॥ ४५ ॥ मैत्रं मित्रभाव-
 स्तदेवायनं मार्गस्तद्गतश्चरेत् ॥ ५० ॥

एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।

षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

दृढप्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १
 न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्धर्मेष्वभिसमीक्ष्यते ॥ २
 व्याध उवाच ।
 प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं च पश्य द्विजोत्तम ।
 येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३
 उत्तिष्ठ भगवन्क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।
 द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ॥ ४
 इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
 सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोरमम् ॥ ५
 देवतागृहसंकाशं दैवतैश्च सुपूजितम् ।
 शयनासनसंवाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६
 तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।
 कृताहारौ तु संतुष्टावुपविष्टौ वरासने ॥ ७
 'तस्य व्याधस्य पितरौ ब्राह्मणः संददर्श ह ।'
 धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसाऽपतत् ॥ ८
 वृद्धावूचतुः ।
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
 प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
 [गतिमिष्टां तपो ज्ञानं मेधां च परमां गतः ॥] ९
 सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यं काले सुपूजितौ ।
 'सुखमेव वसावोऽत्र देवलोकगताविव ॥' १०
 न तेऽन्यदैवतं किञ्चिदैवतेष्वपि वर्तते ।
 प्रयतत्वाद्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ ११
 पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ।
 प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥ १२
 मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
 न चान्या हि तथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥ १३
 जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
 तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १४
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।

तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १५
 प्रतिगृह्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ।
 सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे ।
 अनामयं च वां कचित्सुखं वेह शरीरयोः ॥ १६
 वृद्धावूचतुः ।
 कुशलं नौ गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
 कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निति ॥ १७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
 धर्मव्याधस्तु तं विप्रमर्थवद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
 पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् ।
 यदैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १९
 त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
 संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ २०
 उपाहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
 कुर्वन्ति तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ २१
 एतौ मे परमं ब्रह्मन्पिता माता च दैवतम् ।
 एतौ पुष्पैः फलैरन्नैस्तोषयामि सदा द्विज ॥ २२
 एतावेवाग्रयो मह्यं यान्वदन्ति मनीषिणः ।
 यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥ २३
 एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्रः सुहृज्जनः ।
 सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २४
 स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
 आहारं च ग्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ २५
 अनुकूलाः कथा वच्मि विप्रियं परिवर्जये ।
 अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २६
 धर्ममेव गुरुं मत्वा साक्षादेतौ द्विजोत्तम ।
 अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २७
 पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन्पुरुषस्य बुभूषतः ।
 पिता माताऽग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २८
 एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।

भवेयुरग्रयस्तेन परिचीर्णास्तु नित्यशः ।

गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य एष धर्मः सनातनः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

धर्मव्याधेन कौशिकप्रति मातापितृशुश्रूषणचोदनपूर्वकं स्वस्य शूद्रयोनौ जनननिदानकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

गुरु निवेद्य विप्राय तौ मातापितराबुभौ ।

पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १

प्रवृत्तचक्षुर्जातोऽसि संपश्य तपसो बलम् ।

यदर्थमुक्तोऽसि तथा गच्छ त्वं मिथिलामिति ॥ २

पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।

मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ३

ब्राह्मण उवाच ।

पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत ।

संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४

व्याध उवाच ।

यत्तया त्वं द्विजश्रेष्ठ नियुक्तो मां प्रति प्रभो ।

दृष्टमेव तथा सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ५

खदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्वर्णितं मया ।

वाक्यं च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥ ६

त्वया न पूजिता माता पिता च द्विजसत्तम ।

अनिष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ७

वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ।

तव शोकेन वृद्धौ तावन्धीभूतौ तपस्विनौ ॥ ८

तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वां धर्मोऽत्यगादयम् ।

तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मं च निरतः सदा ॥ ९

सर्वमेतदपार्थ ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ।

‘तौ प्रसाद्य द्विजश्रेष्ठ यच्छ्रेयस्तदवाप्स्यसि ॥’ १०

श्रद्धास्व मम ब्रह्मज्ञान्यथा कर्तुमर्हसि ।

गम्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।

प्रीतोऽसि तव भद्रं ते धर्माचारगुणान्वित ॥ १२

व्याध उवाच ।

दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।

पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १३

मातापित्रोः सकाशं हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ।

अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ।

अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ १४

ब्राह्मण उवाच ।

इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ।

ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ १५

एको नरसहस्रेषु धर्मवान्विद्यते न वा ।

प्रीतोऽसि तव सत्येन भद्रं ते पुरुषर्षभ ॥ १६

पतमानोऽद्य नरके भवताऽसि समुद्धृतः ।

भवितव्यमथैवं च यदृष्टोऽसि मयाऽनघ ॥ १७

राजा ययातिदौहित्रैः पतितस्तारितो यथा ।

सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाऽहं भवता त्विह ॥ १८

मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ।

नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥ १९

दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयोनौ हि वर्तता ।

न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् २०

येन कर्मविशेषेण प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ।

एतामिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन तव शूद्रताम् ।

कामयानस्य मे शंस सर्वं त्वं प्रयतात्मवान् ॥ २१

व्याध उवाच ।

अनतिक्रमणीया वै ब्राह्मणा मे द्विजोत्तम ।

शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २२

अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मजः ।

वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाज्ञानां च पारगः ।

प्रवृत्तचक्षुर्दिव्यदृष्टिः । तपसः पित्रोः शुश्रूषात्मकस्य ॥ २ ॥

आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्नवस्थामाप्तवानिमाम् ॥ २३
 कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ।
 संसर्गाद्भुवि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ॥ २४
 एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ।
 सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः ।
 ततोऽभ्यहन्यमृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २५
 अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।
 ताडितश्च ऋषिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २६
 भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् ।

नापराध्याम्यहं किञ्चित्केन पापमिदं कृतम् ॥ २७
 मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तः सहसा मुनिम् ।
 अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ।
 तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले ॥ २८
 अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
 अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथाब्रुवम् ॥ २९
 क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्तो मया मुनिः ३०
 ततः प्रत्यब्रवीद्राक्यमृषिर्मा क्रोधमूर्च्छितः ।
 व्याधस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाविति द्विज ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

धर्मव्याधेन नानाधर्मान्बोधितेन कौशिकेन गृहमेत्य स्वपित्रोः शुश्रूषणम् ॥ १ ॥ मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरमपति पतिव्रता-
 माहात्म्यादिकथनोपसंहारः ॥ २ ॥

व्याध उवाच ।
 एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
 अहं प्रासादयमृषिं गिरा वाक्यविशारदम् ॥ १
 अजानता मयाऽकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
 क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २
 ऋषिरुवाच ।
 नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
 आनुशंस्याच्चहं किञ्चित्कर्ताऽनुग्रहमद्य ते ॥ ३
 शूद्रयोण्यां वर्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यसि ।
 मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ॥ ४
 तयोः शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
 जातिसरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ॥ ५
 'भूत्वा च धार्मिको व्याधः पित्रोः शुश्रूषणे रतः ।
 शापक्षये तु निर्वृत्ते भविताऽसि पुनर्द्विजः ॥ ६
 एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणाऽस्म्युग्रतेजसा ।
 प्रसादश्च कृतस्तेन ममैव द्विपदांवर ॥ ७
 शरं चोद्धृतवानसि तस्य वै द्विजसत्तम ।
 आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ८

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराऽभवत् ।
 अभितश्चापि गन्तव्यो मया स्वर्गो द्विजोत्तम ॥ ९
 ब्राह्मण उवाच ।
 एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
 आमुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ॥ १०
 दुष्करं हि कृतं कर्म जानता जातिमात्मनः ।
 [लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञा नित्यं धर्मपरायण ॥] ११
 कर्मदोषाच्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ।
 कञ्चित्कालं मृष्यतां वै ततोसि भविता द्विजः १२
 सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः १३
 ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
 दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ १४
 यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।
 तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्विजः ॥ १५
 कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोसि दारुणाम् ।
 क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १६
 कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः ।
 लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १७

व्याध उवाच ।

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥१८॥
अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते चाल्पबुद्धयः ॥ १९॥
गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ २०॥
अनिष्टेनान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमम् ॥ २१॥
शोचतो न भवेत्किञ्चित्केवलं परितप्यते ।
परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं वाऽप्युभयं नराः ॥२२॥
त एव सुखमेधन्ते ज्ञानतृप्ता मनीषिणः ।
असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥२३॥
असंतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिं २४॥
न विषादे मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् ।
मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २५॥
यं विषादोऽभिभवति विषमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २६॥
अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
न हि निर्वेदमागम्य किञ्चित्प्राप्नोति शोभनम् ॥२७॥
अथाप्युपायं पश्येत् दुःखस्य परिमोक्षणे ।
अशोचन्नारभेतैव युक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २८॥

भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः ।
न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥२९॥
न शोचाभिर्मे विद्वन्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।
एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मभावसीदामि सत्तम ॥ ३०॥
ब्राह्मण उवाच ।
कृतप्रज्ञोसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
पापान्निवृत्तोसि सदा ज्ञानवृद्धोसि धर्मवित् ॥३१॥
आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वां परिरक्षतु ।
अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतांवर ॥ ३२॥
मार्कण्डेय उवाच ।
बाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।
प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ ३३॥
स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।
मातापितृभ्यामन्धाभ्यां यथान्यायं सुसंशितः ॥३४॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।
पृष्ठवानसि यं तात धर्मं धर्मभृतांवर ॥ ३५॥
पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषा धर्मव्याधेन कीर्तिता ॥३६॥
युधिष्ठिर उवाच ।
अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
सर्वधर्मविदांश्रेष्ठ कथितं मुनिसत्तम ॥ ३७॥
सुखश्चाव्यतया विद्वन्मुहूर्त इव मे गतः ।
न हि तृप्तोऽसि भगवच्छृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥३८॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रत्याङ्गिरसोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ अङ्गिरसः पुत्रस्य बृहस्पतेर्देवैरङ्गिरसो वचनाद्ब्रुत्वेन स्त्रीकरणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।
पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयमिदं तदा ॥ १॥
कथमग्निर्वनं यातः कथं चाप्यङ्गिराः पुरा ।

गुणैः गुणकार्यैः सुखदुःखमोहैः ॥ २० ॥ गताध्वानः प्राप्त-
ज्ञानमार्गाः ॥ २४ ॥ बुद्धेस्त्वज्ञानात् । परं ब्रह्म गताः प्राप्ताः

नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महाद्युतिः ॥ २॥
अग्निर्यदा चैक एव बहुत्वं चास्य कर्मसु ।
दृश्यते भगवन्सर्वमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३॥
कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।

॥ २९ ॥ एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

यथा रुद्राच्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ४
 एतदिच्छाम्यहं त्वत्तः श्रोतुं भार्गवसत्तम ।
 कौतूहलसमाविष्टो याथातथ्यं महाशुने ॥ ५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 यथा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ ६
 यथा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराऽभवत् ।
 संतापयंश्च प्रभया नाशयंस्तिमिरावलिम् ॥ ७
 पुराङ्गिरा महाबाहो चचार तप उत्तमम् ।
 आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।
 यथाग्निर्भूत्वा तु तदा जगत्सर्वं व्यकाशयत् ॥ ८
 तपश्चरंस्तु हुतश्रुक्संतप्तस्तस्य तेजसा ।
 भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न च किञ्चित्प्रजङ्गिवान् ॥ ९
 अथ संचिन्तयामास भगवान्हव्यवाहनः ।
 अन्योऽग्निरिव लोकानां ब्रह्मणा संप्रकल्पितः ॥ १०
 अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः ।
 कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ॥ ११
 अपश्यदग्निरल्लोकांस्तापयन्तं महाशुनिम् ।
 सोपासर्पच्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः ॥ १२
 शीघ्रमेव भवस्वाग्नित्वं पुनर्लोकभावनः ।

विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ १३
 त्वमग्रे प्रथमः सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
 स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमो नुद ॥ १४
 अग्निरुवाच ।
 नष्टकीर्तिरहं लोके भवाञ्जातो हुताशनः ।
 भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १५
 निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ।
 भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ १६
 अङ्गिरा उवाच ।
 कुरु पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवाग्नितिमिरापहः ।
 मां च देव कुरुष्वाम्ने प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ १७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाऽकरोत् ।
 राजन्बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः ॥ १८
 ज्ञात्वा प्रथमजं तं तु वद्रेङ्गिरसं सुतम् ।
 उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत ॥ १९
 स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
 प्रत्यगृह्णन्त देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ २०
 तत्र नानाविधानग्नीन्प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ।
 कर्मभिर्बहुभिः ख्यातान्नानार्थान्ब्राह्मणेष्विह २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

मार्कण्डेयेनाग्नीनामुत्पत्त्यादिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्बह ।
 तस्यापि वसुदाभार्या प्रजास्तस्यां च मे शृणु ॥ १
 बृहत्कीर्तिर्बृहज्ज्योतिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः ।
 बृहन्मत्रो बृहद्ब्रह्मास्तथा राजन्बृहस्पतिः ॥ २
 प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाऽभवत् ।

संस्थानचारिषु स्थावरजंगमेषु । सम्यक् स्थानं गतिनिवृ-
 त्तिर्येषु चरणशिलेषु चेति योगात् ॥ १३ ॥ प्राजापत्यस्तथैकत
 इति कं. थ. घ. पाठः ॥ १६ ॥ प्रत्यगृह्णन् अङ्गिरसो वचः अयं
 भवतां गुरुरिति अङ्गीकृतवन्तः ॥ २० ॥ यातान्नानात्वं ब्राह्म-

देवी भानुमती नाम प्रथमाऽङ्गिरसः सुता ॥ ३
 भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाऽभवत् ।
 रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाऽङ्गिरसः सुता ॥ ४
 यां कपर्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः ।
 तनुत्वात्सा सिनीवाली तृतीयाऽङ्गिरसः सुता ॥ ५
 यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहकुहायते ।

गेष्वापि इति थ. पाठः ॥ २१ ॥ विंशत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः
 ॥ २२० ॥

तस्यापि वसुधा भार्या इति ट. घ. पाठः ॥ १ ॥ बृहत्तेजा
 बृहन्मना इति क. घ. पाठः ॥ २ ॥

एकानेकेति यामाहुश्चतुर्थ्यङ्गिरसः सुता ॥ ६
 पञ्चम्यर्चिष्मती नाम्ना हविर्भिश्च हविष्मती ।
 षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्महिष्मतीम् ॥ ७
 महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महीयती ।
 महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ८
 बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याऽऽसीद्या यशस्विनी ।
 अग्नीन्साऽजनयत्पुण्यान्षडेकां चापि पुत्रिकाम् ॥ ९
 आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्विराज्यं विधीयते ।
 सोमिर्बृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाप्रभः ॥ १०
 चातुर्मास्येषु यस्येष्टमश्वमेधाग्रभागभूत् ।
 दीप्तिज्वालैरनेकाग्रैरग्निष्टोमोऽथ वीर्यवान् ॥ ११
 शंयोरप्रतिमा भार्या सत्या सत्याऽथ धर्मजा ।
 अशितस्य सुतो दीप्तिस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ १२
 प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे ।
 अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥ १३
 पौर्णमासेषु सर्वेषु हविराज्यं ध्रुवोद्यतम् ।
 भरतो नामतः सोमिर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ १४
 तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः ।
 भारतस्तु सुतस्तस्य भारत्येका च पुत्रिका ॥ १५
 भारतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजायते ।
 महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम ॥ १६
 भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरश्च पिण्डदः ।
 प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः ॥ १७
 हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते ।
 रथप्रभू रथध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते ॥ १८
 सरय्यां जनयत्सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् ।
 आग्नेयमनयन्मिथ्यं मिथ्यो नामैष कथ्यते ॥ १९
 यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा श्रिया ।

अग्निर्निश्चयवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् ॥ २०
 विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चाचिषा ज्वलन् ।
 विपापोऽग्निः सुतस्तस्य योज्यः समयकर्मसु ॥ २१
 अक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् ।
 अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥ २२
 अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्ताः स्वयं जनाः ।
 तस्य पुत्रः खनो नाम पावकः सरुजस्करः ॥ २३
 यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति ।
 तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम पावकम् ॥ २४
 अन्तराग्निः स्मृतो यस्तु भुक्तं पचति देहिनाम् ।
 स यज्ञे विश्वभुङ्गाम सर्वलोकेषु भारत ॥ २५
 ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलप्रभः ।
 ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् ॥ २६
 प्रथितो गोपतिर्नाम नदी यस्याभवत्प्रिया ।
 तस्मिन्कर्माणि सर्वाणि क्रियन्ते धर्मकर्तृभिः ॥ २७
 बडवाग्निः पिबत्यम्भो योसौ परमदारुणः ।
 ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाङ् नाम कविः प्राणाश्रितस्तु यः ॥
 उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
 ततस्तुष्टो भवेद्ब्रह्मा स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ २९
 यः प्रशान्तेषु भूतेषु आविर्भवति पावकः ।
 क्रोधस्य तु रसो जज्ञे मन्यती चाथ पुत्रिका ॥ ३०
 स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ।
 त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ।
 अतुलत्वात्कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः ॥ ३१
 संहर्षाद्धारयन्क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ।
 समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः ॥ ३२
 उक्थ्यो नाम महाभाग त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः ।
 महावर्षे त्वजनयत्सकामाश्वं हि यं विदुः ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रत्युत्पत्तिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

हविषाद्यं विधीयते इति ज्ञः पाठः ॥ १० ॥ वीरस्य पिण्डदा

काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ॥

इति ज्ञः पाठः ॥ १७ ॥ एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्तीव्रवर्चकः ॥ १
 अचरत्स तपस्तीव्रं पुत्रार्थं बहुवार्षिकम् ।
 पुत्रं लभेयं धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥ २
 महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ ।
 जज्ञे तेजोमयार्चिष्मान्पञ्चवर्णः प्रभाकरः ॥ ३
 समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा ।
 त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत ॥ ४
 पञ्चवर्षः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
 पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५
 दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः ।
 जनयत्पावकं घोरं पितृणां स प्रजाः सृजन् ॥ ६
 बृहद्रथंतरौ भूर्भा वक्राच्च तपसा हरिम् ।
 शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं प्राणाद्वायुं च भारत ॥ ७
 बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह ।
 एतान्सृष्ट्वा ततः पञ्च पितृणामसृजत्सुतान् ॥ ८
 बृहद्रथस्य प्रणिधिः काश्यपस्य महत्तरः ।
 भानुराङ्गिरसो धीरः पुत्रो वर्चस्य सौरभः ॥ ९
 प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पञ्च वंशजाः ।
 देवान्यज्ञमुषश्चान्यान्यसृजन्पञ्चदशोत्तरान् ॥ १०
 सुभीममतिभीमं च भीमं भीमबलाबलम् ।

एतान्यज्ञमुषः पञ्च देवानप्यसृजत्ततः ॥ ११
 सुमित्रं मित्रवन्तं च मित्रज्ञं मित्रवर्धनम् ।
 मित्रधर्माणमित्येतान्देवानभ्यसृजत्ततः ॥ १२
 सुरप्रवीरं वीरं च सुरेशं च सुवर्चसम् ।
 सुराणामपि भर्तारं पञ्चैतान्सृजत्ततः ॥ १३
 त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्चपञ्च पृथक्पृथक् ।
 मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतान्यज्ञयाजिनः ॥ १४
 तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भविः ।
 स्पर्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥ १५
 बहिर्वेद्यां तदादानं कुशलैः संप्रवर्तितम् ।
 तत्रैते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् ॥ १६
 चितोऽग्निरुद्रहन्त्यज्ञं पक्षाभ्यां तान्प्रबाधते ।
 मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यज्ञियम् ॥ १७
 तपस्ये बृहदुक्थस्य पुत्रो भूमिमुपाश्रितः ।
 अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सद्भिरीड्यते ॥ १८
 रथन्तरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते ।
 मित्रविन्दा तथा भार्या हविरध्वर्यवो विदुः ॥ १९
 'एतैः सह महाभाग तपस्तेजस्विभिर्नृप ।'
 मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

अथोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति विस्तरेणाग्नीनां वंशकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 गुरुभिर्नियमैर्युक्तो भरतो नाम पार्थिव ।
 अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ।
 भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते ॥ १
 'सततं भरतश्रेष्ठ पावकोयं महाप्रभः ।'
 अग्निर्यश्च शिवो नाम शक्तिपूजायनिश्च सः ।
 दुःखार्तानां स सर्वेषां शिवकृत्सततं शिवः ॥ २
 तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृत्तं तपोमयम् ।
 उद्धर्तुकामो मतिमान्पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ॥ ३

उष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते ।
 अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यं सकारणम् ॥ ४
 शंभुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥ ५
 ऊर्जस्करान्हव्यवाहान्सुवर्णसदृशप्रभान् ।
 अग्निस्तपो ह्यजनयत्पञ्च यज्ञसुतानिह ॥ ६
 प्रततोऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गवांपतिः ।
 असुराञ्जनयन्वोरान्मर्त्याश्चैव पृथग्विधान् ॥ ७

काश्यप इति त्रयाणां संबन्धः । अत्र पाठक्रमादर्थक्रमस्य
 बलीयस्त्वात् आद्ययोः श्लोकयोर्व्यासेनार्थो ग्राह्यः । अचर-
 वन० ४६

दिति ॥ २ ॥ द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

तपसश्च मनुं पुत्रं भानुं चाप्यङ्गिराः सृजत् ।
 बृहद्भानुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ८
 भानोर्भार्या महाराज बृहद्भासा तु सोमजा ।
 षट्पुत्राञ्जनयामास तदा सा कन्यया सह ।
 भानोराङ्गिरसस्याथ शृणु तस्य प्रजाविधिम् ॥ ९
 दुर्बलानां तु भूतानामसून्यः संप्रयच्छति ।
 तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुजं सुतम् ॥ १०
 यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
 अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुजः सुतः ॥
 दर्शे च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ।
 विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु घृतिमान्नाम सोङ्गिराः ॥ १२
 इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ।
 अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १३
 चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
 चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १४
 निशां त्वजनयत्कन्यामग्नीषोमाबुभौ तथा ।
 मनोरेवाभवद्भार्या सुषुवे पञ्च पावकान् ॥ १५
 पूज्यते हविषा योऽग्रे चातुर्मास्येषु पावकः ।
 पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ॥ १६
 अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपठ्यते ।
 सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयस्तापसः सुतः ॥ १७
 कन्या या हरिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता ॥ १८
 कर्मणाऽसौ बभौ भार्या स बह्विः स प्रजापतिः ।
 प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् ।
 तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥ १९

शुक्लं कृष्णं वपुर्देवो यो बिभर्ति हुताशनः ।
 अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २०
 कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः सदा ।
 अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्ययोगप्रवर्तकः ॥ २१
 योऽन्तर्यच्छति भूतानि येन चेष्टन्ति नित्यदा ।
 कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्विद्विरुच्यते ॥ २२
 इमामन्यान्समसृजत्पावकान्प्रथितौजसः ।
 अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बणान् ॥ २३
 संस्पृशेयुर्यदाऽन्योन्यं कथंचिद्वायुनाऽग्रयः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्रये ॥ २४
 दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्रये ॥ २५
 यद्यग्रयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था द्वाग्निना ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्रये ॥ २६
 अग्निं रजस्वला वै स्त्री संस्पृशेदाग्निहौत्रिकम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वसुमतेऽग्रये ॥ २७
 मृतः श्रूयेत यो जीवन्परासुरशुचिर्यथा ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या सुरभिमतेऽग्रये ॥ २८
 आर्तो न जुहुयादग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तन्तुमतेऽग्रये ॥ २९
 दर्शश्च पौर्णमासश्च यस्य तिष्ठेत्प्रतिष्ठितम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्रये ॥ ३०
 सूतिकाग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदाग्निहौत्रिकम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्रये ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रत्यग्निवशाद्विकीर्तनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

आपस्य मुदिता भार्या सा चास्य परमाग्निः ।

भानोर्भार्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सूर्यजा इति श्रु. पाठः ॥ ९ ॥ भानोरेवान्वयस्तुभः इति श्रु. पाठः ॥ १४ ॥ कन्या सा रोहिणी इति श्रु. पाठः ॥ १८ ॥ शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो

भूपतिं भूतकर्तारं जनयामास पावकम् ॥ १

भूतानां साऽपि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् ।

बिभर्ति हुताशनं इति श्रु. पाठः ॥ २० ॥ त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

आत्मा भुवनकर्ता च सोऽध्वरेषु द्विजातिभिः ॥ २
महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान्स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३
अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते ।
आज्यं वहति यो हव्यं सर्वलोकस्य पावकः ॥ ४
अपांगर्भो महाभागः सत्वभृग्यो महाद्भुतः ।
भूपतिर्भूतकर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५
मृता वहन्तो हव्यानि तस्याग्नेरग्रजाऽभवन् ।
अग्निष्टोमस्तु नियतः क्रतुश्चेष्टो भवत्युत ॥ ६
[स वह्निः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः ।]
आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ॥ ७
देवास्तं नाधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथातथम् ।
दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८
देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः ।
अथ त्वं गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्कुरुष्व मे ॥ ९
प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् ।
भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् ॥ १०
अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः ॥ ११
अनुनीयमानो हि भृशं देववाक्यान्वितेन सः ।
नैच्छद्गोहं हविः सर्वं शरीरं चापि सोऽत्यजत् ॥ १२
स तच्छरीरं संत्यज्य प्रविवेश धरां तदा ।
भूमिं स्पृष्ट्वाऽसृजद्वातून्पृथक्पृथगतीव हि ॥ १३
आस्यात्सुगन्धं तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च ।
श्लेष्मणः स्फाटिकं तस्य पित्तान्मारकतं तथा ॥ १४
वातात्कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेतैर्बहु प्रजाः ।
त्वचस्तस्याभ्रपटलं स्नायुजं चापि विद्रुमम् ॥ १५
शरीरास्थिविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्पृथक् ।

अथर्वाणमङ्गिरसं तीव्रतपसं दृष्ट्वा ॥ ८ ॥ गच्छ मा द्वेष-
मिति ध. पाठः । मध्वक्षं पिङ्गाक्षमग्निम् । भावप्रधानो निर्देशः ।
तथाच निक्षिपाम्यहमग्निलं त्वमग्निः प्रथमो भवेत्युपक्रमस्यो-
पसंहारेण सहैकवाक्यता भवति ॥ ९ ॥ प्रेष्य आदिश्या ॥ १० ॥
तथाचापि तथैव मत्स्यैराख्यातोपि । वचस्त्वं मध्वक्षो भवेति
पूर्वोक्तमेव ॥ ११ ॥ धातून् मनःशिलादीन् ॥ १३ ॥ यक्-
त्कृष्णायसं=त्रिभिरेव बहुः प्रजाः । नखास्तस्याभ्रपटलं शिरा-
जालानि विद्रुमम् । इति झ. पाठः ॥ १५ ॥ शरीराद्विविधा-

एवं कृत्वा शरीरं च परमे तपसि स्थितः ॥ १६
भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा ।
भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाऽऽप्यायितः शिखी ॥
दृष्ट्वा ऋषीन्भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् ।
तस्मिन्नेष्टे जगद्गीतमथर्वाणमथाश्रितम् ।
अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरादयः ॥ १८
अथर्वाणं श्रिताँल्लोकानात्मन्यालोच्य पावकः ।
मिषतां सर्वभूतानामुन्मज्ज महार्णवात् ॥ १९
एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वाणा ।
आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा ॥ २०
एवं त्वजनयद्विष्ण्यान्वेदोक्तान्विबुधान्वहन् ।
विचरन्विविधान्देशान्भ्रममाणस्तु तत्र वै ॥ २१
सिन्धुवर्ज्याः पञ्च नद्यो देविकाऽथ सरस्वती ।
गङ्गा च शतकुम्भा च सरयू गण्डसाहया ॥ २२
चर्मण्वती मही चैव मेध्या मेधासृतिस्तदा ।
इरावती वेत्रवती नद्यतिस्रोऽथ कौशिकी ॥ २३
तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
वेण्णा प्रवेणी भीमा च मरुदा चैव भारत ॥ २४
भारती सुप्रयोगा च कावेरी मञ्जुरा तथा ।
तुङ्गवेणा कृष्णवेणा कपिला शोण एव च ॥ २५
एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्तिताः ॥
अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्याः पुत्रो विदूरथः ।
यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ॥
अत्रेष्टाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ।
अग्निः पुत्रान्स्रष्टुकामस्तानेवात्मन्यधारयत् ॥ २८
तस्य तद्ब्रह्मणः कायाभिर्हरन्ति हुताशनाः ।
एवमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽग्नयो यथा ॥ २९
अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः ।

श्रान्ये=एवं त्यक्त्वा शरीरं इति झ. पाठः । अन्ये स्वर्णपारदा-
दयः ॥ १६ ॥ तपसा सामर्थ्येन । उत्थापितः समाधेश्चावितः
॥ १७ ॥ अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मना लोक्यपावकम् ।=उन्म-
माथ महार्णवमिति झ. पाठः ॥ १९ ॥ एवमिति । अग्नेरङ्गि-
रास्ततो बृहस्पतिस्ततः शंखादिक्रमेण वेदोक्तान् धिष्ण्यान्
नानास्थानानि अजमयत् ॥ २१ ॥ यावन्तः पावका धिष्ण्याः
सन्ति तावन्तः सोमाः सोमयागाः ॥ २७ ॥

अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितम् ॥ ३० ॥
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येषु हुताशनः ।

एक एवैष भगवान्विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः ॥ ३१ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति कुमारोत्पत्तिप्रकारकथनारम्भः ॥ १ ॥ देवसेनानां नायकसंपादनाय चिन्तयता इन्द्रेण मानसशैले कस्याश्चित्कन्याया अवलोकनम् तस्याः कुलचिकीर्षितादिप्रश्नश्च ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अग्नीनां विविधा वंशाः कीर्तितास्ते मयाऽनघ ।

शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ १ ॥

अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसम् ।

जातं सप्तर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्धनम् ॥ २ ॥

देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् ।

तत्राजयन्सदा देवान्दानवा घोररूपिणः ॥ ३ ॥

वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशक्तैः पुरंदरः ।

स सैन्यनायकार्थाय चिन्तयामास वासवः ॥ ४ ॥

देवसेनां दानवैर्हि भग्नां दृष्ट्वा महाबलः ।

पालयेद्वीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५ ॥

स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिमं भृशम् ।

शुश्रावार्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ६ ॥

अभिधावतु मां कश्चित्पुरुषस्त्रातु चैव ह ।

पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७ ॥

पुरंदरस्तु तामाह मा भैर्नास्ति भयं तव ।

एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत्केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

कन्यया इन्द्रं प्रति स्वस्य दक्षपुत्रीत्वकथनपूर्वकं भर्तृकामनानिवेदनम् ॥ १ ॥ इन्द्रेण कन्याया उचितपतिं प्रार्थितेन ब्रह्मणा कन्याभर्तुरनतिचिरभावित्वकथनपूर्वकं तस्यैव तत्सेनापतीभवनकथनम् ॥ २ ॥ सप्तर्षिमखे तत्पत्नीनामवलोकनेन क्षुभितमनसाऽग्निना तासामललाभेन निर्वेदाङ्गनं प्रति गमनम् ॥ ३ ॥ चिरेणाग्निकामया स्वाहयाऽन्नावसरे सप्तर्षिपत्नीसमानरूपस्त्रीकारेणाग्निवशीकरणनिर्धारणम् ॥ ४ ॥

कन्योवाच ।

योर्वितो विविधैः इति झ. पाठः ॥ ३२ ॥ चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ।

इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्तितो मया ।

पावको विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३२ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् ।

हस्ते गृहीत्वा कन्यां तामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥

अनार्यकर्मन्कसाच्चमिमां कन्यां जिहीर्षसि ।

वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रवाधनात् ॥ १० ॥

केश्युवाच ।

विसृजस्व त्वमेवैनानां शक्रैषा प्रार्थिता मया ।

क्षमं ते जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११ ॥

एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै ।

तामापतन्तीं चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥ १२ ॥

अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवासृजत् ।

‘महामेघप्रतीकाशं चलत्पावकसंकुलम् ॥ १३ ॥

तदापन्ततं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ।

बिभेद राजन्वज्रेण भुवि तन्निपपात ह ॥ १४ ॥

पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः ।

हित्वा कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भृशपीडितः ॥ १५ ॥

अपयातेऽसुरे तस्मिंस्तान् कन्यां वासवोऽब्रवीत् ।

कासि कस्यासि किंचिह कुरुषे त्वं शुभानने ॥ १६ ॥

अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता ।

अद्भुतस्याग्नेः । अद्भुतं अभिवनम् ॥ २ ॥ स्त्रिया देवसेनाभिमानिदेवतया ॥ ६ ॥ पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः २२५

भगिनी मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हता ॥ १
 सहैवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम् ।
 आगच्छावो विहारार्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम् ॥ २
 नित्यं चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः ।
 इच्छत्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकशासन ॥ ३
 सा हताऽनेन भगवन्मुक्ताऽहं त्वद्वलेन तु ।
 त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम् ॥ ४
 इन्द्र उवाच ।
 मम मातृष्वसेयी त्वं माता दाक्षायणी मम ।
 आख्यातुं त्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥ ५
 कन्योवाच ।
 अबलाऽहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम ।
 वरदानात्पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ ६
 इन्द्र उवाच ।
 कीदृशं तु बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ ७
 कन्योवाच ।
 देवदानवयक्षाणां किन्नरोरगरक्षसाम् ।
 जेता यो दुष्टदैत्यानां महावीर्यो महाबलः ॥ ८
 यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति ।
 स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्तिवर्धनः ॥ ९
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भृशम् ।
 अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संग्रभाषते ॥ १०
 अथापश्यत्स उदये भास्करं भास्करद्युतिः ।
 सोमं चैव महाभागं प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ ११
 अमावास्यां प्रवृत्तायां मुहूर्ते रौद्र एव तु ।
 देवासुरं च संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ १२
 लोहितैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां संध्यां शतक्रतुः ।
 अपश्यल्लोहितोदं च मधवान्वरुणालयम् ॥ १३
 भृगुभिश्चाङ्गिरोभ्यश्च हुतं मन्त्रैः पृथग्विधैः ।
 हव्यं गृहीत्वा वह्निं च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ १४
 पर्व चैव चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् ।

तथा सूर्यं वह्निगतं सोमं सूर्यगतं च तम् ॥ १५
 समालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च ।
 समवायं तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रोऽन्वचिन्तयत् ॥ १६
 सूर्याचन्द्रमसोर्धोरं दृश्यते परिवेषणम् ।
 एतस्मिन्नेव राज्यन्ते महद्युद्धं तु शंसति ॥ १७
 सरित्सिन्धुरपीयं तु प्रत्यसृग्वाहिनी भृशम् ।
 शृगालिन्यग्निवक्त्रा च प्रत्यादित्यं विराविणी ॥ १८
 एष रौद्रश्च संघातो महान्युक्तश्च तेजसा ।
 सोमस्य वह्निसूर्याभ्यामद्भुतोऽयं समागमः ॥ १९
 जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ।
 अथानेकैर्गुणैश्चाग्निरग्निः सर्वाश्च देवताः ॥ २०
 एष चेजनयेद्गर्भं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ।
 एवं संचिन्त्य भगवान्ब्रह्मलोकं तदा गतः ॥ २१
 गृहीत्वा देवसेनां तां ववन्दे स पितामहम् ।
 उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥ २२
 ब्रह्मोवाच ।
 यथैतच्चिन्तितं कार्यं त्वया दानवसूदन ।
 तथा स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ २३
 स भविष्यति सेनानीस्त्वया सह शतक्रतो ।
 अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्यवान् ॥ २४
 एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वाऽसौ सह कन्यया ।
 तत्राभ्यगच्छदेवेन्द्रो यत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥ २५
 वसिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहाप्रभाः ।
 भागार्थं तपसोपाचं तेषां सोमं तथाऽध्वरे ॥ २६
 पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ।
 इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुसमिद्धे हुताशने ॥ २७
 जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवौकसाम् ।
 समाहूतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात् ॥ २८
 विनिःसृत्य ययौ वह्निः पार्श्वतो विधिवत्प्रभुः ।
 आगम्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मन्त्रतो हुतम् ॥ २९
 स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताशनः ।
 ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवौकसाम् ॥ ३०
 निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत्स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् ।

स्नेहवासनेषूपविष्टाः स्नायन्तीश्च यथासुखम् ॥३१॥
 रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः ।
 हुताशनार्चिःप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ॥३२॥
 स तत्र तेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः ।
 पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥३३॥
 भूयः संचिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितो ह्यहम् ।
 साध्व्यः पत्न्यो द्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम्
 नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्पष्टं वाऽप्यनिमित्ततः ।
 गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात्पश्याम्यभीक्ष्णशः ॥३५॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चनप्रभाः ।
 पश्यमानश्च मुमुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ३६ ॥

निरुध्य तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वनं गतः ।
 मनस्तासु विनिक्षिप्य कामयानो वराङ्गनाः ॥ ३७ ॥
 कामसंतप्तहृदयो देहत्यागे विनिश्चितः ।
 अलाभे ब्राह्मणस्त्रीणामग्निर्वनमुपागमत् ॥ ३८ ॥
 स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमाऽकामयत्तदा ।
 सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात्प्रभृति भामिनी ।
 अग्रमत्तस्य देवस्य न च पश्यत्यनिन्दिता ॥ ३९ ॥
 सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतम् ।
 तत्त्वतः कामसंतप्तं चिन्तयामास भामिनी ॥४०॥
 अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् ।
 कामयिष्यामि कामार्तं तासां रूपेण मोहितम् ।
 एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥४१॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

स्वाहयाऽरुन्धतीवर्जं सप्तर्षिपत्नीसारूप्येणाग्निना सह रमणम् ॥ १ ॥ ततो गरुडरूपस्त्रीकारेणाग्निरेतसां श्वेतपर्वतस्थ-
 काञ्चनकुण्डे प्रक्षेपणम् ॥ २ ॥ स्कन्नात्तद्रेतसः पण्डुस्य संभवः ॥ ३ ॥ ततस्तेन बाणैः क्रौञ्चगिरिविदारणपूर्वकं शक्त्या
 श्वेतगिरिशिखरविभेदनम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता ।
 तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ॥१॥
 जगाम पावकाभ्याशं तं चोवाच वराङ्गना ।
 मामग्रे कामसंतप्तां त्वं कामयितुमर्हसि ॥ २ ॥
 करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय ।
 'तवाप्यधर्मः सुमहान्भविता वै हुताशन ॥' ३ ॥
 अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ।
 सखीभिः सहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ४ ॥
 अग्निरुवाच ।
 कथं मां त्वं विजानीषे कामार्तमितराः कथम् ।
 यास्त्वया कीर्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाःस्त्रियः ५ ॥
 शिवोवाच ।
 अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं विभीमस्तु वयं तव ।

त्वच्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषिताऽसि तवान्तिकम् ६ ॥
 मैथुनायेह संग्राप्ता कामाच्चैव द्रुतं च माम् ।
 'उपयन्तुं महावीर्यं पूर्वमेव त्वमर्हसि ।'
 [जामयो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ॥] ७ ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतिमुदायुतः ।
 प्रीत्या देवी समायुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥८॥
 साऽचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने ।
 ते ब्राह्मणीनामनृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ९ ॥
 तस्मादेतद्रक्षमाणा गरुडी संभवाम्यहम् ।
 वनान्निर्गमनं चैव सुखं मम भविष्यति ॥ १० ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ।
 अपश्यत्पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥ ११ ॥

शिष्टाभिः प्रहिता प्राप्तेति झ. पाठः ॥ ४ ॥ ते ब्राह्मणीना-
 महितमिति झ. थ. पाठः ॥ ९ ॥

सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

दृष्टीविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ।
 रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा ॥ १२
 राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ।
 'नदीप्रस्रवणोपेतं नानातरुलताचितम् ॥' १३
 सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् ।
 प्राक्षिपत्काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता शुभा ॥ १४
 शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
 पत्नीसरूपतां कृत्वा रमयामास पावकम् ॥ १५
 दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तथा ।
 तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ १६
 षट्कृत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्रे रेतः कुरुत्तम ।
 तस्मिन्कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ १७
 तत्स्कन्धं तेजसा तत्र संवृतं जनयत्सुतम् ।
 ऋषिभिः पूजितं स्कन्धमनयन्स्कन्दतां ततः ॥ १८
 षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिशुजक्रमः ।
 एकग्रीवस्त्वेककायः कुमारः समपद्यत ॥ १९
 द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्बभौ ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतश्चतुर्थ्यामभवद्बुधः ॥ २०
 लोहिताभ्रेण महता संवृतः सह विद्युता ।
 लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्य इवोदितः ॥ २१
 गृहीतं तु धनुस्तेन विपुलं रोमहर्षणम् ।
 न्यस्तं यन्निपुरघ्नेन सुरारिविनिकृन्तनम् ॥ २२
 तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा ।
 संमोहयन्निर्माँल्लोकान्गुहस्त्रीन्सचराचरान् ॥ २३
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिःस्वनम् ।
 उत्पेततुर्महानागौ चित्रशैरावतश्च ह ॥ २४
 तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य स बालोऽर्कसमद्युतिः ।
 द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना
 अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ।
 महाकायमुपश्लिष्टं कुकुटं बलिनां वरम् ।

गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड च महाभुजः ॥ २६
 द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान्गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।
 प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि ।
 द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशो निजघान ह ॥ २७
 क्रीडन्भाति महासेनस्त्रील्लोकान्वदनैः पिबन् ।
 पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥ २८
 स तस्य पर्वतस्याग्रे निषण्णोऽद्भुतविक्रमः ।
 व्यलोकयदमेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्दिशः ॥ २९
 स पश्यन्निविधान्भावांश्चकार निनदं पुनः ।
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्बहुधा जनाः ।
 भीताश्चोद्विग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः ॥ ३०
 ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ।
 तानप्याहुः पारिषदान्ब्राह्मणाः सुमहाबलान् ॥ ३१
 स तूत्थाय महाबाहुरूपसान्त्व्य च ताञ्जनान् ।
 धनुर्विकृष्य व्यसृजद्वाणाञ्छ्वेते महागिरौ ॥ ३२
 बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
 तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् ॥ ३३
 स विशीर्णोऽपतञ्जैर्लो भृशमार्तस्वराब्रुवन् ॥ ३४
 तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं भयात् ।
 'घोरमार्तस्वरं चक्रुर्दृष्ट्वा क्रौञ्चं विदारितम् ॥' ३५
 स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वाऽपि बलिनांवरः ।
 न प्राव्यधदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥ ३६
 सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
 बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरिः ॥ ३७
 स तेनाभिहतो दीर्घो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
 पलायत महीं त्यक्त्वा भीतस्तस्मान्महात्मनः ॥ ३८
 ततः प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्यत समन्ततः ।
 आर्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्बलवती बभौ ॥ ३९
 पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
 अथैनमभजल्लोकः स्कन्दं शुकस्य पञ्चमीम् ॥ ४०

अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

षड्विभिल्लोकापवादभयात्स्वपत्नीनां परित्यागः ॥ १ ॥ विश्वामित्रेण कुमारस्य जातकर्मादिना संस्करणम् ॥ २ ॥
स्कन्दपराक्रमासहिष्णुना शक्रेण स्कन्देन सहाऽऽयोधनम् ॥ ३ ॥ इन्द्रवज्राभिहतात्स्कन्दस्य दक्षिणपार्श्वद्विशाखस्य तथा
कुमाराणां कन्यानां च समुद्भवः ॥ ४ ॥ स्कन्दाङ्गीतेनेन्द्रेण तेन सह संधानम् ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्मिञ्जाते महासत्त्वे महासेने महाबले ।
समुत्तस्थुर्महोत्पाता घोररूपाः पृथग्विधाः ॥ १ ॥
स्त्रीपुंसोर्विपरीतं च तथा द्वन्द्वानि यानि च ।
ग्रहा दीप्ता दिशः खं च ररास च मही भृशम् ॥ २ ॥
ऋषयश्च महाघोरान्दष्टोत्पातान्समन्ततः ।
अकुर्वञ्शान्तिमुद्रिशा लोकानां लोकभावनाः ॥ ३ ॥
निवसन्ति वने ये तु तस्मिंश्चैत्ररथे जनाः ।
तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थः पावकेनाहतो महान् ।
संगम्य षड्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणामिति स्म ह ॥ ४ ॥
अपरे गरुडीमाहुस्तयाऽनर्थोऽयमाहतः ।
यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती ॥ ५ ॥
न तु तत्स्वाहया कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ६ ॥
सुपर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति ।
उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ७ ॥
अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् ।
तत्यजुः षट् तदा पत्नीर्विना देवीमरुन्धतीम् ।
षड्भिरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवासिनः ॥ ८ ॥
सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ।
अहं हेतुर्नैतदेवमिति राजन्पुनः पुनः ॥ ९ ॥
विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं सप्तर्षीणां महामुनिः ।
पावकं कामसंतप्तमदृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
तत्तेन निखिलं सर्वमवबुध्य यथातथम् ॥ १० ॥
विश्वामित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणं गतः ।
स्तवं दिव्यं संप्रचक्रे महासेनस्य चापि सः ॥ ११ ॥
मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि त्रयोदश ।
जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महामुनिः ॥ १२ ॥
षड्वक्त्रस्य तु माहात्म्यं कुकुटस्य तु साधनम् ।

विपरीतं वैरम् । द्वन्द्वानि अतिशीतात्युष्णादीनि ॥ २ ॥
श्रुत्वा तु ध्रुत्वापि । सर्वतः लोकापवादभयाद्रामवत्पत्नीस्त्यक्-

शक्त्या देव्याः साधनं च तथा पारिषदामपि ॥ १३ ॥
विश्वामित्रश्चकारैतत्कर्म लोकहिताय वै ।
तस्मादृषिः कुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत्प्रियः ॥ १४ ॥
अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः ।
अब्रवीच्च मुनीन्सर्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः ।
श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते पत्नीः सर्वतोत्यजन् ॥ १५ ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
स्कन्दं श्रुत्वा तदा देवा वासवं सहिताऽब्रुवन् ।
अविषह्यं बलं स्कन्दं जहि शक्राशु माचिरम् ॥ १६ ॥
यदि वा न निहं स्येनमद्येन्द्रोऽयं भविष्यति ।
त्रैलोक्यं सन्निगृह्यास्मांस्त्वां च शक्र महाबल ॥ १७ ॥
स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहाबलः ।
स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् ।
[न बालमुत्सहे हन्तुमिति शक्रः प्रभाषते ॥ १८ ॥
तेऽब्रुवन्नास्ति ते वीर्यं यत् एवं प्रभाषसे ।]
सर्वास्त्वद्याभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य मातरः १९
कामवीर्यां घ्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ।
तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्णवदनास्तु ताः ॥ २० ॥
अशक्योऽयं विचिन्त्यैवं तमेव शरणं ययुः ।
उत्तुश्चैनं त्वमस्माकं पुत्रोऽस्माभिर्धृतं जगत् ॥ २१ ॥
अभिनन्द्य ततः सर्वाः प्रस्तुताः स्नेहविक्रवाः ।
[तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकामः स्तनान्प्रभुः २२]
ताः संपूज्य महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः ।
अपश्यदग्निमायान्तं पितरं बलिनां बली ॥ २३ ॥
स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह ।
परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः शिवः ॥ २४ ॥
सर्वासां या तु मातृणां नारी क्रोधसमुद्भवा ।
धात्री स्वपुत्रवत्स्कन्दं शूलहस्ताऽभ्यरक्षत ॥ २५ ॥

वन्त इत्यर्थः । अथाब्रवीत्तान्सप्तर्षीन्पुष्पपत्नीष्वयं शिशुः ।
षट्सु जातो हुतवहात्ते चाभेस्त्वग्रतोत्यजन् । इति ध. पाठः ॥ १५ ॥

लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना ।
 परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पर्यरक्षत ॥ २६
 अग्निर्भूत्वा नैगमेयश्छागवक्रो बहुप्रजः ।
 रमयामास शैलस्थं बालं क्रीडनकैरिव ॥ २७
 ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
 हुताशनमुखश्चैव दृष्टाः पारिषदां गणाः ॥ २८
 एते चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः ।
 परिवार्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥ २९
 संदिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरेश्वरः ।
 आरुह्यैरावतस्कन्धं प्रययौ दैवतैः सह ॥ ३०
 आदाय वज्रं बलवान्सर्वदैवगणैर्वृतः ।
 विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ३१
 'इन्द्रस्तस्य महावेगं दृष्ट्वाऽद्भुतपराक्रमम् ।
 विस्मितश्चाभवद्राजन्देवानीकमचोदयत् ॥ ३२
 उग्रं तं च महानादं देवानीकं महाप्रभम् ।
 विचित्रध्वजसन्नाहं नानावाहनकार्मुकम् ॥ ३३
 प्रवराम्बरसंवीतं श्रिया जुष्टमलंकृतम् ।
 विजिघांसुं तमायान्तं कुमारः शक्रमन्वयात् ॥ ३४
 वियत्पतिः स शक्रस्तु द्रुतमायान्महाबलः ।
 संहर्षयन्देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ३५
 संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः ।
 समीपमथ संप्राप्तो वह्निपुत्रस्य वासवः ॥ ३६
 सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितैः सुरैः ।
 गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत्सागरो यथा ॥ ३७
 तस्य शब्देन महता समुद्धूतोदधिप्रभम् ।
 बभ्राम तत्रतत्रैव दैवसैन्यमचेतनम् ॥ ३८
 जिघांसुनुपसंप्राप्तान्देवान्दृष्ट्वा स पावकिः ।
 विससर्ज मुखात्कुद्धः प्रवृद्धाः पावकार्षिणः ॥ ३९
 अदहद्देवसैन्यानि वेपमानानि भूतले ॥ ४०
 ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ।
 प्रच्युताः सहसा भान्ति चित्रास्तारागणा इव ॥ ४१

दह्यमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजम् ।
 देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागताः ॥ ४२
 त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रो न्यपातयत् ॥
 तद्विसृष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् ।
 बिभेद च महाराज पार्श्वं तस्य महात्मनः ॥ ४३
 वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य संजातः पुरुषोऽपरः ।
 युवा काश्चनसन्नाहः शक्तिधृग्दिव्यकुण्डलः ॥ ४४
 यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् ॥ ४५
 तं जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिम् ।
 भयादिन्द्रस्तु तं स्कन्दं प्राञ्जलिः शरणं गतः ॥ ४६
 तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तम ।
 ततः प्रहृष्टास्त्रिदशा वादित्राण्यभ्यवादयन् ॥ ४७
 स्कन्दपारिषदान्घोराञ्छृणुष्वद्भुतदर्शनान् ।
 वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य जङ्गुस्तत्र कुमारकाः ।
 ये हरन्ति शिशूञ्जातान्गर्भस्थाश्चैव दारुणाः ॥ ४८
 वज्रप्रहारात्कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ॥ ४९
 कुमारान्स विशाखं च पुत्रत्वे समकल्पयत् ।
 स भूत्वा भगवान्सङ्क्षेपे रक्षंश्छागमुखस्तदा ॥ ५०
 दृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मीयैः सह पुत्रकैः ।
 मातृणां प्रेषितानां च भद्रशाखश्च कोमलैः ॥ ५१
 ततः कुमारं संजातं स्कन्दमाहुर्जना भुवि ।
 रुद्रमग्निमुखां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलाः ॥ ५२
 यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ।
 यास्तास्त्वजनयत्कन्यास्तपो नाम हुताशनः ॥ ५३
 किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः समभाषयन् ।
 भवेम सर्वलोकस्य मातरो वयमुत्तमाः ।
 प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत्कुरुष्व नः ॥ ५४
 सोऽब्रवीद्वाढमित्येवं भविष्यध्वं पृथग्विधाः ।
 शिवाश्चैवाशिवाश्चैव पुनःपुनरुदारधीः ॥ ५५
 'अग्निर्भूत्वा ततश्चैव छागवक्रो बहुप्रजः ।
 रमयामास शैलस्थं बालं क्रीडनकैरिव ॥ ५६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

वज्रस्य विशनात् बाहोराखननाच्च विशाख इत्यर्थः ॥ ४६ ॥
 कुमारास्ते=पितृत्वे इति श्रु. पाठः ॥ ५१ ॥ ततः कुमारपि-
 वन० ४७

तरमिति श्रु. पाठः ॥ ५३ ॥ अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमो-
 ऽध्यायः ॥ २२८ ॥

एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति स्कन्दचरित्रप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ इन्द्रेण स्कन्दस्य देवसैन्यापत्येऽभिषेचनम् ॥ २ ॥ स्कन्दे-
नेन्द्रप्रार्थनया देवसेनाया उद्ग्रहणम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः प्रकल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽगमत् ।
काकी च हलिमा चैव माता चाथ हली तथा ।
आर्या बाला च धात्री च सप्तैता शिशुमातरः ॥१॥
एतासां वीर्यसंपन्नः शिशुर्नामातिदारुणः ।
स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयंकरः ॥ २ ॥
एष वीरोऽष्टमः प्रोक्तः स्कन्दो मातृगणोद्भवः ।
छागवक्त्रेण सहितो नवमः परिकीर्त्यते ॥ ३ ॥
षष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कन्दस्यैवेति विद्धि तम् ।
षट्शिरोभ्यन्तरं राजन्नित्यं मातृगणार्चितम् ॥४॥
षण्णां तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्दयते ।
शक्तिं येनासृजदिव्यां भद्रशाख इति स्मृते ॥५॥
इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्रस्य पञ्चमीम् ।
तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां जनाधिप ॥ ६ ॥
उपविष्टं तु तं स्कन्दमासुक्तकवचस्रजम् ।
हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् ॥ ७ ॥
लोहिताम्बरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥ ८ ॥
ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् ।
अभजत्पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ९ ॥
श्रिया जुष्टः पृथुयशाः स कुमारो वरस्तदा ।
निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥
अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् ॥१॥
इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ १२ ॥
हिरण्यवर्णं भद्रं ते लोकानां शंकरो भव ।
त्वया षड्रात्रजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ॥१३॥
अभयं च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम ।
तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयंकरः ॥१४॥
स्कन्द उवाच ।
किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ।
कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ १५ ॥

ऋषय ऊचुः ।

इन्द्रो दधाति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम् ।
तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्कामान्सुरेश्वरः ॥१६॥
दुष्टैस्तानां संहरति व्रतस्थानां प्रयच्छति ।
अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलसूदनः ॥१७॥
असूर्ये च भवेत्सूर्यस्तथाऽचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च खं तथा ॥१८॥
एतदिन्द्रेण कर्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् ।
त्वं च वीर बली श्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भवस्व नः ॥१९॥
शक्र उवाच ।
भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।
अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तुरूपोऽसि सत्तम ॥२०॥
स्कन्द उवाच ।
शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ।
अहं ते किंकरः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥२१॥
शक्र उवाच ।
बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीञ्जहि ।
अब्रह्मास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥
इन्द्रत्वे तु स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् ।
‘त्वत्तेजसाऽवमं स्यन्ति लोका मां सुरसत्तम ॥’ २३ ॥
आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपेक्ष्यति ॥२४॥
द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्ववयोस्तथा ।
विग्रहः संप्रवर्तेत भूतभेदान्महाबल ॥ २५ ॥
तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि ।
तस्मादिन्द्रो भवानेव भविता मा विचारय ॥२६॥
स्कन्द उवाच ।
त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य ममैव च ।
करोमि किं च ते शक्र शासनात्तद्वीहि मे ॥२७॥

इन्द्र उवाच ।

अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ।

यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ॥२८

यदि वा शासनं स्कन्द कर्तुमिच्छसि मे शृणु ।

अभिषिच्यस्व देवानां सैनापत्ये महाबल ॥ २९

स्कन्द उवाच ।

दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।

गोब्राह्मणहितार्थाय सैनापत्येऽभिषिच्य माम् ॥३०

मार्कण्डेय उवाच ।

सोऽभिषिक्तो मघवता सर्वैर्देवगणैः सह ।

अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३१

तत्र तत्काञ्चनं छत्रं ध्रियमाणं व्यरोचत ।

तथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममण्डलम् ॥ ३२

विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी ।

आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना ॥ ३३

आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परंतप ।

अर्चयामास सुप्रीतो भगवान्नोदृषध्वजः ॥ ३४

रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहू रुद्रसूनुस्ततस्तु सः ।

‘कीर्त्यते सुमहातेजाः कुमारोऽद्भुतदर्शनः ॥’ ३५

रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्रेतः पर्वतोऽभवत् ।

पावकस्येन्द्रियं श्वेते कृत्तिकाभिः कृतं नगे ॥३६

पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ।

रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवतांवरम् ॥ ३७

अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः ।

तत्र जातस्ततः स्कन्दो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥३८

रुद्रस्य बह्नेः स्वाहायाः षण्णां स्त्रीणां च तेजसा ।

जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥३९

अरजे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः ।

भाति दीप्तवपुः श्रीमात्रक्ताभ्राभ्यामिवांशुमान् ॥

कुक्कुटश्चाग्निना दत्तस्तस्य केतुरलंकृतः ।

रथे समुच्छितो भाति कालाग्निरिव लोहितः ॥ ४१

या चेष्टा सर्वभूतानां प्रभा शक्तिर्बलं तथा ।

अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवानां जयवर्धनी ॥ ४२

विवेश कवचं चास्य शरीरं सहजं तथा ।

युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्सदा ॥ ४३

शक्तिर्धर्मो बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमुन्नतिः ।

ब्रह्मण्यत्वमसंमोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ४४

निकृन्तनं च शत्रूणां लोकानां चाभिरक्षणम् ।

स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जनाधिप ॥ ४५

एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः खलंकृतः ।

बभौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णैन्दुदर्शनः ॥ ४६

इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्यवरैरपि ।

देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसां गणैः ॥ ४७

एतैश्चान्यैश्च बहुभिस्तुष्टैर्हृष्टैः खलंकृतः ।

[सुसंवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।]

क्रीडन्भाति तदा देवैरभिषिक्तश्च पावकिः ॥४८

अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवौकसः ।

विनिहत्य तमः सूर्यं यथैवाभ्युदितं तथा ॥ ४९

अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाः सहस्रशः ।

अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतो दिशः ॥ ५०

ताः समासाद्य भगवान्सर्वभूतगणैर्वृतः ।

अर्चितस्तु स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि ॥५१

शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा ।

सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता ॥५२

अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ।

संचिन्त्य त्वानयामास देवसेनां ह्यलंकृताम् ॥५३

स्कन्दं प्रोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम ।

अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयंभुवा ॥५४

तस्माच्चमस्या विधिवत्पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।

गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसा ॥५५

एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ।

बृहस्पतिर्मन्त्रविद्धि जजाप च जुहाव च ॥ ५६

एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्जनाः ।

षष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमासां सुखप्रदाम् ॥

रुद्रमग्निमिति । रुद्रो वा एष यदग्निरिति श्रुतिविदो द्विजाः प्राहुः ॥ ३५ ॥ अनुप्रविश्य स्थितेनेति शेषः ॥ ३८ ॥

एकोनविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

सिनीवालीं कुहं चैव सद्रुत्तिमपराजिताम् ।
'इत्येवमादिभिर्देवी नामभिः परिकीर्त्यते ॥' ५८
यदा स्कन्दः पतिलब्धः शाश्वतो देवसेनया ।

तदा तमाश्रयल्लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी ॥ ५९
श्रीजुष्टः पञ्चमीस्कन्दस्तस्माच्छ्रीः पञ्चमी स्मृता ।
पञ्चां कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात्पृष्ठी महातिथिः ६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति स्कन्दचरित्रकीर्तनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतीकृतम् ।
सप्तर्षिपत्नयः षड् देव्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥ १
ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महाव्रताः ।
द्रुतमागम्य चोचुस्ता देवसेनापतिं प्रभुम् ॥ २
वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसंमितैः ।
अकारणाद्गुषा तैस्तु पुण्यस्थानात्परिच्युताः ॥ ३
अस्माभिः किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् ।
तत्सत्यमेतत्संश्रुत्य तस्मान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ ४
अक्षयश्च भवेत्स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्रभो ।
त्वां पुत्रं चाप्यभीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५
स्कन्द उवाच ।
मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।
यद्वापीच्छत तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६
मार्कण्डेय उवाच ।
विवक्षन्तं ततः शक्रं किं कार्यमिति सोऽब्रवीत् ।
उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ७
अभिजित्स्पर्धमाना तु रोहिण्या कन्यसी स्वसा ।
इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता ॥ ८
तत्र मूढोऽसि भद्रं ते नक्षत्रं गगनाद्भुतम् ।
कालं त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ॥ ९

धनिष्ठादिस्तदा कालो ब्रह्मणा परिकल्पितः ।
रोहिणो ह्यभवत्पूर्वमेवं सङ्ख्या समाभवत् ॥ १०
एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिविदं कृत्तिका गताः ।
नक्षत्रं शकटाकारं भाति तद्बहिर्देवतम् ॥ ११
विनता चाब्रवीत्स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः ।
इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुम् ॥ १२
स्कन्द उवाच ।
एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्नेहात्प्रशाधि माम् ।
सुषया पूज्यमाना वै देवि वत्स्यसि नित्यदा ॥ १३
मार्कण्डेय उवाच ।
अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः ।
इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४
'तासां तु वचनं श्रुत्वा स्कन्दो वचनमब्रवीत् ।'
मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५
मातर ऊचुः ।
यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अस्माकं तु भवेत्स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् ॥ १६
भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ ।
प्रजाऽस्माकं हतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥

असत्यमेतत्संस्कृत्य इति ध. पाठः । अपत्यमेतत्संस्कृत्य
इति ट. थ. पाठः ॥ ४ ॥ विवक्षन्तमभिजिन्नक्षत्रस्य पतना-
न्नक्षत्रसंख्या कथं समा भवेदिति प्रष्टुमिच्छन्तम् ॥ ७ ॥
कन्यसी कनिष्ठा । वनं गता अधिकारं त्यक्तेति शेषः ॥ ८ ॥
यस्य नक्षत्रस्यायक्षणे चन्द्रसूर्यगुरूणां योगस्तद्युगादिनक्षत्रम् ।
तच्च पूर्वं रोहिण्यभूत् । तदाभिजित्पतनकाले त्वेकन्यूनैरहो-
रात्रैर्भगणस्य भोगात् कृतयुगादिनक्षत्रं धनिष्ठैवाभवदित्यर्थः ।

संख्या कलाकाष्ठादीनाम् ॥ १० ॥ तथाच कृत्तिकाभिरेव नक्ष-
त्रसंख्यापूर्तं कुर्वन्ति शकाशयं ज्ञात्वा तान्निविदं गताः । नक्षत्रं
सप्तशीर्षाभं इति श्र. पाठः ॥ ११ ॥ ऋषिपत्नीनामिव गरुत्म-
न्या अपि रूपं स्वाहया धृतमिति तत्सुतत्वं बोध्यम् ॥ १२ ॥
सुषया देवसेनया ॥ १३ ॥ मातृगणो विनतादिसमूहः ॥ १४ ॥
ताः प्रसिद्धाः मातरो ब्राह्मीमाहेश्वरीप्रभृतयः ॥ १६ ॥ ल-
त्कृते त्वदर्थं ताभिर्ब्राह्म्यादिभिरस्मद्भर्तृन् मिथ्याभिशापदोषेण

स्कन्द उवाच ।

वृत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुम् ।
अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥ १८
मातर ऊचुः ।

इच्छाम तासां मातृणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः ।
त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥ १९
स्कन्द उवाच ।

प्रजा वो दधि कष्टं तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधुनमस्कृताः ॥ २०
मातर ऊचुः ।

परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिरं प्रभो ॥ २१
स्कन्द उवाच ।

यावत्षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ २२
अहं च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् ।
परमं तेन सहिताः सुखं वत्स्यथ पूजिताः ॥ २३
मार्कण्डेय उवाच ।

ततः शरीरात्स्कन्दस्य पुरुषः पावकप्रभः ।
भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाबलः ॥ २४
अपतत्सहसा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधादितः ।
स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ब्रह्म ॥ २५
स्कन्दापसार इत्याहुर्गृहं तं द्विजसत्तमाः ।
विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ॥ २६
मातृणां राक्षसं प्राहुस्तं विद्यातपूतनाग्रहम् ।
कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ॥ २७
पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ।
गर्भान्सा मानुषीणां तु हरते घोरदर्शना ॥ २८
अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ।
सोऽपि बालान्महाघोरो बाधते वै महाग्रहः ॥ २९

कोपयन्तीभिः प्रजा हताः सङ्गाभावादित्यर्थः । संधिरार्षः ।
नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ भर्तृणामनुकूलनेनेत्यर्थः ॥ १७ ॥ वृत्ता
मया दत्ता अपि । मया प्रार्थिता अपि मुनयो युष्मान् नाङ्गी-
करिष्यन्तीति भावः ॥ १८ ॥ मातृणां ब्राह्म्यादीनाम् । तासां
प्रजानामीश्वराः पित्रादयः ॥ १९ ॥ प्रजाः अस्मदाद्याः । नम-

दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमण्डिकाम् ।
अत्यर्थं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरासदा ॥ ३०
कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसंभवाः ।
तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ॥ ३१
तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते प्रकीर्तिताः ।
आजायमानान्गृह्णन्ति बालकान् रौद्रकर्मणः ॥ ३२
गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ।
शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून्भुवि ॥ ३३
सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ।
साऽपि गर्भान्समादत्ते मानुषीणां सदैव हि ॥ ३४
पादपानां च या माता करञ्जनिलया हि सा ।
वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी ॥
करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात्पुत्रार्थिनो नराः ।
इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुमियाः ॥ ३६
द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं सूतिकागृहे ।
कद्रुः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ ॥ ३७
भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ।
गन्धर्वाणां तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति ॥ ३८
ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते ।
या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ॥ ३९
उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ।
लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता ॥
लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते ।
पुरुषे तु यथा रुद्रस्तथाऽऽर्या प्रमदास्वपि ॥ ४१
आर्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिज्यते ।
एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः ॥ ४२
यावत्षोडश वर्षाणि शिशूनां ह्यशिवास्ततः ।
ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः ॥ ४३
सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ।
तेषां प्रशमनं कार्यं त्वानं धूपमथाञ्जनम् ।

स्कृता यूयं मयेति शेषः ॥ २० ॥ अज्ञायमाना गृह्णन्ति इति
ध. पाठः ॥ ३२ ॥ सुजाता हरिणी या तु सा गर्भं पिबति
प्रभो इति ट. थ. ध. पाठः ॥ ३८ ॥ त्रिंशदधिकद्विशतत-
मोऽध्यायः ॥ २३० ॥

बलिकर्मोपहाराश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ४४
 एवमभ्यर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
 आयुर्दीर्घं च राजेन्द्र सम्यक्पूजानमस्कृताः ॥ ४५
 ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् ।
 तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४६
 यः पश्यति नरो देवाञ्जाग्रद्वा शयितोपि वा ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः ॥ ४७
 आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितृन् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४८
 अवमन्यति यः सिद्धान्कुट्टाश्चापि शपन्ति यम् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४९
 उपाघ्राति च यो गन्धान्नसांश्चापि पृथग्विधान् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः ॥ ५०
 गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संविशन्ति नरं भुवि ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ५१
 अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं प्रति ।

उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव सः ॥ ५२
 आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५३
 यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः ॥ ५४
 वैकुल्याच्च भयाच्चैव घोराणां चापि दर्शनात् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सान्त्वं तस्य तु साधनम् ॥ ५५
 कथित्क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथाऽपरः ।
 अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५६
 यावत्सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् ।
 अतः परं देहिनां तु ग्रहतुल्या भवेज्जरा ॥ ५७
 अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् ।
 आस्तिकं श्रद्धधानं च वर्जयन्ति तदा ग्रहाः ॥ ५८
 इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः ।
 न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान्नरान्देवं महेश्वरम् ॥ ५९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

स्कन्देन स्वाहादेव्या अभीष्टदानम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणा स्कन्दं प्रति सोपपत्तिकं तस्य रुद्रपुत्रत्वादिकथनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यदा स्कन्देन मातृणामेवमेतत्प्रियं कृतम् ।
 अथनैमब्रवीत्स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १
 इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् ।
 तामब्रवीत्ततः स्कन्दः प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ ५
 स्वाहोवाच ।
 दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महामुज ।
 बाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा हुताशने ॥ ३
 न स मां कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः ।
 इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहाग्निना ॥ ४
 स्कन्द उवाच ।
 हव्यं कव्यं च यत्किंचिद्विजा मन्त्रसुसंस्तुतम् ।

होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्धृतम् ॥ ५
 अद्यप्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः ।
 एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥ ६
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्ता ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन पूजिता ।
 पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ७
 ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
 अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ॥ ८
 रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया ।
 हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९
 उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना ।
 अस्मिन्निरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं यतः ॥ १०

मुञ्जिको मुष्टिका ततः इति ट. थ. पाठः ॥ १० ॥

एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

‘मिथुनं वै महाभाग तत्र तद्भद्रसंभवम् ।’
 संभूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ॥ ११
 सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ।
 आसक्तमन्यदृक्षेणु तदेवं पञ्चधाऽपतत् ॥ १२
 तत्र ते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः ।
 तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताशिनः ॥ १३
 एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् ।
 अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥ १४
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अर्कपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धनार्थिभिः ।
 व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् ॥ १५
 मिञ्जिकामिञ्जिकं चैव मिथुनं रुद्रसंभवम् ।
 नमस्कार्यं सदैवेह बालानां हितमिच्छता ॥ १६
 स्त्रियो मानुषमांसादा वृक्षका नाम नामतः ।
 वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ॥
 एषामेव पिशाचानामसङ्ख्येयगणाः स्मृताः ।
 घण्टायाः सपताकायाः शृणु मे संभवं नृप ॥ १८
 ऐरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति श्रुते ।
 गुह्यस्य ते स्वयं दत्ते क्रमेणानाय्य धीमता ॥ १९

एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ।
 पताका कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता ॥ २०
 यानि क्रीडनकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ।
 तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः ॥ २१
 स संवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।
 शुशुभे काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृत्तः ॥ २२
 तेन वीरेण शुशुभे स शैलः शुभकाननः ।
 आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्चारुन्दरः ॥ २३
 संतानकवनैः फुल्लैः करवीरवनैरपि ।
 पारिजातवनैश्चैव जपाशोकवनैस्तथा ॥ २४
 कदम्बतरुषण्डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ।
 दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः ॥ २५
 तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे देवर्षयस्तथा ।
 मेघतूर्यरवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्त्रनाः ॥ २६
 तत्र देवाश्च गन्धर्वा नृत्यन्तेऽप्सरसस्तथा ।
 हृष्टानां तत्र भूतानां श्रूयते निनदो महान् ॥ २७
 एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम् ।
 प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

स्कन्दस्य देवसैनापत्येऽभिषेकानन्तरं महादेवस्य पार्वत्या सह भद्रवटंप्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ तदेन्द्रादिभिर्दिव्यपालैः
 ससैन्यैस्तमनु प्रस्थानम् ॥ २ ॥ तदा रुद्रेण स्कन्दस्य देवसैनापत्ये नियोजनम् ॥ ३ ॥ ततो देवासुराणां महायुद्धम् ।
 तत्र स्कन्देन महिषासुरसंहारः ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 यदाऽभिषिक्तो भगवान्सैनापत्ये तु पावकिः ।
 तदा संप्रस्थितः श्रीमान्दृष्टो भद्रवटं हरः ॥ १
 रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ।
 ‘अनुयातः सुरैः सर्वैः सहस्राक्षपुरोगमैः ॥ २
 सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन्पुक्तं रथोत्तमे ।
 उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितम् ॥ ३
 ते पिबन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरान् ।
 सिंहा नभस्यगच्छन्त नदन्तश्चारुकेसराः ॥ ४

तस्मिन्नथे पशुपतिः स्थितो भात्युमया सह ।
 विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने यथा ॥ ५
 अग्रतस्तस्य भगवान्धनेशो गुह्यकैः सह ।
 आस्थाय रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ६
 ऐरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सुरैः सह ।
 पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम् ॥ ७
 जृम्भकैर्यक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलंकृतः ।
 यात्यमोघो महायक्षो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ८

जृम्भकैर्ग्रहविशेषैः भास्करैर्यक्षरक्षोभिः इति घ. पाठः ॥ ८ ॥

तस्य दक्षिणतो देवा बहवश्चित्रयोधिनः ।
 गच्छन्ति वसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह संगताः ॥ ९
 यमश्च मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः ।
 घोरैर्व्याधिशतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ १०
 यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिशिखरः शितः ।
 विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः खलंकृतः ॥ ११
 तमुग्रपाशो वरुणो भगवान्सलिलेश्वरः ।
 परिवार्य शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ १२
 पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टसः ।
 गदामुसलशक्त्याद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ १३
 पट्टसं त्वन्गवाद्राजंश्छत्रं रौद्रं महाप्रभम् ।
 कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणसेवितः ॥ १४
 तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छञ्जिह्वा वृतः ।
 भृग्वज्जिरोभिः सहितो दैवतैश्चानुपूजितः ॥ १५
 एषां तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः ।
 याति संहर्षयन्सर्वास्तेजसा त्रिदिवौकसः ॥ १६
 ऋषयश्चापि देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा ।
 नद्यो द्रुदाः समुद्राश्च तथैवाप्सरसां गणाः ॥ १७
 नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ।
 स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ॥ १८
 सृजन्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा वराङ्गनाः ।
 पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ॥ १९
 छत्रं च पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् ।
 चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाऽग्निश्च धिष्ठितौ ॥ २०
 शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजञ्जिह्वा वृतः ।
 सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ २१
 गौरी विद्याऽथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ।
 सावित्र्या सह सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥ २२
 तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कविभिः स्मृताः ।
 तस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमूमुखे ॥ २३
 गृहीत्वा तु पताकां वै यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः ।
 व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ।
 पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्थानन्ददायकः ॥ २४

विद्यागणाः स्तुतिपद्यसमूहाः ॥ २३ ॥

एभिश्च सहितो देवस्तत्र याति यथासुखम् ।
 अग्रतः पृष्ठतश्चैवं न हि तस्य गतिर्भुवा ॥ २५
 रुद्रं सत्कर्मभिर्मर्त्याः पूजयन्तीह दैवतम् ।
 शिवमित्येव यं प्राहुरीशं रुद्रं पिनाकिनम् ॥ २६
 'एवं सर्वे सुरगणास्तदा वै प्रीतमानसाः ।'
 भावैस्तु विविधाकारैः पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ २७
 देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरावृतः ।
 अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ २८
 अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः ।
 सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥ २९
 स्कन्द उवाच ।
 सप्तमं मारुतस्कन्धं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
 यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्वद माचिरम् ॥ ३०
 रुद्र उवाच ।
 कार्येष्वहं त्वया पुत्र संद्रष्टव्यः सदैव हि ।
 दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ ३१
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्त्वा विससर्जनं परिष्वज्य महेश्वरः ।
 'स्कन्दं सहोमया प्रीतो ज्वलन्तमिव तेजसा ॥' ३२
 विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ।
 सहसैव महाराज देवान्सर्वान्प्रमोहयत् ॥ ३३
 जज्वाल खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशम् ।
 चचाल व्यनदच्चोर्वीं तमोभूतं जगत्प्रभो ॥ ३४
 ततस्तदारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शंकरस्तदा ।
 उमा चैव महाभाग देवाश्च समहर्षयः ॥ ३५
 ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसन्निभम् ।
 नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्बलम् ॥ ३६
 तद्वै घोरमसङ्ख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ।
 अभ्यद्रवद्रणे देवान्भगवन्तं च शंकरम् ॥ ३७
 तैर्विसृष्टान्यनीकेषु बाणजालान्यनेकशः ।
 पर्वताश्च शतैश्च प्रासासिपरिधा गदाः ॥ ३८
 निपतद्भिश्च तैर्घोरैर्देवानां महायुधैः ।
 क्षणेन व्यद्रवत्सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ॥ ३९
 निकृत्तयोधनागाश्च कृत्तायुधमहारथम् ।

दानवैरदितं सैन्यं देवानां त्रिमुखं बभौ ॥ ४०
 असुरैर्वध्यमानं तत्पावकैरिव काननम् ।
 अप्रतद्गन्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं तथा ॥ ४१
 ते विभिन्नशिरोदेहाः प्राद्रवन्तो दिवौकसः ।
 न नाथमधिगच्छन्ति वध्यमाना महारणे ॥ ४२
 अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरंदरः ।
 आश्वासयन्नुवाचेदं बलभिदानवार्दितम् ॥ ४३
 भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्णत ।
 कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचिद्वथा भवेत् ४४
 जयतैनान्सुदुर्वृत्तान्दानवान्घोरदर्शनान् ।
 अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् ॥ ४५
 शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्वस्ता दिवौकसः ।
 दानवान्प्रत्ययुध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम् ४६
 ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ।
 प्रत्युद्ययुर्महाभागाः साध्याश्च वसुभिः सह ॥ ४७
 तैर्विसृष्टान्यनीकेषु क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ।
 शराश्च दैत्यकायेषु पिबन्ति रुधिरं बहु ॥ ४८
 तेषां देहान्विनिर्भिद्य शरास्ते निशितास्तदा ।
 निपतन्तोऽभ्यदृश्यन्त नगेभ्य इव पन्नगाः ॥ ४९
 तानि दैत्यशरीराणि निर्भिन्नानि स सायकैः ।
 अपतन्भूतले राजंश्छिन्नाभ्राणीव सर्वशः ॥ ५०
 ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ।
 त्रासितं विविधैर्बाणैः कृतं चैव पराञ्जुखम् ॥ ५१
 अथोत्क्रुष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ।
 संहतानि च तूर्याणि प्रावाद्यन्त ह्यनेकशः ॥ ५२
 एवमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
 देवानां दानवानां च मांसशोणितकर्दमम् ॥ ५३
 अनयो देवलोकस्य सहसैवाभ्यदृश्यत ।
 तथाहि दानवा घोरा विनिम्रन्ति दिवौकसः ॥ ५४
 ततस्तूर्यप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
 बभ्रुवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः ॥ ५५
 अथ दैत्यबलाद्धोराभिष्पपात महाबलः ।
 दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम् ॥ ५६

ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ।
 तमुद्यतगिरिं राजन्यद्रवन्त दिवौकसः ॥ ५७
 अथाभिद्रुत्य महिषो देवांश्चिक्षेप तं गिरिम् ।
 'महाकायं महाराज सतोयमिव तोयदम् ॥' ५८
 पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ।
 भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ५९
 अथ तैर्दानवैः सार्धं महिषस्त्रासयन्सुरान् ।
 अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ६०
 तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवौकसः ।
 व्यद्रवन्त रणे भीता विकीर्णायुधकेतनाः ॥ ६१
 ततः स महिषः क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ ।
 अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूबरम् ॥ ६२
 यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः ।
 रेततू रोदसी गाढं मुमुहुश्च महर्षयः ॥ ६३
 अनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः ।
 आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥ ६४
 तथाभूते तु भगवानाहूय गुहमात्मजम् ।
 'दौरात्म्यं पश्य पुत्र त्वं दानवस्य दुरात्मनः ।
 जहि शीघ्रं दुराचारं द्रष्टुमिच्छामि ते बलम् ॥ ६५
 इत्युक्त्वा भगवान्स्कन्दं परिपूज्य महेश्वरः ।
 अयोजयन्निग्रहार्थं महिषस्य गतायुषः ।'
 सस्सार च तदा स्कन्दं मृत्युं तस्य दुरात्मनः ६६
 महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रं रुद्रस्य चानदत् ।
 देवान्संत्रासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ६७
 ततस्तस्मिन्भये घोरे देवानां समुपस्थिते ।
 आजगाम महासेनः क्रोधात्सूर्य इव ज्वलन् ॥ ६८
 लोहिताम्बरसंवीतो लोहितस्रग्बिभूषणः ।
 लोहिताश्चो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ६९
 रथमादित्यसंकाशमास्थितः कनकप्रभम् ।
 तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत्सहसा रणे ॥ ७०
 स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य विदारिणीम् ।
 मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ७१
 सा मुक्ताऽभ्यहरत्तस्य महिषस्य शिरो महत् ।

पपात भिन्ने शिरसि महिषस्त्यक्तजीवितः ॥ ७२
 पतता शिरसा तेन द्वारं षोडशयोजनम् ।
 पर्वताभेन पिहितं तदाऽगम्यं ततोऽभवत् ।
 उत्तराः कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् ॥ ७३
 क्षिप्ताक्षिप्ता तु सा शक्तिर्हत्वा शत्रून्सहस्रशः ।
 स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते देवदानवैः ॥ ७४
 प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ।
 शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः ।
 स्कन्दपारिषदैर्हत्वा भक्षिताश्च सहस्रशः ॥ ७५
 दानवान्भक्षयन्तस्ते प्रपिबन्तश्च शोणितम् ।
 क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः ॥ ७६
 तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानभिर्घनान्खगः ।
 तथा स्कन्दोऽजयच्छत्रून्स्वेन वीर्येण कीर्तिमान् ॥ ७७
 संपूज्यमानस्त्रिदशैरभिवाद्य महेश्वरम् ।
 शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णांशुरिवांशुमान् ॥ ७८
 नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातस्तु महेश्वरम् ।
 तदाऽब्रवीन्महासेनं परिष्वज्य पुरंदरः ॥ ७९
 ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयाऽयं महिषो हतः ।
 'अजय्यो युधि देवानां दानवः स महाबलः ॥' ८०

देवास्तृणसमा यस्य बभूवुर्जयतांवर ।
 सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्टकः ॥ ८१
 शतं महिषतुल्यानां दानवानां त्वया रणे ।
 निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्वतापिताः ॥ ८२
 तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसङ्घशः ।
 अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः ॥ ८३
 एतत्ते प्रथमं देव ख्यातं कर्म भविष्यति ।
 त्रिषु लोकेषु कीर्तिश्च तवाक्षय्या भविष्यति ।
 वशगाश्च भविष्यन्ति सुरास्तव महाभुज ॥ ८४
 महासेनमेवमुक्त्वा निवृत्तः सह दैवतैः ।
 अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्बकेण शचीपतिः ॥ ८५
 गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौकसः ।
 उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ८६
 स हत्वा दानवगणान्पूज्यमानो महर्षिभिः ।
 एकाद्वैवाजयत्सर्वं त्रैलोक्यं वह्निनन्दनः ॥ ८७
 स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः ।
 'शृणुयाद्वाह्मणेभ्यो यः श्रावयेद्वा विचेतनम् ॥ ८८
 धनमायुर्यशो दीप्तिं पुत्राञ्छत्रुजयं तथा ।'
 स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ॥ ८९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि द्वात्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिराय स्कन्दनाम्नां कीर्तनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवञ्श्रोतुमिच्छामि नामानि च महात्मनः ।
 त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि द्विजोत्तम ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तः पाण्डवेयेन महात्मा ऋषिसन्निधौ ।
 उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ॥ २
 आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्तिरनामयः ।
 मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिषार्दनः ॥ ३
 कामजित्कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः ।

कामजित्पूर्णमनोरथः ॥ ४ ॥

शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ॥ ४
 अमोघस्त्वनघो रौद्रः प्रियश्चन्द्राननस्तथा ।
 दीप्तशक्तिः प्रशान्तात्मा भद्रकुण्डमोहनः ॥ ५
 षष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः ।
 कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रेवतीसुतः ॥ ६
 प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः ।
 सुव्रतो ललितश्चैव बालक्रीडनकप्रियः ॥ ७
 खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः ।
 विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ।
 वासुदेवप्रियश्चैव प्रियः प्रियकृदेव तु ॥ ८

नामान्येतानि दिव्यानि कार्तिकेयस्य यः पठेत् ।
स्वर्गं कीर्तिं धनं चैव स लभेन्नात्र संशयः ॥ ९
मार्कण्डेय उवाच ।

स्तोष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टं
शक्त्या गुहं नामभिरप्रमेयम् ।
षडाननं शक्तिधरं सुवीरं
निबोध चैतानि कुरूपवीर ॥ १०
ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच्च
ब्रह्मेश्यो ब्रह्मवतांवरिष्ठः ।
ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसर्वमन्त्री
त्वं ब्रह्मणां ब्राह्मणानां च नेता ॥ ११
स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवित्रं
मन्त्रस्तुतस्त्वं प्रथितः षडर्चिः ।
संवत्सरस्त्वमृतवश्च षड्वै
मासार्धमासाश्च दिनं दिशश्च ॥ १२
त्वं पुष्कराक्षस्त्वरविन्दवक्रः
सहस्रचक्षोसि सहस्रबाहुः ।
त्वं लोकपालः परमं हविश्च
त्वं भावनः सर्वसुरासुराणाम् ॥ १३
त्वमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः
प्रभुर्विश्वथाप्यथ शक्रजेता ।
सहस्रपात्वं धरणी त्वमेव
सहस्रतुष्टिश्च सहस्रशुक ॥ १४

सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूपः ।
सहस्रपात्वं दशशक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव
स्वाहामहीकृत्तिकानां तथैव ॥ १५
त्वं क्रीडसे षण्मुख कुकुटेन
यथेष्टनानाविधकामरूपी ।
दीक्षाऽसि सोमो मरुतः सदैव
धर्मोऽसि वायुरचलेन्द्र इन्द्रः ॥ १६
सनातनानामपि शाश्वतस्त्वं
प्रभुः प्रभूणामपि चोग्रधन्वा ।
ऋतस्य कर्ता दितिजान्तकस्त्वं
जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ॥ १७
सूक्ष्मं तपस्तत्परमं त्वमेव
परावरज्ञोसि परावरस्त्वम् ।
धर्मस्य कामस्य परस्य चैव
त्वत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् ॥ १८
व्याप्तं जगत्सर्वसुरप्रवीर
शक्त्या मया संस्तुत लोकनाथ ।
नमोस्तु ते द्वादशनेत्रबाहो
अतः परं वेद्मि गतिं न तेऽहम् ॥ १९
स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः ।
श्रावयेद्ब्राह्मणेभ्यो यः शृणुयाद्वा द्विजेरितम् ॥ २०
धनमायुर्यशो दीप्तं पुत्राञ्छत्रुजयं तथा ।
स पुष्टितुष्टी संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

समाप्तं च मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥ ११ ॥

(अथ द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥ १२ ॥)

चतुःत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

सत्यभामया पतिवशीकरणोपायं पृष्ट्या द्रौपद्या तदुत्तरदानव्याजेन पतिव्रताधर्मकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

जुष्टं सेवितम् ॥ १० ॥ ब्रह्मण्यो ब्राह्मणेषु साधुः । ब्रह्मजो वेदो-
क्तेन गर्भाधानादिकर्मणा जातः । ब्रह्मविद्वेदार्थज्ञाता । ब्रह्मे ब्रह्मणि
कर्मब्रह्मरूपे शेते इति ब्रह्मेशयः । अदन्तत्वमार्धम् । कर्मब्रह्मणि-

उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु च भारत ।

छावानित्यर्थः ॥ ब्राह्मणसम्व्रतीति पाठे ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तेन सह सम्पन्नं
व्रतमद्वेष्टृत्वादिरूपं यस्य स ब्राह्मणसम्व्रती ॥ ११ ॥ षडर्चिः षण्मुखा-
त्षड्जिह्वः ॥ १२ ॥ त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

द्रौपदी सत्यभामा च विविशाते तदा समम् ॥ १
 'प्रविश्य चाश्रमं पुण्यमुभे ते परमस्त्रियौ ।'
 जाहस्यमाने सुग्रीते सुखं तत्र निषीदतुः ॥ २
 चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योन्यस्य प्रियंवदे ।
 कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुर्यदूचिताः ॥ ३
 अथाब्रवीत्सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ।
 सात्राजिती याज्ञसेनीं रहसीदं सुमध्यमा ॥ ४
 केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानधितिष्ठसि ।
 लोकपालोपमान्वीरान्नूनं परमसंमतान् ॥ ५
 कथं च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ।
 तव वश्या हि सतत पाण्डवाः प्रियदर्शने ॥ ६
 'न चान्योन्यमसूयन्ते कथं वा ते सुमध्यमे ।'
 मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्वीहि मे ॥ ७
 व्रतचर्या तपो वाऽपि स्नानमन्त्रौषधानि वा ।
 विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ॥ ८
 ममाद्याचक्ष्व पाञ्चालि यशस्यं भगवेतनम् ।
 येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः ॥ ९
 एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी ।
 पतिव्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ १०
 असत्स्त्रीणां समाचरं सत्ये मामनुपृच्छसि ।
 असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ ११
 अनुग्रहः संशयो वा नैष त्वय्युपपद्यते ।
 कथं ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ १२
 यदैव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम् ।
 उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वैश्वगतादिव ॥ १३
 उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ।
 न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकारणात् ॥
 किमत्र प्रहिताश्चापि गदाः परमदारुणाः ।

सममेकत्र । विविशाते तदाश्रममिति ध. पाठः ॥ १ ॥
 जाहस्यमाने परस्परमतिशयेन हसन्त्यौ ॥ २ ॥ मूलवीर्यं मूलं
 अप्रच्युतं तारुण्यादि तद्वीर्यम् । अगदोऽज्जनाद्विरौषधम् ॥ ८ ॥
 भगदैवतमिति झ. पाठः । भगदैवतं सौभाग्यवर्धकं सौरव्रतादि-
 कम् । वशानुग इच्छानुसारी ॥ ९ ॥ हे सत्ये अनुकीर्तनमुत्तरम्
 ॥ ११ ॥ जलोदरः उदररोगः । श्वित्रिणः कुष्ठवन्तः ॥ १७ ॥ उपसृ-
 जन्ति दोषैर्योजयन्ति ॥ १८ ॥ प्रणयं ईर्ष्याम् । आत्मानं चित्तम् ।

मूलप्रवादैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ १५
 जिहया यानि पुरुषस्त्वचा वाऽप्युपसेवते ।
 तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १६
 जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा ।
 अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धवधिरास्तथा ॥ १७
 पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत ।
 न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन ॥ १८
 वर्ताम्यहं तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
 तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि ॥ १९
 अहंकारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा ।
 सदारान्पाण्डवान्नित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ २०
 प्रणयं प्रतिसंहत्य निधायात्मानमात्मनि ।
 शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी ॥ २१
 दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुस्थितादुरवेक्षितात् ।
 दुरासितादुर्व्रजितादिज्ञिताध्यासितादपि ॥ २२
 सूर्यवैश्वानरसमान्सोमकल्पान्महारथान् ।
 सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रवीर्यप्रतापिनः ॥ २३
 देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्वलंकृतः ।
 द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २४
 न भुक्तवति न स्नाते नासंविष्टे च भर्तरि ।
 न संविशामि नाश्रामि न स्नाये कर्म कुर्वती ॥ २५
 क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
 अभ्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ २६
 प्रसन्नभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ।
 संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २७
 अतिरस्कृतसंभाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
 अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥ २८
 अनर्म चापि हसितं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः ।

आत्मनि स्वस्मिन् । निरभीमाना दर्पहीना ॥ २१ ॥ इज्जितं अभि-
 प्रायः अध्यासितः क्षिप्तो यस्मिन् कटाक्षे तस्मात् इज्जिताध्या-
 सितात् ॥ २२ ॥ चक्षुर्हणः दृष्ट्वैव रिपून् घ्नन्ति तादृशान् ।
 सेवे शत्रुहणान्पार्थानिति क. ट. ध. पाठः ॥ २३ ॥ अभि-
 रूपः सुन्दरः ॥ २४ ॥ अतिरस्कृतसंभाषा तिरस्कारशून्यव-
 चना ॥ २८ ॥ अनर्म परिहासहीनम् । हसितं हासः । स्थानं
 स्थितिम् । अवस्करे तिरस्करोमि । किरतेरिदं रूपम् । निष्कु-

अवस्करे चिरस्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥ २९
 'अत्यालापमसन्तोषं परव्यापारसंकथाः ।'
 अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ॥ ३०
 निरताऽहं सदा सत्ये पापानां च विवर्जने ।
 सर्वथा भर्तुरहितं न ममेष्टं कथंचन ॥ ३१
 यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ।
 सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥ ३२
 यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न सेवते ।
 यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम् ॥ ३३
 यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ।
 खलंकृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३४
 ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्र्वामे कथिताः पुरा ।
 'अनुतिष्ठामि तान्सत्ये नित्यकालमतन्द्रिता ॥ ३५
 भिक्षाबलिश्राद्धविधिस्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
 मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम ॥
 तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ।
 विनयान्नियमांश्चैव सदा सर्वात्मना श्रिता ॥ ३७
 मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः ।
 आशीविषानिब कुट्टान्पतीन्परिचराम्यहम् ॥ ३८
 पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।
 स देवः सा गतिर्नार्यास्तस्य काविप्रियं चरेत् ॥ ३९
 अहं पतीन्नातिशये नात्यश्रे नातिभूषये ।
 नापि श्वश्रून् परिवदे सर्वदा परियन्त्रिता ॥ ४०
 अवधानेन सुभगे नित्योत्थिततयैव च ।
 भर्तारो वशगा मद्यं गुरुशुश्रूषयैव च ॥ ४१
 नित्यमार्यामहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम् ।
 स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४२
 नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः ।
 न वदे चाप्यतिवाचा तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥ ४३
 अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्र्वा नित्यदा ।
 भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४४
 अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।

त्रिंशदासीक एकैको यान्विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ४५
 दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
 ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ४६
 तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान्वेदवादिनः ।
 यथार्हं पूजयामि स्र्वा पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४७
 शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
 कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः खलंकृताः ४८
 महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः ।
 मणीन्हेम च विभ्रत्यो नृत्तगीतविशारदाः ॥ ४९
 तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ।
 सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ५०
 शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
 पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ ५१
 शतमश्वसहस्राणि दशनागायुतानि च ।
 युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ५२
 एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्यपालयत् ।
 येषां सङ्ख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ५३
 अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानां चैव सर्वशः ।
 आगोपालाधिपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५४
 सर्वं राज्ञः समुदयमार्यं च व्ययमेव च ।
 एकाऽहं वेदि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनि ॥
 मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।
 उपासनरताः सर्वे घटयन्ति वरानने ॥ ५६
 तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः ।
 सुखं सर्वं परित्यज्य राज्यहानि घटामि वै ॥ ५७
 अधृष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
 एकाहं वेदि कोशं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ५८
 अनिशायां निशायां च विहाय क्षुत्पिपासयोः ।
 आराधयन्त्याः कौरव्यास्तुल्या रात्रिरहश्च मे ५९
 प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।
 नित्यकालमहं सत्ये एतत्संवननं मम ॥ ६०
 एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंवननं महत् ।

टेषु गृहारामेषु ॥ २९ ॥ सुमनोवर्णकापेता पुष्पैरनुलेपनैश्च
 वर्जिता ॥ ३२ ॥ मानः पूजा । सत्कार आदरः ॥ ३६ ॥
 नातिशये नातिक्रमामि । न परिवदे न निन्दामि ॥ ४० ॥

अवधानेन अप्रमादेन । मद्यं मम ॥ ४१ ॥ अग्रहारेण वैश्वदेवान्ते
 प्रथमदेयेनानेव ॥ ४७ ॥ अनुयात्रं स्त्रैरयात्रायामपि परिवा-
 रभूतम् ॥ ५२ ॥ वेद वेदि ॥ ५४ ॥ संवननं वशीकरणम् ॥ ६० ॥

असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ॥६१॥
वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।

उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीं ६२
अभिपन्नाऽस्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ।
कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितम् ॥६३॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

द्रौपद्या सत्यभामांप्रति पतिवशीकरणोपायोपदेशव्याजेन पतिव्रताधर्मकथनम् ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।

इमं तु ते मार्गमपेतदोषं
वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।
अस्मिन्यथावत्सखि वर्तमाना
भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १
नैतादृशं दैवतमस्ति किञ्चि-
त्सर्वेषु लोकेषु सदेवकेषु ।
यथा पतिस्तस्य तु सर्वकामा
लभ्याः प्रसादे कुपितश्च हन्यात् ॥ २
तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः
शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि ।
वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः
स्वर्गश्च लोको विपुला च कीर्तिः ॥ ३
सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं
दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ।
सा कृष्णमाराधय सौहृदेन
प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४
स्नानासनैश्चारुभिरग्रमाल्यै-
र्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः ।
अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा
त्वामेव संश्लिष्यति सर्वभावैः ॥ ५
श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः
प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।

दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरिताऽसनेन
पाद्येन चैनं प्रतिपूजयस्व ॥ ६
संप्रेषितायामथ चैव दास्या-
मुत्थाय सर्वं स्वयमेव कार्यम् ।
जानातु कृष्णस्तव भावमेतं
सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥ ७
त्वत्संनिधौ यत्कथयेत्पतिस्ते
यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् ।
काचित्सपत्नी तव वासुदेवं
प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः ॥ ८
प्रियांश्च रम्यांश्च हितांश्च भर्तु-
स्तान्भोजयेथा विविधैरुपायैः ।
द्वेष्यैरुपेक्ष्यैरहितैश्च तस्य
भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्धतैश्च ॥ ९
मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा
संयच्छ मानं प्रतिगृह्य वाचम् ।
प्रद्युम्नसाम्बावपि ते कुमारौ
नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ॥ १०
महाकुलीनाभिरपापिकाभिः
स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चोराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वज्र्याः ॥ ११

अभिपन्ना प्रार्थयाना ॥ ६३ ॥ चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमो-
ऽध्यायः ॥ २३४ ॥

आच्छेत्स्यसि बलाद्धरिष्यसि । कामिनीभ्यः सपत्नीभ्यः ।
भर्तारमाकर्षसीति थ. पाठः ॥ १ ॥ प्रतिकर्मणा कायक्लेशेन

॥ ४ ॥ संश्लिष्यति तद्विधत्सेति झ. पाठः ॥ ५ ॥ न भवे-
द्विकार इति ट. पाठः ॥ ८ ॥ तदप्रमादं पुरुषेषु कृत्वेति थ.
पाठः । नैवं प्रमाणं कुहकेषु कुर्या इति थ. पाठः । रहिते
विजने ॥ १० ॥ चण्डाः क्रूराः । शौण्डाः पराभिभवसमर्थाः ।

एतद्यशस्यं भगवेतनं च
स्वार्थं तदा शत्रुनिर्वहणं च ।

महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा
भर्तारमाराधय पुण्यगन्धैः ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

प्रियोक्तिभिर्द्रौपदीं परिसान्वितवत्या सत्यभामया सह श्रीकृष्णेन स्वपुरं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैः पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
कथाभिरनुकूलाभिः सह स्थित्वा जनार्दनः ॥ १
ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ।
आरुरुक्षु रथं सत्यामाह्वयामास भारत ॥ २
सत्यभामा ततस्तत्र स्वजित्वा द्रुपदात्मजाम् ।
उवाच वचनं हृद्यं यथाभावं समाहितम् ॥ ३
कृष्णे माभूत्तवोत्कण्ठा मा व्यथा मा प्रजागरः ।
भर्तृभिर्देवसंकाशैर्जितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥ ४
न ह्येवं शीलसंपन्ना नैवं पूजितलक्षणाः ।
प्राप्नुवन्ति चिरं केशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५
अवश्यं च त्वया भूमिरियं निहतकण्टका ।
भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वन्द्वेति श्रुतं मया ॥ ६
धारतराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च ।
युधिष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रष्टासि द्रुपदात्मजे ॥ ७
यास्ताः प्रव्राजमानां त्वां प्राहसन्दर्पमोहिताः ।
ताः क्षिप्रं हतसंकल्पा द्रक्ष्यसि त्वं कुरुस्त्रियः ॥ ८
तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् ।
विद्धि संप्रस्थितान्सर्वास्तान्कृष्णे यमसादनम् ॥ ९

पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथाविधः ।
श्रुतकर्माऽर्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ॥ १०
सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ।
सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥ ११
अभिमन्युरिव प्रीता द्वाारवत्यां रता भृशम् ।
त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता ॥ १२
प्रीयते तव निर्द्वन्द्वा तेभ्यश्च विगतज्वरा ।
दुःखिता तेन दुःखेन सुखेन सुखिता तथा ॥ १३
भजेत्सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा ।
भानुप्रभृतिभिश्चैनान्विशिनष्टि च केशवः ॥ १४
भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकवृष्णयः ॥ १५
तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नस्य च भामिनि ।
एवमादि प्रियं सत्यं हृद्यमुक्त्वा मनोनुगम् ॥ १६
गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ।
तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ १७
आरुरोह रथं शौरैः सत्यभामाऽथ भामिनी ।
सयित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परिसान्व्य च ।
उपावर्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात्परंतपः ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

समाप्तमिदं द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥ १२ ॥

महाशनाः बहुभुजः । दुष्टाः द्वेषाद्याक्रान्ताः । स्त्रियो वर्ज्या
इति शेषः ॥ ११ ॥ भगदैवतमिति झ. पाठः । भगदैवतं
भाग्यकरम् ॥ १२ ॥ षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥
संविदं संभाषाम् ॥ २ ॥ स्वजित्वा आश्लिष्य ॥ ३ ॥

कृष्णे हे द्रौपदि ॥ ४ ॥ निर्द्वन्द्वा निष्प्रतिपक्षा ॥ ६ ॥ प्रणयः
स्नेहः ॥ १६ ॥ उपावर्त्य पाण्डवानिति शेषः ॥ १८ ॥
षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

(अथ घोषयात्रापर्व ॥ १३ ॥)

सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

कस्माच्चिद्वाङ्मनात्पाण्डववृत्तान्तं श्रुतवता धृतराष्ट्रेण पाण्डवान्प्रति परिशोचनम् ॥ १ ॥ तथा पाण्डवपराक्रमानुस्मरणेन स्वपुत्राणां भाविष्यनिर्धारणपूर्वकं तान्प्रति परिशोचनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं वने वर्तमाना नराध्याः

शीतोष्णवातातपकशिंताङ्गाः ।

सरस्तदासाद्य वनं च पुण्यं

ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा

जनं समुत्सृज्य विधाय चेष्टम् ।

वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च

नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥ २

तथा वने तान्वसतः प्रवीरान्

स्वाध्यायवन्तश्च तपोधनाश्च ।

अभ्याययुर्वेदविदः पुराणा-

स्तान्पूजयामासुरथो नराध्याः ॥ ३

ततः कदाचित्कुशलः कथासु

विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् ।

स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव

वैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४

अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च

वृद्धेन राज्ञा कुरुसत्तमेन ।

प्रचोदितः संकथयांबभूव

धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्यमौ च ॥ ५

कृशांश्च वातातपकशिंताङ्गान्

दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ।

तां चाप्यनाथामिव वीरनाथां

कृष्णां परिक्लेशगुणेन युक्ताम् ॥ ६

ततः कथास्तस्य निशम्य राजा

वैचित्रवीर्यः कृपयाऽभितप्तः ।

वने तथा पार्थिवपुत्रपौत्रा-

ञ्श्रुत्वा तथा दुःखनदीं प्रपन्नान् ॥ ७

प्रोवाच दैन्याभिहितान्तरात्मा

निश्वासवातोपहतस्तदानीम् ।

वाचं कथंचित्स्थिरतामुपेत्य

तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिन्त्य ॥ ८

कथंनु सत्यः शुचिरार्यवृत्तः

श्रेष्ठः सुतानां मम धर्मराजः ।

अजातशत्रुः पृथिवीतले स्म

शेते पुरां राङ्गवकूटशायी ॥ ९

प्रबोध्यते मागधसूतपुत्रै-

र्नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः ।

पतत्रिसङ्घैः स जघन्यरात्रे

प्रबोध्यते नूनमिलातलस्थः ॥ १०

कथंनु वातातपकशिंताङ्गो

वृकोदरः कोपपरिप्लुताङ्गः ।

शेते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः

कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः ॥ ११

तथाऽर्जुनः सुकुमारो मनस्वी

वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः ।

विदूयमानैरिव सर्वगात्रै-

र्ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १२

यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च

भीमं च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तान् ।

विनिःश्वसन्सर्प इवोग्रतेजा

ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १३

तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखाहौ

समृद्धरूपावमरौ दिवीव ।

सरो द्वैतवनस्थम् ॥ १ ॥ जनं समुदायम् ॥ २ ॥ वने द्वैतवने ॥ ३ ॥ वृषं धृतराष्ट्रम् ॥ ४ ॥ रङ्गोर्म्यगविशेषस्य लोम-

राशिमयीतूलिका राङ्गवकूटम् ॥ ९ ॥ उग्रतेजा अर्जुनः ॥ १३ ॥

प्रजागरस्थौ ध्रुवमप्रशान्तौ
 क्रोधेन सत्येन च वार्यमाणौ ॥ १४
 समीरणेनाथ समो बलेन
 समीरणस्यैव सुतो बलीयान् ।
 स धर्मपाशेन सितोऽग्रजेन
 ध्रुवं विनिःश्वस्य सहत्यमर्षम् ॥ १५
 स चापि भूमौ परिवर्तमानो
 वधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः ।
 सत्येन धर्मेण च वार्यमाणः
 कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्यैः ॥ १६
 अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या
 दुःशासनो यत्पुरुषाण्यवोचत् ।
 तानि प्रविष्टानि वृकोदराङ्गं
 दहन्ति कक्षाग्निरिवेन्धनानि ॥ १७
 न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो
 धनंजयश्चाप्यनुवर्त्यते तम् ।
 अरण्यवासेन विवर्धते तु
 भीमस्य कोपोऽग्निरिवानिलेन ॥ १८
 स तेन कोपेन विदीर्यमाणः
 करं करेणाभिनिपीड्य वीरः ।
 विनिःश्वसत्युष्णमतीव घोरं
 दहन्निवेमां मम पुत्रसेनाम् ॥ १९
 गाण्डीवधन्वा च वृकोदरश्च
 संरम्भिणावन्तककालकल्पौ ।
 न शेषयेतां युधि शत्रुसेनां
 शरान्किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ २०
 दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रो
 दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः ।
 मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
 वृकोदरं चैव धनंजयं च ॥ २१

शुभाशुभं कर्म नरो हि कृत्वा
 प्रतीक्षते चेत्स फलं विपाके ।
 स तेन युज्यत्यवशः फलेन
 मोक्षः कथं स्यात्पुरुषस्य तस्मात् ॥ २२
 क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च बीजे
 देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम् ।
 न स्यात्फलं तस्य कुतः प्रसिद्धि-
 रन्यत्र दैवादिति नास्ति हेतुः ॥ २३
 कृतं मताक्षेण यथा न साधु
 साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन ।
 मया च दुष्पुत्रवशानुगेन
 कृतः कुरूणामयमन्तकालः ॥ २४
 ध्रुवं प्रशाम्यत्यसमीरितोऽग्नि-
 ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी या ।
 ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाश-
 स्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५
 कृते च कस्मान्न परे च कुर्यु-
 र्दत्ते च दद्युः पुरुषाः कथंस्वित् ।
 प्राप्प्यार्थकालं च भवेदनर्थः
 कथंचन स्यादिति तत्कुतः स्यात् ॥ २६
 कथं न भिद्येत न च सवेत
 न च प्रसिच्येदिति रक्षितव्यम् ।
 अरक्ष्यमाणं शतधा प्रकीर्ये-
 द्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७
 गतो ह्यरण्यादपि शक्रलोकं
 धनंजयः पश्यत वीर्यमस्य ।
 अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि
 ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८
 स्वर्गं हि गत्वा सशरीर एव
 को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् ।
 अन्यत्र कालोपहताननेका-
 न्समीक्षमाणस्तु कुरून्मुमूर्षून् ॥ २९

प्रजागरस्थौ भुवि शयते इति शेषः ॥ १४ ॥ अन्यैः अन्येभ्यः
 अधिकः ॥ १६ ॥ उपिते न्युप्ते । एवं मञ्चिते दुर्योधनादीनां
 च चित्ते वृद्धहितोपदेशो वृथा भवतीति भावः ॥ २३ ॥
 मताक्षेण शकुनिना पाण्डवेन च तदानीमेव तान् अनिघ्नता
 वन० ४९

॥ २४ ॥ प्रजास्यति अपत्यं जनयिष्यति । क्षपादौ रात्र्यादौ ।
 एतस्य पापस्य फलं अपरिहार्यमिति भावः ॥ २५ ॥ सप्त-
 त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यसाची
धनुश्च तद्गण्डिवं भीमवेगम् ।
अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य
त्रयस्य तेजः प्रसहेत कोऽत्र ॥

३०

निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य
दुर्योधनं रहिते सौबलोऽथ ।
अबोधयत्कर्णमुपेत्य सर्वं

स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

कर्णशकुनिभ्यां दुर्योधनप्रति स्ववैभवप्रदर्शनेन पाण्डवानां दुःखजननाय द्वैतवनगमनचोदना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य शकुनिस्तदा ।
दुर्योधनमिदं काले कर्णेन सहितोऽब्रवीत् ॥ १
प्रत्राज्य पाण्डवान्वीरान्स्वेन वीर्येण भारत ।
भुङ्क्तेमां पृथिवीमेको दिवि शम्बरहा यथा ॥ २
'तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवनाकारा सहस्रावरजङ्गमा ॥'
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः ।
कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ४
या हि सा दीप्यमानेव पाण्डवान्मजते पुरा ।
साऽद्य लक्ष्मीस्त्वया राजन्नवाप्ता भ्रातृभिः सह ॥ ५
इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्यमानां युधिष्ठिरे ।
अपश्याम श्रियं राजन्सुचिरं शोककर्शिताः ॥ ६
सा तु बुद्धिबलेनेयं राजस्तस्मात्तथाविधात् ।
त्वयाक्षिप्ता महाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते ॥ ७
तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ।
शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इति वादिनः ॥ ८
ते वयं पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवना देवी सग्रामनगराकरा ॥ ९
नानावनोद्देशवती पत्तनैरुपशोभिता ।
'नानाजनपदाकीर्णा स्फीतराष्ट्रा महाबला ॥'
नन्दमानो द्विजै राजन्भासि नक्षत्रराडिव ।
पौरुषादिव देवेषु भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ ११

रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव वासवः ।
कुरुभिस्त्वं वृतो राजन्भासि नक्षत्रराडिव ॥ १२
यैः स ते नाद्रियेताज्ञा न च ये शासने स्थिताः
पश्यामस्ताञ्जिथ्रया हीनान्पाण्डवान्वनवासिनः ॥
श्रूयते हि महाराज सरो द्वैतवनं प्रति ।
वसन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥ १४
स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ।
तापयन्पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ १५
स्थितोराज्ये च्युतान्नाज्याच्छ्रियाहीनाञ्छ्रियावृतः
असमृद्धान्समृद्धान् पश्य पाण्डुसुतानृप ॥ १६
महाभिजनसंपन्नं भद्रे महति संस्थितम् ।
पाण्डवास्त्वाऽभिवीक्षन्तु ययातिमिव नाहुषं ॥ १७
यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशंपते ।
पश्यन्ति पौरुषैर्दीप्तां सा समर्था भवत्युत ॥ १८
समस्यो विषमस्यान्दि दुर्हृदो योऽभिवीक्षते ।
जगतीस्थानिवाद्विस्थः किमतः परमं सुखम् ॥ १९
न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति ।
प्रीतिं नृपतिशार्दूल याममित्राघदर्शनात् ॥ २०
किन्तु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनंजयम् ।
अभिवीक्षेत सिद्धार्थो वल्कलाजिनवाससम् ॥ २१
सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिनसंवृताम् ।
पश्यन्तु दुःखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ॥
विनिन्दतां तथाऽत्मानं जीवितं च धनच्युतम् ।

प्रतीच्या उदीच्याश्च देशास्तद्वासिनः । ते त्वया ॥ ४ ॥
नाद्रियेत नादता ॥ १३ ॥ ला त्वाम् ॥ १७ ॥ समर्था
सुहृदां हर्षं शत्रूणां च शोकं दातुमिति शेषः ॥ १८ ॥ अघं

दुःखम् ॥ २० ॥ निर्विद्यतां जीवितादपि विरक्ता भवतु
॥ २२ ॥ अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

‘दाराणां ते श्रियं दृष्ट्वा दीप्तामघ जनाधिप॥’ २३
न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ।
वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः स्वलंकृताः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना सह ।
तूष्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

कर्णशकुन्यादिभिर्द्वैतवनगमने घोषयात्राया उपायस्वनिर्धारणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्ततः ।
दृष्टो भूत्वा पुनर्दानो राधेयमिदमब्रवीत् ॥ १
ब्रवीषि यदिदं कर्ण सर्वं मनसि मे स्थितम् ।
न त्वभ्यनुज्ञां लप्स्यामि गमने यत्र पाण्डवाः ॥ २
परिदेवति तान्वीरान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ ३
अथवाऽप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितम् ।
एतामप्यायति रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४
न हि द्वैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत्प्रयोजनम् ।
उन्माथनमृते तेषां वनस्थानामपि द्विषाम् ॥ ५
जानासि हि यथा क्षत्ता द्यूतकाल उपस्थिते ।
अब्रवीद्यच्च मां त्वां च सौबलं वचनं तदा ॥ ६
तानि सर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत्परिदेवितम् ।
विचिन्त्य निश्चयं गच्छे गमनायेतराय वा ॥ ७
ममापि हि महान्हर्षो यदहं भीमफल्गुनौ ।
क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥ ८
न तथा ह्याम्नायां प्रीतिमवाप्य वसुधामिमाम् ।
दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान्बलकलाजिनवाससः ॥ ९
किंनु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् ।
द्रौपदीं कर्ण पश्येयं काषायवसनां वने ॥ १०
यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११

उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम् ।

यथा चाभ्यनुजानीयाद्गच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२
स सौबलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च ।
उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनम् ॥ १३
अहमप्यनुगच्छामि गमनायेतराय च ।
कल्यमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह ॥ १४
मयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे ।
उपायो यो भवेद्दृष्टस्तं ब्रूयाः सहसौबलः ॥ १५
ततो भीष्मस्य राज्ञश्च निश्चयं गमनं प्रति ।
व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहम् ॥ १६
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावस्थान्प्रति ।
व्युषितायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७
ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
उपायः परिदृष्टोऽयं तं निबोध जनेश्वर ॥ १८
घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९
उचितं हि सदा गन्तुं घोषयात्रां विशांपते ।
एवं चेत्त्वां पिता राजन्समनुज्ञातुमर्हति ॥ २०
तथा कथयमानौ तु घोषयात्राविनिश्चयम् ।
गान्धारराजः शकुनिरित्युवाच हसन्निव ॥ २१
उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निरामयः ।
अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयिष्यति चाप्युत ॥ २२

आयतिमुत्तरकालम् ॥ ४ ॥ इतरायावस्थानाय ॥ ७ ॥
लक्ष्म्या उपेतं पश्येतां चेज्जीवितं युक्तमिति संबन्धः ॥ ११ ॥
अहमप्यय निश्चित्य इति श्रु. पाठः । कल्यं प्रातः ॥ १४ ॥

वचो भीष्मस्य इति श्रु. पाठः ॥ १५ ॥ घोषा गोत्रजाः ॥ १९ ॥
अयमुपायो घोषयात्रैव ॥ २२ ॥

घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामः सरः प्रति ॥ २३

ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ।
तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

दुर्योधनेन घोषयात्राव्याजेनानुजादिभिः सह द्वैतवनं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ।
दृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्ट्वा राज्ञा च भारत ॥ १
ततस्तैर्विहितः पूर्वं संगवो नाम बल्लवः ।
समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ २
अनन्तरं च राधेयः शकुनिश्च विशांपते ।
आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३
रमणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव ।
स्मरणे समयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्गनम् ॥ ४
मृगया चोचिता राजन्नस्मिन्काले सुतस्य ते ।
दुर्योधनस्य गमनं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५
धृतराष्ट्र उवाच ।

मृगया शोभना तात गवां हि समवेक्षणम् ।
विस्रम्भस्तु न गन्तव्यो बल्लवानामिति स्मरे ॥ ६
ते तु तत्र नरव्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् ।
अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥ ७
छद्मना निर्जितास्ते तु कर्षिताश्च महावने ।
तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८
धर्मराजो न संक्रुद्धेऽस्मीमसेनस्त्वमर्षणः ।
यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ ९
यूयं चाप्यपराध्येयुर्दर्पमोहसमन्विताः ।
ततो विनिर्देहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १०
अथवा सायुधा वीरा मन्युनाऽभिपरिप्लुताः ।
सहिता बद्धनिस्त्रिंशा दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ११
अथ यूयं बहुत्वात्तान्मारभध्वं कथंचन ।

अनार्यं परमं तत्स्यादशक्यं तच्च वै मतम् ॥ १२
उषितो हि महाबाहुर्निद्रलोके धनंजयः ।
दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनं ॥ १३
अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीभत्सुना पुरा ।
किं पुनः स कृतास्त्रोऽद्य न हन्यादो महारथः ॥ १४
अथवा मद्वचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ ।
उद्विग्नवासा विस्रब्धा दुःखं तत्र गमिष्यथ ॥ १५
अथवा सैनिकाः केचिदपकुर्युर्युधिष्ठिरे ।
तदबुद्धिकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६
तस्मादन्ये नरा यान्तु स्मरणायाप्तकारिणः ।
न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥ १७
शकुनिरुवाच ।

धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातं च संसदि ।
तेन द्वादशवर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८
अनुवृत्ताश्च तं सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो न नः कोपं करिष्यति ॥ १९
मृगयां चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्धते भृशम् ।
स्मरणं तु चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २०
न चानार्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति ।
न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२
अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा ।
निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥ २३

तलान् हस्ततलानि ॥ २४ ॥ एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

समज्ञो नाम इति श्रुत्वा पाठः ॥ २ ॥ स्मरणे स्मरणहेतौ

कर्मणि गवां संख्यापूर्वकं वयोवर्णजातिनाम्नां लेखने ॥ ४ ॥
ते पाण्डवाः ॥ ७ ॥ तेजोऽग्निरेव ॥ ९ ॥

दुःशासनेन च तथा सौबलेन च धीमता ।
संवृतो भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः २४
तं निर्यान्तं महाबाहुं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः ।
पौराश्चानुययुः सर्वे सहदारा वनं च तत् ॥ २५
अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च ।
पत्तयो बहुसाहस्रा हयाश्च नवतिः शताः ॥ २६

शकटापणवेशाश्च वणिजो वन्दिनस्तथा ।
नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७
ततः प्रयाणे नृपतेः सुमहानभवत्स्वनः ।
प्रावृषीव महावायोरुत्थितस्य विशांपते ॥ २८
गव्यूतिमात्रे न्यवसद्राजा दुर्योधनस्तदा ।
प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो द्वैतवनं सरः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

द्वैतवने सरोऽभितः क्रीडास्थाननिर्माणायाज्ञसानां दुर्योधनभृत्यानां पूर्वमेव तन्नागतैर्गन्धर्वैः प्रतिवारणम् ॥ १ ॥ भृत्यै-
र्गन्धर्वकृतनिवारणं निवेदितेन दुर्योधनेन तेषामुत्सारणाय सेनाप्रेषणम् ॥ २ ॥ गन्धर्वैः परुषभाषणैर्भीषितैर्भटैर्दुर्योधनं-
प्रति तन्निवेदनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथ दुर्योधनो राजा तत्रतत्र वने वसन् ।
जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १
रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीरुहे ।
देशे सर्वगुणोपेते चक्रुरावस्थान्नराः ॥ २
तथैव तत्समीपस्थान्पृथगावसथान्वहून् ।
कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातृणां चैव सर्वशः ॥ ३
पश्यन्तस्ते तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अङ्गैर्लक्षैश्च ताः सर्वा लक्षयामास पार्थिवः ॥ ४
अङ्कयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतांस्त्वपि ।
बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५
अथ स स्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् ।
वृतो गोपालकैः प्रीतो व्याहरत्कुरुनन्दनः ॥ ६
स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः ।
यथोपजोषं चिक्रीदुर्वने तस्मिन्यथाऽमराः ॥ ७
ततोऽध्वगमनाच्छ्रान्तं कुशला नृत्यवादितैः ।
धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन्कन्याश्चैव खलंकृताः ॥ ८
स स्त्रीगणवृतो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु ।

तेभ्यो यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९
ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षून्महिषान्मृगान् ।
गवयर्क्ष्वराहांश्च समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १०
स ताञ्छरैर्विनिर्भिद्य गजांश्च सुबहून्वने ।
रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११
गोरसानुपयुञ्जान उपभोगांश्च भारत ।
पश्यन्स रमणीयानि वनान्युपवनानि च ॥ १२
मत्तभ्रमरजुष्टानि बर्हिणाभिरुतानि च ।
अगच्छदानुपूर्व्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३
मत्तभ्रमरसंजुष्टं नीलकण्ठरवाकुलम् ।
सप्तच्छदसमाकीर्णं पुन्नागबकुलैर्युतम् ॥ १४
ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् ।
यदृच्छया च तत्रस्थो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५
ईजे राजर्षियज्ञेन साद्यस्केन विशांपते ।
दिव्येन विधिना चैव वन्येन कुरुसत्तम ॥ १६
'विद्वद्भिः सहितो धीमान्ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ।'
कृत्वा निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरव ।
द्रौपद्या सहितो धीमान्धर्मपत्न्या नराधिपः ॥ १७

वेशो वेश्याजनाश्रयः ॥ २७ ॥ गव्यूतिः क्रोशद्वयम् ॥ २९ ॥
चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

स ददर्श तदा गावः इति झ. पाठः । अङ्गैश्चिह्नैः । लक्षैः
संख्यानैः । लक्षा नपुंसि संख्यायामिति मेदिनी ॥ ४ ॥ जज्ञे

ज्ञातवान् । उपसृतान् दमनार्हान् वत्सतरान्समीपगतान्वा
कालयामास संख्यातवान् ॥ ५ ॥ त्रिहायनांस्त्रिवर्षान्मृगान् ।
व्याहरत् विजहार ॥ ६ ॥ यथोपजोषं यथारुचि ॥ ७ ॥
साद्यस्केन एकाहसाध्येन ॥ १६ ॥

ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहानुजः ।
 आक्रीडावसथाञ्शीघ्रं कुरुध्वं सरसोऽभितः ॥ १८
 ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः ।
 चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडाञ्जगुर्द्वैतवनं सरः ॥ १९
 सेनाग्र्यं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः ॥ २०
 प्रविशन्तं वनद्वारि गन्धर्वाः समवारयन् ।
 तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशांपते ।
 कुबेरभवनाद्राजन्नाजगाम गणावृतः ॥ २१
 गणैरप्सरसां चैव त्रिदशानां तथाऽऽत्मजैः ।
 विहारशीलैः क्रीडार्थं तेन तत्संवृतं सरः ॥ २२
 तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः ।
 प्रतिजगमुत्ततो राजन्यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ २३
 स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान्युद्धदुर्मदान् ।
 प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २४

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
 सरो द्वैनवनं गत्वा गन्धर्वानिदमब्रुवन् ॥ २५
 राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
 चिक्रीडिषुरिहायाति तदर्थमपसर्पत ॥ २६
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः ग्रहसन्तो विशांपते ।
 प्रत्यब्रुवंस्तान्पुरुषानिदं हि परुषं वचः ॥ २७
 न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
 योऽस्मानाज्ञापयत्येवं वक्ष्यानिव दिवौकसः ॥ २८
 यूयं मुमूर्षवश्चापि मन्दप्रज्ञा न संशयः ।
 ये तस्य वचनादेवमस्मान्ब्रूथ विचेतसः ॥ २९
 गच्छध्वं त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः ।
 न चेदद्यैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनम् ॥ ३०
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वैः राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
 संप्राद्रवन्त्यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

गन्धर्वैः सह कौरवाणामायोधनम् ॥ १ ॥ चित्रसेनादिभिर्विरथीकृतेन कर्णेन रणाङ्कणात्पलायनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपागमन् ।
 अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवं प्रति ॥ १
 गन्धर्वैर्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
 अमर्षपूर्णः सैन्यानि प्रत्यभाषत भारत ॥ २
 शासतैनानधर्मज्ञानमम विप्रियकारिणः ।
 यदि प्रक्रीडते सर्वैर्देवैः सह शचीपतिः ।
 'वयमत्र यथा प्रीताः क्रीडिष्यामो निरङ्कुशं ॥' ३
 दुर्योधनवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
 सर्वे एवाभिसन्नद्धा योधाश्चापि सहस्रशः ॥ ४
 ततः प्रमथ्य सर्वास्तास्तद्वनं विविशुर्बलात् ।
 सिंहनादेन महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ५
 ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः कुरुसैनिकाः ।
 'साम्नैव तत्र विक्रान्ता मा साहसमिति प्रभो' ६

ते वार्यमाणा गन्धर्वैः साम्नैव वसुधाधिप ।
 ताननादृत्य गन्धर्वास्तद्वनं विविशुर्महत् ॥ ७
 यदा वाचा न तिष्ठन्ति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
 ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन् ॥ ८
 गन्धर्वराजस्तान्सर्वानब्रवीत्कौरवान्प्रति ।
 अनार्याञ्शासतेत्येतांश्चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ॥ ९
 अनुज्ञाताश्च गन्धर्वाश्चित्रसेनेन भारत ।
 प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभिद्रवन् ॥ १०
 तान्दृष्ट्वाऽऽपततः शीघ्रान्गन्धर्वानुद्यतायुधान् ।
 प्राद्रवन्ते दिशः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ११
 तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराञ्जुखान् ।
 राधेयस्तु तदा वीरो नासीत्तत्र पराञ्जुखः ॥ १२
 आपतन्तीं तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
 महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् ॥ १३

आत्मजैर्जयन्तादिभिः सहेति शेषः ॥ २२ ॥

एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

क्षुरप्रैर्विशिखैर्मलैर्वत्सदन्तैस्तथाऽऽयसैः ।
 गन्धर्वाञ्जशतशोऽभिर्भल्लघुत्वात्सूतनन्दनः ॥ १४
 पातयन्नृत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ।
 क्षणेन व्यधमत्सर्वा चित्रसेनस्य वाहिनीम् ॥ १५
 ते वध्यमाना गन्धर्वाः सूतपुत्रेण धीमता ।
 भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १६
 गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ।
 आपतद्भिर्मेहावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः ॥ १७
 अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
 दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः ।
 न्यहनन्तस्तदा सैन्यं रथैर्गरुडानिःस्वनैः ॥ १८
 सैन्यमायोधितं दृष्ट्वा कर्णो राजन्न मृष्यत ॥ १९
 महता रथसङ्घेन रथचारेण चाप्युत ।
 वैकर्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वाः प्रत्यवारयन् ।
 ततः संन्यपतन्सर्वे गन्धर्वाः कौरवं प्रति ॥ २०
 तदा सुतमुलं युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ।
 ततस्ते मृदवोऽभूवन्गन्धर्वाः शरपीडिताः ॥ २१
 उच्चुकुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान्प्रेक्ष्य पीडितान् ॥ २२
 गन्धर्वास्त्रासितान्दृष्ट्वा चित्रसेनो ह्यमर्षणः ।
 उत्पपातासनात्कुद्धो वधे तेषां समाहितः ॥ २३
 ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ।
 'वियत्संछादयामास न ववौ तत्र मारुतः ॥ २४
 हस्त्यारोहा हताः पेतुर्हस्तिभिः सह भारत ।

हयारोहाः सह हयै रथैश्च रथिनस्तदा ॥ २५
 पत्तयश्च तथा पेतुर्विशस्ताः शरवृष्टिभिः ।
 तथाऽमुह्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ॥ २६
 एकैको हि तदा योधो धार्तराष्ट्रस्य भारत ।
 पर्यवार्यत गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिर्बुधि ॥ २७
 ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा ।
 प्राद्रवन्त रणे भीता यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २८
 भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
 कर्णो वैकर्तनो राजस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २९
 दुर्योधनश्च तेजस्वी शकुनिश्चापि सौबलः ।
 गन्धर्वान्योधयामासुः समरे भृशविक्षताः ॥ ३०
 सर्वे एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 जिघांसमानाः संरब्धाः कर्णमभ्यद्रवत्रणे ॥ ३१
 असिभिः पट्टसैः शूलैर्गदाभिश्च महाबलाः ।
 सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ३२
 अन्येऽस्य युगमञ्जिन्दन्ध्वजमन्ये न्यपातयन् ।
 ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् ॥ ३३
 अन्ये छत्रं वरूथं च बन्धुरं च तथा परे ।
 'अन्ये संचूर्णयामासुश्छत्रे चाक्षौ तथा परे ॥ ३४
 गन्धर्वा बहुसाहस्रास्तिलशो व्यधमत्रथम् ॥ ३५
 ततो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् ।
 'अंसावलम्बितधनुर्धावमानो महाबलः ।
 विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्चानचोदयत् ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

चित्ररथेन रणे पराजितस्य दुर्योधनस्य बन्धनपूर्वकं स्वरथारोपणम् ॥ १ ॥ इतरैर्गन्धर्वैर्दुर्योधनभ्रातृणां तहारणां च बन्धनम् ॥ २ ॥ दुर्योधनामात्यादिभिर्युधिष्ठिराय तन्निवेदने भीमेन तदनुमोदनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 गन्धर्वैस्तु महाराज भग्रे कर्णे महारथे ।
 संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १
 तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धारतराष्ट्रान्पराञ्जुखान् ।

दुर्योधनो महाराजो नासीत्तत्र पराञ्जुखः ॥ २
 तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
 महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिदमः ॥ ३
 अचिन्त्य शरवर्षं तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।

भूयश्च योधयामासुः कृत्वा कर्णमाश्रयतः । महता इति श्रुत्वा पाठः । न मृष्यत नामृष्यत । अडभाव आर्षः ॥ १९ ॥

वरूथं रथगुप्तिम् । बन्धुरं रथबन्धनानि ॥ ३४ ॥ द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४	आर्ता दीनास्ततः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १४
युगमीषां वरूथं च तथैव ध्वजसारथी ।	तांस्तथा व्यथितान्दीनान्भिक्षमाणान्युधिष्ठिरम् ।
अश्वांस्त्रिवेणुमक्षं च तिलशो व्यधमञ्छरैः ॥ ५	वृद्धान्दुर्योधनामात्यान्भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १५
दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ।	महता हि प्रयत्नेन संनह्य गजवाजिभिः ।
अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीविग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६	अन्यथा वर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ॥ १६
‘तस्य बाहू महाराज बद्धा रज्ज्वा महारथम् ।	अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १७
आरोप्य स महाबाहुश्चित्रसेनो ननाद ह ॥’ ७	दुर्मन्त्रितमिदं तावद्राज्ञो दुर्युतदेविनः ।
तस्मिन्गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे ।	‘दीनान्दुर्योधनस्यास्मान्द्रष्टुकामस्य दुर्मतेः ॥’ १८
पर्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य समन्ततः ॥ ८	द्रेष्टारमन्ये क्लीबस्य घातयन्तीति नः श्रुतम् ।
विविंशतिं चित्रसेनमादायान्ये विदुदुवुः ।	इदं कृतं नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ॥ १९
विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च सर्वशः ॥ ९	दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदसत्प्रिये स्थितः ।
सेनास्तु धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः ।	येनास्माकं हृतो भार आसीनानां सुखावहः ॥ २०
पूर्वं प्रभग्नैः सहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ १०	शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कर्शितान् ।
शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।	समस्थो विषमस्थान् हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ २१
शरणं पाण्डवाञ्जगुर्हियमाणे महीपतौ ॥ ११	अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ।
सैनिका ऊचुः ।	ये शीलमनुवर्तन्ति ते पश्यन्ति पराभवम् ॥ २२
प्रियदर्शी महाबाहो धार्तराष्ट्रो महाबलः ।	अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपलक्षितम् ।
गन्धर्वैर्हियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ १२	अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तत्प्रत्यक्षं ब्रवीमि वः ॥ २३
दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ।	एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनमपस्वरम् ।
बद्धा ह्रियन्ते गन्धर्वैः राजदाराश्च सर्वशः ॥ १३	न कालः परुषस्यायमिति राजाऽभ्यभाषत ॥ २४
इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजगृद्धिनः ।	

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

भीमेन युधिष्ठिरं प्रति दुर्योधनकृतापनयानुस्मारणपूर्वकं तद्विमोचनस्यानौचित्यप्रतिपादने युधिष्ठिरेण पुनस्तं प्रति, तच्चोदनायामर्जुनेन तत्प्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अस्मानभिगतांस्तात भयार्ताञ्छरणैषिणः ।
कौरवान्विषमप्राप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १
भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ।
प्रसक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥ २

० जीवग्राहं जीवन्तमेव गृहीत्वेति णमुलन्तम् । कषादित्वाद-
ग्रहीदित्यनुप्रयोगः ॥ ६ ॥ राहो युधिष्ठिरस्य ॥ १८ ॥ क्ली-
बस्य अशक्तत्वात् ॥ १९ ॥ येनैतदुपलक्षितम् इति झ.

यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।
न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रधर्षणम् ॥ ३
जानात्येष हि दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोषितान् ।
स एवं परिभूयास्मानकर्षादिदमप्रियम् ॥ ४
दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलाद्रणे ।

पाठः ॥ २३ ॥ अपस्वरं क्रोधेन विकलवर्णं यथा स्यात्तथा
ब्रुवाणम् ॥ २४ ॥ त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः
॥ २४३ ॥

स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥५
 शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य च ।
 उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सज्जीभवत मा चिरम् ॥६
 अर्जुनश्च यमौ चैव त्वं च भीमापराजितः ।
 मोक्षयध्वं नरव्याघ्रा द्वियमाणं सुयोधनम् ॥ ७
 एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः काञ्चनध्वजाः ॥८
 सस्नानानधिरोहध्वं नित्यसज्जानिमात्रथान् ।
 इन्द्रसेनादिभिः सूतैः कृतशस्त्रैरधिष्ठितान् ॥ ९
 एतानास्थाय वै यत्ता गन्धर्वान्योद्धुमाहवे ।
 सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ १०
 'परैः परिभवे प्राप्ते वयं पञ्चोत्तरं शतम् ।
 परस्परविरोधे तु वयं पञ्चैव ते शतम् ॥' ११
 य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
 परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ १२
 'एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पुनर्वाक्यमभाषत ।
 कोपसंरक्तनयनः पूर्ववैरमनुसरन् ॥ १३
 पुरा जतुगृहेऽनेन दग्धुमस्मान्युधिष्ठिर ।
 दुर्बुद्धिर्द्विह कृता वीर तदा दैवेन रक्षिताः ॥ १४
 कालकूटविषं तीक्ष्णं भोजने मम भारत ।
 उक्त्वा गङ्गां लतापाशैर्बद्धा च प्राक्षिपत्प्रभो ॥१५
 रसातलं च संप्राप्य तदा वासुकिमञ्जसा ।
 तत्र दृष्ट्वा तु राजेन्द्र पुनः प्राप्तो महीतलम् ॥१६
 धूतकालेऽपि कौन्तेय वृजिनानि कृतानि वै ।
 द्रौपद्याश्च परामर्शः केशग्रहणमेव च ।
 वस्त्रापहरणं चैव सभामध्ये कृतानि वै ॥ १७
 राज्यं चाच्छिद्य राजेन्द्र उक्तवान्पुरुषाणि नः ।
 पुरा कृतानां पापानां फलं भुङ्क्ते सुयोधनः ॥१८
 'अस्माभिरेव कर्तव्यं धार्तराष्ट्रस्य निग्रहम् ।
 अन्येन तु कृतं तद्वै मैत्र्यमस्माकमिच्छता ।
 उपकारी तु गन्धर्वो मा राजन्विमना भव ॥१९

वैशंपायन उवाच ।
 एतस्मिन्नन्तरे राजंश्चित्रसेनेन वै हतः ।
 विललाप सुदुःखार्तो नीयमानः सुयोधनः ॥२०
 युधिष्ठिर महाबाहो सर्वधर्मभृतांवर ।
 सपुत्रान्सहदारांश्च गन्धर्वेण हतान्वलात् ॥ २१
 पाण्डुपुत्र महाबाहो कौरवाणां यशस्कर ।
 सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ गन्धर्वेण हतं बलात् ।
 रक्षस्व पुरुषव्याघ्र युधिष्ठिर महायशः ॥ २२
 भ्रातरं ते महाबाहो बद्धा नयति मामयम् ।
 दुःशासनं दुर्विषहं दुर्मुखं दुर्जयं तथा ॥ २३
 बद्धा हरन्ति गन्धर्वा अस्मान्दारांश्च सर्वशः ।
 अनुधावत मां क्षिप्रं रक्षध्वं पुरुषोत्तमाः ॥ २४
 यमौ मामनुधावेतां रक्षार्थं मम सायुधौ ।
 कुरुवंशस्य सुमहदयशः प्राप्तमीदृशम् ।
 व्यपोहयध्वं गन्धर्वाञ्जित्वा वीर्येण पाण्डवाः ॥२५
 एवं विलपमानस्य कौरवस्यार्तया गिरा ।
 श्रुत्वा विलापं संभ्रान्तो घृणयाऽभिपरिप्लुतः २६
 युधिष्ठिरः पुनर्वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ।
 सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥' २७
 क इवार्थो दयेत्प्राणानभिधावेति चोदितः ।
 प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् ॥ २८
 वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डवाः ।
 शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्रीणि चैकं च तत्समम् ॥२९
 न ह्यस्त्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ।
 त्वद्बाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गते ॥ ३०
 स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर ।
 विततो मे क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥३१
 साञ्जैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् ।
 तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ ३२
 न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
 पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ ३३
 अथासौ मृदुयुद्धेन न मुञ्चेद्भीम कौरवान् ।

क इवार्थो नयेत्प्राणान् इति थ. पाठः । क इवार्थो
 भवेन्नाणं इति झ. पाठः । अभिभाव याहीति चोदित आर्यः
 वन० ५०

प्राणान् दयेत् । स्वप्राणेषु दयां कुर्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥ चतुश्च-
 लारिशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ ३४
एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर ।
वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ।
'वरप्रदानं सुमहद्याचकस्य प्रकीर्तितम् ॥' ३५
वैशंपायन उवाच ।
अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनंजयः ।

प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ ३६
अर्जुन उवाच ।
यदि साम्ना न मोक्षयन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३७
अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः ।
कौरवाणां तदा राजन्पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

भीमादीनां चतुर्णां चित्रसेनादिभिर्गन्धर्वैर्युद्धम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १
अभेद्यानि ततः सर्वे समनहन्त भारत ।
जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ।
आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समादधुः २
ते दंशिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ।
पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः ॥ ३
तान्नथान्साधुसंपन्नान्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ॥ ४
ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ।
प्रयातान्सहितान्दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥ ५
जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च महारथाः ।
क्षणेनैव वने तस्मिन्समाजग्मुरभीतवत् ॥ ६
न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ।
दृष्ट्वा रथगतान्वीरान्पाण्डवांश्चतुरो रणे ॥ ७
तांस्तु विभ्राजितान्दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ।
व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ॥ ८
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रान्तं च भारत ॥ ९
न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः ।

शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं तदा ॥ १०
ततस्तान्युधि दुर्धर्षान्सव्यसाची परंतपः ।
सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरात्रणे ॥ ११
नैतद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् ।
परदारामिर्मर्शश्च मानुषैश्च समागमः ॥ १२
उत्सृजध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रसुतानिमान् ।
दारांश्चैषां प्रमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १३
त एवमुक्ता गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना ।
उत्स्रयन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १४
एकस्यैव वयं तात कुर्याम वचनं भुवि ।
यस्य शासनमाज्ञाय चरामो विगतज्वराः ॥ १५
तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्ताम भारत ।
न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात्सुरेश्वरात् ॥ १६
एवमुक्तः स गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
गन्धर्वाण्युनरेवैतान्वचनं प्रत्यभाषत ॥ १७
यदि साम्ना न मुञ्चध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १८
एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ।
ससर्ज निशितान्बाणान्खचरान्खचरान्प्रति ॥ १९
तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलोत्काटाः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त पाण्डवाश्च दिवौकसः ॥ २०

दंशिताः सप्तद्वेः ॥ ३ ॥ श्रेयः कल्याणम् । प्रतिपादयितुं
प्रापयितुम् ॥ १० ॥ खचरान् गगनगमनान् । खचरान्

गन्धर्वान् ॥ १९ ॥ पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः
॥ २४५ ॥

ततः सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् । बभूव भीमवेगानां पाण्डवानां च भारत ॥ २१
॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

अर्जुनेन मार्याशक्त्याऽन्तर्धानेन युध्यते चित्रसेनायास्त्रप्रयोगे सति तेनार्जुनं प्रति स्वस्य सखित्वकथनम् ॥ १ ॥ ततोऽर्जुनेनास्त्रोपसंहारे भीमादीनां युद्धोपरमपूर्वकं तेन सह संलापः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो दिव्यास्त्रसंपन्ना गन्धर्वा हेममालिनः ।
विस्मृजन्तः शरान्दीप्तान्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
चतुरः पाण्डवान्वीरान्गन्धर्वाश्च सहस्रशः ।
रणे संन्यपतन्नाजस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २
यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३
तान्समापततो राजन्गन्धर्वाञ्छतशो रणे ।
प्रत्यगृह्णन्निग्राह्याः शरवर्षैरनेकशः ॥ ४
ते कीर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः ।
न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥ ५
अभिकुट्टानभिकुट्टो गन्धर्वानर्जुनस्तदा ।
लक्षयित्वाऽथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ॥ ६
सहस्राणां सहस्राणि प्राहिणोद्यमसादनम् ।
अजेयानर्जुनः सङ्क्षेपे गन्धर्वाणां बलोत्कटः ॥ ७
तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनावरः ।
गन्धर्वाञ्छतशो राजञ्जघान निशितैः शरैः ॥ ८
माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ ।
परिगृह्णाग्रतो राजञ्जघ्नतुः शतशः परान् ॥ ९
ते बध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महारथैः ।
उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ १०
स तानुत्पतितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
महता शरजालेन समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ११
ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे ।
वर्षपुरर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यष्टिवृष्टिभिः ॥ १२
गदाशक्त्यष्टिवृष्टीस्ता निहत्य परमास्त्रवित् ।

गात्राणि चाहनद्भ्रूलैर्गन्धर्वाणां धनंजयः ॥ १३
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा ।
अश्मदृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयम् ॥ १४
ते बध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
भूमिष्ठमन्तरिक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १५
तेषां तु शरवर्षाणि सव्यसाची परंतपः ।
अस्त्रैः संवार्य तेजस्वी गन्धर्वान्प्रत्यविध्यत ॥ १६
स्थूणाकर्णेन्द्रजालं च सौरं चापि तथाऽर्जुनः ।
आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुरुनन्दनः ॥ १७
ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः ।
दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन्परम् ॥ १८
ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः ।
विसर्पमाणा भल्लैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १९
गन्धर्वास्त्रासितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण भारत ।
चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥ २०
तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे ।
गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २१
स गदां बहुधा दृष्ट्वा कृत्वा बाणैस्तरस्विना ।
संवृत्य विद्ययाऽऽत्मानं योधयामास पाण्डवं ॥ २२
अस्त्राणि तस्य दिव्यानि संग्रयुक्तानि सर्वशः ।
दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः ॥ २३
स वार्यमाणस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।
गन्धर्वराजो बलवान्माययाऽन्तर्हितस्तदा ॥ २४
अन्तर्हितं तमालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः ।
ताडयामास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमञ्चितैः ॥ २५
अन्तर्धानवधं चास्य चक्रे कुट्टोऽर्जुनस्तदा ।

तथा तेषां चतुर्णामपि रथान् छत्रान् प्रचक्रिरे गन्धर्वाः
॥ ३ ॥ गृह्य गृहीत्वा ॥ २० ॥ संवृत्य आच्छाद्य । विद्यया

अदर्शनशक्त्या ॥ २२ ॥ षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

शब्दवेधं समाश्रित्य बहुरूपो धनंजयः ॥ २६
 स वध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।
 ततोऽस्य दर्शयामास तदाऽऽत्मानं प्रियः सखा ॥
 चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि माम् ।
 चित्रसेनमथालक्ष्य सखायमिति विस्मितः ॥ २८

संजहारास्त्रमथ तत्प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः ॥ २९
 दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहतास्त्रं धनंजयम् ।
 संजहुः प्रद्रुतानश्चाञ्छरवेगान्धनूंषि च ॥ ३०
 चित्रसेनश्च भीमश्च सन्वसाची यमावपि ।
 पृष्ट्वा कौशलमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

चित्रसेनेनार्जुनं प्रति दुर्योधनबन्धने कारणाभिधानपूर्वकं युधिष्ठिरसमीपगमनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण गन्धर्वैर्दुर्योधना-
 दीनां बन्धाद्विमोचनम् ॥ २ ॥ ततो दुर्योधनेन स्वपुरं प्रति प्रस्थानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं ग्रहसन्निदमब्रवीत् ।
 मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥ १
 किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे ।
 किमर्थं च सदारोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥ २
 चित्रसेन उवाच ।
 विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन दुरात्मनः ।
 इन्द्रेण धार्तराष्ट्रस्य सकर्णस्य धनंजय ॥ ३
 वनस्थान्भवतो ज्ञात्वा क्रियमानाननर्हवत् ।
 समस्थो विषमस्थांस्तान्द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ॥ ४
 इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीं च यशस्विनीम् ।
 ज्ञात्वा चिकीर्षितं चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ॥ ५
 गच्छ दुर्योधनं बद्ध्वा सहामात्यमिहानय ।
 धनंजयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृभिराहवे ॥ ६
 स च प्रियः सखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः ।
 वचनाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ॥ ७
 अयं दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयम् ।
 नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकशासनशासनात् ॥ ८
 अर्जुन उवाच ।
 उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्राताऽस्माकं सुयोधनः ।
 धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ९

चित्रसेन उवाच ।
 पापोऽयं नित्यसंदुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
 प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनंजय ॥ १०
 नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 ते सर्व एव राजानमभिजगृह्युर्धुधिष्ठिरम् ।
 अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य चेष्टितम् ॥ १२
 अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।
 मोक्षयामास तान्सर्वान्गन्धर्वान्प्रशंस च ॥ १३
 चित्रसेनस्तदा वाक्यमुवाच प्रौढया गिरा ।
 मुञ्चध्वं सानुजामात्यं सदारं च सुयोधनम् ॥ १४
 गन्धर्वास्तु वचः श्रुत्वा चित्रसेनस्य वै द्रुतम् ।
 राजानं मोचयामासुर्बद्धं निगडबन्धनैः ॥ १५
 सदारं सानुगामात्यं बालजालमयेन ये ।
 लुठन्तश्चापि ते सर्वे युधिष्ठिरसमीपतः ॥ १६
 पतिता लज्जिताश्चैव तस्थुश्चाधोमुखास्तदा ।
 युधिष्ठिरोपि दयया तान्समीक्ष्य तथागतान् ॥ १७
 दिष्ट्या भवद्भिर्बलिभिः शक्तैः सर्वैर्न हिंसितः ।
 दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥ १८
 उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचर ।
 कुलं न परिभूतं मे मोक्षेणास्य दुरात्मनः ॥ १९

प्रलब्धा वञ्चकः ॥ १० ॥ इदं महत्कृतं समस्थो विषमस्था-
 स्तान् द्रक्ष्यामीति ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरोपीति । गन्धर्वान्प्रत्यु-

वाचेति शेषः ॥ १७ ॥

आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीतं मां दर्शनेन वः ।
 प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत मा चिरम् ॥ २०
 अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।
 सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ २१
 'देवलोकं ततो गत्वा गन्धर्वैः सहितस्तदा ।
 न्यवेदयच्च तत्सर्वं चित्रसेनः शतक्रतोः ॥' २२
 देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्समजीवयत् ।
 दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ २३
 ज्ञातींस्तानवमुच्यथ राजदारांश्च सर्वशः ।
 कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः २४
 सखीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः ।
 बभ्राजिरे महात्मानः क्रतुमध्ये यथाऽग्नयः ॥ २५
 ततो दुर्योधनं मुक्तं भ्रातृभिः सहितस्तदा ।

युधिष्ठिरस्तु प्रणयादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २६
 मा स्म तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित् ।
 न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २७
 स्वस्तिमान्सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
 गृहान्ब्रज यथाकामं वैमनस्यं च मा कृथाः ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा ।
 अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः ।
 विदीर्यमाणो व्रीडावाञ्जगाम नगरं प्रति ॥ २९
 तस्मिन्गते कौरवेये कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥
 तपोधनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः ।
 तथा द्वैतवने तस्मिन्विजहार मुदा युतः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

दुर्योधनेन मध्येमार्गं कचन रमणीये देशे सेनादिसंनिवेशनपूर्वकमवस्थानम् ॥ १ ॥ तत्र समागतेन गन्धर्वकृते बन्धनमोचने अपरिजानता कर्णेन भ्रमात्सत्य गन्धर्वजेतृत्वेन रूपेण प्रशंसनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 शत्रुभिर्जितवद्वस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
 मोक्षितस्य युधा पश्चान्मानिनः सुदुरात्मनः ॥ १
 कत्थनस्यावलितस्य गर्वितस्य च नित्यशः ।
 सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवानवमन्यतः ॥ २
 दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहंकारवादिनः ।
 प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३
 तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः ।
 प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 धर्मराजनिष्ठस्तु धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
 लज्जयाऽधोमुखः सीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः ॥ ५
 स्वपुरं प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः ।
 शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः पराभवम् ॥ ६

विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके ।
 सन्निविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ।
 हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत् ॥ ७
 अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनग्रमे ।
 उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये ।
 उपागम्याब्रवीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ८
 दिष्ट्या जीवसि गान्धारे दिष्ट्या नः संगमः पुनः ।
 दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः कामरूपिणः ९
 दिष्ट्या समग्रान्पश्यामि भ्रातृंस्ते कुरुनन्दन ।
 विजिगीषूत्रणे युक्तान्निर्जितारीन्महारथान् ॥ १०
 अहं त्वभिद्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्त्व ।
 नाशकुवं स्थापयितुं दीर्यमाणां च वाहिनीम् ।
 शरक्षताङ्गश्च भृशं व्यपयातोऽभिपीडितः ॥ ११
 इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ।

वैमनस्यं वैरं केनचित्सह मा कृथाः मा कुरु ॥ २८ ॥ सप्त-
 चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

कत्थनस्यात्मस्तुतिपरस्य ॥ २ ॥ अष्टचत्वारिंशदधिकद्वि-
 शततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारबलवाहनान् ।
विमुक्तान्संप्रपश्यामि युद्धात्तस्मादमानुषात् ॥१२॥
नैतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्पुमान्विद्यति भारत ।

यत्कृतं ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे ॥ १३
एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
उवाचावाकिशरा राजन्वाष्पगद्गदया गिरा ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

दुर्योधनेन कर्णेप्रति युद्धे सानुजस्य स्वस्य गन्धर्वैर्बन्धनस्य युधिष्ठिरचोदनया भीमादिभिर्गन्धर्वाणां रणे पराजयस्य च कथनम् ॥ १ ॥

दुर्योधन उवाच ।
अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
जानासि त्वं जिताञ्शत्रून्गन्धर्वांस्तेजसा मया १
आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम ।
मया सह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः ॥ २
मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा वियद्गताः ।
तदा नो न समं युद्धमभवत्खेचरैः सह ॥ ३
पराजयं च प्राप्ताः सो रणे बन्धनमेव च ।
सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारबलवाहनाः ।
उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियमाणाः सुदुःखिताः ॥ ४
अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथाः ।
उपगम्याब्रुवन्दीनाः पाण्डवाञ्शरणप्रदान् ॥ ५
एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ।
सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिवमाश्रितैः ॥ ६
तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ।
परामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ।
'इत्यब्रुवन्नृणाम्मुक्ता धर्मराजमुपागताः ॥' ७
एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ।
प्रसाद्य सोदरान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥ ८

अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ॥९॥
यदा चास्मान् मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ।
'आकाशचारिणो वीरा नदन्तो जलदा इवा' १०
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ।
मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वांस्प्रत्यनेकशः ॥ ११
अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खेचरा दिवम् ।
अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः ॥१२॥
ततः समन्तात्पश्यामः शरजालेन वेष्टितम् ।
अमानुषाणि चास्त्राणि प्रयुज्जानं धनंजयम् ॥१३॥
समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ।
धनंजयसखाऽऽत्मानं दर्शयामास वै तदा ॥१४॥
चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परस्परम् ।
कुशलं परिप्रच्छ तैः पृष्ट्वाप्यनामयम् ॥ १५
ते समेत्य तथाऽन्योन्यं सन्नाहान्विप्रमुच्य च ।
एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ॥१६॥
'परस्परं समागम्य प्रीत्या परमया युतौ ।'
अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

दुर्योधनेन कर्णेप्रति स्वबन्धनविषये चित्रसेनार्जुनसंवादप्रकारकथनपूर्वकं युधिष्ठिरास्वस्य बन्धमोचनकथनम् ॥ १ ॥
तथा प्रायोपवेशने निजाध्यवसायकथनपूर्वकं दुःशासनं प्रति राज्यपालनविधानम् ॥ २ ॥ कर्णेन दुर्योधनं प्रति प्रायो-
पवेशनाश्विबर्तनाय सान्त्वोक्तिः ॥ ३ ॥

दुर्योधन उवाच ।

नाभ्यसूयामि दोषवदिति न मन्ये ॥ १ ॥

चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।

एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

इदं वचनमह्नीबमब्रवीत्परवीरहा ॥	१	किं मां वक्ष्यंति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहं १६
भ्रातृनर्हसि मे वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम ।		रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि ।
अनर्हधर्षणा हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥	२	आत्मदोषात्परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् १७
एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना ।		दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
उवाच यत्कर्ण वयं मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ॥	३	तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाऽहं मदगर्वितः ॥ १८
‘स्थितोराज्ये च्युतान्स्थानाच्छ्रियाहीनांश्रियावृतः’		अहो वत यथेदं मे कष्टं दुश्चरितं कृतम् ।
द्रष्टास्मि निःसुखान्वीरान्सदारान्पाण्डवानिति ॥	४	स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥ १९
तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्तथा ।		तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ।
भूमेर्विवरमन्वैच्छं प्रवेष्टुं व्रीडयाऽन्वितः ॥	५	चेतयानो हि को जीवेत्कुच्छ्राञ्छन्नुभिरुद्धतः २०
युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।		शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः ।
असह्युर्मन्त्रितं तस्मै बद्धांश्चास्माक्यवेदयन् ॥	६	पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षितः ॥ २१
स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशं गतः ।		वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्योपहतः किन्तु दुःखमतः परम् ॥	७	एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत् ।
ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ।		दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २२
तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैरेव जीवितम् ॥	८	प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव ।
प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ।		प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्णसौबलपालिताम् ॥ २३
श्रेयस्तद्भविता मह्यं नैवंभूतस्य जीवितम् ॥	९	भ्रातृन्पालय विस्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा ।
भवेद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात् ।		बान्धवाश्चोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २४
प्राप्ताश्च पुण्यलोकाः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः ॥ १०		ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः ।
यत्त्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ।		बन्धूनां सुहृदां चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २५
इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् ।		ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणान्यथा ।
भ्रातरश्चैव मे सर्वे यान्त्वद्य स्वपुरं प्रति ॥	११	गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २६
कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये ।		नन्दयन्सुहृदः सर्वाञ्छात्रवांश्चावभर्त्सयन् ।
दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥	१२	कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २७
न ह्यहं संप्रयास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः ।		तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत् ।
शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा ॥	१३	अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ॥ २८
‘कामं रणशिरस्यद्य शत्रुभिर्वै विमानितः ।’		सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः ।
स सुहृच्छोकदो जातः शत्रूणां हर्षवर्धनः ।		प्रसीदेत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चेतसा ॥ २९
वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १४		दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन् ।
भीष्मद्रोणौ कृपद्रौणी विदुरः संजयस्तथा ।		उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ॥ ३०
बाह्लीकः सौमदत्तिश्च ये चान्ये वृद्धसंमताः ॥ १५		विदीर्येत्सकला भूमिद्यौश्चापि शकलीभवेत् ।
ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ।		रविरात्मप्रभां जह्यात्सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ३१

एवंभूतस्य जीवितं न श्रेय इति संबन्धः ॥ ९ ॥ श्रेणि-
मुख्याः शिल्पिसंघातमुख्याः प्रकृतय इत्यर्थः ॥ १६ ॥

विस्रब्धं सविश्वासं यथा स्यात्तथा ॥ २४ ॥ कर्णं चैनं परिष्व-
ज्येति ध. पाठः ॥ २७ ॥

वायुः शैद्यमथो जह्याद्विमवांश्च हिमं त्यजेत् ।
 शुष्येत्तोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ३२
 न चाहं त्वद्वते राजन्प्रशासेयं वसुंधराम् ।
 पुनःपुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३३
 'शत्रूणां शोककृद्राजन्सुहृदां शोकनाशनः ।'
 त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः ॥ ३४
 एवमुक्त्वा स राजानं सुखरं प्ररुद ह ।
 पादौ संस्पृश्य मानाहौ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ३५
 तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनमुयोधनौ ।
 अभिगम्य व्यथाविष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत ॥ ३६
 विषीदथः किं कौरव्यौ बालिश्यात्प्राकृताविव ।

न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कर्हिंचित् ॥ ३७
 यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।
 सामर्थ्यं किं ततः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः ॥ ३८
 धृतिं गृहीतं मा शत्रूञ्शोचन्तौ नन्दयिष्यथः ।
 कर्तव्यं हि कृतं राजन्पाण्डवैस्तव मोक्षणम् ॥ ३९
 नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ।
 पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः ४०
 नार्हस्येवंगते मय्युं कर्तुं प्राकृतवत्स्वयम् ।
 विषण्णास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते ॥ ४१
 'तदलं दुःखितानेतान्कर्तुं सर्वान्नराधिप ।'
 उत्तिष्ठ ब्रज भद्रं ते समाश्वासय सोदरान् ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

कर्णेन ददुधा प्रार्थनेपि दुर्योधनेन प्रायोपवेशाध्यवसायादपरावर्तनम् ॥ १ ॥

कर्ण उवाच ।
 राजन्मद्यावगच्छामि तवैव लघुसत्वताम् ।
 'अल्पत्वं च तथा बुद्धेः कार्याणामविवेकिताम्' ॥ १
 किमत्र चित्रं धर्मज्ञ मोक्षितः पाण्डवैरसि ।
 सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ २
 सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः ।
 अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् ॥ ३
 प्रायः प्रधानाः पुरुषाः क्षोभयित्वाऽरिवाहिनीम् ।
 निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्ष्यन्ते च स्वसैनिकैः ॥ ४
 सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सन्ति मानवाः ।
 तैः संगम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ॥ ५
 यद्येवं पाण्डवै राजन्भवद्विषयवासिभिः ।
 यदृच्छया मोक्षितोऽसि तत्र का परिदेवना ॥ ६
 न चैतत्साधु यद्राजन्पाण्डवास्त्वां नृपोत्तमम् ।
 स्वसेनया संप्रयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः ॥ ७

शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ।
 भवतस्ते सभायां वै प्रेष्यतां पूर्वमागताः ॥ ८
 पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ।
 सत्वस्थान्पाण्डवान्पश्य न ते प्रायमुपाविशन् ॥ ९
 'तदलं ते महाबाहो विषादं कर्तुमीदृशम् ।'
 उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ १०
 अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः ।
 प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ ११
 मद्राक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि ।
 स्थास्यामीह भवत्पादौ शुश्रूषन्नरिमर्दन ॥ १२
 नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभः ।
 प्रायोपविष्टस्तु तथा राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

द्विमवांश्च परिह्वेत् इति थ. पाठः । परिवजेत् इति झ. पाठः
 ॥ ३२ ॥ यदि शोकेन व्यसनं नश्येत्कर्हिं स कर्तव्यः ननु तत्त-
 थास्ति अतः शोको न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

भवतस्ते सहाया वै इति झ. पाठः ॥ ८ ॥ एकपञ्चाशदधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

क्षिपश्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

शकुन्यादिभिर्बहुधा परिसान्त्वनेपि दुर्योधनेन प्रायोपवेशनिश्चयादनिवर्तने पातालवासिभिर्दैत्यदानवैस्तदानयनाय जपहोमादिना कृत्यासर्जनम् ॥ १ ॥ तथा कृत्या प्रायोपविष्टस्य दुर्योधनस्य पातालप्रत्यानयनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।

उवाच सान्त्वयन् राजञ्शकुनिः सौबलस्तदा ॥ १

सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।

मया हतां श्रियं स्फीतां तां मोहादपहासि किम् ॥ २

त्वमबुद्ध्या नृपवर प्राणानुत्सष्टुमिच्छसि ।

अथ वाऽप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ॥ ३

यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नियच्छति ।

स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥ ४

अतिभीरुं मृदुं क्लीबं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् ।

व्यसनाद्विषयाक्रान्तं न भजन्ति नृपं श्रिताः ॥ ५

सत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् ।

मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ६

यत्र हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः ।

तत्र शोचसि राजेन्द्र विपरीतमिदं तव ॥ ७

प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं सर ।

प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्ममवाप्नुहि ।

क्रियाभेतां समाज्ञाय कृतघ्नो न भविष्यसि ॥ ८

सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ।

पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुखमवाप्स्यसि ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।

पादयोः पतितं वीरं विकृतं भ्रातृसौहृदात् ॥ १०

बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमरिदमम् ।

उत्थाप्य संपरिष्वज्य ग्रीत्याऽजिघ्रत मूर्धनि ॥ ११

कर्णसौबलयोश्चापि संश्रुत्य वचनान्यसौ ।

निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।

व्रीडयाऽभिपरीतात्मा नैराश्यमगमत्परम् ॥ १२

सुहृदां चैव तच्छ्रुत्वा समन्युरिदमब्रवीत् ।

न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया ॥ १३

नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत ।

निश्चितेयं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने ॥ १४

गच्छध्वं नगरं सर्वे पूज्याश्च गुरवो मम ।

त एवमुक्ताः प्रत्यूचू राजानमरिमर्दनम् ॥ १५

या गतिस्तव राजेन्द्र साऽस्माकमपि भारत ।

कथं वा संप्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

स सुहृद्भिरमात्यैश्च भातृभिः स्वजनेन च ।

बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न व्यचालयत ॥ १७

दर्भास्तरणमास्तीर्य निश्चयाद्धृतराष्ट्रजः ।

संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतले समुपस्थितः ॥ १८

कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः ।

वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाम्यया ॥ १९

मनसोपचितिं कृत्वा निरस्य च बहिःक्रियाः ।

‘तस्यौ प्रायोपवेशेऽथ मतिं कृत्वा सुनिश्चयाम्’ ॥ २०

अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्या दैतेयदानवाः ।

पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्विनिर्जिताः ॥ २१

ते स्वपक्षक्षयं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ।

आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसंभवम् ॥ २२

बृहस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ।

पात्रं मृत्पात्रम् । आममपक्कम् ॥ ४ ॥ क्लीबं सामर्थ्यहीनम् । दीर्घसूत्रं चिरकारिणम् । प्रमादिनमनवहितम् । व्यसनात् घृतपानमृगयादिरूपात् । विषयैः रुग्रादिभिराक्रान्तम् । त्वं तु तेषां मध्ये प्रमादी विषयाक्रान्तश्चेति भावः ॥ ५ ॥ पार्थैः कृतं मा नाशयेति संबन्धः ॥ ६ ॥ आत्मानं शरीरं मा त्यज ॥ ८ ॥ विकृतं म्लानम् ॥ १० ॥ निर्वेदं जीविते बैराग्यम् । नैराश्यं राज्यलाभे इति शेषः ॥ १२ ॥ समन्युः

दैत्यवान् । धर्मेण धनेन सौख्येन वा न मम कार्यमिति संबन्धः । धर्मधनाभ्यां यत्सौख्यं तेन वा ॥ १३ ॥ मा विहन्यत मम संकल्पं मा नाशयत ॥ १४ ॥ वाग्यतो मौनी ॥ १९ ॥ मनसा उप समीपे चितिं दाहार्थं काष्ठसंचयं कृत्वा संकल्प्य अवश्यं मर्तव्यमिति निश्चित्येत्यर्थः । बहिःक्रियाः स्नानपानाद्याः ॥ २० ॥ वैतानसंभवमभिस्तारसाध्यं नवकुण्ड्यादिविधानम् ॥ २२ ॥

अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चौपनिषदाः क्रियाः ।
मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा समवर्तयन् ॥ २३
जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत्सुसमाहिताः ।
ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढव्रताः ॥ २४
'अध्वर्यवो दानवानां कर्म प्रावर्तयन्ततः ॥' २५
कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महाद्भुता ।
कृत्वा समुत्थिता राजन्किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ २६
आहुर्देत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
प्रायोपविष्टं राजानं धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ २७

तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्वा प्रययौ तदा ।
निमेषादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २८
समादाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् ।
दानवानां मुहूर्ताच्च पुरतस्तं न्यवेदयत् ॥ २९
तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ संगत्य दानवाः ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्ललोचनाः ॥ ३०
'दृढमेनं परिष्वज्य दृष्ट्वा च कुशलं तदा ।'
साभिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

पातालवासिभिर्दैत्यदानवैर्दुर्योधनं प्रति हेतूपन्यासपूर्वकं प्रायोपवेशनिश्चयान्निवर्तनम् ॥ १ ॥ पुनः कृत्या दुर्योधनस्य पूर्वस्थानं प्रत्यानयनम् ॥ २ ॥ परेषुः कर्णादिप्रार्थनया दुर्योधनेन सर्वैः सह स्वपुरं प्रत्यागमनम् ॥ ३ ॥

दानवा ऊचुः ।
भोः सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्भव ।
शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १
अकार्षीः साहसमिदं कस्मात्प्रायोपवेशनम् ।
आत्मत्यागी ह्यधो याति वाच्यतां चायशस्करीम् ॥
न हि कार्यविरुद्धेषु बहुपापेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ३
नियच्छैनां मतिं राजन्धर्मार्थसुखनाशिनीम् ।
यशःप्रतापवीर्यव्रीजं शत्रूणां हर्षवर्धनीम् ॥ ४
श्रूयतां तु प्रभो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनो नृप ।
निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवामुहि ॥ ५
पुरा त्वं तपसाऽस्माभिरलब्धो राजन्महेश्वरात् ।
पूर्वकायश्च ते सर्वो निर्मितो वज्रसंचयैः ॥ ६
अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधःकायश्च तेऽनघ ।
कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतस्त्रीमनोहरः ॥ ७
एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम ।

देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ॥ ८
क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९
तदलं ते विषादेन भयं तव न विद्यते ।
सहायार्थं च ते वीराः संभूता भुवि दानवाः ॥ १०
भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।
यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ॥ ११
नैव पुत्रान्न च भ्रातृन् पित्रन् च बान्धवान् ।
नैव शिष्यान् च ज्ञातीन् बालान्स्थविरान्न च ।
युधि संग्रहरिष्यन्तो मोक्षयन्ति कुरुसत्तम ॥ १२
निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ।
प्रहरिष्यन्ति बन्धुभ्यः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः ॥ १३
हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः ।
अनभिज्ञातमूलाश्च दैवाच्च विधिनिर्मितात् ।
व्याभाषमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्षयसे ॥
सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः ।

उपनिषदि आरण्यके प्रोक्ताः औपनिषदाः । समवर्तयन् संग्रा-
वर्तयन् दैतेयदानवा इति पूर्वेण संबन्धः ॥ २३ ॥ कृत्या आज्ञा-
दरी देवता ॥ २६ ॥ द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः २५२
कार्यविरुद्धेषु शत्रुजयविरुद्धेषु । पापेषु आत्महत्यादिषु
॥ ३ ॥ नियच्छ लज्जेत्यर्थः ॥ ४ ॥ पूर्वकायः नाभेरपरि

॥ ६ ॥ घृणां कृपा ॥ ११ ॥ अन्तरात्मनि चित्ते समाक्रान्ते
दानवैरेव ॥ १३ ॥ दैवाददृष्टात् । विधिनिर्मितात् पूर्वकर्मकृ-
तात् । अविज्ञानविमूढाश्चेति ज्ञ. पाठः । अविज्ञानं कार्याकार्य-
विज्ञानाभावस्तेन विमूढा । न विमोक्षयसे इति व्याभाषमाणाः
विरुद्धमाभाषन्तः ॥ १४ ॥

श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १५
 तेपि पञ्च महात्मानः प्रतियोत्सन्ति पाण्डवाः ।
 वधं चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महाबलाः ॥ १६
 दैत्यरक्षोगणाश्चैव संभूताः क्षत्रयोनिषु ।
 योत्स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ॥ १७
 गदाभिर्मुसलैः शूलैः शस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ।
 'प्रहरिष्यन्ति ते वीरास्तवारिषु महाबलाः ॥' १८
 यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसंभवम् ।
 तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै ॥ १९
 हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः ।
 तद्विरं संस्मरन्वीर योत्स्यते केशवार्जुनौ ॥ २०
 स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थ विजेष्यति ।
 कर्णः प्रहरतांश्रेष्ठः सर्वाश्चारीन्महारथः ॥ २१
 ज्ञात्वैतच्छ्रवणा वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः ।
 कुण्डले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति ॥ २२
 तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ।
 नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति ।
 प्रख्यातास्तेऽर्जुनं वीरं युधि हिंस्यन्ति मा शुचः ॥ २३
 असपत्ना त्वया हीयं भोक्तव्या वसुधा नृप ।
 मा विषादं गमस्तस्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ २४
 विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ।
 गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथंचन ।
 त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम् ।
 समाश्वास्य च दुर्धर्षं पुत्रवद्दानवर्षभाः ॥ २६
 स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत ।
 गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चेत्यथ ॥ २७
 तैर्विसृष्टं महाबाहुं कृत्वा सैवानयत्पुरः ।
 तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् ॥ २८
 प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्वा समभिपूज्य च ।
 अनुज्ञाता च राज्ञा सा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९

विक्रमे शत्रुजये । शौण्डीरः समर्थः ॥ २१ ॥ जयमाप्नुहि
 चेत्युक्तेति शेषः । अथ तैर्विसृष्टमिति संबन्धः ॥ २७ ॥

गतायामथ तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
 स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत ॥ ३०
 'संमृश्य तानि वाक्यानि दानवोक्तानि दुर्मतेः ।'
 विजेष्यामि रणे पाण्डूनिति चास्याभवन्मतिः ॥ ३१
 कर्णं संशप्तकांश्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः ।
 अमन्यत वधे युक्तान्समर्थीश्च सुयोधनः ॥ ३२
 एवमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 विनिर्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥ ३३
 कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्तरात्मना ।
 अर्जुनस्य वधे क्रूरां करोति स्म तदा मतिम् ॥ ३४
 संशप्तकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः ।
 रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फाल्गुनस्य वधैषिणः ॥ ३५
 भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः ।
 न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तोऽभवंस्तदा ॥ ३६
 न चाचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः ।
 'कृत्याऽऽनायकथितं यदस्य निशि दानवैः' ॥
 दुर्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ।
 सयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः ॥ ३८
 न मृतो जयते शत्रून्जीवन्भद्राणि पश्यति ।
 मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः ॥ ३९
 न कालोऽद्य विषादस्य भयस्य मरणस्य वा ।
 परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां स महाशुजः ॥ ४०
 उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन् ।
 शत्रून्प्रताप्य वीर्येण स कथं मर्तुमर्हसि ॥ ४१
 अथवा ते भयं जातं दृष्ट्वाऽर्जुनपराक्रमम् ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ४२
 मते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ।
 आनयिष्याम्यहं पार्थान्वशं तव जनाधिप ॥ ४३
 एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ।
 प्रणिपातेन चाप्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ॥ ४४
 दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ।
 ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम् ।

अन्तरात्मना मनसा ॥ ३४ ॥ पाण्डुपुत्राणामुपरीति शेषः
 ॥ ३६ ॥ एषां दुःशासनादीनाम् ॥ ४४ ॥

रथनागाश्चकलिलां पदातिजनसंकुलाम् ॥ ४५
 गङ्गायप्रतिमा चास्य प्रयाणे शुशुभे चमूः ॥ ४६
 श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ।
 रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव संकुला ॥ ४७
 व्यपेताभ्रघने काले द्यौरिवासीतु शरदी ।
 'हंसपङ्क्तिः समाकीर्णा भ्रमत्सारसशोभिता ॥' ४८
 जयाशीभिर्द्विजेन्द्रैः स स्तूयमानोऽधिराजवत् ।
 गृह्णन्नञ्जलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ४९

सुयोधनो ययावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् ।
 कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौबलेन च देविना ॥ ५०
 दुःशासनादयश्चास्य आतरः सर्व एव ते ।
 भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाह्लिकः ॥ ५१
 रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ।
 प्रयान्तं नृपसिंहं तमनुजगमुः कुरुद्वहाः ॥ ५२
 'प्रहृष्टमनसः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ॥'
 कालेनाल्पेन राजेन्द्र स्वपुरं विविशुस्तदा ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

भीष्मेण दुर्योधनं प्रति पाण्डवप्रशंसनपूर्वकं तैः सह सन्धिविधानम् ॥ १ ॥ तथा कर्णस्य गह्वणम् ॥ २ ॥ दुर्योधना-
 नुमत्या कर्णेन दिग्विजयाय निर्गमनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
 एवं गतेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
 धार्तराष्ट्रा महेष्वासाः किमकुर्वत सत्तमाः ॥ १
 कर्णो वैकर्तनश्चैव शकुनिश्च महाबलः ।
 भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं गतेषु पार्थेषु विसृष्टे च सुयोधने ।
 आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ।
 भीष्मोऽब्रवीन्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ ३
 उक्तं तात मया पूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ।
 वचनं ते न रुचितं मम तन्न कृतं च ते ॥ ४
 ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्बलात् ।
 मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः पाण्डवैर्न च लज्जसे ॥ ५
 प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशापते ।
 सूतपुत्रोऽपयाद्रीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् ॥ ६
 क्रोशतस्तव राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ।
 'व्यपायात्पृष्ठतस्तस्मात्प्रेक्षमाणः पुनः पुनः ॥' ७
 दृष्ट्वास्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां महात्मनाम् ।

कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ८
 न चापि पादभाक्कर्णः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 धनुर्वेदे च शौर्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ॥ ९
 तस्मादहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तैर्महात्मभिः ।
 सन्धिं सन्धिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य विवृद्धये ॥ १०
 एवमुक्तश्च भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 प्रहस्य सहसा राजन्विप्रतस्थे ससौबलः ॥ ११
 तं तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासनादयः ।
 अनुजगमुर्महेष्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ १२
 तांस्तु संप्रस्थितान्दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
 लज्जया व्रीडितो राजञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १३
 गते भीष्मे महाराज धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 पुनरागम्य तं देशममन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥ १४
 किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते ।
 कथं च सुकृतं तत्स्यान्मन्त्रयामास भारत ॥ १५
 [कर्ण उवाच ।
 दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
 भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ॥ १६

व्यपेतः अभ्रघनः मेघविस्तारो यस्मिन् शरदीत्यर्थः ॥ ४८ ॥
 अधिराजा सार्वभौमो युधिष्ठिरस्तद्वत् ॥ ४९ ॥ देविना द्यूत-
 रतेन ॥ ५० ॥ त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

अपयात् अपायात् पलायितः ॥ ६ ॥ सन्धि क्षमं युक्तं
 मन्ये ॥ १० ॥ मन्त्रयामोऽव्य यद्विमतमिति ज्ञा. ध. पाठः
 ॥ १५ ॥

* एतदादिः सार्धोऽध्यायो ज्ञा. पुस्तकएव दृश्यते ॥

त्वद्वेषाच्च महाबाहो मामपि द्वेष्टुमर्हति ।
 विगर्हते च मां नित्यं त्वत्समीपे नरेश्वर ॥ १७
 सोऽहं भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत ।
 त्वत्समक्षं यदुक्तं च भीष्मेणामित्रकर्शन ॥ १८
 पाण्डवानां यशो राजंस्तव निन्दां च भारत ।
 अनुजानीहि मां राजन्सभृत्यबलवाहनम् ॥ १९
 जेष्यामि पृथिवीं राजन्सशैलवनकाननाम् ।
 जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः ॥ २०
 तामहं ते विजेष्यामि एक एव न संशयः ।
 संपश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरुकुलाधमः ॥ २१
 अनिन्द्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति ।
 स पश्यतु बलं मेऽद्य आत्मानं तु विगर्हतु ॥ २२
 अनुजानीहि मां राजन्ध्रुवो हि विजयस्तव ।

प्रतिजानामि ते सत्यं राजन्नायुधमालभे ॥ २३
 तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन्कर्णस्य भरतर्षभ ।
 प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ॥ २४
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे त्वं महाबलः ।
 हितेषु वर्तसे नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ॥ २५
 यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिर्वहणम् ।
 तदा निर्गच्छ भद्रं ते ह्यनुशाधि च मामिति ॥ २६
 एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
 सर्वमाज्ञापयामास प्रायात्रिकमरिंदम ॥ २७
 प्रययौ च महेष्वासो नक्षत्रे शुभदैवते ।
 शुभे तिथौ मुहूर्ते च पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २८
 मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः ।
 नादयत्रथघोषेण त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

दिग्विजयार्थं गतेन कर्णेन सकलराजवशीकरणपूर्वकं पुनर्हास्तिनपुरं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः कर्णो महेष्वासो बलेन महता वृतः ।
 द्रुपदस्य पुरं रम्यं स्रोध भरतर्षभ ॥ १
 युद्धेन महता चैनं चक्रे वीरं वशानुगम् ।
 सुवर्णं रजतं चापि रत्नानि विविधानि च ।
 करं च दापयामास द्रुपदं नृपसत्तम ॥ २
 तं विनिर्जित्य राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ।
 तान्सर्वान्वशगांश्चक्रे करं चैनानदापयत् ॥ ३
 अथोत्तरां दिशं गत्वा वशे चक्रे नराधिपान् ।
 भगदत्तं च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् ॥ ४
 हिमवन्तं महाशैलं युध्यमानश्च शत्रुभिः ।
 प्रययौ च दिशः सर्वानृपतीन्वशमानयत् ॥ ५
 स हैमवतिकाञ्जित्वा करं सर्वानदापयत् ।
 नेपालविषये ये च राजानस्तानवाजयत् ॥ ६

अवतीर्य ततः शैलात्पूर्वां दिशमभिद्रुतः ।
 अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च शुण्डिकान्मिथिलानथ ॥ ७
 मागधान्कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषयेऽऽत्मनः ।
 आवशीरांश्च योध्यांश्च अहिक्षत्रांश्च सोऽजयत् ॥ ८
 पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथाऽगमत् ॥ ९
 वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलां मृत्तिकावतीम् ।
 मोहनं पत्तनं चैव त्रिपुरीं कोसलां तथा ॥ १०
 एतान्सर्वान्विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ।
 दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जित्वा महारथान् ।
 रुक्मिणं दाक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ॥ ११
 स युद्धं तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजम् ।
 प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ॥ १२
 न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां समपालयम् ।
 प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि ॥ १३

प्रायात्रिकं प्रयातुं राज्ञोऽपेक्षितं शकटापणवीध्यादि ॥ २७ ॥
 मङ्गलैः मङ्गलद्रव्यैः सुगन्धतैलादिभिः स्नातः । शुभैर्नाराजना-
 दिभिः प्रययौ इति संबन्धः ॥ २९ ॥

चतुष्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

शुण्डिकान्मिथिलानिति ख. पाठः ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञां क्षत्रधर्मं
 समपालयं पालितवानस्मि । क्षत्रधर्मावेक्ष्यैव त्वया सह युद्धं

समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्ड्यं शैलं च सोगमत् ॥ १४ ॥
 स केवलं रणे चैव नीलं चापि महीपतिम् ।
 वेणुदारिसुतं चैव ये चान्ये नृपसत्तमाः ।
 दक्षिणस्यां दिशि नृपान्करान्सर्वानदापयत् ॥ १५ ॥
 शैशुपालं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दनः ।
 पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन्वशे चक्रे महाबलः ॥ १६ ॥
 आवन्त्यांश्च वशे कृत्वा साक्षा च भरतर्षभ ।
 वृष्णिभिः सह संगम्य पश्चिमामपि निर्जयत् ॥ १७ ॥
 वारुणीं दिशमागम्य यावनान्बर्बरांस्तथा ।
 नृपान्पश्चिमभूमिस्थान्दापयामास वै करान् ॥ १८ ॥
 विजित्य पृथिवीं सर्वां सपूर्वापरदक्षिणाम् ।
 सम्लेच्छाटविकान्वीरः सपर्वतनिवासिनः ॥ १९ ॥
 भद्रान्नोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।
 गणान्सर्वान्विनिर्जित्य नीतिकृत्प्रहसन्निव ॥ २० ॥
 शशकान्यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः ।
 नगजित्प्रमुखांश्चैव गणाञ्जित्वा महारथान् ॥ २१ ॥
 एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथः ।
 विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाह्वयमागमत् ॥ २२ ॥
 तमागतं महेष्वासं धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
 प्रत्युद्भूत्य महाराज सभ्रातृपितृबान्धवः ॥ २३ ॥
 अर्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम् ।
 आश्रावयच्च तत्कर्म ग्रीयमाणो जनेश्वरः ॥ २४ ॥
 यन्न भीष्मान्न च द्रोणान्न कृपान्न च बाह्लिकात् ।

प्राप्तवानस्मि भद्रं ते त्वत्तः प्राप्तं मया हि तत् ॥ २५ ॥
 बहुना च किमुक्तेन शृणु कर्ण वचो मम ।
 सनाथोस्मि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम ॥ २६ ॥
 न हि ते पाण्डवाः सर्वे कलामर्हन्ति षोडशीम् ।
 अन्ये वा पुरुषव्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिताः ॥ २७ ॥
 स भवान्धृतराष्ट्रं तं गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
 पश्य कर्ण महेष्वास अदितिं वज्रभृद्यथा ॥ २८ ॥
 ततो हलहलाशब्दः प्रादुरासीद्विशपते ।
 हाहाकाराश्च बहवो नगरे नागसाह्वये ॥ २९ ॥
 केचिदेनं प्रशंसन्ति निन्दन्ति स्म तथा परे ।
 तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ॥ ३० ॥
 एवं विजित्य राजेन्द्र कर्णः शस्त्रभृतांवरः ।
 सपर्वतवनाकाशां ससमुद्रां सनिष्कुटाम् ॥ ३१ ॥
 देशैरुच्चावचैः पूर्णां पत्तनैर्नगरैरपि ।
 द्वीपैश्चानूपसंपूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ३२ ॥
 कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् ।
 अक्षयं धनमादाय सूतजो नृपमभ्ययात् ॥ ३३ ॥
 प्रविश्य च गृहं राजन्नभ्यन्तरमरिंदम ।
 गान्धारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ॥ ३४ ॥
 पुत्रवच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् ।
 धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चापि विसर्जितः ॥ ३५ ॥
 तदाप्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबलः ।
 जानाते निर्जितान्पार्थान्कर्णेन युधि भारत ॥ ३६ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

दुर्योधनेन राजसूययाजनं प्रार्थितेर्ब्राह्मणेर्हेतूत्तया तन्निषेधनपूर्वकं तंप्रति यज्ञान्तरकरणनियोजनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 जित्वा तु पृथिवीं राजन्सूतपुत्रो जनाधिप ।
 अब्रवीत्परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः ॥ १ ॥
 दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।

कृतं न त्वज्जिगीषयेति भावः ॥ १३ ॥ शैलं श्रीशैलम् ॥ १४ ॥
 आग्नेयान्मालवानिति ख. पाठः ॥ २० ॥ तत्कर्म कर्णविजयं
 पुरे उद्धोषयामास ॥ २४ ॥ अभ्युदितेभ्योपि उदिताः श्रेष्ठ-

श्रुत्वा वाचं तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिंदम ॥ २ ॥
 तवाद्य पृथिवी वीर निःसपत्ना नृपोत्तम ।
 तां पालय यथा शक्रो हतशत्रुर्महामनाः ॥ ३ ॥
 वैशंपायन उवाच ।

तमाः ॥ २७ ॥ आकाशः पर्वतवनयोरन्तरालम् । सस्याद्युत्प-
 त्तिभूमिमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ अनूपं सर्वतो जलं तेन संपूर्णः
 ॥ ३२ ॥ पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाऽब्रवीत्पुनः ।
 न किञ्चिदुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ ४
 सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थं च समुद्यतः ।
 अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु यथातथम् ॥ ५
 राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं तदा ।
 मम स्पृहा समुत्पन्ना तां संपादय सूतज ॥ ६
 एवमुक्तस्ततः कर्णो राजानमिदमब्रवीत् ।
 तवाद्य पृथिवीपाला वश्याः सर्वे नृपोत्तम ॥ ७
 आहूयन्तां द्विजवराः संभाराश्च यथाविधि ।
 संभ्रियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ ८
 ऋत्विजश्च समाहूता यथोक्तं वेदपारगाः ।
 क्रियां कुर्वन्तु ते राजन्यथाशास्त्रमरिंदम ॥ ९
 बह्वन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः ।
 प्रवर्ततां महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ १०
 एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशांपते ।
 पुरोहितं समानाद्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ११
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम् ।
 आहरस्व यथाशास्त्रं यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ १२
 स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजसत्तमः ॥ १३
 'ब्राह्मणैः सहितो राजन्ये तत्रासन्समागताः ।'
 न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ।
 आहर्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ॥ १४
 दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्रः पिता नृप ।

अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम ॥ १५
 अस्ति त्वन्यन्महत्सत्रं राजसूयसमं प्रभो ।
 तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम ॥ १६
 य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ।
 ते करान्संप्रयच्छन्तु सुवर्णं च कृताकृतम् ॥ १७
 तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपसत्तम ।
 यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत ॥ १८
 तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
 प्रवर्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः ॥ १९
 एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ।
 एतेन नेष्टवान्कश्चिद्वेदे विष्णुं पुरातनम् ॥ २०
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येष महाक्रतुः ।
 अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत ॥ २१
 निर्विघ्नश्च भवत्येष सफला स्यात्स्पृहा तव ।
 'तस्मादेष महाबाहो तव यज्ञः प्रवर्तताम् ॥' २२
 एवमुक्तस्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
 कर्णं च सौबलं चैव आहूतश्चैवेदमब्रवीत् ॥ २३
 रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः ।
 रोचते यदि युष्माकं तस्मात्प्रब्रूत माचिरम् ॥ २४
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्यूचुर्नराधिपम् ।
 संदिदेश ततो राजा व्यापारस्थान्यथाक्रमम् ॥ २५
 हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः ।
 यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमम् ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

दुर्योधनेन यज्ञसमापनानन्तरं सबहुमानं प्राहुणिकविप्रनृपेप्रषणपूर्वकं निजनगरप्रवेशनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तु शिल्पिनः सर्वं कृतमूचुर्नराधिपम् ।
 विदुरश्च महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १
 सजं क्रतुवरं राजन्कालप्राप्तं च भारत ।
 सौवर्णं च कृतं सर्वं लाङ्गलं च महाधनम् ॥ २

एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धृतराष्ट्रो विशांपते ।
 आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्तनम् ॥ ३
 ततः प्रवृत्ते यज्ञः प्रभूतार्थः सुसंस्कृतः ।
 दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ॥ ४
 प्रहृष्टो धृतराष्ट्रश्च विदुरश्च महायशः ।

कृतं घटितमलंकारादिरूपम् । अकृतमन्यत् ॥ १७ ॥
 व्यापारस्थान् शिल्पिनः ॥ २५ ॥

षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ५
 निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् ।
 पार्थिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ॥ ६
 ते प्रयाता यथोद्दिष्टा दूतास्त्वरितवाहनाः ।
 तत्र कंचित्प्रयान्तं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ ७
 गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान्पापपूरुषान् ।
 निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्वने तदा ॥ ८
 स गत्वा पाण्डवान्सर्वानुवाचाभिप्रणम्य च ।
 दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ९
 स्ववीर्यार्जितमर्थौघमवाप्य कुरुसत्तमः ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ॥ १०
 अहं तु प्रेषितो राजन्कौरवेण महात्मना ।
 आमन्त्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 मनोभिलषितं राज्ञस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ ॥ ११
 ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् ।
 अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः ।
 यजते क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिवर्धनः ॥ १२
 वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथंचन ।
 समयः परिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदशम् ॥ १३
 श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् ।
 तदा तु नृपतिर्गन्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १४
 अस्त्रसन्नप्रदीप्तेऽग्नौ यदा तं पातयिष्यति ।

वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः ॥ १५
 यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
 आगन्तारस्तदा स्मेति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १६
 शेषास्तु पाण्डवा राजन्मैवोचुः किंचिदप्रियम् ।
 दूतश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १७
 अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः ।
 ब्राह्मणाश्च महाभाग धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १८
 ते त्वर्चिता यथाशास्त्रं यथाविधि यथाक्रमम् ।
 मुदा परमया युक्ताः प्रीताश्चापि नरेश्वराः ॥ १९
 धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्र संवृतः सर्वकौरवैः ।
 हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २०
 यथा सुखी जनः सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः ।
 तुष्येत्तु यज्ञसदने तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २१
 विदुरस्तु तदाज्ञाय सर्ववर्णानरिंदम ।
 यथा प्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् ॥ २२
 भक्ष्यपेयान्नपानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः ।
 वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास दृष्टवत् ॥ २३
 कृत्वा ह्यवभृथं वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ।
 विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ २४
 विसृज्य च नृपान्सर्वान्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

दुर्योधनसभायां कर्णेनार्जुनवेषप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ चारमुखात्पाण्डवैस्तच्छृण्वणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्युतम् ।
 जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तमम् ॥ १
 लाजैश्चन्दनचूर्णैश्च विकीर्य च जनास्ततः ।
 ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नः समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २

कर्णसौबलैः सौबलाद्यैः ॥ २५ ॥ सप्तपञ्चाशदधिकद्विश-
 ततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

मागधाश्च महेष्वासं नागराश्च सहस्रशः । इति क. थ.

अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वादिकास्तं महीपतिम् ।
 यौधिष्ठिरस्य यज्ञस्य न समो ह्येष ते क्रतुः ॥ ३
 नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोडशीम् ।
 एवं तत्राब्रुवन्केचिद्वातिकास्तं जनेश्वरम् ॥ ४
 सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अति सर्वानयं क्रतुः ।

पाठः ॥ १ ॥ वादिकाः कृतानुवादिनो भूतविशेषाः । वातिका-
 स्तमिति झ. पाठः । वातिकाः वातरोगोपहतचेतस उचित-
 भाषणानभिज्ञाः ॥ ३ ॥

‘प्रवर्तितो ह्ययं राज्ञा धार्तराष्ट्रेण धीमता ॥’ ५
 ययातिर्नहुषश्चापि मान्धाता भरतस्तथा ।
 क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥ ६
 एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ।
 प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेष्म च नराधिपः ॥ ७
 अभिवाद्य ततः पादान्मतापित्रोर्विंशपते ।
 भीष्मद्रोणकृपादीनां विदुरस्य च धीमतः ॥ ८
 अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृनन्दनः ।
 निषसादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ९
 तमुत्थाय महाराजं सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ।
 दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाक्रतुः ॥ १०
 हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ।
 आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः ॥ ११
 तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशः ॥ १२
 सत्यमेतत्त्वयोक्तं हि पाण्डवेषु दुरात्मसु ।
 निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ।
 राजसूये पुनर्वीर त्वमेवं वर्धयिष्यसि ॥ १३
 एवमुक्त्वा महाराज कर्णमाश्लिष्य भारत ।
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ॥ १४
 सोऽब्रवीत्कौरवांश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः ।
 ‘राधेयसौबलादीन्वै धार्तराष्ट्रो महीपतिः ॥’ १५
 कदा तु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् ।
 निहत्य पाण्डवान्सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १६
 तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
 पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १७
 कीलालजं न खादेयं करिष्ये चासुरव्रतम् ।
 नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित् ॥ १८

अथोत्कुष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
 प्रतिज्ञाते फल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे ॥ १९
 विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्धृतराष्ट्रजाः ।
 ‘तदा प्रतिज्ञामारुह्य सूतपुत्रेण भाषिते ॥’ २०
 दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र विसृज्य नरपुङ्गवान् ।
 प्रविवेश गृहं श्रीमान्यथा चैत्ररथं प्रभुः ॥ २१
 तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वेष्मानि भारत ।
 ‘स्वानिस्वानि महाराज भीष्मद्रोणादयो नृपाः’ २२
 पाण्डवाश्च महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः ।
 चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं क्वचित् ॥ २३
 भूयश्च चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
 प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥ २४
 एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्रिभ्यो नराधिप ।
 ‘अधोमुखश्चिरं तस्यौ किं कार्यमिति चिन्तयन् ॥’
 अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् ।
 अनुसरंश्च संक्लेशान्न शान्तिमुपजग्मिवान् ॥ २६
 तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ।
 बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं द्वैतवनं वनम् ॥ २७
 धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुंधराम् ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा ॥ २८
 संगम्य सूतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना ।
 ‘सततं प्रीयमाणो वै देविना सौबलेन च ॥’ २९
 दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो महीभृताम् ।
 पूजयामास विप्रेन्द्रान्क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ३०
 भ्रातृणां च प्रियं राजन्स चकार परंतपः ।
 निश्चित्य मनसा वीरो दत्तशुक्तफलं धनम् ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

समाप्तं च घोषयात्रापर्व ॥ १३ ॥

सभाजयिता पूजयिष्यामि ॥ ११ ॥ धावये परेणेति शेषः
 ॥ १७ ॥ कीलालजं मांसम् । असुरं सुरारहितं च व्रतं स्नि-
 यमं करिष्ये । मयं मांसं च लक्ष्ये इत्यर्थः ॥ १८ ॥ उत्कुष्टं
 वन० ५२

उच्चैः शब्दः कृतः ॥ १९ ॥ अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमो-
 ऽध्यायः ॥ २५८ ॥

(अथ मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥ १४ ॥)

एकोनषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

पाण्डवनिहतभूयिष्ठैर्मृगैर्युधिष्ठिरं प्रति स्वप्ने स्थानान्तरगमनेन स्वकुशलशेषीकरणप्रार्थना ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण आतृषु स्वीयस्वप्नदर्शनकथनपूर्वकं पुनः काम्यकवनं प्रति गमनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 दुर्योधनं मोक्षयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
 किमकार्षुर्वने तस्मिन्स्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः ।
 स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्बाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २
 तानब्रवीत्स राजेन्द्रो वेपमानान्कृताञ्जलीन् ।
 ब्रूत यद्वक्तुकामाः स्थ के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३
 एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन यशस्विना ।
 प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४
 वयं मृगा द्वैतवने हतशिष्टास्तु भारत ।
 नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्ययः ॥ ५
 भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।
 कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६
 बीजभूता वयं केचिदवशिष्टा महामते ।
 विवर्धेमहि राजेन्द्र प्रसादात्ते युधिष्ठिर ॥ ७
 तान्वेपमानान्विब्रस्तान्बीजमात्रावशेषितान् ।
 मृगान्दृष्ट्वा सुदुःखार्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८
 तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः ।

यथा भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥ ९
 इत्येवं प्रतिबुद्धः स राज्यन्ते राजसत्तमः ।
 अब्रवीत्सहितान्भ्रातृन्दयापन्नो मृगान्प्रति ॥ १०
 उक्तो रात्रौ मृगैरस्मि स्वप्नान्ते हतशेषितैः ।
 तनुभूताः स्म भद्रं ते दया नः क्रियतामिति ॥ ११
 ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयाऽस्माभिर्वनौकसाम् ।
 साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुङ्क्ष्महे ॥ १२
 पुनर्बहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।
 मरुभूमेः शिरःस्थानं तृणबिन्दुसरः प्रति ।
 तत्रेमां वसतिं शिष्टां विहरन्तो रमेमहि ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ॥ १४
 ब्राह्मणैः सहिता राजन्ये च तत्र सहोषिताः ।
 इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥ १५
 ते यात्वा सुमुखैर्मार्गैः स्वन्नैः शुचिजलान्वितैः ।
 ददृशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तापसान्वितम् ॥ १६
 विविशुस्ते स्म कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा ।
 तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मृगस्वप्नोद्भवपर्वणि एकोनषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

समाप्तं च मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥ १५ ॥

(अथ त्रीहिद्रौणिकपर्व ॥ १५ ॥)

षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

कदाचन काम्यकवनवासिनः पाण्डवानुपागतेन व्यासेन युधिष्ठिरं प्रति दानप्रशंसनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।

वासस पर्ययः वैपरीत्यं नात्र वस्तव्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वर्षाण्येकादशातीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १
 फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।

एकोनषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

प्राप्तकालमनुध्यान्तः सेहिरे वरपूरुषाः ॥ २
 युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ।
 चिन्तयन्स महाबाहुर्भ्रातृणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३
 न सुप्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवार्पितैः ।
 दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४
 संसरन्परुषा वाचः सूतपुत्रस्य पाण्डवः ।
 निःश्वासंपरमो दीनो दध्रे कोपविषं महत् ॥ ५
 अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।
 स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बले ॥ ६
 'चिरस्य जातं धर्मज्ञं सांख्यमिव ते तदा ।'
 युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहर्दुःखमनुत्तमम् ॥ ७
 अवशिष्टं त्वल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ।
 वपुरन्यदिवाकाषुस्तुसाहामर्षचेष्टितैः ॥ ८
 कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीमुतः ।
 आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ॥ ९
 तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ १०
 तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ।
 तोषयामास शौचेन व्यासं पाण्डवनन्दनः ॥ ११
 तानवेक्ष्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवतः ।
 महर्षिरनुकम्पार्थमब्रवीद्वाष्पगद्गदम् ॥ १२
 युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतांवर ।
 नातस्तपसो लोके प्राप्नुवन्ति महत्सुखम् ।
 सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ॥ १३
 नात्यन्तमसुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ।
 प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ॥ १४
 उदयास्तमयज्ञो हि न हृष्यति न शोचति ।
 सुखमापतितं विन्दन्दुःखमापतितं सहन् ॥ १५
 कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकः ।
 तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १६

ध्यान्तः ध्यायन्तः ॥ २ ॥ द्यूतोद्भवस्य द्यूतहेतोः शकु-
 न्यादेः ॥ ४ ॥ अवलोककोऽवलोकितुकामः ॥ ९ ॥ नह्यनन्तं
 सुखं कश्चित् इति ज्ञः पाठः ॥ १४ ॥ तपसा ज्ञानेन । महद्गद्ग
 ॥ १६ ॥ काले दानकाले ॥ २१ ॥ अनायासं क्लेशपरिहारम् ।
 निर्वृतिं सुखम् । परं मोक्षाख्याम् ॥ २३ ॥ संविभक्ता अज्ञा-

नासाध्यं तपसः किंचिदिति बुध्यस्व भारत ।
 सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ॥ १७
 अनसूयाऽविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।
 साधनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८
 अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः ।
 कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्ता न सुखं विन्दते जनाः ॥ १९
 इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
 'मूलसिक्तस्य वृक्षस्य फलं शाखासु दृश्यते ।'
 तस्माच्छरीरं युज्जीत तपसा नियमेन च ॥ २०
 यथाशक्ति प्रयच्छेत् संपूज्याभिप्रणम्य च ।
 काले प्राप्ते च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः ॥ २१
 सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवम् ।
 अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृतिं लभते पराम् ॥ २२
 दान्तः शमपरः शश्वत्परिक्लेशं न विन्दति ।
 न च तप्यति दान्तःतमा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २३
 संविभक्ता च दाता च भोगवान्सुखवान्नरः ।
 भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥ २४
 मान्यं मानयिता जन्म कुले महति विन्दति ।
 'विन्दते सुखमत्यर्थमिह लोके परत्र च ।'
 व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः ॥ २५
 शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
 प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः ॥ २६
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने ।
 किंस्विद्बहुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २७
 व्यास उवाच ।
 दानान्न दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किंचन ।
 अर्थे च महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २८
 'राजन्प्रत्यक्षमेवैतद्दृश्यते लोकसाक्षिकम् ।'
 परित्यज्य प्रियान्प्राणान्प्रविशन्ति रणाजिरम् ।

देविभागकर्ता । दाता धनादेः ॥ २४ ॥ शुभमेवानुशेते
 शुभपक्षपातिनी बुद्धिर्यस्य । कालधर्मेण मरणेन ॥ २६ ॥
 दानजानां धर्माणाम् । तपसः कायक्लेशकृतस्य कृच्छ्रादेः । श्रुत-
 योर्मध्ये प्रेत्य मृत्वा किं बहुगुणं किं परलोके श्रेष्ठमित्यर्थः
 ॥ २७ ॥

तथैव प्रतिपद्यन्ते समुद्रमटवीं तथा ॥ २९
 कृषिगोरक्ष्यमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।
 पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ ३०
 तस्मादुःखार्जितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः ।
 सुदुष्करतरं दानं तस्माद्दानं मतं मम ॥ ३१
 विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपाजितं धनम् ।
 पात्रे काले च देशे च प्रयतः प्रतिपादयेत् ॥ ३२
 अन्यायात्समुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ।
 कुरुते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ३३
 पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।

मनसा हि विशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ३४
 'श्रद्धा धर्मानुगां देवी पावनी विश्वधारिणी ।
 सवित्री प्रसवित्री च संसारार्णवतारिणी ॥ ३५
 श्रद्धया धार्यते धर्मो महद्भिर्नार्थदर्शिभिः ।
 सधना अपि राजानो निःश्रद्धा नरकं गताः ॥ ३६
 निष्किंचनाश्च मुनयः श्रद्धावन्तो दिवं गताः ।
 देशे काले च पात्रे च मुद्गलः श्रद्धयाऽन्वितः ।
 ब्रीहिद्रोणं प्रदायाथ परं पदमवाप्तवान् ॥ ३७
 अत्राप्युदाहरन्तीमतिहासं पुरातनम् ।
 ब्रीहिद्रोणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्गलः ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि ब्रीहिद्रौणिकपर्वणि षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

एकषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

मुद्गलचित्तपरीक्षणाय दुर्वाससा षट्कृत्वो याचनेष्यविकृतमनसा तेन तदातदाऽन्नदानेन तत्तोषणम् ॥ १ ॥ तन्महिम्ना
 सविमानेन देवदूतेन सशरीरस्यैव मुद्गलस्य स्वर्गप्रत्याह्वानम् ॥ २ ॥ मुद्गलेन तंप्रति स्वर्गस्वरूपनिरूपणप्रार्थना ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 ब्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ।
 कस्यै दत्तश्च भगवन्विधिना केन चात्थ मे ॥ १
 प्रत्यक्षधर्मा भगवान्यस्य तुष्टो हि कर्मभिः ।
 सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः ॥ २
 व्यास उवाच ।
 शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संयतेन्द्रियः ।
 आसीद्राजन्कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ॥ ३
 अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः ।
 सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः ॥ ४
 सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव ह ।
 कपोतवृत्त्या पक्षेण ब्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ५
 दर्शं च पौर्णमासं च कुर्वन्विगतमत्सरः ।
 देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥ ६

तत्रेन्द्रः सहितो देवैः साक्षात्त्रिभुवनेश्वरः ।
 प्रत्यगृह्णान्महाराज भागं पर्वणिपर्वणि ॥ ७
 स पर्वकाल्यं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः ।
 अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८
 ब्रीहिद्रोणस्य तत्प्रीत्या ददतोऽन्नं महात्मनः ।
 ऋषेर्मात्सर्यहीनस्य वर्धेत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९
 तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।
 मुनेस्त्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमृच्छति ॥ १०
 तं तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्गलं संशितव्रतम् ।
 दुर्वासो नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११
 विप्रचानियतं वेषमुन्मत्त इव पाण्डव ।
 विकचः परुषा वाचो व्याहरन्विविधा मुनिः ॥ १२
 अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः ।
 अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां मुनिसत्तम ॥ १३

दुःखार्जितस्य धनस्येति शेषः । मतं श्रेष्ठत्वेन ॥ ३१ ॥
 द्रोणो मानविशेषस्तन्मिता ब्रीहयस्तेषां दानात् ॥ ३८ ॥
 षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

प्रत्यक्षधर्मो नृणां धर्मस्य वेत्ता । भगवान् ईश्वरः ॥ २ ॥
 उच्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमिति यादवः । ते उभे

वृत्तिर्जीवनं यस्य स शिलोञ्छवृत्तिः ॥ ३ ॥ कापोतीं वृत्तिं
 अल्पसंप्रहरूपाम् । इष्टीकृतं इष्टिभिरेव निर्वर्त्य ननु पश्वादिना
 सत्रं यज्ञम् ॥ ४ ॥ ब्रीहिद्रोणमात्रं यदा सिध्यति तदा ददाति
 तदा च दीयमानं तद्वर्धति वर्धते ॥ ९ ॥ ऋच्छति प्राप्नोति
 ॥ १० ॥ विकचः हसन्मुण्डो वा ॥ १२ ॥

स्वागतं तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत ।
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिवेद्यान्नमुत्तमम् ॥ १४
 प्रादात्स तपसोपात्तं क्षुधितायातिथिप्रियः ।
 उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५
 ततस्तदन्नं रसवत्स एव क्षुधयाऽन्वितः ।
 बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्यै च मुद्गलः ॥ १६
 भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ।
 अथाङ्गं लिलिपेऽन्नेन यथागतमगाच्च सः ॥ १७
 'तेनैवात्मानमालिप्य हसन्गायन्प्रधावति ।
 नृत्यते धावते चैव बुद्ध्या तत्क्रोशते तथा ॥' १८
 एवं द्वितीये संप्राप्ते पर्वकाले मनीषिणः ।
 आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुच्छोषजीविनः ॥ १९
 निराहारस्तु स मुनिरुच्छमार्जयते पुनः ।
 न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥ २०
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न संभ्रमः ।
 सपुत्रदारमुच्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् ॥ २१
 तथा तमुच्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् ।
 उपतस्थे यथाकालं षट्कृत्वः कृतनिश्चयः ॥ २२
 न चास्य मनसः कश्चिद्विकारो दृश्यते मुनेः ।
 शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥ २३
 तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं तदा ।
 त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः ॥
 शुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धैर्यमेव च ।
 विषयानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान्प्रति ॥ २५
 आहारप्रभवाः प्राणा मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
 मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ २६

श्रेमणोपार्जितं त्यक्तं न च दुःखेन चेतसा ।
 तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २७
 प्रीताः सोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह ।
 इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः ।
 दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २८
 'लोकाः समस्ता धर्मेण धार्यन्ते सचराचराः ।
 धर्मोऽपि धार्यते येन धृतियुक्त त्वयाऽऽत्मना ॥ २९
 विशुद्धसत्त्वसंपन्नो न त्वदन्योऽस्ति कश्चन ।'
 जितास्ते कर्मभिलोकाः प्राप्तोसि परमां गतिम् ॥ ३०
 अहो दानं विष्णुं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः ।
 सशरीरो भवान्गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ ३१
 इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः ।
 देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३२
 हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
 कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥ ३३
 उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
 समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोसि परमां मुने ॥ ३४
 तमेवंवादिनमृषिर्देवदूतमुवाच ह ।
 इच्छामि भवता प्रोक्तान्गुणान्स्वर्गनिवासिनां ३५
 के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
 स्वर्गे तत्र सुखं किं च दोषो वा देवदूतक ॥ ३६
 सतां साप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः ।
 मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥ ३७
 यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्वीह्यविचारयन् ।
 श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि त्रीह्रिद्रौगिकपर्वणि एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

देवदूतात्स्वर्गसुखस्यास्थिरतां परिजानता मुद्गलेन स्वर्गानभिरोचनपूर्वकं देवदूतस्य स्वर्गप्रति प्रस्थापनम् ॥ १ ॥
 व्यासेन युधिष्ठिरप्रति मुद्गलोपाख्यानकथनपूर्वकं स्वाश्रमप्रति गमनम् ॥ २ ॥

देवदूत उवाच ।

द्वितीये पक्षे ॥ १९ ॥ क्षुत् क्षुधा ॥ २५ ॥ त्यक्तं दुःखं शुद्धेन
 चेतसा इति ख. झ. घ. पाठः ॥ २७ ॥ व्यवसायं निश्चयम्

महर्षेऽकार्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।

॥ ३८ ॥ एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

संप्राप्तं प्रतिपत्तव्यं विमृशस्यबुधो यथा ॥ १
 उपरिष्ठादयं लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः ।
 ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वदेवयानचरो मुने ॥ २
 ज्ञातस्तपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः ।
 नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३
 धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः
 दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहितलक्षणाः ॥ ४
 तत्र गच्छन्ति धर्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकम् ।
 लोकान्पुण्यकृतां ब्रह्मन्सद्भिराचरितानृभिः ॥ ५
 देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः ।
 यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६
 एषां देवनिकायानां पृथक्पृथगनेकशः ।
 भास्वन्तः कामसंपन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ७
 त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्मयः ।
 मेरुः पर्वतराड्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥ ८
 'नन्दनान्यतिरम्याणि तत्रोद्यानानि मुद्गल ।
 सर्वकामफलैर्वृक्षैः शोभितानि समन्ततः ॥' ९
 नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणाम् ।
 न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णे भयं तथा १०
 ब्रीभत्समशुभं वाऽपि रोगो वा तत्र कश्चन ।
 मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ११
 शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ।
 न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ १२
 ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः ।
 सुकृतैस्तत्र पुरुषाः संभवन्त्यात्मकर्मभिः ॥ १३
 तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
 कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ॥ १४
 न संखेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च ।
 तेषां न च रजोवस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ॥ १५
 न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
 समूह्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधा हि ते ॥ १६
 ईर्ष्याशोकक्रमापेता मोहमात्सर्यवर्जिताः ।

उपरिष्ठाच्च स्वलोकः इति ख. झ. पाठः ॥ २ ॥ पुंसः पुमांसः
 ॥ ३ ॥ शूराश्चाहितलक्षणाः इति ख. झ. पाठः ॥ ४ ॥ यामा
 धामाश्च गणविशेषाः ॥ ६ ॥ देवानां निकाया आलया येषु

सुखं स्वर्भजितस्तत्र वर्तयन्ते महामुने ॥ १७
 तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुङ्गव ।
 उपर्युपरि शक्रस्य लोका दिव्या गुणान्विताः १८
 परतो ब्रह्मणस्तस्य लोकस्तेजोमयः शुभः ।
 यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥
 ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः ।
 तेषां लोकाः परतरे यान्यजन्तीह देवताः ॥ २०
 स्वयंप्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे ।
 न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न भोगैश्वर्यमत्सरः ॥ २१
 न वर्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः ।
 तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्तयः ॥ २२
 नासुखाः सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः ।
 न कल्पपरिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा ॥ २३
 जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च ।
 न दुःखं न सुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ॥ २४
 देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा ।
 दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २५
 त्रयस्त्रिंशदिमे लोकाः शेषा लोका मनीषिभिः ।
 गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः ॥ २६
 सेयं दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया ।
 तां शुद्धं सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २७
 एतत्स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा ।
 गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे २८
 कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि ।
 न चान्यत्क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २९
 सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत् ।
 सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥ ३०
 असंतोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः ।
 यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत्सुदुष्करम् ॥ ३१
 संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् ।
 प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३२
 आब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य दारुणाः ।

तेषां देवनिकायानाम् ॥ ७ ॥ उपर्युपर्युतामुपगच्छताम् ॥ १४ ॥
 त्रयस्त्रिंशदिमे देवा येषां लोका इति ख. झ. पाठः ॥ २६ ॥
 व्युष्टिः संपत्तिः ॥ २७ ॥

नाकलोकेसुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥३३
 अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।
 शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥ ३४
 तत्रापि स महाभागः कुले महति जायते ।
 न चेत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३५
 इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
 कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरसौ मता ॥ ३६
 [मुद्गल उवाच ।
 महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
 निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ॥ ३७
 देवदूत उवाच ।
 ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
 शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुः ॥ ३८
 न तत्र विप्र गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः ।
 दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्रोहैरभिद्रुताः ॥ ३९
 निर्ममा निरहंकारा निर्द्वन्द्वाः संयतेन्द्रियाः ।
 ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ॥ ४०
 एतत्ते सर्वमाख्यतं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ।
 तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम माचिरम् ४१
 व्यास उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विमृशे धिया ।
 विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाचह ॥ ४२
 देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।

महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥ ४३
 पतनान्ते महादुःखं परितापः सुदारुणः ।
 स्वर्गभाजः पतन्तीह तस्मात्स्वर्गं न कामये ॥ ४४
 यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति वा ।
 तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४५
 इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् ।
 शिलोञ्छवृत्तिमुत्सृज्य शममातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४६
 तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
 ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४७
 'निगृहीतेन्द्रियग्रामः समयोजयदात्मनि ।
 युक्तचित्तं यथाऽऽत्मानं युयोज परमेश्वरे ॥' ४८
 ध्यानयोगाद्वलं लब्ध्वा प्राप्य बुद्धिमनुत्तमाम् ।
 जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणां ४९
 तस्माच्चमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
 राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥ ५०
 सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखम् ।
 पर्यायेणोपसर्पन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ५१
 पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
 वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५२
 वैशंपायन उवाच ।
 स एवमुक्त्वा भगवान्व्यासः पाण्डवनन्दनम् ।
 जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि त्रीहिद्रौणिकपर्वणि द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

समाप्तं त्रीहिद्रौणिकपर्व ॥ १५ ॥

(अथ द्रौपदीहरणपर्व ॥ १६ ॥)*

त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

कादाचन शिष्यायुत्तसहितेन दुर्वाससा दुर्योधनगृहं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ दुर्योधनेन स्वपरिचर्यासंतुष्टं तं प्रति ब्राह्म-
 णादीनां द्रौपद्याश्च भोजनावसाने भोजनाय पाण्डवान् प्रति गमनप्रार्थना ॥ २ ॥ दुर्वाससा तस्मै तद्वरदानपूर्वकं पाण्डवा-
 न् प्रति प्रस्थानम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।

वसस्त्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

नेमिं चक्रधाराम् । अराः नाभिनेमिसंधानदारुणि ॥ ५१ ॥

द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

* इतः परं दुर्वासजपाख्यानात्मकमध्यायद्वयं ह्य. पुस्तकएव दृश्यते ।

रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ॥ १
 सूर्यदत्ताक्षयान्नेन कृष्णाया भोजनावधि ।
 ब्राह्मणांस्तर्पमाणेषु ये चान्नार्थमुपागताः ।
 आरण्यानां मृगाणां च मांसैर्नानाविधैरपि ॥ २
 धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ।
 कथं तेष्वन्ववर्तन्त पापाचारा महामुने ॥ ३
 दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिताः ।
 एतदाचक्ष्व भगवन्वैशंपायन पृच्छतः ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामिव ।
 दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् ॥ ५
 तथा तैर्निकृतिप्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः ।
 नानोपायैरघं तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु ॥ ६
 अभ्यागच्छत्स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशाः ।
 शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः ॥ ७
 तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ।
 दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ।
 सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ ८
 विधिवत्पूजयामास स्वयं किंकरवत्स्थितः ।
 अहानि कतिचित्तत्र तथौ स मुनिसत्तमः ॥ ९
 तं च पर्यचरद्राजा दिवारात्रमतन्द्रितः ।
 दुर्योधनो महाराज शापात्तस्य विशङ्कितः ॥ १०
 क्षुधितोऽसि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप ।
 इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ॥ ११
 न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्त्वैत्यदर्शनम् ।
 अकस्मादेत्य च ब्रूते भोजयासांस्त्वरान्वितः ॥ १२
 कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः ।
 पूर्ववत्कारयित्वाऽन्नं न भुङ्क्ते गर्हयन्स सः ॥ १३
 वर्तमाने तथा तस्मिन्यदा दुर्योधनो नृपः ।
 विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टोऽभवन्मुनिः ॥ १४

आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽसीति भारत ॥ १५
 वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ।
 मयि प्रीते तु यद्वर्त्म्यं नालभ्यं विद्यते तव ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
 अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ॥ १७
 प्रागेव मन्त्रितं चासीत्कर्णदुःशासनादिभिः ।
 याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मतिः ॥ १८
 अतिहर्षान्वितो राजन्वरमेनमयाचत ।
 शिष्यैः सह मम ब्रह्मन्यथा जातोऽतिथिर्भवान् ॥
 असत्कुले महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः ।
 बने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।
 गुणवाञ्छीलसंपन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ॥ २०
 यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ।
 भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्पतींश्च वरवर्णिनी ॥ २१
 विश्रान्ता च स्वयं भुक्त्वा सुखासीना भवेद्यदा ।
 तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यता मयि ॥ २२
 तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ।
 दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः ॥ २३
 कृतार्थमपि चात्मानं तदा मेने सुयोधनः ।
 करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् ॥ २४
 कर्णोपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मुदा ।
 दिष्ट्या कामः सुसंवृत्तो दिष्ट्या कौरव वर्धसे ।
 दिष्ट्या ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ॥ २५
 दुर्वासः क्रोधजे बहौ पतिताः पाण्डुनन्दनाः ।
 स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं तमः ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन्दुर्योधनादयः ।
 हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्वस्वं निकेतनम् ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

दुर्वाससा दुर्योधनप्रार्थनासफलीकरणायाकाले पाण्डवान्प्रत्यज्ञयाचनम् ॥ १ ॥ तथा युधिष्ठिरानुमत्या शिष्यायुतेन सह स्नानाय नदीप्रति गमनम् ॥ २ ॥ अत्रान्तरे द्रौपदीप्रार्थनया श्रीकृष्णेन तत्समीपागमनम् ॥ ३ ॥ तथा निवेदित-
दुर्वासोवृत्तान्तेन तेन स्वीयक्षुभ्रिवृत्तये द्रौपदीप्रत्यज्ञयाचनम् ॥ ४ ॥ तथाऽन्नस्य शेषाभावे निवेदितेऽन्नस्थालीमानाय्य
तत्कण्ठलग्नशाकपुलाकभक्षणेन सशिष्यस्य दुर्वाससस्तृप्तिजननम् ॥ ५ ॥ ततो भोजनाय भीमेनाह्वाने लज्जितस्य दुर्वाससो
भयाच्छिष्यैः सह पलायनम् ॥ ६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः कदाचिदुर्वासाः सुखासीनास्तु पाण्डवान् ।
भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्वने मुनिः ।
अभ्यागच्छत्परिवृतः शिष्यैरयुतसंमितैः ॥ १
दृष्ट्वा यान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ।
जगामाभिमुखः श्रीमान्सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २
तस्मै बद्धाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ।
विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्नयत् ।
आह्निकं भगवन्कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ॥ ३
जगाम च मुनिः सोपि स्नातुं शिष्यैः सहानघः ।
भोजयेत्सहशिष्यं मां कथमित्यविचिन्तयन् ॥ ४
न्यमञ्जत्सलिले चापि मुनिसङ्घः समाहितः ॥ ५
एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रौपदी योषितां वरा ।
चिन्तामवाप परमामन्नहेतोः पतिव्रता ॥ ६
सा चिन्तयन्ती च यदा नाब्रहेतुमविन्दत ।
मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिषूदनम् ॥ ७
कृष्णकृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ।
वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ॥ ८
विश्वात्मन्विश्वजनक विश्वहर्तः प्रभोऽव्यय ।
प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर ।
आकूतीनां च चित्तीनां प्रवर्तक नताऽस्मि ते ॥ ९
वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गतिप्रद ।
पुराणपुरुष प्राणमनोवृत्त्याद्यगोचर ॥ १०
सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता ।
पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ॥ ११
नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारुणेक्षण ।
पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ॥ १२

त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् ।

परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः ॥ १३
त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसंपदाम् ।
त्वया नाथेन देवेश सर्वापश्यो भयं न हि ॥ १४
दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा ।
तथैव संकटादस्मान्मासुद्वर्तुमिहार्हसि ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्तवत्सलः ।
द्रौपद्याः संकटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ॥ १६
पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः ।
तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ॥ १७
ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ।
अब्रवीद्रासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ॥ १८
ततस्तामब्रवीत्कृष्णः क्षुधितोऽसि भृशतुरः ।
शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात्सर्वं करिष्यसि ॥ १९
निशम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता वाक्यमब्रवीत् ।
स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ॥ २०
भुक्तवत्यस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विद्यते ।
ततः प्रोवाच भगवान्कृष्णां कमललोचनः ॥ २१
कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुच्छमेणातुरे मयि ।
शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ॥ २२
इति निर्बन्धतः स्थालीमानाय्य स यददृहः ।
स्थाल्याः कण्ठेऽथ संलग्नं शाकान्नं वीक्ष्य केशवः ॥ २३
उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः ।
विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् ॥ २४
आकारय मुनीञ्छीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् ।
भीमसेनं महाबाहुः कृष्णः क्लेशविनाशनः ॥ २५

एतस्मिन्नन्तरे काले ॥ ६ ॥ आकूतीनां चित्तीनां चेति चेतो-
वन० ५३

वृत्तिविशेषाणाम् ॥ ९ ॥ सहदेवं महाबाहुरिति झ. पाठः ॥ २५ ॥

ततो जगाम त्वरितो भीमसेनो महायशः ।
 आकारितुं तु तान्सर्वानभोजनार्थं नृपोत्तम ।
 स्नातुं गतान्देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन्मुनीन् ॥ २६
 ते चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽधमर्षणम् ।
 दृष्ट्वाद्द्वारान्सान्नरसांस्तृप्या परमया युताः ।
 उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्ट्वन्तः परस्परम् ॥ २७
 दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य ते सर्वे मुनयोऽब्रुवन् ।
 राज्ञा हि कारयित्वाऽन्नं वयं स्नातुं समागताः ॥ २८
 आकण्ठतृप्ता विप्रर्षे किंस्विद्बुद्धामहे वयम् ।
 वृथा पाकः कृतोऽस्माभिस्तत्र किं करवामहे ॥ २९
 दुर्वासा उवाच ।
 वृथा पाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ।
 माऽस्मान्धाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ॥ ३०
 स्मृत्वाऽनुभावं राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः ।
 विभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाज्जनात् ॥ ३१
 पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ॥ ३२
 सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः ।
 कुद्वास्ते निर्देहेयुर्वै तूलराशिमिवानलः ।
 तत एतानपृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ।
 पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ॥ ३४
 भीमसेनो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् ।
 तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विचचार गवेषयन् ॥ ३५

तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विद्रुतान् ।
 युधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥ ३६
 ततस्ते पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः ।
 प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जितात्मानोऽवतस्थिरे ॥ ३७
 निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान्स च्छलयिष्यति ।
 कथं च निस्तरेमास्मात्कृच्छ्रादैवोपसादितात् ॥ ३८
 इति चिन्तापरान्दृष्ट्वा निःश्वसन्तो मुहुर्मुहुः ।
 उवाच वचनं श्रीमान्कृष्णः प्रत्यक्षतां गतः ॥ ३९
 भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात् ।
 द्रौपद्या चिन्तितः पार्था अहं सत्वरमागतः ॥ ४०
 न भयं विद्यते तस्मादृषेर्दुर्वाससोऽल्पकम् ।
 तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पलायितः ॥ ४१
 धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
 आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ॥ ४२
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वेरितं केशवस्य बभूवुः स्वस्थमानसाः ।
 द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमृचुर्विगतज्वराः ॥ ४३
 त्वया नाथेन गोविन्द दुस्तरामापदं विभो ।
 तीर्णाः प्लवमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ॥ ४४
 स्वस्ति साधय भद्रं ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ॥ ४५
 पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपद्या सहिताः प्रभो ।
 ऊषुः ग्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाद्रनम् ।
 इति तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ ४६
 एवंविधान्यलीकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
 पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाऽभवन् ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि चतुःषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

पञ्चषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

पञ्चस्वपि पाण्डवेषु मृगयार्थं गतेषु सपरिजनेन सैन्धवेन मार्गवशात्तदाश्रमाभिगमनम् ॥ १ ॥ तत्र द्रौपदीदर्शनक्षु-
 भितहृदा जयद्रथेन तत्तत्त्वजिज्ञासया तन्निकटं प्रति कोटिकाश्यस्य प्रेषणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये अटमाना महारथाः ।

सहदेवो महायश इति श्रुत्वा पाठः ॥ २६ ॥ सहदेवो देवनद्या-
 मिति श्रुत्वा पाठः ॥ ३५ ॥ अलीकान्यहितानि ॥ ४७ ॥

काम्यके भरतश्रेष्ठा विजहुस्ते यथामराः ॥ १
 प्रेक्षमाणा बहुविधान्वनोद्देशान्समन्ततः ।

चतुःषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

यथर्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २
पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महद्वनम् ।
विजहुरिन्द्रप्रतिमाः कंचित्कालमरिंदमाः ॥ ३
ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् ।
मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थे परंतपाः ॥ ४
द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणविन्दोरनुज्ञया ।
महर्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५
ततस्तु राजा सिंधूनां वार्धक्षत्रिर्महायशाः ।
विवाहकामः साल्वेयान्प्रयातः सोऽभवत्तदा ॥ ६
महता परिवर्हेण राजयोग्येन संबृतः ।
राजभिर्बहुभिः सार्धमुपायात्काम्यकं च सः ॥ ७
तत्रापश्यत्प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् ।
तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ॥ ८
विभ्राजमानां वपुषा विभ्रतीं रूपसुत्तमम् ।
भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभ्रमिव विद्युतम् ॥ ९
अप्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता ।

इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् ॥ १०
ततः स राजा सिंधूनां वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः ।
विस्मितस्त्वनवद्याङ्गी दृष्ट्वा तां दुष्टमानसः ॥ ११
स कोटिकाश्यं राजानमब्रवीत्काममोहितः ।
कस्य त्वेषाऽनवद्याङ्गी यदि वाऽपि न मानुषी ॥ १२
विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां दृष्ट्वाऽतिसुन्दरीम् ।
एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ १३
गच्छ जानीहि सौम्येमां कस्य वाऽत्र कुतोपि वा ।
किमर्थमागता सुभूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४
अपि नाम वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी ।
भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा ॥ १५
अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।
गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६
स कोटिकाश्यस्तच्छ्रुत्वा रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि पञ्चषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

षट्षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

जयद्रथचोदनया कोटिकाश्येन द्रौपदीं प्रति तत्पितृभर्तुकुलादिप्रभः ॥ १ ॥

कोटिक उवाच ।

का त्वं कदम्बस्य विनम्य शाखां
किमाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना ।
देदीप्यमानाऽग्निशिखेव नक्तं
व्याधूयमाना पवनेन सुभ्रूः ॥ १
अतीव रूपेण समन्विता त्वं
न चाप्यरण्येषु विभेषि किनु ।
देवी नु यक्षी यदि दानवी वा
वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा ॥ २
वपुष्मती वोरगराजकन्या
वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री ।

त्वं देवराज्ञो वरुणस्य पत्नी

यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥ ३

धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा

शक्रस्य वा त्वं सदानात्प्रपन्ना ।

न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म

न चापि जानीम तवेह नाथम् ॥ ४

वयं हि मानं तव वर्धयन्तः

पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुं च ।

आचक्ष्व बन्धूंश्च पतिं कुलं च

जातिं च यच्चेह करोषि कार्यम् ॥ ५

परिवर्हेण परिच्छदेन ॥ ७ ॥ नीलाभ्रं नीलमेघम् ॥ ९ ॥

पञ्चषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

धातुः प्रजापतेः सरस्वती वा । विधातुः कश्यपस्य रुद्रस्य

वा । अदितिः पार्वती वा । विभोर्विष्णोर्लक्ष्मीर्वा ॥ ४ ॥ प्रभुं पितरम् । प्रभुं महान्तम् । प्रभवं भुवं चेति ध. पाठः ॥ ५ ॥

अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो
 यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
 'वश्येन्द्रियः सत्यरतिर्वीरुरु
 वृद्धोपसेवी गुरुपूजकश्च ॥' ६
 असौ तु यस्तिष्ठति काश्चनाङ्गे
 रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ।
 त्रिगर्तराजः कमलायताक्षः
 क्षेमंकरो नाम स एष वीरः ॥ ७
 अस्मात्परस्त्वेष महाधनुष्मा-
 न्पुत्रः कुलिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः ।
 निरीक्षते त्वां विपुलायताक्षः
 सुपुष्पितः पर्वतवासनित्यः ॥ ८
 असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे
 श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ।
 इक्ष्वाकुराजः सुबलस्य पुत्रः
 स एव हन्ता द्विषतां सुगात्रि ॥ ९
 यस्यानुयात्रं ध्वजिनः प्रयान्ति
 सौवीरका द्वादशराजपुत्राः ।

शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे
 मखेषु दीप्ता इव हव्यवाहाः ॥ १०
 अङ्गारकः कुञ्जरो गुप्तकश्च
 शत्रुञ्जयः संजयसुप्रवृद्धौ ।
 प्रभंकरोऽथ भ्रमरो रविश्च
 शूरः प्रतापः कुहनश्च नाम ॥ ११
 यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति
 नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ।
 जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते
 सौवीरराजः सुभगे स एषः ॥ १२
 तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा
 बलाहकानीकविदारणाद्याः ।
 सौवीरवीराः प्रवरा युवानो
 राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति ॥ १३
 एतैः सहायैरुपयाति राजा
 मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः ।
 अजानतां ख्यापय नः सुकेशि
 कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

कोटिकाश्वप्रति द्रौपद्या जननादिस्त्रीयवृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 अथाब्रवीद्रौपदी राजपुत्री
 पृष्टा शिवीनां प्रवरेण तेन ।
 अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां
 संगृह्णती कौशिकमुत्तरीयम् ॥ १
 बुद्ध्याऽभिजानामि नरेन्द्रपुत्र
 न मादृशी त्वामभिभाषुमर्हति ।
 न त्वेह वक्ताऽस्ति त्वेह वाक्य-
 मन्यो नरो वाऽप्यथवाऽपि नारी ॥ २

एका ह्यहं संप्रति तेन वाचं
 ददानि वै भद्र निबोध चेदम् ।
 अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका
 त्वामालपेयं निरता स्वधर्मे ॥ ३
 जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं
 यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
 तस्मादहं शैव्य तथैव तुभ्य-
 माख्यामि बन्धून्प्रथितं कुलं च ॥ ४

चयने इष्टकोचये ॥ ७ ॥ पदातिनः पद्भ्यां अतितुं सततं गन्तुं
 शीलं येषां ते पदातयः ॥ १२ ॥ षट्षष्ट्यधिकद्विशततमो-
 ऽध्यायः ॥ २६६ ॥

अभिभाषुं अभिभाषितुम् । त्वामपि द्रष्टुमर्हति ध. पाठः
 ॥ २ ॥ तेन कारणेन ॥ ३ ॥

अपत्यमस्मि द्रुपदस्य राज्ञः
 कृष्णेति मां शैब्य विदुर्मनुष्याः ।
 साऽहं वृणे पञ्च जनान्पतित्वे
 ये खाण्डवप्रस्थगताः श्रुतास्ते ॥ ५
 युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च
 मायाश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
 ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो
 विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ॥ ६
 प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो
 जयः प्रतीचीं यमजावुदीचीम् ।

मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां
 कालो बहुः प्राप्त इहोपयातुम् ॥ ७
 संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं
 विमुच्य वाहानवरोहयध्वम् ।
 प्रियातिथिर्धर्ममुतो महात्मा
 प्रीतो भविष्यत्यभिवीक्ष्य युष्मान् ॥ ८
 एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा
 शैब्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता ।
 विवेश तां पर्णशालां प्रशस्तां
 संचिन्त्य तेषामतिथिस्वधर्मम् ॥ ९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि सप्तषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

अष्टषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

कोटिकाश्याद्रौपदीतत्त्वं विदितवतां जयद्रथेन द्रौपदीमेत्य स्वभार्यात्वयाचना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथाऽऽसीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
 'कोटिकाश्या जगामाशु सिन्धुराजनिवेशनम् ॥ १
 यदुक्तं कृष्णया सार्धं तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
 कोटिकाश्यावचः श्रुत्वा शैब्यं सौवीरकोऽब्रवीत् २
 यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ।
 सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ३
 एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ।
 प्रतिभान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४
 दर्शनादेव हि मनस्तया मेऽपहृतं भृशम् ।
 तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्याच्छैब्य मानुषी ॥ ५
 कोटिक उवाच ।

एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी संमता भृशम् ॥ ६
 सर्वेषां चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती ।
 तथा समेत्य सौवीर सौवीराभिमुखो ब्रज ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामि द्रौपदीमिति ।
 पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ८
 स प्रविश्याश्रमं पुण्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ।
 आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
 कुशलं ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यनामयाः ।
 येषां कुशलकामासि तेऽपि कश्चिदनामयाः ॥ १०
 द्रौपद्युवाच ।
 अपि ते कुशलं राजन्नाष्ट्रे कोशे बले तथा ।
 कश्चिदेकः शिबीनाढ्यान्सौवीरान्सह सिन्धुभिः ।
 अनुतिष्ठसि धर्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया ॥ ११
 कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अहं च भ्रातरश्चास्य यांश्चान्यान्परिपृच्छसि ॥ १२
 पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज ।
 मृगान्विता मृगीश्चैव प्रातराशं ददानि ते ॥ १३
 ऐणेयान्पृषताङ्ग्यङ्गन्हरिणाञ्शरभाञ्शशान् ।
 ऋक्षाव्रुञ्जशम्बरांश्च गवयांश्च मृगान्वहून् ॥ १४

जयोऽर्जुनः ॥ ७ ॥ सप्तषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

सौवीरको जयद्रथः ॥ ७ ॥ यदास्यां मे मनो रमते तदा

भवान्कथं विनिवृत्त इति योज्यम् ॥ ३ ॥ सिंहगोष्ठं गोष्ठमिव गोष्ठं स्थानम् ॥ ९ ॥ अनुतिष्ठसि पालयसि । विदिता लब्धाः ॥ ११ ॥

वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः ।
प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५
जयद्रथ उवाच ।
कुशलं प्रातराशस्य सर्वं मे दित्सितं त्वया ।
एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १६
गतश्रीकान्हूतराज्यान्कृपणान्गतचेतसः ।
अरण्यवासिनः पार्थान्नानुरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १७
नैव प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।
युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संक्षये वसेत् ॥ १८
श्रिया विहीना राष्ट्राश्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् १९
भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजैनान्सुखमाप्नुहि ।
अखिलान्सिन्धुसौवीरानाम्नुहि त्वं मया सह २०
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम् ।
कृष्णा तस्मादपाक्रामदेशात्सभ्रुकुटीमुखी ॥ २१

अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा ।
मैवमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जस्येति च सैन्धवम् २२
सा काङ्क्षमाणा भर्तृणामुपयातमनिन्दिता ।
विलम्बयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युञ्जती ॥ २३
'द्रौपद्युवाच ।
नैवं वद महाबाहो न्याय्यं त्वं न च मन्यसे ।
पाण्डूनां धार्तराष्ट्राणां स्वसा चैव कनीयसी २४
दुःशला नाम तस्यास्त्वं भर्ता राजकुलोद्बह ।
मम भ्राता च न्याय्येन त्वया रक्ष्या महारथ २५
धर्मिष्ठानां कुले जातो न धर्मं त्वमवेक्षसे ।
इत्युक्तः सिन्धुराजोऽथ वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ २६
राज्ञां धर्मं न जानीषे स्त्रियो रत्नानि चैव हि ।
साधारणानि लोकेऽस्मिन्प्रवदन्ति मनीषिणः २७
स्वसा च स्वस्रिया चैव भ्रातृभार्या तथैव च ।
सुखं गृह्णन्ति राजानस्ताश्च तत्र नृपोद्भवाः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि अष्टषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

द्रौपद्या स्वाभिलाषिणो जयद्रथस्य गर्हणम् ॥ १ ॥ तथा बलात्स्ववस्त्रान्तर्कर्षिणस्तस्याक्षेपादधःपातनपूर्वकं स्वयमेव तद्रथारोहणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
सरोषरागोपहतेन वल्गुना
सरागनेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा ।
मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं
ततोऽब्रवीच्च द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १
यशस्विनस्तीक्ष्णविषान्महारथा-
नभिभ्रुवन्मूढ न लज्जसे कथम् ।
महेन्द्रकल्पान्निरतान्स्वकर्मसु
स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् ॥ २

न किञ्चिदार्याः प्रवदन्ति पापं
वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।
तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं
भजन्ति चैवं सुनराः सुवीर ॥ ३
अहं तु मन्ये तव नास्ति कश्चि-
देतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे ।
यस्त्वद्य पातालमुखे पतन्तं
पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत ॥ ४

श्रियः संक्षये सतीति शेषः । हीनलक्ष्मीके इत्यर्थः ॥ १८ ॥
समाः संवत्सरान् ॥ १९ ॥ विलोभयामास परमिति झ.
पाठः ॥ २३ ॥ अष्टषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥
रोषेण रागो रक्तिमा तेन सहितं सरोषरागं तदुपहतं च
भ्लानं च तेन । वल्गुना सुन्दरेण । नते स्वभावत उन्नते

क्रोधेन भ्रुवौ यस्यास्तथा । विस्फूर्य फूत्कारं कृत्वा । सरो-
षवाचोपहितेनेति ध. पाठः ॥ १ ॥ अभि अभिक्रम्य भ्रुवन् ।
स्थितानचलान् । यक्षादिभिरप्यजेयानित्यर्थः ॥ २ ॥ भषन्ति
हैवं सुनराः सुवीरेति झ. पाठः ॥ ३ ॥ क्षत्रियसंनिवेशे नृपस-
माजे । पातालमुखे महागते । प्रतिसंहरेत प्रतिषेधेत ॥ ४ ॥

नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्प-
 मुपत्यकां हैमवतीं चरन्तम् ।
 दण्डीव यूथादपसेधसि त्वं
 यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ॥ ५
 बाल्यात्प्रसुप्तस्य महाबलस्य
 सिंहस्य पक्ष्माणि मुखालुनासि ।
 पदा समाहत्य पलायमानः
 कुट्टं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ॥ ६
 महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं
 जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
 प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि
 यः कुट्टमायोत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७
 कृष्णोरगौ तीक्ष्णमुखौ द्विजिह्वौ
 मत्तः पदा क्रामसि पुच्छदेशे ।
 यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां
 जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८
 यथा च वेणुः कदली नलो वा
 फलन्त्यभावाय न भूतयेऽऽत्मनः ।
 तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणा-
 मादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९
 जयद्रथ उवाच ।
 जानामि कृष्णे विदितं ममैत-
 द्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः ।
 न त्वेवमेतेन विभीषणेन
 शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाऽद्य ॥ १०
 वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे
 कुलेषु सर्वेऽनवमेषु जाताः ।

उपत्यकामदिसमीपभूमिम् । दण्डी दण्डमात्रायुधो यूथात्समूहा-
 दपसेधसि अपकर्षसि ॥ ५ ॥ बाल्यात् मौढ्यात् पक्ष्माणि
 मुखोपरिस्थकेशान् । पदा समाहत्य लुनासि छिनत्सि ॥ ६ ॥
 वेण्वादयः फलिता एव नश्यन्ति । कर्कटी च परिणतगर्भा नश्य-
 तीति लोकप्रसिद्धम् ॥ ७ ॥ विभीषणेन भयप्रदर्शनेन ॥ १० ॥
 सप्तदश अष्टौ कर्माणि नवशक्त्यादयश्च नित्यं सन्ति येषु तानि
 सप्तदशानि । नित्ययोगे मल्यर्थोयोर्शआद्यच् । अनवमेषु अनी-
 चेषु । षड्गुणाः शौर्यतेजोवृत्तिदाक्षिण्यदानैश्वर्याणि ॥ ११ ॥

षड्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीना-
 न्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ॥ ११
 सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा
 न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ।
 आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती
 सौवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२
 द्रौपद्युवाच ।
 महाबला किंत्विह दुर्बलेव
 सौवीरराजस्य मताऽहमस्मि ।
 नाहं प्रमाथादिह संप्रतीता
 सौवीरराजं कृपणं वदेयम् ॥ १३
 यस्या हि कृष्णौ पदवीं चरेतां
 समास्थितावेकरथे समेतौ ।
 इन्द्रोऽपि तां नापहरेत्कथंचि-
 न्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोऽन्यः ॥ १४
 यथा किरीटी परवीरघाती
 निम्नत्रथस्थो द्विषतां मनांसि ।
 मदन्तरे त्वद्धजिनीं प्रवेष्टा
 कक्षं दहन्नग्निरिवोष्णगेषु ॥ १५
 जनार्दनः सान्धकवृष्णिवीरो
 महेष्वासाः केकयाश्चापि सर्वे ।
 एते हि सर्वे मम राजपुत्राः
 ग्रहृष्टरूपाः पदवीं चरेयुः ॥ १६
 मौर्वीविसृष्टाः स्तनयितुघोषा
 गाण्डीवमुक्तास्त्वतिवेगवन्तः ।
 हस्तं समाहत्य धनंजयस्य
 भीमाः शब्दं घोरतरं नदन्ति ॥ १७

शक्याः निवारितुमिति शेषः । पुनरिति पाण्डवपराजयान-
 न्तरम् । त्वं मत्प्रसादं आशंस प्रार्थय ॥ १२ ॥ प्रमाथात्
 निग्रहात् । प्रतीता प्रख्याता । सभायां वज्रराशिप्रदानेन भग-
 वदनुग्रहीतत्वात् । महाबलाः किंत्विह दुर्बला वा सौवीरराजस्य
 सुताहमस्मि । साहं प्रमादादिह संप्रतीतेति ध. पाठः ॥ १३ ॥
 कृष्णौ वासुदेवार्जुनौ ॥ १४ ॥ मदन्तरे मन्निमित्तम् । प्रवेष्टा
 प्रकर्षेण वेष्टयिष्यति । उष्णगेषु निदाघेषु ॥ १५ ॥ गाण्डीव-
 मुक्ताः शरा इति शेषः ॥ १७ ॥

गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघान्
 पतङ्गसङ्घानिव शीघ्रवेगान् ।
 यदा द्रष्टास्यर्जुनं वीर्यशालिनं
 तदा स्वबुद्धिं प्रतिनिन्दितासि ॥ १८
 सशङ्खघोषः सतलत्रघोषो
 गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्रहंश्च ।
 यदा शरानर्पयिता तवोरसि
 तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥ १९
 गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं
 माद्रीपुत्रौ संपतन्तौ दिशश्च ।
 अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ
 दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥ २०
 यथा वाऽहं नातिचरे कथंचि-
 त्पतीन्महार्हान्मनसाऽपि जातु ।
 तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां
 द्रष्टास्मि पार्थैः परिकृष्यमाणम् ॥ २१
 न संभ्रमं गन्तुमहं हि शक्ये
 त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा ।
 समागताऽहं हि कुरुप्रवीरैः
 पुनर्वनं काम्यकमागताऽस्मि ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 'इत्येवमुक्तस्तु स सिन्धुनाथ-
 स्तां द्रौपदीमाह विशालनेत्राम् ।
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

आरुह्यतामाशु रथं मदीयं
 मा त्वां बलाद्रौपदि कर्षयेहम् ॥' २३
 सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा
 जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती ।
 प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता
 धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा ॥ २४
 जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे
 जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा ।
 तया समाक्षिप्ततनुः स पापः
 पपात शाखीव निकृत्तमूलः ॥ २५
 प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
 मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
 सा मृष्यमाणा रथमारुरोह
 धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २६
 धौम्य उवाच ।
 नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
 धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ २७
 क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं त्वं प्राप्स्यसि न संशयः ।
 आसाद्य पाण्डवान्भीरान्धर्मराजपुरोगमान् ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा द्विषमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
 अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २९

सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

मृगयागतैः पाण्डवैर्दुर्निमित्तदर्शनाद्विषदाशङ्कया सत्वरं स्वाश्रमाभिगमनम् ॥ १ ॥ तदा दास्या द्रौपदीवृत्तान्तावग-
 मेन जयद्रथपथानुगतैस्तदवलोकनेन कोपात्समुत्क्रोशनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो दिशः संपरिवृत्य पार्था
 मृगान्वराहान्महिषांश्च हत्वा ।
 धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां
 पृथक्करन्तः सहिता बभूवुः ॥ १

अभविष्यत् भविष्यतीत्यर्थे व्यत्ययेन लङ् ॥ १९ ॥ एकोन-
 सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

ततो मृगव्यालजनानुकीर्णं
 महावनं तद्विहगोपघुष्टम् ।
 भ्रातृश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः
 श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २

मृगव्यालगणानुकीर्णं इति ज्ञ. पाठः ॥ २ ॥

आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य
 मृगा द्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति ।
 आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो
 महाभयं शत्रुभिर्वाञ्जमानम् ॥ ३
 क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो
 मनो हि मे दूयति दह्यते च ।
 बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्यु-
 रुद्धयते प्राणपतिः शरीरे ॥ ४
 सरः सुपर्णेन हतोरगेन्द्र-
 मराजकं राष्ट्रमिवेह शान्तम् ।
 एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं
 शौण्डैर्यथा पीतसुरश्च कुम्भः ॥ ५
 ते सैन्धवैरग्न्यनिलोग्रवेगै-
 र्महाजवैर्वाजिभिरुद्यमानाः ।
 युक्तैर्बृहद्भिः सुरथैर्नृवीरा-
 स्तदाश्रमायाभिमुखा बभूवुः ॥ ६
 तेषां तु गोमायुरनल्पघोषो
 निवर्ततां वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
 प्रव्याहरत्तत्रविमृश्य राजा
 प्रोवाच भीमं च धनंजयं च ॥ ७
 यथा वदत्येष विहीनयोनिः
 सालावृको वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
 सुव्यक्तमस्मानवमत्य पापैः
 कृतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥ ८
 एत्याथ ते तद्वनमाविशन्तो
 महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा ।
 बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं
 धात्रेयिकां प्रेष्यवधूं प्रियायाः ॥ ९
 तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिमृत्य
 रथादवप्लुत्य ततोऽभ्यधावत् ।
 प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र
 धात्रेयिकामार्ततरस्तदानीम् ॥ १०

किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां
 किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम् ।
 कच्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः
 प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ।
 'गतेष्वरण्यं हि सुतेषु पाण्डोः
 कच्चित्परैर्नापकृतं वनेऽस्मिन् ॥ ११
 पर्याकुला साधु समीक्ष्य सूत-
 मभ्यापतन्तं द्रुतमिन्द्रसेनम् ।
 उरो घ्नती कष्टतरं तदानी-
 मुच्चैः प्रचुक्रोश हतेति देवी ॥' १२
 इन्द्रसेन उवाच ।
 अनिन्द्यरूपा तु विशालनेत्रा
 शरीरतुल्या कुरुपुङ्गवानाम् ।
 'केनात्मनाशाय यदापनीता
 छिद्रं समासाद्य नरेन्द्रपत्नी ॥' १३
 यद्येव देवीं पृथिवीं प्रविष्टा
 दिवं प्रपन्नाऽप्यथवा समुद्रम् ।
 तस्या गमिष्यन्ति पदे हि पार्था-
 स्तथा हि संतप्यति धर्मराजः ॥ १४
 को हीदृशानामरिमर्दनानां
 क्लेशक्षमाणामपराजितानाम् ।
 प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षे-
 दनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः ॥ १५
 न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य
 बहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम् ।
 कस्याद्य कायं प्रतिभिद्य घोरा
 महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः शराग्याः ॥ १६
 मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि
 यथाऽद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति ।
 निहत्य सर्वान्द्रिषतः समग्रा-
 न्पार्थाः समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या ॥ १७

महावने शत्रुभिर्वाञ्जमानं इति झ. पाठः ॥ ३ ॥ समा-
 च्छाद्य मोहयित्वा । समन्युः दैन्यसहितः । प्राणानां आध्या-
 त्मिकानामिन्द्रियाणां पतिर्मुख्यः प्राणः ॥ ४ ॥ सैन्धवैः
 वन० ५४

सिन्धुदेशजैर्वाजिभिरश्वैः । सुरथैः शोभनरथैः ॥ ६ ॥ प्रेष्य-
 वधूं दासीम् ॥ ९ ॥

अथाब्रवीच्चारुमुखं प्रमृज्य
धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ।
जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य
पञ्चेन्द्रकल्पान्परिभूय कृष्णा ॥ १८
तिष्ठन्ति वर्त्मानि नवान्यमूनि
वृक्षाश्च न म्लान्ति तथैव भग्नाः ।
आवर्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं
न दूरयातैव हि राजपुत्री ॥ १९
सन्नह्यध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चारुणि च दंशनानि ।
गृहीत चापानि महाधनानि
शरांश्च शीघ्रं पदवीं व्रजध्वम् ॥ २०
पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता
प्रमूढचित्ता वदनेन शुष्यता ।
ददाति कस्मैचिदनर्हते तनुं
वराज्यपूर्णामिव भस्मानि स्रुचम् ॥ २१
पुरा तुषाग्राविव हूयते हविः
पुरा श्मशाने स्रगिवापविद्धयते ।
पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिह्यते
शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते ॥ २२
'पुरा हि पार्थाश्च द्रुतौ च कापिली
प्रसिच्यते क्षीरधारा यतध्वम् ।'
महत्परण्ये मृगयां चरित्वा
पुरा सगालो नलिनीं विगाहते ॥ २३
'पुरा हि मन्त्राहुतिपूजितायां
हुताग्निवेद्यां बलिभुङ्क्षिलीयते ।
श्रुतिं च सम्यक्प्रसृतां महाध्वरे
ग्राम्यो जनो यद्वदसौ न नाशयेत् ॥' २४
मा वः प्रियायाः सुनसं सुलोचनं
चन्द्रप्रभाच्छं वदनं प्रसन्नम् ।
स्पृश्याच्छुभं कश्चिदकृत्यकारी
श्वा वै पुरोडाशमिवाध्वरस्थम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

एतानि वर्त्मान्यनुयात शीघ्रं
मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाद्वै ॥ २६
'शीघ्रं प्रधावध्वमितो नरेन्द्रा
यावन्न दूरं व्रजतीति पापः ।
प्रत्याहरध्वं द्विषतां सकाशा-
लक्ष्मीमिव स्वां दयितां नृसिंहाः ॥' २७
युधिष्ठिर उवाच ।
भद्रे प्रतिक्राम नियच्छ वाचं
माऽस्मत्सकाशे परुषाण्यवोचः ।
राजानो वा यदि वा राजपुत्रा
बलेन मत्ताः पञ्चतां प्राप्नुवन्ति ॥ २८
वैशंपायन उवाच ।
एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं
तान्येव वर्त्मान्यनुवर्तमानाः ।
मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छ्वसन्तो
ज्यां विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः ॥ २९
ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणु-
मुद्धूतं वै वाजिसुरप्रणुन्नम् ।
पदातीनां मध्यगतं च धौम्यं
विक्रोशन्तं भीम पार्थेत्यभीक्ष्णम् ॥ ३०
ते सान्त्व्य धौम्यं परिदीनसत्त्वाः
सुखं भवानेत्विति राजपुत्राः ।
श्येना यथैवामिषसंप्रयुक्ता
जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन् ॥ ३१
तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां
संरब्धानां धर्षणाद्याज्ञसेन्याः ।
क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथं च
दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च ॥ ३२
प्रचुक्रुशुश्चाप्यथ सिन्धुराजं
वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
यमौ च राजा च महाधनुर्धरा-
स्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥ ३३

पुरा यावदवर्हते तनुं न ददाति तावच्छीघ्रमनुयातेत्युत्तरेण
संबन्धः ॥ २१ ॥ प्रतिक्राम दूरे भव । परुषाणि अनर्हते

तनुं ददातीत्यादीनि ॥ २८ ॥ धर्षणात् पराभवात् ॥ ३२ ॥
सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

द्रौपद्या जयद्रथं प्रति तत्तल्लक्षणप्रदर्शनपूर्वकं युधिष्ठिरादिनिर्देशः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।

भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १

तेषां ध्वजाग्राण्यभिवीक्ष्य राजा

स्वयं दुरात्मा कुरुपुङ्गवानाम् ।

जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच

रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २

आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो

मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते ।

सा जानती ख्यापय नः सुकेशि

परंपरं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३

द्रौपद्युवाच ।

किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरै-

रनायुष्यं कर्म कृत्वाऽतिघोरम् ।

एते वीराः पतयो मे समेता

न वः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ॥ ४

आख्यातव्यं त्वेव सर्वं मुमूर्षो-

र्मया तुभ्यं पृष्ट्या धर्म एषः ।

न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा

संपश्यन्त्याः सानुजं धर्मराजम् ॥ ५

यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गौ

नन्दोपनन्दौ मधुरौ सुयुक्तौ ।

एनं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं

सदा जनाः कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६

य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः

प्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः ।

एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति

युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥ ७

अप्येष शत्रोः शरणागतस्य

दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः ।

परैह्येनं मूढ जवेन भूतये

त्वमात्मनः प्राञ्जलिन्यस्तशस्त्रः ॥ ८

अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं

महाश्रुजं सालमिव प्रवृद्धम् ।

संदष्टौष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं

वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ॥ ९

आजानेया बलिनः साधुदान्ता

महाबलाः शूरमुदावहन्ति ।

एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि

भीमेति शब्दोऽस्य ततः पृथिव्याम् ॥ १०

नास्यापराद्धाः शेषमवाप्नुवन्ति

नायं वैरं विस्मरते कदाचित् ।

वैरस्यान्तं संविधायोपयाति

पश्चाच्छान्तिं न च तत्तप्यतीव ॥ ११

धनुर्धराग्र्यो धृतिमान्यशस्त्री

जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः ।

भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य

धनंजयो नाम पतिर्ममैषः ॥ १२

यो वै न कामान्न भयान्न लोभा-

त्यजेद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् ।

स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः

कुन्तीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी ॥ १३

यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो

भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ।

बन्धुप्रियः शस्त्रभृतां वरिष्ठो

महाहवेष्वाप्रतिवार्यवीर्यः ॥ १४

यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां

यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ।

प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै

स एष वीरो नकुलः पतिर्मे ॥ १५

अनायुष्यमायुर्नाशकम् ॥ ४ ॥ परैहि शरणं गच्छ । एनं धर्मराजम् ॥ ८ ॥ आजानेया अश्वविशेषाः ॥ १० ॥ अप-

राद्धाः अपराधवन्तः ॥ ११ ॥

यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो
 महांश्च धीमान्सहदेवोऽद्वितीयः ।
 यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व
 शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु सङ्ख्ये ॥ १६
 शूरो कृतास्त्रो मतिमान्मनस्वी
 प्रियंकरो धर्मसुतस्य राज्ञः ।
 हुताशचन्द्रार्कसमानतेजा
 जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च ॥ १७
 बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
 वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ।
 स एष शूरो नित्यममर्षणश्च
 धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे ॥ १८
 त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्भव्यवाहं
 न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मबाह्यम् ।

सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे रतश्च
 कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः ॥ १९
 विशीर्यन्तीं नावमिवार्णवान्ते
 रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ।
 सेनां तवेमां हतसर्वयोधां
 विश्वोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः ॥ २०
 इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा
 यांस्त्वं मोहादवमत्य प्रवृत्तः ।
 यद्येतेभ्यो मुच्यसे रिष्टदेहः
 पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीवितं च ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पा-
 स्त्यक्त्वा त्रस्तान्प्राञ्जलींस्तान्पदातीन् ।
 यथाऽनीकं शरवर्षान्धकारं
 चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतस्ते निगृह्य ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

युधिष्ठिरादीनां जयद्रथादिभिरायोधनम् ॥ १ ॥ जयद्रथेन भीमादिभिः स्वसहायानां निधने द्रौपदीविमोचनपूर्वकं पलायनम् ॥ २ ॥ भीमार्जुनाभ्यां परुषोक्तिपूर्वकं तदनुधावनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 संतिष्ठध्वं प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।
 इति स सैन्धवो राजा चोदयामास तान्नृपान् १
 ततो घोरतमः शब्दो रणे समभवत्तदा ।
 भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधिष्ठिरान् ॥ २
 शिबिसिंधुत्रिगर्तानां विषादश्चाप्यजायत ।
 तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ॥ ३
 हेमबिन्दुं महोत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
 प्रगृह्याभ्यद्रवद्भीमः सैन्धवं कालचोदितम् ॥ ४
 तदन्तरमथावृत्य कोटिकाश्योऽभ्यहारयत् ।
 महता रथवंशेन परिवार्य वृकोदरम् ॥ ५
 शक्तितोमरनाराचैर्वीरबाहुप्रचोदितैः ।

कीर्यमाणोपि बहुभिर्न स भीमोऽभ्यकम्पत ॥ ६
 गजं तु सगजारोहं पदार्तींश्च चतुर्दश ।
 जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७
 पार्थः पञ्चशताञ्ज्शूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
 परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ॥ ८
 राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
 निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९
 ददृशे नकुलस्तत्र रथात्प्रस्कन्ध खड्गधृत् ।
 शिरांसि पादरक्षाणां बीजवत्प्रवपन्मुहुः ॥ १०
 सहदेवस्तु संयाय रथेन गजयोधिनः ।
 पातयामास नाराचैर्दुर्मेभ्य इव बर्हिणः ॥ ११
 ततस्त्रिगर्तः सधनुरवतीर्य महारथात् ।

मूढसत्त्व मूढबुद्धे । शतक्रतोर्वा शतक्रतोर्वि ॥ १६ ॥
 एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

अन्तरं अभ्यहारयत् भीमजयद्रथयोर्मध्ये प्रवेशेन व्यवधानं कृतवान् । रथवंशेन रथवर्गेण ॥ ५ ॥

गदया चतुरो बाहान्नाज्ञस्तस्य तदाऽवधीत् ॥ १२
 तमथाभ्यागतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।
 अर्धचन्द्रेण बाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३
 स भिन्नहृदयो वीरो वक्राच्छोणितमुद्रमन् ।
 पपाताभिमुखं प्राप्तश्छिन्नमूल इव दुमः ॥ १४
 इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात्प्रस्कन्द्य धर्मराट् ।
 हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५
 नकुलं त्वभिसंवार्य क्षेमंकरमहामुखौ ।
 उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैर्वर्षताम् ॥ १६
 तौ शरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ ।
 एकैकेन विपाठेन जघ्ने माद्रवतीसुतः ॥ १७
 त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ गजधूर्गतः ।
 रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८
 नकुलस्त्वपभीस्तस्माद्रथाचर्मसिपाणिमान् ।
 उद्धाम्य स्थानमास्थाय तस्यौ गिरिवाचलः ॥ १९
 सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।
 प्रेषयामास सक्रोधमत्युच्छ्रितकरं ततः ॥ २०
 नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ।
 सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत ॥ २१
 स विनद्य महानादं गजः किङ्किणिभूषणः ।
 पतन्नवाक्शिरा भूमौ हस्त्यारोहमपोथयत् ॥ २२
 स तत्कर्म महत्कृत्वा शरो माद्रवतीसुतः ।
 भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महारथः ॥ २३
 भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकाश्यस्य संगरे ।
 सूतस्य नुदतो बाहान्क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४
 न बुबोध हतं सूतं स राजा बाहुशालिना ।
 तस्याश्वा व्यद्रवन्सङ्क्षेपे हतसूतास्ततस्ततः ॥ २५
 विरथं हतसूतं तं भीमः प्रहरतांवरः ।
 जघान तलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६
 द्वादशानां तु सर्वेषां सौवीराणां धनंजयः ।
 चकर्त निशितैर्भल्लैर्धनूंषि च शिरांसि च ॥ २७
 शिवीनिक्ष्वाकुमुख्यांश्च त्रिगर्तान्सैन्धवानपि ।
 जघानातिरथः सङ्क्षेपे बाणगोचरमागतान् ॥ २८

क्षेमंकरसुमालवौ इति क. पाठः । क्षेमंकरमहामलौ इति थ.
 थ. पाठः ॥ १६ ॥ सविषाणं भुजं सदन्तं शुण्डादण्डम् । मूले

सूदिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सव्यसाचिना ।
 सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ॥ २९
 प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ।
 शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३०
 श्वगृध्रकङ्काकोलभासगोमायुवायसाः ।
 अतृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥ ३१
 'एवं तीक्ष्णशरज्वालैर्गण्डीवानिलचोदितैः ।
 सेनेन्धनं ददाहाशु सरोषः पार्थपावकः ॥ ३२
 चक्राणां पतितानां च युगानां च महीपते ।
 तूणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथैः सह ॥ ३३
 ईषाणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां तथैव च ।
 अक्षाणामथ योक्ताणां प्रतोदानां च राशयः ॥ ३४
 शिरसां पतितानां च कुण्डलोष्णीषधारिणाम् ।
 भुजानां मकुटानां च हाराणामङ्गदैः सह ॥ ३५
 छत्राणां व्यजनानां च चर्मणां वर्मणां तथा ।
 छिन्नानां कार्मुकाणां च पट्टसानां तथैव च ॥ ३६
 शक्तीनामथ खड्गानां दण्डानां सह तोमरैः ।
 राशयश्चात्र दृश्यन्ते तत्रतत्र विशांपते ॥ ३७
 पतितैश्चैव मातङ्गैः सयोधैः पर्वतोपमैः ।
 हयैर्द्विधाकृतैः सार्धं सादिभिः सायुधैस्तथा ॥ ३८
 विप्रविद्धै रथैश्चैव निहतैश्च पदातिभिः ।
 अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ ३९
 हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
 विमुच्य कृष्णां संत्रस्तः पलायनपरोऽभवत् ॥ ४०
 स तस्मिन्संकुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य ताम् ।
 प्राणप्रेप्सुरुपाधावद्वनं तत्र नराधमः ॥ ४१
 द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
 माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ४२
 ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ।
 आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः ॥ ४३
 सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् ।
 वारयामास निम्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ४४

गण्डप्रदेशे ॥ २९ ॥ तलयुक्तेन मुष्टियुक्तेन ॥ २६ ॥

अर्जुन उवाच ।

यस्यापचारात्प्राप्तोऽयमस्मान्केशो दुरासदः ।
तमस्मिन्समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ४५
'मूढं नैकृतिकं दुष्टं द्रौपद्याः केशकारिणम् ।'
तमेवान्विष भद्रं ते किं ते योधैर्निपातितैः ।
अनामिषमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥ ४६
वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेत्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ४७
हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विद्रुता दिशः ।
गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्ततु भवानितः ॥ ४८
यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।
प्राप्याश्रमपदं राजन्द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥ ४९
न हि मे मोक्ष्यते जीवन्मूढः सैन्धवको नृपः ।
पातालतलसंस्थोपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ५०
युधिष्ठिर उवाच ।

न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्माऽपि स सैन्धवः ।
दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ५१
वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया ।
कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ५२
कर्तव्यं चेत्प्रियं मह्यं वध्यः स पुरुषाधमः ।
सैन्धवापशदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ५३
भार्याभिहर्ता वैरी यो यश्च राज्यहरो रिपुः ।
याचमानोऽपि संग्रामे न मोक्तव्यः कथंचन ॥ ५४
इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः ।
राजा निववृते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ५५
स प्रविश्याश्रमपदमपविद्वृसीकटम् ।

मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ५६
द्रौपदीमनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समाहितैः ।
समेयाय महाप्राज्ञः सभार्यो भ्रातृमध्यगः ॥ ५७
ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनरप्यागतं नृपम् ।
जित्वा तान्सिन्धुसौवीरान्द्रौपदीं चाहतां पुनः ५८
स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ।
प्रविवेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भामिनी ॥ ५९
भीमसेनार्जुनौ चापि श्रुत्वा क्रोशगतं रिपुम् ।
स्वयमश्वांस्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ६०
इदमत्यद्भुतं चात्र चकारातिरथोऽर्जुनः ।
क्रोशमात्रगतानश्चान्सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ६१
स हि दिव्यास्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसंभ्रमः ।
अकरोदुष्करं कर्म शरैस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ६२
ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनंजयौ ।
हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ६३
सैन्धवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाऽश्वान्स्वान्सुदुःखितः ।
'रथात्प्रस्कन्द्य पश्यां वै पलायनपरोऽभवत् ॥' ६४
दृष्ट्वा विक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनंजयम् ।
पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवधेन वै वनम् ॥ ६५
सैन्धवं त्वभिसंप्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ।
अनुयाय महाबाहुः फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६६
अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ।
राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ॥ ६७
कथं ह्यनुचरान्हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ।
इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत ॥ ६८
तिष्ठतिष्ठेति तं भीमः सहसाऽभ्यद्रवद्वली ।
मा वधीरिति पार्थस्तं दयावान्प्रत्यभाषत ॥ ६९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

समाप्तं च द्रौपदीहरणपर्व ॥ १६ ॥

(अथ जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥ १७ ॥)

त्रिससत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

भीमेन केशग्रहणेन निपातितस्य जयद्रथस्य मूर्ध्नि पादग्रहारपूर्वकं क्षुरग्रेण पञ्चचूडीनिर्माणम् ॥ १ ॥ भीमेन बन्धन-
पूर्वकमानीतस्य तस्य युधिष्ठिरेण मोचनम् ॥ २ ॥ जयद्रथेन तपःप्रसादितान्महादेवादर्जुनवर्जमेकस्मिन्दिने पाण्डवजयरूप-
वराऽऽदानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातराबुधतायुधौ ।
प्राधावत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेषुः सुदुःखितः ॥ १
'लताभिः संवृते कक्षे किरीटं रत्नभास्वरम् ।
अपविध्य प्रधावन्तं निलीयन्तं वनान्तरे ॥ २
भीमसेनस्तु तं कक्षे लीयमानं भयाकुलम् ।
मार्गमाणोऽवतीर्याशु रथाद्रत्नविभूषितात् ।'
अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षे ह्यमर्षणः ॥ ३
समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेष महीतले ।
गले गृहीत्वा राजानं पातयामास चैव ह ॥ ४
पुनः स जीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः ।
पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥ ५
तस्य जानू ददौ भीमो जम्भे चैनमरत्निना ।
स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ६
सरोषं भीमसेनं तु वारयामास फल्गुनः ।
दुःशलायाः कृते राजा यत्त्वामाहेति कौरव ॥ ७
भीम उवाच ।
नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
कृष्णायास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः ॥ ८
किन्तु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान्प्रबाधसे ॥ ९
एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
अर्धचन्द्रेण बाणेन किञ्चिद्ब्रुवतस्तदा ॥ १०
विकल्पयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः ।
जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ ११
दासोऽसीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ।
एवं चेज्जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ १२

घृणी दयावान् । बालिशया खल्पया । बाधसे शत्रुं हन्तुं न
ददासि ॥ ९ ॥ सटाः जटाः केशसंनिवेशे मध्ये मध्ये पञ्चसु

एवमस्तिवति तं राजा कृच्छ्रमाणो जयद्रथः ।
प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् ॥ १३
तत एनं विचेष्टन्तं बद्धा पार्थो वृकोदरः ।
रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुकुण्ठितम् ॥ १४
ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा ।
अग्न्यमाश्रममध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥ १५
दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् ।
तं राजा प्राहसदृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १६
राजानं चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्यै कथयेति वै ।
दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १७
तमुवाच च ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणा यदि ते वयम् ॥ १८
द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् ।
दासोऽयं मुच्यतां राजस्त्वया पञ्चशिखः कृतः १९
'एवमुक्तः स भीमस्तु भ्रात्रा चैव च कृष्णया ।
मुमोच तं महापापं जयद्रथमचेतनम् ॥' २०
स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।
ववन्दे विह्वलो राजा तांश्च बृद्धान्मुनींस्तदा ॥ २१
तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना ॥ २२
अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्ष्णीः पुनः क्वचित् ।
स्त्रीकामुक धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षत्रसहायवान् ॥ २३
एवंविधं हि कः कुर्याच्चदन्यः पुरुषाधमः ।
'कर्म धर्मविरुद्धं वै लोकदुष्टं च दुर्मते ॥' २४
गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ।
संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ॥ २५
धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृथाः ।

स्थानेषु अर्धचन्द्रेण बाणेन क्षौरवद्वापयामासेत्यर्थः ॥ १० ॥
विकल्पयित्वा राजानमिति श्रु. पाठः ॥ ११ ॥

साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ॥ २६
 एवमुक्तस्तु सत्रीडं तूष्णीं किञ्चिदवाञ्मुखः ।
 जगाम राजा दुःखार्तो गङ्गाद्वाराय भारत ॥ २७
 स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
 तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥ २८
 बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः ।
 वरं चासौ ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु ॥ २९
 समस्तान्सरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् ।
 इति राजाऽब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ ३०
 अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि ।
 ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम् ॥ ३१
 बदर्यां तप्ततपसं नारायणसहायकम् ।
 अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम् ॥ ३२
 मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् ।
 अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीन्स महाशरान् ॥ ३३
 देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः सुरगुरुः प्रभुः ।
 प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान् ॥ ३४
 युगान्तकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् ।
 सपर्वतार्णवद्वीपं सशैलवनकाननम् ।
 निर्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचारिणः ॥ ३५
 अथान्तरिक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधराः ।
 घोरस्वरा विनदिनस्तटिन्मालावलम्बिनः ।
 समुत्तिष्ठन्दिशः सर्वा विवर्षन्तः समन्ततः ॥ ३६
 ततोऽग्निं शमयामासुः संवर्ताग्निनियामकाः ।
 अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य सर्वशः ॥ ३७
 एकार्णवे तदा तस्मिन्नुपशान्तचराचरे ।
 नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ।
 चतुर्युगसहस्रान्ते सलिलेनाप्लुता मही ॥ ३८
 ततो नारायणाख्यस्तु सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

बलि उपहारम् ॥ २९ ॥ महाबाहुं देवैरपि दुरासदम् इति ध.
 पाठः ॥ ३१ ॥ शृणाति हिनस्तीति शरमस्त्रम् ॥ ३३ ॥
 नारायणसहायस्याजेयत्वं वक्तुं नारायणमाहात्म्यमेवाह देवदेव
 इत्यादिना ॥ ३४ ॥ कालाग्निरूपो नारायणो निर्दहते ॥ ३५ ॥
 विनदिनः गर्जन्तः । समुत्तिष्ठन् समुदतिष्ठन् । उत्तिष्ठन्तीत्यर्थः
 ॥ ३६ ॥ शमयामासुः पयोधरा इति प्रपूर्वेणान्वयः । अक्ष-
 मात्रैः रथाक्षमात्राभिः स्थूलाभिः । सामान्ये नपुंसकम् ॥ ३७ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वमुकामस्त्वतीन्द्रियः ॥ ३९
 फणासहस्रविकटं शेषं पर्यङ्कभोगिनम् ।
 सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युतिम् ।
 कुन्देन्दुहारगोक्षीरमृणालकुमुदप्रभम् ॥ ४०
 तत्रासौ भगवान्देवः स्वपञ्चलनिधौ तदा ।
 नैशेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः ॥ ४१
 सत्वोद्रेकात्मबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत् ।
 इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४२
 आपो नारास्तत्तनव इत्यपां नाम शुश्रुमः ।
 अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः ॥ ४३
 प्रधानसमकालं तु प्रजाहेतोः सनातनः ।
 ध्यातमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ॥ ४४
 ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतः ।
 तत्रोपविष्टः सहसा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ४५
 शून्यं दृष्ट्वा जगत्कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् ।
 ततो मरीचिप्रमुखान्महर्षीन्सृजन्नव ॥ ४६
 तेऽसृजन्सर्वभूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।
 यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ॥ ४७
 सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः ।
 रौद्री भावेन शमयेत्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ ४८
 न श्रुतं ते सिन्धुपते विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
 कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ४९
 जलेन समनुप्राप्ते सर्वतः पृथिवीतले ।
 तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाशे प्रभुश्चरन् ॥ ५०
 निशायामिव खद्योतः प्रादृष्टकाले समन्ततः ।
 प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाऽभवत् ॥ ५१
 जले निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्तुं मनसेच्छति ।
 किन्तु रूपमहं कृत्वा सलिलादुद्धरे महीम् ॥ ५२
 एवं संचिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।

अध्यतिष्ठदिति शेषः ॥ ४० ॥ नारायणपदं निर्वक्ति आप
 इति । नराज्ञाता नाराः तत्तनवः नारायणस्यैव तनवः नाराः
 आपः अयनं निवासस्थानं यस्य ॥ ४३ ॥ तस्मिन् पद्मे पिता-
 मह उपविष्ट इति कमभङ्गेन योज्यम् ॥ ४५ ॥ त्रसानि जं-
 गमानि ॥ ४७ ॥ हे सिन्धुपते । ते तव श्रुतं श्रवणं नास्ति ।
 यतो विष्णोरद्भुतकर्मणः कथ्यमानानि कर्माणि न वेत्सीति शेषः
 ॥ ४९ ॥

जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ॥ ५३
 कृत्वा वराहवपुषं वाङ्मयं वेदसंमितम् ।
 दशयोजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनम् ॥ ५४
 महापर्वतवर्ष्माभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् ।
 महामेघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसन्निभम् ॥ ५५
 भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः संप्राविशत्प्रभुः ।
 दंष्ट्रेणैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविशन्महीम् ॥ ५६
 पुनरेव महाबाहुरपूर्वा तनुमाश्रितः ।
 नरस्य कृत्वाऽर्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः ॥ ५७
 दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ।
 दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः ॥ ५८
 दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात्संरक्तलोचनः ।
 शूलोद्यतकरः स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ ५९
 मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ्रचयसन्निभः ।
 देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् ॥ ६०
 समुत्पत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगेन्द्रेण बलीयसा ।
 नारसिंहेन वपुषा दारितः करजैर्भृशम् ॥ ६१
 एवं निहत्य भगवान्दैत्येन्द्रं रिपुघातिनम् ।
 भूयोऽन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रभुर्लोकहिताय च ।
 कश्यपस्यात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः ॥ ६२
 पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रसूता भर्गमुत्तमम् ॥ ६३
 दुर्दिनाम्भोदसदृशो दीप्ताक्षो वामनाकृतिः ।
 दण्डी कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसि भूषितः ।
 जटी यज्ञोपवीती च भगवान्बालरूपधृक् ॥ ६४
 यज्ञवाटं गतः श्रीमान्दानवेन्द्रस्य वै तदा ।
 बृहस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनो मखे ॥ ६५
 तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ।
 प्रीतोऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्वं किं ददानि ते ॥ ६६
 एवमुक्तस्तु बलिना वामनः प्रत्युवाच ह ॥ ६७

जलक्रीडायामभिरुचितं प्रीतिर्यस्य ॥ ५३ ॥ वराहवपुषमात्मानमिति शेषः । वाङ्मयं चतुर्वेदमयम् । वेदसंमितं वेदप्रमित-यज्ञरूपम् ॥ ५४ ॥ वर्ष्म शरीरम् ॥ ५५ ॥ दंष्ट्रेण दंष्ट्रया न्यविशत् न्यवेशयत् ॥ ५६ ॥ गर्भे धारितः गर्भधारितः ॥ ६२ ॥ दुर्दिनं प्रावृत्तिदिनं तत्र भवोऽम्भोदः कृष्णमेघस्तत्सदृशः । श्रीवत्सेनोरसि भूषित इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ वाटं स्थानम् । बलिनो बलेः । अग्रसिकारान्त इन्नन्तश्च शब्दो दृश्यते ॥ ६५ ॥

स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
 मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ॥ ६८
 बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे ।
 ततो दिव्याद्भुततमं रूपं विक्रमतो हरेः ॥ ६९
 विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु स मेदिनीम् ।
 ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ॥ ७०
 एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः ।
 तेन देवाः प्रादुरासन्वैष्णवं चोच्यते जगत् ॥ ७१
 असतां निग्रहायार्थं धर्मसंरक्षणाय च ।
 अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ।
 स एवं भगवान्विष्णुः कृष्णेति परिकीर्त्यते ॥ ७२
 अनाद्यन्तमजं देवं प्रभुं लोकनमस्कृतम् ।
 यं देवं विदुषो गान्ति तस्य कर्माणि सैन्धव ॥ ७३
 यमाहुरजितं कृष्णं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 श्रीवत्सधारिणं देवं पीतकौशेयवाससम् ॥ ७४
 प्रधानं सोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ७५
 सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुलविक्रमः ।
 समानस्यन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ॥ ७६
 न शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः ।
 कः पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थ विजेष्यति ॥ ७७
 तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बलम् ।
 चतुरः पाण्डवात्राजन्दिनैकं जेष्यसे रिपून् ॥ ७८
 'तस्मात्त्वं पार्थरहितान्पाण्डवान्वारयिष्यसि ।
 एतद्वि पुरुषव्याघ्र मया दत्तो वरस्तव ॥' ७९
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ।
 उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दनः ॥ ८०
 वामनैर्विकटैः कुञ्जैरुग्रश्रवणदर्शनैः ।
 वृतः पारिषदैर्धोरैर्नानाग्रहरणोद्यतैः ॥ ८१

दिव्यं च तद्भुततमं च रूपं बभूवेति शेषः ॥ ६९ ॥ अवतीर्णोऽवतरणं कुर्वन्नजायत आविर्भूतः । यदुक्षये यद्गतां गृहे ॥ ७२ ॥ तस्य कर्माणि विदुषो विद्वांसः गान्ति गायन्ति ॥ ७३ ॥ सोऽर्जुनः अस्त्रविदुषां प्रधानं श्रेष्ठः यं अजितमाहुस्तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ७५ ॥ तेन कृष्णसहायत्वेन हेतुन । भावः पूज्यतमः । भावः पूज्यतमे लोके इत्यनेकार्थः ॥ ७७ ॥ दिनैकमेकदिनमेव न सर्वदा ॥ ७८ ॥

त्र्यम्बको राजशार्दूल भगनेत्रनिपातनः ।
उमासहायो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥

८२

एवमुक्तस्तु नृपतिः स्वमेव भवनं ययौ ।
पाण्डवाश्च वने तस्मिन्व्यवसन्काम्यके तथा ॥ ८३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि जयद्रथविमोक्षणपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

समाप्तं च जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥ १७ ॥

(अथ रामोपाख्यानपर्व ॥ १८ ॥)

चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

युधिष्ठिरेण मार्कण्डेयं प्रति स्वसन्मानदुःखिसत्ताप्रभः ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।
आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २
तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।
मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पाण्डुनन्दनः ॥ ३
भगवन्देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्यवित् ।
संशयं परिपृच्छामि च्छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ॥ ४
द्रुपदस्य सुतां ह्येषा वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
अयोनिजा महाभागा खुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५
मन्ये कालश्च भगवान्दैवं च दुरतिक्रमम् ।
भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ६

कथं हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् ।
संस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं सैन्यमिवानृतम् ॥ ७
न हि पापं कृतं किञ्चित्कर्म वा निन्दितं कचित् ।
द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ८
तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः ।
तस्याः संहरणात्पापः शिरसः केशवापनम् ॥ ९
पराजयं च संग्रामे ससहायः समाप्तवान् ।
प्रत्याहृता तथाऽस्माभिर्हृत्वा तत्सैन्धवं बलम् ॥ १०
तदारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ।
दुःखश्चायं वने वासो मृगयायां च जीविका ॥ ११
हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ।
ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्याव्यवसितैरियम् ॥ १२
अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा कचित् ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति रामोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ तत्र रामाद्युत्पत्तिकथनपूर्वकं रावणोत्पत्त्युपोद्घाततयां कुबेरोत्पत्तिकथनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।

जयद्रथोऽपि मन्दात्मा स्वमेवेति ज्ञ. पाठः ॥ ८३ ॥ त्रिसप्त-
त्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

दैवं च विधिनिर्मितमिति ज्ञ. ध. पाठः । तत्र दैवं धर्माधर्मौ
विधिः सदसत्कर्मणी ताभ्यां निर्मितम् ॥ ६ ॥ ईदृशो भावः

रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १
आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।

परेण हरणम् ॥ ७ ॥ मिथ्याव्यवसितैः वृथातापसवेषधरैः ।
इयं हिंसा क्रियत इति शेषः ॥ १२ ॥ मया सम इति शेषः
॥ १३ ॥ चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

रावणेन विहायसा इति थ. ध. पाठः ॥ २ ॥

मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २
 प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
 बद्धा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ॥ ३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कस्मिन्नामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।
 रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४
 एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।
 'त्वया प्रत्यक्षतो दृष्टं यथा सर्वमशेषतः ।'
 श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अजो नामाभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंशजः ।
 तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्छुचिः ॥ ६
 अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
 रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७
 रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।
 सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८
 विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ।

यां चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ ९
 एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् ।
 रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ १०
 पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः ।
 स्वयंभूः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ ११
 पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः ।
 तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत्प्रभुः ॥ १२
 पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः ।
 तस्य कोपात्पिता राजन्ससर्जात्मानमात्मना ॥ १३
 स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्षेण वै द्विजः ।
 प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १४
 पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह ।
 अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १५
 ईशानेन तथा सख्यं पुत्रं च नलकूबरम् ।
 राजधानीनिवेशं च लङ्कां रक्षोगणान्विताम् ॥ १६
 विमानं पुष्पकं नाम कामगं च ददौ प्रभुः ।
 यक्षाणामाधिपत्यं च राजराजत्वमेव च ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

मुनिवरेण विश्रवसा भार्यात्रये रावणादीनामुत्पादनम् ॥ १ ॥ सानुजेन रावणेन तपस्तोषितस्य ब्रह्मणो वरास्पृष्णका-
 पहरणपूर्वकं कुबेरस्य निष्कासनेन लङ्कायां निवासः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्थदेहोऽभवन्मुनिः ।
 विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १
 बुबुधे तं तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।
 कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ॥ २
 स राजराजो लङ्कायां न्यवसन्नरवाहनः ।
 राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ३
 ताः सदा तं महात्मानं संतोषयितुमुद्यताः ।

ऋषिं भरतशार्दूल नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४
 पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशांपते ।
 अन्योन्यस्पर्धया राजञ्ज्रेयस्क्रामाः सुमध्यमाः ॥ ५
 स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
 लोकपालोपमान्पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६
 पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
 कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥ ७
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।

त्वष्टा यो राममहिषी इति थ. ध. पाठः । त्वष्टा प्रजापतिः स्वयमेव
 संकल्पेन चकार ननु मैथुनद्वारा । अयोनिजामित्यर्थः ॥ ९ ॥
 गवि गौसंज्ञायां भार्यायाम् ॥ १२ ॥ तस्य वैश्रवणस्य कोपात्
 मां त्यक्त्वा मत्पितरं सेवत इत्यतिज्वलनात् । वैश्रवणं बाधितुं

पुलस्त्यएव योगबलेन विश्रवःसंज्ञं देहान्तरं चक्रे इत्यर्थः ॥ १३ ॥
 पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

पितरं विश्रवसम् । राक्षसेश्वरः कुबेरो रक्षःपुरीनायकत्वात्
 ॥ २ ॥ पुष्पोत्कटा बलाका च इति ध. पाठः ॥ ५ ॥

राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥ ८
 विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
 स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९
 दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः ।
 महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥ १०
 कुम्भकर्णो बलेनासीत्सर्वेभ्योऽभ्यधिको युधि ।
 मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११
 खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्माद्विद् पिशिताशनः ।
 सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्री शूर्पणखा तदा ॥ १२
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 ऊषुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३
 ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् ।
 पित्रा सार्धं समासीनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ १४
 जातामर्षास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
 ब्रह्माणं तोषयामासुर्वरेण तपसा तदा ॥ १५
 अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
 वायुभक्षो दशग्रीवः पञ्चाग्निः सुसमाहितः ॥ १६
 अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः ।
 विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयन् ॥ १७
 उपवासरतिर्धामान्सदा जप्यपरायणः ।
 तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदारधीः ॥ १८
 खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः ।
 परिचर्यां च रक्षां च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ १९
 पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्छित्त्वा दशाननः ।
 जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः ॥ २०
 ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्ताम्रवारयत् ।
 प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानेव पृथक्पृथक् ॥ २१
 ब्रह्मोवाच ।
 प्रीतोऽसि वो निवर्तध्वं वरान्मृणुत पुत्रकाः ।
 यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथाऽस्तु तत् ॥ २२
 यद्यदग्नौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ।
 तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सया ॥ २३
 वैरूप्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ।

पित्रा विश्रवसा ॥ १३ ॥ पञ्चदिक्षु चलार एकः सूर्य इति पञ्चाना-
 मग्नीनां मध्यगः पञ्चाग्निः ॥ १६ ॥ विभीषणस्तपोऽतिष्ठदित्यु-

भविष्यसि रणेऽरीणां विजेता न च संशयः ॥ २४
 रावण उवाच ।
 गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा ।
 सर्पाकिनरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः ॥ २५
 ब्रह्मोवाच ।
 य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योस्ति भयं तव ।
 ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
 अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः ॥ २७
 कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः ।
 'वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रीतोऽसीति पुनःपुनः ।'
 स वव्रे महतीं निद्रां तमसा ग्रस्तचेतनः ॥ २८
 तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह ।
 वरं वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽसीति पुनःपुनः ॥ २९
 विभीषण उवाच ।
 परमापद्रतस्यापि नाधर्मे मे मतिर्भवेत् ।
 अशिक्षितं च भगवन्ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३०
 ब्रह्मोवाच ।
 यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रकर्शन ।
 नाधर्मे धीयते बुद्धिरमरत्वं ददानि ते ॥ ३१
 मार्कण्डेय उवाच ।
 राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशांपते ।
 लङ्कायाश्चयावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२
 हित्वा स भगवाँलङ्कामाविशद्गन्धमादनम् ।
 गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३
 विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः ।
 शशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्वहिष्यति ॥ ३४
 यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वहिष्यति ।
 अवमत्य गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं न भविष्यसि ॥ ३५
 विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां मार्गमनुसरन् ।
 अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६

त्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ महदीप्सया श्रेष्ठपदापेक्षया ॥ २३ ॥
 न भविष्यसि मरिष्यसि ॥ ३५ ॥ अन्वगच्छत् कुबेरमिति

तस्मै स भगवांस्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः ।
सैनापत्यं ददौ धीमान्यक्षराक्षससेनयोः ॥ ३७
राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ।
सर्वे समेत्य राजानमभ्यषिञ्चन् दशाननम् ॥ ३८

दशग्रीवश्च दैत्यानां दानवानां बलोकटः ।
आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहंगमः ॥ ३९
रावयामास लोकान्यत्तस्माद्रावण उच्यते ।
दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

रावणोऽद्रितदेवगणप्रार्थितेन ब्रह्मणा श्रीहरे रामत्वेन प्रादुर्भावनिवेदनपूर्वकं तान्प्रति तत्साहाय्यार्थं वानरादिभावेन जननचोदना ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा देवर्षयस्तथा ।
हन्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १
अग्निरुवाच ।
योसौ विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २
स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्त्रातु भगवान्नान्यस्त्राता हि विद्यते ॥ ३
ब्रह्मोवाच ।
न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
विहितं तत्र यत्कार्यमभितस्तस्य निग्रहः ॥ ४
तदर्धमवतीर्णोऽसौ मन्त्रियोगाच्चतुर्भुजः ।
विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत्कर्म करिष्यति ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
पितामहस्ततस्तेषां संनिधौ शक्रमब्रवीत् ।
सर्वैर्देवगणैः सार्धं संभव त्वं महीतले ॥ ६
विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः ।
जनयध्वं सुतान्वीरान्कामरूपबलान्वितान् ॥ ७
'ते यथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ।
ससृजुर्देवगन्धर्वाः पुत्रान्वानररूपिणः ॥' ८

ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतर्तु महीं सर्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा ॥ ९
'अवतेरुर्महीं स्वर्गादंशैश्च सहिताः सुराः ।
ऋषयश्च महात्मानः सिद्धाश्च सह किन्नरैः ।
चारणाश्चासृजन्धोरान्वानरान्वनचारिणः ॥ १०
यस्य देवस्य यद्रूपं वेषस्तेजश्च यद्विधम् ।
अजायन्त समास्तेन तस्य तस्य सुतास्तदा ॥' ११
तेषां समक्षं गन्धर्वी दुन्दुभीं नाम नामतः ।
शशास वरदो देवो गच्छ कार्यार्थसिद्धये ॥ १२
पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः ।
मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा ॥ १३
शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः ।
वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ॥ १४
तेऽन्ववर्तन्पितृन्सर्वे यशसा च बलेन च ।
भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां सालतालशिलायुधाः ॥ १५
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वेऽमोघबलास्तथा ।
कामवीर्यबलाश्चैव सर्वे बुद्धिविशारदाः ॥ १६
नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे ।
यथेच्छविनिपाताश्च केचिदत्र वनौकसः ॥ १७
एवं विधाय तत्सर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत्कार्यं त्वया तथा ॥ १८

शेषः ॥ ३६ ॥ रत्नानि जातो जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधी-
यते । विहंगमः खेचरः ॥ ३९ ॥ रावयामास हिसार्थस्य रुडो
रूपमिदम् ॥ ४० ॥ षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

विप्रकारैर्विविधैः प्रकारैः ॥ ३ ॥ ओजसा तेजसा युक्ता-

न्यशसा इति थ. ध. पाठः ॥ १५ ॥ वज्रसंहननाः वज्रव-
हृडाङ्गाः ॥ १६ ॥ यन्नेच्छकनिवासाश्च इति ख. झ. पाठः ।
यन्नेच्छा तत्रैव निवासो येषां ते यन्नेच्छकनिवासाः ॥ १७ ॥
यद्यत्कार्यं कैकेयीप्रलोभनं रामप्रवाजनादि च ॥ १८ ॥

सा तद्वचः समाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा ।

इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसंधुक्षणे रता ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

रामेण स्वस्य यौवराज्याभिषेचनोद्युक्ते दशरथे मन्थराबोधितायाः कैकेय्या वचनात्सीतालक्ष्मणाभ्यां सह वनगमनम् ॥ १ ॥ तथा लक्ष्मणकरेण शूर्पणखावैरूप्यकरणपूर्वकं खरादिहननम् ॥ २ ॥ ततः क्रुद्धेन रावणेन रामविप्रचिकीर्षया मारीचसमीपं प्रति गमनम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक्पृथक् ।
प्रस्थानकारणं ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ १
कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
प्रस्थापितौ वने ब्रह्मन्मैथिली च यशस्विनी ॥ २
मार्कण्डेय उवाच ।
जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नृप ।
क्रियारतिर्धर्मरतः सततं वृद्धसेविता ॥ ३
क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्धन्त महौजसः ।
वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदेषु पारगाः ॥ ४
चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव ।
दृष्ट्वा रामं दशरथः प्रीतिमानभवत्सुखी ॥ ५
ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां रमयामास हि प्रजाः ।
मनोहरतया धीमान्पितुर्हृदयनन्दनः ॥ ६
ततः स राजा मतिमान्मत्वाऽऽत्मानं वयोधिकम् ।
मन्त्रयामास सचिवैर्मन्त्रज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७
अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत ।
प्राप्तकालं च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ८
लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् ।
कम्बुग्रीवं महोरस्कं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ९
दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवरं बले ।
पारगं सर्वधर्माणां बृहस्पतिसमं मतौ ॥ १०
सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् ।
जितेन्द्रियममित्राणामपि दृष्टिमनोहरम् ॥ ११

संधुक्षणे दीपने ॥ १९ ॥ सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

रामपदं निर्वक्ति ज्येष्ठ इति ॥ ६ ॥ सर्वशः अनुरक्ताः प्रकृतयः प्रजा यस्मिन् सर्वानुरक्तप्रकृतिम् ॥ ११ ॥ भद्रं ते

नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।

धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ १२

पुत्रं राजा दशरथः कौसल्यानन्दवर्धनम् ।

संदृश्य परमां प्रीतिमगच्छत्कुलनन्दनम् ॥ १३

चिन्तयंश्च महातेजा गुणात्रामस्य वीर्यवान् ।

अभ्यभाषत भद्रं ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४

अद्य पुष्यो निशि ब्रह्मन्पुण्यं योगमुपैष्यति ।

संभाराः संभ्रियन्तां मे रामश्चोपनिमज्ज्यताम् ॥ १५

‘श्च एव पुष्यो भविता यत्र रामः सुतो मया ।

यौवराज्येऽभिषेक्तव्यः पौरेषु सह मन्त्रिभिः ॥’ १६

इति तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा ।

कैकेयीमभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १७

अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत् ।

आशीविषस्त्वां संकुद्धश्छन्नो दशति दुर्भगे ॥ १८

सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।

कुतो हि तव सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥ १९

सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वाभरणभूषिता ।

वेदी विलग्नमध्येव बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २०

विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता ।

राजानं तर्जयन्तीव मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१

सत्यप्रतिज्ञं यन्मे त्वं काममेकं विसृष्टवान् ।

उपाकुरुष्व तद्राजंस्तस्मान्मुञ्चस्व संकटात् ॥

‘तदद्य कुरु सत्यं मे वरं वरद भूपते ॥’ २२

इति युधिष्ठिरं प्रति आशीर्वचनम् । पुरोहितं वसिष्ठम् ॥ १४ ॥

अद्य पुण्या तिथिर्ब्रह्मन्पुण्ययोगमुपैष्यतीति ध. पाठः ॥ १५ ॥

प्रणयं व्यज्जयन्तीव इति झ. पाठः ॥ २१ ॥ कामं वरं उपा-

कुरुष्व देहि । संकटात् कष्टात् ॥ २२ ॥

राजोवाच ।

वरं ददानि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।

अवध्यो वध्यतां कोद्य वध्यः कोऽद्य विमुच्यतां २३

धनं ददानि कस्याद्य ह्रियतां कस्य वा पुनः ।

ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र यत्किञ्चिद्विद्वत्तमस्ति मे ॥२४

पृथिव्यां राजराजोऽस्मि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।

यस्तेऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि माचिरं २५

सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् ।

आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २६

आभिषेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितम् ।

भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः ॥ २७

‘नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।

चीराजिनजटाधारी रामो भवतु तापसः ॥’ २८

स तं राजा वरं श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् ।

दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ न किञ्चिद्वाजहार ह ॥ २९

ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्यवान् ।

वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति ३०

तमन्वगच्छलक्ष्मीवान्धनुर्माँल्लक्ष्मणस्तदा ।

सीता च भार्या भद्रं ते वैदेही जनकात्मजा ३१

ततो वनं गते रामे राजा दशरथस्तदा ।

समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ ३२

रामं तु गतमाज्ञाय राजानं च तथागतम् ।

अनार्या भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥३३

गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ ।

गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ३४

तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं बत ते कृतम् ।

पतिं हत्वा कुलं चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३५

अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ।

सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुोद ह ॥३६

स चारित्रं विशोध्यथ सर्वप्रकृतिसन्निधौ ।

अन्वयाद्वातरं रामं विनिवर्तनलालसः ॥ ३७

कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च सुदुःखितः ।

अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥३८

वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः ।

पौरजानपदैः सार्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३९

ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् ।

तापसानामलंकारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ४०

‘उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रणिपत्य रघूत्तमम् ।

शशंस मरणं राज्ञः सोऽनाथांश्चापि कोसलान् ४१

नाथ त्वं प्रतिपद्यस्व स्वराज्यमिति चोक्तवान् ॥

स तस्य वचनं श्रुत्वा रामः परमदुःखितः ।

चकार देवकल्पस्य पितुः स्वात्वादकक्रियाम् ४२

अब्रवीत्स तदा रामो आतरं आतुवत्सलम् ।

पादुके मे भविष्येते राज्यगोप्त्यौ परंतप ।

एवमस्त्विति तं प्राह भरतः प्रणतस्तदा ॥’ ४४

विसर्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा ।

नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥४५

रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजानपदागमम् ।

प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ४६

सत्कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः ।

नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा ॥४७

वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम् ।

खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४८

रक्षार्थं तापसानां तु राघवो धर्मवत्सलः ।

चतुर्दशसहस्राणि जघान भुवि राक्षसान् ॥ ४९

दूषणं च खरं चैव निहत्य सुमहाबलौ ।

चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान्धर्मारण्यं स राघवः ॥ ५०

हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः ।

ययौ निकृत्तनासोष्ठी लङ्कां आतुर्निवेशनम् ॥५१

ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता ।

पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ५२

तां तथा विकृतां दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ।

उत्पपातासनात्कुद्धो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ५३

स्नानमात्यान्विसृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।

केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमत्य च ॥५४
 कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रेषु सेवते ।
 कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ॥५५
 आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
 सिंहं केसरिणं मत्तः स्पृष्ट्वा दंष्ट्रासु तिष्ठति ॥५६
 इत्येवं ब्रुवतस्तस्य नेत्रेभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।
 निश्चेरुर्दह्यतो रात्रौ वृक्षस्येव स्वरन्ध्रतः ॥ ५७
 तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
 खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५८
 ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः कालचोदितः ।

रामस्य वधमाकाङ्क्षन्मारीचं मनसागमत् ॥ ५९
 स निश्चित्य ततः कृत्यं सागरं लवणाकरम् ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥६०
 त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च ।
 ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम् ॥ ६१
 तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दशाननः ।
 दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ६२
 तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामात्यं दशाननः ।
 पुरा रामभयादेव तापसं प्रियजीवितम् ॥ ६३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

रावणेन भिक्षुवेषधारणपूर्वकं मारीचेन मृगरूपधारिणा सह रामाश्रमाभिगमनम् ॥ १ ॥ मृगग्रहणाय सीताचोदनया तदनुधाविना रामेण राक्षसबुद्ध्या मृगहननम् ॥ २ ॥ त्रियमाणस्य मारीचस्य हासीते लक्ष्मणेति रामस्वरसमानस्वरश्रवणेन विषण्णायाः सीतायाः परुषभाषणश्रवणाल्लक्ष्मणेन राममार्गानुसरणम् ॥ ३ ॥ अत्रान्तरे रावणेन निजरूपधारणपूर्वकं सीतापहरणम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम् ।
 पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्ततः ॥ १
 विश्रान्तं चैनमासीनमन्वासीनः स राक्षसः ।
 उवाच प्रश्रितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् २
 न ते प्रकृतिमान्वर्णः कश्चित्क्षेमं पुरे तव ।
 कश्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥ ३
 किमिहागमने चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर ।
 कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ४
 शशंस रावणस्तस्मै तत्सर्वं रामचेष्टितम् ।
 समासेनैव कार्याणि क्रोधाभर्षसमन्वितः ॥ ५
 मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् ।
 अलं ते राममासाद्य वीर्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ॥ ६
 बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ।

प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ।
 विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना ॥ ७
 तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ।
 अकुर्वतोऽस्मद्वचनं स्थानमृत्युरपि ते ध्रुवम् ॥ ८
 मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ।
 अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ॥ ९
 ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो रक्षसांवरम् ।
 किं ते साह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोपि तत् ॥
 तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ।
 रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ॥ ११
 ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति ।
 अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भविष्यति ॥
 तामादायापनेष्यामि ततः स नभविष्यति ।
 भार्यावियोगाद्बुद्धिरेतत्साह्यं कुरुष्व मे ॥ १३

सिंहं हिंस्रम् । केसरिणं सटावन्तं मृगराजम् ॥ ५६ ॥ तस्य स्रोतोभ्य इति झ. पाठः । स्रोतोभ्यश्चक्षुरादिरन्ध्रेभ्यः । तेज-सोर्चिषोऽमेज्ज्वालाः ॥ ५७ ॥ खरदूषणसंयुक्तं तत्पराभवसहि-

तम् ॥ ५८ ॥ विधिं रक्षाम् ॥ ६० ॥ अष्टसप्तत्यधिकद्विशत-तमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

राममासाद्यालं रामं नैवासादयेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः ।
 रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत्सुदुःखितः ॥ १४
 ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 चक्रतुस्तद्यथा सर्वमुभौ यत्पूर्वमश्रितम् ॥ १५
 रावणस्तु यतिभूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृत् ।
 मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः ॥ १६
 दर्शयामास मारीचो वैदेहीं मृगरूपधृत् ।
 चोदयामास तस्यार्थे सा रामं विधिचोदिता ॥ १७
 रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन्धनुरादाय सत्वरः ।
 रक्षार्थं लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया ॥ १८
 स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधाङ्गुलित्रवान् ।
 अन्वधावन्मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा ॥ १९
 सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो व्रजन् ।
 चकर्ष महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः ॥ २०
 निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ।
 अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् ॥ २१
 स रामबाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा ।
 हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्तस्वरेण ह ॥ २२
 शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणां गिरम् ।
 सा प्रापतत्ततः सीता तामुवाचाथ लक्ष्मणः ॥ २३
 अलं ते शङ्कया भीरु को रामं प्रहरिष्यति ।
 मुहूर्ताद्द्वयसे रामं भर्तारं त्वं शुचिस्मितम् ॥ २४
 इत्युक्ता सा प्ररुदती पर्यशङ्कत लक्ष्मणम् ।
 हता वै स्त्रीस्वभावेन शुद्धचारित्रभूषणा ॥ २५
 सा तं परुषमारब्धा वक्तुं साध्वी पतिव्रता ।
 नैष कामो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा ॥ २६
 अप्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ।
 पतेयं गिरिशङ्काद्वा विशेषं वा हुताशनम् ॥ २७
 रामं भर्तारमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथञ्चन ।
 निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूलौ क्रोष्टुकं यथा ॥ २८

उदकमौर्ध्वदेहिकम् ॥ १४ ॥ गोधा ज्याघातवारणं अङ्गुलित्रं च तद्वान् । तारामृगं तारारूपं मृगम् । प्रजापतिः स्वां दुहितरं मृगो भूत्वा जगाम तस्य रुद्रः शिरोऽच्छिनत्तदेतन्मृगशीर्षं नाम नक्षत्रम् ॥ १९ ॥ पर्यशङ्कत लक्ष्मणो मय्यभिलाषवानिति शङ्कामकरोत् ॥ २५ ॥ नैव कालो ह्ययं मूढेति वन० ५६

एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ।
 पिधाय कर्णौ सदृत्तः प्रस्थितो येन राघवः ॥ २९
 स रामस्य पदं गृह्य प्रससार धनुर्धरः ।
 अवीक्षमाणो बिम्बोष्ठीं प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ॥ ३०
 एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ।
 अभव्यो भव्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः ॥ ३१
 यतिवेषप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ।
 'उपागच्छत्स वैदेहीं रावणः पापनिश्चयः ॥' ३२
 सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा ।
 निमन्त्रयामास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ३३
 अवमत्य ततः सर्वं स्वं रूपं प्रत्यपद्यत ।
 सान्त्वयामास वैदेहीं कामी राक्षसपुङ्गवः ॥ ३४
 सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः ।
 मम लङ्कापुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३५
 तत्र त्वं नरनारीषु शोभिष्यसि मया सह ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम् ॥ ३६
 एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा तस्याथ जानकी ।
 पिधाय कर्णौ सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ॥ ३७
 प्रपतेह्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ।
 'शुष्येत्तोयनिधौ तोयं चन्द्रः शीतांशुतां त्यजेत् ॥
 उष्णांशुत्वमथो जह्यादादित्यो वह्निरुष्णताम् ।'
 त्यक्त्वा शैत्यं भजेन्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ॥ ३९
 कथं हि भिन्नकरटं पद्मिनं वनगोचरम् ।
 उपस्थाय महानागं करेणुः सूकरं स्पृशेत् ॥ ४०
 कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् ।
 लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति स्मरेः ४१
 इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं ततः ।
 क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठी विधुन्वाना करौ मुहुः ४२
 तामभिद्रुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यपेधयत् ॥ ४३

क. थ. ध. पाठः ॥ २६ ॥ भिन्नकरटं भिन्नगण्डस्थलं मत्तम् । करेणुर्हस्तिनी ॥ ४० ॥ माध्वीकं मधुपुष्पजं मद्यम् । मधुमाधवीं क्षौद्रजां सुराम् । सौवीरं काञ्चिकम् ॥ ४१ ॥ एकोनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम् ।

मूर्धजेषु निजग्राह ऊर्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ ४४

तां ददर्श ततो गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः ।

रुदतीं रामरामेति हियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

सीतामादाय गच्छता रावणेन निरोधकस्य जटायुषो युद्धे हननपूर्वकं लङ्काप्रवेशः ॥ १ ॥ मृगहननपूर्वकं प्रतिनिवृत्तेन रामेण मध्येमार्गं संगतस्य लक्ष्मणस्य विजने सीतात्यजनेन हेतुना गर्हणपूर्वकं स्वावासगमनम् ॥ २ ॥ सीतान्वेषिणा सलक्ष्मणेन रामेण मार्गे स्वग्राहिणः कबन्धस्य वधः ॥ ३ ॥ कबन्धदेहाग्निरगतेन गन्धर्वेण रामप्रति पम्पातटे सुग्रीवप्रति गमनचोदना ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सखा दशरथस्यासीजटायुररुणात्मजः ।

गृध्रराजो महावीरः संपातिर्यस्य सोदरः ॥ १

स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्गतां सुषाम् ।

सक्रोधोऽभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २

अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्चमुञ्चेति मैथिलीम् ।

ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥ ३

न हि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे बधूम् ।

उक्तैवैव राक्षसेन्द्रं तं चकर्त नखैरर्भुशम् ॥ ४

पक्षतुण्डप्रहारैश्च शतशो जर्जरीकृतम् ।

चक्षार रुधिरं भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ५

स ब्रध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।

खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ ६

निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।

ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाऽङ्केन राक्षसः ॥ ७

यत्रयत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् ।

सरो वा सरितो वाऽपि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ८

सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुङ्गवान् ।

तत्र वासो महद्विष्यमुत्सर्ज मनस्विनी ॥ ९

तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्धृतम् ।

मध्ये सुपीतं पश्चानां विद्युन्मेघान्तरे यथा ॥ १०

अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ।

ददर्शाथ पुरीं रम्यां बहुद्वारां मनोरमाम् ॥ ११

प्राकारवप्रसंवाधां निर्मितां विश्वकर्मणा ।

प्रविवेश पुरीं लङ्कां ससीतो राक्षसेश्वरः ॥ १२

एवं हतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् ।

निवृत्तो ददृशे दूराद्भातरं लक्ष्मणं तदा ॥ १३

कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते ।

इति तं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ १४

मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोपकर्षणम् ।

भ्रातुरागमनं चैव चिन्तयन्पर्यतप्यत ॥ १५

गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् ।

अपि जीवति वैदेहीमिति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १६

तस्य तत्सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ।

यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ १७

दह्यमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।

स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १८

राक्षसं शङ्कमानस्तं विकृष्य बलवद्भुजः ।

अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥ १९

स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।

गृध्रराजोऽसि भद्रं वां सखा दशरथस्य वै ॥ २०

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे ।

कोयं पितरमस्माकं नाम्नाऽऽहेत्यूचतुश्च तौ ॥ २१

ततो ददृशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं खगम् ।

ध्रियमाणे जीवति ॥ ३ ॥ नखैः नखैः ॥ ४ ॥ चक्षार सुस्त्राव ॥ ५ ॥ अङ्केन उत्सृजेन ॥ ७ ॥ गिरिप्रस्थे पर्वतशिखरे ॥ ९ ॥ प्राकारः परिधिभिः ब्रह्मस्तद्वाह्यं वेणुमयं दुर्गं

ताभ्यां संवाधा दुर्गमा ॥ १२ ॥ कथं प्राप्तोसीति संबन्धः ॥ १४ ॥ वां युवयोः ॥ २० ॥ आह ब्रूते ॥ २१ ॥

तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे रावणाद्वधम् ॥२२
 अपृच्छद्राघवो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ।
 तस्य गृध्रः शिरःकम्पैराचचक्षे ममार च ॥ २३
 दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वाऽस्य तदिद्विजितम् ।
 संस्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन्पितुः ॥२४
 ततो दृष्ट्वाऽऽश्रमपदं व्यपविद्धवृत्सीकटम् ।
 विध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुशतसंकुलम् ॥ २५
 दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणादितौ ।
 जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परंतपौ ॥ २६
 वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
 ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ॥ २७
 शब्दं च घोरं सत्त्वानां दावाग्रेरिव वर्धतः ।
 अपश्येतां मुहूर्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् ॥ २८
 मेघपर्वतसंकाशं सालस्कन्धं महाभुजम् ।
 उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् ॥ २९
 यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् ।
 विषादमगमत्सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ ३०
 स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम् ।
 विषण्णश्चाब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम ॥ ३१
 हरणं चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः ।
 राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा ॥ ३२
 नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोसलागतम् ।
 द्रक्ष्यामि प्रथिते राज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ॥३३
 द्रक्ष्यन्त्यार्यस्य धन्या ये कुशलजशमीदलैः ।
 अभिषिक्तस्य वदनं सोमं शान्तधनं यथा ॥ ३४
 एवं बहुविधं धीमान्विललाप स लक्ष्मणः ।
 तमुवाचाथ काकुत्स्थः संभ्रमेष्वाप्यसंभ्रमः ॥ ३५

मा विषीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
 'शक्तो धर्षयितुं वीर सुमित्रानन्दवर्धन ।'
 छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ॥
 इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः ।
 खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३७
 ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान्वली ।
 सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् ॥ ३८
 पुनर्जघान पार्श्वे वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् ।
 गतासुरपतद्भूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः ॥ ३९
 तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः ।
 ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य इव ज्वलन् ॥ ४०
 पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः ।
 कामया किमिदं चित्रमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ४१
 तस्याचचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ।
 प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम् ॥ ४२
 रावणेन हृता सीता लङ्कायां संनिवेशिता ।
 सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते साद्यं करिष्यति ॥ ४३
 एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता ।
 ऋश्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ॥ ४४
 वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह ।
 भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः ॥ ४५
 तेन त्वं सहसंगम्य दुःखमूलं निवेदय ।
 समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ॥ ४६
 एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम् ।
 ध्रुवं वानरराजस्य विदितो रावणालयः ॥ ४७
 इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः ।
 विस्मयं जग्मतुश्चोभौ प्रवीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

रामेण सुग्रीवेण सख्यकरणपूर्वकं वालिह्वनम् ॥ १ ॥ रावणेनाशोकवने सीतानिवेशनपूर्वकं तद्वशीकरणाय राक्षसीनां नियोजनम् ॥ २ ॥ तत्र त्रिजटया रामरावणयोरिष्टानिष्टसूचकस्वदृष्टस्वप्नप्रकारकथनेन सीतायाः परिसान्वनम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
सीताहरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १
मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगन्धिना ।
सेव्यमानो वने तस्मिञ्जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २
विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुसरन् ।
कामवाणाभिसंतप्तं सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३
न त्वामेवंविधो भावः स्पृष्टुमर्हति मानद ।
आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं दृढसेविनम् ॥ ४
प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ।
तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५
अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं हरिपुङ्गवम् ।
मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्वस ॥ ६
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः ।
उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानन्तरोऽभवत् ॥ ७
निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पितृनपि ।
प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ८
तादृश्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलद्रुमम् ।
गिर्यग्रे वानरान्पञ्च वीरौ ददृशुस्तदा ॥ ९
सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः ।
बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ १०
तेन संभाष्य पूर्व तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्तदा नृप ॥ ११
'ततः सीतां हतां श्रुत्वा सुग्रीवो वालिना कृतम् ।
दुःखमाख्यातवान्सर्वं रामायामिततेजसे ॥' १२
तद्वासो दर्शयामास तस्य कार्यं निवेदिते ।
वानराणां तु यत्सीता ह्रियमाणा व्यपासृजत् १३
तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं पुनगाधिपम् ।

पृथिव्यां वानरैश्चर्ये स्वयं रामोऽभ्यपेचयत् ॥ १४
प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् ।
सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ १५
इत्येवं समयं कृत्वा विश्वास्थ च परस्परम् ।
अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तत्सुर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥
सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः ।
नास्य तन्ममृषे वाली तारा तं प्रत्यपेधयत् ॥ १७
यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ।
मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निष्क्रान्तुमर्हसि १८
हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् ।
प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १९
सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता ।
केन चाश्रयवान्प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥ २०
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु तारा ताराधिपप्रभा ।
पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥ २१
हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः ।
तुल्यारिभिर्त्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २२
भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः ।
लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये २३
मैन्दश्च द्विविदश्चापि हनूमांश्चानिलात्मजः ।
जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः ॥ २४
सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
अलं तव विनाशाय रामवीर्यव्यपाश्रयाः ॥ २५
तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः ।
पर्यशङ्कत तामीषुः सुग्रीवगतमानसाम् ॥ २६
तारां परुषमुक्त्वा तु निर्जगाम गुहामुखात् ।
स्थितं माल्यवतोऽभ्याशे सुग्रीवं सोभ्यभाषत २७
असकृत्त्वं मया क्लीब निजितो जीवितप्रियः ।

अविदूरे समीपे । नलिनीं पुष्करिणीम् ॥ १ ॥ अमृतग-
न्धिनाऽमृतसदृशेन ॥ २ ॥ उपपादय सफलीकुरु ॥ ५ ॥
अनन्तरः संलभः ॥ ७ ॥ ऋश्यमूकं पवितम् ॥ ९ ॥

ओघो जनवृन्दस्तन्निभः स्वनो यस्य ॥ १७ ॥ आश्रयवान्
परबलाश्रितः ॥ १८ ॥ ईषुरीर्ष्यालुः ॥ २६ ॥

मुक्तो गच्छसि दुर्बुद्धे कथंकारं रणे पुनः ॥ २८
 इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
 प्राप्तकालमभिन्नं रामं सम्बोधयन्निव ॥ २९
 हृतराज्यस्य मे राजन्हृतदारस्य च त्वया ।
 किं मे जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतम् ३०
 एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ सन्निपेतुः ।
 समरे वालिसुग्रीवौ सालतालशिलायुधौ ॥ ३१
 उभौ जघ्नतुरन्योन्यमुभौ भूमौ निपेतुः ।
 उभौ ववल्गतुश्चित्रं मुष्टिभिश्च निजघ्नतुः ॥ ३२
 उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षतौ ।
 शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३३
 न विशेषस्तयोर्युद्धे यदा कश्चन दृश्यते ।
 सुग्रीवस्य तदा मालां हनुमान्कण्ठ आसजत् ३४
 स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया ।
 श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ॥ ३५
 कृतचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः ।
 विचर्कष धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्षयन् ॥ ३६
 विष्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रसेव तदा बभौ ।
 वितत्रास तदा वाली शरेणाभिहतो हृदि ॥ ३७
 स भिन्नहृदयो वाली वक्राञ्छोणितमुद्रमन् ।
 ददर्शवस्थितं रामं ततः सौमित्रिणा सह ॥ ३८
 गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्च्छितः ।
 तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिमिव च्युतम् ॥ ३९
 हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्धां प्रत्यपद्यत ।
 तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ४०
 रामस्तु चतुरो मासान्पृष्ठे माल्यवतः शुभे ।
 निवासमकरोद्धीमान्सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ॥ ४१
 रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात्कृतः ।
 सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ॥ ४२
 अशोकवनिकाभ्यां तापसाश्रमसन्निभे ।
 भर्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवेषधारिणी ॥ ४३

मुक्तो गच्छसि दुर्बुद्धे कथं घोरे रणे पुनरिति क. पाठः ।
 मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः इति झ. पाठः
 ॥ २८ ॥ जीवितसामर्थ्यं जीवनस्य श्लाघ्यत्वम् ॥ ३० ॥

उपवासतपःशीला ततः सा पृथुलेक्षणा ।
 उवास दुःखवसतिं फलमूलकृताशना ॥ ४४
 दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः ।
 प्रासासिशूलपरशुमुद्ररालातधारिणीः ॥ ४५
 व्यर्क्षीं व्यर्क्षीं ललाटार्क्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ।
 त्रिस्तनीमेकपादां च त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४६
 एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभोत्कटमूर्धजाः ।
 परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ॥ ४७
 तास्तु तामायतापाङ्गीं पिशाच्यो दारुणस्वराः ।
 तर्जयन्ति सदा रौद्राः परुषव्यञ्जनस्वराः ॥ ४८
 खादाम पाटयामैनां तिलशः प्रविभज्य ताम् ।
 येयं भर्तारमस्माकमवमत्येह जीवति ॥ ४९
 इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रासयानाः पुनः पुनः ।
 भर्तृशोकसमाविष्टा निःश्वस्येदमुवाच ताः ॥ ५०
 आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे लोभोस्ति जीविते ।
 विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ५१
 अद्यैवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता ।
 शोषयिष्यामि गात्राणि बह्वी तलगता यथा ॥ ५२
 न त्वन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघवादृते ।
 इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यदनन्तरम् ॥ ५३
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरस्वनाः ।
 आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत्सर्वमादितः ॥ ५४
 गतासु तासु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी ।
 सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा प्रियवादिनी ॥ ५५
 सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिद्विश्वासं करु मे सखि ।
 भयं त्वं त्यज वामोरु शृणु चेदं वचो मम ॥ ५६
 अविन्ध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुङ्गवः ।
 स रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थं मामचूचुदत् ॥ ५७
 सीता मद्वचनाद्वाच्या समाश्वास्य प्रसाद्य च ।
 भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली ॥ ५८
 सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा ।

करभोत्कटमूर्धजाः उष्ट्रदृशकेश्यः ॥ ४७ ॥ परुषव्यञ्जनस्व-
 रात्मकाः शब्दा यासां ताः ॥ ४८ ॥ व्याली तालगता यथैति
 ख. झ. पाठः ॥ ५२ ॥

कृतवाज्राघवः श्रीमांस्त्वदर्धे च समुद्यतः ॥ ५९
 मा च ते भूद्भयं भीरु रावणालोकगर्हितात् ।
 नलकूबरशापेन रक्षिता ह्यसि नन्दिनि ॥ ६०
 शप्तो ह्येष पुरा पापो बधूं रम्भां परामृशन् ।
 न शक्रोत्यवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ६१
 क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सुग्रीवेणाभिरक्षितः ।
 सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वां चेतो मोक्षयिष्यति ॥
 स्वमा हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः ।
 विनाशायस्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यस्य कुलस्य च ६३
 दारुणो ह्येष दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः ।
 स्वभावाच्छीलदोषेण सर्वेषां भयवर्धनः ॥ ६४
 स्पर्धते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः ।
 मया विनाशलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६५
 तैलाभिषिक्तो विकचो मज्जन्पङ्के दशाननः ।
 असकृत्स्वरयुक्ते तु रथे नृत्यन्निव स्थितः ॥ ६६
 कुम्भकर्णादयश्चेमे नग्नाः पतितमूर्धजाः ।
 गच्छन्ति दक्षिणामाशां रक्तमाल्यानुलेपनाः ६७

श्वेतातपत्रः सोष्णीषः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।
 श्वेतपर्वतमारूढ एक एव विभीषणः ॥ ६८
 सचिवाश्चास्य चत्वारः शुक्लमाल्यानुलेपनाः ।
 श्वेतपर्वतमारूढा मोक्षयन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ६९
 रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिप्ता ससागरा ।
 यशसा पृथिवीं कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ७०
 हस्तिसक्थिसमारूढो भुञ्जानो मधुपायसम् ।
 लक्ष्मणश्च मया दृष्टो दिग्धक्षुः सर्वतो दिशम् ७१
 रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता ।
 असकृत्त्वं मया दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तराम् ॥ ७२
 हर्षमेष्यसि वैदेहि क्षिप्रं भर्त्रा समन्विता ।
 राघवेण सहभ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७३
 इत्येतन्मृगशावाक्षी तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः ।
 बभूवाशावती बाला पुनर्भर्तृसमागमे ॥ ७४
 तावदभ्यागता रौद्र्यः पिशाच्यस्ताः सुदारुणाः ।
 ददृशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यथापुरम् ॥ ७५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

इकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

रावणेन सीतासमीपमेत्य बहुधा प्रलोभनेऽप्यविकृतमानसया तया प्रत्याख्याने स्वावासंप्रति गमनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततस्तां भर्तृशोकार्ता दीनां मलिनवाससम् ।
 मणिशेषाभ्यलंकारां रुदतीं च पतिव्रताम् ॥ १
 राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले ।
 रावणः कामवाणार्तो ददर्शोपससर्प च ॥ २
 देवदानवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषैर्युधि ।
 अजितोशोकवनिकां ययौ कन्दर्पपीडितः ॥ ३
 दिव्याम्बरधरः श्रीमान्सुमृष्टमणिकुण्डलः ।
 विचित्रमाल्यमुकुटो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥ ४
 न कल्पवृक्षसदृशो यत्नादपि विभूषितः ।
 श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूषितोऽपि भयंकरः ॥ ५

स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः ।
 ददृशे रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ६
 स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराहतः ।
 इदमित्यब्रवीद्वाक्यं त्रस्तां रौहीमिवावलाम् ॥ ७
 सीते पर्याप्तमेतावत्कृतो भर्तुरुग्रहः ।
 प्रसादं कुरु तन्वज्जि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८
 भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाम्बरा ।
 भव मे सर्वनारीणामुत्तमा वरवर्णिनी ॥ ९
 सन्ति मे देवकन्याश्च गन्धर्वाणां च योषितः ।
 सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानां चापि योषितः ।
 'तासामद्य विशालाक्षि सर्वासां मे भवोत्तमा ॥'

बधूं लुषाम् ॥ ६१ ॥ परिक्षिप्ता व्याप्ता ॥ ७० ॥ एकाशीत्य-
 धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

उपास्यन्तीमुपास्यमानाम् ॥ २ ॥ रौहीं हरिणीम् ॥ ७ ॥
 परिकर्म वस्त्राभरणादिना प्रसाधनम् ॥ ८ ॥

चतुर्दश पिशाचीनां कोट्यो मे वचने स्थिताः ।
 द्विस्तावत्पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११
 ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये मद्वचनकारिणः ।
 केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ १२
 गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा ।
 उपतिष्ठन्ति वामोरु यथैव भ्रातरं मम ॥ १३
 पुत्रोऽहमपि विप्रप्रेः साक्षाद्विश्रवसो मुनेः ।
 पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥ १४
 दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च
 यथैव त्रिदशेऽस्य तथैव मम भामिनि ॥ १५
 क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मण्डोदरी तथा ॥ १६
 इत्युक्ता तेन वैदेही परिवृत्य शुभानना ।
 तृणमन्तरतः कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥ १७
 अशिवेनातिवामोरुरजस्रं नेत्रवारिणा ।
 स्तनावपतितौ बाला संहतावभिवर्षती ॥ १८
 'व्यवस्थाप्य कथंचित्सा विषादादतिमोहिता ।'
 उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता ॥ १९
 असकृद्बदतो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ।
 विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया ।
 तद्भद्रमुख भद्रं ते मानसं विनिवर्त्यताम् ॥ २०

परदाराऽस्म्यलभ्या च सततं च पतिव्रता ।
 न चैवौपयिकी भार्या मानुषी तव राक्षस ॥ २१
 विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि ।
 प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ।
 न च पालयसे धर्मं लोकपालसमः कथम् ॥ २२
 भ्रातरं राजराजं तं महेश्वरसखं प्रभुम् ।
 धनेश्वरं व्यपदिशन्कथं त्विह न लज्जसे ॥ २३
 इत्युक्त्वा प्रारूढत्सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ।
 शिरोधरां च तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा ॥ २४
 तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घा वेणी सुसंयता ।
 ददृशे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि ॥
 श्रुत्वा तद्रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ।
 प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ २६
 काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकरध्वजः ।
 न त्वामकामां सुश्रोणीं समेष्ट्य चारुहासिनीं ॥ २७
 किंनु शक्यं मया कर्तुं यत्तन्मद्यापि मानुषम् ।
 आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे ॥ २८
 इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसमहेश्वरः ।
 तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् ॥ २९
 राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्शिता ।
 सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि द्वाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

रामेण शरदागमेऽपि विषयासक्त्या स्वानुपसर्पिणं सुग्रीवप्रति लक्ष्मणप्रेषणम् ॥ १ ॥ सुग्रीवेण सह रामान्तिकमाग-
 तेन लक्ष्मणेन तंप्रति सीतान्वेषणाय सुग्रीवकृतवानरप्रेषणनिवेदनम् ॥ २ ॥ ततो लङ्कापुरातप्रतिनिवृत्तेन हनुमताऽङ्ग-
 दिभिः सह मधुवनभङ्गपूर्वकं रामाय सीतावृत्तान्तादिनिवेदनपूर्वकं तद्वत्तच्छूडामणिदानम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः ।
 वसन्माल्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १
 स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् ।
 ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयान्तमभिब्रूहा ॥ २

कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना ।
 महीधरस्थः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३
 प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ।
 सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुद्रां राक्षसवेश्मनि ॥ ४
 गच्छ लक्ष्मण जानीहि किंकिधायां कपीश्वरम् ।

विनिवर्त्यतां मत्त इति शेषः ॥ २० ॥ औपयिकी उपयोगार्हा

॥ २१ ॥ अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५
 योसौ कुलाधमो मूढो मया राज्येऽभिषेचितः ।
 सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ॥ ६
 यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोद्ब्रह् ।
 त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ७
 कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापशदं भुवि ।
 यो मामेवंगतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८
 असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपालनम् ।
 कृतोपकारं मां नूनमवमत्याल्पया धिया ॥ ९
 यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः ।
 नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १०
 अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुङ्गवः ।
 तमादायैव काकुत्स्थ त्वरावान्भव माचिरम् ॥ ११
 इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः ।
 प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गणगुणं धनुः ॥ १२
 किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः ।
 सक्रौध इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः ॥ १३
 तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः पुवगाधिपः ।
 पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १४
 तमब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः ।
 स तत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रहः कृताञ्जलिः ॥ १५
 सभृत्यदारो राजेन्द्र सुग्रीवो वानराधिपः ।
 इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १६
 नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा नाकृतज्ञो न निर्घृणः ।
 श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्येषणे कृतः ॥ १७
 दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
 सर्वेषां च कृतः कालो मासेऽभ्यागमने पुनः ॥ १८
 यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा ।
 विचेतव्या मही वीर सग्रामनगराकरा ॥ १९
 स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ।
 ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत्प्रियम् ॥ २०
 इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ।

ग्राम्यधर्मेषु मैथुनादिषु निमित्तभूतेषु । प्रमत्तमसावधानम् ॥ ५ ॥ गुरोर्वाक्ये हिते च रतस्त्रापरः ॥ १२ ॥ द्वयोर्मा-

त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ २१
 स रामं सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
 अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २२
 इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजग्न्युः सहस्रशः ।
 दिशस्तिस्त्रो विचित्याथ न तु ये दक्षिणां गताः ॥
 आचख्युस्तत्र रामाय महीं सागरमेखलाम् ।
 विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वा ॥ २४
 गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुङ्गवाः ।
 आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानातोऽभ्यधारयत् ॥
 द्विमासोपरमे काले व्यतीते पुवगास्ततः ।
 सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २६
 रक्षितं वालिना यत्तत्स्फीतं मधुवनं महत् ।
 त्वया च पुवगश्रेष्ठ तद्भुङ्क्ते पवनात्मजः ॥ २७
 वालिपुत्रोऽङ्गदश्चैव ये चान्ये पुवगर्षभाः ।
 विचेतुं दक्षिणामाशां राजन्प्रस्थापितास्त्वया ॥ २८
 तेषामपनयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् ।
 कृतार्थानां हि भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २९
 स तद्रामाय मेधावी शशंस पुवगर्षभः ।
 रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टां तु मैथिलीम् ॥ ३०
 हनुमत्प्रमुखाश्चापि विश्रान्तास्ते पुवङ्गमाः ।
 अभिजग्मुर्हरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ ३१
 गतिं च मुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हनूमतः ।
 अगमत्प्रत्ययं भूयो दृष्ट्वा सीतेति भारत ॥ ३२
 हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः ।
 प्रणमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ॥ ३३
 तानुवाचानतान् रामः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
 अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३४
 अपि राज्यमयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः ।
 निहत्य समरे शत्रूनाहत्य जनकात्मजाम् ॥ ३५
 अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रणे रिपून् ।
 हतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३६
 इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः ।

सयोरुपरमः समाप्तिर्यस्मिस्तस्मिन्काले ॥ २६ ॥ कारयिष्यामि
 स्वांश्च णिच् ॥ ३५ ॥

प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ३७
 विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् ।
 श्रान्ताः काले व्यतीते स्म दृष्टवन्तो महागुहां ३८
 प्रविशामो वयं तां तु बहुयोजनमायताम् ।
 अन्धकारां सुविपिनां गहनां कीटसेविताम् ॥ ३९
 गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभां ततः ।
 दृष्टवन्तः स्म तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ४०
 मयस्य किल दैत्यस्य तदा सद्वेश्म राघव ।
 तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥ ४१
 तथा दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च ।
 भुक्त्वा लब्धबलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ४२
 निर्याय तस्मादुद्देशात्पश्यामो लवणाम्भसः ।
 समीपे सह्यमलयौ दर्दुरं च महागिरिम् ॥ ४३
 ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् ।
 विषण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम्
 अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम् ।
 तिमिनऋक्षपावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥ ४४
 तत्रानशनसंकल्पं कृत्वाऽऽसीना वयं तदा ।
 ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत्कथा ॥ ४५
 ततः पर्वतशृङ्गामं घोररूपं भयावहम् ।
 पक्षिणं दृष्टवन्तः स्म वैनतेयमिवापरम् ॥ ४६
 सोऽस्मानतर्कयद्भोक्तुमथाभ्येत्य बचोऽब्रवीत् ।
 भोः कं एष मम भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४७
 संपातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः ।
 अन्योन्यस्पर्धया रूढावावामादित्यसत्पदम् ॥ ४८
 ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः ।
 तस्मान्मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ५०
 निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन्महागिरौ ।
 'द्रष्टुं वीरं न शक्नोमि भ्रातरं वै जटायुषम् ॥' ५१
 तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ।
 व्यसनं भवत्प्रेतं संक्षेपाद्वै निवेदितम् ॥ ५२
 स सम्पातिस्तदा राजञ्छ्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
 विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिंदम ॥ ५३

कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ।
 इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रोतुं पुनरुपगतमां ॥ ५४
 तस्याहं सर्वमेवैतद्भवतो व्यसनागमम् ।
 प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरशोऽब्रुवम् ॥ ५५
 सोऽस्मानाश्वासयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ।
 रावणो विदितो महां लङ्का चास्य महापुरी ॥ ५६
 दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ।
 भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा ॥ ५७
 इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वराः ।
 सागरक्रमणे मन्त्रं मन्त्रयामः परंतप ॥ ५८
 नाध्यवास्यद्यदा कश्चित्सागरस्य विलङ्घनम् ।
 ततः पितरमाविश्य पुपुवेऽहं महार्णवम् ।
 शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५९
 तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ।
 उपवासतपःशीला भर्तृदर्शनलालसा ।
 जटिला मलदिग्धाङ्गी कृशा दीना तपस्विनी ॥ ६०
 निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ।
 उपसृत्याब्रवं चार्यामभिगम्य रहोगताम् ॥ ६१
 सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मारुतात्मजः ।
 त्वदर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायसा ॥ ६२
 राजपुत्रौ कुशलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 सर्वशाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ ॥ ६३
 कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ।
 सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वाऽनुपृच्छति ॥ ६४
 क्षिप्रमेप्यति ते भर्ता सर्वशाखामृगैः सह ।
 प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ॥ ६५
 मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ।
 अवैमि त्वां हनूमन्तमविन्ध्यवचनादहम् ॥ ६६
 अविन्ध्यो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसंमतः ।
 कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्दृतः ॥ ६७
 गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम्
 धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता ॥ ६८

प्रत्ययार्थं कथां चेमां कथयामास जानकी ।
क्षितामिषीकां काकाय चित्रकूटे महागिरौ ॥६९॥
भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ।

‘एकाक्षिविकलः काकः सुदुष्टात्मा कृतश्च वै ॥’ ७०
ग्राहयित्वाऽहमात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ।
संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमार्चयत् ॥ ७१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

वानरसेनापतिभिः स्वस्वसैन्यैः सह रामसुग्रीवोपासनम् ॥ १ ॥ वानरसेनाभिः सह सागरतीरमुपागतेन रामेण
सेनानां सागरतरणाय समुद्राराधनार्थं नियमेन दर्भसंस्तरे शयनम् ॥ २ ॥ सागरेण रामं प्रति स्वप्ने स्वात्मप्रदर्शनपूर्वकं
नलेन सेतुनिर्माणचोदना ॥ ३ ॥ रामेण शरणार्थिनो विभीषणस्य लङ्काराज्येऽभिषेचनपूर्वकं सेतुमार्गेण सैन्यैः सह
लङ्कागमनम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ।
श्वशुरो वालिनः श्रीमान्सुषेणो राममभ्ययात् ॥ २
कोटीशतवृतो वाऽपि गजो गवय एव च ।
वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक्पृथग्दृश्यताम् ॥ ३
षष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत ।
गोलाङ्गूलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४
गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।
कोटीशतसहस्राणि हरीणां समकर्षत ॥ ५
पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकर्षति ॥ ६
श्रीमान्दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽतिवीर्यवान् ।
प्रचकर्ष महासैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७
कृष्णानां मुखपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्मणाम् ।
कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान्प्रत्यदृश्यत ॥ ८
एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः ।
असङ्ख्येया महाराज समीयू रामकारणात् ॥ ९
गिरिकूटनिभाङ्गानां सिंहानामिव गर्जताम् ।
श्रूयते तुष्टुलः शब्दस्तत्रतत्र प्रधावताम् ॥ १०
गिरिकूटनिभाः केचित्केजिन्महिषसन्निभाः ।

शरदभ्रप्रतीकाशः केचिद्विज्जुलकाननाः ॥ ११
उत्पतन्तः पतन्तश्च पुवमानाश्च वानराः ।
उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणून्समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२
स वानरमहासैन्यः पूर्णसागरसन्निभः ।
निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३
ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥ १४
तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयन्निव ।
प्रययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ १५
मुखमासीत् सैन्यस्य हनूमान्मारुतात्मजः ।
जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६
बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ राघवौ तत्र जग्मतुः ।
वृतौ हरिमहामात्रैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव ॥ १७
प्रबभौ हरिसैन्यं तत्सालतालशिलायुधम् ।
सुमहच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ १८
नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता ।
ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ १९
विविधेषु प्रशस्तेषु बहुमूलफलेषु च ।
प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च ॥ २०
निवसन्ती निराबाधा तथैव गिरिसानुषु ।
उपायाद्धरिसेना सा क्षारोदमथ सागरम् ॥ २१
द्वितीयसागरनिभं तद्वलं बहुलध्वजम् ।

मुखे पुण्ड्रस्तिलकं येषां ते । ललाटे ऊर्ध्वपुण्ड्राकारेण चिह्नं
चिह्नितानाम् ॥ ८ ॥ शिरीषकुसुमाभानां सिंहानामिति ध.

पाठः ॥ १० ॥ शालिभिर्भातीति शालिभं तच्च तद्वनं पक्षशा-
लिभवनं तद्वत्पीतवर्णमित्यर्थः ॥ १८ ॥

वेलावनं समासाद्य निवासमकरोत्तदा ॥ २२
 ततो दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
 मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३
 उपायः कोनु भवतां मतः सागरलङ्घने ।
 इयं हि महती सेना सागरश्चातिदुस्तरः ॥ २४
 तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानराः पटुमानिनः ।
 समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तत्कृत्स्नस्य वानराः ॥ २५
 केचिन्मौमिव्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः प्लवैः ।
 नेति रामस्तु तान्सर्वान्सान्त्वयन्प्रत्यभाषत ॥ २६
 शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ।
 क्रान्तुं तोयनिधिं वीरानैषावो नैष्ठिकी मतिः ॥ २७
 नावो न सन्ति सेनाया बह्व्यस्तारयितुं तथा ।
 वणिजामुपघातं च कथमस्मद्विधश्चेत् ॥ २८
 विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेण वै परः ।
 प्लवोडुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९
 अहं त्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः ।
 प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यति मां ततः ॥ ३०
 न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः ।
 महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निपवनोज्ज्वलैः ॥ ३१
 इत्युक्त्वा सहसौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः ।
 प्रतिशिष्ये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ॥ ३२
 सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
 देवो नदनदीभर्ता श्रीमान्यादोगणैर्वृतः ॥ ३३
 कौसल्यामातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः ।
 इदमित्याह रत्नानामाकरैः शतशो वृतः ॥ ३४
 ब्रूहि किं ते करोम्यत्र साहार्यं पुरुषर्षभ ।
 ऐक्ष्वाको ह्यस्मि ते ज्ञाती राम सत्यपराक्रमः ।
 एवमुक्तः समुद्रेण रामो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३५
 मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ।
 येन गत्वा दशग्रीवं हन्याम कुलपांसनम् ।
 'राक्षसं सानुबन्धं तं मम भार्यापहारिणम् ॥' ३६

प्लवः अलाबुषटादिमयं तरणसाधनम् । उडुपं क्षुद्रनौका
 ताभ्यां प्रतारस्तरणम् ॥ २९ ॥ समारप्स्यामि आराधयिष्यामि
 ॥ ३० ॥ मधुरं वच इदं शृण्वित्याहेति शेषेण योज्यम् ॥ ३४ ॥

यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे भवान् ।
 शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७
 इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः ।
 उवाच व्यथितो वाक्यमिति बद्धाञ्जलिः स्थितः ॥ ३८
 नेच्छामि प्रतिघातं ते नास्मि विघ्नकरस्तव ।
 शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९
 यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतोऽऽज्ञया ।
 अन्येऽप्याज्ञापयिष्यन्ति मामेवं धनुषो बलात् ॥ ४०
 अस्ति त्वत्र नलो नाम वानरः शिल्पिसंमतः ।
 त्वष्टुः काकुत्स्थ तनयो बलवान्विश्वकर्मणः ॥ ४१
 स यत्काष्ठं तृणं वाऽपि शिलां वा क्षेप्यते मयि ।
 सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२
 इत्युक्त्वाऽन्तर्हिते तस्मिन्नामो नलमुवाच ह ।
 कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥ ४३
 तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
 दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४
 नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि ।
 रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य धार्यते गिरिसंनिभः ॥ ४५
 तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः ।
 भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६
 प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः ।
 सुग्रीवस्य तु शङ्काऽभूत्प्रणिधिः स्यादिति स्महा ॥ ४७
 राघवः सत्यचेष्टाभिः सम्यक् चरितेङ्गितैः ।
 यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत्तत एनमपूजयत् ॥ ४८
 सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ।
 चक्रे च मन्त्रसचिवं सहदं लक्ष्मणस्य च ॥ ४९
 विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ।
 ससैन्यः सेतुना तेन मार्गेणैव नराधिपः ॥ ५०
 ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः ।
 भेदयामास कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ॥ ५१
 तत्रास्तां रावणामात्यौ राक्षसौ शुक्रसारणौ ।
 चरौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२

आज्ञयेति च्छेदः । पूर्वरूपमार्षम् ॥ ४० ॥ प्रणिधिश्छलकृत्
 गुप्तचरो वा ॥ ४७ ॥ मासेनैव नराधिप इति झ. पाठः
 ॥ ५० ॥ चतुरशीत्यधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

प्रतिपन्नौ यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ।
दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवासृजत् ॥ ५३ ॥

निवेश्योपवने सैन्यं स शूरः प्राज्यवानरम् ।
प्रेषयामास दूत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

अङ्गदेन रावणाय रामसंदेशनिवेदनपूर्वकं पुनः रामसमीपागमनम् ॥ १ ॥ वानरैः रामाज्ञया लङ्काप्राकारादिविभेदन-
पूर्वकं राक्षसैः सह योधनम् ॥ २ ॥ ततो रामेण स्वसेनानामवहारः ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रभूतान्नोदके तस्मिन्बहुमूलफले वने ।
सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत्पर्यरक्षत ॥ १ ॥
रावणः संविधं चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मिताम् ।
प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढप्राकारतोरणा ॥ २ ॥
अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।
बभूवुः सप्त दुर्धर्षाः खादिरैः शङ्कुभिश्चिताः ॥ ३ ॥
कर्णाटयन्त्रा दुर्धर्षा बभूवुः सहुडोपलाः ।
साशीविषघटायोधाः ससर्जरसपांसवः ॥ ४ ॥
मुसलालातनाराचतोमरासिपरश्वथैः ।
अन्विताश्च शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुद्रराः ॥ ५ ॥
पुरद्वारेषु सर्वेषु गुल्माः स्थावरजङ्गमाः ।
बभूवुः पत्तिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६ ॥
अङ्गदस्त्वथ लङ्कायां द्वारदेशमुपागतः ।
विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७ ॥
मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सुमहाबलः ।
शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८ ॥
स समासाद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसंवृतम् ।
रामसंदेशमामन्त्र्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९ ॥
आह त्वां राघवो राजन्कोसलेन्द्रो महायशः ।
प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व सुदुर्मते ॥ १० ॥
अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।
विनश्यन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ११ ॥

त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलात् ।
बधायानपराद्धानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ १२ ॥
ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः ।
ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चाप्यवमानिताः ॥ १३ ॥
राजर्षयश्च निहता रुदत्यश्चाहताः स्त्रियः ।
तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४ ॥
हन्तासि त्वां सहामात्यैर्युध्यस्व पुरुषो भव ।
पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य निशाचर ॥ १५ ॥
मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्ष्यसि कर्हिचित् ।
अराक्षसमिमं लोकं कर्ताऽस्मि निशितैः शरैः ॥ १६ ॥
इति तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः ।
श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७ ॥
इङ्गितज्ञास्ततो भर्तुश्चत्वारो रजनीचराः ।
चतुर्वर्गेषु जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८ ॥
तांस्तथाङ्गेषु संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् ।
आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ १९ ॥
वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः ।
भुवि संभिन्नहृदयाः प्रहारवरपीडिताः ॥ २० ॥
संसक्तो हर्म्यशिखरात्तस्मात्पुनरवापतत् ।
लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां सुवेलस्य समीपतः ॥ २१ ॥
कोसलेन्द्रमथागम्य सर्वमावेद्य वानरः ।
विशश्राम स तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२ ॥
ततः सर्वाभिसारेण हरीणां वातरंहसाम् ।

संविधे सम्यग्विद्वज्जन्यनया तां यात्रादिसंपत्तिम् ॥ २ ॥

सहुडाः सोपलाश्च । हुडं मूत्रायुत्सर्जनार्थं शृङ्गम् । उपलाः
प्रक्षेप्या गोलकाः । कपाटयन्त्रदुर्धर्षा इति ज्ञ. पाठः ॥ ४ ॥
समधूच्छिष्टमुद्रराः । मधूच्छिष्टं क्षौद्रं मधु ॥ ५ ॥ गुल्माः

गुप्तोपवेशनस्थानानि ॥ ६ ॥ गतव्यथो निर्भयः ॥ ७ ॥ आमन्त्र्य
हेरावण इति संबोध ॥ ९ ॥ तदादत्स्व कुरुष्व चेति ज्ञ. पाठः
॥ १० ॥ सर्वाभिसारः युपगतसर्वेषामभिसारो यन्नस्तेन ॥ २३ ॥

भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३
 विभीषणर्क्षाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः ।
 दक्षिणं नगरद्वारमवामृद्राहुरासदम् ॥ २४
 करभारुणगात्राणां हरीणां युद्धशालिनाम् ।
 कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५
 प्रलम्बबाहूरुकरजङ्घान्तरविलम्बिनाम् ।
 ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः कोट्यो व्यवस्थिताः ॥
 उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च वानरैः ।
 नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २७
 शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः ।
 तरुणादित्यसदृशैः शणगौरैश्च वानरैः ॥ २८
 प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात्कपिलीकृतम् ।
 राक्षसा विस्मिता राजन्सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २९
 विभिदुस्ते मणिस्तम्भान्कर्णादृशिंखराणि च ।
 भग्नोन्मथितशृङ्गाणि यन्त्राणि च विचिक्षिपुः ॥ ३०
 परिगृह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सगुडोपलाः ।
 चिक्षिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महाखनाः ॥ ३१
 प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तथा ।
 प्रदुद्रुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३२

ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः ।
 निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसङ्घातः ॥ ३३
 शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयित्वा वनौकसः ।
 प्राकारं शोभयन्तस्ते परं विस्मयमास्थिताः ॥ ३४
 स माषराशिसदृशैर्बभूव क्षणादाचरैः ।
 कृतो निर्वानरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३५
 पेतुः शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः ।
 स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३६
 केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
 नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३७
 निष्टनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः ।
 हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ३८
 रामस्तु शरजालानि वर्ष वर्ष जलदो यथा ।
 तानि लङ्कां समासाद्य जघृस्तात्रजनीचरान् ॥ ३९
 सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितक्लमः ।
 आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्पातयामास राक्षसान् ॥
 ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया ।
 कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलक्ष्यो जयोत्तरः ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

रामलक्ष्मणादीनां रावणेन्द्रजिदादिभिः सह द्वन्द्वयुद्धम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो निविशमानांस्तान्सैनिकात्रावणानुगाः ।
 अभिजग्मुर्गणाऽनेके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥ १
 पर्वणः पतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
 प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥ २

ऋक्षाधिपतिर्जम्भवान् ॥ २४ ॥ करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तं
 हस्तप्रदेशस्तद्वदरुणाः ॥ २५ ॥ शणो गोणीसूत्रोपादानवीरुत्
 ॥ २८ ॥ कर्णस्तिर्यग्यानं तेन प्रकारेण यत्पाषाणादिविस्तरेण
 क्रियते तत्तद्गृहविशेषं कर्णादृमिति वदन्ति ॥ ३० ॥ स्तम्भतः
 स्तम्भैर्वानरोपातैः । रणे भग्ना रणभग्नाः ॥ ३६ ॥ केशाकेशि
 अन्योन्यं केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तम् ॥ ३७ ॥ निष्टनन्तः शब्दं

ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ।
 अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ३
 ते दृश्यमाना हरिभिर्बलिभिर्दूरपातिभिः ।
 निहताः सर्वशो राजन्महीं जग्मुर्गतासवः ॥ ४
 अमृष्यमाणः सबलो रावणो निर्ययावथ ।

कुर्वन्तः ॥ ३८ ॥ आदिश्य संमुखीकृत्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ प्रत्य-
 वहारः शिबिरं प्रति गमनम् । लब्धा आयुधैः प्राप्ता लक्ष्या
 वेध्या यस्मिन्नवन्ध्यप्रहार इति यावत् । जयोत्तरो जयोत्कर्ष-
 वान् ॥ ४१ ॥ पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥
 गणा अनेके इति च्छेदः ॥ १ ॥ अन्तर्धानवधमन्तर्धान-
 शक्तेर्नाशम् ॥ ३ ॥

राक्षसानां बलैर्वोरैः पिशाचानां च संवृतः ॥ ५
 युद्धशास्त्रविधानज्ञ उशना इव चापरः ।
 व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीनभ्यवहारयत् ॥ ६
 राघवस्तु विनिर्यान्तं व्यूहानीकं दशाननम् ।
 बार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रतिव्यूह्य हृदयत ॥ ७
 समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः ।
 युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ८
 विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ।
 पौण्ड्रेण च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ९
 विषह्यं यं हि यो मेने स स तेन समेयिवान् ।
 युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ १०

स संप्रहारो ववृधे भीरूणां भयवर्धनः ।
 रोमसंहर्षणो घोरः पुरा देवासुरे यथा ॥ ११
 रावणो राममानच्छक्तिशूलासिद्धिभिः ।
 निशितैरायसैस्तीक्ष्णै रावणं चापि राघवः ॥ १२
 तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः ।
 इन्द्रजिच्चापि सौमित्रिं विभेद बहुभिः शरैः ॥ १३
 विभीषणः प्रहस्तं च प्रहस्तश्च विभीषणम् ।
 खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्गतव्यथः ॥ १४
 तेषां बलवतामासीन्महास्त्राणां समागमः ।
 विव्यथुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

विभीषणहनुमन्त्र्यां प्रहस्तधूम्राक्षवधश्रवणनिर्विण्णेन रावणेन युद्धाय कुम्भकर्णप्रेषणम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभीषणम् ।
 गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशम् ॥ १
 स तयाऽभिहतो धीमान्गदया भीमवेगया ।
 नाकम्पत महाबाहुर्हिमवानिव सुत्थिरः ॥ २
 ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां विभीषणः ।
 अनुमन्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥ ३
 पतन्त्या स तया वेगाद्राक्षसोऽशनिवेगया ।
 हृतोत्तामङ्गो ददृशे वातरुण इव द्रुमः ॥ ४
 तं दृष्ट्वा निहतं सङ्क्षेपे प्रहस्तं क्षणदाचरम् ।
 अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५
 तस्य मेघोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम् ।
 दृष्ट्वैव सहसा दीर्णां रणे वानरपुङ्गवाः ॥ ६
 ततस्तान्सहसा दीर्णान्दृष्ट्वा वानरपुङ्गवान् ।
 निर्ययौ कपिशार्दूलो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ७
 तं दृष्ट्वाऽवस्थितं सङ्क्षेपे हरयः पवनात्मजम् ।
 महत्या त्वरया राजत्संन्यवर्तन्त सर्वशः ॥ ८

ततः शब्दो महानासीत्तुमुलो रोमहर्षणः ।
 रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ९
 तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे घोरे रुधिरकर्दमे ।
 धूम्राक्षः कपिसैन्यं तद्वावयामास पत्रिभिः ॥ १०
 तं स रक्षोमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् ।
 प्रतिजग्राह हनुमांस्तरसा पवनात्मजः ॥ ११
 तयोर्युद्धमभूद्धोरं हरिराक्षसवीरयोः ।
 जिगीषतोर्युधाऽन्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ १२
 गदाभिः परिधैश्चैव राक्षसो जघ्निवान्कपिम् ।
 कपिश्च जघ्निवाञ्छः सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ १३
 ततस्तमतिकोपेन साश्वं सरथसारथिम् ।
 धूम्राक्षमवधीत्क्रुद्धो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १४
 ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् ।
 हरयो जातविस्मम्भा जघ्नुरन्ये च सैनिकान् ॥ १५
 ते वध्यमाना हरिभिर्वलिभिर्जितकाशिभिः ।
 राक्षसा भयसंकल्पा लङ्कामभ्यपतन्भयात् ॥ १६
 तेऽभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निशाचराः ।

हरीन् वानरान् । अभ्यवहारयदावेष्टितवान् ॥ ६ ॥ आनच्छे-
 दपीडयत् ॥ १२ ॥ षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

रक्षोमहामात्रं रक्षःश्रेष्ठम् ॥ ११ ॥

सर्वं राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७
 श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि ।
 धूम्राक्षं च महेष्वासं ससैन्यं सहराक्षसैः ॥ १८
 सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् ।
 उवाच कुम्भकर्णस्य कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९
 इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहास्वनैः ।
 शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ २०
 प्रबोध्य महता चैनं यत्नेनाऽऽगतसाध्वसः ।
 स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
 ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ २१
 धन्योसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णेयमीदृशी ।
 य इदं दारुणं कालं न जानीषे महाभयम् ॥ २२
 एष तीर्त्वाऽर्णवं रामः सेतुना हरिभिः सह ।

अवमत्येह नः सर्वान्करोति कदनं महत् ॥ २३
 मया त्वपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ।
 तां नेतुं स इहायातो बद्धा सेतुं महार्णवे ॥ २४
 तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः स्वजनो हतः ।
 तस्य नान्यो निहन्ताऽस्ति त्वामृते शत्रुकर्शन ॥ २५
 स दंशितोऽभिनिर्याहि त्वमद्य बलिनांवर ।
 रामादीन्समरे सर्वाञ्जहि शत्रूनरिंदम ॥ २६
 दूषणावरजौ चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
 तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ॥ २७
 इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
 संदिदेशेतिकर्तव्ये वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ २८
 तथेत्युक्त्वा युतौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ ।
 कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

लक्ष्मणेन कुम्भकर्णवधः ॥ १ ॥ हनुमन्नीलाभ्यां वज्रवेगप्रमाथिनोर्वधः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततो निर्याय स्वपुरात्कुम्भकर्णः सहानुगः ।
 अपश्यत्कपिसैन्यं तज्जितकाश्यग्रतः स्थितम् ॥ १
 स वीक्षमाणस्तसैन्यं रामदर्शनकाङ्क्षया ।
 अपश्यच्चापि सौमित्रिं धनुष्पाणिं व्यवस्थितम् २
 तमभ्येत्याशु हरयः परिवव्रुः समन्ततः ।
 'शैलवृक्षायुधा नादानमुश्चन्भीषणास्ततः ॥' ३
 अभ्यघ्नन् महाकायैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ।
 करजैरतुदंश्चान्ये विहाय भयमुत्तमम् ॥ ४
 बहुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः प्लवंगमाः ।
 नानाप्रहरणैर्भीमै राक्षसेन्द्रमताडयन् ॥ ५
 स ताड्यमानः प्रहसन्भक्षयामास वानरान् ।
 बलं चण्डबलाख्यं च वज्रबाहुं च वानरम् ॥ ६
 तदृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य रक्षसः ।

उदक्रोशन्परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा ॥ ७
 तानुच्चैः क्रोशतः सैन्याञ्छ्रुत्वा स हरियूथपान् ।
 अभिदुद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णमपेतभीः ॥ ८
 ततो निपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ।
 सालेन जघ्निवान्मूर्ध्नि बलेन कपिकुञ्जरः ॥ ९
 स महात्मा महावेगः कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ।
 विभेद सालं सुग्रीवो न चैवाव्यथयत्कपिः ॥ १०
 ततो विनद्य सहसा सालस्पर्शविबोधितः ।
 दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्वलात् ॥ ११
 ह्रियमाणं तु सुग्रीवं कुम्भकर्णेन रक्षसा ।
 अवेक्ष्याभ्यद्रवद्वीरः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ १२
 सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्गवं महाशरम् ।
 प्राहिणोत्कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १३
 स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ।

आगतसाध्वसः जातभयः ॥ २१ ॥ सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

जितकाशि दृढमुष्टिः । काशिर्मुष्टिः प्रकाशनादिति यास्कः ॥ १ ॥

जगाम दारयन्भूमिं रुधिराण समुक्षितः ॥ १४
 तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपीश्वरम् ।
 'वेगेन महताऽऽविष्टस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १५
 कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः ।
 अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १६
 तस्याभिपततस्तूर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ ।
 चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १७
 तानप्यस्य भुजान्सर्वान्प्रगृहीतशिलायुधान् ।
 क्षुरैश्चिच्छेदलघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १८
 स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः ।
 तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिचयोपमम् ॥ १९
 स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे ।
 महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ २०
 तं दृष्ट्वा वृत्रसंकाशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
 गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्वन्भयात् ॥ २१
 तथा तान्द्रवतो योधान्दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ ।
 अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संकुद्धावभ्यधावताम् ॥ २२

तावाद्रवन्तौ संकुद्धौ वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
 अभिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः ॥ २३
 ततः सुतुमुलं युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ।
 दूषणानुजयोः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २४
 महता शरवर्षेण राक्षसौ सोऽभ्यवर्षत ।
 तं चापि वीरौ संकुद्धावुभौ तौ समवर्षताम् ॥ २५
 मुहूर्तमेवमभवद्वज्रवेगप्रमाथिनोः ।
 सौमित्रेश्च महाबाहोः संप्रहारः सुदारुणः ॥ २६
 अथाद्रिशृङ्गमादाय हनुमान्मारुतात्मजः ।
 अभिद्रुत्याददे प्राणान्वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २७
 नीलश्च महता ग्राव्या दूषणावरजं हरिः ।
 प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रममाथ महाबलः ॥ २८
 ततः प्रावर्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः ।
 रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २९
 शतशो नैर्ऋतान्वन्या जघुर्वन्यांश्च नैर्ऋताः ।
 नैर्ऋतास्तत्र वध्यन्ते प्रायेण न तु वानराः ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

एकोनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

लक्ष्मणेन्द्रजितोर्युद्धम् ॥ १ ॥ अङ्गदेनेन्द्रजिद्वथभङ्गे मायया तस्यान्तर्धाने च रामेणापि तत्रागमनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः श्रुत्वा हतं सङ्ख्ये कुम्भकर्णं सहानुगम् ।
 प्रहस्तं च महेष्वासं धूम्राक्षं चातितेजसम् ॥ १
 पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यभाषत ।
 जहि राममभिन्नं सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ २
 त्वया हि मम सत्पुत्र यशो दीप्तमुपार्जितम् ।
 जित्वा वज्रधरं सङ्ख्ये सहस्राक्षं शचीपतिम् ॥ ३
 अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः ।
 जहि शत्रूनभिन्नं मम शस्त्रभृतांवर ॥ ४
 रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
 समर्थाः प्रतिसोढुं च कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५

अगता या प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ ।
 खरस्यापचितिः सङ्ख्ये तां गच्छ त्वं महाभुज ॥ ६
 त्वमद्य निशितैर्बाणैर्हत्वा शत्रून्सैनिकान् ।
 प्रतिनन्दय मां पुत्र पुरा जित्वेव वासवम् ॥ ७
 इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः ।
 प्रययाविन्द्रजिद्राजस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ ८
 ततो विश्राव्य विस्पष्टं नाम राक्षसपुङ्गवः ।
 आह्वयामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९
 तं लक्ष्मणोऽभ्यधावच्च प्रगृह्य सशरं धनुः ।
 त्रासयंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १०
 तयोः समभवद्युद्धं सुमहजयगृद्धिनोः ।

वन्या दनेवरा वानराः ॥ ३० ॥

अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्धिनोस्तदा ॥११
 रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
 ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्वलिनां वरः ॥ १२
 तत एवं महावेगैरर्दयामास तोमरैः ।
 तानागतान्स चिच्छेद सौमित्रिर्निशितैः शरैः ॥१३
 ते निकृत्ताः शरैस्तीक्ष्णैर्यपतन्धरणीतले ।
 'साधका रावणेराजौ शतशः शकलीकृताः ॥१४
 तमङ्गदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ।
 अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ॥ १५
 तस्येन्द्रजित्संभ्रान्तः प्रासेनोरसि वीर्यवान् ।
 प्रहर्तुमैच्छत् चास्य प्राप्तं चिच्छेद लक्ष्मणः ॥१६
 तमभ्याशगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ।
 गदयास्ताडयत्सव्ये पार्श्वे वानरपुङ्गवम् ॥ १७
 तमचिन्त्य प्रहारं स बलवान्वालिनः सुतः ।
 ससर्जेन्द्रजितः क्रोधात्सालस्कन्धं तथाङ्गदः ॥१८
 सोऽङ्गदेन रघोस्तृष्टो वधायेन्द्रजितस्ततः ।
 जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिम् ॥१९

ततो हताश्चात्प्रस्कन्ध रथात्स हतसारथिः ।
 तत्रैवान्तर्दधे राजन्मायया रावणात्मजः ॥ २०
 अन्तर्हितं विदित्वा तं बहुमायं च राक्षसम् ।
 रामस्तं देशमागम्य तत्सैन्यं पर्यरक्षत ॥ २१
 स राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ।
 विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २२
 तमदृश्यं शरैः शूरो माययाऽन्तर्हितं तदा ।
 बोधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ ॥ २३
 स रूषा सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
 व्यसृजत्सायकान्भूयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥२४
 तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान् ।
 हरयो विविशुर्व्योमं प्रगृह्य महतीः शिलाः ॥ २५
 तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ।
 स भृशं ताडयामास रावणिर्मायया वृतः ॥ २६
 तौ शरैरर्दितौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि एकोनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

इन्द्रजिच्छरजालबन्धेन मोहाधिगमपूर्वकं भूमौ पतितयो रामलक्ष्मणयोर्विभीषणेन प्रज्ञानाख्येन मोहापनोदनम् ॥ १ ॥
 तथा सुग्रीवेण महौषध्या तयोर्विशल्यीकरणम् ॥ २ ॥ ततो रामादीनां नेत्रेषु कुबेरदूतानीतजलमार्जेनेनातीन्द्रियवस्तु-
 दर्शनशक्त्युदयः ॥ ३ ॥ ततः पुनरुपागतस्येन्द्रजितो लक्ष्मणेन वधः ॥ ४ ॥ ततः पुत्रवधामर्षेण सीतावबोधतस्य रावण-
 स्वाधिगम्याख्येन वृद्धामाख्येन साक्षा ततो विनिवर्तनम् ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १
 तौ वीरौ शरजालेन बद्धाविन्द्रजिता रणे ।
 रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव पञ्जरे ॥ २
 दृष्ट्वा निपतितौ भूमौ सर्वाङ्गेषु शराचितौ ।
 सुग्रीवः कपिभिः सार्धं परिवार्योपतस्थिवान् ॥ ३
 सुषेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च ।

हनुमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः ॥ ४
 ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः ।
 बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रमोहितौ ॥ ५
 विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनैतौ चकार ह ।
 विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥ ६
 तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विशल्याबुदतिष्ठताम् ।
 उभौ गतकमौ चास्तां क्षणेनैतौ महारथौ ॥ ७
 ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुनन्दनम् ।

ससर्ज उरसृष्टवान् । सालस्कन्धं महास्कन्धं तरुम् ॥ १८ ॥
 तान् हरीन् । तौ च रामलक्ष्मणौ ॥ २६ ॥

उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरीदं वचः ॥ ८
 अयमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ।
 गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेताचवत्सकाशमरिदम् ॥ ९
 इदमम्भः कुबेरस्ते महाराज प्रयच्छति ।
 अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥ १०
 अनेन मृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत ।
 भवान्द्रक्ष्यति यस्यै च भवानेतत्प्रदास्यति ॥ ११
 तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्याभिसंस्कृतम् ।
 चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२
 सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनुमानङ्गदस्तथा ।
 मैन्दद्विविदनीलाश्च प्रायः पुवगसत्तमाः ॥ १३
 तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ।
 क्षणेनातीन्द्रियाण्येषां चक्षुष्यासन्नुधिष्ठिर ॥ १४
 इन्द्रजित्कृतकर्मा तु पित्रे कर्म तदाऽऽत्मनः ।
 निवेद्य पुनरागच्छत्वरयाऽऽजिशिरःप्रति ॥ १५
 तमागतं तु संकुद्धं पुनरेव युयुत्सया ।
 अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६
 अकृताह्निकमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् ।
 शरैर्जघान संकुद्धः कृतसंज्ञोऽथ लक्ष्मणः ॥ १७
 तयोः समभवद्युद्धं तदाऽन्योन्यं जिगीषतोः ।
 अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८
 अविध्यदिन्द्रजितीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्मभेदिभिः ।
 सौमित्रिश्चानलस्पशैरविध्यद्रावणिं शरैः ॥ १९
 सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ।
 असृजल्लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविषोपमान् ॥ २०
 तस्येषूपवाकस्पशैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः ।
 वारयामास नाराचैः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ २१
 असृजल्लक्ष्मणश्चाष्टौ राक्षसाय शरान्पुनः ।
 तथा तं न्यहनद्वीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २२
 एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् ।
 द्वितीयेन तु बाणेन भुजमन्यमपातयत् ॥ २३
 तृतीयेन तु बाणेन शितधारेण भास्वता ।
 जहार सुनसं चापि शिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ २४
 विनिकृत्तभुजस्कन्धः कबन्धाकृतिदर्शनः ।
 'पपात वसुधायां तु छिन्नमूल इव द्रुमः' ॥ २५
 तं हत्वा सूतमप्यत्नैर्जघान बलिनांवरः ।
 लङ्कां प्रवेशयामासुस्तं रथं वाजिनस्तदा ॥ २६
 ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविनाकृतम् ।
 स पुत्रं निहतं श्रुत्वा त्रासात्संभ्रान्तमानसः ।
 रावणः शोकमोहार्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २७
 अशोकवनिकास्थां तां रामदर्शनलालसाम् ।
 खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह ॥ २८
 तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् ।
 शमयामास संकुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥ २९
 महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
 हतैवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते वशे ॥ ३०
 न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः ।
 जहि भर्तारमेवास्या हते तस्मिन्हता भवेत् ॥ ३१
 न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः ।
 असकृद्धि त्वया सेन्द्रास्त्रासितास्त्रिदशा युधि ॥ ३२
 एवं बहुविधैर्वाक्यैरविन्ध्यो रावणं तदा ।
 कुद्धं संशमयामास जगृहे च स तद्वचः ॥ ३३
 निर्याणे स मतिं कृत्वा नियन्तारं क्षपाचरः ।
 आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति ॥ ३४
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

अतीन्द्रियाण्यतीन्द्रियार्थग्राहकाणि ॥ १४ ॥ कृतसंज्ञः
 विभीषणेन संकेतितः ॥ १७ ॥ निधायासि क्षपाचर इति श्र.

पाठः । निधाय बद्धा । असि खड्गम् ॥ ३४ ॥ नवत्यधि
 कद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

इन्द्रजिह्वक्रोधाद्रावणेन स्वयमेव युद्धाय रामप्रत्यभियानम् ॥ १ ॥ तदा इन्द्रेण रामाय मातलिसनाथस्य निजरथस्य प्रेषणम् ॥ २ ॥ श्रीरामेण मायायोधिनो रावणस्य ब्रह्मास्त्रेण हननम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपातिते ।
निर्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १
संबृतो राक्षसैर्वैर्विविधायुधपाणिभिः ।
अभिदुद्राव रामं स पोथयन्हरियूथपान् ॥ २
तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाङ्गदाः ।
हनुमाञ्जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ३
ते दशग्रीवसैन्यं तदृक्षवानरपुङ्गवाः ।
दुर्मैविध्वंसयाचक्रुर्दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ ४
ततः स्वसैन्यमालोक्य बध्यमानमरातिभिः ।
मायावी चासृजन्मायां रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५
तस्य देहविनिष्क्रान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ।
राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशक्त्यष्टिपाणयः ॥ ६
तात्रामो जग्निवान्सर्वान्दिव्येनास्त्रेण राक्षसान् ।
अथ भूयोपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७
कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ।
अभिदुद्राव रामं च लक्ष्मणं च दशाननः ॥ ८
ततस्ते राममर्च्छन्तो लक्ष्मणं च क्षपाचराः ।
अभिपेतुस्तदा रामं प्रगृहीतशरासनाः ॥ ९
तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिक्ष्वाकुनन्दनः ।
उवाच रामः सौमित्रिमसंभ्रान्तो बृहद्वचः ॥ १०
जहीमात्राक्षसान्पापानात्मनः प्रतिरूपकान् ।
इत्युक्त्वाऽभ्यहनद्रामो लक्ष्मणश्चात्मरूपकान् ॥ ११
ततो हर्यश्चयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२
मातलिर्वाच ।
अयं हर्यश्चयुजैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
'त्वदर्धमिह संप्राप्तः संदेशद्वै शतक्रतोः ॥' १३
अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ।
शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जग्निवान् ॥ १४

रामस्य रूपं कृत्वा लक्ष्मणमभिदुद्राव लक्ष्मणस्य रूपं कृत्वा

तदनेन नरव्याघ्र मया यत्तेन संयुगे ।
स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः ॥ १५
इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशङ्कत मातलेः ।
मायैषा राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः ॥ १६
नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ।
तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते ॥ १७
ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ।
रथेनाभिपपाताथ दशग्रीवं रूपाऽन्वितः ॥ १८
हाहाकृतानि भूतानि रावणे समभिद्रुते ।
सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्यास्तथाऽनदन् ॥ १९
[दशकन्धरराजसून्वोस्तथा युद्धमभून्महत ।
अलब्धोपममन्यत्र तयोरेव तथाऽभवत् ॥] २०
स रामाय महाघोरं विससर्ज निशाचरः ।
शूलमिन्द्राशनिप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ २१
तच्छूलं सत्वरं रामश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म रावणं भयमाविशत् ॥ २२
ततः क्रुद्धः ससर्जाशु दशग्रीवः शिताञ्छरान् ।
सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च ॥ २३
ततो भुशुण्डीः शूलानि मुसलानि परश्वथान् ।
शक्तीश्च विविधाकाराः शतग्रीश्च शितान्छरान् ॥ २४
तां मायां विविधां दृष्ट्वा दशग्रीवस्य रक्षसः ।
भयात्प्रदुद्रुवुः सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ॥ २५
ततः सुपत्रं सुमुखं हेमपुङ्खं शरोत्तमम् ।
तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह ॥ २६
तं प्रेक्ष्य बाणं रामेण ब्रह्मास्त्रेणानुमन्त्रितम् ।
जहृर्षुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः ॥ २७
अल्पावशेषमायुश्च ततोऽमन्यन्त रक्षसः ।
ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोर्देवदानवकिंनराः ॥ २८
ततः ससर्ज तं रामः शरमप्रतिमौजसम् ।

राममिति योजना ॥ ८ ॥

रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ २९
मुक्तमात्रेण रामेण दूराकृष्टेन भारत ।
स तेन राक्षसश्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः ।
प्रज्ज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभिपरिप्लुतः ॥ ३०
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सहगन्धर्वचारणाः ।

निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३१
तत्पुत्रं महाभागं पञ्चभूतानि रावणम् ।
भ्रंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ ३२
शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च ।
नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

रावणवधानन्तरमविन्ध्यनाम्ना राक्षसवृद्धेन रामसमीपं प्रति सीताया आनयनम् ॥ १ ॥ सीतया स्वशीलशङ्किनो राम-
स्यानङ्गीकारवचनश्रवणेन भूमौ पतनम् ॥ २ ॥ अन्तरिक्षगतैर्ब्रह्मादिभिः सीतायाः सौशील्यख्यापनपूर्वकं रामं प्रति तद्-
हणचोदना ॥ ३ ॥ रामेण सीतालक्ष्मणादिभिः सहायोध्यां प्रति प्रस्थानम् ॥ ४ ॥ दूत्येन भरतं प्रति हनुमत्प्रेषणपूर्वकं
नन्दिग्राममागत्य रामेण भरतादिभिः सहायोध्यां प्रत्यागमनम् ॥ ५ ॥ वसिष्ठादिभिः सीतया सह राज्येऽभिषिकेन
रामेण सुग्रीवविभीषणादीनां सबहुमानं स्वस्वपुरप्रेषणपूर्वकं प्रजापालनम् ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरद्विषम् ।
बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १
ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
आशीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्जुस्तं महाभुजम् ॥ २
रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः ।
गन्धर्वाः पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३
पूजयित्वा रणे रामं प्रतिजगुर्मथगतम् ।
तन्महोत्सवसंकाशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४
ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायशः ।
विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरंजयः ॥ ५
ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृताम् ।
अविन्ध्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ६
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितम् ।
प्रतीच्छ देवीं सद्भृतां महात्मज्ञानकीमिति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादवतीर्य रथोत्तमात् ।
वाष्पेणापिहितां सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ ८
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककशिताम् ।
मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९

उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ।

‘लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्यै निवेद्य सः ॥’ १०
गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् ।
मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि ।
जरां ब्रजेथा इति मे निहतोसौ निशाचरः ॥ ११
कथं ह्यसद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयम् ।
परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् ॥ १२
सुवृत्तामसुवृत्तां वाऽप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ १३
ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ।
पपात देवी व्यथिता निकृता कदली यथा ॥ १४
योप्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागः पुराऽभवत् ।
क्षणेन स पुनर्नष्टो निःश्वासादिव दर्पणे ॥ १५
ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् ।
गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६
ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
पद्मयोनिर्जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७
शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८

पञ्चभूतानि तत्पुत्रं इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एकनवत्यधिकद्विश-
ततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

त्रिदशालयः स्वर्गस्तत्स्थाः ॥ ३ ॥

राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
 विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९
 ततोऽन्तरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वसंकुलम् ।
 शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥ २०
 तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
 उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१
 राजपुत्र न ते कोपं करोमि विदिताहि मे ।
 गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम ॥ २२
 अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
 स मे विमुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३
 अग्निरापस्तथाऽऽकाशं पृथिवी वायुरेव च ।
 विमुञ्चन्तु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २४
 यथाऽहं त्वदृते वीर नान्यं स्वप्नेऽप्यचिन्तयम् ।
 तथा मे देव निर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ॥ २५
 ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सुभगा लोकसाक्षिणी ।
 पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २६
 वायुरुवाच ।
 भोभो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
 अपापा मैथिली राजनसंगच्छ सह भार्यया ॥ २७
 अग्निरुवाच ।
 अहमन्तःशरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
 सुसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २८
 वरुण उवाच ।
 रसा वै मत्प्रसूता हि भूतदेहेषु राघव ।
 अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २९
 यम उवाच ।
 'धर्मोऽहमस्मि काकुत्स्थ साक्षी लोकस्य कर्मणाम् ।
 शुभाशुभानां सीतेयमपापा प्रतिगृह्यताम् ॥' ३०
 ब्रह्मोवाच ।
 पुत्र नैतदिहाश्चर्यं त्वयि राजर्विधर्मणि ।
 साधो सदृच काकुत्स्थ शृणु चेदं वचो मम ॥ ३१
 शत्रुरेष त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् ।
 यक्षाणां दानवानां च महर्षीणां च पातितः ३२
 अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुराऽभवत् ।

कसाच्चित्कारणात्पापः कंचित्कालमुपेक्षितः ॥ ३३
 वधार्थमात्मनस्तेन हता सीता दुरात्मना ।
 नलकूबरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३४
 यदि ह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् ।
 शतधाऽस्य फलेन्मूर्धा इत्युक्तः सोभवत्पुरा ॥ ३५
 नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महामते ।
 कृतं त्वया महत्कार्यं देवानामभितप्रभ ॥ ३६
 दशरथ उवाच ।
 प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रं ते पिता दशरथोऽस्मि ते ।
 अनुजानामि राज्यं च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३७
 राम उवाच ।
 अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
 गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो भरतर्षभ ।
 गच्छायोध्यां प्रशाधि त्वं राम रक्तान्तलोचन ।
 संपूर्णानीह वर्षाणि चतुर्दश महाद्युते ॥ ३९
 ततो देवाभ्यमस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ।
 महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स समेयिवान् ॥ ४०
 ततो वरं ददौ तस्मै ह्यविन्ध्याय परंतपः ।
 त्रिजटां चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् ४१
 तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रपुरोगमैः ।
 कौसल्यामातरिष्ठांस्ते वरानद्य ददानि कान् ॥ ४२
 वव्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभिश्चापराजयम् ।
 राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुद्भवम् ॥ ४३
 ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ।
 समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ ४४
 सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ।
 रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति ॥ ४५
 दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ।
 उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स हरिलोचन ॥ ४६
 ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामल्लिष्टकर्मणाम् ।
 अन्तर्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ ४७
 दृष्ट्वा रामं तु जानक्या संगतं शक्रसारथिः ।

उवाच परमप्रीतसुहृन्मध्य इदं वचः ॥ ४८
 देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ।
 अप्रणीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ॥ ४९
 सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ५०
 इत्येवमुक्त्वाऽनुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतांवरम् ।
 संपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ ५१
 ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ।
 सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः ॥ ५२
 सिन्धाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ।
 संततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयम् ॥ ५३
 पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ।
 कामगेन यथा मुख्यैरमात्यैः संवृतो वशी ॥ ५४
 ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिष्ये स पार्थिवः ।
 तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः ॥ ५५
 अथैनान्नाघवः काले समानीयाभिपूज्य च ।
 विसर्जयामास तदा रत्नैः संतौष्य सर्वशः ॥ ५६
 गतेषु वानरेन्द्रेषु गोपुच्छक्षेपु तेषु च ।
 सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धां पुनरागमत् ॥ ५७
 विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ।
 पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन्वनम् ॥ ५८
 किष्किन्धां तु समासाद्य रामः प्रहरतांवरः ।
 अद्भुतं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ५९
 ततस्तेरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ।

यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ६०
 अयोध्यां स समासाद्य पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ।
 भरताय हनूमन्तं दूतं प्रास्थापयद्भुतम् ॥ ६१
 लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य वै ।
 वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपाविशत् ॥ ६२
 स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरतं चीरवाससम् ।
 'नन्दिग्रामगतं रामः सशत्रुघ्नं सराधवः' ।
 अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ॥ ६३
 समेत्य भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ।
 राघवः सहसौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ ॥ ६४
 ततो भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ।
 वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः ॥ ६५
 तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायातिसत्कृतम् ।
 न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ॥ ६६
 ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिजितेऽहनि ।
 वसिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् ॥ ६७
 सोमिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृज्जनम् ।
 विभीषणं च पौलस्त्यमन्वजानाद्गृहान्प्रति ॥ ६८
 अभ्यर्च्य विविधै रत्नैः प्रीतियुक्तौ मुदा युतौ ।
 समाधायेतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज ह ॥ ६९
 पुष्पकं च विमानं तत्पूजयित्वा स राघवः ।
 प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः ॥ ७०
 ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
 शताश्वमेधानाजहे जारुथ्यान्स निरर्गलान् ॥ ७१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

मार्कण्डेयेन स्वस्वानुपमदुःखानुभवितृत्वबुद्ध्या शोचतो युधिष्ठिरस्य रामोपाख्यानकथनपूर्वकं हेतूपन्यासेन शोकापनो-
 दनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।

यत्र शिष्ये पूर्वं समुद्रप्रार्थनार्थं शयनं कृतवान् ॥ ५५ ॥
 लक्षयित्वेङ्गितैः सर्वैरिति ध. पाठः ॥ ६३ ॥ गुरुणा रामेण
 ॥ ६५ ॥ वैष्णवे नक्षत्रे श्रवणे ॥ ६७ ॥ जारुथ्यान् त्रिगुण-

प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १

मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोसि परंतप ।

दक्षिणानिल्यर्जुनमिश्रः ॥ ७१ ॥ द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ २९२ ॥

बाहुवीर्याश्रये मार्गे वर्तसे दीप्तनिर्णये ॥ २
 न हि ते वृजिनं किञ्चिद्दृश्यते परमण्वपि ।
 अस्मिन्मार्गे निषीदेयुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३
 संहत्य निहतो वृत्रो मरुद्भिर्वज्रपाणिना ।
 नमुचिश्चैव दुर्धर्षो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४
 सहायवति सर्वार्थाः संतिष्ठन्तीह सर्वशः ।
 किन्तु तस्याजितं सङ्ख्ये यस्य भ्राता धनंजयः ॥ ५
 अयं च बलिनाश्रेष्ठो भीमो भीमपराक्रमः ।
 युवानौ च महेष्वासौ वीरौ माद्रवतीसुतौ ॥ ६
 एभिः सहायैः कसात्त्वं विषीदसि परंतप ।
 य इमे वज्रिणः सेनां जयेयुः समरुद्रणाम् ॥ ७
 त्वमप्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देवरूपिभिः ।
 विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रान्भरतर्षभ ॥ ८

इतश्च त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुरात्मना ।
 बलिना वीर्यमत्तेन हतामेभिर्महात्मभिः ॥ ९
 आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 जयद्रथं च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ १०
 असहायेन रामेण वैदेही पुनराहता ।
 हत्वा सङ्ख्ये दशग्रीवं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ ११
 यस्य शाखामृमा मित्राण्यृक्षाः कालमुखास्तथा ।
 जाल्यन्तरंगता राजभेतदुज्ज्वाऽनुचिन्तय ॥ १२
 तस्मात्सर्वं कुरुश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ।
 त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परंतप ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता ।
 त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरप्येनमब्रवीत् ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

समाप्तं च रामोपाख्यानपर्व ॥ १८ ॥

(अथ पतिव्रतामाहात्म्यपर्व ॥ १९ ॥)

चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति सावित्र्युपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ अश्वपतिनाम्नो मद्राजस्य स्वीयव्रतचर्यासंतुष्टसावित्री-
 देवीप्रसादात्सावित्रीनामककन्याजननम् ॥ २ ॥ यौवनस्थया तथा पित्राज्ञया वृद्धमित्यैः सह राजपौत्राणां श्रमेण स्वोक्ति-
 तवरान्वेषणम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 नात्मानमनुशोचामि नेमान्भ्रातृन्महायुने ।
 हरणं चापि राज्यस्य यथेमां दुपदात्मजाम् ॥ १
 द्यूते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।
 जयद्रथेन च पुनर्वनाच्चापि हता बलात् ॥ २
 अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वाऽपि वा श्रुता ।
 पतिव्रता महाभागा यथेयं दुपदात्मजा ॥ ३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
 सर्वमेतद्यथाप्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
 ब्रह्मण्यश्च महात्मा च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ५
 यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
 पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६
 क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्जितेन्द्रियः ।
 अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् ॥ ७
 अपत्योत्पादनार्थं च तीव्रं नियममास्थितः ।
 काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८
 हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
 षष्ठेष्टे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ९

दीप्तनिर्णये असंदिग्धे प्रत्यक्षफले ॥ २ ॥ त्रिनवत्यधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

सावित्र्या सावित्री सवितृकन्या तद्देवत्याया कृत्वा सा च । सोमो
 वधूयुरभवदित्यादिः । षष्ठेकाले अष्टधाविभक्तस्याहः षष्ठेशे ॥ ५ ॥

एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
 पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ १०
 रूपिणी तु तदा राजन्दर्शयामास तं नृपम् ।
 अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महताऽन्विता ॥ ११
 उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ।
 सा तमश्वपतिं राजन्सावित्री नियमे स्थितम् ॥ १२
 ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
 सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टाऽस्मि तव पार्थिव ॥ १३
 वरं वृणीष्वश्वपते मद्राज यदीप्सितम् ।
 न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥ १४
 अश्वपतिरुवाच ।
 अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेप्सया मया ।
 पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभावनाः ॥ १५
 तुष्टाऽसि यदि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहम् ।
 संतानं परमो धर्म इत्याहुर्मां द्विजातयः ॥ १६
 सावित्र्युवाच ।
 पूर्वमेव मया राजन्प्रप्रायमिमं तव ।
 ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १७
 प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयं विहितवत्यहम् ।
 कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १८
 उत्तरं च न ते किञ्चिद्वाहर्तव्यं कथंचन ।
 पितामहनियोगेन तुष्टा ह्येतद्वीमि ते ॥ १९
 स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।
 प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्भविष्यति ॥ २०
 अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वपुरं नृपः ।
 स्वराज्ये चावसद्वीरः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २१
 कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।
 ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ २२
 राजपुत्र्यास्तु गर्भः स मानव्या भरतर्षभ ।
 व्यवर्धत तदा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥ २३
 प्राप्ते काले तु सुषुप्ते कन्यां राजीवलोचनाम् ।

क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे च नृपसत्तमः ॥ २४
 सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
 सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २५
 सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ।
 कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ २६
 तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
 प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः ॥ २७
 तां तु पद्मपलाशार्क्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
 न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ॥ २८
 अथोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य सा ।
 हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ॥ २९
 ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ।
 पितुः समीपमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ॥ ३०
 साऽभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।
 कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वमास्थिता ॥ ३१
 यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।
 अयाच्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३२
 राजोवाच ।
 पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
 स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३३
 प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
 विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥ ३४
 श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
 तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३५
 अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
 मृते पितरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३६
 इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।
 देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३७
 एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
 व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतां चेत्यचोदयत् ॥ ३८

उत्तरं पुत्रार्थं प्रार्थनावचनम् ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञायाङ्गीकृत्य
 ॥ २० ॥ मानव्या मनुपुत्र्याः ॥ २३ ॥ प्रतिवारितोऽभिभूतः
 ॥ ३८ ॥ सुमनस इष्टदेवतायाः । शेषाः प्रसादपूर्वकं दत्तानि
 मात्यानि ॥ ३० ॥ अयाच्यमानां तु नरैरिति ध. पाठः ॥ ३२ ॥

प्रार्थित इच्छितः ॥ ३४ ॥ वाच्यो निन्यः । अनुपयन् ऋता-
 वगच्छन् ॥ ३६ ॥ अनुयात्रं यात्रोपकरणं वाहनादि ॥ ३८ ॥
 चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

साऽभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव मनस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३९
सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ४०

मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् ।
वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ४१
एवं तीर्थेषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्यानां तंतं देशं जगाम ह ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

मनसा स्वानुगुणनिर्धारणपूर्वकं वनादागतया सावित्र्या नारदेन सह संभाषमाणस्य पितुरन्तिकमेत्य तयोः पादा-
भिवादनम् ॥ १ ॥ नारदसंनिधौ पित्रा वृष्टया तथा शुमन्सेनसूनोः सत्यवतः पतित्वेन मनसा चरणकथनम् ॥ २ ॥
पित्रा नारदवचनात्तस्यागुह्यनिवेदनपूर्वकं वरान्तरवरणं चोदितयापि तथा स्वाध्यवसायादनिवर्तनम् ॥ ३ ॥ राज्ञापि
तस्या निर्बन्धाभारदवचनाच्च तस्या एव तस्या दानाध्यवसानम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
आजगाम पितुर्वैश्वं सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ २
नारदेन सहासीनं सा दृष्ट्वा पितरं शुभा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३
नारद उवाच ।
क गताऽभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
किमर्थं युवती भद्रं न चैनां संग्रयच्छसि ॥ ४
अश्वपतिरुवाच ।
कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
एतस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
तदैव तस्य वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६
आसीत्साल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
शुमन्सेन इति ख्यातः पश्चाच्चान्धो बभूव ह ॥ ७
विनष्टक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥ ८
स बालवत्सया सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।

महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवानुरूपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ १०
नारद उवाच ।
अहो वत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान्सत्यवान्वृतः ॥ ११
सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
तथाऽस्य ब्राह्मणाश्चकुर्नमैतत्सत्यवानिति ॥ १२
बालस्याश्वाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ।
चित्रेऽपि विलिखत्यश्वांश्चित्राश्च इति चोच्यते ॥ १३
राजोवाच ।
अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान्पितृवत्सलः ॥ १४
नारद उवाच ।
विवस्त्रानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।
महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५
अश्वपतिरुवाच ।
अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि सत्यवान् ।
रूपवानप्युदारो वाऽप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६
नारद उवाच ।
सांकृते रन्तिदेवस्य स्वशक्त्या दानतः समः ।

कथायोगेन कथाप्रसङ्गेन ॥ १ ॥ सामीप्येन समीपवासिना ।
छिद्रे अन्धत्वे सति ॥ ८ ॥ सत्यवान्नामतः ॥ १० ॥ तेजस्वी
वन ५९

प्रभाववान् ॥ १४ ॥ सांकृतेः संकृतिपुत्रस्य ॥ १७ ॥

ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिबिरौशीनरो यथा ॥ १७
 यथातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
 रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८
 'स वदान्यः स तेजस्वी धीमांश्चैव क्षमान्वितः ।'
 स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः संयतेन्द्रियः ।
 सन्मैत्रः सोनसूयश्च स ह्रीमान्द्युतिमांश्च सः ॥ १९
 नित्यशश्चार्जवं तस्मिन्धृतिस्तत्रैव च ध्रुवा ।
 संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २०
 अश्वपतिरुवाच ।
 गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन्प्रब्रवीषि मे ।
 दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१
 नारद उवाच ।
 एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
 स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २२
 एको दोषोऽस्ति नान्योऽस्य सोद्यप्रभृति सत्यवान् ।
 संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २३
 राजोवाच ।
 एहि सावित्रि गच्छस्व अन्यं वरय शोभने ।
 तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थितः ॥ २४
 यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।
 संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

अश्वपतिना राज्ञा द्युमत्सेनाश्रममेत्य सत्यवते स्वपुत्र्याः सावित्र्या दानेन वैवाहिकोत्सवनिर्वर्तनपूर्वकं स्वनगरा-
 गमनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
 समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १
 ततो वृद्धान्द्रिजान्सर्वानृत्विक्सभ्यपुरोहितान् ।
 समाहूय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २

आक्रम्य अभिभूय ॥ २२ ॥ अंशः काष्ठपाषाणादेः शकलः
 सकृन्निपतति । कृतस्य -करणं नास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ एतत्
 सावित्र्या वचनं अविचार्यं भवता च तथ्यं उक्तम् ॥ ३१ ॥

सावित्र्युवाच ।
 सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
 सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २६
 दीर्घायुरथवाऽल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
 सकृद्भूतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २७
 मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।
 क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८
 नारद उवाच ।
 स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
 नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥ २९
 नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
 प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ ३०
 राजोवाच ।
 अविचार्यमेतदुक्तं तथ्यं च भवता वचः ।
 करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३१
 नारद उवाच ।
 अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
 साधयिष्याम्यहं तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
 राजाऽपि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३

मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।
 पश्यामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ३
 तत्रापश्यन्महाभागं सालवृक्षमुपाश्रितम् ।
 कौश्यां वृक्षां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४
 स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथाऽर्हतः ।

साधयिष्यामि गमिष्यामि ॥ ३२ ॥ पञ्चनवत्यधिकद्विशततमो-
 ऽध्यायः ॥ २९५ ॥
 वैवाहिकं भाण्डं विवाहोचितमुपकरणम् ॥ १ ॥ कौश्यां

वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५
 तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्यं स धर्मवित् ।
 किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६
 तस्य सर्वमभिप्रायमिति कर्तव्यतां च ताम् ।
 सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७
 सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ।
 तां स्वधर्मेण धर्मज्ञं सुषार्थं त्वं गृहाण मे ॥ ८
 द्युमत्सेन उवाच ।

च्युताः स्म राज्याद्वनवासमाश्रिता-
 श्रमाम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।
 कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे
 सहिष्यति क्लेशमिमं सुता तव ॥ ९
 अश्वपतिरुवाच ।
 सुखं च दुःखं च भवाभवात्मकं
 यदा विजानाति सुताऽहमेव च ।
 न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं
 विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १०
 आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्प्रणतस्य च ।
 अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न माऽर्हसि ॥ ११
 अनुरूपो हि युक्तश्च त्वं ममाहं तवापि च ।
 सुषां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्या सत्यवतस्ततः ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

ससनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

कदाचन नारदनिर्दिष्टे सत्यवतो मृतिदिवसे सावित्र्या परशुहस्तस्य वनंगच्छतो भर्तुरनुगमनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
 प्राप्तः स कालो मर्त्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १

कुशमय्यां वृत्त्यामासने ॥ ४ ॥ आत्मनिवेदनमश्वपतिरहमिति
 ज्ञापनम् ॥ ५ ॥ भवाभवात्मकमुत्पत्तिविनाशात्मकम् । ते त्वां
 प्रति ॥ १० ॥ सा माम् ॥ ११ ॥ निर्वर्ततु निष्पद्यताम् ॥ १४ ॥
 सपरिच्छदं पारिवर्हसहितम् ॥ १६ ॥ परिचारैः सेवनैः । गुणैः

द्युमत्सेन उवाच ।
 पूर्वमेवाभिलषितः संबन्धो मे त्वया सह ।
 भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३
 अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
 स निर्वर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥ १४
 ततः सर्वान्समानाय्य द्विजानाश्रमवासिनः ।
 यथाविधि समुद्राहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५
 दत्त्वा सोऽश्वपतिः कन्यां यथार्हं सपरिच्छदम् ।
 ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६
 सत्यवानपि तां भार्यां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
 मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेप्सितम् ॥ १७
 गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।
 जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥ १८
 परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
 सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमादधे ॥ १९
 श्वश्रूं शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छादनादिभिः ।
 श्वशुरं देवसत्कारैर्वाचःसंयमनेन च ॥ २०
 तथैव प्रियवादेन नैपुणेन शमेन च ।
 रहश्चैवोपचारेण भर्तारं पर्यतोषयत् ॥ २१
 एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ।
 कालस्तपस्यतां कश्चिदपाक्रामत भारत ॥ २२
 सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठन्त्यास्तु दिवानिशम्
 नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥ २३

गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसेदिवसे गते ।
 यद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ २
 चतुर्थेऽहनि मर्त्यव्यमिति संचिन्त्य भामिनी ।

शीलसत्यादिभिः । प्रश्रयेण स्नेहेन । दमेन जितेन्द्रियतया ।
 सर्वकामक्रियाभिः सर्वेषामिष्टसंपादनेन ॥ १९ ॥ षण्णवत्यु-
 धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताऽभवत् ॥ ३
 'त्रयोदश्यां चोपवासं प्रतिपत्सु च पारणम् ।
 आयुष्यं वर्धते भर्तुर्व्रतेनानेन भारत ॥' ४
 तं श्रुत्वा नियमं तस्या भृशं दुःखान्वितो नृपः ।
 उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ॥ ५
 अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयाऽऽरब्धो नृपात्मजे ।
 तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुश्चरम् ॥ ६
 सावित्र्युवाच ।
 न कार्यस्तात संतापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
 व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ७
 द्युमत्सेन उवाच ।
 व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन ।
 पारयस्वेति वचनं युक्तमसद्विधो वदेत् ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः ।
 तिष्ठन्ती चैव सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ९
 श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
 दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सारात्रिर्व्यत्यवर्तत १०
 अद्य तदिवसं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।
 युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्निकीः क्रियाः ॥ ११
 'व्रतं समाप्य सावित्री स्नात्वा शुद्धा यशस्विनी ।'
 ततः सर्वान्द्विजानृद्धाञ्चश्वश्रूंश्चशुरमेव च ।
 अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ १२
 अवैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
 ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १३
 एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
 मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनी ॥ १४
 तं कालं तं मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
 यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ १५
 ततस्तु श्वश्रूश्चशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
 एकान्तमास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १६
 व्रतं यथोपदिष्टं तु तथा तत्पारितं त्वया ।

आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १७
 सावित्र्युवाच ।
 अस्तं गते मयाऽऽदित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
 एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
 स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १९
 सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
 सह त्वया गमिष्यामि न हित्वां हातुमुत्सहे ॥ २०
 सत्यवानुवाच ।
 वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भामिनि ।
 व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २१
 सावित्र्युवाच ।
 उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।
 गमने च कृतोत्साहां प्रतिषेद्धुं न माऽर्हसि ॥ २२
 सत्यवानुवाच ।
 यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
 मम त्वामन्त्रय गुरुन् मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 साऽभिवाद्याब्रवीच्छ्वश्रूंश्चशुरं च महाव्रता ।
 अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २४
 इच्छेयमभ्यनुज्ञाता आर्यया श्वशुरेण ह ।
 अनेन सह निर्गन्तुं न मेऽद्य विरहः क्षमः ॥ २५
 गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।
 न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २६
 संवत्सरः किञ्चिदूनो न निष्क्रान्ताऽहमाश्रमात् ।
 वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २७
 द्युमत्सेन उवाच ।
 यदा प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम ।
 नानयाऽभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २८
 तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः ।

वसतीनां स्थानं भोजनत्रयनिरोधः । उपवसतीत्यादौ वस-
 तेस्तादर्थ्यदर्शनात् ॥ ६ ॥ पारयिष्यामि समापयिष्यामि ।

व्यवसायकृतमुद्योगकृतम् ॥ ७ ॥ युगं हस्तचतुष्कं तावदुदिते
 उपरि याते ॥ ११ ॥

अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २९
मार्कण्डेय उवाच ।
उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्ता हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ ३०
सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।
मयूरगणजुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३१

नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्री मधुरं वचः ॥ ३२
निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।
मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३३
अनुव्रजन्ती भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।
द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

सावित्र्या सह वनं प्रविष्टेन सत्यवता फलाहरणपूर्वकं काष्ठविपाटनम् ॥ १ ॥ तथा शिरोवेदनादूनतया काष्ठपाटनादु-
परमपूर्वकं भार्योत्सङ्गे शिरोनिधानेन भूतले शयनम् ॥ २ ॥ ततः सत्यवतोऽक्षुहरणाय समागतं यमं दृष्टवत्या सावित्र्या
साञ्जलिबन्धं तदागमनप्रयोजनप्रश्नः ॥ ३ ॥ यमेन तांप्रति तत्कथनपूर्वकं पाशबन्धनेन सत्यवतस्तदीयशरीरादपकर्षण-
पूर्वकं स्वलोकंप्रति प्रस्थानम् ॥ ४ ॥ तमनुगच्छन्त्याः सावित्र्याः स्तुतिवचनसंतुष्टेन यमेन तस्यै वरदानपूर्वकं बन्धवि-
मोचनेन सत्यवतो विसर्जनम् ॥ ५ ॥ ततः पुनरुज्जीवितेन सत्यवता सावित्र्यासह पितुराश्रमंप्रति प्रस्थानम् ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १
तस्य पाटयतः काष्ठं खेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥ २
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥ ३
अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ।
अस्वस्थमिव चात्मानं लक्ष्ये मितभाषिणि ॥ ४
शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
'भ्रमन्तीव दिशः सर्वाश्चक्रारूढं मनो मम ।'
तत्स्वप्नुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ५
सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च ।
उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥ ६
ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।
तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ७
'हन्त प्राप्तः स कालोऽयमिति चिन्तापरा संती ।'
मुहूर्तादेव चापश्यत्पुरुषं रक्तवाससम् ।

बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ८
श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ९
तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय भर्तुरन्यस्य शनैः शिरः ।
कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपती ॥ १०
दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्भ्यमानुषम् ।
कामया ब्रूहि देवेश कस्त्वं किंच चिकीर्षसि ११
यम उवाच ।
पतिव्रताऽसि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।
अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् १२
अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।
नेष्यामि तमहं बद्धा विद्ध्येतन्मे चिकीर्षितं १३
सावित्र्युवाच ।
श्रूयते भगवन्दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।
नेतुं किल भवान्कस्मादागतोसि स्वयं प्रभो ॥ १४
मार्कण्डेय उवाच ।
इत्युक्तः पितृराजस्तां भगवान्स्वचिकीर्षितम् ।
यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १५

सर्वावस्थमतन्निद्रता इति क. थ. पाठः । स्मरन्निति व्यत्ययेन
पुंस्त्वम् ॥ ३३ ॥ सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

कठिनं स्थालीम् ॥ १॥ युयोज अनुचिन्तितवती ॥ ७॥ पुरुषं
पीतवाससमिति क. थ. पाठः ॥ ८ ॥ कामया इच्छया ॥ ११॥

अयं च धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।
 नाहो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽसि स्वयमागतः ॥ १६
 ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशंगतम् ।
 अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात् ॥ १७
 ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हतप्रभम् ।
 निर्विचेष्टं शरीरं तद्भूवाप्रियदर्शनम् ॥ १८
 यमस्तु तं ततो बद्धा प्रयातो दक्षिणामुखः ।
 सावित्री चैव दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ॥ १९
 'भर्तुः शरीरक्षां च विधाय हि तपस्विनी ।
 भर्तारमनुगच्छन्ती तथावस्थं सुमध्यमा ।'
 नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ २०
 यम उवाच ।
 निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुवास्यौर्ध्वदैहिकम् ।
 कृतं भर्तुस्त्वयाऽऽनृण्यं यावद्भूम्यं गतं त्वया २१
 सावित्र्युवाच ।
 यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
 मया च तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २२
 तपसा गुरुभक्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च ।
 तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २३
 ग्राहुः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
 मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्दक्ष्यामि तच्छृणु २४
 नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति
 धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।
 विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
 तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २५
 एकस्य धर्मेण सतां मतेन
 सर्वे स तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।

अनात्मवन्तः अजितेन्द्रियाः । वने धर्मं यज्ञादिरूपं न चरन्ति ।
 जितेन्द्रिया एव वने ग्रामे वा यज्ञादीन्स्त्रीसंबद्धान् धर्मान्कु-
 र्वन्ति । तेन गृहस्थवानप्रस्थयोः संग्रहः । वासं गुरुकुलवासं
 ब्रह्मचर्यम् । परिश्रमं परित्यागरूपमाश्रमं संन्यासम् । विज्ञानतः
 चतुर्थ्यर्थे सार्वविभक्तिकस्तसिः । धर्मस्य फलं आत्मविज्ञानमि-
 त्यर्थः ॥ २५ ॥ एतेषामाश्रमधर्माणां समुच्चयं वारयति एक-
 स्येति । चतुर्णामन्यतमस्यैकस्याश्रमस्य धर्मेण सतां मतेन
 दम्भादिरहितश्रद्धया सम्यगनुष्ठितेनेत्यर्थः । सर्वे तं मार्गं ज्ञान-

मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे
 तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २६
 यम उवाच ।
 निवर्त तुष्टोऽसि तवानया गिरा
 स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
 वरं वृणीष्वेह विनाऽस्य जीवितं
 ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २७
 सावित्र्युवाच ।
 च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो
 विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
 स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृप-
 स्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥ २८
 यम उवाच ।
 ददानि तेऽहं तमनिन्दिते वरं
 यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
 तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्ष्ये
 निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २९
 सावित्र्युवाच ।
 श्रमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे
 यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
 यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः
 सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ ३०
 सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं
 ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
 न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं
 ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ ३१
 यम उवाच ।
 मनोनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं
 त्वया यदुक्तं वचनं हिताश्रयम् ।

मार्गं प्रपन्नाः प्राप्ताः अतो धर्मं च वासं च प्रतिश्रयं चेति पाठ-
 क्रमापेक्षया द्वितीयं नैष्ठिकं गुरुकुलवासं दाराऽकरणरूपं तृतीयं
 पारिव्राज्यं दारादित्यागरूपं वा न वाञ्छे । ज्ञानहेतोः प्रधान-
 भूतस्य धर्मस्याद्येपि सिद्धेरित्यर्थः । मद्भर्तुर्हरणेनावयोर्धर्मं मा
 नाशयेति भावः ॥ २६ ॥ निवर्त निवर्तस्व । स्वर उदात्तादिः ।
 अक्षरमकारादि । व्यञ्जनं ककारादि । एतद्युक्तत्वेन वाक्यस्य
 शब्दतो निर्दोषत्वमुक्तम् । हेतुयुक्तत्वेन युक्तियुक्तत्वमप्युक्तम्
 ॥ २७ ॥

विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥ ३२
सावित्र्युवाच ।
हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः
स्वमेव राज्यं लभतां स पार्थिवः ।
जह्यात्स्वधर्मान्न च मे गुरुर्यथा
द्वितीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३३
यम उवाच ।
स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-
न्न च स्वधर्मात्परिहीयते नृपः ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३४
सावित्र्युवाच ।
प्रजास्त्वयैता नियमेन संयता
नियम्य चैता नयसे निकामया ।
ततो यमत्वं तव देव विश्रुतं
निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३५
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३६
एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।
सन्तस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३७
यम उवाच ।
पिपासितस्येव भवेद्यथा पय-
स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३८
सावित्र्युवाच ।
ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता
भवेत्पितुः पुत्रशतं तथौरसम् ।
कुलस्य संतानकरं च यज्ज्ञे-
चृतीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३९

गुरुः श्वशुरः ॥ ३३ ॥ समेन शत्रुमित्रादितारतम्यहीनेन
तव धर्मेण प्रशासनेन ताः प्रजाश्चरन्ति । त्वदाज्ञावशगा
इत्यर्थः । अतएव तव नाम धर्मराज इति । धर्मेणैव राजते
धर्मोऽस्य राजत इति वा ॥ ४२ ॥ लौकिकेष्वपि विश्वासं कुर्व-

यम उवाच ।
कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं
शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४०
सावित्र्युवाच ।
न दूरमेतन्मम भर्तृसन्निधौ
मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
अथ ब्रजन्नेव गिरं समुद्यतां
मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ४१
विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवा-
स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजा-
स्ततस्त्वहेश्वर धर्मराजता ॥ ४२
आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु यः ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४३
सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४४
यम उवाच ।
उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने
शुभे न तादृक् त्वद्वते श्रुतं मया ।
अनेन तुष्टोऽसि विनाऽस्य जीवितं
वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४५
सावित्र्युवाच ।
ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं
भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्ग्रहम् ।
शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-
मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४६
यम उवाच ।
शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां
भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ।

निष्ठसिद्धिं प्राप्नोति किमुत त्वयि धर्मराजे इत्याशयेनाह
आत्मन्यपीति । सर्वः प्रणमते नर इति क. थ. पाठः ॥ ४३ ॥
ते त्वया ॥ ४५ ॥

परिश्रमस्ते न भवेन्नुपात्मजे
निर्वर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४७

सावित्र्युवाच ।

सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः
सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।

सतां सद्भिर्नाफलः संगमोस्ति
सद्भ्यो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४८

सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं
सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।

सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राज-
न्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४९

आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ति प्रतिक्रियाः ॥ ५०

न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो
न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।

यस्मादेतन्म्रियतं सत्सु नित्यं
तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ५१

यम उवाच ।

यथायथा भाषसि धर्मसंहितं
मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
तथातथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा
वरं वृणीष्वप्रतिमं पतिव्रते ॥ ५२

सावित्र्युवाच ।

न तेऽपवर्गः सुकृताद्विना कृत-
स्तथा यथाऽन्येषु वरेषु मानद ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
यथा मृता ह्येवमहं पतिं विना ॥ ५३

शाश्वतो धर्मः पत्युः सकाशादेवापत्योत्पादनं सतां माहशानो
दाराणां तत्रैव वृत्तिः । ननु गतायुषि पत्यौ कथं तत् स्यादित्यत
आह संत इति । वरं दत्त्वा सन्तो न व्यथन्ति नापि सीदन्ति
किंतु उक्तं निर्वहन्त्येवेत्यर्थः । अत्यन्ताशक्येऽर्थे कथं स्यादित्यत
आह संतामिति । सतामशक्यमपि नास्ति । भयं चान्यस्य तेभ्यो
नास्तीति तत्त्वतोहं निर्भयास्मीति भावः ॥ ४८ ॥ त्वयापि
सत्यं स्वीयं रक्षणीयमित्याह सन्तो हीति । भूतभव्यस्य भूतस्य
भविष्यस्य च ॥ ४९ ॥ एतत् त्रयं प्रसादोऽर्थो मानश्च । दारि-

न कामये भर्तृविनाकृता सुखं
न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।

न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं
न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५४

वरातिसर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो द्वियते च मे पतिः ।

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५५

मार्कण्डेय उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।
धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५६

एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
'तोषितोऽहं त्वया साध्वि वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः' ॥ ५७

अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थः स भविष्यति ।
चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्धमवाप्स्यति ॥ ५८

इष्टा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ।
त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्छनयिष्यति ॥ ५९

ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ।
ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ६०

पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।

आतरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ६१
एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।

निर्वर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ६२
सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।

जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शावं कलेवरम् ॥ ६३
सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगृह्य च ।

उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६४

द्रस्य प्रसादो नार्थाय । श्रीमतां प्रसादोऽर्थकृदपि न मानदः ।
सतां तु मानद इति । खले तु प्रसाद एव नास्ति । अतस्त्रयं
त्वयैव स्थितमिति त्वं रक्षितास्माकं भवेति भावः ॥ ५१ ॥
ते लप्तः । अपवर्गः पुत्रफलप्राप्तिः सुकृताद्विना समीचीनाह-
म्पत्ययोगादते क्षेत्रजादिपुत्रार्पणेन न कृतो निष्पादितो भवति ।
यथान्येषु वरेषु भर्तृषु मदयन्त्यां वसिष्ठस्येव न तद्वत् । यस्मा-
देवं तस्माद्भरं वृणे ॥ ५३ ॥ व्यवसामि शक्नोमि ॥ ५४ ॥
त्वन्नामधेयाः सावित्रा इति ॥ ६० ॥

संज्ञां च स पुनर्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।
 प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनःपुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६५
 सुचिरं वत सुप्तोऽसि किमर्थं नावबोधितः ।
 क्व चासौ पुरुषः श्यामो योसौ मां संचकर्ष ह ॥ ६६
 सावित्र्युवाच ।
 सुचिरं त्वं प्रसुप्तोऽसि ममाङ्गे पुरुषर्षभ ।
 गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६७
 विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।
 यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
 दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥
 फलाहारोऽसि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।
 ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाऽभवत् ॥ ७०
 शिरोभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।
 ततोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽसि इति सर्वे स्मरे शुभे ॥ ७१
 त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयाऽपहृतं मनः ।
 ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥ ७२
 तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
 स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥ ७३
 तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
 श्वस्ते सर्वे यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७४
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
 विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७५
 नक्तंचराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।
 श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७६
 एता घोरं शिवा नादान्दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ।
 आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ७७
 सत्यवानुवाच ।
 वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् ।
 न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्यसि ॥ ७८
 सावित्र्युवाच ।
 अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।

वायुना धम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्निः क्वचित्क्वचित् ७९
 ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।
 काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ८०
 यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वां हि लक्ष्ये ।
 न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ८१
 श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।
 वसावेह क्षपामेकां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ८२
 सत्यवानुवाच ।
 शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्ष्ये ।
 मातापितृभ्यामिच्छामि संयोगं त्वत्प्रसादजम् ८३
 न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वोहमाश्रमात् ।
 अनागतायां सन्ध्यायां माता मे प्ररुणद्धि माम् ८४
 दिवाऽपि मयि निष्क्रान्ते सन्तप्येते गुरु मम ।
 विचिनोति हि मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः ८५
 मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा ।
 उपालब्धश्च बहुशश्चिरेणागच्छसीति हि ॥ ८६
 कात्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।
 तयोरदृश्ये मयि च महदुःखं भविष्यति ॥ ८७
 पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्नायमाणकौ ।
 भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८८
 त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तमपि पुत्रक ।
 यावद्वरिष्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ध्रुवम् ॥ ८९
 वृद्धयोरन्धयोर्दृष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः ।
 त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च सन्तानश्चावयोरिति ॥ ९०
 माता वृद्धा पिता वृद्धस्तयोर्यष्टिरहं किल ।
 तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥ ९१
 निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।
 माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥ ९२
 अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रामापदमास्थितः ।
 मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ९३
 व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ।
 एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनम् ॥ ९४
 नात्मानमनुशोचामि यथाऽहं पितरं शुभे ।

भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं भृशदुःखिताम् ॥९५॥
मत्कृते न हि तावद्य सन्तापं परमेष्ठ्यतः ।
जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ॥९६॥
तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जीवामि चाप्यहम् ।
'परमं दैवतं तौ मे पूजनीयौ सदा मया ।
तयोस्तु मे सदाऽस्त्येवं व्रतमेतत्पुरातनम् ॥' ९७
मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तो गुरुप्रियः ।
उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सुखरं प्ररुद ह ॥ ९८॥
ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककशितम् ।
प्रमृज्याश्रूणि पाणिभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ९९
यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ।
श्वश्रूश्चशुरभर्तृणां मम पुण्याऽस्तु शर्वरी ॥ १००॥
न स्मराम्युक्तपूर्वं वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् ।
तेन सत्येन तावद्य ध्रियेतां श्वशुरौ मम ॥ १०१॥
सत्यवानुवाच ।

कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि माचिरम् ।
'अपिनाम गुरु तौ हि पश्येयं ध्रियमाणकौ ॥' १०२॥
पुरा मातुः पितुर्वाऽपि यदि पश्यामि विप्रियम् ।
न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे ॥ १०३॥
यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मा चेज्जीवन्तमिच्छसि ।

मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छावाश्रममन्तिकात् १०४
मार्कण्डेय उवाच ।
सावित्री तत उत्थाय केशान्संयम्य भामिनी ।
पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १०५॥
उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।
सर्वा दिशः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०६॥
तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानि हरिष्यसि ।
योगक्षेमार्थमेतं ते नेष्यामि परशुं त्वहम् ॥ १०७॥
कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशे पुनरागमत् ॥ १०८॥
वामे स्कन्धे तु वामोरुर्भर्तुर्बाहुं निवेश्य च ।
दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम गजगामिनी ॥ १०९॥
सत्यवानुवाच ।

अभ्यासगमनाद्भीरु पन्थानो विदिता मम ।
वृक्षान्तरालोक्तया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ११०
आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।
यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १११॥
पलाशखण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा ।
तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ॥ ११२॥
स्वस्थोऽसि बलवानसि दिदृक्षुः पितराबुभौ ।
बुवन्नेव त्वरायुक्तः सम्प्रायादाश्रमं प्रति ॥ ११३॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

एकोनत्रिशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥

अकस्माच्चक्षुरां भृत्येनापि पुत्रानागमविषण्णेन युमत्सेनेन तत्रतत्र तदन्वेषणम् ॥ १ ॥ ऋषिगणेन शुभनिमित्तज्ञा-
पनेन समाश्वासिते तस्मिन्सावित्र्यासह सत्यवता पितुराश्रमाभिगमनम् ॥ २ ॥ मुनिगणाय सावित्र्या वने वृत्तवृत्तान्त-
निवेदनम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु युमत्सेनो महाबलः ।
लब्धचक्षुः प्रसन्नायां दृष्ट्वा सर्वं ददर्श ह ॥ १॥
स सर्वानाश्रमान्गत्वा शैव्यया सह भार्यया ।
पुत्रहेतोः परामार्तिं जगाम भरतर्षभ ॥ २॥

ध्रियेतां जीवेताम् । श्वशुरौ श्वश्रूश्चशुरौ ॥ १०१ ॥ कठिने
फलपूर्णे पात्रे ॥ १०६ ॥ कृत्वा आच्छिद्य आदायेत्यर्थः
॥ १०८ ॥ जगाम मृदुं भामिनी इति थ. पाठः ॥ १०९ ॥

तावाश्रमान्नदीश्वैव वनानि च सरांसि च ।
तस्यां निशि विचिन्वन्तौ दम्पती परिजग्मतुः ॥ ३॥
श्रुत्वा शब्दं तु यं कंचिदुन्मुखौ सुतशङ्कया ।
सावित्रीसहितोऽभ्येति सत्यवानित्यभाषताम् ॥ ४॥
भिन्नैश्च परुषैः पादैः सत्रणैः शोणितोक्षितैः ।

अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

भिन्नैर्विदीर्णैः । परुषैः कर्कशैः ॥ ५ ॥

कुशकण्टकविद्वाङ्गाबुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५
 ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।
 परिवार्य समाश्रास्य तावानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६
 तत्र भार्यासहायः स वृतो वृद्धैस्तपोधनैः ।
 आश्रासितोपि चित्रार्थैः पूर्वराजकथाश्रयैः ॥ ७
 ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदक्षया ।
 बाल्यवृत्तानि पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनानि च ।
 शोकं जग्मतुरन्योन्यं स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८
 पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककशितौ ।
 हापुत्र हासाध्वि बहु कासिकासीत्यरोदताम् ।
 ब्राह्मणः सत्यवाक्तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ॥ ९
 सुवर्चा उवाच ।
 यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १०
 गौतम उवाच ।
 वेदाः साङ्गा मयाऽधीतास्तपो मे संचितं महत् ।
 कौमारब्रह्मचर्यं च गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११
 समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।
 वायुभक्षोपवासश्च कृतो मे विधिवत्सदा ॥ १२
 अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परचिकीर्षितम् ।
 सत्यमेतन्निबोधध्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३
 शिष्य उवाच ।
 उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्यं विनिःसृतम् ।
 नैव जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४
 ऋषय ऊचुः ।
 यथाऽस्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।
 अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५
 भारद्वाज उवाच ।
 यथाऽस्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६
 दालभ्य उवाच ।
 यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।

गताऽऽहारमकृत्वैव तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७
 आपस्तम्ब उवाच ।
 यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ।
 पार्थिवीं चैव वृद्धिं ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८
 धौम्य उवाच ।
 सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
 दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमाश्रासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः ।
 तांस्तान्विगणयन्सर्वास्ततः स्थिर इवाभवत् ॥ २०
 ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
 आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१
 'दृष्ट्वा चोत्पतिताः सर्वे हर्षं जग्मुश्च ते द्विजाः ।
 कण्ठं माता पिता चास्य समालिङ्ग्याभ्यरोदतां ॥'
 ब्राह्मणा ऊचुः ।
 पुत्रेण संगतं त्वां तु चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।
 सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं वै पृथिवीपते ॥ २३
 समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
 चक्षुषश्चात्मनो लाभान्निभिर्दिष्ट्वा विवर्धसे ॥ २४
 सर्वैरस्माभिरुक्तं यत्तथा तन्नात्र संशयः ।
 भूयोभूयः समृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततोऽग्निं तत्र संज्वालय द्विजास्ते सर्व एव हि ।
 उपासांचक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ २६
 शैब्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।
 सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २७
 ततो राज्ञा सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः ।
 जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥ २८
 प्रागेव नागतं कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।
 विरात्रे चागतं कस्मात्कोनु बन्धस्तवाभवत् ॥ २९
 संतापितः पिता माता वयं चैव नृपात्मज ।
 कस्मादिति न जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३०

कुशलानि च यानि मे इति ध. पाठः ॥ १२ ॥ शान्तायां प्रस-
 न्नायाम् ॥ १८ ॥ विरात्रे बहुरात्रे काले आगतं आगमनम्

॥ २९ ॥ एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥

सत्यवानुवाच ।

पित्राऽहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।

अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३१

सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्ष्ये ।

तावत्कालं न च मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३२

सर्वेषामेव भवतां संतापो मा भवेदिति ।

अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३३

गौतम उवाच ।

अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः ।

नास्य त्वं कारणं वेत्सि सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३४

श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्थ परावरम् ।

त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ३५

त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यताम् ।

रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र वदस्व नः ॥ ३६

सावित्र्युवाच ।

एवमेतद्यथा वेत्थ संकल्पो नान्यथा हि वः ।

न हि किञ्चिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमेव यत् ॥ ३७

मृत्युर्मे पत्युराख्यातो नारदेन महात्मना ।

स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥

त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

सात्वदेशीयैर्द्युमत्सेनप्रति तन्मन्त्रिणा तच्छत्रुनिषर्हणनिवेदनपूर्वकं निजनगरं प्रत्यागमनप्रार्थना ॥ १ ॥ सभार्येण द्युमत्सेनेन सावित्रीसत्यवत्यां सह मुनिगणाभिवादानादिपूर्वकं स्वपुरं प्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।

कृतपौर्वाहिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ १

तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।

द्युमत्सेनाय नातृप्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २

ततः प्रकृतयः सर्वाः साल्वेभ्योऽभ्यागता नृपम् ।

आचख्युर्निहतं चैव खेनामात्येन तं द्विषम् ॥ ३

तं मन्त्रिणा हतं प्रोच्य ससहायं सबान्धवम् ।

न्यवेदयन्त्यथावृत्तं विद्रुतं च द्विषद्बलम् ॥ ४

सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिंकरः ।

स एनमनयद्बद्धा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३९

अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम् ।

पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥ ४०

चक्षुषी च खराज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।

लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणां चात्मनः शतम् ॥ ४१

चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।

भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं त्विदं व्रतम् ॥ ४२

एतत्सर्वं मयाऽऽख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।

यथावृत्तं सुखोदकमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४३

ऋषय ऊचुः ।

निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं

कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये हृदे ।

त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं

समुद्धृतं साध्वि पुनः कुलीनया ॥ ४४

मार्कण्डेय उवाच ।

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव

वरस्त्रियं तामृषयः समागताः ।

नरेन्द्रमाम्भ्य सपुत्रमञ्जसा

शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४५

एकमत्यं च सर्वस्य जनस्य स्वं नृपं प्रति ।

सचक्षुर्वाऽप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५

अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।

प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ॥ ६

प्रयाहि राजन्भद्रं ते घुष्टे नगरे जयः ।

अध्यास्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच ।

चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषाऽन्वितम् ।

चिररात्राय बहुकालम् ॥ ७ ॥

मूर्ध्ना निपतिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ८
ततोऽभिवाद्य तान्दृष्ट्वा न्द्विजानाश्रमवासिनः ।
तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९
शैब्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ १०
ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः ।
पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ११
ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्धनम् ।
तद्वै पुत्रशतं जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १२
भ्रातॄणां सोदराणां च तथैवास्याभवच्छतम् ।

मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहाबलम् ॥ १३
एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
भर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धृतं १४
तथैवैषा हि कल्याणी द्रौपदी शीलसंमता ।
तारयिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।
विशोको विज्वरो राजन्काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६
यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

समाप्तं चेदं पतिव्रतामाहात्म्यपर्व ॥ १९ ॥

(अथ कुण्डलाहरणपर्व ॥ २० ॥)

एकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

सूर्येण स्वप्ने कर्णप्रति इन्द्रेण पाण्डवप्रियचिकीर्षया भाविकवचकुण्डलायाचनानिवेदनपूर्वकं तद्दानप्रतिषेधवचनम् ॥ १ ॥ कर्णेन सूर्यप्रति हेतूक्तिपूर्वकमिन्द्राय तद्दानप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
यत्तत्तदा महद्ब्रह्मलोमशो वाक्यमब्रवीत् ।
इन्द्रस्य वचनादेव पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १
यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् ।
तच्चाप्यपहरिष्यामि धनंजय इतो गते ॥ २
किंनु तज्जपतांश्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम् ।
आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥
वैशंपायन उवाच ।
अहं ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम् ।
पृच्छतो भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४
द्वादशे समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे ।
पाण्डूनां हितकृच्छ्रकः कर्णं भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५

अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
कुण्डलार्थे महाराज सूर्यः कर्णमुपागतः ॥ ६
महार्हे शयने वीरं स्पृच्छ्यास्तरणसंवृते ।
शयानमतिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ॥ ७
स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
कृपया परयाऽऽविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥ ८
ब्राह्मणो वेदविद्धृत्वा सूर्यो योगद्विंरूपवान् ।
हितार्थमब्रवीत्कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९
कर्ण मद्रचनं तात शृणु सत्यभृतांवर ।
ब्रुवतोऽद्य महाबाहो सौहृदात्परमं हितम् ॥ १०
उपायास्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेप्सया ।
ब्राह्मणच्छब्दना कर्णं कुण्डलोपजिहीर्षया ॥ ११

सर्वसिद्धार्थो दीर्घमायुरवाप्नुयात् इति क. पाठः ॥ १७ ॥
त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

विभावसुः विशिष्टा भाः दीप्तिः सैव वसु धनं यस्य तादृशः

सूर्यः ॥ ६ ॥ स्पृश्यं विमर्दसहं स्पृहणीयं वा ॥ ७ ॥ स्वप्नान्ते ॥
स्वप्नमध्ये ॥ ८ ॥ एकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

विदितं तेन शीलं ते सर्वस्य जगतस्तथा ।
 यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्ददास्येव न याचसे ॥ १२
 त्वं हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितम् ।
 वित्तं यच्चान्यदप्याहुर्न प्रत्याख्यासि कस्यचित् ॥
 त्वां तु चैवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै पाकशासनः ।
 आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचं चैव भिक्षितुम् ॥ १४
 तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया ।
 अनुनेयः परं शक्त्या श्रेय एतद्वि ते परम् ॥ १५
 कुण्डलार्थेऽब्रुवंस्तात कारणैर्बहुभिस्त्वया ।
 अन्यैर्बहुविधैर्वित्तैः सन्निवार्यः पुनःपुनः ॥ १६
 रत्नैः स्त्रीभिस्तथा गोभिर्धनैर्बहुविधैरपि ।
 निदर्शनैश्च बहुभिः कुण्डलेभ्यः पुरंदरः ॥ १७
 यदि दास्यसि कर्णं त्वं सहजे कुण्डले शुभे ।
 आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्विशुष्यसि ॥ १८
 कवचेन समायुक्तः कुण्डलाभ्यां च मानद ।
 अवध्यस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥ १९
 अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्नसंमितम् ।
 तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्णं जीवितं चेत्प्रियं तव ॥ २०
 कर्णं उवाच ।
 को मामेवं भवान्प्राह दर्शयन्सौहृदं परम् ।
 कामया भगवन्ब्रूहि को भवान्द्विजवेषष्टक् ॥ २१
 ब्राह्मण उवाच ।
 अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ।
 कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२
 कर्णं उवाच ।
 श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
 प्रवक्ताऽद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३
 प्रसादये त्वां वरदं प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् ।
 न निवार्यो व्रतादस्मादहं यद्यसि ते प्रियः ॥ २४

व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नं विभावसो ।
 यथाऽहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५
 यद्यागच्छति मां शक्रो ब्राह्मणच्छत्रना वृतः ।
 हितार्थं पाण्डुपुत्राणां खेचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६
 दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
 न मे कीर्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७
 मद्विधस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् ।
 युक्तं हि यशसा युक्तं मरणं लोकसंमतम् ॥ २८
 सोहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले सह वर्मणा ।
 यदि मां बलवृत्रघ्नो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९
 हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितम् ।
 तन्मे कीर्तिकरं लोके तस्याकीर्तिर्भविष्यति ॥ ३०
 वृणोमि कीर्तिं लोके हि जीवितेनापि भानुमन् ।
 कीर्तिमानश्रुते स्वर्गं हीनकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ३१
 कीर्तिर्हि पुरुषं लोके संजीवयति मातृवत् ।
 अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोपि शरीरिणः ॥ ३२
 अयं पुराणः श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो ।
 धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्तिरायुर्नरस्य ह ॥ ३३
 पुरुषस्य परे लोके कीर्तिरेव परायणम् ।
 इह लोके विशुद्धा च कीर्तिरायुर्विवर्धनी ॥ ३४
 सोहं शरीरजे दत्त्वा कीर्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।
 दत्त्वा च विधिवद्दानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५
 हुत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 विजित्य च परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥ ३६
 भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितार्थिनाम् ।
 वृद्धान्बालान्द्विजार्तांश्च मोक्षयित्वा महाभयात् ॥ ३७
 प्राप्स्यामि परमं लोके यशः स्वर्ग्यमनुत्तमम् ।
 जीवितेनापि मे रक्षया कीर्तिस्तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ३८
 सोहं दत्त्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
 ब्राह्मणच्छत्रिणे देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि एकाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

अधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

सूर्येण हेतुकथनपूर्वकं पुनरिन्द्राय कवचकुण्डलदानप्रतिषेधोक्तिः ॥ १ ॥

सूर्य उवाच ।

माऽहितं कर्णं कार्षीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
 पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १
 शरीरस्याविरोधेन प्राणिनां प्राणभृद्वर ।
 इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्तिश्च त्रिदिवे स्थिरा ॥ २
 यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्वतीम् ।
 सा ते प्राणान्समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३
 जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतास्तथा ।
 ये चान्ये बान्धवाः केचिल्लोकेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ॥ ४
 राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण निबोध तत् ।
 कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ॥ ५
 मृतस्य कीर्त्या किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः ।
 मृतः कीर्तिं न जानीते जीवन्कीर्तिं समश्नुते ॥ ६
 मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ।
 अहं तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोसीति हितेप्सया ॥ ७
 भक्तिमन्तो हि मे रक्षया इत्येतेनापि हेतुना ।
 भक्तोऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुज ॥ ८
 ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुरु वचो मम ।
 अस्ति चात्र परं किञ्चिदध्यात्मं देवनिर्मितम् ।
 अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत्क्रियतामविशङ्कया ॥ ९

देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ।
 तस्मान्नाख्यामि ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् ॥
 पुनरुक्तं च वक्ष्यामि त्वं राधेय निबोध तत् ।
 माऽस्मै ते कुण्डले दद्या भिक्षिते वज्रपाणिना ॥ ११
 शोभसे कुण्डलाभ्यां च रुचिराभ्यां महाद्युते ।
 विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमले दिवि ॥ १२
 कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्येति विद्धि तत् ।
 प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुण्डलार्थे सुरेश्वरः ॥ १३
 'पाण्डवानां हिते युक्तो भिक्षन्ब्राह्मणवेषधृत् ।'
 शक्या बहुविधैर्वाक्यैः कुण्डलेप्सा त्वयाऽनघ ।
 विहन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनःपुनः ॥ १४
 उपपत्त्युपपन्नार्थैर्माधुर्यकृतभूषणैः ।
 पुरंदरस्य कर्णं त्वं बुद्धिमेतामपानुद ॥ १५
 त्वं हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्धसे सव्यसाचिना ।
 सव्यसाची त्वया चेह युधि शूरः समेष्यति ॥ १६
 न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां समन्वितम् ।
 विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः शरो भवेत् ॥ १७
 तस्मान्न देये शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे ।
 संग्रामे यदि निर्जेतुं कर्णं कामयसेऽर्जुनम् ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि अधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

अधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

कर्णेन सूर्यप्रति सानुनयं शक्राय कवचकुण्डलदानेऽभ्यनुज्ञाप्राधना ॥ १ ॥ सूर्येण कर्णप्रति शक्राच्छक्तिग्रहणचोदना-
 पूर्वकं कुण्डलादिदानाभ्यनुज्ञानम् ॥ २ ॥

कर्ण उवाच ।

भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।
 तथा परमतिग्मांशो नास्त्यदेयं कथंचन ॥ १

जीवतां पुत्रादीनां कार्यं प्रयोजनं परिष्वङ्गादिजं सुखं
 पित्रादिः कुरुते लभते ॥ ४ ॥ मां मम ॥ ८ ॥ विशाखयोः
 विशाखानश्चक्रस्य द्वे भास्वरे तारे तयोर्मध्ये गतः पूर्णचन्द्रः

न मे दारा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च ।
 तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २
 इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।

॥ १२ ॥ विहन्तुं शक्येति संबन्धः ॥ १४ ॥ अधिकत्रिशत-
 तमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३
 इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्वैतं दिवि ।
 जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्धितम् ॥ ४
 भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनःपुनः ।
 इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५
 बिभेमि न तथा मृत्योर्यथा बिभ्येऽनृतादहम् ।
 विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा सताम् ॥ ६
 प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ।
 यच्च मामात्थ देव त्वं पाण्डवं फल्गुनं प्रति ॥ ७
 व्येतु संतापजं दुःखं तव भास्कर मानसम् ।
 अर्जुनप्रतिमं चैव विजेष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ८
 तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्रबलं महत् ।
 जामदग्न्यादुपात्तं यत्तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ९
 इदं त्वमनुजानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम ।
 भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥ १०
 सूर्य उवाच ।
 यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे ।
 त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ ११
 नियमेन प्रदद्यास्त्वं कुण्डले वै शतक्रतोः ।
 अवध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां समन्वितः ॥
 अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः ।
 प्रार्थयानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥ १३
 स त्वमप्येनमाराध्य सूनृताभिः पुनः पुनः ।
 अभ्यर्थयेथा देवेशममोघार्थं पुरंदरम् ॥ १४

अमोघां देहि मे शक्तिममित्रविनिवर्हिणीम् ।
 दास्यामि ते सहस्राक्ष कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥ १५
 इत्येव नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले ।
 तया त्वं कर्ण संग्रामे हनिष्यसि रणे रिपून् ॥ १६
 नाहत्वा हि महाबाहो शत्रूनेति करं पुनः ।
 सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहसाऽन्तरधीयत ।
 'कर्णस्तु बुबुधे राजन्स्वप्नान्ते प्रव्यथन्निव ॥ १८
 प्रतिबुद्धस्तु राधेयः स्वप्नं संचिन्त्य भारत ।
 चकार निश्चयं राजञ्शक्यत्वं वदतांवर ॥ १९
 यदि मामिन्द्र आयाति कुण्डलार्थं परन्तप ।
 शक्त्या तस्मै प्रदास्यामि कुण्डले वर्म चैव ह ॥ २०
 स कृत्वा प्रातरुत्थाय कार्याणि भरतर्षभ ।
 ब्राह्मणान्वाचयित्वा च यथाकार्यमुपाक्रमत् ॥ २१
 विधिना राजशार्दूल मुहूर्तमजपत्तदा ।
 ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्णः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ २२
 यथा दृष्टं यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निशि ।
 तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसास्मै वृषस्तदा ॥ २३
 तच्छ्रुत्वा भगवान्देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
 उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः स्मयन्निव ॥ २४
 ततस्तत्त्वमिति ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा ।
 शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन्वै वासवं प्रत्यपालयत् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि त्र्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

चतुस्त्रिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

स्वावासे दुर्वाससमावासयता कुन्तिभोजेन तत्परिचर्यायै कुन्त्या नियोजनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

किं तद्गुह्यं न चाख्यातं कर्णायैहोष्णरश्मिना ।
 कीदृशे कुण्डले ते च कवचं चैव कीदृशम् ॥ १
 कुतश्च कवचं तस्य कुण्डले चैव सत्तम ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 अहं राजन्ब्रवीम्येतत्तस्य गुह्यं विभावसोः ।
 यादृशे कुण्डले ते च कवचं चैव यादृशम् ॥ ३

अस्मै सूर्याय । वृषः कर्णः ॥ २३ ॥ स्वर्भानुसूदनः राहु-

दमनः ॥ २४ ॥ त्र्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

कुन्तिभोजं पुरा राजन्ब्राह्मणः पर्युपस्थितः ।
 तिग्मतेजा महान्प्रांशुः श्मश्रुदण्डजटाधरः ॥ ४
 दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।
 मधुपिङ्गो मधुरवाक्तपःस्त्राध्यायभूषणः ॥ ५
 स राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत्सुमहातपाः ।
 भिक्षामिच्छामि वै भोक्तुं तव गेहे विमत्सरः ॥ ६
 न मे व्यलीकं कर्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः ।
 एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७
 यथाकामं च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च ।
 शय्यासने च मे राजन्नापराध्येत कश्चन ॥ ८
 तमब्रवीत्कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं वचः ।
 एवमस्तु परं चेति पुनश्चैनमथान्वीत् ॥ ९
 मम कन्या महाप्राज्ञ पृथा नाम यशस्विनी ।
 शीलवृत्तान्विता साध्वी नियताऽनवमानिनी १०
 उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयाऽनवमत्य च ।
 तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११
 एवमुक्त्वा तु तं विप्रमभिपूज्य यथाविधि ।
 उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुलोचनाम् ॥ १२
 अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
 मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतम् ॥ १३
 त्वयि वत्से परायत्तं ब्राह्मणस्याभिराधनम् ।
 तन्मे वाक्यमभिध्या त्वं कर्तुमर्हसि कर्हिचित् ॥ १४
 अयं तपस्वी भगवान्स्त्राध्यायनियतो द्विजः ।
 यद्यद्भ्यान्महातेजास्तत्तदेयममत्सरात् ॥ १५
 ब्राह्मणा हि परं तेजो ब्राह्मणा हि परं तपः ।
 ब्राह्मणानां नमस्कारैः सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६
 अमानयन्हि दाण्डक्यो वातापिश्च महासुरः ।

निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ।
 'विन्ध्याद्रिश्च समुद्रश्च नहुषश्च विहिंसितः ॥' १७
 सोयं वत्से महाभार आहितस्त्वयि सांप्रतम् ।
 त्वं सदा नियता कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८
 जानामि प्रणिधानं ते बाल्यात्प्रभृति नन्दिनि ।
 ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह ॥ १९
 तथा प्रेष्येषु सर्वेषु मित्रसंबन्धिमातृषु ।
 मयि चैव यथावत्त्वं सर्वमावृत्य वर्तसे ॥ २०
 न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे चान्तःपुरे च ते ।
 सम्यग्वृत्त्याऽनवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ २१
 संदेष्टव्यां तु मन्ये त्वां द्विजातिं कोपनं प्रति ।
 पृथे बालेति कृत्वा वै सुता चासि ममेति च ॥ २२
 वृष्णीनां च कुले जाता शूरस्य दयिता सुता ।
 दत्ता प्रीतिमता मह्यं पित्रा बाला पुरा स्वयम् ॥ २३
 वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम ।
 अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम ॥ २४
 तादृशे हि कुले जाता कुले मम विवर्धिता ।
 सुखात्सुखमनुप्राप्ता हृदाद्भदमिवापगा ॥ २५
 दौष्कुलेया विशेषेण कथंचित्प्रग्रहं गताः ।
 बालभावादिकुर्वन्ति प्रायशः प्रमदाः शुभे ॥ २६
 पृथे राजकुले जन्म रूपं चापि तवाद्भुतम् ।
 तेन तेनासि संपन्ना समुपेता च भामिनि ॥ २७
 सा त्वं दर्पं परित्यज्य दम्भं मानं च भामिनि ।
 आराध्य वरदं विप्रं श्रेयसा योक्ष्यसे पृथे ॥ २८
 एवं प्राप्स्यसि कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् ।
 कोपिते च द्विजश्रेष्ठे कृत्स्नं दद्येत मे कुलम् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि चतुरधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

अनवमत्य अवमानमकृत्वा ॥ ११ ॥ वस्तुं वासं कर्तुम् ॥ १३ ॥ प्रणिधानं चित्तैकाग्र्यम् ॥ १९ ॥ आवृत्य व्याप्य ॥ २० ॥ अग्र्यं अग्रे देयं मया प्रथममपत्यं तुभ्यं देयमिति प्रतिज्ञातमित्यर्थः ॥ २४ ॥ हृदमिवागतेति ह्य. पाठः ॥ २५ ॥

वन० ६१

दौष्कुलेयाः दुष्कुले जाताः । प्रग्रहं निर्वन्धं गताः प्राप्ताः ।
 विकुर्वन्ति दौष्ट्यं कुर्वन्ति ॥ २६ ॥ चतुरधिकत्रिंशत्तमोऽ-
 ध्यायः ॥ ३०४ ॥

पञ्चाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

कुन्त्या सावधानं परिचर्यया दुर्वाससः परितोषणम् ॥ १ ॥

कुन्त्युवाच ।

ब्राह्मणं यन्निता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया ।
 यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १
 एष चैव स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति ।
 तव चैव प्रियं कार्यं श्रेयश्च परमं मम ॥ २
 यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि ।
 यद्यर्धरात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३
 लाभो ममैष राजेन्द्र यद्वै पूजयितुं द्विजान् ।
 आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्यां नरोत्तम ॥ ४
 विस्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः ।
 वसन्प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ५
 यत्प्रियं च द्विजस्यास्य हितं चैव तवानघ ।
 यतिष्यामि तथा राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ६
 ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवीपते ।
 तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते वधाय च ॥ ७
 साऽहमेतद्विजानन्ती तोषयिष्ये द्विजोत्तमम् ।
 न मत्कृते व्यथां राजन्प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ॥ ८
 अपराधेऽपि राजेन्द्र राज्ञामश्रेयसे द्विजाः ।
 भवन्ति च्यवनो यद्वत्सुकन्यायाः कृते पुरा ॥ ९
 नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमम् ।
 यथा त्वया नरेन्द्रेदं भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १०

एवं ब्रुवन्ती बहुशः परिष्वज्य समर्थ्य च ।
 इतिचेति च कर्तव्यं राजा सर्वमथादिशत् ॥ ११
 एवमेतत्त्वया भद्रे कर्तव्यमविशङ्कया ।
 मद्वितार्थं तथाऽऽत्मार्थं कुलार्थं चाप्यनिन्दिते ॥ १२
 एवमुक्त्वा तु तां कन्यां कुन्तिभोजो महायशः ।
 पृथां परिददौ तस्मै द्विजाय द्विजवत्सलः ॥ १३
 इयं ब्रह्मन्मम सुता बाला सुखविवर्धिता ।
 अपराध्येत यत्किञ्चिन्न कार्यं हृदि तत्त्वया ॥ १४
 द्विजातयो महाभागा वृद्धबालतपस्विषु ।
 भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो ह्यपराद्धेषु नित्यदा ॥ १५
 सुमहत्पराधेऽपि क्षान्तिः कार्या द्विजातिभिः ।
 यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा ग्राह्या द्विजोत्तम ॥ १६
 तथेति ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः ।
 हंसचन्द्रांशुसंकाशं गृहमस्मै न्यवेदयत् ॥ १७
 तत्राग्निशरणे क्लृप्तमासनं तस्य भानुमत् ।
 आहारादि च सर्वं तत्तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १८
 निक्षिप्य राजपुत्री तु तन्द्रीं मानं तथैव च ।
 आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधने ॥ १९
 तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती ।
 विधिवत्परिचाराहं देववत्पर्यतोषयत् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पञ्चाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

षडधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

कुन्तीपरिचर्यासंतुष्टेन दुर्वाससा तांप्रति अभीप्सितार्थवरणचोदना ॥ १ ॥ तथा किञ्चिदप्यवृण्वन्त्यै तस्यै स्वयमेव सकलदेववशीकरणदक्षस्य मन्त्रस्योपदेशः ॥ २ ॥ ततस्तेन कुन्तिभोजामन्त्रणपूर्वकमन्तर्धानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।

तोषयामास शुद्धेन मनसा संशितव्रता ॥ १
 प्रातरेष्याम्यथेत्युक्त्वा कदाचिद्विजसत्तमः ।

यन्निता नियमयुक्ता ॥ १ ॥ विस्रब्धो विश्वस्तः । व्यली-
 कमप्रियम् ॥ ५ ॥ अग्निशरणे अग्निगृहे ॥ १८ ॥ तन्द्री

आलस्यम् ॥ १९ ॥ परिचाराहं पूजार्हम् ॥ २० ॥ पञ्चाधिक-
 त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

तत आयाति राजेन्द्र सायं रात्रावथो पुनः ॥ २
 तं च सर्वासु वेलासु भक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
 पूजयामास सा कन्या वर्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३
 अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकृतस्तथा ।
 दिवसेदिवसे तस्य वर्धते न तु हीयते ॥ ४
 निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा ।
 ब्राह्मणस्य पृथा राजन्न चकाराप्रियं तदा ॥ ५
 स्वप्नकाले पुनश्चैति न चैति बहुशो द्विजः ।
 सुदुर्लभमपि ह्यन्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६
 कृतमेव च तत्सर्वं यथा तस्मै न्यवेदयत् ।
 शिष्यवत्पुत्रवच्चैव स्वसृवच्च सुसंयता ॥ ७
 यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य सा ।
 प्रीतिमुत्पादयामास कन्यारत्नमनिन्दिता ॥ ८
 तस्यास्तु शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः ।
 अवधानेन भूयोऽस्याः परं यत्नमथाकरोत् ॥ ९
 तां प्रभाते च सायं च पिता पप्रच्छ भारत ।
 अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥ १०
 तं सा परममित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी ।
 ततः प्रीतिमवापाश्यां कुन्तिभोजो महामनाः ॥ ११
 ततः संवत्सरे पूर्णे यदाऽसौ जपतांवरः ।
 नापश्यदुष्कृतं किञ्चित्पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२
 ततः प्रीतमना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
 प्रीतोस्मि परमं भद्रे परिचारेण ते शुभे ॥ १३

वरान्वृणीष्व कल्याणि दुरापान्मानुषैरिह ।
 यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाऽभिभविष्यसि ॥ १४
 कुन्त्युवाच ।
 कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम ।
 त्वं प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥ १५
 ब्राह्मण उवाच ।
 यदि नेच्छसि मत्तस्त्वं वरं भद्रे शुचिस्मिते ।
 इमं मन्त्रं गृहाण त्वमाह्वानाय दिवौकसाम् ॥ १६
 गयं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
 तेनतेन वशे भद्रे स्थातव्यं ते भविष्यति ॥ १७
 अकामो वा सकामो वा स समेष्यति ते वशे ।
 विबुधो मन्त्रसंभ्रान्तो वाक्यैर्भृत्य इवानतः ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनिन्दिता ।
 तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयान्नृप ॥ १९
 ततस्तामनवद्याङ्गीं ग्राहयामास स द्विजः ।
 मन्त्रग्रामं तदा राजन्नथर्वशिरसि श्रुतम् ॥ २०
 तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोजमुवाच ह ।
 उपितोस्मि सुखं राजन्कन्यया परितोषितः ॥ २१
 तव गेहे सुविहितः सदा सुप्रतिपूजितः ।
 साधयिष्यामहे तावदित्युक्त्वाऽन्तरधीयत ॥ २२
 स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तर्हितं तदा ।
 बभूव विस्मयाविष्टः पृथां च समपूजयत् ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि षडधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

सप्ताधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

कदाचन ऋतुस्नातया सूर्यमवलोकयन्त्या कुन्त्या दुर्वाससा दक्षमन्त्रपरीक्षणाय तदाह्वानम् ॥ १ ॥ मन्त्रबलादुपागतेन रविणा स्वेन सङ्गमनङ्गीकुर्वन्त्याः कुन्त्या विभीषिकापूर्वकं सङ्गायानुनयनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

गते तस्मिन्द्विजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।

प्रतिश्रयैः आश्रयैः शयनासनाद्यैः ॥ ३ ॥ अन्नादिना समु-
 दाचारः समुपसर्पणम् ॥ ४ ॥ यथोपजोषं प्रियमनतिक्रम्य
 ॥ ८ ॥ शीलं शमादि । वृत्तं परिचर्या । अस्याः पृथायाः
 श्रेयोर्थं अवधानेन समाधिकाले यत्नमकरोत् । यत्नेन तस्याः

चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलाबलम् ॥ १
 अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना ।

कल्याणं चिन्तितवानित्यर्थः ॥ ९ ॥ द्वितीयं द्वितीयवारम् । न
 शशाक द्विजातिं सा इति थ. घ. पाठः ॥ १९ ॥ विहितः
 विशेषेण हितस्तृप्तः ॥ २२ ॥ षडधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः
 ॥ ३०६ ॥

मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिति ॥ २
 एवं संचिन्तयन्ती सा ददर्शतुं यदृच्छया ।
 व्रीडिता साऽभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३
 ततो हर्म्यतलस्था सा महार्हशयनोचिता ।
 प्राच्यां दिशि समुद्यन्तं ददर्शादित्यमण्डलम् ॥ ४
 तत्र बद्धमनोदृष्टिरभवत्सा सुमध्यमा ।
 न चातप्यत रूपेण भानोः सन्ध्यागतस्य सा ॥ ५
 तस्या दृष्टिरभूदिव्या साऽपश्यदिव्यदर्शनम् ।
 आमुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ ६
 तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप ।
 आह्वानमकरोत्साऽथ तस्य देवस्य भामिनी ॥ ७
 प्राणानुपस्पृश्य तदा ह्याजुहाव दिवाकरम् ।
 आजगाम ततो राजंस्वरमाणो दिवाकरः ॥ ८
 मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हसन्निव ।
 अङ्गदी बद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ९
 योगात्कृत्वा द्विधाऽऽत्मानमाजगाम तताप च ।
 आबभाषे ततः कुन्तीं साम्ना परमवल्लुना ॥ १०
 आगतोऽसि वशं भद्रे तव मन्त्रबलात्कृतः ।
 किं करोमि वशो राज्ञि ब्रूहि कर्ता तदस्मि ते ११
 कुन्त्युवाच ।
 गम्यतां भगवंस्तत्र यत एवागतो ह्यसि ।
 कौतूहलात्समाहूतः प्रसीद भगवन्निति ॥ १२
 सूर्य उवाच ।
 गमिष्येऽहं यथा मा त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।
 न तु देवं समाहूय न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ १३
 तवाभिसन्धिः सुभगे सूर्यात्पुत्रो भवेदिति ।
 वीर्येणाप्रतिमो लोके कवची कुण्डलीति च ॥ १४
 सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।
 उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासंकल्पमङ्गने ।
 अथ गच्छाम्यहं भद्रे त्वया संगम्य सुखिते ॥ १५
 यदि त्वं वचनं नाद्य करिष्यसि मम प्रियम् ।

शप्ये कन्येऽन्यथा कुट्टो ब्राह्मणं पितरं च ते ॥ १६
 त्वत्कृते तान्प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ।
 पितरं चैव ते मूढं यो न वेत्ति तवानयम् ॥ १७
 तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योसौ मन्त्रमदात्तव ।
 शीलवृत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ॥ १८
 एते हि विबुधाः सर्वे पुरंदरमुखा दिवि ।
 त्वया प्रलब्धं पश्यन्ति स्मयन्त इव मां शुभे ॥ १९
 पश्य चैनान्सुरगणान्दिव्यं चक्षुरिदं हि ते ।
 पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।

ततोऽपश्यन्निदशात्राजपुत्री
 सर्वानेव खेषु धिष्ण्येषु खस्थान् ।
 प्रभावन्तं भानुमन्तं महान्तं
 यथाऽऽदित्यं रोचमानांस्तथैव ॥ २१
 सा तान्दृष्ट्वा त्रिदशानेव बाला
 सूर्यं देवी वचनं ग्राह्य भीता ।
 गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं
 कन्याभावाहुःख एवापचारः ॥ २२
 पिता माता गुरवश्चैव येऽन्ये
 देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने ।
 नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके
 स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २३
 मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहूतस्त्वं विभावसो ।
 बाल्याद्बालेति तत्कृत्वा क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥ २४
 सूर्य उवाच ।
 बालेति कृत्वाऽनुनयं तवाहं
 ददानि नान्यानुनयं लभेत ।
 आत्मप्रदानं कुरु कुन्तिकन्ये
 शान्तिस्तवैवं हि भवेच्च भीरु ॥ २५
 न चापि गन्तुं युक्तं हि मया मिथ्याकृतेन वै ।
 असमेत्य त्वया भीरु मन्त्राहूतेन भामिनि ॥ २६

कुट्टुं रजः ॥ ३ ॥ प्राणान् इन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रादीनि उप-
 स्पृश्य । जलेन सम्यगाचमयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ किं करोम्यवशो
 राज्ञि इति थ. ध. पाठः ॥ ११ ॥ यथाहं गमिष्ये तथा मा
 मां ब्रवीषि नतु तद्योग्यमित्याह नलिति । वृथा प्रसादमप्राप्य

॥ १३ ॥ तवाभिसन्धिः सुभगे कुर्यां पुत्रः इति थ. ध. पाठः
 ॥ १४ ॥ ब्राह्मणं दुर्वाससम् ॥ १६ ॥ विनयं दण्डं धास्यामि
 धारयिष्यामि ॥ १८ ॥ अपचारोऽपराधः कृतः । व्रीडमानेव
 बालेति झ. पाठः ॥ २२ ॥ सप्ताधिकत्रिंशत्ततमोऽध्यायः ३०७

गमिष्याम्यनवद्याङ्गि लोके समवहास्यताम् ।
‘गच्छेयमेव सुश्रोणि गतोऽहं वै निराकृतः ।’
सर्वेषां विबुधानां च वक्तव्यः स्यां तथा शुभे ॥२७॥

सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृशम् ।
विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि न संशयः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सप्ताधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

अष्टाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

कुन्त्या सङ्गमन्तरा दुःशकानुनये भास्करे कृच्छ्रात्तदङ्गीकरणम् ॥ १ ॥ सूर्येण पुनः कन्यात्वलाभरूपवरदानपूर्वकं तस्यां गर्भाधानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

सा तु कन्या बहुविधं ब्रुवन्ती मधुरं वचः ।
अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥ १
न शशाक यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदम् ।
भीता शापात्ततो राजन्दध्यौ दीर्घमथान्तरम् ॥ २
अनागसः पितुः शापो ब्राह्मणस्य तथैव च ।
मन्निमित्तः कथं न स्यात्कुद्धादसाद्विभावसोः ॥ ३
बालेनापि सता मोहाद्भृशं सापह्वान्यपि ।
नाऽभ्यासादयितव्यानि तेजांसि च तपांसि च ॥ ४
साहमद्य भृशं भीता गृहीत्वा च करे भृशम् ।
कथं त्वकार्यं कुर्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५
सा वै शापपरित्रस्ता बहु चिन्तयती हृदा ।
मोहेनाभिपरीताङ्गी स्वयमाना पुनःपुनः ॥ ६
तं देवमब्रवीद्गीता बन्धूनां राजसत्तम ।
व्रीडाविह्वलया वाचा शापत्रस्ता विशांपते ॥ ७
पिता मे प्रियते देव माता चान्ये च बान्धवाः ।
न तेषु प्रियमाणेषु विधिलोपो भवेदयम् ॥ ८
त्वया तु संगमो देव यदि स्याद्विधिवर्जितः ।
मन्निमित्तं कुलस्यास्य लोकेऽकीर्तिर्न संशयः ॥ ९
अथवा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपतांवर ।
ऋते प्रदानाद्बन्धुभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥ १०

दध्यौ चिन्तितवती । अन्तरं कालम् ॥ २ ॥ बालेनाल्प-
वयसापि सता साधुना मोहाच्चित्तपारवश्यात् तेजांसि सूर्या-
दीनि तपांसि दुर्वासआदीनि नाभ्यासादयितव्यान्यत्यन्तं
प्रत्यासत्तिविषयाणि न कर्तव्यानि ॥ ४ ॥ बन्धूनां बन्धुभ्य-
इत्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रियते जीवति ॥ ८ ॥ प्रभवन्ति स्वाम्यम-

आत्मप्रदानं दुर्धर्षं तव कृत्वा सती त्वहम् ।
त्वयि धर्मो यशश्चैव कीर्तिरायुश्च देहिनाम् ॥ ११
सूर्य उवाच ।
न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते ।
प्रभवन्ति प्रदाने ते भद्रं ते शृणु मे वचः ॥ १२
सर्वान्कामयते यस्मात्कनेर्धातोश्च भामिनि ।
तस्मात्कन्येह सुश्रोणी स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ॥ १३
नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भामिनि ।
अधर्मं कुत एवाहं वरेयं लोककाम्यया ॥ १४
अनावृताः स्त्रियः सर्वा नराश्च वरवर्णिनि ।
स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः १५
सा मया सह संगम्य पुनः कन्या भविष्यसि ।
पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति न संशयः ॥ १६
कुन्त्युवाच ।
यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमोनुद ।
कुण्डली कवची शूरो महाबाहुर्महाबलः ।
‘अस्तु मे सङ्गमो देव अनेन समयेन ते ॥’ १७
सूर्य उवाच ।
भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
उभयं चामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ १८

इति ॥ १२ ॥ कामयते सर्वानिति कन्येति कन्याशब्दनिर्व-
चनम् ॥ १३ ॥ तत्र हेतुः लोककाम्यया लोकप्रियया कामव-
त्तया ॥ १४ ॥ अन्यो विवाहनियमादिर्विकारः ॥ १५ ॥
अमृतमयं सहजं वर्म ॥ १८ ॥

कुन्त्युवाच ।

यद्येतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।

मम पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९

अस्तु मे सङ्गमो देव यथोक्तं भगवंस्त्वया ।

त्वद्दीर्यरूपसत्त्वौजा धर्मयुक्तो भवेत्स च ॥ २०

सूर्य उवाच ।

अदित्या कुण्डले राज्ञि दत्ते मे मत्तकाशिनि ।

तस्मै दास्यामि वामोरु वर्म चैवेदमुत्तमम् ॥ २१

कुन्त्युवाच ।

परमं भगवन्नेवं सङ्गमिष्ये त्वया सह ।

यदि पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विहंगमः ।

स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव ताम् ॥ २३

ततः सा विह्वलेवासीत्कन्या सूर्यस्य तेजसा ।

पपात चाथ सा देवी शयने मूढचेतना ॥ २४

सूर्य उवाच ।

साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।

सर्वशस्त्रभृतांश्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

ततः सा व्रीडिता बाला तदा सूर्यमथाब्रवीत् ।

एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चसम् ॥ २६

इतिस्मोक्ता कुन्तिराजात्मजा सा

विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।

तस्मिन्पुण्ये शयनीये पपात

मोहाविष्टा वेपमाना लतेव ॥ २७

* तिग्मांशुस्तां तेजसा मोहयित्वा

योगेनाविष्यात्मसंस्थां चकार ।

न चैवैनां दूषयामास भानुः

संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि अष्टाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

नवाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥

कतिपयकालातिपाते कर्णस्य सहजकवचकुण्डलधारणेन कुन्त्यां जननम् ॥ १ ॥ कुन्त्या धात्र्यासह मन्त्रपूर्वकं जात-
मात्रस्य गर्भस्य मञ्जूषायां निक्षेपपूर्वकमश्वनद्यां विसर्जनम् ॥ २ ॥ सगर्भाया मञ्जूषायाः क्रमेण चर्मण्वतीयमुनाद्वारा
गङ्गायां ह्रवनेन चम्पापुरीप्रवेशः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो गर्भः समभवत्पृथायाः पृथिवीपते ।

शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १

सा बान्धवभयाद्बाला गर्भं तं विनिगूहती ।

धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ २

न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्वात्रेयिकामृते ।

कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३

ततः कालेन सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी ।

कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४

तथैवाबद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।

हर्यक्षं वृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥ ५

जातमात्रं च तं गर्भं धात्र्या संमन्त्र्य भामिनी ।

‘उत्सृष्टुकामा तं गर्भं कारयामास भारत ।

मञ्जूषां शिल्पिभिस्तूर्णं सुनद्धां सुप्रतिष्ठिताम् ॥ ६

प्लवैर्वहुविधैर्वद्धां प्लवनार्थं जले नृप ।

अजिनैर्मृदुभिश्चैवं संस्तीर्णशयनां तथा ॥’ ७

मञ्जूषायां समाधाय स्वास्तीर्णायां समन्ततः ।

मधूच्छिष्टस्थितायां तं सुखायां रुदती तथा ।

प्रस्थितं संगमायोपकान्तम् ॥ २६ ॥ आत्मसंस्थां वचनवशाम् ।

एनां न दूषयामास । कन्यात्वस्थापनेनेति शेषः ॥ २८ ॥

अष्टाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

दशोत्तरे एकादशे शुक्ले पक्षे प्रतिपदि चन्द्रश्च बाल उद्धृतः ।

माघशुक्लप्रतिपदि कर्णनिषेकजन्मेत्यर्थः ॥ १ ॥ हर्यक्षं सिंह-

नेत्रम् ॥ ५ ॥ गर्भं प्रति संमन्त्रयेत्यध्याहारेणान्वयः ॥ ६ ॥

मधूच्छिष्टं सिक्थकम् । मयनमिति भाषायाम् । तेन स्थितायां

सर्वतोल्लिप्तायां मञ्जूषायाम् । जलप्रवेशो न भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्लक्ष्णायां सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ८
जानती चाप्यकर्तव्यं कन्याया गर्भधारणम् ।
पुत्रस्नेहेन सा राजन्करुणं पर्यदेवयत् ॥ ९
समुत्सृजन्ती मञ्जूषामश्वनद्यां तदा जले ।
उवाच रुदती कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ १०
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक ।
दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ ११
शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः ।
आगताश्च तथा पुत्र भवन्त्वद्रोहचेतसः ॥ १२
पातु त्वां वरुणो राजा सलिले सलिलेश्वरः ।
अन्तरिक्षेऽन्तरिक्षस्थः पवनः सर्वगस्तथा ॥ १३
पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपतांवरः ।
येन दत्तोसि मे पुत्र दिव्येन विधिना किल ॥ १४
आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ १५
रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च ।
वेत्स्यामि त्वां विदेशेऽपि कवचेनाभिसूचितम् ॥ १६
धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानुर्विभावसुः ।
यस्त्वां द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ १७
धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ।
यस्यास्त्वं तृपितः पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १८
कोनु स्वप्नस्तया दृष्टो या त्वामादित्यवर्चसम् ।

दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ १९
पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रदलोञ्ज्वलम् ।
सुललाटं सुकेशान्तं पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ २०
धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संसर्पमाणकम् ।
अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्ठितम् ॥ २१
धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यौवनगोचरम् ।
हिमवद्रनसंभूतं सिंहं केसरिणं यथा ॥ २२
एवं बहुविधं राजन्विलप्य करुणं पृथा ।
अवासृजत मञ्जूषामश्वनद्यां तदा जले ॥ २३
रुदती पुत्रशोकार्ता निशीथे कमलेक्षणा ।
धात्र्या सह पृथा राजन्पुत्रदर्शनलालसा ॥ २४
विसर्जयित्वा मञ्जूषां संबोधनभयात्पितुः ।
विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २५
मञ्जूषा त्वश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वतीं नदीम् ।
चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो गङ्गां जगाम ह ॥ २६
गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामनुययौ पुरीम् ।
स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुद्धमानकः ॥ २७
अमृतादुत्थितं दिव्यं तनुवर्म सकुण्डलम् ।
धारयामास तं गर्भं दैवं च विधिनिर्मितम् ॥ २८
एतद्गुह्यं महाराज सूर्यस्यासीन्महात्मनः ।
स सूर्यसंभवो गर्भः कुन्त्या गर्भेण धारितः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि नवाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥

दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

स्नानाय भार्यया सह गङ्गां गतेनाधिरथनाम्ना सूतेन तत्रोत्प्लवमानायाः सगर्भमञ्जूषाया ग्रहणम् ॥ १ ॥ तथा मञ्जूषो-
द्घाटने दृष्टस्य गर्भस्य स्वपुत्रतया परिकल्पनेन नामकरणादिपूर्वकं ग्रीत्या पोषणम् ॥ २ ॥ कर्णेन परशुरामादिभ्योऽन्नग्रह-
णपूर्वकं दुर्योधनेन सख्यकरणम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै सखा ।

सूतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्नवीं ययौ ॥ १

आगमाश्च तथा सन्तु दिव्येन विधिना तव इति थ. घ. पाठः ।

आगमाश्च तथा पान्तु इति क. पाठः ॥ १२ ॥ दैवं कर्तुं ।

गर्भं सकुण्डलं वर्म धारयामासेत्यन्वयः । गर्भं कवचकुण्डल-

तस्य भार्याऽभवद्राजन्नूपेणासदृशी भुवि ।

राधा नाम महाभागा न सा पुत्रमविन्दत ।

अपत्यार्थं परं यत्नमकरोच्च विशेषतः ॥ २

धारकं चकारेत्यर्थः । विधिना ईश्वरेण निर्मितम् ॥ २८ ॥

नवाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥

सा ददर्शार्थं मञ्जूषामुद्यमानां यदृच्छया ।
 दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वाल्भनशोभनाम् ॥ ३
 ऊर्मीतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुपहरम् ।
 'विवर्तमानां बहुशः पुनः पुनरितस्ततः ॥ ४
 ततः सा वायुना राजन्स्रोतसा च बलीयसा ।
 उपानीतो यतः सूतः सभार्यो जलमाश्रितः ॥ ५
 सा तु कौतूहलात्प्राप्तां ग्राहयामास भामिनी ।
 ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ६
 स तामुद्धृत्य मञ्जूषामुत्सार्य जलमन्तिकात् ।
 यत्रैरुद्धाटयामास सोऽपश्यत्तत्र बालकम् ॥ ७
 तरुणादित्यसंकाशं हेमवर्मधरं तथा ।
 मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजितम् ।
 'परिम्लानमुखं बालं रुदन्तं क्षुधितं भृशम् ॥ ८
 स तु तं परया लक्ष्म्या दृष्ट्वा युक्तं वरात्मजम् ।'
 स सूतो भार्यया सार्धं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
 अङ्कमारोप्य तं बालं भार्या वचनमब्रवीत् ॥ ९
 इदमत्यद्भुतं भीरु यतो जातोऽसि भामिनि ।
 दृष्टवान्देवगर्भोऽयं मन्येऽस्माकमुपागतः ॥ १०
 अनपत्यस्य पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम ।
 इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स महीपते ॥ ११
 प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्विव्यरूपिणम् ।
 पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं श्रिया वृतम् ॥ १२
 'स्तन्यं समस्रवच्चास्य दैवादित्यथ निश्चयः ।'
 पुपोष चैनं विधिवद्वृधे स च वीर्यवान् ।
 ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्भौरसाः सुताः ॥ १३
 नामकर्म च चक्रुस्ते कुण्डले तस्य दृश्यते ।
 कर्ण इत्येव तं बालं दृष्ट्वा कर्णं सकुण्डलम् ॥ १४

वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् ।
 नामास्य वसुषेणेति ततश्चक्रुर्द्विजातयः ॥ १५
 एवं स सूतपुत्रत्वं जगामामितविक्रमः ।
 वसुषेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ १६
 सूतस्य ववृधेऽङ्गेषु ज्येष्ठः पुत्रः स वीर्यवान् ।
 चारेण विदितश्चासीत्पृथया दिव्यवर्मभृत् ॥ १७
 सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृद्धं समयेन तम् ।
 दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १८
 तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि ।
 सख्यं दुर्योधनेनैवमगमत्स च वीर्यवान् ॥ १९
 द्रोणात्कृपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्रामं चतुर्विधम् ।
 लब्ध्वा लोकेऽभवत्ख्यातः परमेष्वासतां गतः २०
 संधाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिये रतः ।
 योद्धुमाशंसते नित्यं फल्गुनेन महात्मना ॥ २१
 सदा हि तस्य स्पर्धाऽऽसीदर्जुनेन विशांपते ।
 अर्जुनस्य च कर्णेन यतो द्रुपदं बभूव ह ॥ २२
 एतद्ब्रुवं महाराज सूर्यस्यासीन्न संशयः ।
 यः सूर्यसंभवः कर्णः कुर्यात्प्रतिकुले रतः ॥ २३
 तं तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च समन्वितम् ।
 अवध्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २४
 यदा च कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् ।
 स्तौति मध्यंदिने प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिलोत्थितः २५
 तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा धनहेतुना ।
 नादेयं तस्य तत्काले किञ्चिदस्ति द्विजातिषु ॥ २६
 तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः ।
 स्वागतं चेति राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

दत्तो रक्षार्थं प्रतिसरो दूर्वाकङ्कणादिरूपो यस्यां ताम् ।
 अन्वाल्भनं कुङ्कुमहस्तदानम् ॥ ३ ॥ उपह्वरं समीपम् ॥ ५ ॥
 उत्सार्य परतो नीत्वा ॥ ७ ॥ वसुवर्म स्वर्णकवचम् ॥ १५ ॥

अङ्गेषु जनपदविशेषेषु ॥ १७ ॥ उपसदनं गुरुपसदनम् ॥ १९ ॥
 परमेष्वासतां महाधनुर्धरताम् ॥ २० ॥ दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

एकादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

इन्द्रेण ब्राह्मणवेषधारणेन कर्णप्रति कवचकुण्डलयाचनम् ॥ १ ॥ तस्येन्द्रत्वं जानता कर्णेन तस्माच्छक्तिग्रहणपूर्वकं तस्मै कवचकुण्डलदानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छब्दनाऽऽवृतम् ।

दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥ १

हिरण्यकण्ठीः प्रमदा ग्रामान्वा बहुगोकुलान् ।

किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः ॥ २

ब्राह्मण उवाच ।

हिरण्यकण्ठ्यः प्रमदा यच्चान्यत्प्रीतिवर्धनम् ।

नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३

यदेतत्सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ ।

एतदुत्कृत्य मे देहि यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४

एतदिच्छाम्यहं भिक्षां त्वया दत्तां परंतप ।

एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५

कर्ण उवाच ।

अवनिं प्रमदा गाश्च निर्वापं बहुवार्षिकम् ।

तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म सकुण्डलम् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्वार्यमाणः स तु द्विजः ।

कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७

सान्त्वितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि ।

न चान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामास वै वरम् ॥ ८

यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै द्विजसत्तमः ।

‘विनाऽस्य सहजं वर्म कुण्डले च विशांपते ।’

तदैनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९

सहजं वर्म मे विप्र कुण्डले चामृतोद्भवे ।

तेनावध्योऽसि लोकेषु ततो नैतज्जहाम्यहम् ॥ १०

विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् ।

प्रतिगृह्णीष्व मत्तत्त्वं साधु ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ११

कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च ।

दमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

यदन्यं न वरं वव्रे भगवान्पाकशासनः ।

ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ १३

विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो ।

न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्र वृथा वरम् ॥ १४

त्वं हि देवेश्वरः साक्षाच्चया देयो वरो मम ।

अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५

यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचं तथा ।

वध्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्रावहास्यताम् ॥ १६

तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।

हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७

शक्र उवाच ।

विदितोऽहं रवेः पूर्वमायानेव तवान्तिकम् ।

तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८

काममस्तु तथा तात तव कर्ण यथेच्छसि ।

वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यथेच्छसि ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसंगम्य वासवम् ।

अमोघां शक्तिमभ्येत्य वव्रे सम्पूर्णमानसः ॥ २०

कर्ण उवाच ।

वर्मणा कुण्डलाभ्यां च शक्तिं मे देहि वासव ।

अमोघां शत्रुसङ्घानां घातिनीं पृतनामुखे ॥ २१

ततः सञ्चिन्त्य मनसा मुहूर्तमिव वासवः ।

शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२

कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् ।

गृहाण कर्ण शक्तिं त्वमनेन समयेन च ॥ २३

अमोघा हन्ति शतशः शत्रून्मम करच्युता ।

यच्चान्यत्पादबन्धनम् इति ध. पाठः ॥ ३ ॥ अवनिं गृहा-
र्थम् । निवापं न्युप्यते बीजमस्मिन्निति क्षेत्रम् । बहुवार्षिकं
वन० ६२

यावज्जीविकवृत्तिरूपम् ॥ ६ ॥ आयानेव आगच्छन्नेव ॥ १८ ॥

पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्विनिघ्नतः ॥२४
 सेयं तव करप्राप्ता हत्वैकं रिपुमूर्जितम् ।
 गर्जन्तं प्रतपन्तं च मामेवैष्यति सूतज ॥ २५
 कर्ण उवाच ।

एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।
 गर्जन्तं प्रतपन्तं च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६
 इन्द्र उवाच ।

एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।
 त्वं तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ २७
 यमाहुर्वेदविद्वांसो वराहमपराजितम् ।
 नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २८
 कर्ण उवाच ।

‘एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वं दानवानां निषूदन ।
 वधिष्यामि रणे शत्रुं यो मे स्थाता पुरस्सरः ॥’ २९
 एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम ।
 अमोघां देहि मे शक्तिं यथा हन्यां प्रतापिनम् ३०
 उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचं च ते ।
 निकृत्तेषु तु गात्रेषु न मे बीभत्सता भवेत् ॥ ३१
 इन्द्र उवाच ।

न ते बीभत्सता कर्ण भविष्यति कथञ्चन ।
 व्रणश्चैव न गात्रेषु यस्त्वं मानृतमिच्छसि ॥ ३२
 यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च वदतांवर ।
 तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः ॥ ३३
 विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये ।
 प्रमत्तो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३४
 कर्ण उवाच ।

संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
 यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।

ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशांपते ।
 शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३६

कृणाति हिनस्ति कृन्तति छिनत्ति वा अङ्गानीति कर्ण इत्यर्थः

ततो देवा मानवा दानवाश्च
 निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेव ।
 दृष्ट्वा सर्वे सिंहनादान्प्रणेदु-
 र्न ह्यस्यासीन्मुखजो वै विकारः ॥ ३७

ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः
 पपातोच्चैः पुष्पवर्षं च दिव्यम् ।
 दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसंकुत्तगात्रं
 मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥ ३८

ततश्छित्त्वा कवचं दिव्यमङ्गा-
 त्तथैवार्द्रं प्रददौ वासवाय ।
 तथोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते
 कर्णात्तस्मात्कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३९

‘ततो देवो मुदितो वज्रपाणि-
 दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रनिकृत्तगात्रम् ।’
 ततः शक्रः प्रहसन्वञ्चयित्वा
 कर्णं लोके यशसा योजयित्वा ।

कृतं कार्यं पाण्डवानां हि मेने
 ततः पश्चाद्विमेवोत्पपात ॥ ४०

श्रुत्वा कर्णं मुषितं धार्तराष्ट्रा
 दीनाः सर्वे भग्नदर्पा इवासन् ।
 तां चावस्थां गमितं सूतपुत्रं
 श्रुत्वा पार्था जहृषुः काननस्थाः ॥ ४१

जनमेजय उवाच ।

कस्या वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः
 कुतश्चैते श्रुतवन्तः प्रियं तत् ।
 किं वाऽकार्षुर्द्वादशेऽब्दे व्यतीते
 तन्मे सर्वं भगवान्व्याकरोतु ॥ ४२

वैशंपायन उवाच ।

लब्ध्वा कृष्णां सैन्धवं द्रावयित्वा
 विप्रैः सार्धं काम्यकादाश्रमात्ते ।

मार्कण्डेयाच्छ्रुतवन्तः पुराणं
 देवर्षीणां चरितं विस्तरेण ॥ ४३

॥ ३९ ॥ - एकादशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९१ ॥

‘प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः
सर्वैः सार्धं सूतपौरोगवैस्ते ।

ततो ययुर्द्वैतवनं नृवीरा

निस्तीर्यैवं वनवासं समग्रम् ॥’

४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि एकादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

समाप्तं चेदं कुण्डलाहरणपर्व ॥ २० ॥

(अथारण्यपर्व ॥ २१ ॥)

द्वादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

युधिष्ठिरादिभिः काम्यकवनात्पुनर्द्वैतवनं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ तत्र केनचिन्मृगेण तरुसङ्घर्षवशात्स्वविषाणलक्ष्णेन ब्राह्म-
णस्यारणिना सह पलायनम् ॥ २ ॥ ब्राह्मणप्रार्थनया तदानयनाय पाण्डवैस्तदनुधावनम् ॥ ३ ॥ ततस्तैः सुदूरं स्वाप-
कर्षणपूर्वकमन्तर्हिते तस्मिन्श्रान्त्या वटमूले समुपवेशनम् ॥ ४ ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं हृतायां भार्यायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।

प्रतिपद्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।

विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २

पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः ।

स्वादुमूलफलं रम्यं विचित्रबहुपादपम् ॥ ३

अनुशुक्तफलाहाराः सर्वे एव मिताशनाः ।

न्यवसन्पाण्डवास्तत्र कृष्णया सह भार्यया ॥ ४

वसन्द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५

ब्राह्मणार्थं पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः ।

क्लेशमार्च्छन्त विपुलं सुखोदकं परंतपाः ॥ ६

तस्मिन्प्रतिवसन्तस्ते यत्प्रापुः कुरुसत्तमाः ।

वने क्लेशं सुखोदकं तत्प्रवक्ष्यामि ते शृणु ॥ ७

अरणीसहितं भाण्डं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।

मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८

तदादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः ।

आश्रमान्तरितः शीघ्रं पुवमानो महाजवः ॥ ९

ह्रियमाणं तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम ।

त्वरितोऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ।

‘तेषां तु वसतां तत्र पाण्डवानां महारथम् ॥’ १०

अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने ।

आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं संतप्तश्चेदमब्रवीत् ॥ ११

अरणीसहितं भाण्डं समासक्तं वनस्पतौ ।

मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ १२

तमादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः ।

आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं पुवमानो महाजवः ॥ १३

तस्य गत्वा पदं राजन्नासाद्य च महामृगम् ।

अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १४

ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा सन्तप्तोऽथ युधिष्ठिरः ।

धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥ १५

सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुङ्गवाः ।

ब्राह्मणार्थं यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १६

कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथाः ।

नाविध्यन्पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकात् ॥ १७

तेषां प्रयतमानानां नादश्यत महामृगः ।

अपश्यन्तो मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १८

अरणीसहितं मन्थं इति श्रुत्वा पाठः । अरणी उत्तराधरेऽग्नि-
मथनकाष्ठे ताभ्यां सहितं मन्थं निर्मथनदण्डम् ॥ ८ ॥

आश्रमान्तरितः आश्रमदूरगतः ॥ ९ ॥ पदं मार्गं चिह्नं गत्वा
प्राप्य । तेनैव पथा तदानयत ॥ १४ ॥

शीतलच्छायमागम्य न्यग्रोधं गहने वने ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ १९
तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा ।
अब्रवीद्भातरं श्रेष्ठममर्षात्कुरुनन्दनम् ॥ २०

नास्मिन्कुले जातु ममज्ज धर्मो
न चालस्यादर्धलोपो बभूव ।
अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूष
संप्राप्ताः स्मः संशयं किंनु राजन् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि द्वादशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

त्रयोदशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

पिपासितेषु पाण्डवेषु युधिष्ठिरनियोगाद्वृक्षाग्रमधिरूढेन नकुलेन नातिदूरे किञ्चित्सरोविलोकनम् ॥ १ ॥ पानीयानय-
नाय सरोगतेषु नकुलादिषु यक्षवचनावमत्या पानीयपानेन दीर्घनिद्राश्रवणादनागतेषु युधिष्ठिरेणापि तत्सरोगमनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणम् ।
धर्मस्तु विभजत्यर्थगुभयोः पुण्यपापयोः ॥ १
भीम उवाच ।
प्रातिकाम्यनयत्कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा ।
न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ २
अर्जुन उवाच ।
वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः ।
अतितीव्रा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयं ॥ ३
सहदेव उवाच ।
शकुनिस्त्वां यदाऽजैषीदक्षयूतेन भारत ।
स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ।
आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५
पानीयमन्तिके पश्य वृक्षान्वाप्युदकाश्रयान् ।
एते हि भ्रातरः श्रान्तास्तत्र तात पिपासिताः ॥ ६
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।
तत उत्थाय मतिमाञ्छीघ्रमारुह्य पादपम् ।
अब्रवीद्भातरं ज्येष्ठमभिबीक्ष्य समन्ततः ॥ ७

पश्यामि बहुलात्राजन्वृक्षानुदकसंश्रयान् ।
सारसानां च निर्हृदस्तत्रोदकमसंशयम् ॥ ८
ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूणैः पानीयमानय ॥ ९
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।
प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्वपद्यत ॥ १०
स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ ११
यक्ष उवाच ।
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिब हरस्व च ॥ १२
अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३
चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीद्भातरं वीरं सहदेवमरिंदमम् ॥ १४
भ्राता चिरायते तात सहदेव तवाग्रजः ।
तं चैवानय सोदर्यं पानीयं च त्वमानय ॥ १५
सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
ददर्श च हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६
भ्रातृशोकाभिसंतप्तस्तृषया च प्रपीडितः ।

धर्मो न ममज्ज धर्मलोपोऽर्थलोपश्च नाभूत् । आलस्यादित्युप-
चर्यते । त्वयि अनुत्तराः प्रतिवाक्यरहिताः सर्वभूतेषु कार्यार्थे
अपस्थिते ओमित्येव वदामो ननु वाक्यान्तरमित्यर्थः । संशयं
ब्राह्मणस्य कर्मलोपनिमित्तं दोषम् ॥ २१ ॥ द्वादशाधिकत्रि-
ंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

निमित्तं फलम् । धर्मः प्रारब्धरूपस्तु अर्थे फलं सुखदुःख-
रूपं विभजति ॥ १ ॥ प्रेष्यवत् प्रेष्यामिव ॥ २ ॥ साहसं
जलपानरूपम् । परिग्रहो नियमः । यो मत्प्रश्नान्वदेत्स एवेतः
पयः पिबेद्वरेद्वेति ॥ १२ ॥

अभिदुद्राव पानीयं ततो वागभ्यभाषत ॥ १७
 मा तात साहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं पिबस्व च हरस्व च ॥ १८
 अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः ।
 अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९
 अथाब्रवीत्स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 आतरौ ते चिरंगतौ बीभत्सो शत्रुकर्शन ॥ २०
 तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ।
 त्वं हि नस्तात सर्वेषां दुःखितानामपाश्रयः ॥ २१
 एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
 आयुक्तखड्गो मेधावी तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २२
 यतः पुरुषशार्दूलो पानीयहरणे गतौ ।
 तौ ददर्श हतौ तत्र आतरौ श्वेतवाहनः ॥ २३
 'विगतासु नरव्याघ्रौ शयानौ वसुधातले ।'
 प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः ।
 धनुरुद्यम्य कौन्तेयो व्यलोकयत तद्वनम् ॥ २४
 नापश्यत्तत्र किञ्चित्स भूतमस्मिन्महावने ।
 सव्यसाचीपिपासार्तः पानीयं सोभ्यधावत ॥ २५
 अभिधावंस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ।
 यत्त्वमिच्छसि पानीयं नैतच्छक्यं बलात्त्वया ॥ २६
 कौन्तेय यदि वै प्रश्नान्मयोक्तान्प्रतिवक्ष्यसि ।
 ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २७
 वारितस्त्वब्रवीत्पार्थो दृश्यमानो निवारय ।
 यावद्वाणैर्विनिर्भिन्नः पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २८
 एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ।
 प्रववर्ष दिशः कृत्स्नाः शब्दवेधं च दर्शयन् ।
 कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्भरतर्षभः ॥ २९
 स त्वमोघानिषून्मुक्त्वा तृष्णयाऽभिप्रपीडितः ।
 अनेकैरिषुसंघातैरन्तरिक्षे ववर्ष ह ॥ ३०
 यक्ष उवाच ।
 किं विधानेन ते पार्थ प्रश्नानुक्त्वा पयः पिब ।
 अनुक्त्वा च पिबन्प्रश्नान्पीत्वैव नभविष्यसि ३१
 स च मोघानिषून् दृष्ट्वा तृष्णया च प्रपीडितः ।

अवज्ञायैव तां वाचं पीत्वैव निपपात ह ॥ ३२
 अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च बीभत्सुश्च परंतप ॥ ३३
 चिरंगतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ।
 तांश्चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ ३४
 भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तं देशं प्रत्यपद्यत ।
 यत्र ते पुरुषव्याघ्रा आतरौस्य निपातिताः ॥ ३५
 तान्दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च प्रपीडितः ।
 अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ॥ ३६
 स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं धुत्रमद्य मे ।
 पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदरः ॥ ३७
 ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ॥ ३८
 यक्ष उवाच ।
 मा तात साहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ ३९
 एवमुक्तस्तदा भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
 अनुक्त्वैव तु तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ४०
 ततः कुन्तीसुतो राजा प्रचिन्त्य पुरुषर्षभः ।
 'आत्मनाऽऽत्मानमन्विष्य विचारमकरोत्प्रभुः ४१
 ततश्चिरगतान्भ्रातृनथाऽऽज्ञाय युधिष्ठिरः ।
 चिरायमाणान्बहुशः पुनःपुनरुवाच ह ॥ ४२
 किंस्विद्वनमिदं दग्धं किंस्विदृष्टो मृतो भवेत् ।
 ग्रहरन्तो महाभूतं शप्तास्तेनाथ तेऽपतन् ॥ ४३
 न पश्यन्त्यथवा वीराः पानीयं यत्र ते गताः ।
 अन्विच्छद्भिर्वने तोयं कालोऽयमतिपातितः ॥ ४४
 किंनु तत्कारणं येन नायान्ति पुरुषर्षभाः ।
 गच्छाम्येषां पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः ॥ ४५
 समुत्थाय महाबुद्धिर्दहमानेन चेतसा ।
 व्यपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ॥ ४६
 रुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषेवितम् ।
 नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् ॥ ४७
 भ्रमरैरुपगीतं च पक्षिभिश्च समन्ततः ।
 'मृदुशङ्खलसंकीर्णभूमिभागं मनोहरम् ॥ ४८

स गच्छन्कानने तस्मिन्हेमजालपरिष्कृतम् ।
ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४९
उपेतं नलिनीजालैः सिन्धुवारैः सचेतसैः ।

केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् ॥ ५०
'ततो धर्मसुतः श्रीमान्भ्रातृदर्शनलालसः ।'
श्रमार्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाऽथ विस्मितः ॥ ५१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि त्रयोदशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

चतुर्दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

युधिष्ठिरेण सरस्तीरशायिनां भ्रातृणामवलोकनेन सकलं परिदेवनपूर्वकं पानीयपानाय प्रयतनम् ॥ १ ॥ तथा यक्षेण स्वीयप्रभानामुत्तरदानमन्तरा जलपानस्य दुःशक्तत्वकथनेन तत्प्रतिषेधने तेषां समुचितोत्तरदानम् ॥ २ ॥ ततस्तुष्टेन यक्षेण भीमादीनां चतुर्णामुजीवनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
स ददर्श हतान्भ्रातृलोकपालानिव च्युतान् ।
युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रवैश्रवणोपमान् ॥ १
विनिकीर्णधनुर्बाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।
भीमसेनं यमौ चैव निर्विचेष्टान्गतायुषः ॥ २
स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य शोकबाष्पपरिप्लुतः ।
तान्दृष्ट्वा पतितान्भ्रातृन्सर्वांश्चिन्तासमन्वितः ।
धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् ॥ ३
ननु त्वया महाबाहो प्रतिज्ञातं वृकोदर ।
सुयोधनस्य भेत्स्यामि गदया सक्थिनी रणे ॥ ४
व्यर्थं तदद्य मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते ।
महात्मनि महाबाहो कुरूणां कीर्तिवर्धने ॥ ५
मनुष्यसंभवा वाचो विधर्मिण्यः प्रतिश्रुताः ।
भवतां दिव्यवाचस्तु ता भवन्तु कथं मृषा ॥ ६
देवाश्चापि यदाऽवोचन्सूतके त्वां धनंजय ।
सहस्राक्षादनवरः कुन्ति पुत्रस्तवेति वै ॥ ७
उत्तरे पारियात्रे च जगुर्भूतानि सर्वशः ।
विप्रनष्टां श्रियं चैषामाहर्ता पुनरोजसा ॥ ८
नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैष कस्यचित् ।
सोयं मृत्युवशं यातः कथं जिष्णुर्महाबलः ॥ ९
अयं ममाशां संहत्य शेते भूमौ धनंजयः ।

आश्रित्य यं वयं नाथं दुःखान्येतानि सेहिम ॥ १०
रणे प्रगल्भौ वीरौ च सदा शत्रुनिबर्हणौ ।
कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ ।
यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ भीमसेनधनंजयौ ॥ ११
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः ।
यमौ यदेतौ दृष्ट्वाऽद्य पतितौ नावदीर्यते ॥ १२
शास्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः ।
अकृत्वा सदृशं कर्म किं शेध्वं पुरुषर्षभाः ॥ १३
अविश्वतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरासनाः ।
असंज्ञा भुवि संगम्य किं शेध्वमपराजिताः ॥ १४
सानूनिवाद्रेः संसृप्तान्दृष्ट्वा भ्रातृन्महामतिः ।
सुखं प्रसुप्तान्प्रखिन्नः खिन्नः कष्टां दशां गतः ॥ १५
एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः ।
शोकसागरमध्यस्थो दध्यौ कारणमाकुलः ॥ १६
इतिकर्तव्यतां चेति देशकालविभागवित् ।
नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामतिः ॥ १७
अथ संस्तभ्य धर्मात्मा तदाऽऽत्मानं तपःसुतः ।
एवं विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः केन निपातिताः ॥ १८
नैषां शस्त्रप्रहारोस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ।
भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः ॥ १९

हेमजालानि हेमवर्णानि केसराणि तैः परिष्कृतं मण्डितम् ॥ ४९ ॥ सिन्धुवारैर्जलजविशेषैः ॥ ५० ॥ त्रयोदशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

विधर्मिण्योऽनृताः ॥ ६ ॥ न कस्यचिदजेताऽपि तु सर्वस्यैव

जेता ॥ ९ ॥ आशां राज्याशाम् । संहत्य विनाश्य ॥ १० ॥ दध्यौ कारणं मरणहेतुं विचारितवान् ॥ १६ ॥ तपःसुतः धर्मपुत्रः ॥ १८ ॥

एकाग्रं चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा जलम्
 'भ्रातृणां व्यसनं घोरं सममेव महात्मनाम् ॥' २०
 स्यात्तु दुर्योधनेनेदमुपांशु परिकल्पितम् ।
 गान्धारराजरचितं सततं जिह्मबुद्धिना ॥ २१
 यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत ।
 कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ २२
 अथवा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽयं दुरात्मनः ।
 भवेदिति महाबुद्धिर्बहुधा समचिन्तयत् ॥ २३
 'आचार्यं किमु वक्ष्यामि कृपं भीष्ममहं नु किम् ।
 विदुरं किमु वक्ष्यामि बृहस्पतिसमं नये ॥ २४
 अम्बां च किमु वक्ष्यामि सर्वदा दुःखभागिनीम् ।
 दृष्ट्वा मां भ्रातृभिर्हीनं पृच्छन्तीं पुत्रगृद्धिनीम् ॥ २५
 यदा त्वं भ्रातृभिः सर्वैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ।
 सार्धं वनं गतो वीरैः कथमेकस्त्वमागतः ॥' २६
 कस्य किमु विषेणेदमुदकं दूषितं यथा ।
 मृतानामपि चैतेषां विकृतं नैव जायते ।
 सुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातृणामित्यचिन्तयत् २७
 एकैकश्चौघबलानिमान्पुरुषसत्तमान् ।
 कोऽन्यः प्रतिसमासेत कालान्तकयमादृते ॥ २८
 एतेन व्यवसायेन तत्तोयं व्यवगाढवान् ।
 पातुकामश्च तत्तोयमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ २९
 यक्ष उवाच ।

अहं वक्ताः शैवलमत्स्यभक्षो

नीता मया प्रेतवशं तवानुजाः ।

त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र

न चेत्प्रश्नान्पृच्छतो व्याकरोषि ॥ ३०

मा तात साहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः ।

प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ ३१

युधिष्ठिर उवाच ।

रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधानभाक् ।

पृच्छामि को भवान्देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥ ३२

हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च ।

चत्वारः पर्वताः केन पातिता भुवि तेजसा ॥ ३३

त्वयाऽतीव महत्कर्म कृतं च बलिनांवर ।

'विनिघ्नता मेघ्वासांश्चतुरोपि ममात्मजान् ॥' ३४

यान्न देवा न गन्धर्वा नासुराश्च न राक्षसाः ।

विषहेरन्महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ ३५

न ते जानामि यत्कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् ।

कौतूहलं महज्जातं साध्वसं चागतं मम ॥ ३६

येनास्म्युद्विग्नहृदयः समुत्पन्नशिरोज्वरः ।

पृच्छामि भगवंस्तस्मात्को भवानिह तिष्ठति ॥ ३७

यक्ष उवाच ।

यक्षोऽहमस्मि भद्रं ते नास्मि पक्षी जलेचरः ।

मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते निवारिताः ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तामशिवां श्रुत्वा वाचं स परुषाक्षराम् ।

यक्षस्य भ्रुवतो राजन्नाकम्पत तदाऽऽस्थितः ॥ ३९

विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रयम् ।

ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्यं पर्वतोपमम् ॥ ४०

सेतुमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ।

मेघगम्भीरनादेन तर्जयन्तं महास्वनम् ॥ ४१

'उवाच यक्षः कौन्तेयं भ्रातृशोकप्रपीडितम् ॥' ४२

इमे ते भ्रातरो राजन्वार्थमाणा मयाऽसकृत् ।

बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै मृदिता मया ।

न पेयमुदकं राजन्प्राणानिह परीप्सता ॥ ४३

पार्थ मा साहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः ।

प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ ४४

युधिष्ठिर उवाच ।

न चाहं कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहम् ॥ ४५

कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ।

यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसेत्पुरुषर्षभ ।

यथाप्रज्ञं तु ते प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥ ४६

यक्ष उवाच ।

किंस्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितथराः ।

दुष्कृतेः पापकर्मणः ॥ २२ ॥ ओघबलान् महाप्रवाहवेगान् ।
 प्रतिसमासेत-प्रतिशुष्येत् । कालेऽन्तं करोति यस्तादृशो यमः

कालान्तकयमस्तस्मात् ॥ २८ ॥ प्रधानभाक् प्राधान्यभाक्
 ॥ ३२ ॥ अतीव ते महदिति पाठे ते तव ॥ ३४ ॥

कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ ४७
युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चराः ।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ ४८
यक्ष उवाच ।

केन खिच्छ्रोत्रियो भवति केन खिद्धिन्दते महत् ।
केन खिद्धितीयवान्भवति राजन्केन च बुद्धिमान्
युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ।
धृत्या द्वितीयवान्भवति बुद्धिमान्दृढसेवया ॥ ५०
यक्ष उवाच ।

किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ५१
युधिष्ठिर उवाच ।

स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
मरणं मानुषो भावः परिवादोऽसतामिव ॥ ५२
यक्ष उवाच ।

किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ५३
युधिष्ठिर उवाच ।

इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव ।
भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ५४
यक्ष उवाच ।

किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ।
का चैषां वृणुते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ५५
युधिष्ठिर उवाच ।

प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यजुः ।
ऋगेका वृणुते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ५६
यक्ष उवाच ।

किंस्विदावपतां श्रेष्ठं किंस्विन्निवपतां वरम् ।

वेदास्तस्याभितश्चरा इति अधर्मस्तमस्तं नयतीति क. च. ध.
पाठः ॥ ४८ ॥ केन द्वितीयो भवतीति ध. पाठः ॥ ४९ ॥
परित्याग आर्तानामिति शेषः । दानमेषां सतामिवेति क. पाठः
॥ ५४ ॥ का चैका वृश्चत इति क. ध. पाठः ॥ ५५ ॥ वागेका
वृश्चतेऽयज्ञमिति क. पाठः ॥ ५६ ॥ न निर्वपति न प्रयच्छति

किंस्वित्प्रतिष्ठमानानां किंस्वित्प्रसवतां वरम् ॥ ५७
युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षमावपतां श्रेष्ठं बीजं निवपतां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रसवतां वरः ॥ ५८
यक्ष उवाच ।

इन्द्रियार्थाननुभवन्बुद्धिमाँल्लोकपूजितः ।
संमतः सर्वभूतानामुच्छ्वसन्को न जीवति ॥ ५९
युधिष्ठिर उवाच ।

देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ६०
यक्ष उवाच ।

किंस्विद्गुरुतरं भूमेः किंस्विदुच्चतरं च खात् ।
किंस्विच्छीघ्रतरं वायोः किंस्विद्बहुतरं तृणात् ॥ ६१
युधिष्ठिर उवाच ।

माता गुरुतरा भूमेः खात्पितोच्चतरस्तथा ।
मनः शीघ्रतरं वाताच्चिन्ता बहुतरी तृणात् ॥ ६२
यक्ष उवाच ।

किंस्वित्सुप्तं न निमिषति किंस्विज्जातं न चेङ्गते ।
कस्यस्विद्धृदयं नास्ति कास्विद्वेगेन वर्धते ॥ ६३
युधिष्ठिर उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चेङ्गते ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ६४
यक्ष उवाच ।

किंस्वित्प्रवसतो मित्रं किंस्विन्मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य च किं मित्रं किंस्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ६५
युधिष्ठिर उवाच ।

विद्या प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषज्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ६६
यक्ष उवाच ।

कोऽतिथिः सर्वभूतानां किं स्विद्धर्मं सनातनम् ।

देवतादिभ्यः ॥ ६० ॥ उक्तसाधनाशक्तेन मातापित्रोः शुश्रूषा
मनोनिरोधस्तृणवत्तुच्छायाश्चिन्तायास्त्यागश्च कर्तव्य इत्याह
किंस्विद्धृदयं । बहुतरं तृणमिति ध. पाठः । बहुतरी तृणादिति
ध. पाठः ॥ ६२ ॥ किंस्विज्जातं नचोपति इति झ. पाठः
॥ ६४ ॥ सार्थः प्रवसतो मित्रमिति झ. पाठः ॥ ६६ ॥

अमृतं किं सिद्धाजेन्द्र किं सिद्धसर्वमिदं जगत् ॥ ६७

युधिष्ठिर उवाच ।

अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवामृतम् ।
सनातनोऽमृतो धर्मो वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६८

यक्ष उवाच ।

किं सिद्धेको विचरते जातः को जायते पुनः ।
किं सिद्धिमस्य भैषज्यं किं सिद्धावपनं महत् ॥ ६९

युधिष्ठिर उवाच ।

सूर्य एको विचरते चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ७०

यक्ष उवाच ।

किं सिद्धेकपदं धर्म्यं किं सिद्धेकपदं यशः ।
किं सिद्धेकपदं स्वर्ग्यं किं सिद्धेकपदं सुखम् ॥ ७१

युधिष्ठिर उवाच ।

दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।
सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ७२

यक्ष उवाच ।

किं सिद्धात्मा मनुष्यस्य किं सिद्धैवकृतः सखा ।
उपजीवनं किं सिद्धस्य किं सिद्धस्य परायणम् ॥ ७३

युधिष्ठिर उवाच ।

पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः सखा ।
उपजीवनं च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ७४

यक्ष उवाच ।

धन्यानामुत्तमं किं सिद्धनानां स्यात्किमुत्तमम् ।
लाभानामुत्तमं किं स्यात्सुखानां स्यात्किमुत्तमम् ॥ ७५

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लाभानां श्रेय आरोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ७६

यक्ष उवाच ।

किं सिद्धमपरं लोके कश्च धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न शोचन्ति कैश्च सन्धिर्न जीर्यते ॥ ७७

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंस्यं परं धर्मात्रेताधर्मः सदाफलः ।
मनो यम्य न शोचन्ति सन्धिः सद्भिर्न जीर्यते ॥ ७८

यक्ष उवाच ।

किंनु हित्वा प्रियो भवति किंनु हित्वा न शोचति ।
किंनु हित्वाऽर्थवान्भवति किंनु हित्वा सुखी भवेत्

युधिष्ठिर उवाच ।

मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति ।
कामं हित्वाऽर्थवान्भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत्

यक्ष उवाच ।

किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्तके ।
किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ॥ ८१

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यशोर्थं नटनर्तके ।
भृत्येषु सङ्ग्रहार्थं च भयार्थं चैव राजसु ॥ ८२

यक्ष उवाच ।

केन सिद्धावृतो लोकः केन खिन्न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ८३

युधिष्ठिर उवाच ।

अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते ।
लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ॥ ८४

यक्ष उवाच ।

मृतः कथं स्यात्पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।
श्राद्धं मृतं कथं वा स्यात्कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ८५

युधिष्ठिर उवाच ।

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ८६

यक्ष उवाच ।

का दिक्किमुदकं पार्थ किमन्नं किंच वै विषम् ।
श्राद्धस्य कालमाख्याहि ततः पिव हरस्व च ॥ ८७

युधिष्ठिर उवाच ।

सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं ब्राह्मणं विषम् ।

एकपदं एकमेव पर्यवसानस्थानम् । दाक्ष्ये कृत्स्नो धर्मः पर्य-
वसित इत्यर्थः । एवमुत्तरत्र ॥ ७० ॥ प्रार्थनाविषं इति
वन० ६३

झ. पाठः ॥ ८७ ॥

श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यक्ष मन्यसे ८८
यक्ष उवाच ।

तपः किलक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तितः ।

क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ह्रीः परिकीर्तिता ॥
युधिष्ठिर उवाच ।

तपः स्वधर्मवर्तित्वं मनसो दमनं दमः ।

क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुत्वं ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ॥ ९०

यक्ष उवाच ।

किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन् शमश्च प्रकीर्तितः ।

दया च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् ९१

युधिष्ठिर उवाच ।

ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।

दया सर्वसुखैषित्वमार्जवं समचित्तता ॥ ९२

यक्ष उवाच ।

कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।

कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः ९३

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः ।

सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः ॥ ९४

यक्ष उवाच ।

को मोहः प्रोच्यते राजन्कश्च मानः प्रकीर्तितः ।

किमालस्यं च विज्ञेयं कश्च शोकः प्रकीर्तितः ॥ ९५

युधिष्ठिर उवाच ।

मोहो हि धर्ममूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता ।

धर्मनिष्क्रियताऽऽलस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ॥ ९६

यक्ष उवाच ।

किं स्थैर्यमृषिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदाहृतम् ।

ज्ञानं च किं परं प्रोक्तं दानं च किमिहोच्यते ९७

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।

ज्ञानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणम् ॥ ९८

यक्ष उवाच ।

कः पण्डितः पुमान्ज्ञेयो नास्तिकः कश्च उच्यते ।

को मूर्खः कश्च कामः स्यात्को मत्सर इति स्मृतः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते ।

कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः स्मृतः ॥ १००

यक्ष उवाच ।

कोऽहंकार इति प्रोक्तः कश्च दम्भः प्रकीर्तितः ।

किं तदैवं परं प्रोक्तं किं तत्पैशुन्यमुच्यते ॥ १०१

युधिष्ठिर उवाच ।

महाज्ञानमहंकारो दम्भो धर्मो ध्वजोच्छ्रयः ।

दैवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परदूषणम् ॥ १०२

यक्ष उवाच ।

धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः ।

एषां नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र संगमः ॥ १०३

युधिष्ठिर उवाच ।

यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।

तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ॥ १०४

यक्ष उवाच ।

अक्षयो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ ।

एतन्मे पृच्छतः प्रश्नं तच्छीघ्रं वक्तुमर्हसि ॥ १०५

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणं स्वयमाहूय याचमानमकिंचनम् ।

पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोक्ष्यं नरकं व्रजेत् ॥ १०६

वेदेषु धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु ।

देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्ष्यं नरकं व्रजेत् ॥ १०७

विद्यमाने धने लोभादानभोगविवर्जितः ।

पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोक्ष्यं नरकं व्रजेत् ॥ १०८

यक्ष उवाच ।

राजन्कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।

ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूयेतत्सुनिश्चितम् ॥ १०९

युधिष्ठिर उवाच ।

शृणु यक्ष कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम् ।

कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न संशयः ॥ ११०

वृत्तं यत्नेन संरक्ष्यं ब्राह्मणेन विशेषतः ।

अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्तस्तु हतो हतः ॥ १११
पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।
सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान्स पण्डितः ॥
चतुर्वेदोऽपि दुष्टतः स शूद्रादतिरिच्यते ।
योऽग्निहोत्रपरो दान्तः स ब्राह्मण इति स्मृतः ११३
यक्ष उवाच ।

प्रियवचनवादी किं लभते
विमृशितकार्यकरः किं लभते ।

बहुमित्रकरः किं लभते
धर्मे रतः किं लभते कथय ॥ ११४

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रियवचनवादी प्रीयो भवति
विमृशितकार्यकरोऽधिकं जयति ।

बहुमित्रकरः सुखं वसते
यश्च धर्मरतः स गतिं लभते ॥ ११५

यक्ष उवाच ।

को मोदते किमाश्चर्यं कः पन्थाः का च वार्तिका ।
वद मे चतुरः प्रश्नान्मृता जीवन्तु बान्धवाः ११६

युधिष्ठिर उवाच ।

पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे ।
अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥ ११७

अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालयम् ।
शेषाः स्थावरमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ११८

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाणम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ ११९

पृथ्वी विभाण्डं गगनं पिधानं
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।

मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥ १२०

यक्ष उवाच ।

व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना यथातत्त्वं परंतप ।
पुरुषं त्विदानीं व्याख्याहि यश्च सर्वधनी नरः १२१

युधिष्ठिर उवाच ।

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्येन कर्मणा ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ १२२

तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च ।
अतीतानागते चोभे स वै पुरुष उच्यते ॥ १२३

‘समत्वं यस्य सर्वेषु निस्पृहः शान्तमानसः ।
सुप्रसन्नः सदा योगी स वै सर्वधनी नरः ॥’ १२४

यक्ष उवाच ।

व्याख्यातः पुरुषो राजन्यश्च सर्वधनी नरः ।
तस्माच्चमेकं भ्रातृणां यमिच्छसि स जीवत ॥ १२५

युधिष्ठिर उवाच ।

श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहत्साल इवोत्थितः ।
व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १२६

यक्ष उवाच ।

प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम् ।
त्वं कस्मान्नकुलं राजन्सापत्नं जीवमिच्छसि १२७

यस्य नागसहस्रेण दशसङ्ख्येन वै बलम् ।
तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि १२८

तथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव ।
अथ केनानुभावेन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२९

यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपासते ।
अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥ १३०

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥

आनृशंसं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।
आनृशंसं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १३२

धर्मशीलः सदा राजा इति मां मानवा विदुः ।

जीवं जीवन्तम् ॥ १२६ ॥ अनुभावेन नकुलगतसामर्थ्येन
॥ १२८ ॥ नः अस्मन्मावधीत् ॥ १३० ॥ आनृशंसं अवै-

षम्यम् । परमार्थात् सत्यात् ॥ १३१ ॥

स्वधर्मान्म चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १३३
कुन्ती चैव तु माद्री च द्वे भार्ये तु पितुर्मम ।
उभे सपुत्रे स्यातां वै इति मे धीयते मतिः ॥ १३४
यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः ।

मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १३५
यक्ष उवाच ।
यस्य तेऽर्थाच्च कामच्च आनृशंसं परं मतम् ।
तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ १३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि चतुर्दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

पञ्चदशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥

यक्षेण युधिष्ठिरं प्रति स्वस्वरूपप्रकाशनपूर्वकमरुणिहरणादेः शीलशोधनाय स्वकृतत्वकथनेन तदभिमतवरप्रदानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
क्षुत्पिपासे च सर्वेषां क्षणेन व्यपगच्छताम् ॥ १
युधिष्ठिर उवाच ।
सरस्येतेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
पृच्छामि को भवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २
वसूनां वा भवानेको रुद्राणामथवा भवान् ।
अथवा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३
मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः ।
तं योधं न प्रपश्यामि येन सर्वे निपातिताः ॥ ४
सुखं प्रति प्रबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्ष्ये ।
स भवान्सुहृदोऽस्माकमथवा नः पिता भवान् ॥ ५
यक्ष उवाच ।
अहं ते जनकस्तात धर्मो मृदुपराक्रम ।
त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६
यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं ह्रीरचापलम् ।
दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७
अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः ।
द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सुतो मम ॥ ८

दिष्ट्या पञ्चसु रक्तोसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता ।
द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे शान्ते सांपरायिके ॥ ९
धर्मोऽहमिति भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
आनृशंसेन तुष्टोऽसि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १०
वरं वृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यसि तवानघ ।
ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ॥ ११
युधिष्ठिर उवाच ।
अरणी तु हता यस्य मृगेण वदतांवर ।
तस्माद्यो न लुप्येरन्प्रथमोऽस्तु वरो मम ॥ १२
धर्म उवाच ।
आरण्यमिदं तस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।
मृगवेषेण कौन्तेय जिज्ञासार्थं तवानघ ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
अन्यं वरय भद्रं ते वरं त्वममरोपम ॥ १४
युधिष्ठिर उवाच ।
वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥ १५

धीयते निश्चिनुते ॥ १३३ ॥ यस्मात्ते पार्थ धर्माच्च इति थ. ध.
पाठः ॥ १३५ ॥ चतुर्दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

सुहृदः सुहृत् । छान्दसमदन्तलम् ॥ ५ ॥ पञ्चस्वात्मदर्श-
नसाधनेषु शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वेति
श्रुत्युक्तेषु शमादिषु । दिष्ट्या पूर्वपुण्यवशाद्रक्तोसि तस्य फलं
च षट्पदीजयः । पद्यन्ते प्राप्नुवन्ति देहिनमिति पदानि षड्धर्मयो
योशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति श्रुत्युक्ताः ।

तेषां षण्णां पदानां समाहारः षट्पदी सा त्वया जिता । तेषु
पदेषु द्वे पदे पूर्वे जातमात्रस्य ह्यशनायापिपासे प्रथमं भवतः ।
द्वे मध्ये शोकमोहौ । शोक इष्टवियोगजश्चित्तस्य संतापः ।
मोहोऽतिपापेन कार्याकार्यप्रतिसंधानशून्यत्वम् । एते मध्ये
मध्यमे वयसि प्राप्नुतः । सांपरायिके जरामृत्यू उत्तरे वयस्युप-
तिष्ठतः । संपरायः परलोकस्तं प्रति नेतुमुदिते सांपरायिके
॥ ९ ॥ अरण्ये गतानीति शेषः । नोऽस्मान् ॥ १५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।

भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १६

यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।

न वो विज्ञास्यते कश्चिन्निषु लोकेषु भारत ॥ १७

वर्षं त्रयोदशमिदं मत्प्रसादात्कुरुद्रहाः ।

विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८

यद्रः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।

तादृशं तीदृशं सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९

अरणीसहितं भाण्डं ब्राह्मणाय प्रयच्छत ।

जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २०

प्रवृणीष्वपरं सौम्य वरमिष्टं ददानि ते ।

न तृप्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन्वै वरांस्तथा ॥ २१

तृतीयं गृह्यतां पुत्र वरमप्रतिमं महत् ।

त्वं हि मत्प्रभवो राजन्विदुरश्च ममांशजः ॥ २२

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेवो मया दृष्टो भवान्साक्षात्सनातनः ।

यं ददासि वरं तुष्टस्तं ग्रहीष्याम्यहं पितः ॥ २३

जयेयं लोभमोहौ च क्रोधं चाहं सदा विभो ।

दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् ॥ २४

धर्म उवाच ।

उपपन्नो गुणैरेतैः स्वभावेनासि पाण्डव ।

भवान्धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

इदं कथं वदधे धर्मो भगवाँल्लोकभावनः ।

सर्वं त्वं सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २६

उपत्य च सर्व एव गतकृमाः ।

आरणेयं तपस्विने ॥ २७

इदं

त्पितुश्च पुत्रस्य च कर्तव्यवर्धनम् ।

पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी

सपुत्रपौत्रः शतवर्षभागभवेत् ॥ २८

न चाप्यधर्मे न सुहृद्विभेदने

परस्वहारे परदारमर्शने ।

कदर्यभावे न रमेन्मनः सदा

नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्यां अरण्यपर्वणि आरणेयपर्वणि पञ्चदशाधिक-

त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥

आरणेयपर्व समाप्तम् ॥ २१ ॥ समाप्तमिदमरण्यपर्व च ॥ ३ ॥

अतःपरं विसाटपर्व भविष्यति ।

तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।

अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥ १

छन्दत इच्छातः ॥ १९ ॥ आरणेयमरणीसंपुटम् ॥ २७ ॥
समुत्थानसमागतं भीमादीनां समुत्थानं च धर्मराजेन सह
समागतं संमेलनं चेति समाहारः । पितुर्धर्मस्य । पुत्रस्य युधि-

ष्ठिरस्य । चात् समागतमिति । समासैकदेशभूतमप्यनुवर्तते
॥ २८ ॥ कदर्यभावे कार्पण्ये । सदाख्यानं शुभाख्यानम्
॥ २९ ॥ पञ्चदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥

इदं वनपर्वं कुम्भघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च मुंबय्यां
निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३० सन १९०९.

SRIMANMAHABHARATAM

A NEW EDITION

MAINLY BASED ON

THE SOUTH INDIAN TEXTS,

With footnotes and Readings.

VIRĀTPARVA IV.

EDITED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhva Vilās Book Depot, Kumbakonam.

*Printed by B. R. Ghanekar for the proprietors,
at Tukaram Javaji "Nirnaya-sagar" Press,*

BOMBAY.

1909.

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

विराटपर्व ४.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन दाक्षिणात्यबहुकोशानुसारेण

संशोध्य

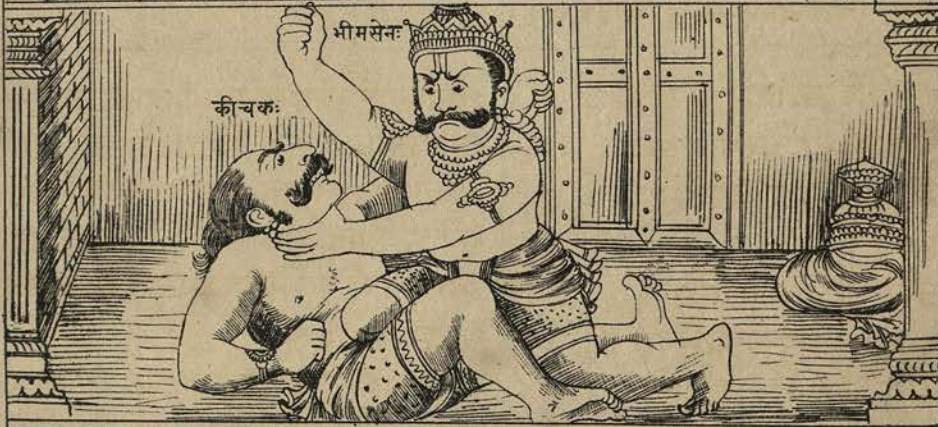
मुंबापुर्यां

जावजी दादाजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३० कीलकनामसंवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकराजनियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखारूढं
कृत्वास्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रा स्वाधीना रक्षिताः ।

विराटपर्व.

श्रीः ।

श्रीमन्महाभारतम् ।

विराटपर्व ४ ।

(अथ पाण्डवप्रवेशपर्व ॥ १ ॥)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

युधिष्ठिरेण ब्राह्मणाय मृगापहतारणिभाण्डप्रत्यर्पणम् ॥ १ ॥ धौम्येन ब्राह्मणमध्ये दुर्योधनापनयादिकथनेन शोचतो युधिष्ठिरस्य दुःखानुभवविषये देवादिनिदर्शनप्रदर्शनेन परिसाम्बन्धनम् ॥ २ ॥ पाण्डवैः स्वसहचरब्राह्मणाभ्यनुज्ञानसंपादनेन तद्विसर्जनपूर्वकं धौम्येनसह मन्त्राय कचिदुपवेशनम् ॥ ३ ॥

*॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १
जनमेजय उवाच ।
कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥ १
पतिव्रता महाभागा सततं सुखभागिनी ।
द्रौपदी सा कथं ब्रह्मन्नज्ञाता दुःखिताऽवसत् ॥ २
ते च ब्राह्मणमुख्याश्च सूतपौरोगवैः सह ।
अज्ञातवासमुषिताः कथं च परिचारकाः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
यथा विराटनगरे तव पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषितास्तावद्रक्ष्यामि तच्छृणु ॥ ४
तथा स तान्वराँल्लब्ध्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
गत्वाऽऽश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ वृत्तमात्मनः ५
कथयित्वा च तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः ।
अरणीसहितं भाण्डं ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ६
ततो युधिष्ठिरो राजा कुन्तीपुत्रो दृढव्रतः ।

समाहूयानुजान्सर्वानिति होवाच भारत ॥ ७
द्वादशेमानि वर्षाणि राष्ट्राद्विप्रोषिता वयम् ।
छन्नना हतराज्याश्च निस्त्राश्च बहुशः कृताः ॥ ८
उषिताश्च वने वासं यथा द्वादश वत्सरान् ।
अज्ञातचर्या वत्स्यामश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।
अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ॥ १०
उपोपविश्य विद्वांसः स्नातकाः संशितव्रताः ।
ये तत्र ब्राह्मणा आसन्वनवाससहायिनः ।
ये च भक्ता वसन्ति स्य वनवासे तपस्विनः ॥ ११
तान्ब्रुवन्महात्मानो हृष्टाः प्राञ्जलयः स्थिताः ।
अभ्यनुज्ञायिष्यन्तस्तान्प्रवासे धृतव्रताः ॥ १२
विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
छन्नना हतराज्याश्च निस्त्राश्च बहुशः कृताः ॥ १३
उषिताश्च वने वासं यथा द्वादशवत्सरान् ।
भवद्भिरेव सहिता वन्याहारा द्विजोत्तमाः ॥ १४
अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ।

* अयमध्यायो ह्य. पुस्तके वनपर्वान्तिमाध्यायतया वर्तते ।

विराट १

तद्वत्स्यामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १५
 सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
 जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः ॥ १६
 युक्तचाराश्च यत्ताश्च दाये स्वस्य जनस्य च ।
 दुरात्मनां हि कस्तेषां विश्वासं गन्तुमर्हति ॥ १७
 अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ।
 समस्तेषु च राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेम हि ॥ १८
 इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा ।
 संमूर्च्छितोऽभवद्राजा सास्रकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ १९
 तमथाश्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह ॥ २०
 प्रबुध्य दुःखमोहातो धौम्यं धर्मभृतांवरम् ।
 प्रावैक्षत तदा राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ २१
 अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ।
 आश्वासयन्तं स नृपं भ्रातृश्च ब्राह्मणैः सह ॥ २२
 राजन्विद्वान्भवान्दान्तः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।
 नैवंविधाः प्रमुह्यन्ति धीराः कस्यांचिदापदि ॥ २३
 देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुभिस्तदा ।
 तत्रतत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ २४
 दितिपुत्रैर्हते राज्ये देवराजः सुदुःखितः ।
 ब्रह्माणं तोषयिष्यंश्च ब्रह्मरूपं विधाय च ॥ २५
 इन्द्रेण निषधं प्राप्य गिरिप्रस्थाह्वये पुरे ।
 छन्नेनोप्य कृतं कर्म द्विषतां बलनिग्रहे ॥ २६
 प्रसादाद्ब्रह्मणो राजन्दितेः पुत्रान्महाबलान् ।
 निर्जित्य तरसा शत्रून्पुनर्लोकान्जुगोप च ॥ २७
 विष्णुनाऽऽमगिरिं प्राप्य तदा दित्यां निवत्स्यता ।
 गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम् ॥ २८
 प्रोष्य वामनरूपेण छन्नेन ब्रह्मचारिणा ।
 बलेर्यथा हतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ २९
 और्वेण वसता छन्नमूरौ ब्रह्मर्षिणा तदा ।
 यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ३०
 प्रच्छन्नेनापि सर्वत्र हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
 वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ ३१
 हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमूषितम् ।
 विबुधानां हि यत्कर्म कृतं तच्चापि ते श्रुतम् ॥ ३२

यथा विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा ।
 निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे वसता गवि वर्षशः ॥ ३३
 विष्णुना वसता चात्र गृहे दशरथस्य वै ।
 दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥ ३४
 एवमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्रतत्र हि ।
 अजयच्छात्रवान्मुख्यांस्तथा त्वमपि जेष्यसि ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 इति धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः स परिहर्षितः ।
 शान्तबुद्धिः पुनर्भूत्वा व्यष्टम्भत युधिष्ठिरः ॥ ३६
 अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
 राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ॥ ३७
 अवेक्ष्य महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
 धर्मार्थपरया बुद्ध्या न किञ्चित्साहसं कृतम् ॥ ३८
 सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ।
 शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ॥ ३९
 न वयं वर्त्म हास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।
 तद्विधत्तां भवान्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ॥ ४०
 इत्युक्तो भीमसेनेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 सुखोपविष्टो विद्वद्भिस्तापसैः संशितव्रतैः ॥ ४१
 ये तद्भक्त्याऽभवंस्तस्मिन्वनवासे तपस्विनः ।
 तानब्रवीन्महाप्राज्ञः शिष्टान्राजा कृताञ्जलिः ।
 अभ्यनुज्ञापयिष्यन्वै तस्मिन्वासे धृतव्रतः ॥ ४२
 विदितं भवतां सर्वं धर्तिराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
 संमज्ज्याहतराज्याश्च निस्स्वाश्च बहुशः कृताः ।
 उषिताः स्यो वने कृच्छ्रं तथा वर्षाणि द्वादश ॥ ४३
 अज्ञातचर्यासमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ।
 तद्वत्स्यामः कचिच्छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ४४
 इत्युक्ता धर्मराजेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।
 प्रयुज्यापृच्छथ भरतान्यथास्वं प्रययुर्गृहान् ॥ ४५
 सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तदा ।
 आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ४६
 ते तु भृत्याश्च दूताश्च शिल्पिनः परिचारकाः ।
 अनुज्ञाप्य यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ४७

सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।
उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय भारत ॥ ४८
क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्वासान्निमित्ततः ।

श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यताः ॥ ४९
पृथक् शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।
सन्धिविग्रहतत्वज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

युधिष्ठिरेण भ्रातृभिः सह मन्त्रेण विराटनगरे निवासनिर्धारणम् ॥ १ ॥ तथा स्वस्य यतिवेषपरिग्रहेण विराटसभास्तारी-
भवनकथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
निवृत्तवनवासस्ते सत्यसन्धा मनस्विनः ।
अकुर्वत पुनर्मन्त्रं सह धौम्येन पाण्डवाः ॥ १
अथाब्रवीद्धर्मराजः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृकृष्णां च संप्रेक्ष्य धौम्यं च कुरुनन्दनः ॥ २
द्वादशेमानि वर्षाणि राज्याद्विप्रोषिता वयम् ।
त्रयोदशोऽयं संप्राप्तः कृच्छ्रात्परमदुर्वसः ।
स साधु कौन्तेय इतो वासमर्जुन रोचय ॥ ३
त्रयोदशमिदं प्राप्तं कनु वत्स्यामहेऽर्जुन ।
अबुद्धा धार्तराष्ट्रैश्च समग्राः सह कृष्णया ॥ ४
अर्जुन उवाच ।
तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप ।
अज्ञाता विचरिष्यामो नराणां भरतर्षभ ॥ ५
यानि राष्ट्राणि वासाय कीर्तयिष्यामि कानिचित् ।
रमणीयानि गुप्तानि तेषां किञ्चित्तु रोचय ॥ ६
रम्या जनपदाः सन्ति बहवस्त्वभितः कुरून् ।
पाञ्चालाश्चैव मत्स्याश्च साल्ववैदेहबाह्लिकाः ।
दशार्णाः शूरसेनाश्च कलिङ्गा मागधा अपि ॥ ७
विराटनगरं चापि श्रूयते शत्रुसूदन ।
रमणीयं जनाकीर्णं सुभिक्षं स्फीतमेव च ॥ ८
नानाराष्ट्राणि चान्यानि श्रूयन्ते सुबहूनि च ।
यत्र ते रोचते राजस्तत्र गच्छामहे वयम् ॥ ९
कतमस्मिञ्जनपदे महाराज निवत्स्यसि ।
मा विषादे मनः कार्यं राज्यभ्रंश इति क्वचित् ॥ १०
युधिष्ठिर उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो यथा स भगवान्प्रभुः ।

अब्रवीत्सर्वभूतेशस्तथैतन्न तदन्यथा ॥ ११
अवश्यं त्वेव वासार्थं रमणीयं शिवं सुखम् ।
समञ्च्य सहितैः सर्वैर्द्रष्टव्यमकुतोभयम् ॥ १२
मात्स्यो विराटो बलवानभिरक्तोऽथ पाण्डवान् ।
धर्मशीलो वदान्यश्च वृद्धः सत्स्वपि संमतः ॥ १३
गुणवाँल्लोकविख्यातो दृढभक्तिर्जितेन्द्रियः ।
तत्र मे रोचते पार्थ मत्स्यराजान्तिकेऽनघ ॥ १४
विराटनगरे तात मासान्द्वादशसंमितान् ।
कुर्वन्तस्तस्य कर्माणि वसामो यदि रोचते ॥ १५
यानियानि च कर्माणि तस्य शक्ष्यामहे वयम् ।
कर्तुं यो यत्स तत्कर्म ब्रवीतु कुरुनन्दन ॥ १६
अर्जुन उवाच ।
नरदेव कथं कर्म तस्य राष्ट्रे करिष्यसि ।
मनुजेन्द्र विराटस्य रंस्वसे केन कर्मणा ॥ १७
अक्लिष्टवेषधारी च धार्मिको ह्यनसूयकः ।
न तवाभ्युचितं कर्म नृशंसं नापि कैतवम् ॥ १८
सत्यवागसि याज्ञीको लोभक्रोधविवर्जितः ।
मृदुर्वदान्यो ह्रीमांश्च धार्मिकः सत्यविक्रमः ॥ १९
स राजस्तपसा क्लिष्टः कथं तस्य करिष्यसि ।
न दुःखमुचितं किञ्चिद्राजन्पापमतेर्यथा ।
स इमामापदं प्राप्य कथं घोरां तरिष्यसि ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
अर्जुनेनैवमुक्तस्तु प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
शृणु त्वं यत्करिष्यामि कर्म वै कुरुनन्दन ॥ २१
विराटं समनुग्राप्य राजानं मात्स्यनन्दनम् ।
सभास्तारो भविष्यामि विराटस्थेति मे मतिः ॥ २२

कङ्को नाम बुवाणोऽहं मताक्षः साधुदेविता ।
 वैदूर्यान्काञ्चनान्दान्तान्स्फाटिकान्नाजतानपि २३
 कृष्णाक्षौल्लोहिताक्षांश्च निवप्यामि मनोरमान् ।
 अरिष्टान्नाजगोलिङ्गान्दर्शनीयान्सुवर्चसः ॥ २४
 लोहिताश्चाश्मगर्भाश्च सन्ति तात धनानि मे ।
 दर्शनीयाः सभानन्दाः कुशलैः साधुनिष्ठिताः २५
 अप्येतान्पाणिना स्पृष्ट्वा संप्रहृष्यन्ति मानवाः २६
 तान्विकीर्य समे देशे रमणीये विपांसुले ।
 देविष्यामि यथाकामं स विहारो भविष्यति ॥ २७

कङ्को नाम्ना परित्राद् च विराटस्य सभासदः ।
 ज्योतिषे शकुनज्ञाने निमिचे चाक्षकौशले ।
 ब्राह्मे वेदे मयाऽधीते वेदाङ्गेषु च सर्वशः ॥ २८
 धर्मकामार्थमोक्षेषु नीतिशास्त्रेषु पारगः ।
 पृष्टोऽहं कथयिष्यामि राज्ञः प्रियतमं वचः ॥ २९
 आसं युधिष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा ।
 इति वक्ष्यामि राजानं यदि मामनुयोक्ष्यते ॥ ३०
 विराटनगरे छन्न एवं युक्तः सदा वसे ।
 इत्येवं मे प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ॥ ३१

८ ॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमेन युधिष्ठिरं प्रति स्वस्य सूदवेषपरिग्रहेण विराटभवने निवासकथनम् ॥ १ ॥ अर्जुनेन युधिष्ठिरं प्रति स्वेन नपुंसक-
 वेषपरिग्रहेण राजकन्यानाटनादिकथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवं निर्दिश्य चात्मानं निश्चसन्नुष्णमार्तिजम् ।
 विमुञ्चन्नश्रु नेत्राभ्यां भीमसेनमुवाच ह ॥ १
 भीमसेन कथं कर्म मात्स्यराष्ट्रे करिष्यसि ।
 हत्वा क्रोधवशांस्तत्र पर्वते गन्धमादने ॥ २
 यक्षान्क्रोधाभिताम्राक्षान्नाक्षसांश्चापि पौरुषात् ।
 प्रादाः पाञ्चालकन्यायै पद्मानि सुबहून्यपि ॥ ३
 बकं राक्षसराजानं भीषणं पुरुषादकम् ।
 जम्बिवानसि कौन्तेय ब्राह्मणार्थमरिन्दम ।
 क्षेमा चाभयसंवीता सैकचक्रा त्वया कृता ॥ ४
 हिडिम्बं च महावीर्यं किमीरं चैव राक्षसम् ।
 त्वया हत्वा महाबाहो वनं निष्कण्टकं कृतम् ॥ ५
 आपदं चापि संप्राप्ता द्रौपदी चारुहासिनी ।
 जटासुरवधं कृत्वा वयं च परिमोक्षिताः ॥ ६
 मत्स्यराजान्तिके तात वीर्यपूर्णोऽत्यमर्षणः ।
 वृकोदर विराटस्य बलीयान्दुर्बलीयसः ।
 समीपे नगरे तस्य वत्स्यसे केन कर्मणा ॥ ७
 भीम उवाच ।
 सूदोऽहं बललो नाम्ना सूपकारो नराधिप ।
 उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति रोचये ॥ ८

रसान्नानाविधांश्चापि स्वादूश्च मधुरांस्तथा ।
 सूपान्श्चापि करिष्यामि कुशलोसि महानसे ॥ ९
 कृतपूर्वाणि यान्यस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ।
 तान्यप्यभिभविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहम् ॥ १०
 पूर्वमप्राशितांस्तेन कर्ता रसगुणान्वितान् ।
 स्वादु व्यञ्जनमास्वाद्य मात्स्यः प्रीतो भविष्यति ॥
 आहरिष्यामि दारूणां पाटितानां शतशतम् ।
 राजा कर्माणि मे दृष्ट्वा न मां परिभविष्यति १२
 ये च तस्य महामल्लाः समरेष्वपराजिताः ।
 कृतप्रतापा बहुशो राज्ञः प्रत्यायिता बले ॥ १३
 रङ्गोपजीविनः सर्वे परेषां च भयावहाः ।
 तानहं निहनिष्यामि रतिं राज्ञः प्रवर्तयन् ॥ १४
 न च तान्युध्यमानोऽहं नयिष्ये यमसादनम् ।
 तथा तान्निहनिष्यामि जीविष्यन्ति यथाऽऽतुराः ॥
 वृषो वा महिषो वापि नागो वा षाष्टिहायनः ।
 सिंहो व्याघ्रो ग्रहीतव्यो भविष्यति न संशयः ॥
 तान्सर्वान्दुर्ग्रहानन्यैराशीविषविषोपमान् ।
 बलादहं ग्रहीष्यामि मत्स्यराजस्य पश्यतः ॥ १७
 आरालिका वा सूदा वा येऽस्य युक्ता महानसे ।
 तानहं प्रीणयिष्यामि मनुष्यान्स्वेन कर्मणा ॥ १८

आरालिको गोविकर्ता सूपकर्ता नियोधकः ।
 आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि मानवान् ॥ १९
 आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विशांपते ।
 इत्येवं च प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ।
 विराटनगरे च्छन्नो विराटस्य समीपतः ॥ २०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अग्निर्ब्राह्मणरूपेण प्रच्छन्नोऽन्नमयाचत ।
 महाशनं ब्राह्मणं मां प्रमुञ्चार्जुन खाण्डवे ॥ २१
 संशुश्रुर्वै च धर्मात्मा यस्तमर्थं चकार ह ।
 तस्मै ब्राह्मणरूपाय हुताशाय महायशाः ।
 विजित्यैकरथेनेन्द्रं हत्वा पन्नगराक्षसान् ॥ २२
 यस्तु देवान्मनुष्यांश्च सर्वानेकरथोऽजयत् ।
 स भीमधन्वा श्वेताश्वः पाण्डवः किं करिष्यति ॥
 आशीविषसमस्पर्शो नागानामिव वासुकिः ।
 दृष्टीविष इवाहीनामग्निस्तेजस्विनामिव ॥ २४
 समुद्र इव सिन्धूनां शैलानां हिमवानिव ।
 मेहेन्द्र इव देवानां दानवानां बलिर्यथा ॥ २५
 सुप्रतीको गजेन्द्राणां युग्यानां तुरगो यथा ।
 कुबेर इव यक्षाणां मृगाणां केसरी यथा ॥ २६
 राक्षसानां दशग्रीवो दैत्यानामिव शम्बरः ।
 रुद्राणामिव कापाली विष्णुर्बलवतामिव ॥ २७
 रोषामर्षसमायुक्तो भुजङ्गानां च तक्षकः ।
 वायुवेगबलोद्धूतो गरुडः पततामिव ॥ २८
 तपतामिव चादित्यः प्रजानां ब्राह्मणो यथा ।
 हृदानामिव पातालं पर्जन्यो नर्दतामिव ॥ २९
 आयुधानां वरो वज्रः ककुभांश्च गवां वरः ।
 धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरावतो यथा ॥ ३०
 पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरः ।
 गिरीणां प्रवरो मेरुर्देवानां मधुसूदनः ।
 ग्रहाणां प्रवरश्चन्द्रः सरसां मानसो यथा ॥ ३१
 यथैतानि त्रिशिष्टानि स्वस्यां जात्यां वृकोदर ।
 एवं युवा गुडाकेशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ३२
 सोयमिन्द्रादनवमो वासुदेवाच्च भारत ।
 उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेश्मनि ।

ब्रह्मचारी व्रते युक्तः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ३३
 अवाप चास्त्रमस्त्रज्ञः सर्वज्ञः सर्वसंमतः ।
 क्षिप्रं चाणु विचित्रं च ध्रुवं च वदतां वरः ॥ ३४
 अनुज्ञातः सुरेन्द्रेण पुनः प्रत्यागतो महीम् ।
 धार्तराष्ट्रविनाशाय पाण्डवानां जयाय च ॥ ३५
 यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
 वसूनां नवमं मन्ये गिरीणामष्टमः स्मृतः ॥ ३६
 यस्य दीर्घौ समौ बाहू ज्याघातेन किणीकृतौ ।
 दक्षिणश्चैव सव्यश्च बाहू अनडुहो यथा ॥ ३७
 तलाङ्गुलित्राभ्युचितौ नागराजकरोपमौ ।
 पीनौ परिघसङ्काशौ मृदुताप्रतलौ शुभौ ॥ ३८
 श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।
 गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः किरीटी वानरध्वजः ॥ ३९
 किरूपधारी किंकर्मा किंचेष्टः किंपरायणः ।
 बीभत्सुर्भीमधन्वा च किं करिष्यति चार्जुनः ।
 कुन्तीपुत्रो विराटस्य रमते केन कर्मणा ॥ ४०
 अर्जुन उवाच ।
 इमौ किणीकृतौ बाहू ज्याघाततलपीडनात् ।
 नित्यं कञ्चुकसंछन्नौ नान्यथा गोमुमुत्सहे ॥ ४१
 किं तु कार्यवशादेतदाचरिष्यामि कुत्सितम् ॥ ४२
 बाहू मे भरतश्रेष्ठ महालाञ्छनलक्षितौ ।
 ज्याघातेन महान्तौ मे गूहितुं नान्यथोत्सहे ॥ ४३
 उभौ कम्बू प्रतीमुच्य कुण्डले परिपातुके ।
 वेणीकृतशिरा भूत्वा भविष्यामि बृहन्नला ॥ ४४
 पठन्नाख्यायिकां नाम स्त्रीभावेन पुनः पुनः ।
 प्रजानां समुदाचारं बहुनर्मकृतं वदन् ।
 रमयिष्यामि राजानमन्यं चान्तःपुरे जनम् ॥ ४५
 नृत्तं गीतं च वादित्रं दिव्यं च विविधं तथा ।
 शिक्षयिष्याम्यहं राजन्विराटनगरे स्त्रियः ॥ ४६
 स्त्रीभावसमुदाचाराच्चतुर्गीतकथाश्रयैः ।
 छादयिष्यामि राजेन्द्र माययाऽऽत्मानमात्मना ॥
 युधिष्ठिरस्य गेहेऽसिन्द्रौपद्याः परिचारिका ।
 उषिताऽसीति वक्ष्यामि धर्मराजस्य संमता ॥ ४८

उर्वश्याश्चापि शापेन प्राप्तोऽसि नृप षण्डताम् ।
शक्रप्रसादान्मुक्तोऽहं वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशात् ।
इत्येतन्मे प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ॥ ४९
एतेन विधिनां छन्नः कृतकेन यथा नलः ।
विहरिष्यामि राजेन्द्र विराटस्य पुरे सुखम् ॥ ५०

युधिष्ठिर उवाच ।
वासुदेवसमो लोके यशसा विक्रमेण च ।
सोयं राज्ये विराटस्य भवने भरतर्षभः ॥ ५१
मेरुः प्रच्छादित इव वसन्वज्रेण मुष्टिना ।
आख्याता षण्डकोऽसीति प्रतिज्ञातं हि पातकं ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिरं प्रति नकुलेन विराटनगरे अश्वपालकतया स्वस्य निवासकथनम् ॥ २ ॥ सहदेवेन गोपालकतया स्वस्य निवास-
कथनम् ॥ २ ॥ द्रौपद्या सैरन्ध्रीभावेन स्वस्य निवासकथनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-

स्तथार्जुनो धर्मभृतां वरिष्ठः ।

वाक्यं तथासौ विरराम भूयो

नृपोऽपरं भ्रातरमावभाषे ॥ १

किंकर्मा किंसमाचारो नकुलोयं भविष्यति ।

सुकुमारश्च शूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ २

अदुःखार्हश्च बालश्च लालितश्चापि नित्यशः ।

सोयमार्तश्च शान्तश्च किं नु रोचयतास्त्वह ॥ ३

किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तस्य तात चरिष्यसि ।

कर्म तत्त्वं समाचक्ष्व राज्ये तस्य महीपतेः ॥ ४

नकुल उवाच ।

अश्वाध्यक्षो भविष्यामि विराटस्येति मे मतिः ।

दामग्रन्थीति नाम्नाऽहं कर्मैतत्सुप्रियं मम ॥ ५

दामग्रन्थी परिज्ञातः कुशलो दामकर्मणि ।

न मां परिभविष्यन्ति जना जात्विह कर्हिचित् ॥

कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षायां तथैवाश्वचिकित्सने ।

प्रियाश्च सततं मेऽश्वाः कुरुराज यथा तव ॥ ७

न मां परिभविष्यन्ति किशोरा वडवास्तथा ।

न दुष्टाश्च भविष्यन्ति पृष्ठे धुरि च मद्वताः ॥ ८

द्रक्ष्यन्ति ये च मां केचिद्विराटनगरे जनाः ।

तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ९

पाण्डवेन ह्यहं तात अश्वेष्वधिकृतः पुरा ।

इति तस्य पुरे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ।

इत्येतद्वः प्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

नकुलेनैवमुक्तस्तु धर्मराजोऽब्रवीद्वचः ।

बृहस्पतिसमो बुद्ध्या नयेनोशनसा समः ॥ ११

मन्त्रैर्नानाविधैर्नीतः पथ्येषु परिनिष्ठितः ।

सुप्रणीतः सुमार्गस्थो राजतन्त्रमवाप यः ॥ १२

न चास्य स्वलितं किंचिद्दृष्टुस्तद्विदो जनाः ।

सुनीतिज्ञश्च शूरश्च सर्वमन्त्रविशारदः ॥ १३

अधिको मातुरस्माकं कुन्त्याः प्रियतमः सदा ।

सहदेव कथं कर्म तस्य राज्ञः करिष्यसि ।

किं वा त्वं तात कुर्वाणः प्रच्छन्नो विचरिष्यसि १४

सहदेव उवाच ।

गोसङ्ख्याता भविष्यामि विराटस्येति रोचये ।

प्रतिभोक्ता च दोग्धा च सङ्ख्यानकुशलो गवाम् ।

तन्त्रीपालेति मे नाम स्वयं प्रोक्तं भविष्यति ॥ १५

अरोगा बहुलाः पुष्टाः क्षीरवत्यो बहुप्रजाः ।

निष्पन्नसत्त्वाः सुभृता ह्यपेतज्वरकिल्बिषाः ॥ १६

नष्टचोरभया नित्यं व्याधिव्याघ्रविवर्जिताः ।

गावः सुसहिता राजन्निरुद्धिना निरामयाः ॥ १७

भविष्यन्ति मया गुप्ता विराटनगरे तदा ।

निपुणत्वं चरिष्यामि प्रीतिरत्र परा हि मे ॥ १८

अहं हि भवता गोषु ग्रहितः सततं पुरा ।

तत्र मे कौशलं सर्वमनुबद्धं विशांपते ॥ १९

लक्षणं चरितं चैव गवां यच्चापि मङ्गलम् ।

सत्सर्वं मे सुविदितमन्यच्चापि विशांपते ॥ २०
 वृषभानपि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
 येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ २१
 सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र परा हि मे ।
 विराटनगरे गूढो रंखेऽहं तेन कर्मणा ॥ २२
 तोषयिष्ये च राजानं मा भूच्चिन्ता तवानघ ।
 न च मां वेत्स्यति परस्तत्ते रोचतु पार्थिव ।
 इत्येतद्गः प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ॥ २३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 केनात्र कर्मणा कृष्णा द्रौपदी विचरिष्यति ।
 न हि किञ्चिद्विजानाति कर्म कर्तुं यथा स्त्रियः २४
 माल्यगन्धानलङ्कारान्वस्त्राणि विविधानि च ।
 एतान्येवाभिजानाति यथाजाता च भामिनी २५
 पतिव्रता महाभागा कथं नु विचरिष्यति ।
 इयं तु नः प्रिया भार्या प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ २६
 मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठा स्वसेव च ।
 सुकुमारी सुशीला च राजपुत्री यशस्विनी ।
 कथं वत्स्यति कल्याणी विराटनगरे सती ॥ २७
 द्रौपद्युवाच ।
 अहं वत्स्यामि राजेन्द्र निर्द्वतो भव पार्थिव ।
 यथा ते मत्कृते शोको न भवेन्नृपते शृणु ।
 यथा तु मां न जानन्ति यत्करिष्याम्यहं प्रभो ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पाण्डवैरिन्द्रसेनादीन्प्रति द्वारकादिगमनचोदना ॥ १ ॥ पाण्डवान्प्रति धौम्येन राजगृहवासप्रकारानुशासनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि तानि चरिष्यथ ।
 मम चापि यथा बुद्धिरुचिता हि विनिश्चयात् १
 पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु ।
 सूतपौरोगवैः सार्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ २
 इन्द्रसेनमुखाश्वमे रथानादाय केवलान् ।

प्रमदाहरिका विद्युत्कजनभार्याश्वासनपरा ॥ ३२ ॥

छन्ना वत्स्याम्यहं यन्मां न विजानन्ति केचन ।
 वृत्तं तच्च समाख्यास्ये शर्म तेस्तु विशांपते ॥ २९
 सैरन्ध्रीजातिसंपन्ना नाम्नाऽहं व्रतचारिणी ।
 भविष्यामि महाराज विराटस्येति मे मतिः ॥ ३०
 सैरन्ध्र्यो रक्षिताः स्त्रीणां भुजिष्याः सन्ति भारत ।
 एकपत्न्यः स्त्रियश्चैता इति लोकस्य निश्चयः ॥ ३१
 साऽहं ब्रुवाणा सैरन्ध्री कुशला केशकर्मणि ।
 प्रमदाहरिका लोके पुरुषाणां प्रवासिनाम् ॥ ३२
 युधिष्ठिरस्य वै गेहे द्रौपद्याः परिचारिका ।
 उषिताऽस्मीति वक्ष्यामि पृष्टा राज्ञा च भारत ।
 आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३३
 नाहं तत्र भविष्यामि दुर्भेरा राजवेश्मनि ।
 कृत्वा चैव सदा रक्षां व्रतेनैव नराधिप ॥ ३४
 सुदेष्णां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्या यशस्विनीम् ।
 सा रक्षिष्यति मां प्राप्तां मा ते भूदुःखमीदृशम् ॥ ३५
 अथ गुप्ता चरिष्यामि युष्माभिस्तत्र तस्थुषी ।
 इत्येवं वः प्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ३६
 युधिष्ठिर उवाच ।
 यथा नो दुर्हृदः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः ।
 कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि लक्ष्येयुर्न ते जनाः ॥ ३७
 कल्याणं भाषसे कृष्णे यथा कौलेयकी तथा ।
 न पापमभिजानासि साध्वी साधुव्रते स्थिता ॥ ३८

यान्तु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ ३
 इमाश्च नार्यो द्रौपद्याः सर्वाश्च परिचारिकाः ।
 पाञ्चालानेव गच्छन्तु सूतपौरोगवैः सह ॥ ४
 सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्राज्ञायन्त पाण्डवाः ।
 अर्धरात्रे महात्मानो भिक्षादान्ब्राह्मणानपि ।
 गता ह्यस्नानपाहाय सर्वे द्वैतवनादिति ॥ ५

कौलेयकी कुलीना ॥ ३८ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं तेऽन्योन्यमामन्त्र्य कर्माण्युक्त्वा पृथक्पृथक् ।
 धौम्यमामन्त्रयामासुः स च तान्मन्त्रमब्रवीत् ॥ ६
 तानन्वशात्स धर्मात्मा सर्वधर्मविशेषवित् ।
 धौम्यः पुरोहितो राजन्पाण्डवान्पुरुषर्षभान् ॥ ७
 धौम्य उवाच ।
 विदितं वै यथा सर्वं लोके वृत्तमिदं नृप ।
 विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः ॥ ८
 अतोऽहमभिवक्ष्यामि हेतुमात्रं निबोधत ।
 हन्तेमां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीमि वः ।
 यथा राजकुलं प्राप्य चरन्प्रोष्य न रिष्यति ॥ ९
 दुर्वासमेव कौरव्य जातेन कुरुवेश्मनि ।
 अमानितेन मानार्हं गृहेन परिवत्सरम् ॥ १०
 दिष्टद्वारो लभेद्द्रष्टुं राजस्वेषु न विश्वसेत् ।
 न चानुशिष्याद्राजानमपृच्छन्तं कदाचन ॥ ११
 तूष्णीं त्वेनमुपासीत काले समभिपूजयेत् ॥ १२
 असूयन्ति हि राजानो जनाननृतवादिनः ।
 तथैव चावमन्यन्ते मन्त्रिणं वादिनं मृषा ॥ १३
 विदिते चास्य कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ।
 एवं विचरतो राज्ञि न क्षतिर्जायते क्वचित् ॥ १४
 पाण्डवाग्रिरयं लोके सर्वशस्त्रमयो महान् ।
 भर्ता गोप्ता च भूतानां राजा पुरुषविग्रहः ॥ १५
 सर्वात्मना वर्तमानं यथा दोषो न संस्पृशेत् ।
 राजानमुपतिष्ठन्तं तस्य वृत्तं निबोधत ॥ १६
 क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
 नावमन्येत मेधावी कृशानपि कदाचन ॥ १७
 एतन्नयं च पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।
 राजा तस्माद्दुर्धैर्नित्यं पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १८
 नातिवर्तेत मर्यादां पुरुषो राजसंमतः ।
 व्यवहारं पुनर्लोके मर्यादां पण्डिता विदुः ॥ १९
 न हि पुत्रं न नप्तारं न भ्रातरमरिन्दम ।
 समतिक्रान्तमर्यादं पूजयन्ति नराधिपाः ॥ २०
 गच्छन्नपि परां भूतिं भूमिपालनियोजितः ।

पाण्डवाग्रिरिति पाण्डवेति छेदः । राजा पुरुषविग्रहोऽभि-

जात्यन्ध इव मन्येत मर्यादामनुचिन्तयन् ॥ २१
 धृष्टो द्वारं सदा पश्यन्न च राजसु विश्वसेत् ।
 तदेवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिलषेत्परः ॥ २२
 यत्रोपविष्टः संकल्पं नोपहन्याद्वलीयसः ।
 तदासनं राजकुले ईप्सेत पुरुषो वसन् ॥ २३
 यथैनं यत्र चासीनं शङ्कयेदुष्टचारिणम् ।
 न तत्रोपविशेज्जातु यो राजवसतिं वसेत् ॥ २४
 स्वभूमौ काममासीत तिष्ठेद्वा राजसन्निधौ ।
 न त्वेवासनमन्यस्य प्रार्थयेत कदाचन ॥ २५
 परासनगतं ह्येनं परस्य परिचारकाः ।
 परिषद्यपकर्षेयुः परिहास्येत शत्रुभिः ॥ २६
 नित्यं विप्रतिषिद्धं तत्पुरस्तादासनं मतम् ।
 अर्थार्थं हि यदा भृत्यो राजानमुपतिष्ठते ॥ २७
 दक्षिणं वाऽथ वामं वा भागमाश्रित्य पण्डितः ।
 तिष्ठेद्विनीतवद्राजन्न पुरस्तान्न पृष्ठतः ।
 रक्षिणामात्तशस्त्राणां पश्चात्स्थानं विधीयते ॥ २८
 मातृगोत्रे स्वगोत्रे वा नाम्ना शीलेन वा पुनः ।
 संग्रहार्थं मनुष्याणां नित्यमाभाषिता भवेत् ॥ २९
 पूज्यमानोपि यो राज्ञा नरो न प्रतिपूजयेत् ।
 नैनमाराधयेज्जातु शास्ता शिष्यानिवालसान् ॥ ३०
 नास्य युग्यं न पर्यङ्कं नासनं न रथं तथा ।
 आरोहेत्संमतोऽस्मीति यो राजवसतिं वसेत् ॥ ३१
 यो वै गृहेभ्यः प्रवसन्क्रियमाणमनुसरन् ।
 उत्थाने नित्यसंकल्पो निस्तन्द्नीः संयतात्मवान् ॥ ३२
 परीतः क्षुत्पिपासाभ्यां विहाय परिदेवनम् ।
 दुःखेन सुखमन्विच्छेद्यो राजवसतिं वसेत् ॥ ३३
 अन्येषु प्रेष्यमाणेषु पुरस्ताद्वीर उत्पतेत् ।
 करिष्याम्यहमित्येव यः स राजसु सिद्ध्यति ॥ ३४
 उष्णे वा यदि वा शीते रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
 आदिष्टो न विकल्पेत् यः स राजसु सिद्ध्यति ॥ ३५
 नैव प्राप्तोऽवमन्येत सदाऽमात्यो विशारदः ।
 मानं प्राप्तो न हृष्येत न व्यथेच्च विमानितः ।
 ऋजुर्मृदुः सत्यवादो यः स राजसु सिद्ध्यति ॥ ३६

रित्यन्वयः ॥ १५ ॥

नैव लाभार्द्धमियान्न व्यथेच्च विमानितः ।
 समः पूर्णतुलेव स्याद्यो राजवसतिं वसेत् ॥ ३७
 अल्पेच्छो धृतिमात्राजञ्छायेवानुगतः सदा ।
 दक्षः प्रदक्षिणो धीरः स राजवसतिं वसेत् ॥ ३८
 इतिहासपुराणज्ञः कुशलः सत्कथासु च ।
 वदान्यः सत्यवाक्कापि यो राजवसतिं वसेत् ॥ ३९
 न मिथो भाषितं राज्ञो मनुष्येषु प्रकाशयेत् ।
 यं चासूयन्ति राजानः पुरुषं नो वदेच्च तम् ॥ ४०
 नैषां कर्मसु संयुक्तो धनं किञ्चिदुपस्पृशेत् ।
 प्राप्नुयादाददानो वा बन्धं वा वधमेव वा ॥ ४१
 तुल्योपस्थितयोः पश्य मम चान्यस्य चोभयोः ।
 अन्यं पुष्पाति मद्मीनमिति धीरो न मुह्यति ॥ ४२
 श्रेयांसं हि परित्यज्य वैद्यं कर्मणिकर्मणि ।
 पापीयांसं प्रकुर्वीरञ्छीलमेषां तथाविधम् ॥ ४३
 नैषां दारेषु कुर्वीत प्राज्ञो मैत्रीं कथंचन ।
 रक्षणं तु न सेवेत यो राजवसतिं वसेत् ॥ ४४
 यदा ह्यभिसमीक्षेत प्रेष्यं स्त्रीभिः समागतम् ।
 बुद्धिः परिभवेत्तस्य राजा शङ्केत वा पुनः ॥ ४५
 शङ्कितस्य पुनः स्त्रीषु कस्य भृत्यस्य भूमिपः ।
 जीवितं साधु मन्येत प्रकृतिस्थो बलात्कृतः ॥ ४६
 हर्षवस्तुषु चाप्यत्र वर्तमानेषु केषु चित् ।
 नातिगाढं प्रहृष्येत तान्येवास्यानुपूजयेत् ॥ ४७
 हर्षाद्धि मन्दः पुरुषः स्वैरं कुर्वीत वैकृतम् ।
 तदस्यान्तःपुरे वृत्तमीक्षां कुर्वीत भूमिपः ॥ ४८
 अन्तःपुरगतं ह्येनं स्त्रियः क्लीबाश्च सर्वतः ।
 वर्तमानं यथावच्च कुत्सयेयुरसंशयम् ॥ ४९
 तस्माद्गम्भीरमात्मानं कृत्वा हर्षं नियम्य च ।
 नित्यमन्तःपुरे राज्ञो न वृत्तं कीर्तयेद्बहिः ॥ ५०
 यथा हि सुमहामन्त्रो भिद्यमानो हरेत्सुखम् ।
 एवमन्तःपुरे वृत्तं श्रूयमाणं बहिर्भवेत् ॥ ५१
 या तु वृत्तिरबाह्यानां बाह्यानामपि केवलम् ।
 उभयेषां समस्तानां शृणु राजोपजीविनाम् ॥ ५२
 न स्त्रियो जातु मन्येत बाह्ये वाभ्यन्तरेऽपि वा ।
 अनुजीविनां नरेन्द्रस्तु सृजेद्धि सुमहद्भयम् ॥ ५३

मत्वाऽस्य प्रियमात्मानं राजरत्नानि राजवत् ।
 अराजा राजयोग्यानि नोपयुञ्जीत पण्डितः ॥ ५४
 अराजानं हि रत्नानि राजकान्तानि राजवत् ।
 भुञ्जानं तं नरं राजा न तितिक्षेत जीवितम् ॥ ५५
 तस्मादव्यक्तभोगेन भोक्तव्यं भूतिमिच्छता ।
 तुल्यभोगं हि राजा तु भृत्यं कोपेन योजयेत् ॥ ५६
 न चापत्येन संप्रीतिं राज्ञः कुर्वीत केनचित् ।
 अधिक्षिप्तमनर्थं च द्वेष्यं च परिवर्जयेत् ॥ ५७
 एतां हि सेवमानस्य नरसीमां चतुर्विधाम् ।
 द्विधा विच्छिद्यते मूलं राजमूलोपसेविनः ॥ ५८
 एतैस्तु विपरीता या नरसीमा नराधमैः ।
 तथा कुर्वीत संसर्गं न विरोधं कथंचन ॥ ५९
 बन्धुभिश्च नरेन्द्रस्य बलवद्भिश्च मानवैः ।
 साधु मन्येत संसर्गं न विरोधं कथंचन ॥ ६०
 ताभ्यां तु नरसीमाभ्यां विरुद्धस्याल्पतेजसः ।
 प्रथमं छिद्यते मूलं द्वितीयं जायते भयम् ॥ ६१
 उद्धतानां च यो वेषः कुहकानां च यो भवेत् ।
 राजवेषं च विस्पष्टं सेवमानो न वर्धते ।
 इतराभ्यां तु वेषाभ्यां परिहास्येत बान्धवैः ॥ ६२
 अपुंभिश्चैव पुंभिश्च स्त्रीभिः स्त्रीदर्शिभिर्नरैः ।
 शक्ये सति न संभाषां जातु कुर्वीत कर्हिचित् ॥ ६३
 प्रतिसंभाषमाणो हि त्रिभिरेतैरचेतनः ।
 ज्येनः पेशीमिवादत्ते पुरुषो भूतिमात्मनः ॥ ६४
 ये च राज्ञाऽभिसत्कारं लभेरन्कारणादिव ।
 तैश्च सामन्तदूतैश्च न संसज्येत कर्हिचित् ॥ ६५
 न चान्याचरितां भूमिमसंदिष्टो महीपतेः ।
 उपसेवेत मेधावी यो राजवसतिं वसेत् ॥ ६६
 न च संदर्शने राज्ञां प्रबन्धमभिसंजपेत् ।
 अपि चैतद्हरिद्राणां व्यलीकस्थानमुत्तमम् ॥ ६७
 अर्थकामा च या नारी राजानं स्यादुपस्थिता ।
 अनुजीवी तथायुक्तां निध्यायन्दुष्यते च सः ॥ ६८
 तस्मान्नारीं न निध्यायेत्तथायुक्तां विचक्षणः ।
 तथा क्षुतं च वातं च निष्ठीवं चाचरेच्छनैः ॥ ६९
 न नर्मसु हसेजातु मूढवृत्तिर्हि सा स्मृता ।

स्थितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयित प्रसादजम् ॥ ७०
 न चाक्षौ न भुजौ जातु न च वाक्यं समाक्षिपेत् ।
 न च तिर्यग्वेक्षेत चक्षुर्भ्यां सम्यगाचरेत् ॥ ७१
 भ्रुकुटिं च न कुर्वीत न चाङ्गुष्ठैर्लिखेन्महीम् ।
 न च गाढं विजृम्भेत जातु राज्ञः समीपतः ॥ ७२
 न प्रशंसेन्न चासूयेत्प्रियेषु च हितेषु च ।
 स्तूयमानेषु वा तत्र दूष्यमानेषु वा पुनः ॥ ७३
 अथ संदृश्यमानेषु प्रियेषु च हितेषु च ।
 श्रूयमाणेषु वाक्येषु वर्णयेदमृतं यथा ॥ ७४
 न राज्ञः प्रतिकूलानि सेवमानः सुखी भवेत् ।
 पुत्रो वा यदि वा भ्राता यद्यप्यात्मसमो भवेत् ७५
 अप्रमत्तो हि राजानं रञ्जयेच्छीलसंपदा ।
 उत्थानेन तु मेधावी शौचेन विविधेन च ॥ ७६
 स्नानं हि वस्त्रशुद्धिश्च शारीरं शौचमुच्यते ।
 असक्तिः प्राकृतार्थेषु द्वितीयं शौचमुच्यते ॥ ७७
 राजा भोजो विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
 य एतैः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ ७८

तस्माद्भक्त्या च युक्तः सन्सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 मेधावी धृतिमान्प्राज्ञः संश्रयीत महीपतिम् ॥ ७९
 कृतज्ञं प्राज्ञमश्रुद्रं दृढभक्तिं जितेन्द्रियम् ।
 वर्धमानं स्थितं स्थाने संश्रयीत महीपतिम् ॥ ८०
 एष वः समुदाचारः समुद्दिष्टो यथाविधि ।
 यथार्थान्संप्रपत्स्यन्ते पार्थ राजोपजीविनः ॥ ८१
 संवत्सरमिमं तावदेवंशीला बुभूषथः ।
 ततः स्वविषयं प्राप्य यथाकामं चरिष्यथ ॥ ८२
 वैशंपायन उवाच ।
 तं तथेत्यब्रुवन्पार्थाः पितृकल्पं यशस्विनम् ।
 प्रहृष्टाश्चाभिवाद्यैनमुपातिष्ठन्परंतपाः ॥ ८३
 तेषां प्रतिष्ठमानानां मन्त्रांश्च ब्राह्मणोऽजपत् ।
 भवाय राज्यलाभाय वीर्याय विजयाय च ॥ ८४
 ततोऽब्रवीदसौ विप्रो वाचमाशीः प्रयुज्य च ।
 स्वद्रव्यप्रतिलाभाय शत्रूणां मर्दनाय च ॥ ८५
 स्वस्ति वोस्तु शिवः पन्था द्रक्ष्यामि पुनरागतान् ।
 इत्युक्ता हृष्टमनसो गुरुणा तेन धीमता ।
 युधिष्ठिरमुखाः सर्वे गन्तुं समुपचक्रमुः ॥ ८६

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

पाण्डवैर्धौम्यविसर्जनपूर्वकं विराटनगरसमीपगमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तेऽग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणं च पुरोहितम् ।
 अभिवाद्य ततः सर्वे प्रस्थातुमुपचक्रमुः ॥ १
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अनुशिष्टोऽसि भद्रं ते नैतद्वक्ताऽस्ति कश्चन ।
 कुन्तीमृते मातरं नः पितरं च यशस्विनम् ॥ २
 यदेवानन्तरं कार्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
 तारणाय तु दुःखस्य प्रस्थानाय भवाय च ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 तेषां प्रतिष्ठमानानां धौम्यो मन्त्रानथाजपत् ।
 सर्वविघ्नप्रशमनानर्थसिद्धिकरांस्तथा ।
 ततः पावकमुज्वालय मन्त्रहव्यपुरस्कृतम् ॥ ४

याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य सर्व एव महारथाः ।
 प्राद्रवन्सह धौम्येन बद्धशस्त्रा वनाद्गमन् ॥ ५
 ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशो धनुर्बाणकलापिनः ।
 अगेच्छन्भीमधन्वानः काम्यकायमुनां नदीम् ॥ ६
 उत्तरेण दशार्णानां पाञ्चालान्दक्षिणेन तु ।
 अन्तरेण यकूलोन्नः शूरसेनांश्च पाण्डवाः ॥ ७
 ते तस्या दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।
 ततः प्रत्यक्प्रयातास्ते संक्रामन्तो वनाद्गमन् ॥ ८
 वसाना वनदुर्गेषु रमणीयेषु धन्विनः ।
 पल्वलेषु च रम्येषु नदीनां संगमेषु च ॥ ९
 द्रुमानानां विधाकाराबानां विधलताकुलान् ।
 कुसुमाढ्यान्मनःकान्ताञ्छुभगन्धान्मनोरमान् १०

पार्था निरीक्षमाणाश्च तान्दुमान्पुष्पशालिनः ।
 जिघ्रन्तः पुष्पगन्धांश्च फलगन्धान्मनोरमान् ॥ ११
 विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ।
 उषित्वा द्वादशसमा वने परपुरंजयाः ।
 लुब्धान्ब्रुवाणा मात्स्यस्य विषयं प्राविशंस्तदा ॥ १२
 तत्र धौम्यं महेष्वासाः पाण्डवेया व्यसर्जयन् ।
 अग्निहोत्रं परिचरन्सोऽबुद्धोऽवसदाश्रमे ॥ १३
 ततस्तेषु प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 इन्द्रसेनमुखाश्चैव यथोक्तं प्राप्य निवृत्ताः ।
 रथानश्चांश्च रक्षन्तः सुखमूषुः सुसंवृताः ॥ १४
 ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् ॥ १५
 पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्रे गोष्ठं समाश्रिताः ।
 वृक्षांश्चोपवनोपेतान्ग्रामाणां नगरस्य च ॥ १६
 व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति ।
 वसामेहापरां रात्रिं बलवान्मे परिश्रमः ॥ १७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 इमां कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं माद्रिनन्दन ।
 मुहूर्तं परिगृह्णैनां बाहुभ्यां नकुल व्रज ॥ १८
 ततोऽदूरे विराटस्य नगरं भरतर्षभ ।
 राजधान्यां निवत्स्यामः प्रमुक्तमिव नो वनम् ॥ १९
 नकुल उवाच ।
 पूर्वाह्णे मृगयां कृत्वा मया विद्धा मृगा वने ।

अटवी च मया दूरं धृता मृगवधेषुना ॥ २०
 विषमा ह्यतिदुर्गा च वेगवत्परिधावता ।
 सोहं धर्माभितप्तो वै नैनामादातुमुत्सहे ॥ २१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 सहदेव त्वमादाय मुहूर्तं द्रौपदीं नय ।
 राजधान्यां निवत्स्यामः समुक्तमिव नो वनम् ॥ २२
 सहदेव उवाच ।
 अहमप्यस्मि तृषितः क्षुधया परिपीडितः ।
 परिश्रान्तश्च भद्रं ते नैनामादातुमुत्सहे ॥ २३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एहि वीर विशालाक्ष वीरसिंह इवार्जुन ।
 इमां कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं द्रुपदात्मजाम् ॥ २४
 परिगृह्य मुहूर्तं त्वं बाहुभ्यां कुशलं व्रज ।
 राजधान्यां निवत्स्यामः प्रमुक्तमिव नो वनम् ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 गुरोर्वचनमाज्ञाय संप्रहृष्टो जितेन्द्रियः ।
 बाहुभ्यां परिगृह्याथ राजपुत्रीमनिन्दिताम् ।
 प्रवव्राज महाबाहुरर्जुनः प्रियदर्शनाम् ॥ २६
 जटिलो बल्कलधरः शरतूणीधनुर्धरः ।
 स्कन्धे कृत्वा वरारोहां बालामायतलोचनाम् ।
 आनीय नगराभ्याशमवातारयदर्जुनः ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

पाण्डवैर्वनमध्ये इमं शानसंनिहिते शमीवृक्षे स्थायुधनिक्षेपः ॥ १ ॥ तथा स्वेषां साङ्केतिकनामकल्पनेन विराटनगर-
 परिसरगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 स राजधानीं संग्राप्य पार्थिवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 इमानि पुरुषव्याघ्र आयुधानि परंतप ।
 कस्मिन्वासयितव्यानि गुप्तिश्चैषां कथं भवेत् ॥ १
 सायुधा हि वयं तात प्रवेक्ष्यामः पुरं यदि ।

समुद्रेगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ २
 गाण्डीवं हि नरव्याघ्र त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 कथं नाविष्कृताः स्यामो धार्तराष्ट्रस्य मारिष ॥ ३
 यदीदं धनुरादाय चरेम सजने पुरे ।
 क्षिप्रं नः प्रतिजानीयुर्मनुष्या नात्र संशयः ॥ ४

आत्मनः लुब्धान्मृगयून्ब्रुवाणाः सन्तः प्राविशन्नित्यन्वयः

॥ १२ ॥ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

एकस्मिन्नपि विज्ञाते समथं नो व्यतीत्य च ।
 भूयो द्वादशवर्षाणि प्रविशेम वनं वन्यम् ॥ ५
 तस्मात्सर्वाणि शस्त्राणि प्रच्छाद्यान्यत्र यत्र वा ।
 प्रविशेम पुरश्रेष्ठं तथा सम्यकृतं भवेत् ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 अजातशत्रोर्वचनं श्रुत्वा चैव महायशः ।
 उवाच धर्मपुत्रं तमर्जुनः परवीरहा ॥ ७
 इयं वने मनुष्येन्द्र महती दृश्यते शमी ।
 भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥ ८
 उत्पथे चापि जातेयं मनुष्यैर्न निषेव्यते ।
 विपुलाऽऽकीर्णशाखा च वायसैरुपसेविता ॥ ९
 स्नेहानुवद्धां पश्यामि दुरारोहामिमां शमीम् ॥ १०
 समीपे च श्मशानस्य गृहं नास्य विशेषतः ।
 समासज्यायुधान्यस्यां गच्छामो नगरं नृप ॥ ११
 न चास्यां चारयिष्यन्ति मनुष्याः पार्थ केचन ॥
 धनुर्भिः पुरुषं कृत्वा चर्मकेशास्थिसंवृतम् ।
 उद्धन्धमिव कृत्वा च धनुर्ज्यापाशसंवृतम् ।
 अस्यामायुधमासज्य गच्छाम नगरं वयम् ॥ १३
 एवं परिहरिष्यन्ति मनुष्या वनचारिणः ।
 अत्रैवं नावबुध्यन्ते मनुष्याः केचिदायुधम् ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा स राजानं धर्मात्मानं धनञ्जयः ।
 प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १५
 तानि सर्वाणि संनह्य पञ्च पञ्चाचलोपमाः ।
 आयुधानि कलापांश्च निस्त्रिंशानतुलप्रभान् ॥ १६
 ततो युधिष्ठिरो राजा सहदेवमुवाच ह ।
 आरुह्येमां शमीं वीर निधत्स्नेहायुधानि नः ॥ १७
 इति संदिश्य तं पार्थः पुनरेव धनञ्जयम् ।
 अब्रवीदायुधानीह निधातुं भरतर्षभः ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 येन देवान्मनुष्यांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ।
 निवातकवचांश्चापि पौलोमांश्च परंतपः ।
 कालकेयांश्च दुर्धर्षान्सर्वाथैकरथोऽजयत् ॥ १९

गाण्डीवमभयंकरम् इति क. थ. घ. पाठः ॥ २० ॥

स्फीताञ्जनपदांश्चान्यानजयत्कुरुनन्दनः ।
 तदुदग्रं महाघोरं सपत्नगणसूदनम् ।
 अपज्यमकरोत्पार्थो गाण्डीवं च भयंकरम् ॥ २०
 येन वीरः कुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत्परंतपः ।
 जृम्भिते च धनुःश्रेष्ठे न्यासार्थं नृपसत्तमः ॥ २१
 धर्मपुत्रो महातेजाः सर्वलोकवशंकरम् ।
 भुजङ्गभोगसदृशं मणिकाञ्चनभूषितम् ॥ २२
 वित्रासनं दानवानां राक्षसानां च नित्यशः ।
 धनूरत्नं महातेजा जृम्भयामास पाण्डवः ॥ २३
 पाञ्चालान्येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत्पुरा ।
 प्रत्येषधद्रूनेकः सपत्नांश्चापि दिग्जये ॥ २४
 निशम्य यस्य विष्फारं विद्रवन्ति रणे परे ।
 पर्वतस्येव दीर्णस्य विस्फोटमश्नेरिव ॥ २५
 सैन्धवं येन राजानं जित्वा क्रुद्धः परामृशत् ।
 येन क्रोधवशाञ्जम्भे पर्वते गन्धमादने ॥ २६
 दिव्यं सौगन्धिकं पुष्पं येनाजैषीत्स पाण्डवः ।
 त्रिगर्तान्येन संग्रामे जित्वा त्रैगर्तमानयत् ॥ २७
 इन्द्राशनिसमस्पर्शं वज्रहाटकभूषितम् ।
 ज्यापाशं धनुषस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २८
 नकुलं पुनराहूय धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उवाच येन संग्रामे सर्वशत्रूञ्जिघांससि ॥ २९
 सुराष्ट्राञ्जितवान्येन शार्ङ्गगाण्डीवसन्निभम् ।
 सुवर्णविकृतं सारमिन्द्रायुधनिभं वरम् ॥ ३०
 तवानुरूपं सुकृतं चापमेतदलङ्कृतम् ।
 तद्व्यसयित्वा ज्यापाशं निधातुं धनुराहर ॥ ३१
 वैशंपायन उवाच ।
 अजयत्पश्चिमामाशां धनुषा येन पाण्डवः ।
 माद्रीपुत्रो महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ॥ ३२
 तस्य मौर्वीमपाकर्षच्छूरः संक्रन्दनो युधि ।
 कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुलः स्मृतः ॥ ३३
 सहदेवं च संप्रेक्ष्य पुनर्धर्मसुतोऽब्रवीत् ।
 कलिङ्गान्दाक्षिणात्यांश्च मागधांश्चाजिशोभनः ॥ ३४
 येनैव शत्रून्समरे अधाक्षीररिमर्दन ।

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

तत्संसयित्वा ज्यापाशं निधातुं धनुराहर ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।

दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्प्रभुः ।

अपज्यमकरोद्वीरः सहदेवस्तदायुधम् ॥ ३६

दीप्तान्खण्डांश्च सुदृढान्सुतीक्ष्णान्कनकत्सरून् ।

विविधान्धुरनाराचान्निस्त्रिंशांश्च शरानपि ।

आयुधानि कलापांश्च गदाश्च निदधुः सह ॥ ३७

अथाब्रवीद्धर्मराजः सहदेवं परन्तपः ।

आरुह्येमां शमीं वीर निधत्स्वेहायुधानि नः ॥ ३८

इदं गोमृगमभ्याशे गतसत्वमचेतनम् ।

एतदुत्कृत्य वै वीर धनूंषि परिवेष्टय ॥ ३९

एवमुक्तो महाबाहुः सहदेवो यथोक्तवत् ।

शमीमारुह्य त्वरितो धनूंषि परिवेष्टयत् ॥ ४०

शीतवातातपभयाद्वर्षत्राणाय दुर्जयः ।

तानि वीरो यथा जानन्निरावाधानि सर्वशः ।

पुनः पुनः सुसंवेष्ट्य कृत्वा सुकृतमावरम् ॥ ४१

यत्र चापश्यत स वै तिरोवर्षाणि वर्षति ।

तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगाढं पर्यबन्धत ॥ ४२

ततः परमदूरस्थमुञ्चदृत्तिकलेवरम् ।

प्रायोपवेशनाच्छुष्कं स्नायुचर्मास्थिसंयुतम् ॥ ४३

तच्चानीय धनुर्मध्ये निबन्धुश्च पाण्डवाः ।

उपायकुशलाः सर्वे प्रणदन्तः समब्रुवन् ॥ ४४

अस्य बद्धस्य दौर्गन्ध्यान्मनुष्या वनचारिणः ।

दूरात्परिहरिष्यन्ति सशवेयं शमी इति ॥ ४५

अथाब्रवीन्महाराजो धर्मात्मा स युधिष्ठिरः ।

रज्जुभिः सुकृतं प्राज्ञ विनिर्वध्नीहि पाण्डव ॥ ४६

यानि चात्र विशालानि रूढमूलानि मन्यसे ।

तेषामुपरि बध्नीहि इदं विप्रकलेवरम् ॥ ४७

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा सहदेवस्तु पर्यबध्नत तच्छवम् ॥ ४८

युधिष्ठिरः शुचिर्भूत्वा मनसाऽभिप्रणम्य च ।

ब्रह्माणमिन्द्रं वरदं कुबेरं वरुणानिलौ ॥ ४९

रुद्रं यमं च विष्णुं च सोमाकौ धर्ममेव च ।

पृथिवीमन्तरिक्षं च दिशश्चोपदिशस्तथा ।

वसूंश्च मरुतश्चैव ज्वलनं चातितेजसम् ॥ ५०

दिवाचरा रात्रिचराणि वाऽपि

यानीह भूतान्यनुकीर्तितानि ।

तेभ्यो नमस्कृत्य च सुव्रतेभ्यः

प्रणम्य तेषां शरणं गतोऽहम् ॥ ५१

सर्वायुधानीह महाबलानि

न्यासं महादेवसमीपतो वै ।

न्यस्याम्यहं वायुसमीपतश्च

वनस्पतीनां च सपर्वतानाम् ॥ ५२

एष न्यासो मया दत्तः सोमसूर्यानिलान्तिके ।

मम पार्थस्य वा देयं पूर्णं वर्षे त्रयोदशे ॥ ५३

नेदं भीमे प्रदातव्यमयं क्रुद्धो वृकोदरः ।

आमर्षान्नित्यसंकुद्धो धृतराष्ट्रसुतान्प्रति ।

अपूर्णकाले ग्रहरेत्क्रोधसंजातमत्सरः ॥ ५४

पुनः प्रवेशो नः स्यात्तु वनवासाय सर्वदा ।

समये परिपूर्णं तु धार्तराष्ट्रान्निहन्महे ॥ ५५

एष चार्थश्च धर्मश्च कामः कीर्तिरलं यशः ।

मदायत्तमिदं सर्वं जीवितं च न संशयः ॥ ५६

वैशंपायन उवाच ।

दैवतेभ्यो नमस्कृत्य शमीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।

नगरं गन्तुमायाताः सर्वे ते आतरः सह ॥ ५७

आगोपालाविपालेभ्यः कर्षकेभ्यः परंतप ।

आजग्मुर्नगराभ्याशं दर्शयन्तः पुनःपुनः ॥ ५८

अशीतिशतवर्षेयं माताऽस्माकमिहान्तिके ।

बहुकालपरीणामा मृत्योस्तु वशमेयुषी ।

न चाग्निसंस्कारमियं प्रापिता कुलधर्मतः ॥ ५९

यः समासाद्यते कश्चित्स्मिन्देशे यदृच्छया ।

तमेवमूचुर्धर्मज्ञाः कुलधर्मो न ईदृशः ॥ ६०

विश्रावयन्तस्ते हृष्टा दिशः सर्वा व्यनादयन् ।

स्वर्गतेयमिहास्माकं जननी शोकविह्वला ॥ ६१

वने विचरमाणानां लुब्धानां वनचारिणाम् ।

कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितः पुरा ॥ ६२

एवं ते सुकृतं कृत्वा समन्तादवघुष्य च ।

भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ ६३

युधिष्ठिरश्च कृष्णा च राजपत्नी सुमध्यमा ।
ततो यथासमाज्ञप्तं नगरं प्राविशंस्तदा ॥ ६४
मत्स्यराज्ञो विराटस्य समीपं वस्तुमञ्जसा ।
अज्ञातचर्यां चरितुं वर्षं राष्ट्रे त्रयोदशम् ॥ ६५
अतश्छन्नानि नामानि चकारैषां युधिष्ठिरः ।

जयो जयेशो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः ।
आपत्सु नामभिस्त्वेतैः समाह्वयः परस्परम् ६६
ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् ।
अज्ञातचर्यां वत्स्यन्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ ६७

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

विराटनगरं गच्छता युधिष्ठिरेण दुर्गायाः स्तवनम् ॥ १ ॥

[वैशंपायन उवाच ।
विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
अस्तुवन्मनसा देवीं दुर्गां त्रिशुवनेश्वरीम् ॥ १
यशोदागर्भसंभूतां नारायणवरप्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुलवर्धनीम् ॥ २
कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयंकरीम् ।
शिलातटविनिक्षिप्तमाकाशं प्रति गामिनीम् ॥ ३
वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषिताम् ।
दिव्याम्बरधरां देवीं खड्गखेटकधारिणीम् ॥ ४
भारावतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम् ।
तान्वै तारयते पापात्पङ्के गामिव दुर्बलाम् ॥ ५
स्तोतुं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसंभवैः ।
आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी राजा देवीं सहानुजः ॥ ६
नमोस्तु वरदे कृष्णे कुमारि ब्रह्मचारिणि ।
बालार्कसदृशाकारे पूर्णचन्द्रनिभानने ॥ ७
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे ।
मयूरपिच्छवलये केयूराङ्गदधारिणि ॥ ८
भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः ।
स्वरूपं ब्रह्मचर्यं च विशदं तव खेचरि ॥ ९
कृष्णच्छविसमा कृष्णा संकर्षणसमानना ।

बिभ्रती विपुलौ बाहू शक्रध्वजसमुच्छ्रयौ ॥ १०
पात्री च पङ्कजी घण्टी स्त्री विशुद्धा च या भुवि ।
पाशं धनुर्महाचक्रं विविधान्यायुधानि च ॥ ११
कुण्डलाभ्यां सुपूर्णाभ्यां कर्णाभ्यां च विभूषिता ।
चन्द्रविस्पर्धिना देवि मुखेन त्वं विराजसे ॥ १२
मुकुटेन विचित्रेण केशबन्धेन शोभिना ।
भुजङ्गाभोगवासेन श्रोणिसूत्रेण राजता ॥ १३
विभ्राजसे चाऽऽवद्वेन भोगेनेवेह मन्दरः ।
ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छिन्नेन विराजसे ॥ १४
कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया ।
तेन त्वं स्तूयसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ॥ १५
त्रैलोक्यरक्षणार्थाय महिषासुरनाशिनि ।
प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा भव ॥ १६
जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा ।
ममापि विजयं देहि वरदा त्वं च सांप्रतम् ॥ १७
विन्ध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतम् ।
कालि कालि महाकालि शीधुमांसपशुप्रिये ॥ १८
कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं वरदा कामचारिणी ।
भारावतारे ये च त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ॥ १९
प्रणमन्ति च ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि ।

शिलातटे कंसेनैव विनिक्षिप्ता सती आकाशं गता ताम् ॥ ३ ॥ स्तोत्रार्थमेव संभव उद्भवो येषां नाम्नां वरदे इत्यादीनां तैः । आमन्त्र्य संबोध्य ॥ ६ ॥ पद्मा लक्ष्मीः अतएव नारायणपरिग्रहो विष्णुकान्ता ॥ ९ ॥ कृष्णच्छविर्नीलमेघस्तेन

समा अतएव कृष्णा । अष्टभुजामाह बिभ्रतीति । विपुलौ वराभयप्रदत्वेन ऊर्जितौ द्वौ बाहू ॥ १० ॥ तत एकः पात्री पात्रवान्पङ्कजी पङ्कजवान् घण्टी घण्टावान् पञ्चमः पाशं धनुर्महाचक्रं च बिभ्रतीति पूर्वगान्धवः ॥ ११ ॥

* अयमध्यायो दाक्षिणात्यकोशेषु नोपलभ्यते ह्य. पुस्तकएव दृश्यते ।

न तेषां दुर्लभं किञ्चित्पुत्रतो धनतोपि वा ॥ २०
 दुर्गाचारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा स्मृता जनैः ।
 कान्तारेष्ववसन्नानां मग्नानां च महार्णवे ।
 दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् २१
 जलप्रतरणे चैव कान्तारेष्वटवीषु च ।
 ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नराः ॥ २२
 त्वं कीर्तिः श्रीर्धृतिः सिद्धिर्हीविद्या संततिर्मतिः ।
 संध्या रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कांतिः क्षमा दया
 नृणां च बन्धनं मोहं पुत्रनाशं धनक्षयम् ।
 व्याधिं मृत्युं भयं चैव पूजिता नाशयिष्यसि ॥ २४
 सोहं राज्यात्परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान् ।
 प्रणतश्च यथा मूर्ध्ना तव देवि सुरेश्वरि ॥ २५
 त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः ।
 शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले ॥ २६
 एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ।
 उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २७
 देव्युवाच ।
 शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो ।

भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव ॥ २८
 मम प्रसादाभिर्जित्य हत्वा कौरववाहिनीम् ।
 राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनीं पुनः २९
 भ्रातृभिः सहितो राजन्प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम् ।
 मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यं च भविष्यति ॥ ३०
 ये च संकीर्तयिष्यन्ति लोके विगतकल्मषाः ।
 तेषां तुष्टा प्रदास्यामि राज्यमायुर्वपुः सुतम् ॥ ३१
 प्रवासे नगरे वाऽपि संग्रामे शत्रुसंकटे ।
 अटव्यां दुर्गकान्तारे सागरे गहने गिरौ ॥ ३२
 ये स्मरिष्यन्ति मां राजन्यथाऽहं भवता स्मृता ।
 न तेषां दुर्लभं किञ्चिदसिंहलोके भविष्यति ॥ ३३
 इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृणुयाद्वा पठेत वा ।
 तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डवाः ॥
 मत्प्रसादाच्च वः सर्वान्विराटनगरे स्थितान् ।
 न प्रज्ञास्यन्ति कुरको नरा वा तन्निवासिनः ॥ ३५
 इत्युक्त्वा वरदा देवी युधिष्ठिरमरिंदमम् ।
 रक्षां कृत्वा च पाण्डूनां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिरेण यतिवेषपरिग्रहेण विराटसभाप्रवेशः ॥ १ ॥ प्रत्युत्थानादिना सत्कृतेन युधिष्ठिरेण विराटभवने निवासः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तु ते पुण्यजलां शिवां शुभां
 महर्षिगन्धर्वनिषेवितोदकाम् ।
 त्रिलोककान्तामवतीर्य जाह्नवी-
 मृषींश्च देवांश्च पितृनतर्पयन् ॥ १
 वरप्रदानं ह्यनुचिन्त्य पार्थिवो
 हुत्वाऽग्निहोत्रं कृतजप्यमङ्गलः ।
 दिशं तथैन्द्रीमभितः प्रपेदिवा-
 न्कृताञ्जलिर्धर्ममुपाह्वयच्छनैः ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

वरप्रदानं मम दत्तवान्पिता
 प्रसन्नचेता वरदः प्रजापतिः ।
 जलार्थिनो मे तृपितस्य सोदरा
 मया प्रयुक्ता विश्विर्जलाशयम् ॥ ३
 निपातिता यक्षवरेण ते वने
 महाहवे वज्रभृतेव दानवाः ।
 मया च गत्वा वरदो हि तोषितो
 विवक्षता प्रश्नसमुच्चयं गुरुः ॥ ४

जलप्रतरणे जलप्रतरणकाले कान्तारे दुर्गममार्गे ॥ २२ ॥
 निष्कण्टकं शत्रुशून्यम् ॥ २९ ॥ संकीर्तयिष्यन्ति इदं स्तोत्र-

मिति शेषः ॥ ३१ ॥ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स मे प्रसन्नो भगवान्वरं ददौ
परिष्वजंश्चाह तथैव सौहृदात् ।
वृणीष्व यद्वाञ्छसि पाण्डुनन्दन
स्थितोऽन्तरिक्षे वरंदोऽस्मि पश्य माम् ॥ ५

स वै मयोक्तो वरदः पिता प्रभुः
सदैव मे धर्मरता मतिर्भवेत् ।
इमे च जीवन्तु ममानुजाः प्रभो
वयं स्वरूपं च जयं तथाऽऽमुमः ॥ ६

क्षमा च कीर्तिश्च यथेप्सितं भवे-
द्रतं तु सत्यं च समाप्तिरेव च ।
वरो ममैषोस्तु यथाऽनुकीर्तितो
न तन्मृषा देववृषो यथाऽब्रवीत् ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्ममेवानुचिन्तयन् ।
तदैव तत्प्रसादेन रूपमेवाभवत्स्वयम् ॥ ८

स वै द्विजातिस्तरुणस्त्रिदण्डभृ-
त्कमण्डलूष्णीषधरो व्यजायत ।
सुरक्तमाञ्जिष्ठवराम्बरः शिखी
पवित्रपाणिर्ददृशे तदाऽद्भुतम् ॥ ९

तथैव तेषामपि धर्मचारिणां
यथोचितार्हाभरणाम्बरस्रजः ।
क्षणेन राजन्नभवन्महात्मनां
प्रशस्तधर्माय्यफलाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ १०

नवेन रूपेण विशांपतिर्युत-
स्त्वथर्वरूपेण बभौ प्रतापवान् ।
निबद्धवैडूर्यसितान्सकाञ्चना-
नृपस्तथाऽक्षान्परिवेष्ट्य वाससः ॥ ११

ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो
ददर्श दूरात्सुसमृद्धतेजसम् ।
अनन्ततेजोज्वलितं हुताशनं
दुरासदं तीक्ष्णविषं यथोरगम् ॥ १२
सभासदं प्राञ्जलिभिर्जनैर्वृतं
विचित्रनानाविधशस्त्रपाणिभिः ।

उपायनौघैः प्रविशद्भिराचितं
द्विजैश्च शिक्षाक्षरमन्त्रधारिभिः ॥ १३

गजैरुदीर्णं तुरगैश्च सङ्कुलं
मृगद्विपैः कुञ्जगणैः समावृतम् ।
सितोच्छ्रितोष्णीषनिरुद्धमूर्धजं
विचित्रवैडूर्यविकारकुण्डलम् ।

विराटमायाच्च युधिष्ठिरस्तदा
बृहस्पतिः शक्रमिव त्रिविष्टपे ॥ १४
तमात्रजन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं
विराटराजो मुदितेन चक्षुषा ।

पप्रच्छ चैनं स नराधिपो मुहु-
र्द्विजाश्च ये चास्य सभासदस्तदा ॥ १५
विराट उवाच ।

को वा विजानाति पुराऽस्य दर्शनं
युवा सभां योऽयमुपैति मामिकाम् ।
रूपेण सारेण विराजयन्महीं
श्रिया ह्ययं वैश्रवणो द्विजो यथा ॥ १६

मृगेन्द्रराङ्गारणयूथपोपमः
प्रभात्ययं काञ्चनपर्वतो यथा ।
विराजते पावकसूर्यसन्निभं
सचन्द्रनक्षत्र इवांशुमान्ग्रहः ॥ १७

न दृश्यतेऽस्यानुचरो न कुञ्जरो
न चोष्णरश्म्यावरणं समुच्छ्रितम् ।
न कुण्डलं नाङ्गदमस्य न स्रजो
विचित्रिताङ्गश्च रथश्चतुर्युजः ॥ १८

क्षात्रं च रूपं हि विभर्त्ययं भृशं
गजेन्द्रशार्दूलमहर्षभोपमः ।
अभ्यागतोऽस्माननलंकृतोपि सन्
विरोचते भानुरिवाचिरोदितः ॥ १९

विभात्ययं क्षत्रिय एव सर्वथा
विराट इत्येवमुवाच तं प्रति ।
ससागरान्तामयमद्य मेदिनीं
प्रशासितुं चार्हति वासवोपमः ॥ २०

नाक्षत्रियो नूनमयं भविष्यति
मूर्धाभिषिक्तः प्रतिभाति मां प्रति ।

तुल्यं हि रूपं प्रतिदृश्यतेऽस्य
 गजस्य सिंहस्य तथर्षभस्य ॥ २१
 यमेष कामं परिमार्गते द्विजः
 स चास्य सर्वः क्रियतामसंशयम् ।
 प्रियं च मे दर्शनमीदृशे जने
 द्विजेषु मुख्येषु तथाऽतिथिष्वपि ॥ २२
 धनेषु रत्नेष्वथ गोषु वेष्मसु
 प्रकामतो मे विचरत्ववारितः ॥ २३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं ब्रुवाणस्तमनन्ततेजसं
 विराजमानं सहस्रोत्थितो नृपः ।
 अन्येन रूपेण समीपमागतं
 त्रिदण्डकुण्ड्यङ्कुशशिक्यपाणिनम् ॥ २४
 समुत्थिता सा हि सभा सपार्थिवा
 सविप्रराजन्यविशा सशूद्रका ।
 सभागतं प्रेक्ष्य तपन्तमर्चिषां
 विनिःसृतं राहुमुखाद्यथा रविम् ॥ २५
 स तेन पूर्वं जयतां भवानिह
 द्विजातिनोक्तोऽभिमुखः कृताञ्जलिः ।
 जयं जयार्हेण समेत्य वर्धितो
 विराटराजो ह्यभिवादयच्च तम् ॥ २६
 तमब्रवीत्प्राञ्जलिरेष पार्थिवो
 विराटराजो मधुराक्षरं वचः ।
 प्राप्तः कुतस्त्वं भगवन्किमिच्छसि
 क यास्यसे किं करवाणि ते द्विज ॥ २७
 श्रुतं च शीलं च कुलं च शंस मे
 गोत्रं तथा नाम च देशमेव ते ।
 सत्यप्रतिज्ञा हि भवन्ति साधवो
 विशेषतः प्रव्रजिता द्विजातयः ॥ २८
 यथाऽनुरूपं प्रचरामि ते त्वहं
 न चावमन्ता न तवाभिभाषितम् ।
 अपूजिता ह्यग्निसमा द्विजातयः
 कुलं दहेयुः सविषा इवोरगाः ॥ २९

सर्वां च भूमिं तव दातुमुत्सहे
 सदण्डकोशां विसृजामि ते पुरम् ।
 कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः
 किं कर्म चात्राचरसि द्विजोत्तम ॥ ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं ब्रुवाणं तमुवाच पार्थिवं
 युधिष्ठिरो धर्ममवेक्ष्य चासकृत् ।
 सत्यं वचः को न्विह वक्तुमुत्सहे-
 द्यथाप्रतिज्ञं तु शृणुष्व पार्थिव ॥ ३१
 श्रुतं च शीलं च कुलं च कर्म च
 शृणुष्व मे जन्म च देशमेव च ।
 गुरूपदेशाभियमाच्च मे व्रतं
 कुलक्रमार्थं पितृभिर्नियोजितम् ॥ ३२
 द्विजो व्रतेनास्मि न च स्वतः प्रभो
 संमुण्डितः प्रव्रजितस्त्रिदण्डभृत् ।
 इदं शरीरं गम पश्य मानुषं
 समावृतं पञ्चभिरेव धातुभिः ॥ ३३
 ममेह पञ्चेन्द्रियगात्रदर्शिनो
 वदन्ति पञ्चैव पितृन्यथा श्रुतिः ।
 मनुष्यजातित्वमचिन्तयन्नहं
 न चास्मि तुल्यः पितृभिः स्वभावतः ॥ ३४
 कङ्को हि नाम्ना विषयं तवागतो
 व्रती द्विजातिः स्वकृतेन कर्मणा ।
 द्यूतप्रसङ्गादग्नोऽस्मि राज-
 न्सत्यप्रतिज्ञा व्रतिनश्चरामः ॥ ३५
 युधिष्ठिरस्यापि सखाऽभवं पुरा
 गृहप्रवेशी च शरीरमेव च ।
 गृहे च तस्योषितवानहं सुखं
 राजाऽस्मि तस्य स्वपुरेऽभवं पुरा ॥ ३६
 ममाज्ञया तत्र विचेरुरङ्गना
 मम प्रियार्थं दमयन्ति वाजिनः ।
 मया कृतं तस्य पुरे तु यत्पुरा
 न तत्कदाचित्कृतवाञ्छनोऽन्यथा ॥ ३७

सोहं पुरा तस्य वयस्समः सखा
चरामि सर्वा वसुधां सुदुःखितः ।

न तु प्रशान्तिं कचिदाप्तवानहं
व्रतोपदेशान्नियमेन भारिकः ॥ ३८

वैयाघ्रपद्योऽसि नरेन्द्र गोत्रत-
स्तदेव सौख्यं मृगयामहे वयम् ।

कृतज्ञभावेन मयाऽनुकीर्तितं
युधिष्ठिरस्यात्मसमस्य चेष्टितम् ॥ ३९

इमं हि मोक्षाश्रममास्थितस्य मे
युधिष्ठिरस्तुल्यगुणो भवानपि ।

न मेऽस्ति माता न पिता न बान्धवा
न मेऽस्ति रूपं न रतिर्न सन्ततिः ॥ ४०

सुखं च दुःखं च हि तुल्यमद्य मे
प्रियाप्रिये तुल्यगते गतागते ।

मुक्तोऽसि कामाच्च धनाच्च सांप्रतं
त्वदाश्रये वस्तुमिहाभ्युपागतः ॥ ४१

संवत्सरेणेह समाप्यते त्विदं
मम व्रतं दुष्करकर्मकारिणः ।

ततो भवन्तं परितोष्य कर्मभिः
पुनर्व्रजिष्ये च कुतूहलं यतः ॥ ४२

अक्षाभिवर्धं कुशलोऽस्म्यहं सदा
पराजितः शकुनिरुतानि चिन्तयन् ।

मृगद्विजानां च रुतानि चिन्तय-
न्निराश्रयः प्रव्रजितोऽसि भिक्षुकः ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

तेनैवमुक्ते वचने नराधिपः
कृताञ्जलिः प्रव्रजितं विलोक्य च ।

अथाब्रवीद्धृष्टमनाः शुभाक्षरं
मनोनुगं सर्वसभागतं वचः ॥ ४४

ददामि ते हन्त वरं यदीप्सितं
प्रशाधि मत्स्यान्यदि मन्यते भवान् ।

प्रिया हि धूर्ता मम चाक्षकोविदा-
स्त्वं चापि देवो मम राज्यमर्हसि ॥ ४५

समानयानासनवस्त्रभोजनं
प्रभूतमाल्याभरणानुलेपनम् ।

स सार्वभौमोपम सर्वदाऽर्हसि
प्रियं हि मन्ये तव नित्यदर्शनम् ॥ ४६

ये त्वाऽभिधावेयुरनर्थपीडिता
द्विजातिमुख्या यदि वेतरे जनाः ।

सर्वाणि कार्याण्यहमर्थितस्त्वया
तेषां करिष्यामि न मेऽत्र संशयः ॥ ४७

ममान्तिके यश्च तवाप्रियं चरे-
त्प्रवासये तं परिचिन्त्य मानवम् ।

यच्चापि किञ्चिद्भुवि विद्यते मम
प्रभुर्भवांस्तस्य वशी वसेह च ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

अतोऽभिलाषः परमो न विद्यते
न मे जितं किञ्चन धारये धनम् ।

न भोजनं किञ्चन संस्पृशेयं
हविष्यभोजी निशि च क्षितीशयः ॥ ४९

व्रतोपदेशात्समयो हि नैष्ठिको
न क्रोधितव्यं नरदेव कस्यचित् ।

एवंप्रतिज्ञस्य ममेह भूपते
निवासबुद्धिर्भविता तु नान्यथा ॥ ५०

एवं वरं मात्स्य वृणे प्रदापितं
कृती भविष्यामि वरेण तेऽनघ ॥ ५१

वैशंपायन उवाच ।

एवं तु राज्ञः प्रथमः समानमो
बभूव मात्स्यस्य युधिष्ठिरस्य च ।

विराटराजस्य हि तेन सङ्गमो
बभूव विष्णोरिव वज्रपाणिना ॥ ५२

तमासनस्थं प्रियरूपदर्शनं
निरीक्षमाणो न ततर्प भूमिपः ।

समां च तां प्रज्वलयन्युधिष्ठिरः
श्रिया यथा शक्रइव त्रिविष्टपम् ॥ ५३

एवं स लब्ध्वा नृपतिः समागमं
विराटराजेन नरर्षभस्तदा ।

उवाच वीरः परमार्चितः सुखी
न चास्य कश्चिच्चरितं बुबोध तत् ॥ ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमेन सूदवेष्टपरिग्रहेण विराटसभाप्रवेशः ॥ १ ॥ विराटेन भीमस्य पाकाधिकारे नियोजनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथापेरस्यां दिशि भीमदर्शनो
वृकोदरोऽदृश्यत सिंहविक्रमः ।
असिप्रवेके प्रतिमुच्य शाणिते
खजां च दर्वीं च करेण धारयन् ॥ १
त्वचं च गोचर्मयीं सुमर्दितां
समुक्षितां पानकरागषाडवैः ।
किलासमालम्ब्य करेण चायसं
सशङ्खिवेगार्द्रकभूस्तृणाङ्कुरम् ॥ २
गम्भीररूपः परमेण तेजसा
रविर्यथा लोकमिमं प्रकाशयन् ।
स कृष्णवासा गिरिराजसारवान्
स मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ ३
सभागतो वारणयूथपोषम-
स्तमिस्रहा रात्रिभिवावभासयन् ।
सहस्रनेत्रावरजान्तकोपम-
स्त्रिलोकपालाधिपतिर्यथा हरिः ॥ ४
तमाव्रजन्तं गजयूथपोषमं
निरीक्षमाणो नवसूर्यवर्चसम् ।
भयात्समुद्विग्नविषण्णचेतनो
दिशश्च सर्वाः प्रसमीक्ष्य चासकृत् ॥ ५
तमेकवस्त्रं परसैन्यवारणं
सभाऽविदूराद्वृपतिर्नृपात्मजम् ।
समीक्ष्य वैकुण्ठमुपेयिवाञ्जनै-
र्जनाश्च भीताः परिसर्पिरे भृशम् ॥ ६
अथाब्रवीन्मात्स्यपतिः सभागतान्
भृशतुरोष्णं परिनिश्चसन्निव ।

कोऽयं युवा वारणराजसन्निभः
सभामभिप्रैति हि मामिकामिमाम् ॥ ७
को वा विजानाति पुराऽस्य दर्शनं
मृगेन्द्रशार्दूलगतिं हि मामकः ।
व्यूढान्तरांसो मृगराडिवोत्कटो
य एष दिव्यः पुरुषः प्रकाशते ॥ ८
राजश्रिया ह्येष विभाति राजव-
द्विरोचते रुक्मगिरिप्रभोपमः ।
नाक्षत्रियो नूनमयं भविष्यति
सहस्रनेत्रप्रतिमस्तथा ह्यसौ ॥ ९
रूपेण यथाप्रतिमो ह्ययं महा-
न्महीमिमां शक्र इवाभिपालयेत् ।
नाभूमिपोऽयं हि मतिर्ममेति च
च्युतः समृद्ध्या नभसीव नाहुषः ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

वितर्कमाणस्य च तस्य पाण्डवः
सभामतिक्रम्य वृकोदरोऽब्रवीत् ।
जयेति राजानमभिप्रमोदय-
न्मुखेन सभ्यं च सभागतं जनम् ॥ ११
ततो नृपं वाक्यमुवाच पाण्डवो
यथाऽनुपूर्वार्थात्कृपयान्वितोत्तरम् ।
त्वां जीवितुं शत्रुहन्नागतोऽहं
त्वमेव लोके परमो हि संश्रयः ॥ १२
नरेन्द्र शूद्रोऽसि चतुर्थवर्णभा-
ग्युरूपदेशात्परिचारकर्मकृत् ।
जानामि सृपांश्च रसांश्च संस्कृता-
न्मांसान्यपूपांश्च पचामि शोभनान् ।

राजोपचारांश्च बहुविति ध. पाठः ॥ १३ ॥

रागप्रकाराश्च बहून्फलाश्रया-
न्महानसे मे न समोस्ति सूपकृत् ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।

तमब्रवीन्मत्स्यपतिः प्रहृष्टव-
त्प्रियं प्रगल्भं मधुरं विनीतवत् ।

न शूद्रतां कांचन लक्षयामि ते
कुबेरचन्द्रेन्द्रदिवाकरप्रभ ॥ १४

हुताशनाशीविषतुल्यतेजसो
न कर्म ते योग्यमिदं महानसे ।

न सूपकारो भवितुं त्वमर्हसि
सुपर्णगन्धर्वमहोरगोपम ॥ १५

अनीककर्णाग्रधरो ध्वजी रथी
भवाद्य मे वारणवाहिनीपतिः ।

न नीचकर्मा भवितुं त्वमर्हसि
प्रशासितुं भूमिमिमां त्वमर्हसि ॥ १६

भीम उवाच ।

चतुर्थवर्णोऽस्म्यहमुग्रशासन
न वै वृणे त्वामहमीदृशं पदम् ।

जात्याऽसि शूद्रो बललेति नाम्ना
जिजीविषुस्त्वद्विषयं समागतः ॥ १७

युधिष्ठिरस्यासि महानसे पुरा
बभूव सर्वप्रभुरन्नपानदः ।

अथापि मामुत्सृजसे महीपते
ब्रजाम्यहं यावदितो यथागतम् ॥ १८

त्वमन्नसंस्कारविधौ प्रशाधि मां
भवामि तेऽहं नरदेव सूपकृत् ।

बलेन तुल्यश्च न विद्यते मया
नियुद्धशीलोऽसि सदा हि पार्थिव ॥ १९

गजांश्च सिंहांश्च समेयिवानहं
सदा करिष्यामि तवानघ प्रियम् ।

न नीचकर्मा तव मादृशः प्रभो
बलस्य नेताऽप्यबलो भवेदिति ॥ २०

स्वकर्मतुष्टाश्च वयं नराधिप
प्रशाधि मां सूदपदे यदीच्छसि ।

ये सन्ति मल्ला बलवीर्यसंमता-
स्तानेव योत्स्यामि तवाभिहर्षयन् ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

तमेवमुक्ते वचने नराधिपः
प्रत्यब्रवीन्मत्स्यपतिः प्रहृष्टवत् ।

सोऽहं न मन्ये तव कर्म तत्समं
समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ २२

त्रिलोकपालो हि यथा विराजसे
तथाऽद्य मे विष्णुरिवातिरोचसे ।

यथा तु कामस्तव तत्तथा कृतं
महानसे मे भव मे पुरस्कृतः ।

नराश्च मे तत्र मया सदाऽर्चिता
भवाद्य तेषामधिपो मया कृतः ॥ २३

तथा स भीमो विहितो महानसे
विराटराजस्य बभूव वै प्रियः ।

उवास राजन्न च तं पृथग्जनो
बुबोध तस्यानुचरश्च कश्चन ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अर्जुनेन षण्डवेषपरिग्रहेण विराटसभाप्रवेशः ॥ १ ॥ विराटेनार्जुनस्य कन्यानाटने नियोजनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथापरोऽदृश्यत वर्णवान्पुवा
स्त्रीवेषधारी समलंकृतो भृशम् ।

अनीककण्ठाप्रसरोध्वजीति ध. पाठः ॥ १६ ॥

प्रवालचित्रे प्रविमुच्य कुण्डले

उभे च कम्बू परिपातुके तथा ॥ १

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

कृष्णे च रक्ते च निबध्य वाससी
 शरीरवाञ्छुकबृहस्पतिप्रभः ।
 बह्वंश्च दीर्घाश्च विकीर्य मूर्धजा-
 न्महाभुजो मत्तगजेन्द्रविक्रमः ॥ २
 क्लैब्येन वेषेण न भाति भाति च
 ग्रहाभिपन्नो नभसीव चन्द्रमाः ।
 गतेन चोर्वी परिकम्पयंस्तदा
 विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ ३
 तं प्रैक्ष्य राजोपगतं सभातले
 व्याजाप्रतिच्छन्नममित्रमर्दनम् ।
 विराजमानं सुरराजवर्चसं
 सुतं सुरेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमम् ॥ ४
 सर्वानपृच्छ च समीपचारिणः
 कुतोऽयमायाति न मे पुरा श्रुतः ।
 न चैनमूचुर्विदितं नरास्तदा
 सविस्मयं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥ ५
 विराट उवाच ।
 गजेन्द्रलीलो मृगराजगामी
 वृषेक्षणो देवसुतोऽग्रतेजाः ।
 पीनांसबाहुः कनकावदातः
 कोऽयं नरो मे नगरं प्रविष्टः ॥ ६
 किमेष देवेन्द्रसुतः किमेष
 ब्रह्मात्मजो वा किमयं स्वयंभूः ।
 उमासुतो वैश्रवणात्मजो वा
 प्रेक्ष्यैनमासीदिति मे वितर्कः ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 सभामतिक्रम्य स वासवोपमो
 निरीक्षमाणो बहुभिः सभागतैः ।
 स तत्र राजानममित्रहाऽब्रवी-
 द्बृहन्नलाहं नरदेव नर्तकी ॥ ८
 वेणीं प्रकुर्यां रुचिरे च कुण्डले
 ग्रथे स्रजः प्रावरणानि संहरे ।
 स्नानं चरेयं विमृजे च दर्पणं
 विशेषकेष्वेव च कौशलं मम ॥ ९

क्लीबेषु बालेषु जनेषु नर्तने
 शिक्षाप्रदानेषु च योग्यता मम ।
 करोमि वेणीषु च पुष्पपूरकं
 न मे स्त्रियः कर्मणि कौशलाधिकाः ॥ १०
 इत्यर्जुनस्तं नरदेवमोजसा
 विज्ञाप्य तस्थौ विधिनाऽऽत्मनः क्रियाम् ।
 तमब्रवीत्प्रांशुमुदीक्ष्य विसितो
 विराटराजोपसृतं महायशाः ॥ ११
 नार्हस्तु वेषोऽयमनूर्जितस्ते
 नापुंस्त्वमर्हं नरदेवसिंह-
 तवैव वेषः शुभवेषभूषणै-
 र्विभूषितो भूतपतेरिव प्रभो ॥ १२
 विभाति भानोरिव रश्मिमालिनो
 घनावरुद्धे गगने घनैरिव ।
 धनुर्हि मन्ये तव शोभयेद्भुजौ
 तथाहि पीनावतिमात्रमायतौ ॥ १३
 प्रगृह्य चापं त्वनुरूपमात्मनो
 रक्षस्व देशं पुरमद्य सुस्थिरः ।
 पुत्रेण तुल्यो भव मे बृहन्नले
 दृढोऽस्मि वित्तं प्रतिपादयामि ते ॥ १४
 त्वं रक्ष मे सर्वमिदं पुरं प्रभो
 न षण्डतां कांचन लक्षयामि ते ।
 प्रशाधि मत्स्यांस्तरसा विवर्धय-
 न्ददामि राज्यं तव सत्यवागहम् ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्याग्रतः स्वानि धनूंषि पार्थिवो
 बहूनि दीर्घाणि च वर्णवन्ति च ।
 ददौ स सज्यानि बलान्वितानि
 जिज्ञासमानः किमयं करिष्यति ॥ १६
 ततोऽर्जुनः क्लीबतरं वचोऽब्रवी-
 न्न मे धनुर्धारितमीदृशं विभो ।
 न चापि दृष्टं धनुरीदृशं कचि-
 न्न मादृशाः सन्ति धनुर्धरा भुवि ॥ १७

नृत्यामि गायामि च वादयाम्यहं
 प्रानर्तने कौशलनैपुणं मम ।
 तदुत्तरायाः परिधत्स्व नर्तने
 भवामि देव्या नरदेव नर्तकी ॥ १८
 विराट उवाच ।
 ददामि ते तं हि वरं बृहन्नले
 सुतां हि मे नर्तय याश्च तादृशीः ।
 ततो विराटः स्वयमाह्वयत्सुतां
 नराधिपस्तां च सुमध्यसुन्दरीम् ॥ १९
 उवाच चैत्रां मुदितेन चेतसा
 बृहन्नला नाम सखी भवत्वियम् ।
 सुगात्रि संप्रीतिसुबद्धसौहृदा
 तवाङ्गने प्राणसमा च नित्यदा ॥ २०
 प्रकामभक्ष्याभरणाम्बरा शुभा
 चरत्वियं सर्वजनेष्ववारिता ।

न दुष्कुलानामियमाकृतिर्भवे-
 न्न वृत्तमेदी भवतीदृशो जनः ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 संमन्य राजा विविधैः स्वमन्त्रिभिः-
 परीक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ।
 अपुंस्त्वमप्यस्य निश्म्य च स्थिरं
 ततः कुमारीपुरमुत्ससर्ज तम् ॥ २२
 स शिक्षयामास च गीतवादनं
 सुतां विराटस्य धनंजयः प्रभुः ।
 सखीश्च तस्याः परिचारिकास्तथा
 प्रियश्च तस्याः स बभूव पाण्डवः ॥ २३
 तथा स तत्रैव धनंजयोऽवस-
 त्प्रियाणि कुर्वन्तसह ताभिरात्मवान् ।
 तथा गतं तत्र न जज्ञिरे जना
 बहिश्चरा वाऽप्यथवेतरे जनाः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

नकुलेन विराटमेव स्वस्याश्वशास्त्रे कौशलाभिधानम् ॥ १ ॥ विराटेन नकुलस्याश्वपालने नियोजनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभु-
 र्विराटराजे तुरगान्समीक्षति ।
 तमापतन्तं ददृशुः पृथग्जनाः
 प्रमुक्तमभ्रादिव चन्द्रमण्डलम् ॥ १
 स वै हयानैक्षत तानितस्ततः
 समीक्षमाणं च ददर्श मत्स्यराट् ।
 दृष्ट्वा तथैनं स कुरुत्तमं तमः
 पप्रच्छ तान्सर्वसभासदस्तदा ॥ २
 को वा विजानाति पुराऽस्य दर्शनं
 योऽयं युवाऽभ्येति हि मामिकां सभाम् ।
 प्रियो हि मे दर्शनतोऽपि संमतो
 ब्रवीतु कश्चिद्यदि दृष्टवानिमम् ॥ ३
 अयं हयान्पश्यति मामकान्मुहु-
 र्भुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः ।

प्रवेक्ष्यतामेष समीपमाशु वै
 विभाति वीरो हि यथाऽमरस्तथा ॥ ४
 वितर्कयत्येव हि मत्स्यराजनि
 त्वरन्कुरूणामृषभः सभामगात् ।
 ततः प्रणम्योपनतः कुरुत्तमो
 विराटराजानमुवाच पार्थिवम् ॥ ५
 तवागतोऽहं पुरमद्य भूपते
 जिजीविषुर्वेतनभोजनार्थिकः ।
 तवाश्वबन्धः सुभृतो भवाम्यहं
 कुरुष्व मामश्वपतिं यदीच्छसि ॥ ६
 विराट उवाच ।
 ददानि यानानि धनानि वेतनं
 न चाश्वसूतो भवितुं त्वमर्हसि ।
 कुतोसि कस्यासि कथं त्वमागतो
 ब्रवीहि शिल्पं तव विद्यते च यत् ॥ ७

नकुल उवाच ।

पश्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।
तेनाहमश्वेषु पुरा प्रकृतः शत्रुकर्शन ॥ ८
अश्वानां प्रकृतिं वेद्मि विनयं चापि सर्वशः ।
दुष्टानां प्रतिपत्तिं च कृत्स्नं चैव चिकित्सितम् ॥ ९

न कातरं स्यान्मम वाजिवाहनं
न मेऽस्ति दुष्टा बडवा कुतो हयः ।
जानंस्तु मामाह स चापि पाण्डवो
युधिष्ठिरो ग्रन्थिकमेव नामतः ॥ १०
मातलिरिव देवपते-
र्दशरथनृपतेः सुमत्र इव यन्ता ।

सुमह इव जामदग्ने-
स्तथैव तव शिक्षयाम्यश्वान् ॥ ११

युधिष्ठिरस्य राजेन्द्र नरराजस्य शासनात् ।
शतसाहस्रकोटीनामश्वानामस्मि रक्षिता ॥ १२
विराट उवाच ।

यदस्ति किञ्चिन्मम वाजिवाहनं
तदस्तु सर्वं त्वदधीनमद्य वै ।
ये चापि केचिन्मम वाजियौधा-
स्त्वदाश्रयाः सारथयश्च सन्तु मे ॥ १३
इदं तवेष्टं विहितं सुरोपम
प्रब्रूहि यत्ते प्रसमीक्षितं वरम् ।
न तेऽनुरूपं हयकर्म दृश्यते
विभासि राजेव न कर्म वाजिनाम् ॥ १४
युधिष्ठिरस्यैव हि दर्शनेन मे
समं तवेदं प्रियदर्श दर्शनम् ।
कथं नु भृत्यैः स विनाकृतो वने
चरत्यनिन्द्यो रमते च पाण्डवः ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा
विराटराज्ञा मुदितेन पूजितः ।
न चैवमन्येऽपि विदुः कथंचन
प्रियाभिरामं विचरन्तमन्तरा ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सहदेवेन गोपालवेषधारणेन विराटप्रति गमनम् ॥ १ ॥ विराटेन सहदेवस्य गोपालने नियोजनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथापरोऽदृश्यत वै शशी यथा
हुतो हविर्भिर्हि यथाऽध्वरे शिखी ।
तथा समालक्ष्यत चारुदर्शनः
प्रकाशयन्सूर्य इवाचिरोदितः ॥ १
तमाव्रजन्तं सहदेवमग्रणी-
र्नृपो विराटो नचिरात्समैक्षत ।
प्रेक्षन्त तं तत्र पृथक्समागताः
समागताः सर्वमनोहरप्रभम् ।
युवानमायान्तममित्रकर्शनं
प्रमुक्तमभ्रादिव चन्द्रमण्डलम् ॥ २
यष्ट्या प्रमाणान्वितया सुदर्शनं
दामानि पाशं च निबद्ध्य पृष्ठतः ।

मौर्वी च तर्षी महती सुसंहिता
बालैश्च तारैर्बहुभिः समावृताम् ॥ ३
स चापि राजानमुवाच वीर्यवा-
न्कुरुष्व मां पार्थिव गोष्ववस्थितम् ।
मया हि गुप्ताः पशवो भवन्तु ते
प्रसन्ननिद्राः प्रभवोऽसि बल्लवः ॥ ४
न श्वापदेभ्यो न च रोगतो भयं
न चापि दावान्न च तस्कराङ्गयम् ।
पयःप्रभूता बहुला निरामया
भवन्ति गावः सुभृता नराधिप ॥ ५
निशम्य राजा सहदेवभाषितं
निरीक्ष्य माद्रीसुतमभ्यनन्दत् ।

उवाच हृष्टो मुदितेन चेतसा
 न बलवत्त्वं त्वयि वीर लक्ष्ये ॥ ६
 धैर्याद्रुपुः क्षात्रमिवेह ते दृढं
 प्रकाशते कौरववंशजस्य वा ।
 नापण्डितेयं तव दृश्यते तनु-
 भवेह राज्ये मम मन्त्रधर्मभृत् ॥ ७
 प्रशाधि मत्स्यान्सहराजकानिमा-
 न्बृहस्पतिः शक्रयुतानिवामरान् ।
 बलं च मे रक्ष सुवेष सर्वशो
 गृहाण स्वर्गं प्रतिरूपमात्मः ॥ ८
 अनीककर्णाग्रधरो बलस्य मे
 प्रभुर्भवानस्तु गृहाण कार्मुकम् ॥ ९
 वैशंपायन उवाच ।
 विराटराज्ञाऽभिहितः कुरुत्तमः
 प्रशस्य राजानमभिप्रणम्य च ।
 उवाच मत्स्यप्रवरं महामतिः
 शृणुष्व राजन्मम वाक्यमुत्तमम् ॥ १०
 बालो ह्यहं जातिविशेषदूषितः
 कुतोऽद्य मे नीतिषु युक्तमन्त्रता ।
 स्वकर्मतुष्टाश्च वयं नराधिप
 प्रशाधि मां गोपरिरक्षणेऽनघ ॥ ११
 वैश्योऽसि नाम्नाऽहमरिष्टनेमि-
 र्गोसङ्ख्य आसं कुरुपुङ्गवानाम् ।
 वस्तुं त्वयीच्छामि विशावरिष्ठ
 तान्राजसिंहान्न हि वेद्मि पार्थान् ॥ १२
 न जीवितुं शक्यमतोऽन्यकर्मणा
 न च त्वदन्यो मम रोचते विभो ॥ १३
 विराट उवाच ।
 त्वं ब्राह्मणो वा यदि वाऽपि भूमिपः
 समुद्रनेमीश्वररूपवानसि ।
 आचक्ष्व तत्त्वं त्वममित्रकर्शन
 न बलवत्त्वं त्वयि विद्यते समम् ॥ १४
 कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः
 किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ।

कथं त्वमस्मासु निवत्स्यसे सदा
 वदस्व किं चापि तवेह वेतनम् ॥ १५
 सहदेव उवाच ।
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।
 तस्याष्टौ शतसाहस्रं गवां वर्गाः शतंशतम् ॥ १६
 अपरे दशसाहस्रा द्विस्तावन्तस्तथा परे ।
 तेषां गोसङ्ख्य आसं वै तन्नीपालेति मां विदुः ॥ १७
 भूतं भव्यं भविष्यच्च यच्चान्यद्भोगतं क्वचित् ।
 न मेऽस्त्यविदितं किञ्चित्समन्ताद्दशयोजनम् ॥ १८
 गुणाः सुविदिता ह्यासन्मया तस्य महात्मनः ।
 आसीच्च स मया तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १९
 अनेन गणिता गावो दुर्विज्ञेया महत्तराः ।
 बहुक्षीरतरास्ता वै बह्वयः सत्यः सपुत्रिकाः ॥ २०
 क्षिप्रं च गावो बहुला भवन्ति
 न तासु रोगो भवतीह कश्चित् ।
 तैस्तैरुपायैर्विदितं मयैत-
 देतानि शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ २१
 ऋषभानपि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
 येषां मूत्रमुपाघ्राय बन्ध्या अपि प्रसूयते ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 मत्स्याधिपो हर्षकलेन चेतसा
 माद्रीसुतं पाण्डवमभ्यभाषत ।
 नैवानुमन्ये तव कर्म कुत्सितं
 महीं समग्रामभिपातुमर्हसि ॥ २३
 अथ त्विदानीं तव रोचते विभो
 यथेष्टतो गव्यमवेक्ष मामकम् ।
 त्वदर्पणा मे पशवो भवन्तु वै
 पशून्सपालान्भवते ददाम्यहम् ॥ २४
 शतं सहस्राणि गवां हि सन्ति
 वर्णस्यवर्णस्य पृथग्गणानाम् ।
 ददामि तेऽहं वरमीप्सितं च य-
 त्वदर्पणा मे पशवो भवन्त्विति ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

एवं विराटेन समेत्य पाण्डवो

लब्ध्वा च गोबल्लवतां यथेष्टतः ।

अज्ञातचर्यामवसन्महात्मा

यथा रविश्चास्तगिरिं प्रविष्टः ॥ २६

एवं विराटे न्यवसंश्च पाण्डवा

यथा प्रतिज्ञाभिरमोघविक्रमाः ।

अबुद्धचर्यां चरितुं यथातथं

समुद्रनेमीमभिशास्तुमुद्यताः ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

द्रौपद्या सैरन्ध्रीवेषधारणेन सुदेष्णागृहे निवासः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः कृष्णा सुकेशी सा दर्शनीया शुचिसिता ।

वेणीकेशान्समुत्क्षिप्य पीनवृत्तकुचा शुभा ।

जुगूहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना ॥ १

वासश्च परिधायैकं कृष्णा सुमलिनं महत् ।

कृत्वा वेषं च सैरन्ध्याः कृष्णा व्यचरदार्तवत् ॥ २

प्रविष्टा नगरं भीरुः सैरन्ध्रीवेषसंयुता ।

तां नराः परिधावन्तः स्त्रियश्च समुपाद्रवन् ॥ ३

अपृच्छंस्ते च तां दृष्ट्वा का त्वं किं च चिकीर्षसि ।

सा तानुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्यहमुपागता ।

कर्म चेच्छामि वै कर्तुं तस्या या मां भरिष्यति ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

तस्या रूपेण वेषेण श्लक्ष्णया च गिरा तथा ।

न श्रद्धानास्तां देवीमब्रूहेतोरुपस्थिताम् ॥ ५

विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसंमता ।

आलोकयन्ती ददृशे प्रासादाद्दृपदात्मजाम् ॥ ६

सा समीक्ष्य तथारूपामनाथामेकवाससम् ।

स्त्रीभिश्च पुरुषैश्चापि सर्वतः परिवारिताम् ॥ ७

विराटभार्या तां देवी कारुण्याज्जातसंभ्रमा ।

अप्रेषयत्समीपस्थाः स्त्रियो वृद्धाश्च तत्पराः ॥ ८

अपनीय ततः सर्वा आनयध्वमिहैव ताम् ।

यदा दृष्ट्वा मया साध्वी कम्पते मे मनस्तदा ।

तस्माच्छीघ्रमिहानाय दर्शयध्वं यदीच्छथ ॥ ९

तास्तथोक्ता उपागम्य द्रौपदीं परिसंगताः ।

आनीय सर्वथा त्वेनामब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ १०

भद्रे त्वां द्रष्टुमिच्छन्ती सुदेष्णा हर्म्यभूतले ।

त्वदर्थं प्रैषयन्नासान्द्रष्टुं तां त्वं यदीच्छसि ।

आयाह्यसाभिरेवाद्य रक्ष्यमाणा यथेष्टतः ॥ ११

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी तासां वचनं वाक्यकोविदा ।

ईप्सितार्थातिलाभेन दृष्टाऽऽयाता गृहोत्तमम् ॥ १२

राजवेश्म ह्युपाक्रम्य यत्राग्न्यमहिषी स्थिता ।

सुदेष्णामगमत्कृष्णा राजभार्या यशस्विनीम् ॥ १३

कृष्णान्केशान्मृदून्दीर्घान्समुद्रध्यासितेक्षणा ।

कुञ्चिताग्रास्तु सूक्ष्माग्रान्दर्शनीयान्निबध्य च ।

जुगूहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनायतलोचना ॥ १४

सा प्रविश्य विराटस्य द्रौपद्यन्तःपुरं शुभा ।

ह्रीनिषेवान्विता बाला कम्पमाना लतेव सा ॥ १५

अभिगम्य च सुश्रोणीं सर्वलक्षणसंयुता ।

ददर्शावस्थितां हैमे पीठे रत्नपरिच्छदे ॥ १६

रक्तसूक्ष्माम्बरधरां मेघे सौदामिनीमिव ।

नानावर्णविचित्रां च सर्वाभरणभूषिताम् ॥ १७

सुभ्रूं सुकेशीं सुश्रोणीं कुञ्जवामनमध्यगाम् ।

बहुपुष्पोपकीर्णायां भूम्यां वेदिमिवाध्वरे ॥ १८

सुदेष्णां राजमहिषीं सर्वालंकारभूषिताम् ।

श्रीमतीं राजपुत्रीणां शतेन परिवारिताम् ॥ १९

ताः सर्वा द्रौपदीं दृष्ट्वा सन्तप्ताः परमाङ्गनाः ।

समुत्क्षिप्य वलिगताग्राननिन्दितानिति ख. ध. घ. पाठः

विराट० ४

॥ १ ॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

परितश्चोपतस्थुस्ताः सहसोत्थाय चासनात् ॥२०
 निरीक्षमाणाः सर्वास्ताः शचीं देवीमिवागताम् ।
 गूढगुल्फां वरारोहां कृष्णां ताम्रायतेक्षणाम् ।
 अतिसर्वानवद्याङ्गीं नतगात्रीं सुमध्यमाम् ॥ २१
 न ह्रस्वां नातिमहतीं जातां बहुतृणे वने ।
 ऋश्यरोहीमिवानिन्ध्यां सुकेशीं मृगलोचनाम् ॥२२
 तां मृगीमिव वित्रस्तां यूथभ्रष्टामिव द्विपाम् ।
 लक्ष्मीमिव विशालाक्षीं विद्यामिव यशस्विनीम् २३
 रोहिणीमिव ताराणां दीप्तामग्निशिखामिव ।
 पार्वतीमिव रुद्राङ्गीं वेलामिव महोदधेः ॥ २४
 सुलभामिव नागीनां मृगीणामिव किन्नरीम् ।
 गङ्गामिव विशुद्धाङ्गीं शारदीमिव शर्वरीम् ॥ २५
 तामचिन्त्यतमां लोके इलामिव यशस्विनीम् ।
 सावित्रीमिव दुर्धर्षां ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितां २६
 सीतामिव सतीं शुद्धामरुन्धतीमिव प्रियाम् ।
 सुदेष्णा पर्यपृच्छतां विस्मयोत्फुल्ललोचना ॥ २७
 का त्वं सर्वानवद्याङ्गि कुतोसि त्वमिहागता ।
 कस्य वा त्वं विशालाक्षि किं वा ते करवाण्यहम् २८
 गूढगुल्फा समानोरुस्निग्धगम्भीरा षडुन्नता ।
 स्निग्धा पञ्चसु रक्तेषु हंसगद्गदभाषिणी ॥ २९
 शुकेशी सुखरा श्यामा पीनश्रोणीपयोधरा ।
 अरालपक्ष्मनयना बिम्बोष्ठी तनुमध्यमा ॥ ३०
 कम्बुग्रीवा गूढसिरा पूर्णचन्द्रनिभानना ।
 दानवी किन्नरी वा त्वं गन्धर्वी वनदेवता ॥ ३१
 अप्सरा वाऽसि नागी वा तारा वा त्वं विलासिनी ।
 अलम्बुसा मिश्रकेशी पुण्डरीकाऽथ मालिनी ॥३२
 तेनतेनैव संपन्ना काश्मीरीव तुरंगमा ।
 इन्द्राणी त्वथ रुद्राणी स्वधा वाऽप्यथवारतिः ॥३३
 देवि देवेषु विख्याता ब्रूहि का त्वमिहागता ।
 तव ह्यनुपमं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ॥ ३४
 त्वां सृष्टोपरतं मन्ये लोककर्तारमीश्वरम् ।
 न तृप्यन्ति स्त्रियो दृष्ट्वा का न पुंसां रतिर्भवेत् ३५
 प्रवालपुष्पस्तवकैराचिता वनदेवताः ।
 त्वामेव हि निरीक्षन्ते विस्मिता रूपसंपदा ॥ ३६

अन्तःपुरगता नार्यो मृगाः पक्षिगणा नराः ।
 सर्वे त्वामेव कल्याणि निरीक्षन्ते सुविस्मिताः ३७
 न त्वादृशी काचन मे त्रिषु लोकेषु सुन्दरी ।
 दृष्टपूर्वा श्रुता वाऽपि चक्षुषा विद्यते शुभा ॥ ३८
 द्रौपद्युवाच ।
 नास्मि देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किन्नरी ।
 सैरन्ध्री नाम मे जातिर्वन्यमूलफलाशना ॥ ३९
 पतीनां प्रेक्षमाणानां कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
 केशपाशे परामृष्टा साऽहं व्रस्ता वनं गर्ता ॥ ४०
 तत्र द्वादशवर्षाणि वन्यमूलफलाशना ।
 चराम्यनिलया सुभ्रूः सा तवान्तिकमागता ॥४१
 जानामि केशान्ग्रथितुं विचित्रान्ग्रथितुं मणीन् ।
 मल्लिकोत्पलपद्मानां जानामि ग्रथितुं स्रजः ॥४२
 सिन्धुवारकजातीनां रचयाम्यवतंसकान् ।
 पत्रं मृगाङ्गमगरं पिषे च हरिचन्दनम् ।
 ग्रथयिष्यामि चित्राश्च स्रजः परमशोभनाः ॥ ४३
 आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियाम् ।
 कृष्णां च भार्यो पार्थानां नारीणामुत्तमां तथा ४४
 तथाऽसि सुभ्रुवा चाहमिष्टलाभेन तोषिता ।
 मालिनी चेति मे नाम स्वयं देवी चकार ह ।
 कृष्णा कमलपत्राक्षी सा मे प्राणसमा सखी ॥४५
 न चाहं चिरमिच्छामि कचिद्वस्तुं शुभानने ।
 व्रतं किलैतदस्माकं कुलधर्मोऽयमीदृशः ॥ ४६
 योऽस्माकं तु हरेद्व्यं देशं वसनमेव वा ।
 न क्रोद्व्यं किलास्माभिरसद्गुरुरमर्षणः ॥ ४७
 साऽहं वनानि दुर्गाणि तीर्थानि च सरांसि च ।
 शैलांश्च विविधान्म्यान्सरितश्च समुद्रगाः ॥ ४८
 भर्तृशोकपरीताङ्गी भर्तृसब्रह्मचारिणी ।
 विचरामि महीं दुर्गां यत्र सायंनिवेशना ॥ ४९
 वीरपत्नी यदा देवी चरमाणेषु भर्तृषु ।
 साऽहं विवत्सा विधिना गन्धमादनपर्वतात् ।
 शृणोमि तव सौशील्यं भर्तृमधुरभाषिणि ॥ ५०
 माहात्म्यं च ततः श्रुत्वा ब्राह्मणानां समीपतः ।
 त्वामुपस्थातुमिच्छामि ततश्चाहमिहागता ॥ ५१

गुरवो मम धर्मश्च वायुः शक्रस्तथाऽश्विनौ ।
तेषां प्रसादाच्च न मां कश्चिद्वर्षयते पुमान् ॥ ५२
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सुदेष्णां तां कृताञ्जलिपुटा स्थिता ।
साऽब्रवीद्विस्मयाविष्टा द्रौपदी योषितां वराम् ॥ ५३
न भरेयमहं भद्रे संशयो मम विद्यते ।
राजा त्वयं हि त्वां दृष्ट्वा मर्तिं पापां करिष्यति ५४
साऽहं त्वां न क्षमां मन्ये वसन्तीमिह वेश्मनि ।
एष दोषोऽस्ति सुश्रोणि कथं वा भीरु मन्यसे ॥ ५५
स्थिता राजकुले नार्यो याश्चेमा मम वेश्मनि ।
त्वामेवैकां निरीक्षन्ते विस्मयाद्वरवर्णिनि ॥ ५६
वृक्षांश्चोपस्थितान्पश्य य इमे मम वेश्मनि ।
विनमन्ते हि त्वां दृष्ट्वा पुमांसं कं न लोभये ॥ ५७
विमर्षि परमं रूपमतिमानुषमद्भुतम् ।
तिर्यग्योनिगताश्चापि निरीक्षन्ते सविस्मयाः ।
तव रूपमनिन्द्याङ्गि किं पुनर्मानवा भुवि ॥ ५८
राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा ते परमं वपुः ।
मां विहाय वरारोहे त्वां गच्छेत्सर्वचेतसा ॥ ५९
यं हि त्वमनवद्याङ्गी नरमायतलोचने ।
सुप्रसन्ना हि वीक्षेथाः स कामवशगो भवेत् ॥ ६०
सुस्नाताऽलंकृता हि त्वं यमीक्षेथा हि मानुषम् ।
ग्लानिर्न तस्य दुःखं वा न तन्दिर्न पराजयः ॥ ६१
न शोको न च सन्तापो न क्रोधो नानृतं वदे ।
यं त्वं सर्वानवद्याङ्गि भजेथाः समलंकृता ॥ ६२
न व्याधिर्न जरा तस्य न तृष्णा न क्षुधा भवेत् ।
यस्य त्वं वशगा सुभ्रु भवेरङ्गता सती ॥ ६३
पञ्चत्वमपि संप्राप्तं यं च त्वं परिष्वजेः ।
बाहुभ्यामनुरूपाभ्यां स जीवेदिति मे मतिः ॥ ६४
यस्य हि त्वं भवेर्भार्या यं च हृष्टा परिष्वजेः ।
अतिजीवेत्स सर्वेषु देवेष्विव पुरन्दरः ॥ ६५
अध्यारोहेद्यथा वृक्षं यथा वाऽऽरुह्य तक्षति ।
राजवेश्मनि वामोरु ननु स्यास्त्वं तथा मम ॥ ६६
यथा कर्कटकी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ।
तथाविधमहं मन्ये तव सुभ्रु समागमम् ॥ ६७

अनुमानये त्वां सैरन्धि नावमन्ये कथंचन ।
भर्तृशीलभयाद्भद्रे तव वासं न रोचये ॥ ६८
सैरन्ध्रुवाच ।
नाहं शक्या विराटेन यद्वा चान्येन केनचित् ।
देवगन्धर्वयक्षैर्वा द्रष्टुं दुष्टेन चेतसा ॥ ६९
गन्धर्वाः पालयन्ते मां सुकुलाः पञ्च सुव्रताः ।
पुत्रा देवादिदेवानां सूर्यपावकवर्चसः ॥ ७०
यश्च दुःशीलवान्मर्त्यो मां स्पृशेदुष्टचेतसा ।
स तामेव निशां शीघ्रं शयीत मुसलैर्हतः ॥ ७१
यस्यापि हि शतं पूर्णं बान्धवानां भवेदपि ।
सहस्रं वा विशालाक्षि कोटिर्वापि सहस्रिका ।
दुष्टचित्तश्च मां ब्रूयान्न स जीवेत्तवाग्रतः ॥ ७२
न तस्य त्रिदशा देवा नासुरा न च पन्नगाः ।
तेभ्यो गन्धर्वराजेभ्यस्त्राणं कुर्युरसंशयम् ॥ ७३
सुदेष्णे विश्वस त्वं मां स्वजने बान्धवेऽपि वा ।
नाहं शक्या नरैर्द्रष्टुं न च मे वृत्तमीदृशम् ॥ ७४
यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् ।
प्रीयेरंस्तेन वासेन गन्धर्वाः पतयो मम ॥ ७५
यो हि मां पुरुषो गृह्येद्यथाऽन्याः प्राकृतस्त्रियः ।
तामेव स इमां रात्रिं प्रविशेदपरां तनुम् ॥ ७६
न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने ।
दुःखशीलाश्च गन्धर्वास्त इमे बलिनः प्रियाः ।
एवं निवसमानायां मयि मा ते भयं हि भूत् ॥ ७७
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता तु सैरन्ध्या सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ।
वसेह मयि कल्याणि यदि ते वृत्तमीदृशम् ॥ ७८
कथं ते दातुमुच्छिष्टं पुमानर्हति भामिनि ।
प्रसारयेच्च कः पादौ लक्ष्मीं दृष्ट्वैव बुद्धिमान् ॥ ७९
एवमाचारसंपन्ना एवं देवपरायणा ।
रक्ष्या त्वमसि भूतानां सावित्रीव द्विजन्मनाम् ८०
देवता इव कल्याणि पूजिता वरवर्णिनी ।
वस भद्रे मयि प्रीता प्रीतिर्हि मयि वर्तते ।
सर्वकामैः प्रमुदिता निरुद्विगमनाः सुखम् ॥ ८१

वैशंपायन उवाच ।

मुदेष्णयैवमुक्ता सा संग्रीता चारुहासिनी ।
निर्विशङ्का विराटस्य विवेशान्तःपुरं सुखम् ॥ ८२
याज्ञसेनी मुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशांपते ।
अवसत्परिचारार्हा मुदुःखं जनमेजय ॥ ८३

एवं विराटे न्यवसंस्तु पाण्डवाः

कृष्णा तथाऽन्तःपुरमेत्य शोभना ।

अज्ञातचर्यां प्रतिरुद्धमानसा

यथाऽग्नयो भस्मनि गूढतेजसः ॥ ८४

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

समाप्तं च पाण्डवप्रवेशपर्व ॥ १ ॥

(अथ समयपालनपर्व ॥ २ ॥)

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

पाण्डवैः स्वस्वव्यापारैर्विराटपरितोषणम् ॥ १ ॥ भीमेन शङ्करोत्सवे महामल्लमारणम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं विराटनगरे वसन्तः सत्यविक्रमाः ।
अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः ।
आराधयन्तो राजानं यदकुर्वत तच्छृणु ॥ २
युधिष्ठिरः सभास्तारः सभ्यानामभवत्प्रियः ।
तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विशांपते ॥ ३
स ह्यक्षहृदयज्ञस्तान्क्रीडयामास पाण्डवः ।
अक्षवद्वान्यथाकामं सूत्रबद्धानिव द्विजान् ॥ ४
अज्ञातं च विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट् ।
भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथेष्टं संप्रयच्छति ॥ ५
भीमसेनोपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
अतिसृष्टानि मत्स्येन विक्रीणन्निव भ्रातृषु ॥ ६
वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्जुनः ।
विक्रीणन्निव सर्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७
नकुलोपि धनं लब्ध्वा कृते कर्मणि वाजिनम् ।
तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८
सहदेवोपि गोपानां वेषमास्थाय पाण्डवः ।
दधि क्षीरं घृतं चैव पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ९
कृष्णा तु सर्वान्भ्रातृस्तान्निरीक्षन्ती तपस्विनी ।

यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भामिनी ॥ १०
एवं संभावयन्तस्ते तदाऽन्योन्यं महारथाः ।
विराटनगरे चेरुः पुनर्गर्भधृता इव ॥ ११
साशङ्का धार्तराष्ट्रस्य भयात्पाण्डुसुतास्तदा ।
प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णामृषुश्छन्ना नराधिप ॥ १२
अथ मासे चतुर्थे तु शङ्करस्य महोत्सवः ।
आसीत्समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसंमतः ॥ १३
तत्र मल्लाः समापेतुर्दिग्भ्यो राजन्सहस्रशः ॥ १४
महाकाया महावीर्याः कालकेया इवासुराः ।
वीर्योन्मत्ता बलोदग्रा राज्ञा समभिपूजिताः ॥ १५
सिंहस्कन्धकटिग्रीवाः स्ववदाता मनस्विनः ।
असकृल्लब्धलक्षास्ते रङ्गे पार्थिवसन्निधौ ॥ १६
तेषामेको महानासीत्सर्वमल्लानथाह्वयत् ।
व्यावल्गमानो दृढशो गर्जितोद्गतिभिः स्थितः ॥ १७
वित्रस्तमनसः सर्वे मल्लास्ते हतचेतसः ।
अवाञ्मुखाश्च भीताश्च मल्लाश्चान्ये विचेतसः ॥ १८
व्यसुत्वमपरे चैव वाञ्छन्ति प्रतिविह्वलाः ।
गां प्रवेष्टुमथेच्छन्ति खं गन्तुमिव चोत्थिताः ॥ १९
त्रस्ताः शान्ता विषण्णाऽज्ञा निःशब्दं विह्वलेक्षणाः ।
विराटराजमल्लास्ते भग्नदर्पा हतप्रभाः ॥ २०
मल्लेन्द्रनिहताः सर्वे न किञ्चित्प्रवदन्ति ते ।

मल्ल उद्रीक्ष्य तान्मल्लांस्त्रस्तान्वाक्यमुवाच ह ॥ २१
 आगतं मल्लराजं मां कृत्स्ने पृथिविमण्डले ।
 सिंहव्याघ्रगणैः सार्धं क्रीडन्तं विद्धि भूपते ॥ २२
 मल्लेन्द्रस्य वचः श्रुत्वा बलदर्पसमन्वितम् ।
 विराटो वीक्ष्य तान्मल्लांस्त्रस्तान्वाक्यमुवाच ह ॥ २३
 अनेन सह मल्लेन को योद्धुं शक्तिमान्नरः ॥ २४
 इत्युक्तास्ते विराटेन सर्वे मल्ला विशांपते ।
 तूष्णीमासंस्ततो राजा क्रोधाविष्ट उवाच ह ॥ २५
 ग्रामांश्च वेषनान्येषां मल्लानां हारयाम्यहम् ।
 ततो युधिष्ठिरोऽवादीच्छुत्वा मात्स्यपतेर्वचः ॥ २६
 अस्ति मल्लो महाराज मया दृष्टो युधिष्ठिरे ।
 अनेन सह मल्लेन योद्धुं शक्नोति भूपते ॥ २७
 योसौ मल्लो मया दृष्टः पूर्वं यौधिष्ठिरे पुरे ।
 सोऽयं मल्लो वसत्येष राजंस्तव महानसे ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा व्यक्तमाहेति पार्थिवः ।
 सोऽप्यथाह्वयतां क्षिप्रं योद्धुं मल्लेन संप्रति ॥ २९
 भीमसेनो विराटेन आहूतश्चोदितस्तथा ।
 योद्धुं ततोऽब्रवीद्वाक्यं योद्धुं शक्नोमि भूपते ३०
 नरेन्द्र ते प्रभावेन श्रिया शक्त्या च शासनात् ।
 अनेन सह मल्लेन योद्धुं राजेन्द्र शक्नुयाम् ॥ ३१
 युधिष्ठिरकृतं ज्ञात्वा श्रिया तव विशांपते ।
 महादेवस्य भक्त्या च तं मल्लं पातयाम्यहम् ॥ ३२
 वैशंपायन उवाच ।
 चोदितो भीमसेनस्तु मल्लमाह्वय मण्डले ।
 योद्धुं व्यवस्थितो वीरो रेणुं समृज्य हस्तयोः ।
 मत्तो गज इवान्यं तु योद्धुं समुपचक्रमे ॥ ३३
 अथ सूदेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ॥ ३४
 नोद्यमानस्तदा भीमो दुःखेनेवाकरोन्मतिम् ।
 न हि शक्नोम्यशक्तोऽपि प्रत्याख्यातुं नराधिपं ३५
 ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलशिथिलं चरन् ।
 प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिहर्षयन् ॥ ३६
 बबन्ध कक्षां कौन्तेयस्ततः संहर्षयञ्जनम् ।

ततस्तु वृत्रसङ्काशं भीमो मल्लं समाह्वयत् ॥ ३७
 जीमूतं नाम तं तत्र मल्लप्रख्यातविक्रमम् ।
 कक्षे मल्लं गृहीत्वाऽथ ननाद बहु सिंहवत् ॥ ३८
 तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ भीमपराक्रमौ ।
 मत्ताविव महाकायौ वारणौ षष्ठिहायनौ ॥ ३९
 ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धं समीयतुः ।
 वीरौ परमसंहृष्टावन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ॥ ४०
 उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ ।
 अन्योन्यस्यान्तरं प्रेम्सु परस्परजयैषिणौ ॥ ४१
 कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुसङ्कटैश्च
 सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥ ४२
 क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्स्रवैः ।
 तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ॥ ४३
 शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ।
 जानुभिश्चाश्मनिर्वोषैः शिरोभिश्चाववट्टनैः ॥ ४४
 तद्युद्धमभवद्गोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ।
 बलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ॥ ४५
 अरज्यत जनः सर्वः सोत्कुष्टनिनदोत्थितः ।
 बलिनोः संयुगे राजन्वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६
 प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ।
 आकर्षतुरथान्योन्यं जानुभिश्चापि जघ्नतुः ॥ ४७
 ततः शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ।
 व्यूढोरस्कौ दीर्घशुजौ नियुद्धकुशलावुभौ ।
 बाहुभिः समसञ्जेतामायसैः परिधैरिव ॥ ४८
 उत्पपाताथ वेगेन मल्लं कक्षे गृहीतवान् ।
 पार्श्वं निगृह्य हस्तेन पातयामास मल्लकम् ॥ ४९
 चकर्ष दोर्भ्यामुत्पात्य भीमो मल्लमभिग्रहा ।
 निनदं तमभिक्रोशज्जार्दूल इव वारणम् ॥ ५०
 समुद्यम्य महाबाहुर्भ्रामयामास वीर्यवान् ।
 ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्सयं चक्रिरे परम् ॥ ५१
 भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ।
 प्रत्यर्पिपन्महाबाहुर्मल्लं भुवि वृकोदरः ॥ ५२
 तस्मिन्निनिहते वीरे जीमूते लोकविश्रुते ।

विराटः परमं हर्षमगच्छद्बान्धवैः सह ॥ ५३
 ग्रहर्षात्प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः ।
 बललाय महारङ्गे यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ५४
 एवं स सुबहून्मल्लान्पुरुषांश्च महाबलान् ।
 विनिघ्नन्मत्स्यराजस्य प्रीतिमाहरदुत्तमाम् ॥ ५५
 यदाऽस्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते ।
 ततो व्याघ्रैश्च सिंहैश्च द्विरदैश्चाप्ययोधयत् ॥ ५६
 विराटेन प्रदत्तानि चित्राणि विविधानि च ।
 स्थितेभ्यः पुरुषेभ्यश्च दत्त्वा द्रव्याणि जग्मिवान् ॥
 पुनरन्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकोदरः ।
 योध्यते स विराटस्य गजैः सिंहैर्महाबलैः ॥ ५८

बीभत्सुरपि गीतेन नृत्तेनापि च पाण्डवः ।
 विराटं तोषयामास सर्वाश्चान्तःपुरस्त्रियः ॥ ५९
 अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्रतत्र समागतैः ।
 तोषयामास राजानं नकुलो नृपसत्तमम् ।
 तस्मै प्रदेयं प्रायच्छत्प्रीतो राजा धनं बहु ॥ ६०
 विनीतान्द्रुषभान्दृष्ट्वा सहदेवस्य चाभितः ।
 धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुषर्षभः ॥ ६१
 द्रौपदी प्रेक्ष्य तान्सर्वान्क्लिश्यमानान्महारथान् ।
 नातिप्रीतमना राजन्निश्वासपरमाऽभवत् ॥ ६२
 एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः पुरुषर्षभाः ।
 कर्माणि तस्य कुर्वाणा विराटनृपतेस्तदा ॥ ६३

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि समयपालनपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तं चेदं समयपालनपर्व ॥ २ ॥

(अथ कीचकवधपर्व ॥ ३ ॥)

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

द्रौपद्या स्वात्मानं कामयमानस्य कीचकस्य पुरुषभाषणैः प्रत्याख्यातम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
 महारथेषु च्छन्नेषु मासा दश समाययुः ॥ १
 याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशांपते ।
 आवसत्परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥ २
 तथा चरन्ती पाञ्चाली सुदेष्णाया निवेशने ।
 तां देवीं तोषयामास तथा चान्तःपुरस्त्रियः ॥ ३
 तस्मिन्वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः ।
 सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् ॥ ४
 तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।
 कीचकः कामयामास कामवाणप्रपीडितः ॥ ५
 स तु कामाग्निसंतप्तः सुदेष्णामभिगम्य वै ।
 ग्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
 नेयं मया जातु पुरेह दृष्ट्वा
 राज्ञी विराटस्य निवेशने शुभा ।

रूपेण चोन्मादयतीव मां भृशं
 गन्धेन जाता मदिरैव भामिनी ॥ ७
 का देवरूपा हृदयंगमा शुभे
 ह्याचक्ष्व मे कस्य कुतोत्र शोभने ।
 चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशे
 न चान्यदत्रौषधमस्ति मे मतम् ॥ ८
 अहो तवेयं परिचारिका शुभा
 प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियम् ।
 अयुक्तरूपं हि करोति कर्म ते
 प्रशास्तु मां यच्च ममास्ति किञ्चन ॥ ९
 प्रभूतनागाश्वरथं महाजनं
 समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनम् ।
 मनोहरं काश्चनचित्रभूषणं
 गृहं महज्जोभयतामिर्यं मम ॥ १०
 ततः सुदेष्णामनुमन्य कीचक-
 स्ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजाम् ।

उवाच कृष्णामभिसान्वयंस्तदा

मृगेन्द्रकन्यामिव जम्बुको वने ॥ ११
का त्वं कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्वं वरानने ।
प्राप्ता विराटनगरं तत्त्वमाचक्ष्व शोभने ॥ १२
रूपमय्यं तथा कान्तिः सौकुमार्यमनुत्तमम् ।
कान्त्या विभाति वक्रं ते शशाङ्क इव निर्मलं ॥ १३
नेत्रे सुविपुले सुभ्रु पद्मपत्रनिभेशुभे ।
वाक्यं ते चारुसर्वाङ्गि परपुष्टरूपमम् ॥ १४
एवंरूढी मया नारी काचिदन्या महीतले ।
न दृष्टपूर्वा सुश्रोणि यादृशी त्वमनिन्दिते ॥ १५
लक्ष्मीः पद्मालया का त्वमथ भूतिः सुमध्यमे ।
ह्रीः श्रीः कीर्तिरथो कान्तिरासां का त्वं वरानने ॥
अतीव रूपिणी किं त्वमनङ्गाङ्गविहारिणी ।
अतीव भ्राजसे सुभ्रु प्रभेवेन्दोरनुत्तमा ॥ १७
अपि चेक्ष्णपक्ष्माणां स्थितज्योत्स्नोपमं शुभम् ।
दिव्यांशुरश्मिभिर्वृत्तं दिव्यकान्तिमनोरमम् ॥ १८
निरीक्ष्य वक्रचन्द्रं ते लक्ष्म्याऽनुपमया युतम् ।
कृत्स्ने जगति को नेह कामस्य वशगो भवेत् ॥ १९
हारालंकारयोग्यौ तु स्तनौ चोभौ सुशोभनौ ।
सुजातौ सहितौ लक्ष्म्या पीनौ वृत्तौ निरन्तरौ ॥ २०
कुञ्जलाम्बुरुहाकारौ तव सुभ्रु पयोधरौ ।
कामप्रतोदाविव मां तुदतश्चारुहासिनि ॥ २१
वलीविभङ्गचतुरं स्तनभारविनामितम् ।
कराग्रसंमितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ॥ २२
दृष्ट्वैव चारुजघनं सरित्पुलिनसंनिभम् ।
कामव्याधिरसाध्यो मामप्याक्रामति भामिनि ॥ २३

जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्दयः ।
त्वत्सङ्गमाभिसंकल्पविवृद्धो मां दहत्ययम् ॥ २४
आत्मप्रदानवर्षेण संगमाम्भोधरेण च ।
शमयस्व वरारोहे ज्वलन्तं मन्मथानलम् ॥ २५
मच्चित्तोन्मादनकरा मन्मथस्य शरोत्कराः ।
त्वत्सङ्गमाशानिशितास्तीव्राः शशिनिभानने ।
मह्यं विदार्य हृदयमिदं निर्दयवेगिताः ॥ २६
प्रविष्टा ह्यसितापाङ्गि प्रचण्डाश्चण्डदारुणाः ।
अत्युन्मादसमारम्भाः प्रीत्युन्मादकरा मम ।
आत्मप्रदानसंभोगैर्मामुद्धर्तुमिहार्हकाः ॥ २७
चित्रमाल्याम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता ।
कामं प्रकामं सेव त्वं मया सह विलासिनि ॥ २८
नार्हसीहासुखं वस्तुं सुखार्हा सुखवर्जिता ।
प्राप्नुह्यनुत्तमं सौख्यं मत्तस्त्वं मत्तगामिनि ॥ २९
स्वादून्यमृतकल्पानि पेयानि विविधानि च ।
पिबमाना मनोज्ञानि रममाणा यथासुखम् ॥ ३०
भोगोपचारान्विविधान्सौभाग्यं चाप्यनुत्तमम् ।
पानं पिब महाभागे भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ३१
इदं हि रूपं प्रथमं तवानघे
निरर्थकं केवलमद्य भामिनि ।
अधार्यमाणा सगिवोत्तमा शुभा
न शोभसे सुन्दरि शोभना सती ॥ ३२
त्यजामि दारान्मम ये पुरातना
भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि ।
अहं च ते सुन्दरि दासवत्स्थितः
सदा भविष्ये वशगो वरानने ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

द्रौपद्या स्वात्मानं कामयमानस्य कीचकस्य परुषभाषणैः प्रत्याख्यानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भूतिः ईश्वरी ऐश्वर्याभिमानिनी देवता ॥ १६ ॥ अनङ्गाङ्ग-
विहारिणी रतिरित्यर्थः ॥ १७ ॥ ईक्ष्णपक्ष्माणां नेत्रपक्ष्माणां
स्मितं ईषदुन्मीलनं तदेव ज्योत्स्नोपमं मनस आह्लादकरम् ॥ १८ ॥

एवमुक्ताऽनवद्याङ्गी कीचकेन दुरात्मना ।

सुजातौ उन्नतौ । निरन्तरौ दृशुत्वात्संश्लिष्टौ ॥ २० ॥ कुञ्जलेति
सुकुलीभूतपद्माकारौ ॥ २१ ॥ अग्निमदनो मदनाग्निः ॥ २४ ॥
कामं स्मरम् । प्रकाममतिशयितम् ॥ २८ ॥ षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

द्रौपदी तमुवाचेदं सैरन्ध्रीवेषधारिणी ॥ १
 अप्रार्थनीयामिह मां सूतपुत्राभिमन्यसे ।
 निहीनवर्णां सैरन्ध्रीं बीभत्सां केशकारिणीम् ॥ २
 परदाराऽस्मि भद्रं ते न युक्तं तव सांप्रतम् ।
 दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचिन्तय ॥ ३
 परदारे न ते बुद्धिर्जातु कार्या कथंचन ।
 विवर्जनं ह्यकार्याणामेतत्सुपुरुषव्रतम् ॥ ४
 मिथ्याभिगृध्रो हि नरः पापात्मा मोहमास्थितः ।
 अयशः प्राप्नुयाद्भोरं महद्वा प्राप्नुयाद्भयम् ॥ ५
 वैशंपायन उवाच-
 एवमुक्तस्तु सैरन्ध्या कीचकः काममोहितः ।
 जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदाराभिमर्शने ॥ ६
 दोषान्बहून्प्राणहरान्सर्वलोकविगर्हितान् ।
 श्रोवाचेदं सुदुर्बुद्धिर्द्रौपदीमजितेन्द्रियः ॥ ७
 नार्हस्येवं वरारोहे प्रत्याख्यातुं वरानने ।
 मां मन्मथसमाविष्टं त्वत्कृते चारुहासिनि ॥ ८
 प्रत्याख्याय च मां भीरु वशगं प्रियवादिनम् ।
 नूनं त्वमसितापाङ्गि पश्चात्तापं करिष्यसि ॥ ९
 अहं हि सुभ्रु राज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे ।
 प्रभुर्वासयिता चैव वीर्यं चाप्रतिमः क्षितौ ॥ १०
 पृथिव्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह ।
 रूपयौवनसौभाग्यैर्भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ११
 सर्वकामसमृद्धेषु भोगेष्वनुपमेष्विह ।
 भोक्तव्येषु च कल्याणि कस्मादास्ये रता ह्यसि ॥

मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यसि शुभानने ।
 भजस्व मां वरारोहे शुक्ल भोगाननुत्तमान् ॥ १२
 एवमुक्ता तु सा साध्वी कीचकेनाशुभं वचः ।
 कीचकं प्रत्युवाचेदं गर्हयन्त्यस्य तद्वचः ॥ १४
 सैरन्ध्र्युवाच ।
 मा सूतपुत्र मुह्यस्व माऽद्य त्यक्ष्यस्व जीवितम् ।
 जानीहि पञ्चभिर्घोरैर्नित्यं मामभिरक्षिताम् ॥ १५
 न चाप्यहं त्वया लभ्यां गन्धर्वाः पतयो मम ।
 ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यमीनशः ॥
 अशक्यरूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि ॥ १७
 यथा निश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम् ।
 तर्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ १८
 अन्तर्महीं वा यदि वोर्ध्वमुत्पतेः
 समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि ।
 तथापि तेषां न विमोक्षमर्हसि
 प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः ॥ १९
 त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः
 किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य कीचक ।
 किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशु-
 श्वद्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम् ॥ २०
 तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि
 गत्वा दिवं वा शरणं भविष्यति ।
 न वर्तते कीचक ते दृशा शुभं
 या तेन संजीवनमर्थयेत सा ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

कीचकेन सुदेष्णांप्रति द्रौपद्याः स्ववशीकरणप्रार्थना ॥ १ ॥ सुदेष्ण्या कीचके सुराहरणव्याजेन तद्गृहंप्रति द्रौपदीप्रेषण-
 प्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥ तथा बलात्कारेण द्रौपद्याः सुरानयनाय कीचकगृहंप्रति गमनचोदना ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

प्रत्याख्यातश्च पाञ्चाल्या कीचकः काममोहितः ।

अभिमन्यसे कामयसे ॥ २ ॥ मिथ्याभिगृध्नः वितथाभिनिवेशी ।
 महद्भयं मृत्युम् ॥ ५ ॥ मन्यसे लिप्ससे शिशोश्चन्द्रवदहं तव दुर्ल-
 भास्मीति भावः ॥ २० ॥ या शुभं स्वीयं अर्थयेत कामयेत शुभे-

प्रविश्य राजभवनं भगिन्या अग्रतः स्थितः ॥ १
 सोभिवीक्ष्य सुकेशान्तां सुदेष्णां भगिनीं प्रियाम् ॥

च्छारूपा तव नास्तीत्यर्थः । तेन न शुभेन परदारनिवृत्तिरूपेण
 कामितेन संजीवनं भवतीति शेषः । अन्यथा मरिष्यसीत्यर्थः
 ॥ ११ ॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः ॥ २
 स तु मूर्ध्वञ्जलिं कृत्वा भगिन्याश्चरणानुभौ ।
 संमोहाभिहतस्तूर्णं वातोद्धूत इवार्णवः ॥ ३
 स प्रोवाच सुदुःखार्तो भगिनीं निश्चसन्मुहुः ।
 अव्यक्तमृदुना साम्ना शुष्यता च पुनःपुनः ॥ ४
 यथा सुदेष्णे सैरन्ध्या संगच्छेयं सकामया ।
 तथा शीघ्रं कुरुष्वद्य माऽहं प्राणान्प्रहासिषम् ॥ ५
 यदीयमनवद्याङ्गी न मामद्यापि काङ्क्षते ।
 चेतर्साऽभिप्रसन्नेन गतोस्मि यमसादनम् ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 तमुवाच परिष्वज्य सुदेष्णा भ्रातरं प्रियम् ।
 भ्रातुर्जीवितरक्षार्थं समाश्वास्यसितेक्षणा ॥ ७
 शरणागतेयं सुश्रोणी मया दत्ताभया च सा ।
 शुभाचारा च भद्रं ते नैनां वक्तुमिहोत्सहे ॥ ८
 एषा हि शक्या नान्येन स्पष्टं पापेन चेतसा ।
 गन्धर्वाः किल पञ्चेमां रक्षन्ति रमयन्ति च ॥ ९
 एवमेषा ममाचष्टे तथा प्रथमसंगमे ।
 तथैव गजनासोरुः सत्यमाह ममान्तिके ।
 ते हि क्रुद्धा महात्मानो नाशयेयुर्हि जीवितम् १०
 राजा चैव समीक्ष्यैनानां संमोहं गतवानिह ।
 मया च सत्यवचनैरनुनीतो महीपतिः ॥ ११
 सोऽप्येनामनिशं दृष्ट्वा मनसैवाभ्यनन्दत ।
 भयाद्गन्धर्वमुख्यानां जीवितस्योपघातिनाम् ।
 मनसाऽपि ततस्त्वेनां न चिन्तयति पार्थिवः ॥ १२
 ते हि क्रुद्धा महात्मानो गरुडानिलतेजसः ।
 दहेयुरपि लोकांस्त्रीन्युगान्तेष्विव भास्करः ॥ १३
 सैरन्ध्या ह्येतदाख्यातं मम तेषां महद्व्रलम् ।
 तव चाहमिदं गुह्यं स्नेहाद्वक्ष्यामि बन्धुवत् ॥ १४
 मा गमिष्यसि वै कृच्छ्रां गतिं परमदुर्गमाम् ।
 बलिनस्ते रुजं कुर्युः कुलस्य च धनस्य च ॥ १५
 तस्मान्नास्यां मनः कर्तुं यदि प्राणा प्रियास्तव ।
 न चिन्तयेथा मागास्त्वं मत्प्रियं च यदीच्छसि १६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा भगिनीं कीचकोऽब्रवीत् ।

गन्धर्वाणां शतं वाऽपि सहस्रमयुतानि वा ।
 अहमेको वधिष्यामि गन्धर्वान्पञ्च किं पुनः ॥ १७
 न च त्वमभिजानीषे स्त्रीणां गुह्यमनुत्तमम् ।
 पुत्रं वा किल पौत्रं वा भ्रातरं वा मनस्विनम् ॥ १८
 रहसीह नरं दृष्ट्वा नानागन्धविभूषितम् ।
 योनिरुत्सिद्यते स्त्रीणां सतीनामपि च श्रुतम् १९
 मां निरीक्ष्यानुलिप्ताङ्गं सर्वाभरणभूषितम् ।
 वशमेष्यति सैरन्ध्री मन्मथेनाभिपीडिता ।
 सा त्वं दृष्ट्वा ब्रूहि चैनां मम चेज्जीवितं प्रियं २०
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्ता सुदेष्णा तु शोकेनाभिप्रपीडिता ।
 अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो पापमिति स्मह ॥ २१
 प्रारुदद्भुशदुःखार्ता विपाकं तस्य वीक्ष्य सा ।
 पातालेषु पतत्येष विलपन्बडवामुखे ॥ २२
 त्वत्कृते विनशिष्यन्ति भ्रातरः सुहृदश्च मे ।
 किन्तु शक्यं मया कर्तुं यच्चमेवमभिप्लुतः ॥ २३
 न च श्रेयोऽभिजानीषे काममेवानुवर्तसे ।
 ध्रुवं गतायुस्त्वं पापं यदेवं काममोहितः ।
 अकर्तव्ये हि मां पापे नियुनक्ति नराधम ॥ २४
 अपि चैतत्पुरा प्रोक्तं निपुणैर्मनुजोत्तमैः ।
 एकस्तु कुरुते पापं स्वजातिस्तेन हन्यते ॥ २५
 गतस्त्वं धर्मराजस्य विषयं नात्र संशयः ।
 अदूषितमिदं सर्वं स्वजनं घातयिष्यसि ॥ २६
 एतत्तु मे दुःखतरं येनाहं भ्रातृसौहृदात् ।
 विदितार्था करिष्यामि तुष्टो भव कुलक्षये ॥ २७
 गच्छ शीघ्रमितस्त्वं हि स्वमेव भवर्नं शुभम् ।
 किञ्चित्कार्यं समुद्दिश्य सुरामन्त्रं च कारय ॥ २८
 कृते चान्ने सुरायां च प्रेषयिष्यसि मे पुनः ।
 तामहं प्रेषयिष्यामि मध्वन्नार्थं तवान्तिकम् ॥ २९
 ततः संप्रेषितामेनां विजने निरवग्रहाम् ।
 सान्त्वयेथा यथान्यायं यदि साम सहिष्यति ॥ ३०
 सद्यः कृतमिदं सर्वं शेषमत्रानुचिन्तय ॥ ३१
 वैशंपायन उवाच ।
 सुदेष्णयैवमुक्तस्तु कीचकः कालचोदितः ।

त्वरमाणः प्रचक्राम स्वगृहं राजवेश्मनः ॥ ३२
 आगम्य च गृहं रम्यं सुरामन्नं चकार ह ।
 अजैडकं च सुकृतं बहु चोच्चावचान्मृगान् ॥ ३३
 भक्षांश्च विविधाकारान्बहुंश्चोच्चावचांस्तदा ।
 कारयामास कुशलैरन्नपानैः सुसंस्कृतम् ॥ ३४
 त्वरावान्कालपाशेन कण्ठे बद्धः पशुर्यथा ।
 नावबुध्यत मूढात्मा मरणं समुपस्थितम् ॥ ३५
 आनीतायां सुरायां तु कृते चान्ने सुसंस्कृते ।
 कीचकः पुनरागम्य सुदेष्णां वाक्यमब्रवीत् ॥ ३६
 मधु मांसं च बहुधा भक्ष्याश्च बहुधा कृताः ।
 सुदेष्णे ब्रूहि सैरन्ध्रीं यथा सा मे गृहं व्रजेत् ॥ ३७
 केनचित्त्वद्य कार्येण त्वर शीघ्रं मम मियम् ।
 अहं हि शरणं देवं प्रतिपद्ये वृषध्वजम् ।
 समागमं मे सैरन्ध्या मरणं वा दिशेति वै ॥ ३८
 वैशंपायन उवाच ।
 सा तमाह विनिःश्वस्य प्रतिगच्छ स्वकं गृहम् ।
 एषाऽहमपि सैरन्ध्रीं सुरार्थे तूर्णमादिशे ॥ ३९
 एवमुक्तस्तु पापात्मा कीचकस्त्वरितः पुनः ।
 स्वगृहं प्राविशत्तूर्णं सैरन्ध्रीगतमानसः ॥ ४०
 कीचकं तु गतं ज्ञात्वा त्वरमाणं स्वकं गृहम् ।
 सैरन्ध्रीं तत आहूय सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
 गच्छ सैरन्ध्रि मत्प्रीत्यै कीचकस्य निवेशनम् ।
 सुरामानय सुश्रोणि तृषिताऽहं विलासिनि ॥ ४२
 वैशंपायन उवाच ।
 सुदेष्णयैवमुक्ता सा निःश्वसन्ती नृपात्मजा ।
 अब्रवीच्छोकसन्तप्ता नाहं तत्र व्रजामि वै ॥ ४३
 सूतपुत्रो हि मां भद्रे कामात्मा चाभिमन्यते ।

न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम् ।
 त्वमेव भद्रे जानासि यथा स निरपत्रपः ॥ ४४
 समयश्च कृतो भद्रे यथा प्रथमसंगमे ।
 तथा निवसमानायां यथाऽहं नान्यचारिणी ॥ ४५
 कीचकश्च सुकेशान्ते मूढो मदनगर्वितः ।
 स मामिह गतां दृष्ट्वा व्यवस्यति निराकृतिम् ।
 कथं नु वै तत्र गतां मर्षयेन्मामवान्धवाम् ॥ ४६
 बह्वयः सन्ति तव प्रेप्स्या राजपुत्रि वशानुगाः ।
 अन्यां प्रेषय कैकेयि संरक्ष्याऽहमिह त्वया ॥ ४७
 कीचकस्यालयं देवि न यामि भयकम्पिता ।
 यद्यदन्यच्च मे कर्म करोमि च सुदुष्करम् ॥ ४८
 एवमुक्ता तु पाश्चात्या दैवयोगेन कैकयी ।
 तां विराटस्य महिषी क्रुद्धा भूयोऽन्वशासत ॥ ४९
 कीचकं चैव गच्छ त्वं बलात्कारेण चोदिता ।
 नास्ति मेऽन्या त्वया तुल्या सा त्वं शीघ्रतरं व्रज ॥
 अवश्यं त्वेव गन्तव्यं किमर्थं मां विवक्षसि ।
 शीघ्रं गच्छ त्वरस्वेति मत्प्रीतिवशमांचर ॥ ५१
 न हीदृशो मम भ्राता किं त्वं समभिशङ्कसे ।
 उक्त्वा चैनां बलाच्चैव विनियुज्य प्रभुत्वतः ॥ ५२
 भाजनं प्रददौ चास्यै सपिधानं हिरण्मयम् ।
 या सुजाता सुगन्धा च तामानय सुरामिति ५३
 सा शङ्कमाना रुदती वेपन्ती द्रुपदात्मजा ।
 दैवतेभ्यो नमस्कृत्वा श्वशुरेभ्यस्तथाऽब्रवीत् ॥ ५४
 यथाऽहमन्यं पार्थेभ्यो नाभिजानामि मानवम् ।
 तेन सत्येन मां दृष्ट्वा कीचको मा वशं नयेत् ॥ ५५
 यथाऽहं पाण्डुपुत्रेभ्यः पञ्चभ्यो नान्यगामिनी ।
 तेन सत्येन मां दृष्ट्वा कीचको मा वशं नयेत् ५६

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

कीचकगृहं प्रति प्रस्थितया द्रौपद्या तेन स्वस्यादूषणाय सूर्यादिदेवताप्रार्थना ॥ १ ॥ सूर्येण तद्रक्षणाय निगूढस्य रक्षसः प्रेषणम् ॥ २ ॥ कीचकेन द्रौपदीं प्रति स्ववशीभवनयाचनम् ॥ ३ ॥ तथा तदनङ्गीकाररोषात्तस्याः पादेन ताडनम् ॥ ४ ॥ सूर्यदूतेन रक्षसा कीचकस्य भूमौ निपातनम् ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरेण कीचकजिघांसीर्भीमस्य संकेतेन प्रतिषेधनम् ॥ ६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अकीर्तयत सुश्रोणी धर्मं शक्रं दिवाकरम् ।

मारुतं चाश्विनौ देवौ कुबेरं वरुणं यमम् ॥ १
 रुद्रमग्निं भगं विष्णुं स्कन्दं पूषणमेव च ।

सावित्रीसहितं चापि ब्रह्माणं पर्यकीर्तयत् ॥ २
 इत्येवं मृगशावाक्षी सुश्रोणी धर्मचारिणी ।
 उपातिष्ठत सा सूर्ये मूहूर्तमबला तदा ॥ ३
 तदस्यास्तनुमध्यायाः सर्वे सूर्योऽवबुद्धवान् ।
 अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत् ॥ ४
 तच्चैनां नाजहात्तत्र सर्वावस्थास्वनिन्दिताम् ॥ ५
 प्रतस्थे सा सुकेशान्ता त्वरमाणा पुनःपुनः ।
 विलम्बमाना विवशा कीचकस्य निवेशनम् ॥ ६
 तां गृहीमिव वित्रस्तां दृष्ट्वा कृष्णां समागताम् ।
 उत्पपातासनात्तूर्णं नावं लब्ध्वेव पारगः ॥ ७
 श्लक्ष्णं चोवाच वाक्यं स कीचकः काममूर्च्छितः ।
 स्वागतं ते सुकेशान्ते सुव्युष्टा रजनी मम ॥ ८
 स्वाभिनी त्वमनुप्राप्ता चिरस्य भवनं शुभे ।
 कुरुष्व च मयि प्रीतिं वशं चोपानयस्व माम् ॥ ९
 प्रतिगृह्णीष्व मे भोगांस्त्वदर्थमुपकल्पितान् ।
 सर्वरत्नमयीं मालां कुण्डले च हिरण्मये ॥ १०
 वासांसि चन्दनं माल्यं धूपशुद्धां च वारुणीम् ।
 प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते विहर त्वं यथेच्छसि ।
 प्रीत्या मे कुरु पद्माक्षि प्रसादं प्रियदर्शने ॥ ११
 स्वास्तीर्णमस्ति शयनं सितसूक्ष्मोत्तरच्छदम् ।
 अत्रारुह्य मया सार्धं पिबेमां वरवारुणीम् ॥ १२
 भजस्व मां विशालाक्षि भर्ता ते सदृशोऽस्म्यहम् ।
 उपसर्प वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 स मूढः कीचकस्तत्र प्राप्तां राजीवलोचनाम् ।
 अब्रवीद्द्रौपदीं दृष्ट्वा दुरात्मा ह्यात्मसंमतः ॥ १४
 कीचकेनैवमुक्ता सा द्रौपदी वरवर्णिनी ।
 अब्रवीत्तमनाचारं नेदृशं वक्तुमर्हसि ॥ १५
 नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुं श्वपचेनेव ब्राह्मणी ।
 गन्तुमिच्छसि दुर्बुद्धे गतिं दुर्गतारान्तराम् ॥ १६
 यत्र गच्छन्ति बहवः परदारामिभर्शकाः ।
 नराः संभिन्नमर्यादाः कीटवच्चाशुभाश्रयाः ॥ १७
 अप्रैषीन्मां सुराहारीं सुदेष्णा त्वन्निवेशनम् ।

तस्यै नयिष्ये मदिरां भगिनी तृषिता तव ॥ १८
 पिपासिता च कैकेयी तूर्णं मामादिशत्ततः ।
 दीयतां मे सुरा शीघ्रं सूतपुत्र व्रजाम्यहम् ॥ १९
 कीचक उवाच ।
 अन्या भद्रे हरिष्यन्ति राजपुत्र्याः सुरामिमाम् ।
 किं त्वं यास्यसि कल्याणि मदर्थं त्वमिहागता २०
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत् ।
 सा गृहीता विधून्वन्ती भूमौ निक्षिप्य भाजनम् ।
 सभां शरणमाधावद्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २१
 तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपक्षे परामृशत् ।
 पातयित्वा तु तां भूमौ सूतपुत्रः पदाज्वधीत् २२
 सभायां पश्यतो राज्ञो विराटस्य महात्मनः ।
 ब्राह्मणानां च वृद्धानां क्षत्रियाणां च पश्यतां २३
 तस्याः पादाभितप्ताया मुखाद्बुधिरमास्रवत् ॥ २४
 ततो दिवाकरेणाशु राक्षसः संनियोजितः ।
 स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत ॥ २५
 स पपात तदा भूमौ रक्षोबलसमीरितः ।
 विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २६
 तां दृष्ट्वा तत्र ते सभ्या हाहाभूताः समन्ततः ।
 न युक्तं सूतपुत्रेति कीचकेति च तेऽवदन् ।
 किमियं वध्यते बाला कृपणा चाप्यबान्धवा २७
 तस्यामासन्हि ते पार्थाः सभायां आतरस्तथा ।
 अमृष्यमाणाः कृष्णायाः कीचकेन पदा वधं २८
 तां दृष्ट्वा भीमसेनस्य क्रोधादास्रमवर्तत ।
 धूमोच्छ्वासः समभवन्नेत्रे चोच्छ्रितपक्ष्मणी ।
 सस्वेदा भ्रुकुटी चोग्रा ललाटे समवर्तत ॥ २९
 तस्य भीमो वधप्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः ।
 दन्तैर्दन्तांस्तदा रोषान्निष्पिपेष महामनाः ॥ ३०
 भूयः संचरितः क्रुद्धः सहस्रोत्थाय चासनात् ।
 निरैक्षत द्रुमं दीर्घं राजानं चाप्यवैक्षत ॥ ३१
 वधमाकाङ्क्षमाणं तं कीचकस्य दुरात्मनः ।
 आकारेणैव भीमं स प्रत्यपेधयुधिष्ठिरः ॥ ३२

तस्य राजा शनैः संज्ञां कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 चकार भीमसेनस्य रोषाविष्टस्य धीमतः ॥ ३३
 प्रत्याख्यानं तदा चाह कङ्को नाम युधिष्ठिरः ३४
 सूद मा साहसं कार्षीः फलितोऽयं वनस्पतिः ।
 नात्र शुष्काणि काष्ठानि सन्ति यानि च कानि च ॥
 यदि ते दारुकृत्यं स्यान्निष्क्रम्य नगराद्बहिः ।
 समूलं शातयेद्वृक्षं श्रमस्ते न भविष्यति ॥ ३६
 यस्य चार्द्रस्य वृक्षस्य शीतच्छायां समाश्रयेत् ।
 न तस्य पर्णे द्रुहेत पूर्ववृत्तमनुसरन् ॥ ३७
 न क्रोधकालसमयैः सूद मा चापलं कृथाः ।
 अपूर्णोऽयं द्विपक्षोनो नेदं बलवतां बहु ॥ ३८
 अथाङ्गुष्ठेनावमृदादङ्गुष्ठं तत्र धर्मराट् ।
 प्रबोधनभयाद्राज्ञो भीमं तं प्रत्यषेधयत् ॥ ३९
 भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा परपुरञ्जयः ।
 सहसोत्पतितं क्रोधं न्ययच्छृतिमान्वलात् ।
 इङ्गितज्ञः स तु भ्रातुस्तूष्णीमासीद्वृकोदरः ॥ ४०
 भीमस्य च समारम्भं दृष्ट्वा राज्ञोऽस्य चेष्टितम् ।
 द्रौपदी चाधिकं क्रोधात्प्रारूढत्सा पुनःपुनः ४१
 कीचकेनानुगमनात्कृष्णा ताभ्रायतेक्षणा ।
 सभाद्वारमुपागम्य रुदन्ती वाक्यमब्रवीत् ॥ ४२
 अवैक्षमाणा सुश्रोणी पतींस्तान्दीनचेतसः ।
 आकारं परिरक्षन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंयुताम् ।
 दह्यमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ ४३
 प्रजारक्षणशीलानां राज्ञां ह्यमिततेजसाम् ।
 कार्याऽनुपालनं नित्यं धर्मे सत्ये च तिष्ठताम् ४४
 स्वप्रजायां प्रजायां च विशेषं नाधिगच्छताम् ।
 प्रियेष्वपि च वध्येषु समत्वं ये समाश्रिताः ॥ ४५
 विवादेषु प्रवृत्तेषु समं कार्यानुदर्शिना ।
 राज्ञा धर्मासनस्थेन जितौ लोकावुभावपि ॥ ४६
 राजन्धर्मासनस्थो हि रक्ष मां त्वमनागसम् ॥ ४७
 अहं त्वनपराध्यन्ती कीचकेन दुरात्मना ।
 पश्यतस्ते महाराज हता पादेन दासिवत् ॥ ४८

त्वत्समक्षं नृपश्रेष्ठ निष्पिष्टा वसुधातले ।
 अनागसं कृपार्हो मां स्त्रियं त्वं परिपालय ॥ ४९
 रक्ष मां कीचकाद्भीतां धर्मं रक्ष नरेश्वर ।
 मत्स्याधिप प्रजा रक्ष पिता पुत्रानिवौरसान् ५०
 यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्मा कुरुते नृपः ।
 अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ ५१
 मत्स्यानां कुलजस्त्वं हि तेषां सत्यं परायणम् ।
 त्वं किलैवंविधो जातः कुले धर्मपरायणे ॥ ५२
 अतस्त्वाहमभिक्रन्दे शरणार्थं नराधिप ।
 त्राहि मामद्य राजेन्द्र कीचकात्पापपूरुषात् ॥ ५३
 अनाथामिह मां ज्ञात्वा कीचकः पुरुषाधमः ।
 प्रहरत्येव नीचात्मा न तु धर्ममवेक्षते ॥ ५४
 अकार्याणामनारम्भात्कार्याणामनुपालनात् ।
 प्रजासु ये सुवृत्तास्ते स्वर्गमायान्ति भूमिपाः ५५
 कार्याकार्यविशेषज्ञाः कामकारेण पार्थिवाः ।
 प्रजासु किल्बिषं कृत्वा नरकं यान्त्यधोमुखाः ५६
 नैव यज्ञैर्न वा दानैर्न गुरोरुपसेवनात् ।
 प्राप्नुवन्ति तथा धर्मं यथा कार्यानुपालनात् ॥ ५७
 अपि चेदं पुरा ब्रह्मा प्रोवाचेन्द्राय पृच्छते ।
 द्वन्द्वं कार्यमकार्यं च लोके चासीत्परं यथा ॥ ५८
 धर्माधर्मौ पुनर्द्वन्द्वं विनियुक्तमथापि वा ।
 क्रियाणामक्रियाणां च प्रापणे पुण्यपापयोः ॥ ५९
 प्रजायां सृज्यमानायां पुरा ह्येतदुदाहृतम् ।
 एतद्भो मानुषाः सम्यक्कार्यं द्वन्द्वत्रयं भुवि ॥ ६०
 अस्मिन्सुनीते दुर्नीते लभते कर्मजं फलम् ।
 कल्याणकारी कल्याणं पापकारी च पापकम् ६१
 तेन गच्छति संसर्गं स्वर्गाय नरकाय वा ।
 सुकृतं दुष्कृतं वाऽपि कृत्वा मोहेन मानवः ।
 पश्चात्तापेन तप्येत खलुद्ध्या मरणं गतः ॥ ६२
 एवमुक्त्वा परं वाक्यं विससर्ज शतक्रतुम् ।
 शक्रोऽप्यापृच्छ च ब्रह्माणं देवराज्यमपालयत् ॥ ६३
 यथोक्तं देवराजेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 तथा त्वमपि राजेन्द्र कार्याकार्ये स्थिरो भव ॥ ६४

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

विराटेन कीचकस्य दण्डाप्रयोगाद्बुध्या द्रौपद्या तं प्रत्युपालम्भनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण द्रौपद्याः सान्त्वनम् ॥ २ ॥
द्रौपद्याऽज्ञानादिव स्वशोकहेतुं पृच्छन्तीं सुदेष्णांप्रति गन्धर्वैः कीचकवधस्य भावित्वकथनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं विलपमानायां पाञ्चाल्यां मत्स्यपुङ्गवः ।
अशक्तः कीचकं तत्र शासितुं बलदर्पितम् ।
विराटराजः सूतं तु सान्त्वेनैव न्यवारयत् ॥ १
कीचकं मत्स्यराजेन कृतागसमनिन्दिता ।
नापराधानुरूपेण दण्डेन प्रतिपादितम् ॥ २
पाञ्चालराजस्य सुता दृष्ट्वा सुरसुतोपमा ।
धर्मज्ञा व्यवहाराणां कीचके कृतकिल्बिषे ।
पुनः प्रोवाच राजानं स्मरन्ती धर्ममुत्तमम् ॥ ३
संप्रेक्ष्य च वरारोहा सर्वास्तत्र सभासदः ।
राजानुवर्तनपरान्कीचकं च कृतागसम् ।
विराटं चाह पाञ्चाली दुःखेनाविष्टचेतना ॥ ४
न राजन्नाजवर्तिकचित्समाचरसि कीचके ।
दस्यूनामिव ते धर्मो न सत्सु परिवर्तते ॥ ५
न कीचकः स्वधर्मस्थो न च मत्स्यः कथंचन ।
सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य इमं पर्युपासते ॥ ६
न धर्मं कीचको वेत्ति राजभृत्यास्तथैव च ।
न राजा विनयं ब्रूते अमात्याश्च न जानते ॥ ७
नोपालभे त्वां नृपते विराटं नृपसंसदि ।
नाहमेतेन युक्ता वै हन्तुं मात्स्य तवान्तिके ॥ ८
सभासदस्तु पश्यन्तु कीचकं धर्मलङ्घिनम् ।
विराटनृपते पश्य मामनाथामनागसम् ॥ ९
न साम फलते दुष्टे दुष्टे दण्डः प्रयुज्यते ॥ १०
अदण्ड्यान्दण्डयन्नाजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् ।
स राजा न भवेद्धोके राजशब्दस्य भाजनम् ॥ ११
दीनान्धकृपणाशक्तपङ्क्तुकुञ्जडादिकान् ।
अनाथबालवृद्धांश्च पुरुषान्वा स्त्रियोऽपि वा ।
दुष्टचोराभिभूतांश्च पालयेदवनीपतिः ॥ १२
अनाथानां च नाथः स्यादपितृणां पिता नृपः ।
माता भवेदमातृणामगुरुणां गुरुर्भवेत् ।
अगतीनां गती राजा नृणां राजा परायणम् ॥ १३

विशेषतः परैर्दुष्टैः परामृष्टां नरोत्तमः ।
स्त्रियं साध्वीमनाथां च पालयेत्स्वसुतामिव ॥ १४
त्वद्गृहावसतिं राजन्नेतावत्कालपर्ययम् ।
अधिकां त्वत्सुतायाश्च पश्य मां कीचकाहतां ॥ १५
विराट उवाच ।
परोक्षं नाभिजानामि विग्रहं युवयोरहम् ।
अर्थतत्त्वमविज्ञाय किं स्यादकुशलं मम ॥ १६
द्रौपद्युवाच ।
येषां न वैरी स्वपिति पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ १७
ये च दद्युर्न याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयते भृशम् ।
तेषां मां दयितां भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ १८
तेजस्विनस्तथा क्षान्ता बलवन्तश्च मानिनः ।
महेष्वासा रणे शूरा गर्विता मानतत्पराः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ १९
सर्वलोकमिमं हन्युर्यदि क्रुद्धा महाबलाः ।
तेषां मां दयितां भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २०
येषां नास्ति समः कश्चिद्वीर्यं सत्ये बले दमे ।
तेषां मां दयितां भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २१
येषां न सदृशः कश्चिद्वनाद्यैर्भुवि मानवः ।
तेषां मां दयितां भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २२
तवाग्रतो विशेषेण प्रजानां च हितैषिणः ।
पश्यतो निहता राजंस्तेनेह जगतीपते ॥ २३
शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् ।
चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः कनु तेऽद्य महाबलाः ॥ २४
कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीम् ।
मर्षयन्ति यथा क्लीबा बलवन्तोऽतितेजसः ॥ २५
कनु तेषाममर्षश्च वीर्यं तेषां च तद्वलम् ।
न परीप्सन्ति ये भार्या वध्यमानां दुरात्मनः ॥ २६
मयाऽपि शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषणे ।

मां मर्षयति यः पश्यन्वध्यमानामनागसम् ॥ २७
 धर्मो विद्वो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठति ।
 न चेद्विशल्यः क्रियते सर्वे विद्धाः सभासदः ॥ २८
 यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
 हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ २९
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्यास्तत्कृपणं श्रुत्वा सैरन्ध्याः परिदेवितम् ।
 ततः सभ्यास्तु ते सर्वे भूयः कृष्णामपूजयन् ।
 साधुसाध्विति चाप्याहुः कीचकं चाप्यगर्हयन् ॥ ३०
 केचित्कृष्णां प्रशंसन्ति केचिन्निन्दन्ति कीचकम् ।
 केचिन्निन्दन्ति राजानं केचिद्देवीं च तां नराः ॥ ३१
 सभ्या ऊचुः ।
 यस्येयं चारुसर्वाङ्गी भार्या स्यादायतेक्षणा ।
 परो लाभश्च तस्य स्यान्न स शोचेत्कदाचन ॥ ३२
 यस्या गात्रं शुभं पीनं मुखं जयति पङ्कजम् ।
 गतिर्हंसं सितं कुन्दं सैषा नार्हति पद्मम् ॥ ३३
 द्वात्रिंशदशना यस्याः श्वेता मांसनिबन्धनाः ।
 स्निग्धाश्च मृदवः केशाः सैषा नार्हति पद्मम् ॥ ३४
 पद्मं चक्रं ध्वजं शङ्खं प्रासादो मकरस्तथा ।
 यस्याः पाणितले सन्ति सैषा नार्हति पद्मम् ॥ ३५
 आवर्ताः खलु चत्वारः सर्वे चैव प्रदक्षिणाः ।
 समं गात्रं शुभं स्निग्धं यस्या नार्हति पद्मम् ॥ ३६
 अच्छिद्रहस्तपादा च अच्छिद्रदशना च या ।
 कन्या कमलपत्राक्षी कथमर्हति पद्मम् ॥ ३७
 सेयं लक्षणसंपन्ना पूर्णचन्द्रनिभानना ।
 सुरुपिणी सुवदना नेयं योग्या पदा वधम् ॥ ३८
 देवदेवीव सुभगा शक्रदेवीव शोभना ।
 अप्सरा इव सारूप्यान्नेयं योग्या पदा वधम् ॥ ३९
 इति सापूजयन्तत्र कृष्णां प्रेक्ष्य सभासदः ॥ ४०
 सा विनिःश्वस्य सुश्रोणी भूमावन्तर्मुखी स्थिता ।
 तूष्णीमासीत्तदा दृष्ट्वा विवक्षन्तं युधिष्ठिरम् ॥ ४१
 युधिष्ठिरस्य कोपात्तु ललाटे स्वेद आस्रवत् ।
 अब्रवीद्धर्मपुत्रोऽथ सैरन्ध्रीं महिषीं प्रियाम् ।
 कृष्णां तत्र नृपाभ्याशे परिव्राजकरूपधृत् ॥ ४२

गच्छ सैरन्ध्रि मा भैस्त्वं सुदेष्णाया निवेशनम् ।
 राजा ह्ययं धर्मशीलो विराटः परलोकभीः ।
 यतस्त्वां न परित्राति सत्ये धर्मपथे स्थितः ॥ ४३
 भर्तारमनुरुन्धन्त्यः क्लिश्यन्ते वीरपत्नयः ।
 शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ॥ ४४
 मन्ये न कालः क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव ।
 तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ ४५
 श्रूयन्तां ते सुकेशान्ते मोक्षधर्माश्रयाः कथाः ।
 यथा धर्मः कुलस्त्रीणां दृष्टो धर्मानुरोधनार्तः ॥ ४६
 नास्ति यज्ञः स्त्रियाः कश्चिन्न श्राद्धं नाप्युपोषणम् ।
 या तु भर्तारि शुश्रूषा सा स्वर्गायाभिजायते ॥ ४७
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
 पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ४८
 भीरु भर्तृभयात्पत्न्यो न कुध्यन्ति कदाचन ।
 बहुभिश्च परिक्लेशैरवज्ञाताश्च शत्रुभिः ।
 अनन्यभावाः शुद्धाश्च पुण्यलोकं जयन्त्युत ॥ ४९
 न क्रोधकालं नियतं पश्यन्ति पतयस्तव ।
 न क्रुद्धान्प्रतिघायाद्वै पतींस्ते वृत्रहा अपि ।
 तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः कामरूपिणः ॥ ५०
 यदि ते समयः कश्चित्कृतो ह्यायतलोचने ।
 तं स्मरस्व क्षमाशीले क्षमा धर्मो ह्यनुत्तमः ॥ ५१
 क्षमा धर्मः क्षमा सत्यं क्षमा दानं क्षमा तपः ।
 क्षमावतामयं लोकः परलोकः क्षमावताम् ॥ ५२
 ब्रंशिनो द्वादशाङ्गस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।
 कस्त्रिषष्टिशतारस्य मासोनस्याक्षमी भवेत् ॥ ५३
 गच्छ सैरन्ध्रि गन्धर्वाः करिष्यन्ति तव प्रियम् ।
 व्यपनेष्यन्ति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतम् ॥ ५४
 इत्येवमुक्ते तिष्ठन्तीं पुनरेवाह धर्मराट् ।
 विघ्नं करोषि वै भद्रे दीव्यतां राजसंसदि ॥ ५५
 तस्माच्चमपि सुश्रोणि शैलूषीव विभासि नः ।
 एवमुक्ता तु सा भर्त्रा समुद्रीक्ष्याब्रवीदिदम् ॥ ५६
 सत्यमुक्तं त्वया विद्वन्शैलूषीं विद्धि मां पुनः ।
 शैलूषकस्य तस्याहं येषां ज्येष्ठोऽक्षकोविदः ॥ ५७
 एवमुक्त्वा वरारोहा परिमृज्याननं शुभम् ।

केशान्विमुक्तान्संयम्य रुधिरण समुक्षितान् ॥ ५८
 पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गी गजराजवधूरिव ।
 प्रतस्थे नागनासोरूर्मर्तुराज्ञाय शासनम् ॥ ५९
 विमुक्ता मृगशावाक्षी निरन्तरपयोधरा ।
 प्रभा नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृता ॥ ६०
 यस्मार्थे पाण्डवेयास्तु त्यजेयुरपि जीवितम् ।
 तां ते दृष्ट्वा तथा कृष्णां क्षमिणो धर्मचारिणः ।
 समयं नातिवर्तन्ते वेलाभिव महोदधिः ॥ ६१
 सा प्रविश्य प्रवेपन्ती सुदेष्णाया निवेशनम् ।
 रुदन्ती चारुसर्वाङ्गी तस्यास्तस्थावथाग्रतः ॥ ६२
 तामुवाच विराटस्य महिषी शाठ्यमास्थिता ।
 किमिदं पद्मसंकाशं सुदन्तोष्ठाक्षिनासिकम् ॥ ६३
 रुदन्त्या अवमृष्टासं पूर्णेन्दुसमवर्चसम् ।
 बिम्बोष्ठं कृष्णताराभ्यामत्यन्तरुचिरप्रभम् ।
 नयनाभ्यामजिह्वाभ्यां मुखं ते मुञ्चते जलम् ॥ ६४
 कस्त्वाऽवधीद्वारोहे कस्माद्रोदिषि शोभने ।
 को विप्रयुज्यते दारैः सपुत्रैः सहबान्धवैः ॥ ६५
 कस्याद्य राजा कुपितो वधमाज्ञापयिष्यति ।
 ब्रूहि किं ते प्रियं कर्म कं त्यजे घातयामि वा ॥ ६६
 वैशंपायन उवाच ।
 तां निःश्वस्याव्रवीत्कृष्णा जानन्ती नाम पृच्छसि ।
 भ्रातुस्त्वं मामनुप्रेष्य किमेवं हि विकथ्यसे ॥ ६७
 कीचको माऽवधीत्तत्र सुराहारीमितोगताम् ।
 सभायां पश्यतो राज्ञो यथा वै निर्जने वने ॥ ६८
 सुदेष्णोवाच ।
 घातयामि सुदन्तोष्ठि कीचकं यदि मन्यसे ।

भ्राता यद्येष मे व्यक्तं योऽस्तीतो धर्मचारिणीम् ।
 यस्त्वां कामाभिभूतात्मा दुर्लभामवमन्यते ॥ ६९
 द्रौपद्युवाच ।
 अद्यैव तं हनिष्यन्ति येषामागस्करो हि सः ।
 मन्येऽहमद्य वा श्वो वा परलोकं गमिष्यति ॥ ७०
 भ्रातुः प्रयच्छ त्वरिता जीवच्छादं त्वमद्य वै ।
 सुहृष्टं कुरु वै चैनं नासून्मन्ये धरिष्यति ॥ ७१
 तेषां हि मम भर्तॄणां पञ्चानां धर्मचारिणाम् ।
 एको दुर्धषणोऽत्यर्थं बले चाप्रतिमो भुवि ॥ ७२
 निर्मनुष्यमिमं लोकं कुर्यात्कुद्रो निशामिमाम् ।
 न स संकुध्यते तावद्गन्धर्वः कामरूपधृत् ॥ ७३
 नूनं ज्ञास्यति यावद्वै ममैतत्पादघातनम् ।
 तत्क्षणात्कीचकः पापः सपुत्रभ्रातृबान्धवः ।
 विनशिष्यति दुष्टात्मा यथा दुष्कृतकर्मकृत् ॥ ७४
 अपि चैतत्पुरा प्रोक्तं निपुणैर्मनुजोत्तमैः ।
 एकस्तु कुरुते पापं कालपाशवशं गतः ।
 नीचेनात्मापराधेन कुलं तेन विनश्यति ॥ ७५
 वैशंपायन उवाच ।
 सुदेष्णामेवमुक्त्वा तु सैरन्ध्री दुःखमोहिता ।
 कीचकस्य वधार्थाय व्रतदीक्षामुपागमत् ॥ ७६
 अभ्यर्थिता च नारीभिर्मानिता च सुदेष्ण्या ।
 न च स्नाति न चाश्नाति न पांसून्परिमार्जति ।
 रुधिरक्लिन्नवदना बभूव मृदितेक्षणा ॥ ७७
 तां तथा शोकसन्तप्तां दृष्ट्वा प्ररुदितां स्त्रियः ।
 कीचकस्य वधं सर्वा मनोभिश्च शशंसिरे ॥ ७८

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वैशंपायनेन जनमेजयप्रति कीचकोत्पत्तिप्रकारादिकथनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 अहो दुःखतरं प्राप्ता कीचकेन पदा हता ।
 षतिव्रता महाभागा द्रौपदी योषितांवरा ॥ १
 दुःशलां स्मारयन्ती सा भर्तॄणां भगिनीं शुभाम् ।

नाशपत्तिन्धुराजं सा बलात्कारेण वाहिता ॥ २
 किमर्थमिह संप्राप्ता कीचकेन दुरात्मना ।
 नाशपत्तं महाभागा कृष्णा पादेन ताडिता ॥ ३
 तेजोराशिरियं देवी धर्मज्ञा सत्यवादिनी ।

केशपाशे परामृष्टा मर्षयन्ती ह्यशक्तवत् ॥ ४
 नैतत्कारणमल्पं हि श्रोतुकामोऽस्मि सत्तम ।
 कृष्णायास्तु परिक्षिप्तान्मनो मे दूयते भृशम् ॥ ५
 कस्य वंशे समुद्भूतः स च दुर्ललितो मुने ।
 बलोन्मत्तः कथं चासीत्सालो मात्स्यस्य कीचकः ६
 दृष्ट्वापि तां प्रियां भार्यां सूतपुत्रेण ताडिताम् ।
 नैव चुक्षुभिरे वीराः किमकुर्वन्त तं प्रति ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 त्वदुक्तोऽयमनुश्रवः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।
 एतत्सर्वं यथा वक्ष्ये विस्तरेणेह पार्थिव ॥ ८
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतो भवति पार्थिव ।
 प्रातिलोम्येन जातानां स ह्येको द्विज एव तु ॥ ९
 रथकारमितीमं हि क्रियायुक्तं द्विजन्मनाम् ।
 क्षत्रियादवरो वैश्याद्विशिष्ट इति चक्षते ॥ १०
 सह सूतेन संबन्धः कृतः पूर्वं नराधिपैः ।
 तेन तु प्रातिलोम्येन राजशब्दो न लभ्यते ॥ ११
 तेषां तु सूतविषयः सूतानां नामतः कृतः ।
 उपजीव्यं च यत्क्षेत्रं राजन्सूतेन वै पुरा ॥ १२
 सूतानामधिपो राजा केकयो नाम विश्रुतः ।
 राजकन्यासमुद्भूतः सारथ्येऽनुपमोऽभवत् ॥ १३
 पुत्रास्तस्य कुरुश्रेष्ठ मालव्यां जज्ञिरे तदा ।
 कीचका इति विख्याताः शतं षट् चैव भारत १४
 तेषामासीद्वलश्रेष्ठः कीचकः सर्वजित्प्रभो ।
 अग्रजो बलसंमत्तस्तेनासीत्सूतषट्शतम् ॥ १५
 मालव्या एव कौरव्य तत्र ह्यवरजाऽभवत् ।
 तस्यां केकयराज्ञस्तु सुदेष्णा दुहिताऽभवत् ॥ १६
 तां विराटस्य मात्स्यस्य केकयः प्रददौ मुदा ।
 सुरथायां मृतायां तु कौसल्यां श्वेतमातरि ॥ १७
 श्वेते विनष्टे शङ्खे च गते मातुलवेश्मनि ।
 सुदेष्णां महिषीं लब्ध्वा राजा दुःखमपानुदत् १८
 उत्तरं चोत्तरां चैव विराटात्पृथिवीपते ।
 सुदेष्णा सुपुत्रे देवी कैकेयी कुलवृद्धये ॥ १९
 मातृष्वसुतां राजन्कीचकस्तामनिन्दिताम् ।

सदा परिचरन्प्रीत्या विराटे न्यवसत्सुखी ॥ २०
 भ्रातरश्चास्य विक्रान्ताः सर्वे च तमनुव्रताः ।
 विराटस्यैव संहृष्टा बलं कोशं त्ववर्धयन् ॥ २१
 कालेया नाम ते दैत्याः प्रायशो भुवि विश्रुताः ।
 जज्ञिरे कीचका राजन्बाणो ज्येष्ठस्तथाऽभवत् २२
 स हि सर्वास्त्रसंपन्नो बलवान्भीमविक्रमः ।
 कीचको नष्टमर्यादो बभूव भयदो नृणाम् ॥ २३
 तं प्राप्य बलसंमत्तं विराटः पृथिवीपतिः ।
 जिगाय सर्वांश्च रिपून्वथेन्द्रो दानवान्पुरा ॥ २४
 मेखलांश्च त्रिगर्तांश्च दशार्णांश्च कशेरुकान् ।
 मालवांश्चैव यवनान्सिलिन्दान्काशिकोसलान् २५
 करदांश्च निषिद्धांश्च शिवान्मचुलकांस्तथा ।
 पुलिन्दांश्च कलिङ्गांश्च तङ्गणान्परतङ्गणान् ॥ २६
 अन्ये च बहवः शूरा नानाजनपदेश्वराः ।
 कीचकेन रणे भग्ना विद्रवन्ति दिशो दश ॥ २७
 तमेवंवीर्यसंपन्नं नागायुतसमं बले ।
 विराटस्तत्र सेनायाश्चकार पतिमात्मनः ॥ २८
 विराटभ्रातरश्चैव दश दाशरथेः समाः ।
 ते चैनानन्ववर्तन्त कीचकान्बलवत्तरान् ॥ २९
 एवंविधबलो भीमः कीचकस्ते च तद्विधाः ।
 राज्ञः स्याल महात्मानो विराटस्य हितैषिणः ३०
 एतत्ते कथितं सर्वं कीचकस्य पराक्रमम् ।
 द्रौपदी न शशापैनं यस्मात्तद्भदतः शृणु ॥ ३१
 रक्षन्ति हि तपः क्रोधादृषयो न शप्न्ति च ।
 जानन्ती तद्यथातत्त्वं द्रौपदी न शशाप तम् ॥ ३२
 क्षमा धर्मः क्षमा दानं क्षमा यज्ञः क्षमा तपः ।
 क्षमा सत्यं क्षमा शीलं क्षमा सर्वमिति श्रुतिः ३३
 क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
 एतत्सर्वं विजानन्ती सा क्षमामन्वपद्यत ॥ ३४
 भर्तृणां मतमाज्ञाय क्षमिणां धर्मचारिणाम् ।
 नाशपत्तं विशालाक्षी सती शक्ताऽपि भारत ३५
 पाण्डवाश्चापि ते सर्वे द्रौपदीं प्रेक्ष्य दुःखिताम् ।
 क्रोधाग्निनाऽप्यदहन्त तदा लज्जाव्यपेक्षया ॥ ३६

अथ भीमो महाबाहुः सूदयिष्यंस्तु कीचकम् ।
वारितो धर्मपुत्रेण वेलयेव महोदधिः ॥ ३७

संधार्य मनसा रोषं दिवारात्रं विनिश्चसन् ।
महानसे तदा कृच्छ्रात्सुष्वाप रजनीं च ताम् ३८

॥ इति श्रीसन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

कीचकं जिघांसन्त्यां द्रौपद्या रात्रौ महानसमेत्य स्वपतो भीमस्य प्रबोधनम् ॥ १ ॥ तथा कीचकमारणाभावे स्वप्राण-
विमोक्षणप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥ तथा युधिष्ठिरादीन्प्रति प्रत्येकं नामनिर्देशपूर्वकमनुशोचनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

सा सूतपुत्राभिहता राजपुत्री सुदुःखिता ।
वधं कृष्णा परीप्सन्ती सूतपुत्रस्य भामिनी ॥ १
जगामावासमेवाथ तदा सा द्रुपदात्मजा ।
कृत्वा शौचं यथान्यायं कृष्णा सा तनुमध्यमा ॥ २
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ।
चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयम् ॥ ३
किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम ।
इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं तं मनसाऽगमत् ।
अन्यः कर्ता विना भीमान्न मेऽद्य मनसेप्सितम् ४
प्रादुर्भूते क्षणे रात्रौ विहाय शयनं स्वकम् ।
दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ।
प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती तथा नाथवती सती ॥ ५
सा वै महानसं प्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता ।
उपासर्पत पाञ्चाली वासितेव महागजम् ॥ ६
सर्वश्वेतेव माहेयी वने वृद्धा त्रिहायणी ।
महर्षभं यथा सुप्तमर्थिनी वननिर्झरे ।
संप्रसुप्तं तथा सिंहं मृगराजवधूरिव ॥ ७
अभिप्रसार्थ बाहुभ्यां पतिं सुप्तं समाश्लिषत् ।
सुजातं गोमतीतीरे सालं वल्लीव पुष्पिता ॥ ८
परिस्पृश्य च पाणिभ्यां पतिं सुप्तमबोधयत् ।
श्रीरिवान्या महोत्साहं सुप्तं विष्णुमिवार्णवे ।
क्षौमावदाते शयने शयानं वृषभेक्षणम् ॥ ९
यथा शची देवराजं रुद्राणी शंकरं यथा ।
ब्रह्माणमिव सावित्री देवसेना गुहं यथा ॥ १०

दिशागजसमाकारं गजं गजवधूरिव ।

भीमं प्राबोधयत्कान्ता लक्ष्मीर्दामोदरं यथा ॥ ११
वीणेव मधुरालापा स्वरं गान्धारमाश्रिता ।
अभ्यभाषत पाञ्चाली कौरवं पाण्डुनन्दनम् ॥ १२
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन मृतो यथा ।
न मृतः स हि पापीयान्भार्यामालम्ब्य जीवति १३
तस्मिञ्जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विषि ।
तत्कर्म कृतवत्यद्य कथं निद्रां निषेवसे ॥ १४
वैशंपायन उवाच ।
सुखसुप्तं तं शब्दं निश्चय्य स वृकोदरः ।
संवेदितः कुरुश्रेष्ठः तोत्रैरिव महागजः ॥ १५
स वै विहाय शयनं यस्मिन्सुप्तः प्रबोधितः ।
उदतिष्ठदमेयात्मा पर्यङ्के सोत्तरच्छदे ॥ १६
उपवेश्य च दुर्धर्षः पाञ्चालकुलवर्धनीम् ।
अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् ॥ १७
केनार्थेन च संप्राप्ता त्वरितेव ममान्तिकम् ।
न ते प्रकृतिमान्वर्णः कृशा त्वमभिलक्ष्यसे ॥ १८
प्रकाशं यदि वा गुह्यं सर्वमाख्यातुमर्हसि ।
आचक्ष्व त्वमशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ॥ १९
सुखं वा यदि वा दुःखं शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
यद्यप्यसुकरं कर्म कृतमित्यवधारय ॥ २०
अहमेव हि ते कृष्णे विश्वास्यः सर्वकर्मसु ।
अहमापत्सु चापि त्वां मोक्षयामि पुनःपुनः २१
शीघ्रमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विवक्षितम् ।
गच्छ वै शयनायैव यावदन्यो न बुध्यते ॥ २२

सर्वश्वेता वकी इति नीलकण्ठः ॥ ७ ॥ यथा षष्ठी गुहं
तथा इति ख. पाठः ॥ १० ॥ नामृतस्य हि पापीयान्भार्या-
विराट० ६

मालम्ब्य जीवतीति झ. पाठः ॥ १३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

सा लज्जमाना भीता च अधोमुखमुखी ततः ।
नोवाच किञ्चिद्वचनं बाष्पदूषितलोचना ॥ २३

अथाब्रवीद्भीमपराक्रमो बली

वृकोदरः पाण्डवमुख्यसंमतः ।

प्रब्रूहि किं ते करवाणि सुन्दरि

प्रियं प्रिये वारणमत्तगामिनि ॥ २४

द्रौपद्युवाच ।

अशोच्यता कुतस्तस्या यस्या भर्ता युधिष्ठिरः ।
जानन्सर्वाणि दुःखानि किं मां भीमानुपृच्छसि ॥

यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदाऽनयत् ।

सभायां परिषन्मध्ये तन्मे मर्माणि कुन्तति ॥ २६

विकृष्टा हास्तिनपुरे सभायां राजसंसदि ।

दुःशासनेन केशान्ते परामृष्टा रजस्वला ॥ २७

क्षत्रियैस्तत्र कर्णाद्यैर्दृष्टा दुर्योधनेन च ।

श्वशुराभ्यां च भीष्मेण विदुरेण च धीमता ।

द्रोणेन च महाबाहो कृपेण च परंतप ॥ २८

साऽहं श्वशुरयोर्मध्ये भ्रातृमध्ये च पाण्डव ।

केशे गृहीत्वा च सभां नीता जीवति वै त्वयि २९

विप्रमुक्ता ततश्चाहं वने राज्याद्वनं गता ।

साऽहं वने दुर्वसतिं वसती त्वध्वकशिंता ।

जटासुरपरिक्लेशात्प्राप्तापि सुमहद्भयम् ॥ ३०

पार्थिवस्य सुता नाम कानु जीवेत मादृशी ।

अनुभूय भृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३१

वनवासगता चाहं सैन्धवेन दुरात्मना ।

परामृष्टा द्वितीयं च सोढुमुत्सहते नु का ॥ ३२

पद्भ्यां पर्यचरं चाहं देशान्विषमसंस्थितान् ।

दुर्गाञ्चापदसंकीर्णास्त्वयि जीवति पाण्डवे ॥ ३३

ततोऽहं द्वादशे वर्षे वन्यमूलफलाशना ।

इदं पुरमनुप्राप्ता सुदेष्णापरिचारिका ।

परस्त्रियमुपातिष्ठे सत्यधर्मपरायणा ॥ ३४

गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चन्दनम् ।

नित्यं पिपे विराटस्य त्वयि जीवति पाण्डव ३५

साऽहं बहूनि दुःखानि गणयामि न ते कृते ॥ ३६

मत्स्यराजसमक्षं तु तस्य धूर्तस्य पश्यतः ।

कीचकेन पदा स्पृष्टा का नु जीवेत मादृशी ॥ ३७

एवं बहुविधैर्दुःखैः क्लिश्यमाना च पाण्डव ।

न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ३८

द्रुपदस्य सुता चाहं धृष्टद्युम्नस्य चानुजा ।

अग्रिकुण्डात्समुद्भूता नोर्व्यां जातु चराम्यहम् ३९

कीचकं चेन्न हन्यास्त्वं ग्रीवां बद्धा जले प्रिये ।

विषमालोढ्य पास्यामि प्रवेक्ष्याम्यथवाऽनलं ॥ ४०

आत्मानं नाशयिष्यामि वृक्षमारुह्य वा पतै ।

शस्त्रेणाङ्गं च भेत्स्यामि किं फलं जीवितेन मे ४१

योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत ।

सेनानीः पुरुषव्याघ्र स्थालः परमदुर्मतिः ॥ ४२

स मां सैरन्ध्रवेषेण वसन्तीं राजवेश्मनि ।

नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ॥ ४३

तेनैवमुच्यमानाया वधाहोणारिसूदन ।

कालेनेव फलं पक्वं हृदयं मे विदीर्यते ॥ ४४

शरणं भव कौन्तेय मा स्म गच्छे युधिष्ठिरम् ।

निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिमर्दन ॥ ४५

मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ४६

विजानामि तवामर्षं बलं वीर्यं च पाण्डव ।

ततोऽहं परिदेवामि चाग्रतस्ते महाबल ॥ ४७

यथा यूथपतिर्मत्तः कुञ्जरः पाष्टिहायनः ।

भूमौ निपतितं बिल्वं पद्भ्यामाक्रम्य पीडयेत् ४८

तथैव च शिरस्तस्य निपात्य धरणीतले ।

वामेन पुरुषव्याघ्र मर्द पादेन पाण्डव ॥ ४९

स चेदुद्यन्तमादित्यं प्रातरुत्थाय पश्यति ।

कीचकः शर्वरीं व्युष्टां नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ५०

शापितोसि मम प्राणैः सुकृतेनार्जुनस्य च ।

युधिष्ठिरस्य पादाभ्यां यमयोर्जीवितेन च ।

कीचकस्य वधं नाद्य प्रतिजानासि भारत ॥ ५१

भ्रातरं च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्धूतदेविनम् ।

यस्यासि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ ५२

येषां मुख्यतमो ज्येष्ठो भवेत्तु कुलपांसनः ।

भ्रातरं परमन्वीयुस्तेऽपि शालीनबुद्धयः ॥ ५३

को हि राज्यं परित्यज्य सपुत्रपशुबान्धवम् ।
 प्रव्रजेत महारण्यमजिनैः परिवारितः ॥ ५४
 यदि निष्कसहस्राणि यद्वाऽन्यत्सारवद्धनम् ।
 सायं प्रातरदेविष्यदपि संवत्सरायुतम् ॥ ५५
 रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्यमजाविकम् ।
 अश्वाश्चतरसङ्काश्च न जातु क्षयमाव्रजेत् ॥ ५६
 सोयं द्यूतप्रवादेन श्रियश्चैवावरोपितः ।
 तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिन्तयन् ॥
 पुरा दशसहस्राणि दन्तिनां वाजिनामपि ।
 यं यान्तमनुयान्ति सः सोयं द्यूतेन जीवति ॥ ५८
 तथा शतसहस्राणि स्त्रीणाममिततेजसाम् ।
 उपासते सः राजानमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम् ॥ ५९
 शतं दासीसहस्राणां यस्य नित्यं महानसे ।
 पात्रहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ ६०
 एष निष्कसहस्राणि दत्त्वा प्रातर्दिनेदिने ।
 द्यूतजेन हनर्थेन महता समुपावृतः ॥ ६१
 एनं सुखरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।
 सुप्तं प्रातरुपातिष्ठन्सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ६२
 [सहस्रं वालखिल्यानां सहस्रमुदवासिनाम् ।
 सहस्रमश्मकुट्टानां सहस्रं वायुभोजिनाम् ॥ ६३
 सहस्रं युनिपत्नीनां सहस्रं ब्रह्मचारिणाम् ।
 सहस्रं मौनशीलानां सहस्रं गृहमेधिनाम् ॥ ६४
 हंसाः परमहंसाश्च योगिनश्च द्विजातयः ।
 कुटीरकाः परिव्राजो ये चान्ये वनचारिणः ॥ ६५
 संविभक्तात्मकाश्चैव बहवश्चोर्ध्वरेतसः ।
 चतुर्वेदविदो विप्राः शिक्षामीमांसपारगाः ।
 क्रमपाठाश्च ये विप्राः सामाध्यायनिकाश्च ये ॥ ६६
 सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन्सभासदः ।
 तपःश्रुतोपसंपन्नाः सर्वकामैरुपास्थिताः ॥ ६७
 अन्धानृद्धाननाथास्तु सर्वराष्ट्रेषु दुःखितान् ।
 विभर्त्यभार्थिनो नित्यमानृशंस्याद्युधिष्ठिरः ॥ ६८
 स एष निलयं प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारकः ।

महारण्यमनुजैः परिवारितः इति ख. पाठः ॥ ५४ ॥

सभायां विनतो राज्ञः कङ्को नाम युधिष्ठिरः ६९
 इन्द्रप्रस्थे निवसतः समये यस्य पार्थिवाः ।
 आसन्बलिकराः सर्वे सोन्येभ्यो भृतिमिच्छति ७०
 पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वशवर्तिनः ।
 स वशे विवशो राज्ञां परेषामद्य वर्तते ॥ ७१
 संप्राप्य पृथिवीं कृत्स्नां रश्मिवानिव तेजसा ।
 सोद्य राज्ञो विराटस्य सभास्तारो युधिष्ठिरः ॥ ७२
 यमुपासत राजानं सभायामृषिसत्तमाः ।
 तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् ॥ ७३
 अनवद्यं महाप्राज्ञं जीवितार्थेन संवृतम् ।
 दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ७४
 उपास्ते सः सभायां यं कृत्स्नाऽपि च वसुन्धरा ।
 तमुपासीनमद्यान्यं पश्य भारत भारतम् ॥ ७५
 एवं बहुविधैर्दुःखैः पीड्यमानामनाथवत् ।
 शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ ७६
 इदं तु मे दुःखतरं यत्त्वां वक्ष्यामि भारत ।
 न मेऽभ्यसूया कर्तव्या दुःखादेतद्भवीम्यहम् ७७
 शार्दूलैर्महिषैर्नागैरगारे योत्स्यसे सदा ।
 कैकेय्याः प्रेक्षमाणायास्तदा मे कश्मलोऽभवत् ॥
 हसन्यन्तःपुरे नार्यो मम चेष्टां निरीक्ष्य च ॥ ७९
 तत उत्थाय कैकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभाषत ।
 प्रेक्ष्य मामनवद्याङ्गीं कश्मलाभिहतामिव ॥ ८०
 स्नेहात्संवासजादेव तदा वै चारुहासिनी ।
 युध्यमानं महावीर्यमिमं समनुशोचति ॥ ८१
 कल्याणरूपा सैरन्ध्री बललश्चापि सुन्दरः ।
 स्त्रीणां चित्तं हि दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ हि मे मतौ ॥ ८२
 सैरन्ध्री प्रियसंवासान्नित्यं करुणवादिनी ।
 असिन्नाजकुले चैतौ तुल्यकालनिवासिनौ ॥ ८३
 इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमजीजपत् ।
 क्रुध्यन्तीं मां च संप्रेक्ष्य पर्यशङ्कत मां त्वयि ॥ ८४
 तस्यां तथा ब्रुवन्त्यां तु भीमो भीमपराक्रमः ।
 नोवाच किञ्चिद्वचनं संरम्भाद्रक्तलोचनः ॥ ८५

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

ज्ञात्वा तु रुषितं भीमं द्रौपदी पुनरब्रवीत् ।
 शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ८६
 यस्तु देवान्मनुष्याश्च सर्वानेकरथोऽजयत् ।
 सोयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।
 आस्ते वेषप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ ८७
 योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे जातवेदसम् ।
 सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ ८८
 यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् ।
 स लोकपरिभूतेन वेषेणास्ते धनंजयः ॥ ८९
 यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पन्त शत्रवः ।
 षण्डरूपं वहन्तं तं गीतं नृत्तावलम्बनम् ।
 कुर्वन्तमर्जुनं दृष्ट्वा न मे स्वास्थ्यं मनो ब्रजेत् ॥ ९०
 स्त्रियो गीतस्वरात्तस्य मुदिताः पर्युपासते ॥ ९१
 किरीटं सूर्यसंकाशं यस्य मूर्धन्यशोभत ।
 वेणीविकृतकेशान्तः सोऽयमद्य धनंजयः ॥ ९२
 यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि ।
 आधारः सर्वविद्यानां यो धारयति कुण्डले ॥ ९३
 यं वै राजसहस्राणि तेजसाऽप्रतिमं भुवि ।
 समरे नातिवर्तन्ते वेलामिव महोर्मयः ॥ ९४
 सोयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।
 आस्ते वेषप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ ९५
 यस्य स रथनिर्घोषात्समकम्पत मेदिनी ।
 सपर्वतवनाकाशा सहस्थावरजङ्गमा ॥ ९६
 यस्मिज्जाते महेष्वासे कुन्त्याः प्रीतिरवर्धत ।
 न स शोचति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ ९७
 विभूषितमलंकारैः कुण्डलैः परिपातुकैः ।
 कम्बुपाणिमथायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ ९८
 वेणीविकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम् ।
 कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा शोकं गच्छति मे मनः ॥ ९९
 यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभिर्देवरूपिणम् ।
 प्रच्छन्नमिव मातङ्गं परिपूर्णं करेणुभिः ॥ १००
 मात्स्यं पार्थं च गायन्तं विराटं समुपस्थितम् ।
 पश्यामि तूर्यमध्यस्थं दृष्ट्वा मुह्यति मे मनः ॥ १०१
 नूनमार्या न जानाति कृच्छ्रं प्राप्तं धनंजयम् ।

अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं द्युर्धृतदेविनम् ॥ १०२
 ऐन्द्रवारुणवायव्यब्रह्माग्नेयैः सवैष्णवैः ।
 अग्नीन्संतर्पयन्पार्थः सर्वशत्रुनिबर्हणः ।
 दिव्यैरस्त्रैरमेयात्मा सर्वाश्चैकरथोऽजयत् ॥ १०३
 कौबेरं वैष्णवं शैवमस्त्राण्यन्यानि भारत ।
 दर्शयन्नस्त्रवीर्यं च वासुदेवसहायवान् ॥ १०४
 दिव्यं गान्धर्वमस्त्रं च वायव्यमथ वैष्णवम् ।
 ब्राह्मं पाशुपतं चैव स्थूणाकर्णं च दर्शयन् ॥ १०५
 पौलोमान्कालकेयाश्च इन्द्रशत्रून्महाबलान् ।
 निवातकवचैः सार्धं धोरानेकरथोऽजयत् ।
 सोन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ १०६
 यो वै महातपः कुर्वन्महाबलपराक्रमः ।
 युद्धेन तोषयामास शंकरं शूलपाणिनम् ॥ १०७
 कन्यापुरगतं दृष्ट्वा गोष्ठेष्विव महावृषम् ।
 स्त्रीवेषविकृतं पार्थं कुन्तीं गच्छति मे मनः ॥ १०८
 यः स्त्रीभिर्नित्यसंपन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया ।
 सोऽश्वबन्धो विराटस्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १०९
 राजकन्याश्च वेश्याश्च विशां दुहितरश्च याः ।
 सर्वाः सारयुता नार्यो दामग्रन्थिवशं गताः ।
 प्रेक्ष्यकर्मणि तं दृष्ट्वा शोचामि विलपामि च ॥
 विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तं च वाजिनम् ।
 अभ्यकीर्यन्त बृन्दानि दामग्रन्थिमुदीक्षितम् ।
 विनयन्तं जवेनाश्वान्धर्मराजस्य पश्यतः ॥ १११
 किंनु मां मन्यसे पार्थ सुखितेति परन्तप ।
 तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं युधांपतिम् ॥ ११२
 तं दृष्ट्वा गोषु गोसङ्घं वत्सचर्मक्षितीशयम् ।
 दुःखशोकपरीताङ्गी पाण्डुभूताऽसि पाण्डव ॥ ११३
 सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती पुनःपुनः ।
 न पश्यामि महाभाग सहदेवस्य दुःष्कृतम् ।
 यस्मादेवंविधं क्लेशं प्राप्नुयात्सत्यविक्रमः ॥ ११४
 दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते आतरं प्रियम् ।
 गोषु गोवृषसंकाशं मात्स्येनापि निवेशितम् ॥ ११५
 संरब्धतरश्क्तार्थं गोपालानां पुरोगमम् ।
 विराटमभिनन्दन्तं चित्ते मे भवति ज्वरः ॥ ११६

सहदेवं हि मे नित्यं वीरमार्यो प्रशंसति ।
 महाभिजनसंपन्नो नीतिमान्कुलवानपि ॥ ११७
 हीनिषेवो ह्यनवमो धार्मिकश्च प्रियश्च मे ।
 स तेऽरण्येषु वोढव्यः पाञ्चालिरजनीष्वपि ॥ ११८
 सुकुमारश्च शूरश्च राजानं चाप्यनुव्रतः ।
 ज्येष्ठापचायिनं वीरं स्वयं पाञ्चालि भोजयेः ॥ ११९
 इत्युवाच हि मां कुन्ती रुदती पुत्रगृद्धिनी ।
 प्रव्रजन्तं महारण्यं तं परिष्वज्य तिष्ठती ॥ १२०
 तं दृष्ट्वा गोषु गोपालवेषमास्थाय धिष्ठितम् ।

सहदेवं युधांश्रेष्ठं किन्तु जीवामि पाण्डव ॥ १२१
 एवं दुःखशताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ १२२
 पुनः प्रतिविशिष्टानि दुःखानि शृणु भारत ।
 वर्धन्ते मयि कौन्तेय वक्ष्याम्यन्यानि तानि वै ॥
 युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि विविधान्युत ।
 शोषयन्ति शरीरं मे किन्तु दुःखतरं ततः ॥ १२४
 एकभर्ता तु या नारी सा सुखेनैव वर्तते ।
 पञ्च मे पतयः सन्ति मम दुःखमनन्तकम् ॥ १२५

• ॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

द्रौपद्या भीमं प्रति स्ववैभवानुस्मारणेन परिशोचनपूर्वकं कीचकहननचोदना ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।
 अहं सैरन्ध्रिवेषेण वसन्ती राजवेश्मनि ।
 वशगाऽस्मि सुदेष्णाया अक्षधूर्तस्य कारणात् ॥ १
 विक्रियां पश्य मे तीव्रां राजपुत्र्याः परन्तप ।
 आसे कालमुपासीना सर्वदुःखसहा पुनः ॥ २
 अनित्याः खलु मर्त्यानामर्थाश्च व्यसनानि च ।
 इति मत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ३
 चक्रवत्परिवर्तन्ते ह्यर्थाश्च व्यसनानि च ।
 इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ४
 य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः ।
 पराजये च हेतुः स इति च प्रतिपालये ॥ ५
 दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा हन्यन्ते एव ते ।
 पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् ॥ ६
 न दैवस्यातिभारोस्ति न चैवास्यातिवर्तनम् ।
 इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये ॥ ७
 स्थितं पूर्वं जलं यत्र न पुनस्तत्र तिष्ठति ।
 इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षाम्युदयं पुनः ॥ ८
 दैवेन किल यस्यार्थः सुनीतोपि विपद्यते ।
 सदा दैवागमे यत्नस्तेन कार्यो विजानता ॥ ९

किन्तु मे वचनस्याद्य कथितस्य प्रयोजनम् ।
 पृच्छ मां दुःखितामेनामपृष्टाऽपि ब्रवीमि ते १०
 महिषी पाण्डुपुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च ।
 इमामवस्थां संप्राप्ता मदन्या का जिजीविषेत् ॥ ११
 कुरुन्परिहरन्सर्वान्पाञ्चालानपि भारत ।
 पाण्डवेयांश्च संप्राप्तो मम शोको ह्यरिन्दम ॥ १२
 भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैर्बहुभिः परिवारिता ।
 एवं समुदिता नारी कान्वेवं दुःखभागिनी ॥ १३
 नूनं बालतया धातुर्मया वै विप्रियं कृतम् ।
 तस्य प्रभावाद्दुर्नीतं प्राप्ताऽस्मि भरतर्षभ ॥ १४
 वर्णं विकारमपि मे पश्य पाण्डव यादृशम् ।
 ईदृशो मे न तत्रासीदुःखे परमके पुरा ॥ १५
 त्वमेव भीम जानीषे यन्मे पार्थ सुखं पुरा ।
 साऽहं दासीत्वमापन्ना न शान्तिं मनसा लभे ॥
 तदैविकमिदं मन्ये यत्र पार्थो धनञ्जयः ।
 भीमधन्वा महारङ्गे चास्ते शान्त इवानलः ॥ १७
 अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ।
 विनिपातमिमं पश्य युष्माकमविचिन्तितम् ॥ १८
 यस्या मम मुखप्रेक्षा यूयमिन्द्रसमाः सदा ।

मानयित्वा च मान्यन्ते नरा दैवविपर्यये इति थ. पाठः ॥ ६ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

सा प्रेक्ष्य मुखमन्यासामवराणां वरा सती ॥ १९
 पश्य पाण्डव मेऽवस्थां यथा नार्हामि वै तथा ।
 युष्मासु ध्रियमाणेषु पाञ्चालेषु च मानद ॥ २०
 यस्याः सागरपर्यन्ता पृथिवी वशवर्तिनी ।
 आसीत्साऽद्य सुदेष्णायाः पाञ्चाली वशवर्तिनी ॥
 यस्याः पुरश्चरा ह्यासन्पृष्ठतश्चानुगामिनः ।
 साहमद्य सुदेष्णायाः पुरः पश्चाच्च गामिनी ॥ २२
 इदं तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ।
 या न जातु स्वयं पिबे गात्रोद्धर्तनमात्मनः ।
 अन्यत्र कुन्त्या भद्रं ते सा पिनष्मद्य चन्दनं २३
 पश्य कौन्तेय पाणी मे नैवं वै भवतः पुरा ।
 इत्यसौ दर्शयामास किण्वन्तौ कराबुभौ ॥ २४
 विभेमि कुन्त्या या नाऽहं युष्माकं वा कदाचन ।
 साऽद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किंकरी २५
 किन्तु वक्ष्यति सभ्राण्मां वर्णकः सुकृतो न वा ।
 नान्यपिष्टं विराटस्य चन्दनं किल रोचते ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।
 सा कीर्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य भामिनी ।
 रुरोद शनकैः कृष्णा भीमस्योरस्समाश्रिता ॥ २७
 सा बाष्पकलया वाचा निश्चसन्ती पुनःपुनः ।
 हृदयं भीमसेनस्य घटयन्तीदमब्रवीत् ॥ २८
 नालपं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा ।
 अभाग्या या तु जीवामि मर्त्ये सति पाण्डव २९
 कीचकं चेन्न हन्यास्त्वं स्वात्मानं नाशयाम्यहम् ।
 विषमालोड्य पास्यामि प्रवेक्ष्याम्यथवाऽनलम् ।
 अभाग्याऽहमपुण्याऽहं नित्यदुःखा च विक्रवा ॥
 पापे निपतितायाश्च किं फलं जीवितेन मे ।
 इत्यसौ दर्शयामास किण्वद्भौ कराबुभौ ॥ ३१
 ततस्तस्याः करौ पीनौ किण्वद्भौ वृकोदरः ।
 मुखमानीय वेपन्त्या रुरोद परवीरहा ॥ ३२
 तौ गृहीत्वा च कौन्तेयो बाष्पमुत्सृज्य वीर्यवान् ।
 ततः परमदुःखार्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

द्रौपदीभीमसंवादः ॥ १ ॥ द्रौपद्या भीमप्रति हठात्कीचकसंहारचोदना ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 आश्वासयंस्तां पाञ्चालीं भीमसेन उवाच ह ।
 शृणु भद्रे वरारोहे क्रोधात्तत्र तु चिन्तितम् ॥ १
 त्वां वै सभागतां दृष्ट्वा मात्स्यानां कदनं महत् ।
 कर्तुकामेन भद्रं ते वृक्षश्चावेक्षितो मया ॥ २
 तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् ।
 तज्ज्ञात्वाऽवाञ्छुस्त्वूष्णीमास्थितोऽसि महानसं ३
 शृणुष्वान्यत्प्रतिज्ञातं यद्वदामीह भामिनि ।
 धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फल्गुनस्य च ।
 यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणाविभौ ॥ ४
 तदद्य मां तु तपति यत्कृतं न मया पुरा ।
 सभायां स विराटस्य करोमि कदनं महत् ॥ ५
 तत्र मे कारणं भाति कौन्तेयो यत्प्रतीक्षते ।
 तदर्हं तस्य विज्ञाय स्थितो धर्मस्य शासने ॥ ६

यच्च राज्यात्प्रच्यवनं कुरूणामवधश्च यः ।
 सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ ७
 दुःशासनस्य पापस्य यन्मया न हृतं शिरः ।
 तन्मां दहति कल्याणि हृदि शल्यमिवापितम् ८
 अपि चान्यद्वरारोहे स्मरिष्यसि वचो मम ।
 पुण्ये तीरे सरस्वत्या यत्प्रतिष्ठाम संगताः ।
 तत्राहमब्रवं कृष्णे सर्वक्लेशाननुस्मरन् ॥ ९
 न चाहमनुगच्छेयं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 धनञ्जयं च पाञ्चालि माद्रिपुत्रौ च भ्रातरौ ।
 कृत्वैतां च मतिं कृष्णे युधिष्ठिरमर्हयम् ॥ १०
 परुषं वचनं श्रुत्वा मम धर्मात्मजस्तदा ।
 ह्रीमान्वाक्यमहीनार्थं ब्रुवन्नाजा युधिष्ठिरः ।
 सर्वानन्वनयद्वातुमुनेर्धौम्यस्य पश्यतः ॥ ११
 मा रोदी राज्ञि लोकानां सर्वागमगुणान्विता ।

रक्षितव्यं सहासाभिः सत्यमप्रतिमं भुवि ॥ १२
 अनुनीतेषु चासासु अनुनीता त्वमप्यसि ।
 मा धर्मं जहि सुश्रोणि क्रोधं जहि महामते ॥ १३
 इमं तु समुपालम्भं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ।
 शृणुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात्स जीवितं १४
 धनञ्जयो वा सुश्रोणि यमौ चापि सुमध्यमे ।
 लोकान्तरगतेष्वेषु नाहं शक्यामि जीवितुम् ॥ १५
 धर्मं शृणुष्व पाञ्चालि यत्ते वक्ष्यामि मानिनि ॥
 दुहिता जनकस्यासीद्वैदेही यदि ते श्रुता ।
 पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनम् ॥ १७
 वसन्ती च महारण्ये रामस्य महिषी प्रिया ।
 रावणेन हृता सीता राक्षसीभिश्च तर्जिता ।
 सा क्लिश्यमाना सुश्रोणी राममेवान्वपद्यत ॥ १८
 लोपामुद्रा तथा भीरु भर्तारमृषिसत्तमम् ।
 भगवन्तमगस्त्यं सा वनायैवान्वपद्यत ॥ १९
 सुकन्या नाम शर्यातेर्भार्गवच्यवनं वने ।
 वल्मीकभूतं साध्वी तमन्वपद्यत भामिनी ॥ २०
 नालायनी चेन्द्रसेना रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 पतिमन्वचरद्द्रुपं पुरा वर्षसहस्रिणम् ॥ २१
 नलं राजानमेवाथ दमयन्ती वनान्तरे ।
 अन्वगच्छत्पुरा कृष्णे तथा भर्तृस्त्वमन्वगाः ॥ २२
 यथैताः कीर्तिता नायौ रूपवत्यः पतिव्रताः ।
 तथा त्वमपि कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः २३
 मा दीर्घं क्षम कालं त्वं त्रिशद्रात्रमनिन्दिते ।
 पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ २४
 सत्येन ते शपे चाहं भविता नान्यथेति च ॥ २५
 सर्वासां परमस्त्रीणां प्रामाण्यं कर्तुमर्हसि ।
 सर्वेषां च नरेन्द्राणां मूर्ध्नि स्थास्यसि भामिनि २६
 भर्तृभक्त्या च वृत्तेन भोगानाप्यसि दुर्लभान् ।
 यातायां तु प्रतिज्ञायां महान्तं भोगमाप्नुयाः २७
 गुरुभक्तिकृतं ज्ञात्वा राज्ञां मूर्ध्नि स्थिता भवेः २८
 द्रौपद्युवाच ।
 आर्तप्रलापा कौन्तेय न राजानमुपालभे ।

मा दीर्घं क्षम कालं त्वं मासमर्थं च संमितमिति ज्ञ. पाठः
 ॥ २४ ॥ प्राधान्यं कर्तुमर्हसि इति ख. पाठः ॥ २६ ॥

अपारयन्त्या दुःखानि कृतं बाष्पप्रमोचनम् ॥ २९
 इदं तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ॥ ३०
 योऽयं राज्ञो विराटस्य सूतपुत्रस्तु कीचकः ।
 स्यालो नाम प्रवादेन भोजस्त्रैर्गतदेशजः ॥ ३१
 त्यक्तधर्मो नृशंसश्च सर्वार्थेषु च वल्लभः ।
 नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मे भव शोभने ।
 अविनीतः सुदुष्टात्मा मामनाथेति चिन्तयन् ३२
 किमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महाबल ।
 प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्थानन्तरो भव ॥ ३३
 ममेह भीम कैकेयी रूपाद्रि भयशङ्किता ।
 नित्यमुद्विजते राजा कथं नेयादिमामिति ॥ ३४
 तस्या विदित्वा तं भावं स्वयं चानृतदर्शनः ।
 कीचकोपि च दुष्टात्मा पुनः प्रार्थयते च मां ३५
 तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च ।
 अब्रवं कामसंमूढमात्मानं रक्ष कीचक ॥ ३६
 गन्धर्वाणामहं भार्या पञ्चानां महिषी प्रिया ।
 ते त्वां निहन्युर्दुर्धर्षाः शूराः साहसकारिणः ३७
 एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह ।
 नाहं विभेमि सैरन्ध्रि गन्धर्वाणां शुचिसिते ३८
 शतं सहस्रमपि वा गन्धर्वाणामहं रणे ।
 समागतं हनिष्यामि त्वं भीरु कुरु मे क्षणम् ॥ ३९
 इत्युक्ता चाब्रवं सूतं कामातुरमहं पुनः ।
 न त्वं प्रतिबलस्तेषां गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ॥ ४०
 धर्मं स्थिताऽसि सततं कुलशीलसमन्विता ।
 नेच्छामि किञ्चिद्ध्यं त्वां तस्माज्जीवसि कीचक ॥
 एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा प्रहस्य स्वनवत्ततः ।
 न तिष्ठति स सन्मार्गे न च धर्मं बुभूषति ॥ ४२
 पापात्मा पापकारी च कामराजवशानुगः ।
 अविनीतश्च दुष्टात्मा प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ४३
 दर्शनेदर्शने हन्याद्यदि जह्यां च जीवितम् ।
 धर्मं प्रयतमानानां महान्धर्मो न शिष्यति ॥ ४४
 समयं रक्षमाणानां दारा वो न भवन्ति च ।

दुःखस्यान्तकरो भवेति ध. पाठः ॥ ३३ ॥ चतुर्विंशोऽध्यायः
 ॥ २४ ॥

भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
 प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥४५
 वदतां वर्णधर्माश्च ब्राह्मणानां च मे श्रुतम् ।
 क्षत्रियस्य सदा धर्मो नान्यो दस्युनिर्बहणात् ॥४६
 पश्यतो धर्मराजस्य कीचको माऽन्वधावत ।
 तवैव च समक्षं वै भीमसेन महाबल ॥ ४७
 त्वया चाहं परित्राता भीम तस्माज्जटासुरात् ॥४८
 जयद्रथं तथैव त्वमजैषीर्भ्रातृभिः सह ।
 जहीममपि पापिष्ठं योयं मामवमन्यते ।
 कीचको राजवाल्मीक्योऽहोऽहोऽहोऽहो भारत ॥४९
 कीचकं कामसन्तप्तं भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि ।

यो निमित्तमनर्थानां बहूनां मम भारत ॥ ५०
 तं चेज्जीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ।
 विषमालोऽह्य पास्यामि मा कीचकवशंगमम् ॥५१
 श्रेयो हि मरणं मह्यं भीमसेन तवाग्रतः ।
 इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा भीमस्योरसि संश्रिता ॥५२
 भीमश्च तां परिष्वज्य महत्सान्त्वं प्रयुज्य च ।
 कीचकं मनसाऽगच्छत्सृकिणी परिलेलिहन् ॥५३
 आश्वासयित्वा बहुशो भृशमार्तां सुमध्यमाम् ।
 हेतुतत्त्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्द्रुपदात्मजाम् ॥ ५४
 प्रमृज्य वदनं तस्याः पाणिनाऽश्रुसमाकुलम् ।
 उवाच चैनां दुःखार्ता भीमः क्रोधसमन्वितः ॥५५

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

द्रौपद्या भीमवचनात्कीचकंप्रति नर्तनशालाया उभयोः समागमे संकेतस्थानत्वनिर्धारणेन रात्रौ तत्रागमनचोदना ॥ १ ॥

भीम उवाच ।
 तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
 अद्यैनं सूदयिष्यामि कीचकं सह बान्धवैः ॥ १
 अस्याः प्रदोषे शर्वर्याः कुरुष्वानेन संविदम् ।
 दुःखं शोकं च निर्धूय याज्ञसेनि शुचिस्मिते ॥ २
 यैषा नर्तनशालेह मत्स्यराजेन कारिता ।
 दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति तथा गृहं ॥३
 तत्रास्ति शयनं भीरु दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् ।
 तत्रैनं दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ।
 त्वद्दर्शनसमुत्थेन कामेनाकुलितेन्द्रियम् ॥ ४
 संकेतं सूतपुत्रस्य कारयस्व शुभानने ।
 यथा परे न पश्येयुः कुर्वन्तीं तेन संविदम् ॥ ५
 तथा कुरुष्व कल्याणि यथा सन्निहितो भवेत् ।
 तथा कुर्याश्च संकेतं सूतपुत्रस्य संवृतम् ॥ ६
 आवयोः संगमं भीरु यथा मर्त्यो न बुध्यति ।
 कीचकस्य विनाशाय तथा कुरु नृपात्मजे ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 तत्र तौ कथयित्वा तु बाष्पमुत्सृज्य दुःखितौ ।
 रात्रिशिषं तमत्युग्रं धारयामासतुर्हृदि ॥ ८

भीमेन च प्रतिज्ञाते कीचकस्य वधे तदा ।
 द्रौपदी च सुदेष्णायाः प्रविवेश पुनर्गृहम् ॥ ९
 तस्यां रजन्यां व्युष्टायां प्रातरुत्थाय कीचकः ।
 गत्वा राजकुलायैव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ १०
 यत्त्वाऽहं पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽहनम् ।
 न कंचिल्लभसे नाथमभिपन्ना बलीयसा ॥ ११
 प्रवादेन तु मात्स्यानामयं राजेति चोच्यते ।
 अहमेव हि राजा वै मात्स्यानां बाहिनीपतिः ॥१२
 सा सुखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु भवामि ते ।
 न ह्यहं त्वामृते भीरु चिरं जीवितुमुत्सहे ॥ १३
 अहन्यहनि सुश्रोणि शतनिष्कं ददामि ते ।
 दासीशतं च ते दद्यां दासानामपि चापरम् ॥१४
 रथाश्चाश्वतरीयुक्तानस्तु नौ भीरु संगमः ।
 सुदासानां सहस्रं च महिषाणां सहस्रकम् ॥ १५
 अन्तःपुरसहस्रं च हेमकूटसहस्रकम् ।
 तुभ्यं दास्यामि सर्वाणि राजार्हाण्यम्बराणि च ॥१६
 द्रौपद्युवाच ।
 एतन्मे वचनं सत्यं प्रतिपद्यस्व कीचक ।
 न ते सखा वा भ्राता वा जानीयात्संगमं मया ॥१७

अनुप्रवादाद्रीताऽस्मि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।
 अनुबोधादनर्थः स्यादयशश्च महद्भवेत् ।
 एतन्मे प्रतिजानीहि ततोऽहं वशगा तव ॥ १८
 कीचक उवाच ।
 एवमेतत्करिष्यामि यथा सुश्रोणि भाषसे ।
 एकोऽहमागमिष्यामि शून्यमावसथं तव ॥ १९
 समागमार्थं रम्भोरु त्वया मदनदर्पितः ।
 यथा त्वां नैव पश्येयुर्गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ २०
 द्रौपद्युवाच ।
 यदेतन्नर्तनागारं मात्सरजेन कारितम् ।
 दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति स्वकं गृहं २१
 निशायां तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तत्र जानते ।
 तत्र दोषः परिहृतो भविष्यति न संशयः ॥ २२
 एकस्त्वं नर्तनागारं रात्रौ संकेतमाव्रज ।
 तत्राहं भविता तुभ्यं वशगा नात्र संशयः ॥ २३
 कीचक उवाच ।
 तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु वक्ष्यसि ।
 एकः सन्नर्तनागारमागमिष्यामि भामिनि ।
 समागमार्थं सुश्रोणि शपे च सुकृतेन मे ॥ २४
 यथा त्वां नावबुध्यन्ति गन्धर्वा वरवर्णिनि ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि गन्धर्वेभ्यो न ते भयम् ।
 अलंकरिष्याम्यद्याहं त्वत्समागमनाय वै ॥ २५
 वासांसि च विचित्राणि मनोज्ञानि तवापि च ।
 यथा मां न त्यजेथास्त्वं तथा रंस्ये त्वया सह २६
 द्रौपद्युवाच ।
 तथा चेदप्यहं सूत दर्शयिष्यामि ते सुखम् ।
 यन्नानुभूतं भवता जन्मप्रभृति कीचक ॥ २७
 वैशंपायन उवाच ।
 तमर्थमपि जल्पन्त्या द्रौपद्याः कीचकस्य ह ।
 क्षणमात्रं तदभवन्मासेनैव समं नृप ॥ २८
 कीचकोऽथ गृहं गत्वा भृशं हर्षपरिप्लुतः ।
 सैरन्ध्रीरूपिणीं मूढो मृत्युं तां नावबुद्धवान् ॥ २९
 गन्धाभरणमाल्येषु व्यासक्तः स विशेषतः ।
 अलंचक्रे तदाऽऽत्मानं सत्वरः काममोहितः ३०

तस्य तत्कुर्वतः कर्म कालो दीर्घ इवाभवत् ।
 अनुचिन्तयतश्चापि तामेवायतलोचनाम् ॥ ३१
 आसीदभ्यधिका चापि श्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ।
 निर्वाणकाले दीपस्य वर्तीमिव दिधक्षतः ॥ ३२
 कृतसंप्रत्ययस्तस्याः कीचकः काममोहितः ।
 नाजानात्पतनं स्वस्य चिन्तयंस्तं शुभाननाम् ३३
 ततस्तु द्रौपदी गत्वा भीमसेनं महानसे ।
 उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिकात् ३४
 तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य कृतो मया ।
 सङ्गमो नर्तनागारे यथाऽवोचः परन्तप ॥ ३५
 कालेन नियतं बद्धः कामेन च बलात्कृतः ।
 शून्यं स नर्तनागारमागमिष्यति कीचकः ।
 एको निशि महाबाहो कीचकं तं निषूदय ॥ ३६
 तं सूतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मददर्पितम् ।
 गत्वा त्वं नर्तनागारं निर्जीवं कुरु पाण्डव ॥ ३७
 गर्वितः सूतपुत्रोऽसौ गन्धर्वानवमन्यते ।
 स त्वं प्रहरतांश्रेष्ठ नालं नाग इवोद्धर ॥ ३८
 असं दुःखाभिभूताया मम मार्जस्य भारत ।
 बाहुवीर्यानुरूपं च दर्शयाद्य पराक्रमम् ।
 आत्मनश्चैव भद्रं ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ ३९
 भीम उवाच ।
 स्वागतं ते वरारोहे यन्मां वेदयसे प्रियम् ।
 नह्यस्य कंचिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि ॥ ४०
 सा मे प्रीतिस्त्वयाऽऽख्याता कीचकस्य समागमे ।
 हत्वा हिडिम्बं या प्रीतिर्ममासीत्सा शुचिस्सिते ४१
 सत्यं भ्रातृश्च पुत्रांश्च पुरस्कृत्य शपामि ते ।
 कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा ॥ ४२
 प्रसह्य निहनिष्यामि केशवः केशिनं यथा ।
 रहस्यं वा प्रकाशं वा सूदयिष्यामि कीचकम् ॥ ४३
 अहं भद्रे हनिष्यामि कीचकं मदनान्वितम् ।
 यस्त्वां कामाभिभूतात्मा दुर्लभामभिमन्यते ॥ ४४
 अथ चेदवबुध्यन्ति सूतपुत्रं मया हतम् ।
 निर्मनुष्यं करिष्यामि मत्स्यानामिदमालयम् ॥ ४५
 मया हतांश्चेन्मात्स्यांस्तु धार्तराष्ट्रो विबुध्यति ।
 दुर्योधनं ततो हत्वा सानुबन्धं सबान्धवम् ।

कुरुणामखिलं राज्यं प्रतिपत्स्यामि भामिनि ४६
 नाहं शक्तोऽनुनयितुं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 कामं सत्यमुपासीत कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 काममन्ये ह्युपासन्तु विनीता धर्मचारिणः ॥ ४७
 त्वां तु दुःखमिदं प्राप्तां नाहं शक्नोम्युपेक्षितुम् ।
 निर्वृता भव पाञ्चालि कीचकस्य वधात्पुनः ॥ ४८
 द्रौपद्युवाच ।
 कीचकस्य वधं भीम यदि जानन्ति नागराः ।
 त्वया कृतं महाबाहो नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४९

कथं सत्याच्च नापेयाद्राजाऽयं मत्कृते प्रभो ।
 निशि गूढं तथा भीम कीचकं तं निपातय ॥ ५०
 अनुबुद्धे हि कौन्तेयो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 पुनर्वनं व्रजेद्वीमाननुजैः परिवारितः ॥ ५१
 कश्च धर्मपरं ज्येष्ठमतिवर्तेत भारत ।
 भीम भीताऽस्मि संबोधात्साधु मा चापलं कृथाः ॥
 यथा न कश्चिज्जानीते सूतपुत्रं त्वया हतम् ।
 तथा कुरुष्व कौरव्य बलवन्नरिमर्दन ।
 अदृश्यमानस्त्वं तस्य भिन्धि प्राणानरिन्दम ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

भीमेन कीचकागमनात्पूर्वमेव नर्तनागारमेत्य शय्यायां शयनम् ॥ १ ॥ पश्चात्समागतेन कीचकेन भीमप्रति द्रौपदी-
 बुद्ध्या संस्पर्शनपूर्वकं संभाषणम् ॥ २ ॥ भीमेन नियुक्तेन कीचकमारणम् ॥ ३ ॥ पश्चाद्द्रौपद्या समाह्वानादुपकीचकानां
 तत्र समागमनम् ॥ ४ ॥

भीम उवाच ।
 तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
 अदृश्यमानस्तस्याहं तमिस्रायां सकुण्डलम् ॥ १
 नागो बिल्वमिवाक्रम्य पोथयिष्यामि तच्छिरः ।
 अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥ २
 मया यदुक्तं पाञ्चालि धर्मराजसुतं प्रति ।
 कोपाद्वते किमन्यतु नानुवर्तेत को नृपम् ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुस्तत्र पाण्डवनन्दनः ।
 अर्धरात्रे तदोत्थाय सत्ववान्भीमविक्रमः ॥ ४
 अवदातेन मृदुना पटेनाच्छादितस्तथा ।
 द्रौपदीं पृष्ठतः कृत्वा यत्रासीन्नर्तनालयः ॥ ५
 स भीमः प्रथमं गत्वा तमिस्रायामुपाविशत् ।
 मृगं सिंह इवाद्दृश्यः प्रत्याकाङ्क्षत्स कीचकम् ॥ ६
 कीचकस्तु शिरःस्नातो निशायां समलंकृतः ।
 सङ्केतमगमत्तूर्णं शून्यागारमपावृतम् ॥ ७
 तदेव नर्तनागारं पाञ्चाली यदभाषत ।
 तां मन्यमानः संकेते सैरन्ध्रीं काममोहितः ॥ ८
 प्रविश्य नर्तनागारं ततस्तं पुरुषर्षभम् ।

पूर्वागतं भीमसेनं दृष्टमप्रतिमौजसम् ॥ ९
 शयानं शयने तत्र मृत्युं मूढः परामृशत् ।
 जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन च ॥ १०
 एकान्ते भीममासाद्य कीचकः कालचोदितः ।
 हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ११
 प्रहितं ते मया भद्रे बहुवित्तं शुचिस्मिते ।
 त्वयि तिष्ठतु तत्सर्वं यथाऽसि स्वयमागता ॥ १२
 अकस्मान्मां प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः ।
 बलवान्दर्शनीयश्च नान्यस्ते सदृशः पुमान् ॥ १३
 अहं रूपेण संपन्नः स्नातो गुरुविभूषितः ।
 नित्यमेव प्रियः स्त्रीणां सौभाग्यात्प्रियदर्शनः ।
 रूपस्य तन्मया प्राप्तं फलं कमललोचने ॥ १४
 भीम उवाच ।
 दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोसि दिष्ट्याऽऽत्मानं प्रशंससि ॥
 त्वयाऽपीदृग्गुणा नारी रूपशीलसमन्विता ।
 अदृष्टपूर्वा पश्य त्वं यतो जानासि सूतज ।
 द्रक्ष्यसि त्वं मुहूर्तेन यथेयं स्त्री गुणान्विता ॥ १६
 उपरंश्यसि कामाच्च शीघ्रं त्वं स्पृष्टुमर्हसि ।
 ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वो न कर्हिचित् ॥ १७

स्पर्शं वेत्ति विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः ।
 स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्वह ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
 सहस्रोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह ॥ १९
 अद्य त्वां भगिनी पापं कृष्यमाणं मया भुवि ।
 द्रक्ष्यतेऽद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महागजम् ॥ २०
 निराबाधा त्वयि हते सैरन्ध्री विचरिष्यति ।
 सुखमेव चरिष्यन्ति सैरन्ध्याः पतयः सदा ॥ २१
 ततो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु सुगन्धिषु ॥ २२
 गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराज महाबलः ।
 गृहीत्वा ग्रासकामस्तु सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २३
 स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः ।
 आक्षिप्य केशान्वेगेन बाहोर्जग्राह पाण्डवम् ॥ २४
 बाहुयुद्धं तयोरासीत्कुट्टयोर्नरसिंहयोः ।
 वसन्ते वासिताहेतोर्बलिनोर्नागयोरिव ॥ २५
 कीचकानां तु मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ।
 वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ २६
 शार्दूलाविव गर्जन्तौ तार्क्ष्यनागाविवोद्यतौ ।
 समयत्तौ समक्रोधौ पतितौ भीमकीचकौ ॥ २७
 गजाविव मदोन्मत्तौ नदन्तौ पतितौ क्षितौ ।
 वृषभाविव वल्मीकं मृद्रन्तौ समविक्रमौ ॥ २८
 ईषदागलितं चापि क्रोधाच्चावाञ्मुखं स्थितम् ।
 कीचको बलवान्भीमं जानुभ्यां पातयद्भुवि ॥ २९
 पातितो भीमसेनस्तु कीचकेन बलीयसा ।
 उत्पपाताथ वेगेन दण्डाहत इवोरगः ॥ ३०
 स्पर्धया च बलोन्मत्तौ तावुभौ भीमकीचकौ ।
 निश्शब्दं पर्यर्क्येतामन्योन्यस्य विनिर्जये ॥ ३१
 ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत तदा भृशम् ।
 तौ क्रोधवशमापन्नावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ३२
 तलाभ्यां भीमसेनेन वक्षस्यभिहतो बली ।
 कीचको रोषरक्ताक्षो न चचाल पदात्पदम् ॥ ३३
 मुहूर्तमशक्तोऽहुं वेगं तस्य महात्मनः ।
 कीचको भीमसेनेन पश्चात्पश्चादहीयत ॥ ३४

तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः ।
 वक्षस्यानीय वेगेन प्रममाथ विचेतसम् ॥ ३५
 क्रोधाविष्टो विनिश्चस्य पुनश्चैनं वृकोदरः ।
 जग्राह जयतांश्रेष्ठः केशेष्वेव भृशं तदा ॥ ३६
 गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराज महाबलः ।
 आमिषार्थे गृहीत्वैव शार्दूलो मृगयूथपम् ॥ ३७
 पुनश्चातिबलस्तत्र कीचको बलदर्पितः ।
 व्यायच्छन्नेव दुर्धर्षः पाण्डवेन तरस्विना ॥ ३८
 मुष्टिना भीमसेनेन शिरस्यभिहतो भृशम् ।
 कीचको वृत्तरक्ताक्षो गतासुरपतद्भुवि ॥ ३९
 आस्ये पाणी च पादौ च शिरोग्रीवांसकुण्डलाम्
 काये प्रवेशयामास मृदित्वाऽङ्गानि सर्वशः ॥ ४०
 स तं मथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डमथाकरोत् ॥ ४१
 तत्राग्निं स्वयमुज्ज्वालय पाणिसंघर्षजं बली ।
 कृष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ४२
 उवाच च महातेजा द्रौपदीं योषितां वराम् ।
 त्वयि कामुकमत्यन्तं पापिनं पारदारिकम् ।
 पश्यैनमेहि पाश्चालि कामुकोऽयं मया हतः ॥ ४३
 प्रार्थयन्ते सुकेशान्ते ये त्वां शीलसमन्विताम् ।
 एवं स्वपन्ति ते भीरु शेतेऽयं कीचको यथा ।
 यस्त्वामभ्यहनद्भद्रे पदा भूमौ निपात्य च ॥ ४४
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्गन्धर्वेण हतं तदा ।
 विज्ञापनार्थमन्येषां विरराम महाहवम् ॥ ४५
 तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्य निष्कृतिम् ।
 आमन्त्र्य द्रौपदीं पश्चात्क्षिप्रमायान्महानसम् ॥ ४६
 स्नात्वाऽनुलेपनं कृत्वा व्यापूर्य च मनोरथम् ।
 सुखोपविष्टः शयने भीमो भीमपराक्रमः ॥ ४७
 ततः कृष्णा यदा मेने गतं भीमं महानसम् ।
 कीचकं घातयित्वा च द्रौपदीं योषितां वरा ।
 प्रहृष्टा गतसंत्रासा सभापालानुवाच ह ॥ ४८
 कीचको निहतः शेते गन्धर्वैः पतिभिर्मनः ।
 परस्त्रीकामसंतप्तं समागच्छन्त पश्यत ॥ ४९
 तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ।
 सहसैव समुत्तस्थुरुल्कामादाय सर्वशः ॥ ५०

तस्यास्तं निहतं श्रुत्वा कीचकस्य सहोदराः ।
ततो गत्वा तु तद्वेश्म कीचकं विनिपातितम् ।
गतासुं ददृशुर्भूमौ रुधिरेण समुक्षितम् ॥ ५१
पार्ष्णिपाणिशिरोहीनं दृष्ट्वा ते विस्मिताऽभवन् ॥

कास्य ग्रीवा क चरणौ क पाणी क शिरः क दृक् ।
इति स्म ते परीक्षन्ते गन्धर्वेण हतं तदा ॥ ५३
अमानुषं कृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनिपातितम् ।
निरीक्षन्ते ततः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥ ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भ्रातृवधामर्षितैरुपकीचकैः पाञ्चाल्याः कीचकेन सह चरमविमानसमारोपणेन श्मशानप्रापणम् ॥ १ ॥ द्रौपदीसमा-
क्रन्दनिन्दश्रवणात्पितृवनमुपागतवता भीमेनोपकीचकानां पञ्चाधिकशतस्य पञ्चताप्रापणम् ॥ २ ॥ भीमेन द्रौपद्याः पति-
व्रतोपाख्यानकथनात्सताश्वासनेन स्वावासप्रेषणपूर्वकं महानसप्रवेशः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तत्काले तु समागम्य सर्वे तत्रास्य बान्धवाः ।
रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्योपतस्थिरे ॥ १
सर्वे संहृष्टरोमाणः संत्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम् ।
तथा संभ्रुयसर्वाङ्गं कूर्मं स्थल इवोद्धृतम् ॥ २
पोथितं भीमसेनेन महेन्द्रेणेव दानवम् ।
कीचकं बलसंमत्तं दुर्धर्षं येन केन चित् ॥ ३
गन्धर्वेण हतं श्रुत्वा कीचकं पुरुषर्षभम् ।
संस्कारयितुमिच्छन्तो बहिर्नेतुं प्रचक्रमुः ॥ ४
अपश्यन्नथ ते कृष्णां सूतपुत्राः समागताः ।
अदूरादनवद्याङ्गीं स्तम्भमालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥ ५
समागतेषु सूतेषु तानुवाचोपकीचकः ।
हसन्निव तदाऽमर्षाभिर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ६
हन्यतां शीघ्रमसती यत्कृते कीचको हतः ।
अथवा नैव हन्तव्या दह्यतां कामिना सह ॥ ७
मृतस्यापि प्रियं कार्यं सूतपुत्रस्य सर्वथा ।
इयं हि दुष्टचरिता मम भ्रातुरमित्रिणी ॥ ८
यत्कृते मरणं प्राप्तो नेयं जीवितुमर्हति ।
सहेयं दह्यतां सूता आमन्त्र्य च जनाधिपम् ।
हतस्यापि हि गन्धर्वैः कीचकस्य प्रियं भवेत् ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
ततो विराटमासाद्य सूताः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ।
कीचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः कामरूपिभिः ॥ १०
सैरन्ध्या घातितो रात्रौ तं दहेम सहानया ।

मानिताः स्मस्त्वया वीर तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ११
पराक्रमं तु सूतानां ज्ञात्वा राजाऽन्वमन्यत ।
सैरन्ध्याः सूतपुत्रेण सह दाहं नराधिपः ॥ १२
ततस्ते समनुज्ञाताः सर्वे तत्रास्य बान्धवाः ।
रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्याभितः स्थिताः ॥ १३
आरोप्य कृष्णां सह कीचकेन
निबध्य केशेषु च पादयोश्च ।
ते चापि सूता वचनैरवोच-
न्मुद्दिश्य चैनामभिवीक्ष्य कृष्णाम् ॥ १४
यस्याः कृतेऽयं निहतो महात्मा
तस्माद्भि सा कीचकमार्गमेतु ।
अवार्यसत्त्वेन च कीचकेन
गतासुना सुन्दरी स्वर्गलोकम् ॥ १५
सा तेन कृष्णा शयने निबद्धा
यशस्विनी चैव मनस्विनी च ।
अनार्यसत्त्वेन महार्यसत्त्वा
गतासुना सा प्ररुरोद कृष्णा ।
विलम्बमाना विवशा हि दुष्टै-
स्तत्रैव पर्यङ्कवरे शुभाङ्गी ॥ १६
हियमाणाऽथ सुश्रोणी सूतपुत्रैरनिन्दिता ।
प्राक्रोशन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ १७
मृतेन सह बद्धाङ्गी निराशा जीविते तदा ।
श्मशानाभिमुखं नीता करेणुरिव रौति सा ॥ १८

द्रौपद्युवाच ।

जयो जयेशो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः ।
 ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् १९
 येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयते महान् ।
 ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् २०
 येषां ज्यातलनिर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 अश्रूयत महान्युद्धे भीमघोषस्तरस्विनाम् ॥ २१
 रथघोषश्च बलवान्गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।
 ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् २२
 येषां वीर्यमतुल्यं तु शक्रस्येव बलं यशः ।
 राजसिंहा इवाभ्यास्ते मां जानन्तु सुदुःखितां २३
 इत्यस्याः कृपणा वाचः कृष्णायाः परिदेविताः ।
 श्रुत्वैवाभ्युत्थितो भीमः शयनादविचारयन् ॥ २४
 भीम उवाच ।
 अहं सैरन्ध्रि ते वाचः शृणोमि तव भाषिताः ।
 तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो न भयं जातु विद्यते ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजजृम्भे जिघांसया ॥ २६
 ततः स व्यायतं बद्ध्वा वस्त्रं विपरिवेष्ट्य च ।
 अद्वारेणाभ्यवस्कन्ध निर्जगाम बहिस्तदा ॥ २७
 स लङ्घयित्वा प्राकारमारुह्य तरसा द्रुमम् ।
 श्मशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः २८
 स लङ्घयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुरोत्तमात् ।
 जवेनोत्पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा ॥ २९
 चितासमीपं गत्वा स तत्रापश्यन्महाबलः ।
 तालमात्रं महास्कन्धमूर्ध्वशुष्कं वनस्पतिम् ॥ ३०
 तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ।
 वृक्षमुत्पाटयामास भीमो भीमपराक्रमः ॥ ३१
 ततो वृक्षं दशव्यामं निष्पत्रमकरोत्तदा ॥ ३२
 तं महाकायमुद्यम्य भ्रामयित्वा च वेगितः ।
 प्रगृह्णाभ्यपतत्सूतान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ३३
 ऊरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्चत्थकिंशुकाः ।
 भूमौ निपतिता वृक्षाः संभ्रामास्तत्र शेरते ॥ ३४

तं सिंहमिव संकुट्टं दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम् ।
 वित्रेसुश्च तदा सूता विषादभयपीडिताः ॥ ३५
 तमन्तकमिव कुट्टं गन्धर्वभयशङ्किताः ।
 दिधक्षन्तस्तथा ज्येष्ठं भ्रातरं चोपकीचकाः ।
 परस्परमथोचुस्ते विषादभयमोहिताः ॥ ३६
 गन्धर्वो बलवानेति कुट्ट उद्यम्य पादपम् ।
 प्रबुद्धाः सुमहाभागा गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ।
 सैरन्ध्री मुच्यतां शीघ्रं भयं नो महदागतम् ॥ ३७
 वैशंपायन उवाच ।
 ते दृष्ट्वाऽथ समाविद्धं भीमसेनेन पादपम् ।
 विमुच्य द्रौपदीं तस्ताः प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ३८
 द्रवतस्तांश्च संप्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव ।
 अथ भीमः समुत्पत्य द्रवतां पुरतोऽभवत् ॥ ३९
 ते तं दृष्ट्वा भयौद्विग्ना निश्चेष्टाः समवस्थिताः ४०
 दृष्ट्वा ताञ्शतसङ्ख्याकान्स वज्री दानवानिव ।
 एकेनैव प्रहारेण दश सप्त च विंशतिम् ।
 अष्टादश च पञ्चाशज्जघान स वृकोदरः ॥ ४१
 शतं पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ।
 वृक्षेणैकेन राजेन्द्र प्रभञ्जनसुतो बली ।
 बायुवेगसमः श्रीमान्सर्वान्सूतानशेषतः ॥ ४२
 तान्निहत्य महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
 आश्वासयत्तदा कृष्णां प्रतिमुच्य च बन्धनात् ४३
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाञ्चालीं भरतर्षभः ।
 अश्रुपूर्णमुखीं भीतामुद्धरन्स वृकोदरः ॥ ४४
 [मा खिदैस्त्वं याज्ञसेनि पातिव्रत्यव्रते स्थिता ।
 पातिव्रत्ये स्थिता नारी व्रतं रक्षेत्सदाऽऽत्मनः ॥
 पुरा स्त्री देवरातस्य पतिप्रीता शिरोमणिः ।
 कदाचिद्भर्तृरूपेण रक्षसाऽपहृता सती ॥ ४६
 कस्यचित्सरसस्तीरे तां निवेश्य स राक्षसः ।
 तद्भर्तृरूपं संत्यज्य रक्षो भूत्वा सुदारुणम् ॥ ४७
 साम्ना दानेन भेदेन सा यदा नान्वमन्यत ।
 तदा तां पातयित्वा स मैथुनायोपचक्रमे ॥ ४८
 ततः सा धैर्यमास्थाय विवरं न ददौ तदा ।

ततः स खड्गमुत्कृष्य भीषयामास तां सतीम् ४९
 साऽपि त्यक्तभया साध्वी प्राणत्यागे सुनिश्चिता ।
 प्रतिज्ञामकरोत्कृष्णे पातिव्रत्यपरायणा ॥ ५०
 आराधितो यदि मया भर्ता मे दैवतं महत् ।
 कर्मणा मनसा वाचा गुरवस्तोषिता मया ।
 तेन सत्येन योनिर्मे भवत्वद्य शिला दृढा ॥ ५१
 एवं तथा प्रतिज्ञाते तद्योनिः सा शिलाऽभवत् ।
 अन्तरा नाभिजान्वोर्यत्तत्सर्वं च शिलाऽभवत् ५२
 ततः स खड्गमुद्धृत्य वेगेनास्याः शिरोऽहरत् ॥ ५३
 जया नाम सखी सहऽभूत्पार्वत्या नखमांसवत् ।
 तस्मात्पतिव्रतायाश्च दुःखमल्पं सुखं बहु ॥ ५४
 एवं ते भीरु बध्यन्ते ये त्वां हिंसन्ति मानवाः ।
 गच्छ त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव ॥ ५५
 अन्येन त्वं पथा शीघ्रं सुदेष्णाया निवेशनम् ।
 अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ।
 यथा नौ नावबुधेरघ्रात्रावेवं व्यवस्थितौ ॥ ५६
 वैशंपायन उवाच ।

साऽगच्छन्नगरं कृष्णा भीमेनाश्वासिता सती ५७
 कृतकृत्या सुदेष्णाया भवनं शुभलक्षणा ।
 शचीव नहुषे शप्ते प्रविवेश त्रिविष्टपम् ॥ ५८
 भीमोऽप्यमितवीर्यस्तु बलवानरिमर्दनः ।
 सर्वास्तान्कीचकांस्तत्र हत्वा धर्मात्मजानुजः ॥ ५९
 निःशेषं कीचकान्हत्वा रामो रात्रिचरानिव ।
 जितशत्रुरदीनात्मा प्रविवेश पुरं ततः ॥ ६०
 पञ्चाधिकं शतं तत्र निहतं तेन भारत ।
 महाबनमिव छिन्नं शिष्ये विगलितद्रुमम् ॥ ६१
 एवं ते निहता राजञ्जितं पञ्चोपकीचकाः ।
 स च सेनापतिः सूत इत्येतत्सूतपदशतम् ॥ ६२
 न गन्धर्वभयाकिंचिद्रक्तुं कीचकबान्धवाः ।
 अशक्नुवन्तस्तां तत्र भयादप्यभिवीक्षितुम् ॥ ६३
 विराटनगरे चापि सर्वे मात्स्याः समागताः ।
 काल्यं पञ्चशतं चैतानपश्यन्सारथीन्हतान् ॥ ६४
 तदृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरा नार्यश्च नागराः ।
 विस्मयं परमं गत्वा नोचुः किंचन भारत ॥ ६५

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

पौरैर्विराटप्रति साजुजकीचकनिधननिवेदनपूर्वकं नगराद्रौपदीनिष्कासनप्रार्थना ॥ १ ॥ सुदेष्णाया विराटनियोगाद्रौपदी-
 प्रति स्वपुराभिर्गमनचोदना ॥ २ ॥ तथा द्रौपद्या मासावधिस्रवासाभ्यनुज्ञानप्रार्थनायां तदङ्गीकरणम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ते दृष्ट्वा निहतान्सूतान्भीमसेनेन भारत ।
 पौराश्च सहिताः सर्वे राज्ञे गत्वा न्यवेदयन् ।
 गन्धर्वेण हता राजन्सूतपुत्राः परञ्जितम् ॥ १
 यथा वज्रेण दीर्णं वै पर्वतस्य महच्छिरः ।
 विनिकीर्णाः प्रदृश्यन्ते तथा सूता महीतले ॥ २
 सैरन्ध्री चापि मुक्ता सा पुनरायाति ते गृहम् ।
 सर्वं संशयितं राजन्नगरं ते भविष्यति ॥ ३
 तथारूपा हि सैरन्ध्री गन्धर्वाश्च महाबलाः ।

पुंसामिष्टश्च विषयो मैथुनाय न संशयः ॥ ४
 यथा सैरन्ध्रिदोषेण नेदं राजन्पुरं तव ।
 विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा साधु विधीयताम् ॥ ५
 सर्वाङ्गसौष्ठवयुतां रूपलावण्यशालिनीम् ।
 पश्यतामनिमेषेण चक्षुषा वनितां शुभाम् ।
 मनसश्चक्षुषश्चैव प्रतिबन्धो न विद्यते ॥ ६
 तस्मात्तां यः पुमान्दृष्ट्वा रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
 गच्छेत्कामवशं मूढो गन्धर्वैः स निहन्यते ॥ ७
 निष्कासयैनां भवनात्पुराच्चैव विशेषतः ।

तां द्रौपदीमभिवीक्षितुमपि अशक्नुवन्तः कीचकबान्धवाः
 तांप्रति किंचिद्रक्तुं नाशक्नुवन्नित्यध्याहारेण योजना ॥ ६३ ॥
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

गन्धर्वैर्निहता राजन्निति ख. थ. घ. पाठः ॥ १ ॥ तथा
 नीतिविधीयतामिति घ. पाठः ॥ ५ ॥ अष्टाविंशोऽध्यायः
 ॥ २८ ॥

कालः प्रविश्य सैरन्ध्रीं पुरं नाशयते ध्रुवम् ॥ ८
 वैशंपायन उवाच ।
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः ।
 अब्रवीत्क्रियतामेषां सूतानामपरक्रिया ॥ ९
 एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ।
 दहन्तां कीचकाः सर्वे सर्वगन्धैश्च सर्वशः ॥ १०
 इत्युक्त्वा परमोद्विग्नः प्रविश्यान्तःपुरं शुभम् ।
 सुदेष्णां चाब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः ॥ ११
 सैरन्ध्रीमगतां ब्रूया ममैव वचनादिह ।
 गच्छ सैरन्ध्रि भद्रं ते यथाकामं चराधुना ।
 विभेति राजा सैरन्ध्रि गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ॥ १२
 न हि तामुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् ।
 स्त्रियास्त्वदोषस्तां वक्तुमतस्त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ।
 अदहन्कीचकान्सर्वान्संस्कारैश्चैव सर्वशः ॥ १४
 अथ मुक्ता भयात्कृष्णा सूतपुत्राभिरस्य च ।
 मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ १५
 त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी ।
 सा तु गात्राणि वासश्च प्रक्षाल्य प्रविवेश ह ॥ १६
 तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन्प्राद्वन्त दिशो दश ।
 गन्धर्वाणां भयत्रस्ताः केचिद्दृष्टिं न्यमीलयन् ॥ १७
 प्रदुद्रुबुश्राप्यपरे तथा जना
 हस्तैश्च चक्षूषि पिधाय मोहिताः ।
 मां पश्यत सेति च तां ब्रुवन्त-
 स्तथा जनाश्चुकुशुरार्तरूपाः ॥ १८
 तामद्य यः पश्यति रूपशालिनीं
 शयीत भग्नोऽत्र यथैव कीचकाः ।
 इति ब्रुवन्तो भयविग्नचेतसो
 भयेन गन्धर्वगतेन मोहिताः ॥ १९
 ततो महानसद्वारे भीमसेनमवस्थितम् ।
 ददर्श राजन्याञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ॥ २०
 सोपहासं तु शनकैः संज्ञाभिरिदमब्रवीत् ।
 नमो गन्धर्वराजाय येनास्मि परिमोक्षिता ॥ २१

कीचकेभ्यो विनिर्दोषामनाथां वसतीं गृहे ।
 यो मां रक्षति सन्नस्तां गन्धर्वाय नमोस्तु ते ॥ २२
 भीम उवाच ।
 ये यस्या विचरन्तीह पुरुषा वशवर्तिनः ।
 तेषां च वशगा नित्यं विचर त्वं यथेष्टतः ॥ २३
 ये पुरा विचरन्तीह पुरुषा वशवर्तिनः ।
 तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा हनृणा विहरन्त्वितः ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा जज्ञिरे नेतरे जनाः ।
 ततः पाञ्चालराजस्य सुता चापि जगाम ह ॥ २५
 ततः सा नर्तनागारे धनंजयमपश्यत ।
 राज्ञः कन्या विराटस्य नर्तयन्तं महाभुजम् ॥ २६
 ततस्ता नर्तनागाराद्विनिष्क्रम्य सहाजुनाः ।
 कन्या ददृशुरायान्तीं कृष्णां क्लिष्टामनागसम् ॥ २७
 कन्या ऊचुः ।
 दिष्ट्या सैरन्ध्रि मुक्ताऽसि दिष्ट्याऽसि पुनरागता ।
 दिष्ट्या च निहताः सूता ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम्
 बृहन्नलोवाच ।
 कथं सैरन्ध्रि मुक्ताऽसि कथं पापाश्च ते हताः ।
 इच्छामि ते कथां श्रोतुं कथयस्व यथातथम् ॥ २९
 सैरन्ध्र्युवाच ।
 बृहन्ने किंनु तव सैरन्ध्र्या कार्यमद्य वै ।
 या त्वं रंस्यसि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखं ३०
 न हि दुःखं समाप्नोषि सैरन्ध्री यदुपाश्रुते ।
 सुखेन वर्तसे येह न तदुःखमवाप्यते ।
 तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसि प्रहसन्त्यपि ॥ ३१
 बृहन्नलोवाच ।
 बृहन्नेलाऽपि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनन्तकम् ।
 तिर्यग्योनिगतेवेयं न चैनमवबुध्यसे ॥ ३२
 त्वया सहोषिता चास्मि त्वं च सर्वैः सहोषिता ।
 त्वत्तः कृच्छ्रतरं वासं वसेयमहमङ्गने ।
 क्लिश्यन्त्यां त्वयि सुश्रोणि कोनु दुःखं न चिन्तयेत्
 न तु केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्दुःखं क्वचित् ।
 वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुध्यसे ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

ततः सहैव कन्याभिद्रौपदी राजवेश्म तत् ।
प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमनसूयिनी ॥ ३५
तामब्रवीद्राजपत्नी विराटवचनादिदम् ।
सैरन्ध्रि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिम् ।
राजा विभेति सैरन्ध्रि गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ॥ ३६
त्वं चापि तरुणी सुभ्रू रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
चित्तानि च नृणां भद्रे रक्तानि स्पर्शजे सुखे ॥ ३७
तस्मात्त्वत्तो भयं मह्यं राष्ट्रस्य नगरस्य च ।
गच्छाद्यैव यथेष्टं त्वं नगराद्यत्र रंससे ॥ ३८
त्वन्निमित्तं शुभे मह्यं सर्वो बन्धुजनो हतः ।
नृशंसा खलु ते बुद्धिर्भ्रातृणां मे कृतो वधः ॥ ३९
तस्माद्गन्धर्वराजेभ्यो भयमद्य प्रवर्तते ।
यथेष्टं गच्छ सैरन्ध्रि स्वस्ति चेह यथा भवेत् ॥ ४०
वैशंपायन उवाच ।
सुदेष्णाया वचः श्रुत्वा सैरन्ध्री चेदमब्रवीत् ।

त्रयोदशाहमात्रं तु राजा क्षाम्यतु भामिनि ॥ ४१
कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ।
ततो मामुपनेष्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियम् ४२
ध्रुवं च श्रेयसा राजा योक्ष्यते सह बान्धवैः ।
राज्ञः कृतोपकाराश्च कृतज्ञाश्च सदा शुभे ।
साधवश्च बलोत्सिक्ताः कृतप्रतिकृतेप्सवः ॥ ४३
अर्थिनी मा ब्रवीत्येषा यद्वातद्वेति चिन्तय ।
भरस्व तदहर्मात्रं तत्ते श्रेयो भविष्यति ॥ ४४
वैशंपायन उवाच ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कैकेयी दुःखमोहिता ।
उवाच द्रौपदीमार्ता भ्रातृव्यसनकर्षिता ॥ ४५
वस भद्रे यथेष्टं त्वं त्वामहं शरणं गता ।
त्रायस्व मम भर्तारं पुत्रांश्चैव विशेषतः ॥ ४६
इत्युक्त्वा राजशार्दूल राज्ञे सर्वं न्यवेदयत् ।
त्रिंशद्रात्रिभिमां भीरुः कृतकृत्या निवासये ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

समाप्तं च कीचकवधपर्व ॥ ३ ॥

(अथ गोग्रहणपर्व ॥ ४ ॥)

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

पाण्डवान्वेषणाय क्रमेण विराटपुरमागतैश्चारैर्हस्तिनपुरमेत्युद्योधनं प्रति स्वेषां पाण्डवानवगतिनिवेदनपूर्वकं कीचक-
वधनिवेदनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा ।
शोकमाहारयत्तीव्रं सामात्यः सपुरोहितः ॥ १
कीचकस्य वधं घोरं सानुजस्य विशांपते ।
अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यसयन्त पृथग्जनाः ॥ २
तस्मिन्पुरे जनपदे जलपुत्रा अपि सर्वशः ।
वीर्यवान्दयितो राज्ञो दर्पोत्सिक्तश्च कीचकः ॥ ३
सांपराये परिकुष्टो बलवान्दुर्जयो रणे ।
आसीत्प्रहर्ता शत्रूणां दारदर्शी च दुर्मतिः ।

स हतः किल गन्धर्वैः सैरन्ध्रीकारणान्निशि ॥ ४
इत्यजल्पन्महाराज कीचकस्य विनाशनम् ।
देशेदेशे मनुष्याश्च विस्मिताः कीचके हते ॥ ५
अथ वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये बहिश्चराः ।
मृगयित्वा बहून्देशान्ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ६
संविधाय यथाऽऽदिष्टं यथादेशं प्रदर्शकाः ।
कृतसंकेतनाः सर्वे न्यवर्तन्त पुरं ततः ॥ ७
आगम्य हास्तिनपुरं धार्तराष्ट्रमरिन्दमम् ।
तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजम् ॥ ८

द्रोणकर्णकृपैः सार्धं भीष्मेण च महात्मना ।
 संगतं भ्रातृभिः सार्धं त्रिगर्तैश्च महारथैः ॥ ९
 प्रणम्य शिरसा भूमौ वर्धयित्वा जयाशिषा ।
 आसीनं सूर्यसंकाशे काञ्चने परमासने ॥ १०
 उपास्यमानं सचिवैर्मरुद्भिरिव बासवम् ।
 विद्वद्भिर्गायकैः सार्धं कविभिः स्तुतिपाठकैः ॥ ११
 अनेकैरपि राजन्यैः सेवितं सपरिच्छदैः ।
 दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ १२
 कृतोऽस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा ।
 पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ १३
 निर्जने व्यालसंकीर्णे नानाभ्रमरसंकुले ।
 लताप्रतानगह्वरे नानागुल्मसमावृते ॥ १४
 न च विद्यो गता येन पार्थाः सुदृढविक्रमाः ।
 मार्गमाणाः पदन्यासमाश्रमेषु वनेषु च ॥ १५
 गिरिकूटेषु तुङ्गेषु नानाजनपदेषु च ।
 जनाकीर्णेषु देशेषु चत्वरेषु पुरेषु च ॥ १६
 नरेन्द्र सहसा नष्टान्नैव विद्य च पाण्डवान् ।
 अत्यन्तादर्शनान्नष्टा भद्रं तुभ्यं नरर्षभ ॥ १७
 गिरीणां कूटकुञ्जेषु कन्दरोदरसानुषु ।
 नदीप्रसवणेष्वेव हृदेषु च सरस्सु च ॥ १८
 गह्वरेषु च दुर्गेषु ग्रामेषु पवनेषु च ।
 दुर्विज्ञेया गतिस्तेषां मृग्यतेऽस्माभिरेव च ।
 गजव्याघ्रसमीपेषु सिंहान्ते शरभान्तरे ॥ १९
 वर्त्मन्यन्विच्छमानास्तु रथानां रथिसत्तम ।
 कंचित्कालं मनुष्येन्द्र सूताननुगता वयम् ॥ २०
 मृगयित्वा यथान्यायं विदितार्थाश्च तत्त्वतः ।
 प्राप्ता द्वावतीं सूता विना पार्थैः परंतप ॥ २१
 न तत्र कृष्णा राजेन्द्र पाण्डवाश्च महाव्रताः ।
 नरदेव यथोद्दिष्टं न च विद्यात्र पाण्डवान् ॥ २२
 निर्वृतो भव नष्टास्ते स्वस्थो भव परंतप ।
 सर्वथैव प्रनष्टास्ते नमस्ते भरतर्षभ ॥ २३

सर्वा च पृथिवी कृत्स्ना सशैलवनकानना ।
 सराष्ट्रनगरग्रामा पत्तनैश्च समन्विता ।
 अन्वेषिता च सर्वत्र न च पश्याम पाण्डवान् २४
 पुनः शाधि मनुष्येन्द्र अत ऊर्ध्वं विशांपते ।
 अन्वेषणे पाण्डवानां भूयः किं करवामहे ॥ २५
 इमां च नः प्रियां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु ॥ २६
 येन त्रिगर्तो निहता बलेन बहुशो नृप ।
 सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य कीचकेन बलीयसा ।
 स हतः पतितः शेते गन्धर्वैर्निशि भारत ॥ २७
 स्यालो राज्ञो विराटस्य सेनापतिरुदारधीः ।
 सुदेष्णायानुजः क्रूरः शूरो वीरो गतव्यथः ॥ २८
 उत्साहवान्महावीर्यो नीतिमान्बलवानपि ।
 युद्धज्ञो रिपुवीर्यघ्नः सिंहतुल्यपराक्रमः ॥ २९
 प्रजारक्षणदक्षश्च शत्रुग्रहणशक्तिमान् ।
 विजितारिर्महायुद्धे प्रचण्डो मानतत्परः ॥ ३०
 नरनारीमनोहादी धीरो वाग्मी रणप्रियः ।
 पुण्यकर्माऽर्थकामानां भाजनं मनुजोत्तमः ॥ ३१
 स हतो निशि गन्धर्वैः स्त्रीनिमित्तं नराधिप ।
 अमृष्यमाणो दुष्टात्मा निशीथे सह सोदरैः ।
 सुहृदश्चास्य निहता योधाश्च ग्रहरैर्हताः ॥ ३२
 गन्धर्वाणां च महिषी काचिदस्ति नितम्बिनी ।
 सैरन्ध्री नाम तां दृष्टो दुष्टात्माऽकामयद्वली ॥ ३३
 इत्येवं श्रुतमस्माभिर्गन्धर्वैर्निहतो निशि ॥ ३४
 बान्धवैर्बहुभिः सार्धं कीचको निहतो यतः ।
 अद्यप्रभृति राजेन्द्र पाण्डवान्वेषणं प्रति ।
 चारांश्च सर्वतश्चतुर्त्तुं प्रेषयेति मतिर्हि नः ॥ ३५
 निहतो निशि गन्धर्वैर्दुष्टात्मा भ्रातृभिः सह ।
 एतावच्छ्रुतमस्माभिर्भद्रं तेऽस्तु नराधिप ॥ ३६
 प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणां च पराभवम् ।
 कृतकृत्यश्च कौरव्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोप्रहणपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

धर्मज्ञाः सत्यसन्धाश्च युधिष्ठिरमनुव्रताः ॥ २
 नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृवच्च समाहितम् ।
 धर्मे स्थितं सत्यवृत्तिं ज्येष्ठं श्रेष्ठापचायिनम् ॥ ३
 अनुव्रता महात्मानो भ्रातरो भ्रातरं प्रियम् ।
 अजातशत्रुं श्रीमन्तं सर्वभ्रातृननुव्रतम् ॥ ४
 तेषां तथाविधेयानां निभृतानां महात्मनाम् ।
 किमर्थं नीतिमान्प्राज्ञः श्रेयो नैषां करिष्यति ॥ ५
 तस्माद्यत्नात्परीक्षध्वं न तावत्समयो गतः ।
 न ते विनाशमृच्छेयुरिति मे नैष्ठिकी मतिः ॥ ६
 चिन्त्यतां चैव यत्कार्यं तच्च क्षिप्रमकालिकम् ।
 क्रियतां साधु संचिन्त्य वासश्चैषां प्रचिन्त्यतां ॥ ७
 यथा च पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् ।
 प्रवृत्तिरूपलभ्येत तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ८
 सर्वोपायैर्यतस्व त्वं यथा पश्यसि पाण्डवान् ।
 दुर्ज्ञेयाः खलु शूरास्ते रक्षया नित्यं च दैवतैः ॥ ९
 शुद्धात्मा मानवान्पार्थः सत्यवाक्नीतिमाञ्जुचिः ।
 तेजोराशिभिरापूर्णां दहेदपि च चक्षुषा ॥ १०
 तस्माद्यत्नश्च क्रियतां भूयश्च मृगयामहे ।
 ब्राह्मणैश्चारकैः सिद्धैस्तापसैर्निपुणैरपि ॥ ११
 विविधैस्तत्परैः सम्यङ्भिर्भिकैस्तज्ज्ञसंमतैः ।
 अन्वेष्टव्या मनुष्येन्द्र पाण्डवाश्छन्नचारिणः ॥ १२
 ततः शान्तनवो धीमान्भारतानां पितामहः ।
 श्रुतवान्देशकालज्ञो नीतिमांश्च महामतिः ॥ १३
 तस्मिन्नुपरते वाक्ये आचार्यस्य महात्मनः ।
 अनन्तरमुवाचेदं वाक्यं हेत्वर्थसंमितम् ॥ १४
 युधिष्ठिरे समायुक्तां धर्मज्ञे धर्मसंहिताम् ।
 पाण्डवे नित्यमव्यग्रां गिरं भीष्मः समाददे ॥ १५
 असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ।
 भीष्मस्त्वभ्यवदत्तत्र गिरं साधुभिरर्चिताम् ॥ १६
 यथा नो ब्राह्मणोऽवादीदाचार्यः सर्वधर्मवित् ।
 श्रुतवृत्तोपसंपन्ना नाशं नायान्ति पाण्डवाः ॥ १७
 सर्वलक्षणसंपन्नाः साधुवृत्तसमन्विताः ।
 वृद्धानुशासने यत्ताः सत्यधर्मपरायणाः ॥ १८
 समयं समयज्ञास्ते पालयन्तः शुभव्रताः ।

न विषीदन्ति ते पार्था उद्वहन्तः सतां धुरम् ॥ १९
 तपसा चैव गुप्तास्ते स्ववीर्येण च पाण्डवाः ।
 न नाशमभिगच्छेयुरिति मे नैष्ठिकी मतिः ॥ २०
 क्षत्रधर्मरता नित्यं केशवानुगताः सदा ।
 प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो महाबलाः ॥ २१
 तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामि पाण्डवान्वेषणे शृणु ।
 न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यते वेदितुं परैः ॥ २२
 यत्तु शक्यमिहास्माभिस्तान्वै संचिन्त्य पाण्डवान् ।
 बुद्ध्या प्रणेतुं तत्तेऽहं प्रवक्ष्यामि निबोध तत् ॥ २३
 न त्वियं साधु वक्तव्या तस्य नीतिः कथंचन ।
 वृद्धानुशासने तात तिष्ठतः सत्यशीलिनः ॥ २४
 अयुक्तं तु मया वक्तुं तुल्या मे कुरुपाण्डवाः ।
 निवासं पाण्डुपुत्राणां संचिन्त्य च वदाम्यहम् ।
 बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ॥ २५
 अवश्यं तु नियुक्तेन सभामध्ये विवक्षता ।
 यथार्हमिह वक्तव्यं सर्वथा धर्मलिप्सया ॥ २६
 यत्र नाहं तथा मन्ये यथाऽन्ये मेनिरे जनाः ।
 निवासं पाण्डुपुत्राणां शृणुष्व मनुजाधिप ॥ २७
 [भ्रातृभिः सहितो वीरैः कृष्णया च महायशाः ।
 किमर्थं स महाराजो नात्मश्रेयो भविष्यति ॥ २८
 पाण्डवो निकृतः पूर्वं यथावद्विदितं तव ।
 क्लेशितश्च पुरे नित्यं राज्यकामैश्च सांप्रतम् ।
 छन्नश्चरति तस्मात्स प्रकृत्या नीतिमाञ्जुषः ॥ २९
 वर्षमेकं सुसंछन्नमुष्य वासमनुत्तमम् ।
 आयाति चोदये काले क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवं ॥ ३०
 सोदरैः सहितं वीरं द्रौपद्या च परंतप ।
 संविधत्स्व महाबाहो यथा नः स्यात्सुखोदयः ॥ ३१
 यस्मिन्स राजा वसति छन्नः सत्त्वभृतावरः ।
 भविष्यन्ति नरास्तत्र रागमोहविवर्जिताः ॥ ३२
 नाधयो हि महाराज न व्याधिः क्षत्रियर्षभ ॥
 पुरे जनपदे वाऽपि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ३३
 दानशीलो वदान्यश्च निभृतो ह्रीनिषेवकः ।
 प्रियवाक्सत्यवाक्शूरो धर्मशीलो जितेन्द्रियः ।
 हृष्टः पुष्टः शुचिर्दक्षो यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ३४

नासूयको न चापीर्युर्नाभिमानी न मत्सरी ।
 भविष्यति जनस्तत्र स्वयं धर्ममनुव्रतः ॥ ३५
 ब्रह्मघोषाश्च भूयांसः पुण्यशब्दास्तथैव च ।
 क्रतवश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ ३६
 सदा च तत्र पर्जन्यः सम्यग्वर्षी न संशयः ।
 संपन्नसस्या च मही भविष्यति निरामया ॥ ३७
 रसवन्ति च धान्यानि गुणवन्ति फलानि च ।
 गन्धवन्ति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती ॥
 वायुश्च सुखसंस्पर्शो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 नीरोगास्तत्र विद्यन्ते वधवन्धा न सन्ति च ३९
 न चोरा न च दण्डाश्च न च बाधा भवन्त्युत ।
 नाशक्ता न च दुष्टाश्च यत्र राजा युधिष्ठिरः ४०
 भयं च नाविशेत्तत्र निष्प्रतीपं च दर्शनम् ।
 बहुक्षीरास्तथा गावः सुपुष्टाश्च सुदोहनाः ॥ ४१
 पर्यासि दधिसर्पीषि रसवन्ति हितानि च ।
 सलिलानि प्रसन्नानि सर्वे भावाश्च शोभनाः ४२
 गुणवन्ति च पानानि भोज्यानि विविधानि च ।
 तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ४३
 रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणान्विताः ।
 दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ४४

धर्माश्च तत्र सर्वैस्तु सेविताश्च द्विजातिभिः ।
 स्वैःस्वैर्गुणैश्च संयुक्ता कस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ।
 देशे तस्मिन्भविष्यन्ति तत पाण्डवसंश्रिते ॥ ४५
 संप्रीतिमाञ्जनस्तत्र संतुष्टः शुचिरव्ययः ।
 देवतातिथिभूयास्तु सर्वभूतानुरागवान् ॥ ४६
 इष्टदानमहोत्साहा नित्यं धर्मपरायणाः ।
 व्यक्तवाक्यास्ततस्तात शुभकल्याणमङ्गलाः ॥ ४७
 शुभत्विषः शुभेच्छाश्च नित्यतुष्टाः श्रियाऽन्विताः ।
 भविष्यन्ति जनास्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ४८
 नित्योत्सवप्रसुदितो नित्यहृष्टः श्रिया वृतः ।
 भविष्यति निवासोऽयं यत्र राजा युधिष्ठिरः ४९
 धर्मज्ञः स तु दुर्ज्ञेयः सर्वज्ञैश्च द्विजातिभिः ।
 किंपुनः प्राकृतैस्तात पार्थो विज्ञायते क्वचित् ॥ ५०
 यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं परा शान्तिर्ध्रुवा क्षमा ।
 ह्रीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंस्यमथार्जवम् ५१
 तस्मान्निवासः पार्थोनां चिन्त्यतां यद्ब्रवीमि वः ।
 गतिर्वा परमा तत्र नोत्सहे वक्तुमन्यथा ॥ ५२
 एवमेतत्तु संचिन्त्य यत्कृत्यं साधु मन्यसे ।
 तत्क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येतच्छ्रद्धासि मे ।
 कुलस्य हि क्षमं तात यदहं प्रब्रवीमि ते ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहणपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

दुर्योधनेन कीचकवधस्य भीमसेनकृतत्वसंभावनया पाण्डवानां तत्र स्थितिर्भावना ॥ १ ॥ तथा भीष्माद्यनुमत्या सुशर्मणो विराटनगरं प्रति प्रेषणम् ॥ २ ॥ सुशर्मणा विराटनगरमेत्य दक्षिणभागे गोमहम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः शारद्वतो वाक्यमित्युवाच कृपस्तदा ।
 युक्तं प्राप्तं च वृद्धेन पाण्डवान्प्रति भाषितम् ॥ १
 धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं सर्वं सत्यं सहेतुकम् ।
 तत्रानुरूपं भीष्मस्य ममापि वचनं शृणु ॥ २
 तेषां चैव गतिस्तत्र निर्वासश्चानुचिन्त्यताम् ।
 नीतिर्विधीयतां तत्र सांप्रतं या हिता भवेत् ॥ ३
 नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता ।
 किं पुनः पाण्डवाः शूरा विद्वांसो बलिनस्तथा ४

तस्मात्सत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 गूढभावेषु छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ५
 स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः ।
 उदयः पाण्डवानां च प्राप्तकालो न संशयः ॥ ६
 निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः ।
 महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा ह्यमितौजसाः ॥ ७
 तस्माद्बलं च कोशं च नीतिश्चापि विधीयताम् ।
 यथा कालोदये प्राप्ते सम्यक् तैः संदधामहे ॥ ८
 यत्र यन्मन्यसे श्रेयो बुध्यस्व बलमात्मनः ।

नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्स्वबलेषु च ॥ ९
 सारं फल्गु बलं ज्ञात्वा मध्यस्थं चापि भारत ।
 स्वराष्ट्रपरराष्ट्रेषु ज्ञातव्यं बलमात्मनः ॥ १०
 अग्रहृष्टं ग्रहृष्टं वा संदधाम तथा परैः ।
 साम्ना दानेन भेदेन दण्डेन बलिकर्मणा ॥ ११
 न्यायेनाक्रम्य च परान्वलाञ्छानम्य दुर्बलान् ।
 सान्त्वयित्वा च मित्राणि बलं चाभाष्यतां सुखम्
 स्वकोशबलसंवृद्धः सम्यक्सिद्धिमवाप्स्यसि ।
 योत्स्यसे ज्ञापि बलिभिररिभिः प्रत्युपस्थितैः ।
 अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वाऽपि हीनैः स्वबलवाहनैः ॥ १३
 एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवहर्तासि न्यायतः ।
 यथाकालं मनुष्येन्द्र चिरं सुखमवाप्स्यसि ॥ १४
 भीष्मद्रोणकृपैरुक्ते कर्णदुःशासनादिभिः ।
 ततो दुर्योधनो वाक्यं श्रुत्वा तेषां महात्मनाम् ।
 मुहूर्तमनुसंचिन्त्य सचिवानिदमब्रवीत् ॥ १५
 श्रुतमेतन्मया पूर्वं कथासु जनसंसदि ।
 धीराणां शास्त्रविदुषां प्राज्ञानां मतिनिश्चये ।
 कृतिनां सारफल्गुत्वे जानामि नयचक्षुषा ॥ १६
 सत्त्वे बाहुबले धैर्ये प्राणे शारीरसंभवे ।
 सांप्रतं मानुषे लोके सदैत्यनरराक्षसे ॥ १७
 चत्वारस्तु नरव्याघ्रा बले शक्रोपमा भुवि ।
 उत्तमाः प्राणिनां तेषां नास्ति कश्चिद्बले समः ।
 समप्राणबला नित्यं संपूर्णबलपौरुषाः ॥ १८
 बलदेवश्च भीमश्च मद्वराजश्च वीर्यवान् ।
 चतुर्थः कीचकस्तेषां पञ्चमं नानुशुश्रुमः ॥ १९
 अन्योन्यानन्तरबलाः परस्परजयैषिणः ।
 बाहुयुद्धमभीप्सन्तो नित्यं संरब्धमानसाः ॥ २०
 तेनाहमवगच्छामि प्रत्ययेन वृकोदरम् ।
 मनस्यभिनिविष्टं मे व्यक्तं जीवन्ति पाण्डवाः २१
 तत्राहं कीचकं मन्ये भीमसेनेन मारितम् ।
 सैरध्रीं द्रौपदीं मन्ये नात्र कार्या विचारणा ॥ २२
 शङ्के कृष्णानिमित्तं तु भीमसेनेन कीचकः ।
 गन्धर्वव्यपदेशेन हतो निशि महाबलः ॥ २३

को हि शक्तः परो भीमात्कीचकं हन्तुमोजसा ।
 शस्त्रं विना बाहुबलात्तथा सर्वाङ्गचूर्णने ॥ २४
 मर्दितुं वा तथा तीव्रं चर्ममांसास्थिचूर्णनम् ।
 रूपमन्यत्समास्थाय भीमस्यैतद्विचेष्टितम् ॥ २५
 ध्रुवं कृष्णानिमित्तं तु भीमसेनेन सूतजाः ।
 गन्धर्वव्यपदेशेन हता निशि न संशयः ॥ २६
 पितामहेन ये चोक्ता देशस्य च जनस्य च ।
 गुणास्ते मत्स्यराष्ट्रेषु बहुशोऽपि मया श्रुताः ॥ २७
 विराटनगरे मन्ये पाण्डवाश्छन्नचारिणः ।
 निवसन्ति पुरे रम्ये तत्र यात्रा विधीयताम् ॥ २८
 मत्स्यराष्ट्रं गमिष्यामो ग्रहीष्यामश्च गोधनम् ।
 गृहीते गोधने नूनं तेऽपि योत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥
 अपूर्णे समये चापि यदि पश्येम पाण्डवान् ।
 द्वादशान्यानि वर्षाणि प्रवेक्ष्यन्ति पुनर्वनम् ॥ ३०
 तस्मादन्यतरेणापि लाभोऽस्माकं भविष्यति ।
 कोशवृद्धिरिहास्माकं शत्रूणां निधनं भवेत् ॥ ३१
 कथं सुयोधनं गच्छेद्युधिष्ठिरमृतः पुरा ।
 एतच्चापि वदत्येष मात्स्यः परिभवान्मयि ॥ ३२
 तस्मात्कर्तव्यमेतद्वै तत्र यात्रा विधीयताम् ।
 एतत्सुनीतं मन्येऽहं सर्वेषां यदि रोचते ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा रथयूथपः ।
 पूर्वमाभाष्य कर्णेन तथा दुःशासनेन च ।
 प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो बली ॥ ३४
 असकृन्निकृतः पूर्वं मात्स्यसाल्वेयकेकयैः ।
 सूतेनैव च मात्स्यस्य कीचकेन पुनःपुनः ॥ ३५
 बाधितो बन्धुभिः सार्धं बलाद्बलवता विभो ।
 स कर्णमभिवीक्ष्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३६
 राष्ट्रं ममासकृद्राजत्राज्ञा मात्स्येन बाधितम् ॥ ३७
 प्रणेता कीचकस्तस्य बलोत्सिक्तोऽभवत्पुरा ।
 अमर्षी दुर्जयो जेता प्रख्यातबलपौरुषः ।
 स हतस्तत्र गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसकृत् ॥ ३८
 तस्मिन्निनिहते राजन्हीनदर्पो निराश्रयः ।

तस्मादनन्तरेणापि लाभोऽस्माकमिति थ. पाठः । तस्मात्
 गोप्रहणात् अनन्तरेण युद्धायागतपाण्डवदर्शनेन ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिरमृतः युधिष्ठिरो मृतो येन विराटेनेति बहुव्रीहिः ॥ ३२ ॥

भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः ३९
 तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ ।
 कौरवाणां च सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥४०
 एतत्कार्यमहं मन्ये परमात्ययिकं महत् ।
 राष्ट्रं तस्याभियास्यामो धनधान्यसमाकुलम् ॥४१
 आददामोऽस्य रत्नानि विविधानि वसूनि च ।
 ग्रामान्राष्ट्राणि वा तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥
 अथवा गोसहस्राणि बहूनि शुभदर्शन ।
 विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् ४३
 कौरवैः सह संगम्य त्रिगर्तैश्च विशांपते ।
 गास्तस्यापहरिष्यामः सह सर्वैर्महारथैः ॥ ४४
 सन्धिं वा तेन कृत्वा तु निबध्नीमोऽस्य पौरुषम् ।
 हत्वा चास्य चमूं कृत्स्नां वशमेवानयामहे ॥४५
 तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्स्यामहे वयम् ।
 भवतां बलवृद्धिश्च भविष्यति न संशयः ॥ ४६
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजानमब्रवीत् ॥४७
 सूक्तं सुशर्मणा वाक्यं प्राप्तकालमिदं वचः ।
 तस्मात्क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वरूथिनीं ४८
 यदेतत्तेऽभिरुचितं मम चैतद्धि रोचते ।
 प्रविभज्य च सैन्यानि यथा वा मन्यते भवान् ४९
 प्रज्ञावान्कुलवृद्धश्च सर्वेषां नः पितामहः ।
 आचार्यश्च कृपो विद्राज्शकुनिश्चापि सौबलः ५०
 मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम् ।
 संमन्य चाशु गच्छामः साधनार्थं महीपते ॥५१
 किं नः पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः ।
 अत्यन्तं हि प्रनष्टास्ते प्राप्ता वाऽपि यमक्षयम् ५२
 तद्भवांश्चतुरङ्गेण बलेन महता वृतः ।
 विराटनगरं यातु सर्वसैन्येन भारत ।

आदास्यामोऽथ गास्तस्य विविधानि वसूनि च ५३
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो दुर्योधनो राजा वचः श्रुत्वा तु तस्य तत् ।
 वैकर्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत्स्वयम् ।
 शासने नित्ययुक्तं तु दुःशासनमनन्तरम् ॥ ५४
 दुर्योधन उवाच ।
 सह वृद्धैस्तु संमन्य क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ।
 यथोद्देशं तु गच्छामः सहिताः सर्वकौरवैः ॥ ५५
 सुशर्मा तु यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ।
 त्रिगर्तैः सहितः सर्वैः प्रख्यातबलपौरुषैः ।
 प्रागेव हि सुसंयत्तो विराटनगरं प्रति ॥ ५६
 जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिवसान्तरे ।
 विषयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहितम् ॥ ५७
 सुशर्मणा गृहीते तु मत्स्यराजस्य गोधने ।
 विराटः सैन्यमादाय त्रिगर्तैः सह योत्स्यति ॥५८
 अपरं दिवसं गास्तु तत्र गृह्णन्तु कौरवाः ।
 गवार्थं पाण्डवास्तत्र योत्स्यन्ति कुरुभिः सह ॥५९
 तथा गत्वा यथोद्देशं विराटनगरान्तिके ।
 क्षिप्रं गोष्ठं समासाद्य गृह्णन्तु विपुलं धनम् ६०
 गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च ।
 वयमस्य निगृह्णीमो द्विधा कृत्वा च वाहिनीम् ६१
 वैशंपायन उवाच ।
 ते स गत्वा यथोद्दिष्टं देशं मत्स्यमहीपतेः ।
 संनद्धा रथिनः सर्वे सपताका बलोत्कटाः ।
 प्रतिवैरं चिकीर्षन्तो गोषु गृद्धा महाबलाः ॥६२
 आदत्त गाः सुशर्माऽथ कृष्णपक्षस्य चाष्टमीम् ६३
 अपरे दिवसे सर्वे राजन्संभूय कौरवाः ।
 नवम्यां ते न्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः ।
 कौरवास्तु महावीर्या मत्स्यानां विषयान्तरे ॥६४

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

गोपैर्दुततरमाद्रुत्य विराटंप्रति सुशर्मणा गोप्रहणनिवेदनम् ॥ १ ॥ विराटादिभिर्युद्धाय निर्गमोद्यमः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरेण विराटंप्रति स्वेषां युद्धकौशलनिवेदनेन भ्रातृभिः सह समराभियानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम् ।
छत्रालिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १
व्यतीतः समयः सम्यग्विराटनगरे सताम् ।
कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महीपतेः ॥ २
कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा ।
परां संभावनां चक्रे कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे ॥ ३
ततस्त्रयोदशस्थान्ते तस्य वर्षस्य भारत ।
सुशर्मणा गृहीतं तु गोधनं तरसा बहु ॥ ४
ततः शब्दो महानासीद्रेणुश्च दिवमस्पृशत् ।
शङ्खदुन्दुभिघोषश्च भेरीणां च महास्वनः ।
गवाश्चरथनागानां निस्वनश्च पदातिनाम् ॥ ५
एवं तैस्त्वभिनिर्णय मत्स्यराजस्य गोधने ।
त्रिगर्तैर्गृह्यमाणे तु गोपालाः प्रत्यषेधयन् ॥ ६
अथ त्रिगर्ता बहवः परिगृह्य धनं बहु ।
परिक्षिप्य हयैः शीघ्रै रथत्रातैश्च भारत ।
गोपालान्प्रत्ययुध्यन्त रणे कृत्वा जये धृतिम् ॥ ७
ते हन्यमाना बहुभिः प्रासतौमरपाणिभिः ।
गोपाला गोकुले भक्ता वारयामासुरोजसा ॥ ८
परश्वयैश्च मुसलैर्भिण्डिपालैश्च मुद्गरैः ।
गोपालाः कर्षणैश्चित्रैर्जघुरश्चान्समन्ततः ॥ ९
ते हन्यमानाः संक्रुद्धास्त्रिगर्ता रथयोधिनः ।
विमृज्य शरवर्षाणि गोपानद्रावयन्बलात् ॥ १०
हन्यमानेषु गोपेषु विमुखेषु विशांपते ।
ततो युवानः संभीताः श्वसन्तो रेषुगुण्टिताः ॥ ११
जवेन महता चैव गोपालाः पुरमाव्रजन् ।
विराटनगरं प्राप्य नरा राजानमब्रुवन् ॥ १२
सभायां राजशार्दूलमासीनं पाण्डवैः सह ।
शूरैः परिवृतं योधैः कुण्डलाङ्गदधारिभिः ॥ १३
सद्भिश्च पण्डितैः सार्धं मन्त्रिभिश्चापि संवृतम् ।
दृष्ट्वा शीघ्रं तु गोपाला विराटमिदमब्रुवन् ॥ १४

अस्मान्युधि विनिर्जित्य परिभूय सबान्धवान् ।
षष्टिं गवां सहस्राणि त्रिगर्ताः कालयन्ति ते ।
ता निवर्तय राजेन्द्र मा नेशुः पशवस्तव ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां गोपालानामरिंदमः ।
स राजा महतीं सेनां मात्स्यानां समवाहयत् ।
रथनागाश्चकलिलां पत्तिध्वजसैमाकुलाम् ॥ १६
राजानो राजपुत्राश्च तनुप्राण्यथ भेजिरे ।
भानुमन्ति विवातानि सूपसेव्यानि भागशः ॥ १७
पृथक्काञ्चनसन्नाहान्त्रयेष्वश्वानयोजयन् ।
उत्कृष्य पाशान्मौर्वीणां शूराश्चापेष्वयोजयन् ॥ १८
दृढमायसगर्भं तु कवचं तप्तकाञ्चनम् ।
विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहारयत् ॥ १९
सर्वभारसहं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ।
शतानीकादवरजो मदिराक्षोऽभ्यहारयत् ॥ २०
उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ।
मृष्टहाटकपर्यन्तं सूर्यदत्तोऽभ्यहारयत् ॥ २१
दृढमायसगर्भं च श्वेतं रुक्मपरिष्कृतम् ।
विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्यहारयत् ॥ २२
शतसूर्यं शतावर्तं शतविन्दुं शताक्षिमतम् ।
अभेद्यकल्पं मत्स्यानां राजा कवचमाहरत् ॥ २३
ततो नानातनुत्राणि स्वानिस्वानि महाबलाः ।
युयुत्सवोऽभ्यनहन्त देवकल्पाः प्रहारिणः ॥ २४
सोपस्करोषु शुभ्रेषु महत्सु च महारथाः ।
पृथक्काञ्चनसन्नाहान्त्रयेष्वश्वानयोजयन् ॥ २५
सूर्यचन्द्रप्रतीकाशे मणिहेमविभूषिते ।
महाप्रमाणं मत्स्यस्य ध्वजमुच्छ्रियते रथे ॥ २६
ध्वजान्बहुविधाकारान्सौवर्णान्हेममालिनः ।
यथास्वं क्षत्रियाः शूरा रथेषु समयोजयन् ॥ २७
रथेषु युज्यमानेषु कङ्को राजानमब्रवीत् ।
मया ह्यस्त्रं चतुर्वर्गमवाप्तमृषिसत्तमात् ॥ २८

दंशितो रथमास्थाय पदं निर्याम्यहं गवाम् ।
 अयं च बलवाञ्छूरो बललो दृश्यतेऽनघ ॥ २९
 गोसङ्ख्यमश्वबन्धं च संयोजय रथेषु वै ।
 नैतेन जातु युद्धेयुर्गवार्थमिति मे मतिः ॥ ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 अथ मात्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजम् ।
 कङ्कश्च बललः सूदो दामग्रन्थिश्च वीर्यवान् ॥ ३१
 तन्निपालश्च गोसङ्ख्यो यथा ते पुरुषर्षभाः ।
 शूराः सुवीराः पुरुषा नागराजवरोपमाः ।
 युद्धेयुरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः ॥ ३२
 एतेषामपि दीयन्तां रथा ध्वजपताकिनः ।
 कवचानि विचित्राणि दृढानि च लघूनि च ॥ ३३
 प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च ।
 नेमे जातु न युद्धेयुरिति मे धीयते मतिः ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा नृपतेर्वाक्यं शीघ्रं त्वरितमानसः ।
 शतानीकः स पार्थेभ्यो रथात्राजन्समादिशत् ॥ ३५
 सहदेवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ।
 तान्दृष्ट्वा सहसा सूता राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ ३६
 निर्दिष्टा नरदेवेन रथाञ्छीघ्रमयोजयन् ।
 कवचानि विचित्राणि नवानि च दृढानि च ॥ ३७
 विराटः प्रददौ यानि तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
 तान्यामुच्य शरीरेषु दंशितास्ते महारथाः ॥ ३८
 तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्वशस्त्रविशारदाः ।

रथान्हेमपरिष्कारान्समास्थाय महारथाः ।
 पाण्डवा निर्ययुर्हृष्टा दंशिता राजसत्तम ॥ ३९
 विराटमन्वयुः पश्चात्सहिताः कुरुपुङ्गवाः ।
 चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ॥
 दीर्घानां च दृढानां च धनुषां ते यथाबलम् ।
 उत्कृष्य पाशान्मौर्वीणां वीराश्चापेष्वयोजयन् ॥ ४१
 ततः सुवाससः सर्वे वीराश्चन्दनरूपिताः ।
 चोदिता नरदेवेन क्षिप्रमश्वानचोदयन् ॥ ४२
 ते हया हेमसंछन्ना बृहन्तः साधुवाहिनः ।
 चोदिताः प्रत्यदृश्यन्त पत्रिणामिव पङ्क्तयः ॥ ४३
 भीमरूपाश्च मातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
 स्वारूढा युद्धकुशलैर्महामात्राधिरोहिताः ॥ ४४
 क्षरन्त इव जीमूताः सुदन्ताः षाष्टिहायनाः ।
 राजानमन्वयुः पश्चात्क्रामन्त इव पर्वताः ॥ ४५
 दृढायुधजनाकीर्णं रथाश्चगजसंकुलम् ।
 तद्वलाग्रं विराटस्य शक्रसेव तदा बभौ ॥ ४६
 तं प्रयान्तं महाराज निनीषन्तं गवां पदम् ।
 विशारदानां वैश्यानां प्रकृष्टानां तदा नृप ॥ ४७
 विंशतिस्तु सहस्राणि नराणामनुयायिनाम् ।
 अष्टौ रथसहस्राणि दश नागशतानि च ।
 विंशच्चाश्वसहस्राणि मात्स्यानां त्वरितं ययुः ॥ ४८
 तदनीकं विराटस्य शुशुभेऽस्तीव भारत ।
 वसन्ते बहुपुष्पाढ्यं काननं चित्रितं यथा ॥ ४९

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

विराटसुशर्मसैन्ययोर्युद्धम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरादिनिहतानां परिसङ्ख्यानम् ॥ २ ॥ विराटसुशर्मणोर्युद्धम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
 त्रिगर्तानस्पृशन्मात्स्याः सूर्येऽस्तंगमिते सति ॥ १
 ते त्रिगर्ताश्च मात्स्याश्च व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
 अन्योन्यमभिवर्तन्ते गोषु गृद्धा महाबलाः ॥ २
 भीमश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः ।

ग्रामणीयैः समारूढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३
 तेषां समागमो घोरस्तुमुलो रोमहर्षणः ।
 भ्रतां परस्परं राजन्यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ४
 देवासुरसमो राजन्नासीत्सूर्येऽवलम्बति ।
 पदातिरथनागेन्द्रहयारोहबलौघवान् ॥ ५
 अन्योन्यमभ्यापततां निघ्नतां चेतरेतरम् ।

उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ६
 पक्षिणश्चापतन्भूमौ सैन्येन रजसा वृताः ।
 इषुभिर्व्यतिसर्पद्भिरादित्योऽन्तरधीयत ॥ ७
 खद्योतैरिव संयुक्तमन्तरिक्षमजायत ॥ ८
 रुक्मपृष्ठानि चापानि विचेरुर्विद्युतो यथा ।
 नर्दतां लोकवीराणां सव्यं दक्षिणमस्यताम् ॥ ९
 रथा रथैः समाजग्मुः पत्तयश्च पदातिभिः ।
 सादिनः सादिभिर्जग्मुर्गजैश्चापि महागजाः ॥ १०
 असिभिः षट्सैश्चापि शक्तिभिस्तोमरैरपि ।
 संरब्धाः समरे योधा निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ११
 निघ्नन्तः समरेऽन्योन्यं हृष्टाः परिघपाणयः ।
 न शेकुरतिसंकुद्धाः शूराः कर्तुं पराञ्जुखम् ॥ १२
 रक्ताधरोष्ठं सुनसं कृत्स्नमश्रु खलंकृतम् ।
 अदृश्यत शिरश्छिन्नं रजोविध्वस्तकुण्डलम् ॥ १३
 दृश्यन्ते तत्र गात्राणि वीरैश्छिन्नानि सर्वशः ।
 सालस्कन्धनिकाशानि क्षत्रियाणां महामृधे ॥ १४
 नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
 आकीर्णा वसुधा तत्र शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ १५
 यथा वा वाससी श्लक्ष्णे महारजतरञ्जिते ।
 बिभ्रती युवती श्यामा तद्वद्भाति वसुन्धरा ॥ १६
 उपाशाम्यद्रजो भौमं रुधिरेण प्रवर्षता ।
 कश्मलं प्राविशद्भोरं निर्मर्यादमवर्तत ॥ १७
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितस्तदा ।
 व्यूहं कृत्वा विराटस्य अन्वयुध्यत पाण्डवः ॥ १८
 आत्मानं श्येनवत्कृत्वा तुण्डमासीद्युधिष्ठिरः ।
 पक्षौ यमौ च भवतः पुच्छमासीदृकोदरः ॥ १९
 सहस्रं न्यहनत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनस्तु संकुद्धः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।

द्विसहस्रं स्थान्वीरः परलोकं प्रवेशयत् ॥ २०
 नकुलस्त्रिशतं जग्मे सहदेवश्चतुःशतम् ।
 शतानीकः शतं जग्मे मदिराश्चतुःशतम् ॥ २१
 प्रहृष्टां महतीं सेनां त्रिगर्तानां महाबलौ ।
 आर्च्छतां बहुसंरब्धौ केशाकेशि रथारथि ॥ २२
 लक्षयित्वा त्रिगर्तानां तौ प्रविष्टौ महाचमूम् ।
 जग्मतुः सूर्यदत्तश्च बललश्चापि पृष्ठतः ॥ २३
 शङ्खो विराटपुत्रश्च महेष्वासो महाबलः ।
 विनिघ्नन्समरे शूरान्प्रविवेश महाचमूम् ॥ २४
 विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्चशतं रथान् ।
 कुञ्जराणां शतं चैव सहस्रं वाजिनां तथा ॥ २५
 चरन्स विविधान्मार्गात्रथेन रथिनांवरः ।
 त्रिगर्तानां सुशर्माणमार्च्छद्भुक्मरथं रणे ॥ २६
 तौ तु प्राहरतां तत्र महेष्वासौ महाबलौ ।
 अन्योन्यमभिनिघ्नन्तौ गोषु गोवृषभावि ॥ २७
 राजसिंहौ सुसंरब्धौ विरेजतुर्मर्षणौ ।
 कृतास्त्रौ निशितैर्बाणैरसिशक्तिपरश्चर्यैः ॥ २८
 ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतीयातां समन्ततः ।
 शरान्ससृजतुः शीघ्रं तोयधारा घनावि ॥ २९
 अन्योन्यमभिसंरब्धौ दन्ताभ्यामिव कुञ्जरौ ।
 कृतास्त्रौ निशितैर्बाणैर्दारयामासतू रणे ॥ ३०
 मात्स्यो राजा सुशर्माणं विव्याध निशितैः शरैः ।
 पञ्चभिः पञ्चभिर्बाणैर्विव्याध चतुरो हयान् ॥ ३१
 द्वाभ्यां सृतं च विव्याध केतुं च त्रिभिराशुगैः ।
 तथैव मात्स्यराजं तु सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
 पञ्चाशद्भिः शितैर्बाणैर्विव्याध परमास्त्रवित् ॥ ३२
 तयोर्बलानि राजेन्द्र समस्तानि महारणे ।
 नाजानन्त तदाऽन्योन्यं प्रदोषे रजसा वृते ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

सुशर्मणा युद्धे विराटस्य ग्रहणम् ॥ १ ॥ भीमेन युधिष्ठिरचोदनया विराटस्य मोचनपूर्वकं सुशर्मणो बन्धनम् ॥ २ ॥
 युधिष्ठिरेण करुणया सुशर्मणो विमोक्षणम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तमसाऽभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत ।

विराट० ९

व्यतिष्ठन्त मुहूर्तं ते व्यूढानीकाः प्रहारिणम् ॥ १ ॥
 ततोऽन्धकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठन्निशाकरः ।

कुर्वाणो विमलां रात्रिं दर्शयन्क्षत्रियात्रणे ॥ २
 ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्तत ।
 घोररूपं तदा तेषामवेक्ष्य तु परस्परम् ॥ ३
 तथैव तेषां तुष्टुलानि तानि
 क्रुद्धानि चान्योन्यमभिद्रवन्ति ।
 गदासिपटैश्च परस्परैश्च
 प्रासैश्च तीक्ष्णाग्रसुधौतधारैः ॥ ४
 बलं तु मात्स्यस्य बलेन राजा
 सर्वं त्रिगर्ताधिपतिः सुशर्मा ।
 प्रमथ्य जित्वा च निपीड्य मत्स्या-
 न्विराटमोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ५
 मत्ताविव वृषौ तौ तु गजाविव मदोद्धतौ ।
 सिंहाविव गजग्राहौ शक्रवृत्राविवोद्धतौ ॥ ६
 उभौ तुल्यबलोत्साहावुभौ तुल्यपराक्रमौ ।
 उभौ तुल्यास्त्रविक्षेपावुभौ युद्धविशारदौ ॥ ७
 तौ निहत्य पृथग्धुर्यानुभयोः पार्ष्णिसारथी ।
 आस्तां तुल्यधनुर्ग्राहौ कृष्णकंसाविवोद्धतौ ॥ ८
 ततः सुशर्मा त्रैगर्तः सह भ्रात्रा सुवर्मणा ।
 अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वशः ॥ ९
 ततो रथाभ्यां प्रस्कन्ध भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ ।
 गदापाणी सुसंरब्धौ समभ्यद्रवतां जवात् ॥ १०
 सुशर्मा परवीरघ्नो बलवान्वीर्यवान्गदी ।
 विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ११
 तमुन्मथ्य सुशर्मा तु युवतीमिव कामुकः ।
 स्यन्दनं स्वं समारोप्य प्रययौ भीमविक्रमः ॥ १२
 तस्मिन्गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरे ।
 बलं सर्वं विभग्नं तन्निरुत्साहं निराशकम् ॥ १३
 प्राद्रवन्त भयान्मात्स्यास्त्रिगर्तैरदिता रणे ।
 विदिक्षु दिक्षु सर्वासु पलायन्ति च यान्ति च ॥ १४
 तेषु विद्राव्यमाणेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अभ्यभाषत धर्मात्मा भीमसेनमरिन्दमम् ॥ १५
 मात्स्यराजस्त्रिगर्तेन परामृष्टः सुशर्मणा ।
 तं मोक्ष्य महाबाहो मा गमद्विषतां वशम् ॥ १६

नन्दयन्क्षत्रियानिति थ. पाठः ॥ २ ॥

भीमसेन महाबाहो गृहीतं तु सुशर्मणा ।
 त्रायस्व मोचय क्षिप्रमसत्प्रीतिकरं नृपम् ॥ १७
 उषिताः सः सुखं सर्वे सर्वकामैः सुपूजिताः ।
 भीमसेन त्वया कार्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तं तथावादिनं तत्र भीमसेनो महाबलः ।
 अभ्यभाषत दुर्धर्षो रणमध्ये युधिष्ठिरम् ॥ १९
 अहमेनं परित्रासे शासनात्तव पार्थिव ।
 पश्येदं सुमहत्कर्म युध्यतो मम शत्रुभिः ॥ २०
 स्वबाहुबलमाश्रित्य परेषामसमं रणे ।
 एकान्तमाश्रितो राजंस्तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह ॥ २१
 अयं वृक्षो महाशाखो गिरिमात्रो वनस्पतिः ।
 अहमेनं समारुज्य पोथयिष्यामि शात्रवान् ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वनस्पतिम् ।
 अब्रवीद्भातरं वीरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २३
 भीम मा साहसं कार्ष्णिस्तिष्ठत्वेष वनस्पतिः ॥ २४
 मा त्वां वृक्षेण कर्माणि कुर्वन्तमतिमानुषम् ।
 जनाः समवबुध्येरन्भीमोऽयमिति भारत ॥ २५
 मा ग्रहीस्त्वमिमं वृक्षं सिंहनादं च मा नद ।
 कर्मणा सिंहनादेन विज्ञास्यन्ति जना ध्रुवम् ॥ २६
 इमं वृक्षं गृहीत्वा त्वं नेमां सेनामभिद्रव ।
 वृक्षं च त्वां रुजन्तं वै विज्ञास्यति जनो ध्रुवं ॥ २७
 अन्यदेवायुधं गृह्य प्रतिपद्यस्व मानुषम् ।
 चापं वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वथम् ॥ २८
 यदेव मानुषं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ।
 तदेवायुधमादाय मोचयाशु महीपतिम् ॥ २९
 यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ ।
 व्यायच्छतस्ते समरे मत्स्यराजं परीप्सतः ॥ ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 भ्रातुर्वचनमादाय भीमो वृक्षं विसृज्य च ।
 चापमादाय संप्राप्तो रथमास्थाय पाण्डवः ॥ ३१
 व्यमुञ्चच्छरवर्षाणि सतोय इव तोयदः ।

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

तं भीमो भीमकर्माणं सुशर्माणमथाऽऽद्रवत् ३२
 विराटमभिवीक्ष्यैनं तिष्ठतिष्ठेति चावदत् ॥ ३३
 सुशर्मा चिन्तयामास कालान्तकयमोपमम् ।
 तिष्ठतिष्ठेति भाषन्तं पृष्ठतो रथपुङ्गवः ॥ ३४
 पश्यतां सुमहत्कर्म महद्युद्धमुपस्थितम् ।
 परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा भ्रातृभिः सह ॥ ३५
 निमेषान्तरमात्रेण भीमसेनेन ते रथाः ।
 रथानां च गजानां च वाजिनां च ससादिनां ३६
 सहस्रशतसंघाताः शूराणामुग्रधन्विनाम् ।
 पातिता भीमसेनेन विराटस्य समीपतः ॥ ३७
 पत्तयो निहतास्तेषां गदां गृह्य महात्मना ॥ ३८
 तद्दृष्ट्वा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
 चिन्तयामास मनसा किं शेषं हि बलस्य मे ॥ ३९
 अपरो दृश्यते सैन्ये पुरा मयो महाबले ।
 आकर्णपूर्णेन तदा धनुषा प्रत्यदृश्यत ॥ ४०
 सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान्क्षिपते च पुनःपुनः ४१
 ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन् ।
 दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणास्त्रिगर्तान्प्रत्यमर्षणाः ॥ ४२
 तान्निवृत्तरथान्दृष्ट्वा पाण्डवास्तां महाचमूम् ।
 वैराटिः परमक्रुद्धो युयुधे परमाद्भुतम् ॥ ४३
 त्रिगर्ताः समभिक्रम्य अयुध्यन्त जयैषिणः ।
 तान्भीमसेनः संक्रुद्धः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।
 द्विसहस्ररथान्वीरः परलोकं प्रवेशयत् ॥ ४४
 सहस्रं प्राहिणोद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राहिणोच्छरैः ॥ ४५
 शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् ।
 युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः ॥ ४६
 प्रविश्य महतीं सेनां त्रिगर्तानां महाबलः ।
 क्षोभयन्सर्वभूतानि सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ४७
 ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महाबलः ।
 अभिद्रुत्य सुशर्माणं शरैरभ्यहनद्भृशम् ॥ ४८
 सुशर्माऽपि सुसंक्रुद्धस्त्वरमाणो युधिष्ठिरम् ।
 अविध्यदशभिर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ४९
 ततो राजन्क्षिप्रकारी कुन्तीपुत्रो वृकोवरः ।

समासाद्य सुशर्माणमश्वांस्तस्य न्यपातयत् ॥ ५०
 पृष्ठगोपौ च तस्याथ हत्वा परमसायकैः ।
 अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपातयत् ॥ ५१
 चक्ररक्षस्तु शूरश्च शोणाश्चो नाम नामतः ।
 स भयाद्विरथं दृष्ट्वा त्रैगर्तं व्याजहात्तदा ॥ ५२
 ततो विराटः प्रस्कन्द्य रथादथ सुशर्मणः ।
 गदामस्य परामृश्य तमेवाभ्यहनद्वली ॥ ५३
 स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा ॥ ५४
 भीमस्तु भीमसंकाशो रथात्प्रस्कन्द्य वीर्यवान् ।
 उत्प्लुत्य गत्वा वेगेन तद्रथे विनिपत्य च ।
 सुशर्मणः शिरोऽगृह्णात्पुनराश्वास्य युध्यतः ॥ ५५
 अग्राद्विरेविनिक्षिप्य सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ।
 ऊर्ध्वमुत्प्लुत्य मार्जारं आखोर्यद्वच्छिरो रूपा ॥ ५६
 समुद्यम्य तु रोषात्तं निष्पिपेष महीतले ।
 यदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलिपिष्यतः ॥ ५७
 तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ।
 स मोहमगमद्राजां प्रहारवरपीडितः ॥ ५८
 तस्मिन्वीरे गृहीते तु त्रिगर्तानां महारथे ।
 अभज्यत बलं सर्वं त्रिगर्तानां भयातुरम् ॥ ५९
 निवृत्य गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
 अवजित्य सुशर्माणं धनं चादाय सर्वशः ॥ ६०
 स्वबाहुबलसंपन्ना ह्रीनिषेवा यतव्रताः ।
 विराटस्य महात्मानः परिक्षेशविनाशनाः ।
 स्थिताः समक्षं ते सर्वे त्वथ भीमोऽभ्यभाषत ६१
 नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
 किंनु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
 गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशम् ॥ ६२
 तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः ।
 रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुण्ठितम् ॥ ६३
 अभ्येत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ।
 दर्शयामास भीमस्तु सुशर्माणं नराधिपम् ॥ ६४
 प्रोवाच पुरुषव्याघ्रो भीममाहवशोभिनम् ।
 तं राजा प्राहसदृष्ट्वा मुच्यतां वै नराधमः ॥ ६५
 एवमुक्तोऽब्रवीद्भीमः सुशर्माणं महाबलम् ।

जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ ६६
 दासोस्सीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ।
 एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ ६७
 तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
 मुञ्चमुञ्चाधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ॥ ६८
 दासभावं गतो ह्येष विराटस्य महीपतेः ।

अदासो गच्छ मुक्तोसि मैवं कार्षीः कदाचन ॥ ६९
 एवमुक्ते तु सत्रीडः सुशर्माऽसीदधोमुखः ।
 स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ७०
 विसृज्य तु सुशर्माणं पाण्डवास्ते हतद्विषः ।
 स्वबाहुबलसंपन्ना ह्रीनिषेवा यतव्रताः ।
 संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनोऽवसन् ७१

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिरचोदनया विराटप्रेषितैर्दूतैर्नगरमेत्य जयोद्धोषणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान् ।
 अर्चयामास वित्तेन मानेन च महारथान् ।
 वचसा चैव सान्त्वेन स्नेहेन च मुदाऽन्वितः ॥ १
 विराट उवाच ।
 यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा ।
 कार्यं कुरुत तैः सर्वैर्यथाकारं यथासुखम् ॥ २
 ददाम्यलंकृताः कन्या वसूनि विविधानि च ।
 मनसा चाप्यभिप्रेतं यद्वः शत्रुनिवर्हणाः ॥ ३
 युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह ।
 तस्माद्भवन्तो मत्स्यानामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 तं तथावादिनं तत्र कौरवेयाः पृथक्पृथक् ।
 ऊचुः प्रहृष्टमनसो युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ५
 प्रतिनन्दामहे वाचं सर्वथैव विशांपते ।
 एतावताऽद्य प्रीताःस्मो यत्त्वं मुक्तोसि शत्रुभिः ६
 यत्त्वं मुक्तोसि शत्रुभ्यो ह्येतत्कार्यं हितं हि नः ।
 न किञ्चित्कार्यमस्माकं न धनं मृगयामहे ॥ ७
 अथाब्रवीत्प्रीतमना मात्स्यराजो युधिष्ठिरम् ।
 निर्भरः प्रीतिपूरेण हर्षगद्गदया गिरा ॥ ८
 पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ।
 एहि त्वामभिषेक्ष्यामि मत्स्यराजस्तु नो भवान् ९
 मनसा चाप्यभिप्रेतं यत्ते शत्रुनिवर्हण ।

तत्तेऽहं संप्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् ॥ १०
 रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्तमथापि वा ।
 वैयाघ्रपद्य विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोस्तु ते ॥ ११
 त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि राज्यमात्मानमेव च ।
 यतश्च जातः संरम्भः स च शत्रुर्वशं गतः ॥ १२
 ततो युधिष्ठिरो मात्स्यं पुनरेवाब्रवीद्वचः ।
 प्रतिनन्दामि ते वाचं मनोज्ञां मात्स्य भाषितां १३
 आनृशंस्यपरो नित्यं सुमुखः सततं भवान् ।
 पुनरेव विराटश्च राजा कङ्कमभाषत ॥ १४
 अहो शूद्रस्य कर्माणि बललस्य द्विजोत्तम ।
 सोऽहं शूद्रेण संग्रामे बललेनाभिरक्षितः ॥ १५
 त्वत्कृते सर्वमेवैतदुपपन्नं ममानघ ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १६
 ददामि ते महाप्रीत्या रत्नान्युच्चावचान्यहम् ।
 शयनासनयानानि कन्याश्च समलंकृताः ॥ १७
 हस्त्यश्वरथसङ्घाश्च राष्ट्राणि विविधानि च ।
 एतानि च मम प्रीत्या प्रतिगृह्य ममान्तिके ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तं तथावादिनं तत्र कौरव्यः प्रत्यभाषत ।
 एषैव तु मम प्रीतिर्यत्त्वं मुक्तोसि शत्रुभिः ॥ १९
 प्रतीतश्चेत्पुरं तुष्टः प्रविशाद्य परंतप ।
 दारैः पुत्रैश्च संश्लिष्य सा हि प्रीतिर्ममातुला २०
 सुशर्माणं तु राजेन्द्र सभृत्यबलवाहनम् ।

विसर्जय नरश्रेष्ठं वरमेतदहं वृणे ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्ते तु कङ्केन विराटो राजसत्तमः ।
 प्रत्युवाच ततः कङ्कं सुशर्मा यातु चेष्टतः ॥ २२
 कङ्क उवाच ।
 गच्छन्तु दूतास्त्वरिता नगरं तव पार्थिव ।
 सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ २३
 ततस्तद्वचनान्मात्स्यो दूतान्राजा समादिशत् ।
 आचक्षुध्वं पुरं गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ २४

कुमार्यः समलंकृत्य पर्यागच्छन्तु मे पुरात् ।
 वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्च खलंकृताः ।
 प्रत्यायान्तु च मे शीघ्रं नागराः सर्व एव ते ॥ २५
 एवमुक्तास्तथा दूता रात्रौ यात्वा तु केवलम् ।
 ततोऽन्तरे चानुषिता दूताः शीघ्रानुयायिनः २६
 नगरं प्राविशंस्ते वै सूर्ये सम्यगथोदिते ।
 विराटनगरं प्राप्य शीघ्रं नान्दीमघोषयन् ।
 पताकोच्छ्रयमाल्याढ्यं पुरमप्रतिमं यथा ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहणपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

दुर्योधनेन भीष्मद्रोणादिभिः सह विराटनगरमेत्य उत्तरभागे गवां ग्रहणम् ॥ १ ॥ गोपालेन केनचित्पुरमेत्यौत्तरं प्रति कुरुभिर्गोमहणस्य निवेदनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 याते त्रिगर्तान्मात्स्ये तु पशूस्तान्वै परीप्सति ।
 दुर्योधनः सहामात्यैर्विराटपुरमभ्यगात् ॥ १
 भीष्मद्रोणौ च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् ।
 द्रौणिश्च सौबलश्चैव तथा दुःशासनः शलः ॥ २
 विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
 दुःसहो दुर्मुखश्चैव एते चान्ये महारथाः ॥ ३
 सर्वे मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः ।
 गोपान्विद्राव्य तरसा गोधनं जहुरोजसा ॥ ४
 गवां शतसहस्राणि कुरवः कालयन्ति च ।
 महता रथवंशेन परिगृह्य समन्ततः ॥ ५
 गोपालानां तु घोषेषु हन्यतां तैर्महारथैः ।
 आरावः सुमहानासीत्संग्रहारे भयंकरे ॥ ६
 गवाध्यक्षस्तु संत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः ।
 जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदाऽऽर्तवत् ॥ ७
 स प्रविश्य पुरं रात्रौ नृपवेश्माभ्ययात्ततः ।
 अवतीर्य रथात्तूर्णमाख्यातुं प्रविवेश ह ॥ ८
 दृष्ट्वा भूमिजयं नाम पुत्रं मात्स्यस्य मानिनम् ।

तस्यै च सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ९
 गवां शतसहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
 प्रतिजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्धन ॥ १०
 राजपुत्र हितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि वै स्वयम् ।
 त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ११
 त्वां वै परिषदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः ।
 पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्बहः ॥ १२
 इष्वस्त्रनिपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः ।
 समर्थः समरे योद्धुं कौरवैः सह तादृशैः ॥ १३
 तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् ।
 जयश्च नियतो युद्धे कौरवाश्च ध्रुवं हताः ॥ १४
 आवर्तय कुरुञ्जित्वा पशून्पशुपतिर्यथा ।
 निर्दहैषामनीकानि भीमेन शरतेजसा ॥ १५
 धनुश्च्युतै रूक्मपुङ्खैश्चित्रैः संनतपर्वभिः ।
 द्विषतां भिन्ध्यनीकानि गजानामिव यूथपः ॥ १६
 पाशोपधानां ज्यातर्त्रीं चापदण्डां महास्वनाम् ।
 शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय ॥ १७
 निर्याहि नगराच्छीघ्रं राजपुत्र किमास्यते ।

पाशोपधानां पाशौ मौर्वीप्रान्तद्वयगतौ तावेव उपधाने वीणायां तन्त्रीसंधानार्थं कीलविशेषौ यस्यां सा ताम् । शरवर्णां

शरास्ततो निःसरन्तस्तएव वर्णाः शब्दवत्त्वसामान्यास्वरस्पर्शादयो यस्याम् ॥ १७ ॥ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

श्वेताः काञ्चनसंनहा रथे युज्यन्तु ते हयाः ।
ध्वजं च सिंहं सौवर्णमुच्छ्रयस्व तथा विभो ॥ १८
रुक्मपुङ्खाः प्रसन्नाग्रा मुक्ता हस्तवता त्वया ।
छादयन्तु शराः सूर्यं राज्ञामायुर्निरोधकाः ॥ १९
रणे जित्वा कुरुन्सर्वान्वज्रपाणिरिवासुरान् ।

यशो महदवाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ २०
त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मात्स्यपतेः सुतः ।
गतिमन्तो भवन्त्वद्य सर्वे विषयवासिनः ॥ २१
यथा हि पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतांवरः ।
एवमेव गतिर्नूनं भवान्विषयवासिनाम् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि ग्रीष्महणपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

उत्तरे समुचितसारथेरभावेन खिद्यमाने अर्जुनेन द्रौपदीप्रति उत्तराय बृहन्नलायाः सारथ्यकौशलनिवेदनचोदना
॥ १ ॥ भ्रातृचोदितया उत्तरया बृहन्नलाप्रति उत्तररथसारथ्यकरणप्रार्थना ॥ २ ॥ उत्तरेण सारथीभूतेनार्जुनेन सह कुरु-
म्प्रति रणायामियानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
महाजनसमक्षं तु स्त्रीणां मध्ये विशेषतः ।
गवाध्यक्षेण संप्रोक्तो विराटतनयस्तदा ॥ १
स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ वाक्यं तेजःप्रवर्धनम् ।
अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २
उत्तर उवाच ।
अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् ।
यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ ३
तमेव नाधिगच्छामि यो मे यन्ता समो भवेत् ।
पश्यध्वं सारथिं शीघ्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ॥ ४
अष्टविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः ।
यत्तदासीन्महायुद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ५
यद्यहं त्वधिगच्छेयं यो मे यन्ता भवेद्युधि ।
त्वरावानद्य यास्यामि समुच्छ्रितमहाध्वजः ॥ ६
विगाह्य तत्परानीकं गजवाजिरथाकुलम् ।
शस्त्रप्रतापाभिर्वीर्यान्कुरुञ्जित्वाऽऽनये पशून् ॥ ७
दुर्योधनं विकर्णं च कर्णं वैकर्तनं कृपम् ।
द्रोणं च सह पुत्रेण महेष्वासान्समागतान् ॥ ८
विद्रावयित्वा संग्रामे दानवान्मघवानिव ।
अनेनैव मुहूर्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ९
शन्यमाज्ञाय कुरवः प्रयान्त्यादाय गोधनम् ।
किं न शक्यं च तैः कर्तुं यदहं तत्र नाभवम् ॥ १०
पश्येयुरद्य मे वीर्यं कुरवस्ते समागताः ।

किन्तु पार्थोऽर्जुनः साक्षादिति मंस्यन्ति मां परे ११
वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्त्रीषु चात्मप्रशंसनम् ।
नामर्षयत पाञ्चाली बीभत्सोः परिकीर्तनम् ॥ १२
श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यमुत्तरेण प्रभाषितम् ।
अतीतसमये काले प्रियां भार्यामभाषत ॥ १३
दुपदस्य सुतां राज्ञः पाञ्चालीं रूपसंमताम् ।
सत्यार्जवगुणोपेतां भर्तुः प्रियहितैषिणीम् ।
उवाच रहसि ग्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः ॥ १४
उत्तरां ब्रूहि पाञ्चालि गत्वा क्षिप्रं शुचिस्मिते १५
इयं किल पुरा युद्धे खाण्डवे स्वयसाचिनः ।
सारथिः पाण्डुपुत्रस्य पार्थस्य तु बृहन्नला ।
महाज्जयो भवेद्युद्धे सा चेद्यन्ता बृहन्नला ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
सा चोदिता तदा ह्येन हर्जुनेन शुचिस्मिता ।
पाञ्चाली च तदाऽऽगम्य उत्तराया निवेशनम् १७
ज्ञात्वा तु समयान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव ।
युधिष्ठिरं धर्मपरं सत्यार्जवपथे स्थितम् ॥ १८
अमर्षयन्ती तदुःखं कृष्णा कमललोचना ।
उत्तरामाह वचनं सखीमध्ये विलासिनीम् ॥ १९
योऽयं युवा वारणयूथपोपमो
बृहन्नलाऽस्मीति जनोऽभ्यभाषत ।

पुराऽपि पार्थस्य स सारथिस्तदा
धनुर्धराणां प्रवरस्य मन्ये ॥ २०
एतेन वा सारथिना तदाऽर्जुनः
सदेवगन्धर्वमहासुरोरगान् ।
सर्वाणि भूतान्यजयत्स वीर्यवा-
नतर्पयचापि हिरण्यरेतसम् ॥ २१

यदस्य संस्थामपि तस्य संयुगे
जानामि वीर्यं परवीरमध्यगम् ।
संगृह्य रश्मीनपि चास्य वीर्यवा-
नादाय चापं प्रययौ रथे स्थितः ॥ २२
न सर्वभूतानि न देवदानवा
न चापि सर्वे कुरवः समागताः ।
धनं हरेयुस्तव जातु धन्विनो
बृहन्नला तूत्तरसारथिर्यदि ॥ २३

धनुष्यनवमश्वासीचस्य शिष्यो महात्मनः ।
सुदृष्टपूर्वो हि मया चरन्त्या पाण्डवालये ॥ २४
स चानेन सहायेन खाण्डवं चादहतपुरा ।
अर्जुनस्य तदाऽनेन संगृहीता हयोत्तमाः ॥ २५
तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः ।
अजयत्खाण्डवप्रस्थे न हि यन्ताऽस्ति तादृशः ॥ २६
वैशंपायन उवाच ।
ततः सैरन्ध्रिसहिता उत्तरा भ्रातुरब्रवीत् ।
अभ्यर्थयैनां सारथ्ये वीर शीघ्रं बृहन्नलाम् ॥ २७
शिक्षितैषा हि सारथ्ये नर्तने गीतवादिता ।
सैरन्ध्याह महाप्राज्ञा स्तुवन्ती वै बृहन्नलाम् ॥ २८
उत्तर उवाच ।

सैरन्ध्रि जानासि मम व्रतं हि
क्रीबेन पुंसां न हि संवदाम्यहम् ।
सोहं न शक्यामि बृहन्नलां शुभे
वक्तुं स्वयं यच्छ हयान्ममेति ॥ २९
सैरन्ध्र्युवाच ।
भयकाले तु संग्राप्ते न व्रतं नाव्रतं पुनः ।
यथा दुःखं प्रतरति कर्तुं युक्तं चरेद्दुधः ।

शिखण्डिनी मयूरपिच्छालकारवती ॥ ३५ ॥

इति धर्मविदः प्राहुस्तस्माद्राच्या बृहन्नला ॥ ३०
येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी ।
अस्यास्तु वचनं वीर करिष्यति न संशयः ॥ ३१
यदि ते सारथिः सा स्यात्कुरुन्सर्वान्न संशयः ।
जित्वा गात्रं समादाय ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ ३२
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स सैरन्ध्या भगिनीं प्रत्यभाषत ।
गच्छ त्वमनवद्याज्ञि तामानय बृहन्नलाम् ॥ ३३
सा प्राद्रवत्काञ्चनमाल्यधारिणी
ज्येष्ठेन भ्रात्रा ग्रहिता यशस्विनी ।
भ्रातुर्नियोगं तु निश्म्य सुभ्रुः
शुभानना हाटकवज्रभूषिता ॥ ३४
सा वज्रमुक्तामणिहेमकुण्डला
मृदुक्रमा भ्रातुर्नियोगचोदिता ।
प्रदक्षिणावर्ततनुः शिखण्डिनी
पद्मनना पद्मदलायताक्षी ॥ ३५
तन्वी समाङ्गी मृदुमन्दलोचना
मात्स्यस्य राज्ञो दुहिता विलासिनी ।
सा नर्तनागारमरालपक्ष्मा
शतहृदा मेघमिवान्वपद्यत ॥ ३६
सा नागनासोपमसंहितोरु-
रनिन्दिता वेदिविलग्नमध्या ।
आसाद्य तस्थौ वरमाल्यधारिणी
पार्थ शुभा नागवधूरिव द्विपम् ॥ ३७
तामागतामायतताम्रलोचना-
मवेक्ष्य पार्थः समयेऽभ्यभाषत ॥ ३८
किमागता काञ्चनमाल्यधारिणी
सुगात्रि किञ्चित्चरिताऽसि सुभ्रु ।
किं ते मुखं सुन्दरि न प्रसन्न-
माचक्ष्व शीघ्रं मम चारुहासिनि ॥ ३९
वैशंपायन उवाच ।
सा वज्रवैडूर्यविकारकुण्डला
विनिद्रपद्मोत्पलपत्रगन्धिनी ।

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

प्रसन्नताराधिपसंनिभानना
 पार्थ कुमारी वचनं वभाषे ॥ ४०
 उत्तरोवाच ।
 हरन्ति वित्तं कुरवः पितुर्मे
 शतं सहस्राणि गवां बृहन्नले ।
 सा भ्रातुरश्वान्मम संयमस्व
 पुरा परे दूरतरं हरन्ति गाः ॥ ४१
 सैरन्ध्रिराख्याति बृहन्नले त्वां
 सुशिक्षिता संग्रहणे रथाश्वयोः ।
 अहं मरिष्यामि न मेऽत्र संशयो
 मया वृता तत्र न चेद्गमिष्यसि ॥ ४२
 वैशंपायन उवाच ।
 तथा नियुक्तो नरदेवकन्यया
 नरोत्तमः प्रीतमना धनञ्जयः ।
 उवाच पार्थः शुभमन्द्रया गिरा
 शुभाननां शुक्रदतीं शुचिसिताम् ॥ ४३
 गच्छामि यत्रेच्छसि चारुहासिनि
 हुताशनं प्रज्वलितं विशामि वा ।
 इच्छामि तेऽहं वरगात्रि जीवितं
 करोमि किं ते प्रियमद्य सुन्दरि ।
 न मत्कृते द्रक्ष्यसि तत्पुरं प्रिये
 वैवस्वतं प्रेतपतेर्महाभयम् ॥ ४४
 वैशंपायन उवाच ।
 एतावदुक्त्वा कुरुवीरपुङ्गवो
 विलासिनीं शुक्रदतीं शुचिसिताम् ।
 बृहन्नलारूपविभूषिताननो
 विराटपुत्रस्य समीपमाव्रजत् ॥ ४५
 तथा व्रजन्तं वरभूषणैर्वृतं
 महाप्रभं वारणयूथपोपमम् ।
 गजेन्द्रबाहुं कमलायतेक्षणं
 कवाटवक्षस्थलमुन्नतांसम् ॥ ४६
 तमागतं पार्थमभिप्रकर्शनं
 महाबलं नागमिव प्रमाथिनम् ।
 वैराटिरामञ्च ततो बृहन्नलं
 गवां निनीषन्पदमुत्तरोऽब्रवीत् ॥ ४७

तमाव्रजन्तं त्वरितं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।
 अन्वगच्छद्विशालाक्षी गजं गजवधूरिव ॥ ४८
 दूरादेव तु संग्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ।
 त्वया सारथिना पार्थः खण्डवेऽग्निमर्तपयत् ॥ ४९
 पृथिवीं चाजयत्कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 सैरन्ध्री त्वां ममाचष्ट सा हि जानाति पाण्डवान् ॥
 देवेन्द्रसारथिर्वीरो मातलिः ख्यातविक्रमः ।
 सुमहो जामदग्येश्व विष्णोर्यन्ता च दारुकः ॥ ५१
 सुमन्त्रो वा दाशरथेः सूर्ययन्ता तथाऽरुणः ।
 सर्वे सारथयः ख्याता न बृहन्नलया समाः ॥ ५२
 इत्युक्तोऽहं च सैरन्ध्र्या तेन त्वामाह्वयामि वै ।
 आहूता त्वं मया सार्धं योद्धुं याहि बृहन्नले ॥ ५३
 दूरादूरतरं गावो भवन्ति कुरुभिर्हताः ।
 तथोक्ता प्रत्युवाचेदं राजपुत्रं बृहन्नला ॥ ५४
 का शक्तिर्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि ।
 नृत्तं वा यदि वा गीतं वादित्रं वा पृथग्विधम् ।
 तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कुतो मम ॥ ५५
 उत्तर उवाच ।
 त्वं नर्तको वा यदि वाऽपि गायकः
 क्षिप्रं तनुत्रं परिधत्स्व भानुमत् ।
 अभीक्ष्णमाहुस्तव कर्म पौरुषं
 स्त्रियः प्रशंसन्ति ममाद्य चान्तिके ॥ ५६
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा नृपसुनुसत्तम-
 स्तदा स्थायित्वाऽर्जुनमभ्यनन्दयत् ।
 अथोत्तरः पारश्वं शताक्षिम-
 त्सुवर्णचित्रं परिगृह्य भानुमत् ॥ ५७
 बृहन्नलायै प्रददौ स्वयं तदा
 विराटपुत्रः परवीरघातिने ।
 तदाज्ञया मात्स्यसुतस्य वीर्यवा-
 नकर्तुंकामेव समाददे तदा ॥ ५८
 बृहन्नलोवाच ।
 यद्यस्ति च रणे शौर्यं शक्यः स्याद्विषतां वधः ।
 अहं त्वामभिगच्छामि यत्र त्वं यासि तत्र भो ॥ ५९

वैशंपायन उवाच ।

ततः स नर्मसंयुक्तमकरोत्पाण्डवो बहु ।

उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिन्दमः ॥ ६०

तमाददानं प्रमदा जहासिरे

ह्यधोमुखं वीरवरोऽभ्यधारयत् ।

ततस्तिरश्चीनकृतं सपत्नहा

ह्यधोमुखं कवचमथाभ्यकर्षत ॥ ६१

सम्यक्प्रजानन्नपि सत्यविक्रमो

लज्जातवत्सर्वकुरुप्रवीरः ।

ऊर्ध्वं क्षिपन्वीरतरोऽभ्यधारय-

त्पुनश्च यन्ता कवचं धनञ्जयः ॥ ६२

एवंप्रकाराणि बहूनि कुर्वति

तस्मिन्कुमार्यः प्रमदा जहासिरे ।

तथापि कुर्वन्तममित्रकर्शनं

नैवोत्तरः पर्यभवद्धनञ्जयम् ॥ ६३

तं राजपुत्रः समनाहयत्स्वयं

जाम्बूनदान्तेन शुभेन वर्मणा ।

कृशानुतप्तप्रतिमेन भास्वता

जाज्वल्यमानेन सहस्ररश्मिना ॥ ६४

अथास्य शीघ्रं प्रसमीक्ष्य योजय-

द्रथे हयान्काश्चनजालसंघृतान् ।

सुवर्णजालान्तरयोः क्रभूषणं

सिंहं च सौवर्णमुपाश्रयद्रथे ॥ ६५

धनूंषि च विचित्राणि बाणांश्च रुचिरान्बहून् ।

आयुधानि च वै तत्र रथोपस्थे च स न्यसत् ॥ ६६

आरुह्य प्रययौ वीरः सबृहन्नलसारथिः ।

अथोत्तरा च कन्याश्च स ख्यश्चैवाब्रुवंस्तदा ॥ ६७

बृहन्नले आनयेथा वासांसि रुचिराणि नः ।

पाञ्चालिकार्थं सूक्ष्माणि रत्नानि विविधानि च ।

विजित्य संग्रामगतान्भीष्मद्रोणमुखान्कुरुन् ॥ ६८

अथ ता ब्रुवतीः कन्याः सहिताः कुरुनन्दनः ।

प्रत्युवाच हसन्पार्थो मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ ६९

यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ।

अथाहरिष्ये वासांसि सूक्ष्माण्याभरणानि च ७०

वैशंपायन उवाच ।

अथोत्तरो वर्म महाप्रभावं

सुवर्णवैडूर्यपरिष्कृतं शुभम् ।

आमुच्य वीरः प्रययौ रथोत्तमं

धनञ्जयं सारथिनं प्रगृह्य ॥ ७१

तमुत्तरं प्रेक्ष्य रथोत्तमे स्थितं

बृहन्नलां चैव महाजनस्तदा ।

स्त्रियश्च कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रताः

प्रदक्षिणं मङ्गलिनोऽभ्यपूजयन् ॥ ७२

यदर्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः

पुराऽभवत्खाण्डवदाहमङ्गलम् ।

कुरुन्समासाद्य रणे बृहन्नले

सहोत्तरेणास्तु तवाद्य मङ्गलम् ॥ ७३

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

उत्तरेण कुरुसेनावलोकनमात्रेण रथादवस्कन्द्य भयात्पलायनम् ॥ १ ॥ तमनुधाविनाऽर्जुनेन तस्य केशपाशे ग्रहणेन परिसान्त्वनपूर्वकं पुना रथारोपणम् ॥ २ ॥ तथा तेन सह गाण्डीवाद्यानयनाय शर्माप्रति गमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स राजधान्या निर्याय वैराटिरकुतोभयः ।

प्रयाहीत्यब्रवीत्सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ १

समवेतान्कुरुन्सर्वाञ्जिगीषून्वजित्य वै ।

गाश्चैताः क्षिप्रमादाय पुनरेष्याम्यहं पुरम् ॥ २

विराटः १०

ततस्तांश्चोदयामास सदश्वान्पाण्डुनन्दनः ॥ ३

ते हया नरसिंहेन चोदिता वातरंहसः ।

आलिखन्त इवाकाशमूहुः काश्चनमालिनः ॥ ४

नातिदूरमथो गत्वा मात्स्यपुत्रधनञ्जयौ ।

अवैक्षेतामविव्रस्तौ कुरूणां बलिनां बलम् ॥ ५

इमंज्ञानमभितो गत्वा शूरो ददृशतुः कुरुन् ॥ ६
 तदनीकं महत्तेषां विस्तृतं सागरोपमम् ।
 सर्पमाणमिवाकाशे वनं बहुलपादपम् ॥ ७
 ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ।
 दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृक्कुरुसत्तम ॥ ८
 तदनीकमथो वीक्ष्य गजाश्चरथसंकुलम् ।
 कर्णदुर्योधनकृपैर्गुप्तं शान्तनवेन च ।
 द्रोणेन सह पुत्रेण महेष्वासेन धीमता ॥ ९
 हृष्टरोमा भयोद्विग्नो निमील्य स्वदृशौ तदा ।
 कम्पमानशरीरश्च पार्थं वैराटिरब्रवीत् ॥ १०
 नोत्सहे कुरुभिर्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे ।
 बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ।
 प्रतियोद्धुं न शक्नोमि कुरुसैन्यं भयानकम् ॥ ११
 नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्ष्णिकाम् ।
 देवैरपि सहेन्द्रेण न शक्यं किंपुनर्नरैः ॥ १२
 रथनागाश्चकलिलं पत्तिध्वजसमाकुलम् ।
 दृष्ट्वैव हि परानीकं मनः प्रव्यथतीव मे ॥ १३
 यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ।
 दुर्योधनस्तथा राजा वीरो दुर्मर्षणः परः ॥ १४
 धृतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ।
 मत्ता इव महानागा युक्तध्वजपताकिनः ॥ १५
 नीतिमन्तो महेष्वासाः सर्वार्थकृतनिश्चयाः ।
 ताञ्जेतुं समरे शूरान्दुर्बुद्धिरहमागतः ॥ १६
 दृष्ट्वैव हि कुरुन्सर्वान्व्यूढानीकान्प्रहारिणः ।
 हृषितानि च रोमाणि कश्मलेनाहतं मनः ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 दृष्ट्वा तु महतीं सेनां कुरुणां दृढधन्विनाम् ।
 परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १८
 त्रिगर्तान्मे पिता यातः शून्ये वैप्रणिधाय माम् ।
 सर्वां सेनामुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ १९
 अहमेको बहून्बालः कृतास्त्रानकृतश्रमः ।
 प्रतियोद्धुं न शक्नोमि निवर्तय बृहन्नले ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 तं तथा वादिनं तत्र बीभत्सुः प्रत्यभाषत ।

संप्रहस्य पुनस्तं वै सर्वलोकमहारथः ॥ २१
 भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्धनः ।
 न च तावत्कृतं किञ्चित्परैः कर्म रणाजिरे ॥ २२
 स्वयमेव च मामात्थ नय मां कौरवान्प्रति ।
 सोहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्रैते बहुला ध्वजाः ॥ २३
 मध्यमामिषगृध्नां कुरुणामाततायिनाम् ।
 नेष्यामि त्वां महाबाहो मा त्वं हि विमना भव ।
 समुद्रमिव गम्भीरं कुरुसैन्यमरिन्दम ॥ २४
 स्त्रीसकाशे प्रतिज्ञाय पुरुषाणां हि शृण्वताम् ।
 विकथमानो निर्यात्वा ब्रूषि किं नात्र युद्धसे ॥ २५
 तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च ।
 रथमारुह्य निर्यात्वा किमर्थं नावबुध्यसे ॥ २६
 न चेद्विजित्य गास्त्वं हि नगरं प्रतियास्यासि ।
 ग्रहसिध्यन्ति वीरास्त्वां नरा नार्यश्च संगताः ॥ २७
 अहमप्यस्मि सैरन्ध्यास्तुतः सारथ्यकर्मणि ।
 नाहं शक्नोम्यनिर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २८
 स्तोत्रेण चैव सैरन्ध्यास्तव वाक्येन चोदितः ।
 कथं न युद्धेयमहं कुरुनेतान्स्थिरो भव ॥ २९
 उत्तर उवाच ।
 कामं हरन्तु मात्स्यानां भूयांसः कुरवो धनम् ।
 ग्रहसन्तु च मां नार्यो नरा वाऽपि बृहन्नले ॥ ३०
 संग्रामेण न मे कार्यं गावो गच्छन्तु चापि मे ।
 नगरं च प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते बृहन्नले ॥ ३१
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
 त्यक्त्वा मानं सुसंत्रस्तो विसृज्य सशरं धनुः ॥ ३२
 अर्जुन उवाच ।
 नैष शूरैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
 श्रेयो हि मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा तु कौरव्यः सोऽवपुत्य रथोत्तमात् ।
 तमन्वधावद्भावन्तं राजपुत्रं धनञ्जयः ।
 दीर्घां वेणीं विधून्वानः साधु रक्ते च वाससी ॥ ३४
 विक्रमन्तं पदन्यासैर्नमयन्तं च भूतलम् ।

विधूय वेणीं धावन्तमजानन्तोऽर्जुनं तदा ।
 सैनिकाः प्राहसन्केचिद्योषिद्रूपमवेक्ष्य तम् ॥३५
 तं च शीघ्रं प्रधावन्तं संप्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ।
 कोऽयं धावत्यसङ्गेन पूर्वं मुक्त्वा रथोत्तमम् ॥३६
 क एष वेषसंछन्नो भस्मनेव हुताशनः ।
 किञ्चिदस्य यथा पुंसः किञ्चिदस्य यथा स्त्रियः ३७
 इत्येवं सैनिकाः प्राहुर्द्रोणस्तानिदमब्रवीत् ।
 आचार्यः कुरुपाण्डूनां मतौ शुक्राङ्गिरोपमः ॥३८
 किं विचारेण वः कार्यमेतेनानुसृतेन वा ।
 धावन्तमनुधावंश्च निर्भयो भयविप्लुतम् ।
 वेणीकलापं निर्धूय प्रविभाति नरर्षभः ॥ ३९
 आकारमर्जुनस्येव क्लीवरूपं विभर्ति च ।
 रूपेण पार्थसदृशः स्त्रीवेषसमलंकृतः ॥ ४०
 तदेवैतच्छिरोग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ।
 तत्तदेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनञ्जयात् ॥४१
 अमरेष्विव देवेन्द्रो मनुष्येषु धनञ्जयः ।
 एकः कोसानुपायायादन्यो लोके धनञ्जयात् ४२
 द्रोणेन चैवमुक्तस्तु कर्णः प्रोवाच बुद्धिमान् ।
 एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये संनिहितः पुरे ॥ ४३
 स एष किल निर्यातो बालभावान्न पौरुषात् ।
 क्लीबं वै सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ४४
 छन्नं सत्रेण वै नूनं जानीध्वं यान्तमर्जुनम् ।
 ते हि नः प्रतिसंयातुं संग्रामे न हि शक्नुयुः ।
 कथमेकतरस्तेषां समस्तान्योधयेत्कुरुन् ॥ ४५
 उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ।
 स नो मन्ये ध्वजं दृष्ट्वा भीत एष पलायति ॥४६
 कृप उवाच ।
 नूनं तमेव धावन्तं जिघृक्षति धनञ्जयः ।
 सारथिं ह्युत्तरं कृत्वा स्वयं योद्धुमिहेच्छति ॥४७
 वैशंपायन उवाच ।
 इति स कुरवः सर्वे विमृशन्तः पृथक्पृथक् ।
 न च व्यवसितुं वीरा अर्जुनं शक्नुवन्ति ते ॥४८
 दुर्योधन उवाचेदं सैनिकान्नथसत्तमान् ।

अर्जुनो वासुदेवो वा रामः प्रद्युम्न एव वा ।
 ते हि नः प्रतिसंयातुं संग्रामे न हि शक्नुयुः ४९
 अन्यो वै क्लीवरूपेण यद्यागच्छेद्गवां पदम् ।
 शस्त्रैस्तीक्ष्णैरर्पयित्वा पातयिष्यामि भूतले ।
 कथमेकतरस्तेषां समस्तान्योधयेत्कुरुन् ॥ ५०
 वैशंपायन उवाच ।
 छन्नं तथा तं वेषेण पाण्डवं प्रेक्ष्य सैनिकाः ।
 अर्जुनेति च नेत्येव न व्यवस्यन्ति ते पुनः ।
 इति स कुरवः सर्वे विमृशन्तः पुनःपुनः ॥ ५१
 दृढवेधी महासत्त्वः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
 अद्यागच्छति चेद्योद्धुं सर्वं संशयितं बलम् ॥५२
 न चाप्यन्यतरं तत्र व्यवस्यन्ति धनञ्जयात् ॥५३
 उत्तरं तु प्रधावन्तमनुद्रुत्य धनञ्जयः ।
 गत्वा शतपदं तूर्णं केशपक्षे परामृशत् ॥ ५४
 मा मा गृहाण भद्रं ते दासोऽहं ते बृहन्नले ।
 इति वादिनमेवाशु धावन्तं तरसाऽग्रहीत् ।
 विराटपुत्रं बीभत्सुर्बलवानरिमर्दनः ॥ ५५
 सोऽर्जुनेन परामृष्टः पर्यदेवयदार्तवत् ।
 बहुलं कृपणं चैव वित्तं प्रावेदयद्बहु ॥ ५६
 सुवर्णमणिमुक्तानां यद्यदिच्छसि दद्वि ते ।
 हस्तिनोश्चान्त्रथान्गावः स्त्रियश्च समलङ्कृताः ॥५७
 शतकुम्भस्य शुद्धस्य श्रेष्ठस्य रजतस्य च ।
 ददामि शतनिष्कं ते मुञ्च मां त्वं बृहन्नले ॥५८
 षष्टिं खलंकृताः कन्या ग्राममेकं ददामि ते ।
 मुञ्च मां त्वं भृशं दीनं विह्वलं भयकम्पितम् ५९
 मणीनष्टौ च वैडूर्यान्हेमबद्धान्महाप्रभान् ।
 हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं तु वाजिभिः ॥ ६०
 मत्तांश्च दश मातङ्गान्मुञ्च मां त्वं बृहन्नले ।
 गमिष्यामि पुरं षण्ड द्रष्टुं मातरमद्य ताम् ॥ ६१
 एकोऽहमेव मे मातुः कुमारः किं भवे ततः ।
 विधिरेवंविधे काले त्वद्वशं कुरुते हि माम् ॥ ६२
 मातस्यस्य पुत्रो बालोऽहं तेन चास्मि सुपोषितः ।
 मातृपार्श्वशयानोऽहमस्पृष्टातपवायुमान् ॥ ६३
 अदृष्टबालयुद्धोऽहं कुतस्ते कुरवः कुतः ।

मातृपार्श्वं गमिष्यामि मुञ्च मां त्वं बृहन्नले ॥६४
 प्रलयार्णवसंकाशं दृश्यते कौरवं बलम् ॥ ६५
 स्त्रीणां मध्येऽहमज्ञानाद्वीर्यशौर्याङ्कितां गिरम् ।
 उक्तो यौवनगर्वेण को जेतुं शक्नुयात्कुरुन् ।
 अमुक्त्वा मां यदि नयेर्मरिष्यामि तवाग्रतः ॥६६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
 प्रसभं पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ ६७
 अथैनमब्रवीत्पार्थो भयार्ते नष्टचेतसम् ॥ ६८
 अहं योत्स्यामि कौरुष्यैर्हयान्संयच्छ मेति माम् ।
 आददानः किमर्थं त्वं पलायनपरोऽभवः ॥ ६९
 युध्यस्व कौरवैः सार्धं विजयस्ते भविष्यति ।
 यस्य यन्तास्म्यहं युद्धे संयच्छामि हयोत्तमान् ।
 राज्ञो वा राजपुत्रस्य तस्य युद्धे जयो ध्रुवम् ॥७०
 सर्वथोत्तर युध्यस्व यन्त्रा सह मया कुरुन् ।
 जित्वा महीं यशः प्राप्य भोक्ष्यसे सकलामिमाम्
 हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं न श्रेयस्ते पलायनम् ७२
 अद्य सर्वान्कुरुञ्जित्वा यथा जयमवाप्स्यसि ।

तथाऽहं प्रयतिष्येऽत्र सहायोऽत्र मतो ह्यहम् ॥७३
 यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रुकर्शन ।
 एहि मे त्वं हयान्यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ७४
 प्रयाह्येतद्रथानीकं मद्बाहुपरिरक्षितः ।
 अप्रधृष्यतमं घोरं गुप्तं घोरैर्महारथैः ।
 मा भैस्त्वं राजपुत्राय्य क्षत्रियोसि परंतप ॥७५
 अहं तैः कुरुभिर्योत्स्ये प्रत्यानेष्यामि ते पशून् ।
 प्रविशैतद्रथानीकमप्रधृष्यं दुरासदम् ॥ ७६
 यन्ता भव नरश्रेष्ठ योत्स्येऽहं कुरुभिः सह ।
 शूरान्समरचण्डांश्च नयिष्ये यमसादनम् ॥ ७७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं ब्रुवाणो वैराटिं बीभत्सुरपराजितः ।
 समाश्वास्य भयार्ते तमुत्तरं भरतर्षभः ॥ ७८
 इतस्ततो विवेष्टन्तमकामं भयपीडितम् ।
 रथमारोपयामास पार्थः परपुरंजयः ॥ ७९
 तमारोप्य रथोपस्थे विलपन्तं धनञ्जयः ।
 गाण्डीवं धनुरादातमुपायात्तां शमीं प्रति ।
 उत्तरं तं समाश्वास्य कृत्वा यन्तारमर्जुनः ॥ ८०

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

उत्तरेणार्जुनचोदनया शमीमारुह्य धनुरादानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तं दृष्ट्वा क्लीबरूपेण रथस्थं रथिपुङ्गवम् ।
 शमीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १
 द्रोणभीष्मादयः शूराः कुरूणां रथिसत्तमाः ।
 वित्रस्तमनसश्चासन्धनञ्जयकृताद्भयात् ॥ २
 तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ।
 गुरुः शस्त्रभृतांश्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३
 खराश्च वाताः संयान्ति रूक्षाः परुषनिस्वनाः ।
 भस्मवर्षप्रकाशेन तमसा संवृतं नभः ॥ ४
 रूक्षकर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः ।

निसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ५
 शिवाश्च विनदन्त्येता दीप्तायां दिशि दारुणाः ।
 हयाश्चाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्यकम्पिताः ६
 यादृशान्यत्र दृश्यन्ते रूपाणि विविधानि च ।
 यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु युद्धं स्यात्समुपस्थितम् ॥ ७
 रक्षध्वमपि राजानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि ।
 वैशंसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वं चापि गोधनम् ॥ ८
 एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतावरः ।
 आगतः क्लीबवेषेण पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९
 एतावदुक्त्वा वचनं भीष्ममालोक्य चाब्रवीत् १०

उक्तः उक्तवान् ॥ ६६ ॥ मेति मामिति मे इतीति च्छेदः

॥ ६९ ॥ एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

नदीज लङ्केशवनारिकेतु-

नैगाहयो नाम नगारिसूनुः ।

गत्या सुरेशः कचिदङ्गनेव

गुरुर्बभाषे वचनं तदानीम् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा संज्ञया द्रोणस्तूष्णीमासीद्विशांपते ।

भारद्वाजवचः श्रुत्वा गाङ्गेयः संज्ञयाऽब्रवीत् ॥ १२

अतीतं चक्रमस्माकं विषयान्तरमागताः ।

अतीतः समयश्चोक्त अस्माभिर्यः सभातले ।

न भयं शत्रुतः कार्यं शङ्कां त्यज नरर्षभ ॥ १३

देवव्रतेनैवमुक्ते वचने हितकारिणा ।

दुर्योधनमथालोक्य संज्ञया द्रोण अब्रवीत् ॥ १४

एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।

आगतः क्लीवरूपेण पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ १५

एष पार्थो हि विक्रान्तः सव्यसाची परन्तपः ।

ये जेतारो महीपानाममुना कुरवो हताः ॥ १६

यस्मिञ्जाते मही कृत्स्ना निर्भरोच्छ्वासिताऽभवत् ।

येन मे दक्षिणा दत्ता बद्धा द्रुपदमोजसा ॥ १७

विद्धा वियद्गतं लक्ष्यं विनिर्जित्य च पार्थिवान् ।

निर्जिता येन पाञ्चाली पुरा येन स्वयंवरे ॥ १८

खाण्डवे येन संतुष्टो वह्निर्जित्वा सुरासुरान् ।

परिणीता सुभद्रा च येन निर्जित्य यादवान् १९

निर्जितो येन युद्धेन त्रिपुरारिः सरार्दनः ॥ २०

गत्वा त्रिविष्टपं येन जितेन्द्रा दानवा युधि ।

निवातकवचा राजन्दानवानां त्रिकोटयः ।

निर्जिताः कालकेयाश्च हिरण्यपुरवासिनः ॥ २१

येन त्वं मोचितो बद्धश्चित्रसेनेन तद्वने ॥ २२

येन गत्वोत्तरं भेरोरानिनाय महद्वनम् ।

याजितो धर्मसूनुश्च नृपान्प्रर्वान्विजित्य च ॥ २३

यस्मिञ्शौर्यं च वीर्यं च तेजो धैर्यं पराक्रमः ।

औदार्यं चैव गाम्भीर्यं श्रीर्हीर्धर्मो दयाऽऽर्जवम् ।

एवमादिगुणोपेतः सोयं पार्थो न संशयः ॥ २४

नाजित्वा विनिर्वर्तेत सर्वानपि मरुद्गणान् ॥ २५

क्लेशितश्च वने शूरो वासवेन च शिक्षितः ।

अमर्षवशमापन्नो योत्स्यते नात्र संशयः ।

न ह्यस्य प्रतियोद्धारमन्यं पश्यामि कौरव ॥ २६

महादेवोपि पार्थेन श्रूयते युद्धतोषितः ।

किरातवेषप्रच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभुः ॥ २७

इत्येवंवादिनं द्रोणं कर्णः क्रुद्धोऽभ्यभाषत ॥ २८

सदा भवान्कल्गुनस्य गुणानस्मासु कथ्यसे ।

न चार्जुनः कलापूर्णो मम दुर्योधनस्य वा ॥ २९

दुर्योधन उवाच ।

यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्मम ।

ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशान्यांश्च वत्सरान् ३०

अथवा कश्चिदेवान्यः क्लीवरूपेण देवराट् ।

शरैरेनं सुनिश्चितैः पातयिष्यामि भूतले ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्वदति तां वाचं धार्तराष्ट्रे परन्तपे ।

भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषं तदपूजयन् ३२

तां शमीमभिसंगम्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।

सुखसंवर्धितं पित्रा समराणामक्रोविदम् ॥ ३३

एहि भूमिजयारूढ्य वैराटे महतीं शमीम् ।

समादिष्टो मया क्षिप्रं धनुर्गण्डीवमानय ॥ ३४

नेमानीष्वासनानीह सोढुं शक्यन्ति मे बलम् ।

नालं भारं गुरुं भेतुं कुञ्जरं वा प्रमर्दितुम् ॥ ३५

मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः ।

नेच्छामि तैरहं कर्तुं कर्म वैजयिकं त्विह ॥ ३६

अतिसूक्ष्माणि ह्रस्वानि सर्वाणि च मृदूनि च ।

आयुधानि महाबाहो तवैतानि महाबल ॥ ३७

तस्माद्भूमिजयारूढ्य शमीमेतां पलाशिनीम् ।

अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां धनूंषि निहितान्युत ॥ ३८

युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोत्था ।

नगारिसूनुः । एषोऽङ्गनावेषधरः किरीटी जित्वाऽव यं
नेष्यति चायं गा व इति झ. पाठः । हे नदीज गाङ्गेय भीष्म,
लङ्केशस्य रावणस्य वनं तस्यारिर्नाशको हनूमान् स केतुध्वजो
यस्य सः लङ्केशवनारिकेतुः । नगो वृक्षस्तदाह्वयः वृक्षनामा ।

अर्जुन इत्यर्थः । शैलवृक्षौ नगावगावित्यमरः । नगारिरिन्द्र-
स्तस्य सूनुः । किरीटी तन्नामा यं जित्वा वः युष्माकं गाः धेनूः
नेष्यति तं दुर्योधनं अव पालय ॥ ११ ॥

ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च ॥
 अत्रैव तु महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् ।
 एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ॥ ४०
 व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसमं महत् ।
 सर्वायुधमहामात्रं सर्वारिक्षयकारकम् ॥ ४१
 सुवर्णविकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम् ।
 अलं भारं गुरुं सोढुं वारुणं च सुदर्शनम् ॥ ४२
 तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च ।
 युधिष्ठिरस्य भीमस्य भीमत्सोर्यमयोस्तथा ।
 प्रथितानि विशिष्टानि दुर्दशानि भवन्त्युत ॥ ४३
 उत्तर उवाच ।
 शरीरमिह चासक्तं शम्यां शुष्कं पुरा किल ।
 तदहं राजपुत्रः सन्स्पृश्यं पाणिना कथम् ॥ ४४
 न मामेवंविधं कर्म कारयस्व बृहन्नले ।
 कथं वा शक्यते कर्तुं बुद्ध्या त्वं मन्यसे कथं ॥ ४५
 नैवंविधं मया युक्तमालब्धुं क्षत्रयोनिना ।
 महता राजपुत्रेण मन्त्रयज्ञविदा सता ॥ ४६
 स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम् ।
 कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं बृहन्नले ॥ ४७
 वैशंपायन उवाच ।
 तमुवाच ततः शूरः पार्थः परपुरंजयः ।
 दायादं सर्वमत्स्यानां कुले जातं विशारदम् ॥ ४८
 जानामि त्वां महाप्राज्ञं शुभं जात्या कुलेन च ।
 कथं नु पापकं कर्म ब्रूयां त्वाऽहं परन्तप ॥ ४९

व्यवहार्यश्च राजेन्द्र शुद्धश्चैव भविष्यसि ।
 धनूंष्येतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ ५०
 दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनम् ।
 कथं वा निन्दितं कर्म कारये त्वां नृपात्मज ॥ ५१
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः स पार्थेन रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
 आरूरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ ५२
 तमन्वशासञ्जत्रुघ्नो रथे तिष्ठन्धनञ्जयः ।
 अवरोपय वृक्षाग्राद्भनूंष्येतानि माचिरम् ॥ ५३
 सोपहृत्य महार्हाणि धनूंषि पृथुवक्षसाम् ।
 परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् ॥ ५४
 परिवेष्टनमेतेषां सर्वं मुञ्चस्व माचिरम् ।
 तेषां संनहनीयानि परिमुच्य परन्तपः ।
 अपश्यत्तत्र गाण्डीवं चतुर्भिरपरैः सह ॥ ५५
 तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्चसाम् ।
 विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव ॥ ५६
 स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भताम् ।
 हृष्टरोमा भयोद्विग्नः प्रवेपिततनुस्तदा ॥ ५७
 अर्जुनेन समाश्वस्तः किञ्चिद्दृष्टो नृपात्मजः ।
 तेषां संदर्शनाभ्यासं स्पर्शाभ्यासं पुनःपुनः ॥ ५८
 आमील्य पुनरुन्मील्य स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वा चकार सः ।
 सम्यग्गुह्यस्तदाऽऽश्वस्तः क्षणेन समपद्यत ॥ ५९
 संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति बृहन्ति च ।
 वैराटिर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

पाण्डवकामुकाद्यवलोकनविस्मितेनोत्तरकुमारेणार्जुनं प्रति तत्तदायुधवर्णनपूर्वकं तत्तत्स्वामिनां प्रश्नः ॥ १ ॥

उत्तर उवाच ।
 सारथे किमिदं दिव्यं नागो वा यदि वा धनुः ।
 सौवर्णान्यत्र पद्मानि शतपत्राणि भागशः ।
 कुशाग्निप्रतितप्तानि भानुमन्ति बृहन्ति च ॥ १
 बिन्दवश्चात्र सौवर्णा मणिप्रोताः समन्ततः ।

आलब्धुं स्पृष्टुम् ॥ ४६ ॥

शशिसूर्यप्रभाः पृष्ठे भान्ति रुक्मपरिष्कृताः ॥ २
 पुष्पाण्यत्र सुवर्णानि शतपत्राणि भागशः ।
 विस्मापनीयरूपं च भीमं भीमप्रदर्शनम् ॥ ३
 नीलोत्पलनिभं कस्य शातकुम्भपरिष्कृतम् ।
 ऋषभा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे तिष्ठन्ति शृङ्गिणः ॥ ४

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

तालप्रमाणं कस्येदं मणिरुक्मविभूषितम् ।
 हाटकस्य सुवर्णस्य यस्मिञ्छाखाभृगा दश ॥ ५
 दुरानमं महादीर्घं सुरूपं दुष्प्रधर्षणम् ।
 कस्येदमीदृशं चित्रं धनुः सर्वे च दंशिताः ॥ ६
 चन्द्रार्कविमलाभासः सुरूपाः सुप्रदर्शनाः ।
 हंसाः पृष्ठं श्रिता यस्य कुशाग्निप्रतिमार्चिषः ।
 शार्ङ्गगाण्डीवसदृशं कस्येदं सारथे धनुः ॥ ७
 चतुर्थं काञ्चनवपुर्भाति विद्युद्गणोपमम् ।
 नीलोपलिप्तमच्छिद्रं जातरूपमयं धनुः ।
 मत्स्याश्चास्य हिरण्यस्य पृष्ठे तिष्ठन्ति दंशिताः ॥ ८
 शक्रचापोपमं दिव्यं कस्येदं सारथे धनुः ।
 उच्छ्रितं फणिवद्विव्यं सारवत्त्वादुरानमम् ॥ ९
 सहस्रगोधाः सौवर्णा द्रीपिनश्च चतुर्दश ।
 बर्हिणश्चात्र सौवर्णाः शतचन्द्रार्कभूषिताः ।
 जाम्बूनदविचित्राङ्गं कस्येदं पञ्चमं धनुः ॥ १०
 कस्येमे क्षुरनाराचाः सहस्रं लोमवापिनः ।
 प्रक्षिप्तास्तीक्ष्णतुण्डाग्रा उपासङ्गे हिरण्यमे ॥ ११
 हारिद्रवर्णाः कस्येमे शिता पञ्चशतं शराः ।
 आशीविषसमस्पर्शाः शिताश्चाजिह्वा दृढाः ॥ १२

विपाठाः पृथवः कस्य गृध्रपत्रार्धवाजिताः ।
 वराहकर्णास्तीक्ष्णाग्राः कस्येमे रुचिराः शराः ॥ १३
 वज्राशनिसमस्पर्शा वैश्वानरशिखार्चिषः ।
 सुवर्णपुङ्खास्तीक्ष्णाग्राः कस्य सप्तशतं शराः ॥ १४
 कस्यायं सायको दीर्घो गव्ये कोशे च दंशितः ।
 कस्य दण्डो दृढः श्लक्ष्णो रुचिरोऽयं प्रकाशते ॥ १५
 वैयाघ्रकोशः कस्यायं दिव्यः शङ्खो महाप्रभः ।
 कस्यार्थमसयश्चैते पञ्च शार्दूललक्षणाः ॥ १६
 कस्यायं निर्मलः खड्गो द्रीपिचर्मनिवासितः ।
 नीलोत्पलसवर्णोऽयं कस्य खड्गः पृथुर्महान् ॥ १७
 मृगेन्द्रचर्मवसितस्तीक्ष्णधारः सुनिर्मलः ।
 ऋषभाजिनकोशस्तु कस्य खड्गो महानयम् ॥ १८
 यस्यापिधाने दृश्यन्ते सूर्याः पञ्च परिष्कृताः ।
 कस्यायं विपुलः खड्गः शृङ्गत्सरुमनोहरः ॥ १९
 निहितः पार्षते कोशे तैलधौतः समाहितः ।
 प्रमाणवर्णयुक्तश्च कस्य खड्गो महानयम् ।
 एतेन प्रतिविद्धः सञ्जीवेत्कश्चिन्न कुञ्जरः ॥ २०
 निर्दिशस्व यथामार्गं मया पृष्टा बृहन्नले ।
 विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोम्रहणपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

अर्जुनेनोत्तरं प्रति युधिष्ठिराद्यायुधानां पृथक्पृथक्निर्देशेन तत्तत्स्वामिकत्वकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 उत्तरेणैवमुक्तस्तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
 मृत्वा प्रत्याययन्वाचा भीतं शङ्कावशं गतम् ॥ १
 अर्जुन उवाच ।
 यत्त्वया प्रथमं पृष्ठं शत्रुसेनाङ्गमर्दनम् ।
 पार्थस्येदं धनुर्दिव्यं गाण्डीवमिति विश्रुतम् ॥ २
 अभेद्यमभयं श्रीमद्विव्यमच्छेद्यमव्रणम् ।
 सर्वायुधमहामात्रं शातकुम्भमयं धनुः ॥ ३
 एतच्छतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ।
 देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ॥ ४

येन देवासुरान्पार्थः सर्वान्विषहते रणे ।
 एतद्र्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ॥ ५
 उमापतिश्चतुःषष्टिं शक्रोऽशीतिं च पञ्च च ।
 सोमः पञ्चसहस्राणि तथा च वरुणः शतम् ॥ ६
 तस्माच्च वरुणादग्निः प्रेम्णा ग्राह्यत तच्छुभम् ।
 अग्निना प्रातिभाव्येन दत्तं पार्थाय गाण्डिवम् ।
 पञ्चषष्टिं च वर्षाणि कौन्तेयो धारयिष्यति ॥ ७
 एवंवीर्यं महावेगमेतच्च धनुरुत्तमम् ।
 नीलोत्पलसमं राज्ञः कौरव्यस्य महात्मनः ॥ ८
 बिन्दवश्चात्र सौवर्णाः पृष्ठे साधुनियोजिताः ।

विश्रुतं भीमसेनस्य जातरूपग्रहं दृढम् ॥ ९
 सहस्रगोधाः सौवर्णा द्वीपिनश्च चतुर्दश ।
 ऋषभा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे तिष्ठन्ति शृङ्गिणः ॥ १०
 येन भीमोऽजयत्कृत्स्नां दिशं प्राचीं परंतपः ।
 पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कुशाग्रिप्रतिदीपिताः ॥ ११
 पूजितं सुरमर्त्येषु प्रथितं धनुरुत्तमम् ।
 तालप्रमाणं भीमस्य रत्नरुक्मविभूषितम् ॥ १२
 दुरानमं महदीर्घं सुरूपं दुष्प्रधर्षणम् ।
 बर्हिणश्चात्र सौवर्णाः शतचन्द्रकभूषणाः ॥ १३
 नकुलस्य धनुस्त्वेतन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ।
 एतेन सदृशं चित्रं धनुरेतद्वीयसः ।
 हारिद्रवर्णं राज्ञस्तु कौरव्यस्य महात्मनः ॥ १४
 विपाठा भीमसेनस्य गिरीणामपि दारणाः ।
 सुप्रभाः सुमहाकायास्तीक्ष्णाग्राः सुतरां दृढाः ।
 भीमेन ग्रहिता ह्येते वारणानां निवारणाः ॥ १५
 सुवर्णदण्डरुचिराः कालदण्डोपमाः शुभाः ।
 नकुलस्य शरा ह्येते वज्राशनिसमप्रभाः ॥ १६
 यांश्च त्वं पृच्छसे दीप्तान्समधारान्समाहितान् ।
 वराहकर्णास्तीक्ष्णाग्राः सहदेवस्य ते शराः ॥ १७

यस्त्वयं सायको दीर्घो गव्ये कोशे च दंशितः ।
 पार्थस्यायं महाघोरः सर्वभारसहो महान् ॥ १८
 यस्त्वयं निर्मलः खड्गो द्वीपिचर्मणि दंशितः ।
 राज्ञो युधिष्ठिरस्यायं कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ॥ १९
 वैयाघ्रकोशो भीमस्य पञ्चशार्दूललक्षणः ।
 वारणानां सुदृप्तानां शिक्षितः स्कन्धशतने ॥ २०
 नीलोत्पलसवर्णाभः खड्गः पार्थस्य धीमतः ।
 मृगेन्द्रचर्मपिहितस्तीक्ष्णधारः सुनिर्मलः ॥ २१
 दर्शनीयः सुतीक्ष्णाग्रः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
 अर्जुनस्यैष निस्त्रिंशः परसैन्याग्रदूषणः ॥ २२
 यस्त्वयं पार्षते कोशे निक्षिप्तो रुचिरत्सरुः ।
 नकुलस्यैष निस्त्रिंशो वैश्वानरसमप्रभः ॥ २३
 यस्त्वयं पिङ्गलः खड्गश्चित्रो मणिमयत्सरुः ।
 सहदेवस्य खड्गोऽयं भारसाहोऽतिदंशितः ।
 भीमस्यायं महादण्डः सर्वामित्रविनाशनः ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 भेदतो ह्यर्जुनस्तूर्णं कथयामास तत्त्वतः ।
 आयुधानि कलापांश्च निस्त्रिंशांश्चातुलप्रभान् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहणपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

अर्जुनेनोत्तरं प्रति स्वस्यार्जुनत्वकथनपूर्वकं कङ्कादीनां युधिष्ठिरादित्वकथनम् ॥ १ ॥ तत्प्रत्ययार्थं स्वनामदशककथन-
 पूर्वकं तन्निर्वचनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एतस्मिन्नन्तरे पार्थ न मूढात्मा व्यजानत ।
 विराटपुत्रः प्रभुखे पप्रच्छ पुनरेव तम् ॥ १
 सुवर्णरुचिराण्येषामायुधानि महात्मनाम् ।
 रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ २
 कनु ते पाण्डवाः शूराः संग्रामेष्वपराजिताः ।
 येषामिमानी दीप्तानि श्रिया दीप्यन्ति भान्ति च
 कस्मिन्वसन्ति देशे च धर्मज्ञा बन्धुवत्सलाः ।
 कं धर्मराजः कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४
 धर्मशीलश्च धर्मात्मा धर्मवान्धर्मवित्सुधीः ।

धर्माध्यक्षो धर्मपुत्रो धर्मज्ञो धर्ममूर्तिमान् ॥ ५
 धर्मनिष्ठो धर्मकर्ता धर्मगोप्ता सुधर्मकृत् ।
 सत्यार्जवक्षमाधारो घृणी धर्मपरायणः ॥ ६
 भीमसेनार्जुनौ चापि सर्वे ते मातुला मम ।
 नकुलः सहदेवो वा सर्वास्त्रकुशलौ रणे ॥ ७
 सर्व एव महात्मानः सर्वामित्रविनाशनाः ।
 राज्यमक्षैः पराजित्य नः श्रूयन्ते वनं गताः ॥ ८
 द्रौपदी चापि पाञ्चाली स्त्रीरत्नमिति मे श्रुता ।
 जिता चाक्षैस्तदा कृष्णा तानेवान्वगमद्वने ॥ ९
 उत्सृज्य राज्यं धर्म्यं ते नः श्रूयन्ते वनं गताः ॥

पाण्डवान्यदि जानीषे कनु ते धर्मचारिणः ।
 कनु वा निवसन्तीति सत्यं ब्रूहि बृहन्नले ॥ ११
 किमर्थमागतान्यत्र शस्त्रास्त्राणि महात्मनाम् ।
 कथं ज्ञातानि भवता तथा मे ब्रूहि शोभने ॥ १२
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
 उवाच राजपुत्रं तमुत्तरं शृणु मे वचः ॥ १३
 मा भैस्त्वं राजशार्दूल सर्वं ते वर्णयाम्यहम् ।
 नात्र भेतव्यमद्यापि राजपुत्र यथातथा ॥ १४
 वयं ते पाण्डवा नाम वनवासस्य पारगाः ।
 अतीते द्वादशे वर्षे छन्नवासमिहोषिताः ।
 तस्मादशङ्कितमनाः शृणुष्वावहितोत्तर ॥ १५
 अहमस्म्यर्जुनो नाम कङ्को नाम युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनस्तु बललः पितुस्ते रसपाचकः ।
 अश्वबन्धस्तु नकुलः सहदेवस्तु गोपतिः ॥ १६
 सैरन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यदर्थं कीचको हतः ।
 भीमसेनेन दुर्द्युतः सहभ्रातृभिराहवे ॥ १७
 श्रुत्वैतद्वचनं जिष्णोर्विषयस्फारितेक्षणः ।
 पश्यन्ननिमिषः पार्थ शनैर्वाचमुवाच ह ॥ १८
 उत्तर उवाच ।
 दश पार्थस्य नामानि श्रूयन्ते मे कथासु च ।
 प्रब्रूयास्तानि यदि मे श्रद्धयां सर्वमेव ते ॥ १९
 अर्जुन उवाच ।
 अहं तर्हि तवाचक्षे दश नामानि तानि मे ।
 वैराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ।
 ईशानो विदधे देवस्त्रिदिवस्येश्वरो दिवि ॥ २०
 अर्जुनः फल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः ।
 बीभत्सुर्विजयः पार्थः सव्यसाची धनञ्जयः ।
 एतानि मम नामानि स्थापितानि सुरोत्तमैः २१
 उत्तर उवाच ।
 गुणतो दश नामानि समवेतानि पाण्डवे ।

चरन्ति लोके ख्यातानि विदितानि ममानघ २२
 केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ।
 सव्यसाची च केनासि जिष्णुर्वीभत्सुरेव च ॥ २३
 अर्जुनः फल्गुनः पार्थः किरीटी केन सारथे ।
 धनञ्जयश्च केनासि शीघ्रं वद बृहन्नले ॥ २४
 श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः ।
 इतस्तत्थलत्येतन्मनो मे चञ्चलं त्वयि ।
 अर्जुनो वा भवान्नेति वद शीघ्रं बृहन्नले ॥ २५
 अर्जुन उवाच ।
 सर्वाञ्जित्वा जनपदान्धनं चाञ्छिद्य सर्वशः ।
 मध्ये धनस्य तिष्ठन्तं तन्मामाहुर्धनञ्जयम् ॥ २६
 अभिप्रयामि संग्रामे यदाऽहं युद्धदुर्मदान् ।
 अजित्वा न निवर्तयं तेन वै विजयं विदुः ॥ २७
 श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः ।
 शत्रुभिर्युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ २८
 किरीटं सूर्यसंकाशं भ्राजते मे शिरोगतम् ।
 रणमध्ये रथस्थस्य सूर्यपावकसन्निभम् ॥ २९
 अञ्छेद्यं रुचिरं चित्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
 इन्द्रदत्तमनाहार्यं तेनाहुर्मां किरीटिनम् ॥ ३०
 न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कदाचन ।
 तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति मां विदुः ॥ ३१
 उभौ मे तुल्यकर्माणौ गाण्डीवस्य विकर्षणे ।
 भुजौ मे भवतः सङ्ख्ये परसैन्यविनाशिनौ ।
 तयोः सव्योऽधिकस्तस्मात्सव्यसाचीति मां विदुः ॥
 पृथिव्यां सागरान्तायां वर्णो मे दुर्लभः समः ।
 शुद्धत्वाद्वृषवच्चाच्च तेन मामर्जुनं विदुः ॥ ३३
 उत्तराभ्यां तु पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।
 जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फल्गुनं विदुः ॥ ३४
 यो ममाङ्गे व्रणं कुर्याद्वातुर्ज्येष्ठस्य पश्यतः ।
 युधिष्ठिरस्य रुधिरं दर्शयेद्वा कदाचन ।
 पराध्वमहं तस्य कुले कुर्यां न संशयः ॥ ३५

बीभत्सुरिति भदि कल्याणे सुखे चेत्यस्य सनि रूपम्
 ॥ ३१ ॥ सव्येन वामेनापि हस्तेन सचितुं ज्याकर्षणादिक्रि-
 यायां संबद्धं शीलमस्येति सव्यसाची ॥ ३२ ॥ अर्जुन इति
 ऋजु गतिस्थानार्जनोपार्जनेष्विलयत उनन्प्रत्यये भवति । दीप्ति-

मत्वात्समत्वात् शुद्धकर्मकरत्वाच्चार्जुन इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ उत्त-
 राभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामिति ज्ञ. पाठः । नक्षत्राभ्यां
 ताराभ्यां तत्र स्थिते चन्द्र इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ त्रिचत्वारिंशो-
 ऽध्यायः ॥ ४३ ॥

योत्स्यामि तैरहं सर्वैर्न मे तेभ्यः पराभवः ।
 तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥ ३६
 माता मम पृथा नाम तेन मां पार्थमब्रुवन् ॥ ३७
 देवदानवगन्धर्वपिशाचोरगरक्षसान् ।
 अहं पुरा रणे जित्वा खाण्डवेऽग्निमतर्पयम् ॥ ३८
 हुताशनं तर्पयित्वा सहितः शार्ङ्गधन्वना ।
 [त्रिविष्टपगतौ दृष्ट्वा पितामहमहेश्वरौ ॥ ३९
 मूर्च्छया पतितं भूमावागतौ देवसत्तमौ ।
 दृष्ट्वा तौ वरदौ देवौ संज्ञां लब्ध्वोत्थितः पुनः ४०
 मूर्ध्ना हि प्रणतं भूमौ तौ देवौ वरदौ वरौ ।
 कृष्णेत्येकादशं नाम प्रीत्या मे चक्रतुस्तदा ।
 तुष्टौ च मम वीर्येण कर्मणा चाभिराधितौ ॥ ४१
 सर्वदेवैः परिवृतौ भूयो मां स्वयमूचतुः ।
 वरं तात वृणीष्वेति यं प्रार्थयसि पाण्डव ॥ ४२
 ततोऽहमस्त्राण्यलभं दिव्यानि च दृढानि च ।
 ब्राह्मं पाशुपतं चैव स्थूणाकर्णं च दुर्जयम् ।
 ऐन्द्रं वारुणमाग्नेयं वायव्यमथ वैष्णवम् ॥ ४३
 ततोऽहमजयं भूयो रथेनैन्द्रेण दुर्जयान् ।
 मातलिं सारथिं कृत्वा निवातकवचात्रणे ।

अवध्यकवचान्देवैर्वरदृष्टान्महासुरान् ॥ ४४
 तिस्रः कोटीर्दानवानां संयुगेष्वनिवर्तिनाम् ।
 एको निर्जित्य संग्रामे भूयो देवानतोषयम् ॥ ४५
 ततो मे भगवानिन्द्रः किरीटमददात्स्वयम् ।
 देवाश्च शङ्खमददुः शत्रुसैन्यनिवारणम् ॥ ४६
 अहं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनाम् ।
 हत्वा षष्टिं सहस्राणि जयं संप्राप्तवात्रणे ॥ ४७
 असंभ्रान्तो रथे तिष्ठन्सहस्रेषु शतेषु च ।
 शत्रुमध्ये दुराधर्षो न मुह्यन्ति च मे दिशः ॥ ४८
 अहं गन्धर्वराजेन द्वियमाणं सुयोधनम् ।
 भ्रातृभिः सहितं तात गन्धर्वैः समरे जितम् ।
 चतुर्दश सहस्राणि हत्वा चैनममोचयम् ॥ ४९
 एतानि मम नामानि योऽहन्त्यहनि कीर्तयेत् ।
 तं न पश्यन्ति सत्त्वानि न तं निघ्नन्ति शत्रवः ५०
 अद्य पश्य महाबाहो मम वीर्यं सुदुःसहम् ।
 मा भैर्विगतसंत्रासः कुरुनेतान्समागतान् ॥ ५१
 सुयोधनस्य मिषतः कर्णस्य च कृपस्य च ।
 पितामहस्य भीष्मस्य द्रौणेर्द्रोणस्य च स्वयम् ।
 सर्वानेव कुरुञ्जित्वा प्रत्यानेष्यामि ते पशून् ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

उत्तरेण बृहन्नलाया अर्जुनत्वविज्ञानेन तं प्रत्यज्ञानमूलकभूतपूर्वस्वापराधक्षमापनम् ॥ १ ॥ अर्जुनेनोत्तरं प्रति स्वस्य
 क्लैव्यप्राप्तिहेतुकथनम् ॥ २ ॥ तथोत्तरस्य सारथीकरणपूर्वकं रथारोहणेन रणायाभियानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः पार्थ स वैराटिः प्राञ्जलिस्त्वभ्यवादयत् ।
 अहं भूमिजयो नाम प्रणतोस्मि धनंजय ॥ १
 दिष्ट्वा त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनंजय ।
 लोहिताक्ष महाबाहो नागराजवरोपम ॥ २
 यदज्ञानादवोचं त्वां प्रमादेन नरोत्तम ।
 अकृत्वा हृदये सर्वं क्षन्तुमर्हसि तन्मम ॥ ३
 यतस्त्वया कृतं पूर्वं चित्रं कर्म सुदुष्करम् ।

अतो भयं व्यपेतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ ४
 दासोऽहं ते भविष्यामि पश्य मामनुकम्पया ॥ ५
 या प्रतिज्ञा कृता पूर्वं तव सारथ्यकारणात् ।
 सेयं प्रतिज्ञा पूर्णा मे हर्षश्चार्जुन जायते ॥ ६
 देवेन्द्रतनयस्येह सारथिः स्यां महामृधे ।
 इति पूर्वं कृताऽस्माभिः प्रतिज्ञा युद्धदुर्मद ॥ ७
 प्रतिज्ञा मम संपूर्णा तव सारथ्यकारणात् ।
 मनस्स्वास्थ्यं च मे जातं जातं भाग्यं च मे महत् ॥ ८

* कुण्डलितः पाठो ध. पुस्तक एव दृश्यते ।

आस्थाय विपुलं वीर रथं सारथिना मया ।
 दुर्योधनं च जित्वाऽऽजौ निवर्तय पशून्मम ॥ ९
 अर्जुन उवाच ।
 प्रीतोऽसि राजपुत्राद्य न भयं विद्यते तव ।
 सर्वास्तुदामि ते शत्रून्रणे रणविशारद ॥ १०
 स्वस्थो भव महान्युद्धे पश्य मां शत्रुभिः सह ।
 युध्यमानं विमर्देऽस्मिन्कुर्वाणं भैरवं स्वम् ॥ ११
 गाण्डीवं देवदत्तं च शरान्कनकभूषणान् ।
 एतान्सर्वान्नुपासन्नान्निक्षिप्रं बभ्रीहि मे रथे ।
 एकं चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ॥ १२
 अहं वै कुरुभिर्योत्स्ये मोक्षयिष्यामि ते पशून् ।
 तोषयिष्यामि राजानं प्रवेक्ष्यामि पुरं पुनः ॥ १३
 संकल्पागाधपरिधं बाहुप्राकारतोरणम् ।
 त्रिदण्डतूणसंवाधं नैकध्वजसमाकुलम् ॥ १४
 ज्याक्षेपनिनदारावं नेमीनिनददुन्दुभिः ।
 शरजालवितानाढ्यमाक्ष्वेडितमहास्वनम् ।
 नगरं ते मया गुप्तं रथोपस्थं भविष्यति ॥ १५
 अधिष्ठितो मया सङ्ख्ये रथो गाण्डीवधन्विना ।
 अजय्यः शत्रुसैन्यानां वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ १६
 उत्तर उवाच ।
 बहुना किं प्रलापेन शृणु मे परमं वचः ।
 नाहं विभेमि कौन्तेय साक्षादपि शतक्रतोः १७
 यमवायुकुबेरेभ्यो द्रोणभीष्मशतादपि ।
 विभेमि नाहमेतेभ्यो जानामि त्वां स्थिरं युधि ।
 केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ १८
 इदं तु चिन्तयन्नेव परिमुह्यामि केवलम् ।
 निश्चयं नाधिगच्छामि नावगच्छामि किंचन ॥ १९
 एवं वराङ्गरूपस्य लक्षणैः सूचितस्य च ।
 केन कर्मविपाकेन क्लीबत्वं त्वामुपागतम् ॥ २०
 मन्ये त्वां क्लीबरूपेण चरन्तं शूलपाणिनम् ।
 गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वाऽपि शतक्रतुम् ॥ २१
 अर्जुन उवाच ।
 भ्रातुर्नियोगाज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम् ।
 चरामि ब्रह्मचर्यं वै सत्यमेतद्वीमि ते ॥ २२

नासि क्लीबो महाबाहो परवान्धर्मसंयुतः ।
 उर्वशीशापसंभूतं क्लैब्यं समुपसंस्थितम् ॥ २३
 पुराऽहमाज्ञया भ्रातुर्ज्येष्ठस्यासि सुरालयम् ।
 प्राप्तवानुर्वशी दृष्टा सुधर्मायां मया तदा ॥ २४
 नृत्यन्तीं परमं रूपं बिभ्रतीं वज्रिसन्निधौ ।
 अपश्यं तामनिमिषं कूटस्थामन्वयस्य मे ॥ २५
 रात्रौ समागता मह्यं शयनं रन्तुमिच्छया ।
 अहं तामभिवाद्यैव मातृसत्कारमाचरम् ॥ २६
 सा च मामशपत्कुद्धा शिखण्डी त्वं भवेति वै ।
 श्रुत्वा तमिन्द्रो मामाह मा भैस्त्वं पार्थ षण्डता ॥
 उपकारो भवेत्तुभ्यमज्ञातवसतौ पुरा ।
 इतीन्द्रो मामनुग्राह्य ततः प्रेषितवान्मृषा ॥ २८
 तदिदं समनुप्राप्तं व्रतं चीर्णं मयाऽनघ ।
 समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥ २९
 उत्तर उवाच ।
 परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यत्प्रतर्को न मे वृथा ।
 न हीदृशाः क्लीबरूपा भवन्ति तु नरोत्तमाः ३०
 सहायवानसि रणे युद्धेयममरैरपि ।
 साध्वसं तत्प्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि मे ॥ ३१
 अहं ते संग्रहीष्यामि हयाञ्शत्रुनिर्वहण ।
 शिक्षितो ह्यसि सारथ्ये निष्ठितः पुरुषर्षभ ॥ ३२
 दारुको वासुदेवस्य यथा शक्रस्य मातलिः ।
 तथा मां विद्धि सारथ्ये शिक्षितं नरपुङ्गव ॥ ३३
 अथा ह्येते महाबाहो तवैवाहवदुर्जयाः ।
 योग्या रथवरे युक्ताः प्राणवन्तो जितश्रमाः ३४
 यस्य यातेन पश्यन्ति भूमौ क्षिप्तं पदपदम् ।
 दक्षिणां यो धुरं वोढा सुग्रीवेण समो हयः ॥ ३५
 योऽयं हयो धुर्यवरो वामां वहति शोभनः ।
 तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम् ॥ ३६
 योऽयं वहति वै पार्णि दक्षिणामश्वितोद्यतः ।
 बलाहकादभिमतस्तेजसा वीर्यवत्तरः ॥ ३७
 योऽयं काञ्चनसन्नाहो वामं वहति शोभनः ।
 धुर्यं शैब्यस्य तं मन्ये जवेन बलवत्तरम् ॥ ३८
 त्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम् ।

त्वं चेमं रथमास्थाय योद्धुमर्हो मतो मम ।
 सर्वशत्रुभिरायातो देवराज इवासुरैः ॥ ३९
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो रथादवस्कन्द्य वीर्यवानरिमर्दनः ।
 प्रणम्य देवान्गाण्डीवमादाय रुरुचे श्रिया ॥ ४०
 ततो विमुच्य बाहुभ्यां शङ्खचूडानि पाण्डवः ।
 तौ च दुन्दुभिसन्नादौ प्रतिबद्ध्य तलापुंभौ ॥ ४१
 इन्द्रदत्ते च ते दिव्ये उद्धृत्यामुच्य कुण्डले ।
 श्लक्ष्णान्केशान्मृदून्स्निग्धान्श्चेतेनोद्धृत्य वाससा ॥
 अथासौ प्राञ्जुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अभिदध्यौ महाबाहुः सर्वास्त्राणि रथोत्तमे ॥ ४३
 ऊचुश्च पार्थ सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मजम् ।
 इमानि स्यो महोदार किङ्कराणीन्द्रनन्दन ॥ ४४
 प्रणिपत्य ततः पार्थः समालभ्य च पाणिना ।
 सर्वाणि मानसानीह भवतेत्यभ्यभाषत ॥ ४५
 प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि ग्रहृष्टवदनोऽभवत् ।
 अधिज्यं तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्भुजः ॥ ४६
 तस्य विक्षिप्यमाणस्य धनुषोऽभून्महास्वनः ।
 यथा शैलस्य महतः शैलानाक्षिप्य जम्बुषः ॥ ४७
 सनिर्घाताऽभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशम् ।
 भ्रान्तद्विजं खमभवत्प्राकम्पन्त महाद्रुमाः ॥ ४८
 तं शब्दं कुरवो राजन्विस्फोटमशनेरिव ।
 तार्क्ष्यं शब्दमिव श्रुत्वा वित्रेसुदीनमानसाः ॥ ४९

यथेन्द्रो व्याक्षिपद्भीमं विस्फोटमशनेर्धुवि ।
 तथाऽर्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्भली ॥ ५०
 महाशनिमहाशब्दसदृशो ज्यास्वनो महान् ।
 शत्रून्वीरांश्च संतर्ज्य निग्रहस्थो रथे स्थितः ॥ ५१
 'उत्तर उवाच ।
 एकस्त्वं पाण्डवश्रेष्ठ बहूनेतान्महारथान् ।
 कथं जेष्यसि संग्रामे सर्वशस्त्रास्त्रपारगान् ॥ ५२
 असहायोऽसि कोन्तेय ससहायाश्च कौरवाः ।
 अत एव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि तेऽग्रतः ॥ ५३
 वैशंपायन उवाच ।
 उवाच पार्थो मा भैषीः ग्रहस्य स्वनवत्तदा ॥ ५४
 युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ।
 सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत्सखा मम ॥ ५५
 तथा प्रतिभये तस्मिन्देवदानवसंकुले ।
 खाण्डवे युध्यमानस्य कस्तदासीत्सखा मम ॥ ५६
 निवातकवचैः सार्धं पौलोमैश्च महाबलैः ।
 युध्यतो देवराजार्थे कः सहायस्तदाऽभवत् ॥ ५७
 स्वयंवरे तु पाञ्चाल्या राजभिः सह संयुगे ।
 युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायस्तदाऽभवत् ॥ ५८
 उपजीव्य गुरुं द्रोणं शुक्रं वैश्रवणं यमम् ।
 वरुणं पावकं चैव कृपं कृष्णं च माधवम् ।
 पिनाकपाणिनं चैव कथमेतान्न योधये ॥ ५९
 रथं बाहय मे शीघ्रं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

अर्जुनेन युद्धप्रस्थानसमये उत्तररथारिंसहध्वजस्यावरोपणपूर्वकं स्वध्यानसंनिहितस्य हनुमद्भुजस्य रथे स्थापनम् ॥ १ ॥
 तथा स्वशङ्खादिशब्दश्रवणविश्रस्तस्योत्तरस्य समाश्रयनपूर्वकं रणायामियानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 आयुधं सर्वमादाय ततः प्रायाद्धनञ्जयः ॥ १
 ध्वजं च सिंहं मात्स्यस्य भ्रातृणामायुधानि च ।
 प्रणिधाय शमीमध्ये प्रयातुमुपचक्रमे ॥ २
 ततः काञ्चनलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ।

दिव्यं मायामयं युक्तं विहितं विश्वकर्मणा ।
 मनसा चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च ॥ २
 स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्ययोजयत् ।
 रथे वानरमुच्छ्रित्य गाण्डीवं व्याक्षिपद्भुजः ॥ ४
 सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं महाबलम् ।
 खात्पपात रथे तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमम् ॥ ५

रथमास्थाय बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
 बद्धासिः सतलत्राणः प्रगृहीतशरासनः ।
 ततः प्रायादुदीचीं स कपिप्रवरकेतनः ॥ ६
 सैन्याभ्याशं स संप्राप्य गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।
 स्वनवन्तं महाशब्दं देवदत्तं धनञ्जयः ।
 शशाङ्करूपं बीभत्सुः प्राध्मापयदरिन्दमः ॥ ७
 [शशाङ्ककुन्दधवलं मुखे निक्षिप्य वासविः ।
 उच्छ्वसद्रण्डयुगलं सिराल्याचितफालकम् ॥ ८
 आरक्तनिम्ननयनं ह्रस्वस्थूलशिरोधरम् ।
 अतिश्लिष्टोदरोरस्कं तिर्यगाननशोभितम् ॥ ९
 यावत्स्वशक्तिसामग्र्यं त्रैलोक्यं क्षोभयन्निव ।
 मरुद्भिर्दशभिश्चैव प्राध्मापयदरिन्दमः ॥ १०
 शङ्खशब्दोऽस्य सोत्यर्थं श्रूयते कालमेघवत् ॥ ११
 तस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्वनेन च ।
 वानरस्य निनादेन रथनेमिस्वनेन च ।
 जङ्गमस्य भयं घोरमकरोत्पाकशासनिः ॥ १२
 शङ्खशब्देन पार्थस्य मुखेनाश्वाः पतन्क्षितौ ।
 उत्तरश्चापि संत्रस्यो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १३
 अथाश्वात्रश्मिभिः पार्थः समुद्यम्य परंतपः ।
 अभ्राजत रथोपस्थे भानुर्मेराविवोत्तरे ॥ १४
 शङ्खघोषेण वित्रस्तं ज्याघातेन च मूर्च्छितम् ।
 उत्तरं संपरिष्वज्य समाश्वासयदर्जुनः ॥ १५
 मा भैस्त्वं राजपुत्राय्य क्षत्रियोसि परन्तप ।
 कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये त्रिषीदसि ॥ १६
 श्रुतास्ते शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च सर्वशः ।
 कुञ्जराणां च निनदा व्यूढानीकेषु नित्यशः ॥ १७
 स त्वं कथमिवानेन शङ्खशब्देन भीषितः ।
 विषण्णरूपो वित्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १८

उत्तर उवाच ।

श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च नित्यशः ।
 कुञ्जराणां च निनदा व्यूढानीकेषु तिष्ठतः ॥ १९
 नैवंविधाः शङ्खशब्दाः पुरा जातु मया श्रुताः ।
 ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वं नहीदृशम् ।
 धनुषश्चापि घोषश्च श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ॥ २०
 अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्वनेन च ।
 अमानुषाणां शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
 रथनेमिप्रणादेन मनो मे मुह्यते भृशम् ॥ २१
 व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव च ।
 ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ।
 गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 पुनर्ध्वजं पुनः शङ्खं धनुश्चैव पुनःपुनः ।
 स मूढचेता वैराटिरर्जुनं समुदैक्षत ॥ २३
 स मुहूर्तं प्रयातं तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ॥ २४
 स्थिरो भव महाबाहो संज्ञां चात्मानमानय ।
 एकान्ते रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमवपीड्य च ।
 दृढं च रश्मीन्संयच्छ शङ्खं ध्मास्याम्यहं पुनः ॥ २५
 एवमुक्त्वा महाबाहुः सव्यसाची परन्तपः ।
 ततः शङ्खमुपाध्मासीद्धारयन्निव पर्वतान् ।
 गुहा गिरीणां च तदा दिशः शैलांस्तथैव च ॥ २६
 ज्याघोषं तलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ।
 उत्तरश्चापि संलीनो रथोपस्थ उपाविशत् ।
 तं समाश्वासयामास पुनरेव धनञ्जयः ॥ २७
 तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
 गाण्डीवस्य च शब्देन पृथिवी समकम्पत ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

द्रोणेनार्जुनशङ्खनादादिना तस्यार्जुनत्वनिर्धारणेन दुर्योधनप्रति तन्निवेदनपूर्वकं दुर्निमित्तप्रदर्शनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भारद्वाजस्ततो द्रोणः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।

* इमे कुण्डलिताः ३ श्लोकाः ध. पुस्तक एव वर्तन्ते ।

राजानं चाह संप्रेक्ष्य दुर्योधनमरिन्दमः ॥ १
 यथा रथस्य निर्घोषो यथा शङ्ख उदीर्यते ।
 कम्पते च यथा भूमिर्नैषोन्यः सव्यसाचिनः ॥ २
 औत्पातिकमिदं राजन्निमित्तं भवतीह नः ।
 न हि पश्यामि विजयं सैन्येऽस्माकं परन्तप ॥ ३
 शस्त्राणि न प्रकाशन्ते न ग्रह्णन्ति वाहनाः ।
 अग्रयश्च न भासन्ते सुसमिद्धा न शोभनाः ॥ ४
 प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरा नदन्ति च ।
 शङ्कुनाश्वापसव्याश्च वेदयन्ति महाभयम् ॥ ५
 गोमायुरेष सैन्यानां रुदन्मध्येन धावति ।
 चाषा नदन्ति चाकाशे वेदयन्तो महद्भयम् ॥ ६
 भवतां चैव रोमाणि ग्रह्णानीव लक्ष्ये ॥ ७
 अनुष्णाङ्गाश्च संस्विन्ना जृम्भन्ते चाप्यभीक्ष्णशः ।
 विष्कम्भन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः ।
 सदा मूत्रं पुरीषं च उत्सृजन्ति पुनःपुनः ॥ ८
 लोहितार्द्रा च पृथिवी दिशः सर्वाः प्रधूमिताः ।
 न च सूर्यः प्रतपति महद्वेदयते भयम् ॥ ९
 हस्तिनश्चापि वित्रस्ता योधाश्चापि वितत्रसुः ।
 पराभूता च वः सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति ॥ १०

विषण्णमुखभूयिष्ठाः सर्वे योधा विचेतसः ।
 दिशं ते दक्षिणां सर्वे विप्रेक्षन्ते पुनःपुनः ॥ ११
 मृगाश्च पक्षिणश्चैव सव्यमेव पतन्ति नः ।
 वादित्रोद्धुष्टघोषाश्च न च गाढं स्वनन्ति च ।
 ध्वजाग्रेषु निलीयन्ते वायसास्तत्र शोभनम् ॥ १२
 यथा मेघस्य निनदो गम्भीरस्तूर्णमायतः ।
 श्रूयते रथनिर्घोषो नायमन्यो धनञ्जयात् ॥ १३
 अश्वानां स्वनतां शब्दो वहतां पाकशासनिम् ।
 वानरस्य रथे दिव्यो निस्वनः श्रूयते महान् ॥ १४
 शङ्खशब्देन पार्थस्य कर्णो मे बधिरीकृतौ ।
 सर्वसैन्यं च वित्रस्तं नायमन्यो धनञ्जयात् ॥ १५
 राजानमग्रतः कृत्वा दुर्योधनमरिन्दमम् ।
 गाः प्रस्थाप्य च तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
 प्रविभज्य त्रिधा सेनां समुच्छिद्य ध्वजानपि १६
 शितैर्बाणैः प्रताप्येमां चमूमेघ धनञ्जयः ।
 मूर्ध्नि सर्वनरेन्द्राणां वामपादं करिष्यति ॥ १७
 न ह्येष शक्यो बीभत्सुर्जेतुं देवासुरैरपि ।
 दिक्षु गुल्मा निवेश्यन्तां यत्ता योत्स्यामहेऽर्जुन ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

द्रोणवचनादर्जुनस्यार्जुनत्वावधारणेन विषादात्तूष्णींभूतेषु स्त्रीषु दुर्योधनेन द्रोणानादरपूर्वकं तान्प्रति समग्रोत्साहनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् ।
 द्रोणं च रथिशार्दूलं कृपं च सुमहाबलम् ॥ १
 उक्तोऽयमर्थ आचार्य मया कर्णेन चासकृत् ।
 पुनरेव च वक्ष्यामि न हि तृप्यामि तद्बुधन् ॥ २
 पराजितैर्विवस्तव्यं तैश्च द्वादशवत्सरान् ।
 वने जनपदेऽज्ञातैरेष एव पणो हि नः ॥ ३
 तेषां न तावन्निर्वृत्तो वत्सरः स त्रयोदशः ।
 अज्ञातवासे बीभत्सुरथास्माभिः परिश्रुतः ॥ ४
 अनिर्वृत्ते तु निर्वासे यदि बीभत्सुरागतः ।

पुनर्द्वादशवर्षाणि वने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५
 लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मान्वा मोह आविशत् ।
 हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६
 अर्थानां हि पुनर्द्वैधे नित्यं भवति संशयः ।
 अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ७
 उत्तरं मार्गमाणानां मात्स्यसेनां युयुत्सताम् ।
 यदि बीभत्सुरायातः किन्तु कृत्यमतः परम् ॥ ८
 त्रिगर्तानां कृतं कार्यं पाण्डवानां च मार्गणम् ।
 विप्रकारैर्हि मात्स्येन सुशर्मा बाधितः पुरा ॥ ९
 तेषां भयाभिपन्नानां त्रस्तानां त्राणमिच्छताम् ।

अभयं याचमानानां तदाऽस्माभिः परिश्रुतम् १०
 प्रथमं तैर्ग्रहीतव्यं मात्स्यानां गोधनं महत् ।
 अष्टम्याश्चापराढे तु इति नस्तैः समाहितम् ॥ ११
 नवम्यां पुनरस्माभिः सूर्यस्योदयनं प्रति ।
 इमा गावो ग्रहीतव्या याते मत्स्ये गवांपदम् ॥ १२
 इत्येवं निश्चयोऽस्माकं मन्त्रोऽभून्नागसाह्वये ।
 पाण्डवानां परिज्ञाने सर्वेषां नः परस्परम् ॥ १३
 ते वा गाश्च नयिष्यन्ति यदि वा स्युः पराजिताः ।
 अस्मान्वाऽप्यतिसन्धाय कुर्युर्मात्स्येन संगतिम् ॥ १४
 अथवा तानुपादाय मात्स्यो जानपदैः सह ।
 सर्वथा सेनया सार्धमस्मानेष युयुत्सति ॥ १५
 तेषामेको महावीर्यः कश्चिदेव पुरःसरः ।
 अस्माञ्जेतुमिहायातो मात्स्यो वाऽपि स्वयं भवेत् ॥ १६
 यद्येष राजा मात्स्यानां यदि वीभत्सुरागतः ।
 सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः ॥ १७
 अथ कस्मात्स्थिता ह्येते रथेषु रथिसत्तमाः ।
 भीष्मद्रोणकृपाः कर्णो विकर्णो द्रौणिरेव च ।
 संभ्रान्तमनसः सर्वे प्राप्ते ह्यस्मिन्धनञ्जये ॥ १८
 नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोस्ति तथाऽऽत्मा प्रणिधीयताम्
 सर्वलोकेन वा युद्धं देवैर्वाऽस्तु सवासवैः ॥ १९
 अनाच्छिन्ने धनेऽस्माकमथ शक्रेण वज्रिणा ।
 यमेन वाऽपि संग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत् ॥ २०
 शरैरभिप्रणुन्नानां भग्नानां गहने वने ।
 को हि जीवेत्पदातीनां भवेदश्वेषु संशयः ॥ २१
 आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयताम् ।
 जानामि च मतं तेषामतस्त्रासयतीव नः ॥ २२
 अर्जुने चापि संश्रीतिमधिकामुपलक्ष्ये ।

तथा दृष्ट्वा हि वीभत्सुमुपायान्तं प्रशंसति ।
 यथा सेना न भज्येत तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २३
 अदेशिका ह्यरण्येऽस्मिन्कच्छ्रे शत्रुवशं गता ।
 यथा न विभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २४
 अश्वानां हेषितं श्रुत्वा का प्रशंसा भवेत्परे ।
 स्थाने वाऽपि व्रजन्तो वा सदा हेषन्ति वाजिनः ॥ २५
 सदा च वायवो बान्ति नित्यं वर्षति वासवः ।
 स्तनयिल्लोश्च निर्घोषः श्रूयते बहुशस्तथा ॥ २६
 भीषयन्पाण्डवेभ्यो भवान्सर्गानिमाञ्जनान् ।
 प्रमुखे सर्वसैन्यानामबद्धं बहु भाषते ॥ २७
 यथैवाश्चान्मार्गमाणास्तानेवाभिपरीप्सवः ।
 हेषितानीव शृण्वन्ति तदिदं भवतस्तथा ॥ २८
 किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते ।
 अन्यत्र कामाद्वेषाद्वा रोषाद्वाऽस्मासु केवलम् ॥ २९
 आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञाश्चापायदर्शिनः ।
 नैते महाहवे घोरे संप्रष्टव्याः कथंचन ॥ ३०
 प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीपानाशनेषु च ।
 कथा विचित्राः कुर्वाणाः पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥
 बहून्याश्चर्यरूपाणि कुर्वते जनसंसदि ।
 इष्वस्त्रे चापसंधाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३२
 परेषां विवरज्ञाने मनुष्याचरितेषु च ।
 अन्नसंस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३३
 पण्डितान्पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ।
 विधीयतां तथा नीतिर्यथा वध्येत वै परः ॥ ३४
 गावश्चैताः प्रतिष्ठन्तां सेनां व्यूहन्तु माचिरम् ।
 आरक्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्स्यामहे परैः ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

कर्णेनात्मश्लाघनपूर्वकमर्जुनपराभवमभिध्याप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

कर्ण उवाच ।
 सर्वानायुष्मतो भीतान्संग्रस्तानिव लक्ष्ये ।

सप्तम्याश्चापराढे स्ति नवम्यां पुनरस्माभिरिति च य.

अयुद्धमनसश्चैव सर्वाश्चैवानवस्थितान् ॥ १

यद्येष जामदग्न्यो वा यदि वेन्द्रः पुरंदरः ।

पाठः ॥ ११ ॥ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

वासुदेवेन सहितो यदि बीभत्सुरागतः ।
 अहमेनं निरोत्स्यामि वेलेव वरुणालयम् ॥ २
 रुक्मपुङ्खाः प्रसन्नाग्रा मुक्ता हस्तवता मया ।
 छादयन्तु शराः सूर्यं पार्थस्यायुर्निरोधकाः ॥ ३
 मम चापप्रमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
 निवृत्तिर्गच्छतां नास्ति सर्पाणां श्वसतामिव ॥ ४
 शराणां पुङ्खसक्तानां मौर्व्याऽभिहतयोर्भृशम् ।
 श्रूयते तलयोः शब्दो भेर्योराहतयोरिव ॥ ५
 एकैकं चतुरः पञ्च क्वचित्पष्टिं क्वचिच्छतम् ।
 हतान्पश्यत मात्स्यानामिषुभिर्निहतात्रथान् ॥ ६
 मद्बाहुमुक्तैरिषुभिस्तैलधौतैः पतत्रिभिः ।
 खद्योतैरिव संपृक्तमन्तरिक्षं विराजताम् ॥ ७
 ध्वजाग्राद्धानरस्तस्य भलेनाभिहतो मया ।
 अद्यैव पततां भूमौ विनदन्भैरवान्नवान् ॥ ८
 शत्रोर्मयाभिपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
 दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवं गतः ॥ ९
 क्रुद्धेनास्त्रं मया मुक्तं निर्दहेत्पृथिवीमिमाम् ।
 स्थितं संग्रामशिरसि पार्थमेकाकिनं किमु ॥ १०
 समाहितश्च बीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पञ्च च ।
 जातस्नेहश्च युद्धस्य मयि संदर्शयिष्यति ॥ ११
 पात्रीभूतस्तु कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव ।
 शरमालां स गृह्णातु मत्प्रसृष्टां स्वधामिव ॥ १२
 एष चापि महेष्वासस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 अहं चापि नरश्रेष्ठादर्जुनान्नावमः क्वचित् ॥ १३
 मम हस्तप्रमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
 निवृत्तिर्गच्छतां नास्ति वैश्वानरशिखार्चिषाम् ॥ १४
 इतश्चेतश्च मुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
 तुमुलः श्रूयतां नादः पट्पदां गायतामिव ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोप्रहणपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

अन्तरा संपतद्भिस्तु गृध्रपत्रैः शिलाशितैः ।
 शलभानामिवाकाशे छाया संप्रति दृश्यताम् ॥ १६
 अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टाः शिताः पार्थस्य मर्मगाः ।
 शरीरमुपसर्पन्तु वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १७
 बर्हिर्बर्हिणराजानां बर्हिणां बर्हिणामिव ।
 पततां पततां घोषः पततां पततामिव ॥ १८
 अद्य त्वहमृणान्मोक्ष्ये यन्मया तत्प्रतिश्रुतम् ।
 धार्तराष्ट्रस्य तत्काले निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १९
 इन्द्राशनिसमस्पर्शं महेन्द्रसमविक्रमम् ।
 अर्दयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ २०
 शरजालमहाज्वालमसिशक्तिगदेन्धनम् ।
 निर्दहन्तमनीकानि शमयिष्येऽर्जुनानलम् ॥ २१
 रथादतिरथं लोके सर्वशस्त्रभृतांवरम् ।
 विवशं पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ २२
 क्षुद्रकैर्विविधैर्भलैर्निपतद्भिश्च मामकैः ।
 समूढचेताः कौन्तेयः कर्तव्यं नाभिपद्यताम् ॥ २३
 अद्य दुर्योधनस्याहं शोकं हृदि चिरं स्थितम् ।
 समूलमपनेष्यामि हरन्पार्थशिरः शरैः ॥ २४
 अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टैर्भलैश्च नतपर्वभिः ।
 हतास्त्रं विरथं पार्थ पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
 निश्चसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ २५
 जामदग्न्यान्मया लब्धं दिव्यास्त्रमृषिसत्तमात् ।
 तदुपाश्रित्य वीर्यं च युध्येयमपि वासवम् ॥ २६
 ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन्भलेन निहतो मया ।
 अद्यैव पततां भूमौ विनदन्भैरवान्नवान् ॥ २७
 कामं गच्छन्तु कुरवो गाः प्रगृह्य परंतपाः ।
 रथेषु वाऽपि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकम् ॥ २८

बर्हिणां बर्हिणामिव एकैकस्य पृष्ठेपृष्ठे गच्छतां मयूराणां
 मयूराणामिव बर्हिर्बर्हिणराजानां बर्हिणो मयूरस्य बर्हिणैः शर-
 मूले पत्ररूपेण स्थितमयूरपत्रैः राजानां राजमानानां । राज-
 दीप्ताविति धातोः कर्त्रर्थे पचायचि कृते रूपनिष्पत्तिः । पततां
 पततां एकैकस्य शरस्य पृष्ठे पृष्ठे निपततां शराणां घोषः पततां
 मालारूपेण निपतमानानां पततां पक्षिणां घोषइव अखिलैः

श्रूयतामिति योग्यक्रियाध्याहारेण संबन्धः । यद्वा बर्हिणां
 बर्हिणतां उत्पन्नबर्हिणामित्यर्थः । बर्हिणां मयूराणामिव पततां
 पततां पुंस्त्वानुपुंसकतया क्षणेक्षणे पततां पततां शराणां घोषः
 पततां पक्षिणां घोष इव पततां दिशिदिशि पततामिति लोड-
 न्तक्रिया । सर्वैः श्रूयतामिति भावः । बर्हिर्बर्हिणराजानामिति
 ट. थ. ध. पाठः ॥ १८ ॥ अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

कृपेणार्जुनचरित्रप्रशंसनपूर्वकं कर्णगर्हणम् ॥ १ ॥ तथा स्त्रेषु एकैकेनार्जुनस्य दुर्जयत्वकथनपूर्वकं संभूयाभियान-
निर्धारणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नीतिशास्त्रविशारदः ।
आचार्यः कुरूवीराणां कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ॥ १
सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः ।
नार्थानां प्रकृतिं वेत्सि नानुबन्धमवेक्षसे ॥ २
नया हि बहवः सन्ति शास्त्राण्याश्रित्य चिन्तिताः ।
तेषां युद्धं सुपापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ ३
देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् ।
हीनकालं तदेवेह अनर्थायोपकल्पते ॥ ४
देशे काले च विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते ।
आनुकूल्येन कार्याणामुत्तरं तु विधीयते ॥ ५
भारं हि रथकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिताः ।
परिचिन्त्य तु पार्थेन संनिपातो न नः क्षमः ॥ ६
एको हि शत्रून्समरे समर्थः प्रतिबाधितुम् ।
एकः कुरूनभ्यरक्षदेकश्चाग्निमतर्पयत् ॥ ७
एकश्च पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ।
एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् ॥ ८
सैन्धवं वनवासे तु जित्वा कृष्णामथानयत् ।
एकश्च पञ्च वर्षाणि शक्रादस्त्राण्यशिक्षत् ॥ ९
एकः सपत्नाञ्जित्वा तु कुरूणामकरोद्यशः ।
एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिन्दमः ।
विजिग्ये तरसा सङ्ख्ये सेनां चास्य सुदुर्जयाम् ॥ १०
पाञ्चाली श्रीमती प्राप्ता क्षत्रं जित्वा स्वयंवरे ।
आदाय गतवान्पार्थो भवान्कनु गतस्तदा ॥ ११
तथा निवातकवचाः कालकेयाश्च दानवाः ।
दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः ॥ १२

एकेन हि त्वया कर्णं किं नामेह कृतं पुरा ।
एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशे कृताः ॥ १३
इन्द्रोपि हि न पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ।
यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्तव्यं तस्य भेषजम् ॥ १४
आशीविषस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
अवमुच्य प्रदेशिन्या दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ १५
अथवा कुञ्जरं मत्तमेकमेकचरं वने ।
निरङ्कुशं समारुह्य नगरं यातुमिच्छसि ॥ १६
समिद्धं पावकं चापि घृतमेदोवसाहुतम् ।
घृताक्तश्चीरवासास्त्वं मध्येनोत्सर्तुमिच्छसि ॥ १७
आत्मानं यः समाबध्य कण्ठे बद्धा तथा शिलाम् ।
समुद्रं प्रतरेद्दोर्भ्यां तत्र किं कर्णं पौरुषम् ॥ १८
अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ।
तादृशं कर्णं यः पार्थं योद्धुमिच्छेत्स दुर्मतिः ॥ १९
अस्माभिरेव निकृतो वर्षाणीह त्रयोदश ।
सिंहः पाशविनिर्मुक्तो न नः शेषं करिष्यति ॥ २०
एकान्ते पार्थमासीनं कूपेऽग्निमिव संवृतम् ।
अज्ञानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः स्त्रो भयमुत्तमम् ॥ २१
उत्सृष्टं तूलराशौ तु एकोऽग्निं शमयेत्कथम् ।
सह युद्ध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ॥ २२
यत्ता वयं पराक्रान्ता व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
युद्धायावस्थितं पार्थमागतं पाकशासनिम् ॥ २३
यत्ताः सर्वे रथश्रेष्ठं परिवार्य समन्ततः ।
षड्रथाः परिकीर्यन्तां वज्रपाणिमिवासुराः ॥ २४
द्रोणो दुर्योधनो भीष्मो भवान्द्रौणिस्तथा वयम् ।
सर्वे युद्ध्यामहे पार्थ कर्ण मा साहसं कृथाः ॥ २५

भारं हीति । यथा रथकारेण दिव्योऽयं मया निर्मितो रथः
सुदृढाङ्गः अनेन त्वं देवानपि सर्वथा जेष्यसीत्युक्ते तद्वचसि
भारं दत्त्वा देशकालानुकूल्यमनपेक्ष्यैव न व्यवस्यन्ति । योद्धु-
मिति शेषः । एवं त्वद्वचसि भारं दत्त्वा देशाद्यानुकूल्यमनपेक्ष्य
विराट० १२

कथमस्माभिर्योद्धव्यम् । तव तु वचनं रथकारवचनवदर्थशून्यमिति
भावः ॥ ६ ॥ एकः संयमिनीं जित्वा इति ध. पाठः ॥ १० ॥
एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

न ह्यसंगत्य समरे पार्थ जेष्यामहे वयम् ।

संगत्य समरे पार्थ सर्वे जेष्यामहे वयम् ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

कृपेण स्वगर्हणममृत्यता कर्णेन तदुपालम्भः ॥ १ ॥ तदसहिष्णुनाऽश्वत्थामा ससर्मोद्घाटनं कर्णदुर्योधनोपालम्भः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

कृपस्य वचनं श्रुत्वा कर्णो राजन्युधांपतिः ।

पुनः प्रोवाच संरब्धो गर्हयन्ब्राह्मणं कृपम् ॥ १

कर्ण उवाच ।

लक्षयाम्यहमाचार्यं भयाङ्गिं गतं रिपौ ।

भीतेन हि न योद्धव्यमहं योत्स्ये धनञ्जयम् ॥ २

ननु वारुणमाप्तेयं याम्यं वायव्यमेव च ।

अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव सत्त्वहीनस्य ते वृथा ॥ ३

मित्रकार्यं कृतमिदं पितापुत्रैर्महारथैः ।

भर्तृपिण्डश्च निर्विष्टो यथेष्टं गन्तुमर्हथ ॥ ४

भिक्षां हरस्व नित्यं त्वं यज्ञाननुचरस्व च ।

आमन्त्रणानि भुङ्क्थाद्य माऽस्मान्युद्धेन भीषय ॥ ५

भार्गवास्त्रं मया युक्तं निर्दहेत्पृथिवीमिमाम् ।

किं पुनः पाण्डुपुत्राणामेकमर्जुनमाहवे ॥ ६

आगमिष्यन्ति पदवीं मात्स्याः पाण्डवमाश्रिताः ।

कीचकानां तु बलिनां शत्रुसेनावमर्दिनाम् ॥ ७

तानहं निहनिष्यामि भवता गम्यतां गृहम् ।

किं वेदवादिनां कार्यं परस्नेहानुभाषिणाम् ॥ ८

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा अश्वत्थामा प्रतापवान् ।

उवाच वदतांश्रेष्ठो दुर्योधनमवेक्ष्य च ॥ ९

न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तरं गताः ।

न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वं च कर्ण विकथ्यसे ॥ १०

बहूनि धर्मशास्त्राणि पठन्ति द्विजसत्तमाः ।

तेषु किंस्विदिदं दृष्टं द्यूते जीयेत यन्नृपः ॥ ११

संग्रामान्विपुलाञ्जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् ।

विजित्य च महीं कृत्स्नां नेह कथन्ति पण्डिताः ॥

पचत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं भाति दिवाकरः ।

तूष्णीं धारयते लोकान्वसुधा सचराचरान् ॥ १३

चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि महर्षिभिः ।

धनं यैरधिगन्तव्यं यच्च कुर्वन्न दुष्यति ॥ १४

अधीत्य ब्राह्मणो वेदान्याजयेत यजेत वा ।

क्षत्रियो धनमाहृत्य यजेतैव न याजयेत् ॥ १५

वैश्योऽधिगम्य वित्तानि वार्ताकर्माणि कारयेत् ॥

शूद्रः शुश्रूषणं कुर्यात्त्रिषु वर्णेषु नित्यशः ।

वन्दनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्तिमाश्रितः ॥ १७

वर्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् ।

प्रकुर्वन्ति महाभागा यज्ञान्सुविपुलानपि ॥ १८

का जातिस्तेषु सूतेयं केऽपि मन्त्राः क्रियाश्च काः ।

केयं वर्णेषु या राज्ञो वक्तृभोक्तृनियन्तृषु ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य कर्णं च कुरुसंसदि ।

अश्वत्थामा भृशं क्रुद्धो दुर्योधनमतर्जयत् ॥ २०

प्राप्य द्यूतेन को राज्यं क्षत्रियः स्तोष्टुमर्हति ।

तथा नृशंसरूपोयं धार्तराष्ट्रश्च निर्घृणः ॥ २१

तथाऽधिगम्य वित्तानि को विकथ्येद्विचक्षणः ।

निकृत्या वञ्चनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ २२

कतमद्वैतं युद्धं यत्राजैषीर्धनञ्जयम् ।

नकुलं सहदेवं वा धनं येषां त्वया हृतम् ॥ २३

युधिष्ठिरो जितः कस्मिन्भीमश्च बलिनांवरः ।

इन्द्रप्रस्थं त्वया कस्मिन्संग्रामे निर्जितं पुरा ॥ २४

तथैव कतमद्युद्धं यस्मिन्कृष्णा जिता त्वया ।

एकवस्त्रा सभां नीता क्षुद्रकर्मत्रजखला ॥ २५

मूलमेषां महत्कृतं सारार्थी चन्दनं यथा ।

क्षुद्रं कर्म समास्थाय तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ २६

यदुक्तं ब्राह्मणानां भोजनादावेव कौशलं न युद्धं इति तत्र तवापि वैश्यत्वात् युद्धे सामर्थ्यमस्तीति दर्शयिष्यन्वर्णानां कर्माणि विनजते चातुर्वर्ण्यस्येत्यादिना ॥ १४ ॥ वैतंसिको

व्याधः ॥ २२ ॥ अनृतं द्यूतं कुर्वता धार्तराष्ट्रेण धर्मस्य मूलं कृतं छिन्नं । तत्र तदा विदुरः किमब्रवीत् क्षयमूलं द्यूतमिति तत्सरेति शेषः ॥ २६ ॥

यथाशक्ति मनुष्याणाममर्षं लक्ष्यामहे ।
 अन्येषामपि सत्वानामपि कीटपिपीलिकैः ॥२७
 द्रौपद्याः संपरिक्षेशं न क्षन्तुं पाण्डवोऽर्हति ।
 क्षयाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनञ्जयः ॥ २८
 त्वं पुनः पण्डितो भूत्वा ह्याचार्यं क्षेममिच्छसि ।
 वैरान्तकरणो जिष्णुर्न नः शेषं करिष्यति ॥ २९
 नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
 भयादिह न युद्धेयन्पाण्डुपुत्रेण धीमता ॥ ३०
 यं यमेकोपि संक्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति ।
 वृक्षं गरुडवद्वेगाद्विनिहत्यान्तमेष्यति ॥ ३१
 त्वत्तो विशिष्टं वीर्येण धनुष्यमररादसमम् ।
 वासुदेवसमं युद्धे तं पार्थं को न पूजयेत् ॥ ३२
 देवं दैवेन युद्धेयत मानुषेण च मानुषम् ।
 अस्त्रं ह्यस्त्रेण यो हन्यात्कोऽर्जुनेन समः पुमान् ॥
 पुत्रादनवमः शिष्य इति धर्मविदो विदुः ।

एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ ३४
 यथा त्वमकरोर्धूतमिन्द्रप्रस्थं यथाऽहरः ।
 यथाऽनैषीः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवं ॥ ३५
 अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्मस्य कोविदः ।
 दुर्धूतदेवी गान्धारः शकुनिर्युद्धयतामिह ॥ ३६
 नाक्षान्क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च ।
 ज्वलतो निशितान्वाणांस्तांस्तान्क्षिपति गाण्डिवं ॥
 न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गृध्रपक्षाः सुतेजनाः ।
 नान्तरेष्ववतिष्ठन्ते गिरीणामपि दारणाः ॥ ३८
 अन्तकः पवनो मृत्युस्तथाऽग्निर्बडवामुखः ।
 कुर्युरेते कचिच्छेषं न तु कुड्रो धनञ्जयः ॥ ३९
 यथा सभायां द्यूतं त्वं मातुलेन सहाकरोः ।
 तथा युद्धस्य संग्रामे सौबलेन सुरक्षितः ॥ ४०
 युद्धयतां काममाचार्यो नाहं योत्स्ये धनञ्जयम् ।
 मत्स्यो ह्यसाभिरायोध्या यद्यागच्छेद्द्रवापदम् ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

कर्णकृतद्रोणकृपाधिक्षेपसंक्रुद्धमश्वत्थामानं प्रति भीष्मेण द्रोणादिप्रशंसनपूर्वकं परिसान्त्वनम् ॥१॥ दुर्योधनेन भीष्म-
 कर्णाभ्यां सह कृपद्रोणक्षमापनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः शान्तनवस्तत्र धर्मार्थकुशलं हितम् ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १
 साधु पश्यति वै द्रोणः कृपः साध्वनुपश्यति ।
 आचार्यपुत्रः सहजं निश्चितं साधु भाषते ॥ २
 कर्णस्तु क्षत्रधर्मेण केवलं योद्धुमिच्छति ।
 आचार्यो नावमन्तव्यः पुरुषेण विजानता ।
 देशकालौ तु संप्रेक्ष्य योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ ३
 यस्य सूर्यसमाः पञ्च सपत्नाः स्युः प्रहारिणः ।
 कथमभ्युदये तेषां न प्रमुह्येत पण्डितः ॥ ४
 स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः ।
 तस्मात्तत्त्वं न जानाति यत्तु कार्यं नराधिपः ॥ ५

धार्तराष्ट्रोपि दुर्बुद्धिः पश्यन्नपि धनञ्जयम् ।
 नैव पश्यति नाघ्राति मन्दः क्रोधवशं गतः ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा तु राजानं पुनर्द्रौणिमुवाच ह ।
 प्राञ्जलिर्भरतश्रेष्ठः साम्ना बुद्धिमतांवरः ॥ ७
 कर्णो हि यदवोचत्त्वां तेजस्संजननाय तत् ।
 आचार्यपुत्रः क्षमतां महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ८
 नायं कालो विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते ।
 क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्येण कृपेण च ॥ ९
 भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथाऽऽदित्ये प्रभा तथा ।
 यथा चन्द्रमसो लक्ष्मीः सर्वथा नापकृष्यते ।
 एवं भवत्सु ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रं च प्रतिष्ठितम् ॥ १०

चकारात् त्रेतापि समुच्यते । कृतादयो द्यूतशास्त्रप्रसिद्धाः

पाशकाः ॥ ३७ ॥ पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

चत्वार एकतो वेदाः क्षात्रमेकत्र दृश्यते ।
 नैतत्समस्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुम ।
 अन्यत्र भारताचार्यात्सपुत्रादिति मे मतिः ॥ ११
 वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् ।
 जामदग्न्यमृते राजन्को द्रोणादधिको भवेत् ॥ १२
 ब्रह्मास्त्रं चैव वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते ॥ १३
 आचार्यपुत्रः क्षमतां नायं कालो विभेदने ।
 सर्वे संहृत्य युद्ध्यामः पाकशासनिमागतम् ॥ १४
 बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः ।
 मुख्यो भेदो हि तेषां तु पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ १५
 अश्वत्थामोवाच ।
 नैवं न्याय्यमिदं वाच्यमस्माकं पुरुषर्षभ ।
 किंतु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १६
 शत्रोरपि गुणा ग्राह्या दोषा वाच्या गुरोरपि ।
 सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ॥ १७
 आचार्य एष क्षमतां शान्तिरत्र विधीयताम् ।

अभिद्यमाने तु गुरौ निवृत्तं रोषकारितम् ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो दुर्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत ।
 सह कर्णेन भीष्मेण कृपं चैव महाबलम् ॥ १९
 द्रोण उवाच ।
 यदेतत्प्रथमं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।
 तेनैवाहं प्रसन्नो वै परमत्र विधीयताम् ॥ २०
 यथा दुर्योधनं पार्थो नोपसर्पति संगरे ।
 साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २१
 वनवासे ह्यनिवृत्ते दर्शयेन्न धनञ्जयः ।
 धनं चालभमानोऽत्र नाद्य तत्क्षन्तुमर्हति ॥ २२
 यथा नायं समायुज्याद्वार्तराष्ट्रं कथंचन ।
 न च सेनां पराजय्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २३
 उक्तं दुर्योधनेनापि पुरस्ताद्वाक्यमीदृशम् ।
 तदनुस्मृत्य गाङ्गेय यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

भीष्मेण दुर्योधनं प्रति हेतूपभ्यासपूर्वकं युधिष्ठिरं प्रति श्रुतवनवासादिकालस्य परिसमाप्तिकथनम् ॥ १ ॥ भीष्मेणार्जुन-
 पराक्रमप्रशंसनपूर्वकं पाण्डवैः सह संधिविधानेपि दुर्योधनेन तत्प्रतिषेधनम् ॥ २ ॥ भीष्मेण द्रोणवचनाद्गोभिः सह
 दुर्योधनस्य प्रस्थापनपूर्वकं सेनाया व्यूहीकरणेन समराभियानम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।
 कलाः काष्ठाश्च युज्यन्ते मुहूर्ताश्च दिनानि च ।
 अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १
 ऋतवश्चापि युज्यन्ते तथा संवत्सरा अपि ।
 एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥ २
 तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषां च व्यतिक्रमात् ।
 पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावधिमासकौ ॥ ३
 एषामभ्यधिका मासाः पञ्च च द्वादश क्षपाः ।
 त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः ॥ ४
 पूर्वयुरेव निवृत्तस्ततो बीभत्सुरागतः ॥ ५

सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः प्रतिश्रुतम् ।
 एवमेतद्भुवं ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागतः ॥ ६
 सर्वे पञ्च महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ।
 येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मेऽपराधयुः ॥ ७
 कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च कामक्रोधभयादपि ।
 सोहाद्या यदि वा मोहाद्धर्मे नात्येति धर्मजः ॥ ८
 अलुब्धाश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम् ।
 न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्ते ह्यधर्मतः ॥ ९
 तदैव ते हि विक्रान्तुमीषुः कौरववन्दनाः ।
 धर्मपाशनिबद्धास्तु न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥ १०

यथा दुर्योधनो राजा न गच्छेत्कांचिदापदमिति ट. थ.
 पाठः । यथा नायशसा युक्तो धार्तराष्ट्रः कथंचनेति ध. पाठः

॥ २१ ॥ एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

यश्चानृत इति ख्यातः स च गच्छेत्पराभवम् ।
 वृणुयुर्मरणं पार्था नानृतत्वं कथंचन ॥ ११
 प्राप्ते तु काले स्वानर्थाभोत्सृजेयुर्नरर्षभाः ।
 अपि वज्रभृता गुप्तास्तथावीर्या हि पाण्डवाः ॥ १२
 प्रतियुद्धेयम समरे सर्वशस्त्रभृतांवरम् ॥ १३
 तस्माद्यदत्र कल्याणं लोके सद्भिरनुष्ठितम् ।
 तत्संविधीयतां शीघ्रं मा वो ह्यर्थोऽभ्यगात्परम् ॥ १४
 न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ।
 एकान्तसिद्धिं राजेन्द्र संप्राप्तश्च धनञ्जयः ॥ १५
 संप्रवृत्ते तु संग्रामे भावाभावौ जयाजयौ ।
 अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १६
 तस्माद्युद्धोपचरितं कर्म वा धर्मसंहितम् ।
 क्रियतामाशु राजेन्द्र संप्राप्तश्च धनञ्जयः ॥ १७
 एको हि समरे पार्थः पृथिवीं निर्दहेच्छरैः ।
 भ्रातृभिः सहितो भूत्वा किं पुनः कौरवात्रणे ।
 तस्मात्सन्धिं कुरुश्रेष्ठ कुरुष्व यदि मन्यसे ॥ १८
 दुर्योधन उवाच ।
 नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवेभ्यः पितामह ।
 ग्रामं सेनां च दासांश्च स्वल्पं द्रव्यमपि प्रभो ।
 युद्धोपचारिकं यत्तु तत्सर्वं संविधीयताम् ॥ १९
 वैशंपायन उवाच ।
 भीष्मस्योपरते वाक्ये तथा दुर्योधनस्य च ।
 प्राप्तमर्थं च यद्वाक्यं द्रोणश्चाह द्विजोत्तमः ॥ २०
 यत्तु युद्धोपचरितं भवेद्वा धर्मसंहितम् ।
 कस्त्वया सदृशो लोके भूयस्त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २१
 अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ।
 सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनन्दन ॥ २२
 राजा बलचतुर्भागं क्षिप्रमादाय गच्छतु ।

ततोऽपरश्चतुर्भागो गाः समादाय गच्छतु ।
 वयं चार्धेन सैन्यस्य प्रतियोत्स्याम पाण्डवम् ॥ २३
 अहं भीष्मश्च कर्णश्च अश्वत्थामा कृपस्तथा ।
 प्रतियोत्स्याम बीभत्सुमागतं कृतनिश्चयम् ॥ २४
 एवं राजा सुगुप्तः स्यान्न क्लैब्यं गन्तुमर्हति ।
 मत्स्यं वा पुनरायातमथवापि शतक्रतुम् ।
 अहमावारयिष्यामि वेल्लेव मकरालयम् ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 तद्वाक्यं रुरुचे तेषां द्रोणेनोक्तं महात्मना ।
 तथाहि कृतवात्राजा कौरवाणामनन्तरम् ॥ २६
 भीष्मः प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनन्तरम् ।
 सेनामुख्यान्व्यवस्थाप्य व्यूहितुं संप्रचक्रमे ॥ २७
 द्रोणस्योपरते वाक्ये भीष्मः प्रोवाच बुद्धिमान् ।
 आचार्य मध्ये तिष्ठ त्वमश्वत्थामा तु सव्यतः ।
 कृपः शारद्वतो धीमान्पार्श्वं रक्षतु दक्षिणम् ॥ २८
 विकर्णश्च महावीर्यो दुर्मुखश्च परन्तपः ।
 शकुनिः सौबलश्चैव दुःसहश्च महाबलः ।
 द्रोणस्य पार्श्वमजिताः पालयन्तु महाबलाः ॥ २९
 अग्रतः सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दंशितः ।
 अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात्स्थास्यामि पालयन् ॥ ३०
 सर्वे महारथाः शूरा महेष्वासा महाबलाः ।
 युध्यन्तु पाण्डवश्रेष्ठमागतं यत्नतो युधि ॥ ३१
 वैशंपायन उवाच ।
 अभेद्यं परसैन्यानां व्यूहं व्यूह्य कुरुत्तमः ।
 वज्रगर्भं व्रीहिमुखं पद्मचन्द्रार्धमण्डलम् ॥ ३२
 तस्य व्यूहस्य पश्चार्धे भीष्मश्चाथोद्यतायुधः ।
 सौवर्णं तालमुच्छ्रित्य रथे तिष्ठन्नशोभत ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोप्रहणपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

इन्द्रेण सुदर्शननामनि कामगामिनि प्रासादे देवगणसमारोपणपूर्वकमर्जुनकुरुणावलोकनाय गगनाङ्गनावतरणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्माद्युद्धोचितं कर्मेति ध. पाठः ॥ १८ ॥ पद्मगर्भमिति

ततः सुदर्शनं नाम प्रासादं हरिवाहनः ।.

ध. पाठः ॥ ३२ ॥ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

सर्वान्देवान्समारोप्य प्रययौ यत्र पाण्डवः ॥ १
 स्थूणाराजिसहस्रं तु यत्र मध्ये प्रतिष्ठितम् ।
 तत्र सूर्यपथेऽतिष्ठद्विमला महती सभा ॥ २
 आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च मरुद्गणाः ।
 तत्र श्वेतानि चक्राणि काञ्चनस्फाटिकानि च ॥ ३
 तथा चित्राणि छत्राणि दिव्यरूपाणि भारत ।
 मणिरत्नविचित्राणि नानारूपाणि भागशः ।
 आकाशे सह दृश्यन्ते भानुमन्ति शुभानि च ॥ ४
 अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च ।
 तथा धातुर्विधातुश्च मित्रस्य धनदस्य च ।
 रुद्रस्य विष्णोः सवितुस्त्रिदशानां तथैव च ॥ ५
 काञ्चनानि च दामानि विविधाश्चोत्तमस्रजः ।
 दिव्यपुष्पाभिसंवीतास्तत्र चित्राणि भेजिरे ॥ ६
 तस्मिंस्तु राजन्रासादे दिव्यरत्नविभूषिते ।
 दिव्यगन्धसमायुक्ताः स्रजो दिव्याश्चकाशिरे ॥ ७
 दिव्यश्च वायुः प्रववौ गन्धमादाय सर्वशः ।
 ऋतवः पुष्पमादाय समतिष्ठन्त भारत ॥ ८
 प्रजानां पतयः सप्त सप्त चैव महर्षयः ।
 तत्र देवर्षयश्चैव देवराजं दिवौकसः ।
 इन्द्रेण सहिताः सर्वे त्रिदशाश्च व्यवस्थिताः ॥ ९
 न पङ्को न रजस्तत्र प्रविवेश कथंचन ।
 आदित्यश्च विरूक्षोत्र नातिवेलमिवातपत् ॥ १०

दिव्यगन्धं समादाय वायुस्तत्राभिगच्छति ।
 आकाशं च दिशः सर्वा दर्शनीयमदृश्यत ॥ ११
 तत्र देवाः समारुह्य तं दिव्यं सर्वतः प्रभम् ।
 अम्बरे विमलेऽतिष्ठन्प्रासादं कामगामिनम् ॥ १२
 तत्र राजर्षयश्चैव समारुह्य दिवौकसः ।
 श्वेतो राजा वसुमनास्तथा भद्रः प्रदर्शनः ॥ १३
 नृगो ययातिर्नहुषो मान्धाता भरतः कुरुः ।
 अष्टकश्च शिबिश्चोभौ स च राजा पुरुरवाः ॥ १४
 डम्भोज्ञवः कार्तवीर्यो हर्जुनः सगरस्तथा ।
 दिलीपः केरलः पूरुः शर्यातिः सोमकस्तदा ॥ १५
 हरिश्चन्द्रश्च तेजस्वी रघुर्दशरथस्तथा ।
 भगीरथश्च राजर्षिः सर्वे च जनमेजय ॥ १६
 पाण्डुश्चैव महाराजश्चामरव्यजनोज्ज्वलः ।
 छत्रेण ध्रियमाणेन राजसूयश्रिया वृतः ॥ १७
 एते चान्ये च बहवः पुण्यशीलाः शुचित्रताः ।
 कीर्तिमन्तो महावीर्यास्तत्रैवासन्दिवि स्थिताः ॥ १८
 गणाश्चाप्सरसां सर्वे गन्धर्वाश्चापि सर्वशः ।
 दैत्यराक्षसयक्षाश्च सुपर्णाः पन्नगास्तथा ॥ १९
 वासवप्रमुखाः सर्वे देवाश्च सगणेश्वराः ।
 आसन्तत्र समारूढाः संग्रामं तं दिदृक्ष्वच ॥ २०
 इत्यम्बरे व्यवस्थाय प्रासादस्था दिवौकसः ।
 एकस्य च बहूनां च युद्धं द्रष्टुं व्यवस्थिताः ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

सेनामध्ये दुर्योधनमनवलोकयताऽर्जुनेनोत्तरं प्रति तत्पदवीमनु रथयापनचोदना ॥ १ ॥ तथा बाणाभ्यां द्रोणाद्यभि-
 वादनपूर्वकं ताभ्यामेव कर्णमूले कुशलप्रश्नः ॥ २ ॥ द्रोणेन तत्कौशलश्लाघनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तथा व्यूढेष्वनीकेषु कौरवेयैर्महारथैः ।
 उपायादर्जुनस्तूर्णं रथघोषेण नादयन् ॥ १
 ददृशुस्ते ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च रथस्वनम् ।
 दोधूयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ॥ २
 त्रिकोशमात्रं गत्वा तु पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
 सेनामुखमभिप्रेक्ष्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ॥ ३

राजानं नात्र पश्यामि रथानीके व्यवस्थितम् ।
 दक्षिणं पक्षमादाय कुरवो यान्त्युदञ्चुखाः ॥ ४
 उत्सृज्यैतद्रथानीकं महेष्वासाभिरक्षितम् ।
 गवाग्रमभितो याहि यावत्पश्यामि मे रिपुम् ॥ ५
 गवाग्रमभितो गत्वा गाश्चैवाशु निवर्तय ।
 यावदेते निवर्तन्ते कुरवो जवमास्थिताः ।
 तावदेव पशून्सर्वान्निवर्तिष्ये तवाभिभो ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजितः ।

सव्यं पक्षमनुग्राप्य जवेनाश्वानचोदयत् ॥ ७

ततोऽभ्यवादयत्पार्थो भीष्मं शान्तनवं कृपम् ।

द्वाभ्यांद्वाभ्यां तथाऽऽचार्यं द्रोणं प्रथमतः क्रमात् ॥

द्रोणं कृपं च भीष्मं च पृषत्कैरभ्यवादयत् ।

ततस्तत्सर्वमालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ ९

महारथमनुग्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवधन्विनम् ।

न कश्चिद्वेदुमिच्छेत् न च गुप्तं स्वजीवितम् ।

अयं वीरश्च शूरश्च दुर्धर्षश्चैव संयुगे ॥ १०

एतच्छुजाग्रं पार्थस्य दूरतः प्रतिदृश्यते ।

मेघः सविद्युस्तनितो रोरवीति च वानरः ॥ ११

आस्थाय च रथं याति गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ॥ १२

अश्वानां स्तनतां शब्दो वहतां पाकशासनिम् ।

रथस्याम्बुधरस्येव श्रूयते भृशदारुणः ॥ १३

दारयन्निव तेजस्वी वसुधां वासवात्मजः ।

एष तिष्ठन्नथिश्रेष्ठो रथे रथिशतप्रणुत् ॥ १४

एष दृष्ट्वा रथानीकमस्माकमरिर्मर्दनः ।

श्रीमान्वदान्यो धृतिमान्सत्करोति च पाण्डवः ॥ १५

इमौ बाणावनुग्राप्तौ पादयोः प्रत्युपस्थितौ ।

रथस्याग्रे निखातौ मे चित्रपुङ्खावजिह्वगौ ॥ १६

इमौ चाप्यपरौ बाणावभितः कर्णमूलयोः ।

संस्पृशन्तावतिक्रान्तौ पृष्ठेवानामयं भृशम् ॥ १७

चिरदृष्टोऽयमस्माभिर्धर्मज्ञो बान्धवप्रियः ।

अतीव ज्वलते लक्ष्म्या पाण्डुपुत्रः प्रतापवान् ॥ १८

निरुध्य च वने वासं कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।

अभिवादयते पार्थः पूजयन्मामरिन्दमः ॥ १९

अमर्षेण हि संपूर्णो दुःखेन प्रतिबोधितः ।

अद्येमां भारतीं सेनामेको नाशयते ध्रुवम् ॥ २०

अधिकं दशमुष्यं वत्सराणां

स्वजनेनाविदितस्त्रयोदशं च ।

ज्वलते रथमास्थितः किरीटी

तम इव रात्रिजमभ्युदस्य सूर्यः ॥ २१

रथी शरी चारुमाली निषङ्गी

शङ्खी पताकी कवची किरीटी ।

खड्गी च धन्वी च विराजतेऽयं

शिखीव यज्ञेषु घृतेन सिक्तः ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

अर्जुनेन सेनामध्ये सुयोधनानवलोकनेन तस्य गवामादानेन गमनसंभावनया रथेन गवाग्रं प्रत्यभियानम् ॥ १ ॥
भीष्मेण पार्थभावविज्ञानात्सेनया सह तमनुधावनम् ॥ २ ॥ गवान्तिकमुपगतवत्ताऽर्जुनेन तद्रक्षिणां बाणगणैरभिहननेन
गवां विनिवर्तनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तमदूरमुपायान्तं दृष्ट्वा पाण्डवमर्जुनम् ।

नारयः प्रेक्षितुं शेकुस्तपन्तं हि यथा रविम् ॥ १

स तं दृष्ट्वा रथानीकं पार्थः सारथिमब्रवीत् ।

इषुपातमात्रे सेनायाः स्थापयाश्वानरिन्दम ।

यावत्समीक्षे व्यूहेऽस्मिन्मम शत्रुं सुयोधनम् ॥ २

रक्तवैडूर्यविकृतं मणिप्रवरभूषितम् ।

परं जानाम्यहं तस्य ध्वजं दूरात्समुच्छ्रितम् ॥ ३

यद्येनमिह पश्यामि दुर्बुद्धिमतिमानिनम् ।

यमाय प्रेषयिष्यामि सहायः स्याद्यदीश्वरः ॥ ४

सर्वानन्याननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम् ।

सिंहः क्षुद्रमृगस्येव पतिष्ये तस्य मूर्धनि ॥ ५

हनिष्यामि तमेवाद्य शरैर्गाण्डीवनिःसृतैः ।

तस्मिन्हते भविष्यन्ति सर्व एव पराजिताः ॥ ६

शरैश्च शमयिष्येऽहं धार्तराष्ट्रं ससौबलम् ।

असभ्यानां च वक्तारं कुरूणां किल किल्बिषम् ॥ ७

राजानं नेह पश्यामि निरामिषमिदं बलम् ।

अभिद्रवे ह राजानं व्यक्तमित्यत्र निर्भयः ॥ ८

आस्थितो मध्यमाचार्योप्यश्वत्थामाऽप्यनन्तरम् ।
 कृपकर्णौ पुरस्तात्तु महेष्वासौ व्यवस्थितौ ॥ ९
 भूरिश्रवाः सोमदत्तो बाह्लीकश्च जयद्रथः ।
 दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता युद्धविशारदाः ॥ १०
 साल्वराजो द्युमत्सेनो वृषसेनश्च सौबलः ।
 दशार्णश्चैव कालिङ्गो वामं पक्षं समाश्रितः ॥ ११
 पृष्ठतः कुरुमुख्यश्च भीष्मस्तिष्ठति दंशितः ।
 सोऽर्धसैन्येन बलवान्सर्वेषां नः पितामहः ॥ १२
 दुर्योधनं न पश्यामि क नु राजा स तिष्ठति ।
 उत्सृज्यैतद्रथानीकं याहि यत्र सुयोधनः ॥ १३
 तं हत्वा संनिवर्तिष्ये गाः स आदाय गच्छति ।
 गवाग्रमभितो याहि यत्र राजा भविष्यति ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजितः ।
 संस्पृशानो धनुर्दिव्यं त्वरमाणोऽगमत्तदा ॥ १५
 ततो भीष्मोऽब्रवीद्वाक्यं कुरुमध्ये परंतपः ।
 चिरदृष्टोऽयमस्माभिर्धर्मज्ञो बान्धवप्रियः ॥ १६
 अतीव ज्वलते लक्ष्म्या पाकशासनिरागतः ।
 एष दुर्योधनं पार्थो मार्गते निकृतिं स्मरन् ॥ १७
 सेनामत्यर्थमालोक्य त्वरते ग्रहणेऽस्य च ।
 मृगं सिंह इवादातुमीक्षते पाकशासनिः ॥ १८
 नैषोऽन्तरेण राजानं बीभत्सुः स्थातुमर्हति ।
 तस्य पार्णिग्रहीष्यामो जवेनाभिप्रधावतः ॥ १९
 न ह्येनमभिसंकुद्रमेको युज्येत संयुगे ।
 अन्यो देवान्महादेवात्कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ।
 आचार्याच्च सपुत्राद्वा भारद्वाजान्महारथात् ॥ २०
 किं नो गावः करिष्यन्ति द्रव्यं वा विपुलं तथा ।
 दुर्योधनः पार्थगतः पुरा प्राणान्विमुञ्चति ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा समरे भीष्मः सेनया सह कौरवः ।
 अन्वधावत्तदा पार्थ धार्तराष्ट्रस्य रक्षणे ॥ २२
 विक्रोशमात्रं यात्वा तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
 इधुपातमात्रे सेनायाः स्थापयाश्चानरिंदम ॥ २३
 एतदग्रं गवां दृष्टं मन्दं वाहय सारथे ।

याहुत्तरेण सेनाया गाश्चैव प्रविभज्य च ॥ २४
 परिक्षिप्य गवां यूथमत्र योत्स्ये सुयोधनम् ।
 गच्छन्ति सत्त्वरा गावः सगोपाः परिमोचय ॥ २५
 तत्र गत्वा पशून्वीर सगोपान्परिमोचय ।
 अन्तरेण च सेनायाः प्राञ्चुखो गच्छ चोत्तरा ॥ २६
 इमे त्वतिरथाः सर्वे मम वीर्यपराक्रमम् ।
 पश्यन्तु कुरवो युद्धे महेन्द्रस्येव दानवाः ॥ २७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः स रथिनां श्रेष्ठो नाम विश्राव्य चात्मनः ।
 निशिताग्राञ्जशरांस्तीक्ष्णान्मुमोचांतकसन्निभान् ॥
 शलभैरिव चाकाशं धाराभिरिव पर्वतम् ।
 निरावकाशमभवच्छरैः क्षिप्तैः किरीटिना ॥ २९
 विकीर्यमाणास्तु शरैस्ते योधा धार्तराष्ट्रिकाः ।
 गाश्चैव न च पश्यन्ति पार्थमुत्तैरजिह्वगैः ॥ ३०
 सा चापि बहुला सेना पार्थबाणाभिपीडिता ।
 नापश्यद्विद्वतां भूमिं नान्तरिक्षं दिशोपि वा ॥ ३१
 अर्जुनस्तु तदा हृष्टो दर्शयन्वीर्यमात्मनः ।
 पीडयामास सैन्यानि गाण्डीवप्रसृतैः शरैः ॥ ३२
 तेषां नैवापयाने च नाभियाने भवन्मतिः ।
 शीघ्रतामेव पार्थस्य पूजयन्तस्तु विस्मिताः ॥ ३३
 चन्द्रावदातं सामुद्रं कुरुसैन्यभयंकरम् ।
 ततः शङ्खमुपाध्मासीद्विषतां रोमहर्षणम् ।
 ज्याघोषं तलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ॥ ३४
 तस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निखनेन च ।
 शब्देनामानुषाणां च भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
 वियद्रतानां देवानां मानुषाणां रवेण च ॥ ३५
 ऊर्ध्वं पुच्छं विधून्वाना हेषमाणाः समन्ततः ।
 गावः सवत्साः संत्रस्ता निवृत्ता दक्षिणां दिशं ॥ ३६
 ततः स समरे शूरो बीभत्सुः शत्रुपूगहा ।
 गोपालांश्चोदयामास गावश्चोदयतेति च ॥ ३७
 उत्तरं चाह बीभत्सुर्हर्षयन्पाण्डुनन्दनः ।
 गवामग्रं समीक्ष्य गाश्चैवाशु निवर्तय ॥ ३८
 यावदेते निवर्तन्ते कुरवो जवमास्थिताः ।
 याहुत्तरेण गाश्चैताः सैन्यानां च नृपात्मज ॥ ३९

पश्यन्तु कुरवः सर्वे मम वीर्यपराक्रमम् ॥ ४०
 वैशंपायन उवाच ।
 ते लाभमिव मन्वानाः कुरवोऽर्जुनमाहवे ।
 दृष्ट्वा यान्तमदूरस्थं क्षिप्रमभ्यपतन्नरैः ॥ ४१
 हस्त्यश्वपरिवारेण महताऽभिविराजता ।
 योधैः प्रासासिहस्तैश्च चापबाणोद्यतायुधैः ॥ ४२
 तान्यनीकान्यशोभन्त कुरूणामाततायिनाम् ।
 संसर्पन्त इवाकाशे विद्युत्वन्तो बलाहकाः ॥ ४३
 तानि दृष्ट्वाऽप्यनीकानि निवर्तितरथानि च ।

पार्थोऽपि वायुवद्भोरं सैन्याग्रं व्यधुनोच्चरैः ॥ ४४
 तां शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य
 गाश्चापि जित्वा धनुषा परेण ।
 दुर्योधनायाभिमुखं प्रयान्तं
 कुरुप्रवीराः सहसाऽभ्यगच्छन् ॥ ४५
 गोषु प्रयातासु जवेन मात्स्या-
 न्किरीटिनं प्रीतियुतं च दृष्ट्वा ।
 पशून्समादाय ततो निवृत्ता
 गोपाः समस्ताः प्रययुश्च राष्ट्रम् ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

अर्जुनेनोत्तरं प्रति द्रोणकर्णादिरथानामसाधारणध्वजचिह्नप्रदर्शनपूर्वकं तत्तन्नामनिर्देशेन तत्तत्पराक्रमवर्णनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्त्रीणि सहस्राणि रथानां च धनुष्मताम् ।
 घोराणि कुरुवीराणां पर्यकीर्यन्त भारत ॥ १
 कर्णो रथसहस्रेण प्रत्यगृह्णाद्वनञ्जयम् ।
 भीष्मः शान्तनवो धीमान्सहस्रेण पुरस्कृतः ॥ २
 तथा रथसहस्रेण भ्रातृभिः परिवारितः ।
 पश्चादुर्योधनोऽतिष्ठद्यशसा च श्रिया ज्वलन् ॥ ३
 अतिष्ठन्नवकाशेषु पादाताः सह वाजिभिः ।
 भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः ॥ ४
 तानि दृष्ट्वा ह्यनीकानि विततानि महात्मनाम् ।
 वैराट्मुत्तरं तं तु प्रत्यभाषत पाण्डवः ॥ ५
 जाम्बूनदमयी वेदी ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ।
 शोणाश्वाश्च रथे युक्ता द्रोण एष प्रकाशते ॥ ६
 आचार्यो निपुणो धीमान्ब्रह्मविच्छरसत्तमः ।
 आहवे चाप्रतिद्वन्द्वो दूरपाती महारथः ॥ ७
 सुप्रसन्नो महावीरः कुरुष्वैनं प्रदक्षिणम् ।
 अत्रैव चाविरोधेन एष धर्मः सनातनः ॥ ८
 यदि मे प्रहरेद्रोणः शरीरे मे ग्रह्यतः ।
 ततोऽस्मिन्प्रहरिष्यामि नान्यथा बुद्धिरस्ति मे ॥ ९
 भारताचार्यमुख्येन ब्राह्मणेन महात्मना ।

तेन मे युध्यमानस्य मन्दं वाहय सारथे ॥ १०
 ध्वजाग्रे सिंहलाङ्गूलो दिक्षु सर्वासु शोभते ।
 भारताचार्यपुत्रस्तु सोऽश्वत्थामा विराजते ॥ ११
 ध्वजाग्रं दृश्यते यत्र बालसूर्यसमप्रभम् ।
 दुर्जयः सर्वसैन्यानां देवैरपि सवासवैः ।
 तेन मे युध्यमानस्य मन्दं वाहय सारथे ॥ १२
 ध्वजाग्रे गोवृषो यस्य काञ्चनोऽभिविराजते ।
 आचार्यवरमुख्यस्तु कृप एष महारथः ॥ १३
 द्रोणेन च समो वीर्ये पितुर्मे परमः सखा ।
 तेन मे युध्यमानस्य मन्दं वाहय सारथे ॥ १४
 यस्य काञ्चनकम्बूभिर्हस्तिकक्ष्यापरिष्कृतः ।
 ध्वजः प्रकाशते दूराद्रथे विद्युद्गणोपमः ॥ १५
 एष वैकर्तनः कर्णः प्रतिमानं धनुष्मताम् ।
 दृढवैरी सदाऽस्माकं नित्यं कटुकभाषणः ॥ १६
 यस्याश्रयबलादेव धार्तराष्ट्रः ससौबलः ।
 अस्मान्निरस्य राज्याच्च पुनरद्यापि योत्स्यति ॥ १७
 एष वै स्पर्धते नित्यं मया सह सुदुर्जयः ।
 जामदग्न्यस्य रामस्य शिष्यो ह्येष महारथः ॥ १८
 सर्वास्त्रकुशलः कर्णः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।
 युद्धेऽप्रतिमवीर्यश्च दृढवेधी पराक्रमी ॥ १९

शरीरे ग्रह्यतः इति नान्यथा युद्धमस्ति मे-इति च. ध.
 विराट् ९३

पाठः ॥ ९ ॥ षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

अद्याहं युद्धमेतेन करिष्ये सूतबन्धुना ।
 द्रष्टा त्वमावयोर्युद्धं बलिवासवयोरिव ॥ २०
 महारथेन शूरेण सूतपुत्रेण धन्विना ।
 तेन मे युध्यमानस्य शीघ्रं वाहय सारथे ॥ २१
 यस्य चैव रथोपस्थे नागो मणिमयो ध्वजः ।
 एष दुर्योधनस्तत्र कौरवो यशसा वृतः ॥ २२
 लब्धलक्षो दृढं वेधी लघुहस्तः प्रतापवान् ।
 तेन मे युध्यमानस्य शीघ्रं वाहय सारथे ॥ २३
 यस्तु श्वेतावदातेन पञ्चतालेन केतुना ।
 वैङ्ग्यमयदण्डेन तालवृक्षेण राजते ॥ २४

हस्तावापी बृहद्वन्वा सेनां तिष्ठति हर्षयन् ।
 रामेण जामदग्न्येन द्वैरथेनाजितः पुरा ॥ २५
 शीघ्रश्च लघुवेधी च लघुहस्तः प्रतापवान् ।
 एष शान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः २६
 ककुदः सर्वसैन्यानां सर्वशस्त्रभृतांवरः ।
 जयश्रियाञ्जवद्वस्तु सुयोधनवशानुगः ।
 पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ॥ २७
 इत्येतांस्त्वरितः पार्थः कथयित्वा तु चोत्तरे ।
 रूपतश्चिह्नतश्चैव युद्धाय त्वरते पुनः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अर्जुनस्य भीष्मद्रोणादिभिः सह युद्धम् ॥ १ ॥ अर्जुनेन कर्णस्य पराभवः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 अश्वत्थामा ततस्तत्र कर्णं संप्रेक्ष्य वीर्यवान् ।
 उवाच स्मयमानोऽसौ सूतपुत्रमरिन्दमम् ॥ १
 कर्णं यस्त्वं सभामध्ये बह्वद्वं विकत्थसे ।
 न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं प्रत्युपस्थितम् ॥ २
 एषोऽन्तक इव क्रुद्धः सर्वभृतावमर्दनः ।
 संग्रामशिरसो मध्ये जुम्भते केसरी यथा ॥ ३
 शूरोसि यदि संग्रामे दर्शयस्व सभां विना ॥ ४
 यद्यशक्तोसि संग्रामे पार्थेनाद्भुतकर्मणा ।
 पुनरेव सभां गत्वा धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
 मातुलं परिगृह्णाशु मन्त्रयस्व यथासुखम् ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तथा कर्णः क्रोधादुद्धृत्य लोचने ।
 द्रोणपुत्रमिदं चाक्यमुवाच कुरुसन्निधौ ॥ ६
 नाहं बिभेमि बीभत्सोर्न कृष्णादेवकीसुतात् ।
 पाण्डवेभ्योपि सर्वेभ्यः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ७
 सत्त्वाधिकानां पुंसां तु धनुर्वेदोपजीविनाम् ।
 गर्जतां जायते दर्पः स्वरश्च न विषीदति ॥ ८
 पश्यत्वाचार्यपुत्रो मामर्जुनेनातिरंहसा ।
 युध्यमानं सुसंयुक्तं जयो वै मय्यवस्थितः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।
 ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
 दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथिसत्तमः ॥ १०
 महात्मानं मन्दबुद्धिर्निश्चसन्धृतराष्ट्रजः ।
 उवाच स महाराज राजा दुर्योधनस्तदा ॥ ११
 न विद्मो ह्यर्जुनं तत्र वसन्तं मत्स्यवेश्मनि ।
 तेनेदं कर्णं मत्स्यानामग्रहीष्म धनं बहु ॥ १२
 एवं चेत्तर्हि गच्छामो विसृजन्तो धनं बहु ।
 अयशो नातिवर्तेत लोकयोरुभयोरपि ॥ १३
 किं च युद्धात्परं नास्ति क्षत्रियाणां सुखावहम् ।
 तस्मात्पार्थेन संग्रामं कुर्महे न पलायनम् ॥ १४
 एतावदुक्त्वा राजा वै ह्यभियानमियेष सः ।
 तथा दशसहस्राणि वीराणां हि धनुष्मताम् ।
 अभ्यद्रवंस्तदा पार्थं शलभा इव पावकम् ॥ १५
 वर्मिता वाजिनस्तत्र संभृताश्च पदातिभिः ।
 भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशपाणिभिः ॥ १६
 अधिष्ठिताः सुसंयचैर्हस्तिशिक्षाविशारदैः ।
 अभ्यद्रवन्सुकुद्धाश्चापहस्तोद्यतायुधाः ॥ १७
 पञ्च चैनं रथोद्ग्रास्त्वरिताः पर्यवारयन् ।
 द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कुरुराजश्च वीर्यवान् ॥ १८

अश्वत्थामा महाबाहुर्धनुर्वेदपरायणः ।
 इष्टंश्च सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिकाः ॥ १९
 ते लाभमिव मन्वानाः प्रत्यगृह्णन्धनंजयम् ।
 शरौघानभिवर्षन्तो नादयन्तो दिशो दश ॥ २०
 ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
 दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथिसत्तमान् ॥ २१
 यथा रश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीम् ।
 तथा गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैराच्छादयद्दिशः ॥ २२
 न रथानीं न चाश्वानां न ध्वजानां न वर्णिणाम् ।
 अतिविद्वैः शितैर्बाणैरासीद्व्यङ्गुलिरन्तरम् ॥ २३
 दैवयोगाद्धि पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च ।
 शिक्षाबलोपपन्नत्वादस्त्राणां वै परिक्रमात् ।
 ध्वजगाण्डीवयोश्चापि दैव्या शक्त्या च मायया ॥
 इतस्ततश्च संयाने दूरे वाऽप्यथवाऽन्तिके ।
 दुर्गे विषमजाते वा स्थले निम्ने तथा क्षितौ ।
 न च रुध्येद्रतिस्तस्य रथस्य मनसो यथा ॥ २५
 समरेषु तु विद्रांसस्तस्य तांस्तान्परिक्रमान् ।
 वीर्यमत्यद्भुतं दृष्ट्वा तथा पार्थस्य तद्वलम् ।
 त्रेसुरेवं परे भीताः पराञ्छुस्वरथा अपि ॥ २६
 कालाग्रिमिव बीभत्सुं निर्दहन्तमिव प्रजाः ।
 नारयः प्रेक्षितुं शेकुर्ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ २७
 तानि भिन्नान्यनीकानि रेजुरर्जुनमार्गणैः ।
 तिग्मांशोश्च घनाभ्राणि व्याप्तानीव गभस्तिभिः ॥
 अशोकानां वनानीव सञ्चितैः कुसुमैः शुभैः ।
 पार्थः संरञ्जयामास रुधिरणाकुलं बलम् ॥ २९
 सहस्रशोऽर्जुनशरैश्छिन्नान्युच्चावचानि च ।
 छत्राणि च पताकाश्च खेऽभ्युवाह सदागतिः ३०
 ये ह्यर्जुनबलव्रस्ताः परिपेतुर्दिशो दश ।
 रथात्तं देशमुत्सृज्य पार्थच्छिन्नयुगा हयाः ॥ ३१
 निकृत्तपूर्वचरणास्ते निपेतुः शितैः शरैः ।
 शिरोभिः प्रथमं जग्मुर्मेदिनीं जघनैर्हयाः ॥ ३२
 चक्षुर्नासाविषाणेषु दन्तवेषेषु च द्विपान् ।
 मर्मस्वनेषु चाहृत्य तथा निघ्नन्गजोत्तमाः ॥ ३३
 कौरवाणां गजानां च शरीरैर्गतचेतसाम् ।

क्षणेन संवृता भूमिर्मेघैरिव नभस्थलम् ॥ ३४
 अस्त्रैर्दिव्यैर्महाबाहुरर्जुनः प्रहसन्निव ।
 बडबासुखसंभूतः कालाग्रिरिव संवृतः ॥ ३५
 यथा युगान्तसमये सर्वे स्थावरजङ्गमम् ।
 कालपकमशेषेण धक्ष्येदुग्रशिखः शिखी ॥ ३६
 तद्वत्पार्थोऽस्त्रतेजोभिर्धनुषो निखनेन च ।
 दैवाद्वीर्याच्च बीभत्सुस्तस्मिन्दौर्योधने बले ॥ ३७
 रणे शक्तिममित्राणां प्रणीयोपनिनाय सः ।
 चेष्टां प्रायेण भूतानां रात्रिः प्राणभृतामिव ॥ ३८
 सोऽस्तीयात्सहसा शत्रून्सहसा तेऽभिपेदिरे ।
 शीघ्रादूरं दृढामोघमस्त्रमस्यातिमानुषम् ।
 दृष्ट्वा ते कौरवा भीता अतिमानुषविक्रमम् ॥ ३९
 खगपत्राभिसंवीतैः खाविष्टैः खगमैरिव ।
 अर्जुनस्य खमावत्रे लोहितप्राणपैः खगैः ॥ ४०
 अर्जुनेन विनिर्मुक्ताः शरा गाण्डीवधन्वना ।
 ताक्ष्यवेगा इवाकाशे ससञ्जुः परमर्मसु ॥ ४१
 वर्माणि सारथिश्चैव हेमजालानि वाजिनान् ।
 किरीटं सूर्यसंकाशं वैयाघ्रमथ चर्म च ॥ ४२
 ततः सर्वाणि गात्राणि रथस्य द्विषतां शरैः ।
 नीहारेणेव भूतानि छन्नानीह चकाशिरे ॥ ४३
 सकृदेव न तं शेकुः कथमभ्यसितुं परे ।
 अनभ्यस्तः पुनस्तैर्हि रथः सोभिपपात तान् ॥ ४४
 तच्छरा द्विदशरीरेषु यथा च न ससञ्जिरे ।
 द्विधाऽनीकेषु बीभत्सोर्न ससञ्ज रथस्तथा ॥ ४५
 स तद्धि क्षोभयामास विगाह्यारिवलं रथी ।
 अनन्तवेगो भुजगः क्रीडन्निव महार्णवे ॥ ४६
 अस्यतो नित्यमत्यर्थं सर्वघोषाधिकस्तथा ।
 संनादः श्रूयते भूतैर्धनुषश्च किरीटिनः ॥ ४७
 संच्छिन्नास्तत्र मातङ्गा बाणैरल्पान्तरान्तरैः ।
 संस्यूतास्तत्र दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभिः ॥ ४८
 दिशोऽनुभ्रमतः सर्वा स्रव्यदक्षिणमस्यतः ।
 सततं दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम् ॥ ४९
 पतन्त्यरूपेषु यथा चक्षूषि न कदाचन ।
 नालक्ष्येषु शराः पेतुस्तस्य गाण्डीवधन्वनः ॥ ५०

महागजसहस्रस्य युगपन्मृद्रतो वनम् ।
 कौन्तेयरथमार्गस्तु रणे घोरतरोऽभवत् ॥ ५१
 नूनं पार्थजयैषित्वाच्छक्रः सर्वामरैः सह ।
 हन्त्यस्मानिति मन्यन्ते पार्थेनैवादिताः परे ॥ ५२
 भ्रन्तमत्यर्थमहितान्सव्यसाचिनमाहवे ।
 कालमर्जुनरूपेण ग्रसन्तमिव च प्रजाः ॥ ५३
 कुरुसेनाशरीराणि पार्थेनानाहतान्यपि ।
 पेतुः पार्थहतानीव पार्थकर्मानुदर्शनात् ॥ ५४
 ओषधीनां शिरांसीव कालपक्तिसमन्वयात् ।
 अवनेमुः कुरूणां हि शिरांस्यर्जुनजाह्नयात् ॥ ५५
 चकार चार्जुनः क्रोधाद्विमुखान्खण्डितानपि ॥ ५६
 अर्जुनेनापि भिन्नानि बलाग्राणि पुनः क्वचित् ।
 चक्रुर्लोहितधाराभिर्धरणीं लोहितोत्तराम् ॥ ५७
 लोहितेनापि संपृक्तैः पांसुभिः पवनोद्धतैः ।
 तेनैव च समुद्धतैः सूक्ष्मैर्लोहितविन्दुभिः ॥ ५८
 लोहिताद्रैः प्रहरणैः प्रभग्ना लोहितोक्षिताः ।
 लोहितेषु निमग्नास्ते निहताश्च किरीटिना ॥ ५९
 बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः ।
 आकाशं तत्क्षणेनासीत्सन्ध्याभ्रमिव लोहितं ६०

अप्यस्तं प्राप्य चादित्यो निवर्तेत न पाण्डवः ।
 निवर्तन्ते न जित्वा रं नित्यजल्पविचक्षणाः ॥ ६१
 तान्सर्वान्समरे शूरान्पौरुषे पर्यवस्थितान् ।
 दिव्यैरस्त्रैर्मोघात्मा सर्वानाच्छेदनुर्धरान् ॥ ६२
 स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या नाराचानां समर्पयत् ।
 अशीत्या शकुनिं चैव द्रौणिमप्याशु सप्तभिः ६३
 दुःसहं दशभिर्बाणैरर्जुनः समविध्यत ।
 दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं त्रिभिः ।
 भीष्मं शान्तनवं पृथ्वा प्रत्यविध्यत्स्तनन्तिरे ६४
 स कर्णं कर्णिनाऽविध्यत्पीतेन निशितेन च ।
 वासविर्द्विषतां मध्ये विव्याध परमेषुणा ॥ ६५
 स कर्णं सतनुत्राणं निर्भिद्य निशितः शरः ।
 अगच्छद्धारयन्भूमिं चोदितो दृढधन्वना ॥ ६६
 ततोऽस्य वाहान्व्यहनच्चतुर्भिश्चतुरः क्षुरैः ।
 सारथेश्च शिरः कायादपाहरदरिन्दमः ।
 अर्धचन्द्रेण चिच्छेद चापं तस्य करे स्थितम् ॥ ६७
 तस्मिन्विद्धे महाभागे कर्णे सर्वास्त्रपारगे ।
 हताश्चमूते विरथे ततोऽनीकमभज्यत ॥ ६८

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

अर्जुनेन रणे विकर्णादिपराभवनपूर्वकं कर्णानुजहननम् ॥ १ ॥ अर्जुनपराजितेन कर्णेन रणाङ्गणादपयानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तत्प्रभञ्जं बलं सर्वं विपुलौघस्वनं तथा ।
 भीष्ममासाद्य संतस्थौ वेलामिव महोदधिः ॥ १
 तानि सर्वाणि गाङ्गेयः समाश्वास्य परंतपः ।
 ततो व्यूह्य महाबाहुः समरेष्वपराजितः ॥ २
 रथनागाश्चकलिलं युयुजे युद्धकोविदः ।
 अभेद्यं परसैन्यानां शूरैरपि समीक्षितम् ॥ ३
 आचार्यदुर्योधनसूतपुत्रैः
 कृपेण भीष्मेण च पालितानि ।
 अत्रध्यकल्पानि दुरासदानि
 रथाश्चमातङ्गसमाकुलानि च ॥ ४

तेषामनीकानि किरीटमाली
 व्यूढानि दृष्ट्वा विपुलध्वजानि ।
 गाण्डीवधन्वा द्विषतां निहन्ता
 वैराटिमामन्य ततोऽभ्युवाच ॥ ५
 सुसंगृहीतैरथ रश्मिभिस्त्वं
 हयान्नियम्य प्रसमीक्ष्य यत्तः ।
 संग्रेषयाशु प्रतिवीरमेनं
 वैकर्तनं योधयितुं वृणोमि ॥ ६
 यां हस्तिकक्ष्यां बहुधा विचित्रां
 स्तम्भे रथे पश्यसि दर्शनीयाम् ।

विवर्तमानां ज्वलनप्रकाशां
 वैकर्तनस्यैतदनीकमग्न्यम् ॥ ७
 एतेन शीघ्रं प्रतिपादयेमान्
 श्वेतान्हयान्काञ्चनजालकक्ष्यान् ।
 सर्वं जवं तत्र विदर्शयिष्ये
 ह्यासादयैतद्रथवीरवृन्दम् ॥ ८
 गजो गजेनेव हि योद्धुकामो
 मया सदा काङ्क्षति सूतपुत्रः ।
 तमेव-मां प्रापय सूतपुत्रं
 दुर्योधनोपाश्रयजातदर्पम् ।
 तं पातयिष्यामि रथस्य मध्ये
 सहस्रनेत्रोऽशनिनेव वृत्रम् ॥ ९
 वैशंपायन उवाच
 स तैर्हयैर्जातजवैर्बृहद्भिः
 पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्ष्यैः ।
 विध्वंसयंस्तद्रथिनामनीकं
 ततोऽवहत्पाण्डवमाजिमध्ये ॥ १०
 तमापतन्तं परमेण तेजसा
 समीक्ष्य वैकर्तनमभ्यरक्षन् ।
 अभ्यद्रवंस्ते रथवीरवृन्दा
 व्याघ्रेण चाक्रान्तमिवर्षभं रणे ॥ ११
 चित्राङ्गदश्चित्ररथश्च वीरः
 संग्रामजिहुःसहचित्रसेनौ ।
 विविंशतिर्दुर्मुखदुर्जयौ च
 विकर्णदुःशासनसौबलाश्च ।
 शोणो निषेधश्च तमन्वयुस्ते
 वैकर्तनं शीघ्रतरं युवानः ॥ १२
 पुत्रा ययुस्ते सहसोदराश्च
 वैकर्तनं पार्थगतं समीक्ष्य ।
 प्रगृह्य चापानि महाबला रणे
 धनंजयं पर्यकिरञ्जशरार्चिभिः ॥ १३
 तेषां धनुर्ज्याकृतनैकतन्त्रीं
 प्रासोपवीणां शरसङ्घकोणाम् ।
 कराग्रयन्त्रां स्थिरचापदण्डां
 वीणामुपावादयदाशु पार्थः ॥ १४

तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते
 पार्थ विकर्णोऽतिरथं रथेन ।
 विपाठवर्षेण कुरुप्रवीरो
 भीमेन भीमानुजमाससाद ॥ १५
 ततो विकर्णस्य धनुर्विकृत्य
 जाम्बूनदेनोपहितं दृढज्यम् ।
 न्यपातयत्तद्वज्रमस्य विद्ध्वा
 छिन्नध्वजः सोऽप्यपयाज्जवेन ॥ १६
 तं शात्रवाणां गणबाधितारं
 कर्माणि कुर्वाणममानुषाणि ।
 शत्रुंतपो वैरममृष्यमाणः
 समार्षयत्कूर्मनखेन पार्थम् ॥ १७
 स तेन राज्ञाऽतिरथेन विद्धो
 विगाहमानो ध्वजिनीं पेरषाम् ।
 शत्रुंतपं पञ्चभिराशु विद्ध्वा
 ततोऽस्य सूतं दशभिर्जघान ॥ १८
 ततः स विद्धो भरतर्षभेण
 बाणेन कायावरणातिगेन ।
 गतासुराजौ निपपात राज-
 न्नगो नगाग्रादिव वातरुग्णः ॥ १९
 रथर्षभास्ते तु रथर्षभेण
 वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः ।
 चक्रम्पिरे वातवशेन काले
 प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ २०
 हताश्च पार्थेन नरप्रवीरा
 भूमौ युवानः सुषुप्तुः सुवेषाः ।
 वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः
 पराजिता वासवजेन सङ्ख्ये ।
 सुवर्णकार्णायसवर्मनद्धा
 नागा यथा हैमवते प्रवृद्धाः ॥ २१
 तथा स शत्रून्समरे विनिघ्नन्
 गाण्डीवधन्वा पुरुषप्रवीरः ।
 चचार सङ्ख्ये विदिशो दिशश्च
 दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते ॥ २२

सुजीर्णपर्णानि यथा वसन्ते
 विशातयित्वा तु रजो नुदन्खे ।
 तथा सपत्नान्विकिरन्किरीटी
 चचार सङ्क्षेऽतिरथो रथेन २३
 शोणाश्ववाहस्य हयान्निहत्य
 वैकर्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ।
 एकेन संग्रामजितः शरेण
 शिरो जहाराथ किरीटमाली ॥ २४
 तस्मिन्हते भ्रातरि सूतपुत्रो
 वैकर्तनो वीर्यमदप्रतापी ।
 प्रगृह्य दन्ताविव नागराजो
 महाबलः सिंहमिवाजगाम ॥ २५
 स पाण्डवं द्वादशभिः पृषत्कै-
 वैकर्तनः पार्थमुपाजघान ।
 विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वा-
 न्विराटपुत्रं च शरैर्विजघ्ने ॥ २६
 तमापतन्तं समरे किरीटी
 वैकर्तनं सर्वसमृद्धतेजाः ।
 प्रच्छादयामास महाधनुष्मा-
 न्यषेधयच्छत्रुगणांश्च वीरः ॥ २७
 निहत्य कर्णस्य ततः किरीटी
 पुरश्चरांश्चापि च पृष्ठगोपान् ।
 समीपमभ्यागमदप्रमेयो
 वितत्य पक्षौ गरुडो यथोरगम् ॥ २८
 तावुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां
 महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ ।
 कर्णं च पार्थं च निशम्य युद्धे
 दिदृक्षमाणाः कुरवोऽवतस्थुः २९
 तं पाण्डवः स्पष्टमुदीर्णकोपं
 कृतागसं कर्णमुदीक्ष्य कोपात् ।
 क्षणेन साश्वं सरथं समूत-
 मन्तर्दधे मेघ इवातिवृष्ट्या ॥ ३०

ततः सयुग्याः सरथाः सनागा
 योधा विनेदुर्भरतर्षभाणाम् ।
 अन्तर्हितं भीष्ममुखाः समीक्ष्य
 किरीटिना कर्णरथं पृषत्कैः ॥ ३१
 स चापि तानर्जुनबाहुमुक्ता-
 ङ्गशराङ्गरौघैः प्रतिहत्य तूर्णम् ।
 बभौ महात्मा सधनुः सबाणः
 सविष्कुलिङ्गोऽग्निरिवाथ कर्णः ॥ ३२
 ततस्तु जज्ञे करतालघोषः
 सशङ्खभेरीपणवाकुलस्तु ।
 प्रक्ष्वेलितास्फोटितसिंहनादै-
 वैकर्तनं पूजयतां कुरूणाम् ॥ ३३
 आधूतलाङ्गूलमहापताकं
 रथोत्तमं श्रेष्ठतमं कुरूणाम् ।
 ततः सगाण्डीवकृतप्रणादं
 किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः ॥ ३४
 पार्थोपि वैकर्तनमर्दयित्वा
 साश्वं सकेतुं सरथं समूतम् ।
 ननाद हर्षात्सहसा किरीटी
 पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा ॥ ३५
 सिषेच पार्थं बहुभिः शरौघै-
 वैकर्तनः संयति तीक्ष्णवेगैः ।
 वैकर्तनश्चापि किरीटमाली
 प्रच्छादयामास शितैः शरौघैः ॥ ३६
 तयोरमोघान्सृजतोः शरौघा-
 नस्त्रजयोरास महान्विमर्दः ।
 राहुप्रमुक्ताविव चन्द्रसूर्यौ
 क्षणान्तरेणानुददर्श लोकः ॥ ३७
 हतास्तु पार्थेन रथप्रवीरा
 भूमौ युवानः सुषुप्तः सुकेशः ।
 सुवर्णलोहायसवर्मगात्रा
 वृक्षा यथा हैमवते निकृत्ताः ॥ ३८

वायुर्यथा खे आकाशे रजो नुदन् चरति तथेत्यध्याहारैण
 योजना ॥ २३ ॥ कर्णमुदीक्ष्य हर्षादिति ध. पाठः ॥ ३० ॥

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

तथा स शत्रून्समरे विनिघ्न-
 न्गाण्डीवधन्वा व्यधमत्सपत्नान् ।
 चचार सङ्क्षेपे विदिशो दिशश्च
 दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते ॥ ३९
 सुशीर्णपर्णानि यथा वसन्ते
 विधूनयन्वायुरिवालपसारान् ।
 तथा सपत्नान्विधमन्किरीटी
 चचार सङ्क्षेपेऽतिरथो रथेन ॥ ४०
 शत्रून्निवेन्द्रः समरे किरीटी
 विद्रावयन्तद्रथवीरवृन्दम् ।
 प्राञ्छादयच्चारुकिरीटमाली
 वरेषुभिः शत्रुगणाननेकान् ॥ ४१
 कर्णं तदोवाच किरीटमाली
 शूरः कुरुणां प्रवरोऽभिगर्जन् ॥ ४२
 कर्णं यस्त्वं सभामध्ये बहवद्वं प्रभाषसे ।
 न मे युधि समोस्तीति तदिदं प्रत्युपस्थितम् ॥ ४३
 सभायां पौरुषं प्रोच्य धर्ममुत्सृज्य केवलम् ।
 कर्तुमिच्छसि यत्कर्म तन्मन्ये दुष्करं त्वया ॥ ४४
 यत्त्वया कथितं पूर्वं नास्ति मत्सम इत्यपि ।
 तत्सत्यं कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह ॥ ४५
 सभायां यस्तु पाञ्चालीं क्लिश्यमानां तदा त्वया ।
 दृष्टवानसि तस्याद्य फलमश्रुहि केवलम् ॥ ४६
 धर्मपाशनिबद्धेन यन्मया मर्षितं तव ।
 तस्य पापस्य राधेय फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ ४७
 एहि कर्णं मया सार्धमिहाद्य कुरु वैशसम् ।
 प्रेक्षका कुरवः सन्तु सर्वे ते सहसैनिकाः ॥ ४८
 इदानीमेव तावच्चमपयातो रणान्मम ।
 कस्माज्जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ॥ ४९
 यो भ्रातरं पातयित्वा कस्त्यक्त्वा च रणाजिरम् ।
 त्वदन्यः पुरुषः सत्सु ब्रूयादेवं व्यवस्थितः ॥ ५०
 कर्ण उवाच ।
 ब्रवीषि वाचा यत्पार्थ कर्मणा तत्समाचर ।
 विशेषितो हि त्वं वाचा कर्मणाप्रतिमं भुवि ॥ ५१
 यत्त्वया मर्षितं पूर्वं तदशक्तेन मर्षितम् ।

इति गृहीम ते पार्थ तमदृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ ५२
 धर्मपाशनिबद्धेन यत्त्वया मर्षितं पुरा ।
 तथैव बद्धमात्मानमबद्ध इति मन्यसे ॥ ५३
 न हि तावद्वने वासो यथोक्तं चरितस्त्वया ।
 क्लिष्टस्त्वमर्थलोभात्तु समयं छेत्तुमिच्छसि ॥ ५४
 यदि चेन्द्रः स्वयं पार्थ तव युज्येत कारणात् ।
 तथाऽपि न व्यथा काचिन्मम स्याद्विक्रमिष्यतः ॥ ५५
 अयं कौन्तेयकामस्ते नचिरात्समुपस्थितः ।
 योत्स्यसे हि मया सार्धमत्र पश्यामि ते बलम् ॥ ५६
 वैशंपायन उवाच ।
 इति कर्णो ब्रुवन्नेव बीमत्सुमपराजितम् ।
 अभ्ययाद्विसृजन्वाणान्कायावरणभेदिनः ॥ ५७
 प्रतिजग्राह तान्पार्थः प्रीयमाणो महारथः ॥ ५८
 शरवर्षेण महता पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
 अभीयाय हि बीमत्सुर्गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ॥ ५९
 जिघांसुः समरे कर्णं विससर्ज शरान्बहून् ।
 तान्कर्णः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवाचलः ॥ ६०
 तयोर्देवासुरसमः सन्निपातोऽभवन्महान् ।
 किरतोः शरजालानि कृत्स्नं व्योम निरन्तरं ॥ ६१
 उत्पेतुर्मेघजालानि घोररूपाणि सर्वशः ।
 ववर्ष च रजो भौमं कर्णपार्थसमागमे ॥ ६२
 न स सूर्यः प्रतपति न च वाति समीरणः ।
 शरप्रच्छादितं व्योम छायाभूतमिवाभवत् ॥ ६३
 गाण्डीवस्य च निर्घोषः कर्णस्य धनुषस्तथा ।
 दह्यतामिव वेणूनामासीत्परमदारुणः ॥ ६४
 अर्जुनस्तु हयान्नागात्रथांश्च विनिपातयन् ।
 क्षोभयामास तत्सैन्यं कर्णं विव्याध चासकृत् ॥
 ततः पार्थो महाबाहुः कर्णस्य धनुरच्छिनत् ।
 छिन्नधन्वा ततः कर्णः शक्तिं विश्लेष वेगवान्
 तां शक्तिं समरे पार्थश्चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ ६६
 ततो निपेतुर्बहुशो राधेयस्य पदानुगाः ।
 तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ६७
 अशेरतावृत्य महीं समग्रां
 पार्थेषुमार्गे निहता द्विपेन्द्राः ।

हिरण्यकक्ष्याः शरजालचित्रा
 यथा नगाः पावकजालनद्धाः ॥ ६८
 तं शत्रुसेनाङ्गनिबर्हणानि
 कर्माणि कुर्वाणममानुषाणि ।
 वैकर्तनः पूर्वममृष्यमाणः
 समर्पयल्लक्ष्यमिवाशु पार्थम् ॥ ६९
 ततश्चतुर्भिस्तुरगान्विकृष्य
 विव्याध कर्णोऽथ धनंजयस्य ।
 पङ्क्तिं स्रुतं दशभिर्हयांश्च
 * षष्ठ्या च पार्थ त्रिभिरस्य केतुम् ॥ ७०
 सविष्कुलिङ्गोऽज्वलभीमघोषः
 कोपेन्धनः केतुशिखः शराचिः ।
 कर्णाग्निरस्त्रानिलभीमवातो
 बभौ दिधक्षन्निव पार्थकक्षम् ॥ ७१
 स्वनेमिशङ्खस्वनभीमघोष-
 श्रलत्पताकोऽज्वलभीमविद्युत् ।
 पार्थाम्बुदः शस्त्रशराम्बुधारः
 कर्णानलं संशमयांचकार ॥ ७२
 तेनातिविद्धः समरे किरीटी
 प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः ।

गाण्डीवधन्वा प्रवरः कुरूणां
 प्रतत्त्वरे कर्णवधाय जिष्णुः ॥ ७३
 स ब्राह्ममस्त्रं समरे किरीटी
 प्रादुश्चकाराद्भुतवीर्यकर्मा ।
 सन्तापयन्कर्णरथं शरौघै-
 लोकांनिमान्सूर्य इवांशुमाली ॥ ७४
 स हस्तिनेवाभिहतो गजेन्द्रः
 प्रगृह्य भल्लान्निशितान्निपद्नात् ।
 आकर्णपूर्णं तु धनुर्विकृष्य
 विव्याध बाणैरथ स्रुतपुत्रम् ॥ ७५
 अथास्य बाहू सशिरो ललाटं
 ग्रीवाग्नुरः स्कन्धभुजान्तरं च ।
 कर्णस्य पार्थो युधि निर्विभेद
 वज्रैरिवाद्रिं भगवान्महेन्द्रः ॥ ७६
 स पार्थमुक्तानविषह्य बाणान्
 गजो गजेनेव जितस्तरस्वी ।
 विहाय संग्रामशिरोपयातो
 वैकर्तनः पार्थशराभितप्तः ॥ ७७

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

द्रोणार्जुनयोर्बुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥ अर्जुनबाणाहतिविषण्णे द्रोणे अश्वत्थाम्ना तद्रक्षणार्जुनप्रत्यभियानम् ॥ २ ॥ अत्रा-
 न्तरेऽर्जुनदत्तावकाशेन द्रोणेन रणादपयानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 जितं वैकर्तनं दृष्ट्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
 स्थिरो भव त्वं संग्रामे जयोऽस्माकं नृपात्मज ॥ १
 यावच्छत्रुमुपाध्यासे द्विषतां रोमहर्षणम् ।
 अविक्लबमसंभ्रान्तमव्यक्तहृदयेक्षणम् ॥
 याहि शीघ्रं यतो द्रोणो ममाचार्यो रणे स्थितः ॥ २
 तथा संक्रीडमानस्य अर्जुनस्य रणाजिरे ।
 बलं सत्त्वं च तेजश्च लाघवं च व्यवर्धत ॥ ३
 तच्चाद्भुतमभिप्रेक्ष्य भयमुत्तरमाविशत् ॥ ४
 उत्तर उवाच ।

अस्त्राणां तव दिव्यानां शरौघान्निक्षपतः शितान् ।
 मनो मे मुह्यतेऽत्यर्थं तव दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ ५
 द्वैधीभूतं मनो मह्यं भयाद्भरतसत्तम ।
 अदृष्टपूर्वं पश्यामि तव गाण्डीवनिस्वनम् ॥ ६
 तव बाहुबलं चैव धनुः कर्षयतो बहु ।
 तव तेजो दुराधर्षं यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 तमुत्तरश्चित्रमवेक्ष्य गाण्डिवं
 शरांश्च मुक्तान्सहसा किरीटिना ।

भीतोऽब्रवीदर्जुनमाजिमध्ये
 नाहं तवाश्वान्विषहे नियन्तुम् ॥ ८
 तमब्रवीत्किंचिदिव प्रहस्य
 गाण्डीवधन्वा द्विषतां निहन्ता ।
 मया सहायेन कुतोऽस्ति ते भयं
 प्रेक्षुत्तराश्वाननुमन्य वाहय ॥ ९
 वैशंपायन उवाच ।
 आश्वासितस्तेन धनंजयेन
 वैराटिरश्वान्प्रतुतोद शीघ्रम् ।
 धनंजयश्चापि विकृष्य चापं
 विष्फारयामास महेन्द्रकल्पः ॥ १०
 उत्तरं चैव बीभत्सुरब्रवीत्पुनरर्जुनः ।
 न भेतव्यं मया सार्धं तात संग्राममूर्धनि ॥ ११
 राजपुत्रोऽसि ते भद्रं कुले महति मात्स्यके ।
 जातस्त्वं क्षत्रियकुले न विषीदितुमर्हसि ॥ १२
 धृतिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथं मम ।
 युध्यमानस्य संग्रामे राजभिः सह वाहय ॥ १३
 उक्त्वा तमेवं बीभत्सुरर्जुनः पुनरब्रवीत् ।
 पाण्डवो रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजं समीक्ष्य तु ॥ १४
 यत्रैषा काश्वनी वेदिर्दृश्यतेऽग्निशिखोपमा ।
 उच्छ्रिता काश्वने दण्डे पताकाभिरलंकृता ॥ १५
 तत्र मां वह भद्रं ते द्रोणं योत्स्यामि सत्तमम् ।
 भारद्वाजेन योत्सेऽहमाचार्येण महात्मना ॥ १६
 अमी शोणाः प्रकाशन्ते तुरगाः साधुवाहिनः ।
 युक्ता रथवरे तस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ १७
 यतो रथवरे शूरः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।
 स्निग्धवैदूर्यसंकाशस्ताम्राक्षः प्रियदर्शनः ॥ १८
 आदित्य इव तेजस्वी बलवीर्यसमन्वितः ।
 सर्वलोकधनुःश्रेष्ठः सर्वलोकेषु पूजितः ।
 अङ्गिरोशनसोस्तुल्यो नये बुद्धिमतांवरः ॥ १९
 चत्वारो निखिला वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सलक्षणाः ।
 धनुर्वेदश्च कात्स्न्येन ब्राह्मं चास्त्रं प्रतिष्ठितम् ॥ २०
 पुराणमितिहासश्च अर्थविद्या च मानवम् ।
 भारद्वाजे समस्तानि सर्वाण्येतानि सांप्रतम् ॥ २१

क्षमा दमश्च सत्यं च तेजो मार्दवमार्जवम् ।
 प्रतिष्ठिता गुणा यस्मिन्बहवो द्विजसत्तमे ॥ २२
 यस्याहमिष्टः सततं मम चेष्टः सदा च सः ।
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य तेन योत्स्ये हि सांप्रतम् ॥ २३
 आचार्यं प्रापयेदानीं ममोत्तर महारथम् ।
 अपरं पश्य संग्राममद्भुतं मम तस्य च ॥ २४
 उत्तरस्त्वेवमुक्तोऽश्वाश्चोदयामास तं प्रति ।
 आजगामार्जुनरथो भारद्वाजरथं प्रति ॥ २५
 तमापतन्तं वेगेन पाण्डवं सरथं रणे ।
 द्रोणोऽप्यभ्यद्रवत्पार्थं मतो मत्तमिव द्विपम् ॥ २६
 स तु रुक्मरथं दृष्ट्वा कौन्तेयः समभिद्रुतम् ।
 आचार्यं तं महाबाहुः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ २७
 उषिताः स्त्रो वने वासं प्रतिकर्मचिकीर्षवः ।
 कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥ २८
 अहं तु ताडितः पूर्वं प्रहरेयं तवानघ ।
 इति मे वर्तते बुद्धिस्तद्भवान्क्षन्तुमर्हति ॥ २९
 ततः प्राध्मापयच्छङ्खं भेरीपटहवादितम् ।
 व्यक्षोभत बलं सर्वमुद्धूतमिव सागरम् ॥ ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तु ग्राहिणोद्द्रोणः शरानथ स विंशतिम् ।
 अप्राप्तानेव तान्पार्थश्छिन्दे कृतहस्तवान् ॥ ३१
 ततः शरसहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् ।
 अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्रहस्तं प्रदर्शयन् ॥ ३२
 एवं प्रवृत्ते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः ॥ ३३
 अश्वाञ्छोणान्महावेगान्हंसवर्णैस्तु वाजिभिः ।
 मिश्रितान्समरे दृष्ट्वा व्यस्यन्त पृथग्जनाः ॥ ३४
 रथं रथेन पार्थस्य समाहत्य परंतपः ।
 हर्षयुक्तस्तदाऽऽचार्यः प्रत्यगृह्णात्स पाण्डवम् ॥ ३५
 समाश्लिष्टाविवान्योन्यं द्रोणपाण्डवयोर्ध्वजौ ।
 दृष्ट्वा प्राकम्पत मुहुर्भारतानां महाचमूः ॥ ३६
 तत्तु युद्धं प्रवृत्ते ह्याचार्यस्यार्जुनस्य च ।
 विमुञ्चतोः शरानुग्रान्विशिखान्दीप्ततेजसः ॥ ३७
 तौ वीरौ वीर्यसंपन्नौ दृष्ट्वा समरमूर्धनि ।
 आचार्यशिष्यौ रथिनौ कृतवीर्यौ तरस्त्रिनौ ॥ ३८

उभौ विश्रुतकर्माणौ भ्रमगतौ जये ।
 उभावतिरथौ लोके ह्युभौ परपुरंजयौ ।
 क्षिपन्तौ शरजालानि क्षत्रियान्मोह आविशत् ॥ ३९
 व्यस्यन्त नराः सर्वे द्रोणार्जुनसमागमे ।
 नराणां ब्रुवतां वाक्यं श्रूयते स महास्वनः ॥ ४०
 द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हत्यथार्जुनात् ।
 रौद्रः क्षत्रियधर्मोऽयं गुरुं वै यदयोधयत् ॥ ४१
 इत्यब्रुवज्जनास्तत्र संग्रामशिरसि स्थिताः ।
 तौ समीक्ष्य तु संरब्धौ सन्निकृष्टौ महारथौ ॥ ४२
 छादयेतां शरौघैस्तावन्योन्यमपराजितौ ।
 संयुगे संचकाशेतां कालसूर्याविवोदितौ ॥ ४३
 विष्कार्य च महाचापं हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
 संरब्धस्तु तदा द्रोणः प्रत्ययुध्यत फल्गुनम् ॥ ४४
 स सायकमयैर्जालैर्जुनस्य रथं प्रति ।
 भानुमद्भिः शिलाधौतैर्बाणैः प्राच्छादयद्दिशः ॥ ४५
 अर्जुनस्तु तदा द्रोणं महावेगेर्महारथः ।
 विव्याध शतशो बाणैर्धाराभिरिव पर्वतम् ॥ ४६
 कालमेघ इवोष्णान्ते फल्गुनः समवाकिरत् ॥ ४७
 तस्य जाम्बूनदमयैश्चित्रैश्चापच्युतैः शरैः ।
 प्राच्छादयद्रथश्रेष्ठं भारद्वाजोऽर्जुनस्य वै ॥ ४८
 तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनुरानम्य चार्जुनः ।
 शत्रुघ्नं वेगवत्सृष्टं भारसाधनमुत्तमम् ॥ ४९
 शोभते स महाबाहुर्गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ।
 शरांश्च विसृजंश्चित्रान्सुवर्णविकृतान्बहून् ॥ ५०
 प्राच्छादयदमेयात्मा भारद्वाजरथं प्रति ।
 द्रोणचापविनिर्मुक्तान्बाणान्बाणैरवारयत् ॥ ५१
 सरथोऽप्यचरत्पार्थः प्रेक्षणीयो महारथः ।
 युगपदिक्षु सर्वासु सर्वतोऽस्त्राण्यवासृजत् ॥ ५२
 आददानं शरान्धोरान्संदधानं च पाण्डवम् ।
 विसृजन्तं च कौन्तेयं न स पश्यन्ति लाघवात् ॥ ५३
 एकच्छायमिवाकाशं बाणैश्चक्रे समन्ततः ।
 नादृश्यत ततो द्रोणो नीहारेणेव पर्वतः ॥ ५४
 मरीचिविकचस्येव राजन्भानुमतो वपुः ।
 आसीत्पार्थस्य सुमहद्वपुः शरशतार्चितम् ॥ ५५

क्षिपतः शरजालानि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
 तान्विधूय शरान्धोरान्द्रोणोऽपि समितिजयः ।
 बभासे तिमिरं व्योम्नि विधूय सविता यथा ॥ ५६
 अग्निचक्रोपमं घोरं मण्डलीकृतमाहवे ।
 विकृष्य सुमहच्चापं मेघस्तनितनिस्वनम् ।
 असकृन्मुञ्चतो बाणान्ददृशुः कुरवो युधि ॥ ५७
 दिक्षु सर्वासु विपुलः शुश्रुवेऽथ जनैस्तदा ।
 द्रोणस्यापि धनुर्घोषो विद्युस्तनितनिस्वनः ।
 अभवद्विस्मयकरः सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ५८
 तप्तजाम्बूनदमयैर्दीप्तैरग्निसमैः शरैः ।
 प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च प्रभाम् ॥ ५९
 ततः काञ्चनपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् ।
 वियद्गतानां चरतां दृश्यन्ते बहवो व्रजाः ॥ ६०
 शरासनात्तु द्रोणस्य प्रभवन्ति स सायकाः ।
 एको दीर्घ इवाभान्तः प्रदृश्यन्ते महाशराः ।
 आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ ६१
 एवं सुवर्णविकृतान्विमुञ्चन्तौ शरान्बहून् ।
 आकाशं संवृतं वीराबुल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ६२
 तयोः शराश्च विबभूवुः कङ्कवर्हिणवाससः ।
 पङ्क्तयः शरदि मत्तानां सारसानामिवाम्बरे ॥ ६३
 तत्तु युद्धं महाघोरं तयोः संरब्धयोरभूत् ।
 अत्यद्भुतमचिन्त्यं च वृत्रवासवयोरिव ॥ ६४
 महागजाविवासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् ।
 शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ६५
 अथ त्वाचार्यमुख्येन शरान्सृष्टाञ्जिशलाशितान् ।
 अवारयच्छित्तैर्बाणैर्जुनो जयतांवरः ॥ ६६
 दर्शयन्नैन्द्रमात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।
 इषुभिस्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ६७
 जिघांसन्तं नरव्याघ्रमर्जुनं भीमदर्शनम् ।
 विव्याध निशितैर्द्रोणः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६८
 हृष्टः समभवद्द्रोणो रणशौण्डः प्रतापवान् ।
 अर्जुनेन समं क्रीडञ्जशरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६९
 तौ व्यदारयतां शूरो सन्नद्धौ रणशोभिनौ ।
 उदीरयन्तौ दिव्यानि ब्राह्माद्यस्त्राणि भागशः ७०

पार्थस्तु समरे शूरो दर्शयन्वीर्यमात्मनः ।
 स महास्त्रैर्महात्मानं द्रोणं प्राञ्छादयच्छरैः ॥ ७१
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य पार्थो द्रोणमवारयत् ॥ ७२
 तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
 अमृष्यमाणयोः सङ्क्षेप बलिवासवयोरिव ॥ ७३
 दर्शयेतां महास्त्राणि भारद्वाजार्जुनौ रणे ॥ ७४
 ऐन्द्रं वायव्यमाग्नेयमस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ।
 मुक्तंमुक्तं द्रोणचापाद्भसते स्म पुनःपुनः ॥ ७५
 एवं शूरैर्महेष्वासौ विसृजन्तौ शिलाशितान् ।
 एकच्छायमकुर्वातां गगनं शरवृष्टिभिः ॥ ७६
 ततोऽर्जुनेन मुक्तानां पततां च शरीरिषु ।
 पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते स्वनः ॥ ७७
 ततो नागा रथाश्वाश्च सादिनश्च विशांपते ।
 शोणिताक्ताश्च दृश्यन्ते पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ७८
 बाहुभिश्च सकेयूरैर्निकृत्तैश्च महारथैः ।
 सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ७९
 योदैश्च निहतैस्तत्र पार्थबाणाभिपीडितैः ।
 बलमासीत्सुसंभ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे ॥ ८०
 विधून्वानौ तु तौ वीरौ धनुषी भारसाधने ।
 प्राञ्छादयेतामन्योन्यं दिधक्षन्तौ वरेषुभिः ॥ ८१
 अथान्तरिक्षे नादोऽभूद्रोणं तत्र प्रशंसताम् ।
 दुष्करं कृतवान्द्रोणो यदर्जुनमयोधयत् ॥ ८२
 प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दुरासदम् ।
 जेतारं सर्वदैत्यानां सर्वेषां च महारथम् ॥ ८३
 अविभ्रमं च शिक्षां च लाघवं दूरपातनम् ।
 पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्यासीच्च विस्मयः ॥ ८४
 तत्प्रवृत्तं चिरं घोरं तयोर्युद्धं महात्मनोः ।
 अवर्तत महारौद्रं लोकसंक्षोभकारकम् ॥ ८५

अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुरमर्षणः ।
 विचर्कष रणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्षभः ॥ ८६
 तस्य बाणमयं वर्षं शलभानामिवाभवत् ।
 न च बाणान्तरे तस्य वायुः शक्नोति सर्पितुम् ॥ ८७
 अभीक्ष्णं संदधानस्य बाणानुत्सृजतस्तथा ।
 नान्तरं ददृशे किञ्चित्पार्थस्यापततोपि च ॥ ८८
 युद्धे तु कृतशीघ्रास्त्रे वर्तमाने सुदारुणे ।
 शीघ्राच्छीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदैरयत् ॥ ८९
 ततः शरसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
 युगपत्प्रापतस्तत्र द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ९०
 विकीर्यमाणे द्रोणे तु शरैर्गाण्डीवधन्वना ।
 हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ९१
 पाण्डवस्य तु शीघ्रास्त्रं मधवा समपूजयत् ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ॥ ९२
 द्रोणं युद्धार्णवे मग्नं दृष्ट्वा पुत्रः प्रतापवान् ।
 ततो वृन्देन महता रथिनां रथियूथपः ।
 आचार्यपुत्रस्तु शरैः पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ९३
 अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः ।
 पूजयामास पार्थस्य कोपं चास्य तदाऽकरोत् ॥ ९४
 स मन्युवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रोणे ।
 किरञ्जशरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ९५
 आवृत्य च महाबाहुर्हतो द्रोणस्ततोऽभवत् ।
 अन्तरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ ९६
 स तु लब्धान्तरस्तूर्णमपायाज्जवनैर्हयैः ।
 छिन्नवर्मध्वजरथो निकृत्तः परमेषुभिः ॥ ९७
 पराजिते तदा द्रोणे द्रोणपुत्रः समागतः ।
 सदण्ड इव रक्ताक्षः कृतान्तः समरे स्थितः ॥ ९८

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि शोमग्रहणपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

अर्जुनेन द्रौणिपराभवनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवाचलः ।

शरजालेन महता वर्षमाण इवाम्बुदः ॥ १
 तयोर्देवासुरसमः सन्निपातो महानभूत् ।

किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव ॥ २
 न स सूर्यस्तदा भाति न च वाति समीरणः ।
 शरगाढे कृते व्योम्नि छायाभूतमिवाभवत् ॥ ३
 महांश्चटचटाशब्दो योधयोर्युध्यमानयोः ।
 दह्यतामिव वेणूनामासीत्परमदारुणः ॥ ४
 हयांस्तस्यार्जुनः सङ्क्षेपे कृतवानल्पतेजसः ।
 ते राजन्न प्रजानन्ति दिशं कांचन मोहिताः ॥ ५
 ततो द्रौणिर्महावीर्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ।
 विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां नुनोद क्षुरेण सः ॥ ६
 तदस्यापूजयन्देवाः कर्म दृष्ट्वाऽतिमानुषम् ।
 न शक्तोऽन्यः पुमान्स्थानुमृते द्रौणैर्धनंजयम् ॥ ७
 ततो द्रौणिर्धनुर्व्यस्य व्यपक्रम्य नरर्षभः ।
 पुनरप्यभ्यहन्पार्थं हृदये कङ्कपत्रिभिः ॥ ८
 ततः पार्थो महाबाहुः प्रहसन्स्वनवत्तदा ।
 योजयामास च तदा मौर्व्या गाण्डीवमोजसा ॥ ९
 तं दृष्ट्वा क्रुद्धमायान्तं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।

क्रुद्धः समाह्वयामास द्रौणिर्युद्धाय भारत ॥ १०
 ततोऽर्धचन्द्रमाहृत्य तेन पार्थः समाहतः ।
 चिच्छेद तस्य चापं च सूतं चाश्वं च तेजसा ।
 विव्याध निशितैश्चापि शरैराशीविषोपमैः ॥ ११
 सोऽन्यं रथं समास्थाय प्रत्यायाद्रथिपुङ्गवः ।
 वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारणयूथपः ॥ १२
 ततः प्रवृत्ते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः ।
 रणमध्ये द्वयोरेव सुमहद्रोमहर्षणम् ॥ १३
 तौ वीरौ कुरवः सर्वे ददृशुर्विस्मयान्विताः ।
 युध्यमानौ महात्मानौ द्विरदाविव संगतौ ॥ १४
 तौ समाजघ्नतुर्वीरौ परस्परजयैषिणौ ।
 शरै राशीविषाकारैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ १५
 अक्षयाविषुधी दिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः ।
 तेन पार्थो रणे शूरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १६
 अश्वत्थाम्नः पुनर्बाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतो रणे ।
 जग्मुः परिक्षयं शीघ्रमभूत्तेनाधिकोऽर्जुनः ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

अर्जुनेन युगपद्रोणादिभिः सह युद्धम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र महावीर्यपराक्रमः ।
 आजगाम महाबाहुः कृपः शस्त्रभृतांवरः ।
 अर्जुनं प्रतियोद्धुं वै युद्धकामो महारथः ॥ १
 अथ द्रौणे रथं त्यक्त्वा कृपस्य रथमुत्तमम् ।
 आजगामार्जुनस्तूर्णं सूर्यवैश्वानरप्रभम् ॥ २
 तौ वीरौ सूर्यसंकाशौ योत्स्यमानौ महारथौ ।
 वार्षिकाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ ३
 प्रगृह्य गाण्डिवं लोके विश्रुतं पुनरर्जुनः ।
 अभ्ययाद्भरतश्रेष्ठो विनिघ्नञ्शरमालया ॥ ४
 कृपश्च धनुरादाय तथैवार्जुनमभ्यगात् ॥ ५
 प्रगृह्य बलवच्चापं नाराचात्रक्तमोजनान् ।
 कृपः पार्थाय चिक्षेप शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
 जीमूत इव घर्मान्ते शरवर्षं विमुञ्चति ।

नन्दयन्सुहृदः सर्वान्प्रत्ययुध्यत फल्गुनम् ॥ ७
 विकृष्य बलवच्चापं पाण्डवोऽमितविक्रमः ।
 चचार समरे पार्थश्चित्रमार्गान्विददर्शयन् ॥ ८
 सर्वाश्चैव दिशो बाणैः प्रदिशश्च महाबलः ।
 एकच्छायमिवाकाशं सर्वतः कृतवान्प्रभुः ॥ ९
 प्राच्छादयदमेयात्मा पार्थः शरशतैः कृपम् ।
 उद्गतः समरे मेघो धाराभिरिव पर्वतम् ॥ १०
 स शरैरपितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः ।
 कृपो बभूव समरे विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ११
 ततः शरसहस्रेण पार्थमप्रतिमौजसम् ।
 अर्दयित्वा महाबाहुर्ननाद समरे कृपः ॥ १२
 ततः कनकपुङ्खेन शरेण नतपर्वणा ।
 बिभेद समरे पार्थः कृपस्य ध्वजमुत्तमम् ॥ १३
 ततः पश्चान्महातेजा नाराचान्सूर्यसन्निभान् ।

जग्राह समरे पार्थो भूयो बहुशिलीमुखान् ॥ १४
 तैस्तदानीं महाबाहुः कृपस्य रथरक्षिणः ।
 जघान क्षत्रियश्रेष्ठो युध्यमानान्महारथान् ॥ १५
 चन्द्रकेतुः सुकेतुश्च चित्राश्वो मणिमांस्तदा ।
 मुञ्जमौलिश्च विक्रान्तो हेमवर्णो भयावहः ॥ १६
 सुरथोऽतिरथश्चैव सुषेणोऽरिष्ट एवं च ।
 नृकेतुश्च सहानीकास्ते निषेदुर्गतासवः ॥ १७
 तान्निहत्य ततः पार्थो निमेषादिव भारत ।
 पुनरन्यान्समाधत्त त्रयोदश शिलीमुखान् ॥ १८
 अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
 षष्ठेन तु शिरः सङ्ख्ये कृपस्य रथसारथेः ॥ १९
 त्रिभिस्त्रिवेणुं बलवान्द्वाभ्यामक्षं महाबलः ।
 द्वादशेन तु भलेन कृपस्य सशरं धनुः ॥ २०
 छित्त्वा वज्रनिकाशेन फल्गुनः प्रहसन्निव ।
 त्रयोदशेनेन्द्रसमः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ २१
 स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
 अथ शक्तिं परामृश्य सूर्यवैश्वानरप्रभाम् ।
 चिक्षेप सहसा क्रुद्धः पार्थायाद्भुतकर्मणे ॥ २२
 तामर्जुनस्तथारूपां शक्तिं हेमपरिष्कृताम् ।
 रुरोध सायकैस्तीक्ष्णैरर्धचन्द्रमुखैश्च ताम् ॥ २३
 आपतन्तीं महोल्काभां चिच्छेद दशभिः शरैः ।
 सापतदशधा भूमौ पार्थेन निहता शरैः ॥ २४
 शक्त्यां तु विनिष्कृतायां विरथः शरपीडितः ।
 गदापाणिरवपुत्य रथात्तूर्णमभिग्रहा ।
 गदां चिक्षेप सहसा पार्थायामिततेजसे ॥ २५
 सा च मुक्ता गदा गुर्वी रूपेणास्य परिष्कृता ।
 अर्जुनस्य शरैर्नुन्ना प्रतिमार्गं जगाम सा ॥ २६
 अथ खड्गं समुद्धृत्य शतचन्द्रं च भानुमत् ।
 इयेष पाण्डवं हन्तुं कृपो लघुपराक्रमः ॥ २७
 स शरद्वत्सुतस्तूर्णं महाचार्यः सुशिक्षितः ।
 खेचरेव चचारैकः क्रमाच्चर्मसिधृग्भुवि ॥ २८
 ततः क्षुरमैः कौन्तेयो दशभिः खड्गचर्मणी ।
 निमेषादिव चिच्छेद तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९

खेचरः इवेतिच्छेदः ॥ २८ ॥

विषण्णवदनस्तत्र विनाशात्खड्गचर्मणोः ।
 दन्तैर्दन्तच्छदान्दष्टा चुकोप हृदि दीर्घवत् ॥ ३०
 भवत्विति पुनश्चोक्त्वा युद्धापगमनोद्यतः ।
 अश्वत्थाम्नस्तु स रथं कृपः समभिपुष्टुवे ।
 स्वस्तीयस्य महातेजा जग्राह च धनुः पुनः ॥ ३१
 एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो भीष्मो द्रोणमथाब्रवीत् ।
 दृष्ट्वा कृपं फल्गुनेन पीडितं चोर्जितं च तम् ॥ ३२
 एकैकमस्मान्संग्रामे पराजयति फल्गुनः ।
 अहं द्रोणश्च कर्णश्च द्रौणिर्गौतम एव च ।
 अन्ये च बहवः शूरा वयं जेष्याम वासविम् ॥ ३३
 समागम्य ततः सर्वे भीष्मद्रोणमुखा रथाः ।
 अर्जुनं सहसा युक्ताः प्रत्ययुध्यन्त भारत ॥ ३४
 स सायकमयैर्जालैः सर्वतस्तान्महारथान् ।
 प्राच्छादयच्छरैर्घैस्तान्नीहार इव पर्वतान् ॥ ३५
 नदद्भिश्च महानागैर्हैषमाणैश्च वाजिभिः ।
 मेरीशङ्खनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३६
 नागाश्चकायाभिर्भिद्य लौहानि कवचानि च ।
 पार्थस्य शरवर्षाणि न्यपतञ्जतशः क्षितौ ॥ ३७
 त्वरमाणः शरानस्यन्पाण्डवस्तु प्रकाशते ।
 मध्यंदिनगतोऽर्चिष्माञ्छरदीव दिवाकरः ॥ ३८
 अविषह्य शरान्सर्वे पार्थचापच्युताग्रणे ।
 उदक्प्रयान्ति विध्वस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ।
 सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ ३९
 शरैस्तु ताड्यमानानां कवचानां महात्मनाम् ।
 ताम्रराजतलौहानां प्रादुरासीन्महाखनः ॥ ४०
 छन्नमायोधनं जज्ञे शरीरैर्गतचेतसाम् ।
 श्रान्त्या गलितशस्त्राणां पततामश्चसादिनाम् ॥ ४१
 शून्यान्कुर्वन्नथोपस्थान्मानवैरास्तृणोन्महीम् ।
 प्रनृत्यन्निव संग्रामे चापहस्तो धनंजयः ।
 शिरांस्यपातयत्सङ्ख्ये क्षत्रियाणां नरर्षभः ॥ ४२
 श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विष्णूर्जितमिवाशनेः ।
 त्रस्तानि सर्वसैन्यानि व्यलीयन्त च भागशः ॥ ४३
 कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपस्रजानि च ।

एकवृत्तितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

पतितानि स दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्धनि ॥ ४४
 विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकामुकैः ।
 सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति मेदिनी ॥ ४५
 शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः ।
 अश्मवृष्टिरिवाकाशादभवद्भरतर्षभ ॥ ४६
 दर्शयित्वा तदाऽऽत्मानं रौद्रं रौद्रपराक्रमः ।
 जघान समरे शूराञ्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४७
 तथावरुद्धश्चारण्ये दशवर्षाणि त्रीणि च ।
 क्रोधाग्निमुत्ससर्जजौ धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ॥ ४८
 तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा चास्य पराक्रमम् ।
 सर्वे शान्तिपरा योधा धार्तराष्ट्रस्य भारत ॥ ४९
 यथा नलवनं नागः प्रभिन्नः षाष्टिहायनः ।
 एवं सर्वानपामृद्रादर्जुनः शस्त्रतेजसा ॥ ५०
 विद्राव्य च ततः सैन्यं त्रासयित्वा महारथान् ।
 अर्जुनो जयतांश्रेष्ठः पर्यावर्तत भारत ॥ ५१
 तस्य मार्गान्विचरतो निघ्नतश्च रणाजिरे ।
 प्रावर्तत नदी घोरा शोणिताचतरङ्गिणी ॥ ५२
 अस्थिशैवालसंवाधां संग्रामे पार्थनिर्मिताम् ।
 शरचापप्लवां घोरां मांसशोणितकर्दमाम् ॥ ५३

रथोडुपां चान्नसर्पां केशशैवालशाडुलाम् ।
 कंरवालासिपाठीनां चामरोष्णीषफेनिलाम् ॥ ५४
 अश्वग्रीवामहावर्तां कवन्धजलमानुषाम् ।
 काककङ्करुतां तीव्रां सारसक्रौञ्चनादिताम् ॥ ५५
 सिंहनादमहानादां शङ्खस्वनमहास्वनाम् ।
 वीरोत्तमाङ्गपद्माढ्यां शरचापमहानलाम् ॥ ५६
 पदातिमत्स्यकलुषां गजशीर्षककच्छपाम् ।
 गोमायुमृगसंघुष्टां मांसमज्जाभिकर्दमाम् ॥ ५७
 प्रावर्तयन्नदीं घोरां पिशाचगणसेविताम् ।
 अपारामनिवारां च रक्तोदां सर्वतो वृताम् ॥ ५८
 अभीक्ष्णमकरोत्पार्थो नदीमुत्तमशोणिताम् ।
 गजवर्ष्ममहाद्वीपामश्वदेहमहाशिलाम् ॥ ५९
 पदातिदेहसंघाटां रथावलिमहातरुम् ।
 केशशाद्वलसंछन्नां सुतरां भीतिदां नृणाम् ॥ ६०
 अगाधरक्तोदवहां यमसागरगामिनीम् ।
 दुस्तरां भीरुमर्त्यानां शूराणां सुतरां नृप ।
 प्रावर्तयन्नदीमेवं भीषणां पाकशासनिः ॥ ६१
 तस्याददानस्य शरान्सन्दधानस्य मुञ्चतः ।
 विकर्षतश्च गाण्डीवं न किञ्चिद्दृशेऽन्तरम् ॥ ६२

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोप्रहणपर्वणि एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

रणाय भीष्माजुनयोः समागमे देवैस्तयोः प्रशंसनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवं विद्राव्य तत्सैन्यं पार्थो भीष्ममुपाद्रवत् ।
 त्रस्तेषु सर्वसैन्येषु कौरव्यस्य महात्मनः ॥ १
 बाणान्धनुषि संधाय चतुरः पाकशासनिः ।
 भीष्मं च ग्राहिणोद्गीतस्तं द्वाभ्यामभ्यवादयत् ॥ २
 तस्य कर्णान्तिकं गत्वा द्वावब्रूतां च कौशलम् ।
 सोऽप्याशीरवदद्भीष्मः कौन्तेयो जयतामिति ॥ ३
 नरसिंहमुपायान्तं जिगीषन्तं परात्रणे ।
 वृषसेनोऽभ्ययात्तूर्णं योद्धुकामो धनंजयम् ॥ ४
 वैकर्तनात्मजो वीरः संग्रामे लोकविश्रुतः ।
 शौर्यवीर्यादिभिः कर्णाद्विम्बाद्विम्ब इवोद्धतः ॥ ५

आत्मना युध्यतस्तस्य वृषसेनस्य पाण्डवः ।
 मुहूर्तं तस्य तद्दृष्ट्वा हस्तलाघवपौरुषे ।
 तुतोष च ततः पार्थो वृषसेनपराक्रमम् ॥ ६
 तस्य पार्थस्तदा क्षिप्रं क्षुरधारेण कार्मुकम् ।
 न्यकुन्तद्गृध्रपत्रेण जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ ७
 अथैनं पञ्चभिर्भूयः प्रत्यविध्यतस्तनान्तरे ।
 स पार्थबाणाभिहतो रथात्प्रस्कन्ध दुद्रुवे ॥ ८
 दुःशासनो विकर्णश्च शकुनिश्च विविंशतिः ।
 आयान्तं भीमधन्वानं पर्यकीर्यन्त पाण्डवम् ॥ ९
 तेषां पार्थो रणे क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 युगं ध्वजं शरासं च चिच्छेद तरसा रणे ॥ १०

ते निकृत्तध्वजाः सर्वे छिन्नकार्मुकवेष्टनाः ।
रणमध्यादपययुः पार्थबाणाभिपीडिताः ॥ ११
ततः प्रहस्य बीभत्सुर्वैराटिमिदमब्रवीत् ।
एतं मे प्रापयेदानीं तालं सौवर्णमुच्छ्रितम् ॥ १२
मेघमध्ये यथा विद्युदुज्ज्वलन्ती पुनः पुनः ।
असौ शान्तनवो भीष्मस्तत्र याहि परंतप ॥ १३
अस्त्राणि तस्य दिव्यानि दर्शयिष्यामि संयुगे ।
घोररूपाणि चित्राणि लघूनि च गुरुणि च ॥ १४
अस्माकं मोषको नित्यमाबाल्यान्मत्स्यभूमिषु ।
श्रेयस्कामी सदाऽस्माकं योगक्षेमकरः सदा ॥ १५
तस्याङ्गे विधिं तो बाल्ये तद्योत्स्येऽनेन सांप्रतम् ।
अस्माकं धार्तराष्ट्राणां शमकामो दिवानिशम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वैराटिः पार्थसारथिः ।
बाहयच्चोदितस्तेन रथं भीष्मरथं प्रति ॥ १७
तं रथं चोदितं दृष्ट्वा फल्गुनस्य रथोत्तमम् ।
वायुनेव महामेघं सहसाऽभिसमीरितम् ।
तं प्रत्ययाच्च गाङ्गेयो रथेनादित्यवर्चसा ॥ १८
आयान्तमर्जुनं दृष्ट्वा भीष्मः परपुरंजयः ।
प्रत्युज्जगाम युद्धार्थी महर्षभमिवर्षभः ॥ १९
तथा हि गुप्त एतेषां दुराधर्षः पितामहः ।
हन्यमानेषु योधेषु धनंजयमुपाद्रवत् ॥ २०
प्रगृह्य कार्मुकश्रेष्ठं जातरूपपरिष्कृतम् ।
शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्मर्मदेहप्रमाथिनः ॥ २१
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्योत्तरो यथा ॥ २२
प्राध्माप्य शङ्खं गाङ्गेयो धार्तराष्ट्रान्प्रहर्षयन् ।

प्रदक्षिणमुपावृत्य बीभत्सुं प्रत्यवारयत् ॥ २३
तमवेक्ष्य समायान्तं कौन्तेयः परवीरहा ।
प्रत्यगृह्णादमेयात्मा प्रियातिथिभिर्वागतम् ।
देवदत्तं महाशङ्खं प्रदध्मौ युधि वीर्यवान् ॥ २४
तौ शङ्खनादावत्यर्थं भीष्मपाण्डवयोस्तदा ।
नादयामासतुर्धा च खं च भूमिं च सर्वशः ॥ २५
अन्तरिक्षे च जल्पन्ति सर्वे देवाः सवासवाः ।
यदर्जुनः कुरुन्सर्वान्प्राकृन्तच्छ्रुतेजसा ॥ २६
कुरुश्रेष्ठाविमौ वीरौ रणे भीष्मधनंजयौ ।
सर्वास्त्रकुशलौ वीरावप्रमत्तौ रणे सदा ॥ २७
उभौ देवमनुष्येषु विश्रुतौ स्वपराक्रमैः ।
उभौ परमसंरब्धावुभौ दीप्तधनुर्धरौ ॥ २८
समागतौ नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्त्रिनौ ।
उभौ सदृशकर्माणौ सूर्यस्याग्रेष्व भारत ॥ २९
वासुदेवस्य सदृशौ कार्तवीर्यसमावुभौ ।
उभौ विश्रुतकर्माणौ शूरी महाबलौ ।
सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठौ सर्वशस्त्रभृतां वरौ ॥ ३०
अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च ।
अनयोः सदृशं वीर्यं मित्रस्य वरुणस्य च ॥ ३१
को वा कुन्तीसुतं युद्धे द्वैरथेनोपयास्यति ।
ऋते शान्तनवादन्यः क्षत्रियो भुवि विद्यते ॥ ३२
इति संपूजयामासुर्भीष्मं दृष्ट्वाऽर्जुनं गतम् ।
तं रणे संप्रहृष्यन्तं दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ॥ ३३
अथ बहुविधतूर्यशङ्खघोषै-
विविधरवैः सह सिंहनादमिश्रैः ।
कुरुवृषभमपूजयत्कुरुणां
बलममराधिपसैन्यसम्प्रभं तत् ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोअहणपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

अर्जुनेन भीष्मपराजयः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततो भीष्मः शरानष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्यवान् ।
समार्पयन्महावेगाज्ज्वलतः पन्नगानिव ॥ १

ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतत्रिणः ।
ध्वजस्थं कपिमाजघ्नुः ध्वजाग्रनिलयांश्च तान् ॥ २
सारथिं च हयांश्चास्य विव्याध दशभिः शरैः ।

उरस्यताडयत्पार्थं त्रिभिरेवायसैः शरैः ॥ ३
 ततोऽर्जुनः शरैस्तीक्ष्णैर्विद्धा कुरुपितामहम् ।
 ध्वजं च सारथिं चापि विव्याध दशभिः शरैः ॥ ४
 तद्युद्धमभवद्धोरं रोमहर्षणमद्भुतम् ।
 भीष्मस्य सह पार्थेन बलिवासवयोरिव ॥ ५
 सन्ततं शरजालाभिराकाशं समपद्यत ।
 अम्बुदैरिव धाराभिस्तयोः कार्मुकनिःसृतैः ॥ ६
 भल्लैर्भेष्टाः समाहत्य कुरुपाण्डवयो रणे ।
 अन्तरिक्षे व्यराजन्त खद्योताः प्रावृषीव हि ॥ ७
 अग्निचक्रोपमं घोरं मण्डलीकृतमाहवे ।
 गाण्डीवमभवज्जिष्णोः सव्यं दक्षिणमस्यतः ॥ ८
 पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयदः ।
 अर्जुनश्छादयद्भीष्मं शरवर्षैर्नेकशः ॥ ९
 तां समुद्रमिवोद्धृतां शरवृष्टिं समुद्यताम् ।
 व्यधमत्सायकैर्भीष्मः सोर्जुनं च न्यवारयत् ॥ १०
 ततस्तानि विमृष्टानि शरजालानि सङ्क्षुब्धः ।
 आहतानि व्यशीर्यन्त अर्जुनस्य रथं प्रति ॥ ११
 ततः कनकपुष्पाग्रैः शितैः संनतपर्वभिः ।
 पतद्भिः खगवाजैश्च द्यौरासीत्संवृता शरैः ॥ १२
 ततः प्रासृजदुग्धाणि शरजालानि पाण्डवः ।
 तावन्ति शरजालानि भीष्मः पार्थाय प्राहिणोत् ॥
 साश्चं समुतं सरथं स पार्थ
 समाचिनोद्भारतो वत्सदन्तैः ।
 प्रच्छादयामास दिशश्च सर्वा
 नभश्च बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ॥ १४
 ततो देवर्षिगन्धर्वाः साधुसाध्वित्यपूजयन् ।
 दुष्करं कृतवान्भीष्मो यदर्जुनमवारयत् ॥ १५
 बलवानर्जुनो दक्षः क्षिप्रकारी च पाण्डवः ।
 कोऽन्यः समर्थः पार्थस्य वेगं धारयितुं रणे ॥ १६
 ऋते शान्तनवाद्भीष्मात्कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ।
 आचार्यवरमुख्याद्वा भारद्वाजान्महाबलात् ॥ १७
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य क्रीडतः पुरुषोत्तमौ ।
 चक्षुंषि सर्वभूतानां मोदयन्तौ महाबलौ ॥ १८
 प्राजापत्यं तथैवैन्द्रमाग्नेयं च सुदारुणम् ।

कौबेरं वारुणं चैव याम्यं वायव्यमेव च ।
 प्रयुञ्जानौ महात्मानौ समरे तौ विरेजतुः ॥ १९
 विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ।
 साधु पार्थ महाबाहो साधु भीष्मेति चाब्रुवन् ॥ २०
 नैतदन्यो मनुष्येषु प्रदर्शयितुमाहवे ।
 महास्त्राणां संप्रयोगं समरे भीष्मपार्थयोः ॥ २१
 एवं सर्वास्त्रविदुषोरस्त्रयुद्धमवर्तत ॥ २२
 अथ जिष्णुरुदावृत्य शितधारेण कार्मुकम् ।
 न्यकुन्तद्वृत्रपत्रेण शातकुम्भपरिष्कृतम् ॥ २३
 निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे ।
 समादाय नरव्याघ्रः सज्यं चक्रे महाबलः ॥ २४
 शरांश्च सुबहून्कुद्दो मुमोचाशु धनंजये ।
 अर्जुनोपि शरांस्तीक्ष्णान्भीष्माय निशितान्बहून् ।
 चिक्षेप च महातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे ॥ २५
 तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्यतोरनिशं शरान् ।
 न विशेषस्तदा राजन्दश्यते सुमहात्मनोः ॥ २६
 अथावृणोद्दश दिशः शरैरतिरथस्तदा ।
 किरीटमाली कौन्तेयः शूरं शान्तनवं तथा ॥ २७
 अतीव पाण्डवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पाण्डवम् ।
 बभूव तत्र सङ्घेऽसिन्लोके राजंस्तदद्भुतम् ॥ २८
 पाण्डवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ।
 शेरते स्म महाबाहो कौन्तेयस्याभितो रथम् ॥ २९
 ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निरमित्रं चिकीर्षवः ।
 असक्ताः पुङ्खसंसक्ताः श्वेतवाहनपत्रिणः ॥ ३०
 निष्पतन्तो रथात्तस्य धौता हरिण्यवाससः ।
 आकाशे प्रत्यदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ ३१
 तस्य तद्विव्यमस्त्रं हि प्रगाढं चित्रमस्यतः ।
 प्रेक्षन्ते स्मान्तरिक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ३२
 तं दृष्ट्वा परमप्रीतो गन्धर्वश्चित्रमद्भुतम् ।
 शशंस देवराजाय चित्रसेनः प्रतापवान् ॥ ३३
 पश्येमानरिनिर्दारान्संसक्तानिव गच्छतः ।
 चित्ररूपमिदं जिष्णोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यतः ॥ ३४
 नेदं मनुष्याः श्रद्धयुर्न ह्रीदं तेषु विद्यते ।
 सौराणां च महास्त्राणां विचित्रोऽयं समागमः ॥ ३५

मध्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे ।
 न शक्नुवन्ति सैन्यानि पाण्डवं प्रसमीक्षितुम् ॥३६
 उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ शूरो महीक्षिताम् ।
 उभौ विचित्रकर्माणावुभौ युधि दुरासदौ ॥ ३७
 इत्युक्तो देवराजस्तु पार्थभीष्मसमागमम् ।
 पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ॥ ३८
 [अश्वत्थामा ततोऽभ्येत्य द्रुतं कर्णमभाषत ।
 अहमेको हनिष्यामि समेतान्सर्वपाण्डवान् ॥३९
 इति कर्णः समक्षं मे सभामध्ये त्वयोदितम् ।
 न तु तत्कृतमेकसाद्रीतो धावसि सूतज ॥ ४०
 वैचित्रवीर्यजाः सर्वे त्वामाश्रित्य पृथासुतान् ।
 जेतुमिच्छन्ति संग्रामे भवान्युध्यस्व फल्गुनम् ॥४१
 अश्वत्थामोदितं वाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनस्तदा ।
 प्रत्युवाच रुषा द्रौणिं कर्णप्रियचिकीर्षया ॥ ४२
 मा मानभङ्गं विप्रेन्द्र कुरु विश्रुतकर्मणः ।
 मानभङ्गेन राज्ञां तु बलहानिर्भविष्यति ॥ ४३
 शूरा वदन्ति संग्रामे वाचा कर्माणि कुर्वते ।
 पराक्रमन्ति संग्रामे स्वस्य वीर्यानुसारतः ॥ ४४
 तस्मात्तं नार्हति भवान्गर्हितुं शूरसंमतम् ।

राज्ञैवमुक्तः स द्रौणिर्गतरोषोऽभवत्तदा ॥] ४५
 ततो भीष्मः शान्तनवो बाणान्पार्श्वे समार्पयत् ।
 अस्यतः प्रतिसन्धाय विद्वतं सव्यसाचिनः ॥४६
 ततः प्रसह्य वीभत्सुः पृथुधारेण कार्मुकम् ।
 न्यकृन्तद्द्रुपदपत्रेण भीष्मस्यामिततेजसः ॥ ४७
 अथैनं दशभिः पश्चात्प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
 यतमानं पराक्रान्तं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ४८
 स पीडितो महाबाहुर्गृहीत्वा रथकूबरम् ।
 गाङ्गेयो युधि दुर्धर्षस्तस्यौ क्षीप इवातुरः ॥ ४९
 तं विसंज्ञमपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् ।
 उपदेशमनुस्मृत्य रक्षमाणो महारथम् ॥ ५०
 पराक्रमे च शौर्ये च वीर्ये सत्त्वे बले रणे ।
 शस्त्रास्त्रेषु च सर्वेषु लाघवे दूरपातने ॥ ५१
 यस्य नास्ति समो लोके पितृदत्तवरश्च यः ।
 जितश्रमो जितारातिर्निस्तन्द्रिः खेदवर्जितः ।
 यः स्वेच्छामरणः शूरः पितृशुश्रूषणे रतः ॥ ५२
 दुर्योधनहितार्थाय युद्धा पार्थेन संगरे ।
 पृथासुतहितार्थाय पराजित इवाभवत् ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

अर्जुनेन द्रोणादिपञ्चरथान्प्रत्यभियानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 भीष्मं विजित्य संग्रामे कुरूणां मिषतां रणे ।
 ततो युद्धमनाः प्रायात्पार्थः पञ्च महारथान् ॥ १
 आददानश्च नाराचान्विमृशन्निषुधी अपि ।
 संस्पृशानश्च गाण्डीवं भूयः कर्णं समभ्यगात् ॥२
 द्रौणिरुवाच ।
 कर्णं यत्तत्सभामध्ये बह्वद्वं प्रभाषसे ।
 न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं प्रत्युपस्थितम् ॥३

गास्ता विजिलेति थ. ध. पाठः ॥ १ ॥

एषोऽन्तक इव क्रुद्धः सर्वभूतावमर्दनः ।
 अदूरात्प्रत्युपस्थाय जृम्भते केसरी यथा ।
 न पलायस्व शूरश्चेत्स्थित्वा युध्यस्व फल्गुनम् ॥४
 कर्ण उवाच ।
 नाहं विभेमि वीभत्सोः कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ।
 पाण्डवेभ्योपि सर्वेभ्यः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ५
 सत्वाधिकानां शूराणां धनुर्वेदोपजीविनाम् ।
 दर्शनाज्जायते दर्पः स्वरश्च न विषीदति ॥ ६
 पश्यत्वाचार्यपुत्रो मामर्जुनेन समं युधि ।

युध्यमानं सुसंयुक्तं दैवं तु दुरतिक्रमम् ॥ ७
 अश्वत्थामोवाच ।
 को दोषः कर्ण शूराणां वाचा साकं हि पौरुषम् ।
 विद्यते यदि तल्लोके गुणोत्तरमिहोच्यते ॥ ८
 युध्यस्व त्वमभीः पार्थ प्रपलायस्व मा रणात् ।
 उक्तं वचः स्मरन्कर्ण नाहमित्यादि संयुगे ॥ ९
 वैशंपायन उवाच ।
 तं समन्ताद्रथाः पञ्च परिवार्य धनञ्जयम् ।
 त इषून्सम्यगस्यन्तो मुमुक्षन्तोपि जीवितात् ॥ १०
 ते लाभमिव मन्वानाः क्षिप्रमार्च्छन्धनञ्जयम् ।
 शरौघान्सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिकाः ॥ ११
 बहुभिर्निशितैर्बाणैर्विविधैर्लोभवापिभिः ।
 आद्रवन्प्रत्यवस्थाय प्रत्यविध्यन्धनञ्जयम् ॥ १२
 ततः प्रहस्य बीभत्सुः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।
 दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथसत्तमान् ॥ १३
 यथा रश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीम् ।
 एवं गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः प्राच्छादयद्दिशः ॥ १४
 न रथानां न नागानां न ध्वजानां न वाजिनाम् ।
 अविद्धं निशितैर्बाणैरासीद्बहुलमन्तरम् ॥ १५
 सर्वे शान्तिपरा योधाः स्वचित्तं नाभिजज्ञिरे ।
 हस्तिनोऽश्वाश्च वित्रस्ता व्यवलीयन्त भारत ॥ १६
 यथा नलवनं नागः प्रभिन्नः पाष्टिहायनः ।

एवं सर्वानपामृद्रादर्जुनः शस्त्रतेजसा ॥ १७
 गाण्डीवस्य तु घोषेण पृथिवी समकम्पत ।
 मनांसि धार्तराष्ट्राणामप्यकृन्तद्वनञ्जयः ॥ १८
 ततो विगाह्य सैन्यानां मध्यं शस्त्रभृतांवरः ।
 सारथिं समरे शूरस्त्वभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १९
 संनियम्य हयानेतान्मन्दं वाहय सारथे ।
 आचार्यपुत्रं समरे योधयिष्येऽपराजितम् ॥ २०
 पुरा ह्येष मया युक्तः स मे भवति पृष्ठतः ॥ २१
 एवमुक्तेऽर्जुनेनासावश्वत्थामरथं प्रति ।
 विराटपुत्रो जवनानभृशमश्वानचोदयत् ॥ २२
 कर्ण उवाच ।
 एषोपयाति बीभत्सुर्व्यथितो गाढवेदनः ।
 तं तु तत्रैव यास्यामि नासौ मुच्येत जीवितात् ॥ २३
 द्रोण उवाच ।
 नासौ भयेन निर्यातो महात्मा पाकशासनिः ।
 नैवं भीता निवर्तन्ते न पुनर्गाढवेदनाः ॥ २४
 यद्येनमभिसंरब्धं पुनरेवाभियास्यसि ।
 बहून्यस्त्राणि जानीते न पुनर्मोक्ष्यते भवान् ॥ २५
 दिष्ट्या दुर्योधनो मुक्तो दिष्ट्या गावः पलायिताः ।
 मुक्तो दिष्ट्या च संग्रामे किं रणेन करिष्यसि ॥ २६
 क्रोशमात्रमपाक्रम्य बलमन्वानयामहे ।
 अन्वागतबलाः पार्थ पुनरेवाभियास्यथ ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोप्रहणपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

अर्जुनेनोत्तरं प्रति भीष्मादिसकाशे रथप्रापणप्रेरणापूर्वकं तदाप्यायनाय स्वपराक्रमप्रकथनम् ॥ १ ॥ तदा दुःशासना-
 दिपराभवनपूर्वकं भीष्मादिभिः सहायोधनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 कर्णं पराजितं दृष्ट्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
 एतं मां प्रापयदानीं रथद्वन्द्वं प्रहारिणाम् ॥ १
 यत्र शान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ।
 सुयुद्धं काङ्क्षमाणो वै रथे तिष्ठति दंशितः ॥ २
 तालो वै काञ्चनो यत्र वज्रवैडूर्यभूषितः ।

पुरा ह्येष मया युक्त इति ख. पाठः ॥ २१ ॥

अतीव समरे भाति मातरिश्वप्रकम्पितः ॥ ३
 दारुणं प्रहरिष्यामि रथद्वन्द्वानि धन्विनाम् ।
 आदास्याम्यहमेतेषां धनुर्ज्यावेष्टनानि च ॥ ४
 अत्यन्तं दिव्यमस्त्राणि चित्रमुत्तरं पश्यसि ॥ ५
 शतह्दां जृम्भमाणां मेघस्थां प्रावृषीव च ।
 सुवर्णपृष्ठं गाण्डीवं पश्यन्तु कुरवो मम ॥ ६

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

दक्षिणेनाथ वामेन कतमेन खिदस्यति ।
 इति मां शत्रवः सर्वे न विज्ञास्यन्ति सारथे ॥ ७
 अस्त्रोदकां हयावर्तां नागनक्रां रथहृदाम् ।
 नदीं प्रस्कन्दयिष्यामि परलोकापहारिणीम् ॥ ८
 पाणिपादशिरःपृष्ठबाहुशङ्खचराचरम् ।
 वनं कुरूणां छेत्स्यामि भल्लैः सन्नतपर्वभिः ॥ ९
 तूणीशयाः सुपुङ्खाग्रा विशिखा दुन्दुभिस्त्रिणाः ।
 मया प्रमुक्ताः संग्रामे कुरून्धक्ष्यन्ति सायकाः १०
 ध्वजवृक्षं श्वरतृणं नागाश्चश्वापदाकुलम् ।
 रथसिंहगणैर्युक्तं धनुर्वल्लिसमाकुलम् ।
 वनमादीपयिष्यामि कुरूणामस्त्रतेजसा ॥ ११
 जयतो भारतीं सेनामेकस्य मम संयुगे ।
 शतं मार्गा भविष्यन्ति पावकस्येव कानने ॥ १२
 मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रक्ष्यसि केवलम् ।
 तानहं रथनीडेभ्यः परलोकाय शात्रवान् ।
 एकः प्रद्रावयिष्यामि चक्रपाणिरिवासुरान् ॥ १३
 असंभ्रान्तो रथे तिष्ठन्समेषु विषमेषु च ।
 मार्गमावृत्य तिष्ठन्तमपि भेत्स्यामि पर्वतम् ॥ १४
 अहमिन्द्रस्य संग्रामे द्विषतो बलदर्पितान् ।
 मातलिं सारथिं कृत्वा निवातकवचात्रणे ।
 हतवान्सर्वतः सर्वान्धावतो युध्यतस्तदा ॥ १५
 निवातकवचान्हत्वा गाण्डीवास्रैः सहस्रशः ।
 परं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजम् ॥ १६
 हत्वा षष्टिसहस्राणि रथानामुग्रधन्विनाम् ।
 पौलोमान्कालकेयांश्च समरे भृशदारुणान् ।
 असुरानहनं घोरात्रौद्रेणास्त्रेण सारथे ॥ १७
 अहमिन्द्रादृढां मुष्टिं ब्रह्मणः क्षिप्रहस्तताम् ।
 प्रगाढनिपुणं चित्रमतिवृद्धं प्रजापतेः ॥ १८
 रौद्रं रुद्रादहं वेबि वारुणं वरुणादपि ।
 सौर्यं सूर्यादहं वेबि याम्यं दण्डधरादपि ॥ १९
 अस्त्रमाग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्वनः ।
 अन्यैर्देवैरहं प्राप्तः को मां विषहते पुमान् ॥ २०
 अद्य गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैश्चै रोमहर्षणैः ।
 कुरूणां पातयिष्यामि रथवृन्दानि धन्विनाम् २१

वैशंपायन उवाच ।
 एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना ।
 व्यगाहत रथानीकं भीमं भीष्मस्य वाजिभिः ॥ २२
 रथिसिंहमनाधृष्यं जिगीषन्तं परात्रणे ।
 अभ्यधावत्तदैवोग्रो ज्यां विकर्षन्धनञ्जयः ॥ २३
 दुःशासनोऽभ्ययात्तूर्णमर्जुनं भरतर्षभ ॥ २४
 अन्येऽपि चित्राभरणा युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 अभ्ययुर्भीमधन्वानो मौर्वी पर्यस्य बाहुभिः ॥ २५
 दुःशासनो विकर्णश्च वृषसेनो विविंशतिः ।
 अभीता भीमधन्वानं पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ २६
 तस्य दुःशासनः षष्टिं वामपार्श्वे समार्षयत् ।
 अस्यतः प्रतिसन्धाय कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ॥ २७
 पुनश्चैव स भल्लेन विद्ध्वा वैराटिमुत्तरम् ।
 द्वितीयेनार्जुनं वीरं प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ २८
 तस्य जिष्णुरुदावृत्य क्षुरधारेण कार्मुकम् ।
 प्राकुन्तद्गृध्रपत्रेण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ २९
 अथैनं पञ्चभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
 सोपयातो रथोपस्थात्पार्थवाणाभिपीडितः ॥ ३०
 सर्वा दिशश्चाभ्यपतद्भीमत्सुरपराजितः ।
 तं विकर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्गृध्रपक्षैः शिलाशितैः ।
 विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ३१
 ततस्तमपि कौन्तेयः शरेण नतपर्वणा ।
 ललाटेऽभ्यहनद्गाढं स विद्धः प्राद्रवद्भयात् ॥ ३२
 ततः पार्थमुपावृत्य दुस्सहः सविंशतिः ।
 अवाकिरञ्छरैस्तीक्ष्णैः परीप्सन्भ्रातरं रणे ॥ ३३
 तावुभौ गृध्रपत्राभ्यां निशिताभ्यां धनञ्जयः ।
 विव्याध युगपद्भ्यस्तयोर्वाहानसूदयत् ॥ ३४
 तौ हताश्वौ तु विद्धाङ्गौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ ।
 अभिपत्य रथैरन्यैरपनीतौ पदानुगैः ॥ ३५
 व्यद्रावयदशेषांश्च धृतराष्ट्रसुतांस्तदा ।
 विद्राव्य च रणे पार्थो रणभूमिं व्यराजयत् ॥ ३६
 किरीटमाली कौन्तेयो लब्धलक्षः प्रतापवान् ।
 पातयन्नुत्तमाङ्गानि बाहूश्च परिघोपमान् ॥ ३७
 अशेरत महावीराः शतशो रुक्ममालिनः ॥ ३८

कमलदिनकरेन्दुसन्निभैः
 सितदशनैः सुमुखान्नासिकैः ।
 रुचिरमकरकुण्डलैर्मही
 पुरुषशिरोभिरथास्त्वता बभौ ॥ ३९
 सुनसं चारुदीप्ताक्षं हृत्पद्मं स्खलंकृतम् ।
 अदृश्यत शिरश्छिन्नमनेकं हेमकुण्डलम् ॥ ४०
 एवं तत्प्रहृतं सैन्यं समन्तात्प्रद्रुतं भयात् ॥ ४१
 अथ दुर्योधनः कर्णः सौबलः शकुनिस्तदा ।
 द्रोणश्च द्रोणपुत्रश्च कृपश्चातिरथो रणे ॥ ४२
 सहिता विजयं तत्र धीधनन्तो महारथाः ।
 विष्कारयन्तश्चापानि बलवन्ति महाबलाः ॥ ४३
 ततः कीर्णपताकेन रथेनादित्यवर्चसा ।
 पुनरावृत्य मार्गस्थं ददृशुर्वानरध्वजम् ॥ ४४
 ते महास्त्रैर्महेष्वासाः परिवार्य धनञ्जयम् ।
 अभ्यवर्षन्सुसंकुद्धा महामेघा इवाचलम् ॥ ४५
 शरौघान्सम्यगस्यन्तो जीमूता इव शारदाः ।
 युद्धे तस्थुर्महावीर्याः प्रतपन्तः किरीटिनम् ॥ ४६

इष्टुभिर्वहुभिस्तूर्ण निशितैर्लोमवापिभिः ।
 अदूरात्प्रत्यवस्थाय पाण्डवं समयोधयन् ॥ ४७
 ततः प्रहस्य बीभत्सुस्तमैन्द्रं पञ्चवार्षिकम् ।
 अस्त्रमादित्यसंकाशं गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ४८
 नाक्षाणां न च चक्राणां न रथानां न वाजिनाम् ।
 अङ्गुलाद्वचङ्गुलाद्वापि विवृतं प्रत्यदृश्यत ॥ ४९
 यथा रश्मिभिरादित्यो वृणुते सर्वतो दिशम् ।
 एवं किरीटिना मुक्तं सर्वं प्राच्छादयज्जगत् ॥ ५०
 यथा बलाहके विद्युत्पावको वा शिलोच्चये ।
 तथा गाण्डीवमभवच्चक्रायुधमिवाततम् ॥ ५१
 यथा वर्षति पर्जन्यो विद्युत्पतति पर्वते ।
 विस्फूर्जिता दिशः सर्वा ज्वलद्गाण्डीवमावृणोत् ॥ ५२
 त्रस्ताश्च रथिनः सर्वे चैन्द्रमस्त्रं विकुर्वति ।
 सर्वे शान्तिपरा योधाः स्वचित्तं नाभिजज्ञिरे ।
 सहिता द्रोणभीष्माभ्यां प्रमोहगतचेतनाः ॥ ५३
 तानि सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि भरतर्षभ ।
 प्राद्रवन्त दिशः सर्वा भयाद्वै सन्व्यसाचिनः ॥ ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

अर्जुनेन भीतमुत्तरं प्रति समाश्वासनपूर्वकं दुर्योधनं प्रति रथयापनचोदना ॥ १ ॥ तथा स्वबाणाभिघातासहनेन पलाय-
 मानं तं प्रति सोपहासमाह्वानम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।
 दक्षिणामेव तु दिशं हयानुत्तरं वाहय ।
 पुरा सार्थी भवत्येषामयं शब्दोऽत्र तिष्ठताम् ॥ १
 अश्वत्थाम्नः प्रतिरथं प्राचीमुद्याहि सारथे ।
 अचिराद्द्रष्टुमिच्छामि गुरुपुत्रं यशस्विनम् ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 मोहयित्वा तु तान्सर्वान्धनुर्घोषेण पाण्डवः ।
 प्रसव्यं चैवमावृत्य क्रोशार्थं प्राद्रवत्तदा ॥ ३
 यथा सततगो वायुः सुपर्णश्चापि शीघ्रगः ।
 तथा पार्थरथः शीघ्रमाकाशे पर्यवर्तत ॥ ४
 मुहूर्तोऽणरते शब्दे प्रतियाते धनञ्जये ।
 हस्त्यश्वरथपादातं पुरस्कृत्य महारथाः ॥ ५

द्रोणभीष्ममुखाः सर्वे सैन्यानां जघने ययुः ।
 यत्ताः पार्थमपश्यन्तः सहिताः शरविक्षताः ॥ ६
 सैनिका ऊचुः ।
 दिष्ट्या दुर्योधनो मुक्तः सैन्यं भूयिष्ठमागतम् ।
 क्रोशमात्रमतिक्रम्य बलमन्वानयामहे ।
 यात यत्र वनं गुल्मं नदीमन्वश्मकां प्रति ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 अथ दुर्योधनो दृष्ट्वा भग्नं स्वं बलमाहवे ।
 अमृष्यमाणः क्रोधेन प्रतिमार्गन्धनञ्जयम् ॥ ८
 न्यवर्तत कुरुश्रेष्ठ स्वनानीकेन संवृतः ।
 वार्यमाणो दुराधर्षैर्भीष्मद्रोणकृपैर्भृशम् ॥ ९

वार्यमाणः परिवार्यमाणः ॥ ९ ॥

ततोऽर्जुनश्चित्रमुदारवेगं
 समीक्ष्य गाण्डीवमुवाच वाक्यम् ।
 भोगीन्द्रकल्पं भुवनेषु रूढ-
 मभेद्यमच्छेद्यमदाह्यमाजौ ॥ १०
 इदं त्विदानीमनयं कुरूणां
 शिवं धनुः शत्रुनिबर्हणं च ।
 अत्याशुगं वेगवदाशुकर्तुं
 अवारणीयं महते रणाय ॥ ११
 प्रदारणं शत्रुवरूथिनीना-
 मनीकजित्संयति वज्रकल्पम् ।
 वैधव्यदं शत्रुनितम्बिनीनां
 सुखप्रदं कौरववंशजानाम् ॥ १२
 प्रयाहि यत्रैष सुयोधनो हि
 तं पातयिष्यामि शरैः सुतीक्ष्णैः ।
 आचार्यपुत्रं च सुयोधनं च
 पितामहं सूतसुतं च सङ्ख्ये ।
 द्रोणं कृपं चैव निवार्य सर्वा-
 ञ्छिरो हरिष्यामि सुयोधनस्य ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 तदुत्तरश्चित्रमुदारवेगं
 धनुश्च दृष्ट्वा निशिताञ्छरांश्च ।
 भीतोऽब्रवीदर्जुनमाजिमध्ये
 नाहं तवाश्वान्विषहे नियन्तुम् ॥ १४
 तमब्रवीन्मात्स्यसुतं प्रहस्य
 गाण्डीवधन्वा द्विषतां निहन्ता ।
 मया सहायेन कुतो भयं ते
 प्रेक्षुत्तराश्वानुपमत्रयस्य ॥ १५
 आश्वासितस्तेन धनञ्जयेन
 वैराटिरश्वानतुदञ्जवेन ।
 विष्फारयंस्तद्वनुरुग्रवेगं
 युयुत्समानः पुनरेव जिष्णुः ॥ १६
 गाण्डीवशब्देन तु तत्रतत्र
 भूमौ निषेदुर्बहवोऽतिवेलम् ।
 शङ्खस्य शब्देन तु वानरस्य
 शब्देन ते योधवराः समन्तात् ॥ १७

अर्जुन उवाच ।
 एषोऽतिमानी धृतराष्ट्रपुत्रः
 सेनामुखे सर्वसमृद्धतेजाः ।
 पराजयं नित्यममृष्यमाणो
 निवर्तते युद्धमनाः पुरस्तात् ॥ १८
 तमेव याहि प्रसमीक्ष्य युक्तः
 सुयोधनं तत्र सहानुजं च ॥ १९
 वैशंपायन उवाच ।
 तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य सुर्वे
 कुरुप्रवीराः सहसाऽभ्यगच्छन् ।
 प्रहस्य वीरः स तु तानतीत्य
 दुर्योधने द्वौ निचखान बाणौ ॥ २०
 तेनार्दितो नाग इव प्रभिन्नः
 पार्थेन विद्धो धृतराष्ट्रपुत्रः ।
 युयुत्समानोऽतिरथेन सङ्ख्ये
 स्वयं विगृह्णार्जुनमाससाद ॥ २१
 स भीमधन्वानमुदग्रवेगो
 धनञ्जयं शत्रुशतैरजेयम् ।
 आकर्णपूर्णयतचोदितेन
 भल्लेन विव्याध ललाटमध्ये ॥ २२
 स तेन बाणेन समर्पितेन
 जाम्बूनदाभेन सुसंहितेन ।
 रराज पार्थो रुधिरं क्षरन्वै
 यथैकरश्मिर्भगवान्दिवार्कः ॥ २३
 अथास्य बाणेन विदारितस्य
 प्रादुर्बभूवास्तमजस्रमुष्णम् ।
 सा तस्य जाम्बूनदपुष्पचित्रा
 मालेव धाराऽभिविराजते स्म ॥ २४
 स तेन बाणाभिहतस्तरस्त्री
 दुर्योधनेनोद्धतमन्युवेगः ।
 शरानुपादाय विषाग्निकल्पा-
 न्विव्याध राजानमदीनसत्त्वः ॥ २५
 दुर्योधनश्चापि तमुग्रतेजाः
 पार्थश्च दुर्योधनमेकवीरः ।

अन्योन्यमाजौ पुरुषप्रवीरौ
 समं समाजघ्नतुराजमीढौ ॥ २६
 ततः प्रभिन्नेन महागजेन
 महीधराभेन पुनर्विकर्णः ।
 रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः
 कुन्तीसुतं पाण्डवमभ्यधावत् ॥ २७
 तमापतन्तं त्वरितं गजेन्द्रं
 धनञ्जयः कुम्भललाटमध्ये ।
 आकर्णपूर्णेन दृढायसेन
 बाणेन विव्याध भृशं तु वीरः ॥ २८
 पार्थेन सृष्टः स तु गृध्रपत्रो
 ह्यापुङ्खदेशं प्रविवेश नागम् ।
 विदार्य शैलप्रवरप्रकाशं
 यथाऽशनिः पर्वतमिन्द्रसृष्टः ॥ २९
 शरप्रतप्तः स तु नागराजः
 प्रवेपिताङ्गो व्यथितान्तरात्मा ।
 संसीदमानो निपपात भूमौ
 वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ३०
 निपातिते दन्तिवरे पृथिव्यां
 त्रासाद्विकर्णः सहसाऽवतीर्य ।
 तूर्णं पदान्यष्टशतानि गत्वा
 विविंशतेः स्यन्दनमारुरोह ॥ ३१
 निहत्य नागं तु शरेण तेन
 वज्रोपमेनाद्रिवरप्रकाशम् ।
 तथाविधेनैव शरेण पार्थो
 दुर्योधनं वक्षसि निर्विभेद ॥ ३२
 हते गजे राजनि चैव भिन्ने
 भग्रे विकर्णे च सपादरक्षे ।
 गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैः प्रभिन्ना-
 स्ते योधमुख्याः सहसा प्रजग्मुः ॥ ३३
 दृष्ट्वैव बाणेन हतं च नागं
 योधांश्च सर्वान्नृपतिर्निरीक्ष्य ।
 रथं समावृत्य कुरुप्रवीरो
 रणात्प्रदुद्राव यतो न पार्थः ॥ ३४

तं भीतरूपं त्वरितं व्रजन्तं
 दुर्योधनं शत्रुगणावमर्दी ।
 अन्वाहयद्योदुमनाः किरीटी
 बाणाभिविद्धं रुधिरं वमन्तम् ॥ ३५
 तस्मिन्महेष्वासवरेऽतिविद्धे
 धनञ्जयेनाप्रतिमेन युद्धे ।
 सर्वाणि सैन्यानि भयार्दितानि
 त्रासं ययुः पार्थमुदीक्ष्य तानि ॥ ३६
 ततस्तु ते शान्तिपराश्च सर्वे
 दृष्ट्वाऽर्जुनं नागमिव प्रभिन्नम् ।
 उच्चैर्नदन्तं बलमत्तमाजौ
 मध्ये स्थितं सिंहमिवर्षभाणाम् ॥ ३७
 गाण्डीवशब्देन तु पाण्डवस्य
 योधा निपेतुः सहसा रथेभ्यः ।
 भयार्दिताः पार्थशराभितप्ताः
 सिंहाभिपन्ना इव वारणेन्द्राः ॥ ३८
 संरक्तनेत्रः पुनरिन्द्रकर्मा
 वैकर्तनं द्वादशभिः पृषत्कैः ।
 वित्रास्य तेषां द्रवतां समैक्ष-
 दुःशासनं चैकरथेन पार्थः ॥ ३९
 कर्णोऽब्रवीत्पार्थशराभितप्तो
 दुर्योधनं दुष्प्रसहं च दृष्ट्वा ।
 दृष्टोऽर्जुनोऽयं प्रतियाम शीघ्रं
 श्रेयो विधास्याम इतो गतेन ॥ ४०
 मन्ये त्वया तात कृतं च कार्यं
 यदर्जुनोऽस्माभिरिहाद्य दृष्टः ।
 भूयो वनं गच्छतु सव्यसाची
 पश्यामि पूर्णं समयं न तेषाम् ॥ ४१
 वैशंपायन उवाच ।
 शरार्दितास्ते युधि पाण्डवेन
 प्रससुरन्योन्यमथाह्वयन्तः ।
 कर्णोऽब्रवीदापतत्येष जिष्णु-
 र्युधोऽर्जुनं संपरिवार्य यामः ॥ ४२
 सर्वास्त्रविद्वारणयूथपाभः
 काले प्रहर्ता युधि शात्रवाणाम् ।

अयं च पार्थः पुनरागतो नो
 मूलं च रक्ष्यं भरतर्षभाणाम् ॥ ४३
 समीक्ष्य पार्थं तरसाऽऽपतन्तं
 दुर्योधनः कालमिवात्तशस्त्रम् ।
 भयार्तरूपः शरणं प्रपेदे
 द्रोणं च कर्णं च कृपं च भीष्मम् ॥ ४४
 तं भीतरूपं शरणं व्रजन्तं
 दुर्योधनं शत्रुसहो निषङ्गी ।
 इत्यब्रवीत्प्रीतमनाः किरीटी
 बाणाभितप्तं रुधिरं वमन्तम् ॥ ४५
 विहाय कीर्तिं च यश्च लोके
 युद्धात्परावृत्य पलायसे किम् ।
 न नन्दयिष्यन्ति तवाहतानि
 तूर्याणि युद्धादवरोपितस्य ॥ ४६
 न भोक्ष्यसे सोऽद्य महीं समग्रां
 यानानि वस्त्राण्यथ भोजनानि ।
 कल्याणगन्धीनि च चन्दनानि
 युद्धात्परावृत्य तु भोक्ष्यसे किम् ।
 सुवर्णमाल्यानि च कुण्डलानि
 हारांश्च वैडूर्यकृतोपधानान् ॥ ४७

च्युतस्य युद्धान्न तु शङ्खशब्दा-
 स्तथा भविष्यन्ति तवाद्य पाप ।
 न भोगहेतोर्वरचन्दनं च
 स्त्रियश्च मुख्या मधुरप्रलापाः ।
 युद्धात्प्रयातस्य नरेन्द्रसूनो
 परे च लोके फलिता न चेह ॥ ४८
 युधिष्ठिरस्यासि निदेशकारी
 पार्थस्तृतीयो युधि च स्थिरोसि ।
 तदर्थमावृत्य मुखं प्रयच्छ
 नरेन्द्रवृत्तं स्मर धार्तराष्ट्र ॥ ४९
 मोघं तवैतद्भुवि नामधेयं
 दुर्योधनेतीह कृतं पुरस्तात् ।
 दुर्योधनस्त्वं प्रथितोसि नाम्ना
 सुयोधनः सन्निकृतिप्रधानः ।
 नहीह दुर्योधनता तवाद्य
 पलायमानस्य रणं विहाय ॥ ५०
 न ते पुरस्तादथ पृष्ठतो वा
 पश्यामि दुर्योधन रक्षितारम् ।
 परीप्स युद्धेन कुरुप्रवीर
 प्राणान्मया बाणबलाभितप्तान् ॥ ५१

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

सोपहासमर्जुनसमाहूतेन दुर्योधनेन पुनः परावृत्त्याभियानम् ॥ १ ॥ भीष्मादिभिस्तद्रक्षणाय परितोऽवस्थानम् ॥ २ ॥
 अर्जुनेन तैः सह धिरं प्रयुध्य पश्चात्संमोहनास्त्रप्रयोगः ॥ ३ ॥ उत्तरेणार्जुनचोदनयाऽस्त्रमोहितानां द्रोणादीनां वस्त्रापहर-
 णम् ॥ ४ ॥ अर्जुनेन बाणेर्भीष्माद्यभिवादनम् ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

आहूयमानस्तु स तेन सङ्ख्ये
 महात्मना वै धृतराष्ट्रसूनुः ।
 निवर्तितश्चापि गिराङ्कुशेन
 गजो मदोन्मत्त इवाङ्कुशेन ॥ १
 सोमृष्यमाणो वचसाऽभिमृष्टो
 महारथेनातिरथस्तरस्त्री ।

ततः स पर्याववृत्ते रथेन
 भोगी यथा पादतलाभिमृष्टः ॥ २
 ततो दुर्योधनः क्रुद्धो विक्षिपन्धनुरुत्तमम् ।
 धृतिं कृत्वा सुविपुलां प्रत्युवाच धनञ्जयम् ॥ ३
 सोहमिन्द्रादभिकुद्धान्न विभेमीह भारत ।
 भुक्त्वा सुविपुलं राज्यं वित्तानि च सुखानि च ।
 किमर्थं युद्धसमये पलायिष्ये नरोत्तम ॥ ४

सुयोधनस्त्वं निकृतिप्रधान इति ख. पाठः ॥ ५० ॥

षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

एवमुक्त्वा महाराजः प्रत्ययुध्यत भारत ।
 संन्यवर्तत शीघ्राश्वस्तोत्रादित इव द्विपः ॥ ५
 आक्रान्तभोगस्तेजस्वी धनुर्वक्र इवोरगः ।
 रथं रथेन संगम्य योधयामास पाण्डवम् ॥ ६
 तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवर्तमानं
 निवृत्य संस्तम्भितसर्वगात्रम् ।
 दुर्योधनं दक्षिणतोऽन्वरक्ष-
 त्पार्थान्महाबाहुरधिज्यधन्वा ॥ ७
 गान्धारराजः शकुनिनिवृत्य
 द्रौणिश्च सर्वास्त्रविदां वरिष्ठः ।
 ररक्षतुः कौरवमभ्युपेत्य
 पार्थान्नुवीरौ युधि सन्वतश्च ॥ ८
 भीष्मस्ततः शान्तनवो विवृत्य
 हिरण्यकक्ष्यांस्त्वरया तुरंगान् ।
 दुर्योधनं पश्चिमतो ररक्ष
 पार्थान्महाबाहुरधिज्यधन्वा ॥ ९
 द्रोणः कृपश्चैव विविंशतिश्च
 दुःशासनश्चैव निवृत्य शीघ्रम् ।
 सर्वे पुरस्तात्प्रणिधाय बाणा-
 न्दुर्योधनार्थं त्वरिताऽभ्युपेतुः ॥ १०
 सर्वाण्यनीकानि निवर्तितानि
 संप्रेक्ष्य पूर्णौघनिभानि पार्थः ।
 हंसो महामेघमिवापतन्तं
 धनञ्जयः प्रत्यपतत्तरस्त्री ॥ ११
 ते सर्वतः संपरिवार्य पार्थ-
 मस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः ।
 ववर्षुरभ्येत्य शरैः समग्रै-
 र्मेघा यथा भूधरमम्बुवेगैः ॥ १२
 ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्य तेषां
 गाण्डीवधन्वा कुरुपुङ्गवानाम् ।
 संमोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्रं
 प्रादुश्चकौरैन्द्रमवारणीयम् ॥ १३

ततो दिशश्चानुदिशो निवार्य
 शरैः सुघोरैर्निशितैः सुपुङ्खैः ।
 गाण्डीवशब्देन मनांसि तेषां
 महाबलं प्रव्यथयांचकारं ॥ १४
 ततः पुनर्भीमरवं निगृह्य
 दोभ्यां महाशङ्खमुदारघोषम् ।
 व्यनादयन्संप्रदिशो दिशः खं
 भुवं च पार्थो द्विषतां निहन्ता ॥ १५
 संमोहनास्त्रप्रभवैः शरौघै-
 र्विनष्टदेहाश्च निपत्य योधाः ।
 निःसत्ववेगाः कुरुराजसैन्याः
 कुड्योपमास्तस्थुरनीहमानाः ॥ १६
 ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः
 संमोहिताः पार्थसमीरितेन ।
 उत्सृज्य चापानि दुरासदानि
 सर्वे तदा मोहपरा बभूवुः ॥ १७
 ततो विसंज्ञानि परेषु पार्थः
 संस्मृत्य संदेशमथोत्तरायाः ।
 निर्याहि वाहादिति मात्स्यपुत्र-
 मुवाच यावत्कुरवो विसंज्ञाः ॥ १८
 आचार्यशारद्वतयोः सुशुक्ले
 कर्णस्य पीतं रुचिरं च वस्त्रम् ।
 द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले
 वस्त्रे समादत्स्व नरप्रवीर ॥ १९
 भीष्मस्य संज्ञां तु तथैव मन्ये
 जानाति मेऽस्त्रप्रतिघातमेषः ।
 एतस्य बाहान्कुरु सन्वतस्त्व-
 मेवं प्रयातव्यममूढसंज्ञैः ॥ २०
 रश्मीन्समुत्सृज्य ततो महात्मा
 रथादवपुत्य विराटपुत्रः ।
 वस्त्राण्युपादाय महारथानां
 नानाविधान्यद्भुतवर्णकानि ॥ २१

पूर्णौघनिभानि पूर्णनदीप्रवाहसदृशानि ॥ ११ ॥ अनीहमानाः
 अचेष्टमाना ॥ १६ ॥ यावद्विसंज्ञास्तावन्निर्याहीत्यध्याहारेण योजना

॥ १८ ॥ आदत्स्व गृहाण ॥ १९ ॥ अमूढसंज्ञैः अस्माभिरिति
 शेषः । सन्वतस्त्वमेवं हि धर्ममाहुर्जितस्येति ध. पाठः ॥ २० ॥

महान्ति चीनांशुदुकूलकानि
 पट्टांशुकानि विविधानि मनोज्ञकानि ।
 हारांश्च राज्ञां मणिभूषणानि
 सुवर्णनिष्काभरणानि मारिष ॥ २२
 माणिक्यबाह्वङ्गदङ्कणानि
 अन्यानि राज्ञां मणिभूषणानि ।
 वस्त्राण्युपादाय महारथानां
 तूर्णं पुनः स्वं रथमारूरोह ॥ २३
 राज्ञश्च सर्वान्कृतसंनिकाशा-
 न्संमोहनास्त्रेण विसंज्ञकल्पान् ।
 नासाग्रविन्यस्तकराज्जुलीकः
 पार्थो जहास स्मयमानचेताः ॥ २४
 ततोऽन्वशात्तांश्चतुरः सदश्वा-
 न्पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्ष्यान् ।
 ते तद्वतीयुर्द्विषतामनीकं
 श्वेता वहन्तोऽर्जुनमाजिमध्यात् ॥ २५
 तथा प्रयान्तं पुरुषप्रवीरं
 भीष्मः शरैरभ्यहनत्तरस्त्री ।
 स चापि भीष्मस्य हयान्निहत्य
 विव्याध भीष्मं दशभिः पृषत्कैः ॥ २६
 ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे
 विद्ध्वाऽस्य यन्तारमरिष्टधन्वा ।
 तस्यौ विमुक्तो रथवृन्दमध्या-
 द्राहुं विदार्येव सहस्ररश्मिः ॥ २७
 लब्ध्वा तु संज्ञां पुरुषप्रवीरः
 पार्थं निरीक्ष्याथ महेन्द्रकल्पम् ।
 रणात्प्रमुक्तं पुरुषप्रवीरं
 स धार्तराष्ट्रस्त्वरितो बभाषे ॥ २८
 अयं कथंचिद्भवतो विमुक्त-
 स्तं वै प्रब्रवीत् यथा न मुच्येत् ।
 तमब्रवीच्छान्तनवः प्रहस्य
 क्व ते गता बुद्धिरभूत्क वीर्यम् ॥ २९
 शान्तिं परां प्राप्य यथा स्थितस्त्व-
 मुत्सृज्य बाणांश्च धनुश्च चित्रम् ।

न त्वेव बीभत्सुरलं नृशंसं
 कर्तुं न पापेऽस्य मनो निविष्टम् ॥ ३०
 जह्यान्न धर्मं त्रिदिवस्य हेतोः
 सर्वे तु तस्मान्न हता रणेऽस्मिन् ।
 क्षिप्रं कुरुन्याहि कुरुप्रवीर
 विजित्य गाश्च प्रतियातु पार्थः ॥ ३१
 संमोहनास्त्रप्रतिमोहिताः स्थ
 यूयं न जानीथ धनापहारम् ।
 पश्यामि वस्त्राभरणानि राज-
 न्विराटपुत्रेण समाहृतानि ॥ ३२
 नृपेषु सर्वेषु च मोहितेषु
 हन्तुं यदीच्छेत्स हनिष्यतीति ।
 तदा तु धर्मात्मतया नृवीरो
 न चाहनद्रो बलभित्तनूजः ॥ ३३
 भाग्येन युष्मानवधीन्न पार्थः
 संधिं कुरुणामनुमन्यमानः ।
 तद्यात यूयं सहसैनिकैस्तै-
 र्हतावशिष्टैर्गजसाहयं पुरम् ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 दुर्योधनस्तस्य निशम्य वाक्यं
 पितामहस्यात्महितं प्रशस्य ।
 अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी
 राजा विनिश्चस्य बभूव तूष्णीम् ॥ ३५
 तद्भीष्मवाक्यं हि निशम्य सर्वे
 धनञ्जयार्थि च विवर्धमानम् ।
 निवर्तनायैव मतिं निदधु-
 र्दुर्योधनं तं परिरक्षमाणाः ॥ ३६
 तान्प्रस्थितान्प्रीतमनाः समर्थो
 धनञ्जयः सर्वकुरुप्रवीरः ।
 आमन्त्र्य वीरोऽनुययौ मुहूर्तं
 गाण्डीवघोषेण विनद्य लोकम् ॥ ३७
 तेषामनीकानि निरीक्ष्य पार्थो
 विकीर्णयानध्वजफारुकाणि ।

गाण्डीवधन्वा प्रहसन्कुरूणां
 शङ्खं प्रदध्मौ बलवान्बलेन ॥ ३८
 ते शङ्खशब्दं तुमुलं निशम्य
 ध्वजस्य शब्दं च ततोऽन्तरिक्षे ।
 गाण्डीवशब्देन मुहुर्मुहुस्ते
 भीता ययुः सर्वधनं विहाय ॥ ३९
 तानर्जुनो दूरतरं विभज्य
 धनं च सर्वं निखिलं निवर्त्य ।
 आपृच्छथ तान्द्रुमनुप्रयात्वा
 धनञ्जयस्तत्र कुरुन्महात्मा ।
 गुरुंश्च सर्वानभिवाद्य बाणै-
 र्न्यवर्ततोदग्रमनाः शरैः सह ॥ ४०
 पितामहं शान्तनवं महात्मा
 द्वाभ्यां शराभ्यामभिवाद्य वीरः ।
 द्रोणं कृपं चैव कुरुंश्च मान्या-
 ञ्शरैश्च सर्वानभिवाद्य सङ्गृह्ये ।
 दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं
 चिच्छेद पार्थो मकुटं शरौघैः ॥ ४१
 अराजवंशस्य किमर्थमेत-
 न्नित्यं न धार्यं मकुटं त्वयेति ।

संपातितं भूमितले सरलं
 प्रीतस्ततो मात्स्यसुतो बभूव ॥ ४२
 धनञ्जयं नागमिव प्रभिन्नं
 विजित्य शत्रून्परिवर्तमानम् ।
 गास्ता विजित्याभिमुखं प्रयान्तं
 न शक्नुवन्तः कुरवः प्रयाताः ॥ ४३
 धनञ्जयं सिंहमिवात्तशस्त्रं
 गा वै विजित्याभिमुखं प्रयान्तम् ।
 उदीक्षितुं पार्थिवास्ते न शेकु-
 र्यथैव मध्याह्नगतं हि सूर्यम् ॥ ४४
 रक्तानि वासांसि च तानि गृह्य
 रणोत्कटो नाग इव प्रभिन्नः ।
 जित्वा च वैराटिमुवाच पार्थः
 प्रहृष्टरूपो रथिनां वरिष्ठः ॥ ४५
 आवर्तयाश्चान्पशवो जितास्ते
 याताः परे प्रैहि पुरं प्रहृष्टः ।
 उद्दुष्यतां ते विजयोऽद्य शीघ्रं
 गात्रं तु ते सेवतु माल्यगन्धः ।
 माता तु ते नन्दतु बान्धवाश्च
 त्वामद्य दृष्ट्वा समुदीर्णहर्षम् ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोमहर्षणपर्वणि सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

अर्जुनेनोत्तरं प्रति युधिष्ठिरादितत्त्वप्रकाशनप्रतिषेधनम् ॥ १ ॥ तथा श्मशानमेत्य शमीतरौ गाण्डिवादिनिधानपूर्वकं पुनर्बृहन्नलावेष्टपरिग्रहेण सारथ्यकरणम् ॥ २ ॥ उत्तरेणार्जुनचोदनया स्वजयोद्घोषणाय नगरं प्रति दूतप्रेषणम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो विजित्य संग्रामे कुरुगोवृषभेक्षणः ।
 समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १
 गतेषु च प्रभग्रेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
 वनान्निष्क्रम्य गहनाद्ब्रह्मवः कुरुसैनिकाः ।
 भयात्संत्रस्तमनसः समाजगमुस्ततस्ततः ॥ २
 मुक्तकेशाः प्रदृश्यन्ते स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ।
 क्षुत्पिपासापरिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसः ।

सित्वा च वैराटिमुवाचेति पाठान्तरम् ॥ ४५ ॥

ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे पार्थ किं करवामहे ॥ ३
 प्राणानन्तर्मनोयातान्प्रयाचिष्यामहे वयम् ।
 वयं चार्जुन ते दासा ह्यनुरक्ष्या ह्यनाथकाः ॥ ४
 अर्जुन उवाच ।
 अनाथान्दुःखितान्दीनान्कृशान्बृद्धान्पराजितान्
 न्यस्तशस्त्रान्निराशांश्च नाहं हन्मि कृताञ्जलीन् ॥ ५
 भवन्तो यान्तु विस्रब्धा निर्भया अमृता यथा ।
 मम पादरजोलक्ष्म्या जीवन्तु सुचिरं भुवि ॥ ६

सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समागताः ।
 आयुःकीर्तियशोभिस्ते तमाशीर्भिरवर्धयन् ॥ ७
 ततो निवृत्ताः कुरवो भग्नाश्च दिवमास्थिताः ।
 प्रयाताः सर्वतस्तत्र नमस्कृत्य धनञ्जयम् ॥ ८
 एवं दत्ताभयास्तेन ततो याताः कुरुन्प्रति ॥ ९

स कर्म कृत्वा परमार्थकर्म
 निहत्य शत्रून्दिषतां निहन्ता ।

यातो महामेघ इवातपान्ते
 विद्राव्य पार्थः कुरुसैन्यमेकः ॥ १०

तं मात्स्यपुत्रं द्विषतां निहन्ता
 वचोऽब्रवीत्संपरिगृह्य राजन् ॥ ११

पितुः सकाशे तव तात सर्वे
 वसन्ति पार्था विदितं त्वयेति ।

तान्मास्य शंसीर्नगरं प्रविश्य
 भीतः प्रणश्येत्स च मत्स्यराजः ॥ १२

मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणां
 मया हि गावो विजिता द्विषद्भ्यः ।

एवं तु कामं नगरं प्रविश्य
 त्वमात्मना कर्म कृतं ब्रवीहि ॥ १३

उत्तर उवाच ।

यत्ते कृतं कर्म न वारणीयं
 तत्कर्म कर्तुं मम नास्ति शक्तिः ।

न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे
 यावन्न मां वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

स शत्रुसेनां तरसा विजित्य
 आच्छिद्य सर्वं तु धनं कुरूणाम् ।

श्मशानमागम्य पुनः शमीं ता-
 मभ्येत्य तस्यौ शरविश्वताङ्गः ॥ १५

ततः स बह्विप्रतिमो महाकपिः
 सहैव भूतैर्दिवमुत्पपात ।
 तथा च माया विहिता बभूव सा
 ध्वजं च सिंहं युयुजे रथे पुनः ॥ १६

निधाय तच्चायुधमाजिमर्दनः
 कुरुत्तमानामिषुधीन्ध्वजांस्तथा ।
 प्रायात्स मात्स्यो नगरं प्रवेष्टुं
 किरीटिना सारथिना महात्मा ॥ १७

पार्थश्च कृत्वा परमार्थकर्म
 निहत्य शत्रून्दिषतां निहन्ता ।
 विधाय भूयश्च तथैव वेषं
 जग्राह रश्मीन्पुनरुत्तरस्य ।

बृहन्नलारूपमथो विधाय
 प्रायात्स मात्स्यो नगरं प्रवेष्टुम् ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभग्नाः शममास्थिताः ।
 परस्परमवेक्ष्यैव जग्मुस्ते हतवाससः ॥ १९

पन्थानमुपसंगम्य फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ।
 राजपुत्र प्रपद्यस्व धनानीमानि सर्वशः ।

गोकुलानि महाबाहो वीरगोपालकैः सह ॥ २०
 ततोऽपराह्णे यास्यामो विराटनगरं प्रति ।

आश्वास्य पाययित्वा च परिप्लाव्य च वाजिनः २१
 गच्छन्तु त्वरितं दूता गोपालाः प्रेषितास्त्वया ।

नगरे प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ २२
 उत्तरस्त्वरमाणोऽथ दूतानाञ्जापयत्ततः ।

वचनादर्जुनस्यैव ह्याचक्षध्वं जयं मम ॥ २३
 मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणां

मया च गावो विजिता द्विषद्भ्यः ।
 एवं तु कामं नगरं प्रविश्य

मयाऽऽत्मना कर्म कृतं ब्रवीत् ॥ २४

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

विराटेन युधिष्ठिरादिभिः सह सुशर्मादिजयानन्तरं पुरं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ तथा उत्तरस्य कुरुविजयाय सहबृहन्नलया गमनश्रवणेन तद्रक्षणाय सेनाचोदना ॥ २ ॥ अत्रान्तरे विराटाय दूतैरुत्तरजयनिवेदनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स विजित्य धनं चापि विराटो वाहिनीपतिः ।

प्राविशन्नगरं हृष्टश्चतुर्भिः सह पाण्डवैः ॥ १

जित्वा त्रिगर्तान्संग्रामे गाश्वैवानाट्य केवलाः ।

अशोभत महाराजः सह पार्थैः श्रिया वृतः ॥ २

तमासनगतं वीरं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ।

उपतस्थुः प्रकृतयः समन्ताद्वाङ्मणैः सह ॥ ३

सभाजितः सभासद्भिः प्रतिनन्द्य स मत्स्यराट् ।

विसर्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतीस्तथा ॥ ४

ततः स राजा मात्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।

प्रविश्यान्तःपुरं रम्यं स्त्रीशतैरुपशोभितम् ।

उत्तरं तत्र नापश्यत्क यात इति चाब्रवीत् ॥ ५

आचख्युस्तत्र संहृष्टाः स्त्रियः कन्याश्च वेश्मनि ।

अन्तःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हृतम् ॥ ६

ताञ्जेतुमभिसंरब्ध एक एवातिसाहस्रात् ।

बृहन्नलासहायश्च निर्यातः पृथिवीजयः ॥ ७

उपयातानतिरथान्द्रोणं शान्तनवं कृपम् ।

कर्णं दुर्योधनं चैव द्रोणपुत्रं च षड्भ्यान् ॥ ८

ततो विराटः परमाभितप्तः

पुत्रं निशम्यैकरथेन यातम् ।

बृहन्नलासारथिमाजिमर्दनं

प्रोवाच सर्वानथ मन्त्रिमुख्यान् ॥ ९

गवां शतसहस्राणि अभिभूय ममात्मजम् ।

कुरवः कालयन्ति स्म सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १०

तस्माद्रञ्छन्तु मे योधा बलेन महता वृताः ।

उत्तरस्य परीप्सार्थं ये त्रिगर्तैरविक्षताः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

हस्यांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रं

वीदित्रसङ्घांश्च ततः प्रभृतान् ।

प्रस्थापयामास सुतस्य हेतो-

विचित्रचित्राभरणोपपन्नान् ॥ १२

एवं स राजा मात्स्यानां महानक्षोहिणीपतिः ।

व्यादिदेशाथ स क्षिप्रं वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥ १३

कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा न वा ।

यस्य यन्ता गतः षण्डो मन्येऽहं स न जीवति ॥ १४

तमब्रवीद्धर्मसुतो विराट-

मार्तं विदित्वा कुरुभिः प्रतप्तम् ।

बृहन्नला सारथिश्चैवरेन्द्र

परे न नेष्यन्ति तवाद्य गाथ ॥ १५

सर्वान्महीपान्सहितान्कुरुंश्च

तथैव देवासुरनागयक्षान् ।

अलं विजेतुं समरे सुतस्ते

अनुष्ठितः सारथिना हि तेन ॥ १६

सर्वथा कुरवश्चापि ये चान्ये वसुधाधिपाः ।

त्रिगर्ताभिर्जिताञ्श्रुत्वा न स्थास्यन्ति कथंचन ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

अथोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते शीघ्रगामिनः ।

विराटनगरं प्राप्य जयं प्रावेदयन्तदा ॥ १८

राजानं वृतमाचख्युर्मन्त्रिभिर्जयमुत्तमम् ।

पराजयं कुरूणां च उपायान्तं तथोत्तरम् ॥ १९

सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।

उत्तरः सह सूतेन कुशली च परंतपः ॥ २०

कङ्क उवाच ।

दिष्ट्या ते निर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।

दिष्ट्या ते विजयी पुत्रः श्रूयते पार्थिववर्षम् ॥ २१

नाद्भुतं त्विह मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽजयत्कुरून् ।

ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यन्ता बृहन्नला ॥ २२

देवेन्द्रसारथिश्चैव मातलिः ख्यातविक्रमः ।

कृष्णस्य सारथिश्चैव न बृहन्नलया समौ ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

ततो विराटो नृपतिः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
 श्रुत्वा तु विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ।
 संतोषयित्वा दूतांस्तान्धनरत्नैश्च सर्वशः ॥ २४
 गते त्वनुजने तस्मिन्दूतवाक्यं निश्चयं च ।
 उत्तरस्य जयात्प्रीतो विराटः प्रत्यभाषत ॥ २५
 राजमार्गाः क्रियन्तां वै पताकाभिरलंकृताः ।
 पुष्पोपहारैरर्च्यन्तां देवताश्चापि सर्वशः ॥ २६
 कुमारा घोषमुख्याश्च गणिकाश्च खलंकृताः ।
 वादित्राणि च सर्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम ॥ २७
 भवन्तु ते लब्धजये सुते मे
 पौराश्च मर्त्याश्च परे च नार्यः ।
 ते शुक्रवस्त्राः प्रभवन्तु मार्गे
 सुगन्धमाल्याभरणाश्च नार्यः ॥ २८
 भजन्तु सर्वा गणिकाः सुतं मे
 नार्यश्च कन्याः सहसैनिकाश्च ।
 खलंकृतास्ताः सुभगाः सुवेषाः
 पुत्रस्य पन्थानमनुव्रजन्तु ॥ २९

घण्टापणवकाः शीघ्रं मत्तमारुह्य कुञ्जरम् ।
 शृङ्गाटकेषु सर्वेषु समाख्यान्तु जयं मम ॥ ३०
 उत्तरा च कुमारीभिर्बद्धाभरणभूषिता ।
 सखीं विजितसंग्रामां प्रत्युद्यातु बृहन्नलाम् ॥ ३१
 श्रुत्वा तु वचनं तस्य पार्थिवस्य महात्मनः ।
 तथैव चक्रुः संहृष्टाः पौराः स्वस्तिकपाणयः ॥ ३२
 सूताश्च सर्वे सहमागधाश्च
 हृष्टा विराटस्य पुरे जनौघाः ।
 भेर्यश्च तूर्याणि च वारिजाश्च
 वेपैः परार्धैः प्रमदाजनाश्च ॥ ३३
 वन्दिप्रवादाः पणवादिकाश्च
 तथैव वाद्यानि च वंशशब्दाः ।
 कांस्यं सतालं मधुरं च गीत-
 मादाय नार्यो नगराभिरियुः ॥ ३४
 प्रत्युद्ययुः पुत्रमनन्तवीर्यं
 ते ब्राह्मणाः शान्तिपराः प्रधानाः ।
 स्वाध्यायवेदाध्ययनक्रमज्ञाः
 स्वस्तिक्रियागीतजपप्रधानाः ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

उत्तरजयश्रवणहृष्टेन विराटेन युधिष्ठिरेण सह द्यूतदेवनम् ॥ १ ॥ विराटेनोत्तरप्रशंसने कङ्केन बृहन्नलया कुरुपराजय-
 कथनम् ॥ २ ॥ ततो रुष्टेन विराटेन कङ्कस्य कर्णमूलेऽक्षेणाभिहननम् ॥ ३ ॥ सैरन्ध्र्या क्षतात्प्रस्रवतो रक्तस्य निजोत्तरीयेण
 ग्रहणम् ॥ ४ ॥ तथा विराटेन तद्ग्रहणकारणप्रश्ने तत्कथनम् ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च खलंकृताः ।
 मत्स्यराजो महाराजः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ १
 त्रिगर्ताः कुरवः सर्वे संग्रामे निर्जिता मया ।
 प्रविश्यान्तःपुरं हृष्टा द्यूतं दीव्याम ब्राह्मण ॥ २
 अक्षानाहर सैरन्ध्रि आसनं चोपकल्पय ।
 आदाय व्यजनं त्वं च पार्श्वतोऽनन्तरा भव ॥ ३
 तं तथावादिनं दृष्ट्वा पाण्डवः प्रत्यभाषत ।
 न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः श्रुतम् ॥ ४
 न त्वामद्य मुदा युक्तमहं देवितुमुत्सहे ।

प्रियं तु ते चिकीर्षामि वर्ततां यदि रोचते ।
 द्यूतं कर्तुं न वाञ्छामि नरेन्द्र जनसंसदि ॥ ५
 विराट उवाच ।
 स्त्रियो गावो हिरण्यं च यच्चान्यद्रसु किञ्चन ।
 न मे किञ्चित्त्वया कार्यमन्तरेणापि देवितम् ॥ ६
 कङ्क उवाच ।
 किं ते द्यूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद ।
 देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ७
 श्रुतो वा यदि वा दृष्टो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 स राज्यं धनमक्षय्यं पणमेकमन्यत ॥ ८

कृष्णां च भार्या दयितां भ्रातृश्च त्रिदशोपमान् ।
 निःसंशयं स कितवः पश्चात्तप्यति पाण्डवः ॥ ९
 विविधानां च रत्नानां धनानां च पराजये ।
 अभीप्सितविनाशश्च वाक्पारुष्यमनन्तरम् ॥ १०
 अविश्वास्यं बुधैर्नित्यमेकाहा द्रव्यनाशनम् ।
 द्यूते हारितवान्सर्वं तस्माद्यूतं न रोचये ॥ ११
 अथवा मन्यसे राजन्दीव्याव यदि रोचते ।
 एवमाभाष्य वाक्यैस्तु क्रीडतस्तौ नरोत्तमौ ॥ १२
 प्रवर्तमाने द्यूते तु मात्स्यः पाण्डवमब्रवीत् ॥ १३
 पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशः कुरवो जिताः ।
 कुरवोऽतिरथाः सर्वे देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ १४
 ततोऽब्रवीद्धर्मराजो द्यूते मात्स्यं युधिष्ठिरः ।
 दिष्ट्या ते विजिता गावः कुरवश्च पराजिताः १५
 अत्यद्भुततमं मन्ये उत्तरश्चेत्कूरुञ्जयेत् ।
 यन्ता बृहन्नला यस्य स कथंचिद्विजेष्यते ॥ १६
 ततो विराटः क्षुभितो मन्युना च परिप्लुतः ।
 उवाच वचनं क्रुद्धः परिव्राजमनन्तरम् ॥ १७
 तादृशेन तु योधेन महेष्वासेन धीमता ।
 कुरवो निर्जिता युद्धे तत्र किं ब्राह्मणाद्भुतम् ॥ १८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 यन्ता तथाविधो यस्य रथे तिष्ठति वीर्यवान् ।
 यदि तदुष्करं कुर्यात्तत्र किं नाद्भुतं भवेत् ॥ १९
 विराट उवाच ।
 समं षण्डेन मे पुत्रं ब्रह्मबन्धो प्रशंससि ।
 वाच्यावाच्यं न जानीषे नूनं मामवमन्यसे ॥ २०
 पुमांसो बहवो दृष्टाः सूताश्च बहवो मया ।
 विक्रम्य यन्ता योद्धा च न मे दृष्टः कदाचन ॥ २१
 विप्रियं न चरेद्राज्ञामनुकूलं प्रियं वदेत् ।
 आचरन्विप्रियं राज्ञां न जातु सुखमेधते ॥ २२
 वयस्यत्वात् तु ते सर्वमपराधमिमं क्षमे ।
 नेदृशीं प्रवदेर्वाचं यदि जीवितुमिच्छसि ॥ २३
 वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽब्रवीत्पुनः कङ्कः प्रहस्य कुरुवर्धनः ।
 बृहन्नलाया राजेन्द्र घुष्यतां नगरे जयः ॥ २४

धनानां च विनाशः वाक्पारुष्यं चाभवदिति शेषपुराणेन

उत्तरेण तु सारथ्यं कृतं नूनं भविष्यति ।
 निमित्तं किंचिदुत्पन्नं तर्कश्चापि दृढो मम ।
 यतो जानामि राजेन्द्र नान्यथा तद्भविष्यति २५
 कुरवोऽपि महावीर्या देवैरपि सुदुर्जयाः ।
 ससोमवरुणादित्यैः सयक्षेशहुताशनैः ॥ २६
 यत्र शान्तनवो भीष्मो द्रोणकर्णौ सुदुर्जयौ ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तो जयद्रथः ॥ २७
 भूरिश्रवाः शलो भूरिर्जलसन्धिश्च वीर्यवान् ।
 दुर्योधनो दुष्प्रसहो दुःशासनविंशति ॥ २८
 वृषसेनोऽश्ववेगश्च वायुवेगसुवर्चसौ ।
 बाह्लीकः शूरसेनश्च युयुत्सुश्च परन्तपः ॥ २९
 सौबलः शकुनिश्चैव द्युमत्सेनश्च साल्वराट् ।
 अन्ये च बहवः शूरा नानाजनपदेश्वराः ॥ ३०
 कृपेणाचार्यमुख्येन सहिताः कुरवो नृपाः ।
 सज्जकार्मुकनिस्त्रिंशो रथिनो रथयूथपाः ।
 अन्ये चैव महावीर्या राजपुत्रा महारथाः ॥ ३१
 मरुद्गणैः परिवृतः साक्षादपि पुरंदरः ।
 तद्वलं न जयेत्क्रुद्धो भीष्मद्रोणादिभिर्दृष्टम् ॥ ३२
 कस्तद्वृहन्नलादन्यो मनुष्यः प्रतियोत्स्यति ।
 यस्य बाहुबले तुल्यो न भविष्यति कश्चन ॥ ३३
 अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्याभिवर्धते ।
 किमेवं पुरुषो लोको दिवि वा भुवि विद्यते ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 तेन संक्षुभितो राजा दीर्यमाणेन चेतसा ।
 अब्रवीद्वचनं क्रूरमजानन्वै युधिष्ठिरम् ॥ ३५
 कङ्क मा ब्रूहि मे वाक्यं प्रतिकूलं द्विजोत्तम ।
 बहुशः प्रतिषिद्धस्त्वं न च वाचं नियच्छसि ॥ ३६
 नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ।
 इति प्रक्षुभितो राजा सोऽक्षेणाभ्यहनद्भृशम् ॥ ३७
 तस्य तक्षकभोगाभं बाहुमुत्क्षिप्य दक्षिणम् ।
 विराटः ग्राहनत्क्रुद्धः कर्णमाश्रित्य दक्षिणम् ॥ ३८
 मुखे युधिष्ठिरं कोपान्मैवमित्यवभर्त्सयन् ।
 बलवत्प्रतिविद्धस्य नस्तः शोणितमास्रवत् ॥ ३९
 अक्षेणाभिहतो राजा विराटेन युधिष्ठिरः ।

योजना ॥ १० ॥ किं किमपि ॥ १९ ॥

तूष्णीमासीन्महाबाहुः कृष्णां पश्यन्सुदुःखिताम् ॥
 तस्य रक्तोत्पलनिभं शिरसः शोणितं तदा ।
 प्रावर्तत महाबाहोरभिघातान्महात्मनः ॥ ४१
 तदप्राप्तं महीं पार्थः पाणिभ्यां समधारयत् ।
 अवैक्षत च धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः स्थिताम् ॥ ४२
 सा वेदनामभिज्ञाय भर्तुश्चित्तवशानुगा ।
 सा विषण्णा च भीता च क्रुद्धा च द्रुपदात्मजा ४३
 बाष्पं नियम्य कृच्छ्रेण भर्तुर्निःश्रेयसैषिणी ।
 उत्तरीयेण सूक्ष्मेण तूर्णं जग्राह शोणितम् ॥ ४४
 निगृह्य रक्तं वस्त्रेण सैरन्ध्री दुःखमोहिता ।
 सौवर्णं गृह्य भृङ्गारं शोणितं तदपामृजत् ।
 युधिष्ठिरस्य राजेन्द्र द्रुपदेन्द्रसुता तदा ॥ ४५
 विराट उवाच ।

सैरन्ध्र किमिदं रक्तमुत्तरीयेण गृह्यते ।
 कोत्र हेतुर्विशालाक्षि तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ ४६
 सैरन्ध्र्युवाच ।
 रक्तबिन्दूनि यावन्ति कङ्कस्य धरणीतले ।
 तावद्दर्पाणि राष्ट्रे ते अनाद्यष्टिर्भविष्यति ॥ ४७
 एतन्निमित्तं मात्सेन्द्र कङ्कस्य रुधिरं मया ।
 गृहीतमुत्तरीयेण विनाशो मा भवेत्तव ॥ ४८
 यतीशं यो विहन्येत तस्यायुर्विनशिष्यति ।
 यो यतीशं नियम्येत सहस्रं यातना यमे ॥ ४९
 यतौ रक्तं दर्शयति यावत्पांसुरगृह्यत ।
 तावन्तः पितृलोकस्थाः पितरः प्रपतन्त्यधः ॥ ५०
 इति ज्ञात्वा विराटेन्द्र धृतं रक्तं च वाससा ।
 मया तव हितार्थाय त्वयि प्रणयकारणात् ॥ ५१

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

अर्जुनकुल्युद्धदिदक्षया समागतैर्देवैरर्जुनं श्लाघमानैः सन्निः पुनः स्वर्गं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ उत्तरेण सवादिप्रघोषं पौरैः प्रत्युद्गम्यमानेन स्वनगरप्रवेशनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।

युद्धं तु मानुषं द्रष्टुमागतास्त्रिदशाः पुरा ।
 किमकुर्वन्त ते पश्चात्कथयस्व ममानघ ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 वासवप्रमुखाः सर्वे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
 यक्षगन्धर्वसङ्घाश्च गणा अप्सरसां तथा ॥ २
 युद्धं तु मानुषं दृष्ट्वा कुरूणां फल्गुनस्य च ।
 एकस्य च बहूनां च रौद्रमत्युग्रदर्शनम् ॥ ३
 अस्त्राणामथ दिव्यानां प्रयोगानथ संग्रहान् ।
 लघु सुष्ठु च चित्रं च कृतीनां च प्रयत्नतः ॥ ४
 भीष्मं शारद्वतं द्रोणं कर्णं गाण्डीवधन्वना ।
 जितानन्यान्भूमिपालान्दृष्ट्वा जग्मुर्दिवौकसः ॥ ५

सर्वे ते परितुष्टाश्च प्रशस्य च मुहुर्मुहुः ।
 असङ्गतिना तेन विमानेनाशुगामिना ।
 प्रतिजग्मुरसङ्गास्ते त्रिदिवं च दिवौकसः ॥ ६
 [कुरवो निर्जिताः सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ।
 अजय्यास्त्रिदशैः सर्वैः सेन्द्रैः सर्वैः सुरासुरैः ।
 पार्थेनैकेन संग्रामे विस्मयो नो महानहो ॥ ७
 कस्मिन्मुहूर्ते संजातः कस्य धर्मस्य वा फलम् ॥ ८
 किमाश्चर्यं फल्गुनेऽस्मिन्यो रुद्रेण न्ययोधयत् ।
 निवातकवचानाजौ यस्त्रिशत्कोटिसंमितान् ॥ ९
 तस्य चैतत्किमाश्चर्यं स्तुवन्त इति ते सुराः ।
 जग्मुः सुरालयं हृष्टा विस्मयाविष्टचेतसः ॥ १०
 कुरवोऽर्जुनबाणैश्च ताडिताः शरविक्षताः ।

धरणीतले पतेयुरिति शेषः ॥ ४७ ॥ नियम्येत नियमयेत्
 तस्येति शेषः ॥ ४९ ॥ अगृह्यत गृह्येत रक्तेनेति शेषः ॥ ५० ॥

इतीममर्थम् ॥ ५१ ॥ सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

कुरुनभिमुखा याताः समग्रबलवाहनाः ॥ ११
 विराटनगराच्चैव गजाश्वरथसंकुलाः ।
 योधैः क्षत्रियदायादैर्बलवद्भिरधिष्ठिताः ॥ १२
 विराटग्रहिता सेना नगराच्छीघ्रयायिनी ।
 उत्तरं सह सूतेन प्रत्ययात्तमरिन्दमम् ॥ १३
 तस्मिंस्तूर्यशताकीर्णे हस्त्यश्वरथसंकुले ।
 ग्रहर्षः स्त्रीकुमाराणां तुमुलः समपद्यत ॥ १४
 अर्जुनस्तु ततो दृष्ट्वा सैन्यरेणुं समुत्थितम् ।
 सैन्यध्वजं निशम्याथ वैराटिं समभाषत ॥ १५
 नगरे तुमुलः शब्दो रेणुश्चाक्रमते नभः ।
 किन्तु खल्वपयातास्ते कुरवो नगरं गताः ॥ १६
 ते चैव निर्जिताऽस्माभिर्महेष्वासाः सुतेजसः ।
 आमुश्च कवचं वीर चोदयस्व च वाजिनः ।
 जवेनाभिप्रपद्यस्व विराटनगरं प्रति ॥ १७
 न तावत्तलनिर्घोषं गाण्डीवस्य च निखनम् ।
 ध्वजं वा दर्शयिष्यामि अथवा स्वजनो भवेत् ॥ १८
 उत्तर उवाच ।
 सेनाग्रमेतन्मात्स्यानां गणिकाश्च खलंकृताः ।
 कन्या रथेषु दृश्यन्ते योधा विविधवाससः ॥ १९
 उत्तरामत्र पश्यामि सखीभिः परिवारिताम् ।
 अनीकिन्यः प्रदृश्यन्ते हस्तिनोश्चाश्च वर्मिताः २०
 रथिनश्च पदाताश्च बहवो न च शस्त्रिणः ।
 विराटवचनात्सर्वे संहृष्टाः प्रतिभान्ति मे ।
 न च मेऽत्र प्रतीघातश्चित्तस्य स्वजने यथा ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः शीघ्रं समासाद्य उत्तरं स्वजनो बहु ।
 परस्परमभिन्नं सखजे तं समागतम् ॥ २२
 जना ऊचुः ।
 प्रीतिमान्पुरुषव्याघ्रो हर्षयुक्तः पुनःपुनः ।

दिष्ट्या जयसि भद्रं ते दिष्ट्या सूतो बृहन्नला ।
 दिष्ट्या संग्राममागम्य भयं तव न किञ्चन ॥ २३
 उत्तर उवाच ।
 अजैषीदेष ताञ्जिष्णुः कुरुनेकरथो रणे ।
 एतस्य बाहुवीर्यं तद्येन गावो जिता मया ।
 कुरवो निर्जिता यस्मात्संग्रामेऽमिततेजसः ॥ २४
 अकार्षीदेष तत्कर्म देवपुत्रोपमो युवा ।
 एष तत्पुरुषव्याघ्रो विश्वोभ्य कुरुमण्डलम् ।
 गावः प्रसह्य विजिता रणे मां चाभ्यपालयत् ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 उत्तरस्य वचः श्रुत्वा शंसमानस्य चार्जुनम् ।
 चोदिता राजपुत्रेण जयं मङ्गलवादिनः ॥ २६
 ततो गन्धैश्च माल्यैश्च धूपैश्च वसुसंभृतैः ।
 कन्याः पार्थमभिन्नं किरन्त्यः समपूजयन् ॥ २७
 आपूर्यमाणो माल्यैश्च गन्धैश्च विविधैः शुभैः ।
 संपूज्यमानो लोकेन नगरद्वारमागमत् ॥ २८
 भेर्यैश्च तूर्याणि च वेणवश्च
 विचित्रवेषाः प्रमदाजनाश्च ।
 पुरो विराटस्य महाबलस्य
 निष्क्रम्य भूमिजयमभ्यनन्दन् ॥ २९
 प्रशस्यमानस्तु जयेन तत्र
 पुत्रो विराटस्य न हृष्यति स्म ।
 संभाष्यमाणस्तु जयेन तत्र
 सोऽन्तर्मनाः पाण्डवमीक्षमाणः ॥ ३०
 पुत्र्यै विराटस्य ततो वराणि
 वस्त्राण्यदात्पाण्डुसुतः सखीभ्यः ।
 सभाजयंश्चापि समागतास्ता
 दृष्ट्वा जयं तच्च बलं कुमार्यः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

उत्तरेण राजाभ्यनुज्ञयाऽन्तःपुरमेत्य तदभिवादनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरव्रणावलोकनभीतोत्तरचोदनया विराटेन युधिष्ठिर-
रक्षमापनम् ॥ २ ॥ ततोऽर्जुनस्यान्तःप्रवेशः ॥ ३ ॥ उत्तरस्यैव जेतृत्वभ्रमदृष्टेन विराटेन तत्प्रशंसनम् ॥ ४ ॥ तेन तंप्रति
कस्यचिद्देवपुत्रस्यैव जेतृत्वकथनम् ॥ ५ ॥ ततोऽर्जुनेनोत्तराप्रभृतिभ्यः कुरुवस्त्रप्रदानम् ॥ ६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैरपि ।
आसाद्यान्तःपुरद्वारं पित्रे संप्रत्यवेदयत् ॥ १
ततो द्वाःस्थः समासाद्य प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
वर्धयित्वा जयाशीभिरेदं वचनमब्रवीत् ॥ २
राजन्पृथुयशस्तुभ्यं जित्वा शत्रून्समागतः ।
उत्तरः सह सूतेन द्वारि तिष्ठति वारितः ॥ ३
कुमारो योधमुख्यैश्च गणिकाभिश्च संवृतः ।
पौरजानपदैर्युक्तः पूज्यमानो जयाशिषा ॥ ४
ततो हृष्टो महीपालः क्षत्तारमिदमब्रवीत् ।
प्रवेशयोभौ तौ तूर्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः ॥ ५
क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णं उपाजपत् ।
उत्तरः प्रविशत्वेको न प्रवेश्या बृहन्नला ॥ ६
एतस्य हि महाबाहोर्व्रतं नित्यं महात्मनः ।
यो ममाङ्गे व्रणं कुर्याच्छोणितं वा प्रदर्शयेत् ।
अन्यत्र संग्रामगतान्न स जीवेत्कथंचन ॥ ७
व्यक्तं भृशं सुसंक्रुद्धो मां दृष्ट्वैव सशोणितम् ।
विराटमिह सामात्यं हन्यात्सबलवाहनम् ॥ ८
इन्द्रं वापि कुबेरं वा यमं वा वरुणं तथा ।
मम शोणितकर्तारं मृद्वीयात्किं पुनर्नरम् ॥ ९
क्षणमात्रं तु तत्रैव द्वारि तिष्ठतु वीर्यवान् ।
इति प्रोवाच धर्मात्मा युधिष्ठिर उदारधीः ॥ १०
इत्युक्त्वा क्षमया युक्तो धर्मराजो घृणान्वितः ।
सभायां सह मात्स्येन तूष्णीमुपविवेश ह ॥ ११
ततो राजसुतो ज्येष्ठः प्राविशत्पृथिवींजयः ।
ववन्दे स पितुः पादौ कङ्कं चाप्युपतिष्ठत् ॥ १२
पश्यन्युधिष्ठिरं दृष्ट्वा वक्रया चरणौ पितुः ।
अभिवाद्य ततो दृष्ट्वा कङ्कस्य रुधिरप्लुतम् ।

क्षत्तारं सारथिम् ॥ ५ ॥ कर्णं उपाजपत् कर्णे इति च्छेदः
॥ ६ ॥ ममाङ्ग इति मम युधिष्ठिरस्य । संग्रामाय गतात् गम-
नात् ॥ ७ ॥ रुधिरप्लुतं रुधिरस्रावम् ॥ १३ ॥ अनेकान्
विराट् १७

हृदयेऽदह्यत तदा मृत्युग्रस्त इवोत्तरः ॥ १३
ततो रुधिरसिक्ताङ्गमनेकाग्रमनागसम् ।
भूमावेकान्त आसीनं सैरन्ध्या समुपासितम् ।
ततः पप्रच्छ राजानं त्वरमाण इवोत्तरः ॥ १४
केनायं ताडितः कङ्कः केन पापमिदं कृतम् ।
को वा जिगमिषुर्मृत्युं केन स्पृष्टः पदोरगः ॥ १५
श्रोत्रियो ब्राह्मणश्रेष्ठ इन्द्रासनरतिक्षमः ।
पूजनीयोऽभिवाद्यश्च न प्रबाध्योऽयमीदृशः ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्रवर्धनः ।
प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं साध्वसाद्धस्तमानसः ॥ १७
पुत्र ते विजयं श्रुत्वा ग्रहृष्टोऽहं मुदा भृशम् ।
अक्षक्रीडनयाऽनेन कालक्षेपमकारिषम् ॥ १८
तत्राजयत्कुरुन्सर्वानुत्तरो राष्ट्रवर्धनः ।
इत्युक्तं हि मया पुत्र नेति कङ्को बृहन्नला ।
अजयत्सा कुरुन्सर्वानिति मामब्रवीन्मुहुः ॥ १९
प्रशंसिते मया पुत्र विजये तव विश्रुते ।
बृहन्नलाया विजयं कङ्कोऽस्तुवत वै रुषा ॥ २०
मया प्रशस्यमाने तु त्वयि षण्डं प्रशंसति ।
बृहन्नलाप्रशंसाभिरभ्यसूयमहं तदा ।
ताडितोऽयं मया पुत्र दुरात्मा शत्रुपक्षकृत् ॥ २१
ताडितोऽयं यतिः कङ्क इत्युक्तं तद्वचोत्तरः ।
श्रुत्वा पितुर्भृशं क्रुद्धः पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २२
अकार्यं ते कृतं राजन्निक्षप्रमेष प्रसाद्यताम् ।
मा त्वा ब्रह्मविषं घोरं समूलमुपनिर्दहेत् ॥ २३
यावन्न क्षयमायाति कुलं सर्वमशेषतः ।
स्फीतं वृद्धं च मात्स्यानामयं तावत्प्रसाद्यताम् ॥ २४
प्रणम्य पादयोरस्य दण्डवत्क्षितिमण्डले ।

व्यग्रम् । युधिष्ठिरं दृष्ट्वा राजानं पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ १४ ॥
तद्वचः इति च्छेदः संधिरार्षः ॥ २२ ॥

प्रगृह्य पादौ पाणिभ्यामयं तावत्प्रसाद्यताम् ॥२५॥
 दक्षेण पाणिना स्पृष्ट्वा शपे त्वां क्षपितं मया ।
 इति यावद्वदेत्कङ्क अयं तावत्प्रसाद्यताम् ॥ २६॥
 स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटः साध्वसाकुलः ।
 क्षमयामास कौन्तेयं छत्रं ब्राह्मणवर्चसा ॥ २८॥
 क्षमयन्तं तु राजानं पाण्डवः प्रत्यभाषत ।
 चिरं क्षान्तं मया राजन्मन्युर्मम न विद्यते ॥२७॥
 यदि स तत्पतेद्भूमौ रुधिरं मम पार्थिव ।
 सराष्ट्रस्त्वमिहोच्छेदमापद्येथा नरर्षभ ॥ २९॥
 न दूषयामि राजेन्द्र यस्तु हन्याददूषकम् ।
 फलं तस्य महाराज क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ३०॥
 वशं पायन उवाच ।
 शोणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविवेश बृहन्नला ।
 अभिवाद्य महाराजं कङ्कं चाप्युपतिष्ठत ॥ ३१॥
 क्षमयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम् ।
 परिष्वज्य दृढं राजा प्रवेश्य भवनोत्तमम् ।
 प्रशंसंस्ततो मात्स्यः शृण्वन्तः सव्यसाचिनः ॥३२॥
 विराट उवाच ।
 त्वया दायादवानसि कैकेयीनन्दिवर्धन ।
 त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ३३॥
 पदं पदसहस्रेण यश्चरन्नापराप्नुयात् ।
 तेन कर्णेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ३४॥
 रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति हतवीर्यपराक्रमाः ।
 कृपेन तेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ३५॥
 यस्य तद्विश्रुतं लोके महद्भूतमनुत्तमम् ।
 पितुः कृते कृतं घोरं ब्रह्मचर्यमनुत्तमम् ॥ ३६॥
 योऽयोधीत्समरे रामं जामदग्न्यं प्रतापिनम् ।
 भीष्मोसौ पुरुषव्याघ्र न च युद्धे पराजितः ॥ ३७॥
 पराक्रमी च दुर्धर्षो विद्राञ्छूरो जितेन्द्रियः ।
 दृढवेधी क्षिप्रकारी विश्रुतः सर्वकर्मसु ॥ ३८॥
 तेन ते सह भीष्मेण कुरुवृद्धेन संयुगे ।

युद्धमासीत्कथं तात सर्वमेतद्वीहि मे ॥ ३९॥
 पर्वतं यो विनिर्मिन्द्याद्राजपुत्रो वरेषुभिः ।
 दुर्योधनेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ४०॥
 आचार्यो वृष्णिवीराणां पाञ्चालानां च यः प्रभुः ।
 कुरूणां पाण्डवानां च सर्वक्षत्रस्य यो गुरुः ॥ ४१॥
 सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठः सर्वलोकेषु विश्रुतः ।
 तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ४२॥
 आचार्यपुत्रो यः शूरो द्रोणादनवमो रणे ।
 तेन वीरेण ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ४३॥
 सर्वे चैव महावीर्या धार्तराष्ट्रा महारथाः ।
 तैस्तैर्वीरैश्च ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ४४॥
 उत्तर उवाच ।
 न मया निर्जिता गावो न मया कुरवो जिताः ।
 कृतं च कर्म तत्सर्वं देवपुत्रेण केनचित् ॥ ४५॥
 स हि भीतं द्रवन्तं मां भीष्मद्रोणमुखान्कुरुन् ।
 दृष्ट्वा विषण्णं संग्रामे देवपुत्रो न्यवारयत् ॥ ४६॥
 स हि तिष्ठन्नथोपस्थे वज्रपाणिनिभो युवा ।
 तेन ते निर्जिता गावस्तेन ते कुरवो जिताः ॥ ४७॥
 तस्य तत्कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ।
 स हि शारद्वतं द्रोणं द्रोणपुत्रं च वीर्यवान् ।
 सूतपुत्रं च भीष्मं च चकार विमुखाञ्छरैः ॥ ४८॥
 दुर्योधनं च समरे प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।
 प्रभग्नमब्रवीद्भीतं राजपुत्रं महाबलम् ॥ ४९॥
 न हास्तिनपुरे त्राणं तव पश्यामि किञ्चन ।
 न हास्तिनपुरे भोगा भोक्तुं शक्याः पलायता ॥ ५०॥
 व्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज ।
 न मोक्ष्यसे पलायंस्त्वं लोके युद्धमना भव ।
 पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ ५१॥
 स निवृत्तो नरव्याघ्रो मुञ्चन्वज्रनिभाञ्छरान् ।
 सचिवैः संवृतो राजा भीष्मद्रोणकृपादिभिः ।
 ततो मे रोमहर्षोऽभूद्रुस्तम्भश्च मेऽभवत् ॥ ५२॥

तस्येति । स इति शेषः । स हन्ता तस्य स्वकृतहननस्य ॥३०॥
 उपतिष्ठत उपातिष्ठत असेवत ॥ ३१ ॥ दायादवान्पुत्र-
 वान् ॥ ३३ ॥ पदसहस्रेण लक्ष्यसहस्रार्थम् । हेत्वर्थे तृतीया ।

युगपत्सहस्रलक्ष्याणि वेद्भूमित्यर्थः । चरन् बाणैः । पदं एकमपि
 लक्ष्यं नापराप्नुयात् लक्ष्यात् च्युतसायको न भवेदित्यर्थः ॥३४॥
 तिष्ठन् अयुध्यतेति शेषः ॥ ४७ ॥ स निवृत्तोऽभूदित्यन्वयः

यदभूद्धनसंकाशमनीकं व्यधमच्छरैः ।
 तत्प्रणुद्य रथानीकं सिंहदर्पसमो युवा ।
 तान्कुरुन्द्रावयद्राजत्रणे नाग इव श्वसन् ॥ ५३
 एकेन तेन शूरेण षड्रथाः परिनिर्जिताः ।
 शार्दूलेनेव मत्तेन मृगास्तृणचरा यथा ॥ ५४
 हयानां च गजानां च शूराणां च धनुष्मताम् ।
 निहतानि सहस्राणि भग्ना च कुरुवाहिनी ॥ ५५
 सूतपुत्रं शतैर्विद्धा हयान्हत्वा महारथः ।
 अस्त्रेण मीहयित्वा तं रक्तवस्त्रं समाददे ॥ ५६
 चतुर्भिः पुनरानर्च्छद्भीष्मं शान्तनवं शरैः ।
 स तं विद्धा हयांश्चाशु नास्य वस्त्रं समाददे ॥ ५७
 दुर्योधनं च बलवान्बाणैर्विव्याध सप्तभिः ।
 तं स विद्धा हयांश्चास्य पीतवस्त्रं समाददे ॥ ५८
 द्रोणं कृपं च बलवान्सोमदत्तं जयद्रथम् ।
 भूरिश्रवसमिन्द्राभं शकुनिं च महारथम् ॥ ५९
 त्रिभिस्त्रिभिः स विद्धा तु दुःशासनमुखानपि ।
 विविधानि च वस्त्राणि महार्हाण्याजहार सः ६०
 द्वाभ्यां शराभ्यां विद्धाऽथ तथाऽऽचार्यसुतं रणे ।
 चापं छित्त्वा विकर्णस्य नीले चादत्त वाससी ६१

विराट उवाच ।

क स वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायशः ।
 यो ममामोचषत्पुत्रं कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ ६२
 इच्छामि तममित्रघ्नं द्रष्टुमर्चितुमेव च ।
 येन मे त्वं च गावश्च मोक्षिता देवसूनुना ॥ ६३
 तस्मै दास्यामि तां पुत्रीं ग्रामांश्चैव तु हाटकान् ।
 स्फुरितं कटिसूत्रं च स्त्रीसहस्रशतानि च ॥ ६४
 उत्तर उवाच ।
 अन्तर्धानं गतस्तात देवपुत्रः प्रतापवान् ।
 अद्य श्वो वा परश्वो वा मन्यै प्रादुर्भविष्यति ॥ ६५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमाख्यायमानस्तु छन्नं सत्रेण पाण्डवम् ।
 वसन्तं तं तु नाज्ञासीद्विराटः पार्थमर्जुनम् ॥ ६६
 ततः पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना ।
 सह पुत्रेण मात्स्यस्य मन्त्रयित्वा धनंजयः ॥ ६७
 इत्येवं ब्रूहि राजानं विराटं समुपस्थितम् ।
 इत्युक्त्वा सहसा पार्थः प्रविश्यान्तःपुरं शुभम् ।
 ददौ वस्त्राणि रत्नानि विराटदुहितुः स्वयम् ॥ ६८
 उत्तरा तु महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च ।
 प्रगृह्य तानि सर्वाणि प्रीता सानुचराऽभवत् ॥ ६९

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

भीमार्जुनादिभी रात्रौ युधिष्ठिरसमीपगमनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण सहर्षं स्नानभिभाषणे अर्जुनेन भीमंप्रति तत्कारण-
 प्रश्नः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरेण तंप्रति विराटेनाक्षताडनस्य तत्कारणत्वकथनम् ॥ ३ ॥ भीमादिभिः क्रोधाद्विराटवधाध्यवसाये
 युधिष्ठिरेण हेतुकथनेन तत्प्रतिषेधनम् ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

प्रदाय वस्त्राणि किरीटमाली
 विराटगेहे मुदितः सखीभ्यः ।
 कृत्वा महत्कर्म तदाऽऽजिमध्ये
 दिदृक्षया सोऽभिजगाम पार्थम् ॥ १
 तं प्रेक्षमाणस्त्वथ धर्मराजं
 पप्रच्छ पार्थोऽथ स भीमसेनम् ।

॥ ५२ ॥ सिंहेन दर्पे समः । द्रावयत् अद्रावयत् ॥ ५३ ॥
 तृणचरास्तृणभक्षकाः ॥ ५४ ॥ सत्रेण वेषान्तरेण ॥ ६६ ॥

किं धर्मराजो हि यथापुरं मां

मुखं प्रतिच्छाद्य न चाह किंचित् ॥ २

तमेवमुक्त्वा परिशङ्कमानं

दृष्ट्वाऽर्जुनं भीमसेनं च राजा ।

तदाऽब्रवीत्तावभिवीक्ष्य राज-

न्युधिष्ठिरस्तत्परिमृज्य रक्तम् ॥ ३

श्व इतो ब्रूहि राजानं विराटं चेति श्व. पाठः ॥ ६८ ॥
 द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

दुरात्मना त्वय्यभिपूज्यमाने
 विराटराज्ञाऽभिहतोऽसि पार्थ ।
 तस्मात्प्रहाराद्बुधिरस्य बिन्दू-
 न्पश्यन् च मे पृथिवीं स्पृशेयुः ।
 इति प्रतिच्छाद्य मुखं ततोऽहं
 मन्युं नियच्छन्नुपविष्ट आसम् ॥ ४
 शुभार्हं राष्ट्रं न खिलीकृतं भवे-
 द्रयं तु यस्मिन्सुखिनोऽभवाम् ।
 क्रुद्धे तु वीरे त्वयि चाप्रतीते
 राजा विराटो न लभेत शर्म ॥ ५
 अजानता तेन च शौर्यमाजौ
 छन्नस्य सत्रेण बलं च पार्थ ।
 इदं विराटेन मयि प्रयुक्तं
 त्वां वीक्षमाणो न गतोऽसि हर्षम् ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 तेनाग्रमेयेन महाबलेन
 तस्मिंस्तथोक्ते शममास्थितेन ।
 तं भीमसेनो बलवानमर्षी
 धनंजयं क्रुद्धमुवाच वाक्यम् ॥ ७
 न पार्थ नित्यं क्षमकालमाह
 बृहस्पतिर्ज्ञानवतां वरिष्ठः ।
 क्षमीह सर्वैः परिभूयतेसौ
 यथा भुजङ्गो विषवीर्यहीनः ॥ ८
 विराटमद्यैव निहत्य शीघ्रं
 सपुत्रपौत्रं सकुलं ससैन्यम् ।
 योक्ष्यामहे धर्मसुतं च राज्ये
 अद्यैव शीघ्रं त्वरिरेष मात्स्यः ॥ ९

अनेन पाञ्चालसुताऽथ कृष्णा
 उपेक्षिता, कीचकेनाभियुक्ता ।
 तस्मादयं नार्हति राजशब्दं
 राजा भव त्वं नृप पार्थवीर्यात् ॥ १०
 राजा कुरूणां च युधिष्ठिरोऽयं
 मात्स्येषु राजा भवतु प्रवीरः ।
 तं मात्स्यदेहं शतधा भिनन्नि
 पूर्णोदकं कुम्भमिवाश्मनीह ॥ ११
 अर्जुन उवाच ।
 भवतः क्षमया राजन्तसर्वे दोषाश्च नोऽभवन् ।
 तं मात्स्यं सबलं हत्वा सपुत्रज्ञातिबान्धवम् ।
 पश्चाच्चैव कुरून्सर्वान्हनिष्यामि न संशयः ॥ १२
 भीमसेनश्च ये चान्ये तथैवेति तमब्रुवन् ॥ १३
 तमब्रवीद्धर्मसुतो महात्मा
 क्षमी वदान्यः कुपितं च भीमम् ।
 न प्रत्युपस्थास्यति चेत्सदारः
 प्रसादने सम्यगथास्तु वध्यः ॥ १४
 न हन्तव्यो दुरात्माऽयं विराटश्चापि तेऽर्जुन ॥ १५
 श्वः प्रभाते प्रवेक्ष्यामः सभां सिंहासनेष्वपि ।
 राजवेषेण संयुक्ताः स्थानमस्य खलंकृताः ॥ १६
 विराटो यदि तत्रस्थान्राजालङ्कारशोभितान् ।
 राजलक्षणसंपन्नान्यदि तत्र न मंस्यते ।
 पश्चाद्न्यामहे पार्थ विराटं सहबान्धवम् ॥ १७
 इतिकर्तव्यतां सर्वे मन्त्रयित्वा तु पाण्डवाः ।
 न्यवसंश्चैव तां रात्रिं धर्मज्ञा धर्मवत्सलाः ॥ १८
 सहपुत्रेण मात्स्यः स संप्रहृष्टो नराधिपः ।
 तां रात्रिमवसत्प्रीतः संप्रहृष्टेन चेतसा ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

समाप्तं च गोग्रहणपर्व ॥ ४ ॥

(अथ वैवाहिकपर्व ॥ ५ ॥)

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

कुरुविजयदिनात्परेणुः प्रभाते युधिष्ठिरादिभी राजलक्षणधारणेन सिंहासनादिपूषवेशनम् ॥ १ ॥ ततः सहोत्तरेण सभामागतवता विराटेन युधिष्ठिरं प्रति राजासनोपवेशनाक्षेपः ॥ २ ॥ अर्जुनेन तं प्रति युधिष्ठिरस्य याथातथ्यकथनेन तदीयगुणानुवर्णनपूर्वकं तस्य राजासनारोहणार्हत्वप्रतिपादनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्वितीये दिवसे आतरः पञ्च पाण्डवाः ।
 स्नाताः शुक्लाम्बरधराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ १
 युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताः ।
 अभिषन्ना महाभागा भ्राजमाना महारथाः ॥ २
 विराटस्य सभां प्राप्य भूमिपालासनेषु ते ।
 निषेदुः पावकप्रख्याः सत्रे धिष्ण्येष्विवाग्रयः ॥ ३
 तेषु तत्रोपविष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः ।
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रातःकृत्यं समाप्य च ॥ ४
 गोकुवर्णादिकं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ।
 आजगाम सभां राजा उत्तरेण सह प्रभो ॥ ५
 स तान्दृष्ट्वा महासत्त्वाञ्ज्वलतः पावकानिव ।
 राजवेषानुपादाय पार्थिवो विस्मितोऽभवत् ॥ ६
 किमिदं को विधिस्त्वेष भयार्त इव पार्थिवः ।
 पुरुषप्रवरान्दृष्ट्वा विषादमगमन्नृपः ॥ ७
 अथ मात्स्योऽब्रवीत्कङ्कं देवराजमिव स्थितम् ।
 मरुद्गणैरुपासीनं त्रिदशानामिवेश्वरम् ॥ ८
 स किलाक्षनिवापस्त्वं सभास्तारो मया कृतः ।
 अथ राजासने कस्मादुपविष्टोऽस्यलंकृतः ॥ ९
 वैशंपायन उवाच ।
 परिहासेच्छया राज्ञो विराटस्य निश्म्य तत् ।
 स्मयमानोऽब्रवीद्वाक्यमर्जुनः परवीरहा ॥ १०
 इन्द्रस्यार्धासनं राजन्नयमारोढुमर्हति ।
 ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्त्यागी सर्वलोकाभिपूजितः ॥ ११
 एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतां वरः ।
 एष बुद्ध्याधिको लोके तपसां च परायणम् ॥ १२
 एषोऽस्त्रं विविधं वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 न चैवान्यः पुमान्वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ॥ १३

राजवेषाऽनुपादाय स्थितानिति शेषः ॥ ६ ॥

न देवा नासुराः केचिन्न मनुष्या न राक्षसाः ।
 गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ १४
 दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ।
 पाण्डवानामतिरथो यज्ञधर्मपरो वशी ॥ १५
 महर्षिकल्पो राजर्षिः सर्वलोकेषु विश्रुतः ।
 बलवान्धृतिमान्दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ १६
 धनैश्च संचयैश्चैव शक्रवैश्रवणोपमः ।
 यथा मनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता ।
 एवमेव महातेजाः प्रजानुग्रहकारकः ॥ १७
 अयं कुरूणामृषभः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 यस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्यस्येवोद्यतः प्रभा ॥ १८
 संसरन्ति दिशः सर्वा यशसोऽस्य गभस्तयः ।
 उदितस्येव सूर्यस्य तेजसोऽनुगभस्तयः ॥ १९
 एनं त्रिंशत्सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
 अन्वयुः पृष्ठतो राजन्यावदध्यावसत्कुरुन् ॥ २०
 त्रिंशच्चैव सहस्राणि रथानां रथिनां वरम् ।
 सदशैरुपसंपन्नाः पृष्ठतोऽनुययुस्तदा ॥ २१
 वाजिनां च शतं राजन्तसहस्राण्ययुतानि च ।
 इममष्टशतं सूताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
 तुष्टुवुर्मागधैः सार्धं पुरा शक्रमिवर्षयः ॥ २२
 इमं नित्यमुपातिष्ठन्कुरवः किंकरास्तदा ।
 सर्वे च नृप राजानं धनेश्वरमिवामराः ॥ २३
 एष सर्वान्महीपालान्क्रमाहारयत्तदा ।
 वैश्यानिव महाराज विवशान्स्ववशानपि ॥ २४
 अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
 उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रताः ॥ २५
 एष वृद्धाननाथांश्च व्यङ्गान्पङ्क्तंश्च वामनान् ।
 पुत्रवत्पालयामास प्रजाधर्मेण चाभिभूः ॥ २६

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

एष धर्मे दमे चैव दाने सत्ये रतः सदा ।
महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः २७
श्रीमत्संपत्प्रभावेन तप्यते यस्य कौरवः ।
सगणः सह कर्णेन सौबलेन च वीर्यवान् ॥ २८

गुणा न शक्याः संख्यातुमेतस्यैव नरेश्वर ।
एष धर्मपरो नित्यमनुशंसः सुशीलवान् ॥ २९
एवं युक्तो महाराजा पाण्डवः पुरुषर्षभः ।
कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपतिः ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

अर्जुनेन विराटप्रश्नाद्वल्लादीनां भीमसेनादित्वकथनम् ॥ १ ॥ उत्तरेण विसटंप्रति तत्तल्लक्षणाभिधानपूर्वकं युधिष्ठिरा-
दीनां निर्देशः ॥ २ ॥ तथाऽर्जुनपराक्रमवर्णनम् ॥ ३ ॥ ततो विराटेन सप्रणामं युधिष्ठिरादिप्रसादनम् ॥ ४ ॥

विराट उवाच ।

यद्येष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ १
मकुलः सहदेवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी ।
यदा ह्यश्वैर्जिता ह्येते नान्तरा श्रूयते कथा ॥ २
अर्जुन उवाच ।
य एष बललोऽभूत्ते सूपकारश्च ते नृप ।
एष भीमो महाभाग भीमवेगपराक्रमः ॥ ३
एष क्रोधवशान्दत्त्वा पर्वते गन्धमादने ।
सौगन्धिकानि पुष्पाणि कृष्णार्थे समुपानयत् ॥ ४
गन्धर्व एष वै हन्ता कीचकानां दुरात्मनाम् ।
व्याघ्रानृक्षान्गजांश्चैव हतवांश्च पुरे तव ॥ ५
हिडिम्बं च बकं चैव किर्मीरं च जटासुरम् ।
हत्वा निष्कण्टकं चक्रे अरण्यं सर्वतः शुभम् ॥ ६
यश्चासीदश्वबन्धस्ते नकुलोऽयं परन्तप ।
गोसङ्ख्यः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महाबलौ ॥ ७
शृङ्गारवेषाभरणौ रूपवन्तौ मनस्विनौ ।
नानारथसहस्राणां समर्थौ भरतर्षभौ ॥ ८
एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या चारुहासिनी ।
सैरन्ध्री द्रौपदी राजन्यत्कृते कीचका हताः ॥ ९
द्रुपदस्य प्रिया पुत्री धृष्टद्युम्नस्य चानुजा ।
अभिकुण्डात्समुद्भूता द्रौपदी त्ववगम्यताम् ॥ १०
भीम उवाच ।
अस्त्रज्ञो दुर्लभः कश्चित्केवलं पृथिवीमनु ।
धनुर्भूतामतिश्रेष्ठः कौन्तेयोयं धनंजयः ॥ ११

एतेन खाण्डवं तस्य ह्यकामस्य शतक्रतोः ।
दग्धं नागवनं चैव सह नागैर्नराधिप ॥ १२
वर्षं च शस्त्रपेण वारितं दुर्जयेन वै ।
करमाहारिताः सर्वे पार्थिवाः पृथिवीतले ॥ १३
स्त्रीवेषं कृतवानेष तव राजन्निवेशने ।
बृहन्नलेति यामाहुरर्जुनं जयतांवरम् ॥ १४
उषिताःस्य सुखं सर्वे तव राजन्निवेशने ।
अज्ञातवासे निभृता गर्भवास इव प्रजाः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
यदाऽर्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च पाण्डवाः ।
पुनरेव च तान्पार्थान्दर्शयामास चोत्तरः ॥ १६
उत्तर उवाच ।

य एष जाम्बूनदशुद्धगौर-
तनुर्महान्सिंह इव प्रवृद्धः ।
प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्र-
स्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः ॥ १७
अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी
प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ।
पृथ्वायतांसो गुरुदीर्घबाहु-
वृकोदरः पश्यत पश्यतैनम् ॥ १८
यस्त्वेव पार्थेऽस्य महाधनुष्मा-
ञ्ज्यामो युवा वारणयूथपोपमः ।
सिंहोन्नतांसो गजराजगामी
पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ १९

राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमौ तु
यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ ।
मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति
ययोर्न रूपे न बले न शीले ॥ २०
आभ्यां तु पार्श्वे कनकोत्तमाङ्गी
यैषा प्रभा मूर्तिमतीव गौरी ।
नीलोत्पलाभा सुरदेवतेव
कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
एवं निवेद्य तान्पार्थान्पाण्डवान्पञ्च भूषतेः ।
ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ २२
अयं स द्विषतां मध्ये मृगाणामिव केसरी ।
अचरद्रथवृन्देषु निम्नस्तेषां परावरान् ॥ २३
अनेन विद्धा मातङ्गा महामेघोपमास्तदा ।
हिरण्यकक्ष्याः संग्रामे दन्ताभ्यामगमन्महीम् ॥ २४
अनेन विजिता गावो निर्जिताः कुरवो युधि ।
अस्य शङ्खस्य शब्देन कर्णो मे ब्रधिरीकृतौ ॥ २५
जायते रोमहर्षो मे संस्मृत्यास्य धनुर्ध्वनिम् ।
ध्वजस्य वानरं भूतैराक्रोशन्तं सहानुगैः ॥ २६
नाददानं शरान्वोरान्न मुञ्चन्तं शरोत्करान् ।
न कार्मुकं विकर्षन्तमेनं पश्यामि संयुगे ॥ २७
एतद्गुणः प्रमुक्ताश्च शराः पुङ्खानुपुङ्खिनः ।

नालक्ष्येषु रणे पेतुर्नाराचा रक्तभोजनाः ॥ २८
तीक्ष्णनाराचसंकुत्तशिरोबाहूरुवक्षसाम् ।
कलेबराणि दृश्यन्ते योधानां साश्वसादिनां ॥ २९
अनेन तटिनी तत्र शोणिताम्बुप्रवाहिनी ।
प्रवर्तिता भीमरूपा यां स्मृत्वाऽद्यापि मे मनः ।
प्रकम्पते चण्डवायुकम्पिता कदली यथा ॥ ३०
अनेन राजन्वीरेण भीष्मद्रोणमुखा रथाः ।
दुर्योधनेन सहिता निर्जिता भीमकर्मणा ॥ ३१
अयं भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत् ।
यस्य बाहुबलेनास्मि जीवन्प्रत्यागतः पुरम् ॥ ३२
वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मात्स्यराजः प्रतापवान् ।
धनंजयं परिष्वज्य पाण्डवानथ सर्वशः ॥ ३३
धर्मराजं नमस्कृत्य राजा राज्येऽभिषेचितम् ।
नातृप्यदर्शने तेषां विराटो बाहिनीपतिः ॥ ३४
संप्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथान्वीत् ।
दिष्ट्या भवन्तः संग्रामाः सर्वे कुशलिनो वनात् ।
दिष्ट्या विचरितं कृच्छ्रमज्ञातं च दुरात्मभिः ॥ ३५
इदं राज्यं च वः सर्वं यच्चापि वसु किञ्चन ।
विभक्तमेतद्भवतां नोत्कण्ठां कर्तुमर्हथ ।
अविभक्तं भवद्भिर्मे न सन्देहो नराधिपाः ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

उत्तरेण विराटंप्रति युधिष्ठिरादिकृतोपकारस्मारणपूर्वकमुत्तरायाः प्रदानेन तत्प्रसादनचोदना ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेणोत्तरायाः पुरस्कारेण सप्रणामं प्रसादयते विराटायाभयप्रदानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
विराटस्य वचः श्रुत्वा पार्थिवस्य महात्मनः ।
उत्तरः प्रत्युवाचेदमभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ १
प्रसादनं प्राप्तकालं पाण्डवस्याभिरोचये ।
तेजस्वी बलवान्शूरो राजराजेश्वरः प्रभुः ॥ २
उत्तरां च स्वसारं मे पार्थस्याभिन्नकर्शन ।

प्रणिपत्य प्रयच्छामस्ततः शिष्टा भवामहे ॥ ३
वयं च सर्वे सामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
प्रसाद्याभ्युपतिष्ठामो राजर्त्निकं करवामहे ॥ ४
राजंस्त्वमसि संग्रामे गृहीतस्तेन मोक्षितः ।
एतेषां बाहुवीर्येण गावश्च विजितास्त्वया ॥ ५
कुरवो निर्जिता यस्मात्संग्रामेऽमिततेजसुः ।

अभिपन्नोऽपराधं कृतवान् ॥ १ ॥ ततस्तुष्टा भवन्तु ते इति

थ. पाठः ॥ ३ ॥ षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

एष तत्सर्वमकरोत्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६
 अर्च्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्रत्युत्थेयाश्च पाण्डवाः ।
 अर्घाहार्थाभिवाद्याश्च प्राप्तकालं च मे मतम् ॥ ७
 पूज्यतां पूजनीयाश्च महाभागाश्च पाण्डवाः ।
 न ह्येते कुपिता शेषं कुर्युराशीविषोपमाः ॥ ८
 तस्माच्छीघ्रं प्रपद्येम कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 प्रसादयाम्यहं तत्र सह पार्थैर्महात्मभिः ॥ ९
 उत्तरामग्रतः कृत्वा शिरःस्नातां कृताञ्जलिः ।
 जानाम्यहमिदं सर्वमेषां तु बलपौरुषम् ।
 कुले च जन्म महति फल्गुनस्य च विक्रमम् ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।
 उत्तरात्पाण्डवाञ्छ्रुत्वा विराटो रिपुसूदनः ।
 उत्तरं चापि संप्रेक्ष्य प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥ ११
 ततो विराटः सामात्यः सहपुत्रः सवान्धवः ।
 उत्तरामग्रतः कृत्वा शिरःस्नातां कृताञ्जलिः ।
 भूमौ निपतितस्तूर्णं पाण्डवस्य समीपतः ॥ १२
 विराट उवाच ।
 प्रसीदतु महाराजो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 प्रच्छन्नरूपवेषत्वान्नाग्निर्दृष्टस्तुणैर्वृतः ॥ १३
 शिरसाऽभिप्रपन्नोऽसि सपुत्रपरिचारकः ॥ १४
 यदस्माभिरजानञ्जिरधिक्षिप्तो महीपतिः ।
 अवमत्य कृतं सर्वमज्ञानात्प्राकृते यथा ।

क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ १५
 यदिदं मामकं राष्ट्रं पुरं राज्यं च पार्थिव ।
 सदण्डकोशं विसृजे तव वश्योऽसि पार्थिव ।
 वयं च सर्वे सामात्या भवन्तं शरणं गताः ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 तं धर्मराजः पतितं महीतले
 सबन्धुवर्गं प्रसमीक्ष्य पार्थिवम् ।
 उवाच वाक्यं परलोकदर्शनः
 प्रनष्टमन्युर्गतशोकमत्सरः ॥ १७
 न ते भयं पार्थिव विद्यते मयि
 प्रतीतरूपोऽस्म्यनुचिन्त्य मानसम् ।
 एतत्त्वया सम्यगिहोपपादितं
 द्विजैरमात्यैः सदृशैश्च पाण्डितैः ।
 इमां च कन्यां समलंकृतां भृशं
 समीक्ष्य तुष्टोऽसि नरेन्द्रसत्तम ॥ १८
 क्षान्तमेतन्महाबाहो यन्मां वदसि पार्थिव ।
 न चैव किञ्चित्पश्यामि विकृतं ते नराधिप ॥ १९
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो विराटः परमाभितुष्टः
 समेत्य राज्ञा समयं चकार ।
 राज्यं च सर्वं विससर्ज तस्मै
 सदण्डकोशं सपुरं महात्मा ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

विराटेनार्जुनं प्रति स्वकुमार्या उत्तराया भार्यात्वेन प्रतिग्रहणप्रार्थने तं प्रत्यर्जुनेन सहेतुकथनं स्नुषात्वेन परिग्रहाङ्गीकरणम्
 ॥ १ ॥ दुर्योधनेन युधिष्ठिरं प्रति दूतमुखेन त्रयोदशवत्सरस्यासंपूर्तविवर्जनेनात्मप्रकाशनात्पुनर्वनवासविधेयतानिवेदनम्
 ॥ २ ॥ युधिष्ठिरेण तं प्रति तेनैव दूतेन भीष्ममुख्यात्संदेहस्य परिहरणीयताप्रतिवेदनम् ॥ ३ ॥ भीष्मेण विचार्य निर्धारणपूर्वकं संकेतकालस्य पूर्णत्वोक्तिः ॥ ४ ॥

विराट उवाच ।
 यच्च वक्ष्याम्यहं तेऽद्य मा शङ्केथा युधिष्ठिर ।
 इदं सनगरं राष्ट्रं सजनं सबधूजनम् ।
 युष्यभ्यं संप्रदास्यामि भोक्ष्याम्युच्छिष्टमेव च ॥ १
 अहं वृद्धश्चिरं राजन्भुक्तभोगश्चिरं सुखम् ।

राज्यं दत्त्वा तु युष्मभ्यं प्रव्रजिष्यामि काननम् ॥ २
 उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनंजयः ।
 अयं ह्यौपयिको भर्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तो धर्मराजः पार्थमैक्षद्वनंजयम् ।

ईक्षितं चार्जुनो ज्ञात्वा मात्स्यं वचनमब्रवीत् ॥ ४
 वयं वनान्तरात्प्राप्ता न ते राज्यं गृहामहे ।
 किंतु दुर्योधनादीनां राज्ञां राज्यं गृहामहे ॥ ५
 प्रतिगृह्णाम्यहं राजन्सुषां दुहितरं तव ।
 युक्तो ह्यावां हि संबन्धो मात्स्यभारतवंशयोः ६
 विराट उवाच ।
 किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम ।
 प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तमिहेच्छसि ॥ ७
 अर्जुन उवाच ।
 अन्तःपुरेऽहमुपितः सदा पश्यन्सुतां तव ।
 रहस्यं च प्रकाशं च विश्वस्ता पितृवन्मयि ॥ ८
 प्रियो बहुमतश्चाहं नर्तने गीतवादिने ।
 आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥ ९
 वयस्यया तया राजन्सह संवत्सरोपितः ।
 अतिशङ्का ततोऽस्थाने तव लोकस्य च प्रभो ॥ १०
 तस्मादामन्त्रये त्वाऽद्य पुत्रार्थं मे विशांपते ।
 शुद्धं जितेन्द्रियं मन्ये तस्याः शुद्धिः कृता मया ॥ ११
 सुषायां दुहितुर्वापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ।
 अतिशङ्कां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ १२
 अभिपङ्गादहं भीतो मिथ्याचारात्परंतप ।
 सुषार्थमुत्तरां राजन्प्रतिगृह्णामि ते सुताम् ॥ १३
 स्वस्त्रीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवसुतो यथा ।
 दयितश्चक्रहस्तस्य बलवानस्रकोविदः ॥ १४
 अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशांपते ।
 जामाता तव युक्तो वै भर्ता च दुहितुस्तव ॥ १५
 विराट उवाच ।
 उपपन्नं कुरुश्रेष्ठे कुन्तीपुत्रे धनंजये ।
 सदैव धर्मेनित्यश्च ज्ञातज्ञानश्च पाण्डवः ॥ १६
 यत्कृत्यं मन्यसे पार्थ क्रियतां तदनन्तरम् ।
 सर्वे कामाः समृद्धा मे संबन्धी यस्य मेऽर्जुनः ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अन्वजानत संबन्धं समये कृष्णमात्स्ययोः ॥ १८

दूतान्सर्वेषु मित्रेषु वासुदेवे च भारत ।
 प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ॥ १९
 प्रतिगृह्य सुषार्थं वै दर्शयन्व्रतमात्मनः ।
 शीलशौचसमाचारं लोकस्यावेद्य फल्गुनः ॥ २०
 लोके विख्याप्य माहात्म्यं यशश्च स परंतपः ।
 कृतार्थः शुचिरव्यग्रस्तुष्टिमानभवत्तदा ॥ २१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 राजन्प्रीतोऽसि भद्रं ते सखा मेऽसि परन्तप ।
 सुखमभ्युषिताः सर्वे अज्ञातास्त्वयि पार्थिव ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 विराटनगरे राजा धर्मात्मा संशितव्रतः ।
 पूजितश्चाभिषिक्तश्च रत्नैश्च शतशोर्चितः ॥ २३
 तथा ब्रुवन्तं प्रसमीक्ष्य राजा
 परं प्रहृष्टः स्वजनेन तेन ।
 स्नेहात्परिष्वज्य नृपो भुजाभ्यां
 ददौ महार्थं कुरुपाण्डवानाम् ॥ २४
 युद्धात्प्रयाताः कुरवो हि मार्गे
 समेत्य सर्वे हितमेव तत्र ।
 आचार्यपुत्रः शकुनिश्च राजा
 दुर्योधनः सूतपुत्रश्च कर्णः ।
 संमग्न्य राजन्सहिताः समर्थाः
 समादिशन्दूतमथो समग्राः ॥ २५
 युधिष्ठिरश्चापि सुसंप्रहृष्टो
 दुर्योधनादूतमपश्यदागतम् ।
 स चाब्रवीद्धर्मराजं समेत्य
 युधिष्ठिरं पाण्डवमुग्रवीर्यम् ॥ २६
 धनञ्जयेनासि पुनर्वनाय
 प्रव्राजितः समये तिष्ठ पार्थ ।
 त्रयोदशे ह्येव किरीटमाली
 संवत्सरे पाण्डवेयोऽद्य दृष्टः ॥ २७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽब्रवीद्धर्मसुतः प्रहस्य
 क्षिप्रं गत्वा ब्रूहि सुयोधनं तम् ।
 पितामहः शान्तनवो ब्रवीतु
 पूर्णो न पूर्णोऽद्य त्रयोदशो नः ॥ २८

संवत्सरान्ते तु धनञ्जयेन
 विष्फारितं गाण्डिवमाजिमध्ये ।
 पूर्णो न पूर्णो न इति ब्रवीतु
 यदस्य सत्यं मम तत्प्रमाणम् ॥ २९
 तेनैवमुक्तः स निवृत्य दूतो
 दुर्योधनं प्राप्य शशंस तत्त्वम् ॥ ३०
 समेत्य दूतेन स राजपुत्रो
 दुर्योधनो मन्त्रयामास तत्र ।
 भीष्मेण कर्णेन कूपेण चैव
 द्रोणेन भूरिश्रवसा च सार्धम् ॥ ३१
 संमन्य रात्रौ बहुभिः सुहृद्भि-
 र्भीष्मोऽब्रवीद्भार्तराष्ट्रं महात्मा ।
 तीर्णप्रतिज्ञेन धनञ्जयेन
 विष्फारितं गाण्डिवमाजिमध्ये ॥ ३२
 वैशंपायन उवाच ।
 नेच्छन्त्यसत्येन सुरेन्द्रलोकं
 पाण्डोः सुता ब्रह्मणश्चापि लोकम् ।
 तथ्यं च ते पथ्यमहं ब्रवीमि
 स्वर्ग्यं यशस्यं परलोकपथ्यम् ॥ ३३

कुन्तीसुतैस्त्वं समुपैहि सन्धिं
 भुङ्क्ष्व स्वराज्यं सह पाण्डवेयैः ।
 युध्यस्व नोचेत्स्थिरबुद्धिराज्ञौ
 कुन्तीसुतैर्यद्यपि राज्यमिच्छेः ॥ ३४
 आन्तं न शक्यं कपटेन भोक्तुं
 राज्यं परेषां महतां बलीनाम् ।
 जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समग्रं
 हतो भवान्भोक्ष्यति वज्रिलोकम् ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः स भागीरथिसूनुवाक्यं
 निशम्य गान्धारितनूद्भवो नृपः ।
 उवाच भीष्मं प्रमुखे च पित्रो-
 र्मेहीं न दद्यामणुमात्रिकामपि ।
 निहन्मि पाण्डूदरसंभवान्वा
 हतोऽस्मि तैर्वा सुरलोकमेमि ॥ ३६
 ते धार्तराष्ट्राः समग्रं निशम्य
 तीर्णप्रतिज्ञस्य धनञ्जयस्य ।
 संचिन्त्य सर्वे सहिताः सुहृद्भिः
 सपार्थिवाः स्वानि गृहाणि जग्मुः ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

अज्ञातवासपरिसमापनानन्तरमुपप्लव्यनगरे वसद्भिः पाण्डवैर्दूतमुखेन समाहूतैः रामकृष्णादिभिः सुभद्राभिमन्युप्रभृ-
 तिभिः सहोपप्लव्यं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ तथा द्रौपदेयादिभिः सह द्रुपदादिभिरागमनम् ॥ २ ॥ तत उत्तरयाऽभिमन्यो-
 रुद्वाहः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः ।
 उपप्लव्ये विराटस्य वासं चक्रुः पुरोत्तमे ॥ १
 दूतान्मित्रेषु सर्वेषु ज्ञातिसंबन्धिकेष्वपि ।
 प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ॥ २
 तेषु तत्रोपविष्टेषु प्रेषितेषु ततस्ततः ।
 तत्रागमन्महाबाहुर्वनमाली बलानुजः ॥ ३
 तस्मिन्काले निशम्याथ दूतवाक्यं जनार्दनः ।
 दयितं स्वसियं पुत्रं सुभद्रायाः सुमानितम् ।

अभिमन्युं समादाय रामेण सहितस्तदा ॥ ४
 सर्वयादवमुख्यैश्च संवृतः परवीरहा ।
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्विराटनगरं ययौ ॥ ५
 कृतवर्मा च हार्दिक्यो युयुधानश्च सात्यकिः ।
 अनाद्युष्टिस्तथाऽक्रूरः सांबो निशठ एव च ।
 प्रद्युम्नश्च महाबाहुरुल्मुकश्च महाबलः ॥ ६
 अभिमन्युमुपादाय सह मात्रा परन्तपाः ।
 कृष्णेन सहिताः सर्वे पाण्डवान्द्रुपुमागताः ॥ ७
 इन्द्रसेनादग्रश्चैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ।

उपेयुः सहिताः सर्वे परिसंवत्सरोपिताः ॥ ८
 दशनागसहस्राणि हयानां द्विगुणं तथा ।
 रथानां नियुतं पूर्णं निखर्वं च पदातयः ॥ ९
 वृष्ण्यन्धकाश्च शतशो भोजाश्च परमौजसः ।
 अन्वयुष्टिणिशार्दूलं वासुदेवं महाबलम् ॥ १०
 वासुदेवं तथाऽऽयान्तं श्रुत्वा पाण्डुसुतास्तदा ।
 मात्सेन सहिताः सर्वे प्रत्युद्याता जनार्दनम् ॥ ११
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मङ्गलैश्च जनार्दनम् ।
 ववन्दुर्धुदिताः सर्वे पादयोस्तस्य पाण्डवाः ।
 मात्सेन सहिताः सर्वे आनन्दाश्रुपरिप्लुताः ॥ १२
 पाण्डवा ऊचुः ।
 तव कृष्ण प्रसादाद्वै वर्षाण्येतानि सर्वशः ।
 त्रयोदशोपि दाशार्हं यथा स समयः कृतः ॥ १३
 उपिताः स्मो जगन्नाथ त्वं नाथो नो जनार्दन ।
 रक्षस्व देवदेवेश त्वामार्यं शरणं गताः ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 तान्वन्दमानान्सहसा परिष्वज्य जनार्दनः ।
 विराटस्य सहायांस्तान्सर्वयादवसंवृतः ॥ १५
 यथार्हं पूजयामास मुदा परमया युतः ।
 वृष्णिवीराश्च तान्सर्वान्यथार्हं प्रतिपेदिरे ॥ १६
 कृष्णा च देवकीपुत्रं ववन्दे पादयोस्तथा ।
 तामुद्यम्य सुकेशान्तां नयने परिमृज्य च ।
 उवाच वाक्यं देवेशः सर्वयादवसन्निधौ ॥ १७
 मा शोकं कुरु कल्याणि धार्तराष्ट्रान्समाहितान् ।
 अचिराद्वातयित्वाऽहं पार्थेन सहितः क्षितिम् ॥ १८
 युधिष्ठिराय दास्यामि यातु ते मानसो ज्वरः ।
 अभिमन्युना च पार्थेन रौक्मिणेयेन ते शपे ॥ १९
 सत्यमेतद्वचो मह्यमवैहि त्वमनिन्दिते ।
 इत्युक्त्वा तां विसृज्याथ प्रीयमाणो युधिष्ठिरम् ।
 अन्वास्त वृष्णिशार्दूलः सह वृष्ण्यन्धकैस्तथा ॥ २०
 काशिराजश्च शैब्यश्च भजमानौ युधिष्ठिरम् ।
 अक्षौहिणीभ्यां सहितावागतौ पृथिवीपती ॥ २१
 अक्षौहिणीभिः पाञ्चालस्त्रिभिर्युधिष्ठिरं महाबलः ।
 द्रौपद्याश्च सुता वीराः शिखण्डी चापराजितः ॥ २२

धृष्टद्युम्नश्च दुर्धर्षः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।
 उपप्लान्धं ययुः शीघ्रं पाण्डवार्थं महाबलाः ॥ २३
 ततः शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 समीपमभिवर्तन्ते योधा यौधिष्ठिरं बलम् ॥ २४
 समुद्रमिव घर्मान्ते स्रोतःश्रेष्ठाः पृथक्पृथक् ।
 आपूरयन्महीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणैः ।
 वेदावभृथसंपन्नाः शूराः सर्वे तनुत्यजः ॥ २५
 तानागतानभिप्रेक्ष्य पार्थो ज्ञानभृतां वरः ।
 पूजयामास विधिवद्यथार्हं राजसत्तमान् ॥ २६
 पारिवर्हं ददौ कृष्णः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 स्त्रियो वासांसि रत्नानि पृथक्पृथगनेकशः ॥ २७
 राजानो राजपुत्राश्च निवृत्ते समये तथा ।
 यथार्हं पाण्डवश्रेष्ठैरवर्तन्ताभिपूजिताः ।
 आसन्प्रहृष्टमनसः पारिवर्हं ददुस्तदा ॥ २८
 सर्वेषु समवेतेषु राजभिर्वृष्णिभिः सह ।
 विवाहो विधिवद्राजन्ववृधे कुरुमात्स्ययोः ॥ २९
 ततः शङ्खा मृदङ्गाश्च गोमुखा डिण्डिमास्तदा ।
 अभिमन्योर्विवाहे तु नेदुर्मात्स्यस्य वेश्मनि ॥ ३०
 उच्चावचान्मृगाञ्जघ्रुर्मध्यांश्च शतशस्तथा ।
 भक्ष्यान्नभोज्यपानानि प्रभूतान्यभ्यहारयन् ॥ ३१
 गायनाख्यानशीलाश्च नटा वैतालिकास्तथा ।
 स्तुवन्तस्तानुपातिष्ठन्सुताश्च सह मागधैः ॥ ३२
 स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च उत्सवे तस्य मङ्गले ।
 द्रौपद्यन्तःपुरे चैव विराटस्य गृहे स्त्रियः ॥ ३३
 सुदेष्णां तु पुरस्कृत्य मत्स्यानामपि च स्त्रियः ।
 आजग्मुश्चारुपीनाङ्ग्यः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ३४
 वर्णोपपन्नास्ता नार्यो रूपवत्यः खलंकृताः ।
 सर्वासामभवत्कृष्णा रूपेण वपुषाऽधिका ॥ ३५
 परिवार्योत्तरां श्लाघ्यां राजपुत्रीमलंकृताम् ।
 सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्योपतस्थिरे ॥ ३६
 भृङ्गारं तु समादाय सौवर्णं जलपूरितम् ।
 पार्थस्य हस्ते सहसा सुतामिन्दीवरक्षणात् ।
 क्षुषार्थं प्राक्षिपद्भारि विराटो वाहिनीपतिः ॥ ३७
 तां प्रत्यगृह्णाकौन्तेयः सुतस्यार्थं महामनाः ।

सौभद्रश्चानवद्याज्ञो विराटतनयां तदा ॥ ३८
 तत्रातिष्ठदृहीत्वा तु रूपमिन्द्रस्य धारयन् ।
 स्तुषां तां परिगृह्णानः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३९
 द्रुपदश्च विराटश्च शिखण्डी च महाबलः ।
 युयुधानश्च शैब्यश्च धृष्टद्युम्नश्च सात्यकिः ॥ ४०
 समैतेऽश्वौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
 पाण्डवं परिवार्येते निवेशं चक्रिरे तदा ॥ ४१
 तत्रस्थायां तु सेनायां मात्स्यो धर्मभृतांवरः ।
 ग्रीतो दुहितरं गृह्य प्रददावभिमन्यवे ॥ ४२
 प्रतिगृह्योत्तरां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनम् ।
 विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः ॥ ४३
 ततो विवाहो बट्वधे स्फीतः सर्वगुणान्वितः ।
 सौभद्रस्याद्भुतं कर्म पितुस्तव पितुस्तदा ॥ ४४
 धौम्यः शिष्यैः परिवृतो जुहावाग्नौ विधानतः ।
 अग्निं प्रदक्षिणीकुर्वन्सौभद्रः पाणिमग्रहीत् ॥ ४५
 ततः पार्थाय संहृष्टो मात्स्यराजो धनं महत् ।
 तस्मै शतसहस्राणि हयानां वातरंहसाम् ॥ ४६

द्वे च नागशते मुख्ये धनं बहुविधं तदा ।
 प्रादान्मात्स्यपतिर्हृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ॥ ४७
 पारिवर्हं च पार्थेभ्यः प्रददौ मत्स्यपुङ्गवः ।
 कृष्णेन सह कौन्तेयः प्रत्यगृह्णात्प्रभूतवत् ॥ ४८
 कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहरदच्युतः ॥ ४९
 गोसहस्राणि वस्त्राणि रत्नानि विविधानि च ।
 भूषणानि च सर्वाणि यानानि शयनानि च ॥ ५०
 नागरान्ग्रीतिभिर्दिव्यैस्तर्पयामास भूपतिः ॥ ५१
 तन्महोत्सवसंकाशं हृष्टपुष्टजनाकुलम् ।
 नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ५२
 पुरोहितैरमात्यैश्च पौरैर्जानपदैः सह ।
 विराटो नृपतिः श्रीमान्सौभद्रायाभिमन्यवे ।
 तां सुतामुत्तरां दत्त्वा मुमुदे परमं तदा ॥ ५३
 जनमेजय उवाच ।
 वृत्ते विवाहे हृष्टात्मा यदुवाच युधिष्ठिरः ।
 तत्सर्वं कथयस्वैह कृतवन्तो यदुत्तरम् ॥ ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्यां विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि
 अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

वैवाहिकपर्व समाप्तम् ॥ ५ ॥ समाप्तं च विराटपर्व ॥ ४ ॥

अतः परमुद्योगपर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा ।
 तदाऽभिमन्योर्मुदिताः सपक्षाः ।

विश्रम्य रात्रावुषसि प्रतीताः ।
 सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥ १

इदं विराटपर्वं कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च मुंबय्यां
 निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३१ सन १९०९.

00055854

Digitized with financial assistance from

Ms.Swati Thakar

on 13 March, 2020

